

YENİ OSMANLILAR TARİHİ

EBÜZZİYA TEVFİK

TEKİN YAYINCILIK

EBUZZIYA TEVFİK

YENİ OSMANLILAR TARİHİ

Bugünkü Türkçeye Uygulayan :
ŞEMSETTİN KUTLU

Hürriyet Yayınları
Nuruosmaniye Caddesi 3, Cağaloğlu — İSTANBUL

HÜRRİYET YAYINLARI : 38
TARİH DİZİSİ : 4

YENİ OSMANLILAR TARİHİ
Ebuzziya Tevfik

Birinci baskı : Mart, 1973
Kapak düzeni : FİRUZ AŞKIN
Dizgi - Baskı : Dizerkonca Matbaası
Cilt : Aytaç Kırma ve Cilt Atelyesi

TARİH DİZİSİ

1) OSMANLI TARİHİ «CİLT I»

Namık Kemal

2) OSMANLI SARAYININ SON GÜNLERİ

Lütfi Simavi

3) OSMANLI TARİHİ «CİLT II»

Namık Kemal

4) YENİ OSMANLILAR TARİHİ

Ebuzziya Tevfik

Dizinin gelecek kitabı

5) HERODOT TARİHİ

Herodot

BİRİNCİ CİLT

ÖNSÖZ

«Yeni Osmanlılar Tarihi», tanınmış bir yeni Osmanlı olan Ebuzziya Tevfik Bey'in, gerçekten çok değerli ve çok önemli, bir eseridir. Bu eser Türkiye'de, Türkiye'nin gelişmesini ve yükselmesini amaç edinen, ilk gizli siyasî örgütün, canlı, hareketli, hatta çok heyecanlı bir romanıdır. 'Romanıdır,' diyoruz; çünkü, eser, tarih adını taşımasına, bir dönemin kültür, siyaset ve sanatla ilgili bütün tarihleşmiş olaylarını yansıtmasına rağmen, metot, düzen ve karakter bakımından tarih değildir. Ebuzziya Tevfik Bey, eserini tarih metoduna, tarih planına uyarak meydana getirmeyi düşünmediği gibi, hemen hiç bir zaman objektif de olamamıştır. Aslında böyle olması, sonuç ve amaç bakımından, herhalde daha iyidir. Çünkü, tarih hiç bir zaman kişilerin gerçek iç ve özel dünyalarına giremez.

Eserin kahramanları ki usta birer siyaset adamı olmaktan çok daha fazla, çağlarının seçkin birer fikir ve edebiyat temsilcileridir. Onların içyüzlerini, ruh ve sanat dünyalarını, ideolojik eğilimlerini bize hakkıyla tanıtabilecek araç elbette -tarih değil- bu yapıda bir eserdir. Bununla birlikte, «Yeni Osmanlılar Tarihi»nde fikir ve edebiyat kadar zengin oranda siyasal tarih malzemeleri de bulunmaktadır. Başka bir deyimle, bu eserden tarih yazanların ve belli bir dönemin tarihini yakından izlemek isteyenlerin de geniş ölçüde yararlanacağında kuşku yoktur.

Çok yerlerde kişisel görüşlerine ve düşüncelerine yenik düşen, zaten bunun böyle olduğunu kendi de gizlemeyen yazar, «Yeni Osmanlılar Tarihi» ni bir anı niteliğinde kaleme almıştır. Bu anıların birinci bölümünde - başta Namık Kemal ve Ziya PaPşa olmak üzere - genellikle öteki arkadaşları birinci planda yer almış bulunmaktadır. Eserin yarısından biraz sonraki bölümde ise artık bu anı niteliği, daha belirgin bir biçimde, onun kendi özel ortamına ve kişiliğine dönüşür. Bu bölümde memleket manzaraları, toplumsal çalkantılar, çeşitli ve çok değişik insan tipleri, türlü dekorlar, motifler ve çözümlemeler göze çarpar ve esere tam bir roman karakteri kazandırır. Böylece zengin ve ustaca çevre gözlemleriyle sürüp giderken birdenbire kesiliverir. Ne var ki bu kesiliş hiç de «yarıda bırakma» niteliği taşımamaktadır. Çünkü eser - özellikle Genç Osmanlılar'ı ve onların yaptıklarını tanıtmak açısından - zaten sona ermiş ve görevini tamamlamıştır.

* * *

Ebuzziya Tevfik Bey, 1848 yılında İstanbul'da doğdu. Konya'nın Koçhisar ilçesinden gelip burada yerleşmiş bir ailenin çocuğudur. Belirli ve düzenli bir öğrenim görmeyerek kendi kendini yetiştirdi. Asıl eğitimini Şnas ve Namık Kemal gibi zamanının seçkin aydınlarından aldı. Bundan dolayı ömrü boyunca onlara ve onların görüş ve inançlarına bağlı kaldı.

1865 de sonra - dörtbaşı mamur bir örgüt olmaktan çok, birtakım ülkücü gençlerin topluluğu olan - «Yeni Osmanlılar» adlı cemiyete katıldı. Bu cemiyetin heyecanlı ve çalışkan bir üyesi olarak tanındı. Topluluk, devlet tarafından haber alınıp dağıtıldığı zaman, öteki arkadaşları gibi, Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmadı. Ancak sonraları bir süre basın ve basımevi konularında incelemeler yapmak üzere Avrupa'ya gidip döndü. Ünlü «Matbaa-i Ebuzziya» sını kurdu.

Namık Kemal'in Avrupa'dan dönüşünde, onunla birlikte,

İbret adlı gazeteyi çıkardı. Sonra, başka dergi ve gazeteler yayınladı. 1873 yılında, Namık Kemal ve öteki arkadaşları çeşitli yerlere gönderilirken, kendi de Rodos adasına sürüldü.

1876 da, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilip yerine Beşinci Murat'ın geçmesi üzerine, o da affedilip İstanbul'a döndü. Kemal ve Ziya'ların meşrutiyet hazırlığı çalışmalarına katıldı. Ancak, onların, kısa bir süre sonra, yeniden İstanbul'dan uzaklaştırılmalarından dolayı yılgınlığa düştü; basın çalışmalarını siyaset alanından çekerek kitapçılığa ve dergiciliğe yöneldi. Böylelikle ucunca bir zaman İstanbul'da kalabildi.

Ancak, ne de olsa, eski bir yeni Osmanlı, Namık Kemal'in en yakın dostu olarak mimlenmiş bir adamdı. İkinci Abdülhamit'in baskılı yönetiminin alabildiğine arttığı bir dönemde, bu sefer, Konya'ya sürüldü.

1908 deki İkinci Meşrutiyet'in ilânı üzerine İstanbul'a döndü. Antalya milletvekili seçildi. En büyük amacı, yeniden, basın hayatına dönmekti. Süleyman Nazif'le birlikte yeni bir gazete kurdu. Şinasi'ye ve onun bir zamanlar çıkardığı Tasvir-i Efkâr *gazetesine büyük hayranlığı ve bağlılığı bulunduğu için bu gazetesinin adını* Yeni Tasvir-i Efkâr *koydu. «Yeni Osmanlılar Tarihi» ni de burada* «Yeni Osmanlılar Tarihi» *adı altında tefrikaya başladı.*

İkinci Meşrutiyetin çalkantılı olaylarına ve siyasal çekişmelerine uzak kalarak, bütün çalışmalarını gazetesine ve yeni kitap yayınlarına adayan Ebuzziya Tevfik Bey, 1913 yılının ilk ayının 27 sinde İstanbul'da öldü. Adının başında kullandığı Ebuzziya sanını - bu eserde de adını ettiği - ilk oğlu Ziya'dan almıştır. Bilindiği gibi, ebuzziya, *'Ziya'nın babası' anlamına gelmektedir.*

Ebuzziya Tevfik Bey'in Türk basın ve kültür tarihine en büyük hizmeti, kurduğu zamanının en modern basımevinde, «Kütüphane-i Ebuzziya» *genel başlığı altında yayınladığı çok değerli eserleridir. Bilim, tarih, sanat ve edebiyatla ilgili olan*

bu eserler, konuları bakımından olduğu kadar, baskı güzellikleriyle de bizde bu alanın ileri bir aşaması sayılır. Kendinin yazdığı, büyüklü küçüklü, kitapların sayısı da yirmiyi bulur. Bunlardan belli başlıları «Ecel-i Kaza» *adlı piyesi,* «Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye» *adlı nesir antolojisi,* «Mecmua-i Ebuzziya» *adlı edebî ve ansiklopedik dergisi, çeşitli biyografı ürünleridir. En büyük ve en önemli eseri* «Yeni Osmanlılar Tarihi» *ne gelince, bugün bu da basılıp kitapları arasına katılmış bulunmaktadır.*

* * *

«Yeni Osmanlılar Tarihi» *ni, 1909 yılında kurduğu, Tasvir-i Efkâr gazetesinde tefrika etmeye başlayan Ebuzziya Tevfik Bey, bu tefrika işini iki yıldan fazla sürdürmüş, ondan sonra tamamlamadan bırakmış ve kısa bir süre sonra da ölmüştür.*

İki yıldan fazla süren tefrika düzenli olarak yürümemiştir. Bazan hergün birbirini izleyen tefrikalara bazan da günlerle, haftalarla, hatta aylarla ara verilmiştir. Bundan da anlaşılmaktadır ki Tevvik Bey, eserini önceden bütünüyle hazırlamamış; günü gününe, ya da, eli değdikçe kaleme almıştır. Bunun tabiî bir sonucu olarak bazı bölümlerde çapraz düşmelere, çelişmelere, unutmalara ve zaman atlamalarına rastlanılmaktadır. Ancak eser yeni baştan düzenlenip gerekli notlar ve açıklamalarla günümüz diline de aktarılırken bu konu üzerinde titizlikle durulmuş, aksaklıkların giderilmesine çalışılmıştır.

İsimlerin, terimlerin ve bazı ifadelerdeki ufak tefek çelişmelerin, yine de, göze çarpması mümkündür. Bu, her şeyden önce, yazarın yapı düzenine saygı göstermek kaygısıyle, üslûbunun genel çizgilerine bağlı kalmak ilkesinden ileri gelmiş bulunmaktadır.

Eserde adları geçen pek çok kişi vardır; bunlardan belli

başlıları hakkında kitabın sonuna küçük bir «isimler sözlüğü» eklenmiştir.

Yazılışı üzerinden yarım yüzyıldan fazla bir zaman geçmiş olduğu halde, gazete sütunlarında unutulmuş bir halde yatan, Türk fikir, sanat, siyaset ve edebiyat tarihinin bu gerçekten önemli ve değerli kaynak eserini, bugünün ve yarının kuşaklarına sunmak imkânını bulmuş olmanın mutluluğu içindeyiz.

ŞEMSETTİN KUTLU

bu eserler, konuları bakımından olduğu kadar, baskı güzellikleriyle de bizde bu alanın ileri bir aşaması sayılır. Kendinin yazdığı, büyüklü küçüklü, kitapların sayısı da yirmiyi bulur. Bunlardan belli başlıları «Ecel-i Kaza» *adlı piyesi,* «Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye» *adlı nesir antolojisi,* «Mecmua-i Ebuzziya» *adlı edebî ve ansiklopedik dergisi, çeşitli biyografı ürünleridir. En büyük ve en önemli eseri* «Yeni Osmanlılar Tarihi» *ne gelince, bugün bu da basılıp kitapları arasına katılmış bulunmaktadır.*

* * *

«Yeni Osmanlılar Tarihi» *ni, 1909 yılında kurduğu, Tasvir-i Efkâr gazetesinde tefrika etmeye başlayan Ebuzziya Tevfik Bey, bu tefrika işini iki yıldan fazla sürdürmüş, ondan sonra tamamlamadan bırakmış ve kısa bir süre sonra da ölmüştür.*

İki yıldan fazla süren tefrika düzenli olarak yürümemiştir. Bazan hergün birbirini izleyen tefrikalara bazan da günlerle, haftalarla, hatta aylarla ara verilmiştir. Bundan da anlaşılmaktadır ki Tevvik Bey, eserini önceden bütünüyle hazırlamamış; günü gününe, ya da, eli değdikçe kaleme almıştır. Bunun tabiî bir sonucu olarak bazı bölümlerde çapraz düşmelere, çelişmelere, unutmalara ve zaman atlamalarına rastlanılmaktadır. Ancak eser yeni baştan düzenlenip gerekli notlar ve açıklamalarla günümüz diline de aktarılırken bu konu üzerinde titizlikle durulmuş, aksaklıkların giderilmesine çalışılmıştır.

İsimlerin, terimlerin ve bazı ifadelerdeki ufak tefek çelişmelerin, yine de, göze çarpması mümkündür. Bu, her şeyden önce, yazarın yapı düzenine saygı göstermek kaygısıyle, üslûbunun genel çizgilerine bağlı kalmak ilkesinden ileri gelmiş bulunmaktadır.

Eserde adları geçen pek çok kişi vardır; bunlardan belli

başlıları hakkında kitabın sonuna küçük bir «isimler sözlüğü» eklenmiştir.

Yazılışı üzerinden yarım yüzyıldan fazla bir zaman geçmiş olduğu halde, gazete sütunlarında unutulmuş bir halde yatan, Türk fikir, sanat, siyaset ve edebiyat tarihinin bu gerçekten önemli ve değerli kaynak eserini, bugünün ve yarının kuşaklarına sunmak imkânını bulmuş olmanın mutluluğu içindeyiz.

ŞEMSETTİN KUTLU

FAZIL MUSTAFA PAŞA VE MECLİS-İ HAZAİN

1865 yılı ekim ayının dördüncü cumartesi günü, sadrazamlık makamına, padişah Sultan Abdülaziz tarafından bir buyrultu gönderilmişti. Bu buyrultuda şunlar yazılıydı:

«Değerli Vezirim (1),

Şu son günlerde, yeni bir devlet dairesi larak kurulmuş bulunan Meclis-i Hazain'in (2) çok önemli işlerle meşgul olacağı malûmdur. Bundan dlayı, böyle bir meclisin başkanlığına gerçekten değerli ve yeterli bir kimsenin getirilmesi gerekmektedir. Daha önce, buna benzer, başka meclislerde de başarılı çahşmaları görülen Mustafa Fazıl Paşa, bu konuda aranılan özellikleri şahsında hakkıyle toplamış bir kimse olduğu gibi, bu husus herkesçe de bilinip kabul edildiğinden, adı geçen yüce meclisin başkanlığı kendisine yöneltilmiştir. Durum, tarafınızdan ilân edilmek üzere, Babıâli'mize iletilmiştir. Tanrı yardımlarını esirgemesin, âmin.»

Padişahın bu buyrultusu, âdet olduğu üzere, Veziriskelesi'nden sadrazamlık makamı olan Bâbıâlî'ye kadar, o zamanın geleneksel tören ve alayı ile gönderilmiş; fakat rahmetli Mustafa Fazıl Paşa - bu geleneğe uymayarak - resmî üniforma giymemiş, üzerinde sadece siyah bir setre bulunduğu halde, saray ahırlarından gönderil-

---

(1) Asıl metinde «Vezir-i meâlî-semîrim» şeklindedir. «Yüceliklerin, yüce duygu ve düşüncelerin arkadaşı, yakını anlamına gelen bu deyim, on dokuzuncu yüzyıl padişahlarının sadrazamlarına yazdıkları (Hatt-ı Hümayun) larda iltifatlı bir hitap olarak kullanılırdı.

(2) Zamanla evrimleşerek önce Divan-ı Muhasebat, sonraları Sayıştay diye anılan daire.

miş bir atın sırtında, buyrultuyu götüren alayın arkasından gitmişti.

Böyle önemli bir alaya üniformasız katılmanın alışıla gelmiş usulden olmadığını çok iyi bilen İstanbul halkı, Mustafa Fazıl Paşa'nın, böylece, Bâbıâlî'ye gidişini oldukça garip karşılamıştı. Ancak, duygu ve düşünce özgürlüğünü her türlü tören ve protokoldan üstün tuttuğunu başşehir halkına ispatlamak isteyen paşa, bunu mahsus böyle yapmıştı.

* * *

Bundan kısa bir süre sonra, yedi şubat tarihinde, gazetelerin önemli kişilere yöneltilen rütbe ve mevkileri ilân eden sütunlarında, şu yazı göze çarpıyordu:

«Meclis-i Âlî yüce makamının başkanlığı devletlü Mehmet Paşa hazretlerine...»

Padişahın buyrultusu ile yukarıdaki yeni tayini bildiren tarih arasında üç dört ay kadar bir zaman vardır.

Bu yeni tayinin ilânı, her ne kadar, yedi şubata rastlıyor idiyse de gerçekte Mustafa Fazıl Paşa, daha önceleri, ramazan ayının sonlarında görevinden ayrılmıştı. Bayram alayında ve Topkapı Sarayı'nda yapılan bayramlaşma töreninde onu ortalarda göremiyen kimseler, Fazıl Paşa'nın ayrıldığını akıllarına getirmemiş, belki hasta olduğuna ihtimal vermişlerdi. Bu yeni tayin ilânı gazetelerde yayınlanınca, azledildiği anlaşıldıysa da sebebi bilinemedi. Bundan dolayı dedikodu çoğaldı. Zaten, başşehrin halkı öyledir; aslını öğrenemediği her olayı herkes kendi hayalinde ve düşüncesinde biçimlendirdiği şekilde ortalığa yaymaktan zevk alır.

Bir iki gün sonra yeni bir söylenti yayılmaya başladı: Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı ülkesinden uzaklaştırılmış. Bu söylentinin şekli, halkın alışık olduğu öteki uzaklaştırma cezalarına aykırı düştüğü için, buna kolay kolay bir mana verilemiyordu. Çünkü, bir paşa, bir bey, bir efendi uzaklaştırılır ve sürgün edilirdi ama, mutlaka yine osmanlı devletini meydana getiren ülkelerden birine yollanırdı. Yani, asıl yaşadığı bölgeden ayrı düşmesi yeter bir ceza sayılırdı. İstanbullu ise taşraya ve taşralı ise bulunduğu yerden başka bir bölgeye gönderilirdi.

O güne kadar «memleketten kovulma» diye bir ceza görülme-

mişti. Fransızca bilenler buna (exiler de patrie = vatandan uzaklaştırma) diyorlardı.

Olayı işitenlerin çoğu bu cezaya gülüyordu. Mustafa Fazıl Paşa, büyük serveti yüzünden, parmakla gösterilen bir adam olduğundan: «O nereye gitse padişah gibi yaşar,» diyordu.

Bayramın ikinci cumartesi günü miralay Rauf Bey (1) paşanın, mevsim icabı oturmakta lduğu Bahariye'deki yalısına gelerek hemen Mesajeri Emperyal (1) vapuruna binerek başşehri terketmesini, bunun bizzat padişahın emri olduğunu bildirmiş ve onun harem dairesine gitmesine bile müsaade etmeyerek elbiselerini ve yolculuk için gerekli eşyayı selâmlık dairsine getirtmesini söylemiş, sonra eliyle bir kayığa bindirerek Tophane açıklarında demirli bulunan Fransız vapuruna götürmüştü.

Bu da, öteki söylentilere ilâve olarak, halkın dilinde dolanıp durmaktaydı.

* * *

Tantanalı ve ihtişamlı bir şekilde Bâbıâlî'ye gönderilmiş olan Mustafa Fazıl Paşa'nın, padişahın fermanı ile kuruluşu ilân edilen Meclis-i Hazain başkanlığından ayrılmasına sebep olan şey, acaba neydi?

Bazı insanlar vardır ki birtakım layların ve tesadüflerin yardımı ile halkın sevgisini - kendileri belirli bir yararlık göstermedikleri halde - kazanmışlardır. İşte, aslında da halkın sevgisine lâyık bir kimse olan, Fazıl Mustafa Paşa, Mısır'ı terkedip de gerçek anlamıyla Osmanli devletinin hizmetinde bulunmak üzere, İstanbul'a geldiği günden itibaren, hangi önemli göreve geçti ise, sonraları oradan ayrılışı, kendisi için bir gerileme değil, bir ilerleme ve yükselme olmuştur. Bu ilerleme ve yükselme ise, hiç şüphe yoktur ki, yurtsever ve ülkücü kimselerin kalplerinde meydana gelen ve yok edilmesi imkânsız bulunan sevgiden ibarettir.

Bu olayların geçtiği tarihten iki yıl önce Mustafa Fazıl Paşa, birinci defa olarak, maliye nazırlığına tayin edilmişti. O zamanlar

(1) *Saray muhafız müşiri iken geçenlerde vefat eden Rauf Paşa. (Bu not eserin yazarına aittir.)*

(1) *O tarihte şimdiki Mesajeri Maritim yerine (Mesajeri Emperyal) vardı. (Bu not eserin yazarına aittir.)*

maliye nazırlarının aylık tahsisatları 60 bin kuruş (2) olduğu, ayrıca daha başka gelirlerine ek olarak bir de müşir ödeneği aldıkları halde, paşa, maliye nazırlığı için ayrılmış bulunan 60 bin kuruşu - paraya hiç bir ihtiyacı olmadığı için - devlet hazinesine terketmişti.

O zamana kadar benzeri görülmemiş olan üstün bonkörlüğü duyan yurtsever ve ülkücü kimseler, Fazıl Paşa hakkında, tabiatiyle, çok samimi ve katıksız bir sevgi beslemeye başlamışlardı. Bundan başka paşa, yoksul kimseler, kapıcılar ve maliyenin bütün öteki hizmetlilerine kendi kesesinden 100 bin kuruş ramazan hediyesi dağıtmıştı ki bu onun Hâtem'ce (3) şöhretini bir kat daha artırmıştı.

Hatta, bu üstün cömertliğinin halk arasında duyulup yayılması üzerine, zamanın seçkin şairlerinden rahmetli Hayâlî **«Mekârim-i Fazıliye»** adındaki tantanalı kasidesinde paşanın cömertliğini:

«Babında bir hâcib verir her sâile yüzbin direm» (1)

gibilerden mısralarla dile getirmişti.

* * *

Meclis-i Hazain!.. Bizde, Tanzimat'ın ilânından beri, mülki idaremizde ve bu idareye ait ıslahat hususlarında o kadar garip tedbirler ve tecrübelerle vakit kaybettirilmiştir ki insan, bu konuda, ne söyleyeceğini ve birbirleri ardından devlet işlerini yönetme görevini üzerlerine almış kimselerin, bu garip ve birbirini tutmaz davranışlarını, nasıl niteleyeceğini belirtmekten âciz kalır.

Özellikle, Mustafa Reşit, Âlî ve Fuat, Mütercim Rüştü ve Kıbrıslı Mehmet Paşa gibi tanınmış devlet adamlarımız; batılı hükûmetlerde yürütülmekte olan idare şekillerini, bunlarla birlikte

---

(2) Günümüzün on bin lirasından fazla.

(3) Hâtem: Doğu toplum ve edebiyatında zenginliği ve cömertliği dillere destan olmuş, cömertliğiyle efsaneleşmiş ve cömertliğin sembolü olmuş bir kişi.

(1) Kendi öylesine zengin ve cömert ki, sadece kapısındaki bir görevli bile her dilenciye sadaka olarak yüzbin kuruş verir» anlamına geliyor.

Fransızca'yı da yakından tanıyıp bildikleri halde, idare mekanizmamızı yeni bir düzene sokmaya çalışırlarken, esaslı hiç bir şey yapmamışlardır. Meselâ, maliye işlerini yeniden düzenleme çabasında, bu sahanın uzmanı olan, tanınmış Avrupalı devlet adamlarından hiç birisinin görüş ve aydınlatmasına baş vurmaya lüzum duyulmamış, sadece bazı dairelerin ve memurlukların adlarının değiştirilmesiyle yetinilmiştir; kısacası, bunları yapmak bir ıslahat olarak kabul edilmiştir.

İşte bundan dolayı Maliye Nezareti'nde bazan Meclis-i Maliye, bazan Meclis-i Muhasebe, bazan da Divan-ı Muhasebat adı altında türlü türlü meclisler kurularak, fakat, herkes kendi yakınlarından, çok zaman hiç bir işe yaramaz, birtakım eski memurları önemli görevlere tayin ederek, maliyenin düzenlenmesi şöyle dursun, para sıkıntısını artırmaktan başka bir şey yapmamışlardır.

İşte, bu Meclis-i Hazain de bu çeşitten, güya, bir ıslahat tedbiriydi. Birinci defa olarak 1859'da Mütercim Rüştü Paşa'nın ikinci defa Maliye Nazırı Kâni Paşa'nın ve üçüncü defa olarak da Mustafa Fazıl Paşa'nın başkanlığında kurulmuş bulunmaktaydı.

Bu meclisin görevi neydi? Bunu, ne o meclisi kuran, ne de işleri yürütecek olanlar biliyorlardı. Şu kadar ki meclis kurulur kurulmaz, hemen, tez elden, bir süredir açıkta bulunan, birkaç vezir buranın üyeliğine getiriliyordu. Bir kalem teşkil ediliyor, müdürlüğüne bir bey, başkâtipliğine bir efendi, öteki daha küçük ölçüdeki görevlere de filân ve falan beyler ve efendiler tayin buyruluyordu. Nitekim, yukarıdaki padişah buyrultusu ile kuruluşu ilân olunan, üçüncü defaki Meclis-i Hazain'e de Cemil ve Kabûlî paşalar ile vezir adaylarından Cevdet Efendi (Cevdet Paşa) ve baltacı Aristidi Bey üye olarak getirilmişler, posta nazırı bulunan Kadri Bey (sonraları Kadri Paşa) başkâtipliğe ve Bâbıâlî tercüme odası memurlarından Sadullah Bey de (sonraları Sadullah Paşa) kalem müdürlüğüne tayin olunmuşlardı.

Bu Meclis-i Hazain, şimdiki Divan-ı Muhasebat'ın yaptığı işleri yürütmekle görevli bulunacaktı. Meclis kurulup meydana çıktı. Fakat, ortada çalışma programı ve tüzüğü yoktu. Nitekim bu program ve tüzük, onun altı ay yeniden kaldırıldığı güne kadar da yapılmamıştır.

Meclis-i Hazain, Bâbıâlî'de, vaktiyle, tekrar tekrar kurulup kaldırılmış olan, Tanzimat Meclisi dairesinde çalışıyordu. Başkan

için 45 bin, üyelerin her biri için 25 er bin, başkâtiplik için 10 bin ve kalem müdürlüğü için de 5 bin kuruş (1) aylık kabul edilmişti. Ancak, meclisin evrak kalemi de bir türlü kurulmamıştı.

Mustafa Fazıl Paşa, Fransa Divan-ı Muhasebat'ının program ve tüzüğünü - bazı değişikliklerle - derhal Türkçe'ye çevirtip, resmen, sadrazamlık makamına sunmuştu. Fakat, çevirtme ve sunma tarihinin üstünden iki ay geçmiş olduğu halde, o günlerin sadrazamı bulunan Fuat Paşa, bunu ilgili meclise yollayıp müzakere ve kabul işlemini yaptırtmamış, Hatta - neden olduğu bilinmez - eline bile almamıştı.

Bundan dolayı, zaten hiç bir şeyden çekinmeyen ve samimî olarak inanmış olduğu şeyleri pervasızca açıklayan bir adam olarak tanınan Mustafa Fazıl Paşa'nın, sadrazamla aralarının açıldığı, konu üzerinde aralarında sert tartışmalar geçtiği söylentileri, ortalıkta dolaşıyordu.

İşte bu sırada, o yılın ramazanının Kadir Gecesi'ne rastlayan günün akşamı, padişahın Tophane kasrındaki iftar sofrasına yalnız başına davet edilmesini cana minnet bilen Mustafa Fazıl Paşa, Meclis-i Hazain'de kuruluşundan o güne kadar henüz belirli hiç bir iş yapılmadığını ve bu gidişle yapılması ihtimalinin de bulunmadığını - padişahın öfkesini uyandıracak bir dille - ona anlatır.

Ertesi gün, sadrazam Fuat Paşa, saraya çağrılır. Paşa, padişahın huzuruna çıkmadan önce, bir gece evvelki olup bitenleri mabeyncilerden haber almış durumdadır. Huzura çıktığında, Sultan Abdülaziz Meclis-i Hazain meselesini kendisine açıp, bunun neden böyle olduğunu sorunca, Fuat Paşa, hazırlıklı olarak birtakım açıklamalara girişir. Mustafa Fazıl Paşa'nın kötümser bir insan olduğunu, padişah hazretlerinin Mısır valisi hakkında gösterdiği iltifatların - vali ile aralarındaki çekememezlik yüzünden - kendisini bazı kötü düşüncelere yönelttiğini ileri sürer; bu sefer de o, Sultan Abdülaziz'i Fazıl Paşa aleyhine doldurur. Sonra, rahatlamış olarak, huzurdan çıkar.

İki gün sonra bayramdır. Mustafa Fazıl Paşa'ya, protokol gereği olan, saray davetiyesi gönderilmez. O zamanın usul ve kuralı olarak davet tezkeresi almayan devlet adamlarının, bayram

(1) *Bu paralar günümüzdeki en yüksek devlet memuru maaşlarından çok daha fazla bir orandadır. Ş. K.*

alayına ve saraydaki bayramlaşma törenine gidemeyeceğini bilen Fazıl Mustafa Paşa, tabiatıyle, konağında kalır. Ayrıca, saraya çağrılmayışını, padişahın kendisine gücenmiş olduğuna yorarak, üzülür. Öte yandan, padişah da, gerek alayda, gerek bayramlaşma töreninde Mustafa Fazıl Paşa'yı göremeyince, niçin gelmediğini soruşturur. Daha önceden, sadrazam Fuat Paşa'dan gerekli tembihleri almış bulunan saray görevlileri, Fazıl Paşa'nın, kendisinden sonra sadrazamın huzura kabul edilmesinden dolayı kırgın ve küskün olduğunu belli etmek için gerek alaya, gerekse bayramlaşma törenine gelmediğini ileri sürerler; bununla da kalmayarak, bu davranışın, padişaha karşı bir hakaret anlamı taşıdığını ilâve ederler. İşte, ondan sonra da olan olur; paşa, Osmanlı ülkesinden çıkarılır.

* * *

Olayın üstünden birkaç ay geçmişti ki, halkın ağzında yeni bir söylenti dolaşmaya başladı:

Mısır valiliğinde Mehmet Ali Paşa'dan sonra süregelen veraset usulü değiştirilecekmiş. Mustafa Fazıl Paşa, varislik hakkından düşürülecek ve Mısır valiliği, Avrupa hükümdarlarınca uygulanan usule uyularak, daima birinci evlâda geçecek, öteki evlâtlar veraset hakkından bütünüyle yoksun bırakılacak. **«Verasetin değiştirilmesine Mısır'dan başlanması ise Osmanlı tahtındaki veraset tarzının da yakın zamanda değişikliğe uğratılacağının bir belirtisidir,»** deniliyordu.

Gerçekten de, bu söylentinin yayılışından, kısa bir süre sonra, 1866 yılının ilk aylarında, Mısır'daki veraset usulünün değiştirilmesi kararlaştırıldı; bunun için gerekli padişah fermanı hemen çıkartıldı. Fazıl Mustafa Paşa'ya (1) da, veraset hakkından düşürülmesinin ve Mısır'daki mal mülkünün karşılığı olarak, Mısır hazinesinden dört buçuk milyon İngiliz lirası tazminat verildi.

* * *

Zaten, bu olan bitenlere kadar da fikirlerinin özgürlüğü ile tanınmış bulunan Fazıl Mustafa Paşa, bundan sonra büsbütün

(1) *Eserin yazarı, paşanın adını bazı yerde «Mustafa Fazıl», bazı yerde «Fazıl Mustafa» şeklinde yazmaktadır. Metne tam bağlı kalmak için onun bu tutumuna özellikle uyulmuştur. Ş. K.*

hamiyetli bir yurtsever kesildi. Böylelikle, kendini milletin hakkını savunma işine bütünüyle adayarak, savaş alanına atıldı.

Bu sırada, Mısır'daki ve İstanbul'daki düşmanları, paşayı milletin gözünden iyice düşürmek için, onu birtakım küçültücü menfaat işlerine girmekle suçlamaya koyuldular. Bazı Avrupa gazetelerinde, sürekli olarak, aleyhinde yayınlar yaptırmaya başladılar. Meselâ Belçika'da çıkmakta olan, Rusya'yı ve Rusları tutmakla tanınan «**Nord**» gazetesi hemen baştan başa Mustafa Fazıl Paşa'yla ilgili havadislerle dolup taşıyordu. Eğer, yazacak yeni bir haber ya da olay yoksa, bunları uydurmakta da tereddüt etmiyordu. Paşa'nın Mısır'da hâlâ epey emlâki vardı. Bu emlâkini «Openheim» adlı bir sarraflık şirketi yönetiyordu. «**Nord**» gazetesi, paşanın şirketi aracı kıldığı bu yönetme işini kasten ters biçimde yorumluyor ve onu bir sarraflık şirketinin kurucularından biri olarak göstermek suretiyle -kanısınca- kendisinin şeref ve onurunu zedelemeye çalışıyordu. Bütün bunların tek amacı da Fazıl Mustafa Paşa'yı kızdırmak, gazetelerle tartışmaya mecbur etmek, böylelikle dünya basınının diline düşürmekti.

Sonuç olarak, «**Nord**» gazetesi bu konuda, bir dereceye kadar, başarıya ulaşmıştı. Ancak, bu başarı, sadece bir sefer için olduktan başka, Mustafa Paşa için de övünç ve memnunluk verici bir biçimde sona ermişti. Yani yenilgi paşaya değil, onun düşmanlarına yönelmişti.

Mustafa Fazıl Paşa'nın «**Nord**» gazetesine mektubu:

«**Direktör Efendi,**

Nord gazetesinin 1 şubat tarihiyle yayınlanan sayısını gördüm. Maksadım gazetenizdeki yazıları izlemek değil, muhabirinizin verdiği haberi düzeltmektir. Benim bir sarraflık şirketi kuracağımı ilân eden gazetelerin yazdıklarını, her ne kadar, kamuoyu hiç bir zaman kabul etmez ve buna inanmazsa da, ben bununla yetinmeyerek, özel sekreterim aracılığıyle, yine de onu yalanlamayı lüzumlu buldum. Bu gazeteler benim «Openheim» kumpanyasıyle olan alışverişim üzerine birtakım yalan dolanlar yayınlamaktadırlar. Bu haberleri verenler şu gerçeği iyice bilmelidirler ki ben kendi özel işlerimi bir yana bırakarak, şu sıralarda, mensubu olmakla iftihar ettiğim, yüce Osmanlı devletinin içine düşmüş bulunduğu idarî bunalımları ortadan kaldıracak çareleri araştırmak ve hazırlamakla meşgul olmaktayım.

Millet ve devlet işlerinin kişisel işlerden ve çıkarlardan çok daha önde geldiğini bilmek için, sanırım, din ve mezhep ayrılığına lüzum yoktur. Bunu herkes böyle bilir ve kabul eder. O halde, kendisini insan olarak bilen bir kimsede, mutlaka, vatan ve vatanın yüceltilmesi kaygısının bulunması gereklidir. Mensubu olmakla iftihar ettiğim Osmanlı milletinde, yeni ve ileri fikirleri benimseyip, bunları yaymaya çalışan gençlerin de tek amacı budur.

İşte, şu belirttiğim fikirleri benimseyip yaygınlaştırmaya çalışanlar, ne her türlü tedbiri terkedip «kader böyle imiş» demekle vakit geçirirler, ne de ümitsizliğe düşüp yese kapılırlar. Girit ihtilâli ve daha başka bazı kargaşalıklar ise böyle kimselerin yerleşmiş inançlarını hiç bir zaman zayıflatamaz...»

MUSTAFA FAZIL

O zamanki Osmanlı gazetelerinden birinin yazısı :

«Mustafa Fazıl Paşa'nın «Nord» gazetesine yolladığı bu mektubun bir paragrafı vardır ki milletinin gerçek durum ve tutumunu bilip düşünenler için, bilhassa, üzerinde durulmaya lâyık niteliktedir. Bu da Osmanlı milletinin, yeni ve ileri fikirlere inanıp bağlanmış kimselerinin nazarında, millet ve devlet işlerinin kişisel işler ve çıkarlardan daha önde geldiğini belirten sözlerdir. Yeni ve ileri fikirlere bağlı olan kimseler, paşanın mektubunun asıl metninde «Türkiye'nin erbabı şebabı» diye anılmıştır (1).

Avrupalıların, Osmanlıları sadece para harcamayı bilmekle suçlayarak şark meselesi hakkında birtakım resmî teşebbüslere bile girişmeye kalkıştıkları sırada, «erbabı şebab» gibi hayırlı bir sözün gazetelerin sütunlarında yer bulması, hiç şüphe yok ki, oralarda şaşkınlıkla karşılanır; ama ne olursa olsun bu bizce artık çok açık seçik bir konudur.

İçinde bulunduğumuz şu çağda yaşayanların, bunları anlamamasına imkân var mıdır? Eğer, ülkemizde ilim ve medeniyetin herhangi bir dalında, az da olsa bir ilerleme göze çarpıyorsa, bunun belki yüzde doksanı, onların çaba ve çalışkanlıklarının meyvesi değil midir? Gerçi, bizim bu ilerleme ve gelişmemiz, günümüzün Avrupa'sına oranla pek yetersizdir; bunu biz de bilmekte-

(1) Erbab-ı şebab: Jöntürk deyimi Avrupa gazetelerinin sayfalarında ilk olarak bu mektup ile görülüyor (Bu not eserin yazarına aittir).

yiz. Ama, şurasını da insafla düşünmek lâzım gelir ki bizim eğitim ve öğrenim imkânlarımız daha hiç denecek ölçüdedir. Kişisel çalışmalardan ise, olsa olsa ancak bu kadar bir sonuç alınabilinir.

Hasılı, erbabı şebab milletin geleceğinin muradıdır (1). Onda ne kadar gelişme ve ilerleme görülürse, bizce vatanmm yeniden canlandırılıp yüceltilmesi ümidi de, o oranda, güç kazanmış olur.

İşte bu sebeptendir ki Osmanlı ülkesinin durumunu yakından bilip tanıyanlar, ortaya ne denli engeller ve aksaklıklar çıkarsa çıksın, yine de milletin verimli geleceğinden ümitlerini kesmezler.

Avrupalılar, varsınlar Osmanlıların mutluluğunu ve mutlu olma ihtimalini mezarda saysınlar. Hepimiz biliyoruz ki o mezarda değil, henüz ana rahmindedir. Bir kere ilerleme ve gelişme usta bir bakıcının eğitici kucağına düşüp de boy bos atmaya başlarsa - yaratılışında esasen var olan üstün kabiliyet de gözönünde tutulursa - çok kısa bir zamanda, kendisinin güzel yüzüne dünya âlemi hayran bırakacağı kuvvetle umulur.» (2)

* * *

Mektubun, bu suretle, Türk basınında da görülmesi gönüllerde istek ve sevinçle karışık taze bir ümidin uyanmasına yol açtı. Çünkü, 1867 yılının başlangıcına rastlayan bugünlerde, yurt ve ulussever kimselerin yüreklerini derin derin kanatan olaylar birbirini izliyordu:

O günlerde idi ki Belgrat kalesinin Sırbistan'a terkolunduğu - hükûmetin olup bitenleri daima halktan gizleme siyasetine rağmen - gazete sütunlarında göze çarpıyordu. Bir yıldan beri ihtilâl ateşi ile tam bir harabeye dönmüş olan Girit adasmın, Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon tarafından - güya bizim iyiliğimiz içinmiş gibi bir dostluk gösterisi içinde - Yunanistan'a terkedilmesi-

(1) *Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunda, sondan bir önceki paragrafta «... gençlerin de tek amacı budur» şeklinde günümüz Türkçesine aktardığımız ifade «erbabı şebabın dahi muradı budur» biçimindedir. Gerek o mektupta, gerek gazetede* amaç, istek *anlamına* murat *kelimesinin biraz da kasten kullanıldığı ve padişaha nispet olsun diye yazıldığı akla geliyor. Çünkü o zaman veliaht şehzade Murat Efendi'ydi ve her hükümdar gibi Abdülaziz de veliahdı sevmezdi. Ş. K.*

(2) *İmzasız olan bu yazı Namık Kemal'e aittir. Ş. K.*

nin tavsiye olunduğu da yine o günlerde çok yaygınlaşan haberler arasındaydı.

Siyasî meseleler konusunda gazetelerden bir ikisi, her türlü sorumluluğu göze alıp da bazı açıklamalarda bulunmadıkça, olanlar bitenler hakkında kimsenin bilgi sahibi olmasına imkân yoktu.

Memleketin zararına olan her şeyin halktan gizli tutulması ve açıklanması, artık, zorunlu görülen bazı siyasî olayların da, son derece önemsiz bir şeymiş gibi, ilân edilmesi hususu, o zaman da geçerli idi. Hasılı, günün aktüel meseleleri ve olayları hakkında milletin bilgi sahibi olabilmesi, bir iki gazetenin cesur ve gözüpek çabalarına kalmıştı. Koca başşehirde - zamanın ve bulundukları yerin lûtfuna nail olmuş bazı ekâbir çocukları dışında - Fransızca'yı bilenler hemen sadece «Tercüme Kalemi» memurlarından ibaretti, denilebilir. Hatta o kalemde bile - konuşamamak şartıyle - okuyup yazmasını bilenler sınırlıydı.

Beyoğlu halkından, burada yerleşerek şarklılaşmış, bazı frenklerle dostlukları bulunanların siyasî olaylar hakkındaki bilgileri, büyük çoğunluğa bir istisna teşkil ederdi. Bundan dolayı bu gibilerin - bir hayli şişirilmiş ya da değiştirilmiş olarak - verdikleri havadisleri öğrenmek büyük bir kazanç sayılırdı.

Meselâ, yine o günlerin üzerinde en çok durulan önemli havadislerinden biri de Fazıl Mustafa Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'e hitaben yazıp yayınlatmış olduğu bir mektuptu. Bu mektubu, Akdeniz adaları halkından olduğu için, üstünde İngiltere uyrukluğunu taşıyan Revlaki adlı bir Rum yayınlamıştı.

Bu adam, ta Mustafa Reşit Paşa zamanından beri Osmanlı devletini yöneten büyük devlet adamlarıyle yabancı elçiler arasında bağlantılar kuran ya da kurulu bağlantıları yürütmekte olan, önemli kişilerden biriydi. Bununla birlikte, Türklere karşı olan dostluğunu hiç bir zaman zedelememiş, namuslu bir kimseydi. Bunun böyle olduğunu burada belirtmek benim için bir borçtur. Çünkü o, yeni ve ilerici fikirlerle gözlerini gönüllerini aydınlatmaya istekli ve kendisinin de onları buna lâyık gördüğü kabiliyetli Türk gençlerine daima ilmin ve doğruluğun yolunu gösterir; geleceğin sadece gençlerin iyi yetişmiş bulunmalarıyle sağlama bağlanacağını her fırsatta belirtir; yeni yetişenleri iyiye, doğruya, güzele ve yükselmeye teşvik ederdi.

Fazıl Paşa'nın yazdığı ve Revlaki'nin Fransızca olarak yayın-

ladığı mektubu Türkçe'ye, Sadullah Bey'le Namık Kemal Bey'den birinin çevirmesi kararlaştırıldı. Vefa'da Ahmet Efendi'nin konağında buluşulup bu konuda görüşülmesi de alınan kararlar arasındaydı.

Bu Ahmet Efendi, yurt ve iyilik severliğiyle tanınmış, karantina kâtibi Ahmet Efendi'dir ki yakın zamanlara kadar mabeynde şifre kâtipliği yapan ve bu görevde iken vefat eden Asım Bey'in babasıdır.

Asım Bey, o tarihte Bâbıâlî tercüme odasında, Namık Kemal ve Sadullah beylerin güvenini kazanmış gençlerdendi. Gerçekten de kendisi, o zamanlar, her bakımdan güvene lâyık biri olarak bilinirdi. Dostlarına karşı daima fedakârca samimiyetler besler, kendisinin şerefine emanet edilmiş bir sırrı, kendisine dünyayı ve ahreti verecek olsalar yine de açığa vurmaz, memleketin ve milletin iyiliğini amaç tutan görüş ve inançların yayılmasına aracılık etmekten asla geri kalmazdı.

Neyse, bir cuma günü, öğleye doğru, Ahmet Efendi'nin konağında birleşildi. Mektubun aslı olan Fransızca basılı metin ortaya konarak, önce bir iki cümlesi Namık Kemal Bey tarafından tercüme edildi. Aynı cümleler Sadullah Bey tarafından da yine aynı şekilde Türkçe'ye aktarıldı. Sonra, ikisi de okundu. Kemal'in dil ve anlatımı daha üstündü. Zaten, Tasvir-i Efkâr gazetesindeki yazılarını gerek aydınlar, gerek daha az okumuş kimseler devamlı olarak izliyor ve onun süslü, güzel üslûbunu hafızalarına âdeta nakşetmiş bulunuyorlardı. Yani, Namık Kemal'in dil ve anlatımı, geniş yığınların malı olmuş durumdaydı. Bundan dolayı mektubu onun tercüme etmesi sakıncalı görüldü. Çünkü, metin yayınlandığı zaman bunu kimin çevirmiş olduğu kolaylıkla anlaşılacaktı. Zira, her cümlesinin altında, eski ve tanınmış bir deyimle, sanki «ketebe Kemal» (1) yazılıydı. Bundan dolayı (traduction libre) yolunda, cümle cümle, Sadullah Bey tarafından tercüme edilmesi karara bağlandı. Sadullah Bey'in nesir tarzı herkesçe bilinmedikten başka, o da, bu çevirme işinde, tercüme odasındaki yazış tar-

(1) Eskiden çeşitli yazıların, özelikle süs yazılarının altına, imza olarak isimle birlikte - yazan anlamına - «ketebe» kelimesi konurdu. Ketebe Kemal, ketebe Hâmit - yazan: Kemal, yazan: Hâmit gibi. Ş. K.

zından mümkün olduğu kadar uzaklaşmış, daha değişik bir dil ve anlatım kullanmıştı.

Bazı ifadelerin tam anlamını verebilecek deyimlerin kabulü ve kullanılması ise, yine de, ikisi arasında görüşülüp, tartışılıp, sonuca bağlanıyordu. Mektubu Sadullah Bey, bana dikte ettirmek suretiyle tercüme ediyordu. Bir taraftan ben, Sadullah Bey'in söylediklerini yazıyordum, bir taraftan da Asım Bey - eski harflerin hatt-ı tâlik şekliyle - eczalı kâğıt üzerine temize çekiyordu; çünkü, metin taşbasması usulüyle basılacaktı.

Tercümeye öğle sonunda başlanmış, gece yarısına doğru son verilmişti. Özel bir itina göstermek gerektiğinden, bütün metnin tamamlanması ise iki gün sürmüştü.

O tarihte hür fikir ve hür fikirlilerin en candan bir yardımcısı da Jean Pietri idi. Jean Pietri, Beyoğlu'nda **«Courrier d'Orient»** adlı Fransızca bir gazete çıkarıyordu. Bu gazete, Yeni Osmanlılar'ın tek destekleyicisiydi. Onun yardımı ve aracılığı ile Cayyole adındaki bir Fransız'ın taşbasması matbaasında, Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunun Türkçe çevirisi elli bin sayı olarak basılabildi.

İşte Yeni Osmanlılar'ın İstanbul'da, daha sonraları, elde etikleri sürekli başarının ilk adımı bu mektup olmuştur. O zamanların yayın imkânları hakkında bilgileri bulunmayan bugünün insanları, bu başarının gerçek bir zafer sayılması hakkındaki görüşü, tabiatıyle, hayretle karşılayacaklardır. Görmeyen ve yaşamayan elbette ki bilip anlayamaz; bu bakımdan kendilerini mazur tutmak gerekir.

Evet, mektup basıldı. Basıldıktan sonra da - bir baskın veya araştırmaya uğraması ihtimaline karşı - **«Courrier d'Orient»** idarehanesine götürüldü. **Tasvir-i Efkâr** gazetesi işçilerinden Yusuf Ağa, bir zaman Şinasi'nin yanında çalışmış olan Şakir adlı bir delikanlı, Bayezit'te kâğıtçı Hacı Kadri Efendi, Tersane muhasebesi kâtiplerinden olup da **Tasvir-i Efkâr**'ın dördüncü sayfasının altına (gazetenin imtiyaz sahibinin vekili) imzasını (1) koyan Raşit Efen-

(1) *Şinasi, 1865 yılında Fransa'ya gitmiş, gazetesini genellikle Yeni Osmanlılar Cemiyetinin üyeleri çıkarmaya devam etmişlerdi. Gazetenin son sayfasında, onun çıkarma iznini alanın ya da vekilinin adının yazılması zorunlu olduğundan, bu görevi Raşit Efendi'nin yüklendiği belirtiliyor. Ş. K.*

di adında yurdunu ve milletini seven bir kimse, Beyoğlu'nda kitapçılık yapan Danyel Silaki adlı bir Macar mültecisi, **Tasvir-i Efkâr** başmürettibi Rıza Efendi ile kardeşi Rifat Efendi ve nihayet ben bu broşürleri biner biner evlerimize taşıyarak bunların dağıtma işini üzerimize almıştık. Kendilerine güvenimiz olan yakın dostlarımızla birlikte, sabahları namaz kılmak bahanesiyle, Ayasofya, Sultanahmet, Bayezit, Süleymaniye, Şehzade, Fatih camilerine devam eder; mektupları paket paket bu camilerdeki görevlilere teslim eder, böylelikle, bunların müslüman halka dağıtılmasını sağlardık.

Bundan başka, her gün cebimize birkaç nüsha büküp koyar ve aydınlatılmalarını yararlı bulduğumuz eşe dosta, tanıdığa ulaştırırdık. Bunların bükülüp katlanması kolaydı; çünkü, ince kâğıda basılmış on sekiz sayfalık bir kitapçıktan ibaretti. İşte bu yolla, İstanbul'da, elli bin broşür, on beş gün içinde, tamamıyle halka iletildi.

Şurası da muhakkaktır ki o tarihte halkın genel ahlâk anlayışındaki olgunluğun, bu dağıtma ve iletme işinde çok büyük etkisi görülmüştür. Çünkü, casusluk, jurnalcılık gibi rezilce davranışlara iltifat edecek kimseler - var olmak şöyle dursun - belki daha ana rahmine bile düşmemişti. Hatta, casus kelimesi o kadar ayıp ve aşağılık bir deyim olarak kabul ediliyordu ki, hırsızların ve katillerin arkasında gezen zabıta memurlarına bile - kendilerini bu kötü sıfattan korumak için - «tebdil» deniliyordu. Kısacası, geleneksel, temiz ahlâkımız titizlikle sürdürülüyordu. Bundan dolayı hükûmet, o mektubun kimler tarafından bastırılıp dağıtıldığından hiç bir zaman haberdar olamadı. Olamadığı için de bunu rahmetli Mustafa Fazıl Paşa'nın, zenginliği ve gücü sayesinde kazandığı zaferlerden biri saydı. Oysa, o günlerde rahmetli Fazıl Paşa ile Yeni Osmanlılar arasında daha en küçük bir ilişki, en küçük bir bağlantı yoktu. Bu ilişki ve bağlantı, olayın ardından kendini gösteren bazı gelişmeler sonunda, yirmi yirmi beş gün içinde doğmaya başladı.

Mustafa Fazıl Paşa'mn Mektubu

(Hâlen Paris'te yaşamakta bulunan devletlü Fazıl Mustafa Paşa'nın, padişah hazretlerine sunmuş olduğu mektup - yazının suretidir:)

«Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur (1). Onların çevresini sarmış bulunan kimseler, doğruluğu kendilerinden bile saklarlar. Çünkü, bunlar, gözlerini olanca hırsları ile diktikleri hükmetme ve hükûmette bulunma lezzeti içinde ve bunun tam ortasında yaşadıklarından, halkın çekmekte olduğu türlü sıkıntıları, eziyetleri yine o halkın tembelliğinin sonucudur şeklinde yorumlarlar. Öte yandan, bu tipteki adamlara göre, devletlerin güçten düşmesi, zayıflaması ve gerilemesi tarihin ve tabiatın değişmez kanunları gereğidir; bunun önüne geçmeye imkân yoktur ve kadere boyun eğmek en tabiî yoldur.

Birtakım asılsız ve saçma hayallere saplanmaksızm, doğruluğu görmek için, cesaretli bir sadakat lâzımdır. Hele, doğru olam bir padişaha anlatabilmek için çok daha fazla cesaret ve sadakat gereklidir. İşte bu çeşitten bir sadakat ben kulunuzdan hiç bir zaman eksik olmadı. Bunu ispat için, gerek siz padişah hazretlerinin ve gerekse beni bu gurbet diyarına sürdürmeye sebep olanların hafızalarına müracaat ederim.

Gerçi, bu sadakatin ve siz padişah hazretlerine karşı çok belirgin olan iyi niyet ve bağlılığımın, elle tutulur, gözle görülür belgelerini göstermek, yani vatanımızın ıslahını, hatta daha doğrusu yeniden canlandırılmasını elde ettirecek uygun bir görev elime geçmedi. Ama ne var ki, devletinizin yüzündeki örtüyü kaldırıp, bugünkü idarenin kötülüklerini ve hükûmetinizin yaralarını siz yüce padişahımıza, herkesten önce, ben arzetmek cesaretini gösterdim. Benim bütün duygu ve düşüncelerim sizin hizmetinizde ve size yararlı olmaya dayalıdır. Gerek hükümdarlık şahsiyetinize karşı olan bağlılık ve iyiniyetlerimden, gerekse vatanıma karşı duyduğum sevgiden dolayı - görünürde olsun ya da olmasın - biz-

(1) *Mustafa Fazıl Paşa'nın bu sözü, bir özdeyiş halinde, Türk fikir ve edebiyat tarihine geçmiştir. Halbuki bu söz bütünüyle kendisinin değildir; paşa bu cümleyi ünlü Fransız düşünürü Voltaire'den esinlenerek söylemiştir. Ş. K.*

leri kuşatıp avucuna almış bulunan kötülükleri bir kenardan seyretmeye artık tahammülüm kalmadı. Siz yüce padişahımızın temiz ve bağışlayıcı kalbine karşı derin inancım sarsılmadan, kısacası, henüz vakit geçmemişken, bir çare bulup, kendimizi içinde bulunduğumuz şu kötü durumdan kurtarmaklığımız için, ortalarda olup bitenlerden hiç birini gizlemeden, size anlatmayı gerçek bir yurttaşlık görevi saymaktayım.

Şevketlü efendim; devletinizdeki hıristiyan uyruğun ortaya atıp körükledikleri ihtilâl eserleri, aslında, bütünüyle bizim dış düşmanlarımızın fesatlarından doğmaktadır. Bununla birlikte, bu konuda, şimdiki hükûmetin de büyük kusurları bulunmaktadır. Zira, bir zamanlar yapılmasında hiç bir sakınca görülmeyen en masum hareketler bile, bugün artık her cins yabancı asıllı uyruklulara bir zulüm ve gadirlik gibi görünüyor. Avrupalılar zannediyorlar ki Türkiye'de zulüm gören ve belâ çeken, her fırsatta ve her şekilde hakarete uğratılanlar, sadece, hıristiyan asıllı milletlerdir. Halbuki durum hiç de böyle değildir. Müslümanlar ki - yabancı devletlerden hiç birisi onları korumayı akıllarına bile getirmezler - bunlar müslüman olmayan öteki milletlerden çok daha fazla ezilip harap olmuşlardır.

Müslümanlar, bilindiği gibi, mertçe bir sabır ve tevekkülle, bu ıztırapları şimdiye kadar çekmişlerdir. Avrupalılar ise bunun farkında bile değildirler. Oysa müslümanlar, devletin ve hükûmetin dizginlerini elinde tutan siz padişah hazretlerinin kanıyle aynı kandan oldukları için, tahtınıza ve saltanatınıza itaat ve sevgi göstermeyi Kur'an'ın emirlerinden sayarlar.

Lâkin, şevketlü efendim, izin verirseniz, size söyleyeyim ki artık, müslüman halkınızda da fedakârlık edecek hal ve tahammül kalmadı. Yer yer yükselen hoşnutsuzluk sesleri her ne kadar susturulmak isteniyorsa da, yine de, her taraftan işitiliyor. O halde, bu durumda onları da bu dereceye kadar ümitsizlik ve kötümserliğe düşürmek hem sizin sülâlenize, hem de kendilerine pek zararlı olacaktır.

Özellikle, sizin padişahlık anlayışınıza ve belki nazırlarınızın da anlayışlarına aykırı düşen bir durum gösterdiği halde, bugünkü devleti idare ediş tarzının kötülüklerinden doğan birtakım olumsuz gelişmeler vardır ki bunlar Türk soyundan gelenleri gittikçe yozlaştırmaktadır. Siz padişah hazretlerinin kudretiniz ve

geniş bilginiz herkesçe kabul olunduğu halde, çeşitli zulümler ve kötülükler yüzünden millet bundan yararlanamamaktadır. Yüce Türk soyundan gelmiş olmakla iftihar eden bazı sadık kullarınız, - vatana karşı besledikleri derin sevgileri gereği - Bu milletin böylece zayıflayıp azalmakta bulunduğunu görerek çok haklı bir üzüntü duymaktadırlar. Lâkin, bunun en belli başlı sebeplerinden askerlik usulünün yolsuzluğu olduğunu gördüğüm halde, yine de, beni en çok korkutan husus bu değildir. Belki yakın bir zamanda göreceğimiz geleceğin kötü gelişmeleri konusunda beni en çok korkutan şey - birçok esir milletlerde olduğu gibi - Osmanlılarda da belirtilerini göstermeye başlayan ahlâk düşkünlüğüdür ki, bu her gün daha fazla artmakta, derinleşmekte ve yayılmaktadır.

Şevketlü efendim; dört yüz sene evvel, babalarımızın, doğu Roma İmparatorluğunu ortadan kaldırarak ve Konstantin'in bütün dünyaya başkent olarak ilân ettiği ünlü beldeye çok büyük bir şan ve şerefle, haklı bir zaferle, gelip oturarak, tarihçe böylesine şanlı fetihlere nail olmaları, sadece din gayretinden ileri gelmemiştir. Belki, din gayreti ve askerlikteki üstün cesaretleri onların millî ahlâklarının bir ışık gibi yansımasından başka bir şey değildi. Evet, onlar, kendilerini yöneten âmirlerine ve subaylarına itaatli idiler; lâkin, bu itaat, kendileri tarafından, kendi istekleriyle belirlenmiş ve kabul olunmuş bir serbestlik içinde ve özgürlük temeline dayalı olduğu için her birinin kalbi ve aklı alabildiğine hürriyet havası içindeydi. Bilemiyorum nasıl güçlü ve mayadan gelme ve nasıl yaratılıştan var olma bir yücelik birleşmiş ve bunlar onlarda kendiliklerinden bir düzen ortaya koymuştu. İşte, bu düzendir ki onların çok canlı olan ahlâk ve karakterlerini muntazam bir hale koyardı. Hasılı fazilet ve olgunluk onların kalplerinde ve zihinlerinde yuva yapmıştı.

Asıl bu kaynağın hızıyladır ki onlar öylesine büyük bir devlet yapısına kolaylıkla sahip ve neticede muzaffer oldular.

Gerçi, şu dünyada iyi ahlâk, milletlerin nazarında her zaman ve başlı başına geçerli bir kuvvet değildir; kötülükler de zaman zaman hüküm ve fermanlarını yürütürse de, şurasını unutmamalıdır ki asıl ve esas olan birincisidir ve devletlerin onsuz ayakta durabilmesi kabil değildir. Çünkü şu iyi ahlâk denilen şey, anlaşılan yalnız kendine özgü bir yücelik taşıdığı içindir ki, o parıl-

dadıkça bir millet yükselip gelişir; öte yandan kötülükler arttıkça da o millet belâsını bulur (1).

Şevketlü efendim; bizim milletimizde iyi ahlâkın günden güne bozulması; kötülüğe tenezzül etmeme, namus, yurt ve iyilik severliğin gittikçe azalması vatanlarını gerçekten seven, sizin şanınızın artmasını ve vatanımızın mutluluğunu yürekten arzulayan kimseler için, büyük bir endişe teşkil etmektedir. Ama, bu iyi ahlâk bizim milletimizde nasıl bozulmasın ki bu milletin fertleri de, yurttaşları bulunan gayrı müslim milletlerin uğradıkları belâları birlikte çekmektedirler. Her türlü zulümlere ve haksızlıklara ve doğrudan doğruya sizin gözleyip izleyemeyeceğiniz, kontrol edemeyeceğiniz küçük memurların keyiflerine göre yürüttükleri işlemlere, yersiz davranışlara maruz kalırlar. Tekrar edeyim: Bunların yaptıkları, ettikleri sizin tarafınızdan hiç bir zaman öğrenilemez. Türkiye'de bir kamuoyu, halkta ortak bir duygu ve fikir birliği bulunmadığı için, birçok küçük memurlar, yolsuz tutum ve davranışlarından dolayı hiç bir zaman sorumlu tutulmazlar. Durum böyle olunca, bu çeşit memurları istediklerini yapmaktan kim alıkoyabilir. O halde, şöyle bir ayrım yapalım: Sizin halkınız iki kısımdır; bunlardan bir kısmı zalimlerdir ki, hiç bir engelle karşılaşmadan akıllarına gelen zulmü yaparlar. Bir kısmı da mazlumlar, yani zulüm görenlerdir ki daima kötülükler altında ezilirler. Birinci kısımdakiler sizin taşımakta olduğunuz büyük ve sonsuz güçten yararlanarak, yapılmaması gereken her şeyi yapmaya cesaret ederler; ikinci kısımdakiler bu zalimlerin zulümleri altında ezile ezile, ister istemez, iyi ahlâktan uzaklaşırlar. Çünkü, bu mazlumlar, o zalimlerin istedikleri her şeyi yapmalarına artık kamıksamışlardır. Eğer, onları sizin yüce katınıza şikâyet etmeye kalkışacak olsalar, kendilerine derhal âsi ve edepsiz damgası vurulacaktır. İşte, en tabiî şey olan şikâyet haklarını bile kullanamama yüzünden bunların ahlâklarında yavaş yavaş bir çözülme başlar; bu çözülme bir alçaklıktır ve siz padişah hazretleri de bilirsiniz ki

(1) *Şu cümleye dikkat edilirse anlaşılır ki «fermanını yürütür» ve «belâsını bulur» gibi deyimler o zamanın kalem adamlarının dil ve anlatımlarına aykırıdır. Bu deyimlerin, yazıyı Türkçe'ye çevirenin izini belli etmemek için mahsus kullanıldığı anlaşılmaktadır (Bu not eserin yazarına aittir).*

bu alçaklık gide gide korkaklığa dönüşür, düşünme ve hüküm verme gücünü tamamıyle körletir.

Osmanlı kanı o kadar gençlik, dinçlik ve mertliğe sahiptir ki ahlâk böylesine bozulmuş olduğu halde bile yine de çalışkanlık, fedakârlık, yurt ve iyilikseverlik, askerlik cesareti, ölümden korkmama, soğukkanlılık gibi hepsi Türk milletine mahsus olan ve her şeyden önce sosyal adalet kurallarını bize sevdiren merhamet ve temiz yüreklilik vasıfları hâlâ ortadan kalkmamıştır. Ancak şurasını unutmamalıdır: Henüz ortadan kalkmamış olan bu faziletler, bunca engeller ve zorluklar karşısında daha ne kadar direnebilir? Kıyamete kadar bu böyle kalabilir mi? Padişahım, malûmun olsun ki (1) bunların da ortadan silineceği gün artık bizim çözülmemizin ve yok olmamızın önüne geçecek hiç bir çare bulunamaz.

Osmanlı devletinde bulunan gerek müslüman, gerek müslüman olmayan halkın ahlâkının böylelikle bozulmakta olduğunu beyan ederken, onların yaratılıştan taşımakta oldukları derin ve ince zekâ güçlerine musallat olmaya başlayan fenalıkları da siz padişah hazretlerinin katına iletmeye kendimi mecbur bulurum.

Şevketlü efendim; bilindiği gibi bizim ecdadımız Rumeli'ye ilk geldiklerinde ilimde ve kültürde daha o kadar ilerlemiş değillerdi. Lâkin öyle bir sevgi, zihin gücü ve sağduyuya sahiplerdi ki bu, ancak çok sağlam ve kuvvetli olan ruhların meyvesidir. Olayları öylesine kavrayan ve kararlarını hemen buna göre alan bir akılları vardı ki, bindikleri küheylanların önünden durmadan kaçan ince fikirli uluslarda bu üstünlük yoktu.

Eyvah ki sağduyuya sahip vatandaşlar da şimdi, kendilerinin hiç bir teşebbüsüne meydan vermeyen, başına buyruk bir hükûmetin mengenesi altında ezilip kalıyor. Sizin devletinizde Osmanlı milleti, yaratılışlarına aykırı bulunduğu halde, hattâ Rumlardan fazla idarede istiklâl yoluna yöneldiler. Biz ki Türk ulusuyuz; İstanbul'un eski Rumları gibi yüzden dirayetlilik gösterip, sonradan özgür devletin korunmasına ve devamına çaba göstermemek gibi şeyler bizlerde bulunmamalıdır. Biz öyle bir ulusuz ki, dünyaya bakıp sadece duygu ve düşüncemizin genişliğiyle ona şaşar kalırız; yahut da aklımızın yatmadığı şeyler karşısında öyle sessiz du-

(1) *Bu deyim metnin aslında da «malûmun olsun ki» şeklinde tekil olarak geçmektedir. Ş. K.*

ralarız. Bu sebeple, bugünkü devlet yönetimi bu haliyle daha bir süre devam edecek olursa, Türk unsurlar içinde devleti yönetecek güçteki adamlar bulmak gerçekten pek zorlaşır. Bari, uyruğumuz altında bulunan milletler - bazı sebepler dolayısıyle - bizden daha iyi ve imtiyazlı bir halde bulunsalar neyse... Lâkin eyvah ki o da öyle değildir.

Halbuki şevketlü padişahım; günümüzde Osmanlı devletinin yönetimi belki dirayetli ve terbiyeli adamların elindedir, bu yönetim en namuslu, en sadık kimseleri beklemektedir. Avrupa'da bütün hükûmetler aynı zamanda halklarının eğitimiyle de meşguldürler. Bu konuda orta derecedeki devletler bile büyük çabalar gösterirler. Buna bir misal olarak siz padişah hazretlerine İsviçre'yi gösterebilirim. Bu memleketin ahalisi içinde, okuma yazma bilmeyen tek bir adam bile bulmak güçtür. İngiltere devleti ki, kendisini idare etmekte olan hükûmet, geniş yetki ve imtiyazlarını azar azar da olsa terketmekte gayet ağır davrandığı halde, şu son yirmi beş yıldan bu yana, halkına, onları eğitecek ve işe yarar hale getirecek bilgiler kazandırmak konusunda büyük gayretler gösterdi. Prusyanın (O zamanki Almanya) Sadova muharebesini kazanışının en büyük sebebi, Prusya halkının Avusturya halkından daha bilgili oluşudur. O halde, Avrupa devletleri bu kadar fedakârlıklar göstererek ilerlerlerken, biz niçin olduğumuz yerde kalmaya, hattâ gerilemeye razı olalım?

Padişahım; ya hiç bir işe yaramaksızın öylece bomboş kalıp duracak, yahut da, oraya devama ancak beş on tembel ve hakir çocuktan başka kimsenin rağbet etmeyeceği, birtakım kalitesiz okulları yer yer çoğaltma işinin ülkenizde ilmi yaymaya yararlı bir yol olduğunu sanacak ve buna inanacak mısınız?

Milletlerde düzen ve güveni sağlayan ve öteki bütün düzenlerin anası olan şey, sadece hürriyettir ki, onun yerini başka hiç bir şey alamaz. Esirlik altında bulunan bir millet ise, imkânı yok, eğitim ve öğrenime iltifat etmez. Ne zaman bir milletin bütün hakları, kendisini yöneten devletin sağlam garantisi altında bulunursa, o millet, her fırsatta, iyiyi ve doğruyu arar, bilgi ve kültür sahibi olmaya rağbet gösterir. Şurası açık bir gerçektir ki cahillik ve esirliği kabullenmiş, bunlara kanıksamış milletler hem alçak hem de hain olurlar.

Eyvah şevketlü efendim; şu içinde bulunduğumuz dönemde

bizdeki belâ, sadece iyi ahlâkın çökmesi ve yaratılıştan mevcut olan zekânın gerilemesi meselesinden de ibaret değildir. Biz, millet olarak, bir de yoksulluk denilen o korkunç belâ ile karşı karşıyayız ve bununla da uğraşmaktayız. Devlet hazinesinin sıkıntısı kaç defa siz padişah hazretlerinin gözüne çarptı ve büyük üzüntünüze yol açtı. Askerlerin ve memurların maaşları vaktinde verilmediğinden dolayı kaç defalar kederlendiniz ve bu kederinizi de açıkça belirttiniz. Doğu ülkelerimizde, aylıkları kendilerini geçindirecek derecede olmayan memurlar, ihtiyaçlarını ister istemez halkın sırtından çıkaracakları için, bu aylıkların yeterli bir oranda verilememesinden dolayı kaç kereler siz padişah hazretlerinin yüce kalbi üzüntüyle dolmuştur. Lâkin, Osmanlı devletinin malî sıkıntıları - şöyle dikkatle gözden geçirilecek olsa - o kadar keder ve hayret verecek ölçüde değildir. Sonra, sizin hükûmetiniz o çeşit devletlerdendir ki mevcut nüfus, sayılarına oranla denge bakımından, son derece kanaatkâr bir şekilde geçimlerini sürdürürler. Durum böyle olduğu halde, hangi sebeplerdir ki devletinizi ezmektedir? Bunun sebebi, her şeyden önce, vergilerin pek düzensiz bir biçimde değerlendirilip toplanması; ikinci olarak da halkın çok tembel ve cahil oluşu yüzünden bu yoksulluğa saplanmış bulunmasıdır. İşin gerçeği de şudur ki başka devletlerin halkı tarafından pek hafif görünen yükleri bile sizin ahalinizin kaldırmaya güçleri kalmamıştır.

Sanat, ticaret ve tarım günden güne öylesine azalmaktadır ki sanki memleket halkı nelere ihtiyacı bulunduğunu anlamaktan bile âciz kalmış ve ihtiyaçların nelerle ve nasıl giderilebileceği duygusunu kaybetmiş durumdadır. Zira, ortalıktaki şu haraplığı, bitkinliği gördükleri halde tüyleri bile kımıldamıyor; içinde bulundukları perişanlıktan kurtulmak için en küçük bir teşebbüse bile lüzum görmüyorlar.

Şevketlü efendim; buralarda, Avrupalılar, bizim hem milletimizden hem de mezheplerimizden şikâyet etmekten bir an bile geri durmuyorlar. Diyorlar ki: «Türk milleti askerlikten başka hiç bir sanat ve meslek bilmez; onların devamlı olarak kadere boyun eğişleri bizlerin çalışmamıza bile engel olmaktadır.» Halbuki bizim soyumuz da öteki milletler derecesindedir ve onlardan hiç de aşağı değildir. Gerçi, ecdadımız kendilerini askerlik alanındaki güçleri ve kahramanlıkları ile tanıtmış ve bu başlangıçtan yola

çıkmışlarsa da, bu tutum kendileri için ancak o zamanlar için zorunlu ve yararlı idi. O zamanın şartları bunu gerektiriyordu. Zaten, onlar, bu tutumlarında yalnız da değillerdi; kendilerinden önce aynı yolu denemiş bulunan Frankları, Cermenleri ve Arapları taklit etmişlerdi. Aslında insanların kişilikleri askerî hareketlerde de, sanatın çeşitli dallarında da aynıdır. Bundan dolayı yiğitlikleri ve kahramanlıkları ile tanınmış her ulus, kendilerini savaşmaya zorlayan sebepler ortadan kalktıktan, rahat kaldıktan sonra, pek âlâ, tarım ve sanata yönelebilirler. Fransa ve İngiltere halkı buna en güzel iki örnektir. Bizim dinî inançlarımız da Tanrı'nın ezelî iradesine boyun eğmek konusunda öteki dinlerin inançlarından farklı değildir. Hıristiyanlıktaki «günah çıkarmak» inancı, kadere ve alınyazısına yeterince inanıp, tevekkül göstermemizin aynıdır. Havarilerden Patros, bir seferinde bir vaazı sırasında: «İnsan, o büyük yaratıcı gücün elinde, bir çömlekçinin elindeki çamur gibidir,» demiştir. İşte bu inanç bile hıristiyanları yine de para kazanmak, zengin olup rahat yaşamak için, inanılmaz derecede, zihin yormaktan ve çalışmaktan geri koymamıştır. Bu alanda bizim onları taklit etmemiz akılcılığın en zorunlu bir sonucu olmak gerekir.

Milletimizi başka milletler gibi çalışkan, ilme ve sanata yönelmiş olmaktan alıkoyan sebep, sadece mülkî idare tarzımızdaki düzensizlik ve yetersizliktir. Eğer bir insan, herhangi bir yerde, yine kendisi gibi insan olan cinsdaşlarını hor görüyor, onları hakaretle karşılıyorsa, o insanın, dünyanın çeşitli ürünlerinden gereği gibi yararlanmaya hakkı olmamalıdır. Herhangi bir ülkede zulüm ve zalimlik ortalıkta kol geziyorsa ve bir kimse böyle bir yerde kendi alın teriyle kazandığı şeylerden kendisinin hiç bir şekilde istifade edemeyeceğine kanaat getirmişse, gayet tabiidir ki çalışma hevesini bütünüyle yitirir.

İşte, 1789 senesinde patlak veren ihtilâlden önce Fransa'da durum tamamıyle böyleydi. Şu güzel Fransa ki, siz bugün onu hayranlıkla seyredersiniz ve ben de aynı hayranlıkla doluyum; evet işte bu Fransa, her türlü şartlar ve münasebetler bakımından dünyada birinci olduğu halde, o zamanlar, çevresindeki sanatta ilerlemiş milletlerden örnek almadı. Gerçi, hükümette sanayiin gelişmesi için bütün güçlerini harcayan nazırları da vardı, ancak, bunların çabaları da yeterince bir sonuç vermedi. Belki bazı kımıl-

danmalar görüldü ama, halkta hürriyet olmadığı için, sanat ağacının dalları, beklenilen, meyvelerini veremedi. Eyaletlerin bazılarında insan olduğu zorlukları farkedilen bir köylü, ormanlarda gezinip sadece hayvan postları ile giyinirken, en basit ve gösterişsiz bir elbise kendisine övünç verici üniformalar gibi gözükürdü. İhtilâlden otuz yıl önceki Fransa buydu. Fakat, milletin hürriyetini kazanmasından otuz sene sonra — evet efendim, hesabım doğrudur — tamam otuz sene sonra her şey birdenbire ve baştan başa değişti. Fransız milleti, hürriyet sayesinde, dünyanın en çalışkan ve en zengin milletlerinden biri oldu.

Bunun sebebi şudur ki: Milletler sadece mânen değil, maddeten de hürriyet sayesinde yaşayabilirler. Hakların korunmasının bulunmadığı yerlerde nihayet ekmek de bulunmaz olur; hürriyet gibi o da önünde sonunda mumla aranır hale gelir.

Şevketlü efendim; her ne zaman bir devlet şu belirttiğim üzüntü verici hale gelirse ve bunun sonucu olarak, mayasında bulunan, zekâ ve fazilet üstünlükleri günden güne sarsılmaya, yok olmaya yüz tutarsa; halkı büyük bir yoksulluk içine düşüp, devlet hazinesinde de giderilmesi güç sıkıntılar baş gösterirse, o vatanda yaşayan gayretli kimseler ve devlete bağlı uyruklular sadece ıslahât isteğiyle yetinmemelidirler. Bizde, şimdiye kadar, kaç defa ıslâhat vâdolundu; hattâ bir kısmı yerine getirildi. Bunu bir yana bırakalım, şu anda bendeniz, size şu satırları yazarken bile yeni ıslâhat vâdolunmuyor mu? İşte, bundan dolayıdır ki, biz, bir derece daha ileri gidip, bu yazımızı resmen ve engin bir saygı ile sizin yüce katınıza sunuyoruz.

Şevketlü padişahım; şimdiki idare tarzını değiştirmek suretiyle devleti kurtarınız. Daha özgür kanunlar ve düzenler ile saltanatınızı süsleyerek, onu bulunduğu kötü durumdan selâmete çıkarınız. Lâkin öyle özgür kanunlar ve düzenler olsun ki, gerçek, yaygın ve güvenli bir nitelik taşısın. Gerek uygulanması sırasında, gerekse zedelenmeden ve değiştirilmeden devam ettirilmesi konusunda, tam bir garanti ile pekiştirilmiş bulunsun.

Evet padişahım; böyle özgür ve sağlam bir düzen, müslümanların da, hıristiyanların da her türlü hak ve görevlerini güven altına almış bulunacağından, Avrupalıların hâkim ve mahkûm arasında gerçekleştirilmesini imkânsız zannettikleri dengeyi mutlaka gerçekleştirecektir.

Ah şevketlü efendim; daha şimdiden görür gibi oluyorum ki, sizin çevrenizi sarmış bulunan hainler ve cahiller özgür düzen sözünü ne kadar kötü mânâlara çekeceklerdir. Onlar: «Özgür düzen, padişahın özgürlüğünü ve sultanlık yetkisini elinden alıp, onu sadece bir âlet derecesine indirir.» sözüyle «Siz padişah hazretlerine ve bütün müslümanlara, en sevgili şeyleri olan dinlerini ve elbiselerine kadar her türlü âdetlerini terketmeye ve değiştirmeye mecbur kılar.» sözlerini söyleyerek halkı aldatıp kandırmaya çalışacaklardır. Ya cahil ya da hain olan bu kimseleri, her kimlerse, siz hakaretle çevrenizden kovunuz. Halkınız da bunların fitnelerine kulak asmasınlar, aldanmasınlar. Özgür düzen denilen şey, ne sizin ne de halkın zararına olur; ancak kendi başlarına buyruk olanların bu davranışlarını sınırlar. Padişahtan ancak şu hali kaldırmış olur ki: Padişah onlara aldanmaz ve fenalık etmez olur. Özgür düzen milletin namusuna ve gelişmesine aykırı düşen hiç bir şeyi zorlamaz; tersine fertlerin malını mülkünü güven altına aldıktan başka, kutsal olan dini de korur. İnsanları, içinde yaşadıkları ortamda huzura ve rahata kavuşturduğu gibi, kişinin şahsî özgürlüğünü de garanti altına alır.

Bunu bir başka açıdan da ele almak gerekirse, özgür düzen, kısa bir zaman içinde, Avrupa milletleriyle olan her türlü ilişkilerimizde de gelişme ve düzelmeler sağlar.

Şevketlü efendim; Türkiye'de yabancı memur ve görevlilerin bizim iç işlerimize yaptıkları müdahaleden dolayı ne kadar büyük zararlar gördüğümüzü bilmeyen var mıdır? Bunlar, belki binlerce defa, medeniyet ve insanlık yoluna girmekliğimiz için bağırıp çağırmışlardır. Ne var ki, aslında, hemen her seferinde, bu uyarmaların altında sadece kendi millet ve menfaatlerinin yattığı görülmüştür. Bunun daha da kötüsü, millet ve memleketlerinin menfaatleri bir yana, bu memleketlerinin fertleri için de yerli yersiz baskılara başvurmuşlardır. O halde, özgür düzen kabul edilip uygulanacak olursa, devletin temeline yeni bir güç katılmış olacağından, yabancıların bu her işimize burun sokmalarından da kurtulmuş oluruz. Bizzat, Osmanlı devleti ülkesinde her cins ve mezhepten halkın koruyucusu olunca artık başkalarına söz düşmez.

Evet şevketlü efendim; devleti kurtarınız. Çünkü zaman acele etmeyi gerektiriyor. Ecdadımızın devletini kurtarınız... ve kurtarınız. O devleti ki, bunca kanlar ve gözyaşları dökülerek meydana

getirilmiştir. Gerçi, onun şam ve şerefi tarihçe pek yüksektir, fakat, şimdiki hali esef verici ve üzücüdür. Bu halin ağırlığı sizin kalbinize ne dereceye kadar ağırlığını koyacaksa, dışarıdaki bizleri de o derecede korkutmaktadır. Gerçi, memleket içindeki bu haraplık ve çöküntü belirtileri insanı ürkütüyorsa da siz padişahımız hazretlerinin herkesçe bilinen güçlülüğü ve zekâsı elbette bunları hayâl olmaktan kurtaracak ve gerçekleştirecektir. Harekete geçtiğiniz zaman, dış düşmanları kışkırtmasıyle memleket içinde kendini gösterebilecek her türlü ayaklanmayı ve direnmeyi sizin yiğitçe ve askerce cesaretiniz ve sahibi bulunduğunuz değerli ordu, derhal, sindirebilir. Yalnız bu ordu, galip geldiği böyle bir halka karşı ekmek ve akıl ve bunlardan sonra da kendilerinin özgürlüğü konusunda garanti verebilir mi? Gerçi siz, sizin ülkenizin bazı bölümlerine mirasçı olmak arzusunda bulunan bazı devletlere karşı — bazı ufak tefek imtiyazlar vermek suretiyle — büyük bir mücadelenin patlak vermesini, belli bir zaman için, erteleyebilirsiniz. Ancak, bundan bizler ne kazanabiliriz? Bir süre sonra, yeni bunalımlar geldiğinde, mademki bugünkünden daha zayıf, daha miskin ve daha harap bir halde bulunacağız; öyle ise şimdiden bu mücadelenin önünü almamız gerekir. Lâkin, elimizde silâh olarak değil. Belki, etrafımızda, medeniyette ilerlemiş olmanın mânevî askerleriyle korunur bir halde yola çıkmamız icabeder. Eğer, kendimizi ahlâkça aklın ilkelerine dayalı olarak kalkındırırsak mutluluğun yolunu bulmuş oluruz. Zaten, buna teşebbüs ettiğimiz gün, başarının yarısını kazanmış sayılırız.

Padişahım; geçmekte olan her sene bizim üzerimizden bazı yabancı devletlerin yardım ve koruma imkânlarını biraz daha azaltıyor, yaşama ve var olma gücümüzü biraz daha zayıflatıyor. İngiltere devleti, bize yardım etmek ve bizi korumak için bundan on iki yıl önce gösterdiği gayreti ve iyi niyeti (1) şimdi göstermiyor. Avusturya devleti, Almanya ile yaptığı savaşı kaybettikten bu yana, artık, güçlü batı devletleri kategorisinden çıkıp bir doğu devleti derecesine indiğinden dolayı, şimdi Osmanlı ülkesindeki Islav milletlerini okşayıp kışkırtarak onları kendine çekmek po-

(1) *Mustafa Fazıl Paşa bu sözleriyle, 1853 - 1855 yıllarında, Rusya'yla yaptığımız «Kırım Savaşı»nda Fransa ve İtalya ile birlikte İngiltere'nin Türklere büyük yardımda bulunuşunu hatırlatmak istiyor.*

litikasını gütmektedir. Hasılı, çok dikkatli olalım ve artık kendimize gelelim. Zira, halimizin en fena yeri şurasıdır ki on iki yıl önce bize daha müsait görünen Avrupa kamuoyu, bugün bütünüyle aleyhimize dönmeye yüz tutmuştur.

Siz padişah hazretleri, bir kere olsun, lûtuf ve tenezzül göstererek Paris, Londra ve Floransa gazetelerine baksanız. O zaman göreceksiniz ki, bizim devlet olarak varlığımızı korumakta pek büyük menfaatları bulunan batı memleketlerinde, bugün, bize, yakında düşüp harap olacak bir devlet gözüyle bakıyorlar. Fransa, İngiltere ve İtalya devletlerinin hükûmet yöneticileri, her sabah, yataklarından kalktıklarında, sizin devlet adamlarımızın yaptığı işlere ve halkımızın çektiği dert ve belâlara dair olan havadislere göz gezdirerek: «Bu devletin düzelmesi artık mümkün değildir, düzeltilmesi mümkün olmayan bir devletse elbette mahvolur. Artık bu devleti kendi haline bırakalım, varsın alnına yazılmış bulunan çöküntüye uğrasın. Çünkü, onu bu çöküşten kurtarmanın hiç bir çaresi yoktur.» diye birbirleriyle konuşuyor ve yazışıyorlar.

O halde padişahım; onların keramet gösterircesine ortaya atmakta oldukları bu haberleri bizler yalanlayalım, güçlü bir kalkınma ve gelişmeyi öngören bir değişikliğe yönelelim. Bu değişiklik sizin düşünceniz, sizin görüşünüz ve sizin elinizle olsun. Öte yandan, bize düşmanlık beslemekte olan batı kamuoyunu da kendi tarafımıza çekmeye gayret edelim ki, bunlar bize düşman olacaklarına dost olsunlar.

Fransa'ya, İngiltere'ye, Almanya'ya ve İtalya'ya bizim ne soyca ne de dince zayıf bulunmadığımızı, soyumuzun ve dinimizin bizi kötülüğe ve zayıflığa zorlamadığını ispatlayalım. Onlar bizi, içinde bulunduğumuz zayıf durumdan dolayı acı acı ayıplıyorlar, bize «hasta adam, ölü adam» diyorlar; biz kendilerine canlı olduğumuzu gösterelim. Benim size göstermek istediğim çareler yeni icat edilmiş, tehlikeli ve başka yerlerde denenmemiş şeyler değildir. Yüce Tanrı'ya şükürler olsun ki, Türk milleti miskinlik ve tembellikten daima nefret etmektedir. Tarihe bir göz gezdirilecek olursa, vaktiyle, böyle tehlikeli hallere düşmüş daha başka milletlerin, o zaman almış oldukları türlü çarelerin bulunduğu görülür. Siz padişah hazretleri, öteki milletleri kurtaran çareleri kullanabilirsiniz.

Şevketlü efendim; böyle tehlikeli dönemler geçirmiş olanlar,

şu yer yüzünde, sadece sizin hükmettiğiniz halk değildir. Bugün, Avrupa'da bile her türlü siyasetlerinde değişiklik ve ıslâhat yapmaya muhtaç olan başka devletler de vardır. Bunu bir tarafa bırakalım, Fransa devletinin, size yukarıda hâli pür melâlini arzetmiştim. Fransa'nın o dönemdeki bu kötü hali, sadece sanayiinin yetersizliğinden ve gelişmemesinden değildi. Devlet hazinesi, her on senede bir defa, iflâsa gitmedikçe maaş açıklarının kapatılması mümkün olamazdı. Hatta, çeşitli zulümler memleketin her tarafında o kadar ilerlemişti ki, o günlerde Fransa padişahı (1) olan On Beşinci Louis'ye bir gün tanınmış bir siyaset adamı şöyle hitabetmekten çekinmemiştir:

— «Sizin hükûmetinizde, kendisini, nazırlarınızın intikam pençesinden uzak kalacak kadar yüksek zanneden tek bir adam bulunamayacağı gibi, küçücük bir kasabada kâtiplik yapan basit bir memurun zulmünden korunacak kadar güven içinde bulunanı da yoktur.» demiştir.

Bu sözden çıkarılacak mânâ açıktır: Memurların zulmünden yakasını kurtarabilecek tek bir adam bile olamaz.

Fransa devleti, o tarihlerde, itibarını o kadar kaybetmiştir ki, hükûmet hangi siyaseti izleyeceğinden âciz kalmıştı. Her gün yeni bir usul ve düzen tecrübe etmeye kalkışıyordu. Hasılı Fransa, özellikle meşhur «Yedi Yıl Savaşı»ndan sonra, âdeta üçüncü sınıf bir devlet derecesine inmişti. Durum böyle iken, bu devlet nasıl oldu da birinci sınıf bir devlet haline geldi? Hem de bütün bunlar birkaç sene içinde oldu. İhtilâlden kısa bir süre sonra, bütün Avrupa devletleri aleyhine birleştikleri halde, yiğit ve yurtsever Fransız askerini mağlûp edemediler. İşte Fransa'nın çok kısa bir zaman içinde bu gücü kazanması köhneleşmiş idare düzenini değiştirmesi sonucu mümkün olabildi. Gerçi, bu büyük ve korkulu değişikliğin meydana gelişi nice gözyaşı ve nice kan dökülmesine mal olmuştur ama, her şeye rağmen, olmuştur. Böylesine gözyaşlarının ve kanların dökülmesine sebep ise, gerekli ıslâhatın vakit ve zamanıyle yapılıp, bir dereceye kadar geç kalınmış bulunmasıdır. Bu zaman, bugün bizde de geçmektedir; hattâ müslüman ve hıristiyan pek çok kimse «vakit vakit» diye bağırışmaktadırlar.

Lâkin, böyle utanılacak ve ilk bakışta çaresiz görünecek bir

(1) *Metinde aynen «padişah» olarak geçmektedir.*

durumdan dolayı, sanki devleti yeni bir kalıba döker gibi, yepyeni düzenlere başvurarak kurtaran ülke sadece Fransa değildir. Vakta ki, küçük bir Sardunya kralı, büyük bir İtalya krallığı fikrine düştü; amaca ulaşmak için ilk önce asker toplamaya başladı. Bunlardan daha evvel halkına gerekli özgürlüğü verdi. O günden itibaren bütün İtalyanların kalplerinde ve akıllarında hükmünü geçirmeye başladı. Bütün Avrupa, onun tutumu ve davranışını beğenip alkışladı. Tam zamanında özgürlük kelimesini ortaya koymuş olması sayesinde, daha o küçük Sardunya kralının ölümünden önce, oğlu Victor Emanuel'in devleti, ülkeyi üç kat büyüteceğini ve başına Avrupa'nın hatırı sayılır taçlarından birini giydireceğini anlamıştı.

Sizin çok yüce düşünce ve görüşünüze arzedecek daha pek çok açık seçik örnekler bulunmaktadır. Meselâ, Avusturya devleti de, dille tarif edilemez bir çöküntü derecesine inmiş iken halka özgürlük vermek ve gerekli ıslahatı gerçekleştirmek suretiyle kendisini bu durumdan kurtardı. Hele, Prusya devleti ki, ilk iğneli tüfekleri kullanmak sayesinde, geçen yıl Avusturya'ya karşı büyük bir zafer kazanmıştı. Yukarıda tafsilâtını siz padişahımıza arzettiğim bu zafer, aslında iğneli tüfeğin üstünlüğünden fazla, o devlet idaresinin kendi halkına vermiş olduğu özgürlük sayesindedir. Hasılı, içinde bulunduğumuz şu on dokuzuncu yüzyılda hükûmetlerin kuvveti, halka verdiği özgürlüğün derecesiyle orantılıdır. Sanırım bu hususta size verdiğim inandırıcı misaller ve belgeler yeterlidir. Şimdi, bütün dünyada gidiş böyle iken, bütün bu genel kurallardan Türkiye niçin ayrı ve uzak kalsın? Tarihin ilk çağlarından bugüne kadar, nice nice, eşsiz ve güzel eserler meydana getirmiş bulunan Türk soyu, öteki milletlerden daha mı aşağıdır? İnsanlığın genel mayası ve karakteri ile Türklerinki arasında bir ayrılık gayrılık mı vardır? Huzur ve güven sınırları içinde yaşamak mümkünken, ille bunun dışına çıkmaya bizi dinimiz mi zorluyor?

Ancak, padişahım efendim, siz hükümdarımız hazretleri benden çok daha iyi bilirsiniz ki din ve mezhep, ancak, insanın manevî yapısına hükmeder ve biz insanlara sadece ahretin nimetlerini vâdeder. Yani, şunu demek isterim ki, milletlerin haklarını belirleyen ve sınırlayan din ve mezhep değildir. Din, sadece, ezelî gerçekler ve onların yargıları olarak kalmazsa, yani dünya işleri-

ne de müdahale ederse, fayda yerine zarar getirir; herkesi telef eder, sonunda kendisi de telef olur.

Şevketlü efendim; hıristiyanın ve müslümanın başka başka dünya anlayışı yoktur; çünkü, adalet denilen şey yeryüzünde yalnız bir tanedir ve tektir. Politika, devlet yönetimi dediğimiz şey ise, sadece, gerçek adalettir.

Biz eski usullerimiz yüzünden telef oluyoruz. Bu eski usuller, devletimizin özellikle memurlarını bozmuş ve berbat etmiştir. Bunlar, kendileri bozulduktan sonra, eski usulü bir kat daha bozup, bir kat daha berbat etmişlerdir. Artık, bu usulü terkedelim ve mevcut hükûmeti koruyamadıktan başka — tersine — ezip, iyice harap eden, yıllanmış, eski kuralları bırakalım. Öteki çağdaş devletlerde yerleşmiş ve onları mutluluğa ulaştırmış yeni düzenlere başvuralım.

Bazı eyaletlerimiz ki, devletinizin idare merkezinden bütünüyle kopmuş durumdadırlar. Bu eyaletler, ne din ve mezhepçe, ne de soy sop bakımından bizden farklı değillerdir. Onlara tam anlamıyle bir serbest düzen geçerli olsun da biz bu konuda niçin hâlâ tereddüt edelim? Sizin geniş devletiniz Mısır, Tunus, Eflâk ve Buğdan (şimdiki Romanya), Sırbistan gibi bu çeşit eyaletlerden daha mı az değerlidir? Asıl ülkenizin halkı bu eyaletler halkından daha mı değersizdir, size sadakatları onlarınkinden daha mı azdır? Padişahım; siz her şeyden önce halkınızın sadakatine ve iyi niyetlerine başvurunuz. Her eyalette, üyeleri serbest seçimle iş başma gelmiş, büyük, birer il meclisi kurdurunuz. Bunlar kendi bölgelerinde olan biteni, noksanları size iletsinler. Sizin babaca ve herkese yararlı olacak fikir ve kararlarımzı oralarda uygulamaya yardım etsinler. Sizin özel ve kesin buyruğunuz ile bu meclisler tarafından İstanbul'a zaman zaman temsilciler gönderilsin. Halkın ihtiyaçlarını ve olan bitenin gerçek yönlerini — aracısız olarak — doğrudan doğruya, yani bizzat, huzurunuza çıkarak, size arzetsinler.

Bildiğiniz gibi, vaktiyle değerli bir doktor: «On arşın kumaşla ben bir namuslu adam yaparım.» demiş ve bu söz atalar sözü haline gelmiştir.

Şevketlü padişahım; Siz de kudretli elinizde bulunan padişahlık haklarınızla, pekâlâ çalışkan, akıllı ve eli sanatlara yatkın uyruklara sahip olabilirsiniz, olmazsa bunu yoktan var edebilirsi-

niz. Onlar da her iyiliği ve serbestliği sizden görüp size daima müteşekkir kalırlar, zulüm ile soyulmazlar; sizin ve kendileri için istekle çalışırlar. Eğitim ve öğrenim alanında da kafalarını işletip çaba harcarlar. Dedelerinin sahip bulundukları yüce değerleri ve faziletleri yeniden elde etmeye gayret gösterip, hem kendilerini kötülüklerden korumaya, hem de — gerektiğinde — sizin tacınızı tahtınızı savunmaya canla başla çahşırlar. Bütün bunlar için düşmanlarınızın karşısına çıkıp ya galip gelirler ya da şerefle canlarını verirler.

Padişahım; ben kulunuzun maksadı, şu bulunduğum yabancı ülkeden Türkiye'nin ihtiyaçlarına, ahlâk ve geleneklerine uygun bir ıslâhat projesi — hattâ eksik gedik de olsa — hazırlamak değildir. Öyle bir projeyi ben kulunuzla birkaç dostum elbirliğiyle gerçekleştirmeye çalışıyoruz; tamamladıktan sonra bunu çok yüce katınıza sunacağım.

Siz padişahımız da bilirsiniz ki ben kulunuz, şimdi, şu bulunduğum yerde, sizden ne bir görev, ne de herhangi bir ihsan isteğinde değilimdir. Açıkça belirtmek isterim ki benim maksadım, devletinizdeki müslüman ve hıristiyan halkların, hemen hemen, ağız birliğiyle, feryat ettikleri kötülükleri sizin sarayınızın eşiğinize kadar ulaştırıp haber vermektir. Ben kulunuz tek başına ve bir köşede yalnız olarak yaşamaktan sıkıldım. Hattâ, değil mi ki şu bulunduğum yerden herhangi bir konuyu sizin katınıza, doğrudan doğruya ve rahatlıkla iletebiliyorum, şu anda bir sürgün olarak bulunmak bile o kadar zoruma gitmez.

Her şeyden önce, kendi yüce kalbinize başvurunuz. Bu uğradığımız tehlike ortasında kendinizin ne kadar büyük bir görevle yükümlü bulunduğunuzu unutmayınız. Üzerinizdeki görev, o çeşit görevlerdendir ki, bunun yürütülebilmesi için mutlaka bir sağduyu gereklidir. Bunları hazırlayıp, düzenleyip, sonra da uygulayacak olursanız tarihin sayfalarında kıyamete kadar sürüp gidecek, hiç bir zaman unutulmayacak bir eser bırakmış olursunuz.

Şevketlü padişahım; Tanrı'mn o büyük yargısı siz yüce padişahımıza — ulu dedelerinizden birinin olduğu gibi (1) — bir devlet kurmak imtiyazını belki bağışlamadı. Ne var ki bu kader yar-

(1) *Başta I. Osman olmak üzere, Türk soyundan gelip de devlet kurmuş belirli kimseler kastediliyor.*

gısına, bir devletin düzelticisi, yenileştiricisi, yenilikçisi olmak gibi özel bir şerefi sakladı. Bütün yurttaşlar, müslüman ve hıristiyan, sizin uyruğunuzu meydana getiren bütün Osmanlı halkının sesleri — benimle bir olarak — sizi lâyık olduğunuz bu büyük görevi gerçekleştirmeye dâvet ediyor. Bunu gerçekleştirdiğiniz takdirde sizin adınız ve eseriniz, insanlığın daima minnet ve şükranla hatırlayacağı yüce adlar arasında ebediyete kadar hayırla anılacaktır.»

Mustafa Fazıl

Bu mektubun halk üzerinde yarattığı etki, hükümeti ciddî bir uyanışa ve kendine gelişe yöneltecek derecede önem taşıyordu. Fakat, hükümet mensupları bu önemi anlayıp kavrayamadılar.

O zamana kadar, devletin bünyesini sarsacak nitelikte olan yaraların neler olduğunu bilenler çok azdı. Az olan bu kimseler de bunu devasız bir dert olarak kabul ediyor, hastalığın iyileştirilmesinden ümitlerini tamamıyle kesmiş bulunuyorlardı. Devletin bu dertten kurtulup selâmete ulaşması, ancak beklenilmedik, tanrısal bir mucizenin kendisini göstermesine bağlıydı. Yani, derdi sezip bilenler arasında onun üzerine eğilip çare arayacak kıratta kimse yok gibiydi.

Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubu, hastalığın tam bir anatomisini yapıyor, hem de gerek okumuş ve aydın kitlelerin, gerekse cahil halkın anlayabileceği bir surette yapıyordu. İşin takdire değer yönü de şurasıydı ki, hastalığın iyileştirilmesi çarelerini de — ümitsizliğe kapılmaksızın — gösteriyordu. Ayrıca, bu çeşitten hastalıklarla hasta olan birçok devlet ve hükümetlerin, ondan kurtulmak için başvurdukları deva ve tedbir usullerinin bizim için de uygulanabilir ve sonunda şifaya ulaştırır bir netice vereceğini gösteriyordu.

Kısacası, hem illeti hem de onun ilâcını ortaya koyuyordu.

Artık yapılacak şey, onun ileri sürdüğü fikirleri uygulamaya geçirmekten ibaretti. Hal böyle olduğu için, yapılacak başka bir şey kalmamıştı. Fakat, nedense, devletin çarkını döndürmek görevini üstlerine yüklenen hükümet adamları durumla ilgilenmiyorlardı.

«Hasta Adam» denilen bu varlığın başı ucuna toplanmış hekimler, ki yıllardan beri çok usta doktor olduklarını ilân edip du-

ruyorlardı, nöbetleşe, bazan teker teker, bazan da hepsi bir araya gelerek toplu bir halde, güya hastanın tedavisiyle uğraşıyorlardı. İyi ama, niçin ciddî tedbirler ve ilâçlarla marazın defedilmesine çare bulmak istemiyorlardı?

İşte, Mustafa Fazıl Paşa, henüz devletin vücudunun dinç ve sağlam olduğunu, daha nice yüzyıllar yaşayabilecek bir gücü bulunduğunu ileri sürüyor, ancak verilecek ilâcın çok iyi seçilmesini tembihliyordu. Yapılacak şey bundan ibaretti. Kaldı ki, ilâç da belli ve belirliydi.

Konuyu ilgiyle izleyenler, devleti idare edenler için :Ya bunlar haindir ya da Fazıl Mustafa Paşa kasıtlı olarak böyle bir iddiada bulunmaktadır.» diyorlardı. Halbuki paşa, aynı hastalığa tutulup da ondan kurtulmuş ve yaradılışında var olan yaşama gücünü gittikçe daha çok ispatlayarak, sapasağlam bir vücutla, yeniden tarih alanına çıkmış devletleri de örnek olarak gösteriyordu; o yalan söylemediğine göre demek ki Osmanlı Devletini yönetenler haindir. Çünkü, hastanın yakalanmış olduğu dert, onun ölümüyle sonuçlanacak, tedavisi imkânsız dertlerden değildi. Halbuki, devleti yönetenler, şahsî düşüncelerine kapılarak hastanın, şöyle böyle çarelerle, hayat ve ölüm arası bir halde bulunmasını yeterli görüyorlardı.

Verdikleri ilâçlar hastayı şifaya kavuşturmadıktan başka, belki günden güne, daha da dermandan düşüyordu. Bu duruma göre, illet, pek yakında, vücudun şimdilik nispeten sağlam bulunan öteki taraflarına da ilerleyecek, kendisini yerinden kımıldamaz bir hale getirerek yatağa saplayacaktı. Acaba bu adamlarda iyilikten, sağduyudan, yurtseverlikten en küçük bir iz ve eser kalmış mıydı? Sayesinde bu kadar nimetlere, lâyık olduklarından kat kat fazla servetlere, mutluluklara nail oldukları bir vücudu, diri diri, mezara gömmekten ne menfaatları vardı? Halk bunları düşünüyor, bunları söylüyordu.

Hasılı, mektupta yazılı olanlar tam anlamıyle bir gaflet içinde uyuyan halkı bir hayli uyarmıştı ama, zamanın değersiz ve iyiniyetten yoksun devlet adamları, aynı uyanıklığı gösterememişlerdi. Onlara göre, kendileri bu devlet için bir nimettiler, kendileri olmazsa bu devlet hemen o gün batardı. Bu yüzden üstten tedbirlerle ortalığı oyalıyor, vakitlerini hoş geçirmekten başka şey dü-

şünmüyorlardı (1). İşte, bunun için halk, onların birer vatan haini olduğu kanaatine varmıştı.

Bir taraftan halk bu türlü düşünceler, görüşler ve yargılarla hükümetin başındakileri kınamakla meşgul olup dururken, bir taraftan da Ali Suavi Efendi, bütün yazı işlerini üzerine almış bulunduğu «Muhbir» adlı gazetede, oldukça basit ve kaba bir dille, halkın kanlarını kaynatacak fıkralar ve makaleler yazıyordu.

Meselâ rahmetli Ziya Bey de (Ziya Paşa) yine kendine özgü bir dil ve anlatımla:

«Baskısız tahtayı el alır, el almazsa yel alır.»

atalar sözünü başlık yaparak **«Muhbir»** gazetesinde bir makale neşrediyordu. Bu makalede Belgrat kalesinin Sırbistan'a terkedilişini, kalenin büyük tarihî önemini ve tam on sekiz defa Avusturyalılar tarafından kuşatılıp alınmış olduğu halde, yine on sekiz defa Osmanlıların eşsiz fedakârlıklarıyle geri alındığını, şimdi ise, ortada hiç bir sebep yokken, millete yüzbinlerce cana mal olmuş bir vatan kalesini kendi elimizle, doğuştan düşmanımız olan bir ulusa terkettiğimizi ileri sürüyordu. Dedelerimizin karış karış fethettiği yerleri, şimdi, bizim ülke ülke ona buna bağışlamak siyasetinde devam edecek olursak, çok yakın bir zamanda oturacağımız bir yer bulamayacağımızı, gelmiş olduğumuz yere, yani Orta Asya steplerine, sefil, perişan bir halde, dönmeye mecbur kalacağımızı da sözlerine ekliyordu.

Bundan başka, ortada bir de Girit derdi vardı. Girit ihtilâlcileri, daha doğrusu insaf merhamet bilmeyen komitecileri, Resmo' da, Kandiye'de önlerine çıkan müslüman evlerini yakıyorlar, rastladıkları müslümanları — genç, ihtiyar, kız, oğlan demeksizin — vahşice öldürüyorlar, tarlalarını, bağlarını tahrip edip, ekinlerini yakıyorlardı.

Bu hallere takat getiremeyen müslüman halkı korumak ve doyurmak hususunda hükümet âciz kalıyordu. Asileri yola getirmek elbette mümkündü. Ancak, böyle bir davranış karşısında Avrupalıların işe karışmalarından çekinen hükümet, hiç de şanı-

(1) Burada özellikle hedef tutulan kişiler Alî ve Fuat paşalardır. Ancak daha sonra yazılan çeşitli yazılar, tarihî araştırmalar ve tarafsız incelemeler onlara yapılan bu tür hücumların hayli haksız olduğunu ortaya koymuştur.

na ve şerefine yakışmayan, miskince, bir boyun eğişle olaylara âdeta seyirci kalıyordu.

Hele, malından ve canından olmuş bunca müslümanı, hiç olmazsa sefalete düşmeyecek kadar olsun, beslemek insanlığın en tabiî görevlerinden olduğu halde, hükümet, ne insanlığı ne de görevini göz önünde tutabiliyordu. Girit'ten durmadan, art arda, feryat mektupları gönderiliyor, milletin ve devletin yardımına sığınılıyordu. Gazeteler, adanın müslüman halkından gelen şikâyet ve yakarış mektuplarıyle doluydu. Ancak, gazeteler bu mektupları yayınlayamıyorlardı; eğer sadece bir iki tanesini yayınlayacak olsalar, hiç süphesiz, memleketi baştan başa karışıklık içinde bırakacak bir iç ayaklanmanın kopması işten bile değildi.

Bütün bu olup bitenleri öğrenen yurt ve iyiliksever insanların yürekleri kan ağlıyordu. Fakat, ne yapılabileceğini idrâk etmekten âciz oldukları için sadece ağlamakla, ah ve vah etmekle yetiniyorlardı.

İşte bu sırada «**Muhbir**» gazetesinin sahibi Filip (1) Efendi, «Giritlilere Yardım» başlıklı bir yazı yayınladı (2). Bundan sonra **Tasvir-i Efkâr** gazetesi de onu destekleyen, fakat, daha etkili ve heyecanlı bir dille bu yardım fikrine katıldı. Bunun üzerine geniş halk yığınları, bu durumda yapılabilecek şeyin hiç olmazsa para yardımında bulunmak olduğunu anlayarak Muhbir gazetesi idarehanesinde açılan deftere adlarını yazdırmaya başladılar.

Türkiye'de, o zamana kadar, bu gibi hayır ve yardım işlerine gazetelerin aracılık ettiği bilinip görülmüş şeylerden değildi. Bundan dolayı, yardımda bulunmak isteyenler bile tereddütlü davranıyorlardı. Bir de, toplanacak olan paranın gerekli yere gönderilmesine hükümet aracılık edecek olursa, asıl amaca ulaşılmış bulunulamayacağı ve paralar yerine varsa bile ondan, asıl yardıma muhtaç olanlardan fazla hükümete mensup kimselerin yararlanacağı düşünülüyor ve bundan korkuluyordu. Halkın bu konudaki tereddütlerini Filip Efendi, gazetesinde bu hususu aydınlatan bir

---

(1) Bu Filip Efendi'nin hayat hikâyesi hakkında, yazmakta olduğum «Osmanlı Matbuat Tarihi» *adlı eserimde bilgi verilecektir. (Bu not eserin yazarına aittir. Yazık ki Ebuzziya Tevfik Bey, çok yetkili ve yararlı olacak bu eseri tamamlayıp yayınlamamıştır.)*

(2) Gerçekte bu yazıyı yazan Filip Efendi değil, Ali Suavi'dir. Ş. K.

hatırlatma yaparak giderdi: Hâmiyet sahibi kimseler tarafından verilip toplanacak para, buna muhtaç bulunanların az çok dertlerini karşılayacak miktara ulaştığı zaman, bizzat kendisi Girit'e gidecek ve onu kendi eliyle ihtiyaç sahiplerine dağıtacaktı. Bu ilândan sonra kararsız bulunanlara da bir güven geldi. Yapılan para bağışları oldukça önemli bir yekûna yükseldi.

Ancak, ne var ki hükümet, kendisinin başaramadığı böyle hayırlı bir hizmeti, bir gazetenin yükümlenip, sonuca erdirmesinden tedirgin olmuştu. Bunu yasaklamaya da cesaret edemediğinden, her zaman iyi işleri yasaklamada kullandığı, bazı alçak kimseleri yine aynı konuda görevlendirdi. Bunlar, orda burda dolaşıp, halkın arasına girip, onların güvenlerini sarsacak söylentiler çıkarmaya koyuldular.

Hükümetin bu yaptırdıkları, yine bu işe koşturduğu adamlardan öğreniliyordu. Fakat şaşma ve öfkeden fazla üzerine nefreti çeken bu hale Namık Kemal'in kalemi, yurtseverlik ateşiyle dolu bir makale yazarak son verdirmeyi başardı. Birkaç gün sonra Asmaaltı'nda, Girit adasının ünlü ve itibarlı tacirleri tarafından dokuz kişilik yeni bir yardım kampanyası daha açıldı. Girit asıllı tacirlerin kurduğu bir cemiyet, ada için resmen yardım parası toplamaya başladığını ilân etti. Namık Kemal bunun üzerine yazdığı bir makaleyi şu dörtlüğüyle süslemişti:

Feryâd-ı ehl-i hâcete imdâda sâyedin,
Ey gayret-i vatan çeken erbâb-ı iktidar;
Ehl-i vatan muhabbetidir gayret-i vatan
Zannetmeyin ki toprak içindir bu itibâr (1).

MISIR VALİSİ İSMAİL PAŞA'NIN HIDİVLİĞE TEŞEBBÜSÜ

Bir sene önce, Mısır'daki veraset usulünü değiştirmek için, İstanbul hükümetine baş vuran ve Bâbıâlî'nin yardımıyle bu usulü istediği biçimde değiştirmeyi başaran İsmail Paşa, şimdi de va-

(1) *«Ey vatan için çalışıp çabaladıklarını söyleyip duran iktidar sahipleri; eğer gerçekten vatansever iseniz, yardıma muhtaç oldukları için imdad diye haykıranlara el uzatın. Vatan sevgisi vatandaş sevgisidir, yoksa bu itibarı, kuru bir toprak içindir sanmayın.» Ş. K.*

Namık Kemal Bey, bunun üzerine, gazetesinin eyaletler sütunlarında, Mısır meclisinin almış olduğu karar hususunda çok övgülü bir dille yazılar yazmış, hattâ yazılarından birinin sonunu:

«Vatanı idare eden kimselerden, vatandaşlarının fikir ve bilimce yükselmelerine hizmet edenler, tıpkı kendi öz çocuklarını terbiye eden baba ve annelere benzerler. Terbiyenin maddî yararlarından faydalanan evlât olur ama, bunun manevî şanı da baba ve annelere aittir. Millet adına ağzını açıp konuşan bir kurulun en büyük görevi, insanlığın gelişip yücelmesine hizmet etmektedir. İşte, Mısır'daki «Meclis-i Şûrâyı Nevvâb» bu kutsal görevi yerine getirmeye çalışıyor. Başarıya ulaşmasını yürekten dileriz. Çalışmalarından dolayı kendisine binlerce aferin!..»

Cümleleriyle bağlıyordu.

* * *

O günlerin ünlü gazetelerinden **Muhbir, İsmail** Paşa'nın giriştiği işlere dair ortalıkta dolaşan söylentiler konusunda, şu haberi vermişti:

«Mısır Hariciye Müdürü olan Nubar Paşa, birtakım önemli meseleleri görüşmek üzere, İstanbul'a gelecekmiş.

Kendisinin İstanbul'a geleceği haberi daha önceleri de gazetelerde çıkmış, fakat sonra yalanlanmıştı. Bu sefer, çeşitli kaynaklar haberi Mısır gazetelerinden aktararak, yeniden ortaya koymuş bulunuyorlar. Gerek kulaktan kulağa dolaşan bazı söylentilere, gerek yabancı basında çıkan yazılara bakılırsa, Nubar Paşa, beş şeyin ricası ve elde edilmesi için gelecekmiş:

1 — İsmail Paşa için «Aziz-i Mısır» (1) unvanı,
2 — Kendisine mahsus arma ile Mısır'da para bastırmak izni,
3 — Müşirliğe (mareşallık) kadar rütbe verme yetkisi,
4 — Kendisine mahsus alâmetleri taşıyan nişanlar verebilme yetkisi,
5 — Askerlerinin sayıca yüz bine kadar çıkarılması izni.»

Muhbir gazetesindeki bu haberin çıkması üzerine İstanbul halkı arasında büyük ve öfkeli bir kaynaşma, daha doğru bir de-

---

(1) Kral naipliğine, özerk prensliğe benzeyen bir durum ve unvan. Mısır'da, en eski Mısır uygarlığı zamanında da böyle bir görev vardı; sonraları değişen şartlara ve zamanlara göre, yeni ve az çok değişik biçimler almıştır. Ş. K.

yimle, gazaplı bir heyecan baş gösterdi. Çok muhtemeldir ki, hükümet bunların farkındaydı ve yine çok muhtemeldir ki Muhbir'e bu satırları hükümet tarafından görevlendirilmiş bir kişi yazdırmıştı. Ve yine ihtimalden uzak değildir ki bu yazıyı, halkta nasıl bir tepki yaratacağını görüp anlamak için, bir ikinci el ile, bizzat hükümet yazdırmıştı.

Benim kanaatime göre gerçeğe en yakın olan ihtimal bu sonuncusudur. Çünkü, bu haberin Muhbir'de yayınlanışından iki gün sonra Mösyö Revelaki cüzdanına kaydetmiş olduğu notları **Tasvir-i Efkâr** yazarlarından Namık Kemal Bey'e okumak için — o sıralarda gümrük karşısında bir sarraf dükkânı işleten ve Yeni Osmanlılar'la o günlerin veliahtı Murat Efendi (sonraları üç aylık bir süreyle Sultan V. Murat) arasındaki haberleşmeyi — eğer deyim yerinde ise — bir posta kutusu gibi yerine getiren — Bünyan'lı Karabet Ağa'nın dükkânına gelmişti. Nitekim ertesi gün, **Muhbir**'in yazısıyle birlikte, şu makale yayınlandı:

Görüş ve Düşünce

«Bazı iyi haber alan kaynaklardan öğrendiğimize göre, Mısır tarafından yukarıdaki teklifler henüz resmî bir şekilde hükümete ulaştırılmamıştır. Biz o kanaatteyiz ki bundan böyle de bunun ulaştırılması hiç bir zaman akıl ve hayâle gelmez; çünkü adı edilen isteklerde en küçük bir mantık ve münasebet bulunmamaktadır.

Evvelâ, eski tarihî kaynaklardan da anlaşılmaktadır ki «aziz» Mısır hükümdarlarından (Rayan)'ın maliye nazırı idi. Yani büyük bir mertebe sayılmazdı. Halbuki bugün, Osmanlı Devleti tarafından, Mısır valilerine sadrazamlara verilen rütbe ve dereceler veriliyor; o halde — eğer kastettikleri prenslik, kral naipliği çeşidinden bir şey değilse — onların istedikleri unvanlarının yükseltilmesi değil, tersine alçaltılmasıdır; böyle bir şeyi istemek ise akla yatkın düşmez.

Sonra, arma ile para basma meselesi İslâm ülkelerinde daima yüce sultanlık makamına özel haklarından başta gelenlerinden biri olarak bilinmiştir. Bir vilâyet, eğer bir devlete bağlı bulunmaktan bütünüyle kopmamışsa, onun kutsal haklarına katılmak iddiasında bulunamaz. Kaldı ki rahmetli Mehmet Ali Paşa, Osmanlı devletine silâhla karşı çıktığı, birçok konularda direndiği halde bu

devletin parasını değiştirmeyi, kendisi para basmayı aklına bile getirmemişti.

Üçüncü olarak, müşirlik Osmanlı devletince mertebelerin en yücesi ve en sonuncusudur. Hattâ Mısır'da Mehmet Ali Paşa'ya valiliğin babadan oğula geçmesi için verilen padişah fermanında, Mısır valilerine müşirlik verilebileceği belirtilmiştir. Durum böyle iken, kendisine — o da bir lûtuf olarak — böyle bir rütbe verilen bir kimse nasıl olur da aynı rütbeyi başkalarına kendisi de vermek yetkisini isteyebilir? Sonra, anlaşılması güç bir nokta da şudur: Acaba, Mısır valisi şuna buna böyle bir rütbe verebilmek gereğini neden duymaktadır, bunun ne gibi bir zorunluluğu ya da faydası vardır? Öte yandan Avrupa'daki birtakım özgür devletlerin müşir rütbesini taşıyan tek bir büyük devlet görevlisi yoktur.

Rahmetli İbrahim Paşa'dan sonra (1) arka arkaya Mısır valiliğine gelen iki kişinin kötü idaresiyle (2) Mısır'ın o bayındır durumuna bir hayli çözülme ve gerileme geldi. Bundan sonra da pamuk tarımından halkın yararlanması ümit edilirken ve bunu kabul etmekle birlikte, ülkedeki çalışma sadece ve bütünüyle bu alana yöneltildi. Bunun sonucu olarak, Mısır'da darlık ve kıtlık başladı. Öte yandan, yüz gösteren hayvan kırımı halkı iyiden iyiye perişanlığa uğrattı. Bugün bu ülkenin en büyük sorunlarından biri budur. Osmanlı devleti de «Şark meselesi» yüzünden şiddetli bir bunalım içindedir. Ortada bu çeşitten gerçekler varken, Mısır'ın bayındırlığını sağlamaya çabalamak, Osmanlı devletinin bütünlük ve egemenlik konularına eğilmek gerekirken, boş yere, unvan ve onur kazanmak için, Avrupalılara iç işlerimize yeniden burun sokma fırsatı verecek birtakım tekliflere yönelmek ve onları gerçekleştirmeye uğraşmak çok yersiz bir davranıştır. Bu, Rumların zaman zaman kendisini gösteren yersiz çatışma ve çekişmelerine benzer ki doğrusu aklın alacağı şeylerden değildir.

Dördüncü olarak, Nişan da Osmanlı devleti padişahlarına mahsus özel ve seçkin haklardan biridir. Bundan dolayı, bu da, para basma konusu çeşidinden, yersiz ve dayanaksız bir istektir.

Beşinci olarak, Mısır, neden ve kimden çekiniyor ki askerlerini artırmak mecburiyetini duysun? Onu korumak, bağlı bulundu-

---

(1) Mehmet Ali Paşa'nın oğlu ve ondan sonra Mısır'ın ikinci valisi.

(2) Abbas ve Sait paşalar kastediliyor. (Bu not eserin yazarına aittir.)

ğu Osmanlı devletinin hakları ve görevleri arasındadır. Osmanlı devletinin bağlamış ve bağlanmış bulunduğu anlaşmalar, bu devletin bir parçası olan Mısır için de geçerlidir.

Bir de, meseleyi enine boyuna inceleyenlerin ileri sürdüklerine göre, Mısır'da yüz bin askerin gerekli bütün silâh ve öteki donatımı için yılda, en azından, sekiz yüz bin kese paraya (1) ihtiyaç vardır. Mısır'ın, bilinen yıllık geliri de ancak bu para oranındadır. Bunun yüz elli bin kesesi merkeze yollanan vergi ve üç yüz elli bin kesesi yapılan dış borçlanmalar karşılığıdır (2). Bunun artanı öteki vilâyet ihtiyaçlarına hiç harcanmayıp bütünüyle askerler için ayrılsa bile yine de o sayıdaki askerin ihtiyacının yarısına bile yetmez.

«Courrier d'Orient» gazetesinin geçen gün verdiği bir telgraf haberi bu söylentileri yalanlayarak Mısır'daki eyâlet askerlerinin çoğaltılması bir yana, hattâ yarıya indirilmesinin kararlaştırıldığını yazıyor ki hiç olmazsa bu son maddeden sağduyunun hâkim olmaya başladığı anlaşılıyor.»

Tasvir-i Efkâr'ın bu makalesi ilk başta halktan görülen öfke ve kaynamayı durultmaya epey yararlı olmuştu. Şu kadar ki bu çeşitten siyasî meselelerin gazetelerin diline düşmesi sadrazam Alî Paşa'nın bilinen siyaset anlayışına taban tabana zıt olduğundan, o zamanlar saray tercümanlarından bulunan Arifî Bey aracılığıyle, Namık Kemal'e bazı kulak bükmeleri yapılıp, hattâ gazeteyi terketmesi bile tavsiye edilmişti. Üstünde devlet memurluğu sıfatını taşıyan Namık Kemal, ister istemez, susmuş ve bu tembihe verecek bir cevap bulamamıştı.

Olaydan üç gün sonra, Muhbir gazetesi kapatıldı. Muhbir, bu kapatılışı özel bir el ilânı niteliğinde bulunan son sayısıyle okuyucularına duyurdu. Bu duyuruşta hükümeti halka karşı kapalı olarak şikâyet eden bir hava vardı. Tasvir-i Efkâr, Muhbir'in bu duyurusunu kendi sütunlarına geçirdikten başka altına kendi düşüncelerini de eklemeyi ihmal etmedi. Yine aynı sayısında, eski ve değerli sadrazamlardan rahmetli Mustafa Reşit Paşa'nın kendine özgü anlatımını taklit ederek, «Şark Meselesi» başlıklı bir makale

(1) *Dört milyon İngiliz lirası.*

(2) *Bugün de Mısır'ın Osmanlı devletine gönderdiği yıllık vergidir ki yedi yüz bin İngiliz lirasıdır. (Bu iki not da eserin yazarına aittir.)*

yayımladı. Bu tutum Alî Paşa'yı iyiden iyiye kızdırdı. Ne yapıp yapıp, Namık Kemal'i yazı alanından uzaklaştırmak için çareler aramaya başladı.

Muhbir gazetesinin, hükümetin kendisini kapattığına dair yolladığı resmî yazının altına ekleyerek yayınladığı düşünceler ve sözler bizde o zamana kadar görülüp duyulmuş şeylerden değildi. İşte bundan dolayı Türkiye'de ilk defa böyle bir bildirinin yaymlanışı o günlerin insanları için, gerçekten çok büyük bir cesaret ve olağanüstü bir olay olarak değerlendirilmişti.

Muhbir'in bu bildirisi ile, onu olduğu gibi sütunlarına alan **Tasvir-i Efkâr**'ın bu bildirinin altına eklediği yazı aşağıdadır:

BİLDİRİ

«Hükümetin yukarıda görülen resmî tezkeresini geç saatlerde aldım. Halbuki bugünkü gazetemiz, her zamanki gibi, daha evvel hazırlanıp basılmış, bir kısmının dağıtımı da yapılmıştı. Emir elime geçer geçmez, bu dağıtımın arkasını durdurdum. Netice olarak, bugünkü sayımızdan pek çoğu okuyucularımızın eline geçemeyecektir. Elimde olmayan bu özürden dolayı onlardan affımı dilerim.

Gerçi dünyamn en adaletli ülkelerinde bile bir gazete ve matbaayı kapatmak, hükümetlerin kudretli avuçları içindedir. Fakat, yukarıdaki yazıda «halkın zihnini bulandırmak», «birtakım uydurmalar yazmak» çeşidinden sözler ediliyor ki işte bu insam şaşırtıyor. Bunlar ne gibi şeylerdir ve gazetemizin hangi sayısında böyle şeyler yazılmıştır? Bunları hiç olmazsa okuyucularımız bize bildirseler, bundan böyle gazetemizi bu türlü kapatma tehlikesinden kurtarmış olurduk.

Muhbir, **yüce Osmanlı devletinin ve Osmanlı ülkesi halklarının elbette en iyi dostu ve yakınıdır. Kendisi de bir Osmanlı gazetesi olduğu için hakkında devletin kanunlarından böyle hükümler icra olunuyor.**

Neyse, bir ay süreyle kapanmış olduğumuzu okuyucularımıza bildirmek isterim. Bu süre içinde okuyucularımızı havadissiz bırakmamak için derhal başka bir Türk gazetesiyle anlaşma imzalayacağım. İleride hükümete, hakların korunmasının gerektiği yolunda bazı tekliflerde de bulunacağım.»

Filip

TASVİR-İ EFKÂR'IN EKLEDİKLERİ

Muhbir gazetesinin kapatılmasıyle ilgili görüşler ve sebepler, hükümetin gazeteye gönderdiği kapatma tezkeresinde belirtilmiş olmadığı için, bu hususta tahlil ve muhakemeye girişmeyeceğiz. Gazetenin bu konudaki fikirlerine de katılmıyoruz. Ancak, şurası var ki her gazete basın kanunlarının kefaleti altında bulunduğu için, onun yaptığından hepimize bir pay düşmektedir.

Bu kapatma olayının meydana gelişi bizde de bazı düşünceler uyandırmış bulunmaktadır. Fakat, **Muhbir**'in sahibi, ileride hakkını arayacağını ifade ettiğinden onu beklemeyi daha uygun gördük.»

* * *

Tasvir-i Efkâr'ın ekledikleri, **Muhbir**'in yazdıklarına oranla son derece ılımlıdır. Neler düşündüğünü ortaya dökmediği için, meslektaşını öyle aşırı bir şekilde tutmuş sayılmaz. Öte yandan «gazetenin bu konudaki fikirlerine katılmıyoruz» cümlesi ise hiç de memnunluk verici değildir. Bu yüzden o günlerde bu cümleyi hepimiz kınamıştık. Çünkü bizler Namık Kemal'den onar, on ikişer yaş daha küçük olduğumuzdan bizim kanlarımızın kaynayısı bir bakıma onunkinden çok daha şiddetliydi. İşte bu şiddet, daha soğukkanlılıkla düşünmekten alıkoyuyordu.

Muhbir'in bildirisi ile **Tasvir'i Efkâr**'ın eklediği yazı, gazetenin 465 sayılı ve 28 şubat 1867 günlü nüshasında yayımlanmıştı. Ertesi günkü sayısında ise Türk basınını, bir süre için, sınırlanmamış bir ölçü ile birtakım kayıt ve şartlar altına almış olan **«Kararname-i Âlî»** (1) ilân olundu.

Bu kararname, basın için âdeta felce sebep olan bir hastalık sayılabilirdi. Artık, bundan sonra, dimağın çalışmaları hiç bir işe yaramayacaktı. Çünkü dil ve anlatım böylesine bir bağlantıya uğradıktan sonra düşünmenin ve düşüncenin ne faydası olabilirdi?

Bu âni darbeyi öteki ve yine çok kötü bir haber izledi. O da Ali Suavi'nin, gece yarısı bulunduğu yerden kaldırılıp zaptiye nezaretine götürülerek tutuklanmasıydı. İşin garibi Ali Suavi o gece,

---

(1) Âlî Paşa sadrazamlığı döneminde, basına bazı kısıtlamalar koyan bir kararnâme yayınlamış; paşanın düşmanları —alay olsun diye— onu böyle adlandırmışlardı. Ş. K.

zamanın zaptiye nazır muavini tuğgeneral rütbesindeki Asım Paşa'nın Hoca Hanı semtinde bulunan konağında misafir olarak bulunuyordu (1). Gayet tabiîdir ki Asım Paşa'nın bu tutuklama işinde hiç bir bilgisi ve rolü yoktu. Zaten kendisi o tarihlerde yaşça daha pek genç olduğu gibi, fikir bakımından da eskilere değil, yaşdaşı bulunan hürriyet taraflısı seçkin gençlere eğilimliydi. Günün yöneticileri ve yönetim tarzının şiddetle aleyhindeydi. Meclisinde, çoğu zaman, hürriyetçi fikirleriyle tanınmış kimseler bulunuyordu. Konağı, özellikle, Ali Suavi'nin gece gündüz barındığı bir yer gibiydi.

Ali Suavi, o zamanlar başında çok kocaman bir sarık taşırdı. Temiz giyinme ve intizamla da pek ilgisi bulunmadığı için, iki sarığından her birini gün aşırı nöbetleşe başına giyerdi. Giyilme günü olmayan sarık Asım Paşa'nın konağında yıkanır, ütülenir ve Suavi'ye verilirdi. Hasılı bu konak derbeder yaratılışlı Ali Suavi'nin kendi evi gibiydi. Hatta burada ona ayrı bir oda bile bulundurulmaktaydı.

Gerçi **Muhbir** gazetesinde en uzun makaleden en küçük habere kadar bütün yazılar Ali Suavi'nin kaleminden çıkmaktaydı. Gazetenin sahibi Filip Efendi —bırakalım fikre ve tenkide yönelik yazıları— iki kelimelik düzgün bir Türkçe metni kaleme almaktan da âcizdi. Onun imzasıyle çıkan her türlü yazı gibi, bu son bildiri de Ali Suavi'ye aitti. Ama, her şeye rağmen, imza Filip Efendi'nindi; buna karşılık tutuklanan Ali Suavi'ydi. Çünkü hükümet bu tür yazıların kimlerin kaleminden çıkmış olacağını, avucunun içi gibi, biliyordu.

Ali Suavi'nin tutuklandığı haberini, olayın ertesi günü **Tasvir'i Efkâr** matbaasında öğrendiğimiz zaman beynimizden vurulmuşa dönmüştük.

Gazete idarehanesi o tarihte, henüz yıkılmamış olan, Bahçekapı üzerinde uzunlamasına giden taş bir binaydı. Bundan daha önce ünlü **Tercüman-ı Ahval** gazetesi de orada yayınlanmıştı. Kendisi de daha pek genç bir adam olan Namık Kemal'in çevresini, onun âdeta birer uydusu bulunan biz, yeni yetişenler, çepeçevre

(1) Bu Asım Paşa, sonraları Suriye Valisi iken, orada ölen Asım Paşadır. Olaydan altı ay kadar sonra İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı. (Eserin yazarının notu.)

sarıyor, onunla devamlı olarak fikir alışverişi yapıyor, hatta başka dostlarımıza bile buluşma yeri diye burasını gösteriyorduk.

Gazete idarehanesinin devamlı gelip gidenleri Ayetullah Bey, Reşat Bey, Nuri Bey, Musullu Sami Efendi, Küçük Faik Bey, Asım Bey, tercüme odası memurlarından Rıfkı Efendi idiler.

Bana gelince, ben hemen hemen sabahtan akşama kadar bütün vaktimi burada geçiriyordum. Çünkü o tarihte, okula gidecek bir yaştan beri, —kâtiplerinden bulunduğum Maliye Nezareti mektubî kalemine— «Kendi bazan gelir amma adı gelmez kaleme» mısraına çok uygun olarak ayda bir kere ya uğrar ya uğramazdım. Hatta, o günlerde yeni kurulmuş olan bir vergiler ve tahviller dairesinin yazı işleri bölümüne —hatırlı bir kimsenin koruması sonucu ve terfi ederek— tayin edilmiş olduğumdan bile haberdar değildim. Benim için her şey, her kazanç, her sığınak, her okul sadece Tasvir-i Efkâr gazetesiydi.

Neyse; o gün toplanmış Ali Suavi'nin tutuklanma meselesini konuşurken o sırada Namık Kemal de geldi. Olay kendisine anlatıldı. Konuşuldu. Herkes ayrı ayrı görüş ve düşüncelerini açıkladı. Nihayet Ali Suavi'ye, kendisini savunması konusunda, bazı talimat verilmesi kararlaştırıldı. Namık Kemal eline kalemi alarak hemen hemen bir sigara kâğıdı genişliğindeki ince bir kâğıda beş on satır yazarak ve on-on beş defa katlayarak bana verdi. Ben kâğıdı alıp yüzüğümle parmağımın arasına sıkıştırdım. Aldığım sözlü tembihler gereğince, herhangi tehlikeli bir durumla karşılaşacak olursam kâğıdı hemen ağzıma atıp yutacaktım. İşte Ali Suavi'ye yollanacak talimatın o kadar ince bir kâğıdın üstüne yazılmasının asıl sebebi de buydu.

O zamanlar Zaptiye Nezareti, şimdiki postane binasının bulunduğu yerdeydi. Derhal nezarete gittim. Ali Suavi ile görüşmek istediğimi, buradaki tanıdık görevlilerden birisine, söyledim. Ondan aldığım cevap şuydu: Ali Suavi hemen o sabah, Kastamonu'ya gönderilmek üzere, İnebolu'ya giden bir vapura bindirilmişti. Yapacak bir şey olmadığını anlayınca çaresiz geri döndüm.

Bu olaydan iki gün sonra, bir cumartesi akşamı matbaada rahmetli Âyetullah Bey'le birlikte idik. Biraz sonra Nuri ve Reşat beyler de geldiler. Hepimiz Namık Kemal Bey'i bekliyorduk. Bu sırada Bâbıâlî protokol memurlarından biri, elinde pusla ile içeri girerek kâğıdı bize uzattı. Tabiî ne olduğunu anlamak için kâğıdı

yüksek sesle okudum. Ne garip hal.. Birdenbire neye uğradığımızı dördümüz de anlayamadık. Kısa bir süre böylece birbirimize bakıştıktan sonra:

— «Nasıl Kemal, nasıl muavinlik?..»

Diye mırıldanmaya başladık.

Çünkü puslada şöyle yazılıydı:

«Bâbıâlî tercüme odasının seçkin ve ileri gelen memurlarından izzetlü Kemal beyefendiye ikinci rütbe birinci sınıf nişam verilerek Erzurum vali muavinliği tevcih buyrulmuştur.»

Demek ki Ali Suavi Kastamonu'ya sürgün edilirken Namık Kemal de —güya kendisine önemli bir görev verilerek— İstanbul'dan uzaklaştırılıyordu. Ertesi gün «Meclis-i Vâlâ azasından saadetlü Ziya beyefendi hazretleri de Kıbrıs mutasarrıflığına tayin «buyruluyor» du (1).

Hepimiz son derece üzgündük. Bir süre daha bekledik. Namık Kemal gelmedi. Toplu bir halde sokağa çıktık. Reşat ve Âyetullah beyler vapura yetişmek üzere köprüye doğru gittiler. Biz de Nuri Bey'le birlikte Bâbıâlî yolunu tuttuk. Hamidiye türbesine yaklaştığımız zaman, karşımıza Kemal çıktı. İçindeki küskünlük ve üzüntü sanki olduğu gibi yüzüne vurmuştu. Kaşları çatılmıştı, benzi soluktu. Zaman zaman renkten renge girdiği belli oluyordu. Hafif şehlaya benzeyen gözlerinden, her zamanki zekâ nurlarına karşılık, şimdi büyük bir öfke saçılıyordu.

İkimiz birden:

— «Nasıl oldu?» dedik.

— «Nasıl olacak?» diye cevap verdi. «Tercüman bey çağırdı. 'Hakkınızdaki büyük lütuftan dolayı sizi tebrik ederim. İnşallah bu tayin işi sizin mevkice yükselişinizin başlangıcı olur. İyi bir rütbe ile Erzurum vali muavinliğine tayin buyruldunuz,' dedi. Ben de, 'Pek iyi olmuş; zaten ilk gençlik yıllarımda Kars'ta bulunmuştum, pek isabet buyrulmuş,' vecabını verdim. Odadan çıkacağım sırada, 'Bu gece nazır paşa sizi konağına davet ediyor ve gidip gitmeyeceğinizi öğrenmek istiyor,' diye ilâve etti. Bu so-

(1) *İmparatorluk zamanında ilçeden büyük, ilden küçük olan idare teşkilâtına «sancak» denirdi. Sancakların idare âmiri mutasarrıftı. Sancaklara «mutasarrıflık adı da verilirdi.*

ruya da, 'Saat kaçta gitsem acaba? Çünkü ben paşa hazretlerinin yemeği kaçta yediklerini bilmem,' sözleriyle karşılık verdim.' «Şimdi matbaaya uğrayıp şu bizim meşhur ceketi giymeye gidiyorum, oradan da bir ata binip giderim. Yarın sabah ikiniz de bana uğrayınız,» diyerek bize veda etti. Biz de kendisinden ayrılıp yolumuza devam ettik.

İKİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA FAZIL PAŞA'DAN GELEN TEKLİF MÖSYÖ SAKAKİNİ VE YENİ OSMANLILARIN KURULUŞU

Namık Kemal, **Tasvir-i Efkâr** yazarlığından böylelikle uzaklaştırılmış, Erzurum vali muavinliğine tayin edilmişti. Bu tayin tarihinden bir hafta, on gün sonra Namık Kemal Bey'i **Courrier d'Orient** gazetesi sahibi Jean Pietri, görüşmek üzere gazetesine çağırdı.

Courrier d'Orient gazetesiyle o zamanın yeni yetişmekte olan ileri fikirli gençleri arasında garip bir ruhî yakınlık vardı. Meselâ **«Ruzname-i Ceride-i Havadis»** ile **«Tasvir-i Efkâr»** gazeteleri arasında çıkan bir fikir tartışmasına **«Courrier d'Orient»** da yayınlanan (1) bir makalenin **Tasvir-i Efkâr** tarafından Türkçe'ye çevrilip yayımlanması sebep olmuştu. Aslında bu tartışmayı gerektirecek önemli bir olay da yoktu. Fakat, memlekette o güne kadar örneği görülmeyen, bu edebî tartışma eski edebiyat taraflıları ile yeni edebiyat taraflılarını keskin çizgilerle birbirinden ayırmaya hizmet etmişti. Bu tartışmadan sonra, fikirde ve sanatta batıya dönük eğilimli bütün gençler Şinasi'nin çevresinde toplanmışlar, böylelikle **«Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatı»** nın temelleri atılmıştı.

Bu olaydan sonra **Courrier d'Orient**'la aydın düşünceli gençler arasında belirli bir yakınlık kendini göstermişti. Gazete, o güne kadar sadece teorilerle ve zihin yormalarıyle yürütülen yeni ve özgür fikir hamlelerini basın dünyasına mal etmek suretiyle, ül-

(1) Bu, Türk basın ve edebiyat tarihinde rastlanan bu türden ilk tartışmadır. Ceride-i Havadis'teki yazıları, sonraları sadrazam olan Sait Bey ve Tasvir'dekileri de Şinasi yazıyordu. Sait Bey'in saldırgan tutumuna karşılık Şinasi soğukkanlı ve ağırbaşlı davranmıştı. Ş. K.

kemizdeki özgürlüğe yönelme ve yenileşme savaşının açılmasına aracılık etmiş bulunuyordu.

Courrier d'Orient gazetesinin idarehanesi Beyoğlu'nda, Asmalımescit'te, dört katlı büyük taş bir binaydı. Gazetenin sahibi ve başyazarı olan Mösyö Jean Pietri, Korsika asıllı bir Fransızdı. Çok ateşli bir yenilikçiydi. Keskin fikirleri ve keskin bir dili vardı. Tabiat ananın bunca nimetlere ve saadetlere boğduğu Türkiye topraklarının, kötü yönetim yüzünden uğramış ve uğramakta bulunduğu yoksulluklar ve belâlardan dolayı, her fırsat düştüğünde hükümet adamlarına nefretlerini belirtmeye ve lânetler yağdırmaya pek düşkündü. Belki de aralarındaki bu özellikler yüzünden Şinasi ile aralarında derin bir fikir ve düşünce dostluğu doğmuştu.

Söylenildiğine göre, Şinasi'yi ikinci defa (1) Paris'e o göndermiş, bundan sonra da İstanbul'da kalan Namık Kemal'le onun arasındaki haberleşmeyi yine kendi sağlamıştı. Çünkü, bilindiği gibi Şinasi Paris'e gittikten sonra, hatta birkaç kelimelik olsun, İstanbul'daki tek bir kişiye tek bir mektup yazmamıştır. Tabiatıyle Jean Pietri ile haberleşmesi de doğrudan doğruya olmamıştı. Pietri'nin Paris'teki bir dostu Şinasi'yi görür; söyleyeceklerini kendisine söyler, onun söylediklerini kendisinden dinlerdi. Şinasi, Jean Petri'nin kendisine direkt olarak mektup yazmasına razı olmadığı için, onun İstanbul'dan yazdıklarını, Paris'teki bu ortak dosta yolladığı mektuplardan okurdu. Ben o kanaatteyim ki Şinasi'nin bu aşırı vesvesesi âdeta delilikle yorumlanabilir.

Namık Kemal, **Courrier d'Orient** gazetesine, tam çağrılmış olduğu saatte gitti. İçeri girdiği zaman, yine o günlerde Kıbrıs'a tayin edilmiş bulunan, Ziya Bey (paşa) ile karşılaştı. Ayrıca, odada Sakakini adlı bir İtalyan ile bir de gazetenin yayınlandığı basımevinin sahibi bulunuyordu. Namık Kemal, Ziya Bey'i o güne kadar uzaktan tanırdı. Ziya Bey ise onu şahsen hiç tanımazdı. Her ikisi de birbirlerinin yüce fikir ve meziyetlerine, yayınlanmış eserlerini okuyarak, uzaktan sevgi ve saygı duyarlardı. Böyle olduğu

---

(1) Şinasi Paris'e birinci defa,1849 yılında, devlet tarafından öğrenim yapmak üzere gönderilmişti. Bundan on altı yıl sonra, 1865 yılında gidişi ise bir çeşit kaçış şeklindeydi. Yukarıda sözü edilen «ikinci defa gönderme» de Jean Pietri'nin yardımı olduğu anlaşılıyor. Ş. K.

halde o gün orada karşılaştıkları zaman bu iki büyük yurtsever —biri büyük, öteki küçük iki kardeş gibi— derin bir içtenlik duygusuyle hemen kucaklaşmışlar, birbirlerinin boynuna sarılmışlardı. Artık o andan itibaren uzun ve gerçek bir kader birliğine bağlanmış ve aynı ülkü için yola çıkmış oluyorlardı.

Sakakini, Mısır'da Mustafa Fazıl Paşa'nın kurduğu şeker fabrikasının yöneticisi bulunmaktaydı. Ancak, İsmail Paşa'nın bu fabrikayı cimrice bir tamahkârlıkla Mustafa Fazıl Paşa'dan gasbetmesi üzerine Mısır'dan ayrılmış, Paris'e efendisinin yanına çekilmişti. Gerçekten namuslu, vicdan sahibi bir İtalyan'dı. O tarihlerde kırk yaşlarında kadar olan bu adam, kendi ana dilinden başka, çok düzgün Arapça konuşur ve Türkçe'yi de meramını anlatacak kadar bilirdi. Hasılı dürüst, temiz, gerçekten zekî, sevimli bir adamdı.

Ziya Bey, Namık Kemal oraya gelinceye kadar, buraya niçin davet edilmiş olduğunu bilmiyordu. Bir gün önce bir davetiye almıştı. Bu davetiyede «13 nisan 1867 cumartesi günü, önemli bir meselenin görüşülüp konuşulması için» saat yirmide **Courrier d'Orient** basımaevine kadar zahmet edip lütfen gelmesi rica ediliyordu. Aynı şekildeki başka bir davetiye de Namık Kemal'e yazılmıştı. Bunların altında «Sakakini» imzası bulunmaktaydı. İşte, birbirlerinden habersiz olarak, aldıkları aynı anlamdaki davetiyeler kendilerini şu anda aynı çatı altında birleştirmiş oluyordu.

Kendilerine gönderilen bu davet tezkerelerinin altında not olarak: «Eğer adı geçen gün için bir engeliniz varsa, başka hangi gün ve hangi saatte gelebileceğinizi bildirmeniz istirham olunur.» sözleri de yazılıydı. Bu da gösteriyordu ki ikisi de buraya niçin çağrılmış olduklarından haberli değildiler.

Sakakini kendini, Jean Pietri aracılığıyle, Ziya ve Namık Kemal beylere tanıttırdıktan sonra maksada girişti. Mustafa Fazıl Paşa her ikisine hitaben Fransızca bir mektup yollamıştı. Paris'ten gelen mektubu yüksek sesle onlara okumaya başladı. Fazıl Paşa'nın mektubu şöyleydi:

«Memleketimizin içine itildiği tehlikeler hepimizce bilinmektedir. Zaman ve olaylar bizlere çok kutsal bir görev yüklemiştir. Bu görev, daha büsbütün vakit geçmemişken, memleketimizi bu tehlikelerden kurtaracak birtakım barikatlar vücuda getirmeye çalışmak ve geleceğimiz için başarı sağlamaktır.

Sizler, memleketimizin aydın fikirleriyle haklı bir isim yapmış iki değerli kalemisiniz. Yurtseverliğiniz, çalışkanlığınız, bilginiz sizi çekemeyen ve bundan dolayı —güya birer memurlukla— sizleri uzaklara sürmek isteyen vatan yıkıcıları tarafından bile ister istemez kabul edilmiş bulunmaktadır.

Alanı son derece geniş olan özgürlük davasında vatanımızın saadeti ve kurtuluşu için hizmet etmenin tam zamanıdır. Sizleri —bu hizmeti birlikte yerine getirmek üzere— Paris'e davet ediyorum. Beslemekte olduğunuz yüce ve temiz duygular ve yurtseverlik duygularının gereği olarak, ummaktayım ki bu davetimi kabul buyurursunuz.

Başka hiç bir art niyete dayalı bulunmadığından emin olduğum için, serbestçe şunu belirtmek isterim ki faydalı ve yararlı gördüğünüz daha başka değerli kalem sahiplerini ve hamiyetli insanları da burada rahatlıkla geçindirecek kadar param vardır ve bu para emrinize hazır beklemektedir.»

Mustafa Fazıl

Mektup okunduktan sonra, uzun uzadıya konuşup tartışmaya lüzum kalmaksızın, Sakakini'ye olumlu cevap verildi. Agâh Efendi ile (1) Ali Suavi'nin de birlikte götürülmesi, yani hürriyet davasının bu dört direğinin bir arada yola çıkması kararlaştırıldı.

Ancak, Ali Suavi Kastamonu'da sürgünde bulunuyordu. Ona bir adam göndermek gerekiyordu. Bu görevi de yine Jean Pietri üzerine aldı. Gazetesinin başmürettibi olan Kalavasi (2) adındaki bir adam böyle bir işi kolaylıkla başaracak kabiliyetteydi. Kalavasi çok iyi Türkçe biliyordu. Ali Suavi (3), o tarihlerde henüz

---

(1) Şinasi ile birlikte Tercüman-ı Ahval *gazetesini çıkaran, o çağların değerli basın ve siyaset adamı.*

(2) Bu Mösyö Kalavasi, bugün hâlâ Galatasaray Lisesi dahiliye şefliğini yapmakta bulunan Kalavasi Efendi'nin babasıdır. (Bu not eserin yazarına aittir.)

(3) Ali Suavi hakkında sonradan —başta Falih Rıfkı Atay ve Mithat Cemal Kuntay olmak üzere— birçok kimseler çeşitli eserler yazmışlardır. Bunlardan çoğu onun, Avrupa'dan kaçmadan önce de, Fransızca öğrenmiş olduğunu ileri sürmektedirler. Ş. K.

Fransızca bilmediğinden mutlaka böyle bir kimseye lüzum vardı.

* * *

Namık Kemal, Erzurum'a tayin olunduğu günün gecesinden beri geceleri bazan rahmetli Fuat Paşa'nın konağına, bazan da yine onun tanıştırdığı Yusuf Kâmil Paşa'nın konağına misafirliğe gidiyordu. Rahmetli Fuat Paşa batı uygarlığının hayranlarından biriydi; Namık Kemal'in çağdaş batı edebiyatı ve batı siyaseti hakkındaki bilgilerinden dolayı —her şeye rağmen— ona derin bir sevgi besliyordu.

Yusuf Kâmil Paşa ise, Şark Encümen-i Dâniş'inin (1) yüce başkanlığını üzerine alacak kadar, zamanının ilimden ve sanattan anlayan bir kişisi olduğundan insan değerini bu bakımdan da yargıya vuracak ölçüde bir adamdı. Namık Kemal'in daha bu kadar genç yaşta İranlıların ve Arapların en ünlü şâir ve ediplerini hemen bütün eserleriyle bilmesini, onlar hakkında yerinde fikirler ileri sürmesini, geniş takdir duygularıyle karşılıyordu. Hasılı genç ve ateşli arkadaşının o da hayranıydı ve kendisini her yerde, sırası düştükçe övmekten zevk duyardı.

Kâmil Paşa, biraz muzip ve şakacı bir vezirdi. Ortalığı neşelendirmek gerektiği zamanlar, bazı ufak tefek sırları açığa vurmaktan da çekinmezdi.

Yine bir gece, bir dost ve arkadaş toplantısında Namık Kemal'le edebiyat ve edebiyatçılar üzerine sohbet ederlerken Namık Kemal'e, o zamanlar Hariciye Nazırı bulunan Fuat Paşa'yı kastederek, şöyle demişti:

— «Haberin var mı Kemal Bey, nazır paşa hazretleri sizin için ne diyorlar? «Kemal'i yola getiremediğim için, mümkün olsa kendisini asardım, sonra da darağacının altına geçip ona ağlardım.» diyorlar!.»

Bunun üzerine Namık Kemal, hiç düşünmeden, şu cevabı vermişti:

---

(1) Mustafa Reşit Paşa, Fransa'daki ünlü akademiye karşılık, 1851 yılında «Encümen-i Dâniş» adlı bir dernek kurdurmuştu. Bilimler akademisi niteliğinde olan bu kurul bir süre yaşamış, faydalı da olmuş, fakat sonraları nedense kapatılmıştı. Ş. K.

— «Kalp kalbin aynasıdır, derler. Meğer bu söz gerçekmiş. Ben de nazır paşa hazretleri için aynı fikirdeyim.»

Kâmil Paşa bu açık yüreklilikten son derece hoşlanmış ve katiyen gücenmeyeceğinden çok emin bulunduğu Fuat Paşa'ya ertesi gün Namık Kemal'in cevabını aktarmıştı. Hariciye Nazırı da bu cevabı zevkle karşılamış, uzun uzun gülmüştü.

Evet, Namık Kemal, o günlerde bu iki büyük adamın konaklarına gün aşırı devam ediyordu. Bu tatlı sohbetlerden yalnız Âlî Paşa mahrumdu. Çünkü ne Fuat Paşa, ne de Yusuf Kâmil Paşa Namık Kemal'i ona gitmeye ve onunla görüşmeye razı edememişlerdi.

Kemal'in bu iki devlet adamının konaklarına devam etmesi, sohbetleri ve şakalarıyle onların teveccühlerini kazanmaya çalışması gerekiyordu; hatta buna büyük ihtiyaç vardı; çünkü zaman kazanması kararlaştırılmıştı. Bu zamanı ancak o iki vezirin yüce kanatları altında kazanabilirdi. Öte yandan sadrazamlık —daha doğrusu sadrazamın kendisi— makamı onun bir an önce Erzurum'a, görevi başına gitmesini istiyor, kendisini âdeta sıkıştırıyordu.

Bir mütevellilik işi dolayısıyle Namık Kemal'in Evkaf Nazırlığında bazı hesap meseleleri bulunmaktaydı. O, bu meseleleri bahane ederek kendisine yola çıkması için her haber yollanışında, ayak sürtüyordu. Hattâ, konuya daha inandırıcı bir biçim vermek için, bir defasında, sadrazamlığa bir yazı da yazmıştı. Bu yazıda, **«Evkaftaki işinin bir an önce sonuçlandırılması hususunda ilgili makama gerekli emrin verilmesi»** ni istirham ediyordu.

Hasılı bu bahaneler ve «Oldu, oluyor, olacak» çeşidinden oyalamalarla 1867 yılı mayıs ayının on altısına kadar vakit geçirildi. Bu tarihten iki gün evvel, o zamanlar Meclis-i Vâlâ Başkâtibi bulunan Mahmut Celâlettin Bey (sonraları paşa) den bir tezkere aldı. Bu tezkerede, zorunlu yol masraflarına bir yardım olmak üzere sadrazam Âlî, Yusuf Kâmil ve Fuat Paşalar tarafından kendisine bir armağan hazırlandığı bildiriliyordu. Şimdi enikonu anlaşılıyordu ki İstanbul'u bir an önce terketmesi için kendisine para da teklif edilmekteydi. Oysa, Bâbıâlî'nin bu yüce kişileri ona bu yolda bir baskıda bulunmamış da olsalar kendisinin o günlerde yola çıkması zaten karara bağlanmış durumdaydı.

Namık Kemal, Mahmut Celâlettin Bey'in tezkeresine şu cevabı gönderdi:

«Evkaf-ı Hümayun nezaretince bana ödenecek paranın işlemi şu günlerde tamamlanmak üzeredir. Bu ödeme işinden elime otuz bin kuruştan fazla bir miktar geçeceğini, geçen gün tarafınıza yazdığım tezkerede bildirmiştim. Hatta onu karşılık göstererek bugün borç para da almış bulunmaktayım. Bu para ile mevcut bütün borçlarımı ödeyebileceğim gibi, artanını da rahatlıkla yol harçlığı yapacağım. Artık tayinimden bugüne kadar İstanbul'dan ayrılamayışımın en önemli sebeplerinden biri ortadan kalktı. Bunun sonucu olarak çok yüce sadrazam ve nazırlar hazretlerinin lütuf ve inayet gösterip bana yapmak istedikleri yardıma da hacet kalmadı. Durum böyle iken adı geçen armağanı almam lâzım gelse hem o değerli kimselerin daha gerekli ve daha iyi yerlere sarfedecekleri yardımı bu yolundan saptırmış olurum, hem de öteden beri daima geçim sıkıntısı çektiğim halde bozulmaması için üzerine titremekte bulunduğum kanaatkârlık ahlâkıma bizzat kendim ihanet etmiş olurum. Bundan dolayı şimdiki halde, böyle gerçekten büyük ve iyi niyetle yapıldığı belli olan lütuf ve teveccühlerden yararlanmak istemediğimi, ancak, bu övünç verici lütufkârlıklarının nâçiz kalbime engin bir teselli ve iftihar hazinesi doldurduğunu, bu hazinenin benim için en büyük maddî hazinelerden daha üstün bir değer taşıdığını, sonuç olarak —gerekirse— bunun maddî yönünden ileride faydalanabileceğimi, münasip bir dille, efendilerimize arzetmenizi istirham ederim. Bu yüce ve değerli yardım işinde aracılık etmiş olduğumuz için size de teşekkürlerimi sunarım.

Bugün, yukarıda sözünü ettiğim parayı almak üzere, erkenden oraya gitmem lâzım geliyor. Bundan dolayı bizzat evinize gelerek sizleri görmek şerefine ulaşamıyorum. En derin hürmetlerini bu sebeple kalemle arzetmek cesaretini gösterdiğim için beni bağışlamanızı istirham ederim.»

Kemal

Bu tezkerenin yazılıp gönderildiği günün ertesi olan, 1867 yılının on yedi mayısına rastlayan cuma günü, Fresine kumpanyasının «Bosfor» adlı vapuru Namık Kemal'le Ziya Bey'i de alarak, güneşin ilk ışıklarının İstanbul üzerine serpildiği sıralarda, Sarayburnu'nu dolanıp Marmara'ya doğru açılıyordu.

Namık Kemal'in bu suretle İstanbul'dan ayrılışından ne aile-

sinin hatta ne de babası Asım Bey'in haberi vardı. Ne olur ne olmaz diye babasını ve eşini bile durumdan haberli etmemişti.

Agâh Efendi, beraberlerinde değildi. O, Ali Suavi'nin Kastamonu'dan gelmesini bekleyecek, onunla birlikte Avrupa'ya gelecekti. Ziya ile Namık Kemal, onları İtalya'da, Mesine limanında bekleyeceklerdi.

Mösyö Sakakini her ikisine de bol bol yetecek yol harçlığı vermişti. Ziya Bey'in, geçimlerini ve bakımlarını sadece kendi kesesinden bekleyen, büyük bir aile çevresi —başka bir deyişle— İstanbul'da hatırı sayılır mükemmel bir dairesi vardı. Kemal Bey, onun gibi varlıklı değildi. Bir eşi ve bir kızından ibaret bulunan küçük ailesini, kendisiyle birlikte, babası beslemekteydi.

Rahmetli Mustafa Fazıl Paşa, bir hayli önceden, her ikisinin de aile durumlarını incelettirmişti. Bunun sonucunda ne kendisi aldanmış, ne de bu işle görevlendirdiği adam kendisini aldatmıştı. Sonuç olarak, Namık Kemal Bey'e on bin frank, Ziya Bey'e de yirmi bin frank ayrılmıştı. Bu paralar her ikisinin evlerine, kendileri İstanbul'dan ayrılır ayrılmaz tesl.im edilmişti.

İki yurtseverin İstanbul'dan ayrılmalarının kısa hikâyesi şöyleydi:

Perşembe akşamı saat beş - altı sıralarında, o zamanlar Fransız elçiliğinin karşısında, şimdiki Karlman mağazalarının bulunduğu yerde çalışan Valöri lokantasında birleşilmek kararlaştırılmıştı.

Ziya Bey, lokantanın cadde üzerindeki sokağa çıkık yerinde oturarak bekleyecek, Kemal'in geleceği yönü gözetleyecekti. Kemal de, daha uzakta iken, Ziya Bey'in oturduğu yeri görecekti.

Böylece güneşin batışına kadar orada kalacaklar; önce Ziya Bey birkaç basamaklı yukarı yerden inecek, Kemal'e katiyen bakmadan kapıdan çıkacak, karşı tarafta Fransız elçiliğinde son bulan yokuştan aşağı inecek, lokantaya girip başka bir köşede oturmakta bulunan Kemal de kendisini önce gözleriyle, sonra da adımlarıyle takip edecekti.

Böylesine aşırı ihtiyatlılık bugün belki gülünç görülebilir, belki o zaman için bile aşırılık sayılırdı. Ancak, şu noktayı akıldan çıkarmamak gerektir: Her ikisi de hükümetçe mimlenmiş kişilerdi ve böyle önünü sonunu bilmedikleri bir maceraya ilk defa atılıyorlardı. Bu konuda hiç bir tecrübeleri, alışkanlıkları bu-

lunmadığı için çok ileri ya da çok geri davranışları mazur görülmeliydi.

O tarihte Fransa'nın İstanbul elçisi Mösyö Bouret idi. Bu adam, III. Napolyon'un Osmanlı Devletine görevle yolladığı elçilerin —Marki de Monier'den sonra— en değerlilerinden biriydi. Zaten onun yerine gelmişti. Marki de Monier, bu görevinden sonra, hariciye nazırlığına tayin edilerek Fransa'ya dönmüştür. Bu durum da Fransa'nın doğuya gönderdiği elçileri ne kadar titizlikle seçmekte olduğunu ispatlar.

Fazıl Mustafa Paşa tarafından, Jean Pietri aracılığı ile, gerekli talimatı almış olan Mösyö Bouret, Namık Kemal'le Ziya Bey'i elçiliğin büyük kabul salonunda beklemekteydi.

Dolayısıyle bu iki kader arkadaşı nihayet Fransız elçisiyle buluşmuşlar, akşam yemeğini onunla birlikte yemişler ve gece geç vakit, yanlarında elçilik vapurunun görevlilerinden bir iki kişi daha bulunduğu halde, kılık değiştirmiş olarak elçiliğin arka kapısından çıkıp Tophane iskelesinde bekleyen **«Bosfor»** vapuruna binmişlerdi.

Namık Kemal ve Ziya beylerin, memuriyetlerine gitmeyerek, İstanbul'dan kaçtıkları, bu kaçıştan iki gün sonra bütün şehir halkı tarafından öğrenildi. Fakat, nereye ve ne maksatla gittiklerini, tabiatıyle, kimse bilmediği için herkes kendi aklınca bir şeyler yakıştırıp söylüyordu.

Bu gidişin gerçek içyüzünden haberli olanlardan ise bugün hayatta olan iki kişi vardır ki bunlardan biri bu nâciz satırları yazan benim. Ötekine gelince —adını söylemeye izinli olmadığım için burada susmaya mecbur olduğum— büyük edebiyatçılarımızdan biridir (1).

---

(1) Ebuzziya Tevfik Bey'in adını vermediği bu edebiyatçı, çok kuvvetli bir ihtimalle, Recaizade Mahmut Ekrem'dir. Ekrem ve Ebuzziya beyler, o zaman Tasvir-i Efkâr'*da Namık Kemal'in en yakını ve yardımcısıydılar. Kendisi kaçtıktan sonra da gazeteyi bunlar çıkarmaya devam etmişlerdi. Ekrem Bey, bu eserini gazetede yayınladığı sırada hükümet üyesi bulunduğu için, Tevfik Bey onun adını yazmak istememiştir. Ş. K.*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TUTUKLULAR

Bu kaçış haberinin yayılmasından iki gün sonra İstanbul halkı için büyük bir merak uyandıran ve bizim gibi yakından ilgililer için de gerçek bir korku ve telâşa yol açan ikinci bir olay meydana geldi:

20 mayıs pazartesi günü haber alındı ki vilâyetlerin sadrazamlıkla ilgili işlerini yürütüp izlemekle görevli memurlardan Azmi beyle Şakir efendi, o zamanki adı «Bâb-ı Ser-askerî» olan Harbiye Nazırlığı memurlarından Tahsin efendi, müderrislerden Hoca Veliyüttin ve Süleymaniyeli Mehmet efendiler, Cerrahpaşa'lı Salih efendi evlerinden, medreselerinden kaldırılıp limandaki bir gemiye götürülerek burada tutuklanmışlardır (1).

Olay bir gerçekti. Bu da hepimizin başlarında büyük bir tehlike dolaşıyor demekti. Bunun üzerine en çok dikkati üzerlerine çekecek olanlardan Nuri, Reşat ve Mehmet beyleri durumdan haberdar etmek gerekti. Derhal, köprü başında alış verişte bulunduğum tavukçu Karagöz'ün dükkânına giderek orada oturdum ve bu arkadaşların önümden geçmelerini beklemeye başladım. Bunlardan hiç olmazsa biri mutlaka oradan geçecekti. Adını ettiğim dükkân bugün İpekçi Kâni'nin ünlü ipekli kumaşlarını satmakta olduğu yerdir; o zaman her tarafı kolaylıkla gören bir durumu vardı.

---

(1) Bunlardan Şakir Efendi, bugün Karagöz gazetesini çıkaran Fuat Beyefendi'nin babasıdır. Ömer Lütfi Paşa'nın divan kâtipliğini yapmış, yurtsever bir insandı. Tahsin Bey ise, hâlen Suriye valisi bulunan Nâzım Paşa hazretlerinin babasıdır. (Bu notlar eserin yazarına aittir.)

Aradan yirmi dakika geçmiş geçmemişti ki, karşıdan Reşat Bey göründü. Hemen dükkândan içeriye alıp ona olanı biteni anlattım. Nuri Bey o gece Eyüp'te kaynanasının evinde kalacakmış. Demek ki Nuri Bey tehlikede değildi, nerede bulunduğundan hükümetin haberi olmayacaktı.

İyi ama, Mehmet Bey?.. İşte onu düşünmeye başladık. Bu arada biraz sonra Nuri Bey de, ağır ağır yürüyerek uzaklardan kendini gösterdi. Onu da dükkâna çektik, meseleyi anlattık. Üçümüz de **Courrier d'Orient** gazetesine, fakat birbirimizden ayrı ayrı, birer kayıkla Balıkpazarı'ndan, Hasıriskelesi'nden, Yemiş'ten binmek suretiyle gitmeyi kararlaştırdık. Bundan sonra da kararımız gereğince ve aralıklarla dükkândan ayrıldık.

İnsan ne kadar gariptir; bir dakika önce hiç bir ihtiyat tedbirine başvurmaya lüzum görmeksizin gönül ferahlığı içinde kendini güvende hissederken, bir dakika sonra öğrendiği bir olay yüzünden maddî manevî benliğinin her tarafını korku ve tehlikelerle sarılmış buluyor ve o zaman da gereğinden çok daha aşırı ihtiyata ihtiyaç duyuyor. İşte, işlerinde aşırılığa varanların hali daima böyledir.

Neyse, yarım saat kadar sonra üçümüz de **Courrier d'Orient'** da toplanmış bulunuyorduk. İlk işimiz ayrı ayrı evlerimize birer haber yollamak oldu. Bu arada Yeniköy'e bir adam gönderip Mehmet Bey'i babasının yalısından gazeteye çağırttık.

O geceyi ve ertesi üç geceyi orada geçirmeye mecbur olduk. Jean Pietri kendi yatak odasını bize terketti ve birkaç gün için dışarı çıkmaktan bizi kesinlikle menetti.

Cemiyet mensuplarından Kemeraltı'lı Tahsin Efendi içimizde en cesur ve en hareketli olanlardan biriydi. O günlerde sabahtan akşama kadar yanı yöreyi her tarafı dolaşır, bu arada evlerimize de uğrayacak vakit bulur, tutuklularm ne halde bulunduklarına kadar bilgi edinip bize, ya bir kısa yazıyla, ya da bizzat kendisi gelerek bildirirdi.

VELİEFENDİ ÇAYIRI'NDAKİ SON TOPLANTI

Bugünkü bütün uygar milletlerin selâmeti için en sağlam garanti olan meşrutiyet fikri bize, şüphe yoktur ki, Fransa'dan gelmiştir.

On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru kendini gösterip de on dokuzuncu yüzyılda bütün milletleri yükselme ve ilerlemenin nimetlerinden yararlandıran ne kadar medenî gelişmeler, fikrî aydınlanmalar ve özellikle ne kadar siyasî kalkınmalar varsa, bunların hemen hepsi dünyanın dört bucağına yayılan Fransızların çabaları ile gerçekleşmiştir.

Bu büyük milletin fertlerinde görülen insanlık sevgisi, her tarafa uygarlığı yayma eğilimi ve hele bu eğilimler uğrunda katlandıkları fedakârlık başka hiç bir milletin insanlarında görülmez (1). Bu sözleri fazla mübalağalı bulmamalıdır. Kendi insanlık şerefini nefsinde duyup anlamış başka hiç bir ulus yoktur ki kendisini Fransız milletine şükran borcu ile borçlu bilmesin. Şurası bir gerçektir ki bizim şu son bir buçuk yıldır sahip bulunduğumuz meşrutiyet idaresi, Fransızların siyaset alanındaki eserlerini okuyup bunlardan yararlanan değerlerimizin çabaları sonucudur. Bu eserleri okuyup, onların gerçek niteliğini öğrenen gençlerimizin mücadelesidir ki bizleri bugün doğunun o miskin ve tevekkül dolu felsefesinden uzaklaştırmış ve bugüne kadar getirmiştir.

Bu imkânlara kavuşmadan önce biz, içinde bulunduğumuz sefilce esirlik hayatının farkında olmuyorduk; olanlarımız da bundan kurtulmak için gerekli araçların neler olduğunu öğrenip anlamaktan mahrumdu. Ne okullarımız vardı, ne de insanları fikir bakımından aydınlatacak kitaplarımız. İşte bir Şinasi ve onun çeşitli yenilik alanlarında attığı ilk adımlar, bu adımları atarken gösterdiği yiğitçe sebat ve direniş bizleri bugün dünya siyasetinde kişiliğimizi ispat edecek birçok meziyetler kazanmaya kadar götürmüştür. Evet bu meziyetleri kazandık. Ama kazanıncaya kadar, çok yazık ki birçok kayıplar vermeye mecbur kaldık, birçok da vakit kaybettik. Kayıplarımızdan en büyüğü ahlâk yönünden olanıdır ki, bunları yeniden kazanmak için de epey zaman ister. Ne var ki iş kazandıklarımızı korumaya ve kaybettiklerimizi yeniden elde etmeye kalmıştır; inşallah yakın vakitte bunların hepsi olacaktır.

---

(1) Ebüzziya Tevfik Bey'in Fransızlara ve Fransız uygarlığına olan bu hayranlığı bütün Tanzimat dönemi yazarlarında göze çarpar. Kaldı ki yazar, İstanbul'daki Fransızlardan —çeşitli alanlarda— eylem olarak da yardımlar görmüş bir kimseydi. Ş. K.

İKİ MUZIKALI GENÇ

Biri, beş yaşlarında iken sarayın harem dairesine alınarak, dokuz yaşına kadar şehzadeler arasında büyütülmüş ve öteki, babasının çoğu zaman taşra memurluklarında bulunmasından dolayı eğitim ve öğretimden yoksun kalmasın diye amcasının koruma kanatları altına emanet edilmiş iki çocuk, ikişer yaşlarındayken saray muzıkası kışlasında onar onar bir araya gelmiş bulunuyorlardı. Bunlardan birincisi Nuri, ikincisi Reşat beylerdir. Nuri Bey, teyzesi bulunan, padişahın «dördüncü kadını» aracılığı ile saraya alınmıştı. Reşat Bey'in amcası ise saray muzıkası miralaylarından Atıf Bey'di.

Saray Muzıkası (Müzika-i Hümayun) bir zamanlar yine bir çeşit saray okulu olan «Enderun-ı Hümayun» un sahip bulunduğu oranda bir ilim ve bilgi kaynağı niteliğindeydi. Burada özellikle, güzel sanatların en seçkinlerinden biri olan müzik öğretilirdi. Oraya çoğu zaman, sadece arzu ve heveslerine kapılarak ilk gençlik yıllarını boşa geçirmiş, ama müziğe kabiliyeti bulunan, İstanbul gençleri alınıyor; kendilerine bir yandan müzik dersleri verilirken öte yandan yarıda kalmış öğrenimleri de tamamlatılıyordu.

İşte zavallı Nuri Bey, sarayın her türlü güzellik ve gösterişlerine boğulmuş; naz, nimet ve altınlar içinde yüzen seçkin kadınları arasında büyümüş, onların incelikleri arasında haşir neşir olmuştu. Burada görmekte olduğu ince terbiyeden, sonsuz nimetlerden uzaklaştırılıp da saray muzıkası kışlasına düştüğü gün kendisini engin bir mutluluk cennetinden eşi benzeri bulunmayan bir vahşet çölüne atılmış bir yetim sanmıştı. Burada tek tesellisi halinden anlayacak bir can yoldaşı bulmaktı. İşte, bu sırada, talih ve tesadüf karşısına Reşat'ı çıkarmıştı. İki çocuk, daha ilk karşılaştıkları gün kendilerini —sanki eş yaratılmış ikiz çocuklar gibi— birbirlerinin ruhunda hissetmişlerdi. Bu ruh ikizliği kısa zamanda onları iki öz kardeş haline getirmişti.

Reşat, muzıkada bir miralayın kardeşinin oğlu bulunduğu için zaten oldukça imtiyazlı bir duruma sahipti. Nuri'ye gelince, o da bir şehzadenin mânevî annesi tarafından, kızkardeşinin oğlu olmak gibi bir imtiyazla buraya gönderilmişti. Bundan dolayı ikisi için de, öteki çocuklardan daha ayrı daha seçkin bir durum söz

konusuydu. İkisi de miralay Atıf Bey'in odasına kabul edildi. Hasılı, bu iki çocuk, orada bulundukları sürece, birbirlerinden ancak haftada bir gün ayrılıyorlardı. Bu da tatil için evci çıkışları yüzündendi. Öteki günler, öğrenimden artan zamanlarını daima birbirleriyle konuşarak ve oynayarak geçiriyorlardı.

Reşat, Nuri'den yaşça üç yıl daha büyüktü. Vücutça ve sağlık durumu bakımından da aralarında oldukça büyük farklar vardı. Bundan dolayı Nuri'den daha üstündü, bu üstünlüğünü de çok sevdiği arkadaşını ötekilere karşı korumak şeklinde gösteriyordu. Bu sadece maddî hususlar için böyle değildi. Reşat, arkadaşını okumanın ve çok şeyler öğrenmenin gerekliliği konusunda da her fırsat düştükçe aydınlatıyordu. Bu arada onu Fransızca öğrenmeye de teşvik ediyordu.

Bütün bunlarla birlikte her ikisi de saray muzıka kışlasında üç yıldan daha fazla kalmaya tahammül edemediler; başka bir mesleğe yönelmek için muzıkayı terkettiler.

Bundan kırk sene önce Türkiye'de kara ve deniz harbokulları ile askerî tıbbiyeden başka yüksek öğrenim kurumu yok gibiydi. Bu yüzden yüksek öğrenim yapmak isteyen gençler, ister istemez, bunlardan birini seçmek mecburiyetinde idiler. Eğer bunu istemiyorlarsa ya ticaret hayatına atılmaları ya da hükümet dairelerinden birine sığınmaları gerekiyordu.

Reşat Bey'le Nuri Bey, yüksek öğrenim yapmayacaklarına göre, ikinci yolu yani devlet dairelerinden birine girme yolunu seçtiler. İkisi de Meclis-i Vâlâ tercüme dairesine girdiler. İşte bugünden sonra da, zamanın en zekî ve değerli gençleriyle tanışarak ve onlarla dostluk kurarak zaten yaratılışlarında mevcut bulunan aydınlanma ve ilerleme yeteneklerini genişletmeyi başardılar.

Bu arada Necip Paşa'nın torunu rahmetli Mehmet (1) Bey'le de tanıştılar. Bu tanışma onları iyiye, doğruya, güzele götürecek yolların başlangıcı ve en önemlisi sayılabilir. Çünkü Mehmet Bey, daha çocukluk yıllarında Paris'e gitmiş, öğrenimini orada yapmıştı. Başta fikir ve edebiyat olmak üzere, zamanın çeşitli eğilimlerini, sosyal gelişmelerini yakından görüp incelemiş, bu konularda zamanına göre derin etüdlerde bulunmuştu.

---

(1) Meşhur sadrazam Mahmut Nedim kardeşi, devlet adamlarından rahmetli Ahmet Beyin oğullarındandı. (Bu not eserin yazarına aittir.)

Bu yetki ve yeteneklerinden dolayı devlet nedir, millet kime ve neye derler, halk ile hükümet arasındaki karşılıklı görevler ve yükümlülükler nelerden ibarettir? Bütün bunları gereği gibi kavramış bulunuyordu.

Bugün için hemen herkes tarafından bilinen ve günlük olağan meselelerden olan bu çeşit konuları, Mehmet Bey, o zaman bunlardan hiç haberdar bulunmayan yakın arkadaşları Nuri ve Reşat beylere —ilkel bir ölçüde de olsa— bir ders verir gibi anlatır ve öğretirdi. O bu meseleyi kendine âdeta ciddî bir iş edinmişti.

Nuri Bey'i, kelimenin gerçek anlamıyle vecde getiren, duygulandıran, coşturan bu dersler —yine Nuri'nin çabasıyle— başka gençler arasında da etkisini gösteriyor, inkılâp fikrinin yaygınlaşmasına hizmet ediyordu. Çünkü bu ateşli ve hamiyetli genç, öğrendiklerini öteki dostlarına da öğretmeyi kendisi için bir vicdan borcu saymaktaydı. Onun için Mehmet Bey'den edindiklerini her zaman sıcağı sıcağına bunlara aktarmayı kendine bir görev edinmişti.

Yine bu sıralarda Nuri Bey, başka bir gençle daha tanışmıştı. Bu genç, babasının imkânları sayesinde, zamanındaki gençlerin hepsinden çok daha üstün bir eğitim ve öğrenim görmüş, yaşına göre gerçekten iyi yetişmişti. Babasının evine o zaman İstanbul'da bulunan, çeşitli bilim dallarında uzmanlaşmış, bazı batılı ilim ve fikir adamları gelip giderlerdi. Bu genç bu adamlarla da sık sık görüşür, özellikle siyasî konular hakkındaki bilgilerini, onlardan yararlanarak genişletmeye çalışırdı. Hasılı değil o günlerin, bugünkü günde bile değme yüksek okullardan mezun olmuş pek çok genci bilgice geride bırakacak ölçüde bir seçkinlik kazanmıştı.

Kendisi zaten yaratılış bakımından «artist» olduktan başka filozof, «kritik», şair, «politik» bir yazar olmanın bütün imkân ve şartlarını nefsinde taşımaktaydı (1). Ne var ki zaman öyle bir

(1) Bu Fransızca kelimeler asıl metinde de böyle ve özellikle tırnak içinde yazılmıştır. Bunlar eserin yazıldığı ve tefrika edildiği 1909 yılında henüz dilimize yerleşmiş değillerdi. Ebuzziya Tevfik Bey kritik ve politik kelimelerini —Fransızca'da olduğu gibi— anlamasını ve değerlendirmesini bilen ve siyasî konuları iyi değerlendiren mânâlarında kullanmıştır. Ş. K.

zamandı ki ortam öyle bir ortamdı ki bütün yüksek kabiliyetine rağmen bu genç, bu alanların hiç birinde sivrilmek çarelerini elde edememişti. Güzel ve tatlı konuşurdu, söyleyişinde daima ateşli bir dil ve anlatım göze çarpardı. Son derece, hatta aşırı derecede, hürriyet sevdasıyle başı dönüklerden biriydi. Bütün bunlara rağmen, yazık ki, çorak bir toprakta akan bir su gibi ortadan silinip yok olmaya mahkûmdu.

Kimdi bu genç?..

Sami Paşa (1) soyundan yetişmiş, bilginin, iyilik ve yurtseverliğin taze bir dalı olan Âyetullah'tı.

Zavallı Âyetullah!.. Seni hatırladıkça bugün bile, hatta ömrüm oldukça yüreğim kanayacaktır; bu benim için bir alınyazısıdır.

Seni, evet, sen daha ölmeden önce seni kaybetmiştik. Bu ölümden önce ölüşünün hikâyesini tarih hiç bir zaman öğrenemeyecektir (1); bu bakımdan müsterih ol. Varsın tarihin birçok sırlardan meydana gelen bilinmezlikler denizine bu sır damlası da katışsın.

* * *

Evet, Suphi Paşa'nm oğlu Âyetullah Bey. İşte Nuri'nin, kendisine karşı propaganda yapayım derken, dehâya yaklaşan zekâsı karşısında ve engin kültürü önünde şaşırıp kaldığı insan. Çünkü Nuri, Mehmet Bey'den ne öğreniyorsa, bunları telleyip pullayıp, çevresindekilere aktarıyordu. Bütün sermayesi, hemen hemen, bundan ibaretti. Âyetullah Bey ise, Mehmet Bey'in bile Paris'te öğrenemediği daha pek çok siyasî ve sosyal konuları, çeşitli bilgileri bizzat kendi vatanında edinmişti.

Zaten Sami Paşa ile, onun değerli oğlu Suphi Paşa'nın konakları, zamanın birer ilim akademisi sayılacak kadar, bilim ve sanat adamlarıyle dolup taşardı. Doğunun ve batının en tanınmış

---

(1) Zamanının çok ünlü vezirlerinden, devlet adamlığı, zenginliği ve âlem sahipliğiyle tanınmış bulunan Abdurrahman Sami Paşa, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in büyük babası. Ş. K.

(2) Âyetullah Bey'in bu bilinmeyen hikâyesi, Ebuzziya Tevfik Bey ve bir iki arkadaşıyle birlikte gerçekten tarihin karanlıklarına gömülmüştür. Ancak onun otuz üç yaşında Tercan'da ölümünü —o zamanlar ayıp sayılan ve açıklanması özellikle gizli tutulan— bir hastalığa bağlamak ihtimali her zaman akla gelebilmektedir. Ş. K.

bilginlerine sığınak ve karargâh olan bu iki konak, varlıklarıyle başşehre şeref bağışlıyorlardı. Mirza Safa'lar, Hoca Abdülkerim'ler, Doktor Mortman'lar; Hindistan'dan, Pencap'tan, batının en uzak bölgelerinden gelmiş bilginler ilim ve sanat üzerine düzenledikleri açık oturumlar ve tartışmalarla o konaklara birer üniversite havası vermişlerdi. O günlerin en başta gelen gerçek aydınlarından biri olan Sami Paşa —fazilet ve olgunluk dolu nurlu yüzüyle— başköşeden, bütün bu tartışma ve açık oturumları zevkle yönetirdi.

Bugün bile, devlet müzelerimizde bir benzerine daha rastlanmayan çok zengin bir madenî para koleksiyonu vardı ki, Suphi Paşanın konağına sadece bunları incelemek için bile Avrupa'nın en tanınmış eski madenî para uzmanlarını çekiyordu. Orada, çok eski tarih dönemlerinin şüphe ve tereddüt bulutlarıyle gölgelenmiş devirlerini, bu koleksiyon içinde bulunan ve meselâ döküldüğü zamanki değeri o günkü değerine oranla ancak beş paradan ibaret bulunan öyle bakır paralar vardı ki, binlerce altın harcamakla, yüzlerce yıl emek vermekle elde edilemeyecek sırlar saklamaktaydı.

Bu sırlar çözülebildiği zaman tarihin ezelî bir muamma şeklini almış birçok meseleleri de aydınlığa çıkabilecekti. Böylelikle, bu madenî paranın asıl kıymeti ile sonradan kazandığı o erişilmez kıymetler arasındaki oran insan aklını durduracak dereceye yükseliyordu.

İşte Âyetullah Bey, böylesine bir baba evinin yetiştirdiği taze bir fidandı. Yazık ki baştan başa yapraklar ve meyvelerle dolu olup da çok lezzetli olan bu meyvelerinden memleketi gereği gibi yararlandıracağı zamana ulaşamadan kuruyup giden ulu bir ağaç gibi, vakitsiz olarak solup gitmiştir.

* * *

Nuri Bey, Âyetullah Bey'le tanıştıktan sonradır ki, fikir ve düşünce bakımından hayli gelişti ve olgunlaştı. Artık şimdi bunlar dört değerli arkadaş olarak ortaya çıkmışlardı. Derken günün birinde Namık Kemal'le de görüşüp tanıştılar.

Bunların Namık Kemal'le buluşmaları ve dost olmaları basit bir tesadüf sonucu olmuştur. Ancak sonraları aralarında meydana gelen katıksız dostluk ve kardeşlik, zaten ezelden beri var olan, fikir ve duygu birliğinin amacının gün ışığına çıkmasına yol

açmıştır. İşte bu önderlerimiz ve daha başka birkaç meslektaşımız sayesindedir ki, kendilerini izleyen bizlere, daha gençlerle birlikte, vatanın geleceği konusunda her tehlikeyi göze almak imkânı hasıl olmuştur.

Namık Kemal de aralarına katıldıktan sonra bu beş arkadaş, haziran günlerinden bir cumartesi akşamı, Yeniköy'de, rahmetli Ahmet Bey'in yalısında toplanıyorlar. Aldıkları karar şudur: Ertesi pazar günü, Belgrad ormanlarında bir öğle yemeği yemek üzere, sabah erkenden birkaç hizmetkârla aşçılardan birini kara yoluyle Bent'lere göndereceklerdir. Dedikleri gibi yaparlar, sonra kendileri de vapurla Büyükdere'ye çıkarak bir gün önce sözleşmiş oldukları, **«Mir'at»** dergisi sahibi rahmetli Refik Bey —ki bu olaydan iki buçuk ay sonra koleradan ölmüştür— ile buluşurlar. Refik Bey, Beykoz'dan kayıkla bu yakaya geçmiş ve iskelede kendilerini beklemektedir. Hep birlikte arabalara binip yola çıkarlar.

İşte, sonraları «Yeni Osmanlılar» adıyle ortaya çıkan inkılâp derneğinin temeli o gün Büyükdere'de, Bent'lerde atılmış olur. Cemiyetin tüzük ve ana ilkelerinin konuşulup az çok bir taslak halinde meydana getirildiği gün, 1865 yılı haziranında bir pazar günüdür. Şurasını belirtmek isterim ki, bu günün haziranın kaçına rastladığı, sonraları, bizzat o günü yaşayanlar tarafından da tespit edilememiştir.

O günkü görüşme ve tartışmanın ana çizgileri şunlardır: Mutlak padişahlık idaresinin ortadan kaldırılması, bunun yerine meşrutiyet idaresini koymak için gerekli tedbirler. Bu tedbirleri gerçekleştirmek için de gizli bir örgüt kurulması.

Refik Bey'le birlikte altıyı bulan bu gençler, beraberlerinde birkaç da kitap götürmüşlerdir. Meselâ Âyetullah Bey, kendi özel kitaplığından, vaktiyle İtalya'da kurulan **«Carbonari»** derneğiyle, Polonya'daki gizli derneklerle ilgili bir iki önemli kitabı da getirmiş imiş.

Belgrad köyünün Valide Bendi'ne bakan o güzellikte eşi benzeri bulunmaz ağaçlıkları altında, yerlere serili hasırlar üzerinde, o altı kişilik yurtseverler grubu o **«Carbonari»** tüzüklerini ve o Sardunya gibi küçük bir devleti Avrupa'nın güneyinde biri hıristiyanlık dinini sadece zulüm ve öc âleti yapan papalık makamını, diğer ikisi Toskana ve Napoli gibi yalnız zulüm temelleri üstüne kurulmuş olarak hüküm süren iki müstebit idareyi devirip de-

sosyal adaleti öngören bir İtalya devletine dönüştüren «kömürcüler» adlı fedakâr gençlerin azim ve îmanla dolu teşebbüslerini —her türlü engelleri yıkacak bir azimle— okudukça kimbilir nasıl kükremiş birer hürriyet arslanı kesiliyor ve bu uğurda canlarını seve seve vermeyi tasarlıyorlardı.

Yazık ki talih beni henüz, o günlerin bu yiğit civanmertlerin arasında bulundurmak saadetine nail etmemişti. Hatta bunların varlığından bile haberim yoktu. Hele, bunlardan Refik Bey'in yüzünü bile görmem nasip olmamıştı. Ve yine çok yazık ki, iki buçuk ay sonra, onun aziz nâşını taşıyan tabutunu görmekle yetinecektim.

Ben bu yüce ve ülkücü gençler arasına, o toplantı tarihinden tam beş ay sonra karıştım. «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» ne ise bu karışma tarihinden sekiz ay sonra girmem kısmet oldu.

Hasılı, o gün, bu arkadaşlar «Carbonari» cemiyetinin kuruluş şekli, tüzüğü ve kendine özgü işaret ve armaları hususunda görüşüp gerekli bilgiyi edinirler. Sonunda «Yeni Osmanlılar» için bir tüzük hazırlama işini Âyetullah Bey'e vererek, ertesi hafta da Beykoz'daki Yuşa tepesinde toplanmayı karar altına alırlar.

«Yeni Osmanlılar Cemiyeti» nin tüzüğü başlangıçta hemen bütünüyle **«Carbonari»** esası üzerine düzenlendiği halde, sonraları özellikle ayrıntılar konusunda bir hayli değişikliğe uğramıştır. Çünkü, o memleketin, o halkın, o çevrenin ahlâk ve karakteriyle bizim memleketimiz, halkımız ve çevremizin ahlâk ve karakteri arasında büyük farklar bulunmaktaydı. Hazırlanan «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» tüzüğüne göre her altı kişiye bir yedinci kişi «baş» olarak ayrılmış, böylece her «baş» ın altı üyeye hükmetmesi kararlaştırılmıştı. Kaç yeni «altı» teşekkül ederse onlara yeni bir «baş» bulunacak ve ancak «başlar» birbirini tanıyıp birbiriyle temas edebilecekti. Bu bir çeşit hücre faaliyeti idi.

Oysa **«Carbonari»** de her on dokuz kişinin yirmincisi «baş» olarak kabul olunmuştu.

Burada cemiyetin kuruluş tarzı ve öteki ayrıntılı özelliklerinden uzun uzadıya söz edecek değilim. Yalnız yedilerin ne kadar bir zaman süresi içinde kaç sayıya ulaştığını sırasıyle anlatmak istiyorum.

Ben cemiyete girdiğim zaman on dört «yedi» bulunduğunu ve daha sonra on beşinci altıyı meydana getirerek bu on beşincinin

«baş» lığına hak kazandığımı öğrenmiştim. Bundan dolayı benim adım, bundan sonra, 105 olmuştu. Bilindiği gibi on beş defa yedi yüz beş etmektedir. Sonuç olarak her altı başkan, kendisinden önceki yedilerin toplam sayısıyle anılmak cemiyet tüzüğünün hükümlerinden biriydi. Meselâ sekizinci yedinin başkanına 56 deniliyordu. Nuri Bey'in numarası (Bir) di. Çünkü ilk altıyı o bulmuş, başka bir deyimle ilk hücreyi o kurmuştu. Zaman geçtikçe yedilerin sayısı, tabiatıyle, biraz daha ağır olarak artıyordu.

Artışın böyle olması normaldi. Çünkü, bir cemiyetin fertleri —başlangıçta olduğu gibi— sonlara doğru öyle hızlı bir tempo ile çoğalamaz. Başlangıçta, her şeye rağmen, ihtiyatlı olmaya pek önem verilir. Bunun sonucu olarak, üye olarak kabul edilecek bir adamın —kendisinin haberi olmaksızın— hakkında yapılacak soruşturma pek uzun sürer; zira bu soruşturmayı yapacak kimselerin sayısı da azdır. Yapılacak soruşturma, her şeyden önce, o adamın ahlâk seviyesini amaç edinir. İkinci olarak, sır saklayabilir, dilini tutabilir, uzağı görebilir, cesur olup olmadığı araştırılır. Memleketinin her türlü olayları hakkında bilgi sahibi bulunması da böyle bir adayda aranan şartlar arasındadır. Bütün bu özellikleri nefsinde toplamış bulunanların sayısı —kabul etmek gerekir ki— pek azdır. Başka bir deyişle, cemiyete istenilen nitelikleri haiz üye kaydolundukça memlekette bu niteliklere sahip kimseler azalacağından ve memleketimizin hali, yâni ahlâk yönünden olan hali malûm olduğundan, üye seçiminde son derece ihtiyatlı bulunmak gerekiyordu. İşte bütün bu sayılan hususlardan dolayı, kuruluştan kısa bir zaman sonra yeni üyelerin bulunup cemiyete alınması enikonu zorlaşmıştı.

Aradan belirli bir zaman geçmişti. Şimdi «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» nde vezirlerden, din ve bilim adamlarından, yüksek rütbeli askerlerden ve yüksek mevkideki sivil memurlardan, nihayet halk yığınlarından olmak üzere 245 kişi mevcuttu. En son numarayı taşıyan, 35'nci yedinin başı kolağası Süleyman Efendi'ydi (1). Bundan dolayı kendisini 245 sayısıyle anıyorduk.

---

(1) Eserin yazarının dip notunda «Bağdat'ta vefat eden rahmetli Süleyman Paşa'dır.» dediği bu değerli adam, yakın tarihimizin seçkin ve değerli kumandanlarındandı. O zaman kolağası, yani yüzbaşılıkla binbaşılık arasında bir rütbedeydi. Sonra hızla yükselerek paşa ol-

Şırvanlı zade rahmetli Rüştü Paşa (1) da cemiyetin üyeleri arasındaydı. Fakat, öteki üyeler bir yana, cemiyetin ileri gelenlerinden birçoğu bile, onun bu üyeliğinden haberli değillerdi. Zaten, bizlerin bu gibi yüksek mevkideki adamları içimize almamıza sebep, onlardan eylem olarak yararlanmak değil, onların sadece amacımıza katılmış bulunmalarını görmekti. Yani, frenklerin dedikleri gibi «prensip» bakımından kazanılmış olmaları bizim menfaatimiz için gerekliydi.

Zaptiye müşavir muavini rahmetli Mustafa Asım Paşa ile İstanbul genel karakollar kumandanı olan ve şimdiki tabirle merkez kumandanı olarak anılan Macar asıllı Ömer Nailî Paşa ise cemiyetimizin çok önemli iki direği niteliğindeydiler. Bunlardan birincisi cemiyetin üyeleri için —elindeki tahkikat araçlarından dolayı— devamlı bir koruyucu; ikincisi de, kumandası altında bulunan silâhlı kuvvetler bakımından, gerektiğinde eylem işini üzerine alacak bir askerî âmirdi.

Ömer Nailî Paşa, zaten Fransa'daki 1848 ihtilâline, daha on sekiz yirmi yaşlarındayken katılmıştı. Sonraları Türkiye'ye sığınan Macarlar arasında yüzbaşı olarak İstanbul'a gelmişti. Harbokulu'nda görevli bulunduğu sıralarda müslümanlığı kabul etmiş ve Osmanlı uyruğuna geçmişti. Kelimenin tam anlamıyle iyiliksever, yeni vatanına candan ve gönülden bağlı ve son derecede de zekî, mesleğinin eriydi. Ana dili olan Macarca'dan başka Almanca, Fransızca, İtalyanca ve ikinci ana dili bulunan Türkçe'yi çok iyi konuşur, okur ve yazardı. Aydın ve ileri fikirliydi. Mert ve cesurdu. O zamanlar kırk yaşlarında bulunmaktaydı (2).

---

muş, «Şıpka kahramanı» diye anılmıştı. 1876 da Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde rol oynadığı için, Abdülhamit'in zamanında yargılanmış ve Bağdat'a sürülmüştü. Ömrü boyunca orada kalan ve orada ölen Süleyman Paşa'nın oğlu Süleyman Nesip, Servetifünun edebiyatının tanınmış şairlerindendir. Ş. K.

(1) Sonraları dokuz ay kadar sadrazamlık yapmıştır.

(2) Bu zat, Ayasofya semtinde bir aileye damat olarak girmişti. Cemiyetin ortaya çıkarılmasından sonra, İkinci Ordu merkezi olan Silistre'ye tayin edilmiş, fakat bu görevine gideceği günlerde vefat etmişti. Zehirlenmek suretiyle öldüğü bilinmekle birlikte, başkası tarafından mı zehirlendiği, yoksa kendisinin zehir içerek mi intihar ettiği meçhul kalmıştır. (Bu not eserin yazarına aittir.)

Hasılı, bu iki asker, bizler için çok değerli bir destekti. Çünkü, birinin elinde zabıta kuvveti, ötekinin elinde silâhlı kuvvetler bulunmaktaydı. Ancak, şu noktayı da hemen belirtmek gerekir ki bizim cemiyetimizin maksadı, amaca silâh kullanarak ulaşmak değildi; çok çok —zorunlu bir durum ortaya çıkacak olursa— silâhlı kuvvetlerden yardım istemek ve hükümete karşı onu yanımızda görmekti.

Böyle böyle cemiyetimiz gelişiyor, olgunlaşıyordu. Hemen hemen istenilen dereceye gelmişti. «Baş» larm hepsi birbirini tanımış, yani her yedinin başkanı birbirlerinin numaralarını, adlarıyle birlikte, ezberlemişlerdi. Bir yerde toplanmak gerekirse sadece bu «baş» ların orada bulunması yeterli sayılıyordu. Bundan sonra, her başkan, kendi altı kişisine ait numarayı ayrı ayrı bilmekteydi. Bu da zaten pek kolaydı. Çünkü, kendi numarasından önce gelen sayıları geriye doğru küçülterek okuduğu zaman onların numaraları söylenmiş oluyordu. Meselâ ben 105 olduğum için, benim grubumun elemanları 104, 103, 102, 101,100, 99 şeklinde sayılardan meydana geliyordu. Yani 98 ile 105 arasındaki sayılar bana aitti. Herkesin kendi numarasından gerideki altı dereceyi bellemesi ise o kadar zor bir iş değildi.

Üyelerden her birisi kendi numarasını bildiği gibi, kendisininkinden evvelki numaraların kime ait olduğunu da, tabiatıyle biliyordu. Böylelikle her altı kişi, kendisinden başka, başkanıyle birlikte öteki altı arkadaşını tanıyor, fakat öteki altılardan hiç birini tanımıyordu. Şu var ki bir kimsenin numarası 107 ise bu adam, kendisinden başka daha en az 106 üyenin cemiyette bulunduğundan haberdar olmuş oluyordu.

Genel Başkanın, altı kişilik öteki grup başkanları tarafından seçilmesi tüzüğün hükümleri gereğiydi. Ancak, cemiyeti Nuri Bey kurmuş olduğu, dolayısıyle ilk altının başkanı bulunduğu için (bir) sayısını taşıyordu. Öte yandan, altı kurucu arasında, zaten karşılıklı ve tam eşitliğe dayalı bir kardeşlik havası hüküm sürdüğünden, yaşça daha büyük, daha küçük gibi bir ayrım da dikkat nazarına alınmadığından kendisi cemiyetin tabiî başkanı olarak tanınmış ve bu böyle sürüp gitmişti.

Başkan, bir meselenin müzakeresine lüzum gördüğü zaman grup başkanlarına üç gün öncesinden toplantı yerini ve zamanını bildirmeye mecburdu. Grup başkanlarından herhangi biri eğer o

gün gelemeyecekse, tüzük gereğince, gelmeyişinin sebebini ertesi gün mutlaka haber vermek zorundaydı.

Cemiyete yeni bir adam kaydolunacağı zaman, onun hakkında inceleme, araştırma yapmaya memur edilenlerin hazırladıkları raporlar bu toplantılarda okunur ve birbirlerinden haberli bulunmayan bu rapor sunucuların, sundukları raporlardaki imzalarının gizli tutulmasına da bilhassa önem verilirdi.

Bazan grup başkanlarının yaptıkları bu toplantılarda, yeni aday üzerinde ayrı ayrı kişilerin hazırladıkları ayrı ayrı raporlar arasında birbirini tutmayan, birbiriyle çelişen yönlere de rastlanırdı. O zaman aday hakkında yeni baştan araştırma yapmak için yeni ve daha değişik kişiler görevlendirilirdi. Nihayet bütün raporların tüm olarak sonucu lehte ya da aleyhte, hangi tarafa ağır basıyorsa, buna göre aday kabul veya reddolunurdu.

İşte, cemiyete yeni üyeler seçmek ve kabul etmek konusunda böylesine ince elenilip sık dokunulması sayesindedir ki üyeler arasına, kendi kişisel çıkarlarını yurt ve millet çıkarlarından üstün tutacak herhangi bir alçak hiç bir zaman girmemiştir.

Bu arada şu noktayı tekrar tekrar belirtmekte fayda görmekteyim: Cemiyetin programında memleketin iç ve dış güvenliğini sarsacak herhangi bir tutum ve gösteride bulunulmayacağı hususuna özellikle yer verilmişti.

Programın genel çizgilerine gelince, bunun en kısa özeti şundan ibaretti:

Memlekette mutlak idareyi meşrutiyet idaresine dönüştürmek için düzenlenmiş bulunan «şerait-i idare»yi ki, şimdi onu «kanunu esasi» (1) diye anmaktayız; milletin çok haklı ve meşru bir isteği olarak, muharrem ayının (2) on beşinde âdet üzre Bâbıâlî'ye gelip şeref veren padişaha bir muhtıraya bağlı olarak takdim etmek ve bunun kendisi tarafından kabul edildiğini, yürürlüğe konulacağını garanti etmesi için de Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Şerif dairesinde kendisini yemine davet etmek.

İşte öyle bir günde, böyle bir muhtıra, cemiyet üyelerinin hepsi Bâbıâlî'nin çevresinde, dış avlusunda ve padişahın kolaylıkla görebileceği bir yerde toplanmış olduğu halde, bunların içlerin-

(1) Bugün anayasa diyoruz.

(2) Hicrî yılın birinci ayı. Ş. K.

den seçilmiş yedi kişi tarafından padişaha sunulacaktı. Bu sunma işini yapmak için Bâbıâlî'den içeri girilecek, padişah hazretlerinin huzuruna kabul edilmek üzere ilgililerden izin rica edilecekti. Hükümdarın maiyetindeki yaverlerin, heyeti derhal huzura alacaklarından şüphemiz yoktu. Çünkü, rahmetli Ömer Nailî Paşanın asıl görevi, padişahın o sıradaki yaverine bunu anlatıp kabul ettirmekti; yaver, kabul etmemekte direnecek olursa paşa, askerî otoritesiyle kendisini buna zorlayacaktı.

Huzura kabul edildikten sonra yedi kişilik temsilci heyeti, milletin isteklerini münasip bir dille padişah hazretlerine, sözlü olarak da tekrarlayacak, onun kabulü öğrenildikten sonra, kendisini yemin etmesi için Hırka-i Saadet dairesine davet edecekti. Hiç bir gösteri, hiç bir taşkınlık ve çatışmaya meydan verilmeksizin, herkes, saygılı bir dil ve tutumla padişaha olan güvenini belirtecekti.

Bu kadar basit ve sade bir isteyiş tarzına karşı, hükûmetin ileri gelen üyeleri herhalde konuyu normal karşılarlardı. Zaten Fuat Paşa, Şirvanlı zade Mehmet Rüştü Paşa Mecalis-i Âliye üyelerinden Sami Paşa ile Yusuf Kâmil paşalar, zamanın şeyhülislâmı rahmetli Refik Efendi gibi kimseler durumdan az çok haberli olduklarından, bunlardan meşrutiyet isteğine aykırı bir tavır takınmaları beklenmiyordu. Aykırı tutum takınacak kişi olsa olsa Âlî Paşa olabilirdi. Paşa, bu muhtırayı sunanların hemen dağıtılması ya da bazılarının tutuklanması hususunda bir istekte bulunabilirdi. O zaman, yukarıda adı geçen devlet adamları kendisine itiraz edecekler ve padişahı bu isteği kabul etmeye yöneltecekleridi.

Görülüyor ki şu çok hayırlı ve uğurlu işte tek bir kimsenin bile burnu kanamayacaktı.

Sultan Abdülaziz, hükûmet üyelerinin kendi nazırlıklarında aşağı yukarı özgür olarak görev görmelerini, devleti ilgilendiren genel konularda ise bir çeşit bakanlar kurulu halinde, bir araya gelmelerini ve meselelerin bu kurulda görüşülüp konuşulup, karara bağlanması esasını zaten epey bir zamandan beri kabul etmiş durumdaydı. Ama, her şeye rağmen, bütün devlet sorumluluğunun kendi kişiliğinde toplanması gerektiği kanaatinden sıyrılamamıştı. Milletin arzusu, hem de toptan ve kesin arzusu olan kanunu esasiyi kabul edip hükûmeti kontrol edecek bir de meclis

meydana getirilecek olursa, aslında bir hükümdar olarak daha büyük özgürlük kazanmış olacaktı.

Evet, işte o günlerde muharrem ayının içinde bulunuyorduk. Ve padişah hazretleri, bu ayın on beşinde veya sonundan önce Bâbıâlî'ye gelip buradaki özel dairesinde bir süre kalmayı, memleket meselelerini hükûmet üyeleriyle görüşmeyi âdet edinmiş durumdaydı. Cemiyetimiz, iki yıla yakın bir süredir, yani kuruluşundan bu yana, gerçekleştirmeye çalıştığı amaca gün gün, saat saat, dakika dakika yaklaşmaktaydı. Bu yaklaşıştan dolayı - hem korku hem de ümitle dolu olarak - son derece heyecanlı ve tedirgindi.

Hal bu dereceye gelmişken, cemiyetin ileri gelen üye ve mensuplarından bir kısmının yerlerinden alınıp Mahmudiye zırhlısına götürülmelerini ve orada tutuklanmış bulunmalarını haber almak kadar üzücü, korku ve telâş uyandırıcı bir şey düşünülemezdi.

Acaba, Namık Kemal ve Ziya beylerin savuşup Avrupa'ya gitmelerinden kuşkulanan hükûmet, bazı gizli yollara başvurup, araştırmalar yaptırıp bütün olan biteni öğrenmiş miydi? Yoksa içimizden bir hain ve alçak adam, menfaat duygularına yenilerek, bu kutsal amacı o duygulara feda mı etmişti? Bir anda zihnimizi dolduran bu çeşit düşünceler hiç birimizde huzur ve rahat bırakmamıştı.

Ancak, bir nokta vardı ki bizi biraz teselli ediyordu: O, ilk tutuklamalardan bu yana, bunların dışında başka hiç bir kimse henüz ele geçirilememişti. Nuri, Reşat, Mehmet ve Âyetullah beyler hakkında kovuşturulmada bulunulmamasına ve Kemeraltı'lı Tahsin Efendi gibi en gözü pek ve çalışkan bir adamın hâlâ ortalarda dönüp dolaşarak haberler yollamasına, hatta, zaman zaman, bizimle de görüşme fırsatı bulmakta olmasına göre, bu işi cemiyet mensuplarından birinin ihbar etmiş olduğunu düşünmek pek de doğru olamazdı.

Farzedelim ki Altılar Grubu'nu teşkil eden başkanlardan biri haber vermiş olsun. O zaman otuz beş başkandan hepsinin ele geçirilip tutuklanması gerekirdi. Başkanlardan birinin, yedi üyeden biri tarafından yapılmış bir ihanete uğradığı düşünülse, yine tutukluların sayısının yediye yükselmesi lâzım gelirdi. O halde, böyle, hepsi başkanlardan meydana gelen kimseleri kim ve nasıl araştırıp bulmuş, bunları hükûmete ihbar etmişti? Doğrusu ne düşünülse bu karışık işin içinden çıkabilmek mümkün değildi.

Acaba bu başkanlardan biri, belki de özel düşmanlıklardan dolayı, bazı diğer başkanları haber verip öteki bazılarını saklayıp bildirmemiş olamaz mıydı? Bunun sonunda başka bir ihtimal de akla geliyordu: Belki de hepsini haber vermişti de hükûmet, halkı birdenbire büyük heyecana vermiş olmamak için, bu suretle davranmayı ihtiyatlılığa daha uygun bulmuştu. Hasılı, bizce, şüphelerin gölgeleri gittikçe yoğunluk kazanıyordu. Bir taraftan da - isterse çok zayıf olsun - bir gerçeğin ışığı belirip de içinde bocaladığımız şu belirsiz ve kuşku dolu hali ortadan kaldırmıyordu.

Böyle pek az zaman iyi, çok zaman kötü, bin bir ihtimaller içinde fikirlerimizi yorduğumuz sıralardaydı; gece yarısına doğru bulunduğumuz odanın kapısı vuruldu. İçeriye, başında sivri ve biçimsiz bir fes ve sırtında uzun bir ceketle, zayıf köse sakallı bir adam giriverdi.

Kendisiyle, öteki arkadaşlarıma göre, en çok ben görüşüp konuşmuş biri olduğum için Ali Suavi'yi hemen tanıdım:

— «Ay, Suavi Efendi imiş!.»

Dedim. Derhal beşimiz de büyük bir sevgi ve sevinçle birbirimizi kucakladık. Gürültümüzden uyanan Jean Pietri de yanımıza geldi. Sohbete koyulduk. *Kastamonu'dan nasıl* kaçırıldığı hakkında hasbıhal ettik. Enine boyuna müzakerelerde bulunduk. Neticede cuma günü, yine «Fresine» nin bir vapuru ile ve yine Mösyö Bouret'nin yardım ve aracılığı ile İstanbul'dan ayrılmamız karara bağlandı.

Bu arada, Agâh Efendi de yolculuk hazırlıklarını tamamlamış bulunmaktaydı. Kendisi Fransız elçiliğinde buluşulacak geceyi bekliyordu.

Ertesi gün sabahın çok erken saatlerinde, Ali Suavi'yi orada bırakarak, **Courrier d'Orient** gazetesinden çıkıp evlerimize uğramaya ve o günün akşamı sular kararıktan sonra yeniden gazeteye dönmeye karar verdik. Yurdu terketmeden önce ailelerimizi son bir defa görmek istiyorduk.

Mösyö Sakakini daha İstanbul'daydı. Cemiyet üyelerinden Azmi Bey ile Şakir Efendi zaten Mustafa Fazıl Paşa'nın adamı olduklarından, tutuklanma hikâyesi kendilerine bütün ayrıntılarıyle haber verilmişti. Onlar hazırlıklarını kendileri göreceklerdi. Agâh ve Suavi efendilerin gerekli yol harçlıkları ile Reşat, Nuri ve Mehmet beyler için gerekli paralar da Sakakini tarafından hazırlanmıştı.

SARRAF KARABET AĞA VE MÖSYÖ REVELAKİ

Courrier d'Orient matbaasından, sabahleyin erkenden, teker teker çıkıldı. O tarihlerde, üzerinde bugün Perapalas otelinin bulunduğu cadde, son derece bakımsız ve kötü bir sokaktı. Yalnız sol tarafta, önleri set, birtakım binalar vardı. Onların ardında ise, önleri tahta perdelerle örtülmüş, çukur çukur arsalar, daha doğrusu çoğunun taşları devrilip yere yatmış islâm mezarlığı bulunmaktaydı.

Ben o yolu, yani Şişhane Karakolu üzerinden Azapkapı'ya giden caddeyi takip ettim. Bugün mevcut olan Altıncı Daire-i Belediye (1) binası o tarihlerde daha inşa edilmemişti. Oralardan, değil böyle seherin erken saatlerinde, gündüzleri bile geçmek epeyce bir cesaret, hatta daha doğrusu ihtiyatsızlık sayılırdı. Çünkü buralarda çoğunlukla hırsızlar, yankesiciler, külhanbeyleri, hasılı kanun kaçakları denilebilecek kimseler cirit atarlardı. Aranıyorsak görülmek de işten değildi.

Ancak, bizler, o zamanlar, gençliğin içimizde yakıp kaynattığı kanlarla dolu idik. Çoğu zaman korkuya, tehlikeye hiç de önem vermeyecek kadar korkusuz ve cesurduk. Bu cesaret ise, birçok zor durumları bilerek üstümüze çeke çeke bizlerde artık bir alışkanlık, bir kanıksama meydana getirmişti.

Bununla birlikte, o günler öyle bir haldeydik ki yine de çok ihtiyatlı olmak lâzım geliyordu. Gerçi Abdülaziz zamanının hükûmeti - sonraları Abdülhamit zamanında olduğu gibi - bir hafiyelik örgütü kurmuş değildi. Hatta, bir bakıma, olaylara kayıtsız denilebilecek kadar gevşekti. Zaten istese de, kendisinden sonraki dönemdeki kadar, zengin haber alma imkânlarına sahip olamazdı. Her şeyden önce çok uyanık olması gereken zabıta, bizzat omuzundan dürter gibi uyandırılmadıkça, devamlı uyur bir haldeydi. Bir olay meydana geldiği zaman alınmaya başlayan tedbirler, o olaydan sonra geçen günlerle birlikte, hüküm ve kuvvetini yitirir ve eski hale dönülürdü.

Şehrin güvenliği, her şeyden önce halktaki temiz ve mazbut ahlâk, evine ve işine bağlılık, nihayet bundan sonra da mahalle

---

(1) Şimdi tünelin karşısında Beyoğlu kaymakamlığının bulunduğu bina. Ş. K.

bekçilerinin, o etrafa heybetli gürültüler saçan, kaldırımlara indirdikleri sopaları sayesinde sağlanırdı.

Azapkapısı'na vardığım zaman ortalık artık, enikonu, ağarmış, güneş doğmaya başlamıştı. Köprüye doğru yürüdüğüm sırada, karşı taraftan geçip daha henüz bu yakaya ayak basmış olan sarraf Karabet'e rastladım. Bana, belli belirsiz kaş göz işaretleri yaparak geriye dönmemi, Galata yönüne sapmamı anlattı. Hemen saatimi çıkarıp şöyle bir baktım. Sanki vakti öğrenmişim de yeni bir karara varmışım gibi bir tavır takındım ve soldan geriye döndüm. Perşembepazarı yakınlarına geldiğim zaman o da arkamdan yetişmiş, koluma girmişti.

— «Ne haber?» diye sordum.

— «Reşat ve Nuri beyler aranıyorlarmış. Dün akşam Revelaki bana geldi onlar için: «Bir an önce İngiltere veya Fransa elçiliklerine sığınsınlar,» dedi. Ben de işte sizlere bu durumu haber vermek için geliyordum,» diyerek durumu açıkladı. Hâlâ matbaada olup olmadıklarını da sordu.

Ben de ona, sabahleyin aynı zamanda gazeteden ayrıldığımızı ve ayrı ayrı yollardan evlerimize gitmek üzere bulunduğumuzu, akşam saatlerinde yine **Courrier d'Orient**'da birleşeceğimizi, Ali Suavi'nin gece geldiğinden haberdar olamayan zabıtanın Reşat'la Nuri'yi - onlarla yüz yüze bile gelecek olsa - göremeyeceğini söyledim.

Sarraf Karabet, bizim amacımıza ve yurtsever çalışmalarımıza gerçekten inanmış, bizlere samimiyetle bağlı bir adamdı. Benim böylesine iç rahatlığıyle durumu anlatışım üzerine memnunluğunu bildirdi:

— «Öyleyse ben artık boş yere gazeteye gitmeyeyim, akşam yine uğrarım,» diyerek, fakat ihtiyatlı olmaya da aşırı derecede uymaktan kendini alamadığı için, başka bir sokağa saparak benden ayrıldı.

Evime geldiğim zaman saat sabahın dokuzu olmuştu. Ayrılışımdan dönüşüme kadar hiç aranmamış olduğumu, şüphe uyandıracak hiç bir olay geçmemiş bulunduğunu öğrenince derin bir ferahlık duydum. Çamaşırlarımı değiştirip öğlen yemeğinde beni uyandırmalarını tembih ederek yatağıma girdim.

* * *

Mösyö Revelaki, vaktiyle İngiltere elçiliğinin baştercümanlığını yapmış olduğundan dolayı Bâbıâlî'nin ileri gelen devlet adamlarıyle yakın dostluk kurmuş bir kimseydi. Meselâ, en çok da hariciye müsteşarı Sait (1) Efendi'nin saygı ve güvenini kazanmıştı. Bundan dolayı hemen her gün onun odasına gider ve pek çok başka elçilik tercümanlarının çözümlemeyi başaramadığı birçok çapraşık meseleleri hiç zorluk çekmeksizin hallettirirdi. Cuma ve pazardan başka, haftanın herhangi bir günü, saat sekizle on altı arasında kendisine hariciye dairesinde rastlamak muhakkaktı. Bunu ben de bildiğim için saat on dörde doğru, evimizin Yerebatan tarafına açılan bahçe kapısından sokağa çıkarak, Şengül üzerinden Bâbıâlî'nin Hariciye Nezareti dairesine girdim. Yukarı çıkarak müsteşarın odacısına Mösyö Revelaki'nin gelip gelmediğini sordum. Odacı:

— «İçerdedir, görmek istiyorsanız giriniz; şu anda müsteşar nazır paşanın yanındadır,» cevabını verdi. Kapının perdesini kaldırıp içeri girdim. Mösyö Revelaki beni görünce memnunluk gösterdi. Karabet'le yolladığı haberi alıp almadığımızı sordu. Aldığımızı ve vardığımız kararı kendisine anlattım. Bana:

— «Çok şeyler biliyorum, ama şimdi burada açıklamanın imkânı yok. Gece saat dokuz sıralarında gazeteye gelirim,» dedi. Bunun üzerine kendisiyle vedalaşıp tekrar evime döndüm.

Ben yokken, Şinasi'nin müvezzi Yusuf Ağa'sı, gelip o günkü **Tasvir-i Efkâr**'ı eve bırakmış ve: «Bey'e söyleyin, iki gündür Ekrem Bey gelmiyor; yarın kendisi matbaaya uğrasın,» deyip gitmiş (2).

Yusuf Ağa'nın bu haberini aldıktan sonra **Tasvir-i Efkâr**'ı elime alıp derhal ilk sayfasına göz gezdirdim. En başta Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin, Paris'te açılan büyük sergiyi görmek üzere, Fransa imparatorunun davetlisi olarak bu ülkeye gideceklerini bildiren haber yer almaktaydı. Bunun altında da «**Ruzna-**

---

(1) Sonraları dahiliye nazırlığı da yapmış olan rahmetli Sait Efendi. (Yazarın notu.)

(2) Namık Kemal Erzurum vali muavinliğine tayin olununca, bugün ayan üyesi bulunan, Recaizade Mahmut Ekrem Beyefendi'yi kendi yerine Tasvir-i Efkâr'*ın yazılarını ve yazı işlerini yönetmekle görevlendirmişti. (Eserin yazarının notu.)*

me-i Ceride-i Havadis» ten aktarıldığı bildirilen şu havadis bulunmaktaydı:

«Kıbrıs mutasarrıflığına tayin buyrulmuş olan saadetlü Ziya Beyefendi hazretleri, daha önce de burada bulunmuş olduğundan ve oranın havası suyu ile bağdaşamadığından, memuriyetinden istifa ederek büyük sergiyi ziyaret etmek üzere Paris'e gitmiştir. Erzurum vali muavinliğine tayini yapılan izzetlü Kemal Bey de aynı yere gitmiştir.»

Hükûmet bu iki yurtseverin Türkiye'den savuşmalarını bu tarzda ilân ettirmekle olayın önemini halkın gözünde düşürmeye çalışıyordu. İstanbul ahalisi de Paris halkına benzer; bir olayı meydana gelişinden birkaç gün sonra unuturlar. Hele ki Ziya ve Namık Kemal beylerin, memuriyetlerini kabul etmeyerek yabancı bir diyara gittiklerini koca İstanbul içinde belki de üç beş yüz kişiden başkası işitmemişken.

Fakat, bu ilân onların özel bir maksatla yurtlarından ayrılmış olduklarını bilen bilmeyen herkese anlatmış oluyordu.

Öte yandan günler geçtikçe şehrin birçok mahallelerinde tedirginlikler artıyordu. Çünkü, tutuklananların her biri, ayrı ayrı, birer mahalle halkındandı. Bunların içlerinde eşleri dostları, akrabaları kalabalık olan kimseler vardı. Ziya ve Namık Kemal beylerin kaçışlarından çok, tanınmış birtakım kimselerin tutuklanmış olması, bu tedirginlikleri körüklüyordu.

Meselâ, Veliyüddin Efendi, öğrenci sayısı fazla olan seçkin bir müderris bulunduğu için, onun böyle birdenbire medresesinden kaldırılıp Mahmudiye zırhlısında hapsedilmiş olması Fatih ve çevresindeki öteki müderrislerle medrese talebesi arasında yaygın bir dedikoduya, türlü söylenmelere yol açmıştı. Nitekim, aradan dört beş gün geçer geçmez Veliyüddin Efendi'nin talebelerine katılan dört beş bin kadar başka medreseler talebesi Şeyhülislâmlık makamına gitmişler, zamanın şeyhülislâmı Refik Efendi'den hocalarının niçin tutuklandığını sormuşlar, hemen gemiden çıkartılıp tekrar medresesine, derslerinin başına iadesini dilemişlerdi.

Sonraları öğrenilmişti ki Veliyüddin Efendi, sorguya çekildiği sırada, çok sert bir dille cevaplar vermiş ve bu arada hâlen devleti yöneten hükûmetle bu hükûmetin üyeleri hakkında söylenmedik söz bırakmamıştı. Kendisi zaten asabî ve doğru bildiği bir

şeyi dikine dik anlatmaktan çekinmeyen bir insan olduğundan, fazla üstüne varılınca, müstantıka bir tokat atmış, bundan sonra sorulanların hiç birisine tek kelime cevap vermemişti (1).

O akşam, yemeği evde yedikten sonra, sokağa çıktım. Salkımsöğüt yoluyla Köprü'ye indim. Meşhur Hocapaşa yangınından bu yana iki yıl geçmiş olduğu halde, buraları hâlâ yola yordama konmamış, bir viraneden ibaret kalmıştı. Gecenin karanlık saatlerinde, böyle viranelikler arasından geçmek, gerçekten tehlikeli bir yolculuğu göze almak demekti. Her tarafta, rasgele, tuğla ve taş yığınlarından uydurma birtakım barınaklar yapılmış, bunların içlerine bir sürü serseri ve ayaktakımı yerleşmişti. Hepsinde de kelimenin her anlamıyle sefil bir yaşantı sürüp gidiyordu. Zaptiyeler bile, durup dururken başları belâya girmesin diye, oranın mümkün olduğu kadar uzağından dolaşıyorlardı.

Benim için buradan inmek yerine, Cağaloğlu'ndan şimdiki Sirkeci caddesini seçmek de mümkündü. Ama, buranın geçişi daha da tehlikeliydi. Çünkü, şimdiki **İkdam** gazetesi matbaasının bulunduğu yerde, rahmetli Âlî Bey'in (2) babası Cemil Efendi'nin yıkılmış konağının arsası bulunmaktaydı ki, içindeki taş oda ve mahzenlerde yaşayan külhanbeyler burasını Çamlıbel'e rahmet okutacak bir hale getirmişler, çevreden gelip gitmeyi âdeta yasaklamışlardı.

Neyse, çeşitli sebeplerden, çeşitli korkular içinde köprü başına kadar vardım. Köprüden gayet rahat ve sakin görünerek ağır adımlarla geçtim; Karaköy'den Yüksekkaldırım'a yöneldim. Şimdi artık bu taraflarda benim için korkacak ve çekinecek bir durum düşünülemezdi. Hatta Voyvoda karakolunda, eskiden beri tanıştığımız, Mehmet Efendi adında hamiyetli bir komiser bulunuyordu. Mehmet Efendi, beni takip etmek ve tutuklamak değil, kendisine bu yolda bir emir verilse bile - tersine - bana yardım edecek ve koruyacak karakterde bir adamdı.

---

(1) *Veliyüddin Efendi ile, bu tarihten yedi yıl sonra Rodos'ta karşılaştım. Mahmut Nedim Paşa'nın ilk sadrazamlığında, öteki arkadaşlarıyle birlikte, affedilmiş olduğu halde bir daha İstanbul'a dönmeye razı olmamış, İstanköy adasında evlenip bu adada yerleşmişti. (Eserin yazarının notu.)*

(2) *Tanzimat döneminin ünlü yazarlarından Direktör Âlî Bey. Türk tiyatro edebiyatının ilk yazarlarındandı. Ş. K.*

Yokuşu ağır ağır çıktım, yirmi dakika sonra **Courrier d' Orient** matbaasından içeri giriyordum.

İçerde yalnız Reşat Bey vardı. Nuri ve Mehmet beyler daha gelmemişlerdi. Tahsin Efendi, Nuri'nin gelmesi beklenilen Azapkapı caddesine koşmuştu. Çünkü Nuri Bey Eyüb'e gidecek, o zamanlar daha hayatta olan tek kızını kucaklayıp öpecek, kaynanasına olanı biteni anlatacak, kaçacaklarını bildirecek ve eğer -varsa- ondan biraz da para isteyecekti. Hatta Mehmet Bey'le Reşat Bey'in evlerine gidişleri bile yine bu sebepten ileri gelmekteydi. Gerçi, Sakakini, bunları rahatlıkla Paris'e ulaştıracak parayı hazırlamıştı. Fakat, onlar Ziya ve Namık Kemal beylerle Agâh ve Ali Suavi efendiler gibi, Fazıl Mustafa Paşa'nın davetlisi olmadıklarından, son derece mecbur kalmadıkça onun parasıyle seyahat etmeye razı olmuyorlardı.

Reşat'tan, para alıp almadığını sordum. «Aldım, fakat bundan önce, bana eve nasıl gidip geldiğimi sorsana..» dedi. Ben de:

— «Peki, nasıl gidip geldin?» diye sorunca, O anlatmaya başladı:

— «Buradan Salıpazarı'na indim. Bir kayığa binerek Ortaköy'e çıktım. Ortaköy vapur iskelesinde, daha mangallarını bile yakmamış kahvehanelerden birine girerek bir sade kahve ısmarladım. Kahvemi içtim. Biraz sonra İstanbul'dan gelen ilk gemi iskeleye yanaştı. Binip Arnavutköyü'ne geçtim. Oradan da bir kayığa atladığım gibi doğru karşıya.. Ya Beylerbeyi'ne çıkacağım ya da Kuzguncuk'a. Beylerbeyi'ne çıkacak olursam kayıkçıya bir üçlük, Kuzguncuk'a çıkarsam bir çeyrek vereceğimi kayıkçıya söyledim. «Nasıl, işine geliyor mu palikarya?» diye sorduğum vakit kayıkçı, o meşhur Rum şivesiyle: 'Oristi beyimo,' dedi. Ben de kayığa atladım.»

— «Peki, bütün bunlara sebep ne?» diye sordum.

Reşat Bey şöyle cevap verdi:

— «Eee, kuzum ihtiyatlı olmak lâzım... Ben uzaktan iskele tarafını görecek ve tetikte bulunacaktım. Orada zaptiye, komiser falan gibi birini görecek olursam şemsiyemi yüzüme eğerek kayıkçıya «Kuzguncuk'a» diyecektim. Nitekim dediğim gibi oldu. Daha bir hayli uzakta iken, vapur iskelesinde bir zaptiye ile bir komiserin dolaşmakta olduklarını görerek kayıkçıya: «Beşliği hak ettin, doğru Kuzguncuk'a çek..» dedim. Zaten kayık, akıntı-

dan, aşağı doğru kayıp gidiyordu. Nihayet, Kuzguncuk iskelesine çıktım. Yokuşları tırmanarak arka taraftan bağa girdim. Bizim Boşnak Salih, beni görür görmez sevincinden elindeki çapayı az kalsın kafama indirecekti.»

Dertleşmeye devam ettik:

— «Bizi iki gündür arıyorlarmış.»

— «Evet, haberim var.»

— «Kimden duydun?»

— «Revelaki'den. Zaten biraz sonra kendisi de buraya gelecek. Önemli haberleri varmış.»

— «Evden, gelip doğrudan doğruya sormuşlar, kadınlar: «Üç gündür gelmedi, biz de merak ediyoruz,» demişler. Meğer o gün kayınbabamı bizzat Âlî Paşa huzuruna çağırtmış, nerede bulunduğumu ondan sormuş. Kayınbabam da «Üç gecedir gelmedi. Bize haber bırakmadan dışarıda kalmak gibi bir âdeti yoktu. Bundan dolayı kızım da kendisini son derece merak ediyor, korku ve heyecan içinde bulunuyor. Acaba, sizin tarafınızdan bilinen kötü bir haber mi var? Durum böyle ise lûtfedip söyleyiniz. Kızım üzüntüsünden mahvoluyor,» cevabını vermiş. Kayınbabamın gerçekten de hiç bir şeyden haberi olmadığı için, masum bir tavırla söylediği bu sözlerden Âlî Paşa'ya da inanç gelmiş: «Hayır, korkulacak bir haber yok. Sadece kendisini görmek istiyorduk,» diyerek kayınbabamı uğurlamış. Akşam eve geldiğinde baba ve kız birbirlerine o günkü olanı biteni anlatmışlar.»

— «Peki, sen bugün kendilerine durumu anlattın mı?»

— «Bütün ayrıntıları ile. Hatta kendileriyle vedalaştım da. Sonra yine bağın arka tarafından çıkıp işte buraya geldim.»

Biz Reşat Bey'le bu şekilde konuşurken, nihayet, Nuri Bey çıkıp geldi. Onu - belli bir yeri bulunmadığından dolayı olsa gerek - kaynanasının evinde aramamışlar. O da Paris'te hiç olmazsa birkaç geçimini sağlayabilecek ölçüde para alarak kaynanası ve kızıyle vedalaşıp ayrılmış.

Bu sırada Mösyö Revelaki ile Mehmet Bey de içeri girdiler.

Mehmet Bey, tâ Yeniköy'den beri yürüyerek geliyormuş. Çünkü, deniz tarafından babasının yalısı gözetleniyormuş. Bunu eve girdikten sonra öğrenmiş. Annesini yalıda bulamamış. Tabiatıyle, babası Ahmet Bey'e de hiç bir şey açmamış. Olanı biteni sadece dadısına anlatmış. Dadısı da, annesine ait on tane mineli ve

mücevher kakmalı zarfı kendisine teslim etmiş; çünkü bunların hepsi dadının emanetindeymiş. Dadı, ayrıca, hanımefendinin mücevherlerinden meydanda bulunan tek taşlı bir pırlanta yüzüğü de bunlara ilâve etmiş.

Mehmet Bey bunları anlatırken diyordu ki:

— «Önce güneşin batmasını beklemek için, arka taraflarda, tanıdığım ve namusundan emin olduğum bir bahçıvanın kulübesine sığınmam icap etti. Burası bizim yalıdan bir hayli uzak mesafedeydi. Bundan dolayı, yol daha da uzamış oluyordu. Güneş battıktan sonra, bahçıvanın sebze taşıma işlerinde kullandığı bir beygirle Maslak'a kadar gelmeye mecburdum. Hatta, bundan sonra da beygiri, daha bir süre terkedemedim. Zira, yaya yürüyen beni yolda bir zaptiye merak edip de yakalasa ve arasaydı, ceplerimdeki mücevher kutularını bir yerden çalmış bulunduğumu zannedecek ve en yakın karakola teslim edebilecekti. Bahçıvanın beygirini kolay kolay terketmeyişimin sebebi bu oldu. Ne de olsa hayvan sırtında giden bir adam, yaya yürüyenden daha az dikkati çekerdi. Ama doğrusu iyi etmişim; hem ben yorulmadım, hem de bahçıvan bu yüzden bir mecidiye para kazanmış oldu...»

Mösyö Revelaki, Âlî ve Fuat paşaların samimiyetini kazanmış bir zat olduğundan - ve çünkü vaktiyle bu paşaların çevirmek istedikleri politikalarına bir çeşit zenbereklik görevi yaptığından - onların yanına çok kolaylıkla girip çıkabiliyordu. Hele, son derece samimî, hoşsohbet, nükteden ve şakadan hoşlanan, kendisi de çok nükteci olan Fuat Paşa'nın konağına saldır saldır girip çıkardı. İşte, bundan dolayıdır ki, bu iki değerli devlet adamının - huyunu suyunu yakından bildikleri için - çabucak ortalığa yayılmasını arzu ettikleri bazı meseleleri, bir sır emanet ediyormuş gibi, güya gizlice Revelaki'ye fısıldadıkları ve iki gün sonra bu fısıldamaların Beyoğlu'nda yabancı memleketleri temsil eden çevrelerde dolaştırıldığı, sonradan gün ışığına çıkmış gerçekler arasındadır.

Âlî ve Fuat paşalar, bir iki gün önce kasten Revelaki'ye sızdırmış oldukları gizli sırların, dönüp dolaşıp bir iki gün sonra kendi kulaklarına gelişini - çok hayrette kalmış gibi - dinlerler ve tabiî bıyık altından da gülerlerdi. Bu, o zamana göre, bir çeşit diplomasi ya da eski Meternih diplomasisinin taklidiydi.

Şunu da belirtmek gerekir ki, o zaman Bâbıâlî, gerçekten hatırı sayılır bir Bâbıâlî ve içindeki devlet adamları ise - kelimenin

tam anlamı ile - devletin kendilerine dayanacağı kimseler olduğundan, böyle entrika aleti olan veya bu türlü entrikalarda parmağı bulunan, aynı zamanda devletli paşalarla büyük işlerde amaç ve maksat birliğinde görünmek isteyenler, yabancı çevrelere, kendi çıkarlarına olan birçok işleri gördürürlerdi. Şu kadarı var ki, kendileri de onların çok işlerine yarardı.

İşte, bu tip insanların başta gelenlerinden biri olan Revelaki, birkaç günden beri her türlü ihtimaller ve çabalara rağmen, bizim elde edemediğimiz sırrı öğrenmişti: Hükûmetin maksadının şu anda ne olduğunu, cemiyet üyelerine karşı nasıl bir tutum takınacağını, işin sonunun nereye varacağını biliyordu.

Revelaki bize cemiyeti ve cemiyet üyelerini hükûmete kimin ihbar ettiğini söylediği anda - Ali Suavi hariç - öteki dördümüz, bir elektrik akımına tutulmuş gibi bir anda yerlerimizden sıçramış ve:

— «Neeeee!..» diye büyük bir şaşkınlık çığlığı koparmıştık.

Bir süre böyle şaşkın birbirlerimizin yüzlerine bakakaldık. Kendimizi az çok toparladıktan sonra Nuri Bey: «İmkânı yok; gözlerimle görsem, kulaklarımla işitsem yine de onun olduğuna ihtimal vermem. Mutlaka o değildir, olsa olsa onun kılığına girmiş bir şeytandır, derim,» diyordu.

Fakat, Revelaki o tarihlerde en az yetmiş yaşında, dolayısıyle çok şeyler görmüş geçirmiş bir adamdı. Yaşadığı uzun yıllar içinde imkânsız kabul ettiği pek çok şeyin, üzerinde durulmaya bile değeri bulunmadığı sayısız faraziyelerin nasıl gerçekleştiğini görmüştü. Özellikle, siyasetle uğraşanların bazan bir fikir ve görüş ayrılığı, bazan en akla gelmeyecek bir kuşkulanma, bazan menfaat çatışması, bazan huy ve karakter çatışması yüzünden kıyasıya birbirlerine düştüklerine şahit olmuştu. Akla ve hayâle gelmez ufacık sebepler sonucu, en kutsal yurt ve ulus amaçlarının bir anda mahvedilişini seyretmişti. Bunun yalnız Türkiye'de değil, her ülkede ve her milletin insanları arasında görülegeldiğini de çok iyi biliyordu.

Biz gençler gibi öfke, duygu ve düşüncelerine hemencecik yenilmeksizin, olayları soğukkanlılıkla düşünebilmek de kendisi için artık ikinci bir tabiat haline gelmiş durumdaydı. O anda bizim hop oturup hop kalkışımızı, dudaklarındaki hafif alaylı tebessümle, bir iki saniye seyretti. Sonra:

— «Bu bir gerçektir,» dedikten sonra ortaya bir soru attı:

— «Siz son olarak Veliefendi çayırında bir toplantıda bulunmuşsunuz, doğru mudur?»

Hepimiz birden: «Evet, doğrudur,» dedik.

— «Yaklaşık olarak otuz kırk kişi imişsiniz. Orada yemek yemişsiniz. Toplantıda bulunanların yedisi sarıklı imiş, öyle mi?»

Yine hep bir ağızdan: «Öyledir, evet tam otuz yedi kişiydik.»

— «Padişah hazretlerinin Bâbıâlî'ye geleceği gün, her biriniz yedişer yedişer Ayasofya Camisinde toplanarak, öbek öbek, birer yerde oturacakmışsınız?..»

Revelaki, bütün bu sözleri söylerken bizler, gittikçe artan şaşkınlıklar içinde, birbirimizin yüzüne bakıyorduk. Çünkü anlattıkları baştan başa doğruydu ve bizim alınmış kararlarımızdan ibaretti.

O devam ediyordu:

— «Camiye üç kapısından ayrı ayrı girecekmişsiniz. Öğle namazına kadar bütün Yediler orada toplanmış olacakmış. Namaz cemaatle kılınacakmış. Namaz kılınıp bittikten sonra içinizden bir hoca efendi, bütün orada bulunanlara hitap ederek: «Ey müslümanlar; size Allah'ın bir emrini hatırlatacağım,» dedikten sonra bir bildiri okuyacak ve «İşte şu anda biz burada 245 kişiyiz. Asker de bizimle beraberdir. Şu arzuhali padişahımıza takdim edeceğiz ve Allah'ın bu emrini yerine getirmesini kendisinden isteyeceğiz. İçinizde bizim bu hayırlı teşebbüsümüze katılıp da bizimle beraber gelenler sevap kazanmış olurlar. Beraber gelmek istemeyenlere zor kullanacak değiliz. Herkes istediği gibi davranmakta serbesttir,» diyecek imiş. Bunlar da doğru mudur?»

Hepimiz birden: «Evet, aynen böyledir.»

— «Peki, almış olduğunuz bu kararlardan, orada bulunan arkadaşlarımızdan başka haberli bulunanlar var mıydı?»

Yine hep birden: «Hayır hayır, yoktu ve olamazdı da..»

— «Peki, öyleyse bunu içinizden birinin ihbar etmiş olmasına ihtimal vermez misiniz.»

— «Akla bu ihtimal geliyor, çünkü içimizden olmayan birinin bunu bilmesi imkânsızdır.»

— «Öyleyse sizi ihbar eden kişinin işte bu (...) Bey olduğunu niçin kabul etmiyorsunuz?»

Bu son soruya Nuri Bey, tek olarak, şu cevabı verdi: «Şu se-

bepten dolayı kabul etmem, daha doğrusu hepimiz etmeyiz ki, bu adam cemiyetimizin ruhu, özü, kutsal bildiğimiz amacın en sadık gönüllüsü ve hizmetkârı, bütün esaslı tertiplerimizin baş tertipleyicisi; bizim en büyük, en zeki ve uzak görüşlü, en yetenekli öncümüz ve aydınlatıcımızdır. Şimdiye kadar ondan, şüpheyi üzerine çekecek en küçük bir davranış bile görmedik.»

— «Elbette göremezdiniz; çünkü ondan şüphe etmek aklınıza gelmiyordu. Ah tecrübesiz gençler!. Bilmiyorsunuz ki böyle işlerde şüpheden daha güçlü bir koruyucu yoktur. Eğer şüphe etmiş olsaydınız o adamı uzaktan yakından tetkik etmeye başlardınız. Tetkik ettikçe de daima fena taraflarını görürdünüz. Çünkü, şüphe her zaman kötü tarafa dönüktür, oraya bakar ve dolayısıyle onu da görür. Hasılı kendisinden şüphelenmiş olsaydınız, onun bu yönleri kısa zamanda gözünüze çarpardı. Sonunda vereceğiniz hüküm o adamın doğru, sadık veya hain olduğunu meydana çıkarırdı. Kendisinin milletin iyiliği için mi, yoksa özel çıkarları için mi aranıza karışmış olduğu anlaşılırdı. Ortak amacınıza gerçekten sadakatle bağlı olduğu, birçok denemelerden sonra, kesinlikle anlaşıldıktan sonra artık kendisine güvenebilirdiniz. Bütün bunları yaparken, ortada en küçük bir tereddüt bile kalmışsa ve henüz bu tereddüdü söküp atamamışsanız, yine de ihtiyatlı olmaya devam ederdiniz. İşte siz bunlara uymadınız.

Bakınız, bu adamın hükûmete ihbar ettiği kimselerin listesini de bana gösterdiler. Aynen kopyasını aldım, işte..»

Revelaki'nin bize uzattığı listede cemiyetin on dört üyesinin adları yazılıydı. Bunlardan on ikisi yakalanıp tutuklanmıştı. Girit'li Cemal Efendi de listeye dahildi. Reşat Bey'le Mehmet Bey'in de adları vardı. Nedense Nuri Bey'le benim ismimiz yoktu.

Revelaki'ye ihbar işinin nasıl yapılmış olduğunu öğrenip öğrenmediğini sorduk. Bunu da biliyormuş, şöyle anlattı:

— «Pazar günü sabahleyin bu (...) Bey'in babası, eski sadrazamlardan Mütercim Rüştü Paşa'nın yalısına gitmiş. Yeni Osmanlılar adlı bir cemiyetin kurulmuş bulunduğunu, bunun amaçlarını, neler yapmak üzere olduğunu bir bir kendisine anlatmış. «Gidip bunu sadrazam hazretlerine haber veriniz; zira kendisinin şahsı için tehlike olduktan başka kan dökülmek ihtimali de vardır. Biliyorsunuz ki ben sadrazamla dargınım; bundan dolayı kendim gidemem. Fakat kendisi ve kendisiyle birlikte birçok kimseler için

ortalıkta bir tehlikenin dolaşmakta bulunduğunu da saklayamam,» demiş.

Mütercim Rüştü Paşa, konuyu az çok önceden bildiğinden, bu işten hiç kimseye bir zarar gelmeyeceğine de emin olduğundan: «Zannetmem ki bu memlekette böyle bir fesat hareketine girişecek kadar gözü dönmüş adamlar bulunsun. Sizin oğlunuz, yaşının gençliği ve tecrübesizliği yüzünden, böyle bir vehme kapılmış olabilir. Herhalde gördüğü bir karaltıyı bir fesat cemiyeti sanıp böyle telâşlanmıştır. Hem nenize gerek böyle şeylerle meşgul olmak? Böyle şeylerle uğraşmak bayağı kimselerin işidir. Bırakınız inceleme ve haber verme konularını zaptiye nazırları yürütsünler,» cevabını vermiş.

Karşısındaki adam, Mütercim Rüştü Paşa'nın bu üstü örtülü alaylı sözlerini anlayamayarak teklifinde yine ısrar edince paşa artık dayanamamış: «Affedersiniz beyefendi, ben ne casusum ne de herhangi bir casusun aleti olurum. Şurada sükûn köşesinde yaşamakta olan eski bir devlet adamıyım. Padişahın hükûmeti, memleketle ilgili meseleleri elbette haber alıp gerekeni yapar. İlle bu işin peşindeyseniz gidip kendiniz haber verin,» diyerek yüzünü çevirmiş. Bunun üzerine (...) Bey'in babası bizzat Âlî Paşa'nın yalısına gidip oğlundan öğrenmiş olduklarını ona anlatmış.»

Revelaki'nin, duyulanlara değil, Fuat Paşa tarafından verilen bilgilere dayalı olduğu anlaşılan sözleri artık her türlü şüphemizi giderecek nitelikteydi. Hele ki Şirvanlı Rüştü Paşa'nın mânen cemiyet erkânından bulunmasından dolayı, Fuat Paşa'nın da Yeni Osmanlılar'ın esas ve maksatlarını oldukça yakından izlediği akla yatkındı. O kadar ki cemiyet, tasarladığımız şekilde dilekçemizi padişaha sunduğu zaman, Âlî Paşa'dan geleceği çok muhtemel olan aykırı tutuma karşı Fuat Paşa'nın desteğini ummaktaydı. Çünkü, Fuat Paşa, gözü pekliği, hürriyete meyli, meşrutiyete taraftarlığı ile az çok isim yapmıştı. Öyle korkusuz, başına buyruk bir vezirdi ki bütün işitip öğrendiklerini Revelaki'ye açıklamakta, hatta elindeki listeyi kopya ettirmekte herhangi bir sakınca görmemiş, belki bundan fayda ummuştu. Çünkü onun, devam ettiği elçiliklere bu durumu bildirmesini, zarardan çok faydalı görüyordu.

Konu üzerinde bir süre daha konuştuk. Revelaki, bundan sonra elde edeceği bilgileri bölük bölük bize aktaracağını söyleyerek yanımızdan ayrıldı.

Yukarıda (...) Bey'in bizleri ihbar ettiği zaman, Ali Suavi'nin şaşkınlık göstermediğini belirtmiştim. Mösyö Revelaki gittikten sonra aklımız bu meseleye takılmıştı. Nahiyet Reşat Bey dayanamadı, Ali Suavi'ye döndü :

— «Hoca, bir şeye hayret ettim: Sen bu meseleye ne şaştın, ne de olan biten hakkında fikirlerini açıkladın? Acaba bu hususta senin ne düşündüğünü öğrenemez miyiz?»

Diye sordu. Ali Suavi şu cevabı verdi:

— «Benim şaşırmayışım ve konuşmalara karışmayışım bu (...) Bey'i tanımadığım içindir. Bundan dolayı ben olan bitenden etkilenmedim. Sizler onunla - anlattığınıza göre - tek bir vücut gibi imişsiniz. Biriniz aynı vücudun bir başka organı durumundaymışsınız. Bilirsiniz ki bir vücutta herhangi bir organ, herhangi bir sebepten acı duyarsa o acıyı vücudun öteki organları da hisseder, yani bütün vücut rahatsızlık duyar. Bu çok tabiî bir haldir. Bana gelince: Ben sadece, organlarınızdan birinin sakat oluşu yüzünden bütün vücudun çalışmadan geri kalmasına, ıztırap çekmesine üzülürüm. İşte size göre benim durumum bu olduğu için şaşıracak, söyleyecek bir hal hissetmedim kendimde...»

Gerçekten de Ali Suavi'nin söyledikleri doğruydu. Biz hepimiz o zamana kadar tek bir vücut gibiydik. Hatta o, yani bizi hükûmete haber veren kimse, bu vücudun beyni niteliğini taşıyordu. Yahut da biz bunu böyle sanıyorduk. Her neyse... Ne yazık ki kanaatimizde aldanıyormuşuz.

O geceyi bu konu üzerinde bazan üzülerek bazan öfkelenerek tartışmakla geçirdik. Ertesi gün, Nuri Bey'le ben, dışarı çıkıp şehrin İstanbul yakasında şöyle biraz dolaşmaya karar verdik.

Sabahleyin ben Nuri'den önce kalkıp sokağa çıktım. Hiç bir şeyi umursamadan saldır saldır Yüksekkaldırım'dan aşağılara doğru inmeye başladım. Voyvoda karakolunun önüne geldiğim zaman gün epey ilerlemiş bulunmaktaydı. Kapıda bekleyen nöbetçi zaptiyeye Mehmet Efendi'nin orada olup olmadığını sordum. Meğer Mehmet Efendi (1) odasının, kapıya bakan iç penceresinden beni görmüşmüş. Hemen koştu:

---

(1) Sonraları Şûrayı Devlet (Danıştay) in kuruluşu sıralarında bu Mehmet Efendi'yi o karakoldan istifa ettirip, rahmetli Mithat Paşa'nın başkanlık odasının işlerine bakmakla görevlendirtmiştim. Ölümüne kadar o dairede hizmetine devam etmiştir. (Eserin yazarının notu.)

— «Buyrun beyim, buradayım. Birlikte bir kahve içelim,» dedi. Odasına girip oturdum.

Dış görünüşünde benim için kuşku uyandıracak olağanüstü bir hal yoktu. Kendim de geceyi Cihangir'de bir arkadaşımın evinde geçirdiğimi, sabahleyin şöyle ağır ağır İstanbul'a inmekte olduğumu söyledim.

Kahveler geldi. İçmeye başladığımız sırada bana, önündeki kapağı öne doğru eğik bir masadan bir pusla çıkarıp verdi. Sonra şöyle dedi:

— «Bakınız bakalım, efendim. Bu adamları tanıyor musunuz? Bunlar hükûmet tarafından aranıyorlar. Sizden rica ederim, arananlar dostlarınızdansa, kendilerine haber verin; münasip bir yere saklansınlar.»

Mehmet Efendi'nin uzattığı kâğıda göz gezdirdim. En başta, bizim Mehmet Bey'in adı yazılıydı. Eşkâli için de şöyle deniyordu: «Zayıf, soluk benizli, az ve seyrek sakallı, biraz kamburumsu bir tarzda yürür. Gözleri, saçı ve sakalı kumraldır. Çok zaman setre giyer. Yaklaşık olarak yirmi yirmi beş yaşlarındadır. Yürüyüş tarzı ağırdır. Beyoğlu'nda, Dört Yol ağzındaki kitapçı dükkânına sık sık girip çıkar. Elinde hemen her zaman Fransızca bir kitap bulunur. Akşamları köprüde, Rumeli yakasına giden vapurların yanaştıkları iskeleye gelir. Sabahları yine o iskeleden vapurdan çıkıp çoğu vakit Galata tarafına doğru gider. Yanında çoğu zaman eşkâli aşağıda yazılı adam bulunur. Babasının adı Sağır Ahmet Bey'dir.

Mehmet Bey'in kâğıtta yazılı eşkâlini okuduktan sonra, Komiser Mehmet Efendi'ye: «Evet, kendisini uzaktan tanırım. Şöyle bir göz aşinalığımız vardır. Acaip, acaba onu niçin arıyorlar?» diye sordum.

— «Geçen gün yakalanıp üç ambarlı'ya (Mahmudiye zırhlısı) hapsedilen kimselere mensupmuş. Dün birini daha yakaladılar ama, yanlışlık olmuş olmalı ya da adam masumluğunu ispatlamış bulunmalı ki akşam üzeri zaptiyeden salıvermişler. Geç vakit son vapura binip evine gitmiş.»

— «Peki, kimmiş bu adam?.»

— «Sarıyer'li Hoca Sadık Efendi adında bir din adamı.»

— «Tamam. onu da ismen tanırım ama kendisini şahsen görmedim, bilmem.»

«Aşağıda eşkâli yazılı adam» denilen ikinci kişi Reşat Bey'di. Reşat Bey şöyle tarif ediliyordu:

Orta boylu. Alafranga giyinir. Gömleğinin yakalığı dik ve yüksek tablalı fes giyer. Yüzü beyaz, gözleri büyük, sakalı az, saçlarına kır serpilmiş. Yaklaşık olarak yirmi beş yaşlarında. Pantalonu dar, iri sesli, elinde çoğu zaman topuzlu hezeran bir baston taşır. Akşamları Beylerbeyi vapuruna biner. Hemen her akşam, yukarıda eşkâli ve vasıfları yazılı olan Mehmet Bey'le birlikte köprüye gelir.

Pusuladaki bu yazıları, ilk olarak Rodos adasına sürgün edildiğim zamana kadar, öteki evrakımla birlikte muhafaza etmiştim. Sonraları kaybettim. Tabiî şu yazdığım vasıfları ne ifade ne de tertip bakımından tıpatıp aslının aynı değildir; ama genel çizgileriyle ona çok uygundur.

Mehmet Efendi'ye: «Bu ikinci beyi de tanırım,» dedim. «Onunla daha yakından bir arkadaşlığım vardır.»

— «Aman beyim, mümkünse kendilerini durumdan haberdar et; ele geçmesinler, yazık olur. Bana kalırsa bunlar hayırlı bir işe teşebbüs etmişler. Fakat, Allah belâsını versin, içlerinden biri kahpelik edip onları hükûmete haber vermiş. Ne derseniz deyiniz, artık bizde özü sözü doğru adam kalmadı. Hani ya bizim o eski Osmanlılarımız? Beyefendi vallahilazim şu ihbarcıyı tanıyacak olsam yapacağımı ben bilirdim, ama neyse..»

— «Daha başka kimse aranıyor muymuş?»

— «Hayır. On dört kişilik bir liste düzenlenmiş. On ikisi zaten yakalanmış, sadece bunlar aranmaktaymış. Fakat bana öyle geliyor ki onlar çoktan gidecekleri yere varmışlardır; Ziya Bey'le Namık Kemal Bey nasıl gittilerse bunlar da öyle gitmişlerdir.»

— «Hayır, Mehmet Efendi, bu ikinci beyi ben iki gün önce Beşiktaş iskelesinde vapurdan çıkarken gördüm. Hatta kendisiyle gülüşerek selâmlaştık.»

— «Çok şey.. Demek daha burada ha? Ya ele geçerse?..»

— «Orasını bilmem. Gerçi yaz kış Beylerbeyi'nde oturmakta olduğunu biliyorsam da hangi semttedir haberim yok.»

İşte, Mehmet Efendi ile konuşurken benim kendisine anlattıklarım hep bu yolda şeylerdi. Mehmet Efendi'nin ahlâkını on yıldır yakından tanıyordum. Hem zeki, hem de iyilikçi ve yurtsever bir insan olan bu adamdan şüphelenmem için hiç bir sebep yok-

tu. Ama, yine de olan bitenin içyüzünü kendisine bütünüyle açmayı yerinde bulmuyordum.

Aşırı güvenmenin, inanmanın zaman zaman insanın başına ne belâlar getireceğini daha beş on saat önceki duyup işittiklerimden öğrenmiştim.

Reşat Bey, bizlere göre daha şüpheci bir kimseydi. Çok zaman ve hemen herkesten şüphe ettiği için, ilk adımını atmadan tereddütlü davrandığından dolayı, zaman zaman kendisini kızdırmak ister ve:

— «Senin şüphelerin korkaklığını gizlemek içindir,» diyerek kendisine takılırdık. «Sen şüpheyi, korkaklığını perdelemek için bir maske olarak kullanıyorsun. Doğrusunu söylemek gerekirse sen bir korkaksın; fakat bunu itiraf etmekten utanıyorsun.»

Daha yeni yeni tanışıp görüşmeye başladığımız günlerdeydi. Bir gün bana: «Seni içimize aldığımıza iyi etmedik. Çünkü sen istemeyerek de olsa başımızı belâya uğratabilirsin. Çünkü her önüne gelen adama içini açıyorsun, hiç kimseden sakınmıyorsun,» demişti.

Ben de ona şöyle cevap vermiştim: «Harunreşid'in mi, yoksa bizim Fatih'in mi söylediği belli olmayan bir söz vardır: 'Bu sırra sırtımdaki gömleğim vakıf olsa, onu derhal üstümden çıkarıp yakarım,' demiş. Bana güvenebilirsin, inan ki ben de böyleyim.»

Gerçekten de, cemiyetle ilgili hiç bir haberi, hiç bir olayı - tâ ki mesele hükûmet tarafından duyulup ortaya çıkarılıncaya kadar - hiç kimseye, değil bütünüyle, kısmen olsun açıklamamıştım.

Reşat, bundan artık emindi. Saf ve temiz yüreklilikle de olsa, kimseye güvenmeyeceğime inanmaya başlamıştı. Bana zaman zaman takılması da, sırları daha iyi saklamaya beni alıştırmak için olmalıydı. Ben bunu da anlıyordum. Fakat ne olursa olsun, zaman zaman böyle konuşmalarından dolayı kendisine güceniyordum. Hatta bir seferinde:

— «Sen bu nasihatları bana değil de Nuri'ye etsen daha iyi olur. Cemiyetin kurucusu kendisi olduğu, bir belâya uğrayıp yakayı ele verecek olsak, hepimizden fazla kendisinin ceza göreceği şüphesiz bulunduğu halde, hiç çekinmeksizin her önüne gelene güvenip konuşan yine kendisidir,» demiştim.

Reşat: «Hayır, Nuri boşboğaz değildir; sır saklamasını bilir.

Son derece saf göründüğü halde en zeki olanımız yine de Nuri'dir. Öte yandan cesaret konusunda da hepimizden üstün olduğu halde, zevzeklik etmemek için daima korkak gözükür. Sen daha onu tanıyıp anlayamadın. Namık Kemal de uzun zaman anlayamamıştı. Sonra Nuri, o insanlardandır ki yalan dolan nedir bilmez. Ama ne var ki cemiyeti kurduktan sonra - durumun gereği olarak - şimdi yalana da yüz vermeye başladı. Ve yalan söylemekte kısa zamanda öyle bir ustalık kazandı ki, artık hiç yeri ve lüzumu yokken kendi kendine bile yalan söylüyor,» diye cevap vermişti.

Konuşmamız şöyle devam etmişti:

— «Anlayamadım!. Kendi kendine bile yalan söyleyecek kadar yalana rağbet etmesinin sebebi ne olabilir, buna neden mecburiyet görüyor?»

— «O mecburiyetin ne kadar önemli olduğunu başlangıçta ben de anlayamamıştım. Hatta 'Acaba Nuri önceden beri böyleydi de ben mi bunun farkında değildim?' diye kendi kendime sormuştum. Fakat, sonra sonra, bunun Nuri'nin zekâsının bir başka belirtisi olduğu kanaatine vardım. Sana kısaca anlatayım: Nuri, cemiyete ilk giren bir adama - eğer bunda bir yarar görüyorsa - mutlaka bir yalan söyler. Hiç şüphe etmem ki böyle bir yalanı sana da söylemiştir. Hatta nasıl bir yalan söylemiş olduğunu bile pek iyi tahmin ediyorum. Çünkü, her zaman, herkese aynı yalanı söyler. Bu yalan âdeta bu kuruluşun ilkesi olmuştur. Bu yalan aşağı yukarı şöyledir: «Âlî Paşa'dan başka bütün hükûmet üyeleri, vezirler, emekli vezirler, özellikle Sami, Fuat ve Rüştü paşalar, din bilgini ve adamlarından pek çok kimse, fetva emini (1) Kara Halil Efendi gibi din adamları arasında bilgisi, ahlâkı ve dinî inançlarının sağlamlığıyle tanınmış bir kişi, belli başlı kumandanlar ve yüksek rütbeli subaylar, daha pek çok iyilik ve yurtsever vatandaşlar bizimle beraberdir. Lâkin, bunlar, durumları icabı olarak, şimdilik, uzakta görünmektedirler. Zaten, onların daha önce ortaya çıkıp işe karışmalarına da lüzum yoktur. «Söyleyiniz bakalım, size bunları söylemedi mi?»

(1) *Şeyhülislâmlık makamında, kazasker rütbesinde olup da, şeyhülislâmın bir çeşit müsteşarlığını yapan görevliye fetva emini denilirdi. Çoğu zaman fetvaları - islâm hukukuna uygun dinî yargıları - seyhülislâm adına fetva eminleri hazırlarlardı. Ş. K.*

— «Evet, gerçekten böyle söylemişti. Demek bunların hepsi yalan, öyle mi?»

Reşat, haklı olarak: «Amma da budala imişsin. Ben de seni zeki bir adam sanıyordum,» deyip gülünce isyan eder gibi olmuşum:

— «Niçin budala oluyormuşum? Bunları hem sen bana yalan olarak niteliyorsun, hem de benim yalan mı diye soruşuma budalalık damgası vuruyorsun. Doğrusu bu çelişkinin sebebini bir türlü anlayamadım.

— «A kuzum; bu sözlerin hemen hepsi belki yalandır, fakat gerçekleşmesi ihtimali bulunan yalanlardandır. Meselâ, din kitaplarında dört mezhebi tarif ederken: «Herkesin kendi mezhebine doğru ve öteki üç mezhebe hatalı gözüyle bakması lâzım gelir ve 'Benim mezhebim haktır, ama bunda da hata olması ihtimali vardır; diğer üç mezhep hatadır, ama hak olmak ihtimali de vardır,' diye düşünmek gerekir,» demezler mi? İşte, onun gibi Fuat ve Sami paşaların bu fikre meyilli olmaları gerekir, çünkü onlar en iyi idare tarzının meşrutiyet idaresi olduğuna inanmış kimselerdir. Eğer, düşündüklerimizi gerçekleştirir ve başarının ilk belirtilerini elde edecek olursak, onların da hemen bize uymaları ve katılmaları tabiîdir, yollu ümide kapılmak hiç de hatalı sayılmaz. Fuat ve Sami paşaların katılışlarını gören öteki vezirler ve devlet adamları ise, bir koyunun sürüsünün kösemenlerine uyup bilir bilmez onun ardından gidişleri gibi, derhal bu iki paşanın ardından giderler. Çünkü bunların kendilerinin kendilerine ait bir inanış ve davranışları yoktur. «Büyüklerimizin tuttuğu yol her halde yolların en iyisidir,» diye düşünürler. İşte, Nuri'nin dayandığı düşünce de bu temellere dayanmaktadır.»

Her ne ise, şimdiki halde biz şunu bilmeliyiz ki Fuat Paşa fikirde birdir bizimle. Bu işi güçlü ve yeterli görüp padişaha sunulacak arzuhalin müspet bir sonuç sağlayacağını idrâk ettiği anda ortak amacımıza mutlaka katılacaktır. Bunu iki kere ikinin dört ettiğini bildiğim kadar kesinlikle biliyorum, bilmem anlatabildim mi?»

— «Öyleyse Ömer Nailî Paşa ile Mustafa Asım Paşa da bu saydığınız kategoridendirler; yani halen cemiyetimizle bağlantı kurmuş durumda değil de, kurmaları ihtimali bulunan kimselerdendir, öyle mi?»

— «Hayır; onlar cemiyetin gerçekten ve destekleyici üyeleridirler. Ben sana hükûmet üyelerinden söz ediyordum. Bunlar öyle değildirler. Hatta, biliyorsun ki onlar her fırsatta bize el uzatır, gerekli yerlerde bizi korurlar.»

Bu konuşma, her şeye rağmen beni şaşırtmıştı. Ben o güne kadar Fuat ve Sami Paşaları cemiyete dahil, cemiyetin amaçlarını yakından bilen kimseler olarak tanıyordum. Hatta, ortada görünmeyişlerini de cemiyetin bugün için gerekli şartlarına yoruyordum. Dolayısıyla Nuri'nin, ahlâklarına itimat edip de cemiyete girmiş olmalarını arzu ettiği kimseleri - bu suretle, yani sadece ihtimaller üzerine kurduğu bir düşünceye gerçekmiş süsünü vererek - inandırma yoluna gittiğini hiç tahmin etmezdim. Bu durumu öğrendikten sonra, güvenim sarsılmadıysa bile, oldukça tereddüde düştüm. Fakat bu konuda kendisine hiç bir şey söylemedim. Çünkü aklıma şu ihtimal de geliyordu: Belki de Reşat «Benden öğrendiği bir sırrı bakalım Nuri'ye söyleyecek mi?» diye benim hakkımda belki de bir denemeye girişmiş olabilirdi. Bu düşünceye varınca, Nuri ile bu konu üzerinde konuşmaktan tamamıyle vazgeçtim. Ancak, bu duyduklarımdan sonra, arada sırada Nuri yine bu çeşitten inandırmalarda bulunmaya kalkıştıkça - eğer o sırada Reşat da orada ise - onun yüzüne bakıp tebessüm etmekten kendimi alamazdım.

Şimdi, bir an için asıl konudan uzaklaşarak, kısa bir açıklamada bulunayım:

Şu anda, mademki düşünce ve tasarıdan eylem haline geçememiş siyasî bir devrim hareketinin tarihçesini yazıyorum; isterim ki bu eserim Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin, çoğu gerçekten değerli ve iyiniyetli bulunan, üyelerinin ve özellikle bu üyelerin başta gelenlerinin ahlâk ve karakterlerinin de tarafsız tahlillerini içinde bulundursun. Benim, aradan bunca yıl geçtikten sonra, yazdıklarımda elbette ki unutmuş olduğum yönler de vardır. Fakat, şurasını güvenle söyleyebilirim ki bunlar pek azdır. Bundan dolayı ayrıntılarıyle verilmesinde fayda bulunan olaylardan ve durumlardan hiç birisini yazmaktan geri kalmayacağım. Zira bu hususlarda en güçlü dayanağım kendi hafıza gücümdür. Yazdıklarımda garip görülebilecek pek çok şeyler bulunabilir; ama bu böyledir diye onu gerçeklerden ayırıp sıyırıp kendilerine bütünüyle hoşa giden bir çehre veya başka bir biçim vermeye kalkışacak olursam herhalde bu ondan da garip düşer.

Prusya kralı Büyük Frederik: «**Gerçeği severim, çünkü sadece gerçek olan iyi ve güzeldir,**» demiştir. Ben onu taklit düşüncesiyle değil, ancak gerçeğe saygı düşüncesiyle, onun izinden gideceğim. Gerçek için çalışacağım. Gereken yerlerde belgeleri konuşturacağım; tâ ki böylelikle gerçek yeterince gün ışığına çıksın, belirlensin.

İnsan ne kadar üzülse, esef etse yine de azdır ki yalnız Namık Kemal'in bin beş yüz kadar, hem de sırf benimle olan haberleşme ve sohbetlerine dair mektupları vardı ki bu konuda belge ve şahit olarak gösterilmelerinde sonsuz faydalar sağlayacaktı. Bunlardan yüz elli kadarı bilhassa çok önemliydi.

Ne fayda ki bunların bir kısmı, bundan on onbeş sene önce, zaptiye nezaretinde tutuklu bulunduğum sıralarda, zaptiye nazırı Nazım Paşa tarafından - sırf bana iyilik ve dostluk olsun diye - elimden alınmış ve Konya'ya sürgün edilmemden sonra da ortalıktan kaldırılmıştır. Bugün elimde Namık Kemal'den - o da bu konuyla ilgili bulunmayan - bir iki mektuptan başka bir şey kalmamıştır.

Hele, Suavi'ye dair olan on onbeş mektup vardı ki bunların şimdi elde bulunmamasına ne kadar yakınsam yeridir. O mektuplar elde olsaydı, bugün yaşayanlar için hâlâ çok karanlık olan birkaç siyasî meselenin ve özellikle **Çırağan Sarayı'nda Adam Doğranışı**'nın pek çok yönleri, bütün korkunçluğu ile, bir fotoğraf gibi bu yazıları okuyanların gözleri önüne serilecekti.

Bununla birlikte, bu müthiş sırların yüzünü örten perdenin kaldırılmasında bana yardım edecek, yani vaktiyle beni aydınlatmak lûtfunda bulunduğu gibi, şimdi de bu çeşitten aydınlatmaları pekiştirecek hamiyet sahibi bir kişi hâlâ hayattadır ve gerektiğinde kendisinden, bir tanık olarak, yararlanacağımdan eminim (1).

Namık Kemal'in mektuplarının birçoğu Magosa'dan ve önemli bir kısmı da Midilli'den yazılmıştı. Midilli'den yazılanların büyük çoğunluğu ise sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa hazretlerine dikte edilerek, yani kendilerinin elyazısı ile yazılı bulunmaktaydı.

---

(1) Aşağıdaki satırlarda da görüleceği üzere, yazarın adını etmek istediği bu hamiyetli kişi Hüseyin Hilmi Paşa'dır. Hüseyin Hilmi Paşa —daha Hüseyin Hilmi Efendi iken— Midilli mutasarrıfı Namık Kemal Bey'in emrinde bir memurdu. Ş. K.

Hüseyin Hilmi Paşa hazretlerinin, hafızalarının çok kuvvetli olduğuna emin bulunduğum için, bazı bahislerde ve özellikle Namık Kemal ile olan karşılıklı, kardeşçe dostluk ve fedakârlığın tabiî sonucu sayılan güvene dayanarak, bazı önemli siyasî meseleler hakkında aramızdaki haberleşmede kendilerini şahit göstereceğim.

Öte yandan, yirmi beş kadar çuvala doldurulmuş ve halen Yıldız Sarayı kütüphanesinde mühürleri bile açılmaksızın muhafaza edilen, daha doğru bir deyimle hapsedilmiş olan evrakın arasında bu mektupları da bulacağımı kesinlikle ummaktayım (1). Bunlar, gün ışığına çıkarıldığı takdirde, bu tarihî eserim, ihtiva edeceği belgeler yönünden de, ayrı bir önem kazanacaktır.

Hele, Ziya Paşa ile Reşat Bey'in Londra, Brüksel ve İsviçre'den yazdıkları ve Kâni Paşazade rahmetli Rifat Bey'le gerek ikimiz arasında, gerek onunla Reşat Bey arasında geçmiş olan konuşmalar, yazışmalar ve birçok siyasî gerçeklerle cemiyet içinde dönen entrikaları anlatan mektupların çoğu bu meselede pek çok gizli kalmış şeyleri dile getirecek, pek çok karanlık noktaları aydınlatarak ortadaki şüphe bulutlarını kaldıracaktır.

Ben o tarihte, kurulalı henüz üç ay olmuş olan ve Sadık Efendi'nin (2) yönetimi altında bulunan «Esham-ı Umumiye Emaneti» adlı dairenin yazı işleri kaleminde çalışmaktaydım.

Cemiyet üyelerinden bir kısmının yakalanıp tutuklandıkları günün ertesi, **Courrier d'Orient** gazetesinde Kemeraltı'lı Tahsin ile, benim bulunduğum dairenin başmümeyyizi Hilmi Efendi'ye (3) bir tezkere yollayarak: **«Defterdar semtinde oturmakta olan kardeşimin birdenbire hastalandığını, onun evinde kalacağım için birkaç gün kaleme gelemeyeceğimi»** bildirmiştim.

---

(1) 1909 yılı 31 mart olayından sonra Yıldız Sarayı'na devletçe el konmuş, sarayın çeşitli eşyası ve evrakı emanete alınmıştı. Yazarın sözünü ettiği yirmi beş çuvallık evrak —pek çok kimsenin ipliği pazara çıkar korkusuyla— Bayezit meydanında halkın gözü önünde, açılmadan, yakılmıştır. Ş. K.

(2) Sonraları sadrazam olan, daha sonra da Limmi adasına sürülüp orada vefat eden rahmetli Sadık Paşa. (Eserin yazarının notu.)

(3) Sonraları Divanı Muhasebat Başkanlığı yapan ve bundan üç yıl kadar önce Medine'de ölen Hilmi Efendi. (Eserin yazarının notu.)

Evet, şimdi yine konuya dönüyorum: Voyvoda Karakolu'ndan çıktıktan sonra, köprüden geçerek, önce evime uğradım. Öğleye kadar orada vakit geçirdim. Saat on üç on dört sıralarında Bâbıâlî'ye gittim. Niyetim, o sıralarda Bâbıâlî'de görevli bulunan şu bizim «ihbarcı» yı görmekti. Çalışmakta olduğu odayı biliyordum. Sonraları Şurâyı Devlet olan Meclis-i Vâlâ'nın alt katında bir daireydi. Odacıya, kendisinin gelip gelmediğini sordum. «Evet, geldi, fakat biraz önce, genç bir beyle birlikte hariciye nazırlığı tarafına doğru gitti.» cevabını verdi. «Pekâlâ...» diyerek ben de onların gitmiş oldukları tarafa yöneldim. Tam koridorun girişini döndüğüm sırada kendisiyle karşı karşıya geldik. Hâlâ kendime hayret ederim. Nasıl oldu da o gün kendimi zaptetmeye muvaffak olabildim. Hatta rengimde bir değişiklik olmamasına bile olanca gayretimle çalıştım. Bu, o günlerin tarifi imkânsız birtakım ruh halleridir ki şimdi yeniden yaşanılması kolay değildi. Göz göze geldik. Ben hiç bir şey olmamış, hiç bir şey bilmiyormuşum gibi kendisini güler yüzle karşıladım. Onun da çehresinde herhangi bir telâş ve şaşkınlık belirtisi, bir kızarma ya da sararma görünmüyordu. El ele tutuşarak, tam bir samimiyet havası içinde —şimdi hâlâ yerinde durup durmadığını bilemediğim— Meclis-i Vâlâ dairesindeki camiye gittik.

Derken aramızda, kendisinin söze başlamasıyle şu konuşma geçti:

— «Birader olup bitenleri herhalde duymuşsundur!»

— «Hem de o günün akşamı duydum.»

— «İyi ki siz, ben yakayı kurtarabildik.»

— «Ben o günden beri kardeşimin evinde saklanmak gibi bir ihtiyat tedbirine başvurdum.»

— «Şaşılacak taraf da şu: Tutulanlar içinde bizim takımdan kimse yokmuş. Sadece on iki kişi tutukluymuş..»

— «Ya! Nuri, Reşat, Mehmet beyler de mi yoklarmış?.»

— «Hayır, onların hiç biri tutuklanmamış.»

— «Bana gelince, doğrusu ben kendimi Nasrettin Hoca gibi tebrike lâyık buldum.»

— «Nasıl, neden?»

— «Öyle ya.. Hani Nasrettin Hoca bir gece bahçede bir karaltı görmüş. Bunu hırsız sanarak bir ok atmış. Ertesi gün, gece gördüğü karaltının ipe asılmış kendi kaftanı olduğunu ve tam

göğsünden okla delindiğini anlayınca: 'İyi ki içinde ben de yoktum, yoksa şu anda ölmüş olacaktım.' demiş ya... İşte onun gibi... Demek ki verilen bu uğursuz listenin içinde yokmuşuz ki şimdi elimizi kolumuzu sallaya sallaya geziyoruz. (İkimiz de tabiî olmaya çalışarak gülüştük) Neyse, Nuri falan daireye geliyorlar mı?»

— «Hayır. Gelmiyorlarmış!»

— «Sorup baktırdınız mı?»

— «Kendim gidip baktım, sordum.»

— «Ne dediler?»

— «Odacıya sordum. 'Dört beş gündür geldikleri yok' cevabını verdi.»

— «Anlaşılıyor ki onlar da olanı biteni haber alıp saklanmışlar.»

— «Öyle zahir... Fakat Mehmet Bey'in aranmakta olduğunu dün akşam Salim söylüyordu.»

— «Yaa!.. Acaba yalıdan mı sormuşlar? Demek o da bir tarafta gizlenmiş. Ne dersin? Bize de bir serpinti dokunmasın? Doğrusu böyle gafil avlanmak hiç de işime gelmez. İnsan hiç olmazsa daha önceden bir iki saklanacak delik hazırlamalı. Malum ya, 'İki deliği olmayan fare çabuk ele geçer' diye ünlü bir söz vardır.» (Yine gülüştük)

— «Zannetmem, bizim tutuklanmamız herhalde söz konusu değildir. Çünkü ben o günden beri davranışlarımı hiç değiştirmedim. Sadece ilk gün Valöri'ye gittim. Bizim 'T..' beye, beni arayan olup olmadığını araştırıp bana bildirmesi için bir tezkere yazıp gönderdim. Kendisi akşam ezanında geldi. Hiç kimse tarafından aranılmadığımı haber verdi. Biz o gece Missouri lokantasında yemek yedik. Yemekten sonra Naum'a (1) gittik. Orada «La Traviata» yı seyrettik; sonra gelip yine Missouri'de geceledik.»

— «Mutasarrıflık dairesinin tam burnunun dibinde kalmışsınız. Bu da iyi bir meharet değil mi? Kimsenin ummayacağı bir yer.»

---

(1) Hoca Naum Efendi, Türkiye'de ilk yerli tiyatroyu kuran Suriyeli bir hıristiyandı. Beyoğlu'nda, şimdiki Beyoğlu postahanesinin bulunduğu yerde bir tiyatro binası yaptırmıştı. Burada, önceleri Avrupa'dan getirttiği truplara temsiller verdirmiş, sonra kendisi yerli truplar meydana getirmişti. Bir süre sonra yanan bu binanın yerine, Gedikpaşa'da İstanbul'un ikinci tiyatrosu açıldı. Ş. K.

— «Yok, o husus aklıma bile gelmedi. İnsan bir kere kendini güven içinde hissedince artık ayrı bir ihtiyatlılığa lüzum görmüyor.»

— «Beni sormak veya aramak hiç aklına gelmedi mi?.»

Karşımdaki buna verecek cevap bulamamıştı. Bir tereddüt geçirdi. Çünkü olumlu cevap verse «Kimden sorup aradın?» diyebilirdim. Biraz kendini topladıktan sonra şöyle cevap verdi:

— «Aklıma gelmedin değil; fakat senin hepimizden önce haber alacağını tahmin ettiğim için merak etmedim. Çünkü, ben bile verilen listede yokmuşum, bu demektir ki sen de yoksun. Olsaydın aranırdın.»

— «Daha aranıp aranmadığımı ben de bilmiyorum. Şimdi gidip evden öğreneceğim.»

«İhbarcı» mız hafif bir sıkıntı geçirdikten sonra şöyle konuştu:

— «Ümit ederim ki evinde de öğreneceğin şey, kimsenin gelip seni aramamış olduğundan ibaret olacak..»

Bu, ağzından kaçırılmış belli belirsiz bir itirafa ne kadar benziyordu. Ben cevap verdim:

— «Allah vere de öyle olsa... Arkadaşlarım tutuklandı diye kendimi de yakalatıp bununla övünecek kadar sersemlik etmek benden ebediyen uzak olsun. (Yine gülüştük)

— «Gazetelerden haberin var mı?»

— «Hangi gazetelerden?»

— «İlâveleri (1) görmedin mi?»

Ve cebinden çıkardığı ilâveyi uzattı. Bu, **Muhbir** gazetesi tarafından yayınlanmıştı. Şöyle bir hükümet bildirisini yazıyordu:

«Muhbir, Vatan ve Urati gazeteleri halkın zihnini karıştırıcı yayınlarda bulunduklarından dolayı, bir daha yayınlanmamak üzere, kapatılmışlardır.»

Hiç bir şeyden haberim yokmuş gibi sordum:

— «Demek bunlar tutuklular hakkında bir şeyler yazmışlar?»

— «Zannetmem, böyle bir şey yazmış olsalardı, sadece gaze-

---

(1) Buradaki «ilâve» günümüzdeki gazetelerin ilâvesi gibi değerlendirilmemelidir. O zamanlar bir gazetenin kapatıldığı zaman bunu bildiren sayısına ya da ikinci baskısına ilâve denilmekteydi. Ş. K.

teleri kapatılmaz; belki sahiplerinin vücutları bile ortadan kaldırılırdı.»

(Yine gülüştük.)

— «Hakkın var; **Vatan** ne ise ne ama, **Utarit**'le **Muhbir**'e yazık olmuş. Neyse, Sami'yi gördün mü?»

— «Gördüm, ne yapacak, her zamanki gibi Âlî Paşa'ya atıp tutuyor.»

— «Öyleyse gidip **Muhbir**'in sahibi Filip Efendi'yi göreyim. Bakayım ne yapıyor, gazetesi ne günü kapatılmış?»

— «Ben biliyorum, pazartesi günü kapatılmış. Yani dün. Şimdi hemen gideceksen birlikte gidelim; zaten ben de oraya gideceğim.»

İhtiyatlı davranmak ister gibi bir tutum takındım:

— «Birlikte gezmesek fena olmaz sanırım.»

— «Adam sen de... Bir şey olacak olsaydı, şimdiye kadar olurdu. Durum mutlaka bir taraftan patlak verirdi. Aldırma, haydi birlikte gidelim.»

— «Evet, hakkınız var. Peki buradan sonra nereye gitmek niyetindesiniz? İsterseniz Beyoğlu'na çıkar, 'Lüksemburg' da, yahut 'Jardin de Fleur' de (1) otururuz. Akşam da orada kalır, bir yerde eğleniriz.»

— «Beyoğlu'nda kalırız'dan başkasını kabul ederim. Yani 'Jardin de Fleur' den sonra sizden ayrılmak zorundayım.»

Sonra bu sözünden tedirgin olmuş olmalı ki konuşmasını şöyle düzeltti:

— «Hoş, sanki kalsak da ne olur. Bu gece Naum'da belki yine La Traviata vardır. Çünkü sanırım ilânı öyle idi, haftada dört gece oynanacakmış.»

— «İyi ama ben opera müziğinden pek anlamam. Hele 'Nasılsın, iyi misin?' çeşidinden ibaret olan iki kelimeyi bile müzikle söylemek bana bir tuhaf geliyor. İnsanın, bunu böyle söyleyen herifin

---

(1) On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Beyoğlu'ndaki otel, pastahane, eğlence yerleri, parklar ve benzerlerinin adları hemen bütünüyle, Paris'te aynı adları taşıyan yerlerin adlarına benzetilirdi. Cumhuriyetin ilk yıllarında ortadan kalkan bu kötü gelenek günümüzde yeniden kendini göstermiş durumdadır. Tek farkı Paris yerine bütün batıya yaygınlaşmış bulunmasıdır. Ş. K.

tımarhaneden kaçmış olacağına inanası tutuyor.» (Yine gülüştük.)

Birlikte kapıdan çıkarak Nallı Mescit tarafından aşağıya doğru inmeye başladık. Şimdiki cadde, o zamanlar, yeni yeni açılmıştı. Ama, daha kaldırımı yoktu, yol bile hakkıyle düzeltilmemişti. Her taraftan Acemler, merkeplerle moloz taşıyarak, kâh çukurlara döküyor, kâh kenarlara yığıyorlardı.

Hasılı, öylesine bir toz duman, toprak deryası idi ki, insan bunların arasından geçmeye mecbur kaldığı zaman âdeta kendi kendisine lânet okuyordu. O kafile kafile kazmacılarla kürekçilerin attıkları topraktan, rüzgârın kaldırdığı veya bir çevrinti halinde savurduğu tozlardan insan gözlerini açabilmeye imkân bulamıyordu.

Bin belâ ile şimdiki postanenin arka tarafına, yani o zaman zaptiye nezareti olan binanın kapısının bulunduğu tarafa saptık. Kapının önünde tanıdık bir iki zabıta görevlisi bekliyordu. Selâmlaştık, hatta karşılıklı birbirlerimize tebessüm ettik. Geçip gittik. Bunlardan hiç birisi arkamıza düşmedi. Demek ki gerçekten bize göre bir tehlike yoktu, demek ki biz listede yer almamıştık.

Bütün bunlarla birlikte ben hâlâ Revelaki'nin, şu yanımda bulunan adam hakkında verdiği haberi onaylamakta kalben tereddüt geçiriyordum. Belki de gönlüm öyle istiyordu. Kendisine —birçokları gibi ben de— öylesine inanmıştım ki içimden, 'İhbarcı kim olursa olsun, fakat şu yanımdaki olmasın,' diye düşünüyordum.

O günlerin ünlü yayınevlerinden biri olan Âşir Efendi Kütüphanesinin karşısındaki sırtı geçerek Çiçekpazarı'na vardık. (Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye) matbaasının önünde durduk. İçeriye girdiğimizde Filip Efendi ile Çopur Tevfik ve bir de Sait Bey oturuyorlardı. Filip, asabî bir tavır almıştı; Sait Bey (1) sessiz ve sakin, Filip'e bakıyordu. Çopur Tevfik, her zamanki âdeti olduğu üzere, hem gülüyor hem de bağıra bağıra bir şeyler söylüyordu.

Filip, bizi görünce birden doğruldu. Yanımdakine hitabetti:

— «Şimdi ben de sizi bekliyordum, Sami Efendi'yi bulduramadınız mı?» diye sordu.

---

(1) Sonraları İkinci Abdülhamit ve meşrutiyet dönemlerinde birçok defalar sadrazamlık yapan ve eserin Tasvir-i Efkâr *gazetesinde tefrika edildiği sıralarda Ayan Meclisi (Senato) Başkanı bulunan ünlü Sait Paşa. Ş. K.*

Arkadaşım saatine baktı:

— «Şimdi nerede ise gelir.» cevabını verdikten sonra bir yere oturuyordu ki Sami Efendi kapıdan içeri girdi. Yanında Arif Bey vardı.

Bu Sami Efendi, sonraları Şurayı Devlet Mülkiye Dairesi üyeliği yapmış olan Musul'lu Sami Efendi'dir ki, zavallı adam hâlen inmeli olarak gece gündüz yatakta yatmaktadır. O tarihlerde **«Utarit»** adlı bir gazete yayımlamaya başlamış, fakat daha beşinci sayısını çıkardığı sırada şu meşhur Âlî Paşa Kararnamesi ile gazetesi kapatılmıştı. Fakat, kapatma kararını veren Âlî Paşa'nın da, bu kapatma kararının da hakkını inkâr etmek mümkün değildi. Çünkü, **Utarit** gazetesi Sami imzasıyle çıktığı halde, gazetede bu Sami Efendi'nin kendisine ait ve kendi kalemiyle yazılmış tek satır bile yoktu. Gazetenin bütün yazılarını bizim o zat, yani ihbarcı yazıyordu. Çıkan beş sayının her birinde ileri sürülen fikirler ise, birbirleriyle tamamiyle çelişki halindeydi. Evvelki gün yazdığı makalesi, dünküne uymaz, dün yazmış olduğunu da bugünkü makalesi değerden düşürürdü. Böyle bir gazetenin çıkmasındansa çıkmaması elbette hayırlı idi. Bununla birlikte hükümet, onu bu tutumundan dolayı değil, kendi siyasetine hiç de uymayan basın özgürlüğünü arzu etmediği için kapatmış bulunuyordu.

Arif Bey'e gelince; bu da **«Vatan»** gazetesinin imtiyaz sahibiydi. Fakat, kendi nefsinde gazete çıkarmak değer ve meziyetini taşımak şöyle dursun, doğru dürüst iki satırı bir araya getirmekten bile âciz bir adamdı. Gazetenin başyazarlığını, o zamanlar eniştesi olan, Mehmet Mansur Efendi adında biri yapmaktaydı. Bu Mehmet Mansur Efendi, Frenklerin «orijinal» dedikleri ve bizim «nev'i şahsına münhasır» diye nitelediğimiz, her yönüyle sadece kendisine benzeyen tipik bir insandı.

Kendi, Bâbıâlî tercüme odasının eski ve kıdemli memurlarındandı. Vaktiyle bir ara Namık Kemal'e Fransızca dersi vermiş olduğu için 'Namık Kemal'in Hocası' diye şöhret bulmuştu ve bu şöhretinden dolayı enikonu övünürdü. Aslen Makedonyalı bir hıristiyandı. Fakat, ilk gençlik yıllarında müslüman olmuştu. Rum komitecilerinin amansız bir düşmanı olduğu için, onlara dair yaptığı incelemeleri ile ün yapmıştı. Denilebilir ki bu gizli örgütlerin en sadık ve en candan bağlı mensupları bile kendi cemiyetleri hakkında, bu Mehmet Mansur Efendi'nin bildiği kadar malumat sahibi değillerdi.

Mehmet Mansur Efendi'nin ısrarlı ve inatlı bir araştırmacılık yönü vardı. Bunlardan biri de İslâm tarihi üzerine idi. Bilindiği gibi Mısır'ın müslüman Araplar tarafından fethi sırasında, İskenderiye şehrindeki sayıca pek çok kitabı içinde bulunduran, değerce ise bir benzeri yeryüzünde daha bulunmayan meşhur «İskenderiye Kütüphanesi» nin Halife Ömer tarafından kasten yaktırılıp yok edildiği konusunda batı kaynaklarında yaygın bir iftira söylentisi bulunmaktadır. İşte, bu Mehmet Mansur Efendi, çok uzun ve derin tarihî incelemeler sonucunda, bu söylentinin hıristiyanlık dünyasının çirkin ve aşağılık bir iftirası olduğunu, çürütülemez belgelerle ispatlamıştı. Kendisinin bu konu üzerine yazdığı eser, ilk olarak, **Tasvir-i Efkâr** gazetesinde tefrika edilmiştir.

Evet, işte **«Vatan»** gazetesinin bütün yazılarını bu adam kaleme alıyordu. Bununla birlikte kendisinin siyasette takip ettiği yol ile gerçek siyaset anlayışı arasında bir bağlantı kurmaya çalışmak boş yere zihin yormaktan başka işe yaramazdı. Çünkü, bu adam, kendince önceden çizilmiş bir siyaset anlayışının hiç bir zaman dışına çıkamıyor, her olayı o sakat ve yetersiz anlayışla değerlendirmeye çalışıyordu.

Bugün elimizde, onun o zamanlar çıkardığı **Vatan** sayılarından biri bulunmuş olsaydı, burada okuyucularıma kendisinin **«siyasî tasavvuf»** larından birkaç örnek vermeyi çok isterdim. Fakat, ne çare ki, bütün koleksiyonlarım arasında, bunlar da yağma edilip ortadan kaybedilmiştir.

Arif Bey'e gelince: Bu zat, bundan on sekiz yıl önce, Beyoğlu mutasarrıfı iken ölen ve zalimler ordusunun en büyük, en seçkinlerinden biri bulunan Arif Bey'dir ki, zaptiye nezaretinde memurken elinden geldiği kadar —kardeşinin aksine— zulüm görmüşleri korumakla kendini tanıtmış olan, gerçekten vicdanlı ve namuslu rahmetli Kâmil Bey'in kardeşidir. İki kardeş arasında bu bakımdan dağlar kadar fark vardı. Biri zalimlerin ne kadar yardımcısı ise, öteki de zulüm görenlerin o kadar koruyucusu idi. Tabiat, zaman zaman, böyle gariplikler göstermektedir.

Şimdi, anlaşılıyordu ki bizim ihbarcı dost, önce Filip Efendi tarafından davet edilmiş ve ötekilerini de sonra kendisi davet etmişti. Sait Bey'in orada bulunması ise bu üç gazetenin yeniden çıkmalarına izin alınması konusunda düşünülecek çarelerin müzakeresini idare etmesi içindi. Çünkü, Filip Efendi ile Sait Bey,

yakın ve birbirlerine güvenleri olan iki dosttular. Sait Bey'in tâ **Cerîde-i Havadis** gazetesinde çalıştığı günlerden beri, Filip Efendi'nin ona büyük bir güveni ve inancı bulunmaktaydı. Filip Efendi'ye göre, Türkiye'de Sait Bey kadar uzağı gören, doğru ve sağlam düşünce mekanizmasına sahip bulunan adam yok denecek kadar azdı. Gerçi, bu iki adamın sonraları araları açılmıştır ama, Filip Efendi'nin onun hakkındaki düşünceleri —denilebilir ki— ömrü boyunca hemen hiç sarsılmamıştır.

Bu toplantıda benim belirli hiç bir rolüm ve görevim yoktu. Arkadaşıma uyarak onlara katılışım, sırf bir şey bilmiyormuşum gibi davranmak ve mümkün olduğu kadar olan bitenden bir şeyler sezinlemek arzusundan ileri gelmekteydi. Onun tavırları, davranışları, konuşmaları başlangıçta beni epey tereddüde götürmüştü. Neredeyse öyle bir kanaate saplanacaktım ki ihbarı yapan kendisi değildir. Hele Nuri Bey'le beni ihbar etmemiş olduğu ise gerçekleşmiş durumdaydı. Kimbilir, belki bu da kendisine göre özel bir planın gereğiydi. Fakat, ne olursa olsun, ben anlayacağımı anlamıştım. Ayrılmayı düşündüm; ancak kendisiyle Beyoğlu'nda belli bir yerde buluşmaya söz vermiş olduğum için, ister istemez: «Akşam saat on dokuzda 'Fugal' da buluşalım, ben seni orada beklerim.» deyip oradan çıktım. Fugal, şimdiki Osmanlı Bankasının bulunduğu yerde, o zamanın tanınmış ve itibarlı birahanelerinden biriydi.

Eve döndüm. Dönerken mahsus yine zaptiye nezareti önünden geçtim. Kerim Bey adında bir arkadaşım vardı ki kendisini görmek istiyordum. Kerim Bey, komşumuzdu ve bir kardeş kadar da samimî bir dostumuzdu. O zamanlar zaptiye nazırı Asım Paşa'nın yaverliğini yapmaktaydı (1).

En küçük bir tereddüt, çekinme belirtisi duymadan nizamiye kapısından içeri girdim. Kerim Bey'in alt kattaki odasının yerini biliyordum. Oraya varıp içeri girmeden kapısından baktım. Kendisi içerde birkaç kişiyle hararetli hararetli konuşuyordu; yü-

(1) Bu Kerim Bey, sonraları Sultan Beşinci Murat'ın tahta çıkışı sırasında, Beşiktaş karakolu kumandanlığına tayin edilmişti. Onun tahttan indirilişinde görevinden alınarak Trabzon'da önemsiz bir göreve atandı. Bu bir sürgündü. Orada iken vefat etti. (Eserin yazarının notu.)

zünde elemli bir görünüş vardı. Beni perdeden görür görmez yerinden kalkıp, kapıya geldi:

— «Paşa hazretleri bana listeyi gösterdi; senin adın yok. Akşam görüşelim, anlatacak epey şey var,» dedi.

— «Bu akşam evde değilim, yarın görüşürüz.» dedim ve oradan ayrıldım.

Kerim Bey, resmen Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne dahil değildi. Fakat paşası Asım Paşa cemiyetin aslî üyelerindendi. Kendisi ise paşasının değerinin ve yurtseverliğinin hayranı olduğundan, Asım Paşa da onun ahlâk ve faziletine inanmış bulunduğundan, birbirlerine karşı sevgi, saygı ve güvenle bağlıydılar.

Artık, listede adımın bulunmadığına kesin kanaat getirmiştim. Müsterihtim. Çünkü, ihbarcının sözleriyle Kerim Bey'in söyledikleri birbirini tamamlıyor, pekiştiriyordu. Artık, çok iyice belli olmuştu ki Nuri Bey ile ben —her ne sebepten ise— liste dışı bırakılmıştık. Yalnız, bir türlü çözemediğim bir nokta vardı: Onun bildiği otuz sekiz kişi arasında daha başka sivrilmiş isimler de vardı; meselâ kolağası Süleyman Efendi (Süleyman Paşa)... Acaba bu gibileri neden haber vermemişti de sadece on dört kişiyi ihbar etmişti? Bu gerçekten çözümü çok zor bir bilmeceydi.

Evde, bir saat kadar oturup vakit doldurdum. Sonra, yine hiç çekinmeden, Galata'ya geçerek oradaki Fugal birahanesine girdim. O, benden daha önce gelmiş, bir masaya oturmuştu. Tereyağıyle havyarını eziyordu. Ben de garsondan aynı şeyleri istedim. Yarım saat kadar birlikte oturduk. Kendisinden ayrıldıktan sonra zaptiyeye uğradığımdan hiç söz etmedim. Çünkü bunun benim için zararlı olmak ihtimali vardı. Yalnız, konuşmamız arasında, «Tutuklananların on iki kişiden ibaret oluşu bana hem hayret, hem de telâş veriyor.» gibi bir cümle sarfettim. Niyetim yeni bir konuşma imkânı hazırlayıp ağzından bir şeyler kapmaktı.

O:

— «Hayret etmekte ben de sizinle beraberdim, fakat telâş konusunda aynı fikirde değilim. Çünkü hemen hemen haftası doldu. Başka hiç kimse tutuklanmadı. Bundan da anlaşılıyor ki muhbir, her kim ise, ya cemiyette bulunanların tümünün adlarını bilmiyor, yahut da bildiği halde içlerinde yakın dostları olanlar vardır ki, bunları kayırmak için haber vermek istememiştir. O halde telâşa sebep yok.» dedi.

— «Durumun gerçekten böyle olduğuna kanaat getirecek olsam tamamıyle rahatlayacağım ama, bana öyle geliyor ki bu adam bildiklerinin tümünü ihbar etmiştir; fakat hükümet şimdilik bunların içlerinden en azılı gördüklerini tutuklamakla yetinmiştir, ötekileri sonradan zamanı geldikçe teker teker avlayacaktır.»

O, farkında olmayarak bir çeşit itirafta bulundu:

— «Şuna emin olabilirsin ki bu ihbarı yapan kimse ya bütün isimleri bilmemektedir, yahut da içlerinden bazı dostlarını korumak niyetiyle hareket etmiştir.»

— «İyi ama dostum, sen gerçekten saf bir yürekle düşünüyorsun. Haydi, ben kendimi katmayayım; fakat, cemiyete dahil olduğu halde seni tanımayan bir adamın bulunmadığına ihtimal verebilir misin? Evet, belki sen cemiyette gördüğün kırk elli kişinin yarısını tanımayabilirsin; ama, ben o kırk elli kişi içinde seni tanımayacak bir kimseyi aklıma bile getiremiyorum. Hasılı, işte burası bana çok garip geliyor. Her neyse, dediğin gibi, bu ihbarcının dostları için muhabbet besleyen birisi olduğu anlaşılıyor. İyi ama bu kimdir? Bunu nasıl bulup öğreneceğiz? Nuri, Reşat, Mehmet ve seninle ben. O halde ortada kaçınılmaz bir gerçek var: Mutlaka bu beşimizden birimiz muhbirlik yapmış olacağız. Şimdilik sen de ben de nefsimizi bu alçakça tutumdan uzak tutmayı arzu ederiz; yani sanmam ki sen veya ben böyle aşağılık bir davranışta bulunalım. Kalıyor öteki üç arkadaşımız. Onların da bu kadar iğrenç bir alçaklığa yönelmeyeceklerini kendi nefsimiz gibi bilmekteyiz. Peki, ama, bütün bunlara rağmen ihbarcıyı nasıl bulup meydana çıkaracağız? Ah, şu saatte Nuri elimize geçseydi. O mutlaka bu alçak ihbarcının kim olduğunu derhal meydana çıkarır, hiç olmazsa birisine bu suçu yamayıverirdi. Böylelikle biz de rahat ederdik.»

Benim masumiyet perdesi altında arka arkaya sıraladığım hakaretli sözlerden onun tedirgin olduğu az çok anlaşılıyordu. Ancak her şeye rağmen bunları hazmetmek zorundaydı. Konuşmaya devam ediyordu:

— «Evet, yamamak kolay. Herkesin içimizde hoşlanmadığı bir adam elbette bulunur. Bunun sonucu olarak da daima gözleri o adamın kötü tarafına dikilir. Dolayısıyle biri çıkar, kendisinden hoşlanmadığı başka biri hakkında kötü niyetler besleyebilir; hatta belki de kulağıyle işitmiş gibi üst tarafını kendisi tamamlar.»

— «Ben yakıştırma, yamama, iftira yollarına gidilmesine aslâ taraftar değilim. İş bununla bitse kolay. Bundan sonra herkes birbirini suçlamaya kalkar ki işte o zaman çok kötü olur.»

— «Aman birader, bırakalım artık şu bahsi. Nasıl olsa konuşmalarımızdan hiç bir sonuç elde edemeyeceğiz. Hatta ihtimaller bile bizden uzak kalıyor. Karanlığa kubur sıkmak gibi bir şeyle meşgul oluyoruz, bunların hepsi boşuna..»

— «Hakkın var; fakat ne çare ki insan yine de meraktan patlıyor.»

— «Şüphesiz öyle. Bir de, haydi, farzedelim ki herifi bulduk; bulsak ne yapacağız sanki?.»

— «Bir şey yapacak değiliz ama, hiç olmazsa kim olduğunu anlayıp hareketlerimizi ona göre ayarlayacağız.»

— «Yani kendimizi onun şerrinden korumaya çalışacağız, öyle mi?.»

— «Hayır; zaten bundan sonra artık korunmanın imkânı var mı ki? Olan oldu, biten bitti.»

— «Öyleyse beyhude yere neye düşünüp duruyoruz?»

— «Şunun için ki o adama her gün rastgelmekliğimiz, her gün samimî bir surette kendisiyle dertleşmekliğimiz muhtemel olduğundan, hiç olmazsa böyle hallerde bulunmamış, az çok çekingen davranmış oluruz. Bir de, insan dostuyla düşmanını tanısa fena mı olur sanki?.»

— «Fena olmaz; fakat, nerede ve nasıl bulacağız? İşin zor tarafı burası..»

Biraz daha oturup kalktık. Okçu Musa yolunu takip ederek şimdiki Altıncı Daire'ye ulaşan yoldan Beyoğlu'na çıktık. Eski Lüksemburg gazinosu karşısındaki kitapçı Romep'in dükkânından, ısmarlamış olduğu bir kitabı alan arkadaşım koluma girdi. Oradan Jardin de Fleur'e kadar Taksim caddesinde bir iki kere aşağı yukarı gidip gelerek, nihayet akşamları Kör Sabuh Efendi'nin incesaz takımını çalıştıran ve o tarihlerde pek ziyade şöhreti olan Arşak'ın kahvesine girdik. Saat epey ilerledikten sonra da Missouri'de yemeklerimizi yiyerek birbirimizden ayrıldık.

Ben, sanki İstanbul tarafına geçecekmişim gibi, şimdiki Tünel'in bulunduğu Galata Kapısı Mevlevihanesi'ne yöneldim. O da Naum Tiyatrosu'na gitmek üzere tekrar Galatasaray tarafına döndü.

On dakika sonra, Sofyalı ve Jurnal sokaklarını dolaşarak **Courrier d'Orient** matbaasına girdim. Arkadaşların hepsi oradaydılar. Nuri de gelmişti. Dışarıdan getirtmiş oldukları yemekleri yiyorlardı. Önce ben söz alıp o günkü duyup gördüklerimi teker teker arkadaşlara anlattım. Nuri ile benim ihbar edilenler arasında bulunmadığımızı, ilk önce Voyvoda karakolu komiseri Mehmet Efendi'nin elindeki araştırma emrinden, sonra da Kerim Bey'in ifadesinden öğrendiğimi söyledim. Reşat, âdeti olduğu üzere, şöyle takıldı:

— Nuri'ye herkes aptal bir adam gözüyle bakar, seni çocuk olarak görürler. İşte bu sebeplerden dolayıdır ki önem verip de ikinizi listeye almamışlardır.»

Ben de yarı şaka yarı ciddî şöyle cevap verdim:

— «Eğer ihbarcı bu ... Bey olmayıp da bir başkası olsaydı, görüşüne ben de katılırdım. Evet, kabul edelim ki Nuri aptal, ben de çocuğum; fakat, bu adam, Nuri'nin aptal olmayıp cemiyetin kurucusu bulunduğunu senin benim kadar bilir. Sonra, cemiyetin nasıl ve ne suretle kurulmuş olduğu konusunda da hepimiz kadar bilgi sahibidir. İşte, bütün bunları bildiği halde —haydi beni bir yana bırakalım— Nuri'yi nasıl bu işten ayrı tuttuğuna bir türlü aklım ermiyor; sakın bunun başka bir sebebi olmasın?»

Mehmet Bey: «Ben de zaten buna şaşıyorum,» dedi. «Bu adam Nuri'den fazla benimle samimî görünürdü. Dolayısıyle Nuri'den fazla beni koruması gerekirdi. Reşat için söyleyecek sözüm yoktur; çünkü Reşat, onu ikide birde kalbini kıracak şekilde tarakaya alırdı. Hepimiz biliyoruz, şaka tarzında da olsa, böyle şeyler onun kibrine dokunuyor. Bundan dolayı Reşat'ı ihbar listesine almasını tabiî bulurum. Yalnız bilirsiniz ki kendisiyle öyle dosttuk ki içtiğimiz su ayrı giderdi. Böylesine bir dostluk, onun beni de liste dışı tutmasını gerektirirdi. Ben, buna iki mana veriyorum: Birincisi yazdığı isimler listesinde Nuri ile seni unuttu, bundan sonra da tekrar yazmaya lüzum görmedi. İkincisi ise, şüphesiz kendisince malum ve bizce meçhul bir sebepten dolayı ikinizi ve daha birkaç tanıdığı, meselâ bu arada bizim Kemeraltı'lı Tatar Tahsin'i yazmadı. Her ne ise şimdi onu bırakalım da Nuri'yi dinleyelim, çünkü onda önemli havadisler var.»

Nuri'nin macerası oldukça heyecanlıydı. Unkapanı yoluyle İstanbul'a geçmiş, cemiyete mensup bulunan hocaların bulunduk-

ları medreseleri birer birer dolaşmış, bazı yakın dostları bulup görüşmüş. Öğrenmiş ki medreselerin —biri hariç— hiç birine zabıta memuru gelmemiş. Memurların gittikleri medrese de Veliyüddin Efendi'ninki imiş. Bilindiği gibi, sadece onu tutuklayıp götürmüşler. Bundan sonra, iki gün, art arda sivil birkaç adam gelerek medrese öğrencilerinden Veliyüddin Efendi hakkında bazı soruşturmalarda bulunmuş. Fakat, öğrencilerin hiç birisi hocaları aleyhinde bir şey söylememişler. Bir şeyden haberleri olmadığını, ortada bilinen görülen ne varsa olanın bitenin bunlardan ibaret olduğunu, bunların arkasında başka konular bulunmadığını ileri sürmüşler.

Sivil memurların: «Buraya kâtip kılığında bazı efendiler gelip de hocayla görüşmeler yapar mıydı?» sorusunu: «Bizim Müderris Efendi, kâtip kılığındaki efendiler şöyle dursun, başka müderrislerle bile görüşmezdi.» diye cevaplamışlar. Bu sözü her öğrenciden ayrı ayrı işitmiş olduklarından ileri gelse gerek, bir daha ne gelip yeni bir şeyler sormuşlar, ne de başkaları gelmiş.

Nuri Bey, Hubyar'a, Namık Kemal'in evine gitmeyi de ihmal etmemiş. Babası Mustafa Asım Bey'i evde bulmuş; ondan epeyce bilgi almış. Mustafa Asım Bey'e bu bilgileri veren de rahmetli Hacı Ali Bey'miş.

Yeri gelmişken şurasını da kaydedeyim:

Bizim dostlarımız içinde gerçekten saygıdeğer bir zat vardı ki, burada özellikle kendisini anmak isterim. Bu zat, zamanındaki yurtseverlerin en samimî ve en iyi niyetlilerindendi. Kendisini çağının yurtseverler listesinin başına geçirsek hiç hata etmiş sayılmayız. İşte o, yukarıda adı geçen Hacı Ethem Paşazade Hacı Ali Bey'di. Hacı Ali Bey, Trabzon Valisi iken orada vefat eden, engin bilgisiyle —ben de dahil— birçok kimseye hocalık yapan Kadri Bey'in kardeşiydi. Hâlen Samsun mutasarrıfı bulunan Hüseyin Kâzım Beyefendi'nin de amcasıydı (1).

Hacı Ali Bey, yaratılıştan gelen yüce ve soylu bir ruha sahip-

(1) Hüseyin Kâzım Kadri Bey. Zamanının tanınmış devlet adamlarından ve bilginlerindendi. İkinci Meşrutiyet'ten sonra Tevfik Fikret'le birlikte «Tanin» adlı gazeteyi kurmuştu. Birçok önemli eserleri içinde en değerlisi «Büyük Türk Lûgati» adlı sözlüktür. 1934 yılında İstanbul'da ölmüştür. Ş. K.

ti. Gerçekten âlicenap ve civanmert bir insandı. Son derece eli açıktı. Öyle mevki imiş, para imiş gibi şeylere son derece ilgisizdi. En çok hoşlandığı şey, kabiliyetli gördüğü kimseleri korumak, onların elinden tutmaktı. Bu tutumundan dolayı, uzak yakın, herkesin derin sevgi ve saygısını kazanmıştı.

Cemiyetin azalarından çoğunu ve cemiyetin amaçlarını yakından tanıyıp biliyordu. Resmen cemiyete üye olmamıştı; fakat, duygu ve düşünce bakımından onun en sağlam ve güvenilir bir üyesi hükmündeydi. İhbarı yapmış olan arkadaşımızı da pek sever, kendisinin derin kültür ve faziletini takdir ettiğini her fırsatta belirtirdi.

İşte Nuri Bey, kaynağı bu Hacı Ali Bey olmak üzere, Namık Kemal'in babasından yeni bir haber getirmişti. Haberi, benden önce öteki arkadaşlara anlattığı gibi, bana da anlatıyordu. Ben, hem onun söylediklerini dinliyor, hem de zihnimde bazı muhakemeler yaparak bir yargıya varmaya çalışıyordum. Tereddütler içindeydim; çünkü Hacı Ali Bey'e dayandırılan söylentilerin ikisi de pek sağlama benzemiyordu. Birinci söylenti ihbarcının Mustafa Fazıl Paşa'nın Niyazi Bey, ikincisi Ziya Paşa'nın akrabalarından Rauf Bey olduğu idi. Bir kere bu iki adamın da cemiyetle hiç bir ilişkileri, bağlantıları yoktu. Hatta Ziya Paşa —cemiyete dahil olmadığı gibi— Namık Kemal ile de, kaçışlarından ancak bir iki gün önce görüşmüştü (1).

Ali Bey'e bunu söyleyen adam, ya hiç bir şeyden haberi olmadığı halde her şeyi bilirmiş gibi görünmek isteyen bir yalancı, ya da bizzat ihbarcının adına çalışarak şüpheyi onun üstünden atmakla görevlendirilmiş biri olacaktı. Bu ikinci şık akla daha yatkın geliyordu: Bu söylenti zihinleri az çok bulandırırsa, ihbarcı hakkındaki kötü yargılar, büsbütün ortadan kalkmış olmasa bile, şüphe haline dönüşebilirdi. Sonra, bu iki söylentiden ilkine

---

(1) Eserin yazarı Ebuzziya Tevfik Bey, Yeni Osmanlılar Cemiyeti konusunun muhakkak ki, bizzat içinde yaşamış, büyük yetkililerinden biridir. Böyle olduğu halde Namık Kemal'i ve Ziya Paşa'yı cemiyetle bütünüyle ilgisiz göstermektedir. Oysa, daha sonra Yeni Osmanlılar üzerine yapılmış bazı incelemelerde ve Ziya Paşa'nın hayatını anlatan eserlerde paşa, bu cemiyetin sadece bir mensubu değil, hatta başkanı olarak tanıtılmıştır. Ş. K.

—sonraları şifre kâtibi iken vefat eden— Asım Bey adında biri de karıştırılmıştı ki sadece bu bile, o söylenti için tam tersine bir belge sayılabilirdi. Çünkü, Asım Bey, yukarıda da bahsedildiği üzere, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin en hamiyetli, en diline sağlam, hele en cesur ve çalışkan üyelerinden biriydi.

Hasılı, anlaşılıyordu ki böyle karışık söylentiler ortaya atarak ortadaki her şeyi alt üst etmek, ihbar işini bir kişinin omuzlarından kaldırarak birçok kimseleri buna ortak kılmak, sonuç olarak ihbarcının adını unutturmak amacı güdülüyordu.

Ben, Nuri Bey'in anlattıklarını gülerek karşıladım:

— «Bizim Hacı Ali Bey, öyle anlaşılıyor ki, bizleri aldatmak için bir âlet olarak kullanılmak isteniyor. Hem emin olunuz ki bu söylentileri ona ihbarcının kendisi değil, üçüncü belki dördüncü kişiler iletmişlerdir. Tabiî, maksat onu unutturmak ve bir de Hacı Ali Bey'in bu adama karşı beslediği saygı ve sevgiden yararlanmaktır. Çünkü, Ali Bey, ihbarı onun yaptığını duyduğunda beyninden vurulmuş gibi olup sersemlemiştir; bu arada inanıp inanmamak arasında da bocalamıştır. Ancak, araya böyle söylentiler katılınca, mutlaka inanmamak yönünü daha uygun bulmuştur. Yani ortada bu şekilde iki üç türlü söylentinin dönüp dolaşması kendisine rahat bir nefes aldırmıştır. İşte bundan dolayıdır ki bu temiz kalpli adam elbette onu savunacaktır» dedim.

Arkadaşlar, bu görüşümü benimle paylaştılar. Hatta Ali Suavi:

— «Düşündüğün pek doğru, inkâr ve savunulmasına artık imkân kalmayan şeylerde halkın fikrini bu çeşitten değişik insanlar üzerine yöneltmek büyük bir şeytanlık eseridir,» diye beni onayladı.

* * *

Âgâh Efendi'nin dışarıda görülecek işleri bitirilip tamamlanmış olduğundan, cuma gününe kadar hazır olacağını, bir aracı ile, bizlere bildirmiş ve cevap istemişti. Kendisine bu taraftakilerin de yola çıkmaya hazır bulundukları haberi gönderildi. Cuma gecesi, yine ortalık karardıktan sonra, kılık değiştirilmiş olarak Fransa Elçiliğine girildi. Bir saat sonra da gemici elbisesi giyinmiş ve birkaç gerçek gemiciyle birlikte **Fresine** vapuruna binildi.

Ziya ve Namık Kemal Beyler, bu ikinci gidenleri İtalya'da Mesina'da bekliyorlardı. Sakakini de ikinci kafile ile birlikte İs-

tanbul'dan ayrılmıştı. İstanbul rıhtımından mayısın otuz birinci cumartesi günü sabahın erken saatlerinde hareket edilmişti. Haziranın beşinci günü Mesina'ya varıldı.

Fransa'nın İstanbul elçiliğinden Mesina'daki Fransız konsolosluğuna telgrafla bilgi verilmiş olduğu için, orada bulunan iki dost, yeni kader arkadaşlarının kendilerine katılmalarını —kelimenin gerçek anlamı ile— dört gözle bekliyorlardı. Çünkü onlar da İtalya'dan Fransa'ya geçmek için bu vapura bineceklerdi.

Vapur Mesina'da ancak yarım saat kadar kaldı. Vapurdakiler karaya çıkmadılar, karadakiler vapura bindiler. Hep birlikte yedi haziranda Marsilya'ya vardılar.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin, Üçüncü Napolyon'un davetlisi olarak, Paris Sergisi'ni görmek üzere yola çıkışının 25 haziran cuma günü selâmlık töreninden sonra başlayacağı, Türkiye Hariciye Nazırlığından Paris'teki Osmanlı Elçiliğine ve ayrıca Fransa'nın İstanbul'daki elçisine resmen bildirilmişti.

Tam bu günlerde Paris'te bir Leh delikanlısı tarafından, Rusya İmparatoru İkinci Aleksandr'a suikast yapılmış, fakat İmparator ölmemişti. Kurşun, İmparatorun sağ omuzu başına isabet etmişti. Bir kurşun da Napolyon'a raslamıştı ama, o bundan hiç zarar görmemişti. Çünkü, daha önce böyle bir suikasta uğrayan Fransa İmparatoru —bu suikastların sürüp gideceğini tahmin ettiğinden— elbisesinin altına çelik yelek giymeyi âdet edinmişti.

Öte yandan, ortada iki yıldır sürüncemede bulunan bir Girit meselesi vardı. Bunun sonucu olarak, Girit'ten kaçıp Yunanistan'a sığınan bazı Rumların Osmanlı Padişahına karşı bir suikastta bulunabilecekleri muhtemel görülmekteydi. Fransa Hükümeti, bu konuda, birçok tedbirlere başvurmuştu. Ticaret ya da sergi münasebetiyle Paris'e gelmiş bulunan Giritlilerden ve Rumlardan —itibarlı ve kimlikleri belirli bulunanlar dışında— hemen herkesi ya şehir dışına çıkarmış ya da göz altına almıştı.

İşte, garip bir tesadüftür ki, Jön Türkler diye anılan kimseler de tam bu sıralarda Paris'te toplanmış bulunmaktaydılar. O sıralarda, iki yıldan beri Paris'te Şanzelize Caddesindeki konağında oturmakta olan Mustafa Fazıl Paşa'nın «Jön Türkler» adlı bir partinin kurucusu, başkanı ve koruyucusu bulunduğu söylentisi

gazetelerin belli başlı konularından birini teşkil etmekteydi. Bundan dolayıdır ki, yedi kişiden ibaret bulunan ve aralarında Ali Suavi adında din bilginlerinden önemli bir adamın da yer almış olduğu Jön Türkler birliğinin en başta gelen üyelerinin Paris'e gelişleri ve ilk olarak Mustafa Fazıl Paşa'nın konağma inmeleri Fransız polisinin dikkat nazarını çekmişti.

Bu yedi hürriyetçinin Paris'e gelişlerinden hemen sonra **Journal de Debat** ile o zamanın en önemli gazetelerinden sayılan ve Emile Jirardin'in başyazarlığını yaptığı **La Libertee,** ayrıca **Siecle** gazeteleri bunları alkışlayan yazılar koymuşlardı. Hatta **La Libertee** bir parti olarak nitelediği Jön Türkler'i: «Türkiye'nin kurtarıcıları ve İlerleyiş Ordusunun öncüleri» sözleriyle övmüştü. Gazete, yazının sonunu şöyle bağlıyordu:

«Fransız ulusu, ilerleme fikrinin bayraktarlığını yapmakta olan ve ülkelerinin en seçkin kalemlerinden meydana gelmiş bulunan bu genç yurtseverlere, en candan sevgi ve saygı duyguları ile konukseverlik kucağını açarken, özgürlük yolunda kendilerine önderlik yapmayı şerefli bir görev saymaktadır.»

Fransa Hariciye Nazırlığı makamında bulunan Marki de Mutier, bu makama gelmeden önce, İstanbul'da dört defa elçilik yapmış olduğundan Ziya Bey'le aralarında eski ve samimî bir dostluk bulunmaktaydı. Bundan başka, Jön Türklerin kendilerine sığınılacak ülke olarak Fransa'yı seçmelerinde Mustafa Fazıl Paşa'nın ne kadar önemli bir rolü olduğunu da biliyordu. Bu Osmanlı vezirinin onlar için yaptığı maddî mânevî fedakârlıklardan da haberli idi. Zaten, İstanbul Elçiliğinde, görevi kendisinden teslim alıp yürütmekte olan Mösyö Bouret'ye —bir hariciye nazırı ve onun âmiri sıfatıyle— Jön Türklere her türlü kolaylığı ve korumayı göstermesini emreden de o idi. Durum böyle olunca «Jön Türkler» adlı bir partinin İstanbul'daki Fransız Elçiliğince korunmaya ve yardıma nail olması, bunların Paris'te bulundukları sürece de aynı yardım ve korunmaya nail olmalarını gerektiriyordu. Bu, Üçüncü Napolyon Hükümetinin açık bir siyasetiydi.

Ziya Bey, Paris'e gelişlerinin üçüncü günü, Hariciye Nazırlığına gitmiş, nazırı ziyaret etmiş ve onun tarafından dostlukla karşılanmıştı.

Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'teki konağı, İstanbul'daki alaturka konağına hiç benzemiyordu. Paşa, konağını, Fransız başkentinin seçkin ve zengin kişilerininki gibi dayayıp döşetmişti. Yani tamamiyle alafranga bir tarzdaydı. En seçkin ve ünlü kimselerden en sefil maceraperestlere kadar, her sınıftan yüzlerce insan, her gün bu konağa girip çıkarlar, paşayı ziyaret ederlerdi. Bununla birlikte en fazla itibar gören kişiler yazarlar ve fikir adamlarıydı. Dolayısıyle «Jön Türkler» Partisi mensupları, çok kısa bir zaman içinde burada itibar bulmuşlar, Fransa'nın hatırı sayılır siyaset adamları ve yazarlarıyle tanışıp samimi olmuşlardı.

Yedi kişiden ibaret bulunan bu partinin mensupları, Paris'e varışlarından kısa bir süre sonra, sekize ulaşmışlardı. Bu sekizinci kişi, genç yaşına rağmen üstün eğitimi, fikir ve edebiyat gücü ile ün kazanmış biriydi. Bu, Kâni Paşazade Rifat'tı.

1865'ten beri elçilik başkâtipliği göreviyle Petersburg (Leningrad) da bulunan Kâni Paşazade Rifat Bey'in, Adile Sultan'ın tek kızı olan Hayriye Sultan'la evlenme işi burada kararlaştırılmıştı.

Osmanlı hanedanı ile akrabalık kazanmak eğer soylu bir ahlâk sahibi olmakla mümkünse, Rifat Bey bu konuda aranılan derecenin en üstünde yer alacak bir karakterdeydi.

Zekâ ve geniş bilgi ve kültür mânevî meziyetlerin en seçkini ise, Rifat Bey bu hususta da Tanrı'nın engin lûtuflarına nail olmuş bir gençti. Eş dost arasında her bakımdan parmakla gösterilen az rastlanır insanlardan biriydi.

Mükemmel bir eğitim görmüş bir Türk gencinin seçilmesi isteniliyorsa, bu alanda da kendisinin bir benzerini daha bulmak mümkün değildi. Gerçi onun zamanında Türkiye'de, değil yeterli bir eğitim, orta seviyede bir eğitimi bile gerçekleştirecek okullar mevcut değildi. Ne var ki o, baba evinde, elde edilmesi mümkün ne kadar bilgi varsa bunların hemen hepsini edinmişti. Her dalda zamanın en üstün yetkililerinden özel dersler alarak yetişmişti.

İşte, bütün bu sebeplerle, Osmanlı hanedanına böyle bir damat seçilmesine, «yerinde bir seçim» denirdi.

Sonuç olarak, Rifat Bey'le Hayriye Sultan'ın evlenmeleri, ilk ilgililer arasında karara bağlandıktan sonra, durum Padişah Sultan Abdülaziz'e arzolunmuş, o da bunu onaylamıştı. İş sadece bundan ibaret de kalmamıştı. Genç damat adayına paşalık veril-

miş, Askerî Şûra üyeliğine tayini yapılmış, hatta bütün bunlar resmen ilân olunmuştu.

Gel gelelim, bilinmeyen ve bilindiği takdirde bile hiç bir zaman akla yatkın bulunmayan bir rekabet sonunda, aradan uzun bir zaman geçmeden, Rifat'ın paşalığı geri alınmıştı. Ardından Askerî Şûradan da uzaklaştırılıp Paris Elçiliğine kâtip olarak gönderilmişti. Bu bir çeşit sürgündü.

Bütün bu olup bitenlerden dolayı Kâni Paşazade Rifat Bey, çok haklı olarak, saraya ve hükümete kırgındı.

Jön Türklerin Paris'e gelişleri, tabiatıyle, onu memnun etmişti. Daha İstanbul'da Bâbıâlî tercüme odasında iken, Namık Kemal'le tanışmış ve ona hayran kalmıştı. Şimdi bu fikir, duygu ve düşünce kardeşinin Paris'e gelmesi ve yeniden buluşma imkânı elbette kendisini sevindirecekti.

Siyasî bir kanaat yüzünden vatanlarından ayrılmayı, gurbete katlanmayı gözlerine alan bu genç arkadaşlarla aralarındaki yakınlık, aynı görüş ve inançları paylaşmak yüzünden doğmaktaydı. O, bu yakınlığı, elçilikteki oldukça dolgun maaşlı görevini bir anda terketmekle ispatlamıştı.

Rifat Bey, Elçilikteki görevinden istifa ederken, buna gerekçe olarak öğrenimini göstermişti. Gerçekten de kendisi o tarihlerde bir yandan elçilik kâtipliğinde çalışıyor, bir yandan da hukuk ve siyasal bilgiler öğrenimi yapıyordu. İstifa dilekçesinde hem okumayı hem de memurluk yapmayı bir arada sürdüremediğini ileri sürmüştü. Ama, tekrarlayalım, asıl sebep Paris'te bir araya gelen genç Türklere katılmaktı.

* * *

Sultan Abdülaziz'in İstanbul'dan Tulon'a hareket ettiğini telgraflar Paris'e bildirirlerken, aynı günlerde Fransa Dahiliye Nazırı Mösyö de la Valette de Ziya ve Kemal Beyleri makamına çağırıyordu. Yazıda, kendileriyle görüşmekten memnunluk duyacağı da ilâve edilmişti. Onlardan ayrı olarak, bir davet mektubu da Rifat Bey'e gönderilmişti.

Ziya Bey, Fransa Dahiliye Nazırının davetini alır almaz, dostu Hariciye Nazırını görmüş, niçin davet edildiklerini ondan öğrenmiş ve —gerekenleri yapmak üzere— hemen öteki arkadaşlarını da durumdan haberdar etmişti.

Çok önemli bir nokta da şuydu: O günlerde hepsinin ünlü ko-

ruyucusu Mustafa Fazıl Paşa Paris'te değildi. Yüce padişahını karşılamak ve kendisine köleliğini arzetmek üzere, önceden Tulon'a gitmiş bulunmaktaydı. Bu sebeple Fransa Hükümetinin bu beyler ve başka bir deyimle Jön Türkler hakkında almış olduğu karardan haberli değildi (1).

Neyse; Ziya ve Namık Kemal Beyler, çağrıldıkları gün ve saatte, Dahiliye Nâzırı Mösyö de la Valette'in odasında hazır bulunmaktaydılar. Namık Kemal, o zamanlar, İstanbul'da Bâbıâlî'deki mütercimlerin hepsinden çok üstün olduğunu ispatlamış bir mütercimdi. Ancak bu, okuma ve yazma konularında idi. Pratikte, yani konuşmada iki kelimeyi bir araya getirmekten âcizdi.

Ziya Bey ise Fransızca'yı son derece doğru, rahat ve bütün kurallara uygun olarak konuşabilirdi. Hatta bu dille yürüttüğü sohbetlerde, ana dilinde olduğu kadar cerbeze gösterir, hasılı en çetin konuları bile anlatıp tartışmada en küçük bir zorluk çekmezdi.

Beylerle Dahiliye Nazırı şimdi karşı karşıya idiler. Fransız Bakan, onlara bildirmek istediği hükümet kararını nazikâne bir şekilde anlatmak için zihnini yoruyor ve hazırlık yapıyordu. O bu hazırlıkla meşgul oladursun Ziya Bey ondan önce davrandı:

— «Sayın nazır,» diye konuştu. «Su anda arkadaşlarımla birlikte Londra'ya hareket etmek üzereyiz. Tam bu sırada bir davet yazınızla şeref kazandık. Niçin çağrıldığımızı bir an önce bildirmenizi rica edeceğiz; çünkü treni kaçırmamaya mecburuz.»

Mösyö de la Valette, karşısındakinin bu sorusundan pek memnun kalmıştı. Hemen ondan yararlandı:

— «Bu yolculuğunuzdaki isabeti candan tasdik ederim. Ben de size bu konuyu açmak istiyordum. Çünkü İmparatorluk Hükümeti, yakında Paris'i şereflendirecek olan muhteşem misafirini huzursuz edecek olan herhangi bir ihtimali bile mümkün olduğu kadar azaltmayı konukseverliğin gereklerinden saymaktadır. Ne var ki şu noktayı da özellikle belirtmekle şeref duyarım ki bu çeşitten tedbirlerin alınmasında benim başında bulunduğum bakanlığın hiç bir rolü olmamıştır. Benim bakanlığım size bu yolda

(1) *Bazı kaynaklar Mustafa Fazıl Paşa'nın, Fransa hükümetinin bu kararından haberli olduğunu, elinden bir şey gelemeyeceği için, bunu ilgili Genç Türklere bildirmemeyi tercih ettiğini ileri sürmüşlerdir.* Ş. K.

bir emir vermek için hiç bir akla yatkın sebep ileri süremez. Bu (o sırada odadaki iki başka adamı göstererek) şu mösyölerin lüzum gösterdikleri bir tedbirdir,» diye konuştu.

Ziya Bey, arkadaşı Hariciye Nazırından, böyle bir istekle karşılaşacaklarını zaten özel olarak öğrenmiş ve bütün yol hazırlıklarını tamamlamıştı. Dahiliye Nazırının bu mertçe ifadesine karşı o da mertçe cevap verdi:

— «Hükümdarımızın huzur ve istirahatının sağlanması bizim için de başta gelen bir husustur. Bundan ancak memnun oluruz. Hatta Fransa İmparatorluk Hükümetinin bu konuda gösterdiği özenden dolayı teşekkür etmek isteriz.»

Ziya Bey ve Namık Kemal, konuşma bittikten sonra Fransa Dahiliye Nazırına veda ettiler ve kuzey garında kendilerini beklemekte olan arkadaşlarına katılmak üzere oradan ayrıldılar.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Namık Kemal, Ziya Bey ve öteki arkadaşlarının Paris'ten uzaklaştırılmasının sebebi, bir Leh delikanlısının Rusya İmparatoruna karşı giriştiği suikast teşebbüsüydü. Gerçi, Paris'teki bu aydın ve daha başka Türklerden böyle bir suikast hareketi hiç bir zaman beklenemezdi. Ve bu uzaklaştırma işi Fransız ilgililerinin aklına kendiliğinden de gelmiş değildi. Ne çare ki o zamanlar Paris Elçiliğini yürüten Cemil Paşa (1) sırf Âlî Paşa'ya yaranmak, ona bağlı olduğunu göstermek, böylelikle zaten çok zengin olan elçilik tahsisatını daha da arttırmak amacıyle bu hâle ön ayak olmuştu. Üçüncü Napolyon zamanında Paris'te büyük sürüler meydana getiren bir hafiyeler ordusu vardı. Bunlardan bir kısmını el altından kollamış, onlar aracılığıyle Jön Türkler'in padişaha bir kötülük yapabilecekleri kaygısını Fransız Hükümetine aşılamıştı. Bu, cimri birtakım çıkarlar yüzünden, kendi ulusunu ve aydınlarını lekelemekten başka bir şey değildi.

Hatta Cemil Paşa, beş on gün öncesine gelinceye —yani istifa ettiği güne— kadar elçilik görevlisi bulunan Kâni Paşazade Rifat Bey'den işe başlamıştı.

---

(1) Cemil Paşa, Tanzimat'ın ilânında asıl rolü oynayan ünlü ve değerli devlet adamı Mustafa Reşit Paşa'nın oğluydu. Bizzat Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirdiği değerlerden bulunan Alî Paşa'nın, sonradan, bu büyük vezirle arası bir hayli açılmıştı. Cemil Paşa, babası da ölmüş olduğu için, Alî Paşa'ya sığınmayı zorunlu görmekteydi. Ş. K.

Rifat Bey, çok nazik, çok terbiyeli bir genç olmakla birlikte biraz dikbaşlıydı. Özellikle aldığı eğitim ve aydınlık kültür, kendisini yersiz ve lüzumsuz yaltaklanmalardan, büyüklerine karşı riyakârca davranışlardan uzak tutardı. Onun bu terbiyeli, fakat serbest tutumu tabiatıyle âmirlerini memnun etmiyordu. Elçi Cemil Paşa ise, Âlî Paşa'nın yetiştirdiği zamane devlet adamlarından olup aşırı protokol kurallarına pek düşkündü. Bu milletin siyaset alanında yetiştirdiği en seçkin kişilerin tek öncüsü olan babasından bile —daha onun sağlığında— yüz çevirip Âlî Paşa'nın eteklerine yapışmıştı. Biliyordu ki babasının yaşı ve zamanı geçmiş, istikbâl Âlî Paşa'nın çevresinde toplananlarındı.

Bütün bunları söylerken, daima gerçekleri yazmak istediğimizi ve söylediklerimizi belgelerle pekiştirmeyi göz önünde tutmak arzusundayız. Yoksa başka kimselerin peşin verdikleri yargılara saldırmak düşüncesinde değiliz. Ne var ki yakın çağımızın belirli devlet adamlarını gerçek yönleriyle tanıtmak da görevimizdir.

Yukarıdaki görüşlerimizi belgeleyen şeylerden biri —şimdi ikisi de Tanrı'nın rahmetine kavuşmuş bulunan— Rifat Bey'in, Cemil Paşa'ya yazdığı şu mektuptur:

«Devletlü Efendim Hazretleri,

Şu mektubumda sizin üzerinizde taşıdığınız yüksek vezirlik sıfatlarına lâyık bir dil kullanamazsam, herhalde bunu mazur görürsünüz sanırım.

Bilindiği gibi, insan bir iddiada veya davada bulunurken artık protokollu deyimler kullanmaya pek ihtiyaç duymaz. Böyle bir mektubu yazmaya ise, sizin tutum ve davranışlarınız üzerine cesaret ettiğimden, edep sahiplerinin nazarında da kendimi her türlü mânevî sorumluluklardan sıyrılmış kabul edebilirim.

Şimdi konuya gelelim: Zatıâlinizin de bildiği üzere ben kulunuz, elçilik başkâtipliği göreviyle Petersburg'da bulunduğum sırada, İstanbulca paşalığa getirilmem düşünülmüş ve bu sebeple merkeze çağrılmıştım. Altı ay kadar Askerî Şûra'ya devam ettikten sonra, öğrenimimi tamamlamak bahanesiyle, akıl almaz bir şekilde Paris Elçiliği emrine gönderilmiştim.

Buraya gelip çalışmaya başladım. Fakat bundan bir yıl kadar önce, bana karşı takındığınız bazı sebepsiz tutum ve davranışlar yüzünden, görevimden istifa ettim; çünkü kişisel onurumu tehli-

kede görmekteydim. Zaten, öğrenimimi tamamlamak arzusu da gönlümde yer etmiş bulunmaktaydı. Ancak, bu iki sebepten birincisini yani sizin bana karşı olan davranışınızı yüzünüze vurmak istemediğim için, sadece ikincisini istifa dilekçemde belirtmiştim. Ne var ki dikkat buyrulursa o dilekçemde birinci sebebe ait de bazı imalar bulunmaktaydı.

Bu imaları (1) pek iyi anladığınız halde, nedense, üzerinde durmak ihtiyacını hissetmediniz.

Öte yandan, istifa dilekçemin işleme konulması ve alınacak cevabın en kısa zamanda bana bildirilmesi hususundaki ricama olumlu cevap verdiğiniz halde, bu işi sürüncemede bıraktınız. Ben, sonucu bekleyeduraym, haziranın yirmi beşinci günü ikamet etmekte bulunduğum yere üç saat içinde iki casus gelerek kapıcıdan: «Rifat Bey sokağa fesle mi çıkıyor? Yoksa elçiliğe mi gidiyor? Ne yapıyor, nasıl geçiniyor?..» yollu birtakım yersiz şeyler sormuş ve hatta bunlardan biri, bir bahane ile, yanıma bile gelerek oturduğum odayı gözden geçirmiştir.

Ben, bu olan bitenleri büyük bir hayretle karşılamakta ve bakalım işin sonu nereye varacak gibilerden beklemekte iken, ertesi gün sabahleyin yine o herif geldi. «Polis tarafmdandır,» diyerek yanıma bir kâğıt bırakarak çıkıp gitti. Kâğıdı açtığım zaman gördüm ki, Fransa dahiliye nazırı Marki de la Valette, pazartesi günü için beni makamına çağırtmış. Buna hiç bir mana vermemekle birlikte söylenilen zamanda kendisinin makamma gittim. Ziya ve Namık Kemal beyler de daha yeni gelmişler, kendilerine gösterilen yerlere oturmak üzere idiler. Meğer onlar o gün seyahata hazırlanmışlar imiş. Nazır tarafından saygılı bir kabulden sonra, Ziya Bey, söze başlayarak: «Londra'ya gitmek üzere iken davet mektubunuzu aldık; ne için çağrılmış olduğumuzu anlamak için geldik,» dedi.

---

(1) *Fazıl Paşa'nın ünlü mektubunun Türkçe'ye çevrilmesi konusu, Paris elçisi Cemil Paşa tarafından, Rifat Bey'e isnad edilmiş ve durum sadrazam Âlî Paşa'ya bu yolda bildirilmişti. Bunun üzerine İstanbul'da, Rifat Bey'in babası Kâni Paşa'ya durum iğneli ve manalı bir şekilde hatırlatılmış, oğlunun kulağını bükmesi tavsiye edilmişti. Baba da durumu oğluna yazmıştı. İşte Rifat Bey'in istifasının en büyük sebebi buydu. (Eserin yazarının notu.)*

Marki de la Valette bu söze teşekkür etti ve çağırışının sebebini şöyle açıkladı: «Bir zaman için Paris'ten ayrılmanız gerçekten çok isabetli olacaktır. Ben de zaten sizden bunu, fakat gayrı resmî olarak, rica edecektim. Çünkü padişahınız hazretlerinin başkentimize yapacağı seyahatten dolayı bu mösyöler merak ve telâş içindedirler. Sizi davetimin sebebi de budur. Lâkin, şuna inanmanızı isterim ki bu iş benim teşebbüsüm üzerine meydana gelmiş değildir. Ben size: «falan yere seyahat ediniz» şeklinde emir veremem. Sizden her haliyle memnunuz ve sizi görüşlerinizden dolayı kınamak hiç bir zaman aklımıza gelmez. İsterseniz bir cevap veriniz, bunu aynen kendilerine ifade edeyim.»

Nazırın bu konuşmasından duyduğum şaşkınlığı, kendisinin yanında bile saklamaya muvaffak olamayarak, kendisine şunları sordum: «Bu sözleriniz bana da mı aittir? Benim için de mi bir kuşku vardır? Ben burada elçilik görevlilerindenim. Gerçi istifa etmiş bulunmaktayım; lâkin istifamın kabul edilip edilmediği hususunda hâlen tarafıma herhangi bir bilgi verilmiş değildir. Eğer kabul edilmiş olunsaydı herhalde elçi hazretleri bunu bana bildirirlerdi. Çünkü bunu bana vaat etmişlerdi,» dedim.

Bu sözleri söylerken - gerçek bir yurtsever olduğum için - devletimin elçiliğinin onurunu kırıyor muyum, gibilerden derin bir üzüntü ile de sarsılmakta idim. Fakat, derhal anladım ki Fransa devleti katında devletimin elçiliğinin onuru diye bir şey zaten bırakılmamış. Zira, benim bu sözlerime Fransız nazırın şaşması gerekirken kendi: «Sizin elçiliğinizin böyle usulsüz tutumlarını zaten biliyoruz,» manasına gelen acı tebessümlerden sonra, söylediklerinin bana da ait olduğunu ispatlamak için yazıhanesinden bir kâğıt çıkardı ve önüme uzattı. Alıp okudum: Ziya, Namık Kemal beylerle, Ali Suavi ve Agâh efendilerin adlarının altına benimkinin de eklenmiş olduğunu gördüm.

Doğrusunu söylemek gerekirse büyük Osmanlı devletinin bir elçisinin, bizzat kendi emrindeki memurlarından birine bir tebliğ iletmek için, yabancıları aracı kılması kadar hukuk kurallarına ilgisiz kalacağını akıl ve hayalimden geçirmezdim.

Bir zamanlar vatanımızda, nefsini bin bir tehlikeye bile bile ve seve seve atarak, eline «Gülhane Hattı Hümayun» unu alıp yiğitçe kürsüye çıkan ve orada halkın can, mal ve ırz dokunulmazlığını dünya âleme ilân eden; devletin bu resmî vaadine Avrupa

devletlerini şahit tutan Reşit Paşa gibi gerçekten yüce bir insanın oğlu olduğunuzu bilmese idim, buna o kadar şaşmaz ve üzülmezdim. Halbuki onun oğlu olan siz, özgür bir ülkede, özgür bir insanın bir çeşit saldırıya uğramasına - kendi gücünüz yetmezse - o ülkenin hükûmetini aracı kılmaya çalışıyorsunuz. Bundan dolayı, sadece sizin hesabınıza, o kadar üzüntü duydum ki derecesini tarif edemem.

Her ne hal ise.. Bağlı ve saygılı bulunduğum devletimin elçiliğine karşı, yabancı kuvvetlere dayanarak karşı koymak pek âlâ elimde olduğu halde - öyle bir elçiliğe misillemede bulunmak da hakkım iken - böyle bir durumu nefsime yediremedim ve hemen Paris'ten ayrılmayı uygun buldum.

O günden beri meseleyi enine boyuna düşünüyorum ve sizin niçin böyle davranmış olduğunuza bir türlü akla yatkın bir sebep bulamıyorum. Buna sebep acaba istifa etmem midir? Fakat, insan bunu nasıl düşünebilir? Bir memur resmî sıfatından istifa etti diye mutlaka arkasına casus koymak mı gerekir? Bir memur resmî sıfatından istifa etti diye niçin sokağa fesle mi çıkıp çıkmadığı merak edilir ve bu merak işi tahkik etmeye kadar götürülür? Bir memur resmî sıfatından istifa etti diye niçin yabancı bir devlete: «Padişah hazretlerinin seyahatı hususunda kaygılıyız,» gibi muammalı manalar taşıyan başvurmalarda bulunulur?

Acaba bütün bunlara sebep Namık Kemal Bey'le aramdaki dostluk mudur? Siz de bilirsiniz ki hür olan bir insan dost ve ahbapları ile görüşmekte serbesttir. Eğer kendisiyle görüşmemem için yaptığınız üstü örtülü birtakım hatırlatmalara uymamış olmam benim için bir kusur sayılıyorsa, ne kadar usulsüz hareket etmiş, ne derece haksız davranmış olduğunuzu her akıl ve insaf sahibi derhal teslim eder. Kaldı ki Namık Kemal ile sekiz dokuz yıl öncesine kadar uzanan eski ve kardeşçe bir ahbaplığımız bulunmaktadır. Bunu sizin de bilmeniz gerekir. Böyle bir eski dost yabancı bir ülkeye gelirse, o ülkede dostu - bazı kimseler bundan tedirgin olacak diye - arkadaşını arayıp sormaktan kaçınacak mıdır? Kendisi İstanbul'da Tasvir-i Efkâr yazarlığında iken, Paris'ten bir muhabir bulmak bahanesiyle gazeteyi elçiliğe yollatmak için, benim aracılığıma başvuran da sizdiniz.

Sonra, onunla görüşmemem hususunda yaptığınız üstü örtülü hatırlatmaların resmî bir tarafı bulunmadığım özellikle birkaç

kere tekrarlamıştınız. Mademki bu hatırlatma resmî bir emir niteliğinde değildi, o halde buna uymam, bunca senelik bir arkadaşımı durup dururken feda etmek olurdu. Ben böylesine bir müdaheneye lüzum görmediğim için arkamda casus gezdirmeye neden lüzum görülsün? Başıma fes giyişim niçin bir başa kakma konusu olsun? Paris'te fes giymek sadece elçilik memurlarına özgü bir imtiyaz mıdır? Hakkımda hangi sebep ve hakla yabancı bir devletin hükûmet üyelerine şikâyet yapılabilsin? «Padişah hazretlerinin seyahati hususunda kaygılıyız,» gibi bir ifade neden kullanılsın?

Bir de, mademki Namık Kemal Bey'le görüşmek bu kadar hakarete lâyık bir suçtur, acaba yine elçilik memurlarından oldukları halde, onunla görüşmüş bulunan başkalarına neden bu muamele reva görülmemiştir? Yoksa görüşen o kişiler, sizin tarafınızdan kendilerine verilen talimatlara uygun hareket ettikleri için mi bana reva görülen muameleye uğramıyorlar(1).

Bir de, hatırlayacağınız gibi, istifam konusunda sizinle konuşurken bana: «Siz sadece resmî sıfatınızdan istifa etmiş sayılırsınız. Böyle olmakla maaş alma hakkınızı kaybetmiş sayılmazsınız, mademki burada öğrenim yapıyorsunuz size maaşınız eskiden olduğu gibi verilecektir,» demiştiniz de ben: «Resmî sıfattan istifa etmek, gayet tabiîdir ki maaş alma hakkını da kaybetmektir. Benim okumak için istifa ettiğimi ileri sürüşüm bir gösteriş değil, ciddîdir; yoksa hiç bir zaman memurlar sınıfından öğrenciler sınıfına inmek değildir,» cevabını vermiştim. Acaba gördüğüm ve karşılaştığım haksızlıklar bundan dolayı mı meydana geliyor? Öyle olmamalı; çünkü açıklığı ortada bulunan bu dürüstlüğüm karşısında o zaman siz de, tevazu gösterip, teklifinizin yersiz olduğunu itiraf buyurmuştunuz. Ben, hakkım olmayan bir şeyi kabul etmedim ve edemezdim; haktan ve görevden anlayanların yapacakları şey bundan başka ne olabilirdi? Bunun için neden arkama casus konuyor, fesle dolaşmam sizin için neden endişe ve telâş doğuruyor? Durup dururken neden Fransız hükûmet üyelerine şikâyet olunuyorum?

---

(1) Elçi, başkâtip Münir Bey'i, özel talimat vererek birkaç defa Namık Kemal'le görüştürmüştü. Rifat Bey bunu kastediyor. (Eserin yazarının notu.)

Sözü hülâsa etmek gerekirse, tutum ve davranışlarımda, karşılaştığım muameleleri hak edecek hiç bir suç görmediğim gibi, kendimi sizin haksız ve zalim muamelelerinize uğramış bir mağdur olarak görüyorum. Ama, hemen belirteyim: Bu mağdur deyimine başka mana verilmesin; çünkü maksadım sizden istirhamda bulunmak değil, hakkımı aramaktır. Nasıl hakkımı aramam ki siz beni aldattınız, namusumla oynamaya başladınız. Bari sebepsiz olarak böyle bir muameleyi yapmaya mecbur olduğunuzu söylemiş olsaydınız, yabancıların gözünde, böyle en basit bir konuda bile cahil olduğumuzu ortaya koymamış olurdunuz. Bu çok açık seçik hususları nasıl olup da hatırlayamamış olduğunuzu bir türlü anlayamıyorum.

Her ne ise, ben de hakkımı arayıp durumu İstanbul'a bildireceğim için, bir yanlışlığa yol açmasın diye sizden şu hususları sormaktayım:

1. İstifam kabul edilmiş midir? 2. Kabul edilmişse sonuç neden bana bildirilmemiştir? 3. Arkama neden casus konulmuştur? 4. Bir suçum varsa elçiliğe çağrılarak bana resmen anlatılmayıp da, neden Fransa dahiliye nazırlığının aracılığına lüzum görülmüştür? 5. «Padişah hazretlerinin seyahatı hususunda kaygılı» olduğunuz ne mana ile söylenmiştir? İşte bütün bunlar için sizden resmen açıklama talep ediyorum. Eğer vermezseniz, hakkımı arayamayacak kadar meramımı anlatmaktan âciz bulunmadığımı belirtmek isterim. Ben, şu anda da Osmanlı devletinde nazırlık görevi yapmakta olan bir zatın oğluyum; o zat ise devlet nazarında tekrar tekrar tartılmış, doğruluk ve namusluluk yönünden her zaman tam ayar gelmiş olan Kâni Paşa'dır.

Şu gördüğüm hakaretten dolayı hakkımı aramaktan hiç bir zaman geri durmayacağımı bir daha arzederim.»

Paris: 30 haziran 1867
Rifat

* * *

Ziya ve Namık Kemal beylerle Agâh ve Suavi efendiler Londra'ya gittiler. Reşat, Nuri ve Mehmet beyler de Jersey adasına çekildiler. O tarihte Victor Hugo da - bir çeşit sürgün olarak - bu adada yaşamaktaydı. Bunların niyeti hem bu büyük Fransız edebiyatçısını ziyaret etmek, hem de medeniyetin her türlü hayu hu-

yundan, gürültü ve patırtısından bir süre olsun uzaklaşmak, sessiz ve sakin bir köşede günlerini geçirmekti.

Rifat Bey, Paris'in en kibar semtlerinden biri olan, Fouborg Saint Honorée'de oturmaktaydı. Dört oda ve bir mutfaktan meydana gelme son derece güzel bir apartman dairesi vardı. Dairesini bir süre için hizmetçisine emanet ederek, içine sadece bazı elbiselerini koyduğu, küçük bir valizle Brüksel'e çekilmeyi uygun görmüştü.

Londra'ya varan dört arkadaş - Paris'te olduğu gibi - ne dahiliye nazırlığı, ne de polis tarafından aranıp soruldular. Hatta bu makamlarca böyle dört kişinin Londra'ya gelmiş olması hususunda ne bir bilgi, ne de bir ilgi gösterildi. Çünkü, İngiltere'de sadece işe ve olaya bakılır; niyetler, tasarılar, faraziyeler üzerine ihtimaller kurulmaz. Bu durum o zaman olduğu gibi bugün de böyledir. Hiç bir kimse polis tarafından salt merak ve tecessüs yüzünden takibe uğratılmaz. İlle ki böyle şüpheli kişilerin şer takımından oldukları hakkında kendilerine kesin belge verilsin. Böyle olduğu zaman bile polisin yapabileceği şey, onun şer işleme niyetinin gerçekleşmemesine dikkat etmek, gerekirse bunu engellemekten ibarettir. Yani, onu, sadece uzaktan uzağa, fakat uyanık olarak gözetler.

Dört arkadaş Londra'da Regent Strit'te 13 numaralı bir evin birinci ve ikinci katlarında yerleştiler.

Bu sırada Sultan Abdülaziz Han, Paris'e gelmiş, bir süre orada kalmış, sergiyi gezmişti. İngiltere kraliçesi Victoria'nın davetini kabul edip resmen İngiltere'yi de ziyaret edeceğini - elçiliğimiz aracılığıyle - İngiliz hariciye nazırlığına bildirmişti.

Acaba İngiltere'de de, Fransa'da olduğu gibi, Jöntürkler bir misafir olarak horlanacaklar, bir süre için de olsa, Londra'yı terketmeleri hakkında kendilerine bir hatırlatma yapılacak mıydı?

Ziya Bey'in, hayli tuhaf denilecek, garip bir tabiatı vardı. Bunun etkisiyle, daha doğrusu bu tabiatına yenilerek kalkıp Gadban Efendi adında birine başvurdu. Gadban Efendi aslen Halepli bir hıristiyardı. Uzun zamandan beri Osmanlı devletinin Londra başkonsolosluk görevini fahrî olarak yürütmekteydi. Otuz yıla yaklaşan Londra hayatında gerek namusluluğu ve dürüstlüğü, gerek terbiyesi ve fazileti sayesinde şehrin yüksek sosyetesine karışmış, birçok büyük mevkili kişilerin sayılan ve sevilen dostları arasında

yer almıştı. Bundan dolayı her yerde hatırı geçerdi ve hemen hemen her arzusu yerine getirilirdi. Zaten kendisi de İngilizlerin ahlâklarını, âdetlerini, geleneklerini yakından tanımış olduğu için, yerine getirilmesi mümkün olmayan konularda en küçük bir müracaatta bile bulunmaz, itibarını zedeletmezdi.

Ziya Bey, Gadban Efendi'ye:

— «Acaba Paris elçiliğimiz gibi Londra elçiliğimiz de böyle bir harekette bulunur mu?» diye sormuştu.

Gadban Efendi, Ziya Bey'e şu cevabı vermişti:

— «Londra elçiliğinde bulunan kimse, Cemil Paşa değil, Müzürüs (1) Paşa'dır. Durum böyle olduğuna göre, kendisine İngiltere hariciye nazırlığında böyle bir teşebbüste bulunması, Bâbıâlî'den emrolunacak olsa bile kendisi bu emri yerine getirmedikten başka, o emri şiddetle reddeder, hatta kınar.»

Gerçekten de Jöntürkler Londra'da ellerini kollarını sallayarak dolaşıyorlar; Gadban Efendi'nin hemşerilerinden Rızkullah Hassun adında bir adamın yardımıyle British Muzeum'daki çoğu el yazması, nadir islâm eserlerini inceleme fırsatı buluyorlardı.

Bu Hassun Efendi, o tarihte British Muzeum'un şarka ait kitaplarını tasnif ederek bunların bir kataloğunu meydana getirmekle görevlendirilmişti. Britanya müze görevlileri arasında önemli sayılan bir mevkii vardı. Vaktiyle İstanbul'da iken **Ruzname-i Ceride-i Havadis'le Tasvir-i Efkâr** gazeteleri ve Sait Bey (paşa) ile Şinasi arasında geçmiş bulunan bir dil tartışmasında **Tasvir-i Efkâr**'ın karşısında bir tutum takınmıştı ama, sonraları Namık Kemal'in ve Jöntürklerin kopmaz bir taraflısı kesilmişti.

Kendisi İngiliz ve Fransız dillerini çok iyi bilir, her iki dilde mükemmel konuşur ve yazardı. Eski Arap edebiyatı ve tarihi üzerinde pek çok çalışmış; bunlardan az rastlanır, garip ve ilgi çekici sayısız fıkra ve hikâyeler derleyerek hemen her on günde bir küçük kitapçıklar çıkarıyor, bunların satışından hatırı sayılır bir para kazanıyordu.

Sonra, British Muzeum'un kitaplığına gelen, etüd ve incelemeler yapan oryantalistlerden pek çoğuyle dostluk kurmuş oldu-

---

(1) Müzürüs (ya da Müsürüs) Paşa Rum asıllı bir Osmanlı idi. Yirmi yıl kadar bir süre Osmanlı devletini Londra'da temsil etmişti. Ş.K.

ğu için, Jöntürkleri bu seçkin adamlara tanıtıyor, böylelikle onların çevrelerini genişletmeye çalışıyordu.

Hassun Efendi dört beş yıl öncesine kadar İstanbul tütün gümrüğünde görevliydi. Fakat bir hesap meselesinden dolayı Gümrükler Nazırı Kâni Paşa ile arası açıktı. Kâni Paşa onu mahkemeye aldırmak üzere iken kendisi Türkiye'yi terkedip Londra'ya çekilmişti. Hemşerisi Gadban Efendi'nin yardım ve aracılığı ile müze kitaplığındaki bu işi elde etmişti. Ayda altmış yetmiş İngiliz lirası kadar bir maaş alıyor, bununla haysiyetini kimseye zedeletmeden yaşayıp gidiyordu.

Gerek Gadban Efendi'den, gerek Hassun Efendi'den bu eserde söz etmemizin sebebi, bu iki adamın Jöntürklerin izledikleri siyasî amaçlarda maddeten ve mânen büyük yardımlarının geçmiş olmasıdır. Bundan dolayı kendilerini şükranla anmak isteriz.

Sultan Abdülaziz, Paris'ten Londra'ya geldiği zaman, öteki arkadaşları yerlerinden oynamamışlar, yalnız Ziya Bey, yakınlardaki Brayton kasabasına çekilmek ihtiyacını duymuştu. Çünkü, kendisi vaktiyle Mabeyn-i Hümayun'da görevli bulunduğu zaman, padişahın en yakın dostlarından biri olacak kadar, onun sevgi ve güvenliğini kazanmıştı. Hatta, Sultan Abdülaziz'in ilk yıllarında - Şam'da patlak veren olaylar yüzünden - bir buçuk yıldan beri olağanüstü yetkilerle Suriye'de bulunan rahmetli Fuat Paşa'nın sadrazamlığa getirilişi tamamiyle Ziya Bey'in yardım ve aracılığı ile gerçekleşmişti. Sonraları iki gün içinde zaptiye müsteşarlığına, sonra Atina elçiliğine ve üçüncü günü de - birinci defa olarak ki o zaman bu göreve gitmişti - Kıbrıs mutasarrıflığına tayin olunmak gibi, Sultan Abdülaziz'in şanına yakışmayacak siyaset oyunlarına feda edilmesi, saray entrikalarında kendisine üstün gelen kimselerin, yani Âlî Paşa taraftarlarının hilelerinin sonucuydu. Ziya Bey, Kıbrıs'tan İstanbul'a dönüşünde de Bâbıâlî'de yine birtakım önemli görevlerde bulunmuş, fakat yeniden Âlî Paşa'nın kin ve garazları yüzünden bu sefer Amasya mutasarrıflığı göreviyle yeniden başkentten uzaklaştırılmıştı. O tarihten beri de Sultan Abdülaziz'in yüzünü görmemişti. Şimdi, kendisiyle karşılaşmamak için, o gelip ayrılıncaya kadar, Londra dışına çıkıyordu. Ziya Bey, her şeye rağmen, duygu adamı idi; bir zamanlar çok yakın bulunduğu hükümdarı şimdi böyle bir gurbet diyarında uzaktan

görmek, ya da ona uzaktan görünmek kendisine acı gelecekti.

Evet, Londra'da her kişi misafir bir hükümdarın davetli bulunduğu umumi yerlerde onu - hatta pek yakından - görebilir. Nitekim Abdülaziz, bir tören dolayısıyle Kristal Palas'ta bulunduğu gün, ötelerde başlarında kırmızı fesler olan Jöntürkler'den üç kişi görüp Fuat Paşa'ya dönerek: «Bunlar kimdir acaba?» diye merakla sorar. Kısa bir süre sonra Mustafa Fazıl Paşa'nın kendisi hakkında ne kadar dürüstçe ve mertçe konuşacağından haberi olmayan ve bundan dolayı hâlâ kendisine düşman bulunan Fuat Paşa, iyi bir fırsat yakaladığından memnun: «Bunlar, Mustafa Fazıl Paşa kulunuzun buralarda kurmuş olduğu muhalif partinin üyelerinden bazılarıdır,» diye cevap verir.

İşte böyle düşünceler yüzündendir ki Ziya Bey, karşılaşıp yüz yüze gelmemek için, padişahın Londra'da bulunduğu sürece Brayton'dan ayrılmaz.

Bu arada, bir noktayı da hatırlatmak yerinde olur: Sultan Abdülaziz Londra'da rahmetli Fuat Paşa'ya - onu âdeta canından bezdirecek kadar - hiç sebepsiz hakaretlerde bulunmuştur. Hatta derler ki, zaten kalp hastası bulunan paşanın, bu seyahatte gördüğü ağır hakaretler yüzünden hastalığı daha da şiddetlenmiştir (1).

Bu hakaretlere şehzade Abdülhamit Efendi de dolaylı olarak sebebiyet vermiştir. Çünkü ortada şöyle bir söylenti dolaşmaktaydı: Şehzade Murat Efendi, Prens de Gal'in pek ziyade hürmet ve sevgisini kazanmış, zaten yaratılış bakımından da uysal, terbiyeli ve zeki olduğundan İngiltere hükümdar hanedanına kendisini gerçek anlamıyle sevdirmişti. İşte, bundan dolayıdır ki Sultan Abdülaziz'e - bir hükümdar olduğu için - gösterilen ihtişamlı saygılara karşılık, şehzade Murat Efendi'ye - bu sıfattan uzak bulunduğu halde - salt kendisinin seçkin kişiliği için özel bir sevgi ve samimiyet gösteriliyor, prensler ve prensesler sık sık onu protokolu aşan bir yakınlıkla özel hayatlarına kadar sokuyorlardı. İşin garip tarafı, Murat Efendi'ye böyle davranılırken, öteki şehzade Abdülhamit'in bu samimiyetin çok dışında ve ötesinde tutulmasıydı. Bu

(1) *Fuat Paşa'nın, İstanbul'a döndükten sonra, sadrazam Âli Paşa'ya: «Al padişahını; Avrupa'da onu idare ettim ama benden de hayır kalmadı» diye yakındığı söylenir. Ş.K.*

şehzadenin zaten bilinen kıskançlık duygusu ve nifakçılığı bu hale sebep olmuştur.

Ortalıkta dolaşan söylenti, kraliçe Victoria'nın kızlarından birini şehzade Murat Efendi ile evlendirmek arzusunu beslediği konusu üzerine idi. Bunu prens de Gal'in özellikle desteklediği söylentiler arasındaydı. Güya, padişahın beraberinde bulunan hariciye nazırı Fuat Paşa'dan - resmî olmayan bir şekilde - yapılan ağız araması bu arzuyu artırmaya yol açmıştı. İşte, şehzade Abdülhamit, kıskançlık ve öfkesini artıran bu meseleyi, gizli olarak amcası Sultan Abdülaziz'e açıklamış ve Fuat Paşa'yı bu evlenme işini gerçekleştirmeye çalışmakla suçlamıştı.

Abdülaziz, tahta ilk geçtiği yıllarda, bir halk dostu olarak tanınmış ve çok sevilmişti. Ancak, aradan bir süre geçtikten sonra, takındığı aşırı azametli tavırlar, yersiz vehimler milletin kendisine karşı beslemekte bulunduğu sevgi ve ümitleri hayli zedelemişti. Hatta, çeşitli çevrelerde yer yer yılgınlıklar başgöstermişti. Öte yandan, kendisi de gittikçe titizleniyor, her meseleyi büyüttükçe büyütüyordu. Bu hali - halk bir yana - kendisinin en yakını bulunan saray görevlilerini bile yavaş yavaş işlerinden soğutuyor, tereddütlere ve çekingenliklere sürüklüyordu.

Hiç bir şeyden memnun ve hoşnut olmayan padişah, herkesi haşlıyor, Nevres Paşa gibi küçük yaşlarında iken bile kimseden bir fiske yememiş olan en yakın bir nedimini, merdiven başından iterek tâ aşağılara kadar yuvarlayarak ağır hakaretlere maruz bırakıyordu. Gerçi onun bu sinirlilikleri büsbütün de sebepsiz değildi. Daima şunu bunu çekiştirerek, araya nifak sokarak kendi çıkarlarını ayakta tutmak isteyen bazı ahlâksız kimselerin bu hususta son derece büyük rolleri bulunmaktaydı.

Zavallı iyi niyetli halk, kendisinden çok geniş ve yurtseverlikle dolu çalışma örnekleri beklediği padişahlarının bu halini gördükçe yürekten yaralanıyordu. O padişah ki başlangıçta kendilerine azmin ve iradenin bir timsali gibi gözükmüştü. Hızla uçuruma yuvarlanmakta olan memleketi ancak böyle azimli ve iradeli bir hükümdar, bu gidişten çekip kurtarabilirdi. Evet, geniş yığınlar sanki uyuyor bir haldeydi; ama uyuyan geniş yığınlara karşılık uyanık bir padişah memleketi saadete ve selâmete ulaştırabilirdi. Çünkü:

Şâh vakıf gerektir ahvâle,
İş vezire kalırsa vay hâle (1)..

beytinin kavramı, en azından bin yıllık doğu siyaset anlayışının dile getirilişi idi.

Zaman, hâlâ öyle bir zamandı ki her şey - iyi olsun kötü olsun - mutlaka padişahın istek ve iradesinin, çalışmalarının sonucudur düşüncesi hâkimdi. Zihinlerde, çoğu zaman bir hükümdarın da kötülüklere meyil edebileceği, buna karşı milletin kendisini savunması gerektiği düşüncesi henüz yer etmemişti. Halife Hazreti Ömer'in, yanlış bir kararı karşısında, kendisine kılıç çekmeye hazırlanan bir adamı gördüğü zaman söylediği şu meşhur: «Allaha şükürler olsun ki Ömer'in hatasını kılıçla doğrultacak müslümanlar da varmış» sözü, hâlâ pek çok kimseler için başlıca teselli kaynağıydı. Bunlar, sadece bu sözün güzelliğine hayran olmakla yetiniyorlar, fakat gerektiğinde, hükümdarların hatasını düzeltecek kılıçtan daha etkili yollar bulunduğunu akıllarına getiremiyorlardı. Hasılı, hükümdara itaat etmek düşüncesi bir miskinlik halini almıştı. Devlet adamlarının kendi kişisel çıkarlarını korumak kaygıları ve korkaklıkları ise erkekliği kadınlık derecesine indirmişti (2).

Bütün bunları düşündükçe, Jöntürklerin bu memlekete yaptıkları hizmetin en önemlisinin halka uyrukluk görevini ve kendilerini yönetenlere hangi sınırlara kadar itaat etmekle yükümlü bulunduklarını öğretmek olduğu meydana çıkar. Bunun sonucu da şu demektir ki bu Jöntürkler, o zamana kadar ülkede aslâ mevcut olmayan ve adına **kamuoyu** denilen şeyi, yoktan var edercesine, ortaya çıkarmışlardır.

Sultan Abdülaziz, bir taraftan bu yönde olumsuz gelişmelere yönelirken, öte yandan da Âlî Paşa'nın tamamiyle kendine mahsus siyaset ve devlet anlayışı onu büsbütün şaşırtmaktaydı. Âlî Paşa'nın bütün çabası padişahı Bâbıâlî'ye uzak ve ilgisiz tutmak

---

(1) «Hükümdarın devletle ilgili bütün meseleleri yakından izleyip bilmesi gerekir; eğer işler onun vezirinin eline kalırsa, o ülkenin durumuna acımaktan başka çare yoktur,» anlamına.

(2) Zamanının en aydın kişilerinden biri bulunan Ebuzziya Tevfik Bey'in, kadınlar hakkındaki görüşü, içinde yaşadığı dönemin ve ortamın zorunlu bir sonucudur. Ş.K.

temeline dayalıydı. Durum böyle olunca, Sultan Abdülaziz, ister istemez, kişisel tutumlarında aşırılığa kaçıyor, bu da onu yıpratıyordu.

Ara sıra Tophane ve Bahriye nazırlarınca arzu ettiği bazı ufak değişikliklere rıza gösteriyordu (1). İşte Âlî Paşa, böyle önemli olmayan toleranslar vererek padişahın gönlünü hoş tutuyor, ama asıl büyük meselelerde tamamiyle kendi bildiğini okuyordu.

Fuat Paşa, Âlî Paşa'nın en yakın dostu olduğu halde, çeşitli bakımlardan ondan daha ılımlı ve halk özgürlüğüne daha meyilli idi. Onun ölümünden sonra hariciye nazırlığını da kendi üstüne alan Âlî Paşa, sadrazamlıkla birlikte taşıdığı bu sıfatın da yardımıyle artık bütün Osmanlı devletinin sözü geçerli bulunan tek egemeni haline gelmişti.

Kamu oyunun henüz yeterince gelişip oluşmadığı memleketlerde ya hükümdar bizzat bir baba tavrıyle ülkenin ve ulusun başına geçer, ya da ülkenin ve ulusun yükselmesi ve ilerlemesi için yapacağı çalışmalarda gerektiğinde kendisine yardımcı, gerektiğinde yol gösterici olacak devlet adamları yetiştirir ve yönetimi onlarla birlikte yürütür. Bir zamanlar memleketinin yükselip gelişmesini tek amaç edinen ve aynı zamanda tam anlamıyle hareketlerinde özgür Avrupa hükümdarları böyle idiler. Büyük Petro, Büyük Fredrik, Maksimilyen, hatta On Dördüncü Louis hep bu çeşit hükümdarlardandırlar. Her biri azimlerindeki sebatları ile ün yapmış bulunan bu hükümdarlar, her yönetim dalı için uzman olabilecek zeki devlet adamları yetiştirmişler, onlar da sürekli iyi niyet ve çalışmaları ile memleketlerine pek büyük hizmetler görmüşlerdir.

Bizdeki devlet yönetim tarzı, bütünüyle doğunun klişeleşmiş siyaset anlayışına bağlıydı. Sultan Mahmut, Yeniçerileri kaldırmakla, eskiye bağlı bulunan her türlü kurumları da kaldırdığı zannında bulunmaktaydı. Ancak her şey, hemen hemen sadece ad

(1) *Sultan Abdülaziz'in orduyu ve donanmayı geliştirip zenginleştirmeye derin ve samimî bir düşkünlüğü vardı. Padişahın, öteki siyasî meselelerden el çekip bu konularla meşgul olması Âlî Paşa için iki yönden de faydalı idi: Böylelikle hem memleket savaş gücü bakımından zenginleşecek, hem de padişahın bu meşguliyetleri sadrazamı öteki işlerinde rahat bırakacaktı. Ş.K.*

değiştirmiş, fakat bunun dışında belirli hiç bir ilerlemeye nail olamamıştı. Reşit Paşa, bu eski siyasete ve eski yönetim tarzına yeni bir batılı elbise giydirmek istemişse de, bu elbiseyi giydirmek istediği vücuda, öteden beri o elbiseyi giymekte olan ulusların ruhunu da üflemek gerektiğini akıl edememiştir. Daha doğrusunu söylemek gerekirse akıl etmiştir ama buna vakit bulamamıştır. Çünkü, daha doğru dürüst ilkokulları bile bulunmayan bir millet için üniversite kurmaya girişmiştir. Bu, onun işi acele tutmak lüzumuna inandığını gösterir; zira millete o batılı ruhu üfleyecek olan, elbette ilkokullar değil, üniversiteler olabilirlerdi. Fakat, her şeye rağmen Reşit Paşa, milleti ruhen besleyip kalkındıracak şeyin ne olduğunu sezinlemiş ve bunların en başta gelenlerini tedarik etmek çarelerine başvurmuştu. Eğer, bu değerli ve iyi niyetli vezir, inandığı milletindeki kabiliyetleri meydana çıkaracak araçları tamamlamak imkânını bulabilseydi, bizde, daha o zamandan başlayarak, bir kamuoyu ortaya çıkacak ve varlığını kuvvetle hissettirerek, neleri isteyip neleri istemediğini rahatlıkla belirtebilecekti. Fakat halk, Yeniçeriliğin kaldırılmasından bu yana, hemen bütün egemenlik haklarını gasbettirmiş olduğu için ortaya çıkacak olan kamuoyu da zaten kendiliğinden uykuya dalmış bulunmaktaydı. Böyle dönemlerde ise, kamuoyunun hareket ve heyecana gelmesi, onun üzerine musallat edilecek kuvvetin şiddet derecesine bağlıdır; bu kuvvet son dereceye varmadıkça bu tepki kendisini kolay kolay göstermeye kalkışmaz.

O zamanlar Osmanlı basını, daha oluşmasının başlangıcında bulunduğu için, pek genç ve tecrübesizdi. Kaldı ki ortada basın organı adına da öyle pek elle tutulur, gözle görülür şeyler yoktu (1). Bundan dolayı bu basının geniş halk yığınlarını gereği kadar uyarması ve onları harekete geçirmesi söz konusu olamazdı. Kaldı ki zaten ortaya çıkması ile birlikte - gerçek deyimiyle - başının ezilmesi de bir olmuştu.

Basın, Mustafa Reşit Paşa zamanında da belirli bir canlılık gösterememiştir. Biri resmî, öteki yarı resmî iki gazete benzeri

---

(1) Bu sırada Türkiye'de iki gazete çıkmaktaydı. Biri devlet tarafından yönetilen «Takvim-i Vekaayi», *öteki Vilyem Çörçil adlı bir İngiliz tarafından kurulup yönetilen yarı resmî yarı hususî* «Ruzname-i Ceride-i Havadis». *Ş.K.*

şeyden başka bir şey bilip görmeyen halk, bir gazetenin hizmet ve önem derecesini anlayamamakta elbette mazurdu.

İşte, bizde kamuoyunun kendi varlığını hissettirememesinin en büyük sebebi bu çeşitten yayın araçlarının azlığının sonucudur. Ayrıca - herhalde bu da milletin talihsizliğinden ötürüdür - Reşit Paşa başladığı eseri sadakatle yürütmek için pek çok kimse yetiştirmiş olduğu halde, onun yetiştirdiği bu kimseler, kendisine yardımcı olmak şöyle dursun - tam tersine - onun kuyusunu kazmışlardı. Reşit Paşa, bu adamların entrikalarıyle uğraşmaktan nihayet yese uğramış, hatta denilebilir ki, genç denilecek yaşta ölümü de bu yesin sonucu olmuştur.

Yeni Osmanlılar'ın tarihini yazarken Reşit, Âlî ve Fuat paşaların siyaset anlayışlarından ve siyasette tuttukları yollardan bahsetmek, bunları az çok açıklığa kavuşturmak zorunludur. Çünkü bir memleketin ruh halini anlamak için, o milletin ortak şuurunun şahıs haline gelmiş birer sembolü bulunan hükûmet adamlarını incelemem gerekir.

Âlî Paşa, Fransızların **«Saint Barbe»** diye adlandırdıkları siyasî ekolün bütün kötülüklerine esir olmuştu ve âdeta ona mağlûp bir tutumun içindeydi. Bu zat için «memlekete yararlıydı, yararlı işler görmüştü...» demek, bizzat memlekete karşı suç işlemişçesine bir ihanettir.

Alabildiğine hızlı koşan bir ceylânla bir kaplumbağa arasında ne kadar fark varsa, zamanın gerekleri ile Âlî Paşa'nın siyaset anlayışı arasındaki fark da öylesine birbirine tersti. Hatta, onun siyasetini «Kaplumbağa Yürüyüşü» diye adlandıranlar vardı; çünkü kaplumbağa yürüyüşü onun siyasetinin en iyi tanımıydı.

Buna karşılık Reşit Paşa, halka siyasî terbiye vermekle ve halkı bir ilerleme dönemine yöneltmeyi amaç edinmekle tanınmıştı. Âlî Paşa, tam onun aksi yönde hareket eder, halkı siyasî terbiyeden uzak tutmak için ne lâzımsa onları yapmaya çalışırdı. İşte Meternih'in siyaset anlayışı da bundan başka bir şey değildir, Fakat, Fransa'daki 1848 ihtilâli o siyaset bunağına lâyık olduğu darbeyi vurup siyasetinin nasıl iflâs ettiğini gösterdiği halde, çok yazık ki, Âlî Paşa müstahak olduğu cezaya uğramadan bu dünyadan göçüp gitmiştir.

Fuat Paşa, yaratılıştan hür fikirlere yatkın bir adamdı. İri-

yarı vücudu gibi geniş yürekli, dost ve babacan, herkese iyilik yapmak isteyen bir tipti. Bâbıâlî'nin kuzey ve güneydeki iki ucunda (1) nöbetleşe Âlî Paşa ile yer ve makam değiştirirdi. Yani, sırayla biri sadrazamlığa geçerken öteki hariciye nazırı olur, sonra hariciye nazırı sadrazamlık makamına otururken, sadrazam, hariciye nazırlığını devralırdı. Âlî Paşa, o adamdı ki sadrazamlık nöbeti Fuat Paşa'ya geldiği zaman - bütün dostluklarına rağmen - onun hükûmetin namusunu beş paralık edeceğinden korkar, yani bu görevi en yakın dostunun bile yürütemeyeceğinden üzüm üzüm üzülürdü. Çünkü her şeyin en iyisini kendisinin yapabileceğine herkesten önce kendisi inanmıştı. Fuat Paşa'ya gelince - nasıl olsa kendi zekâsının arkadaşınmkinden aşağı olmadığına emin olduğundan - yüzden dost içten düşmanı bulunan Âlî Paşa'ya karşı son derece pervasız ve umursamaz bir tavır takınırdı.

İşte bu iki devlet adamı böylelikle - özellikle Sultan Abdülaziz'in saltanat döneminde - birbirine karşı son derece mültefit ve sevgi dolu, fakat ellerine fırsat geçtikçe her ikisi de birbirleri hakkında ellerinden geleni geriye koymaksızın, uzunca bir süre ömür geçirdiler. Ancak, çok yazık ki, her ikisi de bu memlekete - hatta Reşit Paşa'nın yaptıklarından kat kat üstün - hizmetlerde bulunmak fırsatı ellerine geçtiği halde onu değerlendiremediler; tarih alanından çekilip gittiler.

* * *

Neyse, şimdi biz, bu arada düşüncelerden sonra yeniden padişahın Avrupa gezisine dönelim:

Şehzade ve veliaht Murat Efendi'nin İngiltere krallık hanedanı ile akrabalık kurma yolunda olduğu söylentisi Sultan Abdülaziz'e, şehzade Abdülhamit Efendi tarafından - gizli bir şekilde - ihbar edilmiş ve bu konuda padişahın vehmini uyandıracak bazı kışkırtmalarda da bulunulmuştu.

Öyle ya; veliaht bulunan bir şehzade Avrupa'nın en azametli, en güçlü bir devletine damat olacaktı. O devlet ki deniz kuvvetleri bakımından bütün öteki dünya devletlerinden önde geliyordu. Veliaht, - lüzum gördüğü veya canı istediği zaman - bu büyük

---

(1) Güney uçta sadrazamlık makamı bulunuyordu ki, bugün burası İstanbul valiliğidir. Kuzey uçta hariciye nazırlığı vardı. Burası da bugün başbakanlık arşiv genel müdürlüğü dairelerinden biridir. Ş.K.

devletin her türlü yardımından elbette ki kolaylıkla yararlanabilecekti. O halde, günün birinde bu yararlanmayı neden düşünmesin, neden şimdiki padişahın yerine padişah olmak istemesindi? Hasılı, bu vehmi şehzade Abdülhamit ve birkaç yakını Abdülaziz'in zihnine aktarmakta hiç de kusur etmediler. Özellikle, Fuat Paşa aleyhtarı olarak tanınan bazı saray görevlileri, bu söylentiyi bir daha ele geçmez bir fırsat bilerek, konuyu işledikçe işlediler. Onlara göre bütün bu işler, Fuat Paşa'nın başının altından çıkıyordu, yani paşa bu konuyu Abdülaziz'in aleyhine, buna karşılık kendisiyle müstakbel padişah Murat'ın lehine yürütüyordu.

Garaz, kıskançlık, nifak gibi kötü şeylere araç olmak gerçek bir ahlâksızlıktır. Ahlâkça soylu, yaratılışça üstün karaktere sahip kimseler nazarında böyle şeyler - isterse bir öç alma niyetinde olsun - hiç de makbul sayılmaz. Nitekim bu mesele, bu konuda da kendisini olanca büyüklüğüyle göstermiştir. Şöyle ki:

Kışkırtmaların etkisinde kalan Sultan Abdülaziz - Fuat Paşa ile aralarındaki düşmanlığı pek iyi bildiği için - hariciye nazırı hakkındaki söylentiyi Mustafa Fazıl Paşa'ya açmıştır. Maksadı iki paşa arasındaki düşmanlıktan yararlanmaktır. Hem de bir padişahın, rastgele bir paşaya olayı anlatışı şöyledir:

— «Fuat Paşa'nın bu işe teşebbüs etmesi sırf bana karşı beslediği kin yüzündendir. Adam, şehzade Murat Efendi'yi İngiltereli bir prensesle evlendirmek suretiyle benden intikam almak istemektedir. Ben tamamiyle bu kanaatteyim; sen ne dersin paşa?..»

Ancak ne var ki Mustafa Fazıl Paşa, hiç de padişahın arzuladığı cevabı vermeyecek kadar, büyüklük göstermiş ve şöyle konuşmuştur:

— «Padişahım; vezirleriniz içinde belki son derece mevki düşkünü ve sivrilme peşinde koşan adamlarınız vardır. Fakat, bana kalırsa, bunların tartışmaları, çekişmeleri, kıskançlıkları sadece yine kendi aralarında ve birbirlerine karşıdır. Şuna itimat buyurunuz ki sizin hükûmet üyeleriniz içinde size karşı kin ve intikam duygusu besleyecek adam yoktur. Hele ki Fuat Paşa gibi zekâsı, sağduyusu aslâ inkâr edilemiyecek bir kulunuzun böyle yersiz ve manasız teşebbüslere girişeceğine kimse ihtimal veremez. Siz müsterih olunuz padişahım. Evet, biliyorsunuz, Fuat Paşa ile biz sevişmeyiz, hatta birbirimize düşman gibiyiz. Fakat, bu sırf ben kulunuzla o kulunuz arasındaki görüş ayrılığından doğ-

ma bir düşmanlıktır. Bundan dolayı ben size duygularımın değil, aklımın emrettiğini belirtmeye mecburum. Fuat Paşa için böyle çirkin yakıştırmaya girişenler, aslında, sizin gizli düşmanlarınızdır. Bunlar birtakım kirli niyetleri ile sizi tedirgin etmekten, Fuat Paşa'yı gözönünden düşürmekten kendileri için menfaat ummaktadırlar. Kısacası böyle kışkırtmalarla sizin huzurunuzu kaçıranlar, hiç şüphesiz, birtakım alçaklardan başkası değildirler.»

Sultan Abdülaziz, Mustafa Fazıl Paşa'nın bu akla yatkın ve mertçe konuşmasından memnun kalmış ve tedirginliğinden sıyrılmaya başlamıştı. Padişahtaki bu olumlu değişmeyi sezinleyen Mustafa Fazıl Paşa, bu sefer şöyle konuştu:

— «Padişahım; ümid ederim ki ben kulunuzun siz padişahımız hazretlerine ve yüce Osmanlı devletine karşı olan bağlılığıma sizin de inancınız vardır. İşte buna dayanarak şurasını arzetmek isterim: Eğer şehzade Murat Efendi'nin bir İngiliz prensesi ile evlenmesi imkân dairesine girerse bunu ikinci bir evlenme ile pekiştirmekte büyük fayda vardır. Yani Murat Efendi'den sonra sizin öz oğlunuz Yusuf İzzettin'in de başka bir prensesle evlenmesi çok yerinde olur. İzin verecek olursanız bu konu üzerinde de ben çalışırım. Çünkü, politikada bu çeşit siyasî evlenmelerin pek büyük rolü ve etkisi bulunmaktadır. Ortada düşünülmesi gereken bir önemli engel vardır: Avrupa hükümdarları doğulu hükümdarlara bugün kolay kolay kız vermezler; çünkü bizdeki birden fazla kadınla evlenebilme geleneği onların işine gelmez ve onları ürkütür. Gerçi, vaktiyle İkinci Murat'la Fatih Sultan Mehmet hazretleri birer yabancı prensesle evlenmişlerse de, siz yüce padişahımız da bilirler ki, o zamanlar ayrıca böyle yüzlerce Çerkez cariye ve odalık kullanılması âdeti yoktu; hatta onların saraylarında tek bir Çerkez cariyeye bile rastlanmazdı.»

Hasılı, Mustafa Fazıl Paşa'nın konuşmaları, padişahın vehmini uyarmak isteyenlerin çabalarını boşa çıkarmış, kendisini de huzura kavuşturmuştu.

Sultan Abdülaziz, eski «Meclis-i Hazain» başkanının ve bir iki yıl önce memleketten kovduğu bir vezirinin böyle cesur ve mert bir ifadeyle ileri sürdüğü görüşlerden son derece memnun kalmıştı. Kendisini Tulon limanından itibaren karşılayan, hiç mecburiyeti ve minneti yokken orada ayaklarına kapanıp sadakatini ispatlayan, beraberinde Londra'ya gelen ve eline çok iyi bir fırsat

geçtiği halde düşmanının aleyhindeki kozu kullanmayan Mustafa Fazıl Paşa'ya yeniden güven ve sevgi duymaya başlamıştı. Bunun sonucu olarak, Londra'dan ayrılacakları gün ona:

— «İstanbul'a dönmene izin veriyorum; hatta istersen hemen benimle birlikte gelebilirsin. Daha doğrusu bunu arzu ediyorum,» demişti.

Mustafa Fazıl Paşa, padişaha tekrar tekrar teşekkür etmiş, ancak Avrupa'daki işlerini yoluna koymak için ondan iki ay izin almış, dönüş yolunda kendisini Budapeşte'ye kadar uğurladıktan sonra Tekrar Paris'e dönmüştü (1).

Yukarıdan beri sözünü ettiğimiz evlenme olayı üzerine, padişahla Mustafa Fazıl Paşa arasındaki bu konuşma Londra'nın ünlü Buckingam sarayında geçmişti. Bulundukları salonun kapısında nöbet tutan miralay Rauf Bey (2), hükümdarla paşa arasında geçen konuşmayı tamamiyle işittiği için onu hemen hariciye nazırı Fuat Paşa'ya ulaştırmıştı. Fuat Paşa bunu öğrenince ilk karşılaşmada Mustafa Fazıl Paşa'yı kucaklayıp yanaklarından öpmüş, onun mertliğinden duyduğu hayranlıkla gözlerinden minnet ve şükran dolu yaşlar akıtmıştı.

Şehzade Murat Efendi'nin kraliçe Victoria'nın kızlarından biri ile evlenme konusuna gelince; bu zaten kendiliğinden şişirilmiş bir balondu ve şişirildiği gibi yine kendi kendine sönüp gitmişti.

* * *

Sultan Abdülaziz'i Budapeşte'ye kadar uğurlayıp, oradan yeniden Paris'e dönen Fazıl Mustafa Paşa, hepsine ayrı ayrı haberler salarak, Yeni Osmanlılar'ı özel surette, tekrar Fransa başkentine davet etmişti. Bu daveti kabul edip gelenler 1867 ağustosunun onuncu cumartesi günü paşanın Şanzelize'deki büyük konağında toplanmışlardı.

O gün uzun uzadıya konuşmalar olmuş, Jöntürkler'in bundan

---

(1) Bazı kaynaklar, Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönmek için, padişahın ayaklarına altın işlemeli halılar sererek yalvar yakar olduğunu ileri sürerler. Öyle anlaşılıyor ki gerçek, ne o ne de yazarın burada yazdığı gibidir. İkisi ortası bir tutum akla en yatkın olanıdır. Ş.K.

(2) Saray müşirliğine kadar yükselen ve yakın zamanlarda vefat eden Rauf Paşa. (Eserin yazarının notu.)

böyle izleyecekleri yolun ana çizgileri karara bağlanmıştı. Ziya ve Namık Kemal beylerle Ali Suavi Efendi Londra'da kendilerine göre bir çalışma programı düzenlemişlerdi. Ancak, ne var ki, daha işin başında, aralarında belirgin birtakım anlaşmazlıklar da başgöstermişti. Ali Suavi **Muhbir** gazetesini bu sefer Londra'da yayınlamak istiyordu. Namık Kemal'le Ziya Bey ise **«Hürriyet»** adlı başka bir gazete çıkarmak niyetinde idiler.

Nihayet, Ali Suavi'nin Londra'da tek başına **Muhbir**'i çıkarmasına ve ötekilerin de ileride **Hürriyet** gazetesini yayınlamakta serbest olduklarına karar verildi. Bu bir deneme olacaktı.

Namık Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi Efendi Londra'da bulundukları süre içinde İstanbul'dan dizgi için Türkçe alfabe harfleri ve bunları dizecek mürettip getirtmişlerdi. Getirtilen harfler, vaktiyle Agâh Efendi'nin **Tercüman-ı Ahval** gazetesinde kullandığı eski ve aşınmış harflerdi. Mürettip olarak da Anesti adlı Nevşehirli bir Rum bulunmuştu. Bu adam vaktiyle İstanbul'da **«Zenbur»** (1) adında Türkçe diliyle, fakat Rum harfleriyle bir mizah dergisi yayımlamıştı. O derginin sahibi, yazarı, dizeni, basanı, hatta dağıtıcısı hep hep kendiydi. Haftada bir kere yazıp yayınladığı şeyleri «Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye» derneğinin basımevinde düzenleyip el tezgâhında bastırır, sonra bunları koltuğuna alarak sokak sokak dolaşır, bağıra bağıra satardı.

Anesti, çok nükteci bir adamdı. Aynı zamanda güçlü bir tenkid zekâsına da sahipti. Arapların «kelbiyyun», batılıların «cinique» diye adlandırdıkları derbeder bir felsefenin kalender bir mensubuydu.

Mustafa Fazıl Paşa, yayın işleri için, bir sandık kurdurmuş ve bu işe 250 bin frank sermaye yatırmıştı. Bu para dizgi ve baskı masrafları ile posta ücretine karşılıktı. Her ay ne kadar frank masraf olmuşsa, Mösyö Sakakini'ye verilecek bir hesap karşılığında, sarfedilen para kadar bir para yeniden sandığa girecekti. Netice olarak asıl sermaye olan 250 bin frank hiç bir şekilde eksilmeyecekti. Sandığın yönetim işlerine, Ziya Bey bakacaktı.

Yeni Osmanlılar'dan her biri için de değişik oranlarda maaşlar düzenlenmişti. Ziya Bey'e üç bin, Namık Kemal Bey'le Rifat Bey'e ikişer bin, Agâh Efendi ile Ali Suavi'ye bin beş yüzer ve öteki kalanlara da biner frank aylık ödenecekti.

---

(1) Eşekarısı anlamına.

Bu aylıklar her ayın başında Paris ve Londra bankalarından, birer çek karşılığında, hak sahiplerine ödeniyordu.

Çıkarılacak ilk gazetenin Londra'da yayınlanmasının sebebi vardı. Fransa'da basın, ağır cezalara dayalı bir kanunun baskısı altındaydı. Bundan başka Napolyon hükûmeti, aklına eserse, gazeteler için kanun dışı davranışlarda da bulunuyordu. Hele yabancılar tarafından çıkarılacak gazete, o yabancının mensup olduğu elçiliğin en küçük bir şikâyetine derhal kurban edilebiliyordu. Kısaca, imparatorlukta keyfî yönetim kanun hükümlerinin daha üstündeydi.

İşte, bütün bu noktalar göz önünde tutularak, basının her anlamıyle serbest bulunduğu Londra tercih edilmişti. Bütün bunların sonucu olarak da 1867 yılı ağustos ayının otuz birinci günü İngiliz başkentinde **Muhbir**'in ilk sayısı çıkarılmıştı.

Gazetenin ilk sayısının birinci sayfasının birinci sütununun başına şu cümle konulmuştu:

«Muhbir, doğru söylemenin yasak olmadığı bir memleket bulur, yine çıkar.»

Bu ilk sayıda, üzerinde durulacak, önemli bir bahis yoktu. Hatta, Yeni Osmanlılar'ın amaçları ve tutacakları yol hakkında da hiç bir şey yazılmamıştı. Ali Suavi'nin o kendine özgü üslûbu ile - ilân kılıklı - şu satırlar en belirgin hususlardı:

«Şimdilik, geçici olarak Avrupa'da yerleşmiş bulunan Cemiyet-i İslâmiye» (1) nin en büyük amacı Osmanlı ülkelerinde kültür ve eğitimin ilerlemesine çalışmıştı. Bir iki aydan beri matbaa ve öteki araç ve gereçleri tedarik etmekle meşgul bulunuyordu. Bunlar kısmen tedarik edilmiş olduğu için şimdi işe başlanmıştır.

Başta gelen niyetimiz her şeyden, ama her şeyden önce, memleketimizin okullarında okutulması gerekli bulunan kitapları elifbâ (alfabe)den başlayarak öğretimin sonuna kadar yetecek şekilde yazıp yayımlamaktır. Medreselerin de eski zamanda ve halen Hint'te (bugünkü Pakistan bölgesi kastedilmektedir) mevcut olan usûl altına alınması tavsiye edilmekle beraber, eğitim ve öğretim

(1) Ali Suavi, nedense, «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» deyimi yerine ısrarla «Cemiyet-i İslâmiye» sözlerini kullanacak ve bu durum - başka sebeplerin de eklenmesi ile - kısa zamanda onunla Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın aralarını açacaktır. Ş.K.

için elverişli kısa çapta fakat öz yapıda eserler basılması düşünülmektedir. Zamanca lâzım gelecek kanunlara ve maarife dair küçük kitapçıklar da yayınlanacaktır.

Maksat millete bir hizmet etmek değil midir? İşte en büyük yükü üzerine almak ve millet için şanlı hizmette bulunmak şerefini kazanmakla iftihar etsin:

Ko, ne derlerse desinler, insan olan - tende can oldukça - milletine hizmet etmekten geri durmaz.

Bazan insanın vatanını terketmesinde de bir hayır vardır. Gerçek insan, yuvasını ve yurdunu terkeder ama, yine de milletinin iyiliği için çalışmaktan vazgeçmez. İşte, biz bu vazifeyi tanırız. Bunu ömrümüz oldukça çalışmalarımızla ve eserlerimizle ispat ederiz. Hasılı cemiyetimiz maarif yoluna çalışacaktır. Milletimiz de ona yardımdan geri durmayacaktır vesselâm.»

Bu garip yazıya jöntürk partisinin amblemi eklenmiş değildi. Çünkü ne böyle bir «Cemiyet-i İlmiye» kurulmuştu, ne de ilân edildiği şekilde kitapların yazılacağı ve yayınlanacağı konusunda kararlar alınmıştı. Zaten amaç da bu değildi. Çünkü, okullar için hazırlanacak kitapların, Osmanlı hükümetinin rızası ve onayı olmadıkça ülkenin hiç bir yerinde okutulamayacağı en açık gerçekler arasındaydı. Bunun böyle olduğunu bilmemek mümkün değildi. Bile bile böyle işlere girişmek ise boş şeylerle uğraşmaktan ileri bir anlam taşımazdı. Aslında, Yeni Osmanlılar- böyle kitap yayınlamak işlerinden fazla - en başta meşrutiyet idaresini kurdurmak için hükümeti korkutmaya lüzum görmüş, yayın işlerini de bunun için ele almıştı. Nitekim, **Muhbir**'den sonra yayın hayatına atılan **Hürriyet** gazetesi sadece bu amacı takip etmiş ve hiç olmazsa meşrutiyet idaresinin bir başlangıcı sayılabilecek olan Şûray-ı Devlet'in (Danıştay) kurulmasına sebep olmuştu.

Hasılı, asıl amaçla hiç bir şekilde ilgisi bulunmayan bu ilân niteliğindeki yazı gerçeğe ve amaca aykırı olduğu gibi, yersiz ve faydasız bir övünmeden başka bir şey değildi. Nitekim **Muhbir**'in ikinci sayısında da **«Fetavâ-yı Cihangîrî»** adlı bir kitabı kastederek şunları yazıyordu:

«Hint şahlarından Sultan Mehmet Evrengzîb, Hint müslümanlarını hanefilik mezhebine dönüştürmek ve onları bu mezhebin yargılarına göre davrandırmak için çareler düşündü. Gerçi bu konuda yazılmış bazı eserler vardı, fakat, bunlar dağınık kitaplarda

ve zaman zaman da çelişkilerle dolu bir haldeydi. Bütün bunları inceletip ortaya en gerçek ve en güvenilir bir ana kaynak koydurmak için Hindistan'ın tanınmış din ve hukuk adamlarını bir araya getirerek bir meclis kurdu. Onlara şunu salık verdi: Kütüphanelerde bu bahislere ait pek çok ve pek geniş kitaplar vardı. Bu kitaplar teker teker taranacak, onlardan işe yarayan maddeler -kaynak gösterilerek- bir araya getirilecek, sonra bunlar günün ihtiyaçlarını karşılayacak bir düzene sokulacaktı. Bu işin genel yönetimini Şeyh Nizam adlı bir değerli bilgine verdi. Şeyh Nizam'ın başkanlığı ve gözetimi altında din ve hukuk bilginleri toplandılar; uzun ve ciddî çalışmalara koyuldular. Sonunda yeterli bir kitap meydana getirip adına da «Fetavâ-yı Âlemgîrîyye» dediler.

Mehmet Evrengzîb Âlemgîr, bu değerli eserin meydana getirilmesine kadar, gerek müellifler için maaş, gerekse öteki masraflar için tam iki yüz bin rupye harcadı. Ancak, kitap yazma olduğundan, zamanla kopyaları yapılırken, bu kopya işlerinde birçok yanlışlıklar, değiştirmeler ve bozmalar kendini gösterdi. Ta ki Kalküta şehrinde, İngiliz idaresinin genel işlerini yöneten il meclisinin böyle değerli bir kitabı heder olmaktan kurtarmaya karar verişlerine kadar. Bu meclis, aldığı çok yerinde bir kararla, kitabı basıp yaymayı öngördü. Nitekim eser Kalküta'nın büyük bir matbaasında basıldı. Baskı hatalarının düzeltilmesi konusunda da din bilginleri büyük çaba harcadılar. Netice olarak, her sayfası 24 satırlı 4210 sayfa ve altı cilt üzerine eserin tam baskısını gerçekleştirdiler. Basılma işi tam dokuz yıl sürdü. İşte bizim tercüme etmeye başladığımız kitap budur.»

Ve işte, bu da, Ali Suavi'nin tek başına hiç bir zaman üstesinden gelmesine imkân bulunmayan bir işti ve aslında onun bir kuruntusundan başka bir şey değildi. Gerçi Ali Suavi, bu kitabın önsözünden sadece dört sayfayı Türkçe'ye çevirerek, bir örnek olmak üzere, taş basmasıyla bastırmıştı. Ama, yapılan şey sadece bundan ibaret kalmıştı. Yani 4210 sayfanın 4 sayfasının çevrilmesi ve basılması. 1867 yılı haziranından 1876 yılı ekim ayına kadar Londra ve Paris'te tam dokuz buçuk yıl kalan Ali Suavi bütün bu süre içinde adı geçen kitaptan bir beşinci sayfayı daha dilimize aktarmamıştı. Zaten, yalnız basım ve düzeltme işi dokuz yılı alan bir eserin bir adam tarafından -hele Ali Suavi gibi savruk denilebilecek bir adam tarafından- tek başına çevrilmesine fiilen im-

kân yoktu. O halde, gerçekler böyle iken, bir insanın hiç bir zaman başa çıkaramıyacağı konuları yapabilecekmiş, hatta yapmış bitirmiş gibi göstermesi hafiflikten başka neyle yorumlanabilirdi. Ne var ki bu çeşitten hafiflikler onun değişmez özelliklerindendi.

Muhbir'in bu ikinci sayısında bir de «Şark Meselesinin Bugünkü Hali» başlıklı makale göze çarpıyordu. Bu makalede, doğudaki hıristiyanların müslümanlara karşı olan iftiralarından, yersiz şikâyetlerinden söz ediliyor, Rusya'nın gizli gizli çevirdiği entrikalardan yakınılıyordu.

Meseleyi ele alıp ortaya koyuş ve anatomisini yapış fena sayılmazdı; fakat herkesin bildiği bu konuları öyle uzun uzadıya yeniden işlemeye, bunun için birtakım belgeler gösterme çabasına hiç ihtiyaç yoktu.

Gazetenin üçüncü sayısını ise Ziya Bey'in şu mektubu süslüyordu :

Faziletleri herkesçe kabul ve tasdik edilmiş olan efendim;

Lütfedip göndermiş olduğunuz «Muhbir» nushasıyla, ayrıca basılı olarak eklediğiniz mektubunuz elimize vardı. Daima size hayran ve sizi öven bir kimse olan bendenizin vatan ve millet konularındaki duygu ve tutumum üzerine mektubunuzda yazdığınız satırlar - gurbette bulunduğum için midir, yoksa başımdan geçen felâketlerin yaralarının acısından mıdır bunu bilemem - beni sonderece duygulandırdı. Vatan ve millet sevgisi... Ne güzel söz. Sizi daima saygı ve sevgiyle anan benim için bu ne büyük iltifat. Fakat ben, bu sıraya geçmek için gerekli sıfat ve davranışlarda bulunmayı şimdiye kadar başaramadığım için, bana yakıştırdığınız adı almaya utanmaktayım. Bu övgülü ve yüce sıfat ancak size lâyıktır. Çünkü bugüne kadar meydana getirdiğiniz değerli ilmî eserler ve herkesin takdirini kazanan hareketleriniz bunun tanığıdır. Bunu dost da düşman da böyle bilmektedir.

İstanbul'daki Muhbir gazetesi çok değerli bazı yazılarınızı yayınlayarak müslüman ve Türklerin, belki vatan ve milletini seven bütün Osmanlıların, gerçekten övünç vesileleri olmuş hürriyet ve yurtseverlik örneği idi. Orada yayım durduruldu; ama ne zarar, işte şimdi Londra'da yeni baştan kendini göstermiş bulunuyor.

Muhbir ki bir sitâre-i rahşân-ı şark idi;
Etti firâz-ı mıntıka-i garbda tulû. (1)

---

(1) «Muhbir ki doğunun parlak bir yıldızı idi; şimdi de batının doruklarında doğmaya başladı.» gibi bir anlamda. Ş. K.

Doğu halkının her şeyden fazla bilgi ve kültüre, Avrupalıların ise doğu olayları hakkındaki yanlış bilgilerini düzeltmeye ihtiyaçları vardır. Bu böyle olduğuna göre, ümit ederim ki, gazeteniz bu iki amacı gerçekleştirmeye araç olacak, belki de doğunun ve batının birleşip bir araya gelerek ortaya çok yararlı işler koymasına imkân hazırlayacaktır. Bu büyük hayal gerçekleştiği takdirde, hem doğu, hem de batı gazetenize sonsuz minnet ve şükran duyguları besleyecektir.

Bu amaç, daha başlangıçta değil, başlangıcın bile eşiğindedir. Ama, ne olursa olsun atılmış bir adımdır. Bundan dolayı hisseme düşen teşekkür ve tebrik görevimi size arzetmekten bir an bile geri kalmak istemem. Çorbada tuzum bulunsun diye yazmış olduğum bu satırların tarafınızca kabul buyrulmasını rica ederim. İlişikte bir adres gönderiyorum. Muhbir nushalarının her hafta bu bu adrese gönderilmesi istirhamlarım arasındadır.

Mademki özünüz doğrudur, doğrunun yardımcısı Cenabı Allah'tır. Allah'tan, daima başarılı olmanızı temenni ederim efendim.»

Ziya

* * *

Namık Kemal, bu sıralarda, Kâni Paşazade Rifat Bey'le birlikte Fransa'nın kıyı kasabalarından biri olan Dieppe'te bulunuyordu. Bu iki eski dost, ikiz yaratılmış kardeşler gibi, zaten duygu ve düşünce bakımından tamamiyle ortak olduklarından, Manş sahillerinin bu sakin şehrinde münzevi bir şekilde yaşamaya niyet etmişlerdi. Her ikisinin de hem başlarını dinlendirmeye, hem de orada en aziz amaçları olan memleket siyaseti üzerine fikir alış verişi yapmaya ihtiyaçları vardı. Burada bazı tasarılar hazırlayacaklar ve eylül sonunda Paris'e döneceklerdi.

Dedikleri gibi de yaptılar, Eylülün son günlerinde, hem oldukça dinlenmiş, hem de bazı kararlara varmış olarak Fransa başkentine döndüler. Rifat Bey lüks dairesine çekilerek, öğrenimi ile meşgul olduğu hukuk derslerine eğildi; Namık Kemal de Ziya Bey'in oturduğu eve yerleşti.

Ziya Bey, o tarihte Passy dolaylarında, dört tarafı da bahçe ile çevrili sekiz odalı külfetli bir konakta oturmaktaydı. Yaşayışta daima rahata ve intizama önem veren bu adam, apartman ve otel hayatlarına bir türlü kendini alıştıramamıştı. Hele ki her doğulu ve her görmüş geçirmiş devlet adamı gibi bahçeli, ağaçlı yerlere

de pek düşkündü. Bundan dolayı, âdeta Cenneti andıran geniş ve güzel bir bahçenin ortasında bulunan bu konağı kendi zevkine ve karakterine çok uygun görmüştü. Bu semt hâlâ bugün bile Paris'in o gürültülü patırtılı uygarlık çevresinden —bir dereceye kadar da olsa— uzak sayılabilir; o zamanlar ise şehrin varoşu niteliğindeydi.

Namık Kemal ile Ziya doğulu olmaktan bir türlü sıyrılamamıştılar. Her şeyden önce Fazıl Mustafa Paşa'nın konağının kileri onlar için aranılan her şeyi içinde bulundurmaktaydı. Yiyecekler şöyle dursun, her hafta İstanbul'dan Karakulak suyu bile gelmekteydi.

Mehmet, Reşat ve Nuri Beyler de Bulvard de Saint Michele'de 27 numaralı bir evin üçüncü katında yerleşmişlerdi. Âgâh Efendi, her zaman olduğu gibi, ayrı ve tek başına idi; Brüksel'de bir pansiyonda kalıyordu.

Haftada bir gün, bütün Yeni Osmanlılar —Fransızların deyimi ile— Jön Türkler Ziya Bey'in evinde toplanırlardı. O gün öğle ve akşam yemekleri bir arada yenilirdi. Bu yemeklerin özelliği İstanbul-vârî pişirilmiş olması idi. Kasap Arif Efendi adında Davutpaşa'lı bir eski dost da Yeni Osmanlılar'a katılmıştı. Bu Arif Efendi, son derece tatlı huylu bir adamdı; özellikle de Ziya Bey'in hem ilmine, hem konuşmasına, hem tavır ve davranışlarına hayrandı. İşte İstanbul-vârî yemekleri hazırlayan o idi.

Arif Efendi'nin tamamiyle kendi zevkine ve iştahasına göre hazırladığı «menü» bütün arkadaşların zevk ve iştahalarına hitap ederdi. Ziya Bey'in bir de Paris'li kadın aşçısı vardı. Bu kadın Arif Efendi'ye alafranga yemekleri, Arif Efendi de ona alaturka yemekleri yapmayı öğretiyordu.

İkisi de kabiliyetli kimseler olmalılar ki, altı ay sonra birbirlerinin yemek pişirme meharetlerini karşılıklı olarak bütünüyle elde etmişlerdi. Bundan dolayı artık Arif Efendi —haftanın belli günlerinde gelen— aşçı kadının bulunmadığı zamanlarda ona vekâlet ediyordu. Fazla olarak Arif Efendi, akşamları kurulan içki meclislerinde iyi bir nedim olarak da yerini dolduruyordu. Hasılı Kasap Arif, Paris'e sanki sırf Ziya Bey'le beraber bulunmak için gelmişti.

Bundan epey sonraları, Namık Kemal **Hürriyet** gazetesini terkettiği ve Jön Türk Partisi ikiye ayrıldığı zaman, gazetenin al-

tındaki sorumlu müdür yerini bu Arif Efendi imzalamıştır. Hasılı —şöyle de böyle de olsa— o da Yeni Osmanlıların yayınlarına, bu kadarcık da dense, katılmıştır. **Hürriyet'in**, Ali Suavi'nin bir oyunu ile Londra'da yayınlanmasının durdurulması ve matbaaya savcılık tarafından haciz konması üzerine Ziya Bey İsviçre'ye çekilmeye mecbur olduğu vakit **Hürriyet** orada yine bu Arif Efendi'nin el yazısıyle ve taşbasması olarak neşredilmiştir. Hatta Ziya Bey'in ünlü **«Zafername»** şerhi de yine onun el yazısıyle basılmıştır.

Fazıl Mustafa Paşa, İstanbul'a döndükten sonra, zaten daha yeni yeni örgütlenmeye başlamış bulunan Yeni Osmanlılar Partisinde sarsıntı belirtileri kendini göstermeye başladı. Meselâ, bu arada, o zamanın iyi bir parası olan, 250 bin frank sermayeye göz diken bazı tamahkârlar Ziya Bey aleyhinde çeşitli entrikalar çevirmeye koyuldular. Fazıl Paşa'ya arka arkaya mektuplar yazarak, türlü türlü yalan dolanla dolu ihbarlarda bulunmayı kendilerine iş güç edindiler. Durup dinlenmeden gelen bu ihbar mektuplarının bir kısmını Mustafa Fazıl Paşa, İstanbul'dan Ziya ve Namık Kemal Beylere paket halinde gönderdi. Hatta, içlerinde on kadarı vardı ki hiç açılmamıştı. İşin asıl şaşılacak tarafı, Fazıl Paşaya yollanan bu ihbar mektuplarının hepsinin Londra'dan yazılmış, fakat Hollanda'dan postaya atılmış olmaları idi.

Bunları yazan adam —ki cemiyet üyelerince kim olduğu bilinmekteydi— her nasılsa İngilizlerin o kendilerine özgü kâğıt ve zarflarını değiştirmeye lüzum görmemişti. Eğer azıcık düşünse, uzağı görebilseydi, pekâlâ Hollanda'dan birkaç deste kâğıt ve zarf getirtip onlara yazabilirdi.

Rahmetli Fazıl Paşa, mektupların yalnız birkaçını açmış; ondan sonra birbirini izleyen ötekileri daha öncekilerin aynı zarf ve kâğıtla ve aynı yazıyle görünce, artık bunları açmaya ihtiyaç duymamış, bununla birlikte hiç birini yırtıp atmamış, yakmamış ve —yukarıda söylendiği gibi— günün birinde hepsini kocaman bir zarfa koyarak Sakakini aracılığı ile Ziya ve Namık Kemal beylere yollamıştı. Buna, biraz aşağıda göreceğimiz, kendi mektubunu da eklemişti.

Mektupları alan beyler —paşanın tavsiyesine uyarak— okuduktan sonra onları yine oldukları gibi Sakaki'ye teslim etmişlerdi. Mustafa Fazıl Paşa'nın cömertliğine ve civanmertliğine teşekkür etmekle birlikte ne eski sermayeyi, ne de yapılacak zammı ka-

bul etmemişlerdi. Parayı bankaya iade ettikleri gibi, ihbarcının baskı masraflarını da, vereceği listeyle, Sakakini'den istemesini Ali Suavi'ye yazmışlardı.

Bununla birlikte, altı ay sonra **Hürriyet** yayınlanmaya başladığı zaman bu para Namık Kemal ve Ziya beylere ısrarla verilmişti. **Muhbir**'in basılması için ayrılan para kesilmiş, sadece Ali Suavi'nin maaşının ödenmesine devam edilmişti.

Hürriyet'in yayınlanmaya başladığı ilk günlerde, Âgâh Efendi'nin İstanbul'daki eski adamlarından Melik Efendi adında bir Ermeni, Türkiye'den getirtilmiş ve dizgi işi ile görevlendirilmişti.

Suavi'ye gelince, o, daha Simav'da «Küçük Hoca» diye anılıp medrese dersleri okuttuğu zamanlar, kendisinin çömezliğinde Hasan adında birini getirtip mürettiplikte kullanmıştı. Bütün bunlar olurken eski mürettip Anesti tabiatıyle açıkta kalmıştı.

FAZIL MUSTAFA PAŞA'NIN ZİYA VE NAMIK KEMAL BEYLERE YAZDIGI MEKTUP:

«Beyefendiler,

İçinizde ahlâkça zayıf bir adamın da bulunmuş olması benim için üzülecek ya da şaşılacak bir nokta teşkil etmemektedir. Belki böyle bir adamın bulunmamasına şaşmak lâzım gelirdi. Çünkü dünya, dünya olalı insanlık bu çeşitten iğrenç ve aşağılık şeylere düşkündür. Size ilişikte göndermiş olduğum mektupların yalnız ikisini açmıştım; lâkin bunlardan da sadece birisini okumuştum. Ötekileri açmaya bile ihtiyaç duymadım, oldukları gibi sizlere gönderiyorum. Benim yaptığımı uygular da siz de açmaya lüzum görmezseniz sanırım ki isabet etmiş olursunuz. Kötü ve sevimsiz bir şeyi bir kere gördükten sonra onu bir ikinci defa görmek insanın ruhunu tedirgin ediyor.

Benim bir âdetim vardır; o da bir iftiracıyı, yaptığı iftiraya karşı, kabına sığmayacak hâle getirerek kendisinden intikam almaktır. İşte bundan dolayıdır ki bu iftiracının hasedini çeken 250 bin frank sermayeye bir 250 bin frank daha ilâve etmesini Sakakini'ye bildirdim. Bundan böyle de masrafların defterini (hesabını demek istiyor) değil, miktarını bildirip gereğini yapmakla yetinmenizi rica ederim. Eğer, zamanı gelip de yaptığınız ve yapacağınız yayınların devamına ihtiyaç kalmazsa bu parayı sayın arkadaşlarınız arasında bölüşmekte serbestsiniz.»

Mustafa Fazıl

Girit ihtilâli 1866 yılından beri sürüp gitmekteydi. Âlî Paşa, bazı kumandanları, devlet adamlarını ve kalem sahiplerini de yanına alarak bir savaş gemisiyle Girit'e gitmişti. Niyeti bizzat yerinde ayaklanma sebeplerini inceden inceye gözden geçirmek, bunun nasıl ortadan kaldırılabileceğinin çarelerini araştırmaktı. Önce barış, çok zorunlu bir durum meydana çıkarsa, belki de savaş konularında çalışmalar yapacaktı.

Arkadi adındaki bir Rum korsanı, Girit kıyılarında zararlı davranışlarda bulunmaktaydı. Bu korsan ve gemisi, bir süre önce, Osmanlı donanması tarafından takip edilmiş ve ele geçirilmişti. Bundan dolayı Yunanistan'dan Girit'e, gönüllü adı altında asker ve savaş malzemesi göndermek zorlaşmıştı. Şimdi bu işi, daha küçük ve dar ölçüde, ufak yelken gemileri yapıyordu. Sonuç olarak ayaklanmacılar, kendilerine yapılan yardımlardan geniş ölçüde yoksun kalmışlar, yavaş yavaş sinme ve çözülme belirtileri göstermeye başlamışlardı.

O sıralarda Yunanistan tarafından, çok zekî oluşu ve kurnazlığıyle ün yapmış, Rangabe adında bir adam Paris Elçiliğine tayin olunmuştu. Bu adam, ne yapmış yapmış, Üçüncü Napolyon'un yakın dostluğunu, belki sır arkadaşlığını kazanmıştı. Ayrıca Paris diplomatik çevrelerinde sevilip sayılan bir kişi olmuştu.

Yine o sırada idi ki **Muhbir** gazetesi sahibi Ali Suavi, iki aydan beri evli bulunduğu bir İngiliz kadını ile, Paris'te Richelieux sokağında bir evde oturmaya başlamıştı. **Muhbir** gazetesinin makalelerini Paris'ten yazıp gönderiyordu.

Ali Suavi'nin evlendiği İngiliz kadınına Ziya Bey, Hasene adını koymuştu. Kadın, aslında iyi bir eğitim ve öğretim görmüştü. Fakat, kimbilir hangi sebeplerden dolayı, aşağı tabakada yaşayan kadınların seviyesine inmişti. Zaten Ali Suavi de onu böyle seviyedeki kadınların yaşadığı bir yerde görüp tanımıştı. Hasene Hanım, ana dilinden başka, Fransızca'yı da çok iyi konuşuyor, okuyup yazıyordu. Suavi'ye gelince; o İngilizce adına daha tek bir kelime bilmedikten başka Fransızca'da da iki kelimeyi doğru dürüst bir araya getiremiyordu.

İşin tuhaf tarafı ise şuradaydı: Kaşlın üç ay içinde Ali Suavi'ye İngilizce bir kelimenin telâffuzunu öğretmeye muvaffak olamadığı halde, kendisi belirli bir oranda Türkçe konuşmayı başarmaya başlamıştı.

Arkadaşlardan Reşat Beyle Ziya Beyin, çocuklarına mürebbiyelik etmek üzere İngiltere'den getirttikleri Cörcine adlı bir kız, bu Hasene Hanımın yakın dostlarından olmuştu.

Ali Suavi, geceleri evinde toplantılar düzenliyordu. Bu toplantıya bazı Fransızlarla, ömrünün büyük bir kısmını Paris'te geçirmiş ve âdeta Fransızlaşmış Getltif adlı bir İngiliz, hiç aksatmadan, devam ederlerdi. Ancak, ne var ki, evinde yapılan bu toplantılara en yabancı kalan kişi yine Suavi'nin kendisiydi; çünkü hâlâ en küçük ölçüde olsun Fransızca'yı anlayıp konuşamıyordu.

Ali Suavi'nin «müsamere» adını verdiği ve güya bir çeşit seminer niteliği taşıyan bu toplantılar, 1867 yılı aralık ayının başlangıcından 1868 yılı karnaval ayına kadar böylece devam etmişti. Şubat gelip de karnaval başlayınca Hasene Hanım, yeniden kanatlanmaya başlamış, geceleri karnaval âleminin ufuklarında alabildiğine uçmaya başlamıştı.

Bu karnaval dolayısıyle **Muhbir** gazetesinin kendine özgü yolu yordamı da değişmişti. İşte şu aşağıdaki yazıyı buna örnek olarak gösterebiliriz:

29 şubat 1868 — 25. sayı

«İngiliz gazeteleri, şimdiye kadar Girit'te Osmanlı sadrazamının tutmuş olduğu siyasete türlü türlü mânâlar vermekte idiler. Şimdi de diyorlar ki: «Sadrazamın da aklı iyice kesti ki Girit Yunanistan'a gidecektir. Fakat müslümanların taassubundan korktuğu için kendisi bunu gerçekleştirmeye cesaret edemiyor. Bundan dolayı öyle bir yol izlemeye başladı ki, Girit'teki müslümanlar üzülüp sıkılıp en sonunda bu adadan ayrılmayı isteyecekler. Bu istek sadrazam için bir belge yerini tutacak ve yana yöreye: «Ne yapayım, müslümanlar kendi istekleriyle Girit'i terkettiler.» diyecek...»

Görülüyor ya, «İngiliz gazeteleri» deyimi ortadan söyleniyor. Filan ve falan gazeteler diye ad verilmiyor. Çünkü, hiç bir İngiliz gazetesinde böyle bir yazı yayınlanmamıştır. Hatta Reşat Bey, Ali Suavi'ye: «Bu yazıyı hangi İngiliz gazetesinde gördünüz?» diye sormuş; Ali Suavi: «Bilmem, Hasene okumuş bana söyledi.» cevabını vermiş. Reşat Bey muzip ve işin ucunu bırakacak adamlardan değil; bundan dolayı durumu Hasene Hanım'dan da sormuş. Kadın saf saf cevap vermiş:

— «Hayır, bir İngiliz gazetesinde böyle bir yazı okumuş değilim; faraza okumuş olsam bile bunları kocama hangi dille anlatabilirim?»

Ali Suavi'nin böyle meharetleri çoktu. Arapça kitaplar için Arap yazarları icat eder, sonra o hayali yazara birtakım kitaplar yazdırırdı. Üçüncü olarak da o kitabın falanca bölümünün falanca fıkrasından bir sayfayı «Abdürrâfi Kendi (Tarikün Necat) mda dedi ki: Evvelâ Mısır'da başlamıştır...» yollu uydurduğu ibareyi (cümleyi, sözü) sanki Arapça'dan çevirmiş gibi ortaya sürerdi.

Gazetesinde neşredilen birçok yazıların, fıkraların aslı bu çeşitten uydurmalardı. Bu arada, sık sık kâh Londra'da kendisini malikânesine davet eden bir lordla yaptığı ilmî ve siyasî sohbetleri; kâh müslümanları öz bir müslümandan daha çok seven islâm dostu bir İngiliz'in yana yakıla ortaya sürdüğü görüşleri —ki hepsi hayâlü rünü idi— uzun uzadıya anlatırdı.

Bunun bu türden yayınlarına da bir örnek verelim:

Muhbir: Sayı. 34—13 mayıs 1868

«Geçenlerde Londra'nın seçkin ve soylu ailelerinden birinin konağına davetli gitmiştim. Bu zat beni hayli hayretlere düşürdü. Gerçi elbisesi sade ve günümüzün düşkün olduğu süslerden tamamiyle uzaktı; fakat öylesine derin bir bilgi ve kültürü vardı ve öylesine güzel konuşuyordu ki insan kendisini dinlemeye doyamıyordu. Pek kısa, fakat buna karşılık mânâca pek yüklü cümleler düzenliyordu. Tavır ve davranışlarından ve özellikle eserlerinden çıkarttığım (!) sonuca göre zihni yalnız bir sınıfın meselelerine takılı kalmıyor, bütün insanlığı kapsıyordu. Kısacası dünyanın daha iyiye ve daha güzele gitmesini amaç edinmiş bir adamdı.

Bu zat bana evinin üst katında, sayısız kitaplar ve yazılı kâğıtlarla kapısına kadar dolu bir oda gösterdi; sonra gözleri yaşlarla dolmuş olarak bana dedi ki:

— «Bütün şu kâğıtları ve kitapları görüyorsun ya; işte otuz beş yıldan beri salt Osmanlıların iyiliği ve hak ettikleri yükselmeyi elde etmeleri uğruna yazmış olduğum kitapların ve mektupların örnekleri ve müsveddeleri ile meydana gelmiştir.»

O sırada yanımda bulunan tanınmış İngiliz bilginlerinden biri kulağıma eğilerek dedi ki:

— «Kendisi şimdiye kadar, Osmanlılar uğruna, sadece öz kesesinden kırk bin lira sarfetmiştir.»

Aşağıya, misafir odasına indik. Tatlı tatlı konuşmaya dalmıştık. Bu sırada ev sahibinin zevcesi olan hanım, küçük çocuklarından birinin yüzüne bakarak ve göğüs geçirerek:

— «Yavrum, seni Türkiye'ye (1) göndereceğim. Osmanlıları göresin ve onları tanıyasın diye. Ama şundan korkuyorum ki Osmanlılar bitip tükenmeden önce seni yetiştiremiyeceğim,» dedi.

Bu trajik kelimeyi işitince birden tüylerim ürperdi. Hemen:

— «Siz Osmanlıların biteceğini mi zannediyorsunuz? Buna imkân var mı?» dedim. O gözlerini küçülterek ve kaşlarını çatarak yüzüme acı acı baktı, dedi ki:

— «Osmanlılar kendi kendilerini yiyip bitirecekler..»

— «Ne ile hanımefendi?»

— «Taklitle.» dedi. «Türkler şu taklitle kendi kendilerini yiyip bitirecekler!..»

Hanımın bu sözleri, akıl kulağıma öyle bir çarptı ki bundan hasıl olan ürperti ile bir süre titremekten kendimi alamadım. Sonra nefsimi zaptederek:

— «Bunun açıklanmasını isterim,» diye konuştum.

O zaman kadının kocası yüzüme baktı:

— «Fuat Paşa nasıl bir adamdır?» diye sordu.

— «Mala mülke dair işlere karıştırılmazsa iyidir,» dedim.

— «Yok, yok.. Nasıl adamdır diye soruyorum!.» sözlerini tekrarladı. Cevap veremeyip susup kaldım. Paşayı tarif etmek için yeterli bir kelime söylemeye gücüm yetmiyormuş gibi bana bir sessizlik musallat oldu.

Bunun üzerine adam dedi ki:

— «Ben size söyleyeyim: Fuat Paşa Osmanlı gibi bir adam değil, Fransız gibi bir adamdır.»

Ve bu cümle ile «taklid» in ne anlama geldiğini bana açıklamış olduğunu anlayınca:

— «Doğru, doğru; evet Osmanlıları işte bu hal bitirecektir,» dedim.

Bu dosttan ayrıldıktan birkaç zaman sonra, başka bir zat tarafından davet olunduğumdan, ona da gitmiştim. Bu da İngilizlerin soylu ve zengin ailelerinden biriydi. Bu zat da islâmların ahlâklarına ve din yönündeki tutumlarına öylesine âşık ve öylesine onla-

---

(1) Gerek Ali Suavi'de gerek daha başka bazı Yeni Osmanlılar'da, o zamanki ülkeden söz edilirken «Türkiye» yerine «Türkistan» sözü kullanılmaktadır. Biz bunların tümünü Türkiye biçiminde aktarmış bulunmaktayız. Bilindiği gibi «Türkiye» terimi o zamanlar henüz yaygınlaşmamıştı. Ş.K.

rın iyiliğini isteyen (!) (1) biridir ki, nasihatlarını sadece Osmanlı hanedanına hasretmekle yetinmedi. Araplarda, Hindistan'da, Türklerde, Çin'de mevcut ne kadar müslüman varsa hepsini tek bir bütün halinde görmekteydi. Bu arzusunu gerçekleştirmek imkânlarını arayarak kâh İstanbul'a, kâh Arabistan'a, kâh Hind'e, kâh Çin'e durmaksızın seyahatlar düzenlemekte ve kutsal bildiği amacı uğruna bütün malım mülkünü harcamaktadır. Bunun böyle olduğu bütün hayırsevenler tarafından da bilinmektedir.

Sohbetimiz sırasında bu zat da görüşlerini açıkladı. Söylediklerinin özeti şudur:

İstanbul'daki hükümet üyeleri ile ileri gelen devlet adamlarından çoğu namuslu ve yetenekli kişiler arasından seçilmemektedir. Yüksek mevkilere hep rezillikleriyle ün salmış kimseler getirilmekte, asıl namuslu ve yetenekli kimseler birer tarafa atılmış bulunmaktadır.

Bunları ileri süren zat şu sözleri de eklemekten geri kalmadı:

— «Ama, zannolunmasın ki bu musibet sadece İstanbul'a özgü bir tutumdur. Aslında hiç de öyle değildir. Şimdi, dünyanın her tarafında durum böyledir. Gazeteleri dikkatle oku. Günümüzün insanlarının hayat hikâyelerini yazan yeni kitaplara şöyle bir göz gezdir. Bak ki Avrupa milletlerinde de, birçok değerli eserler meydana getirmiş olan; namusluluk, dürüstlük, yurtseverlik ve dindarlık temsili sayılan nice değerli adamlar vardır ki bunlar da ısrarla işbaşından uzak tutulurlar ve büyük mevkilere getirilmezler. Söyleyin bunların kaç tane istisnası vardır?

Fakat, asıl acınacak durum şudur: Birçok ahmaklar düşünmüyorlar ki her memlekette namuslu, değerli ve seçkin kimseler hep hükümet memurluklarından ürke ürke kaça kaça çoğaldılar; nihayet cemiyetler meydana getirmişlerdir. Öyle görünüyor ki çok yakın bir zamanda Avrupa'nın bu hain fikri mağlûp olacaktır. Bilgi ve namus sahibi, değerli insanlar idare makinesinin dizginlerini ellerine alacaklardır. İşte nihayet o zaman, Allah'tan korkan ve edepsizlikten hayâ eden kimseler iş başına geçeceklerdir. Sabrediniz ve bekleyiniz; çok kalmadı.

---

(1) Ali Suavi'den alınmış metinlerdeki ünlem işaretleri —alaya alınmak için— eserin yazarı Ebuzziya Tevfik Bey tarafından kasten konmuştur. Ş. K.

Zannetmeyiniz ki milletler bütün bu olup bitenlerden habersizdirler ve bunlara akılları ermemektedir. Hayır, haberlidirler ve akılları da ermektedir. Meselâ, Fransız milleti şu günkü günde, eski halinden çok şeyler kaybettiğini sezinlenmenin acıları içindedir.

Yakın zamana kadar Fransa'nın, bugünkü kadar aşırı borçları yoktu. Bugün ise devlet gırtlağına kadar borca gömülmüş haldedir. Günümüzde şu Paris şehrini süslemek için harcanan paralar çoktan tahammül sınırlarını aşmıştır. Şimdi, kimse eline geçen para ile geçinememektedir. Herkesi iyi kötü geçindirmek için, yani geçime bir çare bulmak için her türlü fitne ve ahlâksızlığı, akla hayâle gelmez sefahet araçlarına hükümet tarafından izin verilmektedir. Paris şehri bugün baştan başa bir sefahet fabrikasına benzetilmiştir. Ama ne var ki sefahet fabrikasının işletilmesi ile işlerin sonuna kadar aynı düzende gitmeyeceğini millet görüp anlamaktadır.

Yakında bir inkılâbın olduğunu göreceksiniz. İşte o zaman şu edepsizlik mesleğine yakalarını kaptırmış bulunanların, bu ahmakların nasıl pişmanlık duyduklarını işiteceksiniz. Fakat, ne olurdu, nasıl olsa er geç gerçekleşecek olan bu inkılâp, hiç olmazsa Osmanlılar da bu kötü yola dökülmeden önce meydana gelseydi...»

* * *

Acaba şu «Osmanlıların iyiliği uğruna yazdığı eserlerin müsveddeleri ile, kapısına kadar, bir oda doldurmuş veya böyle bir amaç için kendi kesesinden kırk bin İngiliz lirası harcamış olan adam kimdi? İnsan, böylesine üstün faziletlerinden bahsettiği civanmert kimselerin, hele kendi milleti için seve seve kırk bin lira harcamış üstün iyi niyetlilerin bu tutum ve davranışlarından bahsederken onların yüce adlarını açıkça ilân ederek milletinin bütün şükran borcunu neden bunların üstüne yöneltmekten geri kalabilir, hatta bunu yapmaya nefsinde nasıl olur da mecburiyet duymaz?

Hele, Osmanlılar hakkında göğüs geçirecek kadar duygulu ve onların çöküşünden önce evlâdını Türkiye'ye gönderemediği için ağlamaklı olan çok saygıdeğer bir hanımın, o temiz ve ince kalpli meleğin kim olduğunu bizlere bildirmekten nefsini nasıl olur da alıkoyabilir? Yoksa, bu baştan başa canlı bir fazilet anıtı olan karı koca —tevazuları icabı olarak— adlarının ilân edilmemesini Ali Suavi'den özellikle istirham mı etmişlerdir ki o da bu adları gizli tutmaya mecbur kalmıştır?

İkincisine gelelim: İslâm ahlâk ve din kurallarına âşık, bütün müslümanların iyiliğini candan gönülden isteyen sadık bir dost olduğundan söz ediliyor. Bu arada, yeryüzünün dört bir bucağına yayılmış müslüman ulusların bir araya getirilmesi için —kendine düşen çabaları harcayarak— türlü zahmetlere katlanıp kâh Çin'e, kâh Hind'e, kâh Arabistan'a, kâh İstanbul'a bitmez tükenmez geziler yapmakta olduğu da ilâve ediliyor. Öte yandan bu adam İstanbul'da iş başına namuslu ve değerli adamların geçmemiş olduğundan, bütün büyük ve önemli mevkilerin ehil olmayan kimselere dağıtıldığından da şikâyetçidir. Sonra da dönüp bu gibi hallerin sadece Türkiye'ye ve İstanbul'a özgü bulunmadığını da hatırlatmaktadır. Hasılı birbiriyle ilgili ya da ilgisiz birtakım görüşler ve düşünceler ileri sürüp durmaktadır.

Biraz düşünülüp fikir yorulacak olunursa, görülür ki sadece Osmanlı ülkesindeki müslümanları maksat çerçevesine almayarak dünyanın her tarafındaki islâm ümmetini tek bir bütün halinde bir araya toplamak isteyen bu «iyi yürekli hıristiyan», bu amacını gerçekleştirmek için, 1868 yılında Avrupa'da geçerli bulunan bütün siyasî, sosyal ve ekonomik şartları elinin bir tarafıyle âdeta bir tarafa itiyor; daha doğrusunu söyleyelim: Bunlar hakkında ne kadar cahil olduğunu bizzat kendisi ispat etmiş bulunuyor. Söylediklerinin üçüncüsüyle ikincisini, ikincisiyle birincisini yalanlıyor ya da onlarla çelişkiye düşüyor.

Bu adam, gerçekten de Ali Suavi'nin söylediği gibi bir İngiliz, hatta İngilizlerin ileri gelenlerinden birisi ise, kendi memleketinin nasıl şartlar altında idare edilmekte olduğunu, siyasetinin temelinin neden ibaret bulunduğunu herkesten iyi bilmesi gerekir. İngiltere'de iktidar makamına getirilen kimseler hakkında hükümetin, yani hükümdarın ne tesiri vardır? İngiltere'de o tarihlerde iki siyasî parti vardı ki birine Whig, ötekine Tory denirdi. Bugün birine Liberal, ötekine Muhafazakâr adı veriliyor. Milletin alabildiğine serbest oyları ile meşrutiyet meclislerinde toplanan bu iki partinin fikir ve görüşlerinin çatışması sonucu olarak, bazan biri, bazan öteki galip gelip iktidarı eline alır veya iktidardan düşer. Durum tamamıyle böyle olduğuna göre, hükümet üyelerinin azlinde ya da tayininde hükümdarın ne gibi bir rolü vardır ki işe ehil olanların, olmayanların iş başında bulunmalarından o sorumlu olsun? Burada —eğer bir sorumluluk varsa— o sadece millete düşer; çün-

kü, işleri yürütecek olan vekillerini bizzat millet seçmiştir, milletin seçtiği milletvekilleri, çoğunluklarına dayanarak, hükümetlerini kurmuşlardır. Çoğunluk azmlığı yenmiştir; memleket için en hayırlısı olan, fikir çatışmalarından gerçeklerin şimşeği ortaya çıkmıştır.

Meşrutiyet usulü ile yönetilen ülke ve ulusların hepsinde durum böyle olup bittiği halde, onu siyasî bir felâket gibi nitelemek, şu Ali Suavi'nin dünyayı gezip görmüş üstün zekâlı İngiliz düşünürüne doğrusu hiç de yakışmıyor.

İnsanın, bu satırları okurken, aklına ister istemez şöyle bir soru geliyor: «Böyle bir fikir ve görüşe sahip olan, yabancı uluslar ve ülkeler şöyle dursun, kendi ülkesinden ve ulusunun yönetim tarzından bile haberli bulunmayan bir adamın bu çeşitten saçmaları siyasetin temel ilkeleri olarak gösterilmek istenirse, Yeni Osmanlıların tasarladıkları meşrutiyet idaresi ile bu adamın verdiği dersler arasında nasıl bir bağlantı kurulabilir? Böyle bir bağlantı kurulsa bile bunun neye ve kime faydası olabilir?

1867 yılında Avrupa'da İngiltere'nin devleti yönetiş tarzına yakın bir tarzda memleket işlerini yürüten devlet sayısı —küçüklü büyüklü— dört beşi geçmiyordu. Hatta, bütün azametine rağmen, Fransa bile bu devletler arasında sayılamazdı. Bu dört beş devlette iktidara geçmek için, mutlaka milletin güvenini ve güvenin belirtisi olan oyları kazanmak gerekti. Fransa'daki, Avusturya'daki meşrutiyet yönetimi, her şeye rağmen, kayıtlı şartlı bir karakter taşıyordu. Yani, bu imparatorluklardaki meşrutiyet, istenilen ve gerçek ölçüde bir meşrutiyet değildi.

Sonra, mutlakiyetle yönetiş usulünün en müthiş bir istibdat tarzını temsil eden Rusya'da bile iş başında Prens Gorçakof gibi bir siyaset dâhisi bulunmaktaydı. Evet, orada idarede en şiddetli bir istipdat göze çarpıyordu. Ancak, müstebit olan hükümdar —Rus Çarı— hükümete aldığı adamları cidden büyük bir titizlikle seçiyor, bunların her anlamıyle olgun, zekî, tecrübeli olmalarına, yurtseverlikte denenmiş bulunmalarına dikkat ediyordu. Çünkü, biliyordu ki istibdatlı bir yönetimi bile devam ettirebilmek, memleketin dış politikasını başarıyle yürütebilmek, ülkenin şanını ve şerefini zedelemeden idare mekanizmasının çarklarını işletebilmek de yine akıllı, namuslu, işbilir ve yurtsever adamların kullanılmasına bağlıydı.

Gariptir ki, Ali Suavi Efendi'nin, her şeye ve herkese tersten bakan bu «büyük adamı», dünyayı bilip tanımak bir yana, kendi memleketinin şartlarını, yönetimini ve insanlarını da zerre kadar tanımıyordu. Böyle bir insan gerçekten var mıydı? Sorusuna gelince, bunun üzerinde fazla durmaya bile lüzum yoktur; çünkü, hemen her konuda olduğu gibi bu konuda da Ali Suavi gerçekleri ve gerçek kişileri değil, hayâlini ve hayâlinin çarpık kişilerini ortaya koyuyordu.

Ama, biz yine devam edelim: İngiltere'de 1867'de Lord Derby, Lord Disraelli, Lord Granuil, Lord John Russel ve Klarandon gibi seçkin devlet adamları bulunuyordu. Bunlar, günün siyasî dengesine göre, âdeta nöbetleşe devlet gemisinin dümenini ellerine alıyorlar, kırk milyonluk bir milletin şânının ve şerefinin daha da yükselmesi için çalışıyorlardı. Şüphesiz, siyaset anlayışları arasında belirli farklar vardı; bunun sonucu olarak herhangi bir seçim sonunda yenilgiye uğrayınca, büyük bir huzur ve soğukkanlılıkla yerlerine karşı görüşün temsilcilerine terkediyor, muhalefete geçiyorlardı. Muhalefetteki görevlerini de iktidardaki kadar ciddî ve şerefli bulmaktaydılar. Hasılı herkes, her bakımdan birinci planda yurtlarının saadet ve selâmetlerini görüyor, her şeylerini bu amaca yöneltiyorlardı.

Acaba, Ali Suavi'nin bu üstün zekâlı, seçkin ve faziletli kişisi, kendi hemşerisi bulunan bunca adamdan bir tanesinde olsun namus, dürüstlük, değerlilik, çalışkanlık eseri görmemiş miydi?

Canla başla temenni ettiği ve pek yakında gerçekleşeceğinden emin bulunduğu inkılâp acaba nasıl bir şeydi; bunu anlamaya cidden imkân yoktur. Çünkü, en basit örneği, işte o günlerin üstünden yarım yüzyıla yakın bir zaman geçti, ortada en ufak bir değişiklik görülmedi. Çünkü hayâlin, hele safsatalı bir hayâlin gerçeğe dönüştüğü yeryüzünde şimdiye kadar görülmediği gibi bundan sonra da görülmeyecektir.

Ali Suavi'nin bu adamı, bir hayâl mahsulü olmayıp da gerçekten yaşamış biri olsaydı, insan kendisini yakalayıp o gülünç fikirleri hakkında sorguya çekebilirdi. Çünkü, yukarıda sıraladıklarımızdan başka daha sorulacak pek çok şeyler vardı. Meselâ, 1868 Fransa'sının nereye ve ne kadar borcu olduğunu, Paris'in güzelleştirilmesi için harcanan paraların tahammül edilmez bir dereceye varmasından kimlerin ne gibi zararlar gördüğünü öğrenmek ister-

di. Hele, Paris'in güzelleştirilmesi için harcanan paralardan dolayı halkın geçinemez bir hâle düştüğünden söz etmek pek garip düşüyor. Çünkü, bu güzel beldeyi süslemek için harcanan para mal mülk, servet sahibi kimselerden alınan vergilerden ibarettir ve şehir belediye meclisinde —yine hemen hepsi çok zengin olan— üyelerin oy birliğiyle alınmış bir kararın sonucudur. Geniş halk yığınlarından Paris'in süslenip güzelleştirilmesi için vergi, para ve benzeri şeyler aslâ alınmamıştır. Esasen Paris'in belli başlı bütün meskenleri büyük zenginlerindir ve halk yığınlarının dört metrekarelik bir kulübeleri bile yoktur. Kaldı ki şehrin süslenip güzelleştirilmesi konusunda birçok iş, inşaat, alım satım, kol bilek çabası gibi şeylere ihtiyaç olduğundan halk tabakası bundan sadece olumlu yönde etkilenmiştir. Paris'in âdeta yeni bir şehir olarak kurulması çabasından geniş halk yığınları çeşitli yönlerden yararlanmış, bundan ancak sevinç ve mutluluk duymuşlardır. Hattâ bütün bu işlerin hemen tek yöneticisi olan Baron Haussman'a şehrin geçim darlığı çeken insanları «işçilerin babası» adını vermişlerdir.

Haussman, bir yandan şehrin bayındırlığı ve güzelliği için çalışır ve bunu kendisine dert edinirken, bir yandan işçilerin devamlı iş bulması konusunu amaç edinmiş ve bundan dolayı fakir fukaranın koruyucusu olarak anılagelmiştir. Öte yandan, bu büyük adam, Üçüncü Napolyon döneminin en namuslu ve geniş halk yığınları hakkında en şefkatli bir adamıdır.

Şehri sarmış olan sefahet havasına gelince: Dünyanın her büyük şehri, hele ki pek çok yabancıların ve turistlerin durmadan gelip gittiği ünlü beldeler için bu bir çeşit kaderdir ve belki de gereklidir. Böyle şehirlerin sefahet ve eğlenceden sıyrılması imkânı bulunmadığı gibi, bu sıyrılış o şehrin aleyhine sonuç verebilir.

Şurasını da ilâve edelim: Bugün artık Paris'te ortadan kalkmış bulunan Mabile parkı, o tarihlerde özellikle yüksek tabakanın bir sefahet merkeziydi; ama yine aynı tarihte, 1868'de, Londra'nın Hyde Parc'ı, o küçük Mabile'in yüz kat daha büyüğü idi ve yüz kat daha sefahet, rezalet merkeziydi. Ne var ki bundan birkaç yıl sonra Cumhuriyet Fransa'sı Mabile'i kısa bir süre içinde yok edip ortadan kaldırdı. Ama şu bizim hayâlî fazilet örneği adamın Londra'daki Hyde Parc'ı rezaletini günden güne arttırarak bugün yüz kızartıcı yerlerinden biri halini aldı.

Konuyu biraz dağıttık ama, maksadımız bizim Simav'daki kü-

çük Hoca'mızı (1) biraz daha iyi tanıtmak için buna mecburduk. Evet, işte Küçük Hoca, o tarihlerde, böyle adı var kendi yok kimselerin ağzından böyle akla, hayale gelmez cevherler yumurtluyordu. Gerçi onun bu çeşitten yazıları —o zamanki bilgi ve kültür seviyemiz gereği— yalnız okumuşluğu az olan kimselere değil, entellektüel geçinen ama dar görüşlü bulunan bazı yurttaşlarımıza da hoş görünüyordu. Zaten bizim hocanın maksadı da buydu. Zira, zaman zaman değişik ve çok garip imzalarla ve başlıklarla kaleme aldığı makaleler hep bu çeşitten şeylerle doluydu.

* * *

Yeni Osmanlılar, o günlerde İstanbul'da Âlî ve Fuat Paşalarla dostluğunu yeniden canlandırıp geliştirdiğini bildiren haberler alıyorlardı. Gelen haberlere göre bu işte iki taraf arasında aracılık eden kişi de —Mustafa Fazıl Paşa'nın eniştesi olan— Yusuf Kâmil Paşa idi (2).

Sultan Abdülaziz'in isteği ve çağırısı üzerine İstanbul'a dönmüş bulunan Mustafa Fazıl Paşa'nın dostluğu yenilemesi değil, hatta pekiştirmesi söz konusuydu.

İstanbul'dan Paris'e ve Londra'ya gelen mektupların bir kısmında neler neler yazılmıyordu ki!. Güya Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar'ı destekler gözükmesinin en büyük sebebi İstanbul'a dönmek için elde bir baskı aracı kullanmak istemesiydi. Paşa, bunu başarmak için —maddî bakımdan gerekirse— yüz bin altın rüşvet vermeye bile hazırdı. Şimdi işe, bütün bunlara hacet kalmamış, padişah onu kendiliğinden davet etmişti. O da bu büyük iltifata bir şükran borcu olmak üzere, gerekirse elbette, Yeni Osmanlılar partisini dağıtacaktı. Zaten, dağıtmaya ne hacet, onlara yaptığı yardımı kestiği gün birdenbire hem Avrupa'daki bütün ya-

---

(1) Ali Suavi Efendi, ilk gençlik yıllarında bir süre Simav kasabasında medrese hocalığı yapmıştı. Yaşının gençliği ve o zaman pek ufak tefek oluşu yüzünden bölgede ona «küçük hoca» lâkabını takmışlardı. Yazar, yukarıdaki sözüyle hem bu olaya işaret etmekte hem de daha çok, Ali Suavi'yi küçültmek amacını gütmektedir.

(2) Yusuf Kâmil Paşa, Mısır Valisi Mehmet Ali'nin kızı Zeynep Hanım'la evliydi. Mustafa Fazıl Paşa da Mehmet Ali'nin torunuydu. Yazar, bu bakımdan, Yusuf Kâmil Paşa'yı Mustafa Fazıl Paşa'nın eniştesi olarak niteliyor. Ş. K.

yın organları felce uğrar, hem de geçim yolu bulamayan üyeler çil çavrusu gibi birer tarafa dağılırlardı.

Bu mektuplar, sadece Yeni Osmanlılar'ı yılgınlığa uğratmak isteyen birtakım entrikacılar tarafından yazılmıyordu. Yeni Osmanlıların pek dostu ve destekleyicisi olanlar bile aynı şeyleri yapıyorlardı. Çünkü, ortada bu konu üzerine dolaşan ısrarlı söylentiler vardı. Ne var ki gerçekten belli olmayan nokta şurasıydı: Söylentiler bir kasta dayatılarak düzenlenmiş şeyler miydi, yoksa bazı tavır, hareket ve gidişlerden esinlenerek mi su yüzüne çıkıyordu? Bütün mesele buradaydı ve bunu anlamak çok zordu. Bununla birlikte, ne olursa olsun, bu söylentilerden Yeni Osmanlılar'ın hiç değilse bir bölüğüne, belirli ölçüde bazı yılgınlıkların geldiğini inkâr etmeye imkân yoktu.

Evet; bir prensten inkılâp hizmetlerinde yardım beklemek, eğer o inkılâptan o prensin özel bir çıkarı söz konusu ise, ancak akla gelebilirdi. Bunun dışında bir niyet ummak olsa olsa saflık sayılırdı. Kendi bütün rahat ve huzurlarını bir yana iterek, salt yurtseverlik duygusuyle savaş alanına atılanlara, her türlü huzuru yerinde bulunan bir adamın, aynı duygularla katılabileceği zaten akla gelmezdi. Bu böyle olunca, yenilik ve özgürlük isteyenlerle, yenilik ve özgürlükten tedirgin olacak bir kimsenin işbirliği yapması elbette bir noktada birleşemezdi.

Ne çare ki o tarihte Yeni Osmanlıların en yaşlısı bulunan Ziya Bey, otuz beşle kırk arasındaydı ve her şeye rağmen tam anlamıyle olgunluk yaşına varmış sayılamazdı. Tecrübesi ise, bir yıl kadar büyük bir prensin takdirlerine, iltifatlarına nail olmaktan, sonra birdenbire bunu kaybederek derin bir hayâl kırıklığına ve öfkeye kapılmaktan ibaretti.

Bu büyük tecrübe, yine de bir tecrübe idi. Ancak böylesi tecrübeler insanlar için ibret verici, ders alıcı olmaktan çok sersemletici de olabiliyordu. Bu sersemliğin ise ikinci bir kötü sonucu meydana geliyordu ki bu da uğranılan felâketlerin sebebini arama yoluna giderken, asıl amacı şaşırmak, belki bu amaçtan sapmak; entrikaya karşı entrika, hileye karşı hile, ihanete karşı ihanet fikirlerini uyarıp canlandırmaktı. Sonucun sonucu, insanın kendi kişiliğinden insanlığa faydalı olmaktan kopması, hattâ insanlığa zarar verici bir yöne yönelmesi, belki, genel ahlâkı zehirlemesi istikametine yol almasıydı.

Böyle durumlarda bir kişi, aslında ne kadar iyi niyetli ve insanlığın yararına ne denli dolu bulunursa bulunsun, sonraları bunlardan yoksun kalıp, onların yerine şüphe ve güvensizliklerle doluyordu.

Bu kısa tahlilden çıkarmak istediğimiz sonuç şudur: Ziya Bey, gerçekte birçok faziletlerle dolu bulunduğu için, olan biten karşısında büyük kayıplara uğramamış, olsa olsa şüpheci ve biraz da hileci bir karaktere yönelmişti. Bu kadarı bile çok fena bir şeydi. Evet, fena ama, bu insanlığın Habil ve Kaabil'den bu yana tutkusu olduğu bir zayıflık yönüydü (1). Onun için elden hiç bir şey gelmezdi.

İnsanlığın birçok illetleri gibi, bu çeşit mânevî çöküntüler de yukarıdan aşağıya doğru indikçe, yani eskilerden bu günlere doğru geldikçe gücünü yitireceğine —tam tersine— daha da güçleniyor. Dolayısıyle etkisini göstermekte daha şiddetli ve daha etkili bir hal alıyor. Evrimleşmenin kanunu maddî mânevî her alanda bu özelliğini koruyor.

Bugün, tarih için de geçerli ve temelli bir kural bulunduğunu kabul eden, bunu —pozitif ilimlerdeki kanunlar gibi— başkalarını da kabul ettirmek isteyen bazı düşünürler vardır. Bunlara göre, siyasî olaylarda tesadüflerin hiç de önemli bir rolleri yoktur. Tarihî olaylar da, öteki fizik ve kimya olayları gibi sebep ve sonuçlara bağlıdır. Yani bunların da başlayışlarının gerektirdiği bitimleri bulunmaktadır. Dolayısıyle olup bitenlerle bu olup bitenleri bizlerin görüp kaydedişimiz birbirlerinden ayrılmaz mutlak şeylerdir. Bunda hiç şüphe yoktur.

Öte yandan bu görüşün tam karşısında bulunanlar vardır ki onlara göre ise «tesadüf» olayların meydana gelip gelişmesinin en büyük, belki de tek sebebidir. İki tarafın bu konuda ileri sürdükleri teoriler ve belgeler ne kadar kuvvetli olursa olsun ben derim ki: Tesadüf olayların en etkili doğurucusudur. Ama, bizim tesadüf adını verdiğimiz oluşlar, zincirleme olayların birbirini itiklemesinden başka bir şey değilmiş. Varsın böyle olsun; bundan bana ne? Ben onu nereden bileyim? Bana bunu kim ve ne ile ispatlayabilir? Ben bir olaya, bazan en küçük ve basit bir olayın pek büyük oran-

(1) Habil ve Kaabil: Âdem Peygamberin iki oğlu. İnsanların birbiriyle çekişmesi —efsaneye göre— ilk kez onlar tarafından başlatılmıştı.

da etkiler yapıp onun yönünü şu yataktan bu yatağa akıttığını görmüşümdür.

İşte, şimdi anlatacağım olay da sırf bir tesadüfün eseridir:

Ziya Bey'in çok eski dostlarından Remzi Efendi ki hamiyetli, ağırbaşlı, onurlu bir kimseydi. Devletin önemli hizmetlerinde bulunmuştu. Bir gün İstanbul'dan, dostu Ziya Bey'e bir mektup yazar. Bu mektupta, o günlerde İstanbul'da ağızdan ağıza dolaşan çok önemli bir söylentiden söz eder. Bu söylenti Sultan Abdülaziz'in, yüzyıllardır devam eden Osmanlı tahtının veraset usulünü değiştireceği konusu üzerinedir. Buna göre padişah, saltanatın hanedanın en yaşlı şehzadesine geçme usulünü ortadan kaldıracak, padişahlık —kim tahtta bulunuyorsa— o tahtta bulunan kişinin en büyük oğluna geçecektir. Bu durumun o günlerdeki fiilî sonucu ise şudur: Hanedanın Abdülaziz'den sonra en yaşlı üyesi ve taibî olarak veliaht bulunan şehzade Murat Efendi, veliahtlıktan düşürülecek, bunun yerine padişahın oğlu Yusuf Efendi veliaht yapılacaktır.

Remzi Efendi, bütün bu duyduklarını yazdıktan sonra, Ziya Bey'e: «Ortada böyle bir söylenti var, bu konudaki fikriniz nedir?» diye sorar. Ziya Bey ise, eline geçen bu fırsatı değerlendirmekte —bazı kaynaklara göre sömürmekte— gecikmez. Ona göre: «Bu öyle bir tesadüftür ki bunda mutlaka şeytanın parmağı vardır.» Zaten İstanbul'dan birbiri ardınca mektuplar yağmaktadır ve bu mektuplar Fazıl Mustafa Paşa'nın «dönekliği» ile doludur. Ziya Bey de bu mektuplardaki söylentilerle enikonu «dolu» dur. O halde, ele iyi bir fırsat geçmiştir. Gelen mektupların içine düşürdüğü kurdu bu tesadüf ya yok edecek, ya da onun gerçekliğini ispatlayacaktır. O halde yapılacak şey Remzi Efendi'nin mektubuna dörtbaşı mamur bir cevap yazmaktır. Öyle bir cevap ki bir taşla birkaç kuş vuracaktır.

Ziya Bey, düşündüklerini eylem haline getirir, derhal kaleme kâğıda sarılarak aşağıdaki mektubu yazar. Bunu taşbasmasıyle yayınlar.

Mektubun sureti şudur:

«Muharrem ayının başlangıcında yazmış olduğunuz şerefli mektubunuz, size saygı dolu ellerime vasıl oldu. Bir zaman önce ortaya atılmış olup da epeydir unutulmuş gibi görünen Osmanlı hanedanındaki veraset usulünün şu son günlerde yeniden ele alın-

dığı, buna dair ortalıkta pek çok sözler söylendiği gibi hususları haber vermektesiniz. Buna göre, güya Bâbıâlî, bundan önce değiştirip yürürlüğe koyduğu Mısır Valiliği haklarının değiştirilmesini örnek edinerek Osmanlı tahtı için de bazı şeyler düşünmekte imiş.

Bunu gerçekleştirmek için Avrupa'nın bazı çevreleriyle fikir alış verişinde bulunduktan başka, eski Şeyhülislâm Refik Efendi'yi de uygun fetva vermesi için sıkıştırmış. Hatta, Şeyhülislâm efendi hazretlerinin görevinden istifa etmesinin sebebi de Âlî ve Fuat Paşaların bu hususta kendisine ısrarlı baskılarda bulunması imiş. Maliye Nazırı Şirvanlızade Mehmet Paşa, Şeyhülislâm Refik Efendi'nin eski bir medrese arkadaşı olduğu için onu aracı kılmışlar. Şirvanlızade Mehmet Paşa, eski arkadaşına bu veraset usulünü değiştirmenin şeriata aykırı olmadığına dair bir fetva vermesi için kendisine hayli ısrarda bulunmuş. Medrese bilgisine dayanarak bazı şeriat delilleri ileri sürerek baskısını arttırmış. Fakat, Refik Efendi gerek Âlî ve Fuat Paşalardan dolaylı olarak, gerek eski arkadaşından açıkça gelen bu baskılara göğüs germiş. Ya olumlu bir fetva verip mevkiinde kalması, yahut onu vermeyip mevkiini terketmesi gerekiyormuş. Efendi hazretleri, ikinci şıkkı tercih ederek istifa edip görevinden ayrılmış.

Halk, bu veraset usulünün değiştirilememesinin sırf Refik Efendi'nin direnmesi sonucu olduğunu öğrenerek heyecana kapılmış. Şimdi İstanbul'da günün en hararetli konusu bu imiş.

Siz efendim hazretleri bütün bunları birer birer anlattıktan sonra bana: «Eğer, veraset usulünün değiştirilmesi hususunda fiilî bir teşebbüse girilecek olunursa, bu durum karşısında, Avrupa devletlerinin nasıl bir tutum takınacaklarını, neler düşüneceklerini, mesele çok büyük ve çok önemli olduğuna göre bunun başarılabilip başarılamayacağını, netice olarak ne düşündüğümü...» soruyor, cevap vermemi emrediyorsunuz.

Efendim hazretleri; bendenizin İstanbul'dan ayrılması üzerinden —bildiğiniz gibi— uzunca bir zaman geçmiş olduğu için, oralarda olup bitenlerden yeterince bilgi sahibi bulunmadığımı hatırlatmak isterim. Bundan dolayı bu bahse hiç girişmemek işin en doğrusu ise de, mademki bu mesele yeniden tazelenip yine zihinleri kurcalamaya başlamıştır; elbette bir sebebi ve başlangıcı olmak lâzım geleceği gibi, gerçekte de konunun ağırlığı ve ciddiliği inkâr olunamaz. Bundan dolayı, şu anda aklıma gelen bazı düşün-

celeri arzetmeyi bir çeşit borç olarak kabul ettim.

Siz yüce efendimin de malûmlarıdır ki, bu veraset meselesi yeni bir şey değildir. Bundan on on beş sene evvel de halkın diline düşüp bir süre dedikodusu yapıldıktan sonra kapanmıştı. Daha sonraları, Padişah hazretlerinin, Mısır'ı ziyaret edip dönüşünden sonra da bir aralık ikinci defa tazelenmiş ve yine söylenip bitmişti. O sıralarda «Bu iş olur mu, olabilir mi, bunu gerçekleştirmek mümkün müdür, değil midir?» yolunda birbirinden çok değişik görüşler ortaya atılmıştı. Bendeniz, böyle bir şeyin aslâ mümkün olamayacağını ısrarla savunmuştum. Aklı, ileri görüşlülüğü yerinde bulunan her tanıdığım ve bu arada siz efendim hazretleri de benim fikrime katılmıştınız.

Bu son yazdığınız mektuptan anladığıma göre, adı geçen konu üzerinde yüksek zihinlerinizde bazı tereddütler doğmuş, kuşkulanmış, hattâ muzdarip olmuş bir haliniz göze çarpıyor. Buna şaşmakla birlikte, bir bakıma siz efendim hazretlerine hak vermemiş de değilim; zira bir zamandan beri Osmanlı Devletinde, garip şekillerde görünüp, akılca imkânsız sanılan nice şeyler vardır ki yine de bunlar üzerinde ısrarla durulmaktadır. İşte, bunları hatırlayınca, meselenin de önü ardı sayılmaksızın gerçekleştirilmesine cesaret olunabilir, diye düşündüm. Netice olarak da tereddüt, kuşku ve ıztıraplarınızı haklı buldum.

Çok haklısınız; gerçekten de bu söylentilerin bu günlerde ortalıkta dolaşıp durması insana nasıl kuşku ve şaşkınlık vermesin? Öyle bir zamandayız ki Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya devletleri yarışırcasına savaş hazırlığıyle meşguldürler. Bunun sonunda Avrupa'da er geç bir savaşın kopacağı anlaşılıyor. Bu savaş lâğımının fitili ise «Şark Meselesi», yani Osmanlı Devletinin devam etmesi yahut idam edilmesidir ki bugünlerde Avrupa'nın bütün siyasî çevrelerinde bu konu üzerinde duruluyor.

Şu anda, öyle bir vakitteyiz ki Girit olaylarında alınmış bulunan çok kötü ve yetersiz tedbirlerin sonucu olarak artık Osmanlı Devletinin bütün şeref ve haysiyeti zedelenmiş durumdadır. Bu taraflarda Osmanlı Devleti için herkes: «Can üstünde hasta» sözünü kullanıyor.

Şu anda, öyle bir vakitteyiz ki devletin şan ve şerefine getirilen noksanlık yüzünden Yunanistan, İran gibi zayıf ve çelimsiz devletler bile bize karşı cesarete geliyorlar. Yunanlıların, birbirini

izleyen, doymak bilmez tecavüzlerine karşı sınır boylarımızda onlara karşı oldukça büyük askerî kuvvetler bulundurmaya mecbur oluyoruz. İranlılar, Bağdat üzerinde birtakım haris niyetler besliyorlar ve bizim hükümetimiz onların bu niyetlerini köstekleyen Namık Paşa'yı bu bölgeden almak düşüncesine kapılıyor. Zaten, İranlıların bütün amaçları bu değerli adamı oradan uzaklaştırtmaktır. Kendilerinin bu amaçla ortaya attıkları birtakım safsatalara kanıyoruz, bundan bir siyasî mesele çıkarıyoruz. Sanıyoruz ki Irak'ta da, Girit'te olduğu gibi bir çatışma ya da ayaklanma olacaktır.

Hasılı, işte hariciyemizin durumu ve tutumu böyle!..

Öyle bir zamandayız ki Girit Adasındaki Yunan eşkıyası, sadrazamlığın yaptığı işlere ve verdiği garantiye rağmen, elinde eşkıyalık silâhı bulunduğu halde mazlum Türk ve müslümanları doğruyor, evleri barkları yakıyor, mala mülke tecavüz edip bunları yağmahyor.

Öyle bir durumdayız ki Eflâk-Buğdan (gene'likle şimdiki Romanya) ve Mısır istiklâllerini ilân ederek —zaten sadece sözde kalmış bulunan— Osmanlı Devletinden bütünüyle kopmak için gerekli her çareye başvuruyorlar. Sırbistan, durup dinlenmeden, asker toplayarak, top tüfek satın alarak, yeni yeni tecavüz hareketlerine hazırlanıyor. Karadağ ve Bulgaristan eyaletlerimizin her tarafında casuslar cirit atıyorlar; bin bir fesat kaynatarak buralarda da yeni yeni Girit meseleleri doğurtmaya çabalıyorlar.

Ekonomik durumumuz o dereceye gelmiştir ki maliye hazinesi askerin, sarayın, memurların maaş ve ödeneklerini hiç bir zaman vaktinde veremiyor. Elli beşi elliye, elliyi yüze şuradan buradan borç arayıp geziyor. Halkta ise ilim, kültür, hüner, ticaret, sanat denilen şeyler mahvolma derecesine gelmiştir. Elde kalan tek şey olan tarım da ağır vergilere, zulümlere dayanamayıp ortadan kalkmaya yüz tutmuştur. Ahali aç, din ve ilim adamları, memurlar, esnaf, tüccar tam anlamıyle hallerinden ümitsiz ve hoşnutsuz durumdalar. Ordu merkezlerinde asker çıplak; sekizer, onar, hattâ on beşer ayhkları kendilerine ödenmemiş. Hemen bütün subaylar, şuna buna borçlu haldeler. Askerî depolarda silâh ve cephane adına hiç bir şey yok. Birden bir savaş çıkacak olsa, yeterî derecede asker ve donanma yok. Farzedelim ki asker ve donanma var; fakat bunlara yetişecek mühimmat, araç, gereç, besleyecek yiyecek yok. Haydi bunlar da var diyelim. Fakat, mevcut araç gereç, cephane,

ve silâhları gereği gibi ustalıkla kullanabilecek bilgili ve marifetli kumandan ve kaptan pek az.

Hasılı, büyük küçük, müslüman, hıristiyan herkes halinden şikâyetçi, olup bitenlerden bezgin ve bîzar. Bütün bunların sonu nereye varıp dayanacak, diye —âdeta ellerini açıp başlarını havaya kaldırıp— sebep olanlara beddua etmektedirler.

İşte iç işlerimizin durumu ve tutumu da böyle!..

Şimdi —bu kadar önemli, bu kadar önde gelen ve mutlaka çözümlenmesi gereken işler böylece yüzüstü dururken— Osmanlı Devletinin kuruluşunun temeli bulunan veraset meselesini ortaya atıp bununla uğraşmanın ne için lüzumu ve ne için faydası vardır? Bu yersiz ve faydasız mesele ile halkın fikrini zedelemek aynen şuna benzer: Bir hasta vardır ki vücudunda sayısız iltihaplı yaralar çıkmıştır; bu yaralar onun hayatını tehdit etmektedir, kendisinin yaşayıp yaşamayacağı bile şüphelidir. Hal böyle iken bu hasta, bir de koleraya yakalanmıştır ve koleraya yakalanmasına da bizzat o hastaya bakanlar sebep olmuştur.

Eğer, şu kısaca saydığımız iç ve dış tehlikelerin hepsi ortadan kaldırılıp da iş sadece bu meseleye kalmış olsa, eh üzerinde duralım, diyebiliriz. Lâkin çok yazık, yüzlerce binlerce yazık ki resmî evrak üzerinde yaldızlı cümlelerle yalan dolan yazmak hiç bir zaman acı gerçekleri değiştiremez. Bundan dolayı biz ne kadar, gerek halkımızı, gerek Avrupalıları ve nihayet kendi nefsimizi aldatmaya çalışsak, işin doğru yönüne yönelip ona şöyle bir akıl gözüyle bakacak olursak sonunda nasıl korkunç bir şekilde aldandığımızı anlarız; gözlerimizin önünde korkunç uçurumların uzanıp gittiğini görürüz. Onu gören bir kimse ise —eğer gerçekten insansa— tüyleri ürperir.

Vah Osmanlı Devletine, vah İslâm milletine.. Yazık, yazık, yazık!..

Ama, bahis ve konu mademki şu veraset hakkının değiştirilmesinin mümkün olup olmadığına gelip dayanmıştır, bunun imkânsızlığı aklen ve naklen ve şer'an bellidir (1).

---

(1) *Eski doğu kaynaklarında ilimler* aklî *ve* naklî *olarak ikiye ayrılıyordu. Akıl yoluyle izlenip sonuca varılanlar birinci, rivayet yani anlatma yoluyle izlenip sonuca varılanlar ikinci gruba mensup sayılıyordu. Birinciler genellikle pozitif, ikinciler dinî ve moral ilimlerdi. Şer'an sözü ise —bilindiği gibi— şeriat bakımından, şeriat açısından demektir. Ş. K.*

Aklen imkânsızdır; zira, birinci olarak bunca milyon nüfusun altı yüz seneden beri alışmış ve kabul etmiş bulunduğu bir kuralı, hiç bir zorlayıcı sebep yokken, değiştirmeye hattâ bozmaya çalışmak —haklı olarak— birçok karışıklıkların ortaya çıkmasına yol açar.

İkinci olarak, Osmanlı hanedanı arasına şimdiye kadar eşi emsali görülmedik çekişmeler didişmeler girer, pek çok hukuk davası ortaya çıkar. Ahali ki zaten bugünkü idareden hoşnutsuzdur, kendisini göstermek için bir sebep aramaktadır. Bir tarafın zulme ve haksızlığa uğradığını görünce onun tarafını tutar; sonunda müslümanlar arasına ikilik düşmüş olur. Bu ikilik sayısız kanların dökülmesine yol açar. Öte yandan, devlet zaten içeride ve dışarıda bu kadar sıkıntılar içinde âdeta bozulmuş halde iken —Tanrı o günleri göstermesin— bir de bu belâya uğrarsa artık islâm ülkeleri arasındaki son bağlantılar da kopar. Sonuç olarak bizzat Osmanlı hanedanı olduğu gibi ortadan kalkar.

Üçüncü olarak, Mısır Valiliğinde yapılmış olan veraset usulünün değiştirilmesi olayı, hiç bir zaman, ulu ve yüce hilâfet müessesesininki ile oranlanamaz. Bir yanda üç beş yıllık bir valilik, öte yanda yüzyıllara dayanan bir sultanlık-halifelik söz konusudur. Mısır'ın veraset kuralı yirmi yıllık bir padişah fermanına dayalı idi, dolayısıyle bunun üzerinde daha yerleşmiş bir kamu oyu ve gelenek meydana gelmemişti. Kaldı ki bir de şu mesele var: Mısır'daki veraset usulü sahiden bütünüyle değiştirildi mi, yoksa daha başka renklere girecek mi? Bu yakın bir gelecekte belli olacaktır. Çünkü, Avrupa kamuoyu hâlâ bu değiştirme olayını kabul ve hazmetmiş değildir. Yine, kaldı ki bu işin, iyi mi kötü mü olduğu henüz belli olmamıştır. Bu, sonucu daha alınmamış bir meseledir. Gerçi, Sadrazam Âli Paşa'nın, bundan iki yıl önce Mustafa Fazıl Paşa'ya karşı açık bir düşmanlığı vardı ve: «Onun güvendiği Mısır veraset hakkını elinden almak benim için iki saatlik bir çaba harcamaya bağlıdır.» dediği de bilinmektedir. Buna ve daha başka bazı mânevî sebeplere dayanılarak, rahmetli Abdülmecit Han hazretlerinin imzasıyle Mehmet Ali Paşa'ya verilmiş ve bir örneği resmen bütün Avrupa devletlerine bildirilmiş olan bir imtiyaz geri alındı ve yerine bir başkası verildiydi. Ne var ki bu hareket bütün dünyaya şunu ilân etmişti ki Osmanlı Devleti, ne zaman arzu ederse, Mısır'daki veraset hakkını değiştirebilecektir. Yani, yarın padi-

şah hazretleri Mısır Valisine gücenecek olsa, derhal, iki yıl önce ona vermiş olduğu buyruğun tam tersi yönünde başka bir buyruk vermeye muktedirdir. Durum böyle iken, Fazıl ve Halim Paşalar gibi, Mehmet Ali Paşa soyundan gelmiş olanlar veraset haklarından vazgeçerler mi? İşin tuhaf tarafı da şurasıdır ki günümüzün Mısır Valisi İsmail Paşa, bütün bu incelikleri kavrayamayarak: «Benden sonraki valilik hakkını oğluma aktaracağım» zanniyle kendi hanedanının haklarını çökertmeyi kolaylaştıracak sebepleri, hem de bir hayli pahalıya, satın aldı (1).

Dördüncü olarak —şimdilik bir an için bu görüşleri bir tarafa bırakarak— Mısır veraset usulünü sahiden değiştirmiştir diyelim. İyi ama, o koskoca saltanat ve hilâfet makamı ile Mısır veraseti arasındaki farkı düşünmeli. Birinci Sultan Selim Han zamanına kadar Osmanlı Devleti, olsa olsa, Emeviler Devleti kadar itibarı bulunan bir islâm hükümeti idi. Ne zamanki o yüce padişahın üstün gayretleriyle halifelik makamı şanlı Osmanlı hanedanına geçti. Mukaddes emanetlerin koruyuculuğu, Mekke ve Medine gibi kutsal yerlerin övünç verici hizmeti yine bu büyük hanedana verildi. O zamana kadar birbirinden kopuk ve dağınık bulunan islâm güçleri böylelikle tek bir noktada, tek bir elde birleşmiş oldu; saltanat makamı ayrıca bir de kutsal nitelik kazandı. Bu sebeptendir ki padişah hazretlerinin kişiliği hem maddî, hem de ruhânî meselelerde bütün islâmlığın kendisine başvuracağı, kendisinden emir alacağı bir makamın temsilcisi oldu (2).

Gerek şimdiki veliaht Murat Efendi hazretleri, gerek onun çok değerli öteki kardeşleri ile gerekse Yusuf İzzettin Efendi hazretleri ve onun değerli küçük kardeşi Mahmut Efendi (3) hazretleri, milletin nazarında, hiç bir bakımdan birbirinden daha aşağı ya da daha yukarı derecede bulunmayan şehzadelerdir. Osmanlı soyun-

(1) *Nitekim bu tarihten on bir yıl sonra bu mutluluk mahmurluğundan ayrılmanın acı tadını tattı, hidivlikten azledilerek İstanbul'a gelip basit bir vatandaş olarak yaşadı ve öldü.*

(2) *Rahmetli Ziya Paşa burada* ruhânî *deyimini yanlış kullanmıştır. Bilindiği gibi islâmlıkta, rahiplik olmadığı gibi, ruhânilik de yoktur. Kendisi bu deyimle şüphesiz ki şeriatı ve şer'iliği kastetmiş olacaktır.*

(3) *Sultan Abdülaziz'in ölümünden biraz sonra vefat eden, ilk şehzadedir. (Bu notlar eserin yazarına aittir.)*

dan gelmiş oldukları için bunların hepsinde de padişahlık görevini başarıyle yürütecek üstün kabiliyetler mevcuttur. Durum böyle olmakla birlikte, bugün Osmanlı tahtını işgal etmekte bulunan Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin katında hepsi de herhangi bir Osmanlı Devleti uyruğundan daha farklı ve imtiyazlı sayılamazlar.

Velhasıl, Hilâfet makamı öylesine yüce bir makamdır ki yeryüzünde bulunan bütün müslüman milletlerin ruhânî bağları gelip orada düğümlenir. O halde, böyle bir makama mahsus olan hakların en küçük bir noktasına bile dokunulacak olursa, bütün islâm milletlerin bundan dâvâcı olacağında en küçük bir şüphe var mıdır?

Beşinci olarak, Bâbıâlî, Avrupa devletleriyle bu bahse girişip onların düşünce ve rızalarını almaya kalkışırsa, bu işin gerçekleşmemesinin bir belgesi de bu olur. Gerçi diplomatlık, yâni devlet işlerince ustalık, her meselede o meseleye uygun bir dil kullanarak işini becermek mânâsına gelirse de, esas meselelerde olup bitenlerin tam tersine yalanlar söylemek ve sonra bu yalanlar meydana çıktığı zaman da bundan utanmayıp yeni ve başka bir yalanla evvelkini tevile çalışmaktır. Ne var ki bu hususta, Avrupa diplomatları bile bizim devlet adamlarımızın derecesine ulaşamazlar. O halde, devlet adamlarımızca şimdiye kadar kullanılan diplomatik bu konuda da kullanılır. Meselâ, hükümet üyelerimiz onlara derler ki: «Bizler, her hususta, Avrupa'nın medeniyet kurallarını taklit ediyor ve bunları kendi ülkemizde uygulamaya çalışıyoruz. Bunun bir gereği olarak veraset usulünde de sizlere uymak niyetindeyiz. Sizde hükümdarlık babadan evlâda geçmektedir. Biz de bunu böyle yaparak geçmiş yüzyıllarda veraset yüzünden meydana gelmiş barbarlıkların tekrarlanmasını ortadan kaldıracağız. Bundan bütün memleketimiz halkı da memnun kalacaktır.»

Meşhur sözdür, «Fetvâ, anlatılışa göre verilir,» derler. Avrupa devletleri, belki verilen bu fetvâya göre, belki de bu yüzden Türkiye'de çıkabilecek karışıklıklardan menfaat umdukları için tarafsız kalmak isteyebilirler. Ama —muhtemeldir ki— birkaç tanesinin menfaati de Osmanlı Devletinin, hiç olmazsa şimdilik, ayakta durabilmesindedir. Dolayısıyle, buna karşı çıkacaklar da bulunabilir. Öte yandan, bizim diplomatların diplomatlıklarından dolayı şimdiye kadar nice meselelerde aldanarak sonradan pişmanlık duymuş olan da vardır.

Bizim için en önemli olanı, devletin ayakta durmasından menfaat bekleyenler grubudur. Bunlar, bir yandan doğunun umumî durumuna, yâni otuz bu kadar yıldır hattı hümayunlar, ıslâhat fermanları, sadrazam buyrukları çıkarılarak devletin genel düzeninde ve örgütünde gelişmeler vâdedildiği, fakat bunların hiç birisinin gerçekleşmediği, tersine eskisinden daha tehlikeli durumlara düşüldüğünü görerek üzülürlerken, öte yandan Rusya'nın nasıl ilerlediğini endişe ile izlerler. O Rusya ki hemen bütün planlarını ve niyetlerini gerçekleştirmiştir. Bu yüzden Avrupa'nın siyaset ufuklarında, yer yer, yeni kara bulutlar dolaşmaya başlamıştır. İşte, bu kara bulutlara bakarak, uzağı görmesini çok iyi bilen bu çevreler —ne suretle olursa olsun— şu sıralarda doğuda bir karışıklık çıkmasını istemediklerinden, hükümetimizin bu teklifini pek de olumlu karşılamazlar. Karşılamazlar, çünkü, bu iş Meclis-i Vâlâ'nın adını değiştirerek ona Divân-ı Ahkâm-ı Adliye veya Şurâ-yı Devlet demeye benzemez. Birkaç hükümet üyesine sarraflık, hekimlik ya da dalkavukluk ettikleri için birkaç değersiz hıristiyanın rütbelerini yükselterek kendilerine hükümet üyeliği verip: «İşte memlekette tam eşitliği sağladık.» demeye de benzemez. Sırf Fransız Elçisini memnun etmek için Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) açmaya da benzemez (1).

Altıncı olarak, her işin bir yüzünden bir de arkasından bakıldığı zaman artık iyice anlaşılıp şüphe kalmayacağından, bir kere de —bütün bu saydığımız sakıncaları bir tarafa bırakarak— bu veraset meselesi gerçekleştirildiği takdirde onun sağlayacağı faydalı yönleri gözden geçirelim:

Eğer «veraset usulü, tahtta bulunan bir kimsenin en büyük öz oğluna verilmek suretiyle, değiştirilecek olursa hanedanın öteki üyeleri artık hiç bir şekilde o taht için hak iddia edemezler, böylelikle de geçmiş yüzyıllardaki kötü olaylar bir daha tekrarlanmaz.» deniliyorsa hemen cevap olarak deriz ki: «Bulunduğumuz çağda artık insanların duygu, düşünce ve görüşleri, tutum ve davranışları temelinden değişmiştir. Dün taht için dünyada kanlı kav-

(1) *Keşke birkaç Fransız Elçisine hoş görünmek için, böyle birkaç Mekteb-i Sultanî daha vücuda getirilmiş olsaydı, fena mı olurdu? Bugün Türkiyemizde —bunca kinlere ve garazlara hedef tutulduğu halde— yine de en iyi okulumuz budur. (Eserin yazarının notu).*

galar olurdu ama, bugün olmaz. Hiç akla gelir mi ki bugün bir padişah, kendi nefsini güven altına almak ya da saltanatı çocuğuna hasretmek için on sekiz kardeşini, kardeş çocuğunu bir anda boğdurup telef edebilsin? Evet, bunun benzerleri on altmcı on yedinci yüzyıllarda görüldü ama, bu zamanda mümkün müdür ki bir şehzade Anadolu'nun bir eyaletine çekilip saltanat merkezine karşı isyan bayrağını kaldırsın? Ama on beşinci ve on altmcı yüzyıllarda bu defalarca oldu.

Eğer, maksat ille de Avrupa devletlerini taklit etmek ise, her şeyde taklitçi olmak mecburiyeti bize neden ve niçin geliyor? Biz de insan ve kendimize özgü yönleri bulunan bir millet değil miyiz? Her milletin kendine özgü ve ötekilerden değişik ve farklı ilkelerinin ve geleneklerinin bulunmasından daha tabiî ne vardır? Bu bizzat tabiatın bir kanunu değil midir? Sonra, Avrupalılar bize baskı yapıp: «Bizim şunumuzu bunumuzu ille taklit edeceksiniz!» diye bize bir yükümlülük mü yüklüyorlar? Onların bizden istedikleri, bizde aradıkları şey içimizdeki kötülükleri gidermek, zamanın zorunlu medeniyet ve gelişme yollarına yönelmek; gerektiği zaman da Rusya'nın saldırılarına karşı durabilecek güce sahip bulunmaktır.

O halde, böyle bir arzuya veraset meselesinin ne gibi şöyle ya da böyle bir etkisi olabilir?

Öte yandan, Avrupalılarda birçok âdetler vardır ki kendileri bile bunların kötülüklerini ve sakıncalarını itiraf ederek, yavaş yavaş, onları ortadan kaldırmaya uğraşmaktadırlar. Evet, kötü, eskimiş şeylerini ortadan kaldırmaya çalışırlar ama, birbirlerinin kendilerine özgü gelenek ve göreneklerini taklitle uğraşmazlar.

Haydi, bunu da kabul edelim ki sırf Avrupalılara hoş görünmek için taklit yoluna gidilecektir; peki ama, onlarda bulunan pek çok güzel ve yararlı usuller varken, nice sakıncaları bulunan meselelerden işe başlamanın mânâsı nedir? Sonra, bir nokta daha vardır: Avrupa devletlerinde veraset hakkı babadan evlâda geçiyor diye hanedan üyeleri arasında hiç mi kan dökülmemiştir? Çocukların, kadınların tahta geçirilmeleri yüzünden devlet idaresi ehliyetsiz birçok dişi ve erkek vasîlerin eline geçmemiş midir ve bunun sonucu olarak az mı kötülükler meydana çıkmıştır? Bunların ayrıntılı bilgilerini öğrenmek isteyenler Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere ve İspanya tarihlerine başvuracak olurlarsa sayısız örnekler göreceklerdir.

Neyse, biz yine konuya dönelim:

Eğer —öyle değildir ya öyle farzedelim— bizde bu işe sarılanların maksadı Yusuf İzzettin Efendi hazretlerine hizmetse, sonra bu hizmete karşılık padişahın kendi haklarındaki teveccühünün devamına âlet etmekse bu hesabın her iki şekli de yanlıştır. Çünkü, bu genç şehzadeyi, daha çocukluk çağında (1) bütün hanedan üyelerinin, bütün ilim ve din adamlarının, bütün milletin haksız kinlerine hedef tutmak ona hizmet değil, belki de ihanetin ta kendisidir. Padişah hazretlerine gelince: Çok iyi tahmin ediyoruz ki bu meselede o, son derece dürüst ve temizdir, olan bitenden haberli değildir. Bundan dolayı kendisi böyle davrananlara teveccüh göstermez, belki onlardan yüz çevirir. Ama, asıl maksat bu da değilse, kendilerinin ne kadar kuvvetli olduklarını üstü örtülü olarak göstererek, bir çeşit padişahın gözünü yıldırmak ve böylelikle mevkilerinde kalmaya onu âdeta mecbur kılmak ise bu düşünce de doğru değildir. Çünkü, birkaç adamın mevki ve makamlarını korumak için, saltanatla ve milletle böylesine oynamalarına, böylesine tehlikeli işlere girişmelerine hiç bir zaman hakları yoktur. Zaten, padişah hazretleri, benim bildiğim o eski padişahsa, bu çeşit gürültülere kolay kolay pabuç bırakmaz.

Bugün vaktin darlığı yüzünden bu kadar yazabildim; öteki düşündüklerim mecburen gelecek haftaya kaldı. Baki selâm.»

Paris 13 muharrem h. 1285
Ziya

Bu birinci mektup, İstanbul'un siyasî çevrelerinde ve hükümet dolaylarında top gibi patlamıştı. Ziya Bey'in «Bunda şeytanın parmağı var» deyişi de zaten bu maksattan ileri gelmekteydi. Çünkü, mektup öyle bir şekilde kaleme alınmıştı ki Mustafa Fazıl Paşa hakkındaki söylentilerin ya yalan olduğu belirlenecek ya da doğruluğu kesinlenecekti. Cümlenin görevi bu meseleyi aydınlığa çıkarmaktı. Daha kısacasını söylemek gerekirse, bu bir deneydi.

Aradan on beş gün kadar geçmişti. Mösyö Sakakini, Mustafa Fazıl Paşa'dan almış olduğu bir mektubu Brüksel'de «Grand Mi-

(1) *Şehzade Yusuf İzzettin o tarihte on bir yaşındaydı. Bu eserin yazıldığı günlerde Sultan Reşat'ın veliahtı idi. 1915 yılında, padişahlık sırası kendisine gelmeden önce, intihar etti. Ş. K.*

roire» otelinde kalmakta olan Ziya ve Namık Kemal beylere kendi sesiyle okuyordu. Mektup, Mustafa Fazıl Paşa'nın özel sekreteri Vasıf Efendi tarafından, Paşanın emriyle yazılmıştı. Sonunda, yine Paşa tarafından, eklenmiş iki satır ve kendinin imzası bulunmaktaydı. Mektupta, Osmanlı saltanatının veraset usulü konusunda Ziya Paşa tarafından kaleme alınan yazının tam zamanında ortaya atılmış olduğu söyleniyor, bunun bir ilham eseri olduğu beyan ediliyor, konu hakkındaki çok isabetli fikirlerinden dolayı, Ziya Bey'e özellikle teşekkür kelimeleri yer alıyordu.

Mustafa Fazıl Paşa'nın eklediği iki satır ise şundan ibaretti:

«**Muhbir**» gazetesinin dili ve tuttuğu yol amaca yararlı olmadığından, bir an önce **Hürriyet** gazetesini çıkarmanızı temenni ederim.»

Bundan dolayı gerek Fazıl Paşa'nın mektubu, gerek sonuna kendi el yazısıyle eklediği not, kendisi hakkında uydurulan olumsuz söylentileri tamamiyle ortadan kaldırmış ve Jöntürkler'e -kelimenin gerçek anlamı ile- rahat bir nefes aldırmıştı.

Fazıl Mustafa Paşa'dan gelen ve kesin bir ifadesi bulunan bu son mektuptan sonra, Ziya ve Namık Kemal beyler tarafından, Londra'da bulunan Ali Suavi Efendi'ye şöyle bir yazı yazılıp gönderildi:

«Londra'da faziletlü Ali Suavi Efendi hazretlerine;

Faziletlü Efendim,

«Muhbir» **gazetesinde tutunmuş olduğunuz yol, daha önce öteki değerli arkadaşlarımızla birlikte ve tam bir fikir anlaşmasıyle kararlaştırılmış bulunan görüşlere gereği gibi uymamaktadır. Bu görüşün korunması amaçlarımızın başında gelmektedir. Şimdi, sizin tutum ve davranışınız buna aykırı bir nitelik gösterdiğine göre, gazetenin başlığı altındaki «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» (1) sözlerini ihtiva eden damga ile gazetenin yazıları birbiriyle çelişir bir manzara arzetmektedir. Bu durum gerçeklere uymadığı için, bundan sonra çıkaracağınız «Muhbir» nüshalarında artık bu damgayı kullanmamanız uygun görülmüştür. Yeni Osmanlılar**

(1) *Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin bir çeşit mühür ya da amblem niteliğindeki bu üç kelimelik yazısı - örnek olarak - eserin yazarı Ebuzziya Tevfik Bey tarafından alınıp tefrika edildiği Tasvir-i Efkâr gazetesine klişe halinde konulmuştur. Ş.K.*

Cemiyeti'ni teşkil eden arkadaşlar adına biz ikimiz bu hususu size özellikle hatırlatır ve istirham ederiz. Baki selâm.»

Brüksel hicrî 1285 muharrem sonu
Kemal - Ziya

Mektupta sözü edilen damga şu idi ki aynen kopyası buraya alınmıştır. Bu damga, daha önceleri Ziya Bey tarafından yazılmış ve Londra'da bir mühürcüye kazıtılmıştı.

Namık Kemal ve Ziya beyler, mektubu Ali Suavi'ye taahhütlü olarak yolladıkları halde o, ne kendilerine herhangi bir cevap verdi, ne de gazetesinden damgayı kaldırdı. Aslında önemli olan damganın kaldırılıp kaldırılmaması değil, aradaki belirli ayrılığın gün ışığına çıkarılmasıydı.

Hürriyet gazetesinin yayınlanması ise kesin olarak karara bağlanmıştı. Hatta, sorumlu müdür imzası olarak Reşat Bey'in adının kullanılması da bu kararlar arasındaydı. Bu da göstermektedir ki cemiyet üyeleri arasında kalem, sadece Ziya ve Namık Kemal beylere özgü bulunmuyordu. Arkadaşlardan her birinin yazı yazabilecek iktidarda olduğu belirtilmek isteniyordu. Bundan dolayı, yeni durum, nedense kendi köşesinde yaşamayı tercih eden, Agâh Efendi'ye de bildirildi. Mürettiplik görevini yapacak olan Melik Efendi'nin, Londra'daki matbaayı münasip bir yere kaldırması için, ondan yardım istenildi.

Ali Suavi, **Muhbir** gazetesini Hammersmith'te George Bertrand'ın matbaasında dizdiriyordu. Çünkü, Agâh Efendi'nin İstanbul'dan getirtilmiş Türkçe harfleri o matbaada özel bir daireye yerleştirilmişti. **Hürriyet** ise **Muhbir**'in bulunduğu matbaada çıkarılmak istenildiğinden, harflerin oradan kaldırılmasına lüzum hasıl olmuştu. Neticede, Londra'da Saint James mahallesinde Robert sokağında özel olarak bir yer kiralandı. Burada (Jöntürklerin Merkez Matbaası) adıyle bir basımevi kuruldu. O günlerin en tanınmış firması olan Valter sistemi bir de baskı makinesi satın alındı. Makine küçük olmakla birlikte, Londra'da özgür olarak ilk açıldığı için Yeni Osmanlıların şan ve haysiyetleriyle orantılıydı. Zaten, asıl amaç gazeteyi aksatmadan düzenli yayınlamaya yarayacak bir baskı aracıydı. Eğer arzu edilseydi, paradan kaçınılmaz, yüz bin frank harcanılarak gerçekten çok mükemmel ve gösterişli bir basımevi de kurulabilirdi. Her şeyden önce maddî imkânlar

böyle büyük bir basımevini kurmaya fazlasıyle yeterliydi. Eğer yetmeyecek olsa bile iki satırlık bir mektupla Fazıl Mustafa Paşa'ya başvurmak istenileni derhal yerine getirirdi. Ancak, bu kadar büyük bir basımevine katiyyen lüzum duyulmamıştı. Sekiz sayfalık olacak ve haftada bir çıkacak bir gazete için bu kadarı yeterdi de artardı bile.

O tarihlerde, şimdiki gibi, değişik biçimde ve değişik puntoda birkaç çeşit harflerimiz olmadığı için gazeteler hep «Arapoğlu» adı verilen monoton biçimdeki harflerle dizilip yayınlanıyordu. **Tercüman-ı Ahvâl** gazetesinin harfleri de tabiatıyle o harflerdendi. Öte yandan İngilizlerin «İncil Cemiyeti» için vaktiyle döktürmüş oldukları çeşitli biçimde ve puntoda bazı harfleri de vardı ki - gerçi biçim ve gösteriş yönünden pek de sempatik değildiyse de - yine de çeşni ve değişikliğe hizmet edeceğinden, yeteri kadar bunlardan da satın alınmıştı. Notlarda, ilâvelerde ve gazeteye girecek yazıların çokluğu durumlarında bunlardan pekâlâ faydalanabilinirdi.

Bu sıralarda Ziya Bey, Veraset konusunda ikinci mektubunu da yine yazıp basıp gönderdi ki (1) bu seferki âdeta İstanbul hükümetine karşı bir savaş ilânı niteliğindeydi ve Yeni Osmanlıların artık eyleme geçtiklerinin kesin belirtilerinden biri olarak tanımlamyordu.

Âli ve Fuat paşalar, Ali Suavi'nin yayınlarını umursamıyorlardı. Bu yazıları ayak takımının sözleri gibi karşılıyorlardı. Şimdiki günlere oranlamak gerekirse, o zamanlar - değil okuyup yazanlar - sadece şöyle böyle okumayı becerebilenler bile nüfusun yüzde onunu bulamazdı. O halde, Ali Suavi'nin kalitesiz yazılarını, onları okuyacak seviyedekiler okuyamazlar, bu seviyenin üstündekiler ise okumaya tenezzül etmezlerdi. Bu bakımdan bu yazılar, o paşalar için hiç bir önem taşımıyordu. Gel gelelim Ziya ve Namık Kemal beyler için durum böyle değildi. Bu iki değerli edebiyatçının nesir ve nazım alanlarındaki büyük güçleri ve vavgın şöhretleri memleketin kalbur üstü okumuş yazmışlarını bütünüyle kendilerine hayran bırakmaktaydı. Sonra onlar, sadece güçlü birer kalem olarak değil, inanmış birer hürriyetçi olarak da isim yapmış-

(1) Ziya Paşa'nın bu mektupları, sonradan Türk Edebiyat Tarihi'ne «Veraset Mektupları» adı ile geçmiştir. Ş.K.

lardı. Sonuç olarak bu iki kalem kahramanından her birinin yazdığı en önemsiz bir yazı bile memleket ufuklarında geniş yankılar uyandırmaktaydı.

Âli ve Fuat paşalar da kabul ve teslim ediyorlardı ki bunların her ikisi de güzel düşünüyor, güzel yazıyor ve yazdıklarını tatlı tatlı okutuyorlardı. Eserleri hürriyet davasını güdenler çevresinde ayrı bir önemde, edebiyat ve sanat meftunları çevresinde ayrı bir önemde değer taşıyordu.

Bu durumu Âli Paşa da çok yakından biliyordu. Önüne geldiği yerde: «**Hürriyet** gazetesi mi? Doğrusu onu ne bir yerde gördüm, ne de bir kere olsun okudum.» demeyi âdet edinmişti ama, bu gazetenin en sadık okuyucularından biri de bizzat kendisiydi. Zamanın zaptiye müşiri ve Âli Paşa'nın adamı Hüsnü Paşa'nın başlıca görevlerinden biri, **Hürriyet**'in İstanbul'a sokulan ve ele geçirilen nüshalarından birini mutlaka sadrazama sunmak, artanını da yakıp imha etmekti.

Veraset-i Saltanat-ı Seniye adını taşıyan mektupları Ziya Bey, aslında bir anda yazmıştı, yalnız bunları ayrı ayrı bastırmıştı ve ikincisine birincisinden bir hafta sonraki tarih konulmuştu. Bu ikincisi birincisinden bir hafta sonra İstanbul'a gönderildi. Daha sonra, bu mektupların ikisi bir araya getirilerek «**Veraset-i Saltanat-ı Seniye Hakkında Eski Kıbrıs Mutasarrıfı Ziya Beyefendi'nin Mektupları**» adlı bir broşürle yayınlandı.

Mektubun ikinci bölümünde Ziya Bey şunları söylüyordu:

«Veraset usulünün değiştirilmesi konusundaki görüşlerimin kalanını bu haftaki posta ile göndereceğimi bildirmiştim. Şimdi bu vaadimi yerine getirmek istiyorum:

Geçen seferki mektubumda bu değiştirme işinin aklen mevcut sakıncalarını birer birer belirtmeye çalışmıştım; şimdi de naklen ve şer'an mevcut sakıncaları ve imkânsızlıkları açıklamaya çalışayım.

Naklen imkânsızlığı bahsine geldiğimizde, her şeyden önce, padişahımız hazretlerinin böyle hiç de akla yatkın bulunmayan bir düşünceye yönelmeyeceğine sizi temin etmek isterim. Çünkü, ben kendilerinin ilk tahta çıktığı yıllarda bir yıl kadar şahâne hizmetlerinde bulunmak şerefine nail olmuştum. Bu süre içinde hiç bir gün padişah hazretlerinin fikirlerinde bu çeşitten bir arzu ve meyil hissetmedim. Ama, bunun aksi fikirlerini kendilerinden birkaç

defa işitip öğrendim. Padişahımız, rahmetli biraderleri Sultan Abdülmecit Han hazretlerinin bir zaman böyle bir düşünce üzerine eğildiğini söylemiş, hem de bunu ayıplayarak söylemişti. Ancak, bu fikrin onun zihninden doğmayıp etrafındakiler tarafından aldatıldığı için işin böyle olduğunu da ilâve etmişti.

Bu arada bir gün, bir konuşma sırasında:

— «Bizim rahmetli biraderin garip hallerinden biri de veliahtlık usulünün değiştirilmesi için kendisine bazı kimselerce yapılan teşviklere kulak vermesidir. Dünyadan kimin evvel ve kimin sonra gideceği bilinmez. Büyük Allahımızın bizlere ihsan ettiği nimetlere şükrederek alınyazımıza razı olmamız gerekir. Onun da böyle yapması lâzım gelirdi; fakat bunu bırakarak bu çeşitten bir sürü kuruntularla vakit geçirdi. Sonuç olarak da hem kendisi tedirgin oldu, hem de saltanat hanedanı arasına güvensizlikler sokarak onları tedirgin etti.» buyurmuşlardı.

Böylesine mantıklı bir konuşma yapan bir padişah, durup dururken, hangi sebep ve hangi ihtiyaçtan dolayı adalet ve hak yolunu terkederek bir zaman kendilerinin yerinde olarak ayıplamış olduğu yanlış bir düşünceye kapılmış olsun? Bir de şu var: Padişahımız hazretleri öyle âdil bir insandır ki kardeşinin evlâdını bizzat kendi öz çocuğu gibi bilir ve onu ötekilerden farklı tutmaz. Bunun da belirli belgeleri vardır. Yine, bir gün her konuşmasında keramet saçan şahane ağızlarından aynen duymuştum:

— «Rahmetli kardeşim kıskanç huyluydu, beni de bu yüzden sık sık horlardı. Bundan dolayı kendisinin vehmini uyandırmamak için gezmek, dolaşmak hususlarında bile sonderece ihtiyatlı hareket ederdim» (1).

«Hatta, ben bir yana, zaman zaman kendi öz çocukları bile ihtiyatlı olmak mecburiyetindeydiler. Şimdi ise görüyorsunuz ki be-

(1) *Bugün şehzade Salâhattin Efendi hazretlerinin oturdukları Kurbağalıdere köşkü ve bu köşkü çevreleyen çiftlik, Sultan Abdülmecit Han tarafından - o zaman veliaht bulunan - şehzade Abdülaziz Efendi'ye verilmişti. Kendi, ava ve avcılığa pek meraklı olduğu için o sırada sık sık bu köşke gider, oradan ava çıkardı. Sonraları Abdülmecit aleyhine düzenlenen ve tarihimizde «Kuleli Vakası» diye anılan olaydan sonra, padişah veliahtını bu tek zevkinden de mahrum etmişti. (Yazarın notu)*

nim tahta çıkışımdan bu yana onlara ne derece serbestlik verdim. Öyle zannediyorum ki bundan dolayı kısa zamanda babalarının acısını unutup beni kendilerine baba bileceklerdir...»

Gerçekten Abdülaziz Han hazretleri, her şeyde ve her yerde öteki şehzadeleri kendi çocuklarından katiyyen ayrı tutmazdı. Bu arada, bir hususu da ayrıca açıklamak isterim: Padişahımızın büyük şehzadesi Yusuf İzzettin Efendi hazretleri, kendileri henüz tahta çıkmadan önce doğmuşlardı. Sultan Abdülmecit haber alıp da öfkelenmesin diye bu doğum ondan gizli tutulmuş ve ancak onun ölümüyle kendileri padişah olduktan sonra bu doğum ilân edilmişti (1). Halbuki şimdiki veliaht Murat Efendi hazretlerinin çocuğu dünyaya geldiği zaman, padişahımız kendisini huzuruna çağırmış, tebrik ve iltifatta bulunmuşlardır.

Sonra, şu gerçek de vardır: saltanatın evlâda değil de kardeşe geçmesinden dolayı akla gelebilecek sakıncalar - şöyle böyle üç yüz sene vardır ki - tamamıyle ortadan kalkmıştır. Gerçi, Fatih Sultan Mehmet'le onun oğlu Sultan İkinci Bayezit'in ölümlerinden sonra evlâtlar arasında kanlı çatışmalar meydana gelmiştir (2). Fakat, bunun iki ayrı sebebi vardı. Birincisi, o zamanın usulünce şehzadeler hükümet merkezinde oturmuyor; Manisa, Amasya, Trabzon gibi eyalet valilikleriyle taşrada bulunuyorlardı ve her birinin hükmettiği eyalet küçük ve özgür bir devlet gibi olduğundan, kendilerine özgü askerleri, cephaneleri, taraftarları bulunmaktaydı. Ne zaman ki İstanbul'da taht boşalıyor, işte o zaman kendisine güvenen her şehzade - asker ve para gücünü de hesaba katarak - aslında kurala göre tahta geçmesi gereken kardeşinin aleyhine isyan bayrağını kaldırabiliyordu. Fakat, Yavuz Sultan Selim halifelik imtiyazını sultanlığa ilâve ettikten sonra padişahlık makamı kutsal bir nitelik de kazandığından, bundan böyle artık böyle olaylara rastlanılmaz oldu. Gerçi, Yavuz Sultan Selim'den sonra şehzadelerin eyaletlerde valilik yapmaları geleneğine de son verildi (3).

---

(1) Yusuf İzzettin Efendi, babası Abdülaziz veliaht iken, cariyelerden bir saraylının evinde Sütlüce'de doğmuştur. (Yazarın notu)

(2) İkinci Bayezit'le Cem Sultan arasındaki saltanat çekişmesine, daha sonra da Yavuz Sultan Selim'in babasına isyan ederek onu tahttan indirmesi olayına işaret edilmek isteniliyor. Ş.K.

(3) Ziya Paşa burada bir tarih bilgisi hatası işlemiş bulunmaktadır;

Fakat, bu böyle olmasaydı bile yine o eski gaileler meydana gelemezdi. Çünkü, halifelik gibi yüce bir manevî değere daha sahip olan makamın büyüklüğü, şehzadenin hırsını dizginleyemese bile, onun çevresindekilerin cesaretini kırabilirdi. Bundan dolayı o usul sonraları bütün bütün terk olunarak artık ortada çekinilecek hiç bir durum kalmadı.

Bir de şu var: O tarihlerde - ne olursa olsun - Osmanlı saltanatı şimdiki gibi yerleşmiş, oturmuş bir durumda değildi. Bir kere, İstanbul daha yeni fetholunmuştu. Anadolu'nun birçok bölgeleri çeşitli küçük devletçiklerden, Kara Hocalar ve Âsi Gazalî gibi derebeylerinden bütünüyle temizlenmemişti Uzun Hasan ve Şah İsmail ve Mısır Çerkes kölemenlerinin ve bunların sayısız taraftarlarının çevirdikleri fesatlar, entrikalar ülkenin içinde ve dışında sonsuz hercümerçler, tedirginlikler yaratmaktaydı. Bütün bu olup bitenlerin tabiî bir sonucu olarak kamuoyunda, Osmanlı saltanatının duruma hâkim olup olamayacağı konusunda tereddütler vardı. Bütün bu sebeplerden dolayı şehzadelerden her hangisi saltanat makamı aleyhine isyan bayrağını kaldıracak olsa, mutlaka çevresinde birçok yardımcılar bulabilirdi.

Şimdi, yani günümüzde ise saltanat kuralları öylesine sağlam temellere dayalıdır ki - eğer mevcut yönetim tarzı iyi bir şekle sokulacak olsa - Allah bilir ya, onun ebediyete kadar devam edeceğinde tek bir kişinin bile şüphesi olamaz.

Sonra, yüce Osmanlı devletinin ta kuruluşundan bu günlere kadar geçerli olmuş bir kural daha vardır ki bu kural da, Osmanlı hanedanına ait bulunan emlâk ve eşyanın hiç bir şekilde mirasçılar arasında taksim olunamayacağıdır. Bunun sonucu olarak bu hanedan üyeleri içinden en büyüğü ve en reşit olanı hükümdarlık tahtına çıkar; çıktığı andan itibaren de hanedanın bütün fertlerinin babası ve vasisi sayılır. Mevcut taşınır ve taşınmaz bütün emlâke canının istediği gibi el koyabilir, yani bunların da sahibi olarak kabul edilir. Gerçi bunların içinde bedeli devlet hazinesinden

---

veliaht şehzadelerin eyaletlerde valilik yapması geleneğine Yavuz Sultan Selim zamanında son verilmemiştir. Yavuz'un torunu olan İkinci Selim'in oğlu Üçüncü Murat, Manisa valisi iken, onun ölümünden 54 yıl sonra bu valilikten İstanbul'a gelmiş ve babası İkinci Selim'in yerine tahta geçmiştir. Ş.K.

nim tahta çıkışımdan bu yana onlara ne derece serbestlik verdim. Öyle zannediyorum ki bundan dolayı kısa zamanda babalarının acısını unutup beni kendilerine baba bileceklerdir...»

Gerçekten Abdülaziz Han hazretleri, her şeyde ve her yerde öteki şehzadeleri kendi çocuklarından katiyyen ayrı tutmazdı. Bu arada, bir hususu da ayrıca açıklamak isterim: Padişahımızın büyük şehzadesi Yusuf İzzettin Efendi hazretleri, kendileri henüz tahta çıkmadan önce doğmuşlardı. Sultan Abdülmecit haber alıp da öfkelenmesin diye bu doğum ondan gizli tutulmuş ve ancak onun ölümüyle kendileri padişah olduktan sonra bu doğum ilân edilmişti (1). Halbuki şimdiki veliaht Murat Efendi hazretlerinin çocuğu dünyaya geldiği zaman, padişahımız kendisini huzuruna çağırmış, tebrik ve iltifatta bulunmuşlardır.

Sonra, şu gerçek de vardır: saltanatın evlâda değil de kardeşe geçmesinden dolayı akla gelebilecek sakıncalar - şöyle böyle üç yüz sene vardır ki - tamamiyle ortadan kalkmıştır. Gerçi, Fatih Sultan Mehmet'le onun oğlu Sultan İkinci Bayezit'in ölümlerinden sonra evlâtlar arasında kanlı çatışmalar meydana gelmiştir (2). Fakat, bunun iki ayrı sebebi vardı. Birincisi, o zamanın usulünce şehzadeler hükümet merkezinde oturmuyor; Manisa, Amasya, Trabzon gibi eyalet valilikleriyle taşrada bulunuyorlardı ve her birinin hükmettiği eyalet küçük ve özgür bir devlet gibi olduğundan, kendilerine özgü askerleri, cephaneleri, taraftarları bulunmaktaydı. Ne zaman ki İstanbul'da taht boşalıyor, işte o zaman kendisine güvenen her şehzade - asker ve para gücünü de hesaba katarak - aslında kurala göre tahta geçmesi gereken kardeşinin aleyhine isyan bayrağını kaldırabiliyordu. Fakat, Yavuz Sultan Selim halifelik imtiyazını sultanlığa ilâve ettikten sonra padişahlık makamı kutsal bir nitelik de kazandığından, bundan böyle artık böyle olaylara rastlanılmaz oldu. Gerçi, Yavuz Sultan Selim'den sonra şehzadelerin eyaletlerde valilik yapmaları geleneğine de son verildi (3).

---

(1) *Yusuf İzzettin Efendi, babası Abdülaziz veliaht iken, cariyelerden bir saraylının evinde Sütlüce'de doğmuştur. (Yazarın notu)*

(2) *İkinci Bayezit'le Cem Sultan arasındaki saltanat çekişmesine, daha sonra da Yavuz Sultan Selim'in babasına isyan ederek onu tahttan indirmesi olayına işaret edilmek isteniliyor. Ş.K.*

(3) *Ziya Paşa burada bir tarih bilgisi hatası işlemiş bulunmaktadır;*

Fakat, bu böyle olmasaydı bile yine o eski gaileler meydana gelemezdi. Çünkü, halifelik gibi yüce bir manevî değere daha sahip olan makamın büyüklüğü, şehzadenin hırsını dizginleyemese bile, onun çevresindekilerin cesaretini kırabilirdi. Bundan dolayı o usul sonraları bütün bütün terk olunarak artık ortada çekinilecek hiç bir durum kalmadı.

Bir de şu var: O tarihlerde - ne olursa olsun - Osmanlı saltanatı şimdiki gibi yerleşmiş, oturmuş bir durumda değildi. Bir kere, İstanbul daha yeni fetholunmuştu. Anadolu'nun birçok bölgeleri çeşitli küçük devletçiklerden, Kara Hocalar ve Âsi Gazali gibi derebeylerinden bütünüyle temizlenmemişti. Uzun Hasan ve Şah İsmail ve Mısır Çerkes kölemenlerinin ve bunların sayısız taraftarlarının çevirdikleri fesatlar, entrikalar ülkenin içinde ve dışında sonsuz hercümerçler, tedirginlikler yaratmaktaydı. Bütün bu olup bitenlerin tabiî bir sonucu olarak kamuoyunda, Osmanlı saltanatının duruma hâkim olup olamayacağı konusunda tereddütler vardı. Bütün bu sebeplerden dolayı şehzadelerden her hangisi saltanat makamı aleyhine isyan bayrağını kaldıracak olsa, mutlaka çevresinde birçok yardımcılar bulabilirdi.

Şimdi, yani günümüzde ise saltanat kuralları öylesine sağlam temellere dayalıdır ki - eğer mevcut yönetim tarzı iyi bir şekle sokulacak olsa - Allah bilir ya, onun ebediyete kadar devam edeceğinde tek bir kişinin bile şüphesi olamaz.

Sonra, yüce Osmanlı devletinin ta kuruluşundan bu günlere kadar geçerli olmuş bir kural daha vardır ki bu kural da, Osmanlı hanedanına ait bulunan emlâk ve eşyanın hiç bir şekilde mirasçılar arasında taksim olunamayacağıdır. Bunun sonucu olarak bu hanedan üyeleri içinden en büyüğü ve en reşit olanı hükümdarlık tahtına çıkar; çıktığı andan itibaren de hanedanın bütün fertlerinin babası ve vasîsi sayılır. Mevcut taşınır ve taşınmaz bütün emlâke canının istediği gibi el koyabilir, yani bunların da sahibi olarak kabul edilir. Gerçi bunların içinde bedeli devlet hazinesinden

---

veliaht şehzadelerin eyaletlerde valilik yapması geleneğine Yavuz Sultan Selim zamanında son verilmemiştir. Yavuz'un torunu olan İkinci Selim'in oğlu Üçüncü Murat, Manisa valisi iken, onun ölümünden 54 yıl sonra bu valilikten İstanbul'a gelmiş ve babası İkinci Selim'in yerine tahta geçmiştir. ŞK.

ödenmiş veya zaten devlet hazinesine ait olan emlâk da vardır. Bunlar şeriat açısından her ne kadar - padişah da olsa - bir şahsa ait sayılmazsa da din yolunda yapılmış savaşlardan edinilmiş şeyler olduğundan veya başka yerlerden hediye olarak yollanmak suretiyle saltanat hazinesinde birikmiş kıymetli mallar bulunduğundan, itibarî olarak, onun kısmetine dahil edilir. Bundan dolayı, makamı cennet olası Sultan İkinci Mahmut Han hazretlerinin vefat ettikleri sırada Enderun'da (1) ve saray hazinelerinde bulunan çok kıymetli eşya ve mücevherat ve daha başka çeşitli mallar - olduğu gibi - Abdülmecit Han hazretlerinin emrine geçmiş, şimdiki padişah Abdülaziz Han hazretleri de İkinci Mahmut'un oğlu olduğu halde, en küçük bir mala ve hakka sahip olamamıştı.

Şehzade Abdülaziz Efendi, nice zamanlar, kardeşi padişahın kendisine bağlamış olduğu küçük bir aylıkla kanaat etmişti. Nasıl ki Abdülmecit'in ölümüyle de - veraset ve hak yoluyle - kendisi tahta geçmiş bulunmaktadırlar; şimdi de Abdülmecit Han'ın çocukları (2) saltanat makamının mal, mülk ve servetinden en küçük bir nesneye bile sahip olamayıp sadece kendilerine verilen maaşlarla geçimlerini sağlamaktadırlar.

Aslında bu usulün bir kural olarak ortaya konuluşu ve uygulanması şeriat esaslarından hiç birisine dayalı bulunmamaktadır. Bu böyle olmakla birlikte çok yararlı olduğunda da şüphe yoktur. Yoktur, çünkü adı edilen şehzadeler, saltanat ve hilâfet makamını süsleyen amcaları çok muhterem padişahın lûtuf ve cömertliği sayesinde hiç bir şey için sıkıntı çekmediklerinden dolayı, fazla malın ve servetin zaten kendileri için lüzumu yoktur. Bundan başka bunların her birinde - gerçekleşsin gerçekleşmesin - aslî nitelikte bir saltanat hakkı imtiyazı vardır ki (3) bu, kendileri için en büyük maldan ve servetten çok çok daha değerlidir.

Eğer, hanedan üyeleri, böyle bir imtiyaza nail olmasalardı,

---

(1) Vaktiyle Osmanlı sarayının iç örgütü.

(2) Beşinci Murat, İkinci Abdülhamit, Sultan Reşat ve Vahdettin - ki talih ve tesadüf - sonraları sırayla hepsini Osmanlı tahtına çıkarmıştır. Ş.K.

(3) İkinci notta işaret edildiği gibi, dört şehzade bu imtiyazdan yararlanmış ve padişah olmuşlardır: yani sahip bulundukları imtiyaz tam anlamı ile gerçekleşmiştir. Ş.K.

taht - bir kural olarak - mutlaka babadan oğula geçseydi, Osmanlı ülkesinde şimdiye kadar hanedan üyelerine veraset yoluyle geçe geçe, hazinede tek bir kuruş ve tek bir eyalet kalmazdı. Osmanlı devleti de bir devlet olmaktan çıkar, Osmanoğullarının bir malikânesi haline gelirdi. Bütün bunların sonucu olarak koca devlet çoktan parçalanmış ve dağılmış olurdu.

Hasılı, işte bu çok önemli sebep yüzündendir ki soydan soya geçen emlâk mirasçılara taksim olunmayarak, bütün mirasçıların bir çeşit oybirliği ve anlaşmasıyle, hanedanın en büyük ve en reşit üyesine geçer; bu üye - yani padişah - o hanedanın vasîsi sayılır. Durum böyle sürüp gider.

Buna - bir fert olarak - kendimden de örnek verebilirim. Benim büyükbabam öldüğü zaman, babam ailenin en yaşlı üyesi olduğu için, dedemden kalan emlâk mirasçılar arasında taksim olunmamıştı. Babam öldüğü vakit de ailenin en büyük evlâdı ben idim. Sizin de yakından bildiğiniz gibi, miras yine bölünüp dağıtılmamıştı. Durum böyle iken, ben şimdi kalkıp da kardeşimin ve kızkardeşimin de hisseleri bulunan, fakat bana emanet ettikleri bu imtiyazdan yararlanarak - en büyük evlâdın vasî sayılmasını fırsat bilip - babamdan kalan bütün malı mülkü sadece benim evlâdıma terketmek iddiasına kalkışsam haklı ve akla yatkın bir davranışta bulunmuş olur muyum? Tabiî ki olamam. Olmadığım için de, haklı olarak, öteki mirasçılar kendi paylarına düşeni istemeye kalkışırlar. Bunun sonunda ise bizim şu küçük aile soyumuz kısa zamanda birbirinden kopar, darmadağınık olur.

Aklen ve naklen olduğu gibi, Osmanlı saltanatının eskiden beri süregelen veraset usulünün değiştirilmesi, şeriat açısından da caiz ve kaabil değildir. Çünkü, geniş halk yığınlarını da kapsayan her türlü meselede şeriatın fetvâsı ve rızası şarttır. Şeriatın fetvâsı ve rızası ise daima geniş halk yığınlarının menfaatlerini korumakla yükümlüdür. Bu yükümlülükten sapmasına akıl, mantık ve din bakımından imkân yoktur. Hazreti Muhammed'in yüce ve kutsal din ve hukuk yasaları bu esası bile bile, isteye isteye terkedemez.

Hilâfetin, hanedanın en büyük ve en reşit üyesine geçmesinin üstün iyilik ve güzellikleri ortada iken, buna karşılık en büyük evlâda geçirilmesindeki kötülük ve zararlar besbelli göze çarparken

elbette birinci yol tercih edilir ve ikinci yola hiç bir zaman itibar edilmez.

Bunun en yanılmaz ve en mantıklı örneğini müslümanlığın başlangıcında görebiliriz. Yüce peygamberimiz hazreti Muhammed (Tanrı'nın selâmı ve salâtı onun üstüne olsun) istese pek âlâ yapabileceği halde, halifelik için bir tayin yapmadı. Onun seçkin dört dostu ve yakın da (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) onun tuttuğu ve izlediği yoldan ayrılmadılar. Her birinin ölümünden sonra, halifelik makamına getirilecek kimse o zamanki ilerigelen islâm dünyasının toplantısı ve seçimi sonunda belirlendi.

Bu temel ve bu kural öylesine yararlı ve yeterli görüldü ki - müslüman devletler kurulduktan sonra - Emeviler, Abbasiler, Büveyhliler, Eyyûbîler, Selçuklular gibi büyük ve ileri islâm devletlerinde de verasetin babadan oğula geçmesi temel kural olarak kabul edilmedi. Bu gerçekten dikkatle izlenecek bir husustur.

Daha sonraları, Osmanlı devletini kuran büyük ve değerli hükümdarlar da aynı yolu izlediler. Her hareketlerini şeriat kurallarına uygun olarak yürüttükleri gibi, saltanatın veraseti konusunda da önce peygamberin, sonra da kendilerinden önce gelmiş büyük ve doğru müslüman devletlerin bu hususta tuttukları yolu izlediler. Altı yüz senedir bu meşrû kural, daima faydalı sonuçlar vererek yürütüldü. Bundan, gerek halk tabakası gerek yüksek tabaka memnun kaldı. Bu kuralın daima faydası görüldü, fakat hiç bir zararı olmadı. Şimdiye kadar faydası hususunda tek bir kimseden aykırı bir söz işitilmedi. Hal böyle iken, şimdi, bunun tersine fetvâ vermeye, hüküm kesmeye kim cesaret edebilir?

Farzedelim ki yaltakçı bir adam, kendi kişisel çıkarlarına fayda sağlasın diye, bazı teviller ileri sürerek bu cesareti göstersin; iyi ama böyle bir kimsenin fetvâsının asıl yetkililer ve din bilginleri nazarında makbul ve itibarlı olmasına ihtimal var mıdır? Elbette yoktur; ama, kendisi böyle meşrû olmayan işlerle bizzat islâmlığa da ihanet etmiş bulunacağından, kıyamete kadar lânetle anılması yanına kâr kalır.

Şimdi, Şeyhülislâm Hasan Efendi'nin kişiliğini tanımıyorum, onun görev başında bulunduğu zamandan beri ben dışarıda olduğum için kendisi hakkında olumsuz bir kanaat ileri sürmek istemem. Fakat, din bilginleri sınıfından tek bir kimseye tesadüf et-

medim ki, onun lehinde konuşsun. Tam tersine fıkıh ilimlerinde pek yetersiz, fakat yaltaklanma ve ikiyüzlülük konularında gerçekten eşsiz bir üstad, mal mülk edinmeye ve dünya nimetlerine sonderece haris bir zat olduğunu çok kimseden işittim. Böyle birinin eski Şeyhülislâm Refik Efendi gibi değerli bir bilginin ve faziletli bir kimsenin yerine geldiğini duyduğumda zaten teessüf etmiştim.

Bununla birlikte kendisi bu kadar zamandır padişahımız hazretlerinin yakınlarında ve hizmetlerinde bulunduğuna göre - öyle sanırım ki - Osmanlı saltanatının şimdi içinde bulunduğu durumu dışından ve içinden görmüş olacağına şüphe edilemeyeceğinden, ne kadar ikiyüzlü ve mevki düşkünü de olsa müslümanlık binasının temeline balta indirmeye cesaret edemeyecek kadar aklı başında bulunması gerekir. Umarım ki böylesine kötü mayalı bir adam değildir.

Ne demek? Bu adam müslüman değil mi? Osmanlı devletinin ekmeğini yemedi mi? Hiç tarih okumadı mı? Devletin içinde bulunduğu sayısız tehlikeleri görmüyor mu? Haydi görmüyor diyelim, bunları kulakları işitmiyor mu? İnsan ne kadar kör, sağır, vurdumduymaz ve hamiyetsiz olmalı ki, böyle bir zamanda memleketinin hayatına kastetsin!.

Hayır, hayır; bir kimse ne kadar dünya nimetlerine taparsa tapsın, velinimeti olan devlete ve onun padişahına bile bile hıyanet edemez. Faraza, ondan o derece bir alçaklık beklenir, dense - mademki aklı ve hiç olmazsa kendi menfaatini düşünecek ölçüde iyiyi kötüyü ayırt etme yeteneği vardır - o zaman kendisini gerek dünyada gerek ahrette rezil ve rüsva edecek bir tehlikeye atmaz. Meğer ki aklın almayacağı kadar deli ve sersem olsun!..

Devleti idare edenler mecnun ve hain midirler ki ikide birde bu işi kurcalayıp durmaktadırlar. İnsan bunu düşününce, ister istemez, «onların düşünceleri başkadır» diye birtakım ihtimallere kapılıyor.

Eski şeyhülislâmlardan Arif Hikmet Bey'in, bu makamından istifa edişi, yine böyle veraset usulünün değiştirilmesinin istenmesi yüzünden olmuştu. O zamanın en kuvvetli devlet adamı Mustafa Reşit Paşa da, bu değiştirme fikrine saplanmış ve bu konuda fetvâ almak için Arif Hikmet Bey'i zorlamıştı. Arif Hikmet Bey, sırf

bu fetvâyı vermemek için, görevinden ayrılmıştı. Kendisiyle özel dostluğum olduğu için, bir gün bu konuyu ona mahrem bir surette açmış, gerçekten böyle bir teklifle karşılaşıp karşılaşmadığını sormuştum. Ama, kendisi mert adamdı bana şöyle cevap vermişti:

— «Ben Mustafa Reşit Paşa'yı pek sevmem; lâkin onun ne kadar değerli bir devlet adamı olduğunu itiraf etmekten de çekinmem. Evet, benim istifa etmemi, bu meseleye yordular. Fakat bunun zannedildiği kadar aslı yoktur. Reşit Paşa deli midir ki böyle imkânsız ve zararlı bir düşünceye kendisini kaptırsın? Onun niyeti, Osmanlı devletini en kısa zamanda ortadan kaldırmak değil, yeniden eski güçlü haline getirmekti. Hayır, bu söylenti için büsbütün yalandır diyemem; yalan değil, fakat yanlışı vardır. İşin aslı şudur:

Geçmiş yüzyıllarda devlet ilerigelenleri padişahları böyle meselelerle kandırır, kinlerinin ve garazlarının yerine getirilmesine âlet olarak kullanırlardı. Çok muhtemeldir ki Reşit Paşa'nın da tutumu buna benzer olmuştur. Ben Mustafa Reşit Paşa'nın şeyhislâmlık işlerine karışmasına daima karşı çıkmıştım; o ise bazı meselelere karışmak istiyordu. Bundan dolayı aramızda bir anlaşmazlık vardı. Öte yandan Sultan Abdülmecit'in kafasına bazı çevreler - her nedense - bu veraset usulünü değiştirme fikrini sokmuşlardı. Mustafa Reşit Paşa, bu fikri hiç benimsemediği halde, muhtemeldir ki padişaha: «Bu veraset işinin değiştirilip gerçekleşmesi için bir fetvâ lâzımdır, oysa şeyhülislâm Arif Efendi böyle bir fetvâ vermeyi hiç bir zaman kabul etmez. Eğer onu değiştirip de yerine daha yumuşak huylu birini getirirseniz belki maksada ulaşmak mümkün olur.» demiştir ve bir taşla iki kuş vurmuştur. Ama, tekrar ediyorum: Paşa, veraset usulünü değiştirmeyi düşünmemiştir. İşin imkânsızlığını ve kötülüğünü o da herkes gibi bilirdi.

Kısacasını söylemek gerekirse, bu konu, her zaman bazı hükümet üyeleri için bostan korkuluğu gibi bir araç olmuştur. Bazan, padişahı korkutup ona istediklerini yaptırmak ve onu daima kendilerine muhtaç göstermek, bazan da işlerine gelmeyen bir rakibi ortadan kaldırmak gerektiğinde sık sık bu yola başvurup, konuyu istedikleri tarzda sömürmüşlerdir.»

Ben, o zamanlar daha bir hayli genç ve tecrübesizdim. Bu sözlerin ne kadar haklı olduğunu ve ne büyük gerçekler taşıdığını tamamiyle kavrayamamıştım. İşte, şimdi çok iyi anlıyorum ki gü-

nümüzün devleti ellerinde bulunduran idare adamları Âlî ve Fuat paşalar da o Reşit ekolünden yetişmiş olduklarından, şeyhülislâm Refik Efendi'yi makamından uzaklaştırmak için, on onbeş yıl önce hocalarının kullandıkları sisteme baş vurmuşlardır.

Öğrencisine, öğretimine, öğretenine rahmet!.. (1)

Şimdi, gelelim bu havadisin yayılışının sebeplerine: Bundan önceki mektubumda da belirttiğim üzere (2) ben bir yıla yakın bir süre padişah hazretlerinin hizmetinde bulundum; gerek bu süre içinde, gerek daha sonraları kimseden böyle bir söz işitilmedi. Fakat ne zaman ki Abdülaziz Han hazretleri Mısır'ı ziyaret etti. Bu seyahatin hemen bitiminde ortalıkta buna benzer söylentiler yayılmaya başladı.

Habbeyi, türlü yorumlar ve şişirmelerle, kubbe yapmak İstanbul halkının eski bir âdeti olduğundan, ortalıkta dönen dedikodulara çeşitli uydurmalar ve ekler de kattılar. Meselâ, kimisi dedi ki:

«Fuat Paşa'nın ilk sadrazamlığından çekilmesi özel bir kararın sonucuydu. Onun ardından yakın dostları olan Âlî, Rüştü, Yusuf Kâmil paşalar da çekilecekler, böylelikle padişahı devlet adamı bulmakta zor duruma düşüreceklerdi. Böylelikle âciz durumda kalan padişah, yalvar yakar onlara yönelecek, netice olarak eski mevkilerini daha da pekiştirmiş bulunacaklardı. Bunu hep birlikte önceden kararlaştırdıktan sonra, Fuat Paşa, görevinden istifa etmişti. Fuat Paşa, padişaha yolladığı istifa dilekçesinde âdeta göğü havada tutan direkleri birer birer almıştı. Devletin içinde bulunduğu durumu öyle tehlikeli gösteriyor ve padişahı yılgınlığa götürecek öyle sözler söylüyordu ki, buna şaşmamak mümkün değildi. Kendisinin bu görevde o zamana kadar sabır göstermesi de padişaha karşı beslediği derin sevgiden ve bağlılıktan dolayı idi. Mademki değeri bilinmemişti, o halde padişah şimdi güvendiği

(1) *Kolaylıkla anlaşılacağı üzere Ziya Paşa burada, adı geçenlere gerçekten rahmet okumamakta, onlarla alay etmektedir.*

(2) *Ziya Paşa - Ebuzziya Tevfik Beyin de belirttiği gibi - mektubun tümünü bir seferde yazmış, fakat nedense onu iki ayrı bölüm halinde ve ayrı ayrı postalarla İstanbul'a göndermiştir. Dalgınlık eseri olarak «birinci mektubumda» dediği konu, bu ikinci mektubunun baş tarafındadır.*

kimseleri iş başına getirip bir kere tecrübe etsindi. Kendisi yeniden görev kabul etmeyecekti (1).

Âlî Paşa da dış görünüşte istifa ve iç görünüşte sadrazamlığı eliyle itmekle birlikte, lütfediyormuş gibi, hariciye nazırlığında kalmaya razı oldu.

Rüştü Paşa'ya padişah, seraskerlik görevinde kalmasını emretmişti. O, tereddüt gösterdikten sonra, emre uymamayı saygısızlık sayarak istifasını geri aldı.

Kâmil Paşa'ya gelince, sadrazamlık mührünün sahipsiz kalmasına razı olmayarak, ister istemez sadrazam oldu. Hasılı, zavallı Fuat Paşa, kendilerine güvenerek gürültülü bir şekilde istifa etmiş iken, bunların hiç birisini yanında göremeyerek giriştiği meydanda yapayalnız kaldı. Asıl amacı olan «işleri kendi bildiğine ve özgür yürütme» imkânına nail olamadıktan başka sadrazamlığı da elinden kaçırmış oldu (2).

---

(1) Fuat Paşa'nın istifa mektubunda böyle bir söz yoktur; Ziya Paşa bunları alay olsun diye bu şekle sokmuş ve mektubuna kendi keyfine göre geçirmiştir. (Eserin yazarının notu.)

(2) Ziya Paşa bu işin böyle olmadığını o zaman şüphesiz çok iyi bilmekteydi ve bunu bile bile yazıyordu. Çünkü bu yazısını, tarihî bir belge olarak değil, sadece veraset hakkındaki söylentileri çürütmek amacı ile kaleme almıştı. Yoksa, Fuat Paşa, istifa meselesinde ne kadar haklı ise, arkadaşlarının dönekliği de o kadar ayıplanacak şekildeydi. Fuat Paşa, padişahın her işi eline almasını önlemek istiyordu. Eğer, yaratılıştan istibdata eğilimli olan Sultan Abdülaziz - sonradan Abdülhamit'in yaptığı gibi - devletin bütün işlerini eline almakta serbest bırakılsaydı, devlet yönetimi daha o zamandan kötüye gidecekti. Fuat Paşa, en iyi niyetlerle, tehlikeyi görmüş ve padişahı uyarmıştı.

Öte yandan, yakın arkadaşının istifasından sonra, sadrazamlığı kabul etmesi Kâmil Paşa için de döneklik sayılmaz. Belki de bu durum ikisi arasında önceden kararlaştırılmıştı. Ötekilerin nazırlıkları da bunun bir sonucuydu. Paşaların bu birleşmeleri mabeyndeki nüfuzlu ve sorumsuz adamlara güzel bir darbe olmuş, bunlar bir daha bellerini doğrultamamışlardır.

Ziya Paşa'nın vaktiyle saraydan çıkarılmasında Fuat Paşa'nın da rolü bulunduğundan, kendisi olayları böylece bile bile ters göstermeye çalışmıştır. Ama, kişisel kinle gerçekler aydınlanamaz. Bu sebeple bu açıklamayı yapmaya lüzum gördük. (Eserin yazarının notu)

Ama, bu yaranın acısı da içinden kolay kolay çıkmadı. Padişahın Mısır gezisinde, onun kendisini de beraberine almak istemesini âdeta canına minnet bildi. İstifa mektubunda yazdıklarını unutup hükümdarına bütün gücüyle hizmetlerini arzetti. Nitekim, Sultan Abdülaziz'in teveccühlerini de yeniden kazandı. Mısır valisinin kendisine karşı gösterdiği aşırı samimiliğe karşılık olmak üzere, veraset konusunda kendisini desteklemeyi de unutmadı. Mısır'da valiliğin babadan oğula geçmesi hususunda İsmail Paşa'nın yanında bulundu. Böylelikle bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu: Hem Mısır valisini memnun ediyor, hem de veraset usulünün ileride Türkiye'de de değiştirilmesi için halkı buna alıştırıyordu.

Ne var ki İsmail Paşa ile ikisi anlaşmışlardı ama, bu anlaşmayı Âlî Paşa'nın da kabullenmesi gerekliydi. Bunun için, Âlî Paşa'ya padişahın birçok iltifatları ile Mısır valisinin «bir kapı yoldaşı olarak büyük para yardımları» sunuldu ve böylelikle o «vahşî âhû» da yola getirildi. Her şey böylelikle yapılıp kotarıldıktan sonra bu mesele nihayet gerçekleştirildi; yani İsmail Paşa'nın dediği olarak Mısır'da veraset usulü değiştirildi.

Başka birtakım havadis yorumcuları, bunun daha da içyüzüne girip dediler ki:

«Güya, Fuat Paşa'nın bu tedbirden amacı, her yaptığında özgür davranmak için sadrazamlığı kapmak değildir; belki de Osmanlı hanedanından intikam almaktı. Çünkü, bilindiği gibi, babası İzzet Molla, Sultan İkinci Mahmut tarafından zehirletilmek suretiyle idam olunmuştu (1). Hiç değilse, kendisi bunu böyle biliyordu. O, hanedana olan kinini unutmadığı için, bir yolunu bulup saltanatı ele geçirmek istiyordu. Kendisi hekimlikten de anladığından, zannediyor ve bekliyordu ki asabî mizaçlı olan Abdülaziz zamansız olarak birdenbire ölebilir. Bir kere veraset usulü de değiştirildi mi, onun ölümüyle tahta, daha pek küçük yaşta bulunan,

(1) *Fuat Paşa'nın babası Keçecizade İzzet Molla, on dokuzuncu yüzyılın ünlü şairlerinden ve aydınlarındandır. Bir kere Keşan'a, ikinci defa da Sivas'a sürülmüş ve orada ölmüştür. Zehirletilmesi yolundaki söylentiler tamamiyle uydurmadır. Hatta İkinci Mahmut'un onu affedip yeniden İstanbul'a çağırttığı ancak bu emir gelmeden önce öldüğü ihtimali daha kuvvetlidir. Babasının Sivas'ta ölümünde, Fuat Paşa, henüz on dört yaşında bir çocuktu. Ş.K.*

şehzade Yusuf İzzettin Efendi geçirilir. Yusuf İzzettin Efendi çocuk olduğu için mutlaka bir vasiye ihtiyaç görülecektir. Yine kendi zannına göre böyle bir göreve kendisinden daha lâyıkı da bulunamayacağından, idarenin dizginleri o zaman olduğu gibi eline geçmiş olur. İş bu kadarla da bitmez; bir süre sonra bir yolunu yordamını bulup çocuk padişahı da ortadan kaldırdı mı artık Osmanlı tahtı, rakipsiz bir şekilde, kendisine nasip olur. Bütün bunların sonucu olarak da o Osmanoğulları'ndan öcünü almış bulunur.»

Belki, bu sözler, halk arasında söylenilmesi ve uydurulması âdet olan şeylerdendir; bu yüzden belki bütünüyle itimada lâyık değildir (1). Fakat, istifa meselesinin aynen yukarıda anlatıldığı gibi meydana geldiği, Mısır veraset usulünün değiştirilmesinin Âlî ve Fuat paşaların eserleri olduğu ve Fuat Paşa'nın ikinci sadrazamlığını tamamiyle başına buyruk bir şekilde geçirdiği de bir gerçektir.

Şimdi, artık meseleyi özetleyelim. Bu konuda, bendenizin, görüş ve düşüncemin tam özeti şudur:

1 — Osmanlı Devleti'nin bugün karşı karşıya bulunduğu çeşitli iç ve dış tehlikeler bu kadar açık ve ortada iken, böyle görünür bir kazaya uğramak, uğratılmak hiç bir aklın kârı değildir. Bundan dolayı böyle bir meseleye temelinden inamlamaz.

2 — Padişahımız Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin, ilk tahta çıktıkları yıllarda böyle bir düşünce ve niyetleri aslâ yoktu ve elbette şimdi de yoktur.

3 — Bu veraset usulünün değiştirilmesine aklen, naklen ve şer'an ihtimal ve imkân yoktur.

4 — Şeyhülislâmın değiştirilmesinin sebebi bu mesele değildir.

5 — Böyle bir meselenin ortaya atılıp söylenti haline getirilmesi, Âlî ve Fuat paşaların kendi mevki ve iktidarlarını korumak

---

(1) *Halk arasında böyle uydurmalar falan dolaşmış değildi; bunlar Ziya Paşa'nın uydurmasıdır. Paşa'ya: «Niçin bu muzipliği yaptınız? Halk sizin yazdığınız şeyleri doğru sanacağından, maksadınızı anlamaz. Böylece tarih de yanıltılmış olur,» diye itiraz edildiğinde: «Sen bacanın eğriliğine bakma, dumanın doğru çıkmasına bak. Ben tam can alacak noktayı buldum, bunu hedef edinip bir taşla iki kuş vurdum,» cevabını vermişti. (Eserin yazarının notu)*

için kullandıkları bir ustalıktır. Bunun gerçekleşmeyeceğini herkes kadar onlar da pekâlâ bilirler. Onlar bunu bilmeyecek kadar ahmak değildirler.

İşte efendim hazretleri, bendenizin - riyasızca söylüyorum - bildiğim budur ve bu kadardır. İçinde bazı mahrem hususlar da bulunduğundan dolayı bu mektubumun gizli tutulmasını (1) istirham ederim. Uzun yazarak sizi taciz ettiğim için affınızı dilerim.

Ziya»

(1) *Ziya Paşa'nın, bir taraftan bastırıp özellikle dağıttığı mektubunu, öte taraftan «gizli kalsın» diye nitelemesi hayli şaşırtıcı bir karakter taşımaktadır. Ş.K.*

BEŞİNCİ BÖLÜM

Ziya Paşa'nın bu mektubu hükûmet üyelerinden pek çoğuna, halen iş başında bulunan veya görevden uzaklaştırılmış olarak bir kenarda oturan önemli devlet adamlarına, eski ve yeni şeyhülislâma, başlıca ilim ve din adamlarına, zamanının hatırlı birçok kişilerine, tanınmış başka şahsiyetlere, özellikle o tarihte Fetvâ Emini (Şeyhülislâm yardımcısı) olup da Abdülhamit zamanında sırf o önemli makamdan ayırmak için şeyhülislâm yapılmış bulunan (1) meşhur Kara Halil Efendi'ye, büyük devletlerin İstanbul'daki elçilerine ve daha başka yararlı görülen yerlere zarflanmış olarak gönderilmişti. Bundan başka geniş halk yığınlarının da okuması için, o zamanlarda Beyoğlu'nda Jöntürkler'in yayın aracı olan meşhur kitapçı Rooth'a - her biri yüzer sayılık posta paketleriyle - birkaç bin nüsha yollanmış, bunların gereken kimselere parasız olarak dağıtılması bildirilmişti.

İstanbul'da bu çeşitten yeni olay, haber ve çalkantıları dört gözle bekleyen öyle kimseler vardı ki, bunlar hemen «veraset mektupları»nın birer kopyasını kapışmışlardı. Yazı uzun bir süre elden ele gezip okunmuştu.

Mektubun dağıtılma işinde en hizmeti geçenlerden biri de Danyel Silaki idi. Şu anda onun adını şükranla anmadan geçemeyeceğiz. Bu Danyel Silaki, kitapçı Rooth'un ortağıydı. Aslen Macar'dı. 1848 ihtilâlinden sonra Türkiye'ye sığınmıştı. Özgürlük ve yeryüzündeki bütün ulusların kendi çerçeveleri içinde gelişip ilerlemelerini kendi için kutsal bir amaç edinmişti. İstanbul'a gelip

---

(1) Fetvâ emini gerçi şeyhülislâmın yardımcısıdır; fakat şeyhülislâmın imzalayacağı fetvâları bu görevdeki kişi düşünüp, karar verip, yazıp hazırlar. Onun onayı olmayan fetvâyı şeyhülislâm kolay kolay kendiliğinden veremezdi.

yerleştikten sonra da daima bu dava için çalışmıştı. Aynı fikre yatkın gençlerle daima münasebetler kurar, onları aydınlatmaya çalışır, onları aydınlatacak kitap ve dergiler sağlamakta da elinden gelen çabayı esirgemezdi. Bu çeşitten kitap ve gazeteler bulduğu vakit aslâ kâr gayreti gütmez, hatta onları asıl fiyatlarından daha da aşağı verirdi.

İşte bu Danyel Silaki, kendi için ikinci bir vatan olarak bilip sevdiği bu ülkenin ve o ülkenin ana yurttaşı bulunan Türklerin iyilikleri için hazırlanmış, basılmış, yayınlanmış eserler bulduğu zaman son derece neşelenir, mutlu olurdu. Bunları okurken, Macaristan ve Macarlar için yazılmış eserleri okurmuşçasına sevinirdi.

Çevresinde pek çok aydın genç toplanmıştı. Onlarla sohbetler eder, yeni çıkan siyasî eserlerden onlara haberler verirdi.

Cuma günleri Danyel Silaki'nin kitapçı dükkânına o kadar çok genç girip çıkardı ki, bunların sayısı bugün Beyoğlu birahanelerini dolduran gençlerin sayısından çok daha fazlaydı. O tarihlerde, şimdiki gibi, tünel ve tramvay yoktu. Bir kimsevi Beyoğlu'na götüren en kestirme yol Yüksekkaldırım'dan ibaretti. Sonra o zamanın gençleri şimdiki gibi açılıp saçılmış olmadıklarından Beyoğlu'na çıkmak ancak cumalara (1) bir tatil eğlencesiydi ve çıkanlar da - bu işi yaptıkları için - sanki bir suç işliyorlarmış gibi ortalıkta biraz dolaşıp yine aynı yoldan acele İstanbul'a inerlerdi.

Evet, Ziya Paşa'nın mektubu halk üzerinde gerçekten pek büyük bir etki uyandırmıştı. Çünkü, bu mektuba kadar, ortalıkta böyle bir söylentinin dolaştığından kimsenin haberi yoktu. Halk durumu, bu mektupla öğrenmiş, derin heyecana kapılmıştı. Zaten, iki yıl önce Mısır'daki veraset usulünün değiştirilmiş olmasından, Mustafa Fazıl Paşa gibi Osmanlı dostluğu ve yurtseverliği dillere destan bir şahsiyetin veraset hakkından mahrum edilmiş bulunmasından dolayı yürekleri yanıktı. Bu işin tek sebepçisi bildikleri Fuat Paşa'ya lânet okuyorlardı. Şimdi, uyuyan o fitnenin, yine o paşanın hileci elleriyle uyandırıldığını öğrenmeleri o kin ve nefreti en son kertesine getirmişti.

---

(1) İmparatorluk devrinde - bütün öteki müslüman ülkelerde olduğu gibi - Tatil günleri cumaydı. Cumhuriyetten sonra, 1935 yılında, cuma dince kutsal bir gün olarak ayrıldı ve tatiller - batıda olduğu gibi - pazara alındı. Ş.K.

Zaten, üç dört sene vardı ki Sultan Abdülaziz, vaktiyle kardeşi Sultan Abdülmecit'i suçladığı, israfa - hem de daha geniş ölçüde - yakasını kaptırmıştı. Özellikle, birkaç ay önce Paris'e yaptığı gezi dolayısıyle maliye nezareti Fransız bankalarından çok ağır faizlerle yeni borçlar almıştı. Alınan paranın adı altmış milyon franktı; fakat, aşırı faiz hesapları yüzünden, ele ancak kırk beş milyon frank geçmişti. Halk, bunu öğrenmiş ve büyük üzüntüye kapılmıştı. Bu üzüntü sürüp giderken şimdi de şehzade Murat Efendi'nin, tâ yüce dedelerinden beri sürüp gelen ve titizlikle uyulan, bir haktan mahrum edilmek istendiği ileri sürülüyordu. Bu düşünce ve görüşü ortaya atanlara - yani Âlî ve Fuat paşalara - nasıl olur da lânet okunmazdı?

Gerçi, o tarihlerde, sonraları İkinci Abdülhamit'in icat edip ortaya atacağı, casusluk ve hafiyelik diye bir örgüt yoktu. Memleket böyle lekeden tamamiyle uzak ve arınıktı. Bundan dolayı zabıta memurları, görevli olmadıkları böyle öfkelenmeleri, görüp işitseler bile, ses çıkarmazlar, üstlerine vazife edinmezlerdi. Belki halk ile birlikte onlar da bu konularda yakınarak hasbıhal ederler; kimler hakkında nefret duymak, kimler hakkında sevgi beslemek gerekiyorsa bu konularda halktan aslâ ayrılmazlardı.

Ne olursa olsun, Ziya Paşa'nın bu mektupları Yeni Osmanlılar için olumlu bir propaganda teşkil etmiştir. Halk, bu mektupları okuduktan sonra Jöntürkleri daha yakından tanımış, onları daha içten sevmiştir.

O zamanın İstanbul gençlerinden pek çoğu Ziya Bey'e mektuplar yazarak yaptığı hizmetlerden dolayı onu candan yürekten kutluyorlardı. Ne var ki gönderilen mektuplar genellikle **Muhbir** gazetesi aracılığıyle yollandığından, bunların hemen hemen hiç biri sahibinin eline geçmiyordu.

Ali Suavi ile Yeni Osmanlılar arasındaki anlaşmazlık ve kopukluktan habersiz bulunan Osmanlılar, mektuplarını daima **Muhbir**'in baş tarafında yazılı adrese yolluyorlardı. Ali Suavi de bunları alıyor, okuyor, atıyordu. Yeni Osmanlılar, **Muhbir**'le aralarındaki ayrılığı önce bir sinkülerle halka bildirmeyi düşünmüşler, fakat sonra bunu uygun görmeyerek vazgeçmişlerdi. **Hürriyet** gazetesi yayınlanmaya başlayıncaya kadar durum bu şekilde sürüp gitmiştir.

İkinci mektubun gönderilmesi ve yayınlanması üzerine de

Mustafa Fazıl Paşa, Jöntürkler partisine ve Ziya Bey'e olan teşekkürünü ve Hürriyet'in bir an önce yayınlanması hakkındaki arzusunu, yine Sakakini aracılığı ile onlara bildirmişti.

Kasîde-i Zaferiye yahut Zafer-nâme

Zaptiye nezaretinde nazırlık görevi, iki yıla yakın bir zamandan beri Doktor İsmail Paşa tarafından yönetilmekteydi. Bu adam, ne de olsa, meslekten yetişme bir eleman değildi. Bundan dolayı iyi bir zaptiye nazırı olamamıştı. Bu konuda uzun uzadıya konuşmak gerekirse, bizim o zamanki toplumsal ve sosyal yapımızı, her sınıf halk tabakasının olayları kavrayış ve değerlendiriş gücünü enine boyuna etüd etmek lâzım gelir ki, bunlar da bu eserin kapsamı dışındadır; bundan dolayı da üzerinde durulmayacak ve sadece şunları söylemekle yetinilecektir:

Maksadımız İsmail Paşa'yı tenkid etmek, onu kınamak değildir. Doğrusunu söylemek gerekirse, belki İsmail Paşa bu makamın kuruluşundan bu yana, oraya tayin edilen kimselerin en zekisi, en dirayetlisi, en insaflısı, hakka ve hukuka en uyanı ve hele iyi niyet açısından gelmiş geçmiş bütün zaptiye nazırlarının en üstünüdür. Öte yandan, memleketi, milleti ve Osmanlı hanedanını sevmesiyle de tanınmış bir kişidir. Kendisi vaktiyle Sultan Abdülmecit Han hazretlerinin başhekimliğini de yaptığından, her türlü usul, erkân ve protokol inceliklerine de vakıftır. Yaratılış bakımından kibar, nazik ve terbiyeli, yabancı dil de bilen bir devlet ve ilim adamıdır. İşte, bütün bu üstünlüklerinden dolayı öyle beklenilirdi ki onun zaptiye nazırlığında bulunması - memleket için pek büyük faydalar sağlamasa bile - Avrupalılar üzerinde iyi etkiler yaratabilirdi. Belki de sadrazam Âlî Paşa, Pepe Mehmet Paşa'nın ölümüyle boşalan bu makama, İsmail Paşa'yı bu düşüncelerle zaptiye müşiri olarak tayin etmişti.

Ne var ki böyle bir makama getirilecek bir adamın yanında, yardımcı olarak da olsa, meslekten seçkin bir görevlinin bulunması şarttı. Nitekim, Pepe Mehmet zamanında durum böyle idi. Zaptiye nazır muavini Asım Paşa - meslekten gelmiş bir adam olarak - bütün işleri ustalıkla yürütür ve nazıra sadece imza atmak, mühür basmak çeşidinden işler kalırdı. Bunu herkes bilirdi. Asım Paşa, her yönü ile tanınmış, işbilir, iyi niyetli ve sevilen bir zaptiyeciydi. O halde gerekirdi ki, Pepe Mehmet Paşa'dan sonra, bu makama Mustafa Asım Paşa getirilsin!. Fakat hayır, bu

böyle olmamıştı. Çünkü, zaptiye nazır yardımcısı Asım Paşa, ilerlemeyi şuna buna boyun eğerek veya şunun bunun elini eteğini öperek arzu etmez, bunu kendi çalışkanlığı ve işbilirliği ile - bir hak olarak - elde etmek isterdi. Bundan dolayı, sadrazam da dahil, ömründe kimseye yaltakçılık etmemişti. Böyle bir tip ise Âlî Paşa'nın hoşuna gitmezdi. Âlî Paşa'nın en hoşlanmadığı memur ve idareci tipi nefsine güveni bulunan, onurlu kimselerdi. Mustafa Asım Paşa'nın en büyük kusuru böyle bir karakter taşımasıydı. Vaktiyle Fuat Paşa, olağanüstü yetkilerle Suriye'ye gittiği zaman, onun yaverliğinde bulunmuş ve siyasî eğitimini ondan almıştı. Bu bakımdan halka dönük, buna karşılık iktidar sahiplerine karşı eyvallahı olmayan bir yöneticiydi. Bu özellikleri, kendisinin sadrazam tarafından sevilip tutulmaması için yeterli sebeplerin başında gelmekteydi.

Şurası da garip ve üzerinde durulmaya değer bir noktadır ki Mustafa Asım Paşa, o günlerden çok daha önceki zamanlara kadar uzun bir süre içinde, Yeni Osmanlılara sempati besleyen bir şahsiyetti. Sempati beslemek bir yana, zaman zaman onlara destek bile oluyordu. Cemiyet, onun uzaktan ve belli etmeksizin yaptığı koruma sayesinde, zahmetsizce gelişip genişliyordu.

Âlî Paşa'nın elbette bundan haberi yoktu, haberi olsaydı - değil onu zaptiye müşirliğine getirmemek - derhal şimdiki makamından bile ederdi. Ama, sanki bunu biliyormuş gibi zaptiye müşirliğini ısrarla kendinden esirgiyordu. Bununla birlikte, kısa bir süre sonra bu durum gerçekleşmişti. O tarihten üç buçuk ay sonra cemiyetin ortaya çıkması ve bir kısım üyelerin yakalanması üzerine, rahmetli Asım Paşa da suçlu görülerek, Yenipazar kumandanlığı ile İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı.

Hekimbaşı İsmail Paşa, zaptiye nazırlığına tayin olunduğu zaman, aradan üç ay geçmeden, Yeni Osmanlıların Avrupa'ya savuşacakları ve altı ay sonra da orada geniş bir yayın kampanyasına girişecekleri, tabiatıyle hesapta yoktu.

Hatta Ziya Paşa'nın **«Veraset-i Saltanat-ı Seniye»** mektupları broşürünün basılıp dağıtılmasından bir yıl önce, Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz Han'a olan ünlü mektubu İstanbul'da elli bin nüsha olarak basılıp dağıtılmış olduğu halde, zaptiye nezareti bunun farkına varamamış, bu mektubun Avrupa'da bastırılıp Osmanlı ülkesine yabancı postalar aracılığı ile sokulmuş bu-

lunduğu kanaatine saplanmıştı. Nitekim bu sefer **«Veraset-i Saltanat-ı Seniye»** broşürü gerçekten o yolla dağıtılmış olduğundan, zaptiye nezareti - sorumluluğu kendi üstünden atmak çabasıyle - yine yabancı postaları (1) ortaya sürüyordu. Hatta nazır İsmail Paşa, bu konuda elçiliklere özel şikâyetlerde bulunmuştu.

İsmail Paşa, Osmanlı devlet adamları içinde «ekselâns» lâkabı ile anılmaktaydı ve yabancı devletler elçilikleri kendisine özel bir saygı gösterirlerdi. O da buna güvenerek, onlara karşı daha serbestçe konuşur, söylediklerinden dolayı da hiç bir zaman sorumlu tutulmazdı. Netice olarak, sadrazam Âlî Paşa da zaptiye nazırını - bir şey yapamadığından ötürü pek suçlu göremiyor, onu mazur tutuyordu.

Hele ki Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubu, devletin genel yapısı ile ilgiliydi, burada kişelere işaret edilerek, «Şu şöyledir, bu böyledir» denmiyordu. Bu mektubun en büyük ağırlık noktası, mevcut yönetim tarzını kınamak ve meşrutiyet tarzını tavsiye etmekten ibaretti. Bu sebeple Âlî Paşa bu hususları kendi kişiliği için sakıncalı bulmuyordu.

«Veraset-i Saltanat-ı Seniye» broşürüne gelince, doğrusu bu da hemen başlı başına Fuat Paşa'yı hedef edinmiş gibiydi. Gerçi Fuat Paşa, Âlî Paşa'nın en yakın meslektaşı ve dostu idi ama, değil mi ki hedef kendi değil de oydu, o halde bunda da kendi için bir tehlike görmemişti.

Veraset mektuplarında Âlî Paşa'yı tedirgin eden tek bir nokta vardı. Bu da birinci mektupta: «Onu güvendiği Mısır verasetinden mahrum etmek için benim yarım saat meşgûl olmam yeter,» sözüyle Mustafa Fazıl Paşa'ya vaktiyle yolladığı haberden söz edilmiş olmasıydı. Ziya Paşa ile aralarında çok uzun zamandan beri sürüp gelen bir düşmanlık bulunduğu için, onun kendisi üzerine bundan başka bir söz söylemeyip suçlamamış olmasından enikonu memnun olmuş, teselli bulmuştu.

Sadrazam, bununla avunadursun, bir gün ortaya durup dururken **«Zafer-nâme»** başlıklı bir hiciv manzumesi atıldı. Kendinin

---

(1) 1908 meşrutiyetine kadar Türkiye'de -kapitülâsyonlar gereği olarak- özel yabancı postaneler vardı. Her güçlü devlet Türkiye'de kendine özgü bir posta kurabiliyor, yurda istediği şeyleri sokup çıkarabiliyordu. Devletin bunları kontrol yetkisi yoktu. Ş.K.

bu kasideden ilk zamanlar haberi olmamıştı. Fakat, vilâyetlerdeki bazı adamlarından böyle alaylı bir kasidenin dillerde dolaştığını bildiren mektuplar almaya başlayınca bütün huzuru kaçtı. Aldığı mektuplara ve haberlere göre bu hicivli manzume, kısa zamanda, ülkenin hemen her tarafına yayılmıştı. Âlî Paşa, büyük bir öfkeye kapıldı. Anlıyordu ki kendisini çok ince ve alaylı bir dille hicveden bu manzume, şahsına karşı açılmak üzere bulunan bir savaşın başlangıcıydı. Bu başlangıç da gösteriyordu ki Yeni Osmanlıların bu türden savaşları, gittikçe genişleyerek, sürüp gidecekti. İşte «saçmalar» olarak nitelediği bu tür yayınların ülkeye girmesini önlemek için, pasif bir adam olarak gördüğü İsmail Paşa'yı değiştirmek ihtiyacını duydu. Artık zaptiye nazırlığına acar bir kimseyi getirmenin vakti gelmişti.

Bu konuda epey düşündükten sonra adayını buldu. Balıkesir valisi Hüsnü Paşa bu makam için biçilmiş kaftandı. Hüsnü Paşa aslen Mora'lıydı. Pepe Mehmet Paşa'nın emrinde çalışmış, onun dairesinden yetişmişti. Rumeli eyaletlerinde uzunca bir süre valilik yapmıştı. O zamanlar, Rumeli, kaynayan bir kazandı; komitacılardan ve eşkıyalardan geçilmezdi. Fakat, Hüsnü Paşa, hiç acımaksızın böylelerinin üzerine güçlü inzibat kuvvetleri sevketmiş, âdeta katliâm edercesine hemen hepsini tepelemişti. Zaten, doğrusunu söylemek gerekirse, kendi de eşkiya tavırlı bir adamdı. Sağı solu belli olmazdı. Bir meseleyi memleketin ve milletin yararına biliyorsa, onu gerçekleştirmek ve kötülüklerin kökünü kazımak için fazla ince eleyip sık dokumaz, gerekirse o uğurda kanun ve nizamları da rahatlıkla çiğnerdi. Hasılı, böyle konularda delicesine denecek bir cesarete sahipti.

Hüsnü Paşa'nın bütün bu özellikleri, Âlî Paşa'nın gözünde, kendisini zaptiye nazırlığı için en uygun aday haline getirmişti. Bundan dolayı onu - hem de kabine üyesi niteliğinde olmak üzere - olağanüstü bir imtiyazla zaptiye müşirliğine tayin etmişti.

Bir zaptiye nazırının yerinden olmasına, bir başka idarecinin olağanüstü bir şekilde önemli bir mevkiye yükselmesine sebep olan «Zafer-nâme» Ziya Paşa'nın güçlü kalemi ile meydana getirilmiş uzun bir manzume idi. Kaynaklar, Âlî Paşa'nın meslek hayatında en büyük tedirginliği bu manzume yüzünden duyduğunu kaydederler.

Eser, son derece ince kâğıtlara basılı olarak, yabancı posta-

neler ve konsolosluklar bulunan Osmanlı vilâyetlerinin hepsine, birkaç yüz bin nüsha olarak gönderilip dağıtılmıştı. Mübalâğa edilmeksizin denilebilir ki o tarihte Osmanlı ülkesinde tek bir kişi gösterilemez ki - okuma yazma bilsin de - bu eserin bir nüshasını edinmiş olmasın.

Türk edebiyatı tarihinin en seçkin siyasî hicvi olan **«Zafer-nâme»** nin baş tarafında şu satırlar vardı:

Çok değerli Sadrazam Paşa hazretlerinin Girit görevindeki üstün başarılarına dair İzmit Mutasarrıfı Saadetlü Fazıl Paşa'nın tanzim etmiş olduğu Zafer-nâme'dir (1).

1 — Bârek-âllâh zehî kevkebe-i âl-ül âl
Levhaş-allâh aceb nusret-i feyz ü ikbâl

2 — Hak bu kim görmedi âgaaz edeli devre felek
Böyle bir feth ü zafer, böyle şükûh ü iclâl

3 — Lerze saldı feleğe nârâ-i hayye-k-allâh
Râşe verdi küreye gulgule-i yâ müteâl

4 — Kimseler olmadı bu feth-i mübîne mazhar
Ne Skender, ne Hülâgû, ne Sezar ü Anibal

5 — Âferin himmetine Âsaf-ı âlî-kadrin
Oldu şâyeste-i tevfîk-i cenâb-ı müteâl

6 — Girit'i aldı geri savlet-i seyf ü kalemi
Halkına gelmiş iken dâiye-i istiklâl

7 — Devleti eyledi bir öyle belâdan âzâd
Yoksa pek müşkül olurdu şu zamanda ahvâl

8 — İhtiyâr eyledi bu kışta şu müşkül seferi
Yoksa kim etmiş idi kendisini istiskaal

---

(1) İleride açıklanacağı üzere, Ziya Paşa bu hiciv eserini kasten, Âlî Paşa'nın çok sevip tuttuğu üç devlet adamının ağzından düzenlemiştir. Asıl kaside bölümü, İzmit mutasarrıfı Fazıl Paşa tarafından kaleme alınmış gibi gösterilmiştir. Paşa, böylelikle, sadrazamın dalkavuğu bildiği kimseleri de hicvetmiş olmaktadır. Ş.K.

9 — Bu ne gayret, ne hamiyyet, ne şecâattir bu
Hiç görülmüş mü tevârîh-i selefte emsâl

10 — Askere verdi kumandayı misâl-ı Bonapart
Gerçi kim gelmedi hiç silsilesinde general

11 — Vermedi ablukada şân-ı donanmaya halel
İngiliz devletine olsa sezâdır amiral

12 — Vâkıa haylıca can, haylıca mal oldu telef
Etti ammâ ki cezîre şerefin istihsâl

13 — İktidâ eyledi «el affü zekât-üz-zafer» e
Etmedi tâife-i bâgîyeyi istîsâl

14 — Ya o takrîri ki tafsîl eder icraâtı
Hüsn-i tâbir ü belâgatta bulunmaz emsâl

15 — Ser-te-serşîve-i i'câz ü ser-â-ser mazmun
Lafzı pür nükte ve her nüktesi lebrîz-i hayâl

16 — Kan saçar hâme-i hun-rîzi mürekkep yerine
Meşrebi mâreke-i rezme olunca meyyâl

17 — Zülf-i yâre dokunur mes'elede hâmesinin
Târ-ı mânâ dökülür pâyına kangal kangal

18 — Yazdığı şeylere Mümtâz ü Fuat alkış-hân
Gördüğü işlere Takvîm ü Cerîde dellâl

19 — Öyle bir şöhrete mâlik ki mülûk-i âlem
Nâmını bilse eğer elbet anar b'il-icbâl

20 — Öyle bir kudrete sahip ki murâd eyler ise
Görünür sûret-i imkânda nice emr-i muhâl

21 — Kendi sultan değil amma ki nice sultânı
Maksadı üzre eder bende gibi istîmâl

22 — Padişâhın adı vardır yalnız dillerde
Zâtıdır taht-ı hükûmette hakîkî fa'al

23 — Her ne işler ise «lâ yüs'el ammâ yef'al»
Her ne hükmeylese âzâde-i takyîd-i suâl

24 — Mısır'da eyledi tağyîr-i verâset hükmü
Etti bir yüzbaşıyı Memleketeyn üzre kral

25 — Belgrad kal'asın ihsan ile Sırbıstan'a
Devletin kıldı tamâmiyyetini istikmâl

26 — Karadağ kal'aların yıktı ise hükmü nola
Paşa tevfîk-i Hudâ ile eder kal'-ı cibâl

27 — Rum'dan, Ermeni'den yaptı müşir ü bâlâ
Eyledi resm-i müsâvât-ı hukuku ikmâl

28 — Verdi maliyeye tedbîr-i musîbi bereket
Buldu hep sâye-i lutfunda cihan vüs'at-ı hâl

29 — Tuz, tütün resme girip, oldu hazine lebrîz
Etti tahvîl-i kavaaimle nükûd istihsâl

30 — İtibârı ile yaptı nice istikrâzât
Yoksa maliye işinde görülürdü işkâl

31 — Tutalım cümle umûrunda hiyanet etmiş
Şu Girit hizmetini var mıdır inkâra mecâl

32 — Böyle iş görmeli ibkaa ise maksat nâmı
Ne revâ şöhret için Zemzem'e olmak bevvâl

33 — Hâmî-i dîn-i mübîn, muhyî-i şer'-i enver
Hâfız-ı devlet ü derhem, kün-i evsân-ı dalâl

34 — Kangı hengâmeye girdiyse muzaffer çıktı
Değmedi ârızına latme-i «el harbi-sicâl»

35 — Esb-i devlet bu terakkide gider miydi aceb
Olmasa himmeti mehmiz-zen-i istîcâl

36 — Kendinin gayret-i millîyesi koymaz, yoksa
Çekilir yük mü bu mihnet kişi olsa hammâl

37 — Nazar et sûret-i zîbâsına maşaallâh
Nedir ol vech-i mübarek, nedir ol hüsn ü cemâl

38 — Kadd değil, kaamet-i matbûası bir serv-i sehî
Göz değil çeşm-i dilârâsı, yenâbî-i zülâl

39 — Öyle destûr-ı muazzam ki nakîb-ül eşrâf
Gelse ger meclisine câyı olur saff-ı niâl

40 — Öyle nazik ki, eğer şapkalı bir kunduracı
Evine gelse, eder tâ kapıdan istikbâl

41 — Öyle bir cerbeze-i nutku var kim, eyler
Hasmının hakkı dahi olsa elinde ibtâl

42 — Çok mudur Avrupa'ya gitse ukab-ı şânı
Beykoz'a Gekboze'den gelse aceb mi kartal

43 — Kahrına uğramadı, uğrasalar bir kerre
Ne tavanlarda gezer fare, ne dağlarda çakal

44 — Hep teennî-i hakîmâneden eyler neş'et
Tab'-ı pâkinde eğer var ise cüz'î ihmâl

45 — Himmet ü meşrebi de kaddi gibi âlîdir
Çünkü esmâ olunur nâsa semadan inzâl

46 — Sayesinde o kadar etti cihan kesb-i huzûr
Eylemez kimse duasmda dakika ihmâl

47 — Hânümânı yıkılırdı nice ehl-i hünerin
Cânib-i affa eğer olmasa tab'-ı meyyâl

48 — Nakd-i va'di île hemyân-ı zaruret lebrîz
Zer-i lütfü ile ceyb-i fukara mâlâmâl

49 — Kâle-i servet ü dârâtına olmaz arşın
Galle-i nimet-i bî gaayeti bilmez mikyâl

50 — Vali-i Mısr ile Sultandan alırdı ihsan
Maksadı olsa idi cem'-i nukûd ü emvâl

51 — Beytini, mâlını yaktıysa eğer nâr-ı harîk
Kârgirini bina eyler anın beytülmâl

52 — Âsafâ himmet-i mahsusa-i tedbîrindir
Eyleyen devleti bu hadd-i kemâle îsâl

53 — Geldi bir hâlete kim Devlet-i Osmâniyye
Hissolunmaz gibidir şâibe-i izmihlâl

54 — Bu ne talih ki cihan hasmın iken bunca zaman
Müstekillen olasın taht-nişîn-i ikbâl

55 — Ne dirâyet bu ki yirmi senedir vaad ederek
Aldatıp Avrupa'yı, âlemi ettin iğfâl

56 — Müslüman lânet eder, gayrı - müselman lânet
Kimseler kıymetini bilmedi hâlâ bu ne hâl

57 — Erbaîne kadar elbette sürer germi-i bahs
İstesem ben ne kadar vasfını etmek icmâl

58 — Âsafâ ömrümü evsâfına hasreyleyeyim
Bir zaman kaabız-ı ervâh ederse imhâl

59 — Fazıl-ı pîre ateh gelse de söyler medhin
Soy köpek, kalmasa da dişleri durmaz battal

60 — Dalkavuklukta, müdârâda zamanım geçti
Olmadım şimdiye dek mazhar-ı feyz ü âmâl

61 — Âcizim şükrünü ifâda ki etti lütfün
Şem'-i maksudumu âhir nefesimde iş'âl

62 — Mutasarrıflığa bir kıt'a sebeb olmuş idi
Bu kasidem beni valiliğe eyler îsâl

63 — Yeter ey hâme ko tasdîi, dua mevsimidir
Tut yüzün kıbleye, aç başını bâ safvet-i bâl

64 — Tâ ki pervâz ede âfaakta sımmürg u hümâ
Kebk-i dârâtını çök etmeye şâhin-i zevâl

65 — Lütf ü ihsânı gibi ömrü ola nâ mâdud
Dîn ü îmânı kadar kesbede feyz ikbâl

Âli Paşa'nın kölesi, İzmit Mutasarrıfı,
Bosna'lı mevlevî, zavallı ve değersiz
Fazıl

(Genel çizgilerle beyitlerin açıklanması:) (1)

1 — Allah mübarek etsin, bu ne kadar yüce ve debdebeli bir mevki ve maşallah ne görülmemiş bir zafer, gelişme ve yücelme...

(1) *Açıklama ana metinde yoktur. Ş.K.*

2 — Doğrusunu söylemek gerekirse dünya dünya olalı böyle bir fetih, böyle şan, şeref ve yücelik görmedi...

3 — «Allah sana ömürler versin» nârâları sanki feleği titretti, yâ Allâh çağrışmaları her tarafa ürperti verdi...

4 — Böyle uğurlu ve şerefli bir zafere kimseler; ne İskender, ne Hülâgû, ne Sezar, ne de Anibal gibi kumandanlar bile nail olamadılar...

5 — O yüce mevkili vezirin himmetlerine doğrusu, aferinler olsun, Tanrı bile kendisini yardımma lâyık gördü...

6 — Kılıcının ve kaleminin saldırısıyla Girit'i âdeta yeniden fethetti. Gerçi, ada halkına bir özgürlük dâvâsı gütme gelmişti ama o bunu umursamadı...

7 — Böylelikle, devleti büyük bir belâdan kurtardı, yoksa şu zamanda durum çok kötü olacaktı...

8 — Kendisini zorlayan, «hadi git..» diye yükümseyen kimsecikler olmadığı halde, o, şu kışta kıyamette bu çok zor seferi kendi isteğiyle üzerine aldı...

9 — Hey Allahım, bu ne çalışkanlık, iş ve yurtseverlik, bu ne cesaret! Eski tarihlere şöyle bir bakın, hiç böylesinin eşi benzeri var mıdır?..

10 — Gerçi, herifin silsilesinde hiç bir asker, general yok ama; kendisi askere öyle bir kumanda verdi ki sanırsın tıpkı Napolyon...

11 — Kuşatma konusunda donanmamızın şanına en küçük bir söz bile getirmedi. Eh, artık İngiliz devletine amiral olsa da yerindedir...

12 — Gerçi bir hayli can, bir hayli mal kaybettik ama; değil mi ki adanın şanını şerefini elde etti, eh bu da değer doğrusu...

13 — Zafer kazandı ya, tabiî af zaferin zekâtıdır, diyecekti. Bundan dolayı olmalı, ayaklanmış eşkiyayı yakalatmaya lüzum görmedi...

14 — Ya, hele yapıp ettiklerini bir bir sayıp dile getiren konuşmaları ve yazıları!. O güzel sözlerin, o ustaca dil ve anlatımın eşi benzeri yoktur...

15 — Veciz ve özlü sözleri baştan başa incelikler ve nüktelerle doludur; her nüktesi baştan başa güzel hayâllerle süslüdür...

16 — Ama, bir de niyeti savaşa yönelmeyegörsün; alimallah o zaman kalemi mürekkep yerine kan saçmaya başlar...

17 — Zülfüyare dokunan meselelerde kaleminin ayakları ucuna kangal kangal mânâ telleri dökülür...

18 — Yakınları olan Mümtaz Efendi ile Fuat Paşa, onun yazdıklarını durmadan alkışlarlar; Takvim-i Vakaayî ve Ceride-i Havadis gazeteleri ise yaptığı her işin tellâlıdırlar.

19 — Öyle büyük bir ünü vardır ki, dünya hükümdarları kendisinin adını duymuş olsalar elbette kendisini saygıyla anarlar...

20 — Öylesine bir gücü vardır ki, niyet edecek olsa, yapılması imkânsız şeyi bile - yapamasa da - yapabilmiş gibi göstere-bilir...

21 — Kendisi padişah değil ama nice padişahı, arzusu ve isteği yönünde, köle gibi kullanmasını pek güzel bilir...

22 — Padişahın dillerde sadece adı vardır; yoksa hükûmetin de, tahtın da tek yöneticisi odur...

23 — Son derece başına buyruktur, yaptıkları hakkında kimse kendisinden sual soramaz. Öylesine sorumsuzdur ve neye karar verecek olsa çekinmeden dilediğini yapar

24 — Canı istediği, Mısır'da veraset usulünü değiştirdi ve yine aklına esti, Eflâk ve Buğdan'a bir yüzbaşıyı kral yapıp işin içinden çıktı...

25 — Devletin mülkiyet tamamlığını iyice pekiştirmek için tuttu Belgrad'ı Sırbistan'a hediye etti...

26 — Paşa, hükmü ile Karadağ kalelerini yıktıysa ne çıkar? O, Allah'ın izniyle dağları bile yıkar...

27 — Halk arasında eşitliği tamamlamak mı gerek? Tamam, o bu işi Rum'dan, Ermeni'den mareşallar yapmak ve onlara en yüksek rütbeleri vermek suretiyle gerçekleştirdi...

28 — Yerinde tedbirlerle maliye işleri haline yoluna girdi; lûtfu sayesinde bolluğa ve rahatlığa kavuştu...

29 — Tuz ve tütün gibi şeyler de vergiye bağlanarak devlet hazinesi parayla dolduruldu. Kâğıt paralar çıkarmak suretiyle para bolluğunu elde etti...

30 — Pek büyük itibarı olmalı ki, bunun sayesinde epey dış borçlanma yaptı; yoksa memleketin maliye işlerinin gidişi kötü olacaktı...

31 — Haydi diyelim ki hiç bir şey yapmadı, her işi memleket için bir hıyanet oldu. Bütün bunlar böyle olsa bile şu Girit'teki hizmetini inkâr edebilir miyiz?..

32 — İnsan, adını ebedileştirmek isterse işte böyle işler görmeli; yoksa, adımı ebedileştireceğim, diye Zemzem kuyusuna işemenin alemi var mı?..

33 — Kendisi dinin de, şeriatın da, devletin de, hatta yolunu sapıtmışların tapındıkları putların da en büyük koruyucusudur...

34 — Hangi çatışmaya, savaşa girdiyse oradan hep zaferle çıktı; yenilgi ve yenilginin üzüntüsü nedir görmedi...

35 — Acaba, üstünde onun gibi acele acele mahmuzlayıcı bir süvari bulunmasaydı, devlet atı terakki yolunda böyle hızlı yol alabilir miydi?..

36 — Kendisi ulusunu çok seven bir kişi olduğu için bu işlere katlanıyor; yoksa, bu mihnetli devlet yükünü insan hamal olsa yine de taşıyamaz...

37 — Maşallah, hele şu süslü ve güzel yüzüne bir bak: O ne mübarek yüz, o ne büyük güzellik...

38 — Düzgün endamı boy değil, sanki düzgün ve güzel bir selvidir. O güzelim gözleri sanki göz değil, sanki tertemiz bir su kaynağıdır...

39 — O, öyle ulu bir vezirdir ki peygamber soyundan gelmiş en büyük bir din adamı bile onun meclisine gelecek olsa ancak en geri sıralarda yer alabilir...

40 — Öylesine naziktir ki evine, şapka giyişinden frenk olduğu anlaşılan, bir kunduracı bile gelecek olsa koşup onu tâ kapıdan karşılar...

41 — Öyle bir cerbezeli konuşması vardır ki, bu konuşması sayesinde haklı olan düşmanını mutlaka haksız çıkarmasını becerir...

42 — Ününün kargaya benzer şan ve şerefi Avrupa'ya kadar gitmiş çok mu? Gebze'den Beykoz'a bir kartalın gelişi şaşılacak şey midir?..

43 — Kahrına uğramadılar yoksa.. Hele bir uğrasınlar, o zaman ne tavanlarda fare, ne de dağlarda çakallar dolaşabilirler...

44 — Eğer, temiz yaratılışmda ve mayasında azıcık ihmal ve ağırlık varsa bu, onun her şeyi ağır ağır ve filozofça düşünme alışkanlığından ileri gelmektedir...

45 — Çalışkanlığı ve tabiatı da, boyu gibi, yüksektir. Çünkü isimler de insanlara göklerden indirilir...

46 — Bütün dünya onun sayesinde o denli rahata ve huzura kavuştu ki şimdi kimse bir dakika bile ona dua etmekten geri durmuyor...

47 — Eğer, mayasında affetmek gibi bir şey olmasaydı, şimdiye kadar pek çok değerli kimsenin evleri barkları başlarına yıkılmıştı...

48 — Vaatlerinin bolluğu ile bütün sıkıntı çekenlerin cepleri ve keseleri dopdoludur; lûtfunun altınlarıyle fakir fukaranın ceplerinin de dopdolu oluşu gibi...

49 — Servetinin ve ihtişamının kumaşlarını ölçecek arşın yoktur. Nasıl ki nimetinin bitmez tükenmez tahıllarının da ölçeği bulunmadığı gibi...

50 — Onun, öyle, parada pulda gözü yoktur; olsaydı hem padişahtan hem de Mısır valisinden devamlı ihsanlar alırdı...

51 — Malını ve evini yangınlar yaksa bile bunun önemi yoktur; eğer böyle bir şey olursa daha iyilerini devlet hazinesinden yaptırır...

52 — Ey yüce vezir, devleti bu en yüce mertebeye ulaştıran senin özel çabaların ve çalışmalarındır...

53 — Osmanlı devleti - sayende - öyle bir hale geldi ki, artık dağılma ve çözülme olsa bile bunun kolay kolay farkına varılmamaktadır...

54 — Sende ne talih var ki, bütün dünya sana düşman olduğu halde, sen yine de ikbal mevkiinde tek başına ve rahatça oturmaktasın...

55 — Sende gerçekten nasıl bir dirayet var ki, yirmi yıldır sadece vaatlerle Avrupa'yı ve bütün dünyayı aldatabiliyorsun...

56 — Müslüman olan da, müslüman olmayan da sana lânet okuyor. Şu dünyada kimse senin kıymetini bilemiyor, garip değil mi?..

57 — Ben senin özelliklerini ne kadar özetleyerek anlatmak istesem, yine bu sıcak konu en azından kış sonuna kadar süreceğe benzer...

58 — Ey ulu vezir, eğer azrail işini biraz ihmal edecek olursa seni ömrümün sonuna kadar methetmek isterim...

59 — Şu yaşlı Fazıl, bunasa da seni över, çünkü dişleri çalışmasa bile soyu yine de köpektir...

60 — Ömrüm dalkavukluk ve ikiyüzlülükle geçtiği halde hâlâ bir türlü gerçek emellerime ulaşamadım...

61 — Son nefesimde olsun muradımın mumunu yaktığım için teşekkürlerimi nasıl anlatacağımı bilemiyorum...

62 — Bir dörtlüğüm beni mutasarrıf yapmıştı; umarım ki bu kasidem vali yaptırır...

63 — Ey kalem, usandırmayı bırak, artık duaya yönel. Yüzünü kıbleye dön, temiz bir yürekle başını havaya kaldır...

64 — Tâ ki zümrütanka kuşu göklere yükselsin; ihtişamının kekliğini yokluk şahini, yok olma şahini parçalamasın...

65 — Lûtuf ve ihsanı gibi ömrü de sınırsız olsun; dini ve îmânı kadar mevkii ve geleceği de durmadan artsın.

* * *

Bu kasideyi Ziya Bey, bir süre sonra, karantina kâtibi Türk Hayri diye anılan bir başka Âlî Paşa adamı adına tahmis (1) ettiği gibi, aradan bir yıl sonra da Hüsnü Paşa'nın dilinden şerhini (2) yapmıştı. Gerçekten de onun meydana getirdiği üçlü seçme son derece yerindeydi. Bu üç devlet adamı Âlî Paşa'nın âdeta kulu kölesi idiler. Ziya Bey, bunlardan birini kasideyi yazmış göstermek, ötekini onu tahmis etmiş göstermek, üçüncüsünü de bunun şerhini yapmış göstermek suretiyle bu büyük hiciv eserine çok daha anlamlı bir değer kazandırıyordu.

Türk Hayri, işi gücü paşalara giderek onlara dalkavukluk yapmaktan ibaret bulunan, zavallı bir adamdı. **«Zafer-nâme»** nin kaside bölümünden sonra - kendi yazmış gibi gösterilen - **tahmis** bölümü de İstanbul'a gelince telâşa kapılmış, doğru Âlî Paşa'ya koşarak yemin billâhlarla bunu kendinin yazmadığını söylemişti.

Âlî Paşa, onun saflığına gülmüş:

— «Telâş etme, Hayri Efendi» demişti. «Sen bunu kendin yazdığını ileri sürecek olsan, kendinden başka inandıracak kimse bulmazsın; müsterih ol,» demişti.

Yine, aynı günlerde idi ki şu iki dörtlük de - daha öncekiler gibi ince kâğıtlara basılı olarak - İstanbul'da ve ülkenin birçok kıyı şehirlerinde sokaklara serpiştirilmişti:

İki gaddar-ı bî îmâna düştü Mısr ü İstanbul;
Ki havf etmezler Allâh'tan, utanmazlar ahaliden.
Biri mesned-nişînidir, biri hem-nâmı Fir'avn'ın,
Hudâ İslâmı tahlîs eylesin vali ve Âlî'den (3)

---

(1) Bir kaside ya da gazelin her beytine üçer mısrâ daha ekleyip sayısını beşe çıkarma.

(2) Dinî, edebî ve benzeri eserleri cümle cümle ya da beyt beyt ele alarak bunların anlamları üzerinde açıklama ve yorum yapma.

(3) Dörtlüğün anlamı: «Mısır ve İstanbul, iki imansız ve zalim adamın eline düştü. Bunlar ne Tanrı'dan korkar, ne de halktan utanırlar. Bunlardan biri Firavun'un tahtında oturmaktadır, öteki de onun bir çeşit adaşıdır. Tanrı müslümanları Mısır valisi İsmail Paşa ile sadrazam Âlî Paşa'dan kurtarsın.»

Âlî, bu devleti sana muhtaç gösterip
İkbâl ve devletinde bakaadan ümmîdî kes;
Bilmem nedir lüzumu vücûd-ı habîsinin,
Dünyayı boynuzun mu tutar hey öküz, teres (1).

İşte bunlar da sanki keşfe çıkarılmış ileri karakollardı. İstanbul halkı, çoğalan ve birbirini izleyen bu belirtilerden, yakında büyük bir siyasî savaşın çıkacağını artık açıkça sezinliyordu.

TUNA VİLÂYETİ

Tuna'da (2) rahmetli Mithat Paşa, vali olarak bulunuyordu. Gerçekten de Tuna vilâyeti, Osmanlı tarihinde yepyeni bir dönem açan önemli iç olaylarımızdandır. Orada, her şey başka idi. Devletin bütün kanunları ve tüzükleri - ilân olundukları vakitten beri - başka hiç bir yerde Tuna'da olduğu kadar gereği gibi uygulanmıyor, saygıyla karşılanmıyordu.

Jandarma teşkilâtı da ülkede ilk olarak Tuna vilâyetinde kurulmuştu. Jandarma erlerinin çoğu Bulgar asıllıydı. Fakat, gerek erler, gerek bunların biraz daha üstün âmirleri mesleklerine, görevlerine, hizmetlerine son derece bağlı idiler. İsterse babaları ya da kardeşleri olsun, biri suçlu ve kusurlu ise, kanunun gereğini yerine getirmekten aslâ çekinmezlerdi. Bugün benzerine, sanırım, ancak Almanya'da rastlanabilen zaptiye örgütlerinin üstün meziyetlerine sahiptiler.

Verilen emirlere, ellerinde bulunan talimata harfi harfine uyuyorlar, çalışkanlık ve iyi niyetin örneği olarak ortada dolaşıyorlardı. Elbiseleri de gayet temizdi. Kılık kıyafetleri vaktiyle İs-

---

(1) Dörtlüğün anlamı: «Ey Âlî Paşa, bu devleti mütemadiyen sana muhtaçmış, ortalıkta senden başka devlet adamı yokmuş gibi göstererek daima mevki ve makamda kalacağından ümidini kes. Sanki, şu kötü, değersiz varlığının çok mu gereği var sanıyorsun? Hey teres, dünyayı boynuzlarının mı ayakta tutacağı kanaatindesin?.»

(2) Abdülaziz ilk saltanat yıllarında, Bulgaristan'ın kuzey bölgelerindeki Niş, Silistre, Vidin eyaletleri bir araya getirilmiş ve «Tuna Vilâyeti» adı altında birleştirilmişti. Tuna vilâyeti, bugünkü pek çok özgür devletin topraklarından daha genişti ve ilk valisi Mithat Paşa'ydı.

tanbul'da Dragon adı altında kurulmuş bulunan süvari alayına mahsus üniformaya benziyordu ama, onlarınkinden daha muntazam ve daha zarifti. Başlarının ön tarafında, üstünde hilâl bulunan, kıvırcık kuzu derisinden yapılmış kısa birer kalpak vardı.

Polisler de aynı durumdaydı. Hatta Avrupa'dan, Tuna üzerinden, yurda dönmekte olan rahmetli Abdülaziz Han Rusçuk'a ayak basıp da iskelede kendisine karşı saygı duruşu almış bulunan bu jandarma ve polis erlerini gördüğü zaman - kendi memleketinde olduğuna âdeta inanamamış - ve yanındaki Mithat Paşa'ya:

— «Burası neresi?» diye sormuştu.

Rahmetli Mithat Paşa ise: «Ülkenizin sınırları içinde bulunan Tuna vilâyetinin merkezi Rusçuk kasabasıdır, efendimiz,» cevabını vermişti. Padişah gördüğü bu düzenden son derece duygulanmıştı. Valiyi şu sözlerle mükâfatlandırmıştı:

— «Paşa, bu sizin himmetinizin eseridir, buraları Avrupa'da gördüğüm yerlerden farksız hale getirmişsiniz. Size teşekkürler ederim.»

Hatta, o tarihlerde henüz bir kurmay binbaşı bulunan Şakir Paşa'yı padişaha takdim eden vali Mithat Paşa:

— «Efendimiz; eğer ben burada bazı işler yapabildi isem bütün bunlar bu Şakir Bey kulunuzun eseridir. Memlekette güvenliğin ve düzenin sağlanmasında en büyük yardımı kendisinden gördüm. O bir asker olmakla beraber, hem bir belediye reisi hem de Tuna nehrinin idarî işlerinin tek sorumlusudur,» diyerek, Sultan Abdülaziz'in onun üzerine dikkatini çekmişti.

Gerçekten de, sonraları paşa olarak önemli işler gören bu genç kurmay binbaşı, Mithat Paşa'nın sağ eli gibi çalışmıştı. Kendisi ve arkadaşı - sonradan Raif Paşa - Raif Bey, zamanlarının aydın ve ileri fikirli aydın ve değerli gençleri idiler. Mithat Paşa, muhakkak ki Tuna valiliğinde büyük işler yapmıştı; fakat bunları yapabilmek için çevresine değerli insanları toplamasını da bilmişti. Meselâ, Tolça mutasarrıflığında Süleyman Paşa, Varna mutasarrıflığında Rasim Paşa, Vidin mutasarrıflığında Sabri Paşa gibi seçkin idare âmirleri; Niş mutasarrıflığında ise Abdurrahman Paşa çeşidinden muktedir kimseler bulunuyordu.

Bu zatlar, gördükleri hizmetlerin eyalet valisi tarafından anlayışla karşılanacağından tamamiyle emin idiler. Çalışmalarının boşa gitmeyeceğini, takdir edileceğini çok iyi bilmekteydiler. Bun-

dan dolayı, görevlendirildikleri yerlerde - sanki kendi mülklerini imara çalışan toprak ağaları gibi - sonsuz bir şevk ve istekle, hatta hırsla çalışıyor, çevreyi kalkındırmak aşkıyla didiniyorlardı. Âmirleri bulundukları bölgenin halkına, bizzat kendi dost ve akrabaları imişçesine, şefkatle muamele ediyorlardı. Hasılı, Tuna vilâyeti bir örnek vilâyet, olağanüstü bir vilâyet haline gelmişti.

Ya, özgürlük ve yurtseverlik düşüncesinin oralarda meydana getirdiği rahatlık ve huzur? Bu da üzerinde durulacak ayrı bir konuydu. Bu vilâyet, kanun ve tüzüklerin, her türlü kalkınma hamlelerinin uygulanmasında olduğu gibi, siyasî fikirlerin serbestçe tartışılması bakımından da Osmanlı imparatorluğunun öteki ülkelerinden hiç birine benzemezdi. Corcuva, yani Yerköy, Rusçuk'la karşı karşıya idi. Başka bir deyişle, Tuna nehrinin bir kıyısında Corcuva, öteki kıyısında da Rusçuk bulunuyordu. İki şehir halkı arasındaki karışma, Üsküdar ahalisi ile İstanbul halkının birbiriyle karışması, alışveriş etmesi, günlük yaşantıyı bir arada sürdürmesi kadar tabiî bir hal almıştı. Aslında, bu karşı taraf da - hiç olmazsa ismen - hâlâ Osmanlı topraklarından sayılıyordu. Bundan dolayı iki yaka arasındaki türlü ilişkilerde, henüz, herhangi bir kayıt ve şart söz konusu değildi. Ne var ki kültür ve uygarlık konularında - yazık ki - Corcuva tarafı Rusçuk tarafından bir hayli ilerdeydi. Onların kültür ve uygarlıktan daha çok pay almış halkı ile bizim tarafınki arasında epey fark vardı. Ama bu bizim taraf için bir kamçılama görevi niteliği taşıyordu. Bundan dolayı rahmetli Mithat Paşa - karşıdaki örnekten ilham alarak - Tuna vilâyetinde millî eğitim işlerinin gelişmesi için özel bir çaba gösteriyordu.

Hıristiyan uyruk, müslümanlara oranla, bir hayli daha uyanıktı. Mithat Paşa, kültür ve eğitim işlerinde müslüman-hıristiyan, Türk-Bulgar diye bir ayrım yapmamakla birlikte, müslümanların ve Türklerin kaybettiği mesafeyi kapatmak için de uğraşıyordu.

Birçok Osmanlı vilâyetlerinde olduğu gibi, Tuna vilâyetinde de başka yerlerde yayınlanan gazetelerin il sınırlarından içeri girmesi yasaklanmamıştı. Vilâyette **«Tuna»** adlı bir il gazetesi çıkarılıyordu. Gazeteyi Mithat Paşa'nın genç adaşı - ilerinin ünlü yazarı - Ahmet Mithat Efendi yönetiyordu. Bu gazetenin bir kısmı Türkçe, bir kısmı Bulgarca'ydı ve hemen hemen tam bir basın özgürlüğüne sahipti. **«Tuna»** her şeyden, her konudan bahsettiği

için, artık Sırbistan'dan falan vilâyete sokulan gazetelere Bulgarlar fazla itibar göstermiyorlardı. Avrupa gazeteleri, hatta İstanbul'da yasaklanmış bulunan **Muhbir** gazetesi bile, Tuna vilâyetinin merkezi Rusçuk'ta ve ona bağlı mutasarrıflıklarda serbestçe okunabiliyordu.

Tuna vilâyetini - böyle örnek bir idare merkezi olarak - kuran ve onu genişletip geliştiren rahmetli Fuat Paşa'ydı. Bütün söylentilere rağmen, özgürlük ve meşrutiyet taraflısı olduğunu inkâra imkân bulunamayan Fuat Paşa, ikinci sadrazamlığında, bu işi - her türlü sakıncaları göze alarak - gerçekleştirmiş ve valiliğine de Mithat Paşa'yı tayin etmişti. Hatta böyle bir vilâyetin kurulmasını kararlaştırmak üzere, rahmetli Mithat Paşa, o zaman sadece oranın valisi bulunduğu Niş'ten İstanbul'a çağırılmıştı. Paşa'nın İstanbul'a gelişi bir mevlid alayına raslamıştı. Bu münasebetle - zamanın protokolüne dahil bulunmadığı halde, özel bir iltifat olarak ? Mithat Paşa da bu alaya kabul olunmuştu. Fuat Paşa, bu jestle, bazı vilâyetlerin valilerinin hükûmet üyeleri ile birlikte aynı seçkin sıfata sahip olacaklarını herkese anlatmak istemişti.

Doğrusunu söylemek gerekirse bu yurtsever, bu eşsiz, bu çok değerli devlet adamı gerçekten her türlü saygıya ve imtiyaza tam anlamıyle hak kazanmıştı ve buna lâyıktı.

Sözün kısası Tuna vilâyeti, sivil âmir ve memurlarıyle, kumandanlarıyle, din görevlileriyle, âdeta özgür sayılan adliyesiyle - sanki bir vilâyet değil - özerk bir beylik niteliğindeydi. Meselâ, o tarihlerde Mısır'da veraset usulünü değiştirtmeyi başarmış ve kendisine vali yerine hıdiv dedirtmiş olan İsmail Paşa, Mithat Paşa'nın Tuna'da da yaptıklarını taklit edebilseydi - hiç kuşkusuz - Mısır ülkesine «özgürlüğün Kâbe'si» sanını kazandırabilirdi. Fakat ne fayda ki bunlardan birincisi, yüce duygu ve düşüncelerle, memleketinin bir bölgesini kalkındırmaya kendini adadığı halde, öteki salt ve derin bir bencillik kaygısı içinde sadece kendi şahsı ve zevki için çalışıyordu. Birkaç milyonluk aç ve sefil fellâh onun umrunda değildi; o bütün bu zavallı halkı kendi sefahet hayatının bir aracı ve gereci olmaktan başka bir gözle görmüyordu.

Birincisi, kelimenin tam anlamıyle, hamiyetle dolu bir yurtseverdi; ikincisi, gerçek anlamıyle, bütün aklını fikrini lânetli işlere adamış bir Firavun'du.

HÜRRİYET GAZETESİ

«**Veraset-i Saltanat-ı Seniye Mektupları**»ndan ikincisinin İstanbul'da yayınlanışından tam bir ay sonra, 19 haziran 1868 de, **Hürriyet** gazetesi Londra'da ilk sayısını çıkarıyordu.

Bir söylenti vardır: «Âlî Paşa'nın ölüm sebebi iyice incelenecek olursa, en büyük etkenin bu gazete olduğu meydana çıkar,» derler.

Gerçekten de **Hürriyet** gazetesi, öyle **Muhbir** gibi sokak ağzıyle konuşan bir dile sahip değildi. **Hürriyet,** edebiyat çerçevesi içinde ve edepli bir dil ve anlatımla meramını ifade etmeyi amaç edinmişti. Sansasyonu zevk edinen basit insanlara değil, düşünen ve duyan insanlara hitap ediyordu. Gazetenin en büyük amacı siyaset ve özgürlük fikirlerini halka yaymaktı. Bundan dolayı baş vurduğu örnekleri, bu yolda fedakârlıklar göstererek başarı elde etmiş batılı uluslardan ve onların tarihlerinden seçiyordu. Ne var ki bu seçme salt ve yalın bir örnek halinde bırakılmıyor, bunlardan hemen hemen her birinin Osmanlı tarihinde de bulunduğu - belgelerle - ortaya konuluyordu.

Hürriyet'in başarı nedenlerinden biri de iki yazarının üstün zekâları ve kalemleriydi. Bu güçlü kalemli ve ateşli zekâlı iki kahraman, hürriyet ateşinin dil ve anlatıma kattığı şiddetle, hamiyetli insanların damarlarındaki kanı büsbütün kaynatıyorlar, onları olumlu bir yönde asabileştiriyorlardı. Bu durum gösteriyordu ki çabaları boşa gitmeyecekti, direndikleri siyasî inançlar kısa süre içinde daha çok taraftar bulacak, bu taraftarlar engin bir kuvvet meydana getireceklerdi. Sonuç olarak memleketi yönetenlerin tutturdukları kötü ve tehlikeli siyaset eninde sonunda alt üst olarak ortadan silinecekti.

Gerçi en büyük düşmanları olan Âlî Paşa, aşırı ölçüde zeki, tedbirli, sağduyu sahibi ve uzağı görmeyi bilen bir adamdı. Bütün bu özelliklerini ise - artık çoktan eskimiş - tutucu bir siyasî anlayışa bağlamış bulunmaktaydı. Onun iyi niyetinden şüphe edilmese bile, tuttuğu yolun eskimiş ve değerini çoktan yitirmiş olduğunda şüphe yoktu. Sonra, ikinci ve sinsi bir diplomattı. Kendine aykırı ve karşı gördüğü her şeyi, her kişiyi mânen ve maddeten ezip mahvetmekten derin haz alırdı. Ne var ki şimdi bu çok güçlü düşmanlarına eli uzanmıyordu. Onlar, her türlü geçim ve rahatları güven altına alınmış olarak, Avrupa'nın en özgürlük dolu ülkesinde yurt-

severlik ve özgürlük savaşı veriyorlardı. Bunlara, eli bir yana, dili bile erişemiyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı -çâresizlik içinde- derin bir kötümserlik havasıyle kendi kendini yiyip bitiriyordu.

Âlî Paşa'nın içinde doğup büyüdüğü çevre ile gençlik yıllarında aldığı eğitim ve öğretim birbirinden - oranlanmayacak ölçüde - farklıdır.

Babası, Osmanlı sarayının has bahçesinin kapıcısıydı. Uzun yıllar burada çalıştıktan sonra, eline epeyce bir para verilerek, serbest bırakılmış, o da Mısırçarşısı'nda bir aktar dükkânı açmıştı. Bu adam Ali Ağa adında halktan biriydi. İstanbul'un Mercan semtinde doğmuştu. Mercan'da Yakup Ağa adında bir adamın yönettiği mahalle mektebinde okumuş, o zamanın usulüne göre Kur'an'ı hatmetmişti. Ondan sonra Bayezit camisinde Arapça ve Arapça dilbilgisi okumuş -uyanık ve zeki bir çocuk olduğundan- öğrenimini daha da ilerletmek istemişti. O zamanlar Sultanahmet camiinde Hoca Mecit Efendi adında ünlü bir müderris vardı. Son yıllarına yetiştiği bu müderristen de Fars dili ve edebiyatı dersleri görmüştü.

On beş yaşlarında iken Divan Kalemi'ne stajyer memur olarak girmişti. Bu büyük bir başarı idi ve kendisi bilgisi, zekâsı ile buna hak kazanmış bulunmaktaydı. Divan Kalemi'ne girinceye kadar adı sadece Emin Efendi idi. O tarihlerde, böyle kalemlere devam eden genç aday memurlara bir mahlas takmak usuldendi. Kendisi de bu usulü uyarak «Âlî» mahlasını almıştı.

Emin Âlî Efendi, bir iki sene Divan Kalemi'nde ve bu kalemin şubelerinde çalışmış, kendini üstlerine beğendirmişti. Bunun sonucu olarak, bir çeşit terfi niteliğinde, Tercüme Odası'na naklettirmişti. Burada çalıştığı yıllarda Tercüme Kalemi memurları için hariciye dairesi kütüphanesinde Fransızca dersleri veren George Sardoux ile tanışmıştı. Bu adam, Fransız Akademisi üyelerinden bulunan ve Fransa'nın tanınmış edebiyatçılarından olan Victorien Sardoux'nun babasıdır.

Bir yıl aralıksız, gece gündüz çalışarak Fransızca'yı adamakıllı elde eden Emin Âlî Efendi, öğretmen George Sardoux tarafından Mustafa Reşit Paşa'ya tanıtılmış, o da takdir ettiği bu genci - elçi olarak Paris'e giderken - beraberinde götürmüş, öğrenimini geliştirmesi için Saint Barbe Lisesi'ne yerleştirmişti.

İşte, Âlî Paşa'nın devlet hayatına atılışından ölümüne kadar

sadık kaldığı siyaset anlayışı ve tutumu, onun bu okulda aldığı eğitimin sonucudur. Çünkü, Saint Barbe Lisesi, eskiye bağlı tutucu papazlar tarafından açılıp yönetilen bir okuldu. Dolayısıyle, bütün öğretimi ve eğitimi özgür düşünceleri yok ederek istibdat sevgisini insanlara telkin eden bir temele dayanmaktaydı.

Çok muhtemeldir ki, Âlî Paşa, zaten yaratılıştan bu yola eğilimliydi ve okul onun bu eğilimlerini - kendi için iyi bir rastlantı olarak - daha da uyarmış, daha da geliştirmişti. Hasılı, ne suretle olursa olsun, şurası gerçektir ki, Âlî Paşa'nın dimağı orada bu okulda zehirlenmiş, kişisel yapısına uygun bulunan bu zehir kendini bütün hayatı boyunca etkilemişti.

Her türlü zamanından ileri fikirlere, her türlü yeni ve değişik fikirlere karşı köklü bir allerjisi vardı; bu türlü fikirlere bağlı bulunan bir genci işitip gördüğü vakit - değeri ne olursa olsun - onun âmânsız düşmanı kesilirdi.

Mezahib Odası memurlarından Refik Bey - ki Sadullah Bey ve Namık Kemal gibi zamanının çok zeki, çok değerli gençlerindendi - **Tercüman-ı Ahval** gazetesinin yazarlarındandı. Yayınlamakta olduğu **«Mir'at»** adlı dergi hakkında, kendi çıkardığı dergi olan, **Mecmua-i Fünun**'da haksız bir yazı yazmış, Refik Bey de bu yazıya kendini savunan bir cevap vermişti. Genç ve kültürlü yazarın bu cevabında özgür düşünceler, alışılmış dilin ötesinde bazı aydınlık ifadeler bulunmaktaydı.

Âlî Paşa, konunun kendi kişiliğiyle hiç bir ilgisi bulunmamasına rağmen, işe karışmış ve Refik Bey'den **Mecmua-i Fünun**'a tarziye vermesini istetmişti. Refik Bey, buna uymak istemeyince bu sefer isteğini onun çalışmakta olduğu dairenin müdürü aracılığı ile ve bir emir olarak bildirmişti. Refik Bey, o türlü insanlardandı ki, hiç bir sebeple haksızlığa, hele böyle yersiz müdahalelere katlanamazdı. Bu yüzden, gereksiz ve şerefsiz bir tarziye vermektense, dergisini kapatmayı tercih etmiş, böylelikle onuruna ne kadar düşkün olduğunu ispatlamıştı.

Âlî Paşa, hiç sevmediği ve tutumunu beğenmediği bir yayın organının ortadan kalkmasından dolayı, memnun olmalıydı. Ne var ki o bunu da bir gurur ve kin meselesi yapmıştı. Kendisinin âmir bulunduğu bir yönetimde memur bulunan adi bir kalem kâtibinin, vermiş olduğu emre uymamasından dolayı derin bir öf-

keye kapılmış, bu öfkesini bir türlü yenememişti. Yalnız yenememekle kalmamış, şöyle bir küçüklüğe de tenezzül etmişti:

O günlerde Mezahib Odası'nda tahakkuk ettiği halde sahibi bulunmayan bir maaşın dairedeki kâtiplere taksim edilmesi kararlaştırılmıştı. Daire müdürü, bu kararı bildiren ve kimlere ne kadar para dağıtılacağını gösteren listede Refik Bey için de yetmiş beş kuruş ayırmıştı. Liste önüne konulan Âlî Paşa, Refik Bey için ayrılan yetmiş beş kuruşu çizmiş, onun hizasına, kırmızı kalemle: «Emektar odacı İbrahim Ağa'ya verilmesi daha adalete uygun olur,» cümlesini yazarak gûya ona karşı duyduğu kinin öcünü almıştı.

En basit konularda bile böylesine alıngan olan, böylesine hazımsız, ömrünün son yıllarına kadar küçük büyük, kültürlü kültürsüz her sınıf insandan fazileti ve yüceliği konusunda övgüler işitmiş ve buna adamakıllı alışmış olan Âlî Paşa, şimdi böyle kendini yerin dibine geçiren kasidelerle, hicivlerle karşılaşınca elbette büyük bir sarsıntı duyacaktı. Nitekim bunları görüp işitip okudukça - sağlık durumu zaten çok bozuktu - tarifsiz üzüntülere kapılıyordu.

Âlî Paşa, tâ Paris'te okumakta olduğu günlerden beri, Şinasi'nin aslâ dostluğa dönüşmez en büyük düşmanlarından biriydi. Hatta onun İstanbul'a dönüp Meclis Maarif'e üye olduğu yıllarda, sakalını uzatmadığı (1) için yazdığı tezkerede: **«Rütbesinin ref'i, maaşının kat'i, memuriyetinden def'i»** gibi lüzumsuz ve yersiz nesir kafiyeleriyle yürek soğutmak istemişti.

Her şeyden önce, bu yazıda mantık denilen şey de yoktu. Mademki bir adamın rütbesi alınıyor ve memurluk görevinden defedilmesi isteniyordu, maaşının kesilmesi sözüne tabiatıyle lüzum yoktu; yahut da mademki maaşı kesiliyordu, o zaman memurluktan defedilmesi cümlesine hacet kalmamak gerekirdi. Ama ne var ki, elinde iktidar olan Âlî Paşa, sadece bu iktidarı kullanmakla

(1) O zamanlar belli seviyede bir devlet görevinde bulunanların sakal uzatmaları bir gelenekti. Şinasi, sakalına saçkıran düştüğünü ileri sürerek, zaten hoşlanmadığı bu geleneğe uymamıştı. Onu Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirip koruduğunu bilen ve paşanın adamı olarak tanıyan Âlî Paşa, görevinden atmak için, bu sakal konusunu fırsat bilmişti. Ş.K.

yetinmiyor, küçük art duygularla görevinin değerini de küçültmekten çekinmiyordu.

Fuat Paşa'nın birinci sadrazamlığında **Tasvir-i Efkâr** gazetesinin çıkmaya başlaması da Âlî Paşa'yı son derece öfkelendirmişti, ama elinden onu durdurmak gelmemişti; çünkü o günlerde sadrazam değil sadece bir nazırdı.

Sultan Abdülaziz, ilk tahta çıktığı yıllarda, öteden beri sevgi duyduğu Şinasi'yi taltif etmek istemiş, yakınlarına almak için çalışmıştı. Fakat Şinasi böyle dağdağalı yerleri sevmeyen, kalabalıktan ve insanlardan pek hoşlanmayan bir karaktere sahipti. Yüksek mevki ve makamlarda bulunan kimselerden daima uzak kalmaktan hoşlanırdı. Saygı duymakla birlikte padişahı bile fazla umursamazdı. O yüzden, kendisini saraya davet eden padişaha karşı, hasta olduğu bahanesini ileri sürerek, mazeret bildirmişti. Pek çokları için ele geçmez bir fırsat olan bu ilgiden yararlanmak Şinasi'nin aklının ucundan bile geçmemişti.

Tasvir-i Efkâr çıkarılmış, ilk sayısı sadrazam Fuat Paşa'ya da gönderilmişti. Fuat Paşa gazeteyi padişaha gösterince Sultan Abdülaziz - bir yardım olsun diye - Şinasi'ye beş yüz altın armağan etmişti. Bu parayı Şinasi'ye götüren saray yaveri Rauf Bey şu sözlerle karşılaşmıştı:

— «Padişahımız hazretlerinin lûtufkârlıklarına çok teşekkür ederim, fakat benim bu kadar büyük para ile görülecek işim yoktur. Bundan dolayı onu kabul edemeyeceğim.»

Bunun üzerine, temkinli bir adam olan Rauf Bey, saraya gitmeden önce Bâbıâli'ye uğramış ve durumu Fuat Paşa'ya anlatmıştı. Fuat Paşa, Şinasi'nin bu çeşitten dikliklerini yakından bilen, hoşgörürlü bir vezirdi. Rauf Beye: «Sen padişah hazretlerine bir şey söyleme, parayı bana bırak, ben kabul ettiririm. Mabeynde de bu konuda kimseye bir şey açma,» diyerek işi kapatmış ve çok muhtemel ki o inandırıcı konuşmasıyle sonraları Şinasi'yi bu parayı kabul etmeye yöneltmişti.

Hasılı Fuat Paşa sadrazamlıktan ayrılıncaya kadar Âlî Paşa Şinasi'ye bir şey yapamamıştı. Ondan sonra sadrazam olan Yusuf Kâmil Paşa da - Fuat Paşa gibi - Şinasi'yi sevip sayanlardan biriydi. Bundan dolayı, âdeta açık bir şekilde, onu Âlî Paşa'ya karşı kendi himayesi altına almıştı. Böylelikle değerli Türk düşünür ve gazetecisi uzunca bir süre bu büyük düşmanının şerrinden korunabilmişti.

Şinasi'nin, çok sevdiği ve üç yıl kadar çıkardığı **Tasvir-i Efkâr** gazetesini, yetiştirdiği gençlere emanet ederek birdenbire Paris'e çekilişinin hikâyesi de şudur:

Genç Şinasi, Paris'te öğrenimini yaptığı yıllarda 1848 ihtilâli olmuş, o zaman Fransız başkentinde okumakta olan bütün yabancı gençlerin Fransız geçlerine katılması sırasında, Şinasi de o arada bulunmuş ve hatta öğrenim arkadaşı Sait Sermedî adlı bir gençle birlikte üç renkli ulusal Fransız bayrağını Panteon'un kubbesine dikmişti. Bu Sait Sermedî, Arnavut asıllı bir Osmanlıydı. Sonraları kendini büsbütün ihtilâl fikirlerine kaptırmıştı. Sadrazam Âlî Paşa'ya karşı bir suikast hazırladığı öğrenilince yakalanıp hapse atılmıştı. Bu olaydan kuşkulanan Şinasi, kendisine de bundan yararlanılarak bir kötülük yapılmasından korkmuş ve **Courrier d'Orient** gazetesi sahibi Jean Pietri'nin aracılığı ile, hemen limanda bulunan bir Fransız vapuruna atlamış ve Paris'in yolunu tutmuştu.

Gerçi bu suikastın içyüzü daima meçhul kalmıştı. Sait Sermedî Bey, bir süre tutuklu kaldıktan sonra Akkâ zindanına gönderilmişti. Şinasi için belki hiç bir tehlike söz konusu değildi, belki de Âlî Paşa onun Sait Sermedî Bey'le dostluğunu fırsat bilip başına bir şeyler sarmaya çalışacaktı. Mesele onun İstanbul'dan ayrılmasıyle kapanmış oldu.

Namık Kemal'in «Şark Meselesi» başlığı altında **Tasvir-i Efkâr** gazetesinde yazdığı en son makaleden dolayı, bu gazeteden uzaklaştırılmak istenmesi, Erzurum vali muavinliğiyle İstanbul'dan sürülmek istenilmesi, hep Âlî Paşa'nın duyduğu o dinmez kin ve öfkenin sonuçlarındandı.

Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in kişiliklerinde kendini gösteren bu kin ve öfke nöbeti şimdi bir topluluğa, Yeni Osmanlılar'a gelmişti. Ne var ki bu sefer onun karşısında cephe alanlar daha güçlü ve daha güvenli bir durumdalardı. Âlî Paşa'nın onlara hiç bir şekilde karşılık verebilmesi, onları cezalandırması mümkün değildi. Çaresizlik içinde kıvranan Sadrazam için için kendini yiyip duruyordu. O halde ortalıkta dolaşan söylenti pek de asılsız sayılmazdı: Âlî Paşa'nın vereme yakalanıp elli sekiz yaşlarında iken ölmesinde Namık Kemal ve Ziya Bey'in dışarıdan yaptıkları bu âmânsız yayının çok önemli bir rolü bulunmaktaydı.

Hubb-il Vatan Min-el İmân (1)

---

(1) «Vatan sevgisi imandan gelir, iman demektir» anlamına. Ş.K.

Hürriyet gazetesinin ilk sayısının ilk makalesinin başlığı buydu ve yazı şöyle devam ediyordu:

«Herkesin vatanı ki, mensup bulunduğu cemiyetin meskenidir, dünyada her şeyden fazla sevgiye lâyık ve nail olmasın mı?

Vatan, o cömert ve nimetlerle dolu yerdir ki onun lûtufları dolu kucağına gelenler (doğanlar) aç, çıplak, âciz, dermansız gelirler; onun sayesinde beslenir, onun sayesinde giyinir, onun sayesinde yaşamaktan ve özgürlükten nasibini alır.

Yapılan bir iyiliğe karşı minnet ve şükran duymasını bilenler için, en başta gelen görevin vatanını bizzat kendi varlığından bile daha üstün ve daha aziz tutmasından tabii bir şey olabilir mi?

Ya Osmanlılar, nasıl olur da bu görevi herkesten daha iyi bilmezler ve daha iyi bir şekilde yerine getirmeye çalışmazlar? Vatan denilen Tanrısal nimet, onlar için, kılıçlarının hak ettiği bir ekmektir. Bu uğurda şehit olmuş olan ecdadımızın kemikleri topraktan çıkarılacak olsa, ülkenin her tarafında nice nice piramitler ve belki hürriyetimizi düşmanların saldırısından hakkıyle koruyacak büyüklük ve genişlikte istihkâmlar yapılabilir.

Bir kere tarihlere ibret gözüyle bakılsın: Vaktiyle ne büyük bir devlettik, ne kadar azametli bir millettik!.

İçimizden öyle büyük padişahlar çıktı ki bunlardan kimi vatan için savaş alanlarında, kimi belâ zindanlarında ruhlarını Tanrılarına teslim ettiler (1). Öyle vezirler yetişti ki kimi, doksan yaşına varmış olduğu halde ve hasta bir halde bulunurken, kırk saat at üstünde dolaşmak gibi tahammül olunamaz meşakkatlere katlandı. Kimi, haksız olarak idam olunurken, kendini idam ettirenin üstün ve değerli bir kimse olduğunu göz önünde tutarak, onun daha uzun yıllar devletin başında kalmasını temenni etti. Öyle seçkin din bilginleri kendilerini gösterdi ki bunlardan kimi vatan yolunda hayatını tehlikeye atarak, zulümle iş görmenin tehlikelerini yöneticilerin yüzüne mertçe ve yiğitçe haykırıyor, kimi hamiyet uğrunda canını dişine takarak, yüzgeri dönmek isteyen padişahın atının dizginlerine sarılıyordu.

Milletin teker teker fertlerine, yani halka gelince: gerek vatanın sınırları dışındaki düşmana, gerek içteki özgürlük düşman-

(1) *Birinci Murat ve Yıldırım Bayezit kastediliyor. Ş.K.*

larına karşı durmak için canlarını vermekten aslâ çekinmediler; öylesine gayretli davrandılar ki, öylesine âlicenaplık ve civanmertlik gösterdiler ki, sonunda haklı olarak, «Osmanlı» deyimini her türlü üstün sıfatların tümünü birlikte kapsayan bir övünç unvanı haline getirdiler.

Bizler, o gerçek fedailerin torunlarıyız. Bizim damarlarımızdaki kan, vatanının en küçük bir çıkarı için, yerlere dökülmesi gelenek haline gelmiş bulunan o şanlı Osmanlı kanındandır.

Vatanımız o denli bir memlekettir ki, tahtlarında oturanlar Ömerler, Süleymanlar gibi devleti ve hükûmeti yüceltmiştir (1).

Türkler o millettir ki, medreselerinde Farabî'ler, İbni Sinâ'lar, Gazalîler, Zemahşerî'ler bilim ve eğitimin sınırlarını daha da genişletmiştir.

Böylesine bütün dünyanın başkenti haline gelmiş bir memleket - çok yazık ki - şimdi bir iki haydut topluluğunun saldırısından dolayı tiril tiril titriyor (2) ve öylesine dünyanın öğretmeni unvanını kazanmış bir millet, şimdi dışarıdaki bilgi ve eğitimin en basitine bile baktığı zaman, sanki mucizeler görüyormuşçasına hayran kalıyor.

İşte, bütün bunlardan anlaşılıyor ki bugün yönetimimizi istibdatlı ellerine geçirmiş bulunan kimseler, toplumumuzun şanı ve yükselmesi konusunda çalışmaktan ve yeterli olmaktan ne kadar uzak bulunmaktadırlar.

Onlar, milleti ve devleti yüceltemezler ama, öte yandan haklarımızı ayaklar altında çiğnerler, malımızı yağma ederler, bizlerden önce yaşamış bulunan dedelerimizin şehit düştükleri vatan topraklarını, salt kendi mevki ve makamlarını korumak kaygısı ile, önlerine gelene cömertçe terkederler; esirlik zincirini hiç bir vakit boynumuzdan çıkarmak istemezler. Ama, biz bunları böylece sonuna kadar çekip duracak mıyız?

Elbette çekmeyeceğiz!..

Gerçi, bir süre idarenin her çeşit zulümlerine tahammül olun-

---

(1) Hazreti Ömer'e ve peygamber Süleyman'a benzeyen Osmanlı hükümdarlarına işaret ediliyor.

(2) Yunanistan ve benzeri küçük devletlerin - arkalarını batıya vererek - Osmanlı devletine karşı girişikleri küstahça davranışlardan yakınılıyor. Ş.K.

du; lâkin bu sinir yapısına böyle bir zayıflığı getiren bir çeşit hastahktı ki, binlerce Yeniçeri cesedinin İstanbul Halic'inde çürümesinden meydana gelmişti. Gayrı, o dönem artık geride kaldı. Bir zamandan beri özgürlük havası ülkenin her tarafını sarmaya başladi, halkın o hastalıklı karakterini değiştirip düzeltti. Öte yandan devletin içinde bulunduğu çözüntü ve çöküntü hali de, artık tevil edilecek ve milletten saklanacak durumu çoktan aştı. Durum herkes tarafından açık seçik farkedilmeye başlandı. Herkes yurtseverliğin bir görev olduğunu kavradı ve bu görevi daima göz önünde bulundurmak gerektiğini öğrendi. Cemiyetler kuruldu, yayın organları ortaya çıktı, yazıldı, söylendi; nihayet Yeni Osmanlılar partisi (1) meydana geldi.

Amacın sınırı, gerçeklerin sınırına değecek kadar genişledi. Yeni Osmanlılar kî, eski Osmanlı şan ve şerefinin yeniden canlandırılmasına çalışanlardır; zulmün ne kadar düşmanı iseler, ortalıkta bir ikilik ve bir fitne koparmanın da o kadar düşmanıdırlar. Onlar, sadece Kanunî Sultan Süleyman zamanının o üstün ve seçkin gelişmesini istemektedirler. Ancak, bunu çağımızın gerektirdiği düzen ve uygarlık havası içinde ararlar. Bunun çaresi de adalettir, adalet ise Osmanlı milletinin bütün fertlerinin her alandaki hak eşitliğiyle gerçekleşebilir (2).

---

(1) *Buradaki parti sözcüğü, asıl metinde «fırka» olarak geçmektedir. Yazar, bu fırka sözüyle bugünkü anlamdaki siyasî bir partiyi değil, belli bir amaç için bir araya gelmiş kimseleri kastetmektedir. Yoksa Yeni Osmanlılar Cemiyeti hiç bir zaman siyasî parti karakterinde bir kuruluş olmamıştır.*

(2) *Şu yukarıki cümlenin dikkatle okunmasını tavsiye ederiz. Görülüyor ki ülkede zamanın gereklerini uygarlık yoluyle gerçekleştirmek amacı ile meydana çıkan fırkamız (zulmün olduğu kadar fitnenin de düşmanı) olacağını ve (adaleti milletin her ferdine eşitçe sağlayacağını) belirtmekte, bunu gazetenin programı olarak sunmaktadır. 1867 de, yani bundan 42 yıl önce kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin tek amacı bütün Osmanlı halkını tek bir vücut halinde ve özgürlük içinde birleştirmekti. Artık hıristiyan vatandaşlarımız, Yeni Osmanlılar'ı özel birtakım maksatlar beslemekle suçlayamazlar sanıyoruz. (Yazar bu notunu, ikinci meşrutiyet yıllarında ayrı baş çekmek isteyen bazı azınlıklara karşı, özellikle koymak ihtiyacını duymuştur.)*

Hak eşitliği ise, akla ve nakle gerçek bir uygunlukla uygun bulunan, meşrutiyet usulüyle sağlanabilir.

İşte, bu ifadelerden anlaşıldı ki Yeni Osmanlılar'ın bir araya gelmesinin amacı, tek kelime ile, ezelî olan meşrû adaleti ülkemizde meşrutiyet aracılığı ile kurup gerçekleştirmektir.

Osmanlıların eskiden beri üzerlerinde taşıdıkları ağırbaşlılık ve bir işte ayak direme karakteri gereğindendir ki, adalet gibi kutsal bir amacı, bugünkü günde, en akla yatkın ve en ılımlı bir yoldan giderek elde etmek istenmektedir. Bu yolların başta geleni ise kamuoyunun gelişip yükselmesi ve güçlenmesidir.

Gazete, bütün dünyada, fikirlerin serbestçe ortaya konulup açıklanmasının en başta gelen araçlarından biri sayılır. İşte, bu gerçeği tamamiyle idrâk etmiş olan Ali Suavi Efendi - ki herkes tarafından bilinen üstün değer ve faziletinden dolayı vatanın kendisiyle övündüğü seçkin ve hamiyetli bir evlâdıdır - vaktiyle İstanbul'da doğruyu yazmış olduğu için kapatılmış bulunan Muhbir'i Londra'da yeniden çıkarmış, zulme bu suretle karşılık vermiştir.

Gerek bu gazetenin halk arasında yarattığı olumlu etkiden, gerek hükûmetin, artık kaynamaya başlamış bulunan kamu oyunu biraz teskin için halkın özgürlüğünü (1) sağlamak yolunda, ister istemez almaya mecbur kaldığı tedbirlerden böyle çalışmaların umulandan çok daha verimli sonuçlar alınmaya başlandığı görülmektedir. Bütün bu gelişmelerden dolayı Yeni Osmanlılar Cemiyeti, tabiatıyle, taze bir gayret bularak bu tür araçları daha da çoğaltmak amacı ile yeni bir gazetenin daha kurulmasını öngördü. Bu yeni gazetenin adını da - uğurlu ve hayırlı olacağını umduğundan - Hürriyet koydu.

Hürriyet şimdilik haftada bir kere, bu şimdiki boyunda, yayımlanacak ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin fikir ve görüşlerini yayacaktır. Bu görüşlerin başta geleni meşrutiyet olduğundan, bütün ağırlık bu noktaya verilmekle birlikte, ayrıca Osmanlılarla ilgili her türlü haber ve havadisi koyacaktır. Onun en büyük ar-

(1) *Çünkü o günlerde Şurâ-yı Devlet'in açılışı münasebetiyle Sultan Abdülaziz Han tarafından verilen bir nutukta, bundan böyle halkın haklarının her türlü kayıt ve bağlardan uzak tutulacağı ilân olunmuştu. (yazarın notu)*

zusu vatana fayda sağlayacak meseleleri ele almak, bunların tahlil ve muhakemesine çalışmaktır.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti bir tarafı körü körüne tutmak, başka bir tarafa körü körüne düşmanlık beslemek çeşidinden kirli tutumlardan çok uzaktır. Bundan dolayı bu gazetede ne kimse art düşüncelerle övülecek, ne de başka bir kimse yine aynı ölçülerle zemmedilecektir. Yalnız yeri gelmişken şurasını da hatırlatalım ki devletimiz memurlarının görevlerini ne şekilde yürüttükleri hususları üzerinde bilhassa durulacak, bunların doğru veya eğri tutumları her fırsatta ortaya konulacaktır.

İşte gazetemizin tutacağı yol budur, yardım Tanrı'dandır.»

Hürriyet gazetesinin çıkarılmaya başlanması ve memlekete sokulması ile Sultan Abdülaziz'in nutkunda tasdik olunan hürriyet hakkının ilânının aynı günlere rastlayışı garip bir tesadüf sayılsa yeridir. Dolayısıyle halk bu gazeteyi, kendilerine verileceği ilân edilen hürriyetin bir belgesi gibi anlamış, öyle kabul etmiştir. Belki de bu rastlantının sonucudur ki **Hürriyet**'in birinci ve ikinci sayıları Türkiye'ye rahatça girmiş ve halk onu umumi yerlerde, kahvelerde, vapurlarda kimseden çekinmeden, açıkça okumuştur.

Gazetenin üçüncü sayısının geldiği günlerde, Beyoğlu'nda şimdiki gözlükçü Verdu'nun bulunduğu dükkân - ki o zaman Coq isminde bir Fransız kitapçısıydı - **Hürriyet**'i iki nüsha olarak içli dışlı camekânına yapıştırmıştı. Böylece gelip geçenler, hiç bir korku ve sakınca duymadan, dükkânın önünde durarak onu okumuşlardı.

Bu durumu gören o zamanın zaptiye görevlilerinden bazıları, olaydan zaptiye nazırını haberdar etmişlerdi. Bunun üzerine, Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa, Beyoğlu mutasarrıfına verdiği özel bir emirle, bu gazetelerin vitrinden kaldırılmasını istetmişti. Ancak, ne var ki mesele umduğu kadar kolay olmamıştı.

Beyoğlu mutasarrıfı Fikri Paşa - kapitülâsyonlar gereği - bir yabancı uyruklunun dükkânına zorla girilerek hükûmetin emrinin yerine getirilemeyeceğini akıl edememiş, sonuç olarak Hüsnü Paşa'nın emrini yerine getirmek için, Coq'un dükkânına iki görevli memur yollamıştı. Bu görevli memurlar, ya bilerek yahut da gaflet eseri olarak, dükkâna girip adı geçen gazeteleri vitrinden indirmeye koyulmuşlarsa da ummadıkları bir tepkiyle karşılaş-

mışlardı. Kitapçı Coq, Napolyon Bonapart zamanında askere girerek, Vaterlo savaşında bile yararlık göstermiş, eski bir assubaydı. Özgürlük fikirlerine aşırı derecede düşkün, sert karakterli insanlardandı. Seksen yaşlarında bir ihtiyar olduğu halde duygu ve düşünce, hatta beden bakımından da dinç bir adamdı. Arkasını da hükûmetine dayamış olduğu için, gelen görevlileri kollarından tuttuğu gibi kapıdan dışarı fırlatmış; bununla da yetinmeyerek - konsolosluk bulunduğu halde onu da çiğneyip - doğrudan doğruya Fransız Elçiliğine başvurmuş ve olanı biteni eksiksiz artıksız Elçiye anlatmıştı. İddiası pek büyük ve pek önemliydi: Bir Fransız uyruğunun ticaret evine, böyle usul ve kural dışında Türk zabıta memurları nasıl olur da girebilirlerdi? Nasıl olur da dükkândaki eşyaya kendi keyflerine göre el sürebilirlerdi? O zamana kadar böyle usul, kural dışı (1) bir olay görülmüş müydü? Elçilik, derhal, Osmanlı hükûmetine başvurmalı ve bu olaydan dolayı tarziye istemeliydi. Elçilik bu görevi üzerine almazsa Mösyö Coq, silsile mertebelerini aşarak, durumu doğrudan doğruya Paris'e kadar şikâyet edecekti. Yaşlı ve saf yürekli bir asker olarak Mösyö Coq bunları Fransız elçisine öfkeyle bildiriyordu.

Bu ve buna benzer olaylarda çoğu zaman Türk hükûmetini zor duruma düşürmekten zevk alan ya da bundan fayda uman o zamanın elçilerince, bu durum her zaman kolay ele geçmez bir fırsat sayılmalıydı. Fakat, o zamanın Fransız elçisi Mösyö Bouret, Jöntürkler'in taraftarı ve koruyucusu olarak tanındığından, Bâbıâlî ile arayı büsbütün açmak istememiş, işi mümkün olduğu kadar ılımlı bir yoldan çözümlemeyi tercih etmişti. Bununla birlikte, bir Fransa uyruklunun dükkânının basılmasını yine de hoş görmemiş, tumturaklı bir yazı ile hariciye nazırlığına başvurarak kitapçı Coq'a tarziye verilmesini talep etmişti.

İşte, Hüsnü Paşa'nın enini sonunu düşünmeden giriştiği bu hareket - gerçi Osmanlılığın şanına dokunur hallerden idiyse de - ürümesini bilmeyen köpeğin sürüye kurt üşüştürmesi çeşidin-

(1) *Yazık ki imparatorluk döneminin son yıllarında bu bir gerçekti. Öte yandan ülkenin özgürlüğünü savunanlar - işlerine geldiği için - bu durumu hoş görecek kadar, toleranslı davranıyorlardı. Ebuzziya Tevfik Bey'in, bundan önceki, buradaki ve bundan sonraki ifadelerinde bu durumun üzerinde derinleşmeye lüzum duymadığı daima göze çarpacaktır.* **Ş.K.**

den, yine bizim için zararlı olmuştu. Sonuç olarak, bu durum da Yeni Osmanlıların şikâyetçi bulundukları kötü yönetimin bir belirtisiydi. Bundan dolayı bu tarziye işinden gençler memnun kalmışlardı.

Olaydan birkaç gün sonra Beyoğlu mutasarrıfı Fikri Efendi (1) resmen elçiliğe gitmiş, kitapçı Coq da orada hazır bulunduğu halde gerekli tarziyeyi vermişti.

Bu olay kısa zamanda bütün İstanbul halkı tarafından duyulmuş, kitapçı Coq'u bilip tanımayanlar da bunun sayesinde onu öğrenmişlerdi. Sonuç olarak, herkes dükkânın önüne koşuşmuş, orada âdeta kuyruğa geçip **Hürriyet** gazetesini okumaya koyulmuşlardı.

Daha sonraları Hüsnü Paşa'nın - Türkiye'de ilk defa kullanmayı akıl ettiği - sivil memurları, dükkâna girip çıkanlarla, önünde birikip gazeteyi okuyanları takibe başlamış ve belâya uğratmışlardı. Bu durumun öğrenilmesinden sonradır ki, değil orada durup gazeteyi okumak, sokağın o tarafından geçen bile olmamıştı.

---

(1) Yazar, Beyoğlu mutasarrıfı için, daha önceki paragrafta «paşa» burada ise «efendi» deyimini kullanmıştır.

ALTINCI BÖLÜM

Ahlâk Fesadı ve Bunun Sonuçları

Muhbir gazetesinin, Yeni Osmanlılar partisince tutulmuş bulunan yola aykırı bir şekil almasından dolayı, **Hürriyet** gazetesinin yayınlanmasının çabuklaştırıldığı daha önceki bölümlerde anlatılmıştı.

Hürriyet'in ilk sayısında ise - geniş halk yığınlarınca bilinmeyen bu anlaşmazlığın yine de bilinmeşi, durumun sadece Yeni Osmanlılar arasında bir mesele olarak kalması ve karşı tarafta bulunanlar bir şeyler öğrenmişlerse bunda yanıldıklarını sanmaları gerekçesiyle - Ali Suavi Efendi hakkında övgülü satırlar yer almıştı. Bu suretle gerek kendi, gerek gazetesiyle Yeni Osmanlılar arasında birlik ve beraberlik bulunduğu ispatlanmak istenmişti. Bu şüphesiz gerçeğe uymuyordu ama, o zaman için yararlı ve belki de zorunlu bir şeydi.

Ne var ki **Hürriyet**'in çıkmaya başlaması Ali Suavi Efendi'nin bütün huzurunu kaçırmıştı. Hele, ilk sayının altında imtiyaz sahibi olarak Reşat Bey'in imzasının bulunması onu adamakıllı kıskandırmış, öfkelendirmişti. Bundan dolayı Ali Suavi garip bir öç alma yoluna başvurmuştu.

Rahmetli Reşat Bey, gerçi Avrupa'ya kaçarak Jöntürklere katılmışsa da, cemiyetin en önde gelen üyelerinden ve kurucularından olduğu için, Türkiye'de gıyaben on ikişer yıla mahkûm olmuş hükümlülerden biriydi. Bu demekti ki, Âlî Paşa yaşadıkça, öteki hükümlüler gibi, Reşat Bey'in de yurda dönmesi imkânsızdı.

Karısını, aşırı bir düşkünlükle sevmekte olan Reşat Bey, ona karşı olan bütün bu sevgisine rağmen, pek civanmertçe düşünmüş ve şöyle bir karara varmıştı: Şu gurbet süresinin ne kadar devam edeceğini ancak yüce Tanrı bilirdi. O halde çok sevdiği karısını bu gurbetin ayrılıklarına katlanmaya mecbur etmeye hak-

kı yoktu. Karısına bu durumu bildiren bir mektup yazmış ve ona: «Eğer bu ayrılığın kahrına katlanmak ve geçim sıkıntısı çekmek sana zor gelecekse, boşanmakta serbestsin; arzu ettiğin anda seni boşamaya hazırım, bundan dolayı sana gücenmek de aklımdan geçmez,» demişti. Ne var ki gerçek bir fazilet örneği olan bu vefalı kadın, kocasına verdiği cevapta, «Kaderin her cilvesine mertçe karşı koyacağını, dolayısıyle ömrünün sonuna kadar Reşat Bey'in eşi unvanını taşımakla iftihar edeceğini» bildirmişti.

Reşat Bey, şu gurbet diyarında böylesine sadık bir hayat arkadaşına sahip bulunmanın mutluluğu içinde yüzüyor ve bu olayı her yakını bildiği dostuna gözleri dola dola anlatıyordu.

İşin şerefli içyüzü böyle oladursun, o günlerde Paris'ten İstanbul'a kadar ulaşan ve derin yankılar uyandıran bir söylenti Reşat Bey'in eşini ve aile çevresini son derece derin kederlere boğmuştu. Bereket versin ki rahmetli Reşat Bey, her hafta İstanbul'daki aracılar vasıtasıyla ailesine muntazaman mektuplar göndermekte olduğundan, adı geçen üzücü söylenti - olsa olsa - iki üç günden fazla bir üzüntü yaratmayacaktı. Nitekim o faziletli kadının ıstırabı da bu kadar bir süreden ibaret kalmıştı. Çünkü, birkaç gün sonra Reşat Bey'den mektup alınmış, dolayısıyla söylentinin mutlak bir yalan olduğu anlaşılmış, durum Reşat Bey'e de bildirilmişti.

Paris'ten İstanbul'a, Reşat Bey'in eşine ulaştırılan uydurma haber gerçekten aşağılık bir nitelik taşıyordu. Bu mektup imzasızdı ve bu temiz kadına şunları bildiriyordu: «Reşat Bey Paris'te bir Fransız kadını ile anlaşmış, onu metres edinmişti. Onu deli gibi seviyordu. Eşine "istersen boşanalım" diye yazması da bu yüzdendi.»

«Ben ömrümün sonuna kadar Reşat Bey'in eşi unvanını taşımakla iftihar edeceğim,» diyen kadın, kocasının bu durumunu öğrenince tabiatıyle beyninden vurulmuşa dönmüştü. Fakat, yukarıda belirtildiği üzere, gerçek kısa zamanda anlaşılmış, iftira ortaya çıkmıştı. Reşat Bey'le eşinin arasını açmak isteyen biri bu rezilce komployu düzenlemişti. Fakat acaba bu kim olabilirdi?

Durup dururken böyle bir uydurma ve iftiranın kimin tarafından düzenlendiği, Avrupa'daki bütün Yeni Osmanlılar'ın ilgisini üzerine çekmiş, uzun düşünmeler, incelemeler, araştırmalar sonunda nihayet Ali Suavi'nin adı ortaya çıkmıştı. Mesele, Ali

Suavi Efendi'nin kendine de açıldığı vakit, o, esrarlı bir gülüşle gülmüş:

— «Demek tahmin ettiğim gibi epey telâş yaratmış. Mamafih iyi de olmuş, böylelikle bir zevcenin kocasına bağlılığı da ortaya çıkmış oldu,» demekle yetinmişti.

Rahmetli Reşat Bey, özel kinlere ve amaçlara dayalı bulunan bu gibi uydurmaları şaka niyetine hazmedecek adamlardan değildi. Bundan dolayı Ali Suavi'ye, hak ettiği çok ağır hakaret ve davranışlarda bulunduktan başka, elyazısıyle yazılıp taşbasmasıyle bastırdığı bir broşürle onun bütün kirli yönlerini elâleme ilân etmişti.

Ali Suavi, artık Yeni Osmanlılar'a enikonu düşman kesilmişti. Bu olaydan bir süre sonra, ortalıkta Kâni Paşazade Rifat Bey hakkında yazılmış bir broşür dolaşmaya başladı. Bu broşür imzasızdı; fakat üslubu ve elyazması yazısı Ali Suavi'ye ait olduğunu âdeta haykıra haykıra ilân ediyordu. Broşürde Rifat Bey'in güya hukuk öğrenimi ile meşgul olduğu halde, kendisinin insanlıktan ve insan haklarından habersiz bulunuşundan söz ediliyor, hoppalığı ve züppeliği öne sürülüyordu. Bu broşür bir mektup şeklindeydi ve bizzat Rifat Bey'e hitaben yazılmıştı.

Rifat Bey'in bu imzasız mektubu, imzalı olarak yazıp yayınladığı bir cevap vardır ki gerçekten dikkate değer. Bu mektuplardan her üçü de - yani bu mektup, Reşat Bey'in Ali Suavi'ye cevabı ve Ali Suavi'nin Rifat Bey hakkındaki mektup-broşürü - ileride aynen buraya alınacaktır.

Mehmet Bey'in Rahmetli Hoca Nasuh Efendi'yle Konuşması

Hürriyet'in yayınlanmaya başlamasından üç hafta sonra, Jöntürkler'den Mehmet Bey, Paris'ten kalkarak İtalya'ya geçmiş, oradan da kılık ve kişilik değiştirerek İstanbul'a girmiştir.

Bu olayın hikâyesi de şöyledir:

Eski dostluklar ve özellikle çocukluk-gençlik yıllarında edinilmiş dostluklar ki, Avrupa'da eğitim ve öğrenim için çoğunlukla yatılı okullarda, aynı sınıflarda bir arada bulunmuş ve birbirlerinin ruh yapılarını - neredeyse resmini çizecek kadar - öğrenmiş öğrenciler arasında kendini göstermiş katıksız dostluklardır. Gerektiği zaman en büyük güvenle başvurulacak kuvvet bu olduğu gibi, en sağlamı, en sarsılmazı da yine budur.

Mehmet Bey'in de, her bakımdan güvenini kazanmış böyle

bir İtalyan okul arkadaşı varmış ki, kendi işte o zatla görüşmek üzere İtalya'ya geçmiştir.

Jozef Kabaldini adını taşıyan ve Mehmet Bey'le aynı yaşta bulunan bu zat, çok soylu ve çok zengin bir ailedenmiş. Floransa'da oturmakta imiş.

İşte, Mehmet Bey, Fransa'dan ayrıldıktan sonra, doğruca Floransa'ya, onun malikânesine gider ve bir hafta kadar da misafiri olur.

O tarihte, Carbonari cemiyeti mensupları artık siyasî faaliyetlerini çoktan tamamlamış ve istirahata çekilmiş bulunmaktadırlar. Ancak, bu cemiyetin üyelerinden önemli bir kısmı hâlâ hayattadırlar. Mehmet Bey, Jozef Kabaldini aracılığı ile, bunlardan bazısıyla tanışır, dostluk kurar ve bu dostluk sayesinde işçi kılığına girerek (1) İtalyan ticaret gemilerinden birine güya kamarot sıfatıyle dahil olur.

Ancak, hangi kılığa girmiş olursa olsun, İstanbul'dan ayrılışının üzerinden daha bir yıl bile geçmemiş olan bir adamın çehresinde eşi dostu tarafından görüldüğü zaman tanınmayacak bir değişiklik yapmak mümkün olamazdı. İşte bu sebepten, yani İstanbul'da pek çok adamın hemen tanıyacağını bile bile, Mehmet Bey'in İstanbul'a girmesi gerçekten çok büyük bir cesaret sayılırdı.

Mehmet Bey de, öteki arkadaşları gibi, gıyaben küreğe mahkûmdu. Tanınıp yakalanacak olursa, tabiatıyle, hüküm yerine getirilecekti. Ama, bunlar onun umurunda değildi. Mehmet Bey, beynini sarmış bulunan bir intikam alma sevdasının zaten fermanlı mahkûmu bulunuyordu; onun için de her şeyi göze almaya hazırdı. Böyle bir mahkûmluktan lezzet, hatta gurur duymaktaydı.

İntikam ise, kutsal amaca ihanet etmiş bulunan, cemiyeti ihbar eden kişiyle ilgili bulunuyordu. Onun İstanbul'daki evini, yazları hangi semtteki sayfiye evine çekildiğini, görevini, memuriyetini, düşüp kalktığı yerleri, hasılı her türlü tutumunu ve davranışını çok yakından biliyordu. Bundan dolayı, nasıl olsa, onunla hesaplaşması mümkün olacaktı.

---

(1) Ali Suavi'nin ve Mehmet Bey'in hayatı üzerine yazılmış bazı başka kaynaklarda Mehmet Bey'in Cizvit papazı kılığına girerek İstanbul'a gelmiş olduğu ileri sürülmüştür. Ş.K.

İtalyan gemisinin İstanbul'a varışından bir gün sonra, Mehmet Bey de öteki tayfalarla birlikte karaya çıkmış, Galata'ya gelerek orada yol arkadaşlarına arzu ettikleri içkilerden ikram etmiş, sonra doğruca Jean Pietri'nin gazetesine giderek ona İstanbul'a gelişinin sebebini anlatmıştı. Ertesi gün de, yazdığı bir mektupla, vapurdaki eşyasını ve elbisesini getirtmişti. O gece ortalık kararıktan sonra **Courrier d'Orient**'dan ayrılmış, Azapkapısı yoluyle Unkapanı köprüsünü geçmiş, oradan da Balat semtinde oturmakta bulunan Hoca Nasuh Efendi'nin evine varmıştı.

Rahmetli Nasuh Efendi, zamanın en hamiyetli, en bilgili, en faziletli, en dindar adamlarından biriydi. Bütün bu üstün niteliklerinden dolayı herkes tarafından parmakla gösterilirdi. Abdülmecit'in son yıllarından itibaren, vatanın içine düşmüş olduğu belâ girdabından kurtulması için, elinden gelen çabayı harcamış, bu uğurda akla hayâle gelmez mihnet ve zahmetlere katlanmıştı. O yüzden Midilli adasına sürgün olarak gönderilmiş, ancak Abdülaziz'in tahta çıkışından sonra İstanbul'a dönebilmişti. Bundan sonra, -âdeta dünyasına küsmüş bir şekilde- evine çekilmiş, sanki dünya ile olan bütün ilişkisini keserek sadece okuyup yazmak ve ibadet etmekle meşgul olmuştu. Küçük büyük, uzak yakın, gören ve tanıyan herkes kendisine saygı ve sevgi beslerdi.

Sultan Abdülaziz'den sonra, öteki yurtsever arkadaşları ile birlikte serbest bırakılmış bir zatı, artık hükümet de yeniden şüphe altında tutmak ihtiyacını hissetmediği için, günlerini huzur ve sükûn içinde geçirmekteydi. Evine gelip gidenler onun engin bilgisinden ve derin faziletinden yararlanmak -başka bir deyişle- ders almak isteyenlerdi. O, gelenlerle genellikle din ve ahlâk üzerinde sohbetler yapıyor, elinden geldiği kadar kendilerine yararlı olmaya çalışıyordu. Bu sebepten, evi ve kapısı, her iyi niyetli kimseye, ardına kadar açıktı. Gecenin ve gündüzün herhangi bir saatinde evine girilip çıkılmasında hiç bir sakınca görülmüyordu.

Bütün bunları çok iyi bilen Mehmet Bey, gece saat yirmi bire doğru evine varıp Nasuh Efendi'nin huzuruna çıkmış, o gece ve ertesi gün hep onun yanında kalmıştı.

Mehmet Bey'in Nasuh Efendi'yi ziyaret edişinin amacı, onu yeniden vatan ve özgürlük savaşına katmaktı. Yukarılarda anlatıldığı üzere, ihbar yüzünden, Sultan Abdülaziz'e sunulacak ortak dilekçe işi ve bunun sonucu olarak meşrutiyetin gerçekleştirilmesi

geri kalmıştı. Mehmet Bey, şimdi ondan istiyordu ki, memleketin hayatı için çok önemli bulunan bu konuya kendi de yeniden eğilsindi. Hoca Nasuh Efendi, şüphesiz, kendileri gibi eylemci olacak yaşta ve karakterde değildi. Ama, vaaz ve nasihatları ile, dersleri ve telkinleri ile halk arasında meşrutiyet fikrinin yaygınlaşıp gelişmesine pekâlâ yardımcı olabilirdi. Zira, onun, her sınıf halk arasından sayısız denilecek kadar çok, manevî öğrencileri vardı.

Bu manevî öğrenciler ve onları dolaylı olarak çevreleyen geniş halk yığınlarının hocaya karşı olan güvenleri sonderece büyüktü. Herhangi bir hususta Hoca Nasuh Efendi'nin adını etmek, o hususun gerekliliği ve geçerliliği konusunda en büyük bir garanti sayılıyordu. Onun adı verildikten sonra, artık meselenin sebebi sonucu üzerinde tartışmaya bile lüzum görülmüyordu. Onun ağzından çıkan şeriatla ilgili bir söz halk arasında bizzat şeriatın kendi imiş gibi değerlendiriliyor ve kimsede en küçük bir tereddüt bile bırakmıyordu.

O halde, böyle geniş halk yığınları üzerinde böylesine engin bir saygı ve güvene nail olmuş bulunan bir zatın telkinleri paha biçilmez değerler taşıyordu. Hoca Nasuh Efendi'nin, meşrutiyet usulünün esasen İslâm dininin emirleri ile de pekiştirilmiş bir yönetim tarzı olduğu konusunda yapacağı vaazlar ve telkinler gerçekten çok etkili olacaktı. Bu etki, kısa zamanda, alanını genişletecek ve millet meşrutiyeti hem din hem de dünya görevleri açısından zorunlu görmeye başlayacaktı.

Mehmet Bey, yirmi dört saatten fazla bir süre yanında kaldığı Hoca Nasuh Efendi'ye - o inandırıcı konuşmasıyle - bütün bunları uzun uzadıya anlatmış, her şeye rağmen faal hayattan elini eteğini çekmeye kararlı bulunan bu muhterem ihtiyarı, hiç olmazsa bu yolla, yeniden harekete geçmeye razı etmişti.

Tamamıyle baş başa geçen bu uzun konuşmadan sonra Mehmet Bey, gönlü huzur ve sevinçle dolu olarak yanından ayrılırken, «**Hürriyet**'in yanında bulunan üç sayısının her birinden ikişer tanesini ona bırakmış, bundan sonraki sayılarda da gereği kadar kendisine ulaştırılacağını, onları faydalı göreceği yerlere dağıtmasını rica etmişti. Sonra, birisi genç, öteki yaşlı bu iki hürriyet ve meşrutiyet gönüllüsü bir baba-oğul gibi sevgiyle kucaklaşmışlar ve Mehmet Bey evden, gönlü ışık dolu olarak, çıkıp gitmişti.

Mehmet Bey'in İhbarcı ile Buluşması

Mehmet Bey ertesi gün, sabahın çok erken saatlerinde, Çamlıca'ya geçmiş, orada tenha bir köşeye gizlenerek, görmek istediği adamın geçmesini beklemeye koyulmuştu. Gözleri hep onun geçeceği yola dikiliydi.

Öğle saatlerine kadar devam eden bu bekleyiş, yazık ki, boşa gitmişti. İhbarcının akraba ve yakınlarından birkaçı, araba ile uzaktan geçmişlerdi, ama içlerinde o aradığı kişi yoktu.

Mehmet Bey, bu olaydan sonra, dönüşünde olayı arkadaşlarına anlatırken şöyle demişti:

— «Hava sıcak, ağustosun ilk günleri.. Arkamdaki palto ağır, başımdaki fes büyük... Güneşin göklerden yağdırdığı sıcak ışınlar Çamlıca'nın çıplak kırlarına işledikçe çevrede büsbütün bir cehennem havası meydana getirdiği için nefes alırken insan âdeta boğulacak hale geliyor.

Oradan geçmekte olan bir seyyar üzümcüden, bir yirmilik vererek, büyücek bir salkım üzüm aldım. Yiye yiye Mustafa Fazıl Paşa'nın köşkünün bulunduğu tarafa doğru iniyordum ki birden arkamda bir ayak sesi işittim. Merak edip dönüp baktığımda bir de ne göreyim: Benden yirmi beş otuz adım geride, saatlerden beri yolunu gözlediğim adam gelmiyor mu? Güneşten korunmak için şemsiyesini başına açmıştı, ağır ağır adımlar atarak yürümekteydi.

Nefsimi zaptetmek için bütün irademi harcadığım halde, buna muvaffak olamayarak, bütün vücudumda şiddetli asabî ürpermeler duymaya başladım. Fakat, bir anda gelen bu hal, kısa sürdükten sonra, yine bir anda kayboldu. Yeniden soğukkanlılığımı elde ettim.

Yorulmuş bir insan gibi, oradaki Selim Bey köşkünün alt tarafında, duvarın dibine çömeldim. Üzümümü yiyerek onun yaklaşmasını bekledim. Tam önüme geldiği sırada, selâm verecekmiş gibi bir vaziyetle, ayağa kalktım. O ana kadar sağına soluna bakmadan yoluna devam etmekte olan bu adam, benim saygılı bir tavırla ayağa kalkıp selâm vereceğimi anlayınca, karşı selâmı vermek için elini yukarı doğru kaldırmıştı ki - sanki o anda gökten başına bir yıldırım düşmüş gibi - derin bir şaşkınlık içinde birden sanki bir put kesildi. Yüzü sapsarı olmuştu:

— «Mehmet Bey!.. diye kekeleyip bir şeyler söylemeye çabaladı.

Ben:

— «Evet, Mehmet... Hem de ta kendisi...» dedikten sonra yanına yaklaştım ve devam ettim: «Üsküdar'a mı inecektiniz?»

— «Hayır (...) beyle buluşmak üzere Nuhkuyusu'na gidiyorum.

— «Pekâlâ, sanırım daha vaktiniz vardır. Tophanelioğlu'na kadar konuşa konuşa yürüyebiliriz.»

— «Nasıl arzu ederseniz...»

Bunları söylüyordu ama, öylesine titremeğe başlamıştı ki, imkânı yok, kendisini bundan kurtarıp normal hale dönemiyordu. Ben ise ondaki bu panik havasının farkına varmamış gibi davranıyordum. Sonra, bir an durdum ve birdenbire şöyle konuştum:

— «Siz idama mahkûmsunuz. Adil bir mahkeme, sizin gıyabınızda mahkemenizi yaptı ve hükmünü de verdi. Bu idam hükmünü yerine getirmekle de beni görevlendirdi. Ama, isterseniz bir ikinci alçaklık daha yaparak yakanızı elimden kurtarabilirsiniz; çünkü şu anda beni derhal yakalatmak elinizdedir. Ancak, şundan emin olunuz ki (paltomun cebinden üst tetiğe aldığım Amerikan yapılı revolveri çıkarıp kendisine gösterdim) böyle bir teşebbüste bulunacak olursanız şu demir parçası aramızdaki meseleyi çok daha önceden çözümleyecektir.»

— «Neler söylüyorsunuz, Mehmet Bey? Adil dediğiniz mahkeme hangi suçla suçluyor? Ben nasıl bir cinayet işlemişim?»

— «Adil mahkeme, açılan dava ve ortaya konulan deliller sonucu, sizin Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni hükümete ihbar ettiğiniz kanaatine varmıştır. Bunun sonucu olarak cemiyet üyelerinden bir kısmı da yakalanıp ya hapse atılmış ya da yurdu terketmek zorunda bırakılmıştır. Bununla birlikte, temyiz hakkınızı kullanabilirsiniz. Suçsuzluğunuzu ispatlayabilirseniz beraet etmek elinizdedir.»

— «Ben hiç bir zaman öyle bir alçaklık işlemedim. Bunu bana yakıştıranlar ve suçu üstüme yükleyenler, o sıralarda üçüncü rütbeye yükselişimden ve tutuklanmamış olmamdan böyle bir yargıya varmışlardır. Durum gerçekten böyle ise, pek büyük bir hata işlemektedirler. Çünkü bana verilen rütbe, bu olayın meydana gelmesinden çok daha önceleri zaten karar altına alınmıştı.

Bunu Bâbıâlî'nin yazı işlerindeki kayıtlarla her an ispat edebilirim ve ispata da hazırım. Tutuklanmak ve ceza görmek konusuna gelince: Cemiyetin eski ve yeni üyeleri içinde pek çok arkadaşımızın tutuklanmamış olmaları ve ortalıkta serbestçe dolaşmaları, sanırım ki, bana yöneltilen suçlamayı düzeltmek için yeterlidir. Tutuklanmamış olan sadece ben bulunsaydım, haklı sayılabilirdiniz. Daha başka ne türlü deliller istiyorsanız hepsini ortaya koymaya hazırım. Beni kahpelikle suçlamak isteyenler, bizzat kendilerinin yapmış bulundukları kahpeliği örtbas etmeye çalışanlardır.»

— «Size isnad olunan bu alçakça suç, bizzat Fuat Paşa'nın elinde bulunan listede görülmüştür. On dört ismin arasında sizin de adınız bulunmaktadır. Ancak bu adın kenarında 'ihbarcı' diye bir işaret vardır ve liste de elimizdedir.»

— «Sayıları 245 kişiyi bulan, kuruluşunda gelişip genişlemesinde benim de sizler kadar emeğim geçen bir cemiyetin üyelerinden on dört kişinin tutuklanması ve 231 kişinin adının meçhul kalması bile ispat eder ki, böylesine bir ihbar alçaklığını cemiyetimize en son olarak dahil olmuş bir soysuz işlemiştir. Çünkü üyelerden pek çoğunun adlarını daha öğrenememiştir, öğrenemediği için de hükümete bildirdiği adamların sayısı sadece on dörtten ibaret kalmıştır. O zaman ben kendi kendime bunu böyle düşünmüş, yargımı da buna göre vermiştim. Bugün de hâlâ bu kanaatteyim. Sonra, listede benim de adım vardıysa ben neden sonradan bunun dışında bırakılıyorum? İhbarcı ben isem, neden bu listeye kendi adımı da koyayım? Sizin bu kadar açık seçik hususları dikkat nazarına almamanıza doğrusu şaşmaktayım. Birtakım kimseleri belâlara uğratmak ile sağlanması arzu edilen menfaat ve yükseliş, sadece bir 'üçüncü rütbe' için midir? Bu kadarcık önemsiz bir menfaat, böylesine büyük bir alçaklığı göze almaya değer mi? Keçilerin, horozların bile boynuzlarına ve boyunlarına elmas işlemeli nişanların asılmak âdet haline geldiği bir dönemde (1) bana kalırsa, bu kadar önemli bir memleket olayını hem de daha gerçekleşmeden ve bir düşünce halinde iken, ihbar eden bir adam el-

(1) *Sultan Abdülaziz'in keçi ve horoz dövüştürmekten çok hoşlandığı, galip gelen hayvanın boynuna nişanlar taktığı yolunda bir söylenti vardır. İhbarcının bu konuşması o söylentiyi güçlendirmektedir. Ş.K.*

bette yaptığı işin değeri ölçüsünde çok daha büyük bir mükâfat bekler. Siz de pek iyi bilirsiniz ki bu gibi konularda hükümeti yönetenlerin cömertliğine sınır ve ölçü yoktur. Çünkü onlar, bu baskılı idarelerinin temellerini pekiştirmek yolunda hizmeti görülenleri meyus etmekten kaçınırlar, tam tersine, umduklarından çok daha fazla memnun etmek isterler. Bizlerin şer âleti ve alçak kişiler diye nitelediğimiz yaratıkları onlar tamamıyle saygı ve sevgiyle karşılarlar. Siz onları budala mı sanıyorsunuz?»

— «Size inanmak isterim; çünkü sizi her zaman hamiyetli bir insan olarak görmek isterim. Fakat üzerinize yükletilmiş bir ağır suçlama, bir ağır hüküm vardır. Masumsanız bunu üzerinizden atmak sizin elinizdedir. Niçin durumu ilân edip de nefsinizi temize çıkarmak istemiyorsunuz?»

O, acı acı güldü:

— «Nasıl? Ey ahali, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni ihbar eden kişi ben değilim, diye bir ilân mı yayınlayayım? Sizler işte Avrupa'dasınız; elinizde birkaç yayın aracı da var. Mademki sizlerin gözünde suçlu benim. O halde bu suçluyu dünya âleme ilân etmek de sizin hakkınız ve görevinizdir. Siz gerekli ilânı yapın, beni ağır sözlerle suçlayın. Ben de o zaman üzerime düşen görevi yerine getireyim. Ben masumum, bu bakımdan vicdanım son derece rahattır. Beni kötü görüyorsanız, bu kötülüklerimi gösteriniz ki ben de aksini ispata çalışayım.»

— «Pekâlâ, şimdilik bana bu kadar açıklamanız yeterlidir. Ben daha on beş gün kadar buradayım. Bana bir buluşma yeri tayin edin. Orada enine boyuna, derinlemesine bu meseleyi görüşelim. Sizin gibi cemiyetimizin en önemli üyelerinden birine sürülen şu siyah lekeyi birlikte temizlemeye çalışalım.»

— «Çok teşekkür ederim. Ne zaman ve neresini uygun görüyorsanız siz tayin edin, ben gelirim.»

— «Peki, sizi çağırmak için nereye yazabilirim?»

— «Evime yazabilirsiniz, görevli bulunduğum daireye yazabilirsiniz. Lüksemburg gazinosu aracılığı ile adıma, kitapçı Romep aracılığı ile yine adıma, hasılı daha önceden de bildiğiniz adreslerimden hangisine isterseniz oraya, yahut da Salim Bey eliyle doğrudan doğruya bana yazınız.»

* * *

Böylece konuşa konuşa Tophanelioğlu'na kadar gelmiştik.

Orada ne pek soğuk, ne de pek samimî bir şekilde vedalaştık ve birbirimizden ayrıldık. O gideceği yola yöneldi, ben de Bülbülderesi üzerinden Üsküdar'a indim ve bir kayığa binerek Tophane iskelesine çıktım.

Üç gün sonra yazıp gönderdiğim bir pusula ile Salim'i çağırmıştım. Kendisiyle Haseki hamamında buluştuk. Birçok şeylerden bahsettik. Salim de ihbarcının masum olduğu görüşünde idi. Gerçi Salim hakkında hiç birimiz hiç bir zaman kötü bir kanaatte bulunamazdık; çünkü onun doğruluğu ve mertliği, yurtseverliği - birçok tecrübelerle - bizce ispatlanmıştı. Lâkin, nihayet o da insandı; onun da aldanmak ve inanmak ihtimali vardı. Nitekim, ben de kalbimde inanmaya karşı bir eğilim hissetmeye başlamıştım. Gönlüm, çok zeki ve terbiyeli, vatana gerçekten çok yararlı işler görebilecek böyle bir adamı kirlenmiş, lekelenmiş görmeyi bir türlü arzu etmiyordu. Ama ne yazık ki bu tereddüdüm ve masumiyeti hakkındaki içten gelen eğilimim pek çabuk ortadan kalktı. Çünkü, Salim'den aldığım bir tezkerede aranmakta olduğum ve ilk fırsatta derhal İstanbul'u terketmekliğim bildiriliyordu. Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa'ya imzasız bir mektup gönderilmiş, benim İstanbul'da olduğum, ne maksatla gelmiş bulunduğum uzun uzadıya anlatılmıştı.

Artık tereddüde yer kalmamıştı. Çünkü benim İstanbul'da bulunduğumu sadece üç kişi biliyordu: Biri Hoca Nasuh Efendi, biri Jean Pietri, üçüncüsü de Salim. Bunlardan kuşkulanmaya imkân ve ihtimal yoktu. O halde böyle bir ihbarı - olsa olsa - suçlu ve tehdit edilmiş olan bir dördüncü kişi yapabilirdi.

Salim'in tezkeresini gece saat yirmi bir sularında almıştım. Hemen Fransa elçiliğine gittim; olanı biteni anlattım ve hemen o gece saat yirmi üç otuzda Mesajeri Emperyal kumpanyasının Marsilya vapuruna kapağı attım.

Böylelikle bu son tecrübede gerçek, olduğu gibi, ortaya çıkmış bulunmaktaydı.

MEHMET BEY'İN HÜRRİYET'TE YAYINLADIĞI İLÂN

Olaydan ve Paris'e dönüşünden bir süre sonra Mehmet Bey'in **Hürriyet** gazetesinde şu kısa mektubu yayınlandı:

«Yeni Osmanlıların fedakâr üyelerinden Mehmet Bey tarafından gönderilen mektup aşağıdadır:

«Birader,

Şu iki satırı gazetenizin boş bir yerine sıkıştırıvereceğinizi bildiğim için şimdiden teşekkürler ederim.

Casusluğu dolayısıyle namuslu ve hamiyetli insanların başını belâya uğratan şu bilinen alçak adamın, gerek benim hakkımda gerek memleket halkının kutsal amacı aleyhinde yine bir edepsizlikte bulunduğunu İstanbul'dan yazıyorlar. Ona cevap vermeyi bir küçülme sayarım. Kendisinin yaptığı işler gün gibi ortada duruyor. Aslında olan biten sadece şundan ibarettir: Benim için fedakârlık yollarını açtı, kendi karakterini de millete iyice tanıttı.

«Pîçîde şeved be pây-ı herkes ameleş» (1)

Mehmet.»

* * *

Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa, yukarıda sözü edilen imzasız mektup üzerine, erkekten kadından birkaç casus ile Mehmet Bey'in babası rahmetli Ahmet Bey'in yalısında gizlice birtakım araştırmalar yaptırtmıştı. Oysa, Mehmet Bey'in İstanbul'a gelip geri döndüğünden - ihbarcı hariç olmak üzere - adı geçen üç kişiden başka kimsenin haberi yoktu. Zaten, Mehmet Bey, İstanbul'a - hatta gebe bulunan eşi de dahil - ailesini ziyaret etmek için değil, genel amaçla ilgili önemli bazı sorunları görüşmek, bu konuda gerekli bazı kimseleri ziyaret etmek ve casusa hak ettiği cezayı vermek üzere gelmişti. Onunla karşılaştığı gün takındığı sert tutum ve özellikle yaptığı ağır tehdit casusu son derece ürkütmüş, adam kendini büyük bir tehlikede görmüş olduğu için - biraz da nefis savunması duygusuyla - bu ihbarda bulunmuştu. Bunda hiç şüphe yoktu.

Araştırma ve soruşturma olayının İstanbul'dan kendisine bildirilmesi üzerine, Mehmet Bey de Paris'ten İstanbul'daki zaptiye nazırı Hüsnü Paşa'ya özel bir mektup yollamıştı. Öfkeli ve açık yürekli bir adam olan Mehmet Bey, bu mektubunda şunları yazıyordu:

Evet, İstanbul'a gelmişti. Orada hem de yedi gün kalmıştı. Şöyle yola çıkmış, başkente şu şekilde varmıştı. Bu geziden amacı, memleketin genel yararları adına idi. Nitekim, bunun için orada gerekli kimselerle uzun uzadıya konuşmalar, görüşmeler yapmış, onlara talimat vermişti. Bununla da yetinmemiş, bizzat kendisinin başında bulunduğu zaptiye nezaretine giderek oradaki

---

(1) «Bir kimse yaptığının karşılığını bulur, ektiğini biçer» anlamına Farsça bir mısrâ. Ş.K.

memleket ve özgürlük taraflısı hamiyetli insanlarla da müzakerelerde bulunmuştu. Kendisini ihbar eden adamın kim olduğunu da çok iyi biliyordu. Güya, imzasız mektup yazmakla kişiliğini gizlemeye çalışan bu adam ümit etmesindi ki böylelikle tehlikeyi savuşturmuştu. Zaten, onun bu ihbarı yapmaktan maksadı memleket kaygısı değil, kendi nefsinin korunması idi. Bu böyle oldu diyerek 'kurtuldum' sanıp hiç de sevinmesindi. Bir iki ay sonra yine İstanbul'a gelecek ve bu sefer mutlaka onun cezasını verecekti.

Hüsnü Paşa, kendisine gönderilen imzasız mektubun gerçekten Mehmet Bey'in bildirdiği bu adam tarafından yazılıp yazılmadığını anlamak için kendisiyle dostluğu ve yakınlığı bulunan bazı kimseleri makamına çağırmış, mektubu onlara göstererek adı geçenin elyazısına benzeyip benzemediğini soruşturmak çeşidinden ahmakça tedbirlere başvurmuştu. Adamın bunu kendi elyazısıyle yazmayacağını, yazsa bile değiştireceğini akıl edemiyordu. Bundan dolayı bu araştırması hiç bir fayda vermedikten başka ortaya korku ve heyecan salmıştı. Nihayet, bir iki haytaya özel talimat vermiş, adamın sabah akşam işine gidip geldiği yol üzerinde kendisine saldırıda bulundurtmuş, onun ve hizmetkârlarının karşılık vermesinden meydana gelen çatışmadan dolayı işe zabıta karışmış; bütün bunların sonucunda —sorgu kâğıdı aracılığı ile— adamın elyazısını görmüştü. Ne var ki kendisine gönderilen imzasız mektupla bu sorgu kâğıdındaki yazılar birbirine hiç bir şekilde benzemediklerinden herifi çağırtıp olayı bizzat ondan sorup öğrenememişti.

Dedik ya; imzasız mektup yazmaya tenezzül eden bir kimsenin elyazısını değiştireceği ya da bunu bir başkasına yazdırtmak gibi bir ihtiyatta bulunacağını aklına bile getirememişti.

Mehmet Bey'in bu şekilde İstanbul'a gelip geri dönmüş olması —olayın üstünden birkaç gün geçtikten sonra— bu çeşit dedikoduları yaymaktan lezzet duyan çevreler içinde geniş yankılara ve dedikodulara yol açmıştı. İlgili ilgisiz pek çok mecliste bu macera konuşuluyor, olumlu olumsuz yorumlar yapılıyordu.

Sansasyondan büyük zevk alan bazı kimseler, Mehmet Bey'in Paris'e dönmemiş olduğunu, hâlâ İstanbul'da bulunduğunu ortalığa yayıyorlardı. Bunlara göre o, gündüzleri emniyetli bir yerde saklanıyor, geceleri üzerine aldığı özel görevi yerine getirmek için, önemli işlerle meşgul oluyordu. Bu önemli işlerin başında sadrazam Âlî Paşa'nın öldürülmesi vardı. Zaptiye nazırı Hüsnü Paşa, tamamıyle uydurma olan bu söylentileri işittikçe yerinde duramı-

yordu. Bu işin içinde mutlaka şeytanın parmağı vardı ve bu parmağı bulmak için adamcağız gündüz istirahatını, gece uykusunu feda ediyordu.

Bu haller İstanbul'dan Paris'e ve Londra'ya bildirildikçe Paris ve Londra'dan da İstanbul'da Mehmet Bey adına ve sanki gizlenmek isteniyormuş gibi, birbiri içinde iki zarfla uydurma özel mektuplar gönderiliyordu. Aslında bu tam anlamıyle bir sinir harbiydi. İstanbula gönderilen mektuplar, Mösyö Kalavasi'nin çevirdiği dolaplarla, ustalıklı bir biçimde Hüsnü Paşa'nın eline ulaştırılıyordu.

Hüsnü Paşa, belki iyice bir vali idi ama, İstanbul'da bu gibi önemli meselelerin üstesinden gelecek zekâda bir adam değildi. Eline geçen bu mektuplara aldanıyor, mal bulmuş mağribi gibi, bunların üstüne eğilip onlardan sonuçlar çıkarmaya çalışırken, öte yandan Mehmet Bey İsviçre'de tam bir gönül rahatlığı içinde yaşıyordu. Ortada bu kadar kesin bir gerçek varken kendişini İstanbul'da harıl harıl arayan görevlilerin elbette bir sonuç elde etmeleri beklenmezdi.

Bu hem ciddî ve yararlı, hem de eğlenceli bir oyundu ki, her zaman ve her siyasî örgüt tarafından başvurulagelmiş tedbirlerdendi. Ancak zabıtayı şaşırtıyordu ve şaşırtmakta devam edecekti. Ne var ki, asıl amaçları çok kutsal olan Yeni Osmanlılar için bu durum uzun boylu sürdürmeye değerli bir eğlence sayılmazdı. Maksat daha çok Hüsnü Paşa ile eğlenmekti. İkinci zarfın üzeri Mehmet Bey'e, birinci zarfın üzeri kitapçı Rooth'a olan bu mektuplar Danyel Silaki'nin işe karışmasıyle Mösyö Kalavasi'ye teslim olunuyordu. Ve güya bu mektupları Kalavasi'ye, Rooth'un dükkânındaki görevlilerden biri teslim ediyordu.

İşte, bu komedi böylelikle bir hayli zaman zaptiye sahnesinde oynanıp durmuştu. Olayın içyüzünü bilenler onu uzaktan yakından seyrediyorlar, bıyık altından gülüyorlardı.

* * *

Hürriyet'in ikinci sayısına Ziya Paşa tarafından yazılan kutlama yazısı, Hürriyet kavramının siyasî açıdan çok değerli bir tarifi niteliğindedir. Bundan dolayı, gerek bu yazıyı, gerek onun altına ilâve edilen düşünceyi —çok faydalı olacağını düşünerek— buraya alıyorum:

> **Yeni Osmanlıların en başta gelen değerli üyelerinden saadetlü Ziya Beyefendi hazretlerinin, lütfedip, gazetemize gönderdikleri iltifatnamedir; böyle bir inayetlerine nail olduğumuz için kendilerine özellikle teşekkür etmeyi borç biliriz.**

«Hürriyet gazetesinin birinci sayısını büyük bir iftiharla okudum. İnsanın yaratılışının en tabiî bir ihtiyacı ve topluluklarla milletlerin ilerlemesiyle mutluluklarının aracı olan 'Hürriyet' gibi saygıya lâyık bir adla adlandırılmış olması bile, kendisinin bir gerçek olarak vatanımıza gireceğinin müjdesi sayılabilir. Bu sebeple, kendisini büyük bir zevk ve istekle kutlamak isterim.

Hürriyet, Tanrı'nın insanlara bağışladığı ne güzel bir nimettir. Ancak kötüye kullanılmamak şartıyle...

Hürriyet, bazen esirlikten de zararlı olabilir; eğer gereken sınırlarını aşacak olursa...

İnsanoğlunun yeryüzünde var oluşundan bu yana, küre-i arzın her tarafında türlü biçim ve yapıda şimdiye kadar binlerce hükümet kuruldu. Her ulusun vatan kavramını anlayışına ve eğitimine göre ve bunların ahlâk ve geleneklerine uygun olarak çeşitli kanunlar yapıldı. Dolayısıyle, hiç bir çağda, hiç bir ulusta görülmedi ki —muntazam ya da gayrı muntazam— bir kanuna bağlı olmaksızın bir toplum yaşayabilsin, yönetilebilsin. Vahşilerde bile, kanun değilse de, kanun değerinde birçok gelenek ve görenekler meydana geldi.

Bundan şu sonuç çıkıyor, hürriyet, hiç bir zaman başıboşluk demek değildir ve her zaman —mutlaka— kanunlara bağlı bulunmaktadır.

Yakın zamanlara kadar olan dönem, insanoğlunun bir çeşit çocukluk çağı sayılacağından, yeryüzünde yaşayan insan toplulukları kendilerinin en tabiî hakları bulunan hürriyeti elde etmek için ne gibi çabalar harcamak gerektiğini pek iyi bilemiyorlardı. Roma ve Yunan gibi kültür ve eğitim gücüyle ibret gözleri açılmış bazı eski ulus ve devletler bile, çok zaman, hürriyetle yaşamayıp, vaktinden önce yetişmiş ve olgunlaşmış meyvalar gibi, onun devamından ve lezzetinden yararlanamadılar.

Lâkin, şimdi içinde bulunduğumuz çağ, artık insanlığın çocukluğu değil, gençlik çağıdır. İşte, bundan dolayıdır ki hürriyet fikirleri —yatağından taşmış bir sel misali— dünyanın her tarafına hızla yayılmaktadır. Hem öylesine bir yayılış ki hapis, sürgün, belki de idam çeşidinden zalimlerin en büyük saldırı aracı olan şeyler bile bu selin önüne set çekememektedir.

Şurası da vardır ki zaman zaman istiklâl yoluyle insanlara hükmetmek ihtirası da, yine insanla birlikte yaratılmış bir karakter olduğundan, devamlı olarak idarenin dizginlerini ellerinde tutan ve böyle tutmaya alışkın olanlar, sırası geldiğinde, bu hakkı

başkasına devretmeye kendiliklerinden kolay kolay razı olamazlar; böyle bir şey yapmayı kendilerinin tabiî haklarından büyük bir parçaya ayırıp başkasına vermek şeklinde düşünürler. Bunun sonucu olarak, karşı tarafta onu zorla alıp yeniden millete mâl etmek isteyen gayretli vatan evlâtları belirir. Bu sefer, arada mücadele başlar. İşbaşında bulunanlar, vatanın bu temiz ve iyi niyetli evlâtlarını türlü iftiralar, hatta belâlarla mahvetmeye çalışırlar.

Bu, ilk zamanlardan beri böyle ola gelmiştir. Nitekim, eski Yunan ve Roma'nın ilk dönemlerinde nice nice fedailer bu yolda can baş vermişlerdir. Yine, İngiltere, Amerika ve Fransa'da nice binlerce hamiyet sahibi kimseler zindanlarda, sürgünlerde ve cellât ellerinde telef olmuşlardır. Bunların çeşit çeşit örnekleri bizim memleketimizde de görülmüştür.

Memleketimizde hürriyet taraflısı olanlar —ki şimdiki idare tarzının değiştirilmesini isteyenlerdir— bunlardan kimi azil, kimi hapis, kimi de sürgün edilmişlerdir. Ne var ki ne daha önceleri başka yerlerde ve başka zamanlarda yapılan şiddetli zulümler hürriyetin gerçekleşmesine engel olabilmiştir, ne de bizde yapılan türlü şeyler hürriyet sevgisini halkın gönlünden söküp atabilmiştir. Tam tersine, hürriyetin karşısına çıkan her saldırı, belki onun biraz daha yaygınlaşıp gelişmesine yardımcı olmuştur.

Şu son iki yıldan bu yana Osmanlı Devletinin yönetim tarzında —isterse bir dış görünüşten ibaret bulunsun— görülen değişikliklerin asıl sebebi nedir? Bâbıâli, iki üç kimse arasında gizli tuttuğu politika haberleşmelerini, noksan bir ölçüde de olsa, bastırıp «Kırmızı Kitap» adı ile herkese göstermek ihtiyacını bundan daha önce neden hiç duymamıştı? Neden, hürriyet ve müsavat sözlerini bizzat padişah hazretlerinin ağzından söyletmeyi akıl edememişti? Bunlar kendiliğinden ve işbaşındakilerin istek ve arzuları ile mi oldu?

Gerçi, memleketimizde yapılmış olan ıslâhat için, mükemmeldir, denilemez. Bunlar belki de bir göz boyamadır. Böylelikle devletin nüfuzlu kişileri önce, Avrupa'yı ve ikinci olarak da ülkedeki halkı avutmak maksadıyle bu çeşitten birtakım tutumlar içinde gözüküyorlar. Sadece isimleri değiştirerek, itirazlara uğrayan ve ayıplanan eski enkazı kullanarak güya yeni yeni örgütler, kurumlar meydana getiriyorlar. Bundan dolayı yapılan bu şeylere güvenmek doğru değildir. Meselâ, feshedilen Meclis-i Vâlâ'nın ve Mec-

lis-i Tanzimat'ın ve tekrar tekrar açılan Meclis-i Hazain'in tüzükleri şöyle bir gözler önüne konulacak olsa Şurâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye tüzüklerinden daha mükemmel ve işe yararlı oldukları görülür. Bu dairelerin başına gelenler —ki daima keyfi idareden doğan birtakım malum sebeplerin sonucudur— bu gidişle yeni kurulan idarelerin de başına gelecektir. Bundan dolayı insan bu yapılanlara baktığı zaman hiç bir şeyin köklü ve ciddi olduğuna inanamıyor.

Bununla birlikte, mademki halk fikir ve duygu-düşünce bakımından artık uyanmaya başlamıştır, elbette kısa zamanda gerekli haklarının nasıl elde edileceğini de öğrenecektir. Bundan dolayı, bugün gösteriş olsun diye yapılan bazı yenilikler ve yararlı atılımlar, yarın ister istemez gerçeklere uygun bir biçime girecektir. Yeter ki halktaki bu uyanma ve kendine gelme devam etsin.

Şimdi, bizleri güvene doğru yönelten bir husus vardır: Bundan önceleri yapılan ilânlar ve vaatler hep Bâbıâlî adına yapılmıştı; bu sebeple de ona itimat edilemezdi. Nitekim, edilememekte haklı olunduğu kısa zamanda anlaşılmıştı. Bâbıâlî, vaatlerini yerine getirmediği zamanlar tabiatıyle sorumluluk kendisine düşerdi. Bu defa yapılan vaatlerin üstün bir özelliği vardır; çünkü bunlar bizzat padişah hazretlerinin ağzından çıkmıştır. Padişah, ağzından çıkan sözlerin daima gerçek olduğu ve gerçek olacağı, gerçek olması gerektiği, milletin çok eskiden beri süregelen bir inancı ve geleneğidir. Onun içindir ki bu son ilânın doğru olduğuna ve çok yakında mutlaka gerçekleşeceğine emin bulunmak, bundan şüphe etmemek gerekir (1).

Doğruluk ve gerçeklere boyun eğerek sözünde durmak öyle bir kudrettir ki, aslında hiç bir silâh ona üstün gelemez.

Bize rakip ve muarız olan Bâbıâlî, elinde maliye hazinesi, devlet nüfuzu, kişisel şöhret; kıdem, tecrübe ve bilgi, icap ettiği zaman kolaylıkla yalan söylemek ve hiç utanmamak gibi bir çok savunma ve saldırı araçları ve bizleri kahretme imkânları bulunduğu halde, bizlerin elimizdeki silâh sadece doğruluk ve hakkı

(1) *Ziya Paşa bu sözleri, padişaha gerçek olarak inandığı için değil, onu yaptığı vaatlerde durmaya mecbur kılmak amacıyle yazmıştır. Böylelikle mağrur bir kimse olan Abdülaziz'i kışkırtmak ve hükümet üyeleri üzerinde bu konuda baskı yaptırtmak istemiştir. Ş. K.*

savunmaktır. Herkes biliyor, bizim elimizde bundan başka bir araç var mıdır?

Bâbıâlî, silâhlarının hepsini aleyhimizde kullanmış bulunmaktadır. Ama, bütün bunlara rağmen, bizi direniş meydanından bir adım geriye itemedikten başka, sonunda kendi mağlubiyetini ister istemez itiraf ve ilân etmiş durumdadır. Çünkü, herkes bilmektedir ki bizler ülkemizdeki bugünkü idare tarzının günümüz şartlarına uygun olmadığını, zamanın çok gerisinde kalınmış olduğunu ileri sürmekteyiz. İstek ve iddiamız bunun mutlaka değiştirilmesidir.

Bâbıâlî, mevcut idarenin devamını sağlayabilmek için durmadan bizi ezmeye çabaladı; ama sonunda ne oldu? Yayınladığı «Kırmızı Kitap» la bu idarenin değiştirilmesinin zorunlu bulunduğunu kendisi de itiraf etti; bununla da kalmayarak bunun düzeltilmesini, düzeltilmesine çalışacağını garanti eyledi. O halde, şimdilik aramızda büyük bir anlaşmazlık kalmadı demektir. Mademki iddiamız haklı görülmüş ve kabul edilmiştir. Bu iyi bir belirtidir. Bundan şöyle olumlu bir sonuç çıkarmak hiç de hatalı olmaz:

Bâbıâlî'de —hem de kendi çıkarları aleyhine kendisini göstermiş olan bu değişiklikler— muhakkak ki sadece Yeni Osmanlılar'ın tuttukları bir çeşit muhalefet yolunun ve kendilerine bu gereği ısrarla hatırlatmalarının eseridir.

Biliyoruz ki Yeni Osmanlıların ellerindeki doğruluk ve haklılık silâhını kullanmak yolunda bu yakın zamanlara kadar hizmet gösteren, meşrutiyet idaresinin ve siyasî hürriyetin meşrûluğu meselesinin lüzumunu ortaya koyup bu konuları sebatla savunan organımız Muhbir gazetesi idi. Şimdi ise buna ilâve olarak bir de Hürriyet çıkmaya başlamıştır. Muhbir'in tuttuğu yolda Hürriyet ona yardımcı olacak ve ortak amacın gerçekleşmesi için olanca gücü ile çalışacaktır. Bundan kimse şüphe etmemelidir.

Bendeniz de Yeni Osmanlıların naçiz bir ferdi olmakla iftihar etmekteyim. Devletin ve vatanın bugünkü idare yüzünden duçar olduğu tehlike ve muhataraları, bunların getirebileceği kötü sonuçları dehşetle görmekte ve buna iyileştirici deva arayanların arasında bulunmaktayım. İşte, bunun içindir ki böyle yararlı bir eserin ortaya konmasından dolayı son derece sevinçli ve övünçlüyüm. Bu sevinç ve övüncüm o kadar büyüktür ki bunu kalemle ifade edebilmekten âcizim. Dilerim ki âdil ve her şeye gücü yeten Tanrı, mem-

leketimizin ve milletimizin saadet ve selâmeti için çalışanları her zaman lütuf ve yardımına nail kılsın; sadece kendi kişisel çıkarları için uğraşanları kahredip yerin dibine geçirsin. Amin.

Ziya»

HÜRRİYET GAZETESİNİN, BU YAZININ ALTINA KOYDUĞU NOT

«Milletin Fikir Ayrılıklarından Rahmet Doğar»

«Evet, bu tembih gerçekten çok yerindedir. Milletin fikir ayrılıklarından rahmet doğar. Gerçeklerin ışığı ve parıltısı ancak karşıtlı fikirlerin çatışmasından meydana gelir. Hatta, bazı gün görmüş, tecrübeli kimseler demişlerdir ki: «Dünyada göze çarpan ne kadar iyi, güzel, gerçek şeyler varsa bunların hepsi birbirine zıt görüşler sonucunda meydana gelmiştir.»

İşte devlet, vaktiyle halka verdiği adalet garantisinin tümünü 'tam bir serbestlik derecesine varmamak' görüşüyle yeniden kayıt ve şart altına alırken, Yeni Osmanlıların ortaya atılıp ileri sürdükleri itirazlar neticesi olarak, padişah hazretleri İstanbul'a bir nutuk verdi ve bu nutukta halka tam özgürlük verileceği vaadi yeniden garanti altına alınmış oldu.

Şurası bir gerçektir ki, bugün idare mekanizmasında yenilik ve değişiklik adına ne yapılmış, ne görülmüşse bunların hemen hepsi Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinin yol göstermeleri ve hatırlatmalarına uygun olarak meydana getirilmiştir.

Yukarıdaki yazının sahibi, Yeni Osmanlılar'dan muhterem Ziya Beyefendi ki her yerde ve devamlı olarak:

'Şimdi devlet, aslında herkesin istediği, bir millet meclisi açmaya cesaret edemese bile, bari işbilir ve kafası işler bazı kimselerden meydana gelme (1) bir meclis teşkil etse, sonra bu meclisi bazı şubelere taksim (2) etse ve teşkil ettiği bu meclisin üyelerini azledilmek endişesinden uzak tutsa muhakkak ki çok faydalı bir tutuma doğru yönelmiş olur. Böylelikle hükümet yapacağı tüzükleri ve maliye muvazenesini (3) bu üyelere gösterir. Böyle bir yöne-

(1) Ziya Paşa'nın düşündüğü, bir çeşit Kurucu Meclis demek oluyor.

(2) Meclis Komisyonları düşünülmüş olmalıdır.

(3) Bütçe anlamına. Ş. K.

tim tarzı hem istibdat idaresini önlemiş olur, hem de halkımızın meşrutiyete karşı istidat ve kabiliyeti tecrübe edilmiş, geliştirilmiş bulunur.' diyerek nerede ve kime rastlasa görüşlerini açıklardı.

Şimdi, meşrutiyet usulüne karşı —bir çeşit deneme olmak üzere— Şurâ-yı Devlet dairesi açılmıştır ki, bu yeni kuruluşun temelinde Ziya Beyefendi'nin bu görüşleri yatmaktadır. Ancak, ne var ki Şurâ-yı Devlet'in üyeleri memleketin bu mevkie gerçekten lâyık kişileri arasından seçilip toplanmış değildir. Sonra, bunların, görevlerinden azledilmeyecekleri konusunda en küçük bir garantileri de bulunmamaktadır. Bundan dolayı, Ziya Beyefendi'nin tasavvur ettiği faydalar hemen hemen değerden düşmüş gibidir.

Yine, Ziya Beyefendi idi ki, Amasya mutasarrıflığından İstanbul'a döndüğü zaman sadrazamlık makamına bir yazı sunmuş, bir tasarı niteliğindeki bu yazısında tuz vergisinin memleketi ne kadar haraplığa sürüklediğini belirtmişti. Tabiî o zaman bu yazı hiç dikkat nazarına alınmadı; fakat sonradan —mecbur kalınarak— tuz vergisi indirildi.

Geçenlerde, devletin iki resmî ağzı olan, **Tuna** ve **Cerîde-i Havadis** gazetelerinde iki yazı gözümüze çarptı. Bu yazılarda tuz fiyatlarının aşırı derecede yükselişinden dolayı, yalnız öküz ve manda ölümlerinden Tuna valiliği sınırları içinde hazinenin yılda yedi bin ve halkın ise dört beş bin kese zarara uğradığı bildiriliyordu. Ayrıca bu hususta çıkan anlaşmazlık ve kavgalar sonucu üç yüz kadar adam yaralanmış veya öldürülmüştü.

Gerek öküz ve sığırın, gerek koyun, keçi, beygir, hergele, merkep ve canavar (1) çeşidinden telef olan başka hayvanların sermaye ve öteki masraflarından meydana gelen zararlar düşünülecek olursa ve buna Tuna'dan başka eyaletleri de katarsak verdiğimiz maddî kaybın ne kadar büyük olduğu kolaylıkla anlaşılır.

Belgrad ile ona bağlı bulunan kaleler Sırbistan'a terk olunduğu zaman, ancak **Muhbir** ve **Tasvîr-i Efkâr** gazeteleri idi ki bu kötü tutumu bazan açık, bazan örtülü olarak şiddetle yermişlerdi. Bu iki gazete o vakit Yeni Osmanlıların İstanbul'daki yayın organlarıydı. Netice ne oldu? Gazetelerden birinin yazarı sürgüne yollanarak saf dışı edildi, ötekininki ise güya gönlü hoş edilerek korkutulmak istendi (2).

---

(1) Yazıda kastedilenle hergele: katır, canavar: domuz anlamına.

(2) Muhbir *yazarı Ali Suavi ve* Tasvir-i Efkâr *yazarı Namık Kemal.*

Hükümet üyelerinden bir zat (1) ikinci yazarla bir gece sohbet ederken; bu Sırp meselesine dair bir konuşma açarak:

— «Siz kalelerin devletçe çok önemli ve lüzumlu olduğuna inanmış olduğunuz için bunların verilmelerini suç sayıyorsunuz. Oysa, ancak bu kaleler kendisine verildiği takdirde Osmanlı Devletine karşı dostluk ve iyi niyet sürdüreceğine Sırp Beyi Aleksandr söz verdi. Kendisinin sözünü tutan bir kimse olduğu, çeşitli tecrübelerle, denenmiştir. O halde, bu adam elbette sözünde duracaktır. Netice olarak ortada düşman kalmayınca kalelerin ne lüzumu var?» yollu garip bir görüş ileri sürmüş, Yeni Osmanlılar mensubu bulunan yazar ise (2) ona şu cevabı vermişti:

— «Bir eyalet beyinin sözüne ve ahlâkına güvenerek bütün bir milleti ilgilendiren siyasî ve askerî bir meselede karar almayı siz ciddî bir tedbir olarak kabul edebiliyor musunuz? Kaldı ki Sırpların tek amaçları yeni bir Islâv devleti kurmaktır. Sayısız yayınları, tutum ve davranışları, asıl maksatlarının bu olduğunu şimdiye kadar bin kere ispat etmiştir. Sonra kendilerinin bu konuda Rusya tarafından nasıl desteklendiği, onlardan ne büyük yardımlar gördükleri de herkesçe bilinen bir gerçektir. Bütün bunlara rağmen, farzedelim ki, Sırp Beyi Aleksandr sözünü tutacaktır. O zaman olacak şey bellidir: Memleketinin halkı onu desteklemeyecek, hatta görüşünde direnecek olursa ihtilâlci gruplar Aleksandr'ı öldüreceklerdir. Bu öldürme işini Sırplar yapmasa bile Rusya mutlaka gerçekleştirecektir.»

Nitekim, bilindiği gibi, kısa bir süre sonra Aleksandr'ı Sırp ihtilâlcileri öldürmüşlerdir.

Yeni Osmanlılar'ın devlete iyi niyetle yaptıkları uyarmaların birçoğu için —yazık ki— bugün artık fırsat kaybolmuştur. Birçoğunun karşısına da bile bile muhalefet seddi çekilmiştir. Yeni Osmanlılar bu seddi henüz devirememiş oldukları için elbette üzgündürler. Ancak, şu kadar kısa zamanda, hiç olmazsa devlete halkın özgürlüğe sahip ve lâyık bulunduğunu tasdik ettirebilmişlerdir ki, onlar bu hizmetlerinden dolayı övünç ve teselli duymaktadırlar.»

* * *

Hürriyet'in üçüncü sayısında Namık Kemal'in aşağıdaki kutlama yazısı yer almaktaydı:

---

(1) Yusuf Kâmil Paşa. (Eserin yazarının notu)

(2) Namık Kemal Bey. (Eserin yazarının notu)

Yeni Osmanlılar Cemiyetinin zekî ve değerli üyelerinden Kemal Beyefendi'nin dostluk mektubudur.

«Birader;

Hürriyet **nüshalarını gördükçe ne kadar memnun oluyorum, tarif edemem. Partimiz gerçekten çok faydalı bir eser daha ortaya koydu. Halkın hürriyet hakkının İstanbul'da kabul ve tasdik olunduğu bir sırada** «Hürriyet» **adı ile ve hürriyet amacı üzerine böyle bir eserin meydana getirilişi ne güzel bir rastlantıdır. Ümit ederim ki** Hürriyet **gazetesi, Türk halkına verilmesi vaat edilen hürriyetin gerçekleştirilmesi yolunda büyük hizmetler görecektir. Yeni Osmanlıların bir ferdi de ben bulunduğum için gazetenize kalemimle yardımda bulunmak (1) benim için de bir görevdir. Bununla birlikte, büyüklerin istedikleri gibi, vatanın menfaatlerini bir yana bırakıp da yaltakçılık yapamayacağımı sizler de pek iyi bilirsiniz. Ve yine bilirsiniz ki vaktiyle İstanbul'da, yazılarımda sadece gerçekleri dile getirmeyi prensip edindiğimden dolayı, Şark Meselesi'ne dair en son yazdığım bir yazı üzerine gadre uğramış ve** Tasvir-i Efkâr **yazarlığından uzaklaştırılmıştım. O vakit sizlere ricada bulunmuş, benim uzakta bulunduğum sürece gazeteyi sizlerin yürütmenizi istemiştim.**

O zamanlar gazetecilik ve yazarlık öyle bir yoldu ki, bunun sonu mutlaka kalelere, zindanlara çıkardı. İşte —dostluk ve kardeşliğimiz bir yana— sadece o günlerde göstermiş bulunduğunuz fedakârlıklara bir karşılık olmak üzere, ben de şimdi bana düşen görevleri yerine getirmeye çalışacağım. Fedakârlık etmek için elimde başka bir fırsat ve imkân bulunmadığına göre benim yardımlarım Hürriyet**'in her sayısı için çeşitli fıkra ve makaleler hazırlamak olacaktır.»**

* * *

Ziya Paşa'nın mektubu gibi, bu mektup da, tabiatıyle, bir danışıklı dövüştü. Nitekim, bu mektuptan sonra yayınlanan **Hürri-**

---

(1) Biraz aşağıda kendiliğinden anlaşılacağı üzere, Hürriyet *gazetesinin bütün hazırlıklarını yapan, onu yayına hazırlayan ve yazılarını ilk baştan itibaren yazanlar Namık Keml Bey'le Ziya Paşa idiler. Fakat, nedense ilk sayılarda —belki de Ali Suavi'yi gocundurmamak için— gazetenin dışında gözükmeyi tercih etmişlerdi. Kısa zaman içinde olaylar kendilerini birinci plana geçmeye zorlamıştır.*

yet'lerin beşinci sayısında yine Namık Kemal'in şu ilân-notu yer almıştı:

Hürriyet **gazetesi ilk çıkmaya başladığı zaman, gazetenin altında, sorumlu müdür olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin seçkin üyelerinden Reşat Bey'in imzası vardı.**

Aramızda geçerli bulunan hak hukuk ve kardeşliğe dayanarak, herhangi bir zor durum karşısında, cemiyetimizin öteki üyelerinden çok daha fazla benim kendisine yardımcı olacağımı, üçüncü sayıdaki mektubumda ifade etmiştim. İşte, bu gerçeğe dayanarak bu hizmete koşuyorum. Şu sıralarda Reşat Bey'in Paris'te bulunması lâzım gelmektedir. Bundan dolayı, bir zamanlar benim Tasvir-i Efkâr **yazarlığını kendisine havale edişim gibi, o da şimdi** Hürriyet **için olan vazifesini bana terkeyledi.**

Kemal»

* * *

Namık Kemal'in, böyle bir yazıdan sonra, **Hürriyet**'in sorumlu müdürlüğünü fiilen kendi üzerine alması olayların tabiî bir sonucu idi. Ayrıca, Fazıl Mustafa Paşa da onlara İstanbul'dan bir mektup yollamış, bunun böyle olmasını arzu etmişti. Çünkü, **Hürriyet**'in Reşat Bey'in imzası altında yayınlanması ile Namık Kemal, çoktan, güçlü bir kalem olarak memleket çapında isim yapmıştı. Reşat Bey, ona göre, çok daha az biliniyordu. Zaten belirli bir ölçünün dışında yazı yazmak gücüne sahip değildi.

Bir zamanlar tipik ve beyüik bir divan şâiri olarak gözüken Namık Kemal, Şinasi'nin ondaki cevheri keşfedip elinden tutmasından sonra öylesine gelişmişti ki ünü yurdun en uzak köşelerinde bile yankılanıyordu. Tatlı, hem lirik, hem kahramanca havaya dayalı bir üslûba sahipti. Gerektiği yerlerde alabildiğine duygulu olan ifadesi, gerektiği yerlerde çok şiddetli ve yalçın bir kılığa bürünüvordu. Geniş halk yığınlarında vatan kavramını, yurt ve özgürlük sevgisini, insanca yaşama duygusunu —denilebilir ki— tek başına o uyandırmıştı.

O halde gazeteye, Reşat Bey'inki yerine, onun imzasının konmasını istemekte Mustafa Fazıl Paşa yerden göğe kadar haklıydı.

Öte yandan, Namık Kemal'in **Hürriyet** gazetesinin maddî, mânevî bütün sorumluluğunu üzerine alması, Yeni Osmanlılar için de hayırlı ve zorunluydu. İleride görüleceği üzere, daha o zamandan, parti ikiye bölünmüş durumdaydı. Kısa bir süre sonra Kâni

Paşazade Rifat Bey de onlardan kopacak, Âlî Paşa siyasetinin etkisi altına girecekti. Hasılı, üçe bölünmüş bulunan partinin geniş bölümü için Namık Kemal, en büyük destek teşkil edecekti. Gerçi Ziya Bey'in kalemi fikir ve düşünce yönünden çok güçlüydü ama, onun bu yöndeki gücünü Namık Kemal'in kavgacı, atılgan, renkli ve hareketli dil ve anlatımının tamamlanması gerekmekteydi.

Eğer Ali Suavi Efendi, **Muhbir** gazetesini, daha başından başlayarak, başka amaçlara yöneltmemiş, beklenilenin hemen tamamıyle dışında yayınlara girişmemiş olsaydı, **Hürriyet** gazetesinin çıkarılmasına zaten ihtiyaç duyulmayacaktı. Bütün Yeni Osmanlılar —tek bir yayın organında güçbirliği yapmak varken— ikinci bir organın çıkarılmasına karşı idiler. Fakat **Muhbir**'in tutunduğu yol, bambaşka ve kendine özgü bir yol olmuştu. Bütün Yeni Osmanlılar bundan yakınmaya başlamışlardı. Dolayısıyle, onu birdenbire saf dışı etmektense, durumu dosta düşmana belli etmeden başka bir tecrübeye girişmek mecburiyeti doğmuştu. Nitekim bu yüzden **Hürriyet**, ilk sayısında Ali Suavi Efendi'nin engin faziletinden, **Muhbir**'in hayırlı hizmetlerinden söz etmişti. Gerçeğe gelince, ortada ne böyle bir hayırlı hizmet, ne de iki gazete arasında en küçük bir benzerlik vardı.

Başta Ziya Bey olmak üzere, Avrupa'daki Yeni Osmanlılar Partisinin fertleri Agâh Efendi ile Namık Kemal, Mehmet, Reşat ve Nuri Beylerden ibaretti. Ali Suavi, aslında, başından itibaren onlardan farklı bir anlayış içindeydi; ismen onlara katılmış olmakla birlikte, duygu ve eylem yönünden, onlardan her anlamıyle değişik bir hava içindeydi. Kâni Paşazade Rifat Bey, esasen kendilerine Paris'te katılmıştı. Bu katılış da elçi Cemil Paşa ile aralarındaki anlaşmazlık yüzünden meydana gelmişti. Kendisi genç, özgür ve uyanık düşüncelere eğilimli, ateşli bir gençti ama —her şeye rağmen Ali Suavi'nin nitelediği gibi— biraz hoppa ve kaypak tabiatliydi. Hele İstanbul'dan —belki babasından, belki de daha bağlayıcı yerlerden— bazı teklifler ve talimatlar aldıktan sonra enikonu, Yeni Osmanlılar'a yan çizer olmuştu.

Belki de bunun gereği olarak, Kâni Paşazade Rifat Bey, **Hürriyet**'e yolladığı bir mektupta, Ziva Bey'in ikinci sayıda çıkan yazısına şiddetle hücum etmişti. Rifat Bey'in bu yazısı yersizdi, haksızdı ve bölücüydü. Tabiatıyle gazeteye konmadı. Rifat Bey, bir iki sayı yazısının çıkmasını bekleyip de çıkmadığını görünce, bir mek-

tup yazarak niçin yazısının yayımlanmadığını Namık Kemalden sordu. Yazdığı özel mektuba da cevap alamayınca büsbütün kabına sığamaz oldu. Kalkıp Paris'ten Londra'ya gitti.

Aralarında ta Tercüme Odası memurluğundan başlama eski bir dostluk bulunan, birbirinin faziletlerine ve üstün değerlerine meftun olan bu iki kafadar yüz yüze geldikleri zaman, aralarında doğmaya başlayan kötü belirtileri bir yana bırakarak kardeşçe hasbihale koyuldular. Uzun uzun konuşarak birbirlerini inandırmaya çalıştılar. İnandırmış gibi gözükmekle birlikte yine her ikisi de eski düşüncelerine bağlı olarak birbirlerinden ayrıldılar.

Namık Kemal'le Rifat Bey arasındaki bu Londra buluşması ortalama bir hafta kadar sürmüştü. O günlerde, Rifat Bey'in enistesi ve Fazıl Mustafa Paşa'nın da kâhyası olan Mehmet Hamdi Bey'den Londra'ya, Namık Kemal'e bir mektup geldi. Mektupta bazı özel nasihatler, tavsiyeler ve emirler vardı. Bu mektubun Londra'ya gelişi ile, Rifat Bey'in Paris'e dönmek üzere, Londra'yı terkedişi aynı güne rastlamıştı. Rifat Bey, İngiltere başkentinde bir gün daha kalmış olsaydı mektubun gelişinden haberdar olacaktı. Kimbilir, belki müsveddesini bile kendinin hazırlayıp göndertmiş olduğu o mektubun gelişinden ümidini kesmiş olarak Paris'e dönmeye karar vermiş olmalıydı.

Namık Kemal, mektubu açıp okuyup da içindekileri öğrenince büyük bir öfkeye kapıldı. Fakat o büyük öfkesi arasında bunun arkadaşı Rifat Bey'in bir düzeni olduğunun farkına varamadı.

Öte yandan, her şeyde soğukkanlılıkla hareket etmesiyle ün yapmış bulunan Reşat Bey de —yine aynı gün— Paris'ten Londra'ya gelmişti. Buna çok yerinde ve güzel bir raslantı demek gerekir. Çünkü Fazıl Mustafa Paşa'nın kâhyasından gelen bu mektubu Namık Kemal, bizzat paşanın bilgisi ve belki de emriyle yazılmış sanmaktaydı. Birbiri üstüne yığılan olaylar da onun bu kanaatini pekiştiriyordu. O zamana kadar Fazıl Mustafa Paşa, kendisine yolladığı mektuplarda hep Mösyö Sakakini'yi aracı kılmıştı ve bu mektuplarda emreden bir dil yerine —nezaketen de olsa— rica eden bir dil kullanılmıştı. Şimdi, arada Sakakini'nin yerine Mehmet Hamdi Bey'in bulunması ve rica tarzının emir biçimine dönüşmüş olması belliydi ki özel bir maksada dayalıydı. Namık Kemal, bunu tamamıyle böyle yorumluyordu.

Oysa, gerçekte durum hiç de böyle değildi. Rifat Bey, Fazıl

Mustafa Paşa'nın Sakakini aracılığı ile Namık Kemal'e yolladığı mektupların üslubunu bilmediği için, kendi maksat ve isteklerini bir başkasının ağzından ve âdeta bir emir şeklinde yazdırtmıştı. Soğukkanlı Reşat Bey, Namık Kemal'in elinden mektubu okur okumaz bunun derhal farkına varmıştı. Hem de o, Rifat Bey'in Londra'ya gelip döndüğünden bile haberli değildi. Sonuç olarak arkadaşına durumu mantık yoluyle açıkladı. Daha salim kafa ile düşünen Namık Kemal de ona hak verdi. Mesele de böylece kapanmış oldu. Rifat Bey tam anlamı ile bir mizansen hazırlamış, bunda da hemen hemen başarıya ulaşmıştı. Ancak onun dönüşünün hemen ertesinde Reşat Bey'in oraya gelişi istenilen sonucu kösteklemişti.

Evet, Rifat Bey'in mizanseni kendine göre iyi hazırlanmıştı ama, her şeye rağmen beceriksizdi. Genç adam, sadece zekâsına güvenmiş, fakat işin entrika yönlerini iyi plânlayamamıştı.

Reşat Bey'in ısrarı üzerine mektup Fransızca'ya çevrildi; Paris'te oturmakta olan Mösyö Sakakini'ye gönderildi. Sakakini, hiç bekletmeksizin, bunu İstanbula Mustafa Fazıl Paşa'ya iletti. Ve, aradan on on beş gün geçmiş geçmemişti ki kızılca kıyamet koptu. Çünkü bizzat Rifat Bey'in eline verilmek üzere, hem de açık bir zarf içinde gönderilmiş olan Fransızca bir mektup acı bir dille bir azarlama niteliği taşımaktaydı ve altında Fazıl Paşa'mn imzası vardı.

Namık Kemal, her şeye rağmen, bunu Rifat Bey'e göndermek istemedi. Onun öyle bir karakteri vardı ki, kendisine kötülük eden de olsa, kimseyi üzüp gücendirmek istemezdi. Hele ki Rifat Bey'e karşı beslediği sevgi ve saygıyı bir türlü kalbinden söküp atamamıştı. Kendisine kalsa mektubu yırtıp atacak ve meseleyi kapatacaktı. Lâkin Reşat Bey, böyle ciddî konularda, babası bile olsa onu affetmezdi. Zaten yakın dostlar arasına girmiş ya da girmek üzere olan nifakları iyice derinleşmeden ortadan kaldırmak en normal bir yol olacaktı. Bundan dolayı, Namık Kemal'in tutacağı yolu şiddetle önledi. Mektubun aslını yanında alıkoyarak bir suretini Rifat Bey'e yolladı. Zarfa koyduğu kendi mektubunda: «Aslını görmek istiyorsanız ve görecek cesaretiniz varsa Londra'ya gelip görebilirsiniz,» diye ilâve etmeyi de unutmadı.

Ziya Bey, o günlerde deniz banyoları almak için Dieppe'de bulunuyordu. Reşat Bey, Londra'dan doğru Dieppe'e geçerek her iki

mektuptan da kendisini haberdar etti. Fakat Ziya Bey, Rifat Bey'le esasen ara sıra ve o da samimi olmadan görüştüğü için bu olan bitenden pek üzülmedi. Kendisine özgü o alaycı diliyle:

— «Zaten onun Yeni Osmanlılarla olan ilişkisi, Sakakini'nin Yeni Osmanlılara yakınlığından bir gömlek daha da aşağıdır; yani Fazıl Mustafa Paşa'nın kâhyası Mehmet Hamdi Bey'in karısının kardeşi bulunmasından ibarettir. Bu ise dızdığının dızdığının dızdığı sayılacağından, bizler için bu şekilde davranması onun bizlere yapacağı en büyük lûtuftur,» diyerek keyfine baktı.

* * *

Rifat Bey'in Namık Kemal'e yollamış olduğu mektup şu idi ki sonraları kendi bunu ayrıca taşbasmasıyle basıp yayınlamıştır:

«Biraderim Efendim,

Sizin Hürriyet'e sorumlu müdür olarak imzanızı koymuş bulunmanız, bütün hürriyetseverler için büyük bir memnunluk ve minnet konusu olmuştur. Çünkü, daha ikinci sayıda gazetenin bu yüce adını lekeleyecek nitelikte birtakım belirtiler görülmeye başlamıştı. Gerçi kimsenin kendine özgü fikir ve düşüncelerine karışmak, bunları kınamak doğru değilse de bazı fesat dolu niyetlerin fikir özgürlüğü perdesi altında gizlenerek halka sunulması, işin gerçek içyüzünü bilmeyen memleketimiz halkını aldatmaya yol açabileceğinden dolayı insan yine de endişe duymaktadır. Herhalde böyle kötü bir maksada, Hürriyet gibi, saygıya lâyık bir adla yayınlanan bir gazetenin âlet olmaması gerekirdi.

İşte bundan dolayı, irfanı ve kudreti herkes tarafından kabul olunmuş değerli kaleminizle dolu bulunması gereken bu yayın organının, bundan böyle o ikinci sayıdaki yazılar çeşidinden eserlere yer vermemesi gerekir. Bu vesile ile samimi tebriklerimi arzetmek isterim, biraderim efendim.

Paris: 3 Ağustos 1868
Kulunuz: Rifat»

* * *

Gerçi bu mektupta açıkça isim belirtilmemişti. Fakat **Hürriyet**'in ikinci sayısı Ziya Bey'in —yukarıda örneği konulan— yazısı ile süslenmişti ve bu sayıda belli başlı başka bir makale de yoktu. Rifat Bey'in, «fesat dolu niyetler» den kastettiği hususlar, bu yazıda sözü edilen konulardı. Nitekim aradan kısa bir zaman

geçtikten sonra Rifat Bey tarafından, **«Hakikat-i Hâl, der Def'-i İhtiyâl»** (1) adını taşıyan bir broşür yayınlanmıştı ki, başta Ziya Bey olmak üzere, Ali Suavi ve daha başka bazı Yeni Osmanlılara —açık ya da örtülü bir şekilde— baştan başa yalan dolanla dolu birtakım saldırılarda bulunuluyordu. Broşürde ileri sürülen görüşler ve suçlamalar, Rifat Bey'e yakışmayacak kadar çirkin ve kişisel konularla doluydu.

İşte, Yeni Osmanlılar arasında kendisini gösteren bu tür çatlamaların ilk örneğini böylece Rifat Bey vermiş olmaktaydı. Çoğunlukla temel meselelere dayanmayıp da özel kin ve anlaşmazlıklara yönelik bulunan bu gibi fesat belirtileri asıl cemiyet üyelerinin arasında mevcut kuvvetli bağlılığı pek sarsamamıştı ama, onların uzağında bulunan ve kendilerinin başarısına ümit bağlamış pek çok Yeni Osmanlılar sempatizanının yüreğini yaralamakta idi.

Gerçekten, bu sempatizanlar bütün ümitlerini, başta Ziya ve Namık Kemal beyler olmak üzere, yurt dışında özgürlük savaşı veren bu genç ve dinamik insanlara bağlamışlardı. Onların milleti ve memleketi kalkındırmak amacıyle, her fedakârlığı göze alarak, yurtlarını yuvalarını nasıl terketmiş olduklarını biliyorlardı. Bundan dolayı bu kahramanların hamiyet duygularına, tuttukları yola hayrandılar. Her güvendikleri çevrede onların övgüsünü yapıyorlardı. Durum böyle iken aralarında birtakım didişme, çekişme belirtilerinin görülmesinden derin bir üzüntü duyuyorlardı. Hatta, içlerinde: «Yazık ki küçük çekişmeler yüzünden temel davanın yolunu sapıtabilirler.» diyenler bile vardı. Böyle ümitsizliğe kapılanlar pek de haksız sayılmazlardı.

Öte yandan, cemiyet üyeleri arasında kendini gösteren bu çözülme belirtileri hükümeti son derece memnun etmekteydi. Bundan dolayı, Yeni Osmanlıların her türlü yayınlarını özellikle yasakladıkları halde, Rifat Bey'in **«Hakikat-i Hâl...»** broşürünü bilhassa Beyoğlu kitapçılarında sattırıyorlardı. Hatta o tarihte Bahçekapı'daki tömbekici Acem Hüseyin'in dükkânında bile bu kitapçığın açıkça satılmasına izin verilmişti.

Bereket versin ki, bu izni ile, hükümet özel bir maksat güt-

---

(1) *«Hile, yalan ve dolanı defetmek için gerçeği ortaya koyma» anlamına.*

mekte olduğunu, halka bizzat kendi anlatmış oluyordu. Çünkü, Avrupa'da basılmış bulunan birkaç kelimelik bir kâğıt parçasını üstlerinde taşıyanlar ve bunlarla yakalananlar mütemadiyen zabıtanın takibatına uğrar, hapsedilmek tehlikesiyle karşı karşıya bulunurken, Paris'te basılmış yirmi sayfalık bir kitapçığın açıkça satılmasına göz yumulması, daha doğrusu onun teşvik edilmesindeki çelişki kimsenin gözünden kaçmıyordu. Durumu görenler anlıyorlardı ki, Yeni Osmanlılar arasında çözülme belirtileri varsa, bu, hükümetin bir çeşit entrikaları sonucudur; çözülenler hükümet tarafından satın alınmış kimselerdir, asıl üyeler ise hiç bir zaman satın alınacak yapıda değillerdir. İşte bundan dolayı, biraz önce ümitsizliğe kapılanlar, bu sefer de yeniden müsterih olmaya başlıyorlardı.

«HAKİKAT-İ HÂL, DER DEF'-İ İHTİYÂL» BROŞÜRÜ NELERDEN BAHSEDİYORDU?

Kâni Paşazade Rifat Bey'in bu kitapçığını buraya almakta fayda görüyoruz. Böylece okuyucular, görüş ayrılıklarının nedenleri hakkında da fikir edinmiş olacaklardır:

«Mâlum olduğu üzere, yüce devletimizin, hicrî 17 muharrem 1285 tarihinde padişah hazretlerinin nutkuyla (1), herkesin hürriyet hakkını kabul ve tasdik edişinden bu yana gerek bu yüce nutuk, gerek memleketimizde hükümet birliğini ve gücünü bir kat daha pekiştiren Şurâ-yı Devlet gibi yeni kuruluşlar ve benzeri ıslâhat hareketleri ile yeni bir ümit yolu açılmış bulunmaktadır. Bundan dolayı Türkistan'da (2) yakın bir zamana kadar zihinleri yoran telâş ve tedirginlikler yavaş yavaş ortadan kalkmaya yüz tutmuştur. Bunun çok olumlu sonuçları görülmektedir. Meselâ, iyi niyetle milletine ve memleketine hizmet etmek arzusundan başka bir suçu olmayan nice genç, birtakım arka düşünceli adamların «vatana hizmet» söylentisi altında ne çeşit alçakça hilelere başvurarak kendilerini kandırdıklarını artık öğrenmiş bulunmaktadırlar. Bunlar, bu yolda devam ettikleri takdirde, millete ve memle-

(1) Sultan Abdülaziz, Şurâ-yı Devlet'i açarken, hükümet adına millete böyle bir vaatte bulunmuştu. Yazar buna işaret ediyor.

(2) O günlerin birçok aydınları gibi Rifat Bey de, Türkiye anlamına, Türkistan sözünü kullanmıştır.

kete yararlı olmak yerine zararlı olacaklarını idrâk ettiklerinden teker teker cemiyetten çekilmeye başlamışlardır.

Hatta, daha gençleri bir yana, bunlardan bazıları vardır ki başlarından sarığı atmış, İngiltere'de evlenmiş, nihayet yüce sadrazamlık makamına arzuhaller sunarak şimdiye kadar yaptıklarından dolayı çok pişman olduklarını söyleyerek tövbeler etmişti (1). Sonuç olarak, küfretme ve devleti yerli yersiz kınama alanı o meydan pehlivanlarına kalmıştır.

Bu meydan pehlivanları, güya yine memlekete ve millete hizmet etmek söylentisi içinde, hâlâ birtakım faaliyetler göstermektedirler. Anlatıldığına göre, eli kalem tutmasını bile beceremiyen Arif adlı bir adamın imzasıyle yine bazı kâğıt parçaları yayınlanmakta, yâni birtakım müsvedde kâğıtları doldurmaktadırlar.

Bunların bir de başka gösterişleri vardı ki o da akıllarına ne gelirse bunları satırlara geçirmek ve kendilerini dörtbaşı mamur bir cemiyet gibi göstermekti. En çok özendikleri husus da güya Avrupa'da Lehistanlıların kurmuş oldukları gizli cemiyete benzemekti. Gazetelerinde bu cemiyet başkanlarının kaleme aldıkları (2) bazı görüşler yazılmakta, fakat gerçekte kaldırım şairlerinin bile ağzına yakışmayan hicviyeler ile eskimiş ve sakız gibi çiğnene çiğnene çürümüş birkaç iğnelemeyi eğip bükerek, iktidarda meşrû bir şekilde iş görmekte olan devlet adamlarını çirkin ifadelerle yermekte idiler. Bütün yaptıkları kin ve garazdan, kendilerini beğenmiş olmaktan ibaretti.

Şurası gariptir ki, bunlar, iyi niyet sahiplerini sonuna kadar aldatıp kandırmanın ve kendi peşlerinde sürüklemenin her zaman mümkün ve kolay olmadığını düşünemediler. Yine gariptir ki, vaktiyle Endülüs'te İslâm devletinin çöküşünün en başta gelen sebebinin hükümet sorumluları arasında kendini gösteren ikiliklerin ve bunun sonucu olarak aynı bölünmenin millete de geçerek çok kötü nifak meyveleri verebileceğini hatırlarına getirmediler.

Tanrı, bir kere insanın akıl gözünü kör etmesin; akıl gözü kör-

(1) *Rifat Bey'den başka çekilen yoktu. Hatta Ali Suavi için ileri sürülen arzuhal konusu da tamamiyle iftiradır. Zaten Ali Suavi de bunu resmen ve bu iftirayı atanlara çok ağır sözler sarfederek, gazetesinde reddetmiş ve yalanlamıştı. (Eserin yazarının notu)*

(2) *Ziya Paşa kastediliyor. Ş. K.*

leştikten sonra buna tabiatıyle hiç bir gözlük fayda sağlayamaz. Bir kimsenin mayasında kötülük varsa ve bu kötülük onda iyiden iyiye yerleşmişse, artık kırk yıl tecrübe bile olunsa onun ders alıp düzelmesine, dalmış olduğu gaflet uykusundan uyanmasına imkân yoktur.

İşte ben, bu oluşlar ve olaylar arasında, yüce devletimin, Avrupa kıtasında, elinde bulundurduğu çok değerli topraklarda varlığını ve bu varlığın devam edip gitmesini çekemeyen düşmanlara ümit kapısının kapatılması için, daha güçlü olarak oralara yerleşmesini daima birinci amaç edinmiş biri olarak, Paris'e gelmiş bulunmaktaydım. Bizim bu dönemlerde en çok muhtaç olduğumuz iç güvenlikti. Öte yandan, her cins soydan yurttaşlar olarak da birbirimize kenetlenmemiz gerekmekteydi. Başta İslâm dinindeki yurttaşlarımız olmak üzere, bütün Osmanlı milletinin mutluluğu ve ilerlemesi, her şeyden önce bu ilkeye, ondan sonra da meşrû hükümetimizin işbaşında bulunmasına bağlıydı.

Gerçi, benim Paris'e gelişim sadece öğrenimimi tamamlamak içindi (1). Ancak, bu arada, öğrenmek istediklerimden daha fazla şeyleri de öğrenmiştim. Kin ve düşmanlığın, bencilliğin —buna bir de kötü ahlâk eklendiği takdirde— işi nerelere kadar vardırabileceğini, insana ne akla gelmez fenalıklar yaptırabileceğini gözlerimle görmüştüm. Bundan dolayı, başta tarafsızlık yolunu tutmava karar vermiştim. Bu tarafsızlık yolunun gereği olarak buradaki durumu, iki yıl önce ilgili yerlere de rapor etmiştim (2). Hatta o sene Türkçe'ye çevirmeye muvaffak olduğum «Devletler Hukuku» önsözünde, şimdiye kadar hiç kimsenin izinden gitmediğim gibi bundan sonra da gitmeyeceğimi ilân etmiştim.

Tek istediğim bitirilmesi yaklaşan derslerimi bir an önce tamamlayıp, buralarda dönüp duran girdilerden çıktılardan sıyrılarak yurduma dönmekti.

Öte yandan, buralarda bir metod vardı: Pek çok örnekleri gö-

(1) *Daha önceki bölümlerde görüldüğü üzere, Rifat Bey, Paris'e kendi arzusu ile gelmemiş, İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendiği için oraya gönderilmiştir. S. K.*

(2) *Çok zekî bir adam olduğu söylenen Rifat Bey, bir mantık çelişkisi içinde, hem tarafsızlıktan söz etmekte, hem de Avrupa'daki Yeni Osmanlılar'ı İstanbul'a rapor ettiğini bildirmektedir. Ş. K.*

rüldüğü üzere, kümelenmiş bazı gruplar, kendi fesat dolu amaçlarına katılmayanları veya bunu desteklemeyenleri —türlü oyunlara başvurarak— yıkmayı, çökertmeyi âdet edinmişlerdi. Daima uydurma mektuplar, planlar, yalan havadisler ve daha birçok müzevirliklerle suçlu durumuna düşürmeye çalışıyorlardı. Onların bu taktiğini bilmeyen yoktu. Bundan dolayı, yapılacak şey, bu oyunlara aslâ aldırmamak, hatta cevap vermeye tenezzül etmemekti. En iyisi bunları en büyük öç alıcı Tanrı'nın hışmına terketmekti.

Ben de böyle kararlaştırmış, gerçeklerin nasıl olsa yakın bir gelecekte aydınlanacağını düşünerek işi geleceğe bırakmıştım.

Bunlar öyle bir tutum içinde bulunuyorlardı ki, kendi meşrû hükümetleri aleyhinde hatta Rus ve Yunan gazetelerinin bile yazamadıkları uydurmaları, başkalarının imzalarını kullanarak, türlü yollarla dünyaya yayıyorlardı. Bunların müslüman ve Osmanlı milletinden kimseler olduğunu düşündükçe —millî duygularımın bütün coşup taşmasına rağmen— sadece içimin kanamasını durdurmaya çalışıyor, tahammül göstermeye çabalıyordum. Bunların kin ve garaz dolu yayınlarının bir gün gelip elbette vatan ve devletlerini seven —ki onlar milletin geleceğinin ümitleridirler— namuslu kimselerin vicdan mahkemesine çekileceklerini umuyordum.

Öyle zannediyordum ki yaptıklarından dolayı pişman olup tövbe edenler, bu tövbelerini açıkça ortaya koyarak, yalancı ve iftiracılarla aynı fikirde olmadıklarını resmî makamlara ısrarla bildireceklerdi. Yalnız bildirmekle de kalmayacaklar, bu hayırlı davranışlarında sebat ettiklerini hareketleriyle de ispat edeceklerdi. Kendileri politika serseriliğinden vazgeçtikleri gibi, öteki vazgeçmeyenleri de —gerçek yönleriyle— teşhir edeceklerdi. Böylelikle, yalancı şafağın yerine sahici şafak doğacak ve bu şafağın ışığında artık yalan lâmbaları çevrelerini zerre kadar olsun aydınlatamayacaklardı.

Fakat, yazık ki iş umduğum gibi olmadı. Londra'da Arif adlı birinin sorumluluğunda basılan kâğıdın (1) 87. numarasında bu sefer de Ali Suavi'nin bir mektubu görülür. Mektup baştan aşağı çirkin ve ağır küfürlerle doludur. Buna sebep ise ümitsizlik ve kin-

(1) *Rifat Bey, kin ve nefretini daha belirgin anlatabilmek için gazetenin adını vermemekte, bunu tenezzül sayıp sadece* kâğıt *demektedir. Kastedilen gazete* Muhbir'*dir.* Ş. K.

dir. Fazla olarak yaratılandan utanmadığı gibi, yaratandan korkup utanmayarak Hazreti Muhammed'in o yüce ve şerefli şerît kurallarını kendisiyle birlikte, kendi gibi aşağılık yaratılışlı kimselerin alçakça oyunlarına —hâşâ— âlet ve araç etmek ister. Diline doladığı en çirkin yalan dolanı, özellikle birkaç aydan bu yana sürdürdüğü uydurmalarla belgelemeye çalışır. Bütün bunlar, artık tamamıyle gün ışığına çıkmış mayasını anlatmaya yetmezmiş gibi ulu peygamberimizin yüce dinine de —kendini haklı çıkarmak gayesiyle— yakıştırmalarda bulunmaya yeltenir.

Bunlar da yetişmiyormuş gibi —İstanbul'dan aldığım bazı mektuplara göre— bazılarının, benim naçiz fikirlerimi de kendilerinin yanında imişim gibi göstermeye çalıştıkları anlaşılır.

Bütün bunlar böyle olup biterken, artık benim tarafsızlığımı ilân ve ifade etmekte direnmenin faydası kalmamıştır. Millî duygu ve düşüncelerim artık dizgin vurulamaz hale gelmiştir. Şimdi, artık hâlâ susmanın yeri ve lüzumu olmadığını anlayıp, Arif imzasının altına saklananların maskesini indirmenin zamanı geldiğine inanmışımdır. Böylece, dünya âlemin nefretle kendilerinden yüz çevirdikleri bu kimseleri bütün kirli yüzleriyle herkese tanıtmanın tam zamanı olduğuna kanaat getirmişimdir.

Bu vesile ile hemen belirtmek isterim ki, şimdiye kadar tuttuğum yoldan en ufak şekilde ayrılmış değilimdir. Hiç kimsenin siyasî fikirlerinde ortak bulunmamışımdır. Hatta, bu ve buna benzer isnat ve iftiraları daha açık bir şekilde reddetmek için, geçen haftaki posta ile, vatanıma bir mektup da yazmış bulunmaktayım.

Hiç şüphe yoktur ki tertemiz İslâm ahlâkına ve kalbinde zerre kadar hamiyet duygusu bulunan insanların fikir ve görüşlerine baştan başa aykırı olan şu yakıştırma ve kışkırtmalardan dolayı nefret etmekte vatanımın büyük küçük bütün insanları, bütün namuslu fertleri benimle görüş birliğinde olmalıdırlar. Hiç şüphe yoktur ki yüce dinimizin ve şeriatımızın koruyucuları bulunan değerli din adamlarımız böyle müzevirlikleri sessizlik içinde bırakmayıp, sırf yabancı ülkelerde bulundukları için, bundan istifade ederek halkı aldatmak ve zehirlemek çabasında bulunan ve bu yüzden Tanrı'nın ilâhî hükümlerini bile kötüye kullanan kimselerin yalan, dolan ve hile iplerini ellerindeki şeriatın o keskin kılıcı ile keseceklerdir.

Evet, temiz bir din ki ancak hakkı ve hakikatı yüceltir, yoksa

bir iki din ve dünya düşkününün şahsî kin ve emellerine —hâşâ— hiç bir zaman âlet olmaz.

Hâşâ ki daima doğrulukla ve adaletle işlerin yürütülmesini emreden yüce ve şerefli bir din, sadece kin ve garazlarını geçerli kılmak için, bizi ta Yeniçeri çağlarının ihtilâl dönemlerine kadar götüremez. Yüce bir din hiç bir zaman böyle bir iki cahilin hırslarının tatmini için araç edinilemez.

Efendi; sen ki İslâm hukukunda son derece bilgili olduğunu iddia edersin, birçok —belki de sadece adlarını duyduğun amma hiç okumadığın— fakîhlerin (1) adlarını rastgele sıralarsın, şuradan buradan ele geçirdiğin fetvâ kitaplarının sadece isimlerini yazarak ve meseleyi tamamıyle kendi çıkarına uydurarak yorumlarsın. Söyle bakalım: Bu, dine iftira değil de nedir? Her şeyden önce bir kere bu kitaplarda ve öteki İslâm hukukçularının fetvâlarında ne denilmiş anla... Anla ve gör ki bir şeriat kuralının yerine getirilmesi için, bizzat o şeriat ne şartlar, ne kayıtlar koymuştur. Şehadet meselesini, senin gibi kötü niyetli bir şahidin hiddetine âlet etmemek için ne güzel araştırmalara ve belgelere dayamıştır. Bak gör ki şahidin sözünün dinlenilebilir ve itibarlı olması için, onun ne kadar üstün ahlâk ölçüleriyle ölçülü bulunmasını gerektirmiştir. Behey cahil Ali Suavi, senin dava ettiğin kadar değil, belki bir zerre kadar şeriat ilimlerinden nasibin ve bilgin olsaydı fetvâ verme yeteneğinin, sadece böyle bir görevle görevlendirilmiş gerçekten yetkili kimselerin elinde olduğunu anlardın. Bir softanın, hele ki frengistanda şapkalar giymiş ve şaraplar içmiş ve daha nice İslâm şeriat kurallarına aykırı şeyler yapmış bir softanın fetvâ vermeye hiç bir şekilde hakkı olamıyacağını anlardın. Yok yok, sakın ümide kapılma. Halkımız bu çeşitten dillere, bu çeşitten aldatmacalara hiç bir zaman kapılmaz. Osmanlı milleti, Ali Suavi'nin kendini âlim biciminde gösterip adını —hattatlıktaki celî yazı ile— «âlimim» diye yazmasıyle onu veya benzerlerini gerçekten âlim zannetmezler. Bu millet, senin gibilerin nasıl birer insan olduğunu çoktan farketmiş bulunmaktadır. Yalnız seni değil, senin gibi bir adam olan Ziya Bey'in de nasıl kinlerinin ve garazlarının esiri bir adam olduğunu öğrenmişlerdir.

---

(1) Fıkıh —İslâm hukuku bilgisi— konusunda çok derinleşmiş, bu ginlik yeteneğine ulaşmış kişilere verilen san. Ş. K.

Aslında bu iki kişinin, yani Ali Suavi ile Ziya Beyin, gerçek kişilikleri ve kendilerini beğenmişlikleri ile peçelemeye çalıştıkları bu davalarının altında yatan gizli niyetleri sezmemek mümkün değildir.

Ziya Bey'in durmadan ortaya attığı davasının özeti nedir? Şimdiye kadar yayınladığı yazılardan anlaşıldığına göre kendi kendini Osmanlıların en hamiyetlisi olarak tanıtmak istemektedir. Yine kendi görüşüne göre, zamanın gereklerini en iyi anlamış devlet adamı da kendisidir. Öte yandan, padişahımız Sultan Abdülaziz hazretlerinin vaktiyle en yakın bir dostu iken, sonraları gadre uğrayarak iş başından uzaklaştırılmış olduğunu tekrarlayıp durur. Kanaatine göre, bu duruma düşürüldüğü halde yine de hâlâ vatanının selâmeti için çalışmaktadır. Öyle kendini beğenmiş ve kendi değerine inanmış bir adamdır ki, Türkistan'da ne kadar adam varsa bunların hepsi ya hain ya da cahildir de, sadece kendi Allah'ın bir lûtuf ve rahmeti olarak yeryüzüne gönderilmiştir. Buna öylesine inanmış durumdadır ki, neredeyse kendini bir yeni zaman peygamberi olarak ilân edecektir.

Hasılı, devlet ve Osmanlı milleti şu içinde bulunduğu zor durumdan kurtulabilecekse ancak kendi sayesinde kurtulacaktır. Bir kalemde bütün dünyayı altüst edecek bir güce sahip bulunduğu vehmi içindedir. Bundan dolayı —kendine kalsa— yalnız memlekete değil, bütün dünyaya yeni bir çekidüzen verecektir.

Dava biraz ağır ama, bakalım, bu beyefendimiz davasını nasıl ortaya atmakta ve yönetmektedir? Uşşak makamından vurduğu keskin seslere elindeki sazı nasıl uyduracaktır? Her şeyden önce, bir kere Avrupa'ya geldiğinden bu yana yazdığı şeylere bakılsın ve kendini bilenlerden sorulsun. Bu adamın kendi reklâmını yapmaktan başka hamiyet ve doğruluğunu ispatlar tek bir görüşü, sözü veya yapmış bulunduğu işi var mıdır? Olup olmadığını anlamak için —aslında neticesi çoktan belli— böyle bir araştırmaya değer.

Bizler, kendi öz memleketinde can, ırz, mal ve namusunu temin eden kurulu kanunların sarsılmasını temenni etmenin hamiyetlilik olmadığını biliriz. Bağlı bulunduğu bir devletin bir savaşta yenilmesini zevkle karşılamanın da hamiyetlilik olmadığını biliriz. Milletine, küçük bir düşmanına karşı bile koyamayacak kadar âcizlik isnat etmenin de hamiyetlilik olmadığını biliriz. Devleti ve hükümeti aleyhindeki düşman gazetelerin bile yazmaya tenezzül

etmediği uydurmaları ve hakaretleri yayıp ilân etmenin de hamiyetlilik olmadığını biliriz.

Kendi kendini Fransa'da yayımlanan birtakım gazetelerde, Lehistan Komitesi gibi bir cemiyetin başkanı olarak tanıtmaya çabalayıp bundan sonra da o cemiyet adına yayınlanmakta olan birtakım kâğıtları yine kendi yazılarıyle dolandırdığı halde: «Benim yazdıklarımın altında imzam bulunur.» diyerek riyâkâr bir dil ve kötü bir hilekârlıkla ortaya atılmanın da doğruluk ve hamiyetlilik olmadığını biliriz.

Biz, o kanaatteyiz ki hamiyetlilik ve doğruluk açıkça yapılır; bunlar saklanmaz veya ortaya çıkacak diye bunlardan korkulmaz.

Ziya Bey'e gelince: Kendi Avrupa'ya geldi geleli bunların hepsini ve daha başkalarını bir suç olarak işlemiştir. İnşallah, ileride sırası geldiği zaman, bunlar birer birer ortaya konulacaktır. Acaba, kendisinin vatana hizmet dediği şeyler bunlar mıdır? Yoksa, vatana hizmet olarak şimdiye kadar vatana ve millete ettiği küfür ve kınamaları mı saymaktadır? Doğrusu, kimse onun bunlardan başka bir hizmetini bilip tanımamaktadır. Zaten, kimse kendisinden böyle bir hizmet de ummamakta ve beklememektedir.

Sonra, insan şaşırıp duruyor: Hiç hamiyet gibi ruhsal bir nitelikte, hilekârlık ve iki yüzlülük gibi şeytan işi tutum ve davranışlar aynı yürekte nasıl olur da birleşebilir? Esasen bunlara ne hacet? Ziya Bey de, Suavi Efendi gibi, birkaç kere vaazlarda bulunup bir gazeteye birkaç sayı yazı yazmakla bu son bir iki sene içinde meydana çıkıp kendini biçimlendirmedi ya!. O, bundan önce de bir hayli görevlerde, memurluklarda bulunmuş bir zattır. Mademki kendi kendini son derece bilgili ve çalışkan bir kimse olarak gösteriyor, o halde şimdi sormak isteriz: Bulunduğu bunca memurluk ve görevlerde devlete ve millete ne gibi yararlıkları dokunmuştur?

Amasya, Samsun ve Kıbrıs mutasarrıflıklarında, iki kere üyesi bulunduğu Meclis-i Vâlâ'da, Beylikçilikte, Adliye nazırlığında, Zaptiye müsteşarlığında neler yapmıştır, bunları anlamak ve öğrenmek isteriz?

Acaba, görev ve hizmet diye, karaladığı gazel ve kasideleri mi gösterecektir? Yoksa, zihinleri bulandırmak için şunun bunun aleyhinde uydurduğu hilelerden mi söz edecektir? Onu da bilemeyiz. bizzat kendi hükümetin bir memuru bulunduğu halde, hükümete karşı yaptığı serkeşliklerden mi dem vuracaktır?

Behey birader; Sen belki yaratılıştan çok zekî bir adam olabilirsin, ama, hükümet denilen şeyi nasıl oluyor da tek bir kişinin tutumundan, haydi bilemedik, beş on kişinin tutumundan ibaret sanıyorsun? Böyle zannettiğin için de —aslında devlete ve millete serkeşlik ettiğin halde— sadece şahıslara serkeşlik ettiğin kanaatinde bulunuyorsun?

Haydi, devlet idaresi seni memnun etmiyor, yani hükümet ve millet işleri hakkında şimdiki gidişle senin düşündüklerin çalıştığı için, sonuç olarak görmüş olduğun noksanlar seni itiraza sevkediyor diye düşünelim. İyi ama, bilmez misin ki saltanatın eline emanet edilmiş olan ve padişahın padişahlığını kabulle pekiştirilmiş bulunan kudretler ile hükümet bizde devletin âdeta şahıslaşmış halidir. Dolayısıyle, kendin de bir memur parçası iken, devletin ve bütün milletin toplamının bir bütününden meydana gelmiş olduğunu bilmen gerekirken, hatırına gelmiş olanları —hatta itiraz yoluyle de olsa— usulüne uydurmayıp hükümete karşı açıktan açığa serkeşlik etmenin padişaha da karşı durmak olduğunu akıl edemiyor musun? Sen padişaha karşı da isyan etmiş olmakla, aynı zamanda, devletine ve milletine karşı da isyan etmiş oluyorsun.

İsyan isyandır. Ha silâh kaldırarak yapılmıştır, ha kalem oynatarak. Bu iki hareketin de nitelik bakımından birbirlerinden hiç bir farkı yoktur. Hem hükümete açıkça ve keskince düşmanlığını ilân edeceksin, hem de padişaha bağlı kaldığını ve onun sadık bir kölesi bulunduğunu ileri süreceksin. İşte bu olamaz. Böyle bir davranış, silâhla eşkıyalığa kalkışan haydutların akıllarınca uydurdukları birtakım mazeretlerdir ki hiç bir önemi ve değeri bulunmamaktadır. Sen böyle yapmakla o takımdan haydutlara yeni bazı safsata dersleri vermekten başka bir şey yapmış olmamaktasın. Bunun bir benzeri başka hiç bir yerde, hatta derebeylikte bile görülmemiştir. Bu bütünüyle sana özgü yepyeni bir marifettir.

Behey birader; sen devletin ve milletin saadetini ve selâmetini ne garip bir şekilde düşünüyorsun ki bunları ilk bakışta kişisel intikamlarla tartmaya çabalıyorsun. Bizim bildiğimiz vatana hizmet etmek, şuna buna şâirane övgüler ya da şuna buna sövgülerle değil, işle ve çalışmakla olur.

Yok yok, ne söylense boşunadır. Yapılanlarla söylenenlere hangi taraftan bakılırsa bakılsın, göze çarpan şey sadece hırstır ve garazdır. Zaten elbette öyle olacaktır, başka türlüsünü yapmak si-

zin elinizden gelmez. Ben şuna hayret etmekteyim: Niçin adi yalancılar ve sahtekârlar gibi politika hilekârlarının da düzenbazlıkları kendi sözleri ve işleriyle meydana çıkmasın, niçin gerçekler, öteki hayat konularında olduğu gibi, açık ve seçik olarak belirlenmesin?

Gelelim Ali Suavi Efendiye: Bu adamın evvel ve sonra yazdığı şeylerden de anlaşılacağı üzere, siyaset bakımından kendine özgü hiç bir kayda değer görüşü yoktur. Siyasetten anlamak, muhakkak ki, bir meziyettir. Ali Suavi Efendi, bu meziyetten bütünüyle yoksun bulunduğuna göre, onun kendine özgü fikirleri üzerinde durmak boş inançlarla uğraşmaktan başka bir şey sayılmaz.

İşin garip tarafı, durumu böyle olduğu halde bu adamın kibir ve azametinden de geçilmez. Kibir ve azametle gerçek değerliliğin ne olduğunu farketmekten âciz bulunan bu adama ancak acımak gerekir. Ne var ki kendi bu zavallılığının hâlâ farkında değildir. Büyük bir marifet zannettiği uydurma ve değersiz görüşleri ile haşir neşir olup durur. Bundan dolayı onun bu yönlerini akılları başlarında bulunan kimselerin alaycı kahkahalarına havale etmekle yetiniriz.

Burası neyse ne ama, bu adam, —ayrıca— ilim ve fazilet sahibi bulunduğunu da iddia etmektedir. Son zamanlarda, işitip öğrendiğimize göre İstanbul'da iken başına sarık sarmaya ve camilerde vaaz etmeye başladığı sıralarda, ilimden anlayan ve gözleri açık bazı çevreler ona «Protestan Suavi» (1) adını bile takmışlardır.

Aslında, kimden ders alıp ne zaman ve nasıl bir şekilde, nerede imtihan verdiği, hocalık yapmak hakkını ne suretle elde ettiği gibi konularda hiç bir zaman kimseye açık bir alınla hesap veremeyecek olan bu adam —talihin ne garip bir cilvesidir ki— uzunca bir zaman halk arasında âlim olarak şöhret bulmuştu. Ettiği vaazlar hiç bir zaman yüksek İslâm dininin önemli sorunlarını kapsamıyordu. Yaptığı işler sadece birtakım kasidelerin açıklanma-

(1) *İstanbul'da vaazda bulunduğu yıllarda Ali Suavi'ye «Protestan Ali Suavi» dendiğini tek bir kimse bile duyup işitmiş değildir. Durum böyle olduğu halde, o tarihlerde Paris Elçiliğinde ataşe bulunan Rifat Bey'in olmamış şeyleri olmuş gibi göstermesi kendi hesabın esef verici bir haldir. (Eserin yazarının notu)*

sından ibaretti. Kaside açıklaması başka şey, din bilginliği ise tamamiyle başka şeydir. Ancak, bu hususlardaki incelikleri bilmeyen geniş halk yığınları, hatta kendisiyle dostluk kuran bazı aydın çevreleri onun bilginliğine inanmışlardı.

Yalancının mumu yatsıya kadar yanar, derler. İşte bundan dolayı bu boş inanç da uzun sürmemiş; Ali Suavi'nin takınmak istediği bilginlik sıfatının kendisinden ne kadar uzak olduğu kısa zamanda bizzat kendi sözleriyle ortaya çıkmıştı. Çok şükür ki memlekette hâlâ derin ve değerli din adamları vardı. Bunlar Ali Suavi gibi yerden bitmiş kimseler olmayıp her biri fiilen çok uzun yıllar medreselerde okuyarak saç sakal ağartmışlardı. Bunlar, ayrıca, temiz eteklerini hiç bir zaman hile, yalan ve dolanla lekelememişlerdir. Gidişe bakılarak Ali Suavi'nin niteliği ve ilmî değeri kısa zaman içinde herkes tarafından öğrenilmişti. İşte bundan dolayıdır ki, onun bilginlik derecesini —bir uyarıcı ders olmak üzere— biz bir iki satır içinde anlatmaya çalışalım:

Ali Suavi Efendi, —vaktiyle İstanbul'da yaptığı gibi— Avrupa'ya geldikten sonra kendisini bilgin tanıtmakla yetinseydi ve yine oradaki gibi birtakım kasideler şerhetmekle kalsaydı, bu meselenin açıklanması doğrusu zor olurdu. Çünkü, ortada hiç bir zaman bulunmamış olan bir şeyi belirleyerek ispat etmek elbette ki güçtür. Fakat bereket versin ki, bu adam, bu müşkülü çözerek onu ortadan kaldırmak lüzumunu çok daha önceden hissetmiş gibi, uzunca bir zamandan beri Paris'te «Ulûm Gazetesi» adlı (1) bir dergi yayınlamaktadır ki, bilgin olup olmadığı, sadece bu derginin içinde yazdığı şeylerden kolaylıkla anlaşılabilir.

Bu dergide, bugüne kadar, yani onuncu sayısı çıkıncaya değin, bahsettiği ve daha doğrusunu söylemek gerekirse bahsetmeye yeltendiği ilim ve fen konuları şunlardır:

---

(1) «Ulûm Gazetesi», *adı gazete, fakat kendi dergi olan bir yayın organı idi. Ali Suavi,* Hürriyet'*in yayınlanmaya başlaması üzerine, Londra'da çıkardığı* Muhbir *gazetesini kapatmış ve 1869 başlarında Paris'te bu dergiyi yayımlamaya başlamıştı. Suavi* «Ulûm»*u elle yazıyor, taşbaskısı ile bastırıyordu. 1870—1871 Alman - Fransız savaşı sırasında Lyon'a geçip dergisini bir süre orada çıkarmış, savaştan sonra tekrar Paris'e dönüp bu kez bir basımevinde yayınlamıştı. Ama* «Ulûm» *o tarihten kısa bir zaman sonra kapandı.*

Eski Çağlar Tarihi, Antropoloji, Genel Politika, Jeoloji, Biyoloji, Hattatlık Sanatı, Sözlük, Dil Sorunları, Çince, Eski Finike Dili, Uygurca, Rumca, Latince, Fransızca, İngilizce, Aruz İlmi, Edebiyat, Genel Felsefe, Fizik, Matematik, Cebir, Astronomi, Dünyanın Acaip Olayları, Doğu Kültürü, Din ve Şeriat Meseleleri, İstatistik, eKlâm İlmi, Ekonomi, Yeni Çağlar Tarihi, Paleontoloji, Ticari Defter Tutma Usulleri...

Bunlara bir de «Hızır'ın Ölümü ve Onun Darda Kalmışlara Yardımı» çeşidinden bütünüyle kendi incelemesi (!) ve uydurması olup da şimdiye kadar kimsenin duyup işitmediği «yirmi kuruşluk» kitapların ilânları ilâve olunursa adını ettiğimiz derginin küçük bir tanımlanması yapılmış olur.

Demek ki Ali Suavi Efendi, bütün bu adlarını ettiği bilimlerin hepsini bilmektedir. Gerçi, bilimsel bir dergide —hele ki zamanımızda— maksatlarını ve tariflerini bilmemek caiz olmayan tüm insanlıkla ilgili bilgi ve kültürden daima bir nebzecik bir şeyler yazılabilir, hatta bunların yazılmasında fayda da vardır. Bundan dolayı, böyle bir yayının sahibinin bütün bu sayılan dallarda allâme olması lâzım gelmez. Ancak, ne var ki bu adam kendini zorla «acaip bir allâme» şeklinde göstermek ister. Gazetesinin sekizinci sayısında meselâ der ki:

«Bu gazetede ilim ve fen konuları üzerine bahisler yazılır. Şimdiye kadar yazdıklarımız daha çok yüksek tabakaya hitap eden bazı görüşleri ve düşünceleri kapsıyordu. Bundan böyle de aynı yolda devam etmekle birlikte, bu sekizinci sayıda görüleceği üzere, avam tabakasını ilgilendirecek konu ve meselelere de yer verilecektir. Bu gün, Avrupa'da mevcut ne kadar ilim dalı varsa, bunlardan her biri için özel birer kitap hazırlanacak, bunların «Ulûm Gazetesi» nde Türkçe birer örnekleri verilecektir.»

Ali Suavi, gerçek anlamı ile, bir megalomandır. Başka bir sayıda —sanki yazıyı yazan bir başkası imiş gibi (1) kendini islâmlığın en büyük bilginlerinden olan İmam Gazali ile aynı değerde gösterir. Bazan bununla da yetinmez, yine çok büyük bir İslâm bilgi-

(1) *Ali Suavi «Ulûm»un bütün yazılarını baştan başa kendi yazmaktaydı. İstanbul'da ve Londra'da çıkardığı* Muhbir *gazetesinde de durum böyle idi. Ancak o, sık sık kendinden de söz eder, fakat kendinden söz ettiği vakit bunu bir başkası yazmış gibi gösterirdi. Ş. K.*

ni olan Zemahşerî'yi ele alarak kendini zamanımızın Zemahşerî'si göstermek sevdasına kapılır. Halbuki, her şeyden önce, Avrupa'da mevcut ilim kitaplarını değil masal kitaplarını tercüme edebilmek için bile, bu kıtada yazılıp konuşulan dillerden bir ikisini bilmek lâzım gelir. Kendi ise —ilmî kitaplar bir yana dursun— İngilizce ve Fransızca en basit haber gazetelerini dahi doğruca okuyup anlamaktan gerçekten âcizdir.

Sonra, tıp ve daha başka konularla ilgili olup ileride yayınlayacağını vaadettiği bilgi ve kültür eserleri müstesna olmak üzere, sadece yukarıda adlarını sıraladığı dallar bile otuza yakın bir yekûn tutmaktadır. Haydi, Şeriat İlimleri, Siyasî İlimler ve Biyoloji gibi öğrenilmesi pek çok zamana ihtiyaç gösteren bilgi dallarını edebiyat konuları ile eşit tutalım ve bunları birbiri içinde her bir dalın öğrenilmesine ikişer yıl harcadığım kabul edelim. İyi ama, kendi henüz otuz yaşındadır. Haydi biraz daha hoşgörürlü olalım: İki, bilemedik üç ilme birden başlamış da birbiri içinde her bilim dalına bir sene ömür harcamış olsun. Bu takdirde de yine otuz sene gerekir. Acaba, bu adam henüz memede süt emerken mi okuyup yazmaya, daha doğrusu ilim ve kültüre yönelmiştir? Böyle bir marifet, değil Türkistan'da, dünyanın hiç bir yerinde eşine rastlanılmamış olağanüstü bir olay olur, hikmetini anlamaya da aslâ imkân yoktur.

«Çıkıp kürsîye vâız, herkese tâlim-i fazl eyler;
Nadir mânâ-yı fazl bilmez, ol biçare cahildir.» (1)

Bu konu üzerinde bu kadar durup fikirler ileri sürdükten sonra, artık, bu adamın her ilim dalında yazmaya yeltendiği saçma sapanlarla boşuna okuyucuların başlarını ağrıtmayalım. Yalnız, bir zamanlar giymiş olduğu elbiseye göre, bırakalım öteki ilimleri ve batıya özgü fikir ve kültür akımlarını, kendinin en iyi bilmesi gereken şeriat ilimlerindeki yeteneğini ve meharet derecesini yeni ve başka bir örnekle ortaya koyalım:

Ali Suavi, gazetesinin beşinci ve altıncı sayılarında faiz ile te-

(1) *«Vâız kürsüye çıkarak herkese faziletin ne olduğunu öğretmeye çalışır ama, faziletin gerçek anlamının ne olduğunu soracak olsanız, buna kendi de cevap veremez; çünkü o —aslında— zavallı bir cahilden başka bir şey değildir.» anlamına. Ş. K.*

feciliğin şeriat açısından farkına dair güya ilmî araştırma yapıp, şeriat kitaplarında yazılı ve malûm beylik sözlerden birkaçını Türkçe'ye aktardıktan sonra, kendine göre birtakım hükümler çıkarıp bilgiler savurduktan sonra şöyle söylüyor:

«O halde borç almak caiz olduğuna göre, borç vermek de caizdir; bunlar birbirini zorlayan ve gerektiren şartlardır.»

Ne var ki bu adamın gerçekte İslâm hukuku konusunda en küçük bir bilgisi bulunsaydı şunu bilmesi lâzım gelirdi ki:

«Alınması caiz olmayan şeylerin verilmesi de caiz değildir. Her ne kadar zaruret ve şiddetli ihtiyaçtan dolayı yasaklanmış bulunan şeyler yasaklanmamış gibi kabul edilirse de geçici şeylerde asıl olan, geçicilik ve yok olmaklıktır. Mâni zâil oldukta memnû avdet eder (1).

Öte yandan bir adam, büyük bir faiz karşılığında, borç para almaya muhtaç duruma düşebilir. Lâkin, bu böyle oldu diye hiç kimsede büyük bir faiz ile borç para vermek ihtiyaç ve zorunluluğu yoktur. Bütün bunlardan dolayı, Ali Suavi'nin faizcilik ve tefecilik konusundaki hükümleri her bakımdan sakat ve uydurmadır.

Anlaşılan şimdiye kadar gelmiş olan büyük İslâm din bilginleri, hukukçuları ve düşünürleri bu meselenin hayâlden ibaret olacağını anlayamamışlar da sen şimdi bunun farkına varıyorsun öyle mi? Anlaşılan, borç para verenin mutlaka müslüman olması gerekmeyeceğini ve dünyada faizcilik ve tefecilikle şuna buna borç vermek suretiyle öteden beri ad yapmış Yahudi adlı bir millet olduğunu bile bilmiyorsun!..

İşte Ali Suavi Efendi'nin «Ulûm» gazetesinde yazdıklarının hepsi bu çeşitten şeylerdir. Artık, kalanını varın siz düşünün.

Verdiğimiz bu örneklerle bu adamın bilgi derecesi hakkında bir kanaate varmayan ve söylediklerimizde mübalâğa bulunduğunu zanneden var ise, bunlar bizzat «Ulûm Gazetesi» ni alıp onu

(1) *İslâm hukukundan derlenen bu ve benzeri sözleri «Mecelle» adlı kitapta klişeleştiren Ahmet Cevdet Paşa'dır. «Mâni zâil olunca memnû avdet eder» klişesi de onundur ve Rifat Bey bu sözü olduğu gibi alıp kullanmıştır. Sözün anlamı şudur: Engellenen herhangi bir şey, engelleme sebebi ortadan kalktıktan sonra artık engellenmiş olma niteliğinden sıyrılır. Ş.K.*

okuyabilir, inceleyebilirler. Hem bunun Ali Suavi için de faydası olur; böylelikle bir iki gazete daha fazla satarak yolunu bulur. Gazeteleri alanlar şimdiye kadar görülmemiş Rumcaları, Çinceleri, Uygurcaları, Fransızcaları, İngilizceleri ve daha başka şeyleri orada bol bol görebilirler. Rabbim beterinden esirgesin.

İşte, kurulu düzenli kanun müesseselerimizi yıkmaya çalışmakla, yani, bu çirkin yolu tutarak, güya devletlerine ve milletlerine hizmet eden bu iki zatın gerçek içyüzleri budur. Görenler Allah için söylesinler. Birazcık akıl ve iz'anı olanlar ve zerre kadar olsun vatanını sevenler bunlarla işbirliği yapabilir mi? Bunların durup dinlenmeden meydana koydukları ve beslemeğe yeltendikleri alçak davayı derin bir nefretle reddetmemek mümkün mü?

Paris, Ramazan: 27, 1286 (1869)
Kâni Paşazade Rifat»

* * *

Rifat Bey'in «**Hakikat-ı Hâl der Def'-i İhtiyâl**» adını taşıyan broşürünü işte, olduğu gibi yukarıya aldık. Aslında, bunda halin hakikatinden en ufak bir iz ve eser olmadıktan başta, dil ve anlatım da son derece çirkin ve saldırgandır. Ali Suavi'ye isnad olunan ağır küfürler, kötü deyimler, karşısındakini cahil göstermeye yeltenme çabaları bunda, ötekilerden çok fazladır.

Kaldı ki Ali Suavi fıkıh kitaplarının en önemlilerinden üç dört tanesinin isimlerini açıkça ortaya sürerek zulüme ve zalimlere karşı tutulması gerekli yolları —o kitapları şahit göstererek— açıklamış ve ayrıca 1869 yılı için Osmanlı maliye nazırının düzenlediği bütçe hakkında gerçekten ölçülü birtakım tenkitler yapmış bulunmaktaydı.

Bunda, Ali Suavi'nin zerre kadar yalanı yanlışı, uydurması olmadığı gibi, ileri sürdüğü fikirler ve tenkitler de hükûmetin yaptığı açıklamalara ve rakamlara dayalıydı. O halde, onu körü körüne kınamak, bizzat kınanacak duruma düşmekten başka bir şey sayılmazdı. Çünkü, o sene maliye tarafından 761,879 kese, yani üç milyon sekiz yüz dokuz bin üç yüz doksan beş lira açık bulunduğu resmen ilân olunmuş; fakat, baht ve talihin yardımı ile 184,750 kese, yani dokuz yüz yirmi üç bin yedi yüz elli lira kadar

âşarı (1) fazlası ile, karışık madenî paraların ayarının değiştirilmesinden de 37,800 lira sağlanabileceği muhakkak gösterilmiş, dolayısıyla bir milyona yakın nazarî bir meblâğla üç milyonun üçte biri indirilmişti.

İşte, Ali Suavi'nin, Rifat Bey'e göre, kabahatı buydu.

Kaldı ki Ali Suavi Efendi, bütçenin rakamlara dayalı bulunan gelir ve giderlerini bir bir hesaplayıp kaydettikten sonra demişti ki:

«Üç senedir edilen bunca itirazın ve kınamanın verdiği sonuç, yani sadrazamın toplumun heyecana gelmesinden dolayı kendine gelişi ancak bu kadarcık imiş. Bu ne zulümdür, bu ne batakçılıktır. Vah islâmlara vah!.. Böylesine ölçüde bir zulüm ve düşmanlığı, vaktiyle peygambere karşı çıkarak putperestliği savunanlar bile yapamamıştır. Zulüm ve düşmanlık, kâfirlik ve ölçüsüzlük denilen şey işte budur.

Müslüman olmayan milletler —hıristiyanlık dünyası— bu halleri gördükçe devleti bugün kötü idare etmekte olanları değil, bizzat müslümanlığın kendisine ve asıl yapısına kusur bulmakta ve onu küçültmekten zevk duymaktadırlar. Aklı başında müslümanlar, bunu nasıl olur da kabul edebilirler? İşte, İslâmlığın en büyük ve değerli fıkıh kitaplarından olan (Müctebâ), (Nehr Faikî), (Temürtaşî) **zâlimin ve zâlime yardımcı olanlarla bu çeşit zulümlerin yayılmasına hizmet edenlerin katledilmelerine bile fetvâ vermiştir. Yine bu fetvâya göre, bunları katledecek olanlar günaha değil, sevaba gireceklerdir. Ve billâhil-kerim katledilmeleri farz olan alçakların başında o Âlî Paşa gelmektedir.**

Âlî Paşa, sadece devleti böyle tehlikelere atmakla suçlu değildir. Onun çevresini sarmış bulunan bir sürü fitne fücür, sefahete dalmış, lâubali adamlar da hep onun yüzünden türemiş, gün ışığına çıkmışlardır. Biz padişahımız Sultan Abdülaziz Han hazretlerini, şimdilik, hâlâ dinine çok bağlı ve bütün müslümanların önderi olarak tanıyoruz. Eğer, Âlî Paşa denilen bu kâfir adam millete bu kadar kıyasıya zulmediyorsa, muhakkak ki bu olup bitenlerden kendisinin haberi yoktur.

Ne var ki haberi olmamanın da bir sınırı vardır. Gafletin bu

---

(1) Eskiden tarım ürünlerinin onda birinden alınan vergilere bu ad verilmekteydi. Ş. K.

kadarı da bir padişah için artık fazladır. Bu mesele, gayrı burada sona ermeli ve padişah hazretleri uyanmalıdır. Eğer istenilen şey, çocuklar gibi aldanmak ve oyalanmak ise, hepimiz yeteri kadar aldandık ve oyalandık. Evet, artık yeter; vatan evlâtları, vatan kardeşleri gözlerini açmalıdırlar.

İşte, ben naçiz Ali Suavi, tertemiz ve kayıtsız duygu ve düşüncelerimden ileri gelen bu meseleyi vatan kardeşlerime pek açık olarak ve çok doğru dürüst bir şekilde açıklamakta —sanırım ki— kusur etmedim. Bildiğimi saklamamayı başardığım için, yarın Tanrı katında da sorumluluktan kurtuldum kanaatindeyim.

Suavi

3 Rue Chateaubriand

Paris»

* * *

Peki, şimdi şu yukarıda okuduğunuz sözleri bir yazarın fesatlıkla dolu kışkırtmaları olarak mı kabul edeceğiz? Yoksa, bunları bir iflâs gerçeğinin üzerine, ortaya müsbet rakamlar koyarak, eğilen hamiyetli bir insanın vaazları mı sayacağız? Bu vaazlar sonunda gösterilen çıkar yolları bir hiyanet sayarak, bu çıkar yolları göstereni akla gelmez şekillerde suçlamakla kendimizi iş yapmış mı sayacağız?

Bize kalırsa, Ali Suavi, bu yazılarında ne kışkırtmalarda bulunuyor, ne de ortaya fesat dolu fikirler atıyor. Bir israfçı ve önünü sonunu hesaplayamaz adam ki, yüce halifeliğin ve ulu padişahlık makamının kesin yetkilisi ve iş görücüsü sıfatını taşımaktadır. Memleketin bugünkü idare tarzı ve kuralları gereği olarak her türlü yetkilere sahiptir, hatta musallattır. Bütün bunların sonucu olarak, iyiyi kötüden ayırmaktan tabiatıyle sorumludur. İşte bu mutlak yetki sahibi bulunmanın ve kesin sorumluluk taşımanın sonucu olarak, olumlu ya da olumsuz, yaptıklarının bütün akibetlerine katlanmak, razı olmak zorunluğundadır.

Öte yandan, biri çıkıyor, bu devlet adamının yaptıklarını sıraladıktan sonra, yine olumlu ya da olumsuz olarak, kendisine hak ettiği şeriat cezalarını göstermekle yetiniyor. Evet, sadece göstermekle yetiniyor; yoksa kimseye «Kalkın, şöyle edin, böyle davranın!..» demiyor. Hazreti Muhammed'in, memleketine ve milletine ihanet edecek bir kimseye lâyık gördüğü cezaları, İslâm hukukunu teşkil eden fıkıh kitaplarından çıkararak ilân ediyor.

İşte, olan biten böylesine ortada iken Rifat Bey, Ali Suavi Efendi için: «İnsanlardan, yani yaratılanlardan utanmadığı gibi, Tanrı'dan, yani yaratandan da korkmayarak Hazreti Muhammed'in yüce ve şanlı şeriatını, kendi fikir ve ahlâkında olan alçak mayalıların, aynı ölçüde alçakça kinlerine hâşâ âlet zanneder...» diyor.

Rifat Bey'in «kendi fikir ve ahlâkında olan alçak mayalılar» sözlerinden kastettiği kimseler Namık Kemal ve Ziya beylerle onların hamiyetli ve fedakâr arkadaşları olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyeleridir. Şimdi, bu durum karşısında «yaratılandan utanmamak» sözüne gerçekten uygun bir tip aramak gerekirse —hak budur ki— bu Ali Suavi olmamalıdır. Tam tersine, bu tip bir zaman önce Yeni Osmanlılar cemiyetine katılıp da sonraları —bilinmez neden— o cemiyet üyelerine ve kutsal amaca ihanet eden kimsedir. Kısacası, bir taraftan kendi iftirada bulunurken bir taraftan da, iftirada bulunduklarını, hilekârlıkla suçlayan hilecidir.

Rifat Bey'in bu broşürü yayınlandıktan kısa bir süre sonra Yeni Osmanlıların dinamik ve ateşli üyesi Reşat Bey, ona bir cevap yazdı. Yine elyazısı ve taşbasması ile yayınlanan bu cevap bir mektup niteliğindeydi ve Rifat Bey'e hak ettiği şeyleri yeterince söylüyordu.

Reşat Bey'in mektubu şudur:

«Paris'te Kâni Paşazade Rifat Beyefendi'ye,

Geçenlerde yayımlamış buyurduğunuz «Hakikat-ı Hâl der Def'-i İhtiyâl» **adlı kitapçığınızı okudum. Buna en iyi cevap: «Çıngıraklı külâhları giydin, meydan-ı muhabbete döküldün,» (1) demekten başka bir şey değildi. Biz de, öyle desek mi demesek mi, diye biraz düşündükten sonra şu satırları karalamayı uygun gördük.**

Beyefendi; cemiyetimiz Paris'te ilk toplandığı zaman biz sizi aklımıza getirip de oraya davet etmiş değildik. Siz kendiliğinizden geldiniz, aramıza karıştınız. Hatta, dostlarımızdan bazıları ve özellikle Ziya Beyefendi sizden kuşkulanmış, hal ve tutumunuz ona güven vermemişti. Fakat, Namık Kemal Beyefendi'nin aracılık etmesiyle bu kuşku giderilmeye çalışıldı. Namık Kemal Bey, sizi

(1) Eskiden kullanılan aşağılatıcı bir deyim.

eskiden beri tanıdığını, çok dürüst ve mert bir kimse olduğunuzu ileri sürdü. Onun hakkınızda verdiği garanti yeterli sayıldı. Çünkü, temiz kalpli bir adam olan bu arkadaşımız, sizi bir kardeş gibi seviyor, size güveniyordu. Vaktiyle bir dairede yan yana çalışmış imişsiniz ve nasılsa onun teveccühünü kazanmışsınız. Her ne ise, onun aracılığı ile sizi cemiyetimize kabul ettik.

Ama şaşırdığımız nokta şurasıdır: Durup dururken neden lüzum gördünüz de Ziya Bey ve Ali Suavi Efendi başta olmak üzere, Yeni Osmanlılar Cemiyetine çatmak ihtiyacını duydunuz?

Ziya Bey, size cevap verebilirdi, hem de cevabın en âlâsını verebilirdi. Oysa kendisi sükûtla karşılık verdi. Çünkü, arada Namık Kemal gibi en sevdiği bir dostu vardı ve sizi aramıza almakta onun büyük rolü olmuştu. Namık Kemal, yaptığı bu aracılıktan dolayı öylesine mahcup olmuştu ki, Ziya Bey, bu mahcupluğu yeter bir ceza gördüğü için, size cevap vermeye tenezzül etmedi ve büyüklüğünü korudu.

Şimdi ise hepimizi, kutsal bildiğimiz amacımızı ve cemiyetimizi suçluyorsunuz ki, doğrusu artık buna kimse tahammül edemez.

Şaştığım şeylerden biri de broşürünüzde «bu ana kadar tutageldiğiniz yoldan zerre kadar sapmadığınızı ve hiç kimsenin siyasî fikirlerine ortak olmadığınızı bir kere daha ilân ile, durumu İstanbul'a bildirdiğinizi» ileri sürmenizdir ki, sadece bu bile işlemiş olduğunuz yalancılığın apayrı ve pek belirgin bir belgesidir. Çünkü, siz ya İstanbul'a bağlı ve sadıktınız ya da İstanbul'a muhalif bulunan bir partiye katılmış idiniz. İstanbul'a sadık ve bağlı idiyseniz, bir süre önce neden bizim partimize katıldınız? Değil mi ki partimize katılmıştınız, o halde hangi yüzle İstanbul'a da sadakatinizi ilân edebiliyordunuz? Bundan ancak, şu sonuç çıkarılabilir: Demek ki sizin partimize katılmış gibi görünmeniz sadece özel bir maksat için, yani casusluk için imiş.

Beyefendi; bu gibi çocukça oyunlarla —ki ahlâk sahibi bir kimsenin böyle davranışlarla kesinlikle ilgisi bulunmamak gerekir— siz, bizzat kendinizi dünya âleme karşı maskara etmekten başka bir şey yapmıyorsunuz. Eğer sözlerime itimat etmezseniz, emin olunuz ki, gelecek zamanlar size «Hakikat-ı Hâl...» perdesi altında oynattığınız hileli oyunların kat kat fazlasını oynayacak

ve sizi böylece mükâfatlandıracaktır. Ne diyelim, insanlar er geç ektiklerini biçeceklerdir.

Reşat
Paris, 17 ocak 1870»

* * *

Reşat Bey'in bu mektubunun yayınlanışı sırasında, Hürriyet gazetesinde de aşağıdaki bildiri çıkmıştı:

«İstanbul'da yurtseverlikleri ve faziletleri ile tanınan bazı kimseler, orada basılan gazetelerde bugünlerde Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarından ve ileri gelenlerinden bazı kimseler aleyhinde yazdırılmış edep ve terbiye dışı makalelerden üzüntü duyarak bize sık sık mektuplar yollamaktadırlar. Bu mektuplarda, yazılanlar hakkında, neden bizim bir şeyler söylemediğimiz kınandığı gibi, ayrıca o makaleler hakkında verilmiş değerli cevaplar da bulunmaktadır ve bunların Hürriyet gazetesine konulması istenmektedir.

Bu zatların, sadece ve insaflılık duygusu ve hamiyet dolu bir vicdanla gösterdikleri yardım ve iyilikseverlikten dolayı, her şeyden önce, duyduğumuz şükran borcunu ödemek isteriz. Öte yandan, gelen bu mektupların hepsini Hürriyet'e koyamadığımız için sahiplerinden özürler dileriz. Bu özürlerimizin kendileri tarafından kabul olunacağını da ummak isteriz.

İki buçuk yıla yakın bir zamandır bizim yayınlarımızı izleyenlerin açıkça bildikleri üzere, bizim Avrupa'ya gelişimiz ve bu kadar zamandan beri çalışışımız, öyle okul çocuklarının birbirlerine mahalle aralarında taş dövüşüne çıkmalarına benzemez. Bundan dolayıdır ki kişisel kin ve çekememezlik yüzünden şuna buna sövüp saymak da elimizden gelmez. Bizlerin tek amacımız, bugün vatanımızın içinde bulunduğu büyük tehlikeyi ortadan kaldırmaya çabalamak, bu tehlikeye sebep olanların hilelerini ve fesatlarını ortaya koyarak, işin selâmete çıkar yolunu aramaktır. Bizlerin katıksız niyetlerimiz bundan ibarettir. Bizler bu kutsal amaç etrafında tek bir vücut gibi birleşmiş bir haldeyizdir. Bu beraberliğimiz cemiyetimizin gerçek ve namuslu üyeleri için bir namus ve insanlık sözüdür. Bu sözün gerçekliği her zaman ispatlanmıştır. Yoksa, öyle adı sanı, kim ve ne olduğu bilinmeyen kimselerle alış verişimiz yoktur. O kimseler ki beş on kuruş aylıkla, gazeteci

Sarrafyan'a (1) veya falana filâna kâtiplik etmekten başka bir şey bilmezler. Fikir ve düşünce bir yana, daha doğru dürüst bir yazıları ve imlâları bile yoktur. Bunlar, bir çeşit ayaktakımıdır ki, kendilerini ve hadlerini bilmedikleri için, bizlere düşman geçinmekle adam olmaya ve adammış gibi görünmeye çalışırlar. Böyle görünmekle, akıllarınca, bazı kimselere de yaranacaklardır.

Bu zavallı ve densiz adamların başvurdukları edepsizliklere karşılık vermek bizler için gerçekten bir tenezzüldür ve böyle bir tenezzül hiç bir vakit bizim elimizden gelmez. Bu kuru kalabalığın yazdıkları türlü çeşit saçma sapanların bizim namus ve haysiyet derecemize kadar ulaşmasına aslâ imkân yoktur. Bunlar, kendileri söyler, kendileri yazar, sonra da bu söyleyip yazdıkları için kendi kendilerine övünürler. Onları tek alkışlayacak çevre, kendilerini kışkırtan ve kendilerine menfaat sağlayan birtakım zavallılar grupudur. İşte, bütün bunlardan dolayı, bunlar ne kadar edepsizlik ederlerse etsinler, hiç bir zaman biz onlara terbiyeye çağırmak için bile, suratlarına sille vurmaya tenezzül etmeyiz, edemeyiz, etmeyeceğiz.

Hatta adı geçen mektuplarda denildiği gibi, bu sözler gazetecilerin olmayıp belki «Kevkeb-i Şarkî» (2) nin nitelediği şekilde:

«Devlet gemisinin şanlı ve şerefli kaptanı ve yüce halifelik makamının —bir pusula gibi— her meselede, her işte yol göstereni ve yetkilisi, beş vakitte daima cemaatle birlikte namaz kılan, birtakım din bilginlerini meclisine toplayıp onlardan feyiz alan, gerek Türklere, gerek yabancılara karşı ramazan aylarında birkaç kere hatim indiren, bundan dolayı da yana yöreye her zaman böbürlenen, sıhhatsız ve çok bakılmaya muhtaç amma devlete çok gerekli mübarek (!) vücutlarına aldırmayarak en dindar adamlara örnek olacak bir tarzda, ramazanın her günü muhterem validelerinin mezarının başucuna giderek onu ziyaret vazifesini yerine getirdikten sonra hasret gözyaşları döken, doğunun bütün islâmlara özgü yüksek tutum ve faziletleriyle birlikte batının olgunluklarını da kendi kişiliğinde birleştirmiş bulunan, bilgi ve kültül dünyasının eşi benzeri bulunmaz bir örneği olup güya Hazreti Muhammed'in uygarlık anlayışı ile batı uygarlık anlayışını

(1) *Aleksan Sarrafyan Efendi sonraları «İbret» gazetesini çıkarmıştır.*
(2) *«İbret» gazetesinin ilk ismidir. (Bu notlar eserin yazarına aittir.)*

bu millete en iyi şekilde anlatmakla görevliymiş gibi bir role bürünen, hasılı en büyük namusla birlikte namus sayılan Âlî Paşa hazretlerinin emir ve talimatıyle yazılmış birtakım «Hakikat-ı Hal der Def'-i İhtiyâl» **süprüntü ve döküntüleri olsa bile biz o aşağılık kimselerle hiç bir zaman ağız dalaşına girmeyiz. Ve bizim kanaatimiz odur ki böyle adamlara böyle yazılar yazdıran Âlî Paşa Hazretleri de o edepsizler kalabalığından farklı bir şahsiyet değildir.»**

* * *

Hürriyet gazetesinde çıkan bu kısa, fakat çok sert yazı Âlî Paşa ile onun çevresindeki kimselerin tümüne birden ve bir kalemde verilmiş kesin bir cevap olduğu için, ondan sonra hepsi susmuşlar ve yeni bir kalem mücadelesine girmek cesaretini yitirmişlerdi.

İstanbul'un —başka bir deyişle— İstanbul'da kelimenin tam anlamı ile başlı başına istiklâlini ilân etmiş gibi bulunan Âlî Paşa'nın en korktuğu söz şimdi **«hürriyet»** kelimesi ve o kelimeyi kendine ad yapmış bulunan **«Hürriyet»** gazetesi idi. Artık karşısındaki herhangi bir kimseye, söz arasında ve anlam gereği de olsa, (1) bu kelimeyi ettirmemeyi prensip edinmişti.

Ancak ne var ki, kendi —merak ve tecessüs zoruyla— **Hürriyet** gazetesinin ister istemez en sadık ve devamlı okuyucusuydu. Tek bir sayıyı bile okuyup incelemeden edemezdi. Gazeteyi Avrupa'da yayınlayanlar onun bu durumunu bildikleri için —inadına— bu kelimeyi sık sık kullanıyorlardı. Gazetenin adının Hürriyet oluşu bir yana, sık sık hürriyet başlıklı yazılar konuluyor, en umulmadık ve beklenmedik başka yazı ve makalelerde de «halkın hürriyeti»nden söz ediliyordu. Bu artık bir gelenek halini almıştı.

Bilindiği gibi, bir insana ikrah ettiği veya ürküp korktuğu bir şeyi ikide birde göstermek ya da hatırlatmak kadar, onu bizar edici durum yoktur. **«Hürriyet»** gazetesi hem bu şekilde Âlî Paşa'yı bizar ve tedirgin etmek, hem de halka, Tanrı'nın bu en büyük lûtfunu daima hatırlatmak amacıyle her fırsatta «hürriyet,

(1) *Ebuzziya Tevfik Bey, burada belirgin bir heyecan göstermekte, artık kendini savunamayacak durumda bulunan karşı tarafı —Abdülhamit'e yakıştırılan biçimde— engin bir vehimle suçlamaktadır. Ş.K.*

hürriyet hürriyet...» deyip duruyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu sadece, bir kelime silâhından da ibaret değildi. Gazetenin en güzel, en ateşli ve heyecanlı makaleleri, bu güzel söz altında yayınlananlardı. Meselâ işte bunlardan biri de şu aşağıdaki makaledir ki, Hürriyet gazetesinin en seçkin yazılarından biri olarak Türk fikir ve edebiyat tarihine geçecektir:

HÜRRİYET

Bir ulusun sadece hakkı değil, âdeta insanlığın var oluşunun ve tüm mutluluğunun kaynağıdır hürriyet. Dünyada insanoğlunun iyilik ve güzellik adına meydana getirdiği ne varsa —iyice araştırılacak olursa— hepsinin temeli dönüp dolaşıp hürriyete dayanır.

Meselâ, insanları insan yapan en büyük nedenlerden biri olan nefsini bilme, tanıma ve ona güvenme, hürriyet olmadıkça aslâ meydana gelemez. Çünkü, hakkından güvenli ve şerefine saygılı olmayanlar için er geç zillete katlanmak gerekecektir.

Her küçük büyük topluluğun, en büyük koruyucusu olan vatan sevgisi, yurt sevgisi dediğimiz şey de ancak hürriyetle mümkün ve devamlıdır. Özgür bir idare altında bulunan yerlerde düşmana karşı asker karşı durur. Hür memleketlerde ise ahali askerden çok daha fazla çalışır.

Egemenliğine sahip bulunan bir halk için vatan, bizzat o halkın öz evi, belki de sarayı gibidir.

Bir kere, elde mevcut olan siyasî tarihlerde medeniyetin beşiği sayılan «Eski Yunanistan» ın ahvaline bakılsın ki, o kadar küçük olan bir toprak parçasının ahalisi, Asya'nın yarısına malik bulunan koca İran devletine karşı nasıl direnmiş, hatta, yer yer ve zaman zaman ona karşı nasıl zaferler kazanmıştır. Aklı işleyen hiç bir kimse için zerre kadar şüphe kaldırmaz bir gerçektir ki, Eski Yunanlılar, o zamanki yeryüzünde yerleşmiş ve yaşamakta bulunan öteki uluslardan —tabiat verimleri bakımından— daha üstün ve daha belirli bir imtiyaza sahip değillerdi. Tarih bilenler için uzun uzadıya açıklamaya ihtiyaç yoktur ki bu Eski Yunanlıların ulaşmış oldukları üstünlük ve olgunluğun tek temeli yönetim tarzlarındaki geniş ve sağlam prensiplere dayalı hürriyetti. Başka bir deyişle, onlar her alandaki gelişme ve evrimleşmelerini sadece düzenli bir hürriyete borçlu idiler.

Eski Yunanistan, tarih alanından silindikten sonra, büyüklük ve yücelik alanları bu sefer de Roma devletine kaldı. Roma devletini ise, o zamana kadar uygarlaşmış çevrelerce hiç de bilinip tanınmayan bir yarımadanın bir köşesine toplanmış birkaç bin serseri kurdu. Ama, işte böylesine hor ve hakir bir toplulukla başlayan bir devlet —sırf hürriyet sayesinde— hükûmet merkezi olan şehri o zamanın bütün dünyasının başkenti yaptı. Uzun yüzyıllar bilinen üç büyük kıtanın —Avrupa, Asya, Afrika— pek çok yerlerine tam bir cihangirlikle hükmetti.

Roma'dan sonra cihan medeniyetinin doğu dünyasına, başka bir yarımadadan çıkarak az zaman içinde bir şafak ışığı gibi şarka ve garba yayılan müslüman savaşçıları nail oldular. Müslümanların bu üstünlüğünün en büyük sebebi yine hürriyetti. Çünkü, İslâm şeriatı, bütün dinler içinde, hürriyeti en çok öngören, hatta bunu tanrısal bir adalet olarak tanımlayan bir yapıya sahipti.

Şurası da çok dikkate lâyık değil midir ki, şeriat adına Tanrı'nın adını yüceltmek için, savaştan savaşa koşan müslüman kumandan ve askerleri, islâmlığı kimseye ve hiç bir zaman zor kullanarak kabul ettirmeye yönelmemiş, tam tersine, herkesi tutum, fikir ve davranışlarında hür bırakmıştı. Hal böyle olduğu için, bir iki asır içinde, müslüman ordularının fethettikleri bunca geniş ve sayısız ülkeler halkının hemen hepsi kendiliklerinden bu yeni mezhebi ve bu yeni din yolunu kabul ettiler. Tatarlar —ki zaptettikleri ülkelerde sokak başlarına tapındıkları putları dikmişler ve halkı cebir yoluyla o putlara tapınmaya zorlamışlardı— sonradan yine kendileri, kendi zaptettikleri yerlerin asıl halkının dinine ve milliyetine girerek tarih alanından silindiler (1).

İslâm devlet ve hükûmetlerinde ne zaman ve ne kadar geniş ölçüde bayındırlık ve uygarlık kendisini göstermişse, bu zamanlar daima şeriatın halka alabildiğine özgürlük verdiği dönemlere raslamıştır. Endülüs Emevî Devleti, Abbasî Devletinin ilk çağları, Benî Ahmer devleti... hep bunun olumlu örneklerini teşkil ederler. Öte yandan, müslüman geçindiği halde birtakım çarpık ideolojilere sapan devletler zamanında ise —ki bunlarda hürriyet

(1) *12. ve 13. yüzyıllarda batıya akın edip doğu Avrupa'da Islavlaşan; güney doğu Asya'da ise müslümanlaşan, Türkleşen ve Araplaşan Moğolları ve İlhanlıları kastediyor. Ş.K.*

söz konusu değildi ve masum halkı sadece kan dökmek ve kılıç kuvveti ile boyundurukları altında tutarlardı— memleketler durmadan haraplığa ve yoksulluğa sürüklenmiştir.

Ortaçağda, Avrupa halklarında insanlığa ve uygarlığa hizmet eden ve dünyaya bayındırlık adına bazı armağanlar bırakan hemen hemen tek bir devlet vardır. Bu da Venedik ve onun bir çeşit sömürgesi sayılan Ceneviz'dir. Bunlar, özgürlüğü en başta gelen ilke olarak kabul etmiş küçük birer cumhuriyetti ki sırf hürriyete verdikleri büyük önem sayesinde dünyanın dört bucağında etkili ve zaman zaman da egemen olmuşlardı. Aynı çağdaki müstebit birçok Avrupa imparatorluk ve krallıklarının insanlığa pek çok zararları dokunmuştur ama, yararları o nispette azdır.

Bugün, Avrupa'nın ulaşmış bulunduğu çok büyük ilerlemenin ilk temel taşı da Fransa Büyük İhtilâli'dir. Bu ihtilâlin tek itici gücü hürriyete karşı duyulan derin ve sonsuz susuzluktu. Fransız İhtilâli, sadece kendi ülkesine hürriyeti getirmemiş, bütün ülkeler için hürriyetin gerekli anayasasını da dünyaya ilân etmiştir.

Gerçekten de o ne heybetli halmiş. Bir bendi:

Ey ehl-i vatan gel gidelim, şan günüdür bu;
Zulm açtı yine karşımıza kanlı alemler (1).
Evlâdımızı, ehlimizi (2) kırdaki ordu
Âgûş-ı vefamızda tutup boğmaya kükrer.
Saf bağlayın, artık sarılın siz de silâha,
Reyyân edelim isrîmizi hûn-ı miyâha (3).

sözleriyle meşhur olan şarkının (4) ahengiyle galevana gelen birkaç bin delikanlı yırtık kunduralar, kırık tüfeklerle vatanlarının sınırlarından dışarı uğrar uğramaz dünyanın en büyük ve düzenli ordularını bir hamlede darma dağınık hale getirirlermiş.

---

(1) *Alem: Bayrak. Ş.K.*

(2) *Bu kelimenin buradaki anlamı «eş» tir.*

(3) *«Gerekirse kendimizi kandan meydana gelmiş sellere bulayalım» anlamına.*

(4) *1792 yılında, istihkâm subaylarından ünlü Roger de Lisle tarafından yazılan ve sonra bestelenmiş bulunan Marseillaise şarkısıdır. (Eserin yazarının notu) Gerek* Hürriyet *gazetesindeki makalede, gerek Ebuzziya Tevfik Bey'in notunda «marş» yerine «şarkı» sözü kullanılmıştır.*

Uzağa gitmeye ne hacet? Bir kere, bizim tarihlerimize şöyle bir göz gezdirecek olsak, hemen görürüz ki yiğitlik ve mertlik bakımından en parlak dönemlerimizden biri de Birinci Selim zamanıdır. O zamanda ise hürriyet âdeta istenilen haddi de aşmış, hem de kat kat aşmıştı. Yeniçeriler padişahın çadırına kurşun atacak derecede özgürlük içinde idiler (1).

Gerçi, hürriyetin aşırılığı çoğu zaman birtakım zulümlere, sataşmaktadır. Tabiatiyle, böylesine bir hürriyet arzu edilecek şeylerden değildir. Ama, bunlar bir yana, kişisel haklarla sınırlanmış ılımlı bir özgürlük, insanoğlunun havası suyu kadar önemlidir. Hele, günümüzde böyle bir hürriyetten yoksun olmaya imkân yoktur. O zaman öyle bir cemiyet, bir insan topluluğu değil, bir hayvan topluluğu karakterini taşır.

Ama, şunu ileri sürenler vardır: Halkımız bilgi, kültür bakımından henüz özgürlüğü hazmedecek bir seviyeye gelmemiştir. Evet, biz de şurasını tasdik ederiz ki çektiğimiz bunca zulüm ve haksızlıklar da esasen bu bilgi ve kültür noksanlığından, eğitim yetersizliğinden ileri geliyor. Eğer, halkımızın genel eğitimi yeterli olsaydı —bin bir yerde emsali görüldüğü üzere— hürriyetini derhal ve bilek gücüyle elde ederdi. Zulüm ile cahillik, en önemli organlarından birbirine bitişik doğmuş ikizlere benzerler; bunlardan birinin ölümü ötekinin de ölümü demektir. Başka bir deyişle birisi öldürüldüğünde öteki de kendiliğinden ölür.

Lâkin, bu böyledir diye halkını özgürlük haklarından yararlandırmamak, mutlaka genel bir ayaklanmayı âdeta bekleyip durmak bir hükûmete yakışır mı?

Bir de şu nokta var: Kültür ve eğitimce özgürlüğe tahammüllü ve hazırlıklı olmak sözlerinden anlaşılmasın ki, cahil bir halka siyasî ve kişisel haklar verilirse yönetim ve devlet düzeni altüst olur. Burnumuzun dibindeki Karadağ Beyliğinin durumu bile, bu görüşün sakatlığını ispet için yeter bir belge sayılabilir.

Ülkemizde, çok karışık ve birbirinden farklı haklar olduğu ileri sürülebilir. Halka özgürlük verilecek olursa bu durumun büyük tehlikeler doğuracağı iddia edilebilir; nitekim edilmiştir de. Ama biz, daha önceki birçok yazılarımızda böyle bir tehlikenin

(1) *Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferine giderken, bir ara askerlerin kendisine başkaldırmalarına ve çadırına ok atmalarına işaret ediliyor.*

hiç bir zaman söz konusu olmayacağını defalarca yazıp açıklamıştık. Bundan dolayı bunu şimdi yeniden tekrarlamaya lüzum görmüyoruz.

Hasılı, bütün şartlar elverişli bulunduğu halde hâlâ böyle esirlik zinciri altında tutulmakta oluşumuzun sebebini bir türlü anlamamaktayız ve durumun ölçülüp biçilmesini kamu oyuna terkediyoruz.»

* * *

O günlerde genellikle bütün Avrupa ve özellikle, Fransa siyasî çevreleri, İstanbul'da Bâbıâlî ile yeni bir siyasî mesele üzerinde ısrarla durmaktaydılar. Bu siyasî mesele, Mısır hıdivi İsmail Paşa'nın Mısır ordusunu büyütmek ve deniz gücünü artırmak için, Fransız fabrikalarına pek çok araç ve gereç ve ayrıca deniz tezgâhlarına iki savaş gemisi ısmarlamış olmasmdan meydana gelmekteydi.

Bütün bunlar için her şeyden önce para lâzımdı. Bu para da tabiatıyle ya yabancı devletlerden borç almak ya da yeni vergiler koymak suretiyle sağlanacaktı. Bu, halk için taşınılmaz yeni yükler ve ıstıraplar getirecekti. Aslında, Osmanlı devletinin bir parçası bulunan, öteki dış meseleleri gibi, savunması da Osmanlı devletinin sorumluluğu altında olan bir eyalet için, böyle başına buyruk davranmak hükûmeti hiç de memnun etmiyordu.

Bundan dolayı, sadrazamlık makamından Mısır hıdivliğine özel bir buyruk yazıldı. Yapılan bu siparişler konusunda gerekli bilgiyi vermesi kendisinden resmen talep edildi. Çünkü, İsmail Paşa Avrupa'da kapı kapı dolaştırdığı memurlarla, türlü propaganda ve vaatlerde bulunuyor, Mısır için çok geniş ölçüde gümrük indirimleri uygulayacağını bildirerek, isteklerinin gerçekleşmesi için ilgili çevrelerden yardım dileniyordu.

Bu yüzden, gerek Rusya, gerek onun paralelindeki bazı devletler ve merkezler bu yeni «Şark Meselesi»ni olanca güçleriyle desteklemekte idiler. Avusturya devleti, güney sınırlarında bazı siyasî yenilgilere uğramıştı. O da bu yenilginin etkilerini silmek için işe karışmıştı. Rusya ile Avusturya arasında gizli görüşmeler yapıldığı söyleniyordu. Bu görüşmelerin ortak amacı, Osmanlı devleti aleyhine olmak üzere, Mısır'a bazı tavizler tanımaktı. Hatta, İstanbul'daki Mısır posta şubesi üzerine, sonraları Fran-

sızca (Posta Egjptien İmperiale) (1) tercümesi diye tevil edilen (Posta-i Mısrıyye-i Şahâne) (2) cümleciği yazdırılmış, bununla da yetinilmeyerek, bu konu Mısır camilerindeki hutbelere kadar sokulmuştu (3).

İşte, işler ancak böylesine çığırından çıktıktan sonradır ki Bâbıâlî, birdenbire, bulunduğu unutulma ve bir tarafa itilme köşesinden başını çıkarıp göstermişti. Şimdi, Mısır Hıdivinin Avrupa'da yaptığı ve yapacağı bütün teşebbüsler toptan red ve protesto ediliyordu.

Aradan birkaç gün geçtikten sonra, bu protestonun bütün hüküm ve maddeleri Avrupa gazetelerinde ilân olunduysa da, o tarihte çok sınırlı bulunan yabancı dil bilenler dışında, yine de bütün müslüman dünyası bundan habersiz kaldı.

Şurası bir gerçektir ki, bu kritik dönemde, Yeni Osmanlılar'ın devlete gerçekten büyük hizmet ve yararlıkları görülmüştür. Çünkü, mesele —her şeyden önce— devletin ana hukuk kurallarını ilgilendiriyordu. Bundan dolayı, şimdilik, aradaki anlaşmazlığı bir yana bırakıp hükûmeti desteklemek gerekliydi. Yeni Osmanlılar da bunu yaptılar; bütün şiddetli çıkışlarına rağmen, ihtiyatı da elden bırakmayan hükûmeti, Avrupa'dan, çok cesur ve pervasız bir dille desteklediler. Öyle yayınlarda bulunuyorlardı ki her satırlarında Osmanlı devletinin hakları madde madde savunuluyor, Mısır Hıdivine, lâyık olduğu ve hak ettiği silleler indiriliyordu.

Hürriyet gazetesi, Osmanlı ülkesindeki geniş halk yığınlarını bu çok ciddi ve önemli meseleden haberdar etmek için, ardarda birkaç sayısını hep bu konuya ayırmıştı. Devamlı olarak konunun çeşitli evrelerini ele alıyor, bunları enine boyuna yorumluyor ve memleket halkını uyarmaya çalışıyordu.

Bâbıâlî, bir zamandır o duruma düşmüştü ki, ufak tefek olayları, hatta bazan daha büyük siyasî meseleleri mümkün olduğu

---

(1) «Mısır İmparatorluk Postası» anlamına.

(2) «Osmanlı Devleti'ne Bağlı Mısır» gibi bir anlama.

(3) Eski müslüman devletlerde camilerde yapılan vaazlarda en başta hangi devletin ve hükümdarın adı edilirse, o devlet ve hükümdarın o ülkedeki egemenliği belirtilmiş olurdu. Hıdiv İsmail Paşa'nın, hutbelerden Osmanlı devleti egemenliğini belirten sözleri de kaldırma çabasına giriştiği anlaşılıyor.

kadar idarei maslahatla geçiştirmeye alışmıştı. Ama, şimdi bu tutumundan sıyrılmış, işi ilk ağızda protestoya kadar vardırmıştı. Bu da, işin çok tehlikeli bir yöne doğrulmuş olduğunun belirtisiydi. Anlaşılıyordu ki, Mısır, Osmanlı devletinden kopmak için, elinden gelen çabaları göstermekteydi. Avrupa devletlerinin onu kışkırtması ve desteklemesi ise, tabiatiyle, Osmanlı İmparatorluğunu iyiden iyiye zayıflatmak amacına dayanıyordu. Bundan dolayıdır ki Bâbıâlî verdiği protesto notasında, Mısır politikası bu hal üzere devam edecek olursa, vaktiyle Avrupa'nın bilgisi ve onayı altında bu ülkeye verilmiş bulunan Mehmet Ali Paşa fermanından sonra —sadece padişahın özel bir lûtfu olarak verilmiş— ne kadar imtiyazlar varsa hepsinin bir kalemde yeniden geri alınılacağı tehdidinde bulunulmuştu.

Bu Mısır meselesinin Yeni Osmanlılar'la gerçekten bazı özel ilgi ve ilişkileri bulunmaktadır. Bundan dolayı, ona dair verilecek bilgilere bir dayanak olmak üzere, burada meselenin tâ ilk başlangıç dönemlerine kadar bir göz gezdirmede fayda görmekteyiz.

Mısır Hıdivi İsmail Paşa, o sene, yani 1869 yılı yaz aylarında, Avrupa'ya bir gezi yapmıştı. Bu gezi konusunda Avrupa gazetelerinde pek garip yorumlar ve havadisler görülmekteydi. Yazılanlara göre, bu gezide İsmail Paşa, birçok Avrupa devlet başkanlarını Süveyş kanalının açılma törenine davet ediyordu. Ayrıca, büyük devletlerle —sanki kendi de özgür bir devletmiş gibi— birtakım anlaşmalar yapmaya çalışıyordu. Halinden ve davranışlarından o anlaşılıyordu ki —hukuk açısından imkânsız olsa bile— fiilen kendini özgür bir devlet olarak tanıtmak ve kabul ettirmek için elinden geleni ardına koymuyordu. İşin aslına bakılacak olursa, Mısır hıdivlerinin bu eğilimleri öyle pek yeni bir şey de değildi.

Bilindiği gibi, Mısır'da Mehmet Ali Paşa'dan sonra başlayan idare tarzının, daha ilk yıllarında, gizli ve sinsi bir egemenlik arzusu valilerin kalbinde kendini göstermeye başlamıştı. Halifelik ve padişahlık makamına özel bir saygı duyarmış gibi görünerek padişahı Mısır'a davet etmek, padişaha hediye olarak pek değerli yatlar yollamak ise İsmail Paşa'nın bu alandaki yeni kurnazlıklarıydı. Dış görünüşte, İstanbul'un her türlü fikir ve emellerine paralel bir tutum takınılıyor, bunun ardında Mısır'da her fırsatta

yeni bir egemenlik adımı atılıyordu. İsmail Paşa, bu arada, vaktiyle Mehmet Ali Paşa'ya verilen fermana bütünüyle aykırı bir yeni ferman da elde etmişti. Kısa bir süre sonra, hükümsüz sayılmakla birlikte, Mısır'da bir çeşit millet meclisi açmış, böylece halka özgürlük verdiğini göstererek Avrupa devletlerinin sempatisini kazanma yoluna başvurmuştu.

Hasılı, bu Hidiv, iş başına geçişinden sonra, sadrazamlık makamında dediği dedik olan çok nüfuzlu bir veziri bile kazanmış, bu nüfuzlu adamı para kuvvetiyle doyurmuş, sonuç olarak her neye teşebbüs ettiyse hepsini gerçekleştirmişti.

Ama, ne zaman ki Girit meselesi ortaya çıkmıştı, bir süre için, işler duralar gibi olmuştu. Ne var ki kurnaz İsmail Paşa, bunun da bir işe yarar kulpunu bulmakta gecikmedi. Bir zamanlar büyükbabasının yaptığı gibi, bu sefer de kendi ayni yola girdi ve övünç verici bir hizmet sayarak, adaya bazı Mısır askerleri yolladı. Ama, aslında bu da bir taktikti. Nitekim, aradan çok geçmeden, bu asker yollamanın da içyüzü meydana çıktı. İsmail Paşa, öyle olmaz ihtiraslar peşinde koşmaktaydı ki, Girit'e asker yollayışının asıl sebebi bağlı bulunduğu devlete hizmet etmek için değil, Yunanlıların kapmak istedikleri bu toprağı ileride Mısır'a katmak içindi. Onun bu gizli niyetleri, kısa bir süre içinde, Osmanlı devletince anlaşıldı. Bunun sonucu olarak —değil yaptıklarının— yapmak istediklerinin bile önüne setler çekilmeye başlandı. İsmail Paşa, umduklarının hiç bir zaman gerçekleşemeyeceğini anlayınca derhal askerlerini Girit'ten geri çekti. Bu geri çekiş kendisinin içyüzünü İstanbul hükûmetine iyiden iyiye tanıttı. Ve ancak bundan sonradır ki, Bâbıâlî, o zamana kadar bu eyalete ve bu adama karşı verdiği tavizlerden ötürü pişmanlık duymaya başladı.

Mısır ve İsmail Paşa, ondan sonra da emellerinden vazgeçmedi. Girit'te Rumlarla bazı meseleler çıkardı. Para ve tehdit gücüyle bunların bir kısmından kazançlı çıktı. Fakat, her şeye rağmen, elde ettikleriyle kanaat edemiyordu. Daha değişik yollara başvurdu. O zamanın bazı gazetelerinde yazıldığı ve devlet arşivlerinde de belgeleri bulunduğu üzere, İstanbul'a bazı gizli görevliler yollamak ve İstanbul'daki bazı büyük memurları satın almak suretiyle, Bâbıâlî'nin düşündüklerini ve yapacaklarını önceden öğrenip

buna göre tedbirler aldı (1).

Şimdi, İsmail Paşa'nın bütün düşüncesi Mısır'ı egemenliğe kavuşturup ülkenin mutlak hükümdarı olmaktı. Hırsı ve azameti o dereceye varmıştı ki —Süveyş Kanalı'nın açılmasını fırsat bilerek— Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon'u takliden Avrupa hükümdarlarını ayağına getirtmeye çabalıyordu. Böylece, Mısır'ın itibarını, o zamanın en güçlü devletlerinden biri bulunan, Fransa'nın derecesine yükselteceği düşüncesindeydi. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu düşündüklerinden bir kısmını pekâlâ gerçekleştirdi de. İş bu derecelere geldikten sonradır ki Bâbıâlî ancak uyandı ve o meşhur protesto notasını kaleme aldı.

Mısır'ın giriştiği bu pervasız teşebbüslerle Bâbıâlî'nin hareketleri birbiriyle karşılaştırılacak olursa derhal anlaşılır ki birincisinin ne hukukî bir dayanağı vardır, ne de düşündüklerini gerçekleştirmek kabiliyeti... İkincisi ise tamamıyle onun aksidir.

Mısır'ın giriştiği teşebbüsler haksızdı; çünkü, Mısırlılar katıksız bir millet olmadıkları gibi, Osmanlı devletinin resmî dinî olan Müslümanlıkla da ayni dinden idiler. Halkının pek çoğunun konuştuğu dil de, yine imparatorluk halkının büyük çoğunlukla konuştuğu Türkçe ve Arapça'ydı. Öte yandan, ortak amaçlar bakımından ana devletle kendi arasında tam bir kader birliği ve bağlantı vardı. Bu teşebbüs, bir milletin bir parçasını, bile bile ve zorlayıcı hiç bir sebep yokken, ana parçadan ayırmak demekti ki, bir vücudun organlarından herhangi birini, durup dururken, koparıp atmaya benzetilebilirdi.

Evet, haksızdı. Çünkü, Osmanlı ülkesinin, tahtta oturan meşrû bir hükümdarı bulunurken —o zamanın mutlak idare tarzı itibariyle— ona resmen bağlı bir valinin, onun adına, başka devlet hükümdarlarını ülkeye davet etmeye hiç bir şekilde yetkisi yoktu. Hatta, isterse bu davetin sebebi tarih boyunca birbirinden ayrı bulunan iki büyük denizin insan eliyle birleştirilmesi gibi çok önemli bir tören için bile olsa.

---

(1) Sadaret mektupçusu Kenan Bey'den, dahiliye kâtibi Saip Bey'e kadar falandan ve filândan yirmi yedi kişiydi ki, bunların en az maaş alanlarının aylıkları on bin kuruştu. Hal böyle olmakla beraber, yine de velinimetleri olan Osmanlı devleti aleyhine çalışan bir adama devletin sırlarını satıyorlardı (Yazarın notu).

Bu durum, sadece o zaman için değil, bugün için de böyledir ve Mısır'a davet edilecek bir hükümdarın —hıdivden önce— padişahımız tarafından çağrılması gerekir. Mısır'ın dış ülkelerle yapacağı her türlü anlaşma ve ticarî mukaveleler için önce padişahımızın izni alınmalıdır (1) Yoksa, kendisine bazı imtiyazlar verilmiştir diye, her fırsatta bu imtiyazları kötüye kullanmak ve imparatorluğa bağlı olmaktan kurtulmak yollarını aramak dürüst bir davranış olarak nitelenemez. Dünyanın, bizden başka, hiç bir devletinde eyalet valiliklerinden birinin yabancı devletlerle böylesine resmî muamelelere giriştiği ne görülmüştür, ne de usul ve kurallara uyar.

Bir vali siyasî nezaket sınırlarını aşıp bu türlü davranışlara girse bile, resmî uygulamada bunun geçerliliği yoktur. Mısır'a bu türlü özgürlükler vermek onu özerklikten çıkarıp başlı başına egemen bir devlet haline getirmek demektir. Osmanlı devletinin bütün Avrupa devletlerince kabul edilmiş ve yazılı anlaşmalara bağlanmış bir ülke birliği vardır ki Mısır'ın giriştiği teşebbüslere göz yummak, bu ülke birliğini zedelemek ve en azından ona toz kondurmak anlamına gelir. O takdirde, sadece Türkiye ve sadece Mısır eyaleti değil, bütün bu anlaşmalarda imzaları bulunan devletler de «Devletler Hukuku» hükümlerini çiğnemiş, onunla çelişkiye düşmüş olurlar.

Böyle bir uygulamanın geçerliliği yoktur. Çünkü, istenilen şey öylesine önemlidir ki, bunun akça ile bohça ile elde edilmesini ummak pek hayâl genişliği sayılır. Mesele bu seviyenin çok üstündedir. Israr edilirse iş sonunda silâha dayanır. Bu ise, dünyada barış ve düzenin esas ruhu sayılan güven duygusunu ortadan kaldırır, en sonunda, bütün Avrupa için tehlikeli bir darbe haline kadar gelip dayanır (2).

Böyle bir uygulamanın geçerliliği yoktur. Çünkü, Osmanlı

---

(1) Eserin Tasvir-i Efkâr'*da tefrika edildiği 1909-1910 yıllarında Mısır, hukuk bakımından, hâlâ Osmanlı devletinin bir özerk eyaleti sayılmaktaydı.*

(2) Ve bu yıllarda İngiltere, el altından, Mısır'da kışkırtmalar düzenliyordu. Yazar, geçmişin olaylarını çözümlerken, günün olaylarına da gizli kapaklı temas etmekten kendini alamamıştır. Bu yazılardan sekiz yıl sonra Mısır İngiltere mandası altına girecektir. Ş.K.

devletinin vücut organlarından birini koparmaya kim teşebbüs edecek olsa, bütün Avrupa'yı —hiç değilse bunun önemli bir çoğunluğunu— derhal silâha sarılmış olarak karşısında bulacaktır (1).

Bilindiği gibi, siyasî haritalarda bir şekli başka bir şekle dönüştürerek, içindeki renklere yeni bir renk daha katmak pek öyle, sanıldığı kadar, kolay değildir. Pergeli ele alıp şöyle oraya buraya dolaştırmakla bu iş olup bitmez. Bunun için nehirler kadar kanların dökülmesi gerekir. Öte yandan, Osmanlı ülkesinin tamlığı ve bütünlüğü günümüzdeki siyasî dengenin en oturmuş temellerinden biri kabul olunmuştur.

Böyle bir uygulamanın geçerliliği yoktur. Çünkü, zavallı Mısır halkının büyük çoğunluğunu teşkil eden zavallı Fellâhların yüklendikleri ağır vergiler, karşı karşıya bırakıldıkları aşırı işkenceler ve bunun sonucunda göklere kadar yükselen feryatları artık Avrupa'nın her tarafına kadar ulaşmış yayılmış olduğundan, hemen hemen, bütün dünya kamu oyu Mısır hükûmetinden nefret etmiş durumdadır.

Böyle bir uygulamanın geçerliliği yoktur. Çünkü, Avrupa işe karışmadığı takdirde, Mısır'la Osmanlı devletinin askerî güçleri arasındaki farkın ne kadar büyük olduğu derhal göze çarpar. Hele ki bugün o ülkenin yönetiminin dizginleri Mehmet Ali Paşa ve onun oğlu İbrahim Paşa gibi gerçekten başarılı kimselerin elinde bulunmamaktadır. Şimdi, artık Avrupa'da özel görevlilerle özel çevrelerde yaptırılan yeni silâhlar, bir yeni «Nizip Savaşı» daha ortaya koyamaz (2). Bizim büyük çaplı ve büyük güçlü toplarımız son model iğneli tüfeklerimiz vardır. Mısır askerinin düşman karşısındaki direnişi (!) ise Girit'te tecrübe olunmuştu.

Devletin nasıl bir tutum ve davranış içinde bulunacağı konusuna gelince: Onun bunda olan hakkı aslâ inkâr kabul etmez. Mısır'ın Avrupa'da kapı kapı dolaşarak egemenlik araması, önce, bir isyan sayılır. Sonra, bu konuyu gerçekleştirmek için tâ Rusya'ya kadar başvurması ve memleketimizin bu tabiî düşmanı ile

---

(1) Birkaç yıl sonra çıkan Birinci Dünya Savaşı, yazık ki, yazarın bu ümitlerdeki hayâlperestliğini acı bir şekilde ispatlamıştır.

(2) Mehmet Ali ve İbrahim Paşa'nın Osmanlı ordularını yenerek Anadolu içlerine kadar ilerlemesine işaret ediliyor. Ş. K.

işbirliği yapmak sevdasına düşmesi bir ihanet karakteri taşır. Üçüncü olarak, bağlı bulunduğu padişahtan nezaketen olsun, izin almaya lüzum görmeksizin yabancı hükümdarları ülkeye davet etmesi ve mevcut anlaşmaları kendi kendine değiştirmeye yeltenmesi, saltanat makamını fiilen artık tanımamak anlamına gelir.

Durum bu dereceye varınca, bütün bu olup bitenlerden dolayı, Osmanlı devleti de istediği gibi hareket etmekte tam bir haklılık ve serbestlik kazanmış olur. Çünkü anlaşmalara dayalı hakkını, şanını ve şerefini korumak onun da en belirgin hakkı ve görevidir. Kaldı ki, Mehmet Ali Paşa'ya verilen fermandan sonra olan bütün müsaadeler, yabancıların aracılığı ve baskısı ile değil, Bâbıâlî'nin kendi rızasıyle verilmiş olduğundan dolayı, karşı taraf nankörlük gösterirse bunları istediği anda geri almak elbette onun için zor bir mesele değildir.

Bâbıâlî'nin protesto notası vermek suretiyle giriştiği teşebbüse gelince, bunun gereğinde yürürlüğe konulmasında hiç bir sakınca ve engel yoktur. Çünkü, yukarıda da belirtildiği üzere çeşitli kuvvetler bakımından Mısır, elbette koca Osmanlı devleti ile boy ölçüşemez. Bugünkü durumda ise aradaki fark nedir? Bizde para azdır, onlarda ise hiç yoktur; bizde halk ezilmiş durumdadır, onlarda ise ezilmiş değil mahvolmuş haldedir.

Sonra, vaktiyle iki olağanüstü zeki ve kabiliyetli devlet adamının etkisinde kalarak onların halka karşı yaptıkları büyük hizmetlere meftun kalan Araplar, şimdi onların yerindeki değersiz valileri gördükçe, bunlardan nefret etmektedirler. Mısır'da kamu oyu hıdivlerin o derece aleyhine dönmüştür ki İstanbul'daki halifelik makamının kurtarıcı davranışlarını gördükçe (Tanrı Sultanı Muzaffer Kılsın) duasını etmekte ve ilk fırsatta onlara karşı ayaklanmak için tetikte beklemektedirler.

En son ve en kötü ihtimali düşünelim: Mısır ile Osmanlı devleti çarpışacak olsalar, zafer Mısırlılarda kalacak olsa bile, bu sonucun Osmanlı devletini adamakıllı zayıflatacağını ve Rusya'nın yeni iştah ve saldırılarına yol açacağını çok iyi bilen büyük Avrupa devletleri elbette bu sonucu elleri kolları bağlı beklemeyeceklerdir (1).

---

(1) 1839 da İbrahim Paşa'nın Anadolu içlerine Kütahya'ya kadar gelmesi üzerine, Rusya Türkiye'ye yardım bahanesiyle İstanbul'a asker

Bir de şurası var: Mısır Hıdivi teşebbüse geçmek için pek münasebetsiz bir zaman seçmiştir. Bugün, Osmanlı devleti, Avrupa için son derece büyük önem taşımaktadır. Öyle ki Giritliler ve Yunan hükûmeti, birçok devletler tarafından desteklenen «milletlerarası birlik ve beraberlik» davasıyla ortaya atılmış oldukları halde, batılı devletler bunların isteğini hoşgörürlükle karşılayamamaktadırlar. Batılılar şöyle dursun, Rusya bile bu konuda onları himayeye cesaret edememiştir. Onların hıristiyan olması bile, baştanbaşa hıristiyan bulunan Avrupa devletler topluluğunda büyük bir etki hasıl edememiştir. Bu noktaları, bu kadar zamandır Avrupa başkentlerini dolaşan ve İsmail Paşa adına onlara kur yapan Nubar Paşa akıl edememiştir. Doğrusu bu durum gerçekten şaşılmaya değer bir noktadır.

Hasılı Osmanlı devleti ve İstanbul hükûmeti, hiç olmazsa şu son tutum ve davranışı ile olsun, eskiden beri işleye geldiği hatalı siyasetten dönmüş, devletin yararına uygun bir politika izlemeye başlamıştır. Bundan sonra gereken, Mısır idaresini ve idarecilerini — yetkili bulundukları salâhiyet çerçevesine yeniden sokuncaya kadar — bu yolda sebat etmekten ibarettir.

Eğer, bu sefer de —yeniden ve uzun uzun açıklamalarına lüzum görmediğimiz— şu eski yersiz dostluk ve bağlılıklara, daha doğrusu İsmail Paşa'ya karşı yenilgilere karşı durulamayıp da yeniden tolerans yollarına sapılacak olunursa, çok kuvvetli bir ihtimalle, son fırsat da elden kaçar ve artık giderilmesi imkânsız kayıplara uğranılır.

* * *

Hürriyet gazetesi, Mısır meselesinde Osmanlı devletinin haklarını sonuna kadar savunmayı kendisi için en başta gelen görevlerden biri olarak bellemişti. Bundan dolayı, devamlı olarak, bu konuda yayınlar yapmaktaydı. İsmail Paşa'ya gelince, o kendi bozuk ayarlı terazisinin her yerde geçerli olduğuna inanan bir kimseydi. Bundan dolayı, bu adam Yeni Osmanlıların yurt severlikten kaynayan yazılarını başka türlü yorumluyor; onları sadece rakibi

---

yollamıştı. Bunun üzerine, telâşlanan başlıca Avrupa devletleri işe karışmışlar, Mısır'a bazı imtiyazlar verdirerek İbrahim Paşa'yı geri çekilmeye, Rus kuvvetlerini de İstanbul'u terke zorlamışlardı. Yazar aynı durumun tekrarlanabileceğine işaret etmek istiyor. Ş. K.

Fazıl Mustafa Paşa'nın kişisel menfaatlerini destekleyen rasgele bir insan yığını gibi görüyordu. Böyle bir kanaate saplandıktan sonra bu konuda kendince bir denemeye girişmek istedi. Onlara, Fazıl Mustafa Paşa'nın verdiğinden daha tatminkâr maaşlar verecek, başka bir deyişle Yeni Osmanlılar'ı para ile satın alacaktı.

O sıralarda Namık Kemal Brüksel'de, Agâh Efendi'nin yanında misafir bulunuyordu. Vakit temmuz, havalar da son derece sıcaktı. Ostend'da bir süre serin vakitler geçirip dinlenmek ve deniz banyoları da almak için Agâh Efendi, Ziya Bey'i Belçika'ya çağırmış, Ziya Bey de giderken Namık Kemal'i beraberinde götürmüştü. Ostend'da tatlı bir dinlenme yapan Namık Kemal **Hürriyet**'in makalelerini burada yazıyor ve posta ile Londra'ya gönderiyordu.

Öte yandan, İstanbul'dan hem Namık Kemal'e hem de Ziya Bey'e hemen her gün kucak kucak mektuplar geliyordu. İngiliz ve Avusturya postaları bu mektup işinde pek işe yarıyorlardı. Avusturya postaları —konu kendi memleketlerini ilgilendirmiyorsa— pek namuslu idiler. Ne en basit bir mektubu bile kaybediyor, ne de bunlardan herhangi birini açıyorlardı. Sadece **Chambre Noire** denilen karanlık odalarda, kendi memleketleri ile ilgili mektupları kontrol ediyorlardı; o da her zaman değildi.

Mısır meselesi İstanbul halkına pek ağır gelmişti. Çünkü halk, Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile Nizip bozgunluğunu ve bu mesele dolayısıyla Sultan Mahmut gibi yüce bir padişahı kaybetmiş olduklarını daha yeni yeni öğreniyorlardı. O zamanlar, haberleşme ve toplumu ilgilendiren büyük çalkantılı olayların yaygınlaşması ve geniş yığınlara kadar intikal etmesi için aradan böylece yirmi otuz yıldan çok bir süre geçmesi gerekiyordu. İkinci Sultan Mahmut'un Nizip bozgununu öğrenmesi üzerine, yüreğine inerek ölmüş olduğu söylentisi halkı son derece mustarip etmişti. Bütün bunların sonucu olarak, Türk milleti, Mehmet Ali hanedanına büyük bir nefretle doluydu. Bu hanedana karşı duyulan kin ve nefretten sadece Fazıl Mustafa Paşa ayrık tutuluyordu. Onu da hem Mısır'dan kopmuş olduğu, hem de hürriyet fikirlerini ve o fikirlerin savunucularını desteklediği için sayıp sevmekte idiler.

Fazıl Mustafa Paşa, İstanbul'dan sürgün şeklinde çıkarıldığı zaman, onun bu duruma düşürülmesine sebep olanlara lânetler okuyan halk - tuhaftır ki - üç yıl sonra geri dönüşüne de memnun

olmamıştı. Çünkü, onun İstanbul'a tekrar gelişi bir çeşit hükümetle anlaşması demekti. Öte yandan, Avrupa'da kalacak olsaydı Yeni Osmanlılar'ın gücünün daha da artacağına inanıyorlardı. Halka göre en tehlikeli bir ihtimal de Paşanın İstanbul'da yeniden hükümette görev alması idi. Eğer, bu korktukları şey gerçekleşirse Avrupa'daki Yeni Osmanlılar'a yaptığı yardımı kesmesi, onların yayın organlarının artık işleyemez hale gelmesi işten bile değildi.

Şurası gerçektir ki, Türkiye'de henüz oluşmuş ve gelişmiş bir oyunun henüz bulunmadığını ileri sürenler, bu görüşlerinde pek de haklı sayılmazlardı. Öyle çevreler vardı ki bunlar kamuoyunu hor hakir görüyor ve onunla alay ediyorlardı. Şurasını unutuyorlardı ki, kamuoyunu hor hakir görmek, böyle bir şeyin varlığının en belirgin belgesiydi. Çünkü, mevcut olmayan bir şeyle alay etmek, onu hor hakir görmek elbette mümkün değildi.

Sen, ben herhangi bir fikir ve durumu nasıl tahlil ve muhakeme edebiliyorsak, elbette ki şu bu, o da aynı şeyi yapacaktır ve yapmaktadır. İşte, bunların birikip şu ya da bu düşünceye ve eğilime yönelmeleri kamu oyundan başka ne olabilirdi?

Asıl mesele, kamu oyunun herhangi bir olay hakkında vereceği yargının gerekli çevreler üzerinde etkili olup olmayacağıdır. Bunu ise siyasî ve toplumsal eğitimden beklemek gerekir ki o da fertleri bu hususta geliştirip olgunlaştıracak çeşitli okulların açılmasına bağlıdır.

Evet, halk Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönüşünü pek olumlu karşılamamıştı. Bu dönüşten özgürlük mücadelesinin zayıflayacağı sonucunu çıkarmışlardı. Çünkü, değil mi ki ortada şimdi bir Mısır meselesi vardı, eğer bu mesele hıdiv İsmail Paşa'nın aleyhine sonuçlanırsa, Hükümet, bu sefer ister istemez, vaktiyle değiştirdiği veraset usulünü bir ikinci defa tekrar değiştirecek ve Mustafa Fazıl Paşa'nın elinden alınmış haklarını ona yeniden geri verecekti. İsmail Paşa, Avrupa'ya güvenip de tuttuğu yolda inat ederse, devlet onu, paldır küldür, azledebilirdi. Bundan sonrası ise Fazıl Paşa'nın hıdivliğe getirilmesi demekti. Hıdivliğe getirilen Mustafa Fazıl Paşa, elbette kendisine bu iyiliği yapanlara, yani Bâbıâli'ye minnettar olacak ve onların sözünden dışarı çıkamayacaktı. Netice olarak, hürriyet mücadelesi veren Yeni Os-

manlıların maddî manevî destekleyicisi olan bu paşa ortadan silinmiş bulunacaktı.

Gerçi bazıları: «İsmail Paşa hıdivlikten azledilse bile bu görev onun oğlu Tevfik Paşa'ya verilir.» demekteydiler. Fakat, bu pek uzak bir ihtimaldi. Çünkü, Osmanlı devleti, tabiatıyle, hidivlikten azlettiği bir adamın oğlunu aynı makama getirmezdi.

İşte, başta İstanbul halkı olmak üzere, Türkiye kamuoyu bunları düşünüyor, bu tasalarla dolup boşalıyordu.

FELÂTUN PAŞA

Hıdiv İsmail Paşa'nın bir Felâtun Paşa'sı vardı ki daima gazete işlerine bakardı. Yani, bu adamın görevi lehte ve aleyhte bulunan ya da bulunması mümkün ve muhtemel olan Avrupa'nın sözü geçer gazetelerini dolaşmaktı. Lehte bulunanları Hıdiv adına mükâfatlandırır, aleyhte olanları türlü vaatler ve menfaatlerle kendi taraflarına çekmeye çalışırdı.

Felâtun Paşa, bir Leh mültecisi idi. Dönüp dolaşıp bir gün kendini Mısır'da bulmuş, yolunu yordamını kollayarak İsmail Paşa'nın güvenilir adamları arasında yer almıştı.

Bu Felâtun Paşa, yine o sıralarda, Brüksel'e gelmiş, **Grand Miroire** adlı lüks otele inmişti. Fakat, bu adamın Brüksel'e gelişi, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin en başta gelen üç önemli üyesinin orada bulunduğunu haber alışından dolayı mı idi, yoksa bir tesadüf eseri mi? Burası belli değildi. Ancak, ilk akla gelen ihtimal şuydu ki, onun bu gezisi Namık Kemal'le görüşmek içindi. Namık Kemal, Yeni Osmanlıların en güçlü ve ateşli bir dil ve anlatıma sahip üyesi olduğu gibi, kendisinin yurt ve ulusseverlik konusundaki ünü de bütün Türkiye'de, Mısır'da, hatta Avrupa'da yayılmıştı.

Felâtun Paşa, Brüksel'e gelmeden Ostend'a uğramış, ondan sonra Belçika'nın başkentine yönelmişti. Şehre gelir gelmez enformasyon dairesine başvurarak Namık Kemal'in nerede oturduğunu öğrenmişti. Öğrendiğine göre Namık Kemal, Rue de Sable'da 44 no. lu evde, Agâh Efendi'nin misafiri olarak kalmaktaydı.

Felâtun Paşa, bir sabah, daha henüz uykuda iken, Namık Kemal'i ziyarete gitmiş ve onun uyumakta olduğunu öğrenince de kartını bırakıp ayrılmıştı.

Bu kart bırakmak, usul bakımından, şu demekti: «Ben sizi

ziyarete geldim, sizin de ziyaretinizi beklerim.» Evet, bu bir usul ve nezaket kuralı idi ama, Namık Kemal onu ne uzaktan ne de yakından tanımadığı için, bu kurallara uymaya lüzum görmemiş, Felâtun Paşa'nın kalmakta olduğu otele gidip onu ziyaret etmeyi ya da kartını bırakmayı düşünmemişti.

Namık Kemal, daha önceleri birkaç kere **Grand Miroire** otelinin büyük salonunda oturmuş, çay içmişti. Bundan dolayı kendi otel idarecilerince tanınmaktaydı. Belki, bunun için olsa gerek, ertesi gün oraya çay içmeye bile gitmemişti.

Fakat, anlaşılan Felâtun Paşa pek mütevazı ve protokol kurallarını fazla önemsemeyen bir kimse olmalı ki, geniş bir tolerans havası içinde, ikinci defa ziyaretini tekrarlamıştı. Bu sefer aldığı cevap ise şuydu: Namık Kemal o gün ilk trenle Brüksel'den Ostend'a gitmişti. Öte yandan, Felâtun Paşa da azimliydi. O da, öğle trenine binmiş ve akşam saatlerinde Ostend'a varmıştı. Galiba tesadüfler (!) pek uygun gitmekteydi ki bu sefer tam Ziya Bey'le Namık Kemal'in kalmakta bulundukları otele inmişti. Bu sefer aradığı adamla bir sofrada olacağını, otelin misafirler listesini ve o gün gelen yolcuların isimlerini incelediği sırada öğrenen Felâtun Paşa - Namık Kemal'in fizik kişiliğini de araştırıp öğrendiği için - tabldotta mutlaka ve mutlaka onun sağında ya da solunda yer almak imkânını elde etmişti. Hatırı sayılır bir bahşiş verdiği için de, görevliler kendisini Namık Kemal'in solundaki sandalyeye oturtmuşlardı.

Yemekte, Namık Kemal'in sağında Ziya Paşa bulunuyordu. İki dost yemek esnasında samimî ve temiz Türkçeleri ile aralarında konuşuyorlar, bin bir dereden su getirerek her şeyden söz ediyorlardı.

Gerçekten, kurnaz bir Polonyalı olan Felâtun Paşa, bir süre onları dinledikten sonra, Namık Kemal'e hitap etmiş, çok rahat Fransızcası ile :

— «Affedersiniz, efendim,» demişti, «bendeniz oldukça Türkçe bilmekteyim. Eğer, özel hayatınıza ve özel durumunuza ilişkin şeylerden bahsedecek olursanız ister istemez onları duymuş ve öğrenmiş bulunacağım. Bundan dolayı durumu size bildirmeyi bir nezaket borcu saydım.»

Namık Kemal, kişiliğini ve kimliğini bilmediği bu adama, gösterdiği ahlâk ve faziletten dolayı teşekkür etmiş, böylece araların-

da bir sohbet kapısı açılmıştı. Yemekten sonra da kahvelerini her üçü birlikte otelin terasında içmişlerdi. Kahve faslı hayli uzun sürmüş, arada bir hayli sohbet edilmişti.

Kurnaz herif, en azından bir iki saat süren ve bu süre içinde pek çok siyasî ve toplumsal konulara değinilen sohbetten sonra, konuşmaları bitip de tam ayrılacakları zaman Namık Kemal'den - güya bilmiyormuş gibi - adını sormuş, öbürü adını söyleyince de büyük bir şaşkınlık geçirmişçesine :

— «Efendim, şimdi anlıyorum ki ben gerçekten talihli bir adammışım. Ben de sizi daha önce Brüksel'de aramış olan Felâtun'um. Orada görüşmek nasip olmamıştı. Tesadüfe bakınız ki ben de Ostend'a geleceğim, sizinle aynı otele ineceğim, raslantı bizi bir sofranın çevresinde yan yana oturtacak, karşılıklı kimler olduğumuzu bilmeksizin üç saatten fazla sizlerin tatlı sohbetlerinizden lezzet alacağım. Bundan cidden memnunum.» demişti.

Namık Kemal, oldum olası gıllı gışı olmayan, saf kalpli, temiz yürekli bir insandı. Bundan dolayı, karşısındakinin bu sözlerini bir gerçek olarak kabul etmişti. İleride de görüleceği üzere, özel ahlâk ve karakter yönünden, Ziya Paşa'nın tam zıddı bir özelliğe sahipti. Yeni Osmanlıların bu iki en önemli elemanını birbirlerinden ayıran en belirgin nokta bu karakter farkıydı.

Ziya Paşa, bir bakıma içinden pazarlıklı ve her şeyin önünü sonunu önceden hesaplayan, uzağı görür bir adamdı. İlk karşılaştığı adama aldanmış, ona hayran kalmış gibi görünür, onunla samimî dostluk kurmuş bir tavır takınır, böylece karşısındakinin âdeta kalbine girerdi; fakat başlangıçta bu tutumu, onun karşısındakini tartmak için giriştiği bir taktikti. Yoksa, pek çok tecrübelerden geçirip, enine boyuna incelemeden, onu katiyen gerçek dostları arasına sokmazdı.

Namık Kemal ise, kim olursa olsun, kendisine ve tuttuğu yola yakınlık gösteren kimseye - kırk yıllık denenmiş dostuymuş gibi - birden olanca saflığı ile açılır, içinin bütün sırlarını onun önüne döküp saçardı. Yani, birincisi daima karşısındakine karşı kuşkulu, ikincisi daima ona karşı inanmaya eğilimliydi.

Sonuç şudur ki: Çoğu zaman Ziya Paşa haklı ve kazançlı çıkar, Namık Kemal büyük ziyanlara uğrardı. Eğer bu ziyan salt kendi hesabına kalacak olsa, «Cezasıdır, erken güvenmenin cezasını çeksin,» denilebilirdi. Fakat, pek çok zaman, her şeyden ve

herkesten önce bizzat kendinin kutsal bildiği siyasî amaçlarla ilgili olur, yani geniş zararı Yeni Osmanlıların düzeni çekerdi. Nitekim, ilk başta Kâni Paşazade Rifat Bey'e karşı - Namık Kemal'in öncülüğü ile - gösterilen güvenin sonu hiç de hayırlı olmamış, bu adam cemiyet için ilk nifak tohumlarını eken kişi rolünü oynamıştı.

Agâh Efendi'ye gelince, o da başka bir tipti. Bu zat, son derece kötümser yaratılışlıydı. Alabildiğine içine kapalıydı. O nedenle hemen her konuda, kıyıda ve ilgisiz kalırdı. Ne var ki gerçekten sağlam, ilerisini inceden inceye hesaplayan bir duygu ve düşünce sistemine sahipti. Özellikle, kötümser konularda yaptığı tahlil ve muhakemeler pek isabetli çıkardı; bu hususlar onun karakterinin hiç yanılmaz dayanakları olduğundan, zaten yanılmasına imkân olmazdı.

Agâh Efendi çok konuşmaktan fazla, konuşulanları bir köşede sessizce dinlemeyi tercih ederdi. Protokol kurallarından, tantanalı ve gösterişli yaşayıştan hoşlanmazdı. Bir köşede unutulmuş gibi kalmak onu âdeta mutlu ederdi. Çok uysal, uysal olduğu kadar da insanlardan kaçan bir tutumu vardı. Esasen bu sebepten dolayı ne Londra'da, ne de Paris'te oturmayı istemiş, Brüksel'de yaşamayı tercih etmişti. Belçikalıların Franko-Flaman ahlâkının karışımı olan bir karakterde bulunmaları onu çekmişti. Yani «Flagmatik» denilen bu soyu kendi duygu ve düşüncesine çok yatkın bulup Avrupa'da kaldığı sürece, onların içinde kaybolmayı öngörmüştü.

Agâh Efendi'nin Brüksel'i tercih edişinin ikinci bir sebebi daha vardı; bu da postacılığa olan merakı idi.

'İnsan, ne olacaksa onunla birlikte doğar,' derler. Zavallı Agâh Efendi de, bugün bile doğru dürüst bir postası bulunmayan bir memlekette dünyaya gelmişti. Sultan Abdülaziz'in ilk saltanat yıllarında Türkiye'de bir Posta Nazırlığı kurulduğu vakit bu nazırlığa ilk olarak kendi getirilmişti. 1861 yılında - dünya ülkeleri arasında ilk sırada - Türkiye'de ilk defa olarak posta pullarını o bastırmıştı.

Posta nazırı olarak Agâh Efendi'yi en tedirgin eden husus, özgür bir memleket olan Türkiye'de, birçok batılı devletlerin özel postaneleri bulunması olmuştu. Gerçek ve özden bir yurtsever, ileri bir aydındı. Bundan dolayı ülkede yabancı postaneleri ka-

patmak için elinden gelen çabayı göstermişti. Hükümetin bu meseleyi resmen başaramayacağını anladığı için işi şahsî teşebbüse ve kurnazlığa dökmüş, bazı elçiliklerle uyuşma sağlayarak, devletten habersiz onların olumlu cevaplarını elde etmişti. Tam sonuca varılacağı sıralarda - öteki genç aydınlar gibi buna da düşman olan - Âlî Paşa durumu öğrenmiş ve resmî bir parafeden ibaret kalan bu çok hayırlı meseleyi: «Osmanlı Devleti bugün çok zor şartlar içinde bulunmaktadır; bu durumda yabancılardan böyle bir istekte bulunmak fayda yerine zarar getirir.» sözleriyle bir kalemde çürütüp atmıştı. Çürütüp atmıştı; çünkü, eğer başarıya ulaşırsa, Agâh Efendi'nin kendi gibi kırk yıllık bir hariciye nazırının yapamadığını yapmış olmasına tahammülü yoktu.

İşte, eski posta nazırı Agâh Efendi, sanki Brüksel'e posta işlerindeki yeni gelişmeleri incelemeye gönderilmiş bir görevli gibi, eski mesleği ile ilgili bütün konuları enine boyuna araştırıyor, ciddî çalışmalarda bulunuyordu.

O tarihlerde, Belçika posta nazırı olan ünlü maliyecilerden Mösyö Jacob ile - vaktiyle kendi posta nazırı iken - mektuplaşma yolu ile dostluk kurmuştu. Şimdi, burada onunla fiilen tanışmıştı. Mösyö Jacob, posta ile ilgili en basit konulara varıncaya kadar, her şeyi görüp tanıması için Agâh Efendi'ye yardımcı oluyordu. Agâh Efendi de Belçika posta örgütünü inceden inceye gözden geçiriyor, bu değerli maliyeci tarafından vaktiyle düzenlenmiş istatistiklerin ve devlete sunulan özel raporların teker teker kopyasını çıkarıyordu.

Agâh Efendi'nin Belçika'daki bu çalışma ve incelemeleri 1869 - 1870 yıllarını kapsıyordu. Avrupa'da, İngiltere'den sonra, en önemli posta örgütü Belçika'daydı. Çünkü, Belçika devleti, her şeyden önce, Avrupa'nın başta gelen bir sanat ve ticaret merkeziydi. Bundan dolayı, sadece komşusu bulunan ülkelerle değil, dünyanın uzak yakın hemen bütün ülkeleri ile temas zorundaydı. Bu teması sağlayacak en belirli araç ise haberleşmeydi. İşte bu mecburiyet onu posta meselelerine aşırı bir dikkatle eğilmeye mecbur kılmıştı. Bütün bunların sonucu ise bu ülkede postacılığı bir ilim, bir fen haline getirmişti. Ama, yeri gelmişken hatırlatalım ki, bugün için Belçika, Avrupa'da o zamanki eşsiz yerini çok kaybetmiş, üçüncü, hatta dördüncü duruma düşmüştür. Günümüzde posta işlerinde en yüksek mertebeye çıkmış devlet Almanya'dır. Almanya

-Belçika şöyle dursun- on dokuzuncu yüzyılın birincisi bulunan İngiltere'yi bile çok gerilerde bırakmıştır. İçinde bulunduğumuz şu yirminci yüzyılın daha ilk senelerinden başlayarak Almanya posta pratiğinin gerçek bir mucizesini yaratmıştır.

Her ne ise, biz yine konuya dönelim : Agâh Efendi kendi kendine şöyle düşünmekteydi: «Bir gün gelir de her türlü medenî araç ve gereçten yoksun, hatta dünyadan habersiz ülkem, çeşitli alanlarda olduğu gibi posta işlerini de düzeltmeye, yoluna koymaya kalkarsa bu işlerde belki ben de faydalı olurum.» düşüncesiyle avunuyordu. Bu avunç kendisinde, âdeta, görevine esir bir müvezzi duygusu yaratmıştı. Ve, Belçikalı bir posta memuru sadakatiyle, her gün büyük bir intizam içinde posta nazırlığına gidip geliyordu.

Ziya Bey, mabeyn başkâtipliğinde bulunduğu yıllarda, Agâh Efendi'nin Şinasi ile çıkarmaya başladığı **Tercüman-ı Ahval** gazetesine yazılar yazmaya başlamıştı. İkisi arasındaki dostluk da bu tarihlerden itibaren doğmuştu. Bu dostluk kısa zamanda gelişmiş, bir kardeşlik derecesine varmıştı. Artık ikisi de birbiriyle her bakımdan senli benli idiler. Durum böyle olduğu halde, özel hayatında çok neşeli, gülücü ve güldürücü bir insan olan, aşırı şakadan hoşlanan Ziya Bey, Agâh Efendi'yle beraber bulunduğu zaman daha ağırbaşlı olmak için âdeta bir mecburiyet duyardı. Çünkü, Agâh Efendi ne kadar alçak gönüllü bir kimse idiyse aynı oranda da ciddî, çok ağırbaşlı bir adamdı. Konuşmasında, davranışlarında öyle bir hava vardı ki karşısındakiler ister istemez kendisine saygı duymak lüzumunu hissederlerdi.

Bu adamın ömür boyu -en büyük çıkarlar karşılığı bile olsa- kimseye baş eğmediği, dost düşman herkes tarafından bilinirdi. Doğru bildiği konuda hiç bir kuvvet onu gerçekleri gizlemeye ve susmaya mecbur edememişti. Posta nazırı olduğu zaman, kendinden daha önemli mevkide bulunanları ziyaret etmesi zamanının alışılagelmiş bir geleneğiydi. O günlerin sadrazamı, her anlamı ile dediği dedik olan, Fuat Paşa idi. Fuat Paşa, Âlî Paşa gibi kıskanç ve yeni yetişenleri çekemeyen bir vezir değildi. Aksine zekî ve kabiliyetli gençleri her fırsatta mükâfatlandırmak ve yükseltmek isterdi. Hiç tanımadığı halde -sırf değerini takdir ederek- Agâh Efendi'yi posta nazırlığına o getirmişti. Her fırsatta onun koruyucusu geçinir, kendisinden iltifatlarını esirgemezdi. Bütün bunlara

rağmen, Agâh Efendi - belki dalkavukluk sayılır korkusuyle - onun ziyaretine bile gitmemişti. Hariciye nazırı Âlî Paşa da, çok çalışmış ve görüşmek arzu etmiş, fakat bütün çabalarına rağmen onu ne konağına ne de makamına getirtebilmişti. İşte, Âlî Paşa'nın Agâh Efendi'ye düşman oluşu ve yabancı postaları yurttan kaldırma gayretine set çekişi de bunun sonucuydu.

Son derece asabî yaratılışlı olan Agâh Efendi'nin garip özelliklerinden biri de - bu asabiliği ne kadar şiddetli olursa olsun - öfkesine dizgin vurmasını başarabilmesiydi. Öfke anında yapacağı aşırı bir davranışın sonradan kendisini pişman etmesinden titizlikle çekinirdi. İşte, bu özelliği yüzündendir ki hiç bir zaman ve hiç bir konuda akıl ve mantıktan ayrılmamış, sağduyusunu yitirmemişti. Hasılı onun, bu saydığımız ve daha saymadığımız kendine özgü karakter belirtileri, benliğinin çevresine sanki görünmez bir duvar germişti. Kimse bu duvarı geçip onun kişisel varlığının yakınlarına ulaşamamaktaydı.

Yeni Osmanlılarla birlikte Paris'e gidip de Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında ilk gecelediği zaman, bu paşaya ilk söylediği sözler şunlar olmuştu:

— «Büyükbabanız Mehmet Ali Paşa o zamanın güçlü veziri Hüsrev Paşa'ya nefret ettiğini bahane göstererek, emrinde bulunduğu Osmanlı padişahına karşı isyan bayrağını açmıştı. Siz efendimiz de Fuat Paşa'nın kinine kurban olarak yurdunuzdan uzaklaştırılmış bulunmaktasınız. Ama böyle olduğunuz halde siz, dedeniz gibi, padişaha isyana değil belki onun şan ve şerefini daha da yüceltmeye çalışıyorsunuz. Osmanlı padişahına karşı gösterdiğiniz bu bağlılık, yurdunuza karşı beslediğiniz bu ilgi sizin değerinizi bizlerin gözünde daha da büyütmektedir. Bütün bunların sonucu olarak şunu belirtmek istiyorum: Yeni Osmanlılar sizi, dedeniz Mehmet Ali Paşa'dan çok daha üstün görmektedirler. Çünkü, bizlerin kanaatimize göre büyüklük, mensup olduğu milletin nimetlerine şükran borcunu ödemekten ibarettir.»

Mustafa Fazıl Paşa, hem teşekkür, hem ululama, hem de bir çeşit yol gösterme niteliğindeki bu sözleri saygıyla dinlemişti.

Agâh Efendi, Namık Kemal'in zekâsının, bilgi ve kültürünün, atılgan yurtseverliğinin gerçek bir meftunuydu. Ancak, onun hırçın kaleminden son derece çekinirdi. Bu hırçınlığın bazı yerlerde zararlı olmasından da korkardı. Zaten, şununla bununla tartışma-

ya girmek âdetinde değildi ama, Namık Kemal'le bu konularda kapışmayı hiç istemezdi.

O, yarı şaka yarı ciddî, bazı Yeni Osmanlılar'a adlar takmıştı. Namık Kemal'in adı Danton'du. Reşat Bey'e Rochford, Mehmet Bey'e Robespierre, Ali Suavi'ye Hokkabaz derdi. Nuri Beyi Hernani diye (1) adlandırmıştı. Muhakkak ki Ziya Bey için de, kendisine çok uygun bir lakap vermişti; fakat bunu açığa vurmamıştı. Rifat Bey'in adı Damat Paşa'ydı. Çünkü bu genç - yukarıda da açıklandığı üzere - Adile Sultan'ın kızı Hayriye Sultan'a aday seçildiği zaman tümgenerallik rütbesiyle askerî şûrâ üyeliğine atanmıştı.

Agâh Efendi, koruyucuları olan Mustafa Fazıl Paşa'yı da adlandırmayı unutmamıştı. Paşa'nın adı «cahil Chateaubriand» dı. Çünkü Fazıl Paşa özgürlüğe eğilimli olmakla birlikte, mutlak hükümet taraflısıydı. Bundan dolayı ona, bu sanı yakıştırmıştı.

Her şeyde olduğu gibi, yaşamakta da aşırılıktan uzak bulunan Agâh Efendi, ne lüksten, ne de sefillikten hoşlanırdı. Bundan dolayı, Brüksel'de orta sınıf halk tabakasının yaşadığı bir semtte, Sable Sokağında oturuyordu. Ama, apartman hayatından zevk almadığı için de müstakil bir ev kiralamıştı.

Posta nazırlığına gitmediği günlerde ve evinde geçirdiği sakin zamanlarında tarih, siyaset ve ekonomi ile ilgili eserleri okumaktan büyük bir haz duyardı. Evi, bütün dostlarına tamamıyle açıktı. Herkes, arzu ettiği gibi, buraya girip çıkabilirdi. Ne var ki bu giriş çıkışlarda bir düzen ve bir plân olması gerekliydi. Çünkü, yatma kalkma, yemek yeme, dinlenme, uyuma ve okuma saatleri âdeta sıkı bir programa bağlıydı.

Agâh Efendi ile hangi mesele üzerinde fikir alışı ve verişi yapılacak olsa, kendisinden doğru, akla yatkın ve net bir sonuç almak mümkündü. Eğer, çok önemli bulduğu bir soruyu ya da görüşünü bildirme isteği ile karşılaşacak olursa:

— «Aman kardeşim, bana bir gececik izin ver. Ben çoğu zaman yatağımda iken bir konuyu enine boyuna tahlil ve muhakeme edebilirim.» der ve ertesi günü mesele hakkındaki görüşlerinin özetini mutlaka bir bütün olarak bildirirdi.

---

(1) Fransız edebiyatının ve ihtilâlinin ünlü kişileri. Ş.K.

Jöntürkler partisi, zamanla bazı anlaşmazlıklara düşüp de ikiye üçe bölündüğü vakit bunu tevekkülle karşılamış:

— «Ben zaten bu sonucu biliyor ve bekliyordum. Çünkü dünyanın hiç bir yerinde bir prensin ihtilâlci olduğu, ihtilâlcilere önderlik yaptığı görülmüş, duyulmuş şey değildir. Bir prens, olsa olsa, ihtilâlcileri kendi özel amaçlarına hizmetkâr kılar. Ancak, Mustafa Paşa da biraz fazla acele etti. Çünkü, amaca doğru daha bir adım bile atılmış değildir. Hasılı anlaşılan şu ki Âlî Paşa bu konuda da galip çıktı.» demişti (1).

Agâh Efendi, Türkiye'de ilk ulusal özel gazeteyi çıkaran bir Türk'tür. Çünkü **Tercüman-ı Ahvâl** gazetesine kadar Türkiye'de hiç bir Türk ve bir Osmanlı uyruğu Türkçe bir gazete yayınlamamıştı. Bu gazetenin ilk altı ayında Şinasi de onunla beraberdi ve gazeteye özellikle kalemiyle yardımda bulunmuştu (2).

Tercüman-ı Ahvâl ilk ulusal gazete olduğu gibi, Türkçe gazeteler içinde kapatılma ile ilk cezalandırılan da yine odur.

* * *

Felâtun Paşa, yemek yedikten sonra, çay ve kahve sohbetinde üç saat kadar konuşup Namık Kemal'i kendisine âdeta hayran ederek ayrıldıktan sonra, ertesi günün sabahında da onu tekrar odasında ziyaret etmiş ve birkaç gün önce Brüksel'de kendisini niçin aramış olduğunu anlatmıştı.

Namık Kemal, bu ziyareti arkadaşlarına şu sözlerle açıklamıştı:

— «Bir gece önce beni kendisine meftun bırakan bu edepsiz Lehli'nin yaptığı teklifi işitir işitmez az daha öfkeden kendimi kaybediyordum. Bir kahvaltı teklif edercesine gayet rahat ve ta-

---

(1) Fazıl Mustafa Paşa'nın bu hatası aşağıda görülecektir.

(2) Hatta o zamanın şakacı ve zarif şairlerinden Antepli Hasırcızade Mehmet Ağa, bu durumu aşağıdaki beyitte şöyle hicvetmişti:

Yazarlar birtakım âfaakî şeyler her çi bâd âbâd;
Şinasi anlamaz dünyayı, Agâh ise pek gaafil.

(Bu iki not da eserin yazarına aittir. Şair bu beytinde kelime oyunları yapmıştır. «Birtakım olur olmaz, sudan şeyler yazıyorlar ama, bilen anlamına gelen Agâh pek bilgisiz; tanıyan anlamına gelen Şinasi de dünyayı tanıyıp anlamaz.» sözleriyle iki gazeteciye takılıyor.) Ş.K.

biî bir şekilde öyle konuşmaya başladığı zaman yüzüne tükürmek mi, yoksa kolundan tutup kapıdan dışarı fırlatmak mı daha iyisidir, bir türlü tayin edemedim. Nihayet, ne kadar mümkünse, o kadar soğukkanlı olmaya çalıştım. «Mösyö bilirsiniz, namus meselelerinde Avrupa âdetleriyle doğu âdetleri arasında pek büyük farklar vardır. Doğuda böyle bir teklifte bulunan adama - kızmakla birlikte - belki müsamaha ile davranırlar; fakat Avrupa'da, 'edepsiz, çık dışarı!' diye kapıyı gösterirler. Biraz daha ısrar edecek olursa polise teslim ederler.» dedim.

Herif, galiba efendisinden bir gömlek daha namuslu imiş ki birden mosmor kesildi, bir şeyler mırıldanıp uzun boylu özür dilemeye bile cesaret edemeyerek şapkasını alıp çıktı gitti.

Namık Kemal'i böylesine öfkelendiren teklifin mahiyeti şuydu :

Emre yazılı kırk bin altınlık bir çeki kabul etmesi isteniyordu. Buna karşılık **Hürriyet** gazetesinde Mısır meselesinin İsmail Paşa lehinde sonuçlanmasını destekleyen yazılar yazılsındı. Bir de zaten aleyhinde bulundukları İstanbul hükümetini bu yönden de kınamakta devam etsinlerdi.

Hürriyet gazetesi, bir süre sonra, doğrudan doğruya açıklamamakla birlikte, yayınladığı uzunca bir makalenin baş taraflarında bu konuya şu üstü örtülü sözlerle dokunmuştu :

«Mısır'ın, bazı kimselerin ve bazı çevrelerin fikirlerini çelmek için, bir süredir, Avrupa'ya yolladığı birkaç görevli ortalıkta dolaşıp durmaktadırlar. Bu görevliler, son zamanlarda, ağızlarını açıp niyetlerini de belirttiler. Onların bu teşebbüsleri gerçi geç kalmış bulunuyorsa da kullandıkları hileli ve fitneli tedbirlere pek de ustalıksız denilemez. Bugünkü Avrupa gazetelerine göz gezdirilecek olursa bunlardan birçoğunun - ya samimî bir sevgi ya da Bâbıâlî'ye türlü bağlarla bağlılıktan dolayı - Mısır yönetiminin aleyhinde bulundukları görülür. Öte yandan, birçoğu da gerçekleri örtbas etmeye ve Mısır'ı haklı çıkarmaya çalışırlar. Bunlar işte yukarıda işaret ettiğimiz Mısırlı görevlilerin tuzağına düşmüş kimselerin yayın organlarıdır ve tuzağa düşme olayı da birtakım örtülü perdelerin arkasında gerçekleşir.

Gerek Mısırlı görevlilerin, gerek onların türküsünü çağıranların ustalığı şuradadır ki dünya âleme karşı birbirine aykırı iki mülâyim çözüm yolu gösterirler. Birincisi, Hidivin, Osmanlı dev-

leti hakkında hiç bir kötü niyeti bulunmadığı ve ortalığı karıştıran sözlerin hep Yeni Osmanlıların uydurmasından ibaret olduğudur. İkincisi, vali paşanın yönetimini suçlamakla birlikte, doğuda güvenin ve rahatlığın sağlanması için, Mısır'a da Eflâk - Buğdan gibi iç işlerinde tam bir egemenlik verilmesini istemekten ibarettir.

Fakat, şurası düşünülememiştir ki Yeni Osmanlılar ağızları bağlı, kolları ve elleri kırık birtakım düşkünler grupu değildirler. Onlar da söz söylemesini ve haklarını aramasını bilirler, hem de çok iyi bilirler, haklarını ispat etmek de ellerinden gelir. Onları birtakım safsatalarla kendilerine inandırmak ya da akçayla bohçayla satın almak aslâ mümkün değildir. Onlara, kendi öz memleketlerine karşı, el altından veya el üstünden ihanet ettirmek hiç bir zaman söz konusu olamaz. Onlar, değil böyle bir alçaklığa girişmeyi, öyle bir tutum içinde bulunan başkalarını bile Manol, Lefter âdi bir Rum eşkıyası olarak kabul ederler (1). Çünkü bu berikiler hiç olmazsa kendi kişisel çıkarları için başlarını ortaya koymuşlardır. İsmail Paşa ise, pusu arkasına çekilerek, namuslu kimselere dostluk maskesine bürünmüş bazı adamlarını musallat eder ve onların aracılığıyle en alçakça tekliflerde bulunur.»

(1) *Manol ve Lefter, o zamanlar İzmit ve Bursa dolaylarını kasıp kavuran iki eşkıya idi. Devleti yedi yıl kadar uğraştırmışlardı. Zaman zaman öldürüldükleri haberi yayılır; fakat bir süre sonra yine ortaya çıkarlardı. Ş.K.*

YEDİNCİ BÖLÜM

CEMİYETTE BÖLÜNME BAŞLANGICI

Mısır meselesinde, İstanbul hükümetinin tuttuğu siyasî yol, Yeni Osmanlılar tarafından içten beğeniliyor ve destekleniyordu. Bunun sonucu olarak, siyaset yolları ve devletler hukuku açısından, devletin kendisini savunmasına yarayacak birçok bilgiler ediniliyor ve bunlar İstanbul'a ulaştırılarak hükümet uyarılıyordu.

Meselâ, vaktiyle Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı devletine karşı ileri sürdüğü istekler karşısında Mustafa Reşit Paşa'nın gösterdiği çok ustaca direnişler, takındığı tutum ve bazı hususları Mehmet Ali Paşa'ya *mutlaka kabul ettirmek* için baş vurduğu ustaca diplomasi oyunları birer birer hatırlatılıp sayılıyordu.

Yani, Yeni Osmanlılar **Hürriyet** gazetesinde, kelimenin gerçek anlamındaki bir iyi niyetle, Bâbıâlî'ye yardımda bulunuyorlardı. Hatta Bâbıâlî'nin arşiv hazinesinde ya da Divan-ı Hümayun'unda bulunması gereken Reşit Paşa'nın ünlü fermanını bile, Londra devlet arşivindeki Fransızca kopyasından alarak yeniden Türkçe'ye çeviriyor ve gazetede aynen yayınlıyorlardı. Eğer, mantıkla ve insafla düşünülecek olunsaydı Bâbıâlî'nin, yapılan bu hizmetlerden dolayı, Yeni Osmanlılara teşekkür etmesi, hatta minnettarlık duyması gerekirdi. Ama, durum hiç de böyle olmamıştı. Âlî Paşa, o tipte bir adamdı ki, her şeyin en iyi ve doğrusunu ancak kendi bilirdi; başkasınınkiler doğru bile olsa - gururuna yediremeyerek - onu mutlaka elinin tersiyle iterdi. Hele başından beri düşmanı olduğu Yeni Osmanlılar ne yapacak olsalar ve yaptıkları ne kadar doğru ve haklı olsa, bunu hiç bir zaman kabullenemezdi. Onların yaptıkları yardım ve destekten yararlanmak bir yana, kendilerinin Mısır meselesinde hükümetin tarafını tutmalarından âdeta tedirgin oluyordu. Bundan dolayı onların yaptıkları yayınlardan hiç de memnun değildi.

Yeni Osmanlılar, Mısır'ın Eflâk - Buğdan veya Sırbistan gibi iç işlerinde egemen olmadığını, hatta Mısır'a özerk bir eyalet demenin bile aslında yanlış olduğunu ileri sürüyorlardı. Çünkü, özerklik esas eyalette değil, sadece o eyalette vali bulunan hanedanda idi. Bundan dolayı, Mısır meselesinde Osmanlı hükümeti, neye teşebbüs edecek olursa olsun, bu Mısır'la değil vali paşanın şahsı ile ilgili olacaktı. Tek bir kişinin - hem de haklı olarak - görülen lüzum üzerine görevinden alınması, hatta başka türlü bir ceza ile cezalandırılması devletin en tabiî haklarından biriydi. Durum böyle olduğuna göre, buna başka devletlerin karışması ve yeni bir «Şark Meselesi» (1) çıkması için ortada hiç bir sebep yoktu.

Onların, bu haklı görüşü Âlî Paşa'dan daha önce ortaya atmış olmaları, halkı kendilerine karşı çok ısıtıyordu. Bu ise Âlî Paşa'yı kıskandırıyordu.

Bu meselede Yeni Osmanlılar, o zamana kadar geniş halk yığınları tarafından bilinmeyen Mehmet Ali Paşa olayının son dönemleri hakkında da belgelere dayalı birtakım bilgiler yayınlamışlardı ki, bunu kısaca özetlemeyi yararlı görmekteyiz. Bu özet, o konu üzerinde inceleme yapacak olanların çok işine yarayacağı gibi, cemiyetimizin her siyasî meselede ne kadar büyük ilgi ve bilgi sahibi bulunduğunu ispatlaması bakımından da dikkate değer bir nitelik taşımaktadır.

Şöyle ki: Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı devletine karşı kazandığı devamlı galibiyetlerden dolayı bu devletin içine düştüğü tehlikeli durum, nihayet işe Avrupa'nın karışmasını gerektirmişti. Daha doğrusu, bu karışma işi pek de kendiliğinden olmamıştı. Osmanlı devletinin lehine olan bu karışmanın mizansenini Mustafa Reşit Paşa hazırlamıştı. Önce, İngiltere ve Prusya (Almanya), sonra Rusya devletleri, Prusya'nın katılmasını çekemeyen Avusturya, Osmanlı devletine karşı taraftarlıklarını ilân etmişler, sonra da 1840 yılı temmuz ayının on beşinde Bâbıâlî ile bir anlaşma imzalamışlardı. Bu anlaşmanın başlıca maddeleri şunlardı :

1 — Mısır vilâyeti valiliği babadan oğula kalacak, Suriye'nin

---

(1) Nitekim bir süre sonra, sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşa bu görüşü değerlendirmiş ve İsmail Paşa'yı hıdivlikten azletmiştir. (Eserin yazarının notu)

valiliği ise kendi hayatta kaldığı sürece Mehmet Ali Paşa'ya verilecektir (1).

2 — Mehmet Ali Paşa, on gün içinde bu karara razı olduğunu bildirmezse Suriye valiliğini kaybedecek, bir on gün daha bu görüşünde direnirse Mısır valiliğinden de mahrum kılınacaktır.

3 — Mehmet Ali Paşa, Osmanlı devletinin yaptığı bu teklifi kabul ettiği takdirde her yıl Osmanlı devletine belirli bir vergi ödeyecek; ayrıca Suriye valiliği için de - buranın geliri ile orantılı - bir vergi vermeyi kabul edecektir.

4 — Bu iki süre arasında, Osmanlı devletinin donanması, devletin görevlendireceği bir yetkiliye teslim olunacaktır (2).

5 — Osmanlı devletinde uygulanmakta olan bütün kanun ve tüzükler, Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi altında bulunan yerlerde de, olduğu gibi uygulanacaktır. Mehmet Ali Paşa, tayin edeceği askerî ve mülkî memurlarla bunların yapacağı görevleri padişah adına gerçekleştirecektir. Meşrû sınırı hiç bir zaman aşamayacak vergiler de yine padişah adına ve padişahın görevlendirmiş olduğu bir vali sıfatıyle tahsil edilecektir.

6 — Mehmet Ali Paşa'nın kuracağı kara ve deniz kuvvetleri, Osmanlı askerî kuvvetlerinin bir parçası olacaktır.

7 — Eğer, Mehmet Ali Paşa, kendisine verilmiş olan bu iki dönemli sürenin bitiminden sonra da verilen karara uymamakta ısrar edecek olursa, Osmanlı devleti kendisine vermiş olduğu bu hakları geri alacak ve dost devletlerin de onaylarını alarak, menfaatlerini korumak için, tutum ve davranışında serbest olacaktır.

Mehmet Ali Paşa, bu sıralarda Fransa devletine pek güveniyor, onun yardımını umuyordu. Fransa da, yukarıda adları geçen dört devletin tutumlarının karşısındaydı ve Mehmet Ali Paşa'yı açıkça destekliyordu. Bundan dolayı, Paşa, her iki sürede de yapılan teklifleri reddetmişti. Artık, dört devlet işin içinden çekilip

---

(1) Çünkü Suriye de baştanbaşa Mehmet Ali Paşa'nın işgali altında idi. (Eserin yazarının notu)

(2) İkinci Mahmut'un öldüğü günlerde Osmanlı donanması Çanakkale önlerinde bulunmaktaydı. Kaptan Ahmet Fevzi Paşa adlı bir hain, bunu fırsat bilip donanmayı Mısır'a götürmüş ve Mehmet Ali Paşa'ya teslim etmişti. Bundan dolayı bu hain adama, bu olaydan sonra, «Firarî Ahmet Paşa» lakabı verilmiştir. (Eserin yazarının notu)

Osmanlı devletini hareketinde serbest bırakacaklar sanılırdı. Fakat, onlar yine çekilmediler ve aynı yılın on dört ekiminde Londra'dan Bâbıâlî'ye bir nota yolladılar. Bu notanın bir fıkrasında şöyle demekteydiler:

«Eğer Mehmet Ali Paşa, vakit geçirmeksizin, Osmanlı devletine itaat göstererek donanmanın iadesine, bütün Adana, Suriye, Girit, Arabistan ve kutsal topraklardaki askeri geri çekmeye razı olursa, sadece Mısır hükümetine yeniden tayini ile yetinilmeyip, 15 temmuz 1840 tarihli anlaşmayla tayin olunan şartlarla, idaresine veraset hakkının da verilmesi hususuna, padişah hazretlerinin lûtuf ve inayet göstermesini dört devlet ısrarla teklif ve tavsiye ederler. Şurası da karara bağlanmalıdır ki Mehmet Ali Paşa veya onun soyundan gelecek biri ileride tayin olunan bu şartları bozup değiştirmeye kalkışacak olursa veraset hakkı kendilerinden geri alınabilecektir.»

İş bu dereceye geldikten sonra Osmanlı Devleti, ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın Bâbıâlî'den özür dilemesini de, özel bir şart olarak, arzulamıştı. Mehmet Ali Paşa da, çaresiz, buna razı olmuş ve Bâbıâlî'ye bir çeşit özür ve istirham mektubu yollamıştı. Bundan sonra, o günlerin hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa, İstanbul'da dört devletin elçileriyle müzakereye girişerek, Mısır'a veraset hakkı vermemek için bir hayli direnmişti. Elçiler, devletleri katında gerekli aracılığı yapmışlar, ama nedense onları razı edememişlerdi. Yalnız, görüşlerinde bazı ufak tefek değişiklikler yapmakla yetinen dört devlet, bu değişikliklerde şu fikri ileri sürmekteydiler:

Padişah, Mısır valisi Mehmet Ali'yi valilik görevinden azlettiği yolundaki buyruğunu kendi isteğiyle geri almış olacak ve bu görevi babadan oğula geçmek şartıyle - ama bir lûtuf, şefkat ve âtıfet olarak - ona yeniden verdiğini bildiren bir ferman yazacaktı.

Dört devletin «görüşte bazı değişiklik» diye niteledikleri şey, gerçekte bir değişiklik değildi. Daha önceki anlaşmanın maddelerinin aynen uygulanmasında ısrar ediyorlar, sadece bunu padişahın **özel bir lûtuf ve şefkati gibi gösterterek**, devletin ve hükümdarın onurunu az çok korumuş oluyorlardı. Bundan başka, dört devlet, Londra notasıyle tekrarlanan tavsiyeleri Bâbıâlî'ye arzetmekle padişahın saltanat ve meşrû hükümet haklarını zedeleyecek herhangi bir çözüm yoluna başvurmadıklarını da ısrarla belirtiyorlardı. Mısır valisi, yine Osmanlı devletine bağlı bir vali ola-

rak kalıyordu. Bu ülkeyi yönetmek için oraya, padişahın özel bir lûtfu ve buyruğu ile tayin olunuyordu. Orayı her zaman padişah adına yönetecekti. Vali bir Osmanlı devleti uyruğu ve bu devletin memuru sayılıyordu. Görevini kötüye kullandığı takdirde bu görevden uzaklaştırılabilecekti.

Evet, dört devletin kendi elçilikleri aracılığı ile İstanbul'a bildirdikleri son ve kesin kanaatleri buydu.

Bunun üzerine, İstanbul hükümeti, notadaki şartları kabul edebileceğini, ancak veraset hakkını şartlı olarak tanıyacağını bildirmişti. Mısır'da bulunan görevli delegesine de bu yolda talimat yollamıştı.

İstanbul hükümetinin bu tutumu beş devlet temsilcisinin Londra'da yeniden toplanmalarına ve bir tutanak hazırlamalarına yol açmıştı. Bu tutanakta şöyle denilmekteydi: **«Avusturya, İngiltere, Prusya, Rusya ve Osmanlı devletleri delegeleri, 4 şubat 1841 tarihine kadar İstanbul'dan gelen evrak ve dört devletle Osmanlı devleti hariciye nazırlığı arasında yapılan haberleşmelerin gözden geçirilmesi için bir araya geldiler. Adı edilen evrakın okunması sonunda şu kanaate varıldı: 1 — Mehmet Ali Paşa, bağlı bulunduğu hükümdara itaat etmiş ve kendisinden affını istirham eylemiştir. 2 — İtaatine bir belge olmak üzere Osmanlı donanmasını, ilgili görevliye teslim etmiştir. 3 — Suriye, tamamiyle Mısır askerlerinden boşaltılmıştır. 4 — Suriye'de ve Girit'te padişahın meşrû hükümeti yönetimi yeniden eline almıştır. 5 — Padişah hazretleri, Mehmet Ali Paşa'nın itaatını ve af dilemesini tenezzül buyurup kabul etmiş, bu affa kendisinden başka evlâtlarının ve taraftarlarının tümünü de katmıştır. 6 — Yüce Osmanlı padişahı, müttefiklerinin de ileri sürdüğü fikirleri kabul ederek, Mehmet Ali Paşa'ya - veraset yoluyla çocuklarına da geçmek yoluyla - Mısır valiliği görevini yeniden vermiştir.**

15 ekimde Londra'da düzenlenen talimat ile 14 kasım tarihli tasarıda kararlaştırılan şartlar böylece eskisi gibi bırakılmıştır.»

İşte bundan sonradır ki, Mehmet Ali Paşa'nın veraset yoluyle Mısır valiliğine tayinini bildiren aşağıdaki ferman çıkarılmıştır:

Ferman.

(Fransızca metninden özet olarak çevirisi)

«Mısır idaresi, halihazırdaki sadrazamım tarafından mühürlü olarak gönderilen haritada da gösterildiği üzere, eski sınırları ve

yeniden size verdiğim imtiyazların ilâvesiyle aşağıdaki şartlara uymanız zorunluğu ile tarafımdan size verilmiştir.

Şöyle ki; bundan böyle Mısır valiliği boşaldıkça, en büyük erkek evlâdımıza verilecek ve bu verilme emri hükümetim tarafından gerçekleştirilecektir. İleride - kader icabı - erkek torunlarımız ortadan kalktığı takdirde, Bâbıâlîmiz, Mısır'ın yönetimini arzu ettiği bir başka kimseye yöneltebilecektir. Kadınlar tarafından meydana gelen ve gelecek olan torunlarımızın hiç bir şekilde veraset konusunda bir hakları bulunmayacaktır. Bugün için, her ne kadar Mısır valileri birtakım imtiyazlara nail olmuşlarsa da, bunlar hakkındaki lûtuf ve muamelemiz öteki valilerimize ve vezirlerimize gösterdiklerimizden farklı bulunmayacaktır. Kendilerine hükümetimiz tarafından gönderilecek emir ve yazılarda daha değişik ve daha yüksek bir unvan kullanılmayacaktır. Gülhane Hattı Hümayun'u ile memleketimizde can, mal ve namus konuları devletin garantisi altına alınmış bulunmaktadır. Bu hususlara, bir vilâyetimiz bulunan Mısır'da da aynen saygı gösterilecektir. Osmanlı devleti ve hükümeti ile yabancı devlet ve hükümetler arasında yapılmış ve bundan sonra da yapılacak her türlü anlaşmalar - andlaşmalar, onun bir eyaleti bulunan Mısır için de tamamiyle geçerlidir. Bu hususta Mısır'ın öteki Osmanlı eyaletlerinden en küçük bir farkı yoktur. Osmanlı devletinde düzenlenmiş ve bundan sonra da düzenlenecek olan adalete ve insafa dayalı bütün kanunlar ve tüzükler - belki çok zorunlu bölgesel değiştirmeler dışında - gerçeklere uygun olarak aynen Mısır'da da uygulanacaktır. Mısır'da halktan alınacak her türlü vasıtalı ve vasıtasız vergiler padişahlığımız adına toplanacaktır. Bununla birlikte, devletimizin uyruğu olan Mısır halkından vergi alınırken bölgece özel kurallara aslâ başvurulmayacak, devletimizin adalet anlayışından kıl payı şaşılmayacaktır. Özel bir buyruğum da Mısır için kararlaştırılan yıllık verginin İstanbul'a mutlaka vaktinde gönderilmesidir. Bu konuda, Mısır valisinin Osmanlı devletinin bir uyruğu bulunduğunu ve öteki Osmanlı valilerinden hiç bir farkı olmadığını aklından hiç bir zaman çıkarmaması mutlaka gereklidir. Mısır'dan her sene Mekke ve Medine'ye belirli ölçüde erzak gönderilmektedir. Bu erzak, şimdiye kadar olduğu gibi, yine aynı intizamla gönderilecektir. Hükümetimiz tarafından madenî paranın ayarının ve fiyatının - değiştirilemeyecek bir şekilde - islâh edilmesine karar

verilmiş olduğundan, şekli, adı ve değeri İstanbul'da basılan madenî paralara her bakımdan uygun olmak şartıyle, padişahlığım adına Mısır'da para basmamıza iznim olmuştur. Osmanlı ülkesinde askerlerin beş senede bir değiştirilmelerine karar verilmiş olduğuna göre, Mısır'da da bu usul olduğu gibi uygulanacaktır. Her yıl değiştirilip yerlerine yenileri konulmak suretiyle, İstanbul'a dört yüz neferlik bir Mısır birliği gönderilecektir. Mısır askerlerinin rütbe, kol ve yaka işaretleri tıpkı Osmanlı askerlerinin rütbe, kol ve yaka işaretlerinden ibaret bulunacaktır. Birliklerin flamalarında da en küçük bir farklılık göze çarpmayacaktır. Mısır'ın deniz subayları, normal ve tabiî olarak, Osmanlı deniz subaylarıyle aynı rütbede bulunacaklar, Mısır deniz kuvvetlerinin bayrağı da Osmanlı bayrağı olacaktır. Mısır valisi, deniz ve kara kuvvetlerinde albaylığa kadar rütbedeki subayları kendi tayin edebilecek, bundan yukarı rütbedekiler için mutlaka padişahın onayını alacaktır. Bundan böyle, bağlı bulunduğunuz Osmanlı devletinin iznini almadıkça hiç bir deniz savaş gemisi yaptıramayacaksınız.

Yukarıda teker teker belirtilen şartların her biri özerkliğinizin ve veraset hakkınızın dayanaklarıdır. Bunlardan tek bir tanesi bile yerine getirilmediği takdirde, adı edilen özerklik ve veraset hakkının derhal ortadan kaldırılmış olduğunu kesinlikle bilmeniz gereklidir. Siz ve sizin çocuklarınız ve torunlarınız, size gösterdiğimiz bu lûtuf ve inayetin değerini takdir ederek bunların her zaman büyük bir dikkatle uygulanıp korunmasına özen göstereceksiniz. Aykırı tutum ve davranışlardan şiddetle kaçınacaksınız. Mısır halkına zulüm ve kötülüklerde bulunmayacaksınız. İç güvenliğin, huzur ve rahatın sağlanmasına özen göstereceksiniz. Mısır eyaleti ile ilgili önemli konular ortaya çıktığı zaman mutlaka durumu bize arzedip emirlerimizi bekleyeceksiniz...»

* * *

İşte Mehmet Ali Paşa'nın açmış olduğu Mısır meselesi, sonraları devletlerarası bir şekil alarak, neticede burada son bulmuştu.

Şimdi, bu ferman gereğince, Mehmet Ali Paşa'nın teşebbüslerinin sonucu, kendi soyundan gelenleri Mısır valiliğinde devamlı tutmak ve Mısır'ın gelirinin bir bölüğünü devlete, öteki bölüğünü de kendilerine ayırtmaktan ibaret kalmıştı.

O halde, sonraları kendisine Hıdiv sanını kopartan adamın -İsmail Paşa'nın- uyrukluk görevlerinden biri de yukarıdaki fer-

manda belirtilen şartlardan bir tekini olsun zedelememekti. Gerçi, özerk bir vali idi ama, nihayet bir valiydi. Ufak tefek rütbeler vermek zaten ötedenberi Osmanlı başkumandanlarına, ordu kumandanlarına, hatta Bağdat valilerine bile tanınmış lûtuflardan fazla bir şey değildi.

Bundan bir süre sonra, devlet - kendi arzusuyle ve hiç bir dış baskı olmaksızın - 1866 yılında bir fermanla Mısır'a bazı imtiyazlar daha vermişti. Bu fermanda, ülkedeki bazı kaza kaymakamlıklarının gelenek olarak Mısır hanedan üyelerine ayrılması, valiliğin babadan en büyük erkek evlâda veraset yoluyle geçmesi, Mısır askerinin otuz bine çıkarılması, Mısır'ın madenî parasıyle İstanbul'un madenî parası arasındaki farklılığa göz yumulması, valinin belli bir dereceye kadar sivil rütbeler verebilmesi, bunlara karşılık Mısır'ın devlete ödediği yıllık verginin yedi yüz elli bin altına yükseltilmesi çeşidinden maddeler bulunmaktaydı. Bunun dışında hiç bir önemli imtiyaz tanımayan fermanın bir fıkrası da, Sultan Abdülmecit'in Reşit Paşa zamanında gönderdiği fermandaki şartlardan en küçük bir tanesi bile zedelendiği takdirde son olarak verilmiş bulunulan veraset hakkının derhal kaldırılacağı konusunu kapsıyordu.

* * *

İşte, **Hürriyet** gazetesi, Mısır meselesinde İstanbul hükümetinin geniş halk yığınlarına hiç bir zaman açıklayamayacağı veya açıklamaya tenezzül etmeyeceği eski evreleri ve ona sonradan eklenen hususları açıkça ortaya koyuyordu. Ne var ki Bâbıâlî'nin öteden beri tuttuğu bir siyaset anlayışı vardı. Bu anlayışa göre, devletle ilgili her türlü mesele halktan gizli kalmalıydı. İsterse devletin ve hükümetin alabildiğine lehine olsun, böyle bir konunun ortaya atılmış olması, daha doğrusu muhalifler tarafından ele alınmış bulunması, onun hiç de hoşuna gitmiyordu.

Hükümet, işte, bunu bir fırsat ve araç bilerek, Fazıl Mustafa Paşa'yı - **Hürriyet** gazetesini kapatmak konusunda - kendisine bir âlet yapmıştı. Çünkü Paşa, hıdivlik meselesinde olağanüstü bir ümide düşürülmüştü Adamcağız, öyle bir kanaate varmıştı ki İsmail Paşa hemen birkaç gün içinde Mısır hıdivliğinden azledilecek ve yerine - bu sefer vali unvanıyle - kendi tayin edilecekti. Olsundu, Mısır'a vali olsundu da, varsın hıdiv sanını değil vali sanını kullansındı.

Ve yazık ki, bu ümitlerin etkisiyle Mösyö Sakakini'ye oturup hemen bir mektup yazdı. Sakakini de mektubu derhal Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ileri gelen üyelerine sundu.

Mösyö Sakakini'nin mektubu ilgililere iletmekte acelecilik göstermesinin sebebi Fazıl Paşa'nın emri gereğiydi. Fazıl Paşa, Fransızca olarak yazdığı bu mektubunda Sakakini'ye şu emri veriyordu:

Mektubu alır almaz cemiyetin başta gelen üyelerini birer birer ziyaret edecek, onlardan **Hürriyet** gazetesinin yayınına bir süre ara vermelerini isteyecekti. Bu, Mısır meselesinin devlet lehine (!) sonuçlanması için zorunluydu. Zorunluydu, çünkü Bâbıâlî, **Hürriyet**'in bu konuda kendi yanında bulunmasından hoşlanmıyor, gocunuyordu. O halde, şimdilik biraz duralamalı, ancak İstanbul hükümeti bu işi gevşetecek olursa o zaman daha şiddetli hücumlarla karşısına dikilmeliydi. Böylelikle Bâbıâlî'nin devlete ve millete, İsmail Paşa'dan daha hain olduğu da ileri sürülebilirdi. Gazetenin yayınına şimdilik bir süre ara vermek ise, onun İstanbul hükümeti ile bir çeşit mütareke yapması demekti. Bütün bu sebeplerden dolayı rica ediyordu: **Hürriyet**'in yayınına bir süre için ara versinlerdi.

İşte, hıdivlik ümidine kapılan Mustafa Fazıl Paşa'nın, bir taşla iki kuş vuracağını umarak, Yeni Osmanlılara yolladığı haberin kendince akla yatkın gerekçesi buydu.

Mösyö Sakakini, efendisinin mektubunu alır almaz bir gezi programı düzenlemişti. Çünkü, Yeni Osmanlılar Avrupa'nın çeşitli kentlerinde dağınık olarak yaşamaktaydılar. Onların başta gelenlerini mektuptaki direktiften haberdar etmek için Londra'ya, Cenevre'ye, Brüksel'e gitmek zahmetlerine katlanması gerekiyordu. Ziya ve Namık Kemal beylerle Agâh Efendi hâlâ Ostend'dalardı. İstridye mevsimi olan eylülün gelmesini bekliyorlardı (1). Bu

(1) Ostend'ta eylülün ilk pazar günü bir panayır kurulur, istridye mevsiminin gelişi dolayısıyle balıkçılar törensel bir yortu düzenlerlerdi. Aylardan (r) harfi bulunanlarda istridye yemek, öteki aylarda yememek batılıların eski bir geleneğidir. Septembre adını taşıyan eylülde (r) vardır ve istridyenin ilk ve en iyisinin çıktığı ay da bu aydır. Ostend limanı istridyesiyle ünlüdür. Komşu şehirlere ve ülkelere hep buranın ürünleri yollanır. Bundan dolayı, bu yortuya onlar da

sebeple Sakakini, ağustosun onunda almış olduğu bu mektup üzerine Namık Kemal ve Ziya Bey'in Ostend'daki otellerine bir telgraf çekmiş, iki gün sonra yanlarında bulunacağını haber vermişti.

Mösyö Sakakini, ağustos ayının on üçüncü günü Ostend'a vardı. Tam öğle vakti Ziya, Namık Kemal ve Agâh beylerle buluştu. Mustafa Fazıl Paşa'dan almış olduğu mektubu her üçünün de önüne serdi.

Cemiyetin üç önemli üyesi mektubu gördükten sonra, ilk anda, Paşanın adamına hiç bir şey söylemediler. Aralarında konuşup tartışacaklarını, alacakları ortak kararı kendisine bildireceklerini ifade etmekle yetindiler. Üçü birlikte Ziya Bey'in odasına çekildiler. Orada, uzun uzadıya müzakerede bulunmadılar. Pek kısa, fakat şiddetli bir tartışma yaptılar. Bundan sonra, Namık Kemal, üç sayı için epey önceden beri tasarladığı üç yazıyı yayınladıktan sonra **Hürriyet**'ten imzasını çekeceğini açıkladı.

Bir adamın hem parasını almak, hem de onun arzusunun dışında yayınlarda bulunmak elinden gelemiyecekti. Namık Kemal'in bu kararı çok kesin bir nitelik taşımaktaydı.

İŞE ŞEYTAN KARIŞIYOR

Bilinen şu nokta var ki Ziya Bey, baştanbaşa bir öfke ve gazap kesilmişti. Hele arkadaşının hemen gazeteden imzasını çekmek istemesi onu çileden çıkarmıştı.

Bir süre sonra aşağıda salonda kendilerini bekleyen Sakakini ile buluştular. Ziya Paşa, nihayet bir emir kulu olan bu adama şu sözleri söyledi:

— «Herkes kendisiyle ilgili kararları vermekte elbette hürdür. Arkadaşım birkaç sayı sonra imzasını **Hürriyet**'ten çekecektir. Ancak, ben onun görüşünde değilim. Biz buralara Mustafa Fazıl Paşa'nın kaybetmiş olduğu hakları bulmaya, veraset hakkını yeniden sağlamaya gelmedik. Ben, Allaha şükürler olsun ki, bu ka-

---

katılır. Eylülün ilk pazarı Ostend'da, eski Yunanlıların 'Baküs Âyinleri' çeşidinden şenlikler düzenlenir. Şehre doluşan misafirlere nefis istridyeler ve beyaz şarap ikram edilir. Namık Kemal ve Ziya beyler, işte çok medhini duydukları bu töreni görmek için, orada eylül ayını bekliyorlardı. (Eserin yazarının notu)

dar olsun şuuruma sahibimdir. Paşa'nın gazete için ayırmış olduğu paraya da bundan sonra lüzum yoktur. Gerekirse ben İstanbul'daki malımı mülkümü satar, tek ve kutsal amacımız olan halkın özgürlüğü için yayınlara devam ederim. Bu meselede kimin kazanmış, kimin kaybetmiş olduğuna gelince onu da önümüzdeki yakın gelecek gösterecektir. Bunu da Fazıl Paşa'ya bildirin. Sonra **Hürriyet** matbaasında bu paşanın hiç ilgisi, payı yoktur. O matbaanın sahibi işte şu yanımdaki Agâh Efendi'dir. Siz bana şimdi imzalı bir makbuz veriniz. Ben de size bunun karşılığında Londra bankasının bir çeki ile bu bankaya yazacağım mektubu teslim edeyim.»

diyerek ağzına ve aklına gelen cümleleri sıraladı. Bankadaki iki yüz elli bin frankı, Sakakini'den aldığı bir makbuzla tekrar Mustafa Fazıl Paşa'mn emrine terketti.

FELÂTUN PAŞA'NIN BAŞARISI

Eylülün ilk pazarını Ostend'da neşe içinde geçirmeye karar vermiş olan üç yakın dost, büyük bir hayâl kırıklığına uğramışlardı ama, işin bundan çok daha kötü bir yönü vardı. Bu haber onları fikir ve görüş yönünden de ilk defa birbirinden uzaklaşmaya zorlamıştı. Sakakini ile görüştüklerinin hemen ertesi günü üç gurbet yoldaşı Ostend'ı terketmişlerdi. Namık Kemal doğru Londra'ya, Ziya Bey İsviçre'ye, Agâh Efendi de Brüksel'e çekilmişlerdi.

Paris'te bulunan öteki üç arkadaş, Mehmet, Nuri ve Reşat beyler henüz olaydan haberli değillerdi. Çünkü, Namık Kemal, Mustafa Paşa'nın isteğine uymakla birlikte, son derece üzgündü ve durumu eşe dosta bildirmek hemen içinden gelmemişti. Kaldı ki kutsal bildiği amaca doğru bir hayli mesafe aldıklarına da inanıyordu. Hiç umulmadık, beklenmedik bir zamanda böyle ansız ve kahredici bir geri çekilmeye mecbur kalışından ötürü tarifsiz elemlerle doluydu.

İki seneye yakın bir süreden beri yayınlarla meşgul olması, yazdıklarının uzak yakın birçok çevrelerde ilgi ve takdirle izlenmesi onun şu gurbet diyarlarındaki en büyük avuncuydu. Yazmak ve okunmak için yaratılmış bir adamın birdenbire bu imkânlardan yoksun kalması ne kadar acıydı. Hele, bu darbenin de ezelî

ve ebedî düşmanı olan Âlî Paşa'nın etkisi sonucu meydana geldiğini düşündükçe yerinde duramıyordu.

Namık Kemal, Londra'ya varır varmaz, bir süre önce Mülkim Han adlı bir doğulu tarafından Arap alfabesi hakkında Farsça yazılıp **Hürriyet**'e gönderilmiş olan ve gazetede yayınlanmış bulunan mektuba karşı vermeyi tasarladığı cevapla, bütçe konusunda «Hizmet» ve «İbret» başlıkları altında yayımlamayı tasarladığı iki makaleyi yazdı. Sonra 6 eylül 1869 günü son sayısını çıkardığı **Hürriyet** gazetesindeki yazı görevine son verdi. Matbaayı da, sahibi Agâh Efendi'ye teslim etti.

Bu sırada, bir ara Paris'e gelmiş bulunan Ziya Bey'den, öteki Yeni Osmanlılar olayı öğrendiler. Onlar da derin bir şaşkınlık ve üzüntü içine düştüler. Hepsi anlıyorlardı ki yayın aracı bulunmayan bir cemiyetin artık hiç bir etkili rolü kalmayacaktı. Yeni bir gazete çıkarmayı düşündüler ama, bu büyük bir sermayeye ihtiyaç göstermekteydi. Oysa hiç birinde bu uğurda harcayacak dişe dokunur bir para yoktu.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Ziya Bey, haberi alır almaz, Mustafa Fazıl Paşa tarafından bankaya konmuş olan parayı büyük bir nefretle geri çevirmişti.

Bu çeviriş, tabiî ki, çok yerinde bir hareketti. Öyle yapmamış olsaydı, böyle bir para ile yayına devam etmek, sermaye sahibine karşı alçakça bir tutum olacaktı ki bu da Yeni Osmanlılar üyelerinin hiç birinin elinden gelecek iş değildi.

Bu sıralarda Namık Kemal de, Londra'daki işlerini yoluna yordamına koymuş, gerekli tasfiyeleri yapmış, Paris'e gelmişti. Yine o hafta postasıyle zarfının üstü Mösyö Sakakini'ye, fakat içi Yeni Osmanlılar adına ve olduğu gibi bankada kalacaktı. Daha önceki mektubunda da bildirdiği gibi, **Hürriyet** gazetesinin yayınının durdurulması geçici bir zaman içindi. Ya çok yakın bir gelecekte cemiyetin her türlü emel ve tasavvurlarını gerçekleştirecek birtakım gelişmeler olacak ya da bu duraklamadan sonra çok daha şiddetli bir yayınla yeni hamlelere girişilecekti. Mustafa Fazıl Paşa, muhakkak ki «cemiyetin her türlü emel ve tasavvurlarını gerçekleştirecek birtakım gelişmeler» sözleriyle, Mısır valiliği için beslediği ümitleri açığa vurmuş oluyordu.

İşin şaşılacak tarafı şu ki, Namık Kemal de hâlâ Mustafa Fazıl Paşa'nın yazdıklarına inanmaktaydı.

Öte yandan, İstanbul'da durum yavaş yavaş değişiyordu. Bu mesele hakkında iki kere bizzat padişahın başkanlık ettiği toplantılarda konu ele alınmış, enine boyuna tartışılmış ve ikisinde de hükümet üyelerinin ileri sürdükleri görüşler kabul edilmemişti. Bu kabul edilmeyiş Âlî Paşa hükümeti için bir çeşit güvensizlik oyu verme olarak nitelenebilirdi.

Bu arada, bazı vezirler ortaya bir fikir atmışlardı: Padişah Sultan Abdülaziz, ülkenin gerçek bir hükümdarı olarak Mısır'a gitmeli, Süveyş kanalını bizzat açmalıydı. Yine ülkenin gerçek ve tek hükümdarı olarak Avrupa hükümdarlarını da bu önemli açılış törenine kendi dâvet etmeliydi. Bunun dosta düşmana karşı çok yerinde bir jest olacağı muhakkaktı. Bu fikri ortaya atanların başında Âlî ve Yusuf Kâmil paşalar geliyordu ve bunu, âdeta yalvararak, padişahtan istirham etmişlerdi. Fakat Sultan Abdülaziz:

— «Tahta ilk çıktığım yıllarda, her nasılsa Fuat Paşa'nın ısrarlarına kapılarak Mısır'a gitmek gibi bir hatada bulunmuştum. Ama, artık bu hatayı ikinci bir defa işlememe imkân yoktur.» sözleriyle geri çevirmişti.

Paşalar da verecek herhangi bir cevap bulamayarak susmuşlardı.

Sultan Abdülaziz'in bu kestirme cevabı, Âlî Paşa'nın Mısır hıdivi hakkındaki politikasını ta kökünden buduyordu. Anlaşılıyordu ki İsmail Paşa, sarayda da birtakım kimseleri elde etmişti. Acaba, bu kurnaz adam Mabeyn-i Hümayun'da kimlerin himayesine sığınmış ya da kimleri satın almıştı ki durum böyle olmuştu? Sultan Abdülaziz, kendiliğinden böyle bir karara varacak adam değildi. Ortada birtakım aracıların bulunduğu belliydi, ama acaba, bunlar kimlerdi? İşte burasını bulup anlamak gerçekten zordu.

Âlî Paşa, bütün ömrü boyunca memleketine bir kere, fakat büyük bir hizmet görmek istemiş (1), bu hizmeti için de en etkili araç olarak padişahı kullanmak istemişti. Ama, ne fayda ki işte şimdi bütün tedbirleri ve çareleri boşa çıkıyordu. Mısır mesele-

---

(1) Tevfik Bey - bir Yeni Osmanlı üyesi olarak - Âli Paşa hakkında daima olumsuz görüşler ileri sürmekle birlikte, burada biraz olsun insafsızlık göstermiştir. Ş.K.

sinde ilk defa kesin bir durum takınmış ve bu çözümü güç işin içinden tam bir zaferle çıkmasına ramak kalmıştı. Ne yazık ki bütün bunlara rağmen, meselenin en kıvamlı bir döneminde yüzgeri etmek zorunluluğunu duymuştu.

Ne var ki güçlü bir akıl her zaman zayıf bir akla üstün gelebilirdi. Âlî Paşa da, bu olaydan birkaç gün sonra, Fransa elçisiyle yaptığı bir konuşma hakkında bilgi vermek üzere tekrar Padişahın huzuruna girdiğinde sözü döndürüp dolaştırıp tekrar Mısır meselesine getirmiş, ciddî ve acı bir dille konuyu yeniden açarak gerekli açıklamalarda bulunmuş, Padişahı düşündürmeye başlamıştı. Âlî Paşa işe ta Mehmet Ali Paşa zamanındaki olaylardan girişmişti. Mısır hanedanı Osmanlı Devletine karşı daha ilk baştan iki yüzlü davranmıştı. Bu durum artık o ailenin değişmez bir karakteriydi. Bundan dolayı, İsmail Paşa'nın isteklerine rıza gösterilecek olursa, bunun sonu hiç bir zaman gelmeyecek ve her fırsatta bu isteklere yenileri eklenecekti. Bunlar ise bu adamın cesaret ve küstahlığını daha da arttıracak, sonunda Osmanlı hanedanının haklarına el uzatacak dereceye gelecekti. Esasen, babası Sultan İkinci Mahmut da, bu hanedanın kurucusu Mehmet Ali Paşa'nın yaptıkları yüzünden kahırlanarak ölmüştü. İsmail Paşa, Mehmet Ali'nin torunuydu, eline fırsat geçtiğinde dedesinin yaptıklarına rahmet okutacak davranışlardan geri kalmazdı.

İşte, bu konuşmadan sonradır ki Padişahın tutumunda değişiklik görülmüş, onun Mısır'a karşı takındığı koruyucu durum yerini Âlî Paşa'nın yurtsever icraatına bırakmıştı.

Hıdiv İsmail Paşa, Mabeyn Başkâtibi ile, yine saray ileri gelenlerinden Ziver Bey'i para kuvvetiyle satın almış bulunmaktaydı (1). Bundan Âlî Paşa'nın Padişah katında yaptığı telkinler, onun üzerinde gerekli etkiyi yapamamaktaydı. Mısır hıdivi, sarayı elde ettiğinden o kadar güvenli idi ki Âlî Paşa'nın kendisine yazdığı resmî emirlere cevap vermeye bile tenezzül etmiyordu.

Ama, Osmanlı Sadrazamı, ağır fakat kesin iş gören bir diplomat tipiydi. Ne yaptıysa yaptı, sonunda İsmail Paşa yelkenleri suya indirmeye mecbur kaldı. Bu işin sonunda ya Âlî Paşa'nın, ya

---

(1) Günümüzde Kızıltoprak'la Kayışdağı arasındaki bir semt bu adamın adını taşımaktadır. Ş.K.

Hıdiv İsmail Paşa'nın kahra uğraması düşünülebilirdi. Durum, tam anlamıyle, böyle olmadı. Gerçi, Âlî Paşa —kısmen de olsa— bir başarı kazanarak devletin başına gelecek yeni bir gaileyi elinin tersiyle çeldi; Mısır'ı egemenliğe ulaşmaktan alıkoydu. Fakat, İskenderiye kıyılarından Dolmabahçe Sarayına kadar uzatılan bir altın oluk da İsmail Paşa'yı ucuz kurtardı. Hıdivliğinin elinden gitmesine ramak kalmış olan bu adam, rüşvetlerle satın aldığı saray adamlarının koruyuculuğu sayesinde —bir süre için de olsa— mevkiini muhafaza etmeyi başarabildi.

* * *

Yeni Osmanlılar Cemiyetinin üç önemli üyesinin eylül ayının ilk pazarına kadar Ostend'da kalacaklarını öğrendim ve Namık Kemal'in şiddetli azarlaması karşısında otelini bile değiştirmiş oldu. Felâtun Paşa, olan biteni uzaktan izlemekteydi. Sakakini olayından sonra bu üç ülkücü adamın birbiri ardından şehri terkettiklerini, bu terkediş sırasında birbirleriyle vedâlaşmadıklarını da öğrenmişti. Bundan dolayı, görevine devam etmek için, Ziya Bey'in ardmdan Cenevre'ye gitti ve kentin ünlü Hotel Victoria'sına indi.

Ziya Bey, o yılın yaz sonunu Cenevre gölüne bakan bir semtte, müstakil olarak kiraladığı küçük bir köşkte geçirmekteydi.

Felâtun Paşa, şimdi de, Ziya Bey'le özel bazı görüşmeler yapmak için plânlar çevirmeye başlamış ve sonunda bunda başarıya da ulaşmıştı. Kaldı ki bu kez olaylar ona yardımcı olmaktaydı; çünkü Ziya Bey, Mustafa Fazıl Paşa'ya karşı son derece kırgındı. Kendi görüşüne göre, onun yaptığı kalleşliğe karşı, bizzat onun en büyük düşmanı ile anlaşmak suretiyle, karşılık vermiş olacaktı. Bu konuşmalardan şu sonuç alınmıştı: Ziya Bey'in Yeni Osmanlılar Cemiyetinin yayınları için Mösyö Sakakini'ye iade ettiği 250 bin frank vardı ya, işte Felâtun Paşa, bu paranın üç mislini aşkın bir çek bedelini Londra bankasına Ziya Bey adına yatırmış ve etekleri zil çalarak Cenevre'den ayrılmıştı.

Bu olaydan kısa bir süre sonra, **Hürriyet** gazetesinin 64. sayısı, 13 eylül 1869 tarihinde, yine «Arif» adının sorumluluğu altında, fakat bu sefer —Londra yerine— Cenevre'de yayınlanmaya baş-

ladı ki, bu **Hürriyet** gazetesinin yepyeni ve çok değişik bir dönemini teşkil etmektedir.

Bu, Arif Efendi hakkındaki eserimizin daha önceki bölümlerinde yeterli bilgi vermiş olduğumuz için, burada kendisinden tekrar söz etmek istemiyoruz.

İngiltere'de yayınlanacak bir gazetenin, gerektiği zaman kendisine başvurulacak, bir sorumlusunun bulunması eski bir usul ve kuraldır. Bundan dolayıdır ki Ziya Bey de Arif Efendi'yi bu yüzden **Hürriyet**'in sorumlu müdürü olarak göstertmiş ve imzasını attırmıştı. Şimdi Cenevre'de de aynı yol izleniyordu.

Hürriyet gazetesi, Cenevre'de yayınlanmaya başladıktan sonra, hemen bütün yazılarını Sadrazam Âlî Paşa'yı kötülemeye hasretmişti. Bu durum, hem yeni sermayeyi veren İsmail Paşa için, hem de Ziya Bey için en belirli bir amaçtı. Çünkü, İsmail Paşa, Mısır meselesinde bütün gücüyle karşısına dikildiği için, Âlî Paşa'nın amansız düşmanıydı. Ziya Bey'in Âlî Paşa'ya düşmanlığının tarihi ve nedenleri ise çok daha eski yıllara kadar uzanıyordu ve bu düşmanlığın temelinde kişisel kinler yatmaktaydı.

Aslında **Hürriyet** gazetesinin, Londra'da yayma başladığı sırada tuttuğu yol, kişilerle ve kişisel sorunlarla uğraşmamaktı; toplumun yararlarını öngörüyor, ancak bu yararlara engel olunduğu vakit kişilere yöneliyordu. **Hürriyet**, bu bakımdan bir fikir gazetesi sayılabilirdi. Gazetenin, üzerinde önem ve ısrarla durduğu bir husus da devleti ve milleti ilgilendiren sorunların —bir zorunluluk yoksa— halktan gizli tutulmamasıydı. Bu halktan gizli tutulmamanın en büyük faydası, onun yeterli kişilerce kontrol ve eleştirilmesinin mümkün kılınmasıydı. Bâbıâlî'nin siyaset anlayışına gelince tam anlamıyle bir gizlilik ve örtülülüktü. Bu durum ise —ne kadar iyi niyete dayalı olursa olsun— birçok hatalara yol açabiliyordu.

İstanbul hükümetinin tutum ve davranışı bu olduğuna göre, Ziya Bey gibi gerçekten zekî, ileri görüşlü ve güçlü bir kalem için **Hürriyet** gazetesine sonu gelmez sermaye sağlanmış demekti.

Meselâ, Mısır meselesinde İstanbul hükümetinin tutmuş olduğu yol, **Hürriyet** gazetesince genellikle desteklenmekteydi ama, daima ve her zaman Bâbıâlî'yi kınayacak, suçlu ve kusurlu bula-

cak bir açık kapı bırakılıyordu. Bu açık kapı bırakılma işinde de ustalıkla davranılıyor, bir sayıda münasip bir dille hükümetin Mısır politikası desteklenirken, yine aynı sayıda, İstanbul'dan gönderildiği bildirilen bir mektupla Hıdiv İsmail Paşa haklı gösteriliyordu. Şu aşağıdaki yazı parçası bunun güzel bir belgesi sayılabilir:

«Mısır Hıdivi, her ne kadar bazı kayıtlar ve şartlarla Osmanlı Devletine ve halifelik makamına bağlı bulunmakta ise de, her halde körükörüne Bâbıâli'ye haraç veren bir araç da değildir. Mısır da, Eflak - Buğdan, Karadağ ve Sırbistan Prenslikleri gibi başlı başına özerk bir idaredir. Bununla birlikte, Hıdiv hazretleri iyi niyeti, hamiyeti ve dindarlığı gereği olarak ötekiler gibi pek aşırı ve fazla başına buyruk davranmamakta, yine de Osmanlı Devletine karşı birçok iyiniyet ve bağlılık örnekleri göstermektedir. Bu arada, İstanbul'daki bazı çevreleri baştan başa lûtuf ve ikramlara, ihsanlara boğduğu da bilinmektedir (1).

Bugün ortada bir gerçek vardır: Mısır hazinesi kendi gelirini tükettikten başka Avrupa'dan da bazı borçlar almış bulunmaktadır. Lâkin sormak gerekir: Onca para nereye gitmiştir? Şöyle iyiden iyiye incelenecek olursa bu paraların —sırf halifelik makamına olan dostluk ve bağlılığını ispatlamak için— Padişahın çevresini sarmış bulunan bazı kimselere sunulduğu meydana çıkar.

Mısır Hıdivi, bununla da yetinmemiş. İstanbul hükümetinin kötü idaresi yüzünden aç ve sefil duruma düşürdüğü halkı beslemek için de büyük masraflarda bulunmuştur. İstanbul'un birçok çevreleri Hidivin kendilerine ihsan ettiği bu paraları, zamanla, bir hak gibi benimsemişlerdir. Onlar için artık hidivlik makamı sağmal bir inektir; bu inekten sağılacak süt kesilirse orayı korkutmak ve korkutarak yine eski yollarına devam etmek isterler. İşte, bu sefer de bu âdetlerine uyarak Mısır Hıdivinin önüne bir post atmışlardır. Bundan üç yıl önce, nice milyonlar alarak sattıkları gayrımeşrû veraset usulü fermanını geri alabileceklerini bir tehdit olarak ileri sürerken, gerektiğinde kendisini makamından azledeceklerini dahi onun kulağına —bir kar suyu gibi— sızdırmışlardır.

---

(1) İstanbul hükümeti ileri gelenlerinin, hatta padişahın ve saray görevlilerinin İsmail Paşa'dan rüşvet aldıkları ima ediliyor. Ş. K.

Peki, ama Mısır Hidivi, o kadar ahmak mıdır ki böylesine hileli yolların farkına varamamış olsun? Sanmayız ki İsmail Paşa öyle âciz bir kimse olsun. Elbette o da istemez ki, elinde böylesine ve bunca imtiyazlar varken, kendisine meselâ bir Trabzon Valisi gibi davranılsın. O halde, körü körüne Bâbıâli'nin keyfine göre hareket etmemek neden bir isyan rengini alıyor? Bize kalırsa, işin sonunun sonu şudur: Bu adam daha önce bir kere satılmış ve aldatılmıştır. Şimdi bir ikinci defa aynı âkıbete uğramak istemiyor demektir.»

Görüldüğü gibi yazı her iki tarafı da suçluyor görünmekle birlikte, özellikle İstanbul hükümetine çatıyor ve onları açık bir şekilde ithamlar altında bırakıyordu.

İşte, **Hürriyet**'in eski sayılarında yarı yarıya açık bırakılan bu küçük kapı, sonraları Ziya Bey'in çok işine yaramıştı.

Namık Kemal, gerçi gazeteden resmen elini eteğini çekmişti. Bunu bir mektupla Mustafa Fazıl Paşa'ya da bildirmişti. Bundan dolayı, Sadrazam Âlî Paşa, muradına ermiş olmanın mutluluğu ile, derin bir oh da çekmişti ama, bu sevinç uzun sürmemişti. Şimdi, **Hürriyet**, bir başka ülkede yeniden çıkıyor, hem de daha ateşli, daha zehirli, daha etkili bir ele geçmiş bulunuyordu. Çünkü, Namık Kemal, her şeye rağmen, kişisel kin ve düşmanlıklara fazla yenik bir adam değildi. Onun başta gelen amacı vatan ve özgürlük davasıydı. Kişilere, ancak bu davanın karşısına dikildikleri vakit saldırırdı. Meselâ, bu saldırılardan Âlî Paşa'nın payına düşenler hiç de öyle aşırı ölçülere ulaşmış sayılmazdı. Ne var ki bu kadarına bile tahammül edemeyen Âlî Paşa —ona katlanamamış— Mustafa Fazıl Paşa'yı aslında hiç bir zaman gerçekleşmeyecek ümitlere düşürerek, onun aracılığıyle Namık Kemal'i saf dışı etmişti. Şimdi ise, işte, hiç de beklemediği daha sunturlu bir belâya çatmıştı.

Daha önceleri de belirtildiği üzere, Ziya Paşa, Âlî Paşa'nın siyasî görüşlerden önce şahsî düşmanıydı. Bu düşmanlığın epey uzun bir tarihçesi vardı. Şimdi, **Hürriyet**'in bütün yayın alanı tümüyle kendi eline geçince, elbette ki olanca gücüyle ona yüklenecekti. Bu yükleniş de doğrusu çok şiddetle kendini göstermişti.

Ostend'da Mösyö Sakakini'ye «gerekirse bütün malımı mülkümü satıp yayına yine devam ederim» diyen ve kendisine biraz so-

ğukkanlı olmasını salık veren Namık Kemal'e veda bile etmeden ondan ayrılan Ziya Paşa için böyle bir fedakârlığa şimdi hiç bir lüzum kalmamıştı. Felâtun Paşa aracılığı ile Hıdiv İsmail Paşa'dan almış olduğu para, kendi mal ve mülkünden elde edilecek olanın kat kat üstündeydi. Bu para ile çok uzun yıllar bu ezelî düşmanı ile mücadele edebilecekti. Öte yandan, Ziya Bey, hesabını bilen tutumlu bir adamdı. Avrupa'da bulunduğu iki üç yıl içinde, eline geçen paranın hepsini har vurup harman savurmamış, yetmiş seksen bin frank kadar tutan küçük bir servet de yapmıştı. Bundan dolayı, Hıdivden o büyük yardımı görmemiş olsa bile gazetesini rahatlıkla yürütebilirdi. Şimdi ise arkası umduğundan çok daha pekti.

Âlî Paşa'ya karşı öteden beri duymakta olduğu kine şimdi yeni bir kin daha katılmıştı. Bu kininin nişan tahtası Mustafa Fazıl Paşa'ydı. Onun, önceleri bir hürriyet havarisi gibi ortaya çıkmışken, şimdi birdenbire yüzgeri etmesi kendisini çileden çıkarmaktaydı. Ziya Bey, zaten biraz kendini beğenmiş kişilerdendi. Uğradığı muamele, sadece dava yönünden değil, kişilik gururu yönünden de kendisini öfkelendirmişti. Artık Mustafa Fazıl Paşa'ya karşı sonsuz bir kinle doluydu.

İşte, Zafernâme kasidesini tahmis ve ondan sonra da şerhetme, sonra ünlü «Rüya» adlı (1) yazıyı kaleme alma hep bu kin ve intikam duygusu yüzünden meydana gelmiştir.

Özellikle, Zafernâme'nin şerh bölümünde görüldüğü üzere Ziya Paşa'nın keskin ve zehirli hicivlerinden Fazıl Mustafa Paşa da kurtulamamıştır. Çünkü, Fazıl Mustafa Paşa, Prens Sait Paşa'nın (2) ölümünden sonra Mısır'ı terkederek gelip İstanbul'da yerleştiği zaman, eniştesi Yusuf Kâmil Paşa'nın ilgi ve yardımıyle, İstanbul Hükümetinin ve Padişahın iltifatlarına nail olmuş, çok geçmeden de maliye nazırlığına getirilmişti. Bu ilk büyük devlet gö-

---

(1) Ziya Paşa'nın ülkede meşrutiyeti öngören, sonra da Âlî Paşa'yı padişahın gözünden düşürmeyi amaçlayan fantezi bir yazısı. Namık Kemal'in de «Rüya»sı vardır; fakat onunki karakter bakımından daha değişik ve ülkücüdür. Ş. K.

(2) Mehmet Ali Paşa'nın oğlu ve Hıdiv İsmail Paşa'nın amcasıdır. İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra Mısır'ın üçüncü valisi olmuştu. Ş. K.

revinde bile kendini özgür fikirleriyle tanıtmış, maliye nazırlığındaki memurları elinden geldiği derecede korumuştu.

İşte, bu sırada alınan bir kararla Osmanlı eyaletlerinden başlıcalarının teftişi için özel komisyonlar kurulmuş, müfettişler atanmıştı. Bunlar bu eyaletlere gidecekler, oralardaki noksanları tespit edip bir yandan bunların giderilmesi çarelerini ararlarken öte yandan da oralarda yeni gelişmelerin temellerinin atılmasına rehber olacaklardı. Bu arada, Anadolu'nun güney sınırlarına ve doğu taraflarına Ahmet Vefik Paşa ile Bursalı Rıza efendiler, Rumeli'nin Selânik ve Yanya dolaylarına da Suphi beyle birlikte Ziya Bey gönderiliyorlardı. Ziya Bey, aynı zamanda, Bosna - Hersek bölgesini de teftiş edecekti.

Ziya Bey, o zaman, teftişi ile görevlendirildiği eyalete Ragüze yoluyle Dalmaçya'dan girmişti. Bosna - Saray eyaletine varışı ise tamamiyle resmî sıfatlarından arınmış biçimde olmuştu. Yani, eyalete müfettiş geleceğini önceden herkes haber alıp da ona göre hazırlık yapmasınlar diye, Ziya Bey buralara başlangıçta bir turist gibi gitmeyi tercih etmişti. Vilâyete vardığında, ortada kalmamak için de daha önceden bir adamını yollayıp teftiş süresince kalacağı yerî kiralatmış, hazırlıklarını tamamlatmıştı (1).

Bütün bu hazırlıklar olup bittikten sonra, bir gün, Ziya Bey, âdeta baskın halinde, gelip hükümet dairesine girmiş, her türlü resmî evraka el koymuş, muhasebeyi ve vezneyi mühürletmişti. Ancak, bunları yaptıktan sonra —sonraları paşa olan— Vali Topal Osman Bey'in makamına girerek kimliğini kendisine açıklamıştı.

Ziya Bey'in böyle ansızın, üstelik habersiz gelişi ve yine aynı taktikle muhasebe veznesini mühürletmesi vilâyette yıldırım etkisi yaratmış, herkes büyük bir korku ve şaşkınlığa düşmüştü. Ziya Bey, yine aynı gün Defterdar Naşit Efendi (2) ile öteki muhasebe memurlarının huzurunda kasa mevcudunun sayımını yaptırmış, bütün gelir gider evrakını, defter ve dosyaları incelemişti. Sonuç

---

(1) Ziya Paşanın, bu işleri yapmak üzere gönderdiği adam, son olarak Hürriyet *gazetesinin sorumlu müdürlüğünü yapan Arif Efendi'dir (Eserin yazarının notu).*

(2) Sonraları vezir ve paşa olan, on iki adalarda, İzmir'de ve Suriye'de valilik yapan Naşit Paşa (Eserin yazarının notu).

şu idi: Kasada on beş bin altın kadar bir açık vardı. Bunun üzerine, Defterdar Naşit Efendi'ye derhal işten el çektirmiş ve kendisini hemen mahkemeye vermişti.

Ne var ki bu sonuç Ziya Bey'in bütün teşebbüslerini suya düşürmüştü. Çünkü, bir taraftan Vali Osman Bey, İstanbul'daki koruyucusu Mümtaz Efendi'ye (1), öte taraftan da Defterdar Naşit Efendi Maliye Nazırı Mustafa Fazıl Paşa'ya başvurmuşlar, haksızlığa uğradıklarını ifade ederek yakınmışlardı. İki başlı olan bu güçlü yakınma, ne yazık ki, İstanbul'da kuvvetli bir etki yapmıştı. Zaten oldum olasıya Ziya Bey'in düşmanı bulunan Âlî Paşa, elbette Müfettiş Ziya Bey'in tarafını tutacak değildi. Nitekim, bu düşmanlığının gereğini yapmış, suçlu görülenleri cezalandırmak şöyle dursun, onları meydana çıkaran Ziya Bey'i müfettişlik görevinden azlederek yerine Cevdet Molla'yı (2) müfettiş tayin etmişti. Sonuç olarak, mahkemeye verilmesi gereken Defterdar Naşit Efendi —bu suçlamadan kurtulduktan başka— yeniden görevine de iade edilmişti. Mustafa Fazıl Paşa'nın suçlu görülen bir defterdarı böylece açıkça koruması, hatta bu konuda Âlî Paşa katında aracılık yapması, Ziya Bey'i yürekten yaralamıştı.

Ziya Bey'in bu kalp yarası, çok sonraları, Mustafa Fazıl Paşa'nın devlet görevinden çekilip de hürriyetçi geçinmesi ve hürriyet taraftarlarını koruması olaylarıyle bir dereceye kadar kapanmaya yüz tutmuştu. Şimdi, bu seferki dönekliği, işte o eski yarayı —ki hâlâ yeterince kabuk bile bağlamamıştı— yeniden tı nak-

---

(1) *Sonraları din adamlığından devlet adamlığına geçen, değerli hizmetleri ve bilimsel çalışmaları görülmekle birlikte, kaypaklığı ile az çok adını gölgelemiş bulunan Ahmet Cevdet Paşa. Ş. K.*

(2) *Topal Osman Paşa ve Mümtaz Efendi, Fi'arî Ahmet Paşa'nın adamlarıydı. Ahmet Paşa, Osmanlı Donanmasını götürüp Mısır Valisi Mehmet Ali'ye teslim ettiği sırada Osman Paşa Çanakkale kumandanıydı, Mümtaz Efendi de onun yanındaydı. Dolayısıyle Mısır'a kaçış olayında ve Mısır'a kaçışta bunların her ikisi de onun beraberindeydiler. Dönüşte bir süre hapis yatmışlar, fakat sonra serbest bırakılmışlardı. İşte o tarihten başlayan dostlukları ömür boyunca sürmüştü. Bu Osman Paşa, bugün Türkiye'nin Mısır komiseri bulunan Rauf Paşa'nın babasıdır (Eserin yazarının notu).*

lamış ve kanatmıştı. Eh, değil mi ki durum bu hâle gelmişti ve eline de yeni fırsat ve imkânlar geçmişti, Ziya Bey, elbette ondan öç alarak yüreğini soğutacaktı.

Nitekim de artık tamamıyle o yola dökülmüştü. Şimdi devlet, millet ve memleket sorunlarından fazla kişilerle ve kişilerin kirli çamaşırlarıyle uğraşılıyordu. Ziya Bey o günlerde, kafiyeleri (re) ile biten ünlü «Kaside-i Râiye» sini yazmıştı (1); bu kasidenin ilk beyti şöyle başlıyordu:

Çekip bizi götürdüler şütür gibi katar ile;
İşin neticesi budur şu öndeki himar ile... (2)

Bu kaside, kırk beş beyitten meydana gelmekteydi. Bütün Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinin özel karakterlerini birer birer ele alıyor, tedirgin edici bir dille, onların Avrupa'daki yaşayışlarını dile getiriyordu. Beyitlerin pek çoğu ağır hicivlerle ve nüktelerle yüklüydü.

O sıralarda Namık Kemal Paris'teydi. Ziya Bey'den her bakımdan ayrı ve uzaktaydı. Âlî Paşa'ya **Hürriyet**'te yapılan bütün saldırılar Ziya Bey'in kaleminden çıkmaktaydı. Namık Kemal'in —hiç değilse o sıralarda— bu saldırılarla hiç bir ilişkisi yoktu. Ama, Âlî Paşa, bu ayrılığa inanmıyor, Kemal'le Ziya'nın ayrılmış görülmelerini bir çeşit danışıklı döğüş olarak niteliyordu. Gazetenin sorumlu müdür sütunundaki Arif imzasını bile bir takma ad olarak yorumluyordu. Bundan dolayı, kafasını bir düşünceye takmıştı: Namık Kemal —eğer gerçekten ayrılmışsa— bu ayrılışını biz-

---

(1) Eskiden kasidelerin yapılarına, konularına, biçimlerine, redif ve kafiyelerine göre türlü adlandırma yolları vardı. Yukarıda sözü edilen hicviyenin kafiyeleri (r) harfiyle sürüp gidiyordu. Bu harfin Arap alfabesindeki adı (râ) idi. Bundan dolayı buna «Kaside-i Râiye» denilebilirdi. Ş. K.

(2) Beytin anlamı şudur: «Bizleri deve gibi ipimizden çekerek katar katar yola saldılar. Ön çeken böyle bir eşek olunca elbette işin sonu böyle gelecekti.» Bilindiği gibi deve katarlarının başını bir eşek çeker. Burada, kervanın başındaki eşekle, Yeni Osmanlılar'a başta yardım edip sonra onları yüzüstü bırakan Mustafa Fazıl Paşa kastedilmiştir. Ş. K.

zat **Hürriyet** gazetesine yollayacağı birkaç satırla ilân etmeliydi.

Namık Kemal, Mustafa Fazıl Paşa'nın hatırını kıramayarak, bu isteği de yerine getirdi; **Hürriyet**'e böyle bir yazı yolladı. Ne var ki Ziya Bey bu yazıyı gazeteye koymayı kesinlikle reddetti. Çünkü, o satırları **Hürriyet**'e koymak Yeni Osmanlılar Cemiyetinin ve kutsal bildikleri özgürlük amacının iflâs etmiş olduğunu dosta düşmana, hatta bütün dünyaya resmen ilân etmek demekti. Memleket ve millet için zararlarından başka, böyle bir durum, kendileri için de rezil rüsvây olmayı gerektiriyordu. Fakat, İstanbul'daki adam (Mustafa Fazıl Paşa kastediliyor) öylesine Âlî Paşa'nın etkisi altında kalmıştı ki, bu ilânın mutlaka yayınlanması için durmadan Namık Kemal'e baskı yapıyordu.

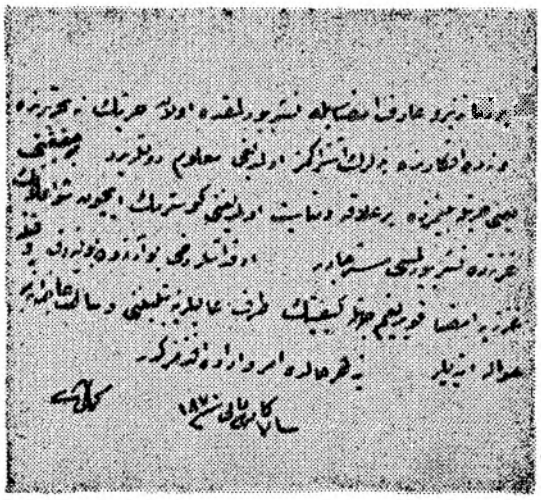
Sonunda Namık Kemal, ısrarlara dayanamadı. **Hürriyet**'in basmadığı yazısını kendi elyazısı ve taşbasması ile bir el ilânı halinde bastırıp yayınladı.

Yeni Osmanlılara ait tek bir yaprağın İstanbul'a ve Türkiye'ye girmemesi için binbir tedbire başvuran Âlî Paşa, gariptir, Namık Kemal'in elyazısı ve imzasıyle basılmış bu ilânın yurdun her tarafına girmesine izin vermiş, hatta bunu teşvik etmişti. Bu ilân, kırk elli bin kadar bastırılmıştı. Âlî Paşa, o kanaatteydi ki böyle bir ilânın basılıp yayılması, Yeni Osmanlıların dağılıp perişan oluşlarının en belirli bir belgesi sayılacaktı.

Oysa, sonuç şuydu: Cemiyet dağılıp perişan olmamış, sadece ikiye bölünmüştü. Daha doğrusunu söylemek gerekirse Yeni Osmanlıların çok güçlü iki kaleminden biri, olup bitenlerden tiksinti duyarak —şimdilik— yazı yazmayı bir kenara bırakmıştı.

Öte yandan, Yeni Osmanlılar arasında kimse Ziya Bey'i, Hıdivden almış olduğu bir milyon altın franktan dolayı suçlamaya kalkışmadı. Hatta, Ali Suavi Efendi bile bu konuda ses sada çıkarmadı. Gerçi, paranın yüksek miktarı kıskançlık damarlarını hayli depreştirmişti ama, nedense o aralık susmayı tercih etmişti. Kaldı ki bu para konusunda Ziya Bey'i kişi olarak suçlamak da pek mümkün değildi. Bir kere, bu para onun imzasıyle teslim alınmamıştı. İkinci olarak da para, ancak başka imza ile alındıktan sonra, **Hürriyet** gazetesinin yeniden yayınlaması gerekçesiyle bir bankaya konulmuştu.

Namık Kemal'in ortalığı epey heyecana veren ilânı şuydu:

Yayınlanması ricasıyle **Hürriyet** Gazetesine gönderildiği halde, bu gazetenin son nüshasında görülemediği için ayrıca bastırılmıştır.

«Bir zamandan beri Arif imzası altında neşir buyrulmakta olan Hürriyet'in ne yazılışında, ne de savunduğu fikir ve görüşlerde bizim katkımız olmadığı sizler tarafından da bilinmektedir. Bir gerçeği, yani şimdiki Hürriyet'le aramızda hiç bir ilgi ve ilişki olmadığını göstermek için şu ilânımızın gazetenizde yayınlanmasını istirham ederim. Arkadaşlar da bu arzuda bulunmaktadırlar. Vaktiyle gazete benim imzam ve sorumluluğum altında çıktığından, meselenin aydınlanması için, durumun sizin tarafınıza bildirilmesi aracılığını ve görevini bana verdiler. Yine de herhalde emir ve irâde siz efendimizindir.

7 ocak 1870

Kemal.»

* * *

İsmail Paşa'nın, Felâtun Paşa aracılığıyle, verdiği bir milyon frankın ne için ve hangi maksatlara harcanmak üzere ayrıldığını başkaları pek sormamışlardı ama, Yeni Osmanlıların en cesuru, en pervasızı olan, bununla birlikte Ziya Paşa'ya karşı beslediği derin saygı ile de tanınan Reşat Bey, bir gün söz arasında Ziya Bey'e: **«Bu parayı aldınız ama Hidivden çekinmiyor musunuz?»** diye sormuş ve ondan şu cevabı almıştı:

— «Hayır. Bir zamanlar küçük biraderin haklarının savunucusu olmuştuk. Anlaşılıyor ki şimdi onun davasını Sadrazam Paşa hazretleri üzerlerine almış bulunuyorlar. Bari biz de bu sefer biraderin haklarını savunalım dedik. Galiba nöbet bu defa onda.»

Reşat Bey:

— «Alayı bırakalım,» diye devam etmişti. «Benim merak ettiğim bir nokta var: Şu bizim Yeni Osmanlılar Cemiyeti yoksa sadece Firavunlar hükümetine hizmet için mi kuruldu, onu merak ediyorum.»

Ziya Bey kaşlarını çatmıştı:

— «Ciddî mi konuşmak istiyorsun? Yaa. Peki, o halde oğlum. Ben seni küçük Firavun'un hizmetinde bulunduğundan ve onun bu hizmet için ayırdığı ödenekten maaşını aldığından dolayı kınamadığım halde, sen ne hakla beni kınayabiliyorsun? Bana kalırsa, mesele burada artık kişisel bir inanç ve kanaat meselesi halini almıştır. Şimdi, ben şu düşüncedeyim: Önceki inanç ve kanaatimde hatalı imişim; bunun farkına varıp rotamı değiştirdim. Sen eski kanaatinin doğruluğunda ısrar ediyorsun, buyur delillerini birer birer ortaya koy. Karşılıklı tartışalım. Belki sen de kendi görüşünün çürüklüğünü anlarsın; belki de aksi olur, sen beni inandırırsın.»

Ziya Bey'in yaptığı —doğrusunu söylemek gerekirse— safsata idi. Reşat Bey, safsataya safsata ile cevap verebilecek güçteydi ama Ziya Bey'in Hıdiv'e taraftarlığı ile cemiyetin öteki üyelerinin Mustafa Fazıl Paşa'ya taraftarlığı arasında şekil bakımından pek de büyük bir fark görmüyordu. Çünkü, mademki artık amaç, genel çizgileriyle, koyulmuştu, artık yapılacak hizmet, ne biçimde olursa olsun, iki adamdan birinin kişisel çıkarlarını savunmaktan ibaretti. Elbette, her iki taraf da davalarını emanet edecek avukat ya da avukatlar arayacaklardı. Bu onların hem haklarıydı, hem de alabildiğine geniş maddî imkânlarının kılıçları hakkıydı. İşte so-

nuç da ortadaydı. Ziya Bey, Hıdiv İsmail Paşa'nın davasını üzerine almıştı. Berikiler Mustafa Fazıl Paşa'yı tutup tutmamakta serbesttiler. Acı olan gerçek şuydu ki bu arada milletin haklarını savunma davası tamamıyle bir tarafa bırakılmıştı. Çünkü, milletin haklarını savunmak için yayınlanmaya başlanılan **Hürriyet** gazetesi, bu davayı memleket ve dünya kamuoyu önünde ilk olarak açan kimse tarafından kapatılmaya zorlanmıştı.

Ziya Bey'in görüşleri buydu! «Ben hiç bir şey icad etmedim; yahut hiç art niyet güderek cemiyetin amacına fesat karıştırmadım. Ancak, Fazıl Mustafa Paşa, milletin geleceğini kendi özel emellerine feda eden Âlî Paşa iş ve menfaat birliği yaparak **Hürriyet** gazetesini kapatmaya karar verdi. Namık Kemal de bu karara uydu, belki de uyduruldu. Ben o kararı kabul edip de itaatli bir durum takınana hiçbir şey söylemeyip sitem etmediğim gibi, kimsenin de bana bu konuda herhangi bir şey söylemesine müsaade etmem. Yalnız, isterlerse, bu meseleyi arkadaşların arzu ettikleri şekilde milletin gözleri önüne serebiliriz. Her iki taraf da millet karşısında delillerini, sebeplerini, inanç ve kanaatlerini ortaya koyup kendini savunur. Millet de hüküm ve kararını verir. Bence, mesele, bundan ibarettir. Eğer, siz de kendinize güveniyorsanız işte meydan!..» diyordu.

Oysa artık öteki taraftan kimsede böyle bir güç yoktu. Çünkü gerek Namık Kemal, gerek ona uymak zorunluluğunu duyanlar artık yayında bulunabilmek imkân ve hakkını kaybetmiş durumdalardı.

İNKILÂB

O sırada Necib Paşa'ya mensup bir hafiye olan Mehmet Bey ile Hüseyin Vasfi Paşa Cenevre'ye gelmiş, **İnkılâb** adlı bir gazete çıkarmaya başlamışlardı. **İnkılâb** taşbasması ile çıkarılıyordu (1). Bu gazetenin tuttuğu yol belirli bir ihtilâldi. Doğrudan doğruya ve

(1) Hüseyin Vasfi Paşa, zekî ve değerli bir kurmay subaydı. Bir seferinde Kostaki adlı ne idügü belirsiz bir Rum'la birlikte bir romorkör kiralamış ve bunu Abdülaziz'in saltanat kayığının üstüne sürüp padişahı denizde boğmaya teşebbüs etmişti. Hüseyin Vasfi Paşa tutuklanmış, fakat kaçmış; Kostaki ise Kıbrıs'a sürgün edilmişti (Eserin yazarının notu).

açıkça halkı ihtilâle davet ediyordu. **İnkılâb**'da özellikle Sultan Abdülaziz aleyhine yöneltilmiş çok ağır ve şiddetli yazılar yer alıyordu.

Bu iki adamın gazetesi, Osmanlı Padişahına o kadar belirli düşmanlık gösteriyor ve onu kötülüyordu ki Ziya Bey, genellikle sevmekte olduğu Abdülaziz'i savunma zorunda kalmıştı. Ziya Bey, kusuru padişahın kendinde değil, onun işbaşına getirdiği devlet adamlarında buluyordu.

İnkılâb gazetesi yayınına şu sözlerle başlamıştı:

«Bir hükümetin mahvolup ortadan kalkma zamanı gelince, Tanrı —her şeyden ve herkesten önce— onun hükümdarının aklını başından alır. Onun için bizim zamane padişahı da çıldırdı. İşi gücü pehlivan güreştirmek. Ortaoyunu oynatmak. Koç ve horoz döğüştürmek. Bir zamanlar şanlı dedelerinin mezarlarına astırdığı Osmanlı nişanı, ki mükâfat ve iftihar nişanı olacaktır, şimdi döğüşken keçilerle horozların boynuna asılıyor. Ortaoyunu maskaraları da bu nişanlardan bol bol paylarını alıyorlar... Birtakım hainler elinde zulüm ve fesat aracı olmak, memleketi mahvetmek, milletin kanını emmek... Böyle bir halifenin ve padişahın hakkı makamından indirilmek ve...»

Gazetenin işte böyle başlayan ilk yazıları bu minval üzere sürüp gidiyordu. Yazılanlar, sadece çok ağır ve acı değil, aynı zamanda çok da çirkindi.

Hiç şüphe yok ki bir zamanlar Ali Suavi'nin fetvâlı falanlı vaazlarında ünlü Birgili Hoca'nın söylediklerini taklit edercesine ileri sürdüğü saçma sapan fikirleri dinlerken esneyenler, böyle yazıları okudukları vakit ya öfkelerinden ağlayacak ya da küplere bineceklerdi.

İnkılâb'da bundan başka şöyle yazılara rastlanıyordu:

«... Hâlâ Padişah Abdülaziz tarih okuyor, milletin saadetini ve selâmetini düşünüyor, diye daha şehzadeliği zamanında yalancı bir şöhret kazandığından, okuyup düşündüklerinin hepsini tahta geçtiğinde ayrıntıları ile gerçekleştirecektir şeklinde halk boş bir ümide kapılmıştı.

Meğer, onun okudukları tarih değil, 'Hamzanâme', 'Seyyit Battal Gazi' masalları çeşidinden malum halk hikâyeleri imiş. Düşündüğü şeyler de ikide bir oynatıp seyrettiği ortaoyunu repertuvarlarından ibaretmiş. Rahmetli kardeşi Sultan Abdülmecit'in kendi-

sine bağışlamış olduğu Kurbağalıdere Çiftliğine sık sık gitmesi, padişah olduğu zaman nişan takmak için döğüşken horozlar yetiştirmek, koçlar ve keçiler alıştırmak içinmiş.

Ey vatandaşlar!.. Artık bu inkılâbın gerçekleştirilmesi sizlere ve bizlere kalmıştır. Eğer bu millet, bir işi milletçe ve elbirliği ile düşünüp eylem haline getirmezse, o iş de milletin ilerlemesine ve gelişmesine aslâ yardım etmez. İşte, nümunesi meydanda duruyor. Biz ilerlememizi ve gelişmemizi tek bir adamın —yeterli mi yetersiz mi olduğu belli olmayan— eline bıraktık. Tahta çıktığı zaman, dışarıya yedi milyon borcu olan bir devletin vârisi olduğunu ilân ederek üzüntülerini belirtirken, padişahlığının üzerinden daha on sene geçmemiş ve zamanında Kırım Savaşı gibi bir gaile meydana gelmemiş olduğu halde, kendi devletin yedi milyonluk borcunu yüz milyona çıkardı. Aferin çalışkanlığına böyle bir zamane padişahının.»

Ziya Bey, bu son derece ateşli fakat söz güzelliğinden, nezaket ve terbiyeden bütünüyle yoksun yazıları ibretle okuyordu. Bu yazılar belki de milletin o zamanki yetersiz kültür seviyesine göre kaleme alınmaktaydı. Ama, ne olursa olsun çirkindi ve seviyesizdi. Sultan Abdülaziz'e karşı beslediği sempatinin de etkisiyle bu yazılara cevap vermeyi düşünmüştü. Fakat, Mehmet eski bir arkadaşı ve kader yoldaşıydı. Ona karşı birden ve açıktan açığa muhalefet etmek de istemiyordu. Bundan dolayı, **Hürriyet**'te bu konu üzerine şöyle bir yazı yazdı ki, bu ötekinin bir çeşit cevabı da sayılabilirdi. Ziya Bey'in makalesi şu başlığı taşıyordu:

HÜRRİYET'İN DÜŞÜNCESİ

«Bir kısmını yukarıya aldığımız İnkılâb'ın makalesinin, vatan aşkıyle dağlanmış bir yürekten ve hamiyet dolu bir kafadan çıktığı bellidir. Bununla birlikte Hürriyet'in nazarında her yönüyle haklı görülmelerine de imkân yoktur.

Sultan Abdülaziz'in çıldırmış olduğundan söz edilliyor. Aslında Padişahın çıldırmış olduğunu —herkesten önce— gerek Avrupa'da gerek İstanbul'da yayan Sadrazam Âlî Paşa'dır. Çünkü Sultan Abdülaziz tahta çıktığı zaman sadrazamlık makamında Kıbrıslı Mehmet Paşa'yı bulmuştu. Birkaç ay onun tavır ve davranışlarına dikkat etti. Sonunda: «Bu adam hukuk-ı hükümet» sözünden başka

bir şey bilmiyor» diyerek (1) onu azletti, yerine Âlî Paşa'yı sadrazam yaptı. Birkaç ay da bunun yaptıklarına baktı. Fakat, kısa zamanda ondan da soğudu Âlî Paşa, damadının babası Ziver Bey'i, Paşalıkla Mekke'ye tayin etmiş, 'Borçlu olduğundan görevine gidemiyor,' diye ve ileride kapatılmak üzere devlet hazinesinden bin beş yüz kese akçe de ihsanda bulunmuştu. Sultan Abdülaziz, akrabasını kayırdığı ve hazineyi zarara uğrattığı gerekçesiyle onu da azledip yerine Fuat Paşa'yı getirmişti (2). Bundan dolayı Âlî Paşa Padişaha kızdı, telgraflarla Avrupa'ya «Padişah çıldırdı» diye telgraflar çekip bu yalanı bütün dünyaya ilân etti. Hatta, onca telgrafın parasını da devlet hazinesi ödedi. Bundan, İstanbul'da her önüne gelen padişahtan şikâyet edip:

— «Sultan Abdülaziz bu devleti kendine babadan miras kalma bir mülk gibi görüyor. Bu memleket ve bu millet onun esiri değildir. Bütün yurttaşların, hepimizin bu ülkede payı ve hakkı vardır. Lâkin, Padişahın şuuru bozuk olduğu için, kendi daha işin buralarını bilemiyor» yollu dedikodularda bulundu.

İşte, Abdülaziz'in çıldırmış olduğu hakkındaki bu sözler, o zamanki, aslı olmayan o dedikodulardan ibarettir.

Eğer Padişah, bugün devlet işlerine karışmıyor, kendi zevkine ve safasına bakıyor, denilerek onun deli olduğu ileri sürülmek

---

(1) Mehmet Paşa (ke) leri (ka), dolayısıyle hükümeti de hukumet şeklinde söylerdi. İyi bir devlet adamı olduğu kadar çok nükteci bir adam da olan rahmetli Fuat Paşa, onu: «Bin yıllık hükümet ke'sini Ka'ya döndürdü, devlet işlerini de evkaf yönetimine benzetti,» sözleriyle sarakaya almıştı (Eserin yazarının notu). Ş. K.

(2) Ziya Bey, bu tarihlerde Mabeyn-i Hümayun üçüncü kâtibi idi. Sultan Abdülaziz'in iltifat ettiği yakınlarındandı. Âlî Paşa'nın müstebit davranışlarına karşı öteden beri karşı bir tutum takınmıştı ve her fırsatta onu devirmek istiyordu. İşte, bu fırsattan yararlanarak Âlî Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaştırılmasında rol oynadı. Suriye meselesinden dolayı iki yıldır Şam'da bulunan Fuat Paşa'yı sadrazam yaptırttı. Fakat, sonradan Fuat Paşa'dan da umduğu ileri hareketleri görmeyince bu sefer onun da aleyhinde bulunmaya başladı. Öte yandan Sultan Abdülaziz de Ziya Bey'den usanmıştı. Onun söylediklerini Fuat Paşa'ya aktardı. Neticede Ziya Bey, zaptiye müsteşarlığı görevi ile saraydan uzaklaştırıldı (Eserin yazarının notu). Ş. K.

isteniyorsa, böyle bir hüküm ve kanaat hiç bir zaman adalete uygun düşmez. Çünkü, Sultan Abdülaziz'in tahta ilk çıktığı yıllarda devlet işlerini yakından izlemek, gerektiği zaman devlet işlerini bizzat eline almak için ne kadar iyi niyet gösterdiği, ne kadar çabaladığı hâlâ birçok kimseler tarafından hatırlanmaktadır. Onun en büyük arzusu hırsız ve cahil devlet adamlarından kurtulmak, yeni ve değerli kimseler yetiştirip bunların yerine koymaktı. İşin içinde bulunanlar (1) bu durumu çok iyi bilmektedirler.

Sultan Abdülaziz, tahta çıktığı ilk günlerde devamlı kışlalara gider, askerlerin yemeklerini, yattıkları kalktıkları yerleri bizzat gözden geçirir, kendileriyle konuşurdu. Harbiye ve bahriye okullarının en küçük ve ayrıntılı meseleleri ile meşgul olurdu. Gördüğü noksanların giderilmesi için kesin emirler verir, sorumlulardan bu emirlerinin sonucunu isterdi. Gerek bir yere giderken, gerek gittiği yerlerde kendisine sunulmuş her türlü dilekçeyi kendi eliyle sayar, sonra bunları teker teker gözden geçirerek o anda mümkün olanları hemen o an, mümkün olmayanları en kısa zamanda çözümlenmelerini sağlardı.

Bundan başka, Bâbıâlî'den kendine gönderilen çeşitli yazıları —şimdi olduğu gibi— Başkâtip Emin Bey'in eline bırakmayıp, bizzat kendi birer birer okur; dolaplı ve fırıldaklı gördüklerini bir tarafa ayırıp bunları inceletir, sonra ya reddeder ya da istenilen şeyin tam tersi buyruklar yazdırırdı.

«Peki, o zamanki Sultan Abdülaziz şimdiki Sultan Abdülaziz değil midir?» diye bir soru sorulacak olsa —yazık ki— «Evet, değildir» cevabını vermek mümkündür. Zira, Âlî Paşa ve Bâbıâlî o kadar entrikaya başvurdu ki; gerek Padişahın çevresini sarmış bulunan hainler, gerek elçilikler aracılığıyle öylesine yalan dolanlar, kandırmalar, hatta tehditlerle zihnini bulandırdı ki, Padişah da, bütün bu olup bitenlerin sonunda, yavaş yavaş işten elini eteğini çekti, devlet ve milletle ilgili bütün meseleleri Bâbıâlî'nin eline bırakmak zorunda kaldı. Artık, iş bu kerteye geldikten sonra da dünyada ne oluyor, ortalıkta neler dönüyor, kendi için neler söyleniyor... Bunların hiç birini doğrudan doğruya işitmek ona nasip olmadı.

---

(1) Ziya Paşa, bunlardan birinin de kendi olduğunu hatırlatmak istiyor. Ş. K.

Geceli gündüzlü, Padişahın yanını yöresini sarmış bulunanlar —tıpkı çarpık gösteren aynalar gibi— onu öyle avuçlarının içine almışlar ve olayları öyle değişik göstermeye başlamışlardı ki adamcağız, hangi tarafa baksa eğri görüyordu. Böyle bir görüşe alışan kimse için, nihayet, her gördüğüne eğridir demek, âdeta ikinci bir âdet haline gelmez de ne olur?

Elimizi vicdanımıza koyup, Allah rızası için, insafla söyleyelim: Sultan Abdülaziz bugünkü haline gelinceye kadar Bâbıâlî ile az mı uğraştı? Başka bir deyimle, Bâbıâlî, Padişahı bu hâle getirinceye kadar az mı çabaladı?

Öte yandan, bütün bu kötü şartlar içinde bile, Sultan Abdülaziz'in bu memlekete ve millete kazandırdığı değerli şeyler vardır. Osmanlı tersanesinin bugünkü günde oldukça düzenli bir hâle gelmesi, şu kadar savaş gemimizin dosta düşmana karşı heybetli topları ve gövdeleri (1) ile Türk sularında demirli bulunması, askerlerimizin sırtlarının elbise, karınlarının sıcak yemek ve has ekmek görmesi sadece bu Padişahın özel gayretlerinin sonucu değil midir?

Sultan Abdülaziz'in bazı özel eğlence ve avunma araçları da kendi için bir suç ve kusur gibi gösterilmek isteniyor. Koç döğüşü, horoz döğüşü —birçok milletler gibi— bizde de çok önceden beri süregelen belki basit, fakat masum bir eğlencedir. Bir padişah, özel zamanlarında bunları seyrediyorsa bundan ne çıkar?

Zuhurî kolu oynatmak eğer bir delilik ise o zaman tiyatroya gitmek de bir delilik sayılmalıdır. Bundan da Avrupa'nın bütün hükümdar ve krallarının, imparatorlarının, bilginlerinin, fikir ve sanat adamlarının deli oldukları sonucu çıkar. Zira bizim Türk tiyatrosu ortaoyunudur (2). Avrupa tiyatroları da eskiden aynen bizim ortaoyunları tarzında iken (3) onların hükümdarları, bilginle-

---

(1) Sultan Abdülaziz, zamanında Türk Deniz Kuvvetlerinin, güç bakımından, İngiltere'den sonra dünyada ikinci geldiği bilinmektedir. Ş. K.

(2) Eüzziya Tevfik Bey «... Türk tiyatrosu ortaoyunudur» sözlerinden sonra parantez içinde bir ünlem işareti koymak suretiyle Ziya Paşa'nın bu görüşüne katılmadığını ve bu görüşü küçümsediğini belirtmek istemiştir. Biz onun bu işaretini metinden çıkardık. Ş. K.

(3) Ziya Bey, Sultan Abdülaziz'i savunmak isterken, tarihî bir gerçeği bile bile bozup değiştiriyor. Çünkü, Avrupa'da bizim bugüne kadar

ri, şairleri ve edipleri ulusal ahlâkı daha da yükseltip pekiştirmek amacıyle bunları geliştirip düzenlediler. Bizde böyle olumlu bir çaba olmadığı için tiyatromuz o ilkel şeklinde kaldı.

Bizim padişahlarımız içinde sadece Sultan Abdülaziz Han'dır ki tahta çıktığı ilk yıllarda bu oyunları da milletin yaratılıştan

---

gördüğümüz tiyatrolar «eskiden aynen bizim ortaoyunlarımız tarzında» değildi. Çünkü, tiyatro —adından da anlaşılacağı üzere— ilk defa eski Yunanistan'da meydana getirilmişti. Tiyatroları Aristo ve benzerleri gibi Yunan edip ve filozofları hazırlayıp düzenliyorlardı. Çünkü, insan topluluklarına faydalı birtakım eğlencelerin de gerekli olduğuna inanan o milletin akıllı kişileri insan ahlâkını, tutumunu ve davranışını, bütün yücelikleri ve alçaklıkları ile halkın gözleri önüne sererek vicdanın en kuvvetli duygusu ve en mükemmel eğitici olan, insanlara özgü meftunluk ya da nefret eğilimlerinden yararlanmayı öngörüyorlardı. Böyle bir konu için en elverişli araç, şüphesiz ki, tiyatroydu. Evet, tiyatro hem çok etkili, hem de çok faydalı bir sanat dalıydı. Eğlendirirken eğittiği için, bütün bilginler ve filozoflar onu bir ahlâk mürebbisi gibi görüyorlardı. O, öyleydi ama, ya bizim zuhurî kollarımız böyle miydi?

Özellikle ortaoyunu —söylentilere göre— mevki hırsı ile aklını oynatmış bir deli tarafından, ilk defa akıl hastahanesinde düzenlenmişti. Bunun üzerine, Kanunî Sultan Süleyman, asıl sebebi deliliğe dayanan ve sonra da deliliği dile getiren bu oyunu oynamayı delilere özgü bir imtiyaz olarak vermişti. İşte, Ziya Bey'in tiyatroya bizde bulduğu misalin aslı budur. Halbuki:

Mümkün mü Ebül'ûlâ, Ferzadak
Molyer gibi bir tiyatro yazmak

beytinin söyleyicisi bulunan Ziya Bey, bu incelikleri elbette çok iyi bilirdi; fakat, maksadı padişahı savunmak olduğu için bunu bile bile böyle yazmıştır (Eserin yazarının notu). Ancak Ebuzziya Tevfik Bey'in, Ziya Paşa'nın ortaoyunu hakkındaki görüşleri konusunda ileri sürdüğü fikirlerin pek çoğu yetersiz, sakat ve aynı zamanda bilgi hatalarıyle doludur. Buna işaret etmekten kendimizi alamadık. Ziya Paşa'nın yukarıdaki beyti, onun ünlü Harâbât önsözü'den alınmadır. «Doğunun Ebül'ûlâ, Ferazdak gibi şairlerinin hiç bir zaman bir Molière olamayacağına, onunkiler gibi toplumu inceleyen eserler veremiyeceğine» işaret edilmektedir. Ş. K.

mevcut ahlâk anlayışını daha da geliştirmek yönünde, yeni baştan, düzenlemek için bazı teşebbüslerde bulundu. Şimdi, onun bu iyi niyeti bile, sanki bir suçmuş gibi ortaya atılacak olursa bu hak ve adalet anlayışına sığar mı (1)?

Pehlivan güreştirmek, koç, horoz döğüştürmek gibi şeyler bir adamın deli olduğunu belgeleyecek şeyler değildir. Zira, her imparatorun, her kralın, belki her filozof ve bilgin geçinen adamın özel hayatında bu ve bunun gibi basit ve masum zevklerin pek değişik çeşitleri görülür. Hatta, değil masum olanı, en büyük ve değerli bazı şahsiyetlerin bile, salt kendilerine özgü yaşayışlarında başkalarını irkiltecek zevkler ve eğlenceler de bulunabilir.

Bir âkîl-i müsellem-ül etvâra mahrem ol,
Mişvâr ü tavrını nazar-ı itibâre al;
Seyret, ne denlü vaz'-ı garibi eder zuhûr
Kim, her biri sünûnü olur başka başka dâl (2).

Avrupa hükümdarlarının ve geçmiş çağlardaki pek çok devlet

---

(1) Hakka ve gerçeğe uyarlık odur ki insan doğru bildiği şeyi, bir iddiasını ispatlamak ya da karşısındakini susturmak için de olsa, doğru olarak ifade etmelidir. Ziya Bey, böyle davranmıyor. Sultan Abdülazizin Bağcı İzzet ve Kurban Osep gibi maskaraların kimini Âlî Paşa, kimini Fuat ve Yusuf Kâmil kılığına sokturarak yaptırdığı taklitleri insaflı bir kimse nasıl olur da «milletin ahlâk anlayışını geliştirmek» biçiminde yorumlar? Sadrazam ve vezirler, eski geleneğimize göre, padişahın mutlak vekilleri idiler. Bunları rezil ve maskara etmek, Padişahın bizzat kendini maskara ettirmekten başka bir anlama gelir mi (Eserin yazarının notu)? Ebuzziya Tevfik Bey burada da yanılma veya yanıltmada bulunmaktadır. Paşaların taklitlerini yapan ve adları edilen bu kişiler birer ortaoyunu sanatçısı değil, tipik saray soytarıları idiler ve onların yaptıklarından ortaoyunu sorumlu tutulamazdı. Ortaoyunu, batılı tiyatrodan önce, gerçek tipik bir Türk tiyatrosu idi.

(2) «Akıllılığı herkes tarafından kabul edilmiş, beğenilmiş bir kimsenin mahremiyetine girerek onun tutum ve davranışlarını şöyle bir yakından incele de bak. Göreceksin, onun öylesine akıl almaz tuhaf şeylerine şahit olacaksın ki, her biri başlıbaşına birer delilik belirtisidir» anlamına. Ş. K.

başkanlarının at yarışları düzenlemeleri, ayı ve tazı güreştirmeleri, boğa ve yaban domuzlarını birbiriyle kavga ettirip seyrine dalmaları hep bu çeşitten özel zevkler değil midir? Bir de, eğer Sultan Abdülaziz bu masum (1) eğlenceler yerine Fransa ve Rusya İmparatorları gibi sabahlara kadar kumar oynamakla vakit geçirmeyi âdet edinmiş olsaydı daha akıllı bir adam mı sayılacaktı?

Kendinden önce gelmiş bulunan yüce ecdadının türbelerine asmış olduğu Osmanlı nişanlarını döğüşken keçilerin ve horozların boynuna astığına dair ileri sürülen söylentilerin de, kendisini dünyaya deli olarak tanıtmak isteyenler tarafından uydurulmuş aşağılık iftiralar olmadığını acaba kim çıkıp da ispatlayacaktır? Bu çirkin iftira veya en azından yalanın kökü araştırılacak olursa, onun da —dargınlığı zamanında— şimdiki Sadrazam Âlî Paşa tarafından uydurulup ortaya atılmış olduğu herhalde ortaya çıkacak, birçok yalanlar gibi bu da gerçekler karşısında güneşe karşı olan kar gibi eriyip ortadan kalkacaktır (2).

İmkân var mıdır ki Sultan Abdülaziz gibi, Osmanlılık namusunu her şeyin üstünde tutmak inancında bulunan bir kimseden böyle çılgınca bir tutum ve davranış çıksın?

Acaba bizim padişahımız da, meselâ Avusturya İmparatoru ve İtalya Kralı gibi, çeşitli fuhuş konuları ve yasaklanmış günahlarla meşgul olsaydı daha mı iyi olacaktı (3)?

---

(1) Ebuzziya Tevfik Bey, Ziya Paşa'nın bu sözünün karşısına da —alay etme ve küçümseme maksadıyle— parantez içinde bir ünlem işareti koymuştur.

(2) Âlî Paşa'nın nazarında Ziya Paşa ne kadar suçlu idiyse, Ziya Paşa'nın gözünde de Âlî Paşa öyleydi. Bunun tabiî bir sonucu olarak Ziya Bey, her fırsatta her türlü kusuru ve günahı ona yüklemektedir. Ş. K.

(3) Bugün Avrupa'da çok moda olan ve at soyunun gelişmesine hizmet ettiği için hükümetlerin, zenginlerin, birçok bankaların ve şirketlerin büyük fedakârlıklar yaparak hayvan sahiplerine büyük mükâfatlar ayırdıkları at yarışları başlıbaşına bir konudur ve bununla horoz, keçi döğüştürmek arasında en küçük bir münasebet bile düşünülemez.

Üçüncü Napolyon'un birçok günah işler gördüğü, derin bir sefahet içinde yuvarlandığı herkesçe bilinmektedir. Fakat, Fransa devlet hazinesinin anahtarlarını ellerinde bulundurduğu gerçek olan bir

Evet, Sultan Abdülaziz Han, belki bazı ortaoyunu takımlarına ve kendisini eğlendirmiş bulunanlara nişan vermiştir. Lâkin, Sadrazam Âlî Paşa ve öteki hükümet üyeleri kendi dalkavuklarına ve uşaklarına, ayvazlarına (1) varıncaya kadar türlü rütbeler ve nişanlar verirlerse, bunların hepsinin üstü ve zamanın padişahı olan bir kimse neden kendisini eğlendirenlere nişan vermesin? Onların yaptıkları garip karşılanmıyor da neden hükümdarın yaptığı garip karşılanıyor?

Padişahın tahta çıkışından bu yana dış borçların çok artmış bulunması konusuna gelince: Bundan vatanını seven ve işlerin kötü sonunu göz önüne getiren hiç kimsenin hoşnut olmayacağı

---

hükümdarın ve ayrıca Rusya İmparatoru İkinci Aleksandr gibi —tam anlamıyle müstebit ve her istediğini tek emriyle gerçekleştirmek durumunda bulunan— tek bir sözü bile kanun gücünde olan bir adamın oynadığı kâğıt eğlencesini kumar diye nitelemek, herhalde Ziya Bey'den başka kimsenin hatır ve hayâlinden geçmese gerektir.

Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef ile, bugün ölmüş bulunan, İtalya Kralı Victor Emanuel'in gençlik yılları dönemi «Gençlik demlerinde ne kadar taşkınlıklar yapılsa yine de hoş karşılanır, hiç değilse o kadar garipsenmez» sözü gereğince, üzerinde fazla durulacak şeyler olmamalıdır. Her gencin, hele genç prenslerin şanından olan kadınlara ve kızlara düşkünlük —ki bunlar ahlâk dernekleri tarafından bile kınanmaya lâyık görülmemişlerdir— bir fuhuş ve yasaklanmış günahlı şey sayılabilir mi?

Bu sayılıp dökülen şeyler isterse baştan başa gerçeklere uygun olsun, «onlar şunları yaptı, bunlar bunları yapmadı» gibi oranlamalarla Osmanlı Padişahını haklı göstermenin ne gibi bir faydası olabilir? «Padişah, iş görmeye fırsat ve imkân bulamadığı için böyle şeylerle uğraştı,» demek haklı bir savunma sayılır mı?

Tutarsız şeyler, tutarlı konular için örnek sayılmaz. Âlî Paşa hizmetkârlarına, dalkavuklarına nişan verdi diye Padişahın da aynı şeyi yapması mı gerekir? Padişahın, yüce ecdadı için çıkardığı nişanları ortaoyunu kollarına da ihsan etmesi, bu nişanların değerini neden düşürmesin (Eserin yazarının notu)?

(1) *Eski zengin konaklarında orta hizmetlerini gören bazı hizmetkârlara verilen ad. Ş. K.*

pek tabiîdir. Burası böyledir ama, dışarıya yapılan onca borçların karşılığı olan para Sultan Abdülaziz'in cebine mi girmiştir ki bütün vebali onun boynuna yükletilsin?

İnkılâb gazetesinin şu: «Padişah kaplarını dolduruyor, sonra bu kabı tutanlara, yani hükümet üyelerine parmaklarını yalatıyor.» sözü de hiç bir zaman hakka, insafa ve gerçeklere sığmamaktadır. Çünkü, kabı dolduran ile parmak yalayan beytindeki oranla burada anlatılmak istenen anlam arasında hiç bir ilişki yoktur.

Cümle âlem bilmektedir ki Osmanlı Padişahının Paris ve Londra bankalarında, değil milyonları, tek bir kuruşu bile yatmamaktadır. Ama, öte yandan Âlî ve Fuat Paşalarla daha başka birtakım mâlum kişilerin kazandıkları paralar o bankalarda işletilmektedir. Sonra, şu dış borçları bulanlar, yapanlar, alanlar kimlerdir? Bir kere de işin bu tarafı düşünülmeli.

«Bir devlet dışarıdan borç almadan ayakta duramaz» kuralını rahmetli Fuat Paşa icat etmedi mi? Her dış borç alınışında, birçok yakın arkadaşlarıyle birlikte, komisyonlara parmak sokmadı mı? Bugünün Sadrazamı Âlî Paşa da bu işlerde onunla birlikte değil miydi? Onun ölümünden sonra yapılan iki dış borçlanma sadece Âlî Paşa'nın çabası eseri değil midir? Bunların çok ağır şartları ile birlikte —vakit ve durum gereğince— bu meseleyi padişahın uğurlu tutumuna yorarak kendisine taraftar olan birtakım hükümet üyelerine on beşer bin lira ihsanlar verdiren ve hatta geçenlerde yirmi bin lirayı da kendisi için koparan kimse, şu **«Kevkeb-i Şarkî»** adlı gazetenin deyimince «devlet gemisinin çok güçlü ve şerefli kaptanı, yüce halifelik makamına âdeta sanatlı ve mükemmel bir puslası» olan Âlî Paşa değil mi?

Durumun gerçek içyüzü ve olanlar bitenler bunlardan ibaret olduğu halde, borçların artmış olduğu vebalini Padişahın sırtına yüklemek en yalın bir adalet anlayışına bile aykırı düşmez mi?

Bütün bunları ileri sürerken ve açıklarken hemen ilâve edelim ki, biz Padişahta «Yedi evliya kuvveti vardır» ya da «yedi krala taç giydirir,» inancına saplanmış, bundan dolayı da iç rahatlığı içinde her şeyi toz pembe gören rasgele kimselerden de değiliz. Dolayısıyle, Sultan Abdülaziz'in tahta ilk çıktığı zamanlardaki iyi niyetinin bugün artık ortadan kalkmış olduğunu da inkâr edemeyiz; kendisini bir dereceye kadar mazur görsek bile bu tutumunu beğenmemize imkân yoktur.

Şâh vakıf gerektir ahvâle;
Vükelâya kalırsa vay hâle.. (1)

Ancak 36 milyon nüfusun (2) kendisini Padişah ve Halife tanımasıyle devletin başına geçmiş, yeryüzünün hemen her kıtasında ve her bölgesinde yaşamakta olan 200 milyon İslâm nüfusunun ruhânî reisi olarak kabul edilmiş (3) memleketçe ve milletçe kendisinin —isteğiyle ve bilerek yaptığı iyiliklerden başka— hiç bir kötülüğü görülmemiş olan bir zat, bir hükümdar hakkında, insafı bir tarafa bırakalım, terbiye dışı bir dil kullanmayı hiç bir zaman yerinde göremeyiz.

Mademki Osmanlı Padişahı ve Halifesi bütün İslâm ümmetinin bir çeşit odak noktasıdır, yüce ve kutsal peygamberin emanetlerini taşımakta, Mekke ve Medine şehirlerinin hizmetkârı niteliğinde bulunmaktadır; bundan dolayı da Muhammed'in dininin mensubu bulunan çeşitli milletlerin birlikte çarpan kalplerinin topluca yöneldiği bir makamda görevlidir. O halde, gerekir ki bizler ve yurdunu ulusunu seven herkes —bu birliğin bozulmasına çalışmak şöyle dursun— daha da pekiştirilmesi için çalışmalıyız ve çalışmalıdırlar. Bunu, hele müslüman bulunan Osmanlılardan beklemek tabiî bir şey olmaz.

Yani, kısacası halifeliğin şeriat açısından sağlamlığı ya da kutsallığı meselesini hiç bir şekilde işe karıştırmaya lüzum görmeksizin, onun milletimiz ve memleketimiz için sağlayacağı faydaları hatırlamak ve bunu yoğunlaştırmak arzu ederiz. Bizce, asıl ve başta gelen amaç İslâm nüfusunun toplayıcı ve bağlayıcı bir noktada birleşmesidir. Mademki bunu tabiat ve bunca yüzyıllık uzun bir zaman süresi hazırlamış, Hazreti Muhammed'in o kutsal şeriat hü-

---

(1) Bu beyit daha önce de geçmiş ve anlamı verilmiştir. Ş.K.

(2) Günümüzden beş yüz yıl önceki kıtaya yayılmış Osmanlı İmparatorluğunun nüfusu ortalama 36 milyondu; yani günümüzdeki Türkiye Cumhuriyeti nüfusu kadar. Ş. K.

(3) Ebuzziya Tevfik Bey, burada da alay ve inanmama anlamında, parantez içinde soru işareti kullanmıştır. Bunun bir başka sebebi de Ziya Paşa'nın bir halife için «ruhânî» sıfatını uygun görüşüdür. Bilindiği gibi ruhanilik genellikle hıristiyanlıkta söz konusu olan bir dinî sıfattır. Ş. K.

kümleri de sağlam bir temele oturtmuştur. Bu inancı —doğru ya da eğri, ne olursa olsun— mutlaka korumakla, sürdürmekle ve geliştirmekle yükümlüyüz. Zira, İslâm milletinin tek kurtuluş ve yaşayış yolu budur. İşte, bizim düşüncemiz, genel çizgileriyle, bundan ibarettir.

Şimdi, bütün bu söylediklerimizden sonra, bize de bir soru yöneltilebilir ve şöyle denilebilir:

Kabul edelim ki bütün kötülükleri yapıp işleyen Bâbıâlî'dir; peki amma, bu Bâbıâlî'nin bütün icraatı ancak Padişahın onayından geçtikten sonra gerçekleşmek durumunda değil midir? Mademki Padişah onların yaptıklarını kendi buyruğu ile onaylamaktadır, o halde masum sayılamaz ve suçta bunların yaptıklarının hepsinin ortağı kabul edilir. Eğer, Sultan Abdülaziz, akıllı ve hamiyetli bir hükümdar olsaydı, hükümet üyeleri adı altında ortalıkta dolaşan, kötülükleri ve hainlikleri günden güne daha da artan şu melûn adamları devlet işlerinde hâlâ kullanmaz, hiç değilse bu lânetli işlerine izin vermezdi.

Biz de cevap olarak deriz ki:

Padişahı tamamıyle masum ve günahsız göstermeye çalışmıyoruz. Lâkin, çok kuvvetle tahmin ediyoruz ki Padişahın olan bitenden çok zaman haberi olmamaktadır. Eğer, olup bitenlerin içyüzünü gerçekten bilmiş olsaydı, elbette bunlara razı olmaz ve fırsat vermezdi kanaatindeyiz. İşte, bizce onun suçlarından arınıklığı sadece bu konuya münhasırdır. Vardığımız bu sonuca dayanarak diyoruz ki: Eğer, **İnkılâb** gazetesinin dediği gibi mutlaka bir ihtilâl gerekli ise ve böyle bir ihtilâl gerçekleştirilecekse, akıl ve nakil yoluyle varılacak hüküm, ilkönce Padişahın tahttan indirilmesi ve halifelikten uzaklaştırılması olmamalıdır. Bundan çok daha önce yapılması gerekli bir şey vardır. O da, hükümet üyeleri denilen fesatçılar kurulunun değiştirilip iş başından uzaklaştırılmasıdır. Bundan sonra, bunların yerine, Padişaha ve devlete gerçekten sadık kimseler iş başına getirilmeli; ayrıca eskilerin şuraya buraya yerleştirdikleri haytaları, serserileri, hırsızları defetmelidir. O zaman tecrübe edip bakmalı. Eğer, bütün bunlar yapıldığı takdirde de Sultan Abdülaziz bizce arzu edilen tarzda hareket etmez, gerçekten seçkin ve iyi niyetli devlet adamlarının yapacakları ıslâhata engel olmaya kalkışırsa, o vakit hem deli olduğunu kabul etmeli, hem de hemen tahttan indirilmesi çaresine baş vurulmalıdır.»

İnkılâb gazetesi, Ziya Bey'in **Hürriyet**'te çıkan bu makalesine pek kısa bir cevapla karşılık verdi. Dedi ki:

«Pekâlâ, şimdi biz, yani millet, Padişahımızın lalalarını değiştireceğiz, çocuğu daha iyi idare edecek uslu akıllı adamlar tayin ederek onu israftan, hoppalıktan menedecek tedbirleri ve mirasyedilerin mallarına mülklerine derin birer gedik açan sefahet borçlarını indirmeye handikaplar hazırlayacağız. Eğer, bu tedbirlerle de hoppa bey yine kendine çekidüzen vermez, akıllı ve olgun lalalarını dinlemezse bu hoppa beyi gerekli cezaya çarptıracağız.

İyi ama, bunu böyle yapmaya ne hacet? Osmanlı tahtını böyle tehlikeli tecrübelere sokmaktansa, Ziya Bey'in öve öve bitiremediği bu pek namuslu halifeyi bir başka halife ile değiştirsek ve onu tahta çıkarırken de meşrutiyeti ilân etmesini ve millet meclisini açmasını şart koşsak daha kestirme ve daha iyi olmaz mı? İşe tecrübeler katıp sonradan pişman olmaktansa, kökten bir hareketle hepsinden bir anda kurtulmuş oluruz.»

* * *

Ziya Bey, Sultan Abdülaziz'i savunurken bütün dayanağını, suçları Âlî Paşa'nın üstüne yükleme noktasına yöneltmişti. Onun bu görüşünü destekler nitelikte İstanbul'dan pek çok mektuplar gelmişti. Ama, ortada bir gerçek vardı ki o da Bâbıâlî'nin Mısır meselesinde gösterdiği kesin tutum halkı çok memnun etmişti.

Mehmet Ali Paşa'nın, Osmanlı Devletinin en zayıf bir zamanında, ona başkaldırması ve gördüğü bunca nimetlere nankörlükle mukabele etmesi bütün Osmanlıları yürekten yaralamıştı. Halkın yüreği bu aileye karşı kin ve nefretle doluydu. Londra'da çıkan **Hürriyet**'in, bu konuda, hükümeti desteklemesi kamuoyunu hoşnut kılmıştı. Şimdi, Cenevre'de çıkan yeni **Hürriyet**'in —tam tersine olarak— Mısır Valisi İsmail Paşa'yı tutar görünmesi halkı şaşırtmış ve tedirgin etmişti. Bundan dolayı, bir yandan bunu sorup soruşturan mektuplar geliyordu. Halkın merak ettiği en belirgin hususlar şunlardı: Hürriyet neden ve niçin kanaat değiştirmişti? Namık Kemal **Hürriyet**'ten niçin ayrılmıştı ya da niçin artık ona yazı yazmıyordu? Arif adlı, kim ve ne olduğu belirsiz, bir adamın sorumluluğu altında çıkan bu yeni **Hürriyet**'in Yeni Osmanlılarla ne derece ilgisi ve bağlantısı bulunduğu da halkın çok merak ettiği ve öğrenmek istediği konulardandı. Ziya Bey'in, Hıdiv İsmail Paşa'dan çok büyük bir para alıp bu seferki gazeteyi onun boru-

sunu öttürmek için çıkardığını kimse tabiatıyle aklından bile geçirmiyordu.

Gerçi, Namık Kemal'in kendi el yazısıyle yazılıp basılmış el ilânı her tarafa yollanmış ve dağıtılmıştı ama, işin gerçek yönü bütünüyle geniş halk yığınlarına iletilememişti. Çünkü «Bir zamandan beri Arif imzasıyle yayınlanmakta olan **Hürriyet**'in ne yazı işlerinde, ne de fikirlerinde bizlerin iştirakimiz olmadığı cümlesi sadece buna katılınmamış olduğunu ifade ediyor, fakat, mektubun kime karşı yazıldığı ve Arif imzasının kimin adına kullanıldığı belirtilmiyordu. Ama, tam o sıralarda Ziya Bey'in kalemiyle **Hürriyet**'te bir yazı çıktı. Bu yazı, ileride Türk siyaset ve edebiyat tarihine geçecekti ve «Ziya Paşa'nın **'Rüya'sı**» adıyle anılacaktı. Rüya'nın Cenevre'deki **Hürriyet**'te ilk yayınlanışında başlık şöyleydi:

SULTAN ABDÜLAZİZ HAN

Zıya Bey **Âlî Paşa**

İşte bu başlık ve onun altındaki ünlü yazı, gazetenin Ziya Bey tarafından çıkarılmakta olduğunu bilen bilmeyene anlatmıştı. **'Rüya'** gerçekten o zamana kadar alışılmamış bir tarz ve üslûpta kaleme alınmıştı. Bu üslûp, genellikle, doğu edebiyatına özgü bir karakter taşıyordu ve Padişahın ayaklarına kapanmak gibi zillet ifade eden, doğunun miskin ve aşağılık terbiye ve bağlılık anlayışını yansıtıyordu. Ama, bu üslûp ve ifade dışında bütünüyle başlı başına bir fikir ve siyaset anıtı sayılabilirdi. Meşrutiyet yönetiminin zorunluluğunu ve onun faydalarını son derece inandırıcı delillerle ortaya koyuyordu. Padişaha yaltaklanmak suretiyle de olsa yurtseverlik ve hamiyet duygusunun gerçek bir ifadesi olduğu her satırından belli oluyordu. Yazıda öyle bir hava vardı ki, eğer doğrudan doğruya Padişahın eline geçecek olsaydı, onu mutlaka etkileyebilirdi.

Bu yazının bir özelliği ve yazılışındaki bir ümit ve amaç da şuydu: Mısır Valisi Hidiv İsmail Paşa, **Hürriyet**'in, bu yazının bulunduğu nüshasını mutlaka Sultan Abdülaziz'in eline ulaştıracağı hususunda ona adamları aracılığı ile söz vermişti. İsmail Paşa ile Ziya Bey'in en büyük hedefleri Sadrazam Âlî Paşay'dı. Birinin parası, ötekinin kalemi ile ona atılacak intikam oklarının uçları en keskin zehirlerle zehirlenmişti.

Bu arada Mısır meselesi yeni ve bambaşka bir şekle bürünmeye başlıyordu. Süveyş Kanalının açılışı töreninde kocası Üçüncü Napolyon adına hazır bulunan İmparatoriçe Öjeni'ye Hıdiv İsmail Paşa, açılıştan bir gün önce, iki yüz elli bin liralık, yani beş milyon franklık bir gerdanlık hediye etmişti. Öte yandan Avusturya - Macaristan İmparatoru Fransuva Jozef'e de, Avusturya mallarının Mısır'a son derece uygun gümrük şartlarıyle girebilmesi için, bir ticaret anlaşması yapmaya söz vermişti. Bu hediye, belki ötekinden de pahalıydı.

İsmail Paşa'nın bu davranışının sebebi vardı: İngiltere Devleti ve ona uyarak Fransa, kendisine sık sık bazı tembihlerde bulunuyorlardı. Bu tembihler de Bâbıâlî'ye —kendisi hakkında şikâyette bulunması için ipucu teşkil edebilecek hallerden şiddetle kaçınması yolundaydı. Zira, Âlî Paşa, 1869 yılı eylülünün sekizinde, Avrupa'da bulunan hemen bütün Osmanlı Elçilerine yolladığı bir genelge ile Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın gizli niyetleri konusunda geniş açıklamalarda bulunmuştu. Bu arada, Londra Elçisi Müsürüs Paşa'ya ayrı ve gizli bir yazı daha yazmıştı. Bu yazıda Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon'un İsmail Paşa tarafından büyük paralar karşılığında dovurulduğunu, bundan dolayı bu hükümdarın birtakım gizli teşebbüslerde bulunmasının muhtemel olduğunu, buna karşı uyanık bulunulması gerektiğini hatırlatmıştı.

Âlî Paşa'nın kendi kalemiyle Fransızca olarak yazıp rahmetli Arifî Paşa'ya tercüme ettirdiği, genel resmî yazılarda kullandığı dil, bu konuda Bâbıâlî'nin tuttuğu yolun ne kadar içten ve özden olduğunu göstermesi bakımmdan çok önemlidir.

Adını ettiğimiz bu yazı, Türk diplomasi tarihinin en belirgin siyasî belgelerinden biridir. Bundan dolayı, onun asıl nüshasının bir suretini —olduğu gibi— aşağıya geçirmeyi uygun bulduk.

Hariciye Nezareti Yüksek Makamından 8 eylül 1869 Tarihi ile Dost Devletler Nezdinde Bulunan Osmanlı Elçilerine Mahrem Olarak Gönderilen Genelgenin Tercümesinin Suretidir:

«Bâbıâlî ile İsmail Paşa Hazretleri arasında son zamanlarda meydana gelmiş olan durum bugün Avrupa kabinelerini de uzun uzadıya meşgul etmektedir. Bu meselenin hak ve hakikati ve yüce

hükümdarımız Padişahımız efendimiz hazretlerinin isabetli buyrukları üzerine, bu kabinelere Bâbıâli'ce verilen bilgi ve yapılan açıklama, kendi memleketlerinin siyasî işlerini yönetmekte bulunan kimselere, herhalde, yeterince aydınlatıcı olmuştur.

Bununla birlikte, bu konuda yeniden bazı şeyler söylemek istemekten maksadım, yüce Padişahımız efendimizle Hıdiv Hazretleri arasındaki karşılıklı hak ve görevleri bir kere daha belirlemek değildir. Çünkü, bu haklar ve görevler resmî belgelerde ve şimdiye kadar birbiri ardınca yolladığım çeşitli genelgelerde yeteri kadar açıklanmış, tekrarlanmıştır.

Şimdi, bizim için önemli ve gerekli olan şey, hâlen içinde bulunduğumuz bu müşkül durumun meydana gelmesini hazırlayan sebepleri ve bunalımın temel ögelerini daha da açıklığa kavuşturmaktır. Böylelikle, Bâbıâli'nin ciddî ve fiilî bir tehlikeyle karşı karşıya kalmasını da önlemek mümkün olacaktır. Bütün mesele bir tehlikeye, hatta bir çatışmaya meydan vermeksizin, işin en salim ve en güvenli yollardan hareket edilerek çözüme giden tek yolunu araştırmak ve bulmaktır.

Yüce Osmanlı Devletinin meşrû haklarına ve ülkesinin bütünlüğü ilkesine ters düşmeyecek yolu izlemek en tabiî hakkımız ve görevimizdir. Bu yolu izlemek sırasında —mecbur kalınırsa elbette— her türlü tehlike de göze alınacaktır. Bundan hiç kimsenin en ufak bir şüphesi bile olmaması gereklidir. Öte yandan, Hıdivin de kendi geleceği için, Osmanlı Devletinden istediği birtakım garantiler vardır ki, Osmanlı Devleti onu bu hususta haklı görmektedir. Bu görüşümüzün büyük devletlere açıklanmasında fayda mülâhaza edilmektedir.

Mısır Hıdivinin, kendisine yolladığım protesto niteliğindeki yazıya verdiği cevap, her ne kadar, Padişah hazretlerine daima sadık olduğunu ve olmakta devam edeceğini ifade etmekte ise de, bizi daha önceki bu yazıyı yazmaya mecbur kılan tutum ve davranışlarının, bir anda, ortadan kalkması için yeterli görülmemiştir. Biz, kendisine, Padişaha karşı olan bağlılık ve sadakatinin sözde kalmamasını, bunun iş ve eylemlerle ispatlanması lüzumunu çok kesin bir dille hatırlatmış bulunuyorduk.

Yaptığımız bu teşebbüsü garip karşılamaya ne Hıdivin, ne de başka kimselerin hakları yoktur ve olmaması gerekir.

Hıdiv İsmail Paşa'nın bize yazmayı uygun gördüğü cevap ve

teminat *mektubunda, devlete* ve Padişaha sadık olduğu hususta ileri sürdüğü fikirler, yazık ki, gerçeklere dayalı olmaktan uzaktır. Bu sözler ve fikirler bile kendisinin lehine değil, aleyhine şahitlik etmektedir. Çünkü, ortada kendisini yalanlayan pek çok olay bulunmaktadır. Bu zatın söylediği bir sürü sözler vardır. Bu sözler öylesine mübalâğalarla doludur ki, bunları bir gerçeğin garantisi olarak kabul etmek, bizce, hiç bir zaman, mümkün değildir.

Şimdi, birtakım kelime oyunlarını ve teorik oyalamaları bir tarafa bırakarak Hıdiv'e sormak gerekir: Kendisi, bağlı bulunduğu devletten ve onun meşrû hükümdarından bütünüyle kopup ayrılmak niyetinde midir, değil midir? Değilse, hakkında uyanan ve herkese kuşku veren şüpheleri ortadan kaldıracak ne gibi delil ve belgeler ortaya koyabilir? Onun böyle bir çeşit başına buyruk tavır ve davranışını Padişah hazretleri ilgisizlikle karşılayabilir mi? Kocaman bir Mısır ülkesi berbat ve harap edilir ve sonuç olarak bu Osmanlı Devleti için sayı ve hesaba gelmez felâketler hazırlarken, o devletin bütün bu olup bitenlere engel olmak istemesi ve «dur» demesi onun en önemli görevlerinden biri değil midir?

Kısaca belirtelim: Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın, Osmanlı Devletiyle Mısır ülkesi arasındaki bağları mutlaka koparmak sevdasında bulunduğunda artık en küçük bir şüphemiz bile kalmamıştır. Bu adamın yaptığı her hareket, attığı her adım, kendisini heyecana sevkeden her fikir onun gizli niyetlerini açığa vurmakta, hatta ispatlamaktadır.

Âdeta egemenliğini ilân etmek manasma gelen yeni bir san kazanmış olması yetmiyormuş gibi —kendine özgü bazı niyetlerini gerçekleştirmek amacıyle— Mısır'm yıllık yedi sekiz milyon İngiliz liralık geliri ile de yetinmiyor da, bir taraftan da dış borçlar yapmak yoluna gidiyor. Böylelikle, bir vatan parçası olan o ülkenin bugününü ve yarınını, kolay kolay altından kalkılamaz birtakım külfetlere sürüklüyor. Bu hal, böyle devam edecek olursa, sadece, şu durup dinlenmeden dış borçlara girme işinin bile nerelere kadar varıp dayanacağını bilse bilse —bütün gizliler ancak kendisine belli bulunan— Cenabı Hak bilir.

Demiryollarının ve daha başka bayındırlık konularının ne büyük harcamalarla gerçekleştirilebildiği herkesçe mâlumdur. Bazan, devletlerce öyle iç ve dış zorluklar kendini gösterir ki bunlar için, olağanüstü giderleri karşılamak üzere bazı maliye tedbirleri-

ne başvurmak zorunluğu, ister istemez, doğar. Bugünkü Mısır'da hiç bir şekilde böyle bir zorunluluk yoktur.

Bir Mısırlı yurttaş, bundan beş yıl önce verdiği verginin bugün tam beş katını devlete ödüyor. Ama, zannolunmasın ki bu vergi artışı ülkede genel gelirin ve genel zenginliğin bir artışı sonucudur. Durum hiç de böyle değildir. Mısır, bugün üç beş sene öncekinden çok daha fakirleşmiş durumdadır.

Gerçekte Mısır'da, bir süreden beri kendisini göstermiş olan bu vergi artışı idare mekanizmasının kötü işlemesinin sonucundan başka bir şey değildir. Naipler Meclisi —ünlü Meclis-i Nevvâb— nin gelir ve gider hesaplarının ne şekilde düzenlendiğini yakından bilenler, Hıdiv hazretleri gibi, her şeyi öyle iyimserlikle ve aferinlerle karşılayamazlar.

Peki, bütün bu olup bitenlerin gerçek sebebi nedir? Böylesine gittikçe arttırılarak halktan alınmakta olan bunca para ne olmakta, nereye gitmektedir? İşte, bütün bunların gerçek hesabının özeti şudur: Halktan toplanan çok büyük bir bölüğü —lüzumu olduğu için değil— sırf şunu bunu memnun ve hoşnut etmek için, ya da esasında zengin bulunan bazı kimseleri ve çevreleri daha da zenginleştirmek için yapılmakta bulunan siparişlere harcanmakta, daha doğrusu boş yere har vurulup harman savrulmaktadır.

Kendilerini —hiç bir zahmete katlanmadan— zenginliğin son kertesinde görmek isteyenler için Mısır siparişleri, yolculuk eziyetlerine ve tehlikelerine katlanmaksızın elde edilen bir Kaliforniya ortamı yarattı (1). İleri sürdüğümüz bu iddia rasgele bir söz değildir; bunun doğruluğunu ispatlamak için garip ve âdeta inanılmaz binlerce olayı birer birer sayacak durumdayız. Bütün bunlar, yukarıda adını ettiğimiz «büyük amaç» a (2) taraftar kazanmak için yapılmaktadır (3).

Son derece debdebeli tantanalı saraylar, akıl ve hayâle gelmez

---

(1) *O sıralarda Amerika'da Kaliforniya'da altın bulunmuş ve pek çok insan, altına ve servete kavuşmak için bir zahmetle oraya üşüşmüş, o nedenle geniş trajik olaylar meydana gelmişti. Ş. K.*

(2) *İsmail Paşa'nın, tamamıyle egemen bir Mısır'da tamamiyle özgür bir hükümdar olmak istemesine işaret ediliyor. Ş. K.*

(3) *Nitekim Ziya Bey'e Felâtun Paşa aracılığıyle verilen büyük para da bu maksada dayalı idi (Eserin yazarının notu).*

şekilde yapılan yersiz israflar, eşi benzeri bulunmaz süs ve ihtişam gösterileri bugün artık haddini çoktan aşmıştır. Hıdiv hazretlerinin çevresini sarmış bulunan kimselerle bir sürü yardakçıları —gûya ülkenin nüfuzlu ve güçlü kişilerini ona taraftar kılmak bahanesiyle— öylesine paralar çalınakta, türlü yollarla almaktadırlar ki bunların hesabını da kimse bilememektedir. Aslında, bu türlü harcamalar Hıdivin bütçesinin en önemli fasıllarını teşkil etmektedir.

Bu çeşit davranışların da amacı yine Avrupalıları aldatmak ve kendisini doğunun en güçlü ülkesi ve uygarlık dünyasının beşiği göstermektir.

Mısır bütçesinin başka bir önemli bölüğü de silâh ve savaş gemileri satın almaya ayrılmıştır. İşte, bütçenin sadece bu faslı bile, başlı başına, Hıdivin gizli niyetlerinin gözle görülür belirtilerinden biridir. Eğer Hıdiv İsmail Paşa, yazımıza gönderdiği cevapta ileri sürdüğü gibi, bağlı bulunduğu devlete karşı yükümlü olduğu şartlara ve görevlere gerçekten sadık ise, bu takdirde otuz bin kişiden fazla bir askerî güce sahip olmaması gerekir. Ne ise, otuz bin kişilik bir ordu için üç yüz bin tüfek satın almayı hiç bir mantık kabul etmez. Çünkü, bu her askere on tüfek düşmesidir ki akıl yönünden açıklanmasına imkân yoktur. O halde, bir ihtimal akla gelmektedir: Askerin sayısını; ısmarlanan silâh sayısıyle orantılı kılmak. İyi ama, bu ne içindir ve kimin içindir? Sadece bu tutum bile Hıdivin hayalinde bazı sevdaların dolaşmasını ispatlamaya yeterli değil midir?

Durum her yönü ile böyle iken, İsmail Paşa'nın, fikir ve niyetlerini çok dürüst bir yönde göstermeye çahşması ve onlar için teminat vermeye kalkışması, hiç bir zaman üzerinde ciddiyetle durulmaya lâyık bir nitelik taşımamaktadır.

Gündüz vakti gökte parlayan güneş gibi açık ve belirlidir ki Mısır maliye işlerinin böylesine darda bulunduğu bir dönemde bu gün türlü alanlarda harcadığı paranın harcama yollarını meşrû gösterecek tek bir gerekçe ileri sürmeye imkân yoktur. Mısır, bu gün hiç bir devlet tarafından tehdide maruz bırakılmamıştır ki böyle çok önemli tedbirlere başvurmaya mecbur kalsın. Bu tedarikler, asker ve cephane çoğaltmaları, eğer Hıdivin bilinç altında beslediği ve gittikçe içten içten kaynayıp gelişen ve bunun sonucu

olarak her türlü ihtiyatlılığı elden bıraktıran o büyük tasavvuru (1) için değilse o halde bunu neye yorumlamalı?

Çok pahalı şartlarla zırhlı savaş gemileri inşa ettirmesi de onun bu gizli niyetinin su altında ya da toprak altında yürütülmeye çalışılan planlarının tabiî bir sonucudur.

İşte, kısaca özetlenmeye çalışılan, ancak çok büyük ve çok önemli birtakım siyasî problemleri özetlemeyi hedef tutan şu satırlarımız Osmanlı Devleti ve saltanatı için hayatî bir karakter taşımaktadır ve bu gidişle bir memleketin geleceğinin nereye kadar varacağını ortaya koymak bakımından ağır bir sorumlulukla yüklü bulunmaktadır.

Şevketlü Padişahımız ve halifemiz efendimiz hazretleri, yüce ecdadının fethetmiş ve yüzyıllardan beri korumuş bulunduğu Mısır ülkesinin ne harap olduğunu ister, ne de orayı ana ülkeye bağlayan kuvvetli bağların —değil kopmasına— hatta zayıflamasına bile göz yumabilir. Bir valinin sadakatsizliği ve birtakım hileleri yüzünden böyle değerli bir ülkesinin elden çıkmasına elbette razı olmaz. Bunun hiç bir şekilde imkân ve ihtimali yoktur. Daha açık ve kesin söylemek gerekirse —başka her şey bir yana— buna saltanatın ve halifeliğin şerefi ve namusu izin vermez. Hem din, hem siyaset bakımından böylesine büyük değeri ve önemi bulunan bir eyalet tek bir kişinin arzu ve hevesine hiç bir zaman feda edilemez. Bunun, değil gerçekleşmesi, akla gelmesi bile bütün Osmanlı ülkeleri halkını büyük bir heyecana ve kaynaşmaya sevkeder.

Mısır'ın gelecekteki durumu ve böyle giderse kaçınılması imkânsız olan haraplığı ve çöküntüsü karşısında elbette Osmanlı Devleti gerekli çarelere başvuracaktır. Şimdilik yapılacak ilk iş, Mısır'a borç para veren kapitalistlerin menfaatlerinin korunması, Padişah hazretlerinin Mısır üzerindeki kutsal haklarının kesinliğinin sürdürülmesidir. Bundan dolayı, durum şunu gerektirmektedir: Mısır maliyesini yöneten kişileri ve daireleri teftiş etmek üzere, ilk iş olarak bir teftiş komisyonu kurulacaktır. Bu, Mısır'ın bağlı bulunduğu Osmanlı Devletinin en tabiî bir hakkıdır ve hiç bir kuvvet onu bu hakkını kullanmaktan alıkoyamayacaktır.

---

(1) «O büyük tasavvur» dan kastedilen anlam, yukarıda da belirtildiği üzere, Mısır'ın ana yurttan kopup başına buyruk bir devlet haline getirilmesi planıdır. Ş.K.

İçinde yaşadığımız yüzyılda, halkın malları konusunda kendisinden başka bir kimseye hesap vermemek gibi geniş ve anormal bir imtiyaza nail olan kimse şu dünyada sadece Hıdiv İsmail Paşa'dır (1). Kendi bundan yararlanarak vergi mükellefleri üstüne gittikçe daha ağır yükler yüklemekte ve halkı bu vergiler altında inim inim inletmektedir. Öte yandan, ülkeyi altından kalkamayacağı borçlara boğmaktadır. Alınan ve toplanan paralar ise —yukarıda da belirtildiği üzere— kişisel amaçlar ve çıkarlar uğruna şuna buna dağıtılarak israf edilmektedir. Osmanlı Devleti, bu usulsüz, kuralsız gidişe mutlaka son vermeye kararlıdır.

Böyle kötü bir gidişin, yanda yörede, çok şiddetli çarpışları ve etkileri meydana gelmeden önce buna mutlaka bir tedbir almak zorunludur. Bu durumun bu haliyle sürüp gitmesine seyirci kalınamaz. Bu öyle kötü bir musibettir ki tam gerçekleşmeden onu sınırlamak ve sınırlandığı çevrede yok etmek yüce Osmanlı Devletinin gerçek bir görevidir.

Bizim bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için ilk düşündüğümüz —şimdilik ilk ve tek çare budur— şey Mısır'ın maliye işlerine el koymak, yani vergi toplama işini, Hıdiv adına değil, onun bağlı bulunduğu Padişahı adına toplamaktır. Bunun başka bir faydası da vergi mükelleflerine artık bundan böyle zulüm ve eziyet edilmeyeceğidir. Bunun gerçekleşmesi için Padişah hazretleri tarafından bir ferman hazırlanmaktadır.

Vergi, ülke ve ülkenin valisi adına değil de devlet ve devletin Padişahı adına toplandığı takdirde alınan paranın miktarı nedir, kimlerden alınmıştır, yolu ve yordamınca alınmış mıdır, harcanacağı yer neresidir? Bütün bunlardan padişahın ve onun hükümetinin haberi olacaktır. Böyle olmadıkça bu vergi meselesinde bir adalet ve düzenlilik bulunduğu aslâ iddia olunamaz. Esasen, Padişahımızın Mısır Valisine bundan önceki fermanı ile verdiği imti-

(1) *Âlî Paşa'nın bu genelgesinde —tam haklı olabilmesi için— sadece Hıdivi değil, devamlı işbirliği yaptığı kendi padişahını, yani Abdülazizi de ele almalıydı. Çünkü Sultan Abdülaziz Han'ın israfları da 220 milyon liraya ulaşmıştı (Eserin yazarının notu). Ancak bu 220 milyon liranın Padişahın kişisel çıkarlarına gitmediğini, çoğunun donanmaya harcandığını, sonraki tarafsız kaynakların belirttiğini hatırlatmayı da bir borç biliriz. Ş. K.*

yazlar arasında birtakım şartlar vardı. Bu şartların başlıcalarından biri devletin maliye işlerinde Mısır Valiliğini arzu ettiği zaman kontrol edebileceğiydi. Şimdi, öyle anlaşılıyor ki bu şartları uygulamanın zamanı gelmiştir. Ancak, bu uygulama sonucunda memlekette huzur ve sükûnet sağlanabilir. Ayrıca, devletin bir eyaletindeki israf ve yolsuzlukların da önü alınır. Bunun başka devletler için de eğitici bir etkisi olacaktır: Böylelikle, öteki devletler de —zamanla— kendi eyaletlerinde (1) bu çeşit bir durumla karşılaştıklarında gereğini rahatlıkla yaparlar.

Osmanlı Devleti —her yönüyle bir parçası bulunan— bir vilâyetinde şimdiye kadar böyle bir kontrol yapmak lüzumunu duymamışsa, bu öyle bir ihtiyacın belirmemiş olmasındandır. Bir yetkinin uygulanmamış olması, o yetkinin geçersizliği ya da değerinden düşmüş bulunduğu anlamına elbette yorumlanamaz. Şu önümüzde bulunan örnek ve bugün vasıl olduğumuz kötü sonuç da göstermektedir ki böyle bir kontrol hakkının kullanılmaması çok tehlikelidir ve ileride onarılması imkânsız tehlikelere yol açabilir.

Dış ülkelerden, kendi başlarına ve bağlı bulundukları devlet yetkililerine sorulmadan büyük borçlar alınması meselesine gelince: Böyle bir yetki Mısır valilerine hiç bir zaman verilmemiştir. Sadece, eski valilerden Sait Paşa — o da bir kere— dışarıdan borç alma ihtiyacını duymuş, ama, neden böyle bir ihtiyaç duyduğunu, nereden ve ne miktarda borç alacağını, aldığı paranın nerelere harcayacağını daha önce Osmanlı Devletine geniş açıklamalarla bildirmiş ve ancak devletin iznini aldıktan sonra bu borç alma işine girişmiştir.

Kendinden önce gelen valilerin kabul ettikleri ve her harfine itaatte aslâ kusur ve tereddüt göstermedikleri bir esasa, şimdiki vali İsmail Paşa'nın uymaktan kaçınması mantık yönünden dayanıksız olduktan başka, uygulanma imkânlarından da yoksundur.

Padişah hazretlerinin buyruğu ile Hıdive yazmış olduğum ve tercümesini daha önce sizlere de gönderdiğim yazının özeti budur. Bulunduğunuz ülkenin ilgili makamları ile temas ettiğiniz vakit-

---

(1) *On dokuzuncu yüzyılda Avrupa devletlerinin bu tür eyaletleri yoktu. Onlara bağlı ülkeler, en azından koloni, fakat genellikle sömürgeydi.* *Ş. K.*

lerde bu hususları göz önünde bulundurmanızı rica ederim.
Sadrazam ve Hariciye Nazırı
Âlî»

* * *

Sadrazam Âlî Paşa'nın —başta Londra Elçiliği olmak üzere— Avrupa'daki Osmanlı Elçilerine yolladığı bu genelgenin en çok iki maddesi, yani Mısır maliye işlerini devletin kontrolü altına alması ve Mısır'ın dış borçlar yapmasına engel olunacağı konuları kısa zamanda ilgili çevrelerce duyulmuş, Avrupa basınında geniş bir yer almıştı. Gazetelerde çıkan çeşitli yazılardan bir kısmı Osmanlı Devletini haklı bulup onu destekliyor, bir kısmı da bu tutum ve kararı şiddetle kınıyordu.

Fransa'nın ünlü gazetelerinden **Figaro** ve **Gaulois,** Hıdiv İsmail Paşa'nın beslemeleri niteliğindeydiler. Ondan gerçekten büyük paralar almışlardı. Bundan dolayı, Bâbıâlî'yi haksız çıkarıyor, birtakım mantıklı mantıksız görüşler ileri sürerek Osmanlı Hükümetini suçlamaya çabalıyorlardı. **Journal de Debas, Le Temps, Siécle** ve **La Libertée, Patrie** ile o tarihte bağımsız bir karakter taşıyan **İndependence Belge** gibi önemli gazeteler ve başta **Times** bulunduğu halde hemen bütün İngiliz gazeteleri hepten Bâbıâlî'nin tarafını tutuyorlardı.

Bunun önemli bir sonucu olmuştu, o da şuydu: Avrupa kamuoyu, hemen tamamiyle İsmail Paşa'nın aleyhine çevrilmişti.

Gariptir ki Osmanlı basınına, yani başkentin topu topu bir buçuk gazetesi olan **Terakki** ile **Ceride-i Havadis**'e, bu konu hakkında, tek bir kelime yazmak hakkı bile verilmiyordu. O sırada İstanbul'da **El-Cevaib** adlı yarısı Arapça, yarısı Türkçe bir haftalık gazete de çıkmaktaydı. Bu gazete, İsmail Paşa'yı destekler nitelikte bir yazı koyduğu için, **Terakki** gazetesi de bu yazının Arapça'dan Türkçe'ye çevirisini sütunlarına aktardığı için hükümet tarafından kapatılmışlardı.

* * *

Yukarıdaki genelgenin Hıdiv İsmail Paşa üzerindeki etkisi olağanüstü sayılabilirdi. Çünkü, İsmail Paşa'nın birçok maddî, mânevî fedakârlıklar ederek kazanmış olduğu taraftarları, amacının ve gizli niyetlerinin körükleyicileri —Bâbıâlî'nin çok haklı iddiaları Avrupa'nın birçok devletlerince olumlu karşılandığı için— destekçilikten çekilmişlerdi. Şimdi, yandan yöreden, Mısır Valisine tel-

kinler yapılıyor, Osmanlı Devleti ile anlaşması tavsiye ediliyordu. Çünkü, Âlî Paşa bu yazısında gerçekten ustaca bir siyaset göstermiş, Hıdivi, 1840 tarihinde İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya Devletlerinin ortaklaşa rızaları alınarak verilmiş fermanın hükümlerini uygulamaya davet etmişti. Bu devletlerin sözbirliği ve onayları ile verilmiş bir ferman, devletlerarası bir senet niteliğini taşımaktaydı. Şimdi, onu tanımamak, bu devletler için tükürdüklerini yalamak gibi bir skandal teşkil edecekti.

Durum böyle olduğu için, verilen fermanın emrettiği gereklerin yaptırılması, kendileri için de bir sorumluluk payı taşımaktaydı. Bundan dolayı, gayrı resmî bir şekilde, Bâbıâlî'nin buyruğuna uymasının zorunlu olduğunu Hıdiv'e bildirdiler. Hıdiv, ayak sürümek isteyince bu isteklerini resmen tekrarladılar.

Bâbıâlî'nin elindeki en önemli koz, devletin fermanındaki belirli maddelerden herhangi birine aykırı hareket edildiği takdirde, önce bir ihtarda bulunmak, bu ihtara da kulak asılmadığı takdirde Mısır Valisini azledebilmek hakkı idi. Bundan dolayı İsmail Paşa, «Devenin boynuz ararken kulaktan da oluşu» çeşidinden, Mısır hükümdarlığına nail olmak sevdası güderken elindeki hıdivliği de kaybedeceğini nihayet anladı, ister istemez İstanbul hükümetinin emirlerine boyun eğmek mecburiyetinde kaldı.

Ziya Paşa'ya gelince: O, Bâbıâlî'nin bu meselede böylesine şiddetle direnmesini arzusuna ve son zamanlardaki çıkarlarına uygun bulmamıştı. İsmail Paşa'nın tarafını tutmak görevini üzerine aldığı için tutmak da işine gelmiyordu. Ve —yazık ki— daha kısa bir süre önce «Veraset Mektupları» ile Mısır'a verilen imtiyazları kınayan kendi olduğu halde, şimdi: «Osmanlı Devletine Mısır eyaleti mi lâzım, yoksa Âlî Paşa mı?» başlığı altında makaleler yazıyordu. Böyle bir başlık altında yazılan makalenin konusu tabiatıyle «Âlî Paşa'nın Mısır'a feda edilmesini tavsiye etmek ve en çıkar yol olarak bunu göstermek» olacaktı. Ziya Paşa, bu yazılarında mugalata yapıyor, eğer Âlî Paşa isteklerinde çok direnecek olursa, Mısır'ın büsbütün kaybedileceği fikrini halka aşılamaya çalışıyordu.

Ne var ki Osmanlı kamuoyu, Bâbıâlî'nin Mısır konusunda meseleyi ne dereceye kadar ele aldığını bilmediği gibi, bilse bile her halde kendi devletinin tarafını tutacaktı. Bildiği tek şey hükümetinin Mısır Hıdivi aleyhinde bulunduğuydu. Bunu ise halk candan,

yürekten onaylıyordu. Çünkü, Mehmet Ali Paşa hanedanı hakkında öteden beri beslediği kin ve nefretin bu suretle yerine harcandığını sezinliyordu. Bunun sonucu, milletin devlet aleyhine dönmesi değil, olsa olsa ona karşı minnet ve şükran duymak olabilirdi.

Bir taraftan yeni **Hürriyet**'te Namık Kemal'in imzasının bulunmaması ve onun bunu bir el ilânı ile açıkça belirtmiş bulunması, öte taraftan gazetenin şimdi açıktan açığa İsmail Paşa'yı desteklemesi geniş halk yığınlarını **Hürriyet**'ten soğutmaya başlamıştı. Artık eskisi gibi elden ele dolaşmıyordu; eski sempati ve itibarını enikonu yitirmişti.

Server Efendi eliyle (1) Mısır Hıdivine gönderilen yeni fermanın, kendisine verilmesi için iki yeni şart daha koşulmuştu. Bu şartlardan biri Fransa'daki Tulon tersanelerinde inşa edilerek Mısır'a getirilen iki savaş gemisinin İstanbul'a gönderilmesi, öteki de son sistem iki yüz bin tüfeğin devlete teslim edilmesiydi. Bu şartların yerine getirilmesi için, görevlilerin bulunduğu Sultaniye adlı vapur İskenderiye'ye doğru yola çıkmak üzereydi. Halk, bu durumdan büyük sevinç duymaktaydı.

Hal böyle iken, **Hürriyet** gazetesi gerçekleri sapıtmaya çalışıyor ve şunları yazıyordu: Hıdiv bu gemilerin derhal İskenderiye'ye doğru hareket etmeleri için Tulon'a telgraf çekmişti. İskenderiye limanındaki istihkâmları Mısır onarıp daha da güçlendiriyordu. Ve yine Hıdiv, Mısır halkına daha önce verilmiş imtiyazlara dokunulmaması için, Bâbıâlî'ye âdeta bir nota hazırlamıştı ve onu gönderme hazırlıkları içindeydi...

Bu ve benzeri haberler İstanbul halkını şaşkına çeviriyordu. Hükümetlerinin bu çok haklı teşebbüsünün sonuçsuz kalmış olduğuna bir türlü inanmak istemeyen halk, çaresizlik içinde, **Hürriyet**'in bu haberlerine inanılıp inanılmamak konusunda tereddütler geçiriyordu.

Ama, durum kısa zamanda aydınlanmış, bir zamanların **Hürriyet**'inin şimdi ne derecelere düşmüş bulunduğu üzüntü ve ibretle görülmüştü: Çünkü, Mısır Hıdivinin kendisi için ısmarladığı iki savaş gemisi nazlı nazlı Marmara'ya girmiş ve İstanbul sularında demir atmıştı. Bu durum üzerine İstanbul gerçek bir bayram yapmıştı. Sanki Mısır ülkesi ikinci kez olarak fethedilmişti.

---

(1) Sonradan paşa olan ve önemli görevlerde bulunan rahmetli Server Paşa (Eserin yazarının notu).

SEKİZİNCİ BÖLÜM

HÜRRİYET GAZETESİNİN ALİ SUAVİ EFENDİ'NİN ENTRİKALARINA MAĞLÛP OLUŞU, YAHUT ZİYA BEY'İN GAFLETİ

Ali Suavi Efendi, Paris'te boş durmuyordu. Bir seferinde on maddelik bir mahkeme kararı sureti düzenlemiş, bunda Türkiye halkını, bir yüce divan kurmaya ve Sadrazam Âlî Paşa'yı o divanda yargılatıp ölüm cezasıyle cezalandırmaya teşvik etmişti.

Ali Suavi, bu yazısını Fransa'da bastırmış, aklına gelen her yere ve her tarafa dağıttırmıştı. Bir nüshasının da, o sırada Londrada bulunan, Ziya Bey'e yollamıştı.

Ziya Bey, o yazıyı, olduğu gibi, **Hürriyet** gazetesinde yayınladı. Âlî Paşa, bunu iyi bir fırsat bilerek Londra Elçiliğine bir mektup yazdı. Ziya Bey aleyhinde İngiltere mahkemelerinde dava açtırdı. Sadrazam bu davasında haklıydı. Çünkü, bir adamın öldürülmesi için bir gazetede halkı kışkırtacak yazı yayımlamak, her memlekette olduğu gibi, İngiltere'de de kanunen suç sayılıyordu. İşe, İngiltere Hükümeti karıştı ve konuyu savcılığa havale etti. Ziya Bey, savcı tarafından çağrıldı. Gününde, yargılanmak üzere, mahkemede bulunacağına dair ya kefil göstermesi ya da kefalet parası yatırması gerekiyordu. Ziya Bey, 500 İngiliz liralık bir çek yazarak kefalet parasını yatırdı.

İngiltere kanunları, bu gibi adam öldürmeye teşvik veya teşvikte bulunanların yazdıklarını yayınlamaya aracılık edenler için hayli ağır cezalar öngörüyordu. Durum Ziya Bey için epey sıkıntılı bir hal alacağa benzerdi. Oldukça büyük bir kefalet parasını böyle birden yatırmasının sebebi de işte buydu. Ziya Bey, Londra'nın ünlü avukatlarından Mister Johnson'a başvurmuş, o da kendisine kefalet parası yatırmak suretiyle bu meselenin altından sıyrılabileceği yolunu göstermişti.

500 İngiliz liralık çeki imzalayan Ziya Bey, oradaki işlerini alelacele tasfiye etti. Elbiselerini ve öteki bazı eşyalarını, yakın dostu bulunan Londra Konsolosu Gadban Efendi'ye emanet olarak bıraktı. Meşhur arkadaşı Arif'i de yanına alarak 1870 martının yedinci gecesi Londra'dan Anvers'e geçti. Orada da fazla durmayarak hemen Cenevre'ye geçti.

Hürriyet gazetesinin Londra'dan ve Namık Kemal'den kopup Cenevre'de çıkarılmaya başlamasının kısa hikâyesi budur.

Öte yandan Ziya Bey, yargılama günü mahkemede bulunmadığı için, **Hürriyet**'in Saint Martin sokağındaki idarehanesine ve matbaasına mahkeme kararıyle haciz kondu. Polis gidip oraları mühürledi. Ziya Bey ile Arif haklarında da gıyabî mahkûmiyet kararı verildi.

İsviçre'de —Paris'te ve Londra'da olduğu gibi— Türkçe harfleri de olan matbaalar yoktu. Londra'daki matbaa ise haciz altında olduğundan onu İsviçre'ye tanıtmak mümkün değildi. O nedenle Cenevre'deki **Hürriyet** —çaresiz— taşbasması olarak basılıyordu.

Ziya Bey, inatçı bir adamdı. Londra'da cezalandırılmasına sebep olan Ali Suavi'nin yukarıda adı geçen yazısını, orada çıkardığı **Hürriyet**'in ilk sayısına koymaktan da geri kalmadı.

Bununla birlikte, onun bu cesareti öyle pek de körü körüne sayılamazdı. Çünkü, İsviçre Basın Kanununca, daha önce başka bir memlekette her ne maksatla olursa olsun yayınlanmış bulunan bir makalenin, aynı vasıta ile İsviçre'de yayınlanmasında bir sakınca yoktu. Ziya Bey, tabiatıyle, bunu öğrendiği için bu yola baş vurmaktaydı. Bu konuda İsviçre hukukçuları ile görüşmüş, kesin bir kanaate vardıktan sonra yazıyı tekrarlamıştı. Asıl amacı, böylelikle, Âlî Paşa'yı faka bastırmakta. Nitekim, sonuç tam umduğu gibi çıkmıştı.

* * *

99 SAYILI HÜRRİYET'TE YAYINLANAN MAKALE

Cumhuriyet İdaresi ile şahsî idarenin farkı:

Cumhuriyet İdaresinde, Padişah, İmparator, Sadrazam, Hariciye Nazırı falan yoktur. Memleketin Padişahı da, İmparatoru da, Kralı da, Sadrazamı da hep memleket halkıdır.

Cumhuriyet İdaresinde, milyonlarca halk, kendi çıkarını düşünen birkaç kişinin hüküm ve keyfine esir olmayıp, zengin ve fakir herkes hak ve özgürlüklerine sahiptirler.

Cumhuriyet İdaresinde, kur'a, cebir ve zulümle askere alınmak, nice yüz bin kişiyi yerinden yurdundan, kazancından ve geçiminden uzaklaştırıp kışlalarda çürütmek usulü yoktur. Çünkü, memleket herkesin olduğu gibi, herkes de ülkesinin ve milletinin düşman saldırısından korunması için gereğinde çaba göstereceğini bilir. Bundan dolayı, büyük küçük, herkes yerinde ve zamanında askerdir. Memleket tehlikeye düştüğü anda silâhını kapan yurt savunmasına koşar. Bundan dolayıdır ki, meselâ İsviçre bir buçuk iki milyondan ibaret olduğu halde, bugün kendisine bir dış saldırı yapılacak olsa birkaç yüz bin askeri bir anda çıkarabilir. Ve işte bu sebepten ötürü İsviçre Devleti çevresindeki devletlerin kendisine saldırmayacaklarından emindir.

Cumhuriyet İdaresinde, tersane için gerekli kereste ve halat için halk angarya usulüyle çalıştırılmaz. Devlete kereste ve halat lâzımsa parasını verir ve onları halktan satın alır.

Cumhuriyet İdaresinde, gazeteler hükümete yaltaklanmaya mecbur ve borçlu değildirler. Kanunî kurallar içinde her türlü tenkit yapabilirler. Onun için hükümetin en küçük bir kusurunu bile dev aynasında gösterip kıyametler koparırlar.

Cumhuriyet İdaresinde, bir millet meclisi vardır. Bunun üyelerini halk seçer. Yani halkın en değerli ve bilgili olanları seçilip belirli bir süre için üyeliğe tayin olunur (!) (1). Yine halk arasından hamiyetlilikte ve bilgide en üstün olan bir kimse de geçici olarak bu meclisin başına getirilir.

Cumhuriyet İdaresinde, her kişi medenî haklar bakımından ne kadar hürse, kanunların da o kadar esiridir. Kanunlar, ülkenin ve halkın ihtiyaçlarına göre meclis tarafından hazırlanır, oy çoğunluğu ile kanunlaşır. Bütün işler bu kanunlara göre yürütülür. Meclis, bunların koruyucusu, başkan da uygulayıcısıdır. Meclis, üyelerin öteki kimselerden farklılığı, üye seçilmiş olmak şerefinden iba-

---

(1) Yazar, Ziya Paşa'nın hem seçilmek hem de tayin olunmak sözlerini bir arada kullanışıyle alay etmek için ünlem işareti ile dikkati çekmek istiyor. Ş. K.

rettir. Başkan da, geçici bir süre için, bu mevkie gelmiş olmaktan daha üstün bir imtiyaza sahip değildir. Bunlar aylık, yıllık, rütbe, nişan üye ve başkan olmadıklarından hiç biri ötekinden çekinmez. Başkan ve üye —herkes gibi— paylarına düşen vergileri öderler. Bunların faytonları, yaverleri, çavuşları, sırmalı cicili bicili üniformaları, sarayları, köşkleri yoktur. Hiç biri görevleri yüzünden zengin olmayı düşünemezler.

Mahkemeler bütünüyle özgürdür, bağımsızdır. Bütün hükümleri kanunlara göre verirler. Ne meclisin ne de başkanın bunlara karışmaya hak ve yetkileri yoktur. Hasılı, gerek üyeler, gerek başkan hiç bir şekilde kanun sınır ve çerçevesinden dışarıya bir adım bile atamazlar.

İşte, bütün bunlardan dolayı Cumhuriyet İdaresinde, bakanların çekişme ve entrikalarına asla rastlanılmaz. Buna yeltenenler olsa bile bir sonuç elde edemezler. Ama, şahıslara dayalı hükümetlere gelince böyle hükümetlerde bu tür davranışların tersine bütün işler buna tam aykırı olup, onlarda Padişah veya İmparator adlarıyle idarenin bütün dizginlerini ellerine almış birer adam bulunur. Böyle olmadığı takdirde, onların vekilleri ya da müsteşarları unvanıyle bazı kimseler idarenin başına geçerler. Sanki, memleket bunların dededen babadan kendilerine kalmış bir çiftliğidir ve ahali de çiftlikteki damızlık gibi milyon milyon halkı çalıştırırlar, soyarlar, ellerindekini alır, kendi zevk ve safaları için harcarlar.

Mutlak hükümette, iş başında bulunan bir kimse istediğini yapar, istediğini cennete, istemediğini cehenneme atar. Eğer, kişilerden birini korumakta ise —o kişi ne kadar suçlu olursa olsun— onu kanunun pençesinden kurtarır. Mahkemede haksız bir tutumda bile bulunsa haklı çıkarır. Düşmanlık beslediği bir adamı, hiç bir günahı suçu yokken, hapse atar veya sürgüne yollar. Bunu da yapmayacak olsa, geçim yollarını tıkayarak kendisine büyük sefalet çektirir. Ve bütün bu olan bitenler karşısında kimse sesini çıkaramaz.

Mutlak hükümetlerde gazeteler iş başındakilere dalkavukluk etmek suretiyle kazançlarını ve yaşamalarını sürdürürler. Hükümet, çok kötü bir iş bile yapsa, tamiri imkânsız kusurlar da işlese onu öve öve göklere çıkarırlar. Yapılan kötülükleri ve kusurları iyi-

lik şeklinde gösterirler. Çünkü, bunların asıl amaçları vatana, millete hizmet etmek değil, sadece para kazanmaktır. Doğrusu, kolay para kazanmanın en kestirme yollarından biri de budur.

Bugün, dünyadaki mutlak hükümet örneklerinin en kötüsü İran, ondan sonra da bizim şimdiki Bâbıâlî gelir. Rusya, Avusturya, Prusya, Fransa, İtalya ve İngiltere —sırayla— arkadan gelirler.

İngiltere Devleti, bu çeşit idarelerin en az kötüsü olduğu halde, orada bile kanun zaman zaman devlet ve hükümet ileri gelenlerinin kişisel çıkarlarına feda edilebilir. Hele ki İngilizler yeryüzündeki bütün öteki milletlerden çok daha fazla bencil, kendilerini beğenmiş, herkese tahakküm etme duygusuna eğilimli olduklarından «Kaz gelen yerden tavuk esirgenmez» atalar sözüne uyarak, ne zaman birbirinden karşılıklı bir fayda göreceklerini hissetseler artık ötesini umursamazlar. Kanunmuş, haklılıkmış gibi şeyleri ellerinin tersiyle bir tarafa itip, kendi menfaatleri uğrunda bütün insanlığı bile feda etmekten kaçınmazlar.

İşte, böyle iki ayrı idare tarzının farkını şu elinizdeki Hürriyet gazetesi, sadece şu dört ay içinde, kendi nefsinde tecrübe etmiş bulunmaktadır. Bundan dört ay önce Âlî Paşa'nın türlü siyasî dolapları ve para yedirmeleri sonucu, İngiltere devlet adamları memleketlerinin kanunlarını ayaklar altına alarak, Osmanlı Sadrazamını hoşnut etmek için Hürriyet gazetesinin matbaasını zulüm yoluyle alt üst ettiler (1). Âlî Paşa Hazretleri, üzerinde taşıdığı büyük so-

---

(1) Ziya Bey, burada bile bile yalan söylemek küçüklüğüne düşmüştür. İngiltere Devleti Âlî Paşa'nın hatırı, ya da kendisine arz olunan herhangi bir menfaat uğruna, değil kanunu çiğnemek, öyle bir cür'ette bulunacak hükümete bile nefretle bakar. Hürriyet'i *İngiltere devleti kapatmadı. Çünkü, İngiltere'de gazete kapatılmaz. Olay hepimizin gözleri önünde geçmişti. Âlî Paşa, Londra Elçiliğine usulünce yazmış, Elçilik de gazete hakkında dava açmıştı. Savcı Ziya Bey'i çağırdı. Mahkeme günü için ya kefil ya da kefalet istedi. Ziya Bey kefalet parasını ödedi. Danıştığı avukat, cezanın ağır olduğunu haber verince kendi —hem de bir gece vakti— Londra'yı terkederek, Belçika üzerinden, İsviçre'ye gitti. İşin gerçek yönü harfi harfine böyledir. Tarihi bozup ona kendi istek ve arzusu yönünde birtakım yakıştırmalar yapmak namuslu bir insana yakışmaz (Eserin yazarının notu).*

rumluluktan ve devletin haklarından bir kısmını feda etmek suretiyle, kendi şahsî çıkarları için sık sık böyle davranışlarda bulunur. Bu, onun evvelden beri süregelen politikasıdır. İngiltere'de bu başarıyı kazandıktan sonra bu sefer de Fransa Elçiliği aracılığı ile İsviçre Cumhuriyetine başvurdu ve hükümetten Hürriyet'in yayınlanmasının önüne geçilmesini istedi. Lâkin, Cumhuriyetle yönetilen ülkelerde herkes tam anlamıyle hareketlerinde özgür bulunduğu gibi, buralarda basın kanunları da sonsuz denilecek ölçüde genişlir. Herkes istediği gazeteyi çıkarabilir, hükümet bunları yayından menedemez. İşte İsviçre Hükümeti de bu yolda bir cevap verdi.

Koca diplomat! Politika işlerinde dünyada sadece kendisinin olduğunu sanır ve gert gert geğirirken, Cenevre Cumhuriyetinin kanunlarından aslâ haberdar olmadığını ortaya koymuş oldu. «Orada da bir Lord Klarandon vardır; ben Osmanlı Devletinin haklarından fedakârlık ederim, o da bana karşılık gösterir ve yardım eder,» diye düşünerek körlemeden saldırdı. Ama, dişleri et yerine taşa geldi. Artık yediği bu şamardan sonra «Zafernâme» deki: «Hangi savaşa girdiyse ondan muzaffer olarak çıktı, yanağına kimsenin bir fiskesi bile dokunmadı» mânâsına gelen beytin önemi ve değeri kalır mı? Onu ünlü şair Fazıl Paşa ile Hayri Efendi'den sormalıdır.

* * *

Şu münasebetle, geçen gün İsviçre Cumhurbaşkanı ile yaptığımız görüşme ve konuşmayı anlatalım:

Başkanın odasının bütün konforu dört beş meşin kaplı sandalye ile bir tahta etajer ve bir yazı masasından ibaretti. Elbisesi tozlu bir ceket (1) âdi bir pantalon ve yelekten başka bir şey değildi. Başında hasır bir şapka vardı. Kapısının önünde perdeci, uşak, inzibat çavuşu gibi kimseler bulunmadığı için herkes hiç çekinmeden yanına girebiliyor, çekinmeden dertlerini ona sayıp döküyordu.

Cumhurbaşkanı, her yanma geleni —sanki eski bir baba dostu imiş gibi— güler yüzle karşılıyor, elini sıkıyor, hal hatırını soruyordu. İşlerini ve dertlerini uzun uzadıya dinledikten sonra, eğer bir çaresi varsa derhal gereğini yapıyor, emirler veriyordu. Olama-

(1) *Yazar, Ziya Paşa'nın yazdıklarına inanmadığını anlatmak için buralara ünlem ve soru işaretleri koymuştur. Ş.K.*

yacak işlerdense, kanunun ilgili hükümlerini birer birer sayarak karşısındakinden çok nazik bir tavırla âdeta özür diliyordu.

Ben, bütün bunları büyük bir şaşkınlıkla seyrettim. O zaman, bir de bizim sadrazam hazretlerinin Bâbıâli'deki o azametli tavır ve davranışları gözümün önüne geldi. Arada o kadar büyük farklar vardı ki bunu hatırlayınca derin bir şaşkınlık içine düşmekten kendimi alamadım. Ama, bununla birlikte büyük bir şüphem de ortadan kalkmış oldu:

Daha önceleri Paris'te ve Londra'da bulunduğumuz günlerde sokaklardan dilenci ile zaptiyeden geçilmezken buralara geleli üç dört ayı geçtiği halde, değil tek bir zaptiye ya da dilenci, esnaf ve hamal çeşidinden kimselerden de halinden şikâyet eder tek bir kişiye rastlamadım. Bunu da çok merak ediyor, fakat sebep ve hikmetini hakkıyle anlayamıyordum. Nihayet, böylelikle bu son şüphemiz de çözümlenmiş oldu. Zira, memlekette öylesine bir idare vardı ki, halkma bütünüyle şefkatli bir baba gibi davranıyordu. Kanun karşısmda büyük küçük, hatırlı hatırsız insanlar diye bir şey aslâ mevcut değildi. Yerliler ne gibi haklara sahipse yabancılar da tıpkı o haklara sahipti. Öte yandan, herkes görevinin sınırlarını ve sorumluluğunu biliyor, buna derin bir bağlılıkla uyuyordu. Zulme uğramış biri varsa zalimden olan hakkım mutlaka alabiliyordu. Hiç bir zalimin yaptığı yanına kâr kalmıyor, böyleleri mutlaka cezalarını görüyorlardı. Hatır, gönül, rütbe, memurluk için adalet ve haklılık görevi kesinlikle çiğnenmekten korunuyordu.

Eh, böyle yerlerde elbette fakirlik ve yoksulluk barınamaz; böyle bir memlekette elbette zaptiye kuvvetinin yardımına ihtiyaç hasıl olmaz.

Bütün bunlardan şöyle bir sonuç çıkarabiliriz:

Bir hükümetin idaresi âdil midir, değil midir, halkı bahtiyar mıdır, bedbaht mıdır? Bir kimse, yabancısı bulunduğu bir ülkede bu hususları anlamak istiyorsa, daha ilk girdiği günden başlayarak sokaklarına bakmalıdır. Sokaklarda dilenci ve zaptiye çoksa —hiç tereddüt etmeden— idarenin zalim ve halkm kahır içinde bulunduğu kanaatine varmalıdır. Yok eğer, durum böyle değilse tam tersi bir görüşe rahatlıkla yönelmelidir.

Peki, şimdi de biz soralım: Bizim İstanbul'a bir yabancı gelecek olsa, bu iki kanaatten acaba hangisine varacaktır?..»

* * *

Ziya Bey, bu makalesinde haktan ve insaftan öylesine uzaklaşmıştır ki bugün bile onun bu yazısını kim okuyacak olsa, kendisinin kişisel kin ve düşmanlıkları yüzünden, gerçekleri nasıl pervasızca değiştirdiğini kolaylıkla anlar. Birtakım basit ve bayağı sözlerle, mensup bulunduğu koca bir ulusu tahmis edişi de ayrıca üzerinde durulmaya değer. Öte yandan, hiç bir zaman hiç bir kuvvetin etkisi altında bulunmamakla bütün dünyada ün yapmış İngiliz mahkemelerini de bu iftiralardan uzak tutmadığı ayrı bir konudur.

Kaldı ki, memleketin kanunları gereğince, savcının işe elkoyması ve kural olarak kendisinin mahkemeye çağrılması dışında Ziya Bey'e İngiliz mahkemeleri tarafından hiç bir işlem yapılmamıştır. Ayrıca, yine yargılama günü mahkemede hazır bulunacağına dair kefil göstermek ya da kefalet parası yatırmak hususlarında da serbest bırakılmıştır. Bütün bunlardan sonra Londra'nın en tanınmış avukatlarından biriyle görüşüp durumunun kanun yönünden ağır bir cezayı gerektirdiğini onun ağzından işitip öğrenmiştir. Bunun üzerine, beş yüz İngiliz liralık depozitoyu yatırdıktan sonra —yine avukatının hatırlatması üzerine— işlerini alelacele yola yordama koyup bir gece içinde İngiltere'yi terketmiştir. Bunca şeyler yaptıktan ve gününde mahkemede hazır bulunmadıktan sonra, gıyabında kendisine verilen ceza kefalet parasının hazineye alınması ve **Hürriyet** gazetesi idarehanesinin kapatılmasıdır.

İşte, durum tamamıyle böyle iken, işe Âlî Paşa'nın karışmış olduğu, Paşanın meseleyi kendi lehine çevirmek için Osmanlı Devleti haklarından fedakârlık ettiği, Lord Klarandon'un nüfuzu gibi konuların ciddî olduğuna inanılabilir mi? Lord Klarandon, değil böyle bir meselede Osmanlı Sadrazamı lehine aracılık etmekten, belki Ziya Bey aleyhine öyle bir dava açılmış olduğundan bile haberli değildi.

Bu kadar basit ve kişisel bir mesele, devletler hukuku ile ilgili bir şey midir ki İngiltere Hariciye Nazırlığı işe karıştırılsın? Âlî Paşa, doğrudan doğruya, Londra Elçisi Müsürüs Paşa'ya başvurup durumla ilgilenmesini yazmıştı. Hatta, o tarihte Bâbıâlî'nin Hariciye Nazırlığında hukuk müşaviri olarak çalıştırdığı Mösyö Taren, İngiltere'de bu tür yayınların, yani basın acılığı ile, herhangi bir kimsenin öldürülmesi hakkında yine herhangi bir ferde ya da halk yığınlarına teşvikte bulunulmasının cezayı gerektirdi-

ğini haber vermemiş olsaydı Âlî Paşa öyle bir dava açmaya elbette kalkışmazdı. Çünkü, ne sonuç vereceği pek şüpheli bir işe girişmek —her şeyden önce— onun çok ihtiyatlı tutumuna aykırı idi. Kaldı ki başarı elde edilemediği takdirde kendisine muhalif bulunanlar tarafından sonsuz alaylara ve hakaretlere maruz kalacağını da tahmin edecek kadar zekî bir adamdı. O zaman, herkesten önce bizzat kendi, bunu hak etmiş olduğunu kabul edecek kuşkulu bir yaratılışın sahibiydi.

Âlî Paşa'nın Ziya Paşa hakkında açtığı davada vekâlet işini bu Mösyö Taren yapmıştı. Londra'da Ziya Bey aleyhine açılan dava bir Osmanlı Sadrazamı adına değil Âlî adında bir vatandaş adına açılmıştı. Dünyadaki her düzenli ve kurallı mahkeme gibi Londra Ceza Mahkemesi de Ziya Bey'e, gün tayin ederek bir celp yazısı göndermişti. Şikâyet konusu bir amme davası niteliğini taşıdığı için de, yine kanuna dayanılarak, savcı kendisinden kefil ya da kefalet parası istemiş, bu ikisinden herhangi birini kabul etmekte de onu serbest bırakmıştı.

İşte, hal tamamıyle böyle iken Ziya Bey Âlî Paşa'ya devletin ve saltanatın haklarından fedakârlık etmek, ayrıca İngiliz devlet adamlarına rüşvet vermek gibi çok ağır suçlamalar yüklemekte tereddüt etmemiş, doğrusu böylelikle kendi vicdanı bakımından çirkin günahlara girmiştir.

İngiltere'de —değil hükümet adamlarının— bizzat hükümdarın bile bir mahkeme üzerinde zerre kadar etkisi yoktur ve olamaz (1). Yedinci Edvard hazretleri, daha veliaht, yani Prens Dö Gal iken, bir meseleden dolayı mahkeme huzuruna çağrılmış ve hakkında kanunun gerekli hükmü neyi emrediyorsa o yerine getirilmişti. Hatta, bu davanın açılmasından kısa bir süre önce Fransa'da ve Üçüncü Napolyon Hükümeti zamanında, hükümdar hanedanından biri bulunan Pierre Bonapart'ın kendi evinde **Lanterne** gazetesi yazarlarından Victor Noire'ı rovelverle öldürmesi üzerine Prens tutuklanmış, Ağır Ceza Mahkemesinde yargılanmış, Fransa'-

(1) *Yukarıdan beri görüldüğü üzere Ebuzziya Tevfik Bey, üzerinden uzun yıllar geçmiş bulunan bir olayı, türlü fırsatlarla söz konusu edip tekrarlayarak İngiltere'yi savunmaktadır. Tefrikanın yayınlandığı yıllar onun bu tutumu dikkat nazarını çekmiş, yazar İngiliz taraftarlığı ile suçlanmıştı. Ş. K.*

dan sürgün edilmekle cezalandırılmıştı. Yani, İmparatorlukla idare edilen o zamanın Fransa'sı ve istediğini memleketten sürme yetkisinde bulunan Fransa imparatoru, Fransız müstakil mahkemelerinin kararlarına hiç bir şekilde müdahalede bulunamamıştı. Hem de Pierre Bonapart'ın avukatı, müekkilinin bizzat kendi evinde tahkir ve tehdide uğradığını, dolayısıyle nefsini savunma zorunda kaldığını iddia etmişti. Bütün bunlara rağmen, mahkeme kararında ısrar etmiş, Prens için hapis cezası vermişti. Amcası, Üçüncü Napolyon'un yapabildiği tek şey, bu hapsi sürgün şekline değiştirebilmekten ibaret kalmıştı.

Ziya Bey, İsviçre Cumhuriyeti ile Meşrutiyetle yönetilen ülkeler arasındaki farkları sıralarken, iddialarını ispatlamak yolunda öyle basit ve beylik deliller ve belgeler sıralamaktadır ki bugün bu yazıları okuyanlar şaşırmakta haklıdırlar. Bunlar: «Bizim öylesine zekî ve yüksek kabiliyetli olarak tanıdığımız Ziya Paşa bu mudur?» diye düşünecekler, kendisinin olayları tahlil ve muhakeme edişindeki zaafını derhal sezeceklerdir.

Ne var ki o yıllarda Osmanlı ülkesinin halk yığınları, genellikle Türkler ve müslümanlar, kültür seviyesi bakımından son derece yetersizdiler ve bu türlü tahlil ve muhakemelerin haklılık derecesini kendi yardımıyle belli bir ölçüye vuramazlardı. Bundan dolayı, Ziya Bey'in o yazılarını okumuş bulunanların çoğu —herhalde— kendisini son derece haklı bulmuş, takdir etmiş olabilirler.

Ziya Bey'in aşırı derecede zekî ve geniş bir kavrayış gücüne sahip bulunduğunda şüphe yoktur. Halk arasında bu yönleriyle ün yapmış olduğundan, onun yazdıklarını hemen herkes gerçeğin ta kendisi olarak kabule yönelikti. Kendi de bunu çok iyi bildiğinden, zaman zaman böyle mugalatalara kaçarak, olayları ve meseleleri keyfine göre yorumluyordu.

Kendini çok iyi tanıdığı kadar zamanının halk yığınlarını da aynı oranda tanıyan Ziya Bey, iş başında bulunanların tam bir sorumsuzluk içinde yürüttükleri hususlar hakkında her ne yazılsa ve yazılan şeyler bütünüyle uydurma ve iftira da olsa yine de gerçeğin kendisi imiş gibi kabul edeceğini de çok iyi biliyordu. İşte, bu bilgilerini —aslında kötü bir dayanak edinerek— kendi özel maksat ve görüşleri yolunda sömürüyordu. Hiç düşünmüyordu ki bu yaz-

dıkları bir gün gelecek tarih olacak ve tarihin o şaşmaz terazisinde tartıya vurulacaktır.

Hele, İsviçre Cumhurbaşkanının kılık kıyafetini tasvir ederken «tozlu ceket» i, sanki bir meziyetmiş gibi, onun faziletleri ve ahlâkî değerleri olarak nitelemesi gerçekten gariptir. Öte yandan «kapısının önünde perdeci, uşak, inzibat çavuşu gibi kimseler bulunmadığı» ve «herkesin hiç çekinmeden yanına girip çıktığı, dertlerini sayıp döktüğü» gibi sözleri tamamıyle gerçek dışı, daha doğrusu uydurmadır. Bugün Avrupa'da, değil bir Cumhurbaşkanının, bir ticarethane müdürünün odasına bile sellemehüsselâm, yani paldır küldür girebilmeye imkân yoktur. Protokol kuralları gereği olarak, bir adam resmî bir makamda bulunuyorsa ya da önemli bir ticaret, sanat kuruluşuna mensup bulunup da onun ileri gelen bir masasını işgal ediyorsa, kendisinin yanına girmek isteyenler önce kartvizitlerini göndermeye ve belirli bir süre bekleme odasında oturmaya mecburdurlar.

Sonra, böyle resmî binaların hepsinde mutlaka görevliler, odacılar bulunur. Bunlar, gelen kimsenin sıfatı ne olursa olsun, bunu mutlaka efendilerine önceden bildirmekle yükümlüdürler. Haber verirler, öteki kabul edeceğini bildirirse ziyaretçiler de onun yanına girerler. Aksi takdirde kimse bu genel kuralı bozamaz.

Özellikle Cumhurbaşkanlarının halkla görüşmeleri için haftanın mutlaka belirli bir günü vardır. Bu kabul gününden bir iki gün önce onu görmek isteyenler mutlaka adlarını bir deftere kaydettirmek zorundadırlar. Öyle babülhaneye (1) girer gibi her önüne gelenin, her istediği vakit böyle yerlere girebildiğini, bizim daha o zamandan beri bildiğimiz Avrupa'da, sanmam ki Ziya Beyden başkası görebilmiş olsun.

Zaptiye ve dilenci hikâyeleri de doğru değildir. İsviçre'de jandarma ve şehir onbaşıları adı verilen belediye memurları bir çeşit zabıtadan başka şey değildir. Zaptiye sözünü kullanıp kullanmamakla gerçekler ortadan kaldırılamaz. Dilenci ise, bugün bile, her tarafta vardır. Fakat, mesele şuna buna el açmak gibi aşağılık bir hareketi nefsine yedirip yedirmeme hususudur. Bunu kendine meslek edinip de alnının teriyle kazanç sağlama yoluna sapmak-

(1) *Eski çağlarda bir fuhuş şehri olarak bilinen Babil'den yapılma bir kelime. Bir çeşit genelev anlamına. Ş.K.*

tan kaçınan kimse, tek bir memleketin değil, bütün insanlığın yüz karasıdır. Bu yüz karasını kabullenen tiplere ise her ülkede az çok rastlanabilir.

İsviçre'de de, Paris'te de, Londra'da da birtakım güçsüz kimseler kibrit, sigara kâğıdı, kürdan gibi şeyler satmak suretiyle geniş halk yığınlarının lûtuf ve mürüvvetlerine el açarlar. Gelip geçenler bu çeşitten güçsüzlerin ve daha çok yaşlı kadınların sattıkları şeylerden birer tane alarak çoğu zaman değerinin birkaç misli para öderler, böylelikle onların geçim zorluklarını hafifletmeye çalışırlar. Yoksa «Avrupa'da ve hele İsviçre'de dilenci yoktur» diye bu sosyal gerçeği bir kalemde inkâr etmenin elbette bir değeri yoktur. Bu, açıklığı ortada bulunan bir konuyu bile bile ve kasten inkârdan başka anlama gelmez.

Bilhassa şu: «İngiltere bu çeşit idarelerin en az kötüsü olduğu halde, orada bile kanun zaman zaman devlet ve hükûmet ileri gelenlerinin kişisel çıkarlarına feda edilebilir,» sözü de iftiranın ta kendisidir. Ayrıca, bu söz, onu söyleyenin ne kadar cahil olduğunu da kolaylıkla ispatlar (1). Eğer Ziya Bey'e, bu konuda bir belge göstermesi teklif edilecek olsaydı, hiç şüphe yok ki getireceği delil ve göstereceği belge Âlî Paşa davası olacaktı. Halbuki, Âlî Paşa, davası ile İngiliz devlet adamları arasında —imkânsız ya, tutalım ki mümkün bile olsa— bir ilişki bulunsaydı, İngiltere'de kanunlara mutlak bağlılıkları ve özgürlükleri âdeta bir darbımesel halini almış bulunan yargıçlara kanunları çiğnetmek ya da bu kanunları birtakım kişilerin özel çıkarlarına âlet etmek gibi bir suç yükletilmiş olurdu ki, bu da doğrudan doğruya adalete iftira etmek gibi bir cür'et sayılırdı ve o zaman belki yer yerinden oynardı.

İsviçre Cumhurbaşkanının, iş sahibi halkın dertlerini uzun uzadıya dinleyip, her biri ile, teker teker konuştuğu ve dertleştiği konusundaki sözler de gerçeklere taban tabana zıttır. İsviçre cumhuriyeti, kanton denilen bölgesel birtakım idarelere bölünmüştür. Her kantonun iç işleri komün suretiyle yönetilir. Yani, bölgenin halkından seçilip kurulmuş heyetler her kantonun mülkiye ve belediye sorunlarını kendi bölgelerinde değerlendirip ge-

(1) Daha yukarılarda defalarca zekâsını öven yazar, burada Ziya Paşa'yı cahillikle suçlayarak kendi kendiyle çelişkiye düşmüş oluyor. Ş. K.

reğini ona göre düzenlerler. Vergiler zaten çok kesin ve belirlidir. Bunların halktan nasıl alınacağı hususunda da çok kesin kanunlar ve gelenekler bulunmaktadır. Bundan dolayı, vergi mükellefleri —belki bir dakika bile aksatmadan— borçlarını vakit ve zamanında hükûmete öderler. Mahkemeler, ne kadar mümkünse o kadar özgürdürler. Adalet işleri, en küçük bir engele rastlamadan, saat gibi yürür. Halk, hakkını aramak ve elde etmek için şuna buna başvurmaya, aracı aramaya hiç bir zaman lüzum görmez, tenezzül de etmez.

O halde, her şey bu çerçeve içinde yürüyüp giderken, bir yurttaşın cumhurbaşkanına çıkıp da derdini yanması için ortada bir sebebin de bulunmaması tabiî görülür. Nitekim, gerçek durum da budur ve bundan dolayı ahaliden biri ile cumhurbaşkanı arasındaki şahsî görüşmelere ihtiyaç kalmamak lâzım gelir. Olsa olsa, kantonlar arasında bazı anlaşmazlıklar çıkar ve ancak o zaman bölgesel meclislerden bir ya da birkaç üye, Komün yönetimi ya da başkanı adına şikâyetlerde bulunmak için cumhurbaşkanına başvurur. Bu da, geleneksel bir kural olarak kanton genel meclisine havale olunur. Yani, sözün kısası, İsviçre cumhurbaşkanları için, memleket adına dinlenilecek bir şikâyete yer kalmaz.

Cumhurbaşkanları, bazı öteki ülkelerde olduğu gibi, ülkenin bütünlüğünü temsil eden sembolik birer varlıktır. Bunlar, meclislerin uzun uzadıya inceleyip kabul ettikleri kararları gözden geçirdikten sonra, uygulanması için, usulen imza ve emir ederler. Bu da her şeyi tamamlanmış, yapılıp kotarılmış işlemlerin son formalitesini yerine getirmekten ibarettir. Bazı meşrutiyetle yönetilen memleketlerdeki meclis kararlarının onaylanması nasıl o memleketlerin hükümdarlarının imzasıyle tamamlanırsa, İsviçre'deki cumhurbaşkanlığı imzası da bundan daha geniş bir anlam ve kapsam taşımaz.

Şimdi, burada bir tarihî olayı da açıklamak gereklidir.

Ziya Bey'in İsviçre cumhurbaşkanı ile görüştüğü bir hayâl mahsülü uydurma olay değildir. Kendi, gerçekten, bu zatla görüşmüştür. Ancak, bu görüşme Ziya Bey'in resmî isteği ve gerekli uzun formalitelerin tamamlanması sonunda mümkün olabilmiştir.

Ziya Bey, kendi memleketinin meşrutiyet yönetimiyle yönetilmesini isteyen muhalif bir kuruluşun başkam sıfatıyle İsviçre'ye iltica etmiş ve İngiltere'yi, yaptığı yayınlardan dolayı kanunî

soruşturma ve kovuşturmalara uğradığı için terke mecbur kalmış bir Osmanlı sıfatıyle, cumhurbaşkanı ile görüşmüştü. Bu görüşme sırasında olup bitenleri ona başından sonuna kadar anlatmış ve Cenevre'de bundan dolayı bir engelle karşılaşıp karşılaşmayacağını kendisinden sormuştu.

Başka bir söylentiye göre, Ziya Bey'le görüşme isteği İsviçre cumhurbaşkanı tarafından gelmişti. Bunun da sebebi şuydu: Âlî Paşa, Fransa hükûmeti aracılığı ile, Jöntürklerin İsviçre'de birtakım yayınlarda ve kışkırtmalarda bulunmalarını önlemeye çalışmıştı. Durum İsviçre hükûmeti tarafından ele alınmış, sonunda, bir de karşı tarafın görüşünün öğrenilmesi uygun görülmüştü. İşte, bundan sonradır ki durum cumhurbaşkanlığına intikal ettirilmiş, o da —zaten bir süredir kendisini görmek için çabalarda bulunan— Ziya Bey'i davet etmiş, bir gün kararlaştırılmış ve böylece görüşme gerçekleşmişti.

İsviçre basın kanunlarınca İsviçre'deki her türlü yayın, genellikle, bütünüyle serbestti. Basından ve yayından doğacak bazı kişisel hukuk konuları ortaya çıkacak olursa, bunlara da İsviçre mahkemeleri bakabilecekti. İsviçre kanunlarınca yasak olan hallere düşüldüğü, yani, ülkenin güvenlik işlerine aykırı yayınlarda bulunulduğu zamanlar bile gazeteler kapatılamıyordu. Bu konuda yapılacak şey, ancak, ilgililer tarafından dava açılabilmesiydi. Başka ülkelerin yurttaşları tarafından, salt kendi memleketlerinin siyasî olaylarını hedef alan her türlü yayın tamamıyle serbestti. Bu konuda hangi ad altında olursa olsun, kendini zarara uğramış sayan bir devlet ve onun hükûmeti adına açılacak davalara İsviçre mahkemeleri bakmıyorlardı.

Durum böyle olunca, Londra'da yaptığı bir yayından dolayı, İngiltere kanunları gereğince cezaya çarptırılması lâzım gelen bir ölüme teşvik ve tahrik meselesi İsviçre'yi hiç bir şekilde bağlamıyordu. İşte, bundan dolayı, Londra'da Ziya Bey'i mahkemeye sürükleyen yazı, İsviçre'de yeniden ve kasten tekrar basıldığı halde en küçük kanunî bir sorumluluk bile yaratmıyordu.

O tarihlerde, İsviçre'de on yıldan beri Rus diliyle yayınlanmakta olan **Kolokol** yani **Çan** adındaki ihtilâl gazetesi, Rusya çarı İkinci Aleksandr'ı idam etmeleri için durup dinlenmeden Rus halkına telkinlerde bulunmaktaydı. Rus makamları bu gazete aleyhinde dava açmak için pek çok defalar İsviçre hükûmeti nezdin-

de teşebbüslerde bulunmuşlar, fakat hiç bir sonuç elde edememişlerdi. Kendi başlarına mahkemelere yaptıkları başvurmalar ise derhal geri çevriliyordu. İsviçre Dışişleri Bakanlığına yazılan resmî yazılara da «Bu hususta bizce yapılacak herhangi bir şey yoktur» yollu cevaplar verilmişti.

İşte, Ziya Bey'in, o zamanın İsviçre cumhurbaşkanı olan Mösyö Müller ile yaptığı görüşme ve konuşma da bu şartlar çerçevesinde geçmişti. Ziya Bey, memleketin durumunu kendi şartlarına çok elverişli bulunca, bunu kendisi için yapılmış özel bir jest gibi göstermek istemiş ve Âlî Paşa'yı bir kat daha üzüp öfkelendirmek için yukarıdaki makaleyi kaleme almıştı.

HÜRRİYET GAZETESİNİN KAPANMASI

Bu makale **Hürriyet**'in 99. sayısında çıkmıştı. **Hürriyet**'in 100. sayısı bundan üç gün sonra çıkmış, bu sayı ile ikinci yıl ve ikinci cilt tamamlanmıştı. Tamamlanan ikinci yılı ve ikinci cildi fırsat bilen Ziya Bey, ondan sonra gazeteyi çıkarmaktan vazgeçti, bunu iyi bir raslantı kabul ederek ve gazetenin fonksiyonunu bitirdiğini ileri sürerek onu kapattı.

Aslında, bu kapatılışın daha başka gerçek sebepleri vardı. Bir kere, baskı işleri hem kötüydü, hem de son derece güçlükle yürütülüyordu. Eski **Hürriyet**'e hayranlık duyan okuyucular —son yaptığı yayınlar üzerine— bu yeni **Hürriyet**'i ellerine almaz olmuşlardı. Öte yandan, İstanbul'dan, Tuna vilâyetinden ve İzmir'den gönderilen çeşitli mektuplarda gazetenin tuttuğu bu yeni yol kınanıyor, Hıdiv İsmail Paşa'nın çok açık bir şekilde desteklenmesinin halkta nefret ve kin uyandırdığı bildiriliyordu.

Öte yandan, o günlerde —pek yakında patlak verecek olan— 1870-1871 Alman-Fransız savaşının belirtileri ufukta gözükmeğe başlamıştı. Bütün uygarlık dünyasının gözleri bu büyük savaşa dikilmişti. Osmanlı ülkesi halkları, öteden beri, Fransızlara sempati beslemekte idiler. Gerek müslüman, gerek hıristiyan herkes Fransızların tarafını tutuyordu. Bütün bunlardan dolayı, artık bir kin ve garaz aracı olarak nitelenen **Hürriyet** gazetesine ilgi duyacak kimse hemen hemen kalmamıştı. Ziya Bey, o keskin zekâsıyle bunu enikonu sezinlemişti. O halde yapılacak şey işi tatlı yerinde bırakmaktı. İşte, o da bütün bu sebepleri birer birer gözden geçirmiş ve gazeteyi kapatmıştı.

Bundan sonra, şimdi, kendi için yeni, değişik ve yine önemli bir meşguliyet başlıyordu: Jean Jacque Rousseau'yu okumaya, incelemeye ve onu Türkçe'ye çevirmeye karar vermişti.

Her sabah, erkenden, o büyük düşünür ve yazarın, Cenevre gölü içindeki küçük bir adada bulunan heykelinin yanına gidiyor, en yakınlardaki bir bankın üzerine oturuyor, birkaç saat hem o büyük adamı hayâlinde yaşatıyor, hem de onun **Emile** adlı ünlü eserini Türkçe'ye çevirmeye çalışıyordu.

Ziya Bey ne de olsa doğulu bir adamdı. Gençliğinde doğu kültür ve sanatı ile yoğrularak büyümüştü. Bundan dolayı —çok güçlü olan Fransızca'sına rağmen— Rousseau'nun bazı fikirlerini anlamakta zorluk çekiyordu. Böyle zamanlarda gözlerini, altında oturduğu heykele dikiyor, sanki onun ruhaniyetinden yardım bekliyordu. Tuhaf tarafı şu ki bu manevî yardımı gerçekten görmüş gibi, zihni birden açıldığından, anlaşılması en zor düşünceleri bile kavrayıp bunları kolaylıkla Türkçe'ye aktarıyordu.

İşte, sabahları iki üç saat devam eden bu çalışmaları sonunda, hemen hiç bir gün aksatmadan yürüttüğü bu tercüme işini, eylül sonlarında bütünüyle tamamlamıştı.

Ziya Bey'in bu çeviri işinde tuttuğu yol, alışılmış edebî Türkçe'nin dışındaydı ve gerçekten başlı başına bir üslûp özelliği taşımaktaydı. Dil, zamanına göre, son derece duru ve sadeydi. Bunun yanında, anlatım pek net ve açıktı. Ünlü Türk edebiyatçısı bu çevirisinde, eskiden beri süregelen Türk nesir diline yepyeni ve üstün bir çeşni katmıştı.

Sabahları bu önemli eserle meşgul olurken, öğle yemeklerinden sonra, güzel yazlık evinin balkonuna kurularak balkonunun baştan başa gözler önüne serdiği o eşsiz gölü seyrediyordu. İkindi vakitleri güneş ışınları gümüşten ya da altından birer iplik halinde, gölün karşı kıyısındaki karlı dağlara vuruyor, böylelikle onları baştan başa ufukları doldurmuş pek büyük elmas yığınlarına döndürüyordu. Bu insanı kendinden geçiren manzara, onun alabildiğine geniş muhayyilesini büsbütün işletiyor, daha da genişletiyordu. İşte, bir süre önce yazdığı, daha sonra tahmisini yaptığı «**Zafername**»sinin, zaptiye nazırı Hüsnü Paşa ağzından söylediği şerhini yine böyle hayâl dolu günlerinde tamamlamıştı.

Taklit edilmesi ve bir benzerinin daha yazılması imkânsız olan bu eserinin bitimi de **Emile**'in bitimine rastlamıştı. Ancak,

bunlardan biri, yani **Zafername** ile onun tahmisi ve şerhi, forma forma taş basmasıyle basılıp dağıtıldığı halde, ötekinin yani **Emile** çevirisinin basılması daha sonraya bırakılmıştı. Yazık ki bu çevirinin bütünü hâlâ günümüzde bile basılmamış bulunmaktadır.

Zafername şerhinin İstanbul'a gelişi ve gizli gizli dağıtılışı sadrazam Âlî Paşa üzerinde son ve öldürücü darbe etkisini yaratmıştı. Çünkü bu bölüm öylesine parlak ve keskin hicivlerle, öylesine zehirli alaylarla doluydu ki ve öte yandan öylesine saf, hatta aptalca görünen bir dille kaleme alınmıştı ki, hücumlara hedef olan kimsenin bunları okuyup da kahrolmamasına gerçekten imkân yoktu. İnsan, onu okurken hem yazarına derinden derinden hayranlık duyuyor, hem buradaki keskin hiciv ve mizaha gülüyor, hem de birçok siyasî gerçeklerin içyüzünü bir anda öğreniyordu. Bu öğrenişin okuyanlar üzerindeki ilk etkisi, milletin siyasî kaderini ve geleceğini ellerinde tutanlara karşı âmânsız bir kin ve nefret halinde kendini göstermesiydi. Eseri okurken eğlenen, gülen, yazıya ve yazarına hayran kalan okuyucu, bir yandan da yüreğinin kanadığını hissederek o günlerin memleket yöneticilerine ve özellikle Âlî Paşa'ya lânetler yağdırıyordu.

Ciddiyetle mizahın aynı eserde böylesine ustalıkla kaynaştığı ve ortaya çıktığı bir eser —değil Türk edebiyatında— bütün dünya edebiyatında bile az rastlanılır örneklerden biriydi. Bizim kanaatimize göre, Türkiye'de bundan böyle bu karakterde bu değerde bir eser yazılabileceğine ihtimal vermek gerçekten güçtür.

NAMIK KEMAL'İN TÜRKİYE'YE ÇAĞRILIŞI VE DÖNÜŞÜ

Nihayet, beklenilen Alman-Fransız savaşı kopmuştu. Savaşın ilânı ile birlikte Paris'in âdeta altı üstüne gelmiş, ezelî şehrin o kendine özgü mutlu hayatı birden bir kaos içine girmişti. Artık, kimsenin kimseden haberi yok gibiydi. Bu arada, yabancılar için de zor durumlar kendini göstermeye başlamıştı. Bunun üzerine, Namık Kemal, arkadaşlarından Nuri Bey'le birlikte Brüksel'e göç etmişti. Reşat Bey de, ünlü Fransız edebiyatçısı La Rochefoucauld'un yakın akrabalarından genç bir kontun ısrarlı çağırı ve davetleri üzerine, onun Carant'daki tarihî şatosuna misafir olmuştu. Mehmet Bey ise zaten Cenevre'deydi ve arkadaşıyle birlikte **İnkılâb**'ı yayınlıyordu.

Namık Kemal'in, zaten bir süreden beri —bunun en belirgin

sebebi Fazıl Paşa'nın **Hürriyet**'i kapattırmasıydı— sinirleri bir hayli bozuktu. Savaşın kısa zamanda kızışması, Fransızların bütün cephelerde bozgundan bozguna uğramaları kendisini enikonu hasta hale getirmişti. Çok alıştığı, daha doğrusu tiryakisi bulunduğu yazı hayatından uzak kalışı onu büsbütün harap ediyordu. Bütün bunların sonucu olarak derin bir melankoliye kapılmıştı.

Bunların etkisiyle olmak gerektir ki Brüksel'den, babası Mustafa Bey'e yolladığı bir mektupta şöyle diyordu:

«Niyazi Bey'i (1) görünüz. Kendisi Mustafa Fazıl Paşa'dan durumu sorup öğrensin. Niyeti ve kararı nedir? Kendisinin bir süreden beri devam edegelen bu sessizliği daha ne kadar uzayacaktır? Ben, memleketimi terkedip buralara kendi keyfim için gelmedim. Memleketime kalemimle hizmet etmek için, o zaman burada bulunan, paşanın özel daveti ile gelmiştim. Eğer Mustafa Fazıl Paşa, mutlaka Âlî Paşa'ya dalkavukluk etmek niyetinde ise bu kendinin bileceği bir iştir, kimse ona karışmaz. Fakat, durumunu kesinlikle bize bildirmek zorundadır. Ziya Bey, Hürriyet **gazetesini terketti ve yeniden devamını bana teklif etti ama, ben böylesine renkten renge girmiş bulunan o kâğıt parçasını bir daha üzerime almaya hiç de niyetli değilim. Bundan dolayı kendisine teşekkürle birlikte teklifini geri çevirdim; yakında** «İstikbâl-i Ümmet» (2) **adında başka bir gazete çıkarmak kararında olduğumu bildirdim. Mustafa Fazıl Paşa'ya burasını ayrıca anlatınız.»**

Gerçekten de Namık Kemal, adı geçen gazetenin çıkarılması için İstanbul'a harfler ısmarlamış, **«İstikbâl-i Ümmet»** in başlığını da bir klişe halinde hazırlatmıştı. Yine o günlerde, ısmarladıklarının Anvers limanına geldiğini haber alması üzerine, onları gümrükten çıkarıp Cenevre'ye getirmek için, adı geçen Belçika limanına gitmişti.

Namık Kemal'in babası Mustafa Asım Bey, zamanının tanınmış astrologlarındandı (3) Yani, gökteki yıldızların dönüşlerinden ve burçtan burca geçmelerinden şu hor ve hakir insan oğullarının

---

(1) Mustafa Fazıl Paşa'nın yakınlarından biriydi; özel işlerini yürütürdü.

(2) Namık Kemal, bütün hazırlıklarını yaptığı halde, çeşitli sebeplerden dolayı bu gazeteyi hiç bir zaman yayınlayamamıştır. Ş. K.

(3) Mustafa Asım Beyin sarayın müneccimbaşılık görevini de yapmış ve oğlundan on iki yıl sonra 1900'de ölmüştür. Ş. K.

üzerinde birtakım etkileri bulunduğuna inanır, bunlardan kendine göre birtakım hükümler çıkarırdı. Kısacası böyle saçma bir inançla, daha doğrusu hastalıkla, içli dışlıydı. Aynı inanca bağlı pek çok kimse bulunduğundan, devamlı olarak onlarla da düşüp kalkardı. Böyle düşüp kalktığı kimselerden biri de Mustafa Fazıl Paşa'nın en güvenilir adamlarından Niyazi Bey'di.

Sonuç olarak, Mustafa Asım Bey, Niyazi Bey'i görmüş ve yıldızlardan çıkardığı hükümleri de hatırlatarak, oğlunun mektubunu —Paşaya iletmesi için— ona teslim etmişti.

* * *

O günlerde, ünlü Sedan meydan savaşı yapılmış, Üçüncü Napolyon, bu savaşta Prusyalılar tarafından esir edilmişti. Bunun hemen ardında, 4 eylül -870'de Paris'te ikinci cumhuriyet ilân olunmuş, başkanlığa seçilen Mösyö Tiére'in ve Gambetta'nın ortaklığında bir **Ulusal Savunma** yönetimi kurulmuştu. Fransa, baştan başa anlaşmazlıklar ve karışıklıklar içinde yüzüyordu. Halk arasında korkunç bir kaynaşma, yer yer çatışmalar göze çarpıyordu. Bu olaylar ortasında Reşat Bey, misafiri bulunduğu kont de La Rochefoucold ile birlikte Charant'dan, Mehmet Bey de İsviçre'den Paris'e dönmüşlerdi. Brüksel'de tek başına kalmış olan Nuri Bey de bir süre sonra —arkadaşlarının daveti üzerine— Paris'e gelmişti.

Bu üç arkadaş Paris'te yaşayan bazı gençlerle bir arada olmak için, Saint Michele bulvarındaki bir apartman katına yerleşmişlerdi.

Tiére ve Gambetta'nın kurdukları «Ulusal Savunma» örgütü, Sedan yenilgisiyle savaşın bitmiş olduğunu kabul etmiyor, Almanlarla sonuna kadar çarpışılacağını ilân ediyordu. Çünkü, şahlanmış bulunan Fransız kamu oyunu başka türlü teskine imkân yoktu. Bundan dolayı, Sedan'dan sonra bir süre için beklemeyi uygun gören Almanlar, bunun üzerine yeniden ilerlemeye başlamışlar, Paris yakınlarına gelmişlerdi.

ŞİNASİ

Bütün bu olup bitenler sonucu, dört beş yıldan beri Paris'te yaşamakta olan ve Voltaire rıhtımına yakın De Bac sokağındaki mütevazı bir evde günlerini geçiren Şinasi de İstanbul'a dönmek mecburiyetinde kalmıştı.

Zaten, kendisi için, İstanbul'a dönmesi konusunda, herhangi bir sakınca söz konusu değildi. O, Yeni Osmanlılar gibi, özel bir amaç ve programla Paris'e gelmemişti. Küçük bir vehmi, belki de bunu bahane sayan Paris özlemi kendisini bu şehre ikinci defa çekmişti. Yıllardır burada büyük ve bilimsel bir sözlük üzerinde çalışıyordu. Birkaç yıl önce, Sultan Abdülaziz'le birlikte Fransa'ya gelen hariciye nazırı Fuat Paşa, onu ısrarla yurda dönmeye davet etmiş, İzmir valiliğine tayin edileceğini bildirmişti.

Şinasi, o zaman Fuat Paşa'nın bu ısrarını kabul eder görünmüş: «Bana biraz izin verin, Paris'teki işlerimi yoluna koyduktan sonra gelir, göreve başlarım,» diyerek yine sözlüğünü hazırlama çalışmalarına devam etmiş, fakat Fuat Paşa'nın ölümüne kadar, hiç bir zaman, İzmir valiliğine gitme teşebbüsünde bulunmamıştı. Fuat Paşa öldükten sonra ise, zaten kendiliğinden bu teklif ortadan kalkmış sayıldığından, artık rahatlıkla orada kalmıştı.

Jöntürklerin Paris'te bulundukları süreler içinde Şinasi, onlarla hemen hemen hiç görüşmemişti. Paris'e geldikleri ilk günlerde Namık Kemal —yanında Reşat Bey de bulunduğu halde— üstadını ziyaret etmeyi ilk görevlerinden biri bilmişti. Ancak, eylemci bir siyasetten nefret eden Şinasi, onu belirli şekilde soğuk karşıladığından, Namık Kemal de durumu anlamış, kendileriyle görüşmek istemeyen Şinasi'nin yanına bir daha hiç uğramamıştı.

Şinasi, hemen bütün zamanını çalıştığı ve tamamlamaya gayret ettiği büyük bilimsel sözlüğe adamıştı. Bütün gündüzlerini Paris Millî Kitaplığı'nda geçiriyordu. Burada, yüzlerce defter teşkil eden notlarını birer birer derlerdi. Kendisince en önemli yer yine bu kitaplık olduğu için notlarıyle defterlerini akşamları oradaki özel yazıhanesine koyup kilitler, akşamları evine dönerdi. Biraz dinlendikten sonra Jacob Sokağındaki bir lokantada yine mütevazı yemeğini yer, dinlenmek ve hava almak için de bir saat kadar Voltaire rıhtımında tek başına gezinirdi.

İşte, Şinasi'nin —pazar günleri dışında— her günkü hayatı bu bir teviyelik üzere sürüp giderdi. Pazarları kitaplık kapalı olduğu için, mecburen oraya gitmez, bazan bir tiyatro, bir konser; bazan da müzeleri ve hayvanat bahçesini dolaşmak onun bu monoton yaşayışına renk katardı.

Ziya Bey, Şinasi'ye karşı uzaktan derin bir saygı besler ve büyük şöhretinden dolayı kendisiyle görüşüp tanışmayı çok arzu

ederdi. Fakat, dolaylı dolaysız bütün teşebbüslerine rağmen bu arzusuna ulaşamamıştı.

Yeni Osmanlılar içinde Şinasi ile en çok görüşmeye muvaffak olan Reşat Bey'di. Reşat Bey, onun hem güvenini hem de sevgisini kazanmış bulunan nadir insanlardan biriydi. Çünkü, Reşat Bey, Yeni Osmanlılar içinde en çok hayat adamı olandı. Şinasi'nin bütün karakter özelliklerini, hele son derece vehimli ve vesveseli olduğunu, kıldan nem kaptığını arkadaşı Namık Kemal'den öğrenmişti. Sonra, öyle bir yaratılıştaydı ki, başkalarına karşı tam onların arzu ettiği tabiatta görünmek ustalığına da sahipti.

Reşat Bey, kafasına koyduğunu yapacak tipte bir adam olduğu için, Şinasi'nin akşam yemeklerini yediği lokantayı öğrenmiş, sanki tesadüfen karşılaşmış gibi bir gece onun masasına oturmuş, sohbet kapısını açmış, sonunda —bir süre önce Namık Kemal'le birlikte yaptığı ziyareti sürdürerek— onunla dostluk kapısını aralamıştı.

Bu ikinci görüşmeden sonra, karşısındakilere karşı daima ve aşırı çekingen olan Şinasi de Reşat Bey'e karşı bir sempati duymaya başlamıştı. Üstadın zayıf damarını keşfeden Reşat Bey artık onu istediği gibi idare etmişti. Hiç bir art niyet göstermemekle birlikte, Reşat Bey, Şinasi'nin Jöntürkler hakkındaki olumsuz fikirlerini daima destekler görünmüştü. Zaman zaman onların hakkındaki bazı zararsız bilgileri kendisine aktararak karşısındakinin sevgi ve güvenini daha da artırmıştı. Çünkü, onu çok seviyor, faziletine ve kültürüne karşı sonsuz bir hayranlık duyuyor, sohbetinden ve bilgisinden yararlanmak istiyordu. Onun için bu masum hilelere başvurmak zorunda kalmıştı.

Şinasi, —muhakkak ki— bilgi, kültür, ileri görüşlülük ve fazilet yönlerinden zamanının en aydın Türklerinden biriydi. Ama, bunların yanında, insanı şaşırtacak oranda yersiz ve garip huyları vardı. Bir kere, vahşi ve ürkek denilecek kadar, insanlardan ayrı ve tek başına yaşamasını severdi. Son derece vehimli olduğundan kimseye karşı güven beslemezdi. Kendisine, hangi konuda olursa olsun, soru sorulmasından aslâ hoşlanmazdı. Bazı sözlere manalı tebessümlerle karşılık verir, karşısındaki bu tebessümlerden nasıl bir anlam çıkaracağını hiç bir zaman kestiremezdi. Çok zaman da sorulan ve söylenen sözlere karşı ortadan bir «Evet» ya da «Hayır» demekle yetinirdi.

Kendisiyle uzun boylu görüşüp konuşmak isteyen kimse, bu isteğini uzun boylu sürdürmek istiyorsa, onu cevap vermeye mecbur etmeyecek şekilde sözler bulup söylemeliydi. Özellikle onun —kibir demeyelim ama— gururunu incitmeyecek biçimde konuşmalıydı. Bu, karşısındakinin kültür seviyesi oldukça gelişmiş kimseler içindi. Böyle yapamayacak kimselerin gayet lâubali tavırlar takınarak konuşmasından da tedirgin olmazdı.

İşte Reşat Bey, Şinasi'ye her şeyi söyleyebilmek, onu memnun ve hoşnut etmekle birlikte, ara sıra bıyık altından gülmek ve vesvesesini kışkırtmak amacıyle, kendisiyle temaslarında bütün bu taktikleri kullanırdı. Lâubaliliğini derin bir saygı duygusunun içine sarıp sarmalar, böylece onun yanında bulmak imkânına kavuşurdu. Bundan dolayı, Paris'te Şinasi'nin güven ve dostluğunu kazanmış tek Yeni Osmanlı oydu.

Şurası muhakkaktır ki Şinasi, siyasî görüşlerindeki tutum ve inancını, daha sonraları değiştirmeye mecbur olmuştur. O, uzun incelemeleri sonunda şu kanaate varmıştı ki siyasî gerçekleri ve incelikleri kavramaktan çok yoksun bulunan geniş halk yığınlarını —her şeyden önce— okutmak ve onlara bir şeyler öğretmek gerekti. Kendi, işte bu kanaate vardıktan sonradır ki siyasetten bütünü ile elini eteğini çekmiş, bilim ve kültür çalışmalarına yönelmişti. Türkçe'nin tarihî gelişmesini izleyen ve inceleyen bir sözlük meydana getirmeyi hayatının en büyük amacı bilmişti. Yeni Osmanlılara ve vaktiyle o kadar sevip yetişmesinde, gelişmesinde gerçek rolü bulunan Namık Kemal'e yakınlık göstermeyişi de onların salt bir siyaset içinde yüzmelerinden dolayı idi.

Yukarıda da belirtildiği gibi kimse ile konuşup görüşmesine elverişli olmayan çalışmalarını biraz da bunun için seviyordu ve giderek insanlardan kaçmayı, onlardan ayrı ve uzak yaşamayı tam bir âdet haline getirmişti.

Beş yılı aşan gurbet hayatında ailece birçok felâketlere uğramıştı. Hele, tek evlâdı olan Hikmet Şinasi'nin büyütülüp yetiştirilmesinde, bir baba olarak üzerine düşen görevi yerine getirememiş olması kendisini daha da bedbinleştirmiş, bundan dolayı, âdeta tedavisi imkânsız bir karamsarlığa kapılmıştı.

Şinasi, böyle bir dönemde, bir gün dört yıllık bilimsel çalışmalarının ürününü koltuğunun altına alarak İstanbul'a dönmüştü. Cihangir'deki evi bir zamanlar mutlu bir aile yuvasıydı. Fakat,

— delicesine denilebilecek bir şekilde karısından ayrılmış (1) olduğu için— şimdi o mutluluk yuvasına girmemiş, Bâbıâlî karşısında hem matbaa hem ev olarak kullandığı bir depoya yerleşmişti. Burası, hürriyet için fedakârca çalışanlardan biri olan Giritli rahmetli Cemal Efendi'ye aitti.

* * *

Cephenin gittikçe genişleyerek tâ Paris duvarlarına kadar yaklaşmaya başladığı günlerde, «Ulusal Savunma» başkanlığına getirilen ve ayrıca Paris valiliğini de üzerine alan general Troucheau —ki hiç bir zaman uygulamak imkânını bulamadığı hayâlî plânı yüzünden sonraları dillere destan olmuştu— şehri savunma gücünden yoksun bulunanların Paris'i derhal terketmelerini emir ve ilân etmişti. Bundan dolayı, yerli ve yabancı, pek çok kimse Paris dışına çıkmıştı. Ancak, çıkmayan yabancılar da vardı. Bu yabancılar o tarihte yirmi iki, yirmi dört ve yirmi altı yaşlarında bulunan Nuri, Reşat ve Mehmet beylerdi.

Bu üç Yeni Osmanlı «Ulusal Savunma» komitesine başvurarak kendilerini gönüllü yazdırmışlar ve birçok Fransız soylularının çocuklarıyle birlikte, o zamanın maarif nazırı Duruy'un yanında, istihkâmlara gönderilmişlerdi.

Birbirlerinden hiç bir şekilde ve hiç bir zaman ayrılmayan bu üç arkadaşa Fransızlar tarafından «Üç Türkler» adı takılmıştı. Çünkü, nereye bir obüs ya da bir şarapnel düşüp de birçok kimseyi yaralayacak olsa bu üç arkadaş derhal orada beliriyor, yaralıları tedavi için ellerinden geleni yapıyor, onları hastane çadırlarına götürüyorlardı.

Bunların kıyafetleri de bir tuhaftı. Üzerlerinde Fransız askerî elbiseleri vardı. Amma başlarında —doğru bir deyimle püsküllü belâmız olan— fesleri olduğu gibi durmaktaydı. Bu tuhaf kıyafet kendilerini asıl Fransız gönüllülerinden ayırıyordu. Zaten «Üç Türkler» diye anılmalarının bir sebebi de bu kılıklarıydı. Ancak,

---

(1) Şinasi'nin eşi, tanıdıkları olan Fuat Paşa'nın aracılığı ile, onu İstanbul'a çağırtmış; buna sinirlenen Şinasi İstanbul'a gelmiş, eşini boşamış ve hemen ilk trenle yeniden Paris'e dönmüştü. Bu yüzden bir süredir dul bulunuyordu. Ş. K.

yaralılara yardım konusunda öyle değerli hizmetleri görülmüştü ki, istihkâmların her tarafında onların adı «Şefkat»ın karşılığı olarak değerlendirilmekteydi.

HÜSNÜ PAŞA'NIN MEKTUBU

İstanbul'dan Anvers'e gelmiş olan harfleri buradan alıp İsviçre'ye götürmüş olan Namık Kemal'e tam o günlerde İstanbul'dan, zaptiye nazırı Hüsnü Paşa'dan —hiç beklenmedik— taahhütlü bir mektup geldi. Hüsnü Paşa, özetle şunları söylüyordu:

«Siz gençliğin ve gençlik kanının kaynayışı sonucu, doğru olmayan bir yol tutmuş bulunmaktasınız. Memleketi terkedip gurbet ellere gidişiniz ve daha başka olaylar hep bunun sonucudur. Ama, siz gerçek bir yurtseversiniz. Tutmuş olduğunuz yolun yanlışlığını anladığınızı ve bundan yüzgeri etmiş olduğunuzu bildiren bir mektubu sadrazam Âlî Paşa'ya yazar, kendisinden şimdiye kadar aleyhinde yazdıklarınızdan dolayı da özür dilerseniz ben memnunlukla aracılık eder, affınızı sağlar, yurda dönmeniz imkânlarını da hazırlarım.»

Hüsnü Paşa, bu mektubu elbette durup dururken ve kendiliğinden yazmamıştı. Onun yazılışında Namık Kemal'in babası Mustafa Asım Bey'in, belki Fazıl Mustafa Paşa'nın da rolü ve etkisi bulunmaktaydı. Herhalde, Âlî Paşa da durumdan haberliydi. Çünkü, Hüsnü Paşa'nın, ona sormadan böyle bir mektup yazabilmesi hiç de akla gelmezdi.

Namık Kemal, Hüsnü Paşa'nın bu mektubunu okuyunca son derece şaşırmış, hayret etmek mi, öfkelenmek mi gerektiği konusunda bir hayli bocalamıştı. Bir süre öyle düşünmüştü ki böyle haysiyet kırıcı bir mektuba hakaret dolu bir cevap vermek gerekiyordu. Sonra, bunun bile bir tenezzül sayılacağını düşünmüş, zaptiye nazırının mektubunu yeniden bir zarfa koymuş ve olduğu gibi geldiği adrese iade etmişti. Öfkesini ancak bu davranışı biraz olsun dindirebilecekti. Bunun hemen ardından da babası Mustafa Asım Bey'e bir mektup yazarak olanı biteni uzun uzadıya anlattıktan sonra, girmiş bulunduğu bu hürriyet mücadelesi yolunda yüzgeri etmeyi akıl ve hayâlinden bile geçirmediğini enine boyuna anlatmıştı. Ve yine ilâve etmişti ki düşman bildiği bir adamın eteklerine sarılarak ondan af dilemek, bu yüzden mevki ve ikbale ulaşmayı beklemek ancak alçak kişilerin kârıydı ve kendi bu

alçaklığı hiç bir zaman yapmayacaktı. Bu arada, bütün bu işlerde parmağı bulunduğu kanaatinde olduğu Fazıl Mustafa Paşa için de çok ağır sözler sıralamıştı.

Aradan on beş gün kadar bir zaman geçmişti. Bu sefer sadrazam Âlî Paşa'nın mühürdarı (1) rahmetli Mustafa Bey'den ve Viyana elçisi Halil Şerif Bey'den iki yeni mektup almıştı. Birincisinde, istediği anda İstanbul'a gelmekte hür olduğu, geçmiş olaylardan dolayı hiç kimse tarafından hiç bir şekilde kınanmayacağı —bizzat sadrazam adına bir garanti olarak— bildiriliyordu. İkinci mektup ise, daha da belirgin bir özellik taşımaktaydı. Halil Şerif Paşa, bu mektubunda, kendisinin İstanbul'a dönmesinin Âlî Paşa tarafından samimiyetle arzu olunduğunu ifade ediyordu. Hatta, İstanbul'a dönerken, birkaç gün olsun, Viyana'da özel konuğu olmasını istiyordu. Bunu kabul edecek olursa, kendisiyle yakından tanışmaktan, tatlı ve değerli sohbetlerinden yararlanmaktan büyük bir zevk duyacağını ilâve ediyordu.

Bu iki mektubu aldıktan sonra Namık Kemal'de derin bir huzur ve mutluluk doğmuştu. Her iki mektubu da son derece temiz ve saygılı birer cevap yollamış, İsviçre'deki işlerini yoluna koyduktan sonra yurda döneceğini bildirmişti.

Nitekim, kısa bir süre sonra da dediklerini aynen uygulamıştı. Gazetesini çıkarmak için İstanbul'dan getirttiği harfleri, Mehmet Bey'in Zeno'daki evine teslim etmiş, birkaç gün sonra da yola çıkmıştı. 1870 yılının ekim ayı ortalarında ilk durağı Viyana olmuştu. Namık Kemal Viyana'da bir ay kadar büyükelçi Halil Şerif Paşa'nın misafiri olmuş, içtenlikle ağırlanmış, şehrin görülecek yerlerini gezmişti. Bundan sonra, ramazanın birinci günü İstanbul'a varmıştı.

Üç yıllık ayrılıktan sonra, yeniden çok sevdiği anayurda dönen Namık Kemal, Tuna üzerinden ve Karadeniz'den vapurla gelmişti. Vapurdan çıkar çıkmaz doğru, Hubyar semtindeki babasının evine gitmişti. İki gün sonra, ramazanın üçüncü gecesi Âlî Paşa tarafından davet edilmişti. Âlî Paşa, —sonraları uzun yıllar «Mercan Lisesi» olarak kullanılan ve günümüzde yerinde bazı iş hanları bulunan— Mercan'daki konağını yeni tamamlatmıştı. Na-

(1) *Mühürdarlık, günümüzdeki anlamıyle, özel kalem müdürlüğünün karşılığı olan bir görevdi. Ş. K.*

mık Kemal, önce sadrazamın mühürdarı Mustafa Bey'le buluşmuş, teravih namazından sonra da Âlî Paşa tarafından kabul edilmişti.

Sadrazamla devrimci yazarın buluşmaları hayli samimi olmuştu. Âlî Paşa, sanki aralarında hiç bir şey geçmemiş ve daha dün ayrılmışlar gibi, Namık Kemal'i güler yüzle ve büyük bir iltifatla karşılamıştı. Konuşmalarının ağırlık noktasını, günün aktüalitesi olan Alman-Fransız savaşı teşkil etmişti. Sadrazam, savaş hakkında hem kendisinin, hem de Viyana elçisi Halil Şerif Paşa'nın fikirlerini sormuş, Namık Kemal de bunlara ayrıntılı cevaplar vermişti. Üç saat kadar süren bir sohbetten sonra ayrılırlarken Âlî Paşa, Namık Kemal'e:

— «Bu ilk buluşmamızın hiç bir zaman son buluşma olmasını istemem. Değerli sohbet ve fikirlerinizden daima istifade etmek isterim; lütfen sık sık teşrif buyurun,» yollu iltifatlarda bulunmuştu.

Namık Kemal, o yılın ramazan günlerini hemen hep evinde dinlenmekle geçirmiş, bir iki seferden başka sokağa bile çıkmamıştı.

Bayram geldiğinde, babasının aşırı rica ve ısrarlarına rağmen, Âlî Paşa'yı ziyarete gitmemişti. Hele, babası Mustafa Asım Bey'e ve bizzat kendisine görüşmek için sık sık haberler gönderen zaptiye nazırı Hüsnü Paşa'nın semtine bile uğramamıştı. Bir seferinde Hüsnü Paşa, Namık Kemal'le görüşmek için, yakın adamlarından birini yollamıştı.

Bunun üzerine Namık Kemal adama şu sert sözleri söylemişti:

— «Gidip paşanıza söyleyiniz, kendisiyle görüşmek istemiyorum. Fazla ısrar edecek olursa tekrar savuşup Avrupa'ya giderim.»

Bu haberden sonra, Hüsnü Paşa da ısrardan vazgeçmişti.

Namık Kemal'in İstanbul'a gelişinden haberdar olanların sayısı pek azdı. Sadrazam Âlî Paşa, matbuat idaresine özel bir emir verdiği için, gazeteler onun yurda dönüşü haberini yazmamışlardı. Bunun her iki taraf için de haklı sebepleri vardı. «Affedilerek geldi,» gibi bir ifade Namık Kemal'e çok ağır gelecekti. Zaten Âlî Paşa, böyle bir dil ve ifade kullanarak onun üzerine titrediği gururunu kırmak da istemiyordu. Namık Kemal'in durup dururken

kendiliğinden çıkageldiğini söylemek de olmazdı. Onun için en iyisi bu geliş haberini gazetelere koydurmamaktı.

Âlî Paşa, samimi olarak, Namık Kemal'le uzlaşmak niyet ve arzusundaydı. Bayramın haftasında onu akşam yemeğine davet etmişti. Bu sefer aracı ben olmuştum (1). Benim devamlı ısrarlarım karşısında o, ikinci defa olarak Mercan'daki sadrazam konağına gitmişti.

Önceleri gitmemek için bir hayli direnen Namık Kemal, sofrada kısa bir süre içinde samimi olmuştu. Onun bu teklifsizliği Âlî Paşa'yı da memnun etmişti. İki taraf da, iki eski dost gibi, türlü konular üzerinde beş saatten fazla hasbihalde bulunmuşlardı. En çok konuşulan mesele Alman-Fransız savaşıydı. Sadrazam bu meseleyle çok yakından ilgileniyordu. Prusya'lıların üstünlüğü ve galip gelmeleri konusunda Namık Kemal'in ileri sürdüğü görüşler Âlî Paşa'yı çok ilgilendirmişti. Bundan dolayı, kendisinden bu konudaki görüş ve incelemelerini bir rapor halinde yazmasını rica etmişti.

Âlî Paşa'nın, her iki görüşmede de konuşmanın ağırlık noktasını bu savaş üzerinde toplamasının, kendisine bu konuda pek çok sorular sorduktan sonra görüşlerini bir rapor halinde kaleme almasını istemesinin sebebi anlaşılamamıştır. Bu, Avrupa siyaseti hakkında kendisi için yeni bir rota çizmek için miydi, yoksa böylelikle Namık Kemal'i onore etmek mi istiyordu? Burası belli olamamıştır.

Bana kalırsa, Âlî Paşa, Namık Kemal'in fikir ve edebiyat alanındaki geniş kavrayış, yetki ve bilgisinin sosyal ve siyasal konularda da aynı oranda olup olmadığını tecrübe ile öğrenmek istemiştir. Nitekim, Namık Kemal, bunun üzerine ciddi bir etüd ürünü olan geniş bir rapor yazıp bir hafta sonra Âlî Paşa'ya sunmuştur. Bu rapor oldukça uzundur, hepsini almam mümkün olmadığı için, önsözünü —olduğu gibi— aşağıya alıyorum:

«Yaratıkların en şereflisi ve ulusu diye amlan insan, aslında ne talihsiz bir hayvandır ki, dünya adı verilen şu mihnet dolu âlemde iki gün rahat yaşamak için yüz binlerce cinsdaşının ölümünü zorunlu kılan savaşlardan bile birtakım sonuçlar, fikirler ve felsefeyle ilgili keşifler elde etmeye çalışmaktadır. Güya, bu

(1) *Eserin yazarı ve olayların içinde bulunan Ebuzziya Tevfik Bey. Ş.K.*

keşiflerle insanlık için yeni yeni yararlı şeyler bulup ortaya koyacaklardır. Geçmiş ve geçmekte bulunan olaylardan ibret alacaklardır. Ama, hangi ibret almak? Gerçekte, hangi millet cellâtlıkta daha fazla maharet göstermişse o yöne yönelmeye mecbur olmaktadır.

İşte, şu son günlerde batı ülkelerini, tıpkı doğu ülkeleri gibi, baştan başa kana boğmakta bulunan o büyük ve kanlı çarpışma da güya yaşamayı daha iyiye, doğruya ve güzele yöneltmek için başvurulmuş, fakat aslında pek elem verici konulardan biridir.

Şimdiye kadar, düşman bir ülkeye, sayıca bu kadar büyük çoklukta asker sevk edildiği —eski destanlar ve şehnâmeler bir tarafa bırakılır ise— bütün dünya tarihinde ya iki ya da üç kere görülmüştür.

Şimdiye kadar, bir savaşta, bu seferkinde olduğu gibi, böyle toptan üç yüz elli bin kişinin bir anda silâhlarını terkederek gerdanlarını esirlik zincirine terkettikleri dünyaca bilinir şeylerden değildir (1).

Eğer, şu işte yok olmanın o korkunç ve acı yollarına terkolunan nüfus, uygarlığın gelişmesi yolunda görevlendirilmiş olsaydı, bunların sadece adımlarını attıkları yerler kimbilir ne denli bayındır olurdu.

Eğer Fransa, askerlerini esir vermekte gösterdiği mahareti halkına özgürlük vermek yolunda göstermeye kalkışsaydı, değil şimdiki acıklı haline düşmek, bütün Avrupa'yı gerçek bir egemenlik altına alırdı.

Eğer, nüfusu ve insanları yok etmekte araç olarak kullanılan bunca silâhın yapımına harcanan para tıp ilminin gelişmesine harcansaydı, belki de yeryüzünde çaresiz zannedilen bütün dertlerin devası çoktan bulunmuş olurdu.

Ancak, ne var ki insanlığın mayası ve karakteri bütün kötü ve zararlı şeylere düşkünlüğünden bir türlü kendini kurtaramamaktadır. İşte bu yüzden değil midir ki eğitim ve insanlık yönünden ünü göklere çıkarılan şu on dokuzuncu yüzyılda böylesine kıyameti andıran tablolar meydana gelmektedir.

---

(1) 1870-1871 Alman-Fransız savaşında, Sedan bozgunundan sonra 300,000 Fransız askeri toptan Almanlara teslim olmuş ve bu teslim o zaman dünyada büyük yankılar uyandırmıştı. Ş. K.

Bu savaşın sonu nasıl biterse bitsin, değil mi ki iş bu dereceye varmıştır; gerek dünya haritasında gerek devletler arasındaki siyasî dengede ve diplomasî kurallarında artık çok büyük değişikliklerin meydana gelmemesine imkân yoktur.

Bütün bu olup bitenleri göz önünde tutarak, günümüzün hızla gelişmekte olan olaylarının muhtemel sonuçlarını şimdiden araştırmak yerinde bir tutum sayılsa gerektir.

Gerçi, şu anda bu büyük meselenin sırlarını çözmeye zaman elverişli değildir. Evet, elverişli değildir; çünkü, daha ortadan barut dumanları bile yeterince kalkmamıştır. Bundan dolayı, bu konuda gerekli incelemeleri yapmak mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, unutulmamalıdır ki dünya denilen şu eğitim alanında kendini gösteren her çeşit değişmenin —tabiat kanunları gereği— birtakım sebepleri bulunmaktadır. Bunlar arasında siyasî olaylar belki de en belli ve belirgin bulunanlar arasındadır. Ne kadar örtülü ve gizli tutulmaya özenilse, bunun için ihtiyatlı davranılsa yine de onun bazı ip uçlarını yakalamak daima imkân dahilindedir.

İki büyük düşmanın geçmişteki durum ve tutumlarıyla idare tarzları ve savaş hazırlıkları ibretli bir gözle incelenecek olursa bunlardan ders verici bazı özetler elde edilebilir.

İşte, bu düşünceden hareket edilerek ve sırf sadrazam hazretlerinin arzusuna uyularak aşağıdaki görüş ve açıklamaların sıralanmasına cesaret edilmiştir:

Günümüzde, dünyanın en büyük savaş devleti ve Avrupa ulusları arasında en yüksek güce sahip silâhlı ülke olarak ün yapmış bulunan Prusya'nın yaşadığı yerlerde, vaktiyle birtakım vahşi kabileler yaşamaktaydı. Milâdın on ikinci yüzyılında birkaç ruhanî reisin çabaları ve biraz daha sonra Tötonik adlı bir haçlı kuruluşunun sistemli mücadelesiyle buralarda hıristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Bu kuruluşun çevreye egemen oluşu ve bu egemenliğini sürdürüşü döneminde Alman ulusu, adı edilen toprakların her tarafına yayılmış, yeni bir ahlâk ve yeni bir dil yayarak bölgedeki eski ulusları bütünüyle kendi bünyesi içinde eritmiştir.

Aradan iki yüzyıl geçer geçmez, Prusya toprakları ve bu topraklarda kendini gösteren yeni ve üstün idare artık varlığını enikonu hissettirmiş, imtiyazlı bir eyalet halinde, Lehistan krallığı-

nın bir parçası halinde ortaya çıkmıştır. Bu sırada Avrupa'da protestanlık mezhebi doğmuş, Prusyalılar, daha ilk yıllardan başlayarak bu mezhebi kabullenmişlerdir. Ancak, bu sıralarda Almanya imparatoru ile protestan prensleri ve ayrıca İsveç kralı arasında ardı ardına meydana gelen savaşlarda ülke daima arada kalmış, memleketi yönetenler bazan bir tarafa, bazan öteki tarafa yardım etmek zorunda kaldıklarından, gerek nüfusça gerek zenginlikçe büyük kayıplara uğramıştır. Sonuç olarak, bu bunalımlı dönemde Prusya'nın hiç kazancı olmamıştır.

Bütün bu olup bitenlerden sonra, idare, Grande el Kotor (1) diye anılan ünlü Fredrik Vilhelm'in muktedir ellerine geçmiştir. Fredrik Vilhelm, Tanrı'nın üstün faziletlerle yuğurarak, yarattığı, gerçekten büyük devlet adamlarından biri olarak iş başına geçmiş, başlangıçta ufacık bir eyaletten ibaret bulunan hükûmetini, kırk sekiz yıl süren hükümdarlığı süresinde ne kadar mümkünse o kadar büyütmüş, yüceltmiştir. Bu uzun dönem içinde, Avrupa'da ne kadar ve ne çeşit olay meydana gelmişse hepsine yakından karışmış, galip geldiği zaman bu galibiyetten yararlanmayı ne derece iyi bilmişse, felâketlere uğradığı vakitler bu felâketlere karşı gösterdiği maharet ve metanetle de seçkin bir devlet adamı olduğunu ispatlamıştır. Sonunda Prusya, bir beylikten, Avrupa'nın en nüfuzlu devleti haline gelmiş, ülkesinde ilim, sanat, uygarlık ve bayındırlık o zamana kadar asla görülmemiş bir seviyeye yükselmiştir.

Prusya'nın —uzun yüzyıllar Lehistan'ın bir dukalığı iken— bu dukalıktan kurtulup onunla boy ölçüşen büyük bir devlet haline gelişi tamamiyle Fredrik Vilhelm'in eseridir.

Kendi öldüğünde yerine geçen oğlu Birinci Fredrik, her ne kadar babasının üstün meziyet ve faziletlerine sahip bir hükümdar olamamış, hemen bütün zamanını özel muhafız alayı için çok iriyarı askerler arayıp bulmak uğrunda hesapsız paralar sarfetmek, halkını çok sert ve katı tedbirlerle yönetmek gibi deliliğe yakın birtakım münasebetsizliklerle geçirmişse de yine de kafasına koyduğu bir fikirde sebat etmesiyle ve bunun sonucu olarak daima yükselmeyi öngörmesiyle tanınmış bir adam olduğundan,

(1) *Brandenburg grand el kotoru idi ki, Prusya devletinin eski adıdır. Bu zat 1620 - 1688 arasında yaşamıştır (yazarın notu).*

hiç kırılmayan bir inat sayesinde, nihayet, meramına nail olmuş ve Avusturya imparatorundan «kral» unvanını bileği kuvvetiyle almıştır. Böylelikle Almanya'nın hâlâ çeşitli dukalıklarla yönetilen öteki parçaları kendi hükûmetine çok üstün ve seçkin bir mevki kazandırmıştır.

Zaman zaman gösterdiği aşırı tutum ve davranışlara bakılacak olursa, kendisini «akıllı» olarak nitelemek bile zor olan bu hükümdarın, insanı şaşırtan akıllıca atılımları da vardır. Meselâ, dünyada ülkesinde ilköğrenimi mecburi kılan ilk devlet adamı odur. Böylelikle, insanları uygarlık yoluna sokmak için yüzyıllardır kafa patlatan pek çok bilgin ve düşünürün akıl edemediği çareyi o bulmuştur. Kendisinin, bu ilk öğrenimi mecburi kılmayı, nereden ve hangi sebeple hatırına getirdiği bugün bile çözümlenmiş bir konu değildir. Ama, ne olursa olsun —hatta isterse bir anlık bir heves olsun— o bunu düşünmüş, gerçekleştirme yolunu bulmuş, bütün dünyanın gıptasını kazanmıştır.

Prusya'da ve sonra ondan örnek alınarak bütün Alman dukalıklarında, kısa bir süre sonra ise uygar dünyanın hemen bütün ülkelerinde uygulanmaya başlanan bu usul gittikçe daha da geliştirilmiş, ayrıntılarda bazı değiştirmeler yapılarak bugün de geçerlilikte bulunmuştur. Bizdeki eğitim ve öğretim hareketlerinde de yine aynı yol esas olarak alınmıştır.

«Dünyanın hiç bir olayında tam bir mükemmellik ve alınan tedbirlerin hiç birinde her türlü sakıncalardan kurtulunmuş olmak mümkün olmadığından, bu usul de, zamanla, bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Çünkü, siyasî hukukta (yeryüzünde şahsî hürriyetten daha kutsal bir kural yoktur, dünyanın gereği gibi mutlu ve bayındır olması için her şeyden önce şahsî hukukun insanlara bütünüyle uygulanması lüzumludur) görüşü hâkimdir. İşte bu görüşe dayanarak bazı düşünürler der ki:

Devlete ve hükûmete okutmayı mecburi kılmak gibi bir hak tanımak doğru değildir. O zaman, devlet ve hükûmet, halka hizmet olan esas görevlerini araç edinerek halka sahip ve vasî olmak gibi bir duruma yükseltilmiş olur. Bu da doğru olmaz, Meselâ, hükûmet ve devlet, sırf onun daha iyi bir eğitim ve öğrenim görmesi için halkı kontrol etmekte ve ona zor kullanmakta haklı görülürse, o zaman yine halkın sağlığı için yemesine içmesine de karışmakta niçin haksız görülsün? Ve bunun ardından bu misal-

ler gittikçe çoğalarak sürüp gider. Sonuç olarak, her misal devlete biraz daha yetki verir ve bu yetkiler nihayet o kadar çoğalır ki halkın nefes alacak hali kalmaz. O zaman da şahsî hürriyet denilen şey nerede kalır?

Bazı aşırı kimselerin zannettikleri gibi, hükûmeti ve devleti halktan ayrı ve üstün bir varlık olarak kabul etsek bile, unutulmamalıdır ki kendisinin yapacağı işler fertlere havale olunur ve onlar tarafından yürütülür. O halde birtakım yabancıların, çocuklar için, kendi ailelerinden daha şefkatli ve yakın olması düşünülebilir mi ki bu iş velilerin elinden alınarak bunlara verilsin?

Bir de, mecburî öğretim uygulandığı takdirde bunun masrafları ya genel bütçeden karşılanacak ya da her veli kendi çocuğunun bu konudaki harcamalarını kendi karşılayacaktır. Birinci yol uygulandığı zaman, bu, Ali'nin parasını alıp Veli'ye harcamak olur ki bunu hangi hukuk kuralına uydurabiliriz? Yok, ikinci yola itibar edilecek olsa, bir babayı bakmakta bulunduğu çocuk için, tamamıyle kendi istek ve arzusunun dışında bir masraf yapmaya zorlamış oluruz ki bunda da ne derece haklı olabileceğimiz çok su götürür bir tartışma konusudur. Hele onu, sadece çocuğunun muhtaç bulunduğu masrafı görmekle yükümlendirip de kendisinin istediği tarzda terbiye etmek hakkından mahrum etmek hiç bir adalet duygusuna sığmaz.

Her toplulukta iki büyük maksat görülür. Bunlardan biri, o topluluğun devam edip gitmesi, ikincisi ise durmadan iyiye, doğruya ve güzele doğru ilerlemesidir. Hükûmetlerin asıl görevleri, bu iki büyük maksatta fertlerin yapamadıkları ya da yapamayacakları şeyleri yapıp tamamlamaktan ibarettir.

Mademki, her zaman ve hele —ticaret işlemlerinin, ekonomik düzenin, savaş araç ve gereçlerinin alabildiğine gelişmekte bulunduğu— şu içinde yaşadığımız çağda halkın genel eğitimi, bir toplumun ilerlemesinin en zorunlu aracı olarak kabul edilmektedir, bize kalırsa, bir devletin kendi vatan evlâtlarını askere alıp onlara talim yaptırması kadar, yine o vatan evlâtlarını mecburi eğitime tâbî tutması da aynı derecede haklıdır.

Hükûmetin görevinin yukarıdaki tarifi anlaşıldıktan sonra, artık yeni misaller ortaya sürmekte bir sakınca kalmaz. Sonra, unutmamak gerektir ki; Hürriyet, bir kimsenin başkasına zararlı olmamak şartıyle, istediğini yapması demektir.

Bir çocuk ailesinin mirasçısı olarak doğar, böyle olduğuna göre çocuğun o ailenin katlanacağı birtakım sıkıntılara katlanması görevi, ailenin servetinden ihtiyaçlarını karşılaması da hakkıdır. Çocuğun başlıca ihtiyaçları hayatının devamlılığı ve gelişip ilerlemesidir. Bundan dolayı, ortaya şöyle bir sonuç çıkar: Bir velî, terbiyesi altında bulunan çocukları hiç olmazsa ölmeyecek kadar besleyemez, yahut donmayacak derecede giydiremezse, hürriyetini yerine getirmiş olmaz ve başkasının haklarına el uzatmış sayılır.

İşte mesele, gelişip ilerleme bakımından da böyledir.

Devletin iş ve hükûmet yönetiminde bulunan kişilerinin, birer yabancı olmaları dolayısıyle, çocuklar için babalarından daha şefkatli olamayacakları konusuna gelince: Mesele ilk ve üstten bakışta gerçi böyle gözükür ama, enine boyuna derinleştirilecek olursa işin hiç de gözüktüğü gibi olmadığı kendiliğinden ortaya çıkar. Şöyle ki: Eğer her baba çocuğuna karşı gerçekten devletten daha şefkatli ise zaten eğitimi ve öğretimi zorunlu kılmak için ortada hiç bir sebep kalmaz; yok, çocuk için eğitim ve öğretim zorunluğu konmak gerekmişse o da şu demektir ki her baba, sanıldığı gibi, çocuklarına karşı şefkatli değildi.

Okulların idaresinde ise gücü yeterli olan her baba, kendi yönetimi altındaki çocuğun öğrenim giderlerini karşılamakla görevlidir. Gücü yeterli olanlar bu giderleri karşılarlar. Olmayanlara gelince, bu çeşitten çocukların öğrenim giderleri —askerlik konusunda olduğu gibi— devlete aittir. Nitekim, gayet zengin olan ve meselâ Bağdat'ta bulunduğu için Rusya'nın Osmanlı devletine karşı girişeceği bir saldırıdan korkusu olmayan (1) bir adam savaş sırasında, «Ben uzaktayım, bunun bana bir zararı olamaz,» diye düşünmemeli, savaş için gerekli fedakârlığı ve parayı, yani vatanından elde etmiş olduğu şeylerden bir kısmını, yine vatan uğrunda harcamayı daima göz önünde bulundurmalıdır. Bunun için gerçek anlamında bir görevdir.

Öte yandan Silistre'de yaşadığı için çoluk çocuğu ve malı mülkü ile Rusçuk kasabasında yaşayan, dolayısıyle düşmanın ilk ateşine maruz kalmak tehlikesi altında bulunan bir adam —gücü

(1) *Irak'ın o zaman bir Osmanlı eyaleti ve Bağdat'ın bir eyalet merkezi olduğu hatırlanmalıdır. Ş. K.*

yetmiyorsa kırk para vermeye bile— yardım yapmak mecburiyetinde değildir.

Söz şurada kalır ki, bir köylünün çocuğu bağlı bulunduğu ailenin geçimini sağlamak için babasına yardım etmek durumunda ise, kendisini zorla tarlasından alıp da ille okula göndermeye kimsenin hakkı yoktur ve olmamalıdır.

Bu görüş ilk bakışta doğrudur. Ancak, insanın insanca yaşaması ve hiç olmazsa şahsi hürriyete sahip olması en başta gelen ihtiyacı olduğundan, bir babanın geçimini sağlamak için oğlunu okutmaktan alıkoymasına kolaylıkla hak verilirse o zaman onu bir eşya gibi satmasına da hak vermek lâzım gelir.

Bu çapraşık konuda bir yol daha vardır: Baba, çocuğunun zamanını bölecektir ve onu bir süre okuma işine, bir süre de ailenin geçimine yardımcı olma işine verecektir. İş böyle olursa ne âlâ; olmadığı takdirde, böyle bir destekten yoksun bulunan babanın geçimi —öteki pek çok düşkünler gibi— şunun bunun yardımına el açmaktan ibaret kalır.»

* * *

Namık Kemal'in, Âlî Paşa'ya sunduğu raporun önsözü bundan ibarettir. Asıl metin ise, Büyük Fredrik'in askerlikte yaptığı yeni düzen ve gelişmelerle, Prusyalıların Napolyon Bonapart'la yaptıkları savaşlardaki yenilgilerinden ders alarak bunun sonunda Alman ırkına mahsus dehâ ile orantılı, yeni bir Alman devleti kurmak için giriştikleri çabalar anlatılmakta, sonra 1863 ve 1866 çatışmaları üzerinde durulmaktadır. Üçüncü Napolyon'un, çok zeki ve ileri görüşlü bir devlet adamı olan Bismark'ın karşısında, aptallığa kadar varan kendini beğenmişliği yüzünden nasıl büyük bir bozguna uğradığı, daha imparatorluk tam anlamı ile ilân edilmemiş olduğu halde, artık Almanya'nın, Avrupa'nın nasıl en büyük ve en gerçek imparatorluğu olduğu, bundan sonra Berlin'in çok uzun yıllar bütün Avrupa'nın ve belki bütün dünyanın siyasî merkezi haline geleceği görüşü ileri sürülmektedir.

Yazarın görüşüne göre Alman milleti, çok ciddi ve ağırbaşlı, giriştiği her işte şiddetle ayak direyen bir millet olduğundan, gerek uygarlık gerek toplum terbiyesi bakımından İngilizlerden çok daha kabiliyetli bulunduğundan; hele ilimde, sanatta ve ticarette pek üstün bir pratik zekâ gösterdiklerinden dolayı —çok yakın

bir zamanda— İngilizlerle birlikte bütün dünyayı gerilerde bırakacaktır.

Namık Kemal, bu konu üzerinde uzun uzadıya durmuş, iddialarını birtakım belgelerle ispatlamaya çalışmıştır (1).

* * *

1867'de Bâbıâlî Tercüme Odası kâtiplerinden ve **Tasvir-i Efkâr** gazetesi yazarlarından bulunan Namık Kemal'in, bundan üç buçuk yıl kadar sonra, 1870'de Londra'dan yurda dönmüş olan Namık Kemal'le aradaki görüş farkı bu makalede pek güzel göze çarpmaktadır.

Üç yıl önce, hürriyet konusundaki kendine özgü fikirlerini bazı kayıtlar ve mecazlı sözler altında bile rahat rahat ifade etmeye imkân bulamayan Namık Kemal, bu raporunda: «Hürriyet, bir kimsenin başkasına zararlı olmamak şartıyle, istediğini yapmasına denir,» sözünü, o zaman için en büyük hürriyet düşmanı olarak tanınmış Âlî Paşa'nın yüzüne karşı, yani ona sunmuş olduğu bir raporda açık seçik söyleyebilmektedir.

Hatta, mutlakıyetle yönetilen bir hükümette, gerçek anlamıyle bütün yetkileri kendi kişiliğinde toplamış bir adama karşı: «Siyasî hukukta kişinin hürriyetinden daha kutsal bir kural olmadığı için, hükümete öğrenimi ve eğitimi mecbur kılmak gibi bir hak tanımak, onun sadece millete hizmet etmekten ibaret bulunan görevini millet üzerinde bir vasîlik derecesine yükseltmek demek olur» dedikten sonra, hükümet ve devletle halkı birbirinden ayrı iki varlık sayanların en başta gelenlerinden biri olan Âlî Paşa'nın bu tutum ve görüşüne karşı doğrudan doğruya, yani cepheden bir hücum ile: «... bundan başka hükümet bazı aşırı kimselerin zannettikleri gibi halktan ayrı ve üstün bir varlık olarak kabul edilse bile, unutulmamalıdır ki kendisinin yapacağı işler...» cümlesni ortaya koyabiliyor.

Öte yandan, Âlî Paşa da, vaktiyle Namık Kemal'e karşı beslediği olumsuz düşünce ve görüşlerini şimdiki Namık Kemal'e

---

(1) Almanya, Namık Kemal'in bu kehânetinden sonra 1. ve 2. Dünya Savaşı gibi iki büyük maceraya atılmış, her ikisinden de kolu kanadı kırılmış olarak çıkmıştır. Ancak günümüzün Almanyası, yazarın yazdıklarından 90—100 yıl sonra, aşağı yukarı hemen tamamıyle, onun tahmin ettiği seviyeye yükselmiş bulunmaktadır. Ş. K.

gösterdiği tutum ve davranışla değiştirmiş, yani kendisini saygılı bir takdirle karşılamış olduğundan, bu rapor üzerine —gücenmek şöyle dursun— kendisine iltifat ve teşekkürde bulunmuştur.

Namık Kemal, bu raporu, küçük bir tezkere ile birlikte, Âlî Paşa'nın mühürdarı Mustafa Bey'e göndermişti. Üç gün sonra, Mustafa Bey'den aldığı bir yazıda, raporu okuyan sadrazamın bundan son derece memnun olduğu, çok istifade ettiği bildiriliyordu. Hatta, Âlî Paşa onu Meclis-i Vâlâ Başkanına da okumuş, o da raporu aynı zevk, istifade ve lezzetle dinlemişti. Şimdi, Sadrazam Paşanın Namık Kemal'den yeni bir ricası vardı. Baharın en civcivli günlerinde (çünkü mayıs ayı içinde idi) bulunulduğundan, bir gece Bebek'teki yalısına gelmesi rica ediliyordu.

Namık Kemal, bu davet üzerine yine tereddüt geçirmişti. Arada, yıllarca, onca acı şeyler geçtikten sonra şimdi, böyle samimî bir durum içinde görünmelerinin dosta düşmana karşı yapacağı türlü etki ve yorumları da düşünmüyor değildi. Fakat, ben yine araya karıştım. Beni seven ve bana güvenen Namık Kemal, ısrarım üzerine bu üçüncü daveti de kabul etti. Bir perşembe akşamı birlikte Bebek'e gittik. Ben, Sadrazamın davetlisi olmadığım için, Mütercim Rüştü Paşa'mn yalısında bu zatın oğlu Reşat Bey'in misafiri oldum. Namık Kemal, oradan Âlî Paşa'nın yalısma gitti. Güzel bir tesadüf eseri olarak Hariciye Nezareti mektupçusu Ethem Pertev Efendi ile Meclis-i Maarif Başkanı Münif Efendi de orada imişler.

Münif Efendi ile Namık Kemal eskiden beri tanışmakta imişler ama, o zamana kadar ne Namık Kemal Ethem Pertev Efendi'yi, ne de Ethem Pertev Efendi Namık Kemal'i görmemişlermiş. Tabiî, Münif Efendi bu iki aydın ve değerli insanı birbirlerine taksim etmiş. Onlar konuşurlarken biraz sonra —o gün sadrazamlık makamındaki işleri uzun sürdüğü için geciken— Âlî Paşa da çıkagelmiş. Üç aydın ve seçkin insanı kendi evinde ve bir arada görünce:

— «Aman ne güzel, ne güzel bir hüsnü tesadüf!..» diyerek neşesini ve memnunluğunu belirtmiş.

Yemekten önce biraz içki içilmiş. Bu arada şiirden, edebiyattan, siyasetten uzun boylu konuşulmuş.

Rahmetli Ethem Pertev Efendi, içi dışı bir, aklına geleni her yerde, herkesin yanında çekinmeden söyleyen bir adam olduğu

için, öyle pek ihtiyata lüzum görmez, teklifsiz konuşurmuş. O gün de, özgürlük konusundaki görüşlerini Sadrazamın yanında rahatçat söylemiş. Hele bu hususta Namık Kemal'i de yanında bulunca büsbütün dili açılmış. İki yeni ahbap bir olup hemen hep aynı düşünceleri ileri sürmüş ve bunları birlikte savunmuşlar. Münif Efendi ise —her zaman olduğu gibi— daha ılımlı imiş, hatta biraz da Sadrazamla aynı paralelde gözüküyormuş.

Namık Kemal'le Ethem Pertev Efendi bir tarafta, Sadrazam Âlî Paşa ile Münif Efendi de öte tarafta, yemeğe kadar pek tatlı ve uzun bir sohbet havası sürüp gitmiş. Doğu ve batı edebiyatları, şairleri ve edipleri konularında derin ve ilgi çekici tartışmalar, münazaralar yapılmış, görüşler ileri sürülmüş.

Yemekten sonra —çok muhtemeldir ki— Sadrazamın önceden yaptığı davet üzerine Yusuf Kâmil Paşa da meclise katılmış. O geldikten sonra, Âlî Paşa, Namık Kemal'in hazırladığı raporu çıkarıp yeniden ve madde madde tekrar okumuş. Raporun sahibi ile Ethem Pertev Efendi'yi burada yazılanlar üzerinde tartışmaya koşmuş. Namık Kemal, böyle meselelerde son derece cerbezeli bir insan olduğundan, yazdıkları konusunda bu sefer sözlü olarak daha birçok yeni ve parlak fikirler ortaya atıp onları enine boyuna savunmuş.

Yaratılışlarındaki serbestlik, atılganlık gereği özgürlüğe eğilimlerinde de ortak yönlerin iyice belirlenmesi sonucu bu konuda Ethem Pertev Efendi, bütün konuşma ve tartışma süresince Namık Kemal'i desteklemiş.

Ethem Pertev Efendi, hem çok güzel ve tatlı konuşur, hem de cesur konuşur bir adamdı. Bundan fazla olarak, konuşmasının arasına çok ince ve zarif nükteler katardı. Neşeli bir zamanındaysa, fikir ve sanat meselelerini konu edinmiş bir toplantıda orada bulunanların hepsini ağzına baktıracak, onları zevkten ve hayranlıktan kendilerinden geçirecek kadar etkili sohbetler yapardı. Yerine göre bazen kapalı, bazen açık cinaslar ve daha başka kelime oyunlarıyle taşı tam gediğine oturtmaktan da çekinmezdi. Özellikle Yusuf Kâmil Paşa onu çok sever, korur ve en yakın ahbapları sırasında tutardı. Kâmil Paşa, Ethem Pertev Efendi'nin engin kültür ve zekâsına gerçekten meftundu. Paşa, sık sık, çok sevdiği bu adama takılmalarda da bulunur, fakat o, kendinin gerçekten sevildiğini bildiğinden ve zaten himaye kanatları altında

olduğundan, hiç çekinmeden Paşanın takılmalarına zarif ve iğneli cevaplarla karşılık verirdi.

Dil ve anlatımında, memleketi bulunan Erzurum aksanından bir türlü kopamamıştı. Fransızca konuştuğu zaman bile bu Fransızca'yı bir çeşit Azeri lehçesiyle telâffuz ederdi. (a) ları çoğunlukla (e) biçiminde söyler, meselâ «itiraz» diyecekken «itirez» derdi.

Hasılı, Sadrazam Âlî Paşa'nın yalısında o mayıs gecesi gerçekten unutulmaz bir gece olarak geçmişti. Edebiyattan toplum sorunlarına, toplum sorunlarından memleket meselelerine, memleket meselelerinden siyaset bahislerine geçilmiş, kimse zamanın çok ilerlemiş olduğunun farkında bile olmamıştı.

Nihayet, Yusuf Kâmil Paşa, Sadrazama dönüp:

— «Efendim; Namık Kemal Bey'le Ethem Pertev Paşa meclisinizde bulundukça sohbetin tadına doyum olmaz ve böylece insan işte şimdiki gibi zaman ölçüsünü kaçırır. Sizden istirham ederim, bundan böyle onları her çağırışınızda bana da haber vermeyi unutmayınız. Ancak, ne var ki bunun benim için birtakım sakıncaları da vardır. Çünkü, eğer böyle birkaç kere daha toplanacak olursak korkarım ki ben uykusuzluk hastalığına yakalanacağım.» yollu güzel bir bağlayışla toplantıya son verme zamanının geldiğini hatırlatmış ve herkes Âlî Paşa'ya veda edip ayrılmıştı.

* * *

Paris'te bulunan Nuri, Reşat ve Mehmet beylerden hiç bir haber alınamıyordu. Çünkü, şehir bir süredir Almanlar tarafından bütünüyle kuşatılmış durumdaydı ve düşman içerden dışarıya, dışardan içeriye kuş uçurtmuyordu.

Ziya Bey, İsviçre'de, Agâh Efendi Belçika'da, Brüksel'deydi. Ali Suavi, İngiliz eşiyle birlikte, yine bir süreden beri Londra'da yaşıyordu. Bunlardan hiç biri birbirleriyle haberleşemiyorlardı. O halde, gerçek şu idi ki Yeni Osmanlılar Cemiyeti, belki sözde yine mevcuttu ama, gerçekte darmadağın olmuş haldeydi. Hele Namık Kemal'in İstanbul'a dönüşünden sonra halkın cemiyet hakkındaki bütün ümitleri de bütünüyle yok olmuştu.

Kısa bir süre sonra Paris düştü, Alman Orduları büyük şehire girdiler. Artık Nuri, Reşat ve Mehmet beyler için yapacak bir şey kalmamıştı. Almanlar, kendileri için herhangi bir işleme lüzum görmediklerinden, üçü birlikte Paris'ten ayrılıp en yakın ülke olan Belçika'ya geçtiler. Yorgun, bitkin, her bakımdan ümitsiz-

diler. Brüksel'de, Agâh Efendi'ye misafir oldular. Hiç birinde beş para yoktu.

Paris'i döven Krupp toplarının mermileri, onların Saint Michel'deki apartmanlarında bulunan mütevazı eşyalarını da yakmıştı. Fransa'dan Belçika'ya kendilerini götürecek olan trenin bilet ücretini temin için, Reşat Bey'in baba yadigârı saatini satmak zorunda kalmışlardı.

Mevsim kıştı. Bu münasebetle Sakakini İtalya'ya gitmişti. Bir yandan ona, öte yandan Cenevre'de bulunan Ziya Bey'e mektupla başvurarak para yardımı istediler. Artık, bu yardım gelinceye kadar üç arkadaş Agâh Efendi'nin ve onun mütevazı kesesinin misafiri olacaklardı.

Ancak, hiç olmazsa, bu maddî ıstırapları uzun sürmedi. Bir hafta sonra Ziya Bey'den her birine Brüksel bankası üzerine ikişer bin franklık birer çek geldiği gibi, on beş gün sonra da Sakakini, birikmiş ödenekleri olan on beş bin frankı yolladı. Böylece, geniş bir nefes aldılar ve kendilerine göre büyük bir rahata ve konfora kavuştular.

ÂLÎ PAŞA'NIN ÖLÜMÜ

Sadrazam Âlî Paşa, ilerlemiş bir verem hastalığının pençesindeydi. Bundan dolayı, 1871 kışını çok sıkıntılı geçirmişti. İstirahat etmesini ısrarla tavsiye eden doktorlarının ve yakınlarının dileklerine kulak asmıyor, devlet işlerini yürütmek için bütün gücüyle çalışmasına devam ediyordu. Bundan dolayı, yaz mevsimine bir hayli bitkin girmişti.

Haziran başlarıydı. Tahrirat-ı Ecnebiye Müdürü Serkiz Efendinin (1) evlenme töreni vardı. Serkiz Efendi'nin istirhamı üzerine, Sadrazam Âlî Paşa kendisini kıramamış, Kadıköy'deki evine gitmişti. Oradan gece yarısına doğru kayıkla Bebek'teki yalısına dönerken serin havadan ve rüzgârdan gereği gibi korunamamış, adamakıllı üşütmüştü. Bu üşütme de kısa bir süre içinde zatürreeye dönüşmüştü.

Birkaç gün sonra, Sadrazamın rahatsız olduğu ve Bâbıâlî'ye

---

(1) 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da ve büyük vilâyet merkezlerinde, yabancılarla yürütülecek işler ve meseleler için, devlet teşkilâtında bu adla anılan özel daireler bulunmaktaydı. Ş. K.

gidemediği haberi İstanbul'da duyuldu. Bu durum epey devam ettiği için, kabine de, tabiatıyle, toplantılarını yapamıyordu.

Aradan bir hafta, iki hafta geçtiği halde Sadrazamın sağlık durumu hakkında kimse doğru dürüst bir haber alamıyordu. Ortada —çoğu zan ve tahmine dayalı— değişik söylentiler dolaşıyordu. Bazı çevrelere göre, Paşanın durumu ümitsizdi ve günleri sayılıydı. Paşa'nın mensupları ise bunun tersini söylüyorlardı. Onlara göre, Sadrazam düzelmekteydi. Ziyaretçileri kabul etmeyişi mutlak bir istirahat içindi ve bunu doktorları böyle istemişlerdi.

Kendisini ziyarete ve hatır sormaya gidenlerin isimleri bir deftere yazılıyor, akşamları ona okunuyordu.

Yanına Hariciye Müsteşarı rahmetli Sait Efendi ile Dahiliye Nezareti Kâtibi Saip ve bir de mühürdarı Mustafa Bey'den başka kimse giremiyordu. Paşa, yalıda haremle selâmlık daireleri arasındaki bir yerde yatıyordu. Hükümet üyelerinden sadece Şirvanlı Rüştü Paşa'yı kabul ediyordu.

Haziran, temmuz ayları hep bu düzen üzere geçti. Ama, bir türlü Sadr-ı Âlî (1) nin sağlık durumu düzelmiyordu. Bundan dolayı, söylentiler gittikçe daha mübalağalı şekil alıyor, Paşanın ölümle dirim arası bir halde bulunduğu (2) ileri sürülüyor, akşama sabaha öldüğü haberinin yayılacağı bekleniyordu.

İşte, o zamanlardır ki Bâbıâlî denilen şeyin ya da yerin, Osmanlı saltanatının tek yürütüm ve yönetim kaynağı olduğu kesinlikle belli oldu. Bir yürütüm ve yönetim kaynağı ise Âlî Paşa'nın sağlığı ve varlığı ile ayakta duruyordu. Çünkü, bütün devlet işleri —baştan başa felce uğramış gibi— öylece olduğu halde kalakalmıştı. Âlî Paşa, aynı zamanda hariciye nazırlığı görevini de kendi yürüttüğünden, bu nezaretle ilgili her türlü mesele de ölü bir şekle bürünmüştü.

---

(1) Bu söz, o zamanlar —yarı şaka yarı ciddi— pek yaygın bir halde kullanılmaktaydı. Bilindiği gibi, «âlî» kelimesi yüce anlamındadır. Sadr-ı âlî denildiği zaman hem yüce sadrazamlık makamı akla geliyor, hem de adı yüce anlamında olan Âlî Paşa kastediliyordu. Ş. K.

(2) Metinde «beynel hayat velmemat» şeklindedir. Bu deyimi günümüz diline aktardık. Buna koma veya bitkisel hayat demek de mümkündür. Ş. K.

Gerçi, dahiliye nezareti, ötekilere oranla, biraz daha canlılık gösteriyordu. Bununla birlikte, o da görevlerini yeterince yürütüyor sayılamazdı.

İşte, mutlak idare ile yönetilen memleketlerin hali buydu. Bütün icra kuvveti tek bir kişinin elinde toplandığı için, onun herhangi bir sebeple yönetim başında bulunmayışı büyük küçük, iç ve dış bütün memleket işlerinin ve meselelerinin tamamıyle aksamasına yol açıyordu. Bu da bu çeşit yönetimin ne kadar sakıncalı olduğunun en belirgin örneklerinden biri sayılmalıydı.

Gerçekten de Bâbıâlî, ünlü deyimiyle, suyu çekilmiş değirmene dönmüştü. İşlerini eskisi gibi yürüten sadece bir tek daire kalmıştı. O da Şurâ-yı Devlet'ti. Çünkü, bu daire o tarihlerde daha yeni kurulmuş bir devlet örgütü olarak, ötekiler kadar önemli görülmüyor, bu yüzden de özgürlüğünü belirli oranda koruyordu. Zaten, onun görevi icra değil, teşrî niteliğindeydi. Bundan dolayı, çalışmasını sürdürmek için bir hayli sermayesi vardı.

O günlerde Şurâ-yı Devletin başkanlığında Yusuf Kâmil Paşa bulunmaktaydı. Yusuf Kâmil Paşa, kendi kişisel mevkii ile orantılı bulmadığı bu dairenin başında bulunmaktan pek de memnun değildi. Bundan dolayı —aslında çok önemi olan bu kuruluşu— onu küçümserse kendini daha yüceltmiş olacağı vehmine kapılarak ikide bir başında bulunduğu bu daireye karşı hakaretli tavırlar takınıyordu. Ancak, ne var ki Şurâ-yı Devlet'in gerçek kurucusu bulunan Mithat Paşa, oraya sanki öyle bir ruh üflemişti ki, dairenin Yusuf Kâmil Paşa dışındaki bütün mensupları hemen bütünüyle özgür ve batılı bir çalışma anlayışı içinde idiler. Başkan Kâmil Paşa, bir aşiretteki kadınların kocası gibi, yana yöreye durmadan azametli tavırlar takınadursun, ötekiler de kendisini içten içe alaya alıyorlar ve tutumuna gülüp geçiyorlardı. O ise, zaman zaman, şubelerden birine uğradıkça ya da üye yardımcılarından birinin veya bir raportörün herhangi bir konu hakkında görüşlerini serbestçe ileri sürüp bunu savunduğunu gördükçe küçümser bir eda ile yüzünü buruşturuyor, müzakereleri yarı yerde bırakıp gidiyordu.

Şurâ-yı Devlet, bu haliyle bir yana bırakılacak olursa denilebilir ki Bâbıâlî yeni girişmiş olduğu siyasî hayat döneminden, yani Mustafa Reşit Paşa'nın öncüsü olduğu Tanzimat Fermanı'nın ilânından bu yana belirli bir gelişme ve aşama kaydetmemiştir.

Özellikle, Fuat Paşa'nın ölümünden sonra Âlî Paşa Bâbıâlî'nin hem iç hem dış kanatlarını kendi üzerine aldığından, Osmanlı Devletinin gerek içişleri, gerek dışişleri tamamen onun iradesine kalmış durumdaydı. Gerçi, Âlî Paşa'nın çok tecrübeli ve gerçekten yurtsever bir devlet adamı olduğundan şüphe etmek haksızlık olurdu. Ama, bir kimse ne kadar iyi niyetli, ne kadar bilgili ve ne kadar tecrübeli olursa olsun, nihayet bir insandı. Her yere, her meseleye yetişmesine, her şeyi ayrıntılarına kadar bilmesine, sonuç olarak bunların hepsinin üstesinden gelmesine imkân düşünülemezdi.

Koskoca bir doğu imparatorluğu için ortada iki kesin yol gözükmekteydi. Bu devlet, ya belini doğrultup yeniden rayına girip yüceliklere doğru yönelecek, ya da en kısa bir zamanda her şeyini yitirip çökmeye maruz kalacaktı. O halde, bu kadar önemli bir devlet kaderi elbette tek bir kişinin eline bırakılmamalıydı. Onun tek bir kişinin eline bırakılması kadar büyük bahtsızlık düşünülemezdi.

Bugün —ki o dönemden otuz kırk yıl bu kadar uzaktayız— bütün bu otuz kırk yıl içinde karşı karşıya kaldığımız iç ve dış belâlar düşünülecek olursa, bunlardaki en büyük vebâlin etkileri göze çarpar. Eğer, o zamanlar o koskoca devlet gemisini sadece birkaç kişi, tek başlarına yürütmek çabasına girişmemiş olsalardı, belki de günümüzde bu kadar büyük sorunlarla karşı karşıya kalmazdık.

Âlî Paşa'nın siyaset anlayışı, devleti yönetişi konularındaki bu tenkitlerimizden dolayı belki de birçok kimseler, onun kişiliğine karşı özel bir kinimizin ve düşmanlığımızın olduğu kanaatine varmışlardır. Evet, şuracıkta hemen belirteyim: Ben şahsen hiç bir zaman Âlî Paşa'nın siyaset anlayışına ve devleti yönetiş tarzına inanmış bir kimse olmadım. Çünkü öyle bir devlet adamıydı ki, bütün zekâsına ve devlet idaresindeki maharetine rağmen, bir kere kabul ya da reddettiği bir meseleyi, bir daha hiç bir zaman —hatta iki dünya bir araya gelecek olsa— değiştirmemekte, bundan vazgeçtik, yeniden gözden geçirmemekte körü körüne direnirdi. Klasikleşmiş ve belki de çoktan eskimiş bazı tutum ve inançların esiri idi. Bunlara karşı çıkan, yeni metodlar ve görüşlerle donatılmış kimselere karşı büyük bir ürküntü ve nefretle karışık kin duyardı. Bundan dolayı, onun bu siyasî yapısını, bu mem-

leketin uğradığı felâketlerin en büyük doğurucu kuvvetlerinden biri olarak kabul edenlerdenim. Çünkü, dünyanın neresinde olursa olsun yeni metotlar ve yeni fikirlerle birlikte bu metot ve fikirleri benimseyip memleket yararı için uygulamak isteyen kuşaklar daima doğmaktadır ve doğacaktır. Bu bir tabiat kanunudur.

Böylesine zorunlu ve önüne geçilemez bir tabiat kanununu ve o kanunun öncülerini daha doğmadan öldürmeye kalkışmak, yani kendi kendinin doğurucusu ve yaratıcısı olan yeni yetişmekteki düşünürleri —vatana daha verimli ve faydalı bir yola yöneltmek gerekirken, tam tersine— sırf kendi fikir ve görüşlerine aykırı bulduğu için vatana zararlı sayıp bunları, hiç değilse, mânen idam etmeyi öngören bir kimsenin siyasî değeri benim için hiç bir şey ifade etmez. Yoksa, ben Âlî Paşa'nın şahsına karşı en küçük bir kin ve düşmanlık beslemediğimden başka, onun gerçekten üstün zekâsının da her zaman hayranı olmuşumdur.

* * *

Ağustos ayının on beşine doğru, nihayet, mesele örtbas edilemez hâle geldi. Sadrazamın durumunun çok ağır olduğu söylenmeye başladı. Bu sırada Viyana Elçisi İstanbul'a gelmişti. Çünkü, Osmanlı Devletinin Rumeli yakasındaki topraklarında yine bir kargaşalık çıkmış, bunun sonucu, epey kimse tutuklanmıştı. Tutuklananların çoğu da Avusturya Devleti uyruklusuydu. Avusturya'nın Saray Bosna Başkonsolosu, tutuklananlar içinde Avusturyalıların da bulunmasını mesele yapmış, hükümetini bu yönden kışkırtmıştı. Bu yüzden, İstanbul'la Avusturya Devletinin merkezi bulunan Viyana arasında bir süredir tartışmalı müzakereler yapılmaktaydı. Âlî Paşa'nın hastalığının uzayıp gitmesi yüzünden bu müzakereler kesilmişti. Sonuç olarak, Avusturya Hariciye Nazırlığına karşı zor durumda kalan Halil Şerif Paşa geri dönmekten başka çare bulamamıştı.

Şimdi, hem Sadrazamı böyle çok ağır bir halde gören, hem de bu ciddî mesele için kendisiyle görüşülüp talimat alınacak tek bir yetkili bile bulamayan Halil Şerif Paşa, sonsuz bir ümitsizlik ve üzüntü içine düşmüştü.

İşte, bizler, Sadrazam Âlî Paşa'nın sağlık durumunun artık kaçınılmaz acı sonuca yönelmiş olduğunu, bu Halil Şerif Paşa'dan öğrenmiştik.

Halil Şerif Paşa, Âlî Paşa'nın samimi ve güvendiği dostların-

dandı. Sadrazamı tedavi eden doktorlarla, özellikle o zamanın en seçkin hekimlerinden biri bulunan Doktor Zambako ile görüşmüş ve Paşanın hastalığının çok hızlı ilerleyen bir verem olduğunu öğrenmişti. Doktor Zambako'nun söylediğine göre, Paşa, en fazla on on beş gün daha yaşayabilecekti. Hele, güz yağmurları başlayacak olursa ölüm daha da çabuk gelecekti (1). Çünkü, vücudu mevsimin ve mevsim yağmurlarının meydana getireceği aşırı rutubete dayanamayacak kadar bitkin hâle gelmişti.

Öte yandan, Kıbrıslı Mehmet Paşa da bir süredir hasta yatıyordu. Fakat İstanbul halkı yalnız Âlî Paşa ile meşgul olduğu için, o yurtsever ve değerli devlet adamını kimsenin düşündüğü yoktu.

O günlerde garip bir olay meydana gelmişti ki, memleketin o zamanki halini gösterecek bir anı ve belge olması yönünden, buraya kaydetmeyi gerekli görmekteyim:

Kıbrıslı Mehmet Paşa'yı tedavi etmekte olan askerî doktorlardan Aristidi Paşa, dostlarından biriyle Âlî ve Mehmet Paşaların hastalıkları hakkında konuştukları sırada:

— «Paşaların ikisi de mezara doğru yol almaktadırlar,» demiş. Bu dostu da Doktorun o sözünü başka bir yerde anlatmış.

Bu söz üzerine biçare Aristidi Paşa, az daha soluğu Yemen Ordusunda alacaktı. Çünkü, bir hekim olarak adamcağızın söylediği bu sözler sadece bir gerçeğin ifadesi olduğu halde, yanda yörede Âlî Paşa'nın ölümünü arzuladığı şeklinde yorumlanmış ve onu Sadrazama düşman göstermek için çaba harcanmıştır.

---

(1) Doktorların bu sözü üzerine Namık Kemal'in söylediği beyitler ve ölümünden sonra söylediği tarih lâtif olmakla beraber pek hakaretli olduğundan onları buraya almayı uygun bulmadık (Eserin yazarının notu).

Namık Kemal'in bu beyitleri ve Âlî Paşa'nın ölümüne söylediği tarih, sonradan birçok yerlerde yayımlanmıştır. Yazarın dediği gibi «lâtif» değil, çirkindir. Son yılında sofrasına oturduktan, birlikte tatlı sohbetler yaptıktan sonra —gönül isterdi ki— Namık Kemal bu küçüklüğe tenezzül etmesin. Bu sebepten dolayı; yani hem Namık Kemal'in, hem Âlî Paşa'nın anılarına saygı duyarak, hem de eserin yazarının tuttuğu yoldan sapmış olmamak kaygısıyle, biz de bu beyitleri buraya almıyoruz. Ş.K.

Zambako Paşa'nın korktuğu gibi, ağustos ayı sonlarında bitip tükenmek bilmeyen yağmurlar yağmaya başlamış, o yüzden Sadrazamın hastalığı büsbütün şiddetlenmişti. Nihayet, 1871 yılı eylül ayının altıncı çarşamba günü bu büyük ve değerli Sadrazam hayata gözlerini yumdu. Onun ölüm haberi bütün İstanbulluları derin bir keder ve mateme boğdu (1).

Bu keder ise, onun yerine geçen yeni Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın on bir ay süren sadrazamlığı süresince, Osmanlı İmparatorluğunun dört bir bucağında gittikçe artarak kendini belli etti. Çünkü, özellikle Mahmut Nedim gibi bir adamın devlet yönetiminin başına geçişinden sonra, Âlî Paşa'nın —bu berikine göre— ne büyük bir nimet olduğu büsbütün belli oldu (2).

Burada bir noktaya daha dokunmadan geçemiyeceğiz. Âlî Paşa ile aynı günde Kıbrıslı Mehmet Paşa da vefat etmişti. Bu değerli ve vatansever devlet adamının kesesinde, öldüğü zaman, sadece 81 lirası çıkmıştı.

---

(1) Âlî Paşa'nın ölümünden bir süre sonra İstanbul'a gelen ve yerine geçen Mahmut Nedim Paşa'nın yaptıklarından dehşete düşen Ziya, onun mezarına gidip uzun uzun ağlamış ve taşına kapanarak: «Âlî beni affet; sen bana ve ben sana çok düşmanlık gösterdik. Ama senin memleket için ne büyük nimet olduğunu şimdi anlıyorum.» Oradan kızarmış gözlerle ayrıldığında bunun sebebini soran bir tanıdığına durumu olduğu gibi anlatmıştı. Ş. K.

(2) Âlî Paşanın ölümü haberini aldığı zaman Sultan Abdülaziz geniş bir nefes almış: «Neyse, artık Padişah olduğumu anlayacağım,» gibilerden bir söz sarfetmişti. Bilmiyordu ki yerine getirdiği Mahmut Nedim Paşa —kötü devlet adamlığı yüzünden— kendisinin ileride uğrayacağı felâketin ilk halkasını hazırlamış olacak, hem kendi şahsı hem de memleket için onarılması imkânsız belâlar hazırlayacaktı. Ş. K.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Mahmut Nedim Paşa'nın Sadrazamlığı — Dört vezirin sürgüne yollanması — Eski sürgünler için genel af — Yeni Osmanlıların Avrupa'dan dönüşleri — Baron Hirş Sözleşmesi — Saraya verilen yirmi bin altın rüşvet — İbret gazetesi — ve öteki olaylar...

Sirkeci İskelesi'nden Âlî Paşa'nın nâşını taşıyan tabut, çok büyük bir kalabalığın omuzlarında Süleymaniye camiine götürülürken (1) öte yandan —yine Sirkeci yoluyle— büyük bir debdebe ve tantana içinde yeni Sadrazam Mahmut Nedim Paşa Bâbıâlî'ye geliyordu.

Eski Sadrazamın cenazesini takip etmek, ya da ona son saygı duruşunu yapmak için caddelerde birikmiş halk yığınlarına oranla, Mahmut Nedim Paşa'nın Sadrazamlık alayını görmeye gidenler âdeta parmakla sayılacak kadar azdı.

Sanki, geniş halk yığınları içindeki bir önseziyle bu yeni Sadrazamın uğursuzluğunu ve kötülüklerini, daha işe başlamadan önce hissetmişti. Evet, gerçekten de Osmanlı Sadrazamları içinde en kötü ad bırakmışlardan biri olan bu adamın elinde devletin çöküntüye gidişinin sebepleri daha da arttırılacak, çabuklaştırılacaktı. O zaman, İstanbul halkı Mahmut Nedim Paşa'yı pek tanımazdı. Kimin ve neyin nesi olduğu hakkında belirli bir bilgi sahibi değildi. Ama, böyle olduğu halde, hatta daha yüzünü bile görmeden —garip bir haldir ki— kendisinden nefret etmiş, onun devletin en yüce makamına gelişini uğursuzluk saymıştı.

Âlî Paşa, ölümünden sonra halkın ağzında çeşitli söylentiler

---

(1) Âlî Paşa, Süleymaniye camiinin bitişiğindeki mezarlıkta, Kanunî Sultan Süleyman'ın türbesinin oldukça yakınında yatmaktadır. Ş. K.

dolaşmaya başlamıştı. Bu arada en çok şunlar ileri sürülüyordu:

Sultan Abdülaziz, Sadrazamı Âlî Paşa'yı oldum olasıya sevmezmiş. Ancak, ne var ki onun siyasî gücünden çekindiğinden (1) ve Avrupa devletlerinin, çok büyük ve değerli bir diplomat olarak nitelemelerinden dolayı, (2) kendisini görevinden uzaklaştırmaya cesaret edemiyormuş. Hele, herhangi bir mesele için huzuruna girdiği zamanlar, aslâ dalkavukça davranmaya tenezzül etmeyip temsil ettiği devlet haysiyetini Padişahın huzurunda bile koruması Abdülaziz'i çileden çıkarırmış. Bundan dolayı, bu ölümden çok büyük bir sevinç ve ferahlık duymuş imiş...

Bu söylentileri çıkaranlar, Âlî Paşa'yı bir türlü sevemeyen saray mensuplarıyle Mahmut Nedim Paşa'nın adamlarıydı. Biz sanmayız ki Abdülaziz gibi onuruna çok düşkün, kendini pek beğenmiş bir adam —bir sakınca görmeseydi— Âlî Paşa'yı azletmekte tereddüt etsin.

Ancak, şurası bir gerçekti ki Sultan Abdülaziz, Âlî Paşa'yı çok beğenir, fakat aslâ sevmezdi. Bu yüzden onu azletmeyi düşünmemiş ve ölümüne kadar da Sadrazamlık makamında bırakmıştır. Padişah, hem bu adamın Avrupa Devletleri nazarındaki büyük itibarına inanmıştı, hem de onun devlet yönetimindeki entrikalı maharetine güven besliyordu.

Öte yandan Âlî Paşa'nın da Padişaha karşı kuvvetli bir kozu

---

(1) Hatta bu konuda şöyle bir hikâye anlatılır: Bir seferinde Âlî Paşa, keyfî isteklerinin hepsini geri çevirerek, Sultan Abdülaziz'i bir hayli öfkelendirmiş. O huzurundan çıktıktan sonra, Padişahın: «Hey Allahım, şu sıska herifi gebertip başımdan almadın,» yollu sızlandığını gören mabeyncilerden biri —kendisine yaranmak için olmalı— «Efendimiz, bu kadar üzülmeye ne hacet? Azledersiniz, olur biter,» deyince, Padişah birden parlamış: «Yıkıl şurdan be adam» demiş, «senin kadar aklım yok mu? Onu azledip de yerine kimi getireyim? Sonra Avrupa devletlerine karşı bu azil için nasıl haklı bir gerekçe göstereyim?» Ş. K.

(2) 19. yüzyılın en ünlü ve renkli devlet başkanlarından Üçüncü Napolyon'un, Âlî Paşa'yı çok üstün bir devlet adamı olarak uzaktan uzağa pek takdir ettiği, hatta: «Keşke benim bu adam gibi bir iki gerçek dilpomatım bulunsaydı» sözünü sık sık tekrarladığı çok yaygın söylentilerden biridir. Ş. K.

vardı. Kendi, Mustafa Reşit Paşa Okulunun en son, fakat gerçekten en zekî öğrencisiydi. Şöyle bir aklına esip de: «Osmanlı Padişahı Tanzimat-ı Hayriye'nin getirdiği hükümleri uygulamıyor, hatta onları yozlaştırıyor.» (1) gibilerden bir ifadede bulunacak olsaydı, bir hafta geçmez, İngiltere ve Fransa Elçileri —devletleri ve hükümdarları adına— birtakım nasihat ve isteklerle devletin karşısına dikilir, onları en kısa zamanda kabul ya da reddetmesini ve sonuçtan hiç bir sorumluluk kabul etmeyeceklerini kesin bir dille ifade ederlerdi. Demek ki, Padişahın cesaretini kıran asıl önemli konu buydu. Mustafa Reşit Paşa'nın 1839'da ortaya koyduğu o sağlam düzen ve o kesin şartlar, ister istemez, Padişahları frenliyordu. Tevekkeli değildi, rahmetli Şinasi, buna dayanarak:

Bir ıtık-nâmedir insana senin kanunun;
Bildirir haddini sultana senin kanunun.. (2)

dememişti. Tanzimat Fermanı, ne olursa olsun, Osmanlı Padişahlarının ondokuzuncu yüzyıl başlarına kadar ölçüsüz oranda geniş bulunan iktidarlarını azaltmış ve sınırlamıştı. Artık, en mütevazı bir yurttaşın bile canı, malı ve ırzı devletin ve kanunların garantisi altındaydı. Oysa, daha önceleri bir Padişah —aklına estiği anda— değil herhangi bir vatandaşı, bir Sadrazamı bile dudaklarının ucundaki bir «Cellâd..» sözüyle hemen o anda öldürtebiliyor, malını mülkünü zaptettirebiliyor ve —meselâ İbrahim gibi bazı padişahlar, birinin nikâhlı karısını istediklerinde— saraylarına getirtmek için emir verebiliyorlardı. Özellikle, İngiltere ve Fransa Devletleri, Tanzimat'ın bu maddelerinin uygulanmasında çok hassastılar.

---

(1) Yazar —yukarıda kendi de itiraf etmiştir— bir Yeni Osmanlı olarak Âlî Paşa'yı sevmediği için, böyle bir davranışı ona yakıştırıyor. Âli Paşa'nın böyle bir şeye tenezzül etmeyeceğini, etmediğini, kendisinden sonraki taraflı tarafsız bütün kaynaklar defalarca belirtmişlerdir.

(2) Şinasi'nin Reşit Paşa için yazdığı övgüden alınan bu beytin anlamı: «Öyle bir kanun meydana getirdin ki, bu kanun insanlar için, esirlikten kurtuluş belgesi niteliğinde ve değerindedir. Senin düzenlediğin bu kanun padişahlar için bile yetkilerinin sınırını çizmiş durumdadır.» Ş. K.

İşte, Mahmut Nedim Paşa'nın sayısız kötülüklerinden ilki bu konuda olmuştu. Âlî Paşa'nın tam tersine olarak, Padişaha yersiz ve sınırsız yetkileri olduğunu söylemiş «Efendimiz, memleketin ve bütün halkın sahibi sizsiniz. İstediğinizi buyurur, istediğinizi yaparsınız. Biz devlet adamları, sizin birer kulunuz kölenizden başka şey değiliz. Siz ne söylerseniz onu yerine getiririz. Kaldı ki sizin ağzınızdan çıkacak her söz bir kanun ve bir kerâmettir. Şimdiye kadar Âlî Paşa bu hakkı sizden gaspetmişti. Artık elbette dilediğinizi yapmakta serbestsiniz...» gibi yaltaklanmalarla, aslında iyi niyeti bulunan Padişahı yoldan çıkarmıştı. Onun bu tutum ve davranışının sonu sadece Padişahın felâketine yol açmamış, devletin yapısında da büyük ve onarılmaz gedikler açmıştı.

Mahmut Nedim Paşa, Sadrazam olduktan bir hafta sonra, Serasker (Harbiye Nazırı) Hüseyin Avni, Maliye Nazırı Şirvanlı Rüştü, Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşalarla, o sıralarda İşkodra'da o günlerde meydana gelen bir kargaşalık ve çatışmadan dolayı sorumlu gördüğü İşkodra Valisi ve bölgenin askerî kumandanı İsmail Paşa'yı görevlerinden azletmiş; bunların her birini —doğum yerleri olan— İsparta, Amasya ve Trabzon kasabalarına sürgüne yollamıştı. Hüsnü Paşa'yı Mora'ya sürmek istemiş —çünkü kendi oralıydı— bunu başaramayınca, Kıbrıs'a göndermişti.

Bu ünlü devlet adamlarının, böyle durup dururken, sürgün edilmeleri kamuoyunda hiç de olumlu bir etki yaratmadı. Herkes, duruma hem şaşıyor, hem de öfkeleniyordu. Hatta, Hüsnü Paşa —ki özgürlük taraflısı kimseleri bütün görevi süresince tedirgin etmişti— onun sürgününden bile halk hoşnut olmamıştı. Çünkü, Sadrazam Paşa bu hareketleriyle, otuz sekiz yıldan beri titizlikle korunan kişi dokunulmazlığını öngören, Tanzimat Fermanı'nın bazı maddelerini zedelemiş bulunuyordu.

Sonra, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Türk ordusunu yeni ve düzenli bir biçimde örgütlemekte büyük başarı göstermiş kumandanlardan biriydi. Gözünü budaktan sakınmayacak kadar cesur bir adamdı (1). Osmanlı Ordusuna çok şeyler kazandırmıştı. Ka-

(1) *Bu Hüseyin Avni Paşa kinci bir adamdı. Isparta'ya sürgün edilişini Sultan Abdülaziz'den bilmiş, bu yüzden ona onulmaz bir kin beslemişti. Sonradan yine o Padişahın affıyle İstanbul'a döneceği ve yeniden görevine başlayacağı halde, onu affetmeyecek, Sultan Ab-*

ra ordusunu zamanının en ileri düzeyine getirmek üzereydi. Böylesine büyük ve değerli bir askerin sürgüne yollanması halkta olduğu kadar, belki ondan daha fazla öteki kumandanlar arasında son derece öfke yaratmıştı.

Çok geçmeden Mahmut Nedim Paşa, valiler arasında da büyük değişiklikler yapmaya girişti. Ama, nasıl değişiklik? Bugün Trabzon Valiliğine tayin olunup hemen ertesi gün yola çıkması için sıkıştırılan bir vali, daha vilâyet merkezine varmadan ya da vardığının ikinci günü, Ankara'ya tayin olunduğunu öğreniyor ve derhal yola çıkması emrini alıyordu. Ereğli ya da İnebolu limanına geldiği zaman ise orada tekrar yeni bir telgrafla karşılaşıyor, bu telgraftan Erzurum Valiliğine atandığını, dolayısıyle boşuna Ankara'ya uğramadan tekrar vapura binip Trabzon limanına yollanması gerektiğini, oradan da hemen kara yoluyle Erzurum'a gitmesi zorunluğunda olduğunu anlayarak şaşkına dönüyordu.

Bağdat'tan Bosna'ya, Selânik'ten Suriye, ya da Yemen'e bu şekilde dama taşı gibi oynatılanlar gerçekten pek çoktu.

Ermeni Katolikleri arasında da bir süredir uzayıp giden yeni bir mezhep anlaşmazlığı başgöstermiş bulunmaktaydı. Bunlar, Hosonist ve anti Hosonist diye ikiye bölünmüşlerdi. Öte yandan, Bulgarları Rum kilisesinden ayırmak için İstanbul'daki entrikacı Rus Elçisi İgnatyev'in ortaya çıkardığı bir de Eksarhlık meselesi vardı. Bütün bu meseleler, onların arzularına uygun ve devletin aleyhine biçimde sonuca bağlanmıştı. Hasun Efendi adında bir Ermeni, Papa'nın arzusuna uyularak, doğudaki katolikler için Patrik olarak atanmış, Bulgarların da Rumlardan ayrı bir eksarhlık kurması için devletten ferman koparılmıştı. Bu iki mesele de yakın gelecekte Osmanlı Devletinin başına büyük dertler açacaktı. Zaten, bunların tohumları önceden hesaplanmış gizli amaçlarla atılmıştı.

Âlî Paşa, her iki meseleyi de devlete zarar vermeyecek bir surette, geçiştirmek ve savmak üzereyken ölmüştü.

Bu konular gerçekten de devlet için zararlarla doluydu. Çünkü, birincisi doğu katoliklerini doğrudan doğruya Papa'nın ruhanî nüfuzu altına soktuktan başka, hıristiyan Osmanlı uyruklarından

---

dülaziz'in tahttan indirilişi olayından en önemli rollerden birini oynayacak, sonra da bu düşkün Padişaha hakaretlerde bulunacaktır.

bir kısmı için yeniden dış müdahale imkânlarının kapısını aralıyordu. İkincisi ise, Pan-Slavizm hareketinin doğuda ve özellikle Osmanlı ülkesinde yeni bir uygulama planının başlangıcını teşkil ediyordu.

Mithat Paşa, Tuna vilâyetinde vali bulunduğu sıralarda, bu çeşitten fesatlı ve sinsi çalışmaları çok iyi sezinlemiş, aldığı yerinde ve güçlü tedbirlerle onları daha gereği gibi canlanmaya fırsat vermeden sonuçsuz bırakmıştı. Ama, o şimdi Bağdat'ta vali olarak bulunuyordu. Gerek kanun uygulamaları ile gerek askerî güçle bir sed gibi önüne dikildiği bu sinsi çalışmalar yeniden meydanı boş bulmuştu.

Rus Elçisi İgnatiyef, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın akıl hocası kesilmişti. Tam bir Moskof dostu olarak tanındığı için halk tarafından —hakaret anlamında— Nedimof diye anılan bu Sadrazam, Rus Elçisinin bir oyuncağıydı. Bunun gereklerinden biri olarak, yine o elçinin arzusu ile, Mithat Paşa'nın bir zamanlar Tuna nehri boylarına yerleştirdiği askerî birlikleri ve ileri karakolları kaldırtmıştı. Bu, devlet aleyhinde çalışacak iç ve dış düşmanlar için: «Artık ne yaparsanız yapın, yaptıklarınızın hepsi yanınıza kâr kalacaktır» demekten başka bir şey değildi.

Tanzimat'tan o yana elde edilen pek çok tecrübeler sonucu, belirli ölçüde, düzenli bir kılığa girmiş olan idare tarzında yeniden ve çok tehlikeli sarsıntılar belirmeye başlamıştı. Hele, önce Tuna vilâyetinde girişilen ıslâhat örnek alınarak başka vilâyetlerde de girişilen denemeler, tam verimlerini gösterecekleri sıralarda Mahmut Nedim Paşa'nın bu konulara da el atması —Sadrazamlığının üstünden henüz bir ay bile geçmemişken— devlet mekanizmasını altüst etmişti.

Mahmut Nedim Paşa'nın ters görüşlerinden biri de eyâlet düzenini bozarak küçük küçük vilâyet merkezleri kurma konusu idi. Bundan dolayı, Tuna vilâyetinin bir mutasarrıflığı bulunan Sofya'yı bu vilâyetten ayırıp yeni bir vilâyet haline getirmiş, Maraş mutasarrıflığını da aynı şekilde Adana'dan (1) ayırmış ve buralara yeni valiler tayin etmişti.

---

(1) Bu tarihe kadar —eski harfler düşünülmelidir— Adana yazılıyordu. Mahmut Nedim Paşa, Sadrazam olur olmaz, onun da yazılışını değiştirmiş ve resmî bir ilânla kelimeyi Atna'ya dönüştürmüştü. Gü-

Keyfî bir kararla bütün vilâyetlerin gelirlerini azalttırmış, kendine göre bu işte bir ıslâhat meydana getirmişti. Bundan dolayı, her tarafta hükümet işleri duralamıştı. Kendi adamlarından olarak tayin ettiği yeni memurların suiistimalleri halkı perişan duruma sokmuştu. Maaşları kısıtlanan pek çok bölgesel memurların da şikâyetleri gittikçe yükseliyordu.

Hele, ülkenin her tarafındaki idare, yargı ve mal memurlarının toptan azilleri, değiştirilmeleri, rasgele şuraya buraya tayin edilmeleri sebebiyle işler tümünden çığırından çıkmıştı. Büyük memurlar tam anlamıyle devletin birer kölesi haline getirilmişlerdi. Sadrazam, dünyanın hiç bir tarafında eşine benzerine rastlanmayan birtakım özel kurallar icat edip bunları uygulamaya çabalıyordu. Meselâ «Mahkeme-i Kebîre-i Merkeziye» (1) adı altında, biri İzmir'de, öteki Selânik'te iki yeni mahkeme kurdurmuştu. Bunlar hem çeşitli davalara bakacaklar, hem de —gereğinde— baktıkları davaların temyiz işlerini yine kendileri göreceklerdi.

Hasılı, devletin en büyüğünden en küçüğüne kadar, her türlü kuruluşlarında akıl sır almaz değişikliklere, daha doğrusu yozlaşmalara gidilmiş, bütün bunların sonunda ülkenin her tarafında tam bir bunalım ve kargaşalık başgöstermişti.

* * *

Mahmut Nedim Paşa'nın, âdeta ne yaptığını bilmeyerek, ortalığı böyle hallaç pamuğu gibi atmasını halk hayret ve şaşkınlık içinde izlemekteydi. Memlekette henüz kendi kuvvetini hissettirecek bir kamuoyu meydana gelmemiş olduğu için, halkın olan biteni, çaresizlik içinde, seyretmekten başka yapabileceği şey de yoktu. Herhangi bir eyleme kalkışmak, olanı biteni protesto etmek kimsenin aklından geçmiyor; sadece öfkeli homurdanmalar ve gittikçe yayılan dedikodularla yetiniliyordu.

İşte, bu sırada 1867 yılında tutuklanmış ve sürgüne gönderilmiş siyasî suçlular hakkında bir genel af ilân olundu.

Bu genel aftan amaç, halkta uyanan ve gittikçe kendini belli eden hoşnutsuzluğu gidermekti. Dört beş seneden beri İstanbul'dan

---

ya, amacı, bunun Edirne ile karıştırılmasını önlemekti (Eserin yazarının notu).

(1) «Yüce Merkez Mahkemesi» gibi bir anlama. Sonraları zaman zaman böyle bölgesel ya da özel mahkemeler kurulmuştur.

uzakta Trablusgarpta, Kıbrıs'ta, Akkâ'da, Rodos ve İstanköy zindanlarında mahpus ve sefil yaşayan yirmi yirmi beş kadar tutuklu İstanbul'a gelmiş, ailelerine kavuşmuşlardı. Bu durum önce kendilerini, sonra ailelerini, daha sonra aile yakınlarını, giderek çevreyi ve bütün İstanbul'u az çok hoşnut etmişti.

Öte yandan, bir ihtilâl partisi olarak nitelenen Yeni Osmanlılar Cemiyetinin başta gelen temsilcilerinden bulunan ve yine dört beş yıldır Avrupa'da yaşamakta olan Ziya Bey, Mehmet, Nuri ve Reşat beyler de birbirleri ardından anayurda dönmüşlerdi. Bunların dönüşü de basın mensupları ve aydınlar arasında huzur ve memnunluk yaratmıştı. Ne var ki, aradan pek kısa bir zaman geçtikten sonra, yeni sadrazamın gittikçe akıl ve mantık dışına taşan tutum ve davranışları bu huzur ve memnunluğun etkisini çabucak silip götürmüştü.

Âlî Paşa'nın Sadrazamlığı sırasında İmparatorluğun Avrupa yakasındaki bazı ülkelerde Avusturyalı bir adama demiryolu döşeme imtiyazı verilmişti. Baron Hirş adını taşıyan bu adamla o zamanın Nafia Nazırı David Paşa arasında düzenlenip imzalanan bir sözleşme memleket için faydadan çok zarar getirecek nitelikteydi. Bundan dolayı, meseleye aklı erenler üzüntü ve nefretle dolu idiler. Ama, Mahmut Nedim Paşa, iktidara geçtikten sonra bu sözleşmeye öyle yeni maddeler ilâve etmişti ki, bu maddeler eskisine rahmet okutacak kadar kötü ve zararlıydı. Bu durum gerçek memleketseverlerin yüreğini yeniden ve daha şiddetle dağlamıştı. Ortalıkta dolaşan söylentilere göre —ki bunlar söylenti değil kesin birer gerçekti— Mahmut Nedim Paşa, Baron Hirş'le eski sözleşmeyi feshedip yenisini imzalamak için kendisinden üç yüz bin altın rüşvet almış ve bunun iki yüz binini —kulluğunu ve bağlılığını ispat için— Sultan Abdülaziz'e takdim etmişti.

Bir zaman kulaktan kulağa fısıldanan bu dedikodunun gerçek olduğu, Mahmut Nedim Paşa'dan sonra birinci defa olarak Sadrazamlığa getirilen Mithat Paşa zamanında, Mahmut Nedim Paşa'nın kabinede bizzat sorguya çekilmesi sonucunda ispatlanmıştır.

İBRET GAZETESİ

Reşat, Nuri ve Mehmet beylerin de Avrupa'dan dönüşlerinden sonra Namık Kemal, artık İstanbul'da yeni bir gazetenin yayınlanması gerektiği kanaatine varmıştı. Arkadaşlar, bu konuda,

birkaç kere aralarında toplantılar yapmışlar, meseleyi enine boyuna görüşüp tartışmışlar ve nihayet gazetenin çıkarılmasına karar vermişlerdi. Yeni çıkacak gazetenin adı **«İstikbâl»** olacaktı.

Bunun için gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra, izin alma dilekçesini Namık Kemal imzaladı ve Hariciye Nazırlığına sundu. O tarihte matbuat kalemi Hariciye Nazırlığına bağlıydı.

Dilekçe, Matbuat Kanununun gerektirdiği resmî işlemlerden sonra Meclis-i Hâs-ı Vükelâ'ya, yani Bakanlar Kuruluna gönderildi. Fakat, Âlî Paşa'nın son zamanlarında yeniden gazete çıkarılması için izin verilmemesi hususu —geçici olarak— yasaklanmıştı. Bundan dolayı, kısa bir görüşmeden sonra, dilekçedeki isteğin reddedilmesine karar verildi. Ama, bu red kararını Namık Kemal'e birden bildirmediler. Birkaç gün geçtikten sonra, o zamanlar Divan-ı Hümayun tercümanı bulunan ve matbuat kaleminin âmiri olan Sadullah Bey (Paşa) tarafından Namık Kemal'e resmen tebliğ edildi.

Bunun üzerine, Namık Kemal ile arkadaşları başka bir çare düşündüler ve buldular.

O sıralarda Aleksan Sarrafyan adında bir Ermeni tarafından önce «Kevkeb-i Şarkî» (1) adlı bir gazete çıkarılmış, sonra bu gazetenin adı **«İbret»**e çevrilmişti. Bu **«İbret»**i kısa bir süre de o günlerin genç gazetecisi Ahmet Mithat Efendi yayınlamıştı. Namık Kemal ve arkadaşları bu gazeteyi ayda on beş liradan, iki yıl süreyle, Aleksan Sarrafyan'dan kiraladılar. Matbuat Kanunu gereğince, gerektiğinde çekilecek ceza Sarrafyan Efendi'ye ait olacağından, aylık on beş lira kira çok görülemezdi.

1872 yılı haziranının birinci perşembe günü, dört kişi birlikte, **İbret**'i çıkarmaya başladık. Gazetenin ilk sayfasının baş köşesinde dördümüzün imzasıyle şöyle bir ilân yayımladık:

«Bizler, zaten kâtiplik ve yazı yazma mesleğinden yetişmiş olduğumuz gibi, elimizden geldiği kadar vatanımıza hizmet etmeyi ve geçimimizi de bu yolda aramayı tercih eden kimseler olduğumuzdan ve basını ülkemizce bu maksatları elde etmek için en büyük araç olarak tanıdığımızdan, bir araya gelerek bir gazete yayınlamaya karar verdik. Yeni bir gazete kurarak memleketimizin

(1) «Doğu Yıldızı» anlamına. Ş. K.

gelişip ilerlemesine ve böylelikle yepyeni bir hizmet belirtisine muvaffak olamadığımız için —şimdilik ve geçici bir süre için— bu **İbret** adlı gazetenin yönetimini ve yazı işlerini üzerimize aldık.

Kanaatimizce burada gazetelerin en büyük görevi halkımıza siyasete, siyaset kurallarına, gelişen ve gittikçe alanını genişleten uygarlığa dair çeşitli ve yararlı bilgiler vermektir. İşte, bu inanç ve istekledir ki elimizde bulunan nâçiz imkânları ve bütün gücümüzü olduğu gibi bu hizmete adayacağız. Tabiatıyle yurt ve dünya ile ilgili en son haberleri vermekte de hiç bir zaman ihmal göstermeyeceğiz.

En kutsal bildiğimiz görevlerden biri de —Basın Kanununun izin verdiği ölçü ve çerçeve içinde— daima doğruyu yazmaktır.»

Müdür	Yazar	Yazar	Başyazar
Mahir	Tevfik (Ebuzziya)	Reşat	Namık Kemal

Bu ilânı, art arda, üç gün gazetenin birinci sütununda yayınladık.

Gazete, Mustafa Fazıl Paşa tarafından, sekiz ay kadar önce Şinasi için satın alınmış olan **Tasvir-i Efkâr** matbaasında basılıyordu. Bu matbaayı —Şinasi Tanrı'nın rahmetine kavuşmuş olduğu için— Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal'le bana hediye etmişti. O tarihte Yeni Osmanlılar artık hemen tamamıyle birbirlerinden kopmuşlardı. Cemiyeti Kemal'le ben temsil etmekteydik. Bir süre sonra Namık Kemal de hakkını bana terkettiğinden, artık matbaa bütünüyle benim tarafımdan yönetiliyordu.

Bu sıralarda Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, Namık Paşa'yı Şurâ-yı Devlet Başkanlığına tayin etmişti. Namık Paşa, Şûra'da bazı temizlikler yapmakla, Sadrazamın istemediği kimseleri oradan ayıklamakla görevlendirilmişti.

Başlangıçta bütün yeniliklere, bütün yeni fikirlere, Yeni Osmanlılara taraftarlığıyle tanınmış ve sevilmiş bir adam olan Namık Paşa, sonraları nedense bu tutumunu terketmişti. O günlerin «Kuşadalı» lâkabıyle anılan bir vâizi vardı. Çok kuvvetli bir ihtimalle onun verdiği vaazlar ve telkinler altında kalmış, âdeta yüz seksen derece geri dönmüştü. Şimdi zamanının her türlü ileri atılımlarını ve bu atılımlar sonucu olan her türlü uygarlık hareketlerini protesto ediyor, memlekette kendini göstermek üzere bulunan özgürlük hareketlerinin karşısına da dimdik dikiliyordu.

Şimdi, Namık Paşa'nın inancınca Şurâ-yı Devlet, pek de lüzu-

mu yokken, sonradan uydurulup meydana getirilmiş aşırı bir örgüttü. Bu örgütü o haliyle bırakmak, memleketin geleceğini birtakım siyasî âfetler ile haraplığa terketmeye razı olmaktı.

Namık Paşa, Şurâ-yı Devlet'in kurucusu Mithat Paşa'nın o günlerde Bağdat vilâyetinde giriştiği hayırlı ıslâhatı da «Birtakım yersiz frenkçe usul ve davranışlar» diye niteliyordu. İşte, işi gücü böyle frenkçe taklitlerden ibaret olan bir adamın kurduğu böyle bir daire de elbette kötü idi. Bundan dolayı, başına geçmiş olduğu o daireyi, hazır eline fırsat geçmişken— Sadrazam da kendisine «Yap» diye emir verdiğine göre— orayı şöyle temelinden altüst etmek niyetindeydi.

Şurâ-yı Devlet Başkanlığına getirilişinin ertesi günü, bu değerli örgütü teşkil eden dairelerin beşinde de ayrı ayrı bir buyrultusunu okutmuştu. Bu buyrultuda, görevlilerin dairelere gelip gidişlerini yersiz birtakım değişmelere uğratıyor, en önemlisi olarak da bütün memurların öğle ve ikindi namazlarını toplu halde dairenin büyük salonunda kılmalarını emrediyordu. Nitekim, bir gün sonra üyelerden bir kısmı ile, üye yardımcılarından ve öteki görevlilerden birkaç kişi, yeni başkanın emrine uyarak hünkâr dairesinde mescit haline getirilen bir yerde hep birlikte namaz kılmışlardı. Bu namaza imamlık yapan kişi de bizzat Şurâ-yı Devlet Başkanı Namık Paşa olmuştu.

Ne var ki sayıları yüz yirmiyi geçen daire görevlilerinden üçte biri bile bu toplu namaza katılmak zorunluluğunu kendilerinde duymamışlardı. Paşa, bu harekete son derece sinirlenmiş ve söylendiğine göre, emrine uyup toplu namaza katılmayanların teker teker adlarını tespit ettirmişti. Ondan sonra cemaat biraz daha artmıştı ama, hiç bir zaman onun istediği bütünü ya da çoğunluğu bulmamıştı.

Evet, işte Namık Paşa'nın Şurâ-yı Devletteki çalışmaları böyle başlamıştı.

Başkâtip bulunan ve Mithat Paşa'nın buraya getirip himaye etmiş olduğu kimselere —serbest ve onurlu tutumlarından dolayı— kin ve düşmanlık besleyen İzzettin Bey'in de eline fırsat geçmişti. Şimdi, başkan Namık Paşa ile başkâtip İzzettin Bey başbaşa vererek bir liste düzenlemekle meşgûldüler. Bu listeye göre on beş kadar üye ve üye yardımcısı ile öteki görevlilerden kırk kada-

rının azli kararlaştırılmış, bunlar Sadrazama bildirilmiş ve sonunda gerçekten de görevden uzaklaştırılmışlardı.

Üyeler ve Üye yardımcıları dışındaki kırklar arasında, bugün Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Başkanı bulunan Sait Bey'le ben de vardık.

Sait Beyefendi'nin, bu kırklar arasına katıştırılmış olmasa bile, o daireden uzaklaştırılması, zaten çok önceden sadrazam Mahmut Nedim Paşa tarafından kararlaştırılmıştı. Çünkü, gerek Sait Bey, gerek ben —Şurâ-yı Devlet mensubu bulunmakla birlikte— basınla ilişkimizi kesmemiştik; her lüzum ve fırsat gördükçe yazı yazmaya devam ediyorduk. Özellikle Sait Bey, bir süre önce **Hakaik** adlı gazetede bir makale yayınlamış, burada kısaca, fakat son derece alaylı ve iğneli bir şekilde Mahmut Nedim Paşa'nın bir ay içindeki garip tutumlarını, davranışlarını tasvir etmişti. Bu yazılarda sadrazamın **Jurnalcı** adı ile vilâyetlere tayin ettiği resmî casuslardan bile söz edilmişti.

Tabiatıyle bu makale Mahmut Nedim Paşa'yı son derece öfkelendirmişti. Sait Bey ise daha o zamandan mimlenmişti. Şimdi, Şurâ-yı Devletteki bu ayıklama sırasında adı en başta bulunanlardan biri de —bu yüzden— oydu. Namık Paşa, Sait Bey'e yazdığı azil tezkeresinde şöyle demişti:

«Gazete yazarlığı ile Şurâ-yı Devlet üye yardımcılığının aynı adam üzerinde bulunması hem doğru hem de mümkün değildir. Bu sebeple üye yardımcılığı görevi devletçe görülen lüzum üzerine üzerinizden alınmıştır. Bu yazı size bu durumu bildirmek için yazılmış bulunmaktadır.»

Böylece resmî görevinden uzaklaştırılan Sait Bey'in sığınacağı tek yer, tabiî ki, basın olacaktı. Artık, o günlük ekmeğini gazeteden çıkarmak zorundaydı. Nitekim öyle yaptı.

Ben de **Tasvîr-i Efkâr** matbaasını Sultanhamam'da bir pasajda yeniden kurup çalışmaya geçirdim.

Burada ilk bastığım, Mustafa Reşit Paşa'nın siyasî hayatını ve yaptıklarını anlatan bir kitapla, Namık Kemal'in **Salâhattin Eyyubî** adlı broşürü ve benim ilk eserlerimden biri olan **«Ecel-i Kaza»** adlı tiyatromdu. Şurasını itiraf etmek isterim ki o tarihte bile bu gibi yeni türde eserler basmak, bir kimsenin geçinmesi için yeterli bir gelir sağlayabiliyordu.

Bir basın olayı olarak şükranla anılması gerektir ki Reşit Pa-

şa'nın siyasî tarihi, ilkinin üstünden bir hafta geçmeden ikinci basılışa ihtiyaç göstermişti. O zamana göre epey pahalı sayılan ve 7,5 kuruş fiyat konulan **«Ecel-i Kaza»** dan yine beş altı gün sonra tek sayı kalmamıştı.

Salâhattin Eyyubî'nin hayat hikâyesini anlatan kitaba gelince, âdeta yağma edilmişti. O da birkaç gün içinde satılıp bittiği için bu defa **Fatih Sultan Mehmet**'in hayat hikâyesini basmaya başlamıştık.

Bizim **İbret** gazetesi de bu matbaada basılıyordu. Sayısı kırk paradan satılan bu gazete, ilk defa beşer bin basmış, on dokuzuncu nushasında günlük tirajı on iki bine yükselmişti. Bu rakam o zaman için görülmüş, duyulmuş şey değildi. Bundan dolayı, benim matbaa bu işe yetmemiş, idarehaneyi Beyoğlu'ndaki Haçopulo çarşısına nakletme ihtiyacını duymuş ve orada Ahmet Mithat Efendi'nin matbaası ile birleştirmiştik.

İbret'in her gün yeni ve değişik başlıklar altında yayınladığı makaleler halkta büyük ilgi uyandırıyordu. Birçok okuyucu, o günkü yazıyı okuduktan sonra ertesi günü çıkacak olanı âdeta sabırsızlıkla bekliyordu.

Sabahları Şirket-i Hayriye vapurları ile işlerinden İstanbul'a inip köprüye çıkan halkın ilk işi iskeledeki satıcılardan birer **İbret** almak olmuştu. Bu rağbet her gün, gözle görülür şekilde, artıyordu. Biz dört arkadaş, gazetenin günlük masraflarını ayırdıktan sonra, aramızda beşer altışar lira bölüşüyorduk. Bu, o zaman için, gerçekten büyük bir günlük kazançtı. Ancak, ne var ki, refahımızı umduğumuzun çok üstünde sağlayan gazetemiz, on dokuzuncu sayısından sonra dört ay süreyle kapatıldı.

Bu kapatılış olayı üzerinde durulacak bir nitelik taşıdığı ve Yeni Osmanlılar Tarihi bakımından da ilginç bulunduğu için, onun kısa bir tarihçesini yapmak yerinde olacaktır.

İbret belirli bir fikir gazetesiydi; genel amacı, Osmanlı kamu oyunu siyasî ve sosyal konularda aydınlatmak, toplumu bu meselelere alıştırmaktı. Gazeteyi yayınlamaya başlarken, her şeyden önce, bu hususu kendimize amaç edinmiştik Günlük havadisleri vermekle yetinmek, bunlar hakkında hiç bir yorumda bulunmamak bizim için hiç de önemli değildi. Gerçi, siyasî ve toplumsal sorunları ele alıp inceleyen makalelerin dışında yurtta ve dünya-

da olup bitenlerden de söz ediyorduk, ama esas gayemiz yukarıda belirttiğimiz hususlardı.

Bir tutumumuz da şuydu: Herhangi alelade bir havadisi bile, çoğu vakit küçük fıkralar şeklinde yazıyor, bunların içine yer yer ve sık sık tenkitler sıkıştırıyorduk. Başka bir deyimle, tenkide değer bulunan hiç bir konu ya da haber, ondan arınık olan gazeteye konulmuyordu.

İşte, o günlerdeydi. Üç yıldır çıkardığı Mısır meselesinden, yani devletin başına bir «egemenlik peşinde koşma» davası çıkarıp da zamanının sadrazamı Âlî Paşa'dan yediği silleden dolayı, İstanbul'a gelememiş olan Hıdiv İsmail Paşa —yaz mevsimini geçirmek üzere— büyük ve kalabalık ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmişti.

Bizler ve daha başka birçok aydınlar pek iyi anlamıştık ki bu gelişin tek amacı «yaz mevsimini İstanbul'da geçirmek» değildi. Devletin en kutsal haklarını bile şuna buna, hatta en azılı düşmanlara satmakta şaşılacak kadar kör bir cesarete sahip bulunan sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın da mutlaka bir parmağı vardı bu işte. Anlaşılıyordu ki, İsmail Paşa ile Osmanlı devletinin sadrazamı, Mısır'ın egemenliği konusunda, gizli bir pazarlığa girişeceklerdi.

İsmail Paşa'nın, devamlı İstanbul'da bulundurduğu ajanları vardı. Bu ajanlardan biri, yapılacak alış verişin ön hazırlıklarını tamamlamıştı. Bundan dolayı Mısır Hıdivi, para basan bir makine gibi kullandığı, dışarıdan borç alma geleneğinin biriktirdiği sayısız milyonlardan birkaç yüz bin altını feda edivermekle muradına kolaylıkla nail olacağından emindi. Onun için, İstanbul'a pek ihtişamlı, ihtişamlı olmak da bir yana, pek azametli bir tavırla gelmişti. Bu gelişte Osmanlı devletinin başkentini lütfen ziyarete tenezzül eden büyük ve özgür bir devlet başkanının hali bile göze çarpıyordu.

İsmail Paşa, İstanbul'a, her yıl Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışının kutlandığı parlak tören günlerinden yirmi dört saat önce gelmişti. Bu arada Hıdivin iki vapur dolusu havai fişek getirmiş olduğu, Emirgân'daki yalısı önüne demirleyen büyük bir sala bu fişeklerden büyük ölçüde verildiği, **Hakayık-ül Vakaayi** gazetesinde yazılmıştı. **Hakayık-ul Vakaayi** bu haberi verirken pek de pohpohlu bir dil kullanmıştı.

Bunun üzerine, Reşat Bey dayanamamış, **İbret**'te **«Hakayık-ul Vakaayi** şuna buna dalkavukluk etmek demek midir?» başlıklı bir fıkra yayımlamıştı. Bu fıkrada:

«Mısır Hıdivinin yalısının önündeki saldan atılan fişeklerin hepsinin, öteki sallarda olduğu gibi, Haliç tersanesinden ve Tophane'den getirilmiş olduğunu Hakaayık **gazetesinden başka herkes bilmektedir. Belki adı geçen yalının önünde üç beş tane Mısır fişeği de atılmış olabilir. O halde şu birkaç fişeği «iki vapur dolusu» gösterip de bunca halkın gözleri önünde, sanki bu memleket onu yapmaktan âcizmiş çeşidinden sözler söylemenin, bilemeyiz, ne faydası vardır? Birine dalkavukluk edilecekse varsın edilsin; ama bu dalkavukluğu milletin, memleketin, hatta saltanatın şan ve şerefine dokunur raddeye getirmek doğrusu aklın alacağı mesele değildir. Bu çeşitten tutum ve davranışlara ise herkes tahammül edemez ve ses çıkarmamazlık yapamaz»** gibi sert tarizlerde bulunmayı da ihmal etmemişti.

Aslında Reşat Bey'in bu tarizleri **Hakayık-ul Vakaayi** gazetesinin yazdıklarına olduğu kadar Hıdiv İsmail Paşa'nın kişiliğini ve tutumunu hedef alıyordu. Zaten asıl maksat da buydu.

Reşat Bey, atılgan ve atak bir adamdı. Bununla yetinmemiş, iki gün sonra:

«Hakayık-ul Vakaayi» Dalkavukluk Demekmiş

başlıklı yeni bir fıkra daha kaleme almıştı. Bu fıkrada **Hakaayık** gazetesinin yazısından bir cümle ele alınarak bunun üzerinde enikonu hakaret dolu fikirler ileri sürülüyordu.

Bu fıkra aynen şöyleydi:

«Mısır hariciye nazırı saadetlü Nubar Paşa ile maliye nazırı saadetlü İsmail Paşa hazretleri, perşembe günü sadrazam hazretlerinin huzuruna giderek kendisini ziyaret etmişlerdir» gibi cümleler yazmak acaba Hakayık-ul Vakaayi **gazetesinin aklına nereden ve niçin gelmiştir?**

Evvelâ, bir devlette ancak tek bir nazırlık bulunur, aynı görevin iki nazırlığı bulunmaz. Bundan dolayı, Nubar ve İsmail paşalara, hiç bir şekilde, «nâzır» denilemez. Bu adamlar Mısır eyaletimizin hariciye ve maliye müdürleridir. Mısır, bağımsız bir sultanlık olmamıştır ve inşallah hiç bir zaman da olamayacaktır kî onun nâzırları, vekilleri olabilsin.

Sonra, Osmanlılar arasında resmî ziyaret usulü yoktur, sa-

dece ziyaret kuralı vardır. Buradaki ifade yanlışlığını Hakaayık gazetesinin ulusal gelenek ve göreneklerimiz bahsindeki bilgisizliği şeklinde yorumluyoruz. Bundan dolayı bu bilgisizliğin üzerinde durmadan geçiyoruz.

Ancak, bir türlü iddiasından vazgeçmediğimiz, geçemiyeceğimiz mesele, yukarıda adları edilen paşaların Osmanlı devleti sadrazamının huzuruna ziyaret etmek için değil, onun temsil ettiği makama yüz sürmek için gittiklerini bu gazeteye öğretmektir.

Devletin sadrazamlığı, o devletin padişahının tam ve mutlak olarak temsil edildiği bir yerdir. Dolayısıyle devletin kendini bir bütün olarak temsil ediyor demektir. Burası çok şerefli bir devletin en yüce noktası bulunduğu için oraya, Mısır hariciye ve maliye müdürleri şöyle dursunlar, çok daha büyükleri bile yüz sürerler ve bu yüz sürüşten övünç duyarlar (1).

Hakaayık gazetesi şurasını da çok iyi bilmelidir: Mısır'da bulunan hariciye, dahiliye ve maliye müdürleri ancak Osmanlı sadrazamının padişaha arz ve istirham etmesi üzerine rütbe alırlar. Hatta, oranın hıdivi bile, hıdivlik görevini aynı şartlar ve kurallar çerçevesinde, Padişah hazretlerinden bir lütuf olarak alır ve görevine bundan sonra başlayabilir.

Sözün kısası: Nubar Paşa, İsmail Paşa (2) hazretleri gibi kimseler, nasıl günümüzün büyük batılı başvekilleri Prens Bismark ya da Kont Andraşi gibi kimselere ziyarette bulunamazlarsa Osmanlı devletinin sadrazamına da bulunamazlar (3).

Hakayık-ul Vakaayi gazetesinin milletin ulusal şerefi ve onuru konusunda daha tedbirli ve daha akıllı davranması gerekmektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi —bir kimse karşılığında ne kadar çok para alırsa alsın— dalkavukluğu belirli bir sınırdan ileriye götürmek hiç de iyi sonuçlar vermez. Zira, eninde sonunda bunun cezasını görür.»

Reşat

---

(1) Hıdiv İsmail Paşa kastediliyor. Ş.K.

(2) Hıdiv İsmail Paşa ile onun maliye işlerine bakan adam karıştırılmamalıdır. Çünkü ikisinin de adı İsmail'dir. Ş.K.

(3) Prens Bismark Almanya'nın, Kont Andraşi ise o zamanın en güçlü devletlerinden biri olan Avusturya'nın başvekilleri idiler. Ş.K.

Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Hıdiv İsmail Paşa ile, şüphe yok ki, birtakım gizli kapaklı işleri vardı ve bu yüzden onun dümen suyundan gidiyordu. Ama, her şeye rağmen, **İbret** gazetesinin sadrazamlık makamının şeref ve onurunu koruma konusundaki bu tarz ifadelerinden son derece memnun oluyordu. Ancak, bu memnunluğu onun yurtseverliği ve hamiyet duygusundan ileri gelmiyordu. Sırf o zaman için o makamı işgal ettiğinden dolayı yazılanlardan haz duyuyordu.

Reşat Bey'in sadrazamlık konusunda yazdıkları da bir çeşit söz rüşvetiydi. Böylelikle, hiç de değerli bir adam olmadığını bildiği Mahmut Nedim Paşa'yı —Mısır meselesinde— yurtsever davranmaya zorlamış oluyordu. Nitekim, Mahmut Nedim Paşa, bazı özel adamları aracılığı ile, **İbret** gazetesine şu yolda haberler yolluyordu: **«Yayınlarınızdan, devletin hak ve hukukunu korumanızdan pek memnunum. Ancak, her şeye rağmen, fazla aşırı davranmayıp biraz daha ılımlı olmanızı tavsiye ederim.»**

Mithat Paşa o sıralarda, yine Mahmut Nedim Paşa'nın bir entrikası sonucu, çok başarılı olduğu Bağdat valiliğinden alınmış, Edirne valiliğine atanmıştı. O günlerin ulaştırma imkânlarına ve şartlarına uygun olarak. Bağdat'tan kalkmış ve Halep üzerinden İskenderun'a, oradan da vapura binip İstanbul'a gelmek üzere yola çıkmıştı.

Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, **İbret**'i kazandığına inanmıştı ya; şimdi de bu konuda haberler yolluyor, tavsiyelerde bulunuyordu:

— «Aman dikkatli olun,» dedirtiyordu. «Bilirsiniz ki padişah hazretleri Mithat Paşa'yı pek sevmez. Sarayda ise onun aleyhinde bulunan hâlâ pek çok kimse vardır. Siz, şimdi, hep böyle, Mithat Paşa'yı öven yazılar yazarsanız, bu adamlar kuşkulanır ve Mithat Paşa'yı yarı yolda iken tutuklatmak gibi millet ve memleket için zararlı bir takım işlemlere girişebilirler. Onun için, paşa hakkında daha ılımlı şeyler yazınız.»

Oysa, Mahmut Nedim Paşa, bu dediklerini bizzat kendi tasarlıyordu. Çünkü, onun kendine en büyük rakip olduğunu çoktan anlamıştı. Zaten, üstün başarı gösterdiği Bağdat'tan kaldırtıp Edirne'ye alması da bu yüzdendi. Mithat Paşa, yakınında ve göz önünde olursa onu daha kolaylıkla tepeleyebileceğine inanıyordu.

Bununla birlikte, Mithat Paşa'nın İstanbul yakınlarına gel-

mesinden sonra yine kuşkulanmış, onun Halep dolaylarında iken tutuklanması için padişahtan ferman çıkartmıştı. Ne var ki sarayda Mithat Paşa'yı tutan adamlar da vardı. Bunlar işe karışmışlar, Mahmut Nedim Paşa'nın padişaha aldırttığı kararı geri çeldirmişlerdi.

Evet, burası saraydı ve dünyanın bütün saraylarında olduğu gibi taraflar ve karşı taraflar daima buralarda birer köprübaşı tutabiliyorlardı.

İşte, bütün bunların sonucudur ki biz, kendi gazetemiz **İbret**'te, bir gün:

> **«Sabık Bağdat valisi Mithat Paşa hazretleri dün Halep'e vasıl olmuşlardır. Burada bir iki gün istirahat ettikten sonra İskenderun'a doğru yola çıkacaklardır.»**

diye iki üç satırdan ibaret bir haber yazıyor, fakat iki gün sonra yine aynı sütunlarda:

> **«Mithat Paşa hazretlerinin Halep'ten hareket ederek İskenderun'a vardıkları hakkındaki havadisi düzeltmeye ihtiyaç görmekteyiz. Çünkü kendileri daha Halep'ten ayrılmamışlardır.»**

diyorduk.

Kimbilir, belki bunlar Mahmut Nedim Paşa için kötü bir takım önsezilerden dolayı meydana geliyor ve onun uykularını kaçırıyordu.

Arkadaşımız Reşat Bey'e gelince, o bir kere kendisini **Hakaayık** gazetesinin Mısır ileri gelenleriyle ilgili havadislerine kaptırmıştı. Bundan dolayı o haberlerle yatıyor, o haberlerle kalkıyordu. Bu arada son olarak:

> **«Hakayık» ta Görülen Garip Bir Havadis Daha**

başlığı altında şu kısa satırları yazıyordu:

> **«Geçen salı günü Mısır Hıdivi İsmail Paşa hazretlerinin, baş tercümanı saadetlü İbrahim (1) Bey'le birlikte, Mabeyn-i Hümayun'a gittikleri, halife ve padişah hazretlerinin huzuru-**

---

(1) Bugün Osmanlı meclisinde âyân üyesi bulunan Abraham Paşa (Eserin yazarının notu). Bu Abraham Paşa, 1908 den sonraki Osmanlı parlâmentosunda senatörlük yapmış Musevi-Rum melezi bir kişiydi. Beykoz'da geniş arazisi vardı. Günümüzde bu arazinin bir kısmı hâlâ «Abraham Paşa Korusu» adıyle anılmaktadır. Ş. K.

na çıktıkları yine «Hakaayık **gazetesinin bir haberi olarak yayımlanmıştır.**

Bu haberdeki «tercüman» kelimesine inanmaya imkân yoktur. Zira Hıdiv, Türkçe'yi pek iyi bilir. Türkçe'yi bilen bir Mısır valisinin ise Padişahın huzuruna tercümanla gitmesine akıl sır ermez.

Hakaayık-ul Vakaayi **gazetesinin bu gibi havadisleri ısrarla vermekle nasıl bir amaç güttüğünü insan bir türlü anlayamıyor ve onun hakkında ne diyeceğini bilemiyor.»**

Reşat

İşte **İbret** gazetesi, bir taraftan böyle en ufak fırsatları bile ele alıp bunları tenkit konusu yapmaktan geri durmuyor, öte yandan da o günün daha önemli sosyal, toplumsal ve ulusal meselelerine sık sık eğiliyordu. Bunlar Türk ve İslâm birliği, Osmanlı devleti içindeki halkların birbiriyle kardeşçe yaşaması, çeşitli siyasî ve hukukî anlaşmalara bağlılık, nüfus sorunları, devletler hukuku ve daha başka konulardı. Gazete böylelikle, belirli ölçüde de olsa, aydın bir halk tabakasının vücut bulması için elinden gelen çabayı harcıyordu.

Hıdiv İsmail Paşa, İstanbul'a geldiğine geleceğine pişman olmuştu. Bu gezisi ile gerek Mısır'a, gerek Osmanlı devletine, gerek Avrupa milletlerine karşı bir azamet gösterisi yapacağını ummuştu. Oysa, şimdi arka arkaya kibir ve gururunu kıracak yayınlarla karşılaşıyordu.

Bir gün, bir akşam üzeriydi. Haçopulo hanındaki gazetemiz idarehanesinde birkaç arkadaş oturuyorduk. Bu sırada hademelerden biri içeri girip: «Dışarıda biri sizi görmek istiyor,» dedi. Çıkıp baktım. Mısır kapıçuhadarı (1) Hurşit Efendi orada bekliyordu. Kendisini daha önceden de tanırdım. Fakat yalnız değildi, yanında uzun boylu biri vardı.

Hurşit Efendi bana yaklaşarak:

— «Bu zat Namık Kemal Bey'le görüşmek istiyor,» dedi.

— «Bu zat kimdir?» diye sordum.

— «Hıdiv İsmail Paşa hazretlerinin tütüncübaşısı Şevki Ağadır,» cevabını verdi.

---

(1) Kapı çuhadarı (ya da çukadarı) Osmanlı İmparatorluğu zamanında bir çeşit maiyet memurluğu ve böyle memurların sanı idi. Ş. K.

Bu sefer ben o adama döndüm:

— «Siz Namık Kemal Bey'le tanışır mısınız?» dedim.

— «Evet efendim; kendisiyle Avrupa'da iken görüşmüştüm. Kendileri de beni tanırlar. Lûtfen söyleyin,» ricasında bulundu.

Ben içeri girip durumu Namık Kemal'e anlattım. Dışarı çıktı, kendisiyle görüşmek isteyen adamı yandaki odaya aldı. Gerçekten de Londra'ya gittiği ilk günlerde bu Şevki Ağa ile kısa bir süre görüşmüştü.

Bir süre sonra kapı açıldı. Adamı savan Namık Kemal, kaşları çatık bir halde içeri girdi. Bize Şevki Ağa'nın ziyaret sebebini anlattı:

— «Herif bin tane banknot getirmiş. Bunun dört yüzü bana, kalan altı yüzün ikişer yüzü de üçünüze imiş, ne dersiniz?» diye sordu.

Öteki arkadaşlarımın cevap vermesine fırsat vermeden atıldım:

— «Sakın parayı reddetmeyeydin. Bana kalırsa onu olduğu gibi kabul edelim; sonra «Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye» adlı hayır kurumuna gönderelim. Gazeteye de şöyle bir yazı koyalım:

«Bize bir taraftan bin liralık bir yardımda bulunuldu. Ancak şimdilik böyle bir para ile görülecek herhangi bir işimiz olmadığından, onu Darüşşafaka'nın noksanlarına ve ihtiyaçlarına harcanmak üzere, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'ye terk ve teberru ettik.»

diyelim. Şüphesiz ki herkes bu paranın nereden ve ne maksatla bize gönderildiğini anlayacaktır. Böylelikle Hıdiv de bizlerin para ile satın alınır cinsten kimseler olmadığını üç beş bin lira karşılığında öğrenmiş olur,» dedim.

Nuri ve Reşat beyler bu görüşüme katıldılar. Fakat Namık Kemal'i razı edemedik. O:

— «Ben öyle çirkin bir davranışta bulunamam. Bu, her şeye rağmen, kancıklık olur. Hıdivin beni, Felâtun Paşa aracılığıyle bir zaman 40 bin liraya bile satın alamadığına kanaat getirmeyerek, bu sefer yeni bir teşebbüse girişmiş olmasına şaşmaktan başka bir şey yapamam,» dedi. Ve, hâlâ kapıda beklediğini öğrendiği Şevki Ağa'yı mümkün olduğu kadar gönlünü kırmamaya çalışarak defetti.

Oysa, işin sonu şöyle neticelendi:

Kapı çuhadarı Hurşit Efendi, getirdiği paranın ancak bir kısmını gerekli yerlere dağıtmak suretiyle, **İbret**'in dört ay süreyle kapatılmasını sağladı.

MEMURİYETLERİMİZ

İbret, kısa zamanda çok sevilmiş, çok tutulan bir gazete olmuş, fakat on dokuzuncu sayısından sonra bu şekilde kapatılmıştı. Matbuat kaleminden gazetenin kapatıldığını bildiren resmî yazının altına şu satırların eklenmesi de unutulmamıştı:

«Gazetenin hükûmet tarafından kapatılmış olduğunu bildiren bir ilâve neşredilmesi ve bu ilâvede birtakım fikirler ileri sürülmesi kesinlikle yasaktır (1)».

İbret'in on dokuzuncu sayısında iki önemli makale bulunmaktaydı. Bunların biri arkadaşlardan Reşat Bey'in «Devletin ve Mısır'ın Dışarıdan Aldığı Borçlar» başlıklı fıkra, öteki de Namık Kemal'in «Garaz Marazdır» adlı makalesi.

Gazetenin kapatılması için hükûmetçe gösterilen gerekçe, «halkın zihnini bulandırmak» gibilerden çok tekrarlanmış bir sözdü. Fakat halk, bu kapatılma olayını Reşat Bey'in —her zamanki gibi keskin ve iğneli olan— fıkrasına bağlamıştı. Çünkü, o günlerde Anadolu-Bağdat demiryolları inşaatı için yirmi beş milyon liralık yeni bir dış borçlanma söz konusu idi; hatta bu meselenin hükûmet üyeleri arasında müzakere edilmekte olunduğu haberi ağızlarda dolaşmaktaydı. İstanbul-İzmit demiryolunun inşası bitmişti. Bu kısa yol, o uzun yolun bir başlangıcı olacağından, bütün bu işler için ister istemez dış borçlanmaya gidilmesi bekleniyordu.

Bu demiryollarına Mahmut Nedim Paşa hükûmetinin bu kadar ısrarla sarılmasının da sebebi vardı. Yanda yörede, dost düşman herkes: «Bu hükûmet hiç bir yararlı iş göremez,» deyip duruyordu. Kabine, böyle bir işe girişmekle kendini gösterecekti.

Gazetemizin kapatılması olayının üzerinden üç dört gün geç-

---

(1) O zamanlar bir gazete, sürekli ya da süreksiz, kapatıldığı vakit, ilân niteliğinde bir ilâve yayınlar ve devamlı yahut da bir süre için çıkamıyacağının sebeplerini okuyucularına açıklardı. Hükûmet, bu tür ilâvelerden de yılmış olmalı ki İbret'*e gönderdiği yazıda bu konu üzerinde de durmak ihtiyatlılığını göstermişti.*

miş geçmemişti ki öteki gazetelerde, **Tevcihat** (1) sütunlarında şu yazılar okundu:

Gelibolu Mutasarrıflığı: Kemal Bey'e,

Ankara Mektupçuluğu: Nuri Bey'e,

Son zamanlarda İzmir'de kurulan Mahkeme-i Kebîre-i Merkeziye başkâtipliği: Tevfik Bey'e (bana),

Bilecik kazası kaymakamlığı: Reşat Bey'e

tevcih buyrulmuştur.

Haberi okuyup öğrendikten sonra, o gün öğleden sonra hepimiz matbaada buluştuk. Acı ve alaylı bir dille birbirimizi tebrik ettik. Biz böyle konuşurken biraz sonra Mehmet Bey de geldi. Kendi sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın yeğeniydi. Hakkımızdaki tayin haberini okuyunca çok üzülmüştü. Bilmeyiz neden, konu hakkında bize açıklama yapmak ihtiyacını duydu. Amcasının bu işte hiç bir rolü olmadığını ve saraydan verilen sözlü bir emir üzerine —şimdilik ve geçici olarak— bizleri bu memurluklara tayine mecbur kaldığını anlattı. Mehmet Bey'in ilâve ettiğine göre Mahmut Nedim Paşa da durumdan üzgünmüş, bunu bize iletmesi için yeğenini görevlendirmiş. Hatta, görev yerlerimize gitmeli imişiz de, arzu ettiğimiz takdirde kısa bir süre sonra istifa etmekte serbestmişiz. Dördümüz de sadrazam hazretlerinin manevî birer evlâdı sayılıyormuşuz. Kendi bizleri mutlaka destekleyecek, ilerleyip yükselmemizi sağlayacakmış...

Mehmet Bey, hayli uzun süren konuşmasını bitirince, ben arkadaşların hepsinden önce söze başlayarak dedim ki:

— «Mehmet, sen sadrazam amcanın bu martavallarını büyük bir saflıkla gelip bize iletmeyi üzerine aldın, öyle mi? Aşkolsun sana!. Bugün amcan, sarayı kendine siper edinerek, âleme yalan söylüyor. Bir zamanlar Âlî Paşa'nın Avrupa'ya karşı kullandığı bu «Saray her işe karışıyor» taktiğini, şimdi de senin amcan memleket halkını aldatmak ve yanıltmak için kullanıyor. Meselâ, Mithat Paşa'dan da bahsedilmemesini —yine sureti haktan görünerek— amcan istemiş, suçu yine saraya yüklemişti. Çok geçmedi,

---

(1) İmparatorluk zamanında çeşitli kişilere yöneltilen rütbe, nişan ve görevler günlük gazetelerin özel bir köşesinde yayınlanır ve bu yazının başına —vermeler, yöneltmeler anlamına— tevcihat kelimesi konurdu. Bu o zaman için bir çeşit terim niteliğindeydi. Ş. K.

hatırlarsın o istek haberini de bize getiren yine sendin. Oysa amcan, bizzat kendi Mithat Paşa'yı tutuklatmak için sarayda teşebbüslerde bulunmuş, ama bunu başaramayınca hiç olmazsa ondan gazetelerde söz ettirmemek suretiyle yürek soğutmak istemişti. Biz gazeteciyiz, kimseden herhangi bir memurluk istemedik. İsteyecek olsaydık herhalde senin yardımını arar ve bu isteğimize kavuşurduk.»

Sonra bir ara duraladım ve manalı bir bakışla devam ettim:

— «Çünkü, sadrazam amcanın sana karşı olan teveccüh ve sevgisini bilenlerdeniz. Yeni Osmanlıların İstanbul'a dönüşleri de senin yüzü suyun hürmetine olmuştur, bunu da biliyoruz. Aradan kısa bir zaman geçtikten sonra istifa edebileceğimizi bildirmek, şu manaya gelmektedir ki, şimdi bizler için istifa etmek mümkün değildir ve tayin edildiğimiz yere her şeye rağmen gitmek zorundayız. Arkadaşlarımın bu konuda ne düşündüklerini tabiî bilemem ve onlara karışmaya hakkım da yoktur. Ancak, kendi hesabıma hemen belirteyim ki amcanın bana yöneltmiş olduğu bu göreve hiç bir zaman uymak ve onun emrettiği yere gitmek niyetinde değilim. Eğer, ellerimi kollarımı bağlayıp göndermeye kalkışırsa bunun karşısında da dikileceğim. Şuna buna bu kadar borcum olduğunu ileri sürerek gitmemekte ayak direyeceğim. Nitekim işte bunu sana şimdiden açıkça söylüyorum da...»

Ben, Mehmet Bey'in, amcasının kurduğu hileli dolaplara kandığı ve bu yüzden araya girip bizi de inandırmaya çalıştığı kanaatinde idim. Mehmet Bey, aslında, gerçekten saf ve katıksız bir demokrattı. Bununla birlikte, amcasının iyi niyetlerine inanmaktan da kendini bir türlü alamıyordu. Sonuç olarak, ona gerçekten ve içten bir güveni vardı. Arkadaşımın bütün bu karakter özelliklerini pek yakından biliyordum. Onun, öyle bir ahlâk yapısı vardı ki eğer damarına basılırsa ve inandırılırsa, değil amcasına, babasına karşı bile isyan ettirilebilirdi.

Bu yüzden, duymakta olduğum öfkeye, yapmacıklı daha birçok öfkeler katarak durmaksızın konuşuyor ve kendisini kışkırtıyordum.

Ben, böyle yüksek perdeden konuşurken, öteki arkadaşlarım hep susuyorlardı. Evet, Mehmet Bey katıksız oranda namuslu ve dürüst bir adamdı. Başkalarının kin ve garazlarına âlet olmak onun şanından değildi. Benim aralıksız konuşup arkadaşlarımın

miş geçmemişti ki öteki gazetelerde, **Tevcihat** (1) sütunlarında şu yazılar okundu:

Gelibolu Mutasarrıflığı: Kemal Bey'e,

Ankara Mektupçuluğu: Nuri Bey'e,

Son zamanlarda İzmir'de kurulan Mahkeme-i Kebîre-i Merkeziye başkâtipliği: Tevfik Bey'e (bana),

Bilecik kazası kaymakamlığı: Reşat Bey'e

tevcih buyrulmuştur.

Haberi okuyup öğrendikten sonra, o gün öğleden sonra hepimiz matbaada buluştuk. Acı ve alaylı bir dille birbirimizi tebrik ettik. Biz böyle konuşurken biraz sonra Mehmet Bey de geldi. Kendi sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın yeğeniydi. Hakkımızdaki tayin haberini okuyunca çok üzülmüştü. Bilmeyiz neden, konu hakkında bize açıklama yapmak ihtiyacını duydu. Amcasının bu işte hiç bir rolü olmadığını ve saraydan verilen sözlü bir emir üzerine —şimdilik ve geçici olarak— bizleri bu memurluklara tayine mecbur kaldığını anlattı. Mehmet Bey'in ilâve ettiğine göre Mahmut Nedim Paşa da durumdan üzgünmüş, bunu bize iletmesi için yeğenini görevlendirmiş. Hatta, görev yerlerimize gitmeli imişiz de, arzu ettiğimiz takdirde kısa bir süre sonra istifa etmekte serbestmişiz. Dördümüz de sadrazam hazretlerinin manevî birer evlâdı sayılıyormuşuz. Kendi bizleri mutlaka destekleyecek, ilerleyip yükselmemizi sağlayacakmış...

Mehmet Bey, hayli uzun süren konuşmasını bitirince, ben arkadaşların hepsinden önce söze başlayarak dedim ki:

— «Mehmet, sen sadrazam amcanın bu martavallarını büyük bir saflıkla gelip bize iletmeyi üzerine aldın, öyle mi? Aşkolsun sana!. Bugün amcan, sarayı kendine siper edinerek, âleme yalan söylüyor. Bir zamanlar Âlî Paşa'nın Avrupa'ya karşı kullandığı bu «Saray her işe karışıyor» taktiğini, şimdi de senin amcan memleket halkını aldatmak ve yanıltmak için kullanıyor. Meselâ, Mithat Paşa'dan da bahsedilmemesini —yine sureti haktan görünerek— amcan istemiş, suçu yine saraya yüklemişti. Çok geçmedi,

---

(1) İmparatorluk zamanında çeşitli kişilere yöneltilen rütbe, nişan ve görevler günlük gazetelerin özel bir köşesinde yayınlanır ve bu yazının başına —vermeler, yöneltmeler anlamına— tevcihat kelimesi konurdu. Bu o zaman için bir çeşit terim niteliğindeydi. Ş. K.

hatırlarsın o istek haberini de bize getiren yine sendin. Oysa amcan, bizzat kendi Mithat Paşa'yı tutuklatmak için sarayda teşebbüslerde bulunmuş, ama bunu başaramayınca hiç olmazsa ondan gazetelerde söz ettirmemek suretiyle yürek soğutmak istemişti. Biz gazeteciyiz, kimseden herhangi bir memurluk istemedik. İsteyecek olsaydık herhalde senin yardımını arar ve bu isteğimize kavuşurduk.»

Sonra bir ara duraladım ve manalı bir bakışla devam ettim:

— «Çünkü, sadrazam amcanın sana karşı olan teveccüh ve sevgisini bilenlerdeniz. Yeni Osmanlıların İstanbul'a dönüşleri de senin yüzü suyun hürmetine olmuştur, bunu da biliyoruz. Aradan kısa bir zaman geçtikten sonra istifa edebileceğimizi bildirmek, şu manaya gelmektedir ki, şimdi bizler için istifa etmek mümkün değildir ve tayin edildiğimiz yere her şeye rağmen gitmek zorundayız. Arkadaşlarımın bu konuda ne düşündüklerini tabiî bilemem ve onlara karışmaya hakkım da yoktur. Ancak, kendi hesabıma hemen belirteyim ki amcanın bana yöneltmiş olduğu bu göreve hiç bir zaman uymak ve onun emrettiği yere gitmek niyetinde değilim. Eğer, ellerimi kollarımı bağlayıp göndermeye kalkışırsa bunun karşısında da dikileceğim. Şuna buna bu kadar borcum olduğunu ileri sürerek gitmemekte ayak direyeceğim. Nitekim işte bunu sana şimdiden açıkça söylüyorum da...»

Ben, Mehmet Bey'in, amcasının kurduğu hileli dolaplara kandığı ve bu yüzden araya girip bizi de inandırmaya çalıştığı kanaatinde idim. Mehmet Bey, aslında, gerçekten saf ve katıksız bir demokrattı. Bununla birlikte, amcasının iyi niyetlerine inanmaktan da kendini bir türlü alamıyordu. Sonuç olarak, ona gerçekten ve içten bir güveni vardı. Arkadaşımın bütün bu karakter özelliklerini pek yakından biliyordum. Onun, öyle bir ahlâk yapısı vardı ki eğer damarına basılırsa ve inandırılırsa, değil amcasına, babasına karşı bile isyan ettirilebilirdi.

Bu yüzden, duymakta olduğum öfkeye, yapmacıklı daha birçok öfkeler katarak durmaksızın konuşuyor ve kendisini kışkırtıyordum.

Ben, böyle yüksek perdeden konuşurken, öteki arkadaşlarım hep susuyorlardı. Evet, Mehmet Bey katıksız oranda namuslu ve dürüst bir adamdı. Başkalarının kin ve garazlarına âlet olmak onun şanından değildi. Benim aralıksız konuşup arkadaşlarımın

beni onaylar tarzda susmaları onun da zihnini karıştırmıştı. Söylediklerim bittikten sonra bir süre sustu, sonra:

— «Anlıyorum ki bizler aldatılıyoruz. Ben hiç bir zaman vicdanî kanaatimi şunun bunun keyfini yerine getirmek için feda etmem. Hele, meslek arkadaşlarımı aldatmak gibi bir alçaklığı asla işlemem,» diyor ve ardından sadrazam amcası hakkında bir hayli hakaret ve küfürler savuruyordu.

İşin en önemli noktası da buydu. Arkadaşlarımız içinde en zeki ve ileri görüşlü olanlardan, aynı zamanda en küçük bir mesele hakkında kuşku besleyip ihtiyat gösterenlerden biri de Reşat Bey'di. Namık Kemal'e gelince, en küçük bir iltifat ve güler yüze kapılırdı. Mehmet Bey, asabî mizaçlı olmakla birlikte, uzun uzadıya tartışmalardan sonra edindiği bir kanaatten kolay kolay dönmezdi.

Bunu çok iyi bildiğim için onu daha da belirgin belgelerle inandırmaya çalışıyordum. Mehmet Bey için Mahmut Nedim Paşa —bir sadrazam olmaktan çok daha önce— bir amca, bir baba kardeşiydi. Bundan dolayı, hükûmet başkanının hakkında söylediklerimden, yeğeni olarak incinebilirdi. Ancak, ileri sürülen fikirler ve ortaya konulan belgeler yeterli ve haklı iseler derhal namus ve iffet terazisi ağır basar ve ibresi o tarafa eğilirdi. Ondan sonrası da kolaydı. Ülkücü ve temiz yürekli Mehmet Bey'i istediğiniz yöne yöneltebilirdiniz.

Bütün bu hususları bilmekle birlikte bu seçkin arkadaşımızı durup dururken amcasıyla bozuşturmak gibi bir niyetimiz de yoktu. Kendisine anlatmak istediğimiz sadece birtakım kirli entrikalara kurban edilmiş olduğumuza —hiç değilse— kendinin inanmasıydı. Öteki önemli değildi. Gitmişiz, gitmemişiz, gideceğiz ya da gitmeyeceğiz, bütün bunlar bizim bileceğimiz şeylerdi. Nitekim, bu amacımıza ulaşmış — ve sanırız ki— kendisinde tam olumlu bir anlayış yaratmıştık.

Netice olarak, konuşmalarımızı dostça bağladık. Bu arada, ertesi gün Bebek'e, sadrazamın yalısına gidip kendisiyle görüşmeye, göreceğimiz ve karşılaşacağımız muameleye göre tavır takınmaya karar verdik.

O akşam, dört arkadaş, birlikte Beylerbeyi'ne geçtik. Namık Kemal de o sıralarda Beylerbeyi çevresinde, Küplüce'de bir yazlık eve taşınmıştı. Reşat Bey, zaten oralarda oturuyordu.

Sabahleyin, yine dördümüz birlikte, Beylerbeyi'nden zikzak yapan bir vapura binerek erkenden, Bebek iskelesine çıktık. Saat henüz sekizi bulmuş bulmamış olduğu halde, ziyaretçilerin fazlalığından dolayı, bekleme odasında oturacak tek yer kalmamıştı.

Bir süre sonra Halil Ağa adındaki emektar bir hademe, bizi önce kendi odasına götürüp yerleştirdikten sonra yukarıya çıkarak gelmiş olduğumuzu Sadrazama haber verdi. Daha bir iki dakika geçmişti ki yanımıza döndü, önümüze düşerek bizi Paşanın yanına götürdü.

Mahmut Nedim Paşa, yalının boydan boya enini kaplayan uzun sofasının bahçeye bakan tarafındaki pencerelerden birinin önünde oturmaktaydı. Bizi görür görmez ayağa kalktı. Son derece güler bir yüzle ve bir babanın evlâtlarına gösterebileceği şefkatli bir tavırla karşıladı. İlk sözü:

— «Yaa, işte evlâtlarım, dedelerimizin söyledikleri "Büyük lokma ye de büyük söz söyleme" darbımeselinin doğruluğu işte burada da kendini gösterdi. Siz memuriyetten kaçadurun, memuriyet âdeta bir gölge gibi yine peşinizden koşuyor. Nitekim, sonunda hepinizi yakaladı da. Bana sorarsanız ben bu konuda hem memleket hem de sizler için büyük fayda görmekteyim. Biz ülkemize hizmet edecek değerli adamlar arıyoruz; sizlerse bu değerli adamların en seçkinlerinden olduğunuz halde böyle işlerden kaçıyorsunuz. Ama, siz böylece bizlerden ve memleket hizmetinden kaçtıkça memleket sizlerin istemediğiniz adamların elinde kalacak. Daima şikâyetçi olduğunuz kötü durumlar ve gidişler de hiç bir zaman ortadan kalkmayacaktır.»

İlk anda nasıl bir cevap vereceğimizi kestirememiş, öylece susup duruyorduk. Mahmut Nedim Paşa, bundan sonra Namık Kemal'e döndü:

— «Siz, herkesin üstün faziletlerini çok iyi takdir ettiği, seçkin bir memleket çocuğusunuz. Memleketimiz sizden değerli hizmetler beklemektedir ve bu bekleyişinde de çok haklıdır. Bildiğiniz gibi Osmanlıların Rumeli'nde ilk ele geçirdikleri toprak Gelibolu ve dolayları idi. Hiç şüphe etmiyorum ki, sizin ikbal ve yükselmenizin beşiği de yine bu topraklar olacaktır. Ben, sizin oraya tayin edilmenizi bir uğur olarak karşılıyorum. Haydi bakalım, evlâtlarım, Cenabı Hak hepinizi ve hepimizi bu vatan için hayırlı hizmetler görmeye yöneltsin ve başarılı kılsın,» dedi.

Biz gafil gençler, yirmi dört saattir Sadrazama söylemek üzere zihnimizde öyle sözler kararlaştırmış, bunu birbirimize anlatarak öyle çetin sonuçlara varmıştık ki, artık hiç bir kuvvetin bizi bundan çelebileceğini aklımıza bile getirmiyorduk. Ama, işte yaşlı, kurnaz ve işini bilir Mahmut Nedim Paşa, bir ağızda yukarıdaki konuşmasını kurulu bir saat gibi yapmış, söylemiş ve ardından âdeta yolu göstermişti. Ağzımızı bile açamadan hepimiz kendisine askerce birer selâm verdik ve kös kös huzurundan ayrıldık. Kısacası bir güzel atlatıldık.

Mahmut Nedim Paşa, Namık Kemal'i tam can alacak noktasından vurmuştu. Gelibolu, Osmanlıların ilk aldıkları topraklardan bir kısmı olduğu gibi, Namık Kemal'in de yükselişinin beşiği olacaktı. O bu güzel tesadüfü bir uğur saymıştı. Namık Kemal'i dizginlemek için doğrusu bundan daha güzel bir söz rüşveti düşünülemezdi. Hele ki tam bir baba şefkatiyle söylenen o sözlere artık insan nasıl olurdu da aykırı bir tutum takınabilirdi?

O böyle konuşurken Reşat'la ben göz altından birbirimizi süzüyorduk. Herifin Namık Kemal'i pek zayıf yerinden yakalamış olduğunu gözlerimizle birbirimize anlatmaya çalışıyorduk.

Aşağıda, Halil Ağa'nın odasında bırakmış olduğumuz şemsiyeleri alarak yalıdan çıktık. Hemen yakındaki iskelenin memurundan vapurun saatini öğrendikten sonra, Mütercim Rüştü Paşa'nın yalısına girdik. Paşa'nın oğlu Reşat Bey'in aracılığı ile onun huzuruna çıktık. Rüştü Paşa da Mahmut Nedim Paşa gibi sofanın bahçeye bakan tarafında oturmaktaydı. Bizi son derece büyük bir iltifatla kabul etti. **İbret** gazetesinden ve orada yazdığımız yazılardan dolayı aşırı denilecek ölçüde takdirlerde bulundu.

O böyle konuşurken, ben kendi kendime: «Bakalım bu pohpohlu girişin altından neler çıkacak?» diyordum.

Rüştü Paşa, bu takdirkâr sözlerini tamamladıktan sonra bize bir «elma kurdu» misali vererek artık çevremizi enikonu aşmış bulunduğumuzu anlattı. Şöyle dedi:

— «Elmanın içindeki küçük kurtçuk, bulunduğu yeri kendi için dar görür, durmadan oradan dışarı çıkmak için çabalar. Nihayet kabuğa gelir ve onu deler. Delmesiyle birlikte de alışık olmadığı hava kendisini helâk eder. İşte, siz de şimdi tıpkı böyle oldunuz. Bu memleketin sizin için ayırmış olduğu mevkii pek dar görerek onu genişletmeye çalıştınız. Ancak, gafletleriniz sonucu,

zamanı ve mekânı pek iyi belirleyemediniz. Sonuç olarak, hiç akıl ve hayâlinizden geçmeyen bir darbeye uğradınız. Ama, gençsiniz zekisiniz. Özellikle daha hayatı deneme çağının başlangıcında bulunuyorsunuz. Bütün bu olup bitenlerden ibret alarak bu tecrübelerden edindiğiniz sermayeyi iyi ve yerinde kullanırsanız, umarım ki, ileride bunun büyük faydalarını görürsünüz.»

Paşa'nın konuşmalarını kaşları çatık olarak ve biraz da sabırsızlıkla dinleyen Reşat dayanamadı. Pek ciddi bir tavırla şöyle konuştu:

— «Eğer, efendimiz izin verirlerse küçük bir noktaya temas edeyim: Buyurduğunuz kurt misali sanırım pek yerinde değildir. Çünkü kurt, elmanın içinden dışarı çıkmaz, dışından içeri girer. Hem de girerken kendi isteğiyle girer ve bu girişten fayda görür. Bizlere gelince, bizler içinde bulunduğumuz elmanın dışına çıkmak istemiyoruz. Bizleri, istemediğimiz halde, zorla memuriyete sokmak kurdu zorla elmaya sokmaya benzer. Belki kurt, dışarıdan girdiği halde orada yaşar ama, bizler pek yaşayamayız. Sadrazam hazretleri bizleri zorla memur yaptığına göre —anlaşılıyor ki— hepimizi zorla elmanın içine sokup boğmak arzusundadır.»

Eski paşalarımız söylemeye alışık, fakat karşılarındakileri söyletmeye alışık değillerdi. Mütercim Rüştü Paşa ise —değil kendinden küçüklerle— bulunduğu vezirler ve paşalar meclislerinde bile daima kendi konuşup çevresindekileri dinletmeye alışmış, çabuk öfkelenen bir adamdı. Bundan dolayı, huzurundakilerin dediklerine olumsuz cevaplar vermesinden hiç hoşlanmazdı. O nedenle, Reşat Bey'in ciddi bir tavırla, fakat mana bakımından istihza ile dolu bu cevabından memnun olmadı. Açık bir öfkeyle kaşlarını çatıp sustu. Bu susmanın devam ettiğini, görünce de bizlere orada da veda edip çıkıp gitmek düştü. Öyle yaptık. Biraz sonra iskeleden vapura bindik.

O günümüz hepimiz için tedirgin bir hava içinde geçti.

Akşam üzeri, evime geldiğim zaman, Bâbıâlî evrak müdürü Rıza Bey'in imzasını taşıyan bir yazı buldum. Bu yazıda, bir an önce tayin olunduğum göreve gitmem gerektiği bildiriliyordu. Not olarak da bunun 'Sadrazamın emri' olduğu ekleniyordu.

Oysa ben, İzmir'e gitmeye değil, tayin edildiğim görevden istifa etmeye karar vermiştim. Ertesi gün, öteki arkadaşları gör-

düğüm vakit onların da aynı şekilde birer yazı almış bulunduklarını öğrendim.

Reşat Bey, ilk başı çeken oldu. Kazaya rıza göstermiş ve Bilecik'e gitmeyi kendi kendine kabullenmişti. Ancak bu arada:

— «Yahu bu ne iştir? Ben şimdiye kadar başlı başına bir ev bile idare edebilmiş adam değilim. Nerede kaldı ki koca bir kazayı idare edeceğim. Zavallı Bilecik kazası (1) önünde sonunda başlarına benimle birlikte bir kaza geldiğini anlayacak sonradan. Ama, ne yapalım, dedim ya: Kazaya rızadan başka çare yoktur, diyerek zavallı Bilecik'ime gideceğim,» demekten kendini alamıyordu.

Gerçekten de üç dört gün içinde hazırlıklarını tamamlayıp Bilecik'e yollandı. Ondan birkaç gün sonra da Nuri Bey Ankara'ya doğru yola çıktı.

* * *

İşte, tam o günlerde idi ki Mithat Paşa İstanbul'a varmıştı. Gidip kendisini ilk görenlerden biri de ben oldum. **İbret** gazetesinin hakkında yazdığı yazıları İskenderun'da okuduğunu, İzmir'e geldiği zaman da gazetenin kapatıldığını öğrenerek büyük üzüntü duyduğunu söyledi. Şu anda sırası gelmişken söylemeliyim ki bugünkü meşrutiyet dönemi devlet adamlarımız içinde bile, o zamanki Mithat Paşa kadar basın özgürlüğüne taraftar tek bir adam gösterilemez. Bu mübarek ve muhterem adam sanki dünyaya hürriyet davasını savunmak için gelmiş ve yine o dava uğrunda, şehit olarak, bu dünyadan ayrılmıştır.

İbret gazetesini ikinci defa yayınlamaya başladığımız zaman Namık Kemal, Gelibolu mutasarrıflığında idi. Fakat, oradan yazılar gönderiyordu. Bu yazılar (b.m.) yani baş muharrir kelimelerinin ilk harfleriyle gazetede çıkıyordu. **İbret**, Tamburacı Hanında eski bir matbaada basılıyordu ve baştan başa tertip hatalarıyla doluydu.

Namık Kemal, Gelibolu'dan azledilip İstanbul'a döndüğünde bir gün Vefa'daki evine gitmiştim. Önünde gazetenin koleksiyonu duruyordu.

— «Ne var ne yok, vaktini nasıl geçiriyorsun?» diye sorduğum zaman, gülerek şu şakalı cevabı vermişti:

---

(1) Bilindiği gibi, Bilecik o zamanlar ilçeydi. Ş. K.

— «Görüyorsun ya, şimdilik **İbret** gazetesinin müsahhihlik görevini yürütüyorum.»

Gerçekten de gazetede çıkan makalelerindeki dizgi hatalarını kırmızı kalemle baştan başa çizip düzeltmişti.

* * *

Mithat Paşa'nın —Edirne'ye gitmek üzere— Bağdat'tan İstanbul'a gelişi üzerine kendisine "Hoş geldin"e giden dostlarının ve sevenlerinin haddi hesabı yoktu. Gerçekten de, bir yerden başka bir yere atanırken, İstanbul'dan geçen bir vezirin tebrikine böylesine koşulduğu o zamana kadar görülüp duyulmuş şeylerden değildi. Hatta, vaktiyle —Âlî Paşa'nın taraftarları oldukları için— tabiatıyle Mithat Paşa'nın karşısında bulunan pek çok yüksek rütbeli devlet adamı da onun huzuruna koşanlar arasındaydı.

Yeni dönem tarihimizi meydana getiren büyük devlet adamları arasında Mithat Paşa kadar halkın malı olmuş, halk tarafından sevilip benimsenmiş bir başka kimse göstermek gerçekten güçtür. Evet, Köprülüler, Baltacılar, Koca Ragıplar ve daha yakındakilerden Mustafa Reşit Paşalar gibi vezirler hakkında Türk halkı, daima engin bir sevgi ile doludur. Fakat, bunlar içinde hiç biri Mithat Paşa kadar geniş halk yığınlarının malı olmuş değildir.

Daha önceki dönemlerde yaşayan halk, vezirlerinin ne yaptığını, ne ettiğini yakından görüp izlemek ve ona göre hüküm vermek imkânından hayli yoksundu. Şimdi ise, hem halk biraz daha aydınlanmıştı, hem de ülkede —yetersiz de olsa— bir basın vardı. İşte, bu iki sebebin sonucudur ki devlet adamlarını zihinlerinde yargılamak ve değer ölçüsüne vurmak daha bir kolay oluyordu. Kısacası halk artık, kimin ne yaptığını ve ne yapacağını, ne karakterde bulunduğunu sezinleyebiliyordu.

Birkaç bölüğe ayrılmış bulunan İstanbul halkının belirli bir azınlığını teşkil eden Âlî Paşa taraftarlarının da şimdi Mithat Paşa'ya yönelmeleri de normaldi. Bu kimseler —burası bir gerçektir ki— yurtlarını ve uluslarını seven ülkenin gelişip yükselmesini candan isteyenlerdi. Oysa, Mahmut Nedim Paşa, sadrazamlığa geçtikten bu yana durum çok kötüye gitmeye başlamıştı. Sadrazam, vatanın yaralarını sarmak şöyle dursun, ona çok daha tehlikeli yeni yaralar açmıştı; değil böyle yurtseverler, hatta tabiî

düşmanımız bulunan bazı komşu milletler bile artık ondan nefretle söz etmekte idiler.

Hasılı, bütün bu özetlenen ve özetlenmeyen oluşlar, olaylar yüzünden Mithat Paşa'ya karşı memlekette son derece yaygın bir sevgi hüküm sürmekteydi.

Şehzade Murat Efendi'nin Tezkeresi

Veliaht Murat Efendi, o günlerde hafif bir rahatsızlık geçiriyordu. Özel doktorlarının gösterdiği lüzum üzerine, Üsküdar'da Şemsipaşa yakınlarındaki bir yalıya giderek burada deniz banyosu almaktaydı. Bu yalı uzun süredir İngiltere elçisi Sir Elliot tarafından kiralanmış durumdaydı. Bu vesile ile Şehzade hazretleriyle İngiltere elçisi arasında yakın bir dostluk doğmuştu.

Öte yandan, Namık Kemal de sabahları bu yalıya giderek veliaht Murat Efendi'yle görüşüyordu. Bu görüşmenin kendisi için bir faydası daha vardı. Bu yüzden Gelibolu'ya gitmekte ayak sürüyordu. Zaten, onun yolculuğunu geciktirmesinin bir başka bahanesi de bulunmaktaydı. Çünkü, kendisinden —usul olarak— bir kefil istemişlerdi (1).

— «Bu kefilin zengin ve itibarlı bir banker olması da lâzımdır,» diyorlardı.

Namık Kemal'in bunu söyleyenlere cevabı şu olmuştu:

— «O halde ne duruyorsunuz? Beni azledin ve yerime öyle zengin ve itibarlı bir banker tayin edin. Böylelikle iki işi bir arada görmüş olursunuz.»

O günlerin maliye nazırı, gerçi, büyük ve eski dostumuz Yusuf Paşa'ydı. Ancak, maliyenin geleneksel bir usulü olan bu durumdan o da Namık Kemal'i ayrı tutamıyordu.

Bu arada birçok tanınmış banker, kefil olmak için, Namık Kemal'e kendiliklerinden başvuruyorlardı. Namık Kemal, bu gibi adamların minnet yüküne tahammül edebilecek olsa bile, o minnetin ileride halkın haklarına getireceği ağırlıklara tahammül edemezdi. Çünkü, biliyordu ki, çok geçmeden banker cenapları, Gelibolu'nun geliri üzerine çullanacaktı. Namık Kemal, bunu hiç

(1) Bazı önemli görevlere tayin olunanlardan kefil isteme usulü, imparatorluğun eski bir geleneğiydi ve o zamanlar bu tutum geçerliliğini hâlâ yitirmemişti.

bir zaman kabul edemezdi. Durum böyle sürüp yidiyor, maliye ile Namık Kemal anlaşamıyorlardı.

Mahmut Nedim Paşa, «Görev yerine acele gitsin» yollu emir ve haber yolladıkça, Namık Kemal:

— «Maliye nazırlığına emir buyursunlar, beni bu kefalet külfetinden affetsinler; bir dakika durmam giderim,» cevabını veriyordu.

Bir gece, oldukça erken saatlerdeydi. Hiç beklemediğim bir anda Namık Kemal evime geldi. Ben niçin geldiğini merak ederayım, o ceketinin cebinden bir zarf çıkardı, bana uzattı:

— «Bunu hemen şimdi Mithat Paşa'ya götüreceksin. Kendisinden alacağın cevabı da ben burada, senin evinde bekleyeceğim,» dedi.

Zarfın mührüne baktım: Şehzade Murat Efendi'nin adı vardı. «Peki,» diyerek hemen, o zamanlar belirli köşe başlarında bekletilen, kira atlardan birini çağırttım. Mithat Paşa'nın Bayezit'teki konağına gittim. Mehtaplı bir geceydi. Konağın bulunduğu sokağa girdiğim zaman başları beyaz sarıklı, ellerinde kalın sopalar bulunan iki mahalle bekçisinin sokağın başında çömelmiş, konuşmakta olduklarını gördüm. Paşanın konağının demir parmaklıklı büyükçe kapısı açıktı. Atla içeriye girdim. Avludaki binek taşında inerek beygirciye beni beklemesini tembih ettim.

Paşa, daha yemekten kalkmamıştı. Odalardan birine girerek kendisini beklemeye başladım. On beş dakika kadar sonra paşanın yemeğini bitirdiğini, büyük salonun bitişiğindeki odada beni beklediğini haber verdiler. O beni görür görmez: «Hayrola, korkmadan nasıl geldin?» diye sordu.

— «Kimden korkacakmışım? Benim size bağlı kimselerden olduğumu herkes biliyor,» cevabını verdim.

— «Peki, sokakta bekleyenleri görmedin mi? Bunlar, sadrazam paşa hazretlerinin bekçi kılığına girmiş casuslarıdır.»

Bunun üzerine, o beyaz sarıklı iki herifi hatırladım:

— «Evet efendim, gördüm; fakat ben onların bildiğimiz bekçiler olduğunu sanıyordum.»

— «Hayır, bildiğimiz bekçilerden değil. Olağanüstü bekçiler. Üç geceden beri o sokak başında bittiler.»

Mithat Paşa, sonra önem vermiyormuş gibi sözü değiştirdi. Neden yemekten önce değil de böyle yatsı zamanı geldiğimin se-

bebini sordu. Durumu birkaç cümleyle özetledikten sonra Namık Kemal'den aldığım zarfı kendisine uzattım.

Paşa, zarfı açtı. Okudu, bir kere daha okudu. Hiç bir şey söylemiyordu. Ben ise bütün dikkatimle onun yüz çizgilerini inceliyor ve bir şeyler çıkarmaya çalışıyordum.

Mektupta neler yazılı olduğundan tabiî haberli değildim. Mithat Paşa, bir süre daha kendi kendine düşündü, sonra bana sordu:

— «Bu yazı gerçekten Murat Efendi hazretlerinin midir?»

Ben: «Göreyim, efendim,» diyerek kâğıdı aldım, incelédim. Sonra cevap verdim: «Hayır efendim, bu yazı Namık Kemal'indir.»

— «Peki, mühür kimin?»

— «Mühür herhalde veliaht hazretlerinindir.»

— «Siz burada neler yazılı olduğunu biliyor musunuz?»

— «Bilmiyorum. Namık Kemal bunu, size iletmek üzere, bana verirken hiç bir şey söylemedi.»

— «Peki, o halde, alın okuyun.»

Alıp okudum. Yazılanlar aşağı yukarı şunlardı: Veliaht şehzade Murat Efendi, İstanbul'a gelmiş olmasından dolayı Mithat Paşa'ya «Hoş geldin» diyor, bu gelişten duyduğu memnunluğu belirtiyor, sonra da kendisiyle görüşmek isteğini açıklıyordu. Bu konu hakkında, kendi adına, önce Namık Kemal'le görüşmesini ve ona her bakımdan güvenmesini de ilâve etmekteydi.

Kâğıdı okuduktan sonra, tekrar Mithat Paşa'ya verdim. O zamana kadar ne Namık Kemal, Mithat Paşa'yı, ne de Mithat Paşa, Namık Kemal'i görmüşlerdi. Paşa, bundan dolayı yine kararsızdı. Bununla birlikte, yeniden epey düşündükten sonra:

— «Namık Kemal Bey'e söyleyin, buyursun,» dedi. «Ancak gece gelmesi daha uygun olur. Hatta onu sen al getir.»

— «Emredersiniz, efendim. Akşam yemekten önce mi getireyim?»

— «Evet, daha iyi olur.»

Ben, konuşmamızın bittiğini sanarak vedaa davrandım. Mithat Paşa eliyle işaret ederek, «Otur» dedi. Yeniden oturdum. O, henüz iyice tanımadığı veliaht hakkında bana birtakım sorular sormaya başladı. Oysa, ben Murat Efendi ile hiç bir şekilde temasta değildim; hakkında hemen hiç fikrim yoktu. Zaman zaman, onunla ilgili olarak kulağıma çalınan sözlere de fazla eğil-

memiştim. O hususlarda gerçekten tam bir bilgisizlik içindeydim.

Mithat Paşa ise beni de —öteki Yeni Osmanlılar gibi— Murat Efendi ile görüşür biliyordu. Gerçi Namık Kemal, zaman zaman, bana ısrarda bulunmuş, şehzade ile görüştürmek istemişti. Ama, ben bunları gereksiz bulmuştum. Benim herhangi bir prensle yapılacak herhangi bir alışım verişim olamazdı ve olmamıştı. Evet, devrimci bir kuruluşun üyesiydim. Öteki arkadaşlarım gibi benim de aziz emelim ülkemde bir meşrutiyet idaresinin kurulması idi. Bu konuda hepimiz elimizden geldiği, gücümüzün yettiği oranda çalışıyorduk. Fakat, hepsi bu kadardı. Benim anladığım kadarıyla, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek ve onun yerine şehzade Murat Efendi'yi geçirmek gibi özel, belki de kişisel bir niyetimiz yoktu.

Çok kuvvetle tahmin ediyorum ki bir süre gurbet hayatı sürdüren arkadaşlarımızın da —gerek Avrupa'ya kaçmadan önce, gerek oradan döndükten sonra— böyle bir plânları olmamıştı.

Yalnız, bir sezim vardı ki oldukça gerçeğe yakındı: Namık Kemal, Avrupa'dan yurda döndükten sonra, şehzade Murat Efendi ile yakın ilişkiler kurmuştu. Veliahtın, o zamanlar İstanbul'un en güzel ve temiz semtlerinden biri olan, Kurbağalıdere çiftliğindeki evinde ve Fikirtepesindeki yazlık köşkünde sık sık buluşuyorlardı. Buna, bugün bile, iki şahidim vardır. Bunlardan biri, o tarihte zaptiye müdürü olan ve bugün ise İzmit mutasarrıflığından emekli olarak kendi yalnızlık ve istirahat köşesinde yaşayan Kâzım Beyefendi'dir. Öteki de, gerek mal ve para, gerek fiilî çaba harcama bakımından Veliaht hesabına büyük fedakârlıklar göstermiş bulunan Mirat oğlu Mığırdıç Efendi'dir.

O tarihte tahttan adam indirme ve yerine başka adam çıkarma konusunda —sanırım— bizim dört arkadaşla bu iki kişi bilgili ve ilgili idiler. Konuyu çok gizli tuttukları için, aralarında bile, bunu tartışmıyorlardı. Meselenin en önemli yönleri, Namık Kemal'le Kâzım Bey arasında geçiyordu. Ben, onların buluşmaları ve görüşmeleri konusunda yanlarında bulunmamayı özellikle öngörüyordum.

Kâzım Bey, o zamanın ateşli yurtsever ve hamiyetli kişilerindendi ve Namık Kemal'in de akrabası oluyordu. Onun babasıyla Namık Kemal'in annesi kardeştiler. Belki bu akrabalığın da

etkisiyle, aralarında soyca olduğu kadar fikirce de yakınlık bulunmaktaydı.

Kâzım Bey o tarihlerde zaptiye müdürlüğü görevinde bulunmamış olsaydı, Yeni Osmanlılar cemiyeti üyelerinin —özellikle Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığının son günlerinde— Mithat Paşa'nın Bağdat'tan döndüğü sıralarda İstanbul'da barınmalarına imkân olamazdı.

Ben, bir taraftan bunları zihnimden geçirirken Mithat Paşa da hayretle yüzüme bakıyordu. Onun için önemli olan Veliahtın karakter özelliklerini tanımaktı. Bunu benden istiyor ve ben bu konuda bilgisiz olduğumu açıklıyordum. Anlıyordum ki o Veliahtla tanışmadığımı ileri sürüşüme pek de inanmıyordu; hiç değilse bunun nasıl mümkün olduğuna şaşıyordu. Bununla birlikte, doğru söylediğime kanaat getirmiş olmalı ki:

— «Niçin görüşmedin?» diye sordu. Verdiğim cevapları da beğendi ve beğendiğini açıkça ifade etti.

Bir süre daha Mithat Paşa'nın yanında oturdum. Şuradan buradan konuştuk. Veda edip yanımdan ayrıldıktan sonra, bu sefer geldiğim yolun tersi yönünden dönmeyi tercih ettim. Yani, Hasan Paşa karakoluna çıkan sol tarafı tutarak ana caddeye çıktım. Dolayısıyla bekçiler beni ikinci defa göremediler.

Eve döndüğüm zaman, Namık Kemal'le birlikte Kâzım Bey'i ve Abidin Bey'i (Rahmetli Abidin Paşa) de orada buldum. Kemal'e, paşanın kendisiyle görüşeceğini söyledim.

Ne var ki ertesi sabah durum değişti. Mithat Paşa beni çağırtmıştı. Gidip kendisini gördüm.

— «Namık Kemal'in gelmesini bir süre erteleyelim. Bu gece uzun uzadıya düşünüp taşındım. Şu bunalımlı günlerde kendisiyle buluşmayı duruma uygun bulmadım. Çünkü, veliahtla münasebette bulunan ve bulunduğu da bazı çevrelerce bilinen bir kimseyi özel olarak evime kabul ettiğim haber alınacak olursa pek çok kimsenin ekmeğine kendi elimizle yağ sürmüş oluruz; doğru değil mi?» dedi.

Rahmetli Paşanın bu düşüncelerinin gerçekten doğru olduğuna ben de kanaat getirdim ve bunu kendisine söyledim:

— «Hakkınız var, Paşa hazretleri. Bu buluşmanız mutlaka duyulacak ve duyanlar da istedikleri gibi yorumlamalarda bulunacaklardır. Durup dururken de her şeyden önce sizin huzurunuz

kaçacaktır,» cevabını verdim. Dönüp konuştuklarımızı Namık Kemal'e de bildirdim.

Aradan bir gün geçmişti. Namık Kemal tekrar beni buldu:

— «Veliaht hazretleri gönderdiği mektubun iade edilmesini istiyor,» dedi, «Mademki paşa hazretleri benimle görüşmekten çekiniyor, mektubumun kendisinde kalması da sakıncalı olur diyor...»

Ben bu arada gidip gelmelerden sıkılmıştım. İşi biraz şakaya vurdum:

— «Ooo!. Demek ki prens hazretleri gücendiler. Fakat, kusura bakma; artık ben gidip isteyemem. Çünkü, bu benim için büyük bir terbiyesizlik olur. İstersen sen bir tezkere yaz, götürüp vereyim, ötesine karışmam,» dedim.

Meseleyi uzun boylu tartıştık. Nihayet zaptiye müdürü Kâzım Bey'le birlikte gitmem kararlaştırıldı. Ben kendisini Mithat Paşa'yla tanıştıracaktım, mektubu da Paşadan o isteyecekti.

O gece hayli erken saatlerde, Kâzım Bey'le birlikte, konağa gittik. Daha önce ben yanına girip meseleyi usulünce açıkladım ve Kâzım Bey'in güvenilir bir kimse olduğunu belirttim.

Durum gerçekten tuhaf bir şekil alıyordu. Mithat Paşa, bir ara belirli bir tereddüt geçirdi. Bunda pek haksız da sayılmazdı. Zamanın şartlarına göre ihtilâlci olarak nitelenebilecek birtakım kimselerle münasebette bulunan bir Prens, hâlen işbaşındaki hükûmete muhalif olarak tanınan, hatta bu yüzden suçlanan bir vezire önce bir mektup gönderiyor, bu ihtilâlcilerin en ünlüsü olarak ad yapmış bir adamı huzuruna kabul etmesini ve kendi adına söyleyeceği sözlere inanmasını tavsiye ediyor, sonra zamanın zabıta müdürü gelip tekrar Prense götürmek üzere bu mektubu istiyordu. Bu zabıta müdürünün şehzade Murat veya Namık Kemal adına alacağı mektubu götürüp hükûmet yetkililerine teslim etmeyeceğini nereden bilebilirdi?

Paşa, tereddüt ededursun, Kâzım Bey askerce bir selâm verdikten sonra:

— «Efendimizde bir emanet olacak, onu tekrar sahibine götürmekle görevliyim. Lütfen bendenize teslim buyurun,» dedi.

Bunun üzerine, Mithat Paşa dönüp, soran gözlerle, tekrar benim yüzüme baktı. Benim «Verebilirsiniz,» anlamında başımı eğmem üzerine ceketinin iç cebinden çıkardığı mektubu:

— «Buy'runuz..» diyerek Kâzım Bey'e uzattı.

Kâzım Bey'in görevi bitmişti. O, çıkmaya davranırken ben biraz daha kalmayı düşündüm. Kendisine yöneltilmiş bulunan Edirne valiliğine gidip gitmeyeceğini anlamak için biraz oturmak istiyordum.

Mithat Paşa, dalgın ve düşünceliydi. Bir şeye karar veremiyenlere mahsus bir hali vardı. Biraz öyle sustuktan sonra —yine tereddütlü ve soran gözlerle— yüzüme bakarak:

— «Herhalde Namık Kemal Bey'le Gelibolu'da görüşürüz, öyle değil mi, Tevfik?» diye sordu.

Ben: «Demek ki Edirne'ye gitmeyi kabul buyurdunuz,» dedim, «Ben, siz efendimizin yerinde olsaydım bu görevi kabul etmez, istifa ederdim.»

— «Evet, sizin için bu böyledir. 'Bekâra karı boşaması kolay,' çeşidinden bir şey. Fakat, durum bizler için hiç de öyle değil. Durun bakalım, gün ola harman ola. Hele sabaha çıkalım, bakalım ne olacağız?.»

Verecek cevap bulamadım; her zamanki gibi, elini öpüp yanından ayrıldım. İçim kuşkularla dolu olarak evime döndüm.

Ertesi gün, günlerden çarşambaydı. Kalkıp Bâbıâlî'ye gittim. Evrak müdürü Rıza Bey'i gördüm. Rıza Bey, o zamanlar kendisini tanıyanlar arasında «Uzun etek Rıza Bey» diye anılırdı. Gidişimin sebebi de ondan ikinci bir yazı almış olmamdı.

— «Beyefendi, arka arkaya görevime gitmemi bildiren yazılar yolluyorsunuz. İyi ama ben daha maliyeden yolluğumu alamadım. Böyle ikide birde beni gitmem için sıkıştıracağınıza acele etmek emrini maliyeye gönderseniz daha iyi olur. O zaman bunca yazışmalara da sebep kalmaz. Ben parasız nereye gidebilirim?» diye çıkışır gibi konuştum. Pek verecek cevabı olmadığı için sustu. Böylece o günü de geçiştirmiş olduk.

Ertesi gün, öğle vakti zaptiye nazırlığından gelen bir görevli, nazır paşanın beni görmek istediğini ve vakit geçirmeden makamına gitmem gerektiğini bildirdi. Yarım saat sonra zaptiye nazırlığına gittim. Önce Kâzım Bey'i gördüm. Sakin olmaya çalışan bir tavırla:

— «Haberim var,» dedi, «Bir başka adam da Namık Kemal'e gönderildi. Sizin ayak sürttüğünüzü anladıkları için, bir çeşit tutuklu olarak görevlerinize yollamak istiyorlar.»

Sonra biraz düşündü ve ilâve etti: «Ben şimdi nâzırın yanına girerim, hemen arkamdan da haberin yokmuş gibi sen gir; alt tarafını bana bırak.»

Zaptiye nazırı Alyanak Mustafa Paşa'ydı. Kâzım Bey'le konuşmamızdan birkaç dakika sonra ben de onun yanına girdim. Şöyle bir öfkeli öfkeli beni süzdü, sonra sert bir tavırla sordu:

— «Ne istiyorsunuz?»

— «Benim bir şey istediğim yok. Siz beni çağırtmışsınız da onun için geldim.»

— «Kimsiniz? Adınız ne?»

— «İzmir Merkez Mahkemesi Başkâtibi Tevfik Bey.»

— «Haa. Pekâlâ. Padişah hazretlerinin emirleri var; hemen şimdi göreviniz başına hareket edeceksiniz.»

— «Mümkün olsa pekâlâ!..»

— «Mümkün olsa ne demek?»

— «Şu demek ki bugün İzmir'e hiç bir kumpanyanın vapuru kalkmıyor. Vapur cumartesi ve pazartesi günleri var. Kaldı ki bugün vapur da olsa ben yine gidemem.»

— «Niçin gidemezmişsiniz?»

— «Çünkü yolluğumu almadım. Vapurlar adamı parasız götürmez. Parasız götürecek olsalar bile ben İzmir'de ağzımı havaya açacak değilim. Elbette ay başına kadar geçinmem için para lâzım.»

— «Hay Allah, sen sabırlar ver. Bu nasıl iş yahu? Bir taraftan gitsin diye sıkıştırırlar, öte taraftan da yolluğunu bile vermezler.»

Bu sırada Kâzım Bey söze karıştı:

— «Paşa hazretleri, ben Tevfik Bey kulunuza kefil olurum. Onun için izin veriniz de cumartesi günü kalkacak vapurla gitsinler. Ancak, bu arada siz de emir buyrunuz da maliyeden yolluğunu göndersinler. Arzu ederseniz mektupçu beye söyleyeyim, sizin adınıza maliyeye bir yazı yazılsın.»

Alyanak Mustafa Paşa, zamanın sayılı budalalarından biriydi. Kâzım Bey'in fikrini doğru buldu. Beni de gerçekten onun kefilliği altına vermeden içi rahat edemedi. Bunun üzerine, mecburen Kâzım Bey'le birlikte odadan çıktık. Kendi makamına geldiğimiz zaman, Kâzım Bey:

— «Şimdi neredeyse Namık Kemal de gelir, bekle de onun ne sonuç alacağını öğren,» dedi. Fakat, benim hem canım sıkkındı,

hem de görecek işlerim vardı. O yüzden bekleyemedim. «Akşama görüşürüz,» diyerek ondan ayrıldım.

Doğru köprüye indim. Beylerbeyi'ne giden bir vapura binerek Fazıl Mustafa Paşa'yı görmeye gittim. Paşa, o yıl Beylerbeyi'nde Hasip Paşa'nın yalısında oturuyordu. Saat on dörde doğru yalıya vardım. Mustafa Fazıl Paşa, öğle yemeğinden sonra âdeti olan kısa uykusundan kalkmış, çayını içiyordu. Beni görünce:

— «İstanbul'da ne var ne yok? Kaç gündür ortalarda görünmüyorsunuz,» dedi.

Olanı biteni, İzmir'e gitmem için yapılan baskıları anlattım. Gerçekten üzüldü. Başını tavana kaldırıp biraz düşündü:

— «İstersen çiftliğe git, otur,» dedi. «Bu durum sürse sürse bir haftadan fazla sürmez. Göreceksin, bir şeyler olacaktır. Yarın sabah Osmanla Fuat çiftliğe (1) gidecekler. Bu akşam onlar da konakta kalacaklar. Sen de git onlara katıl; varsın berikiler seni istedikleri kadar arasınlar.»

Doğrusu, bu fikir bana da mülâyim gelmişti. Biraz daha yanında kaldıktan sonra ilk vapurla İstanbul'a döndüm.

Vapurun yan kamarasında (2) oturuyordum. Orada kendisini uzaktan tanıdığım Halil Sami Bey adında bir zat daha vardı. Bu zat, devlet memuru olmakla birlikte, aynı zamanda tarikat mensubuydu ve bir tekkede şeyhlik de yapıyordu.

Pencereden Baba Nakkas sırtları ile İstavroz Bahçesi arasındaki Tiryal Hanım yalısının, üç fıstık ağacıyla çok güzel bir dekor teşkil eden setli bahçesini seyre dalmıştım. Güneş batmak üzereydi. O akşam, bende gerçek bir gurbet havası yaratmıştı. Karışık duygular ve tasalarla yüreğim hüzünle doluydu. İşte, o sırada Halil Sami Bey'in:

— «Neyin var, evlât? Seni pek kederli görüyorum. Eğer bir müşkülâta saplanmış durumdaysan Tanrı'ya tevekkül et. Tanrı sıkıntıya düşmüş olanların her zaman yardımcısıdır. Meşhur bir

---

(1) Karagöz adlı ünlü halk gazetesinin kurucusu Fuat Bey (Eserin yazarının notu).

(2) 20. yüzyıl başlarına kadar Boğaziçi'nde işleyen vapurlar —o zamanın şartları ve imkânları gereği— bugünküler gibi tek ve büyük salon biçiminde değildiler. Hatta kadın ve erkekler için de ayrı bölümler vardı. Ş. K.

söz vardır. 'Gün doğmadan neler doğar,' derler,» sözleriyle kendime geldim.

Onun bu şefkat dolu seslenişi beni, dalmış olduğum üzüntülü uykudan bir anda uyardı. Sanki başımın üstünden ferah bir rüzgâr esmiş de ayılmış gibi oldum:

— «Hakkınız var, Beyefendi. Bir mesele için sıkılmıştım; fakat yaptığınız bu uyarı beni gerçekten kendime getirdi, teşekkür ederim,» dedim. O dakikadan itibaren de benliğimde daha bir rahatlık hissetmeye başladım.

Eve geldiğimde, gece epey ilerlemişti. Biraz önce Kâzım Bey'den bir adam gelmiş. Namık Kemal de yanındaymış. Beni bekliyorlarmış. Soyunmadan tekrar çıktım, hemen yanlarına vardım. Kâzım Bey'in evi Çatalçeşme'deydi. Kule gibi yüksek bir yerde oturuyordu. Bu yüksek evin de en üst katındaki Boğaz'a bakan bir odasına sofra kurmuşlar, içiyorlardı. Sofrada Yanyalı Nuri Efendi de vardı. Nuri Efendi, çok hoşsohbet, şakacı ve nükteci, dünyayı umursamaz bir adamdı. O sırada kalın ve dik sesiyle bir şeyler anlatıyor; Namık Kemal'i, Kâzım Bey'i ve onun kayınbabasını kahkahadan kırıp geçiriyordu.

Nuri Efendi, son derece zeki ve kültürlü bir adamdı. Fakat, kendini hayatın akıntısına kapıp koyvermişti. Pek derbeder bir ömür sürüyordu. O zamanlar hukuk mezunu kimseler az olduklarından dolayı, avukatlık yapanlar âdeta parmakla gösterilirlerdi. Nuri Efendi, oldukça İslâm hukuku da okumuştu. Pek cerbezeli bir dili ve güçlü bir kalemi vardı. Bu yeteneği sayesinde bazan şeyhülislâmlık kapısında, bazan öteki mahkemelerde dava vekilliği yapar; kendisine başvuranlara dilekçeler, savunmalar ve benzeri yazılar yazardı. Bu yoldan kazancı kimi aylar otuz kırk lirayı bulurdu. Belirli bir evi yoktu. Çalışma yeri, yani yazıhanesi Divanyolu'nda «Arif'in Kıraathanesi» diye anılan bir kahveydi. Ama, yatıp kalktığı yer hemen daima Kâzım Bey'in evinin bir köşesiydi. Kâzım Bey, bu derbeder adamı sever, maddeten ve manen korurdu.

Hemen her gün, birer münasebet bulup, hepimizi ziyaret eden, hatırımızı soran Nuri Efendi'nin yeryüzünde çekindiği hiç bir şey yoktu. Kimseden korkmaz, inandığı düşünceyi nerede olursa olsun herkesin yanında pervasızca ortaya atardı. Ancak, Yeni Osmanlılar'a karşı derin bir sevgi ve inançla dolu bulundu-

ğundan, sadece onlarla ilgili bir konu olursa susar, ya da bildiklerini dünya yıkılsa kimseye sızdırmazdı.

Biz, pek çok meselelerimizi onun yanında konuşmaktan çekinmezdik. Bazan en tehlikeli sorunları tartıştığımız vakit, o ortaya nükteli bir söz atar, bunalımlarımızı bir an için olsun gidererek hepimizi neşelendirirdi.

Nuri Efendi, özellikle Namık Kemal'in makalelerinde kullandığı parlak ve tumturaklı sözlere hayrandı. Onun yazılarından beğendiği bu çeşit sözleri ezberler, buna kendi karakterini de katarak yeni kılıklara sokar, birer nutuk haline getirip uzun uzadıya bize konferanslar verirdi.

Ben içeri girdiğim sırada, Namık Kemal'in o günlerin aktüel makalelerinden biri olan «İstikbalimiz Emindir» üzerinde duruyor ve şöyle konuşuyordu:

— «İstikbalimiz emindir, çünkü Mahmut Nedim Paşa'nın tantana-i kûs-i ikbâli, darbe-i çûb-i Mithat'le zevâle karîndir (1).»

Bu cümleyi unutmayışımın sebebi şudur: Bütün ömrümce her insan gibi ben de bazı garip tesadüflerle karşılaştım. Fakat, Nuri Efendi'nin bu cümlesi kadar kerâmete yakın güzel bir tesadüfe başka bir seferinde aslâ rastlamamışımdır.

O gün, temmuzun on dokuzuncu perşembe günüydü. Bizim, Alyanak Mustafa Paşa tarafından, zaptiye nazırlığına çağrılıp —kendiliğimizden gitmezsek— cebir yoluyla ve tutuklu olarak görev yerlerimize gönderileceğimizi öğrendiğimiz saatlerde ise, Edirne valiliğine tayin edilmiş olan Mithat Paşa —usûl olarak teşekkürlerini sunmak üzere— Mabeyn-i Hümayun'a gitmiş bulunmaktaydı.

Paşa'nın saraya gitmesi, sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın arzusu dışında olmuştu. Çünkü, belki de bir önsezi içinde bulunan Mahmut Nedim Paşa, Mithat Paşa'ya âdeta resmen bir haber yollamış ve şöyle diretmişti: «Padişah hazretleri taşraya tayin olunan vezirleri huzuruna kabul etmek istememektedir. Bundan dolayı kendileri de saraya gitmeye ve kendisini rahatsız etmeye kalkışmasınlar.»

Mithat Paşa, Mahmut Nedim Paşa'nın bu isteğine boyun eğ-

(1) *«Mahmut Nedim Paşa'nın mevki ve ikbal davulunun, Mithat Paşa'nın çomağı ile patlatılması çok yakındır» gibi bir anlama.*

miş görünmüştü. Ne var ki, Padişahla görüşmeyi kesinlikle kafasına koymuştu. Bunun sonucu olarak o perşembe günü, Sadrazamın Bâbıâlî'de meşgûl bulunduğu bir saatte, arabasına binerek doğrudan doğruya Mabeyn-i Hümayun'a gitmişti. Gidişinden kısa bir süre sonra da zamanın başmabeyncisi Hurşit Bey, Paşa'nın teşekkür için sarayda bulunduğunu Sultan Abdülaziz'e arzetmiş, Padişah da hiç bekletmeksizin kendisini huzuruna kabul etmişti.

Aşağı yukarı protokol dışı sayılan bu kabul olayının sebebi vardı: Sultan Abdülaziz, Mithat Paşa'nın —vaktiyle Tuna valiliğinde olduğu gibi— bu sefer de Bağdat valiliğinde büyük ve değerli hizmetler gördüğünü öğrenmişti. Ülkenin belirli bir bölgesini kısa sayılacak bir zamanda böylesine kalkındıran ve bayındır bir hale getiren bu değerli vezirin Bağdat valiliğinden istifa ederek İstanbul'a dönmesine üzülmüş, daha sonra Mahmut Nedim Paşa'nın kışkırtması sonucu onu Halep'te tutuklatmayı bile emretmişti. Ancak, araya giren bazı saray mensuplarının onun tarafını tutması suretiyle, sonradan bu emrini geri almıştı.

Mithat Paşa, İstanbul'a geldiğinde, yukarıda belirtildiği üzere, Mahmut Nedim Paşa'nın gönderdiği haberi gözönünde tutarak bir süre saraya gitmemişti. Edirne valiliğine tayin olunduğu halde oraya gidişini de geciktirmesi Sadrazamı iyice kuşkulandırdığından, Mahmut Nedim Paşa, Mabeyn'e bir tezkere yollayarak Edirne'nin o zamanki önemli durumunu hatırlatmış, Mithat Paşa gibi Rumeli'de hizmetleri geçmiş, tanınmış ve sevilmiş bir vezirin vakit geçirmeden görevinin başına gitmesi için padişah hazretlerinin irâdesi istirham edilmiş ve dört gözle beklediği bu emir ve iradeyi çabucak çıkartmıştı.

Bütün bu olup bitenlerden Sultan Abdülaziz Han, Mahmut Nedim Paşa'nın Mithat Paşa'yı Edirne'ye niçin tayin ettirdiğini ve gitmesi için neden bu kadar telâş gösterdiğini sezinlemişti. Halkın ve ülke ileri gelenlerinin bir süredir ondan hiç memnun olmadıklarını öğrenmiş ve kendisini sadrazamlıktan uzaklaştırmayı zihninde kararlaştırmıştı.

Bütün bu olup bitenlerden dolayıdır ki perşembe günü saraya gelen ve huzuruna giren Mithat Paşa'yı olağanüstü bir iltifatla karşılamış ve kendisine şöyle sitem etmişti:

— «Paşa, Bağdat valiliğinden istifa ettiğiniz için size gerçekten çok gücenmiştim. Fakat, sonradan bu ayrılışınızın içyüzünü öğ-

rendim, bu sefer de istifanızı kabul ettiğim için canım sıkıldı.»

Sonra, onun Bağdat'ta yaptığı hayırlı ve verimli işleri bir sayarak kendisini övmüş, nihayet sözü sadrazam Mahmut Nedim Paşa'ya getirmişti. Paşa'nın memleket ve millet için gittikçe daha zararlı olan tutum ve davranışlarından memnun bulunmadığını açıklamış, onu artık görevinden uzaklaştırma zamanının geldiği hakkındaki kanaatini belli etmişti.

Mithat Paşa, bahse hiç bir şekilde şahsiyet karıştırmayarak ve hele Mahmut Nedim Paşa'nın —bir düşmanı olduğu için— aleyhinde bulunmaya tenezzül etmeyerek ülkenin son zamanlardaki durumundan ve bu durumun daha da kötüye gidişinden şikâyette bulunmuştu. Açıkladığı ve anlattığı konular gerçekten üzücü ve doğruydu. Bir gerçek de vardı ki bunların hepsinin sebepçisinin Sadrazam olduğunu herkes biliyordu.

Padişahla vezirin konuşmaları uzun sürmüştü. Bir vezirin hükümdarın huzurunda, bir ziyaretçi olarak, bu kadar uzun zaman kaldığı pek görülmemişti. Ayrılacakları sırada, Sultan Abdülaziz:

— «Buy'runuz, bu akşam istirahat ediniz, yarın yine görüşeceğiz,» diyerek Sadrazamlık makamına kendisini getireceğini belirtmişti.

Mithat Paşa'nın Mabeyn'den çıkıp arabasına binerek evine doğru yollanmasından beş dakika sonra, başmabeynci Hurşit Bey de üç çifte bir saray kayığına binerek Bebek'e, Mahmut Nedim Paşa'nın yalısına gitmişti. Görevi, sadrazamlık mührünü ondan istemek, yani azledilmiş olduğunu bildirmekti.

Gerçekten Hurşit Bey, Mahmut Nedim Paşa'dan mührü almış, önce saraya getirmiş, sonra bir faytona binerek götürüp Mithat Paşa'ya teslim etmişti.

Yanyalı Nuri Efendi'nin: «İstikbâlimiz emindir; çünkü Mahmut Nedim Paşa'nın tantana-i kûs-i ikbâli darbe-i çûb-i Mithat'le zevâle karîndir,» sözlerini söylediği anda idi ki zaptiye memurlarından Fesçi Arif adında biri, merdivenleri ikişer üçer basamak birden çıkarak:

— «Müjde, müjde!.. Mithat Paşa sadrazam oldu!.» diye haykırarak kendini odanın içine atmıştı.

Fakat bu Fesçi Arif, zabıta tarafından Mithat Paşa'nın ko-

nağını gözetlemekle görevlendirilmiş biri olduğundan, onun bu sözlerine ilk anda inanmamış, hatta arkadaşlara:

— «Dikkatli ve ihtiyatlı olalım; bu adam belki de Mahmut Nedim Paşa tarafından özel olarak gönderilmiştir. Adamın niyeti bu haberin bizler üzerinde yapacağı etkiyi öğrenip kendisine iletmek olabilir,» demekten kendimi alamamıştım.

Bunun üzerine, Kâzım Bey, öfkeyle herifin üzerine yürümüş, kulaklarından yakalayarak:

— «Mel'un, bizi de kündeden atmaya mı geldin?» diye olanca kuvvetiyle sarsmaya başlamıştı. Adamcağız, hem can acısıyla inliyor, hem de yemin billâhlar ederek anlatmaya çalışıyordu. Bir saat kadar önce başmabeynci Hurşit Bey, Mithat Paşa'nın konağına gelmiş, kendisini tebrik edip Sadrazam olduğunu bildirmiş, mührü teslim edip gitmişti. O anda paşanın konağının içi ailenin sevinç çığlıkları ile çın çın ötüyordu. İsterlerse bir adam gönderip durumu yerinde gördürebilirlerdi. Biçare adam, bunları söylemekle de yetinmiyor:

— «Gönderdiğiniz adam gidip gelinceye kadar beni burada bir odada hapsedin, yalansa istediğinizi yapın,» diyordu.

Kâzım Bey'in öfkesi geçmiş, adamcağızı bırakmıştı ki kapının önünde bir arabanın durduğu ve ardından da kapının çalındığı işitildi. Yukarıya acele acele bir kaç kişi çıkmaktaydı. Hepimiz merak ve heyecanla odanın kapısına yığılmıştık. Merdiven başında zaptiye müdür muavini Süleyman Bey (1) çok mutlu ve güler bir yüzle belirdi.

Hepimiz kendisini sevgi ve heyecanla karşıladık. Paşa, odaya girdikten sonra Mithat Paşa'nın sadrazamlığı müjdesini verdi. Hurşit Bey, sadrazamlık mührünü getirdiği vakit kendi Paşanın yanında bulunuyormuş; bizim Nazır Paşanın emriyle tutuklu bulunduğumuzu da daha önce kendisine söylemiş imiş. Mithat Paşa, mührü aldıktan sonra kendisine ricada bulunmuş, hemen bizleri bulmasını ve alıp konağına getirmesini istemiş. Bizi şurada burada arayıp nihayet bulan Süleyman Bey:

---

(1) Padişahımız Sultan Reşat hazretlerinin başmabeyncisi Lütfi Beyefendi'nin babası rahmetli Süleyman Paşa (Eserin yazarının notu.) Lütfi Simavî Bey'in anıları da «Osmanlı Sarayının Son Günleri» adı altında Hürriyet Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Ş.K.

— «Hemen hazırlanın, aşağıda araba bekliyor,» dedi.

Birlikte arabaya bindik, Mithat Paşa'nın konağına gittik.

Paşa, selâmlık bölümünden harem dairesine geçmek üzere, sofaya çıkmış bulunmaktaydı. İçten ve candan gelen duygularla kendisini tebrik ettik. O da neşeliydi. Bizimle şakalaştı:

— «Sizleri kurtarmak için işte sadrazam olduk,» sözleriyle bize iltifatta bulundu.

Yorgundu. Rahatsız etmemek için kısa bir süre sonra yanından ayrıldık.

Ertesi gün, cuma olduğu halde (1) âdetlere aykırı olarak Bâbıâlî açılmıştı (2). Öğleden önce, bütün hükûmet üyeleri orada toplanmışlar, biraz sonra da yeni sadrazam Mithat Paşa —Padişah hazretlerinin hattı hümayunu ile— gelmişti.

Sirkeci'den Bâbıâlî'ye kadar uzanan caddenin o günkü şenliği ve kalabalığı —denilebilir ki— İstanbul'da ne ondan önce, ne de ondan sonra bir daha görülmüştür. Binlerce medrese öğrencisi, binlerce diğer okul öğrencileri, müslüman olmayan azınlıkların öğrenci ve öğretmenleri hep birlikte caddenin bir tarafında yer almışlar; öteki tarafında da iki dizi halinde askerler sıralanmıştı. Kalabalık öyle yoğundu ki, ortalık «iğne atılsa yere düşmeyecek» durumdaydı. Cadde, ancak ortasından bir atlının geçebileceği oranda daralmıştı. Herkes gerçek bir bayram havası içinde birbirini kutluyor, heyecanlarını yenemiyenler, hiç tanışmadıkları halde kucaklaşıp öpüşüyorlardı. Artık orada tanıdık tanımadık diye bir kavram yoktu. O anda herkes birbirinin dostu, kardeşi, kader arkadaşı olmuştu.

Mithat Paşa, Dolmabahçe Sarayından, bir saray kayığı ile Sirkeci rıhtımına gelmiş; oradan —yine sarayın has ahırından yollanmış— bir ata binerek Bâbıâlî'ye doğru ağır ağır ilerlemeye başlamıştı. Halk, hep bir ağızdan: «Maşallâh; Allah seni millete ve memlekete bağışlasın..» diye haykırıyor, Paşaya alkış tutuyordu.

Ertesi gün, sürgünde bulunan Hüseyin Avni, Şirvanlızade Rüştü ve eski zaptiye nazırı Hüsnü paşaların affolundukları ilân

---

(1) Bilindiği gibi, Türkiye'de, 1935 yılına kadar, resmî tatil günleri cuma idi. Ş. K.

(2) Bâbıâlî, daha önce bir kere de, Yusuf Kâmil Paşa'nın sadrazamlığa getirildiği gün yine böyle cuma'da açılmıştı (Eserin yazarının notu.)

edildi. İstanbul'dan uzaklaştırılmak suretiyle taşraya tayin olunmuş bazı vezirlerin görevleri de tekrar İstanbul'a alındı. Bu arada Rasim ve Cevdet paşalar da Şarkî Karahisar'dan getirtildiler. Şirvanlızade Rüştü Paşa Evkaf Nazırlığı'na, Cevdet Paşa da Maarif Nazırlığına tayin olundu (1). Daha önceleri kendinden söz edilen Paris elçisi, Mustafa Reşit Paşa'nın oğlu Cemil Paşa Hariciye Nazırlığı'na getirildi. İzmir valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırılmış olan Sadık Paşa da maliye nazırı oldu.

Bu arada İzmir'de ve Selânik'te nümune olarak kurulmuş «Mahkeme-i Kebire-i Merkeziye»ler, lüzumsuz ve faydasız görülerek lâğvedildiği için, ben de Mahmut Nedim Paşa'nın bana lûtfu olan mahkeme başkâtipliğinden kurtulmuş oldum.

Mithat Paşa'nın iş başına gelir gelmez bu ilk icraatı, bir süredir tam bir kaynaşma halinde bulunan kamu oyunu oldukça huzur ve rahata kavuşturdu. İstanbul'da olduğu gibi vilâyetlerde de yeniden güven ve düzen kuruldu. Çünkü, gerçekten çılgınca denilecek bir tarzda, hemen her gün bir vilâyetten ötekine vali atanmaları yüzünden, buralarda artık iş görme imkânı kalmamış, herkes yarınının ümitsiz olduğundan çalışma istek ve güçlerini de yitirmişti.

Mithat Paşa'nın seksen günden ibaret olan bu ilk sadrazamlık dönemi —denilebilir ki— Osmanlı devletinde bu makamı işgâl eden devlet adamlarından pek azının karşılaştığı zorluklar ve çıkmazlarla doludur. Çünkü, Mahmut Nedim Paşa devlet mekanizmasının hemen bütün çarklarını zedelemiş, işlemez hale getirmişti.

Bir kere, İstanbul'un o zamanki ünlü bankerlerinden Köçek Oğlu Agob aracılığıyle, Avrupa'dan on milyon liralık borç almak, daha Âlî Paşa'nın yerine geçer geçmez yaptığı ilk iş olmuştu.

Devletin otuz milyona yakın olan bütçesi, zaten her yıl iki buçuk milyon kadar bir açık verdiği halde, bu yeni borcun faizlerinin de eklenmesiyle bu açık üç buçuk milyonu aşmıştı. Bu yüzden maliye işleri büyük bir bunalım içindeydi. Halk, yeni hükûmet-

(1) *Cevdet Paşa, Mithat Paşa'nın bu iyiliğine kemlikle karşılık verecek, ileride İkinci Abdülhamit zamanında, Yıldız Sarayında kurulan mahkemede Mithat Paşa'yı yargılayacak ve onu ölüme mahkûm eden kişiler arasında yer alacaktır. Ş. K.*

ten, özellikle o yeni hükûmetin başkanı bulunan Mithat Paşa'dan —ötekilerin yanında— öncelikle bu maliye işinin haline yoluna konulmasını bekliyordu. Böylelikle ülkede kendini derinden derine hissettiren ekonomik bunalımlara da bir son verilmesini istiyor ve umuyordu.

Mahmut Nedim Paşa, bütçe hazırlatma işinde, bir hükûmet başkanına hiç de yakışmayacak çirkin tutumlarda bulunmuş, Bâbıâlî'de özel bir komisyon kurdurup bu komisyona hazırlattığı 1872 yılı bütçesinde gelir ve giderleri —dayanaksız olarak— denk gösterttikten başka, yarım milyondan fazla da gelir fazlası çıkartmıştı. Aslında bu hesap, düpedüz yalan ve yanlıştı. Ama, o bu suçunu, herkesten fazla korktuğu, Padişaha sezdirmemek için saraya —normal tahsisatının dışında— yüz bin lira da ayrı bir para yardımında bulunmuştu. Bu rüşvetten başka şey değildi. İşin daha da garip tarafı vardı. Güya gelir fazlası olan o yarım milyonun 350 bin lirası ile de İngiltere'ye bir savaş gemisi ısmarlanmıştı.

Bu savaş gemisi meşhur Mesudiye zırhlısıdır ki, tabiatıyle taksitleri zamanında ödenemediğinden, İngiltere onu satılığa çıkarmıştı. Yine, garip bir tesadüftür; bu satılma olayı da Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadrazamlığı zamanına rastlamıştı. Yani, bu ne yaptığını bilmez devlet adamı, ilk seferinde giriştiği veballi ve asılsız bir işin sorumluluğundan kurtulamamış, ikinci seferinde bütün heybetiyle gelip omuzlarına çökmüştü.

Hele Mahmut Nedim Paşa'nın, temelleri tamamıyle uydurma birtakım hesaplara dayalı bulunan bütçe denkliği, o yıl alınan yeni borçlarla büsbütün düzenini yitirmiş ve yukarıda belirtildiği gibi açık üç buçuk milyonu geçmişti. İşin düşündürücü taraflarından biri de şudur. Mahmut Nedim Paşa'nın bütçe ıslâhatı için kurduğu komisyonun üyeleri o zamanın en seçkin devlet adamlarından sayılan Saffet, Kâni ve Cevdet paşalardan meydana gelmekteydi. Bu paşaların, alt komisyon çalışmalarını nasıl olup da onayladıklarını anlamak doğrusu gerçekten güçtür.

İşte, Mithat Paşa, böyle hayâli bir bütçe ile devlet hazinesinin para yerine hava ile dolu bulunduğu bir dönemde sadrazamlık görevine gelmişti. İşi inceletip korkunç gerçeği anlayınca derin bir şaşkınlığa düşmüş, uzunca bir süre ne yapacağını kestiremeden öylece kalakalmıştı.

Kabine işe el koymuş, meseleyi enine boyuna müzakere et-

mişti. Öte yandan, Avrupa'dan alınmış borç paradan yüz bin lirasının nereye harcandığı konusunda en küçük bir bilgi ve belge yoktu. Bunun üzerine, adı geçen komisyon üyelerinin mahkemeye verilmesi kararına varılmış, durum da bir yazıyla Padişaha bildirilmişti. Padişahın da onaylaması üzerine sorumlular Bâbıâlî'ye çağrılmışlar ve hükûmet üyelerinin önünde sorguya çekilmişlerdi. Sonunda, komisyon üyeleri yüz bin liranın harcanma yerini gösterememiş, bunun kendi zimmetlerinde olduğunu kabullenmişlerdi. Neticede, kendilerine lâyık görülen ceza yine de çok hafifti: Başka bir işlem görmeyecekler, sadece bu parayı devlete iade edeceklerdi.

Ancak, işin başka bir yönü vardı. Bu yüz bin liranın, saray masraflarına yardım olarak peşinen mabeyne gönderilen para olduğu anlaşılınca işler çatallaşmıştı.

Şimdi, karşı taraf ortaya büyük bir silâhla çıkmıştı. Aslında, bu yüz bin liranın üstünde durulmaması gerekirken, yeni hükûmetin, daha doğrusu Mithat Paşa'nın bunu ısrarla takip etmesinin özel bir amacı vardı: «Paşa sarayı halkın gözünde israfla ve sefahetle suçlamak istediği için bu meseleyi büyütüyor» yollu bir söylenti ortaya atılmıştı. Böylelikle padişah ve saray mensupları kışkırtılacak, yeni sadrazamın aleyhine dönüştürülecekti.

Mithat Paşa, durumu anlayınca Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan'a özel bir mektup yazmış, aslâ bir maksadı bulunmadığını bildirmiş, durumun Padişaha da iletilmesini istirham etmişti. Neticede Padişah, adı geçen yüz bin liranın saraya verildiğini bildiren ve bu hesabın üzerinde durulmasını isteyen bir yazıyı Bâbıâlî'ye yollamış, mesele de kapatılmıştı. Mesele kapatılmıştı ama, bu olay Abdülaziz'in Mithat Paşa'ya karşı beslediği sempatiyi de bir hamlede sarsmıştı.

Bunun ilk belirtisi şöyle olmuştu: Mahmut Nedim Paşa'nın, bu yüz bin liranın dışında, devlet bütçesinden kendi cebine ve yakınlarına aktardığı daha bir sürü para takıntısı ortaya çıkmıştı. Eski sadrazam bunların hemen hepsine de «Saray-ı Hümayun'a Hizmet» gibi bir kulp takmıştı. Bunları iyiden iyiye inceleyen ve gerçek olduğuna kanaat getiren Mithat Paşa'nın —yaratılıştan sahip bulunduğu cesaret ve hamiyet duygusu gereği olarak— Mahmut Nedim Paşa'nın yakasını kolay kolay bırakmayacağı anlaşılmıştı. Bundan dolayı, onun büyük iyiliklerini gören ve yaltak-

çılığını bir türlü unutamayan Padişah, kendisini Edirne valiliğine tayin ettirmiş, mahkemeye verilmek belâsından kurtarmıştı. Bu Edirne valiliği meselesi Mithat Paşa'ya karşı bir çeşit tarziye de sayılabilirdi. Çünkü, Mahmut Nedim Paşa, Edirne valiliğine tayin ettirerek İstanbul'dan uzaklaştırmaya kalktığı Mithat Paşa'ya sadrazamlığı kaptırdıktan başka o yere şimdi kendi gidiyordu.

Gerçi, onun en büyük düşman bildiği Mithat Paşa'nın bu Edirne'ye tayin konusunda hiç bir rolü yoktu; ona kalsaydı, değil bir valiliğe yollamak, kendisini derhal mahkemeye verecekti. Bu tayin işini, sırf eski sadrazamını korumak için Padişah düşünmüştü. Fakat, Mahmut Nedim Paşa, her şeye rağmen, bu görevlendirmeyi kendine bir hakaret olarak kabul etmekteydi.

Namık Kemal Gelibolu'ya Gidiyor

Mithat Paşa, Namık Kemal'in Gelibolu'ya gitmesini faydalı görüyordu. Şurası muhakkak ki, kendi bu faydaya inanmıyordu. Ancak, çevresindeki bazı kimselerin ve dostlarının bu konudaki —iyi niyetli gözüken— ısrarlarına mağlûp olmuş, ya da mağlûp olmayı gerekli bulmuştu.

Mithat Paşa, Namık Kemal için istenilen kefillik meselesini resmen kendi üstüne aldırarak onu bu gaileden kurtardı. Sonuç olarak, Namık Kemal, 1872 yılı eylül ayının yirmi altıncı perşembe günü, Gelibolu'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Bu ayrılışta yeni hükûmetin de gitmesi için yaptığı ısrarların önemli bir rolü vardır.

Ertesi sabah, ünlü vatanseverin bindiği vapur Gelibolu önlerinde demirledi. Biz de kendisiyle birlikte idik. Şehrin ileri gelen memurları, eşrafı ve öteki hatırlı kişileri kendisini karşılamak üzere sahilde bekliyorlardı. Hep birlikte kıyıya çıktık.

O gün ilk işimiz olarak Yazıcızade Mehmet Efendi'nin türbesini ziyaret ettik. Çünkü, Gelibolu'nun değişmez bir geleneği imiş, oraya ilk gelenler mutlaka burayı ziyaret ederlermiş. Biz de buna uymakta bir sakınca görmedik. Bana kalsaydı ve hele o zaman Gelibolu mevlevihanesinin şeyhi bulunan seçkin mevlevilerden Hüsamettin Efendi'nin aşırı rica ve ısrarları olmasaydı, kasabanın garip gördüğüm bu geleneğini uygulamaktan Namık Kemal'i menederdim. Çünkü, bölgenin en büyük idare âmirliğine tayin olunmuş bir kimsenin, daha hükûmetteki resmî görevine başlamadan

bir türbeye gitmesi hiç de hoş bir şey değildi. Kaldı ki türbeyi ziyaret etmeden önce daha başka özel protokol kuralları da varmış: Binanın bitişiğindeki hamamda bir güzel yıkanmak ve boy abdesti almak da gerekliymiş. Bereket versin ki, Namık Kemal, kendisine yapılan bu ikinci teklifi kabul etmeyi yersiz ve gereksiz gördü.

Türbede Yazıcızade'nin bizzat kendi elyazısıyle yazılı olan ünlü eseri «Muhammediye» sini de ziyaret ettik. Eserin yazarı kitabındaki bazı mısrâları çizmişti, dolayısıyle bunlar okunamaz hale gelmişti. Fakat, halkın boş inançlarına bakın ki onlar buna da bir kulp takmışlardı: Üstü çizili olan bu mısrâların kendilerine özgü birtakım sırları vardı ve bu sırlarda birtakım kerametler gizliydi. Biz ne böyle bir sırra, ne de onun kerametine inandığımız için şöyle bir bakıp geçiştirdik. Belliydi ki eserin sahibi onları beğenmemiş ve karalamıştı, işte o kadar. Lâkin siz gelin de bunu halka anlatın!..

Yazıcızade'nin türbesinde eskilerin «Rık'a» dedikleri yazı çeşidiyle yazılmış bir murakka (1) asılıydı. Bu yazı, sanki çelik bir kalemle çizilmiş gibi, son derece sağlam ve zamana meydan okur bir görüntüydü.

Her neyse, bu ziyaret angaryalarını tamamladıktan sonra mutasarrıf için hazırlanmış bulunan konağa gittik. Bu konak bütün Gelibolu dolaylarını kapsayan bir görünüme sahip, denizden oldukça yüksekte bir yalıydı. Eskiden burada Fransız konsolosu oturmaktaymış. Biz gelmeden kısa bir süre önce o görevinden ayrılıp ülkesine dönünce halk, bu yapıyı mutasarrıf konağı haline getirmiş.

İşte, Namık Kemal, sabah - akşam doğanın iki şiirsel tablosunu ufuklara çizen gün doğuşunu ve gün batışını o yalının penceresinden uzun uzun seyreder, derin hayâllere ve düşüncelere dalar, sonra bunların ürünlerini eser halinde ortaya koyardı. Sanatçı, belirli eserlerinin bir kısmını ya burada yazıp tamamlamış, ya da temellerini atmıştır. Ünlü Gelibolu tasvirlerinden başka **«Osmanlı Tarihi»** (2) adlı eserini de burada kaleme almaya baş-

---

(1) Birbirlerine yapıştırılarak kalınlaştırılıp sertleştirilmiş özel kâğıtlar üstüne yazılı, hattatlık hüneri taşıyan süslü yazılara verilen ad. Ş. K.

(2) Namık Kemal'in «Osmanlı Tarihi» Hürriyet Yayınları «Tarih Dizisi»nde yayınlanmıştır. Ş. K.

lamıştır. Gelibolu ki, Osmanlıların Rumeli yakasındaki ilk köprübaşları idi ve burada o köprübaşlarını ilk tutanların mezarları vardı; Namık Kemal, elbette en çok bu memleket köşesinden duygulanacaktı. Zaten, bunun sonucudur ki, sonraları oraya gömülmesini vasiyet edecektir.

Bir hafta kadar Namık Kemal'le birlikte Gelibolu'da kaldım. Sonra onu, görevi ve sevdiği halkla baş başa bırakarak İstanbul'a döndüm. Niyetim yeniden asıl mesleğim olan basına yönelmekti. Tamamıyle kendimin olan bir gazete çıkarmayı tasarlıyordum. İstanbul'dan ayrılmadan önce **Sirâc** adlı bir gazete çıkarmak için ilgili makama başvurmuştum. Bunun gerekli işlemleri hemen hemen tamamlanmış, sadece matbuat kaleminden izin tezkeresinin yazılması kalmıştı. Fakat daha önce Ahmet Mithat Efendi'nin iznini alarak yayınlamış olduğu **Devir** adındaki gazete henüz ilk sayısından sonra kapatıldığından bizim **Sirâc**'ı alevlendirmemize müsaade edilmemişti (1).

Dolayısıyle İstanbul'a döner dönmez, vaktiyle Âşir Efendi adında birinin salt tarım konularına özgü olarak çıkarıp sonra yaşatamadığı gazeteyi siyasî yayın organı haline getirerek iki yıl için kiraladım.

Bu gazete, o zamana göre, tam anlamıyle bir muhalefet gazetesi tarzında yayımlanıyordu. İçindeki yazılar baştan başa hükûmetin icraatını acı bir dille eleştirmekteydi. Bundan dolayı, halk tarafından çok tutulmuştu.

Doğrusu hükûmet de kendini yerdirmek için âdeta elinden gelen fırsatı kaçırmamaktaydı. Benim Gelibolu'dan dönüşümden on beş gün kadar sonra Mithat Paşa, düşmanlarının ve sarayın entrikalarına kurban giderek sadrazamlık makamından ayrılmış, yerine Mütercim Rüştü Paşa getirilmişti.

Mithat Paşa'nın sadrazamlıktan ayrılışı için iki sebep gösterilebilir: Bunlardan birincisi, Mahmut Nedim Paşa'nın şu meşhur yüz bin lira meselesi yüzünden, saraya menfi telkinlerde bulunup alttan alta fesatlar yürütmesi ve Padişahın bunların etkisi altında kalıp kısa zamanda ondan yüz çevirmesidir.

---

(1) Sirâc kelimesi kandil anlamına gelmektedir. Yazar, alevlendirmek sözünü kullanarak kelime oyunu yapıyor. Ş. K.

İkincisi ise, Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın dış borçlanma yapabilmesi için, Sultan Abdülaziz'den ferman koparmakta gösterdiği ısrardır. Sultan Abdülaziz, çevresinin baskısıyla bu fermanı vermeye razı olmuş, fakat sadrazam Mithat Paşa buna şiddetle karşı koymuştur. Padişah, «Benim emrim nasıl olur da yerine getirilmez?» diye direnirken Mithat Paşa kendisine şu cevabı vermiştir:

— «Padişahım, elbette ki sizin emrinizi dinlemekle yükümlüyüm. Ancak, Mısır Hıdivine bu izni vermek bu ülkenin mutlaka elimizden çıkmasına yol açacaktır. Yarın bu adam borcunu ödeyemeyecek, kendisine borç veren Avrupa devletleri ise bunu fırsat bilip orayı işgâl edecekler, devletin başına büyük dertler açılacaktır.»

Bunun üzerine, Sultan Abdülaziz, verdiği emri geri alamayacağını, hiç olmazsa yaptığı vaadin bir münasip zamana bırakılması yolunda ikinci bir ferman göndermesinin uygun olacağını söylemiş, Mithat Paşa da bunu kabul etmiştir. Denildiği gibi Padişah, Hıdiv İsmail Paşa'ya, kendisine verdiği izni geri almadığını, ancak bunun ileride uygulanmasını istediğini bildiren yeni bir ferman yazmış, bu ferman özel bir vapurla mabeyn kâtiplerinden Hilmi Efendi eliyle Mısır'a gönderilmiştir. Öte yandan İsmail Paşa, kesin olmayan ve belirsiz bir zamana dönük bulunan bu fermanı kabul etmemiştir. Hilmi Efendi, durumu telgrafla saraya bildirince bu sefer Abdülaziz Han, kesin ve hemen geçerli ikinci fermanı yollamıştır. Bu davranış, Osmanlı devletinin şan ve şerefini zedeleyici olduğu gibi, Mithat Paşa'nın kendi kişiliği için de ağır bir darbe olmuştur.

İzmit Demiryolunun Açılması

Mithat Paşa, o sıralarda, bir yıldır yapımına başlanmış İstanbul - İzmit demiryolunun nasıl yürütülmekte olduğunu yakından incelemek üzere İzmit'e gitmişti. Yanında Nafia (bayındırlık) nazırı Ethem Paşa, daha başka birkaç nazır da vardı. Ancak, bu gidiş bir açılış töreni için değildi. Belki, her yerde olduğu gibi, yaklaşan açılış töreninin hazırlıklarını da gözden geçirmek için yapılmış küçük bir geziydi. Çünkü, açılış töreninin, memleketin

hükümdarının izni alındıktan sonra, isterse kedisinin de huzurunda, yapılacağını elbette Mithat Paşa da bilirdi.

Ancak, ne var ki zaten Padişahın sadrazama öfkeli bulunduğunu bilen, bundan yararlanmayı öngören bazı fesatçılar durumu Sultan Abdülaziz Han'a son derece mübalâğalı aksettirmişler, kendisinin Paşa'ya karşı duyduğu bu öfkeyi arttırmışlardı. İzmit'e gidip gelişinin ertesi gün Mithat Paşa, makamında devlet işleriyle meşgulken, saraydan bir görevli çıkagelmiş, mühürü istemişti. Mithat Paşa, sükûnetle mührü teslim etmiş, sonra da kalkıp evine yollanmıştı.

Bu İzmit seyahati, sadrazamın azli için hem basit, hem de gülünç bir bahane idi. Mithat Paşa'nın yerine Mütercim Rüştü Paşa sadrazamlığa getirildi. Ancak, o da bu görevde dört aydan fazla kalamayacaktı; çünkü Mahmut Nedim Paşa'nın gizli fesatları sürüp gidiyor, Âlî Paşa zamanında ona dokunmaktan çekinen Padişah, şimdi bir yıl içinde üç dört sadrazam değiştirerek kendini milletin gözünde harcıyordu. Bu tutumu ise üç beş yıl sonraki kötü kaderinin çevresinde örülen ağlardan başka bir şey değildi.

Mithat Paşa'nın, devlet mekanizmasını bilgili ve güçlü ellerine alışının üstünden daha üç ay bile geçmeden, böyle birdenbire azledilmesi, halk üzerinde son derece kötü bir etki yaratmıştı. Halk yığınları, ses çıkaramamakla birlikte derin bir ümitsizliğe ve ye'se gömülmüştü.

Olaydan en fazla kuşkulanan ve bunu açıkça belirten, o zamanlar gerçekten çok hamiyetli gençler olarak ün yapan, medrese öğrencileriydi. Bunlar yer yer, öbek öbek toplanıyor, gösterilere girişmek için hazırlanıyorlardı. Ancak, hocalarının kendilerini şu bunalımlı günlerde böyle davranışlara girmemeleri yolundaki uzun nasihatları biraz teskin etmişti. Bir de, o günlerde sayıca çok azdılar. Çünkü «Üç aylar» içinde bulunuluyordu ve öğrencilerin onda dokuzu —âdet olduğu üzere— memleketin dört köşesine dağılmışlardı. Durum böyle olmasaydı, sonuç her halde çok ağır davranışlara kadar uzanabilirdi. Nitekim, bundan üç yıl sonra, Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlıktan ikinci defa düşürülmesine, onların bütün İstanbul'u kaplayan ayaklanmaları sebep olacaktır.

Benim **Hadika** (1) adlı gazetemin yayınlanması bu sıralara rastlar. Öte yandan, Mahmut Nedim Paşa zamanında kapatılmış olan **İbret,** Mithat Paşa zamanında yeniden yayınlanmaya başlamıştı. Namık Kemal Gelibolu'dan hem **İbret**'e, hem de benim **Hadika**'ma yazılar gönderiyordu. **İbret**'teki yazılarında (b.m.) harflerini, benim gazetemdeki yazılarında ise (n.k.) harflerini imza olarak kullanıyordu. Biri «baş muharrir»in, öteki «Namık Kemal»in ilk harfleriydi. Devlet memuru olduğu için, Namık Kemal imzasını açıkça kullanmıyordu ama, herkes ateşli havasından ve seçkin üslûbundan bu yazıların kimin olduğunu anlıyordu. Dolayısıyle, bizim iki gazetemiz öteki bütün gazeteleri gölgelemeye başlamıştı. O sıralarda İstanbul'un öteki gazetelerinin başta gelenleri: Ali Efendi'nin çıkardığı **Basiret** ile, genellikle hükûmeti destekleyen **Hakayık-ul Vekaayi** ve kırk yıllık **Ceride-i Havadis**'ti. **Hakayık**, kelimenin tam anlamıyla, satılmış bir yayın organıydı. Mahmut Nedim Paşa iktidarda iken devamlı ondan para alırdı. Ondan sonra da Mısır Hıdivi İsmail Paşa tarafından beslenmeye başlanmıştı. **Basiret,** bağımsız bir gazete görüntüsündeydi. **Gerçi** Alman-Fransız savaşında Almanya tarafını tutan yazılar yazdığı için —savaşın bitiminden sonra— Bismark tarafından Almanya'ya davet edilmiş, bir ay ağırlanmış, kendisine o zamana göre en iyisinden matbaa makineleri de hediye edilmişti; fakat her şeye rağmen belirli bir okuyucusu yoktu; kendi yağıyla kavrulmaya çalışıyordu. **Ceride-i Havadis**'e gelince: bu zaten yarı resmî, yarı hususî karakter taşıyan bir gazeteydi. O yüzden hemen hemen hiç okunmuyordu.

Gelibolu'da Sokak Köpekleri Olayı

Namık Kemal'in Gelibolu'ya gittiği ilk günlerde birkaç olay meydana gelmişti. Şehirde önce bir kadın, sonra bir çocuk kuduz köpekler tarafından ısırılmış, biçarelerin her ikisi de kudurarak feci şekilde can vermişlerdi.

Birinci olayda ben, daha oradaydım. Gerçi kuduz köpek, halk tarafından bulunup öldürülmüştü ama, hayvan daha önce başka köpekleri de dalamış olduğundan kuduz olayları birbirini izleyip duruyordu.

---

(1) Bahçe, güzel ağaçlarla süslü koru anlamına. Ş.K.

Namık Kemal, bu duruma son vermek için —mümkün olduğu kadar— insanî bir çare bulmuştu: Köpeklerin erkeklerini ve dişilerini ayırtarak bunların bir kısmını, Gelibolu'nun üst tarafında tamamiyle boş bir arazi olan Kalata'ya, öteki kısmını da karşı kıyıdaki Lâpseki kasabasına yollatmıştı. Böylelikle onları öldürmeksizin, tabiî bir yolla soylarını söndürmeyi daha uygun bulmuştu (1).

Ne var ki bu olay, hiç akılda olmayan bazı problemlere sebep olmuştu. Meşhur Kayserili Ahmet Paşa, On İki Adalar (2) ordu müfettişi olarak, Çanakkale'de oturmaktaydı. Bu zat, Namık Kemal'in köpekleri Lâpseki'ye göndermiş olmasını kendisi için ağır bir hakaret saymış, durumu İstanbul'a şikâyet etmişti. Bunun üzerine, zamanın sadrazamı Mütercim Rüştü Paşa, olayı inceletmiş, fakat konunun ciddi bir yönünü görmediği için Kayserili Ahmet Paşa'nın şikâyeti ile ilgilenmemişti. Ahmet Paşa, sadrazamdan fayda gelmediğini görünce, bu sefer padişahın annesi Pertevniyal Sultana başvurmuş, onun işe karışmasıyla Namık Kemal'i Gelibolu'daki memuriyetinden azlettirmişti (3).

---

(1) Namık Kemal —ilk gençliği ile çocukluktan kurtulma yaşları arasında— büyükbabası Abdüllâtif Paşa ile Kars'ta bulunurken, bir gün bazı memurlarla birlikte ava gitmiş, bir karaca vurmuştu. Koşup vurduğu hayvanın yanına varınca da onun gebe ve doğurmak üzere olduğunu görmüştü. Kurşun yiyen hayvan, can acısıyla debelenirken, o sarsıntı arasında yavrusunu yarıya yarıya doğurmuştu. Karaca, hem can çekişiyor, hem de yavruyu yalamaya çalışıyordu. Bunu gören Namık Kemal hıçkırarak ağlamış, bir daha da avlanmaya tövbe etmişti. Ondan sonra ise hayvanlara karşı daima derin bir acıma duygusu beslemişti. Ş. K.

(2) Metinde «Cizair-i Bahr-i Sefid» olarak geçmektedir. Ege'de, başta Midilli ve Rodos olmak üzere on iki büyük ada ile öteki daha küçükleri imparatorluk zamanında bir vilâyet idaresi altında birleştirilmiş ve bu adla anılmıştı. Elimizden çıkmadan kısa bir süre önce bunlara «On İki Adalar» denilmeye başlanmıştı. Ş. K.

(3) İstanbul'da, Aksaray'daki camiyi ve yanındaki okulu yaptıran sultan. Pertevniyal Sultan, bir padişah annesi olarak, son dönemde devlet ve hükûmet işlerine —az da olsa— karışan tek kadındır. Bugünkü Pertevniyal Lisesi, onun yaptırdığı okulun yerine kurulmuştur, bu yüzden onun adını taşımaktadır. Ş. K.

Bu durum Namık Kemal'in camna minnetti. Azli haberini alır almaz hemen tasını tarağım toplayıp İstanbul'a gelmiş ve **İbret**'e yeniden imzasıyla yazılar yazmaya başlamıştı. Onun olgunluk çağının en güzel ürünleri olan ve çok yaygın konuları kapsayan en güzel makaleleri işte bu dönemde yazmış olduklarıdır ki, bunların pek çoğu sonradan okul ve edebiyat kitaplarında yer almıştır.

Namık Kemal, İstanbul'a geldikten sonra, yeniden basın hayatına girdiğini, İbret gazetesinde çıkan şu yazısıyle kamuoyuna açıklamıştı:

«Ben, kendimi sadece vatana hizmet etmek için bu dünyaya gelmiş bilenlerdenim. Vatana hizmet etmek için en elverişli yollardan biri de gazeteciliktir. Bundan dolayı, ben, elim kalem tutmaya başladığı günden itibaren, kendimi bu yola adamışımdır.

Gazeteciliğe başladığım ilk zamanlar bu meslekte beni en üzen ve yoran nokta, duygu ve düşüncelerimi olduğu gibi aktaramayıp onları gizlemeye çalışmak ve bunun sonucu olarak durmaksızın vicdanımla didişmekti. Herhangi bir fikri biraz belirli bir dozda söylediğim zaman ise daima kınanmaktan, hırpalanmaktan başka elime bir şey geçmezdi.

Yayına başladığım ilk zamanlar, devletten hiç bir yardım görmeyen bir gazetenin masraf defterlerini görenler, herhalde beni sırf basma masrafı vermek için yazı yazmaya merak salmış bir adam gözüyle görmüşlerdir. Zaman olmuştur ki bu memlekette bir gazetenin günde sadece 60 nusha bastığı da görülmüştür (1). Fakat, gariptir ki, bu adam —yani ben— böyle zamanlarda bile gazetenin başından ayrılmayı aklına getirmemiştir (2).

Garip bir haldir ki, devlet gazetelere önemli bir gözle bakmaya başladıktan sonra, halk da bunların önemli şeyler olduğunu anlamış ve ilgisini artırmıştır. Daha kısa bir süre önce üç yüz nushayı son sınır olarak kabul eden kalem sahipleri, bugün üç

---

(1) Rahmetli Agâh Efendi'nin çıkardığı Tercüman-ı Ahvâl *kastediliyor. Bu gazete ilk zamanlar iki bin satarken, sonraları satış azala azala 60'a kadar düşmüştü (Eserin yazarının notu.)*

(2) Namık Kemal'den başka, maarif nezareti kâtiplerinden ve rahmetli Kemal Paşa'nın yetiştirdiği değerli gençlerden Hasan Suphi ve «Mir'at» *adlı dergiyi çıkaran Refik Bey de o tarihte* Tercüman-ı Ahvâl'*e para almaksızın yazı yazmaktaydılar (Eserin yazarının notu.)*

bin nüshayı bile azımsamaktadırlar. Demek ki gazetecilik bizde de gittikçe bir meslek halini almakta ve rağbet görmektedir (1).

Bugün, artık o dereceye gelinmiştir ki bir adam neredeyse sadece kalemine dayanarak geçinmeyi göze alabilecektir (2).

Gerçi, eski sadrazamlardan Âlî Paşa'nın çıkardığı kanun kuvvetindeki kararname, gazetelerin başına kaza ve kader kurşunları yağdırmak için bir çeşit mitralyoz niteliği taşımaktadır. Bundan dolayı, memleketimizde hiç bir gazetenin bugünden yarına kadar yaşamak konusunda hemen hiç bir garantisi bulunmamaktadır. Ama, değil mi ki birçok gençlerimizde böylesine yurt ve uluş aşkı, özgürlük duyguları vardır, nasıl olursa olsun, onlar her tehlikeyi ve yoksulluğu göze almış durumdadırlar. Bu şevk verici tutum göz önünde tutulursa, elbette gazetecilik konusunda da yarından ümitli olmak gerekir.

Kendi hesabıma, geçimimi daima gazetecilikle sağlamak arzu ve emelinde bulunanlardanım. Ama, tutalım ki gazete benim için bir geçim aracı değil de, geçimimi engelleyecek bir araç olsun, yine de gazetecilikten el çekmeyi gönlüm aslâ istemez.

Gazete, öyle bir şeydir ki bütün vatam sanki bir dostlar meclisi haline getirebilmektedir. Öylesine bir dostlar meclisi ki, içinde herkesin meramını dinleyebilmek pek mümkün değilse de, meramları herkese duyurmak pekâlâ mümkündür ve hatta kolaydır. Durum bu iken, bir süredir istediğim gibi yazamadığım, yazdıklarımda da adımı serbestçe kullanamadığım için gerçekten üzgünüm. Beni böyle olmaya, birtakım kimselerin birbirini izleyen cebir ve zorlamaları mecbur kılmıştır. Şahısların cebir ve zorlamaları yanında temsil ettiğim görevin cebir ve zorlamasını,

(1) *Rahmetli Şinasi,* Tasvir-i Efkâr*-ı çıkardığı zaman bin beşyüz nüsha basılıyordu. Şimdi Ayan meclisi başkanı olan Sait Paşa hazretleriyle giriştikleri bir tartışma sebebiyle, baskı sayısı bir misli artmıştı. Bu baskı sayısı sonra da uzun bir süre devam etti. Namık Kemal zamanında aynı gazetenin tirajı vakit vakit on bini buldu. Hem de* Tasvir-i Efkâr *öteki gazetelerden daha pahalıydı ve nüshası altmış paraya satılıyordu (Yazarın notu.)*

(2) *Namık Kemal'in bu cümlesi ile, eserin yazarının yukarıdaki notu, Türkiye'de gazeteciliğin nereden nereye kadar geldiğini gösteren çok belirgin birer belgedir. Ş. K.*

zamanın şartlarının cebir ve zorlamasını katmak yerinde olur. Böylelikle, kendi gücümden çok daha üstün birkaç gücün pençesinde kıvrandığımdan dolayı, sanırım ki yazamamak konusundaki mazeretimi milletim ve halkım kabul eder. Kaldı ki o durumda ve zamanda bile kendimi yazı işlerinden bütünüyle çekmiş değildim. İmkânların elverdiği kadar yine de yazıyordum.

İşte, şimdi yeniden çok sevdiğim bu mesleğe dönmüş bulunmaktayım. Yazı yazmaktaki güçsüzlüğümü itiraf etmekle birlikte, yine de İbret'in başyazarlığını üzerime almış durumdayım. Yapacağım iş sadece başyazarlıkla da kalmayacak, bunun dışındaki öteki her türlü yazılarla da meşgûl olacağım. Görülüyor ki çalışma alanım çok geniştir. Bu yüzden —elimde olmayarak— meydana gelecek bazı kusur ve hatalardan dolayı, bütün okuyuculardan şimdiden özür dilerim.

İbret'i ilk olarak çıkarmaya başladığımız zaman, bir yazımın başlığında «İstikbâlimiz Emindir» demiş ve bu konuyu pekiştirmek için birkaç delil de göstermiştim. Zaman, bu iddiamın doğruluğuna çok açık seçik bir belge daha ilâve etti. Şöyle ki:

Şu son on bir ayda öyle bir idare dönemi geçirdik ki, tarihimizin pek az dönemi bunun kadar bunalımlarla dolu geçmiştir. Öyle ki Rus kazak süngülerinin Silivri'de, suvari bayrakları Kütahya'da (1) göründüğü zamanlarda bile bu kadar şiddetli bunalımlar geçirmemiştik. Devletimiz bu son on bir aylık tehlikeli dönemi bile yıkılmadan atlattığına göre demek ki, her şeye rağmen, çok sağlam bir yapıya sahiptir ve bu yüzden şimdiki zamanımız da, geleceğimiz de tabiatıyle emindir.

Şunu söylemek ve belirtmek istiyoruz ki çözüntü ve çöküntü kabiliyeti devletin temel yapısında değil, olsa olsa o devleti yöneten adamlardadır. Bununla birlikte, bugün böyle kötü bir kabiliyet onlarda bile göze çarpmıyor. Şimdi, artık devletin çözüntü ve çöküntüsünü düşünüp arzulamak kuzeye, dolayısıyle devlet adamlarının aynı duruma gelmesini özlemek de o kuzey devletinin taraftarlarına kaldı.

Bununla birlikte, kimse «İstikbâlimiz emindir» diye düşünerek bugünkü durumdan memnun kalmamalıdır. İnsanlığın ama-

(1) *Namık Kemal Mısır ordusunun adını doğrudan doğruya anmaya tenezzül etmiyor. Ş. K.*

cı, bir teviye aynı daire içinde dönüp dolaşmak değil, daima ve daima ileriye gitmektir. İstikbâlimizin emin olması için bu zorunludur. Kaldı ki sadece şimdiki durumumuzun sürüp gitmesi bile buna bağlıdır. Ne söylemek istediğimi ileride daha etraflı olarak açıklarım.»

Kemal

* * *

Namık Kemal, bu yazısını yayınladığı güne kadar, **İbret**'e yolladığı yazılara (b.m.) imzasını koyuyordu. Bu yazıda ilk defa adını kullanışı, halkı ve kamu oyunu çok memnun ettiyse de, hükûmet adamları bundan hiç de memnun olmadılar. Hele, sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, Namık Kemal'in adını böylece açıkça ilân etmesinden büyük tedirginlik duydu.

Hükûmet üyeleri, başta Sadrazam olmak üzere, kuşkudaydılar. Kısa bir süre içinde onun mutlaka siyasî bir olaya sebep olacağından korkuyorlardı.

Evet, Namık Kemal'in talihi buydu. O günlerde iktidarda bulunan Mütercim Rüştü Paşa, genellikle, siyasî özgürlüğe eğilimli bir adamdı ve Namık Kemal'i sevmez değildi. Fakat, işte o bile kendisinden ve yazdıklarından kuşkulanıyor, uygun bir şekilde susturmayı zihninden geçiriyordu. Öyle bir siyasî talihi vardı ki Namık Kemal'in, ne zaman millet ve memleket aşkıyla yola çıkacak olsa, onun bu azmini çökertmek için mutlaka karşısına yıkılması imkânsız birtakım putlar dikilirdi.

Kendisinin gazeteciliğe olan sevgisi, bir sevgi değil, bir aşk halindeydi. Hele, bu seferki gazeteciliğinden hiç bir maddî faydası da olmayacaktı. Çünkü, gazetenin imtiyaz sahibi Aleksan Sarrafyan, **İbret**'in bütün maddî çıkarlarını kendisine, bütün her türlü zararlarını da yazarlara yöneltmiş, pek egoist ve cimri bir adamdı. Namık Kemal ise, öyle bir ruh ve gönül yapısına sahipti ki öyle bir adamdan hesap sormayı, hakkını aramayı kendi için bir tenezzül sayardı. Herif, onun bu yönünü çok iyi sezinlediğinden, kendisini alabildiğine sömürür, her karşılaşmalarında satışın düşüklüğünden yakınıp dururdu. Artık, bunu tamamıyle bir âdet haline getirmişti.

Gerçi **İbret**, bir süre önce dört arkadaş adına kiralanmıştı. Lâkin, Mahmut Nedim Paşa, gazeteyi dört ay için kapatınca bu dört candan arkadaş birbirinden kopmuş, darmadağın olmuştu.

Dolayısıyle kiralama olayı da kendiliğinden hükümsüz hale gelmişti. Bunlardan biri olan ben, ayrı bir matbaa kurduğum gibi ayrı bir gazete de çıkarmaya başlamıştım. Öteki arkadaşlar taşraya gitmişlerdi. Durum bu hale geldikten sonra, Namık Kemal için artık gazeteyi yeniden imtiyaz sahibi adına çıkarmaktan başka yol kalmamıştı.

İbret, kapatılma süresini tamamlamadan kırk gün kadar önce, yeniden açılma lûtfuna Mithat Paşa'nın sayesinde ulaştığı zaman, Namık Kemal de Gelibolu'ya ayak basmıştı. Dolayısıyle, gazetenin yayınlanma imkânı belirdiği halde, Aleksan Sarrafyan'ın ona yazı yazdıracak kimsesi yoktu. Ülkücü Namık Kemal, bundan dolayı imdada yetişmiş, **İbret**'in iyi adını yaşatmak için her hafta Gelibolu'dan ona dört, beş makale göndermişti. Gelibolu mutasarrıflığından azledilişinden sonra ise kalbinin ve vicdanının en büyük sevgilisi olan yayın ve yazı alanına böylelikle yeniden kavuşmuştu. Sonuç şöyle özetlenebilir: Namık Kemal için yazmak ve milleti uyarmak kârdı, yoksa para kazanmak değil.

Yakın bir tanıdığı ve iyi bir dostu olarak şurasını özellikle belirtmek isterim, dünyada, Namık Kemal kadar, paraya önem vermeyen bir başka insan daha tanımış değilimdir.

Bence çok garip düşen bir gözlemimi de burada açıklamaktan kendimi alamayacağım: Sanki bu mübarek adam, paraya son derece düşkün olan babasıyle, yine paraya son derece düşkün bulunan oğlu arasında (1) bir birleştirme çizgisi teşkil ediyordu. Başka bir deyişle, babadan gelen para hırsını aynen oğluna aktarmış, fakat kendi bu hırstan en küçük ölçüde olsun bir pay almamıştı.

Diyojen **Gazetesinin Kapatılması ve** Hadika **Gazetesi**

Teodor Kasap Efendi —ki Türkçe'de yayınlanan mizah dergilerinin ilk kurucusudur— bizde yayın yoluyla hiciv ve mizah yaparak ülkeye büyük hizmetler etmiş, yenilikler getirmiş, fakat bilindiği anlamda ciddi bir gazete kurmaya bir türlü muvaffak olamamıştır. Kendisini burada hayırla anmayı bir borç bilirim.

---

(1) Namık Kemal'in babası Mustıfa Asım ve oğlu Ali Ekrem Bolayır. (Bu adlar hakkında kitabın sonundaki isimler listesinde bilgi verilmiştir.)

Teodor Kasap Efendi, **Diyojen** adlı mizah dergisini Âlî Paşa'nın sadrazamlığının son yıllarında çıkarmaya başlamıştı. Bu konuda bir anımı da anlatayım: Şinasi öldüğü zaman son derece üzüntü duymuş, bu üzüntümü bir yayın organında dile getirmek istemiştim. Ancak, o zaman böyle bir yayın organını bir türlü bulamamıştım. Daha açıkça söyleyeyim: Mizah dergisi dışındaki gazetelerden hiç biri benim o kısa yazımı sütunlarına koymaya cesaret edememişlerdi. Bunun üzerine, ben, aşağıdaki mektubumu **Diyojen**'de yayınlamak zorunda kalmıştım. Teodor Kasap bu yazımı hiç çekinmeden ilk çıkan sayıya koymuştu. Bu da onun cesaretini ve hakbilirliğini gösteren güzel bir jestti.

Şinasi'nin ölümü üzerine **Diyojen**'de çıkan kısa mektup-yazımın sureti şudur:

«Bugünlerde ölümünden dolayı az çok teessür duyulan (1) ve daha doğrusu aranırsa, bilerek bilmeyerek, memleket için kayıp olarak nitelenen kimseler arasında sadece bir tanesi vardır ki gerçekten bir kayıptır. Diyojen **gazetesinin görevi her ne kadar halkı güldürmekse de, onun aracılığı ile, bu kayıba karşı bütün ülke halkının ağlaması gerektiğini hatırlatmak isterim.**

Maksadım rahmetli Şinasi'den söz etmektir. Gazetenizi, uzun uzadıya görevi dışında konularla meşgul etmeye cesaretim yoktur. Sadece şunu söylemekle yetinirim ki, rahmetli Şinasi zamanımızın ve milletimizin en büyük adamı idi. Davamın delillerini başka yazılarımda göstereceğim. Sonra bu kanaatte yalnız da değilim. Gerçeği benim gibi görenler ve kabul edenler pek çoktur.

Tevfik»

* * *

Şinasi ile Âlî Paşa'nın ölümleri arasında yedi günlük bir süre vardır. Rahmetli Âlî Paşa 6 eylül 1871, Şinasi ise 13 eylül 1871 günü vefat etmişlerdir.

Yukarıdaki mektup-yazıyı **Diyojen**'de yayınladığım zaman **Hakayık-ul Vakaayî** gazetesi —Âlî Paşa'ya ait olduğunu ileri sürerek— bir vasiyetname yayımlamıştı. Bu, o günlerde galiba bir moda haline gelmişti. Çünkü iki yıl önce Fuat Paşa'nın ölümünde de İstanbul'da çıkan yabancı gazetelerden **Levand Herald,** bu pa-

(1) Şinasi'den bir hafta önce sadrazam Âlî Paşa ölmüş ve bu ölüm üzerine gazetelerde yazılar çıkmıştı. Tevfik Bey bu yazılara sitem ediyor.

şanın kaleminden çıkmış olduğunu ileri sürerek, yine buna benzer bir yazı koymuştu. Fakat, kısa süre sonra bunun uydurma olduğu anlaşılmıştı. Gazetedeki bu yazı Malkom Han adlı Hintli bir müslüman prensinin uydurmasıydı. Bu adam, Fuat Paşa'nın hayranıydı. Fuat Paşa da onu az çok tutardı. Hatta bir ara hariciye nazırı Fuat Paşa'nın, serbest fikirleriyle tanınmış bu adamı Osmanlı devleti uyruğuna kabul ettirip hariciye müsteşarlığına getireceği bile ileri sürülmüştü. Aslında bu Malkom Han —değil Hindistan'da ya da İran'da— bizzat Osmanlı devletine müsteşarlıktan da öte, hariciye nazırı olacak değerde, zamanının seçkin ve dirayetli zekâlarından biriydi.

O, Fuat Paşa'ya ne kadar bağlı ise, Âlî Paşa'nın siyaset anlayışının da o denli karşısındaydı. Fuat Paşa kaleminden böyle bir vasiyetname düzenleyişi de sırf Âlî Paşa'yı tenkid etmek içindi. Bundan dolayı, o zaman bunun üzerinde fazla durulmamış ve geçilmişti.

Oysa, işte şimdi, bu sefer de Âlî Paşa'nm ağzından buna bir yenisi katılıyordu. Bu vasiyetnameyi kimi —yukarıda adı geçen Ethem Pertev Efendi'ye, kimi de **İstanbul Geceleri** adlı bir eser yazmış bulunan Mösyö Mismer'e mal ediyordu.

Bu iki zatın ikisi de iyi niyetli, zeki, gün görmüş, ileri görüşlü kimselerdi ama, Malkom Han'ın aşırı sayılacak zekâsı ve kavrayışlılığı yanında yine de sönük kalırlardı. Bundan dolayı, bunları onunla mukayese etmeye imkân yoktu.

Ben, işte bu ikinci ve yüzde yüz uydurma vasiyetname üzerine, artık dayanamayarak, **Diyojen**'e bunu alaya alan bir yazı daha götürmüştüm. Yazıyı Teodor Kasap'a okudum. Son derece beğendi. İlk çıkan nüshalardan birine de bu yazıyı koydu. Benim, Âlî Paşa vasiyetnamesine nazire olan alaylı yazım şuydu:

VASİYETNAME

«Mademki biz mütevazı ve iddiasız bir eğlence gazetesi olduğumuz halde, bu ülkede ciddi niyetine çıkan gazeteler arasında bile söz söylemek görevi bize kalmıştır, o halde elimize geçen bir fırsattan yararlanarak üzerimize düşen bu görevi —ister istemez— elbette yerine getireceğiz.

Hakayık-ul Vakaayi gazetesinde Âlî Paşa adına yayınlanan va-

siyetnameyi elbette görmüşsünüzdür. Acaba, siz bunun gerçekten Âlî Paşa'ya ait olduğuna inanıyor musunuz? Biz inanmadık. Niçin derseniz, işte sebeplerini aşağıda sıralayalım:

Önce, ölüm saatlerine kadar yanında bulunanların anlattıklarına göre, Âlî Paşa hastalığının uzayıp gitmesine çok sıkılmışsa da, bu hastalığın ölümle sonuçlanacağını hiç bir zaman aklına getirmemiştir. Nihayet komaya girmiştir. Koma halindeki bir kimsenin ise düzenli düşünmesi tabiatıyle söz konusu olamaz.

Öte yandan, yanındakilerin hiç biri, ona artık ölmek üzere olduğunu bildirmeyi de nezakete yakıştırmamıştır. Kendisine bildirilen hususlar, olsa olsa «Tütün içmekte devam ederseniz, içki içerseniz, hâlâ devlet işleriyle bu kadar yoğun meşgul olursanız, hasılı durum bu teviyede giderse —Allah göstermesin— hastalığınız fazla uzayabilir...» çeşidinden şeyler olabilir —ki böyle de olmuştur— O halde Paşa, bu kadarcık şeyden neden telâşa kapılsın da vasiyetname yazsın?

Sonra, bir mesele daha var: Ortada bu kadar kesin belgeler varken, vasiyetnamenin başlangıç bölümünü o belgelerle nasıl bağdaştırabiliriz?

Vasiyetnamede, rahmetlinin bazı yazılarından aşırılmış olarak öteye beriye serpilmiş bir iki söz ve birkaç deyim varsa da, eserin bütünü onun kaleminden çıkma olmadığını âdeta insanın yüzüne haykırmaktadır.

Gerçi Âlî Paşa için, onun yaltakçılarının hayatta iken yüzüne karşı uçurdukları derecede, adı gibi yüksek bir adam demek mümkün değildir. Ancak, insafla söylemek gerekir ki, bu adam yine o yaltakçıların, ölümünden sonra aşağılattıkları ölçüde değersiz bir kimse de değildi. Her şeyde daima aklın ve mantığın ölçülerine uygun bir derece vardır ki, bunu yaltakçı kimselerin ağzından duymak ve aklımdan beklemek boşunadır. Bunlar ancak tarafsız ve gerçekçi kimselerin yapabileceği işlerdir.

İşte, bu ve benzeri sebeplerden dolayı, yazıda durmadan raslanan aşağılık hava göstermektedir ki bu vasiyetname paşanın kaleminden çıkmamıştır.

Vasiyetnamenin daha başlangıcında ilk önce ortaya şöyle bir iddia atılıyor: Güya paşamn dünyada yaptığı her iş, kendi şahsî kin ve garazlarının eseri imiş de, şimdi bunları bir tarafa bırak-

mış olup tam bir doğrulukla görüşlerini ve isteklerini açıklayacakmış.

Şu dünyada, bir insan ne kadar kinci, ne kadar garazkâr olsa, vaktiyle yaptığı işlerden dolayı ne kadar pişmanlık duysa yine de vasiyetnamesine böyle sözlerle başlamaz; dünyada öyle sırlar vardır ki insan onları mezarına bir karış mesafesi kaldığı zaman bile açıklayamaz.

Vasiyetnameden çıkarılan sonuca göre Âlî Paşa, kendinin daima kınandığını ve küfürlerle karşı karşıya kaldığını itiraf etmekte imiş. Halbuki aleyhinde bulunanların sadece birkaç kişiden ibaret olduğunu o her zaman söylemiştir. Ona kalırsa, bu birkaç kişi dışında, bütün dünya âlem kendisinin hayranıydı. Avrupa'nın ileri gelen fikir ve düşünce adamlarıyla diplomatlarının büyük takdirini kazandığını zannederdi. Bu durumu, fazla değil, sadece birkaç kere yanına girip çıkanların hemen hepsi yakından bilirler.

Ya hele, sağlığında, sadece düşüncede kalan teşebbüslerini ölümünden sonra gerçekleştirmek amacıyle, vasiyetnameyi kendi hükûmetinin üyelerinden birine vermeyip de, kim ve ne idüğü belirsiz bir elden, doğruluğu ve itibar derecesi pek şüpheli bir gazeteye ulaşacak kadar açıkta bırakılmasına ne dersiniz?

Lebbeyk efendim (1)?

Bizler, yüksek mevki ve derecelere ulaşmak için hayatta talihin ve bahtın bir rolü olduğunu bilirdik; fakat doğrusu yüksek bir mevki ve derecede iken haysiyet ve itibar kazanmak için, yine talihe ve bahta ihtiyaç duyulacağını hiç duymamış, işitmemiş, aklımıza getirmemiştik.

Adını gazetemize vermekle övündüğümüz ünlü Diyojen, ömrünü sadece bir küpün içinde geçirecek kadar bahtsız bir insan olduğu halde, bütün cihangirlerin kendisine imrenerek baktığı İskender'i bile ayağına getirtmişti (2). Durum böyle olduğuna gö-

(1) *Arapça bir tamlama. «Ne buyurursunuz, emrinizi bekliyorum,» gibi bir anlama. Eskiden Osmanlıcada bazan ciddi, bazan şaka yollu kullanılırdı.*

(2) *Söylentiye göre, İskender bir gün gelip, fıçısının önünde güneşlenen Diyojen'in karşısında durmuş: «Dile benden ne dilersin?» demiş; güneşlenmesine engel olan İskender'e kızan Diyojen de: «Gölge etme, başkan ihsan istemem,» cevabını vermişti.*

re, diyelim ki haysiyet de nihayet talihe bağlıdır.

Dünyada en büyük mutluluk, bir insanın bahtının ve talihinin kendi kişiliğine olduğu kadar topluma da yararlı olmasıdır. Bunu biz de kabul ederiz. Fakat, böyle bir kural sadece normal ve günlük işlerde uygulanabilir. Meselâ, halkı yavaş yavaş zehirleyerek pek büyük kazançlara sahip olan bir meyhaneciye göre, kinini bularak hem bütün insanlığın sağlığına hem de kendi şahsî menfaatine hizmet etmiş olan kontes Kinkina bunun çok güzel bir örneğidir.

Ama, görüşü bu açıdan çevirip de siyaset alanına yöneltirsek bu kural değerini bütünü ile yitirir. Çünkü, toplum hizmeti görenlerin bu görevlerinde asıl olan, kendi kişisel emellerini korumakla birlikte, namuslu bir kimse olarak bütün çabalarını toplumun hizmetine yöneltmektir. Bunun dışında, bir devlet görevlisinin, kendi kişisel çıkarlarını gözetmesi hiç bir zaman iyi karşılanamaz.

«Bir adam, aynı zamanda hem devletine ve milletine, hem de kendi kişisel menfaatlerine önem verse bunun kime ne zararı vardır?» denilemez. Bir devlet görevlisi için, kendisine ait bir menfaati terketmek, başka hiç bir iş görmese bile, devlet için yine de bir hizmet sayılabilir. Şurası ispatlanmış ve herkes tarafından kabul edilmiş bir kuraldır ki, bir işin, yapılacak daha başka tarafları da kalmışsa, onun tamamlanmış bulunduğu hiç bir zaman söz konusu değildir. Bundan şöyle bir sonuç çıkarabiliriz: Bir devlet adamının elinde yine de terkedebileceği herhangi bir menfaat varsa ve o bunu terketmiyorsa, kendi hiç de yurtseverlik görevini yerine getirmiş bir kimse olarak kabul edilemez.

Âlî Paşa'ya yöneltilen bu vasiyetnâmenin, gazetede bir sütundan fazla bir yer tutan bölümünde, onun şu durumdan şikâyet ettiği de ileri sürülüyor: Güya, ömrü kısa olduğu için memlekete gereği kadar hizmet edememişmiş. Yine bu bölümde ileri sürüldüğüne göre, hükûmet adamları bir geminin kaptanı, millet ise yolcuları gibi imişler. Halk cahil, arkadaşları da kendisine yardım etmeyen cinsten oldukları için o devlet gemisini istediği gibi yürütememişmiş. Böyle şikâyetler ne üzerinde durulmaya değer, ne de Âlî Paşanın o sık sık övülen bilgi ve kültür seviyesine yakışır. Fakat, garip bir tesadüf olarak, yine aynı sütunda bir münasebetsizlik görmekteyiz, iddiamızı destekleyeceği için onu söz konusu etmek istiyoruz.

Deniliyor ki: Her şeyi olduğu gibi halka göstermek ve açıklamak, belki alınan tedbirlerin yerinde olduğunu ispatlarmış ama, bunun işlerin düzenli yürütülmesi konusunda sakıncaları olurmuş.

Acaba niçin «İşlerin düzenli yürütülmesi konusunda sakıncalı olurmuş?» O zaman halkın, idaredeki haklılığı anlayıp da bunu desteklemeye kalkışması mı zarar getirirmiş? Yoksa «alınan yerinde tedbirleri» umacı mı kaparmış? Yine söyleriz, yine ve her zaman tekrarlarız: Âlî Paşa, ne olursa olsun, böylesine saçma sapan sözleri hiç bir zaman kalemine alamaz.

Bir de şurası var: Paşa, dış görünüşte son derece alçak gönüllü bir adamdı. Halbuki, vasiyetnamesinde, kendi hakkında ileri sürülen itirazların ve tenkitlerin bir tekini bile haklı görmüyor. Onun alçak gönüllü karakteriyle, buradaki hep yüksekten atan sözler arasında pek belirli bir çelişki göze çarpmıyor mu? Öyle zannediyoruz ki dünyada hiç bir akıllı adam, böylece sadece kendi dediklerinin doğru ve haklı, başkasınınkileri ise eğri ve haksız olarak nitelemez. Hiç bir akıllı ve mütevazı adam kendi nefsine bu denli körü körüne bir güven beslemez. Peygamberlerin bile zaman zaman yanıldıkları söylenir. Durum böyle iken, bir tek Âlî Paşa mı yanılmayacaktır?

Vasiyetnamenin dediklerine bakılırsa, Paşa, Avrupa'nın bize kem gözle bakmasını önlemek için, onların her dediklerini ve istediklerini yapan gözükür, fakat yapmazmış.

Kültür ve uygarlığın ilerlemesi şunu ispat etmiştir ki, devlet denilen siyasî vücuda musallat olabilecek ne kadar hastalık varsa, bunların hepsinin devaları da mevcuttur.

Hatta, «Artık bu devlet için hiç bir yaşama şansı kalmamıştır,» diyenlerin çoğu hayattan ayrıldıkları halde, onların böyle niteledikleri devlet hâlâ ayakta durmaktadır. Büyük Tanrı'nın lûtfu ile dünyanın sonuna kadar da ayakta duracaktır. Bunu candan gönülden dileriz.

İşte, bu düşüncelere dayanarak deriz ki: «Mademki Âlî Paşa devlete dışarıdan gelen ve gelecek hastalıkları biliyordu, elbette bunun tedavisi için gereken şeyleri de yapmakla yükümlüydü. Hem bu tedavi usulleri öyle altından kalkılamaz şeyler de değildi. Bunları hiç olmazsa kendisinin ve Avrupa'da okul çocuklarının okudukları kitaplarda bulabilirdi.

Adı geçen vasiyetnamenin Âli Paşa'nın olmadığı anlaşıldı mı?»

* * *

İşte, öyle bir zamanda **Diyojen** —bir parça alayh bir dille de olsa— böyle ciddi konulara aracılık ediyordu.

Sonraları bütün bütüne, güldürmek ve neşelendirmek suretiyle, halka anlatmak ve yaymak istediğimiz fikirlerin yayın alanı olmuştu. Neyi arzu etseydik, işi şakaya ve mizaha getirerek, burada yazabiliyorduk. Ciddi bir dille ifade edilmesine imkân bulunamayan konular, onun sayfalarında rahatlıkla işlenebiliyordu.

Nihayet, hükûmet bunun da farkına vardı ve gazeteyi kapattı. Kapatılma emrini bildiren ve matbuat kalemi yoluyla gelen yazı şöyleydi:

«Diyojen» **gazetesi, mizaha ait bir gazete olduğunu bahane ederek genel terbiye, toplum ve hükûmet kurallarının hiç bir zaman caiz görmeyeceği tarzda bir dil kullanmayı son zamanlarda âdet haline getirmiştir. Bu hususta her ne kadar zaman zaman kendisine gerekli hatırlatmalar yapılmış, hatta birkaç kere geçici olarak yayını durdurulmuşsa da, o yine de tuttuğu yolda ısrar etmiştir. Son olarak 179, 180 ve 182 nci sayılarında da bazı değerli devlet ve millet adamlarının şeref ve onuruna dokunacak çirkin isnatlar yayınlamış, sahte imzalarla sahte mektuplar da koymuştur. Bu çirkin cüretin böyle sürüp gitmesine göz yumulamayacağı için 12 mart 1867 tarihli kararname gereğince (1) aşağıdaki tarihten itibaren bu gazete süresiz olarak kapatılmıştır.**

3 Ocak 1873
Divan-ı Hümayun Tercümanı
Sadullah»

Bu kapatma olayını, gazetem **Hadika**'da çok şiddetli bir dille kınamış, buna yakın bir ifadeyle de **Diyojen**'i savunmuştum. Hatta, bu arada bir noktaya da ısrarla dokunmuştum. Devletin resmî yazışmalarında hiç bir zaman milâdi tarih kullanılmaz, sadece hicrî tarih kullanılırken burada, 1288 yerine, 1873 rakamı kullanıl-

(1) *Âlî Paşa'nın sadrazamlığı zamanında çıkarıldığı için, bu kararname «Karar-nâme-i âlî» diye adlandırılmıştı ve bu adlandırmada biraz da alay kokusu bulunmaktaydı. Ş. K.*

mıştı (1). Bunu yersiz ve manasız bulduğumu belirtmiştim.

Matbuat idaresi benim bu yazılarımdan hiç de memnun olmadı ama, onu büyütüp mesele de yapmadı, daha doğrusu yapamadı. Ne var ki ortadaki hava **Hadika**'nın ecelinin de yaklaştığını gösteriyordu.

Aradan kısa bir zaman geçmişti. Birkaç aydan beri ücretlerini alamamakta olan tersane işçilerinden büyük bir kalabalık, o günlerin bahriye nazırı Namık Paşa'ya toplu bir dilekçe vererek alacaklarının derhal ödenmesini istemişlerdi. Namık Paşa, bunların sadece bir aylık ücretlerini karşılayabilecek kadar bir para bulup kendilerine dağıtmıştı. Fakat, bir aylık para işçileri tatmin etmemişti. Çünkü, bunların çoğu çoluk çocuk sahibi kimselerdi. Bunları Anadolu'dan İstanbul'a yanlarına getirtmişler, Kasımpaşa, Halıcıoğlu sırtlarına yerleştirmişlerdi. Bu yüzden bakkala, kasaba, manava, fırıncıya geniş oranda borçlanmışlardı. Ödenen bu bir aylık ücretle bu borçlarının bir kısmını temizleseler bile kışın o soğuk günlerinde yakmak için odun, kömür; çoluk çocuklarına giydirmek için çorap, kundura, aba gibi şeyleri nasıl sağlayacaklardı?

Bu sebepten dolayı, işçiler verilen bu bir aylıkla yetinmiyorlar, en azından beş aylık olsun diye dayatıyorlardı. Kalabalığın nezaret binası önünde her gün toplanıp gürültülü gösteriler yapmasından tedirgin olan Namık Paşa, meram anlatamayacağını anlayınca onları asker gücüyle dağıtmaya karar vermişti. Ne var ki askerlerin çoğu bu işçilerin hemşerisi ya da akrabasıydı. Bundan dolayı, bu şiddet gösterme işinde hiç de istenildiği gibi davranmamışlardı. Biliyorlardı ki bu hemşerileri hakları olan bir parayı istiyorlardı, onu alarak ailelerini beslemek zorundalardı. Durum böyleyken ve bunların haklarını vermek gerekirken nasıl olur da şiddete başvurmak için onların karşılarına dikilirlerdi? Bundan dolayı sadece, «Yapmayın, etmeyin, dağılın...» çeşidinden birtakım beylik sözlerle işi nasihata dökmekten ileriye varmamışlardı.

Ancak, durum tersane işçilerinin evlerine mübalâğa ile yansıtılmış olduğundan; evlâtlarının, kocalarının kardeşlerinin üze-

(1) Bilindiği gibi, Türkiye'de, 1925 yılına kadar, resmî takvim tarihi milâdî değil hicrî idi. Ş. K.

rine asker saldırıldığını duyan ne kadar eş, anne, kızkardeş, teyze ve hala varsa hepsi onlara yardım etmek için yığın yığın tersaneye koşuşmuşlardı. Bu hali gören ve büyük korkuya kapılan Namık Paşa, kapıdan çıkmaya imkân bulamayacağı için havuzların arka tarafından dolanıp, bir arabaya binerek, zor kaçmış, fakat bu sırada işin farkına varan kadınlar tarafından bindiği araba taş yağmuruna tutulmuştu.

Veznesinde para bulunmayan Tersanenin, böyle yersiz ve yolsuz tedbirlerle, idare edilmeyeceğini nâzır paşanın elbette bilmesi gerekliydi. Namık Paşa, böyle olmadıktan başka üstelik çok asabî mizaçlı bir adamdı. Parayı, olsa bile, sarfetmemek için bin bir bahane arardı. Hatta, isterdi ki tersaneyi ve bahriye nazırlığını hiç para harcamadan idare edebilsin. Her fırsatta maaşlardan kısmak ve mümkün olduğu kadar bunları geç ödemek onda ikinci bir huy haline gelmişti. O yüzden, bahriye subayları da şikâyetçiydiler. Doğrusunu söylemek gerekirse, onlar da işçilerin bu ayaklanmasından memnunluk duymuşlardı. Belki bu olay sonunda, artık çekilmez bir hâle gelen nâzır paşa, başlarından uzaklaştırılmış olurdu. Bundan dolayı, olayın bastırılması işinde, askerler kadar, kendileri de gevşek davranmışlardı. Hatta, bunlardan bazılarının el altından kışkırtmada bulundukları bile söyleniyordu.

Öte yandan, Tersanede isteklerini elde edemeyen işçiler, bir o kadarın daha katılmasıyla öğleden sonra Bâbıâlî'ye gelerek yeni bir dilekçe de sadrazamlık makamına vermek istemişlerdi. Fakat, çok kalabalık bir işçi topluluğunun makamına doğru gelmekte olduğunu haber alan sadrazam Mütercim Rüştü Paşa da büyük telâşa kapılmıştı. Sadrazamlık dairesinin gerek Nalh Mescit'e bitişik, gerek kendi makamına bakan parmaklık kapılarını kapattırmış, ortaya aşılamaz bir set çektirmişti.

Biçâre işçilerin orada da meramlarını anlatacak ve dilekçelerini ulaştıracak bir yer bulamamaları üzerine, iyiden iyiye, nevirleri dönmüştü. Şimdi artık tek çıkar yolları kalıyordu: Bahriye Nezaretine ve daha sonra Bâbıâlî'ye iletemedikleri dilekçelerini bir gazeteye vermek..

Bunu da yapmışlar ve dilekçelerini —hiç olmazsa gazete aracılığı ile yayınlatmak üzere— getirip bana vermişlerdi. Ben, bunu Hadika'ya koymayı kabul etmiştim. Onlar da buradan doğruca Dolmabahçe Sarayı'na yönelmişler, perişan durumlarını saray

duvarlarının dibinden Sultan Abdülaziz'in kulağına ulaştırmışlar, yakına yakına Padişahtan yardım beklemişlerdi.

Sarayın duvarları dibinde toplanan bu kalabalığın ne istediklerini soruşturup öğrenen Padişah derhal emir vermişti: İşçilerin birikmiş alacakları bir seferde verilmeliydi. Ancak, yukarıda da belirtildiği üzere, Tersanede ancak bir aylıklarına yetecek kadardan fazla para bulunmadığının bildirilmesiyle bu emrin yerine getirilmesi mümkün olamamıştı. Durumun bu sonuca varması Padişahı iyiden iyiye kızdırmış, derhal Namık Paşa bahriye nazırlığından azledilmiş, o sırada İzmir valisi bulunan Hüseyin Paşa bu makama tayin edilmiş, kendisine telgraf çekilerek çabucak İstanbul'a gelmesi bildirilmişti.

Bana gelince, ben işçilerin verdikleri dilekçe örneğini **Hadika**'ya koyduktan başka, onun altına ilâve ettiğim bir yazıyla adamcağızların ne kadar haklı olduklarını da belirtmiştim.

Bu yazıların çıktıkları **Hadika**'da bir yazı daha vardı ve şu olayı ele almaktaydı:

İskenderiye ve Mısır'da (1) vaktiyle Mehmet Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa adlarına dikilmiş büyük heykeller vardı. Bu heykellerin kaide taşlarında, Osmanlı ordularının Nizip'teki yenilgisini mübalâğalı ve Türkiye'yi alçaltıcı bir biçimde gösteren röliyefler bulunmaktaydı. Bu durumun haber alınması üzerine, rahmetli sadrazam Âlî Paşa, Mısır valiliğine bir yazı yazmış, bu röliyeflerin ya kazınıp tamamen ortadan kaldırılmasını ya da üzerlerinin gerekli maddelerle kapatılmasını istemişti. Mısır valiliği, İstanbul hükûmetinin bu emrine uymak zorunluluğunda kalmış, fakat, röliyefleri kazıtmayarak üzerlerine birer alçı tabakası çektirmişti.

Şimdi, —aradan bir süre geçtikten sonra— haber alınıyordu ki İsmail Paşa, heykellerin kaidelerinden o alçıları sildirip, röliyefleri tekrar meydana çıkarmıştı.

İşte, gazetemdeki ikinci yazı bu konu ile ilgiliydi. **Hadika**, olayı başından itibaren uzun uzadıya anlatıyor; devletin Mısır va-

---

(1) Metinde, Kahire yerine, Mısır kelimesi konmuştur. Yakın zamanlara kadar Türkçe'de Mısır ve Kahire kelimeleri, birbirlerinin yerlerini tutar nitelikte kullanılmıştır. Ş. K.

lisinin bu küstahlığı karşısındaki umursamazlığını acı bir dille eleştiriyordu.

Hadika'da, tersane işçilerinin dilekçeleri ve o konuyu destekleyen yazıyla, bu Mısır olayını yeren yazı aynı günde yayımlanmıştı. Bu iki yazının da konduğu sayıdan iki gün sonra idi. Birkaç arkadaşla birlikte idarehanede oturuyordum. Derken, Bâbıâlî'den bir görevlinin geldiği haber verildi. O gün kabine toplanmıştı. Gelen görevli, bana:

— «Tersane işçilerinin dilekçelerinin bulunduğu nüshayı sadrazam paşa hazretleri görmek istiyorlar,» deyince ben derhal olup olacağı kavramıştım. Belliydi ki artık, o dakikadan itibaren, **Hadika** da kapatılmıştı. Tahmin ettiğim gibi oldu. Aynı günün akşam üzeri Matbuat Dâiresi'nden «iki ay süreyle kapatılmış» olduğumuzu bildiren resmî bir yazı geldi.

Ertesi gün gazete çıkamayacağı için, «ilâve» adıyla bir ilân yayınladım. Bu ilânda kapatıldığımızı bildiren yazıyı üste koydum. Fakat onun altına da —çok şiddetli bir dil kullanarak— hükûmetin bu tutumunu kınadım (1). Bu ilâvede özellikle şunları söylüyordum:

«Kabinenin özel bir toplantı yaptığını ve bu toplantı sonunda Hadika'nın o sayısının istenildiğini öğrendiğim dakikada böyle bir emrin geleceğini zaten bekliyordum... İnşallah, bu iki aylık kapatılma süresini tamamlayıp yeniden çıkmaya başladığımız zaman, Osmanlı basınının göğsüne kocaman bir kâbus gibi çökmüş bulunan şu meşhur 'Kararname-i âlî'yi de feshedilmiş ve geçerlikten düşmüş buluruz.»

Bu 'Kocaman kâbus' sözü yerinde ve güzel bir telmihti. Çünkü Âlî Paşa'nın taraftarları tarafından Mütercim Rüştü Paşa'ya **Kâbus** lâkabı takılmıştı. Ben «o kâbusu ortadan kalkmış buluruz» temennisiyle Mütercim Rüştü Paşa'nın da sadrazamlıktan uzaklaştırılmış olmasına işaret etmiştim.

---

(1) Bu ilâvedeki yazıları ileride aynen bu sütunlara alacağım. (Eserin yazarının notu.) Ancak bu yazı dizisini tefrika halinde ve bazan birkaç ay aralıklar vererek yayınlayan Ebuzziya Tevfik Bey —belki unuttuğu belki de başka sebeplerden dolayı— bir daha o konuya dönmemiştir.)

Bu ilâveden birkaç bin nüsha bastırarak sokaklarda, devlet dairelerinde ve kahvehanelerde dağıttırdım.

Yeri gelmişken, şurada bir noktaya da dokunmadan geçemiyeceğim:

Bir süre önce kapatılan **Diyojen** gazetesi yüzünden, o zaman hükûmetin bu kanun dışı tutumunu kesin ve acı bir dille gazetem **Hadika**'da uzun uzadıya yermiştim. Şimdi de **Hadika** kapatılıyordu. Bu kapatılma olayının dıştaki gösteriş sebebi tersane işçilerinin dilekçesini yayınlamış olmasıydı. Ancak, gerçek sebebi Mısır'daki Mehmet Ali ve İbrahim Paşa heykelleri konusunda yazdığım yazılardı. O yazılarda: «Bu heykeller çökertilemez şeyler değildir,» derken, Mütercim Rüştü Paşa'nın sadrazamlıktaki mevkiinin de çökmezlikten âzâde olmadığını hatırlatmak istemiştim. Bu haksız ve baskılı bir idareye karşı başkaldırıştı. İşte, beklerdim ki, nasıl ben **Diyojen**'in kapatılması sırasında hükûmeti şiddetle kınamışsam, **Hadika**'nın kapatıldığı sırada da beni savunup hükûmeti kınayacak gazeteler bulunsun. Bunu da, tabiatıyle, karşılarında olduklarımdan değil, **İbret** gazetesinden beklerdim. Fakat, üzüntüyle belirteyim: **İbret** gazetesi, **Hadika** kapatıldığı için hükûmeti kınamak şöyle dursun, kapatıldığını bile yazmamıştı.

Uzun yıllardan beri aynı amaç ve aynı yolda omuz omuza yürüyen, zaman zaman ayrıntılar üzerinde fikir ayrılıklarına düşseler bile özgürlük konusunda birbirinin tamamıyle paralelinde bulunan iki eski arkadaşın gazetelerinin —hiç olmazsa meslektaşlık gereği olarak— birbirini desteklemesi gerekirken, yazık ki, Namık Kemal, gazetesinde bu en tabiî görevini yerine getirmemiştir. Kim bilir, herhalde Mütercim Rüştü Paşa'nın kendisine iltifatlı davranışına mağlûp olduğundan mıdır nedir, meslektaşlık görevinde tolerans göstermiştir.

Oldu olacak, biraz daha ilerisine de gideyim: **Hadika**'nın kapatılmasından sonra yayınladığım ilâvede 'kocaman kâbus' deyimiyle doğrudan doğruya Sadrazamı kastettiğim için, olaydan üç gün sonra bir gece Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında karşılaştığımız zaman Namık Kemal, beni ağır bir dille kınamıştı. Oysa, işin bir başka yönü daha vardı. Ondan iki gece önce yine aynı konağın aynı odasında, kullandığım bu deyim için birçok kimselerden takdir görmüştüm. Arkadaşımın bunlardan haberi yoktu. Biz bir köşede bunu tartışırken Mustafa Fazıl Paşa bize yaklaşıp:

— «Hayrola, yine neyi çekiştiriyorsunuz?» diye sormuş, o zaman durumu açığa vurup şöyle konuşmuştum:

— «Efendimiz; Kemal Beyefendi **Hadika** ilâvesindeki 'kocaman kâbus' telmihini terbiye dışı bir küstahlık sayıyor, o yüzden beni ayıplıyor. Halbuki siz efendimiz daha iki gece önce bu deyimi kullanmaya cesaret ettiğimden dolayı bendenizi iltifatlara boğmuştunuz.»

Fazıl Paşa'nın bir huyu vardı, aklına gelen bir sözü her kime karşı olursa olsun hiç çekinmeden söylerdi. Nitekim bu sefer de öyle yapmış ve şu güzel cevabı vermişti:

— «Namık Kemal'in seni kınaması ve ayıplaması son derece tabiîdir. Bilmez misin, Kemal kendisinin söylemek isteyip de söyleyemediği bir sözü başkasının söylemiş olmasını aslâ affetmez.»

Bu arada eski Viyana elçisi Halil Şerif Paşa da söze karışmış:

— «Mütercim Rüştü Paşa ile Namık Kemal Bey, bir baba ile oğul kadar birbirlerine karşı sevgi ve saygı beslemektedirler. O halde, babaya yapılan bir târizden ötürü oğulun üzülmesini normal görmek gerek,» demiş, böylelikle Namık Kemal'in o günlerde Mütercim Rüştü Paşa'nın siyasetini desteklediğini imâ etmişti.

Namık Kemal, öyle kolay kolay lâf altında kalmaz, şaka yollu veya ciddi mutlaka cevabı yapıştırırdı. Ama, kendisine yapılan kınamalar ve iğnelemeler sevip saydığı kimselerden gelirse o zaman bunlara cevap veremez, sıkıntısını da yenemediği için kızarıp bozarırdı. O anda da hem Fazıl Mustafa Paşa'ya, hem Halil Şerif Paşa'ya melûl mahzun bakıyordu. Hele, Halil Paşa'ya gerçekten derin bir saygıyla bağlıydı. Bundan dolayı ona dönmüş:

— «Efendimiz; bari siz insaf buy'runuz da ben kulunuzu suçlamayınız,» diyebilmişti.

Şurası muhakkak ki ben —şaka yollu yapılmış da olsa— bu konuşmalardan dolayı çok memnundum. Kendisiyle bir koltukta yan yana oturduğumuz için yavaşça eğilip Namık Kemal'in kulağına:

— «Oh olsun. İşte bir kardeşi Cizvit papazı gibi bir adama feda etmenin cezası budur,» dedim.

Böylelikle hem kendisinin tutumuna karşı olan gücenikliğimi anlatmış, hem de bu «Oh olsun» yaptığımız şeylerin nihayet çocukça hallerden ibaret bulunduğunu hatırlatmış oluyordum.

Bundan birkaç gün sonra «Tevfik» (1) adında bir gazete çıkarmak için gerekli dilekçeyi verdim. Dilekçeyi —usûl olduğu için— eski Viyana elçisi ve zamanın hariciye nazırı Halil Şerif Paşa'ya götürüp sunmuştum. Paşa, dilekçemi okur okumaz:

— «Yahu, Avrupa'da bile kendi özel adını kullanarak gazete çıkaranlara pek rastlanmaz. Dünyada isim kıtlığı mı var ki çıkaracağın gazeteye kendi adını koyuyorsun?» yollu yarı şaka, yarı ciddi bir hatırlatmada bulundu. Doğrusu onu haklı buldum.

— «Haklısınız, efendim; bunu akıl edememiştim. Daha önce **Sirâc** adlı bir gazete yayınlamak için gerekli başvurmayı yapmıştım. Onun bütün işlemleri tamamlanmıştı, sadece izin için bana yazılması kalmıştı. Emir buyurursanız onu yazsınlar,» dedim.

Halil Şerif Paşa, hemen matbuat müdürü Sakız Ohannes Efendi'yi çağırtıp derhal **Sirâc** gazetesi için izin verildiğine dair yazıyı yazmasını söyledi.

On dakika sonra Halil Şerif Paşa'nın huzurundan, cebimde kendi malım olacak bir gazetenin belgesi bulunduğu halde, derin bir memnunluk içinde ayrıldım.

CÜZDAN Dergisi

Hadika'nın kapatılmasından önce **Cüzdan** adlı bir haftalık dergi yayınlamayı da düşünmüş ve bunun hazırlıklarına başlamıştım.

O sıralarda Ahmet Mithat Efendi'nin **«Dağarcık»** adıyla çıkardığı dergi ile Namık Kemal'in **«Evrak-ı Perişan»** adlı eseri, daha önce ilgili makamlardan gerekli izin alınmadan yayınlanmış olduklarından, bunların maarif nazırlığınca toplatılmalarına karar verilmiş ve gazetelere de bu konuda gerekli tebligat yapılmıştı.

Oysa, o güne kadar matbuat nizamnamesinin kitap ve dergilerle ilgili maddelerinde genellikle müsamahalı davranılmış, yani bunların yayınlanması hususunda izin almak ilgilinin arzusuna bırakılmıştı.

---

(1) Eserin yazarı Ebuzziya Tevfik Bey'in adı olan kelimenin sözlük anlamı: «Uygun düşürme, uydurma, Tanrı tarafından gösterilen doğru yolu bulma» biçimlerinde yorumlanabilir. «Tevfik Allah'tandır» sözünün «Yardım ve doğru yolu gösterme Allah'tandır» anlamında kullanılması buna örnektir. Ş. K.

Ancak, doğrusunu söylemek gerekirse, bu serbestlik ilgililerin hepsi tarafından iyiye kullanılmamış, tersine bazı kimseler onu kötüye kullanmışlardı. Taşbasması ile pek çok kitap basılıyor ve bu kitapların yüzde doksanı halkın kültürüne hizmet edeceği yerde, tam aksine, halkın ahlâkını bozabilecek konuları kapsıyordu. Meselâ, Valide Han'ındaki İranlı matbaacıların kurmuş oldukları taşbasması tezgâhlarında zampara destanlarından tutalım da en müstehcen konuları açıkça tasvir eden kitaplar basılıyor ve bunlar kitapçılarda, yaymacı sergicilerde serbestçe satılıyordu.

Bundan başka, devletin malı ve maarif nezaretinin yayın aracı olan Matbaa-i Âmire'de (1) bile Enderunlu Fazıl'ın **Hûban-nâme, Zenân-nâme, Çengi-nâme** adlı müstehcen ve ahlâk dışı eserlerini bir araya getiren **«Defter-i Aşk»** adıyla ve Sümbülzade Vehbi'nin **«Şevk-engîz»**i gibi, değil okunacak, ele alınmakta bile utanılacak birtakım manzum eserlerinin devlet hesabına yayınlandığı görülmekteydi.

Bir yanda durum böyle iken, öte yanda Darvin'in insan soyu hakkındaki Darvinizm Teorisini çürütmek için kaleme alınan yazılar takibata uğruyordu. Nitekim, bu konuda, **«Dağarcık»** dergisinde çıkan bir makale Hoca İshak Efendi'nin pek mantıksız bir taassubu üzerine dedikodu konusu olmuş ve makalenin yazarı Ahmet Mithat Efendi, dinsizlikle suçlanmıştı.

İşte, ortaya böyle türlü çeşit olaylar çıktığı içindir ki, sonradan, yukarıda adı geçen nizamnamenin maddelerinin yürürlüğe konması zorunluluğu doğmuştu.

Ama, Namık Kemal, —ne olursa olsun— basın özgürlüğüne taraftardı. Bundan dolayı, hükûmetin bu müdahaleleri aleyhine birçok yazı yazmıştı. Bunlardan, 99 sayılı **İbret**'te çıkan biri şöyledir:

«Haydi, gazetelerin bugün işbaşında bulunan devlet adamlarının izin ve haberleri olmadan çıkmalarını ve birtakım yazı ve haber koymalarını hatâlı kabul edelim. Fakat, sadece sahibinin ve sorumlu müdürünün gözetimi altında yayınlanmasına göz yumulan bazı dergi ve gazeteler için de uygulanmak istenen bu hususa ne diyelim? Bundan üç yüz sene evvel vefat etmiş bir zatın

(1) Bugünkü devlet matbaasının o zamanki adı. Ş. K.

(1) hayat hikâyesini, ya da siyasetle hiç bir ilişkisi bulunmayan bir bilgi dalının (2) bazı kurallarını ihtiva eden kitaplarla dergilerin, basılmadan önce, kontrolden geçmeye mecbur tutulması son derece garip bir olay sayılmaz mı? Acaba, şu Türkiye'de kitaptan başka yasaklanması gerekecek şey ve başka konu kalmadı da sıra bunlara mı geldi? Bir şeyi yasaklamak üzere öngörülen kanun ve tüzükler elbette bir ihtiyaç üzerine yapılır. Acaba, şimdiye kadar yayınlanan hangi kitap yüzünden devlet bir zarar, hiç değilse bir sakınca görmüştür ki, gazeteler dışındaki öteki yayınlar için de önceden izin alınmasına lüzum görülüyor?

Benim bildiğim bazı değerli kalem sahiplerinin eserleriyle benim kendi eserlerimden 12 ve eski değerli edbiyatçılarımızın eserlerinden 25 kadar kitap vardır ki bunların hepsinin on on beş güne kadar baskıya verilmesi kararlaştırılmıştı. Peki, merak ediyoruz: Maarif Meclisi bütün bu otuz kırk kitabı kaç günde okuyacak, değer yargısına vuracak da bunların kabulü veya reddi için karar verecek?

Çok merak ediyoruz: Kitap ve dergi yayınlamak için birtakım zorluklar çıkarmak, bunların karşısına bazı engeller dikmek, gazete yayınlamak için böylesine uzun formalitelere başvurmak zorunda kalmak dünyanın neresinde görülmüştür?...»

«...Yayınlanacak kitapların önceden teftiş ve muayeneden geçirilmesi, Avrupa'da ancak bundan birkaç yüzyıl önceleri görülmüş ve sadece kültürün, ilmin yayılmasını önlemek için başvurulmuş köhne bir kuraldı. Aradan bunca zaman geçtiği ve bütün Avrupa ülkelerinde terkedildiği halde, bu sakat usulün bugün Türkiye'de yeniden geçerliliğe konulması gerçekten çok acı ve üzerinde ibretle durulması gerekli bir olaydır. Bundan dolayı, insanlar ne kadar yakınsalar yine de hakları vardır.

İstanbul'da pek çok fuhuş hamamlarının, Galata tarafında çalgılı kahvelerin sabahtan akşama ve akşamdan sabaha her iki kapısı birden her türlü ahlâksızlığa ve fesada açık dururken, mat-

(1) *Namık Kemal, yazdığı, Yavuz Sultan Selim'in biyografisini kastediyor.*

(2) *Dağarcık dergisinde Darvinizm hakkında çıkan makale hatırlatılmak isteniyor. (1. ve 2. notlar eserin yazarına aittir.)*

baların ve gazetelerin kapatılması, zampara ve ..... (1) destanları ramazan aylarında bile cami kapılarının önünde rahatlıkla satılırken, edep dışı davranışlar ülkenin her tarafına yayılırken, sadece kitap yayınlanmasının yasaklanması ile uğraşmak bugünkü hükûmetin uygarlık anlayışına hiç de yakışmaz, böyle bir hükûmetten bunu beklemeyiz de.

Elbette, memlekette cehaletin sürüp gitmesini kimse istemez. Elbette, kitap olmayınca kültür ve bilginin yayılmasına imkân yoktur. Bütün bu hususları, elbette, Osmanlı devletinin görev başındaki hükûmeti de en az bizim kadar bilmektedir ve bilmelidir.

Kemal»

* * *

Bu konu üzerine **İbret**'in 100. sayısında da yeni makaleler vardı. Bunlardaki bazı paragraflar şöyleydi:

«Bir milletin kalkınmasının en büyük aracı hükûmet ve bir hükûmetin devamlılığının en büyük garantisi de kanunlar ve tüzüklerdir. Biz, bunun böyle olduğunu herkesten fazla bilenlerdeniz ve devletin en küçük bir düzeninin bile sarsılmaması için her fedakârlığa razı olanlardanız. Ancak, şu kadar var ki matbaalar ve gazetelerle dergiler için hazırlanmış tüzükler hem zararlı hem de uygulanma yeteneğinden yoksundur. Bize kalırsa, basın tüzüğü bütün hükümleri ile değer yargılarını yitirmiştir ve bunun yeniden düzenlenmesine de lüzum yoktur.

Hasılı bizim kanaatimize göre Osmanlı devletinin ve hükûmetinin basın tüzüğüyle ortaya getirdiği durum kalem sahipleri için hiç de iç açıcı değildir. Bu tüzük yürürlükte kaldığı sürece bir kimsenin gazetecilikle hayatını kazanmasına ve geleceğini bu mesleğe bağlamasına imkân yoktur. Bu tüzük, gazetecileri ve yazarları, ellerinde kalem, âdeta hükûmetten lütuf dilenen bir dilenci derecesine indirmektedir. Bir gazeteci ve yazar bu durumda ya hükûmete el açıp ondan yardım ve âtıfet dilenecek ya da buna minnet etmeyecekse aç kalacaktır. Açlıkla mücadele yolunda insan henüz bir üstünlük sağlayamadığı için de dürüst ve mert yazarlar ancak kalemlerine dayanacaklar ve buna dayana dayana mezarlığa kadar gideceklerdir.»

---

(1) Metindeki bazı müstehçen kelimeler buraya aktarılmamıştır. Ş. K.

İşte Namık Kemal bu basın özgürlüğü konusunda böylece art arda birçok makaleler yazarak kitap ve dergi basımı hususundaki engelleri ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Ancak, bu makalelerin maarif nezareti katında pek etkisi görülmüyordu. Bu nezarette pek çok tutucu, hatta bağnaz kimseler vardı ki o makamın köprübaşlarını tutmuşlardı. Bundan dolayı, Namık Kemal'in bu çetin mücadelesi karşısında nezaret de hiç umursamadan bildiğini okumakta devam ediyordu.

Bütün bu olaylar olup biterken, ben **Cüzdan**'ın hazırlıklarını tamamlamış ve **İbret** gazetesinin 109 sayılı nüshasında şu ilânı yayınlatmıştım:

ÖZEL İLÂN

«Basın Tüzüğünün Üçüncü maddesini, kitap basılması hakkında olan tüzüğün birinci maddesiyle lâğvedilmiş kabul edenlerden, yani kalemimi dilenci değneği yapmak istemeyenlerden biri olduğum için, bir süre önce Hadika **gazetesinde çıkarılacağım vâdettiğim** Cüzdan **dergisini yarın yayınlamaya başlıyorum. Eğer yüce maarif nazırlığı bu dergimi —ki çok faydalı kalem ürünleriyle doludur— zararlı görürse ve arzu ederse toplatsın. Kanuna aykırı gördüğü tarafları varsa bunlar için de gerekli kanunî işlemi yerine getirsin.**

Ben de vaktiyle İbret'te **emeği geçmiş kimselerden biri olduğum için, bu ilânımın —değerini gerçekten bilip saydığım— bu gazetede yayımlanmasını rica ederim.**

Hadika **sahibi ve başyazarı**
Tevfik»

* * *

Cüzdan'ı, ilânı gazeteye verdiğim gün basıp dağıttırmıştım. Daha ilk elde beş, altı yüz nüshası satıldığı gibi, o tarihte Bahçekapı'daki tömbekeci Hasan Hüseyin Ağa ile Çemberlitaş'ta yine tömbekici Halil Ağa ve köprübaşındaki gazete kulübesi bu çeşit yeni tür yayınların ilk görüldüğü yerlerdi, oralara dağıtılan nüshalar hemen tükenmişti.

Doğrusu Hasan Hüseyin ve Halil Ağa adlarındaki bu iki İranlı, kalem sahiplerinin maddeten ve mânen büyük dayanaklarıydı. **Cüzdan**'ın yayını hükûmetçe derhal yasaklanmıştı. Ne var ki, bu

adamlar «elde bulunsun» diyerek birkaç yüzer nüsha da ayrıca satın almışlardı. Onları el altından satacaklardı.

1500 basan **Cüzdan**'dan matbaada 600 kadarı kalmıştı. Onları da ertesi gün alelacele şuraya buraya dağıtmıştık. Hükûmet matbaaya adam gönderip toplatma işine başladığı zaman ancak 200 kadar nüsha bulmuş, onları alıp götürmüştü.

Bu duruma göre, maarif nezaretinin ilk darbesine uğrayan Türkçe dergi bizim **Cüzdan** olmuştur.

Sirâc

Hadika'nın kapatılma süresinin tamamlanmasından önce **Sirâc**'ı çıkarmak lâzım gelmişti. Dolayısıyle 1873 yılı mart ayının on beşinci günü bu gazetenin ilk sayısını yayınladım.

Gazetenin son derece kısa olan önsözü şundan ibaretti:

«Sirâc **öyle bir araçtır ki, onun yakılmasının sebebi karanlıklar içinde bir yol gösterici olmak içindir. Memleketimizde ise gazetecilik dünyası —henüz gecelerimiz gibi karanlık olduğundan— böyle bir ışık aracına gerçekten ihtiyaç vardı. Dolayısıyle, şunu söylemek isteriz:** Sirâc, **eğer rüzgârdan korunabilirse (1) kendi âleminde çevresine ışık saçmaya çalışacaktır. Bunu umarak çıkıyoruz. Tevfik Allah'tandır.»**

* * *

Gazetemin çıkışından iki gün sonra Namık Kemal, İbret'in 117. sayısında, onunla ilgili ve bu çıkışı kutlayan şu yazıyı yayımlamıştı:

Hadika **gazetesi başyazarı Tevfik Bey** Sirâc **adında bir gazete yayınlamak için hükûmetten gerekli izni almıştı. Gazetenin birinci nüshası cumartesi gününden itibaren satıcılara dağıtılmıştır.**

Tevfik Beyefendi, bu isimde bir gazeteye sahip olmayı bir hayli zamandır arzu etmekte, fakat onun yayınlanmasına bir türlü muvaffak olamamaktaydı. Bilemediğimiz birtakım sebepler yüzünden gazetenin çıkması devamlı olarak engelleniyordu.

Gösterdiği sebat:

---

(1) *Rüzgâr, bilindiği gibi, hem esen yel anlamına hem de zaman, zamane anlamına gelmektedir. Yazar kelimeyi —tevriye denilen— bir edebî sanatla kullanarak hem bildiğimiz rüzgâr anlamına, hem de zamane ve zemanenin hükûmeti ve yöneticileri anlamına kullanmıştır. Ş. K.*

«Mânend-i şecer nâbit olur, sâbit olanlar» (1) kuralını ispatlamış oldu ve sonunda gazete basın dünyasına çıktı. Başarısından dolayı kendisini candan ve yürekten kutlarız. Ümit ediyoruz ki gazetesi —en tabiî yolu olan— özgürlük savaşı alanında zamanımızın gereklerine uyacak ve yardımcı olacaktır.

Kemal»

* * *

Abdülhak Hâmid Bey'le Namık Kemal'in Görüşmesi

Sahip bulunduğu büyük kültür ve bilgi hazinesiyle birlikte nezaketine, zekâsına ve inceliğine de hayran olduğum Abdülhak Hâmid'le ilk gençlik yıllarımızda aynı dairenin bir kaleminde bir süre beraber bulunmuştuk. Ama, ne kalem? Maliye nezaretinin mektupçuluk kalemi. O, zamanların nadir yetiştireceği zekâyı bu daireye kim ve hangi akılla göndermişti, bilmem? Ben ise, babadan kalma bir maaşın yetersizliği sebebiyle ondan daha kötü bir kaleme, Sirkeci muhasebesi denilen maliye çöplüğüne üç ay kadar devam etmiştim. Eski Roma elçisi Ziya Paşa hazretleriyle (2) de elemlerle dolu maceramız daha o tarihlerden başlar. Onların babaları da benim babam da, aynı senenin aynı ayında vefat etmişlerdi. Sonuç olarak, Abdülhak Hâmid'i meclis muhasebe mazbata odasına, beni de Sirkeci muhasebesinin gelirler odasına çırağ etmişlerdi. Bu çırağ deyimi o zamanlar çok yaygındı. Acaba, çırak olarak verme manasına mı idi, yoksa yeni yetişen veya yetişmekte bulunan gençlerin zekâsını ve tecrübelerini yakma, aydınlatma gibi bir anlama mı kullanılıyordu? Her ne ise, şimdilik burası bize gerekli değil. Gerçek olan şuydu ki biz ikimiz o iki kaleme çırağ edilmiştik.

Ben, bir süre sonra mektupçu odasına yükseldim. Ziya Paşa hazretleri de bir zaman sonra Bâbıâlî'ye nakletti.

İşte, Abdülhak Hâmid Bey'le tanışıp dost olmamızın başlangıcı bu kalemdedir. Hacı Ethem Paşazade rahmetli Kadri Bey (3),

---

(1) «Sebat edenler, ağaçlar gibi yeşerip boy salarlar» anlamına. Ş. K.

(2) Ziya Paşa, bu eserde adı çok geçen ünlü tanzimat dönemi şairi Ziya Paşa değildir. Ş. K.

(3) Trabzon valiliğinde iken rahmete kavuşan rahmetli Kadri Bey, (Yazarın notu).

ikimizin de ilk manevî hocamız oldu. Biz kültür ve edebiyata yöneldi isek, şunu bir değerbilirlik olarak belirtelim ki, ilk dersimizi kendisinden aldık.

Kadri Bey, bana, her sabah, Nefî'den birkaç beyit okutmak suretiyle ders veriyordu. Bu, onun benimle olan çalışmasıydı. Öte yandan, Abdülhak Hâmid'in kültür duyma organlarına da —sanırım— Şeyh Galib'in ünlü «Hüsn-ü Aşk» adlı eseriyle feyizli etkilerde bulunuyordu. Şimdi daha iyi anlıyorum ki bu Kadri Bey, insanları çok iyi tanıyan bir psikologdu. Onun büyük bir şair olacağını sezmiş ve ona Türk divan edebiyatının gerçekten en ince ve en derin şairini sindirmeye başlamıştı. Bende böylesine derin bir sanat kabiliyeti görmediği için, Osmanlıcanın en güçlü dil ustasını tanıtmakla yetinmişti.

İşte, ilk gençlik yıllarımız bu düzen ve bu teviye üzere geçiyordu. Bu sıralarda, benim zihnime önemli bir konu takılmıştı: İstiyordum ki Abdülhak Hâmid gibi Tanrı'nın özene bezene yarattığı bir sanatçı adayı, Namık Kemal gibi üstün ve gerçek bir değerle tanışsın. Bundan dolayı, arkadaşım Namık Kemal'e daima bu değerli ve çok şeyler vaad eden gençten bahsederdim. Bu konuda o kadar çok şeyler söylemiştim ki o —daha kendini görmeden— Abdülhak Hâmid'in kültür, bilgi ve zekâsına âşık olmuştu.

Namık Kemal'le **Hadika**'nın son günlerinde aramızda kendini göstermiş olan fikir ve görüş ayrılıkları, bugünlere kadar devam etmiş, ancak **Sirâc**'ın yayınlanmaya başlamasından sonra yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştı. Buna ortadan kalkmak yerine «karşılıklı tolerans» da demek mümkündü.

Eğer hatıralarımda yanılmıyorsam, günlerden bir pazar günüydü. Abdülhak Hâmid, ilk eserlerinden biri olan **«Mâcera-yı Aşk»** adlı eserini bastırmak üzere benim matbaama gelmişti. Onun gelişi üzerinden beş dakika geçmemişti ki birden Namık Kemal de çıkageldi. Fırsat bu fırsattır deyip, onları derhal birbirleriyle tanıştırdım (1). Derler ki birçok ruhlar ezelden birbirine eş yara-

(1) Abdülhak Hâmid, Ruşen Eşref'in kendisiyle yaptığı bir röportajda bu tanışmayı şöyle anlatır: «Namık Kemal'e gelince: Onu ilk defa Ebuzziya matbaasında gördüm. Ben önce kendisini tanımadım. Ebuzziya Tevfik Bey ona bir makale okuyordu. Kemal de ayakta bir aşağı, bir yukarı dolaşıyordu. Birkaç defa Fransızca «tous de bon, tous

tılmışlardır. İşte, bu görüş burada da tecelli etti. Bu iki dâhî —daha doğru bir deyişle şiir ve edebiyat dehâsı— sanki uzun yıllardan beri birbirlerini tanıyorlarmış gibi, birden senli benli dost oldular ve derhal sanat üzerine sohbetlere giriştiler. (Tekellüf nîst der güftâr-ı rind-i lâubâlî râ) şeklindeki Farsça söz şimdi de hükmünü göstermiş bulunmaktaydı (1).

Çok yazık ki onların arasındaki ilk tanışma uzun tekrarlamalara imkân vermedi. Çünkü, bu olayın üzerinden bir hafta geçmiş geçmemişti ki beş arkadaş aynı günlerde tutuklandık ve birkaç gün sonra da Rodos, Kıbrıs ve Akkâ'ya sürgün edildik.

---

de bon,» dedi. Sonra çıktı gitti. Bu, tanışmak sayılmaz değil mi?.. Onu sonradan, Paris'ten İstanbul'a döndüğü zamanlarda tanıdım. Daha sürgüne gönderilmemişti. Vefa'daki evinde oturuyordu. Gittim gördüm. Beni yazılarımdan da tanımıyordu; onun için bana fazla bir önem vermedi...» Görülüyor ki Hâmit'le Ebuzziya Tevfik Bey'in anlatışları arasında bazı noktalarda çelişkiler vardır ve —herhalde— bu onlardan birisinin olayı eksik hatırlamasından doğmaktadır. Ş. K.

(1) «Samimiyeti her şeyden üstün gören dost rintler arasında teklif tekellüf olmaz,» gibi bir anlama. Ş. K.

İKİNCİ CİLT

ONUNCU BÖLÜM (1)

Tiyatro, İbret gazetesinin kapatılması, iki gün sonra tutuklanmamız ve üç gün sonra sürgüne gönderilmemiz

O günlerde Namık Kemal'in **«Vatan yahut Silistre»** adlı ünlü tiyatrosu —ilk defa olarak— Gedikpaşa tiyatrosunda sahneye konmuştu. Yurtseverlik duygularıyle dolu olan bu eser, seçkin özellikleriyle birlikte temsil olunurken çok büyük bir heyecan doğurmuş, İstanbul'a o zamanlara kadar hiç alışmadığı derin ve taşkın heyecanlar yaşatmıştı. Seyirciler, bizde o zamana kadar hiç görülmedik ve alışılmadık tutum ve davranışlarda bulunmuşlardı. Meselâ, kalabalık bir yığın önce Namık Kemal'i —Avrupa'da olduğu gibi— sahneye çağırıp alkışlamak istemiş, onun o sırada tiyatroda olmadığını ya da göze gözükmek istemediğini anlayınca evine kadar giderek: «Yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın Namık Kemal.. Allah bizlerin muradını versin, biz muradımızı isteriz!..» çeşidinden (2) gösteriler yapmışlardı.

---

(1) Ebuzziya Tevfik Bey, Yeni Osmanlılar Tarihi'*nin bu bölümden sonraki kısımlarında artık olayları bütünüyle kendi özel yaşamının paralelinde etüd etmektedir. Dolayısıyle bundan sonraki kısımlar kendisinin bir çeşit otobiyografisi niteliğindedir. Ancak, yaşadığı dönemin pek çok ve pek çeşitli olaylarına ışık tutan bir biyografi. Bundan önceki bölümlerin tarih havasına karşılık, bundan sonraki bölümlerde bir roman havası hâkimdir. Bir noktaya daha dokunalım: Bu onuncu bölüm eserin üçte ikisinden fazlasını kapsamaktadır ve —nedense— yazar tefrikanın birkaç sayısı sonunda tekrar ve sonuna kadar «dokuzuncu bölüm» demeyi öngörmüştür. Biz buna uymadık ve bütün bu kısmı «onuncu bölüm» olarak niteledik. Ş. K.*

(2) Buradaki murat sözü ile, veliaht Murat Efendi'nin de kastedildiği ileri sürülmüştür, dolayısıyle kelimede tevriye bulunmaktadır. Ş. K.

Bu gösteriler, Namık Kemal ve özgürlük taraftarları hakkında kötü fikirler besleyen bazı kimseler için ele geçmez bir fırsat sayılmıştı. Bundan dolayı, olanı biteni —bire bin katarak— hükûmet çevrelerine ve bizzat Padişah Sultan Abdülaziz Han'a iletmişlerdi. Ancak, şurasını da söyleyeyim ki bizler bu gerçekleri, ancak aradan bir yıl kadar bir zaman geçtikten sonra, öğrenebilmiştik.

Yukarıda bir parça temas edildiği üzere, maarif nazırlığının önceden izin alınmadan kitap yayınlanmasını yasaklaması konusunda **İbret** gazetesinde birbiri ardınca beş makale çıkmıştı. Bunların birtakımı bizzat Namık Kemal'in kaleminden çıkmış, bir kısmı da —onun verdiği direktifler üzerine— yakın dostları tarafından yazılmıştı. Ne var ki bu yazıların hepsinde Namık Kemal'in karakteri göze çarpıyordu ve yine hepsi çok şiddetli kınamalarla, tenkidlerle doluydu.

İşte **'Vatan yahut Silistre'** tiyatrosunun oynanması yüzünden kendini gösteren ulusal duygularla dolu taşkınlıklar da bu sıralarda meydana gelmişti. Bununla da yetinmeyen bazı taşkın ve münasebetsiz dostlar **İbret** gazetesine uzunca bir mektup yollamışlar ve her cümlenin sonunu **«yaşasın Namık Kemal Bey»** nakaratıyle bağlamışlardı.

Yine o günlerde, kimin tarafından yazılıp dağıtıldığı belli olmayan basılı bir el ilânında «ahali-i tâbia» deyimi yerine «ahali-i metbua» gibi yersiz bir deyim kullanılmıştı. Yani «uyruk halk» demek gerekirken «kendisine uyruk olunan halk» gibi bir anlama geliyordu. Bunu yazan ya da söyleyenler hiç düşünmemişlerdi ki, değil mutlak bir idarede, hatta meşrutiyet ve hatta cumhuriyetle yönetilen bir idarede de halk, her zaman ve her yerde o devletin uyruğu idi. Bunda belki bir kasıt yoktu, belki yanlışlık yahut da bilgisizlik yüzünden böyle yazılmıştı. Ne var ki yazıyı düzelten musahhihin cahilliği bunun önüne geçilememesiyle sonuçlanmıştı ve hükûmeti yönetenler —kışkırtma saydıkları bu durumdan— haklı olarak gocunmuşlardı.

Olayların biraz ters gittiği muhakkaktı. Yine o günlerdeydi ki **İbret** gazetesinde altıncı belediye dairesi (1) hakkında bazı itiraz-

(1) O zaman belediye şube müdürlükleri «belediye daireleri» adıyla anılıyordu. Altıncı belediye dairesi, bugünkü tünel ve Tepebaşı bölge-

larda bulunulmuştu. Yani bu dairenin kuruluşu ve çalışması konusunda ağır tenkidler yapılmıştı. Bundan dolayı altıncı dairenin **İbret** gazetesi aleyhinde dâvâ açacağı bile söylenmeye başlanmıştı. İşte, gazetenin asıl kapatılma sebebi bu konular yüzünden olmuştur. Çünkü, **İbret**'in kapatıldığını bildiren ve matbuat kaleminden gelen yazıda kapatma sebebi olarak gazetede arka arkaya çıkan üç yazı gösteriliyordu.

Acaba, altıncı daire hakkında yazılan yazılar nasıl bir kuvvet taşıyordu ki, bütün belâların başlangıcı sayılıyordu?

Altıncı daireye yöneltilen itiraz ve tenkidlerin ilki **İbret**'e gönderilmiş otuz iki imzalık bir açık mektuptu. Bu mektupta, adı geçen dairede bir hesap yolsuzluğundan söz ediliyordu. Namık Kemal, mektubu gazeteye olduğu gibi koymuş, altına da gazetenin konu hakkındaki görüş ve düşüncesini yazmıştı. Bu, o güne kadar olduğu gibi, ondan sonra da hemen her zaman her yerde ve her gazetede görülen şeylerdendi. Hatta altıncı daireye bazı gazeteler, durmadan halktan para toplamaktaki ustalığından dolayı «altın'cı daire» diye kinayeli bir ad da takmışlardı. Daire ise, davula kulak asmayacak kadar kös dinlemiş olduğundan dolayı, gazetelerin böyle alaylı, kinayeli sözlerine aldırmaz, halktan aralıksız olarak «belediye adına» diyerek para toplar ve keyfine bakardı.

Bu zamana kadar böyle idi ama, o günlerde bu dairenin bir özelliği vardı: Müdürlüğünde Muhtar Bey adlı bir zat bulunmaktaydı. Bu Muhtar Bey, —ki herkes onun bu bey'liğini biraz manalı gülümsemelerle karşılardı— Sultan Abdülaziz'in tuttuğu adamlardandı. Anlatıldığına göre, daha veliaht iken kendisine intisap etmişti. Derken, Sultan Aziz padişah olunca adam birden deniz albaylığı rütbesine nail olmuştu. Ancak, albaylığı hazmedememiş, olur olmaz her işe burnunu sokmaya başlamış, Fuat Paşa'nın ilk sadrazamlığı sırasında —yapılan şikâyetler üzerine— padişahın çevresinden uzaklaştırılmıştı.

Sultan Abdülaziz'in tahta geçişinden sonraki bir buçuk yıl içinde ortalıkta istediği gibi at koşturan bu adam, hatta sadrazam azline ve yeni bir sadrazam tayin ettirmeye kadar uzanan pek çok

---

sini kapsıyordu. Merkezi de günümüzdeki Beyoğlu kaymakamlığıydı. Tramvaylar zamanında buradaki durağın adı da «altıncı daire» ya da sadece «daire» olarak geçiyordu. Ş. K.

«iş» ler görmüş olduğu halde, gözden düşmesinden sonra, on on iki yıl kadar köşelerde sürünmüştü. Nihayet, padişahın annesinin koruyup desteklemesi sayesinde yeniden, oldukça önemli bir görev bulunan altıncı daire müdürlüğüne atanmıştı. Ama, ne var ki tam bu müdürlük görevini yakaladığı sırada da **İbret**'teki o yazılar çıkmaya başlamıştı. Bu yazılardan çok büyük korku ve telâşa kapılan Muhtar Bey, şairin **Vatan yahut Silistre** tiyatrosu olayının da o günlerde meydana gelmiş olmasından yararlanmış, saray çevresini istediği gibi Namık Kemal'in ve arkadaşlarının aleyhine çevirterek korktuğu akıbetten kurtulmuştu.

Bu tiyatro konusu üzerinde biraz daha açıklama yapmayı faydalı görmekteyim:

Bir zamandan beri Güllü Agop adlı bir Ermeni (1), Gedikpaşa'daki eski bir sirk binasını bazı değişiklikler yaparak tiyatro haline getirmiş ve bütün oyuncuları Ermenilerden meydana gelme bir de kumpanya kurmuştu. Bu tiyatroda Türkçe oyunlar sahneye koyuyordu. Bu arada Âlî Bey bazı ufak tefek komediler tercüme ediyor ve bir kısmını da Fransızcadan alarak telif ediyordu (2). Bunlar **«Kokana Yatıyor»**, **«Yarabbim Şükür Sofra Kuruldu»** gibi eserlerdi. O tarihte Üsküdar mutasarrıflığı görevinde Tosun Paşa isminde bir adam vardı. Rahmetli Âlî Bey, bu adamı sarakaya almak için **«Tosun Ağa»** gibilerden komediler de hazırlardı. Yeri gelmişken söyleyelim: Türk tiyatrosuna büyük yardımı dokunmuş olan bu zat, zaman zaman provalara gidip, oyunculara oyunun hazırlanmasında bizzat yardım eder, özellikle Ermeni sanatçıların bozuk aksanlarını düzeltmeye çalışır, yani bir çeşit gönüllü rejisörlük de yapardı.

Güllü Agop Efendi, bir ara —yine Âlî Bey'in yardımı ile— Fuzulî'nin **«Leylâ ile Mecnun»**unu tiyatro haline getirmiş, eserin bazı bölümlerini oyunculara, asıl metinde olduğu gibi, okutmuştu. Doğuda zaten çok bilinen bu aşk hikâyesi geniş halk yığınları

---

(1) Sonraları müslüman olmuş, Yakup Efendi diye anılmıştır. Türk tiyatro tarihinde şerefli bir yeri bulunmaktadır. Ş. K.

(2) Bilindiği gibi telif etmek, yazmak anlamındadır. Eserin yazarı «Fransızca'dan alarak telif ediyordu» derken adapte etmeyi kastediyor. Çünkü, o zamanlar adapte kelimesi daha Türkçe tiyatro literatürüne girmemişti. Ş. K.

tarafından büyük bir rağbetle karşılanmıştı. Çünkü, o tarihe kadar Zuhurî rezaletinden (1) başka oyun görmeyen İstanbul halkı için, tabiatıyle tiyatro meçhul bir şeydi. Yabancı dil bilmeyen bir kimse için o zamana kadar tiyatroyu hemen kimse bilip tanımıyordu. Bu bilinenler de Beyoğlu'ndaki bazı azınlıklarla yabancılara özgü bir imtiyaz niteliğindeydi. Evet, Beyoğlu'nda Hoca Naum Efendi'nin bir tiyatrosu ile bir de Fransızların tiyatrosu vardı. Bunlardan birisinde operalar, ötekinde dram ve komediler oynanıyordu. Oyunları çoğunlukla Ayrupa'dan getirilen ünlü kumpanyalar sahneliyorlardı. Birincisine, Türk ve müslümanlardan gidenler olursa, bunlar daha çok müzik dinlemek için gidiyorlardı. İkincisinden, bir şey anlayan pek olmadığı için buna gidenler hemen hemen yok gibiydi. Zira, halk henüz tiyatroyu bir pandomimadan daha ileri görmüyordu (2).

İşte, Güllü Agob'un zekâsı ve çalışkanlığı sayesinde Türkçe tiyatroda oynanmaya başlanmış ve bunun için Türkçe eserler de kaleme alınmıştı.

Bundan daha önce Ermeniler kendi dillerinde pek çok tiyatro eserleri yazmışlar, bununla da yetinmeyerek Fransız edebiyatındaki klâsik tiyatroların hemen hepsini kendi dillerine aktarmışlardı. Öte yandan, bu eserleri temsil etmek üzere bir hayli aktör ve aktris —yani fâil ve fâile— (3) yetiştirmişlerdi. İşte, Güllü Agop Efendi, sekiz on fâil ile yedi sekiz fâile seçerek yirmi kişiden meydana gelen bir tiyatro kumpanyası kurmuştu.

---

(1) Yazar «Zuhurî rezaleti» ile ortaoyununu kastediyor. Daha önceleri de görüldüğü üzere, Tevfik Bey'in ortaoyununa karşı başından beri olumsuz bir bakışı bulunmaktadır. Ş. K.

(2) Daha sonraları Hoca Naum tiyatrosu, eserlerden yabancı dil bilmeyen tiyatroseverlerin de yararlanabilmesi için, özel bir usul uygulamıştı: Oynanacak eserlerin Türkçe birer özeti hazırlanıyor, bir el ilânı büyüklüğünde basılıp, kapıdan girerken isteyenlere biletle birlikte veriliyordu. Ş. K.

(3) Yazar, erkek oyuncu yani aktörün karşılığı olarak fâil, *kadın oyuncu yani aktrisin karşılığı olarak* fâile *Türkçe'ye birer tiyatro terimi olarak sokmak istemiştir. O zamanın dil ve sanat anlayışına bir belge olmak üzere bu kelimeleri olduğu gibi aldık. Ş. K.*

Gerçi, bu milletin kendisine özgü aksan özelliği yüzünden, tiyatro oyuncularının konuştukları Türkçe'yi dinlemek son derece kulak tırmalayıcı bir şey oluyordu. Ama, çalışma ile bunu belirli bir oranda düzeltmek mümkündü ve Âlî Bey, büyük çabalar göstererek, sanatçıların dilini epey âhenkli ve düzgün aksanlı bir biçime yöneltebilmişti.

Bu çorbada —pek az da olsa— benim de tuzum bulunmaktadır. Bir süre sonra ben de **«Ecel-i Kaza»** adındaki ilk millî tiyatroyu (1) yazmıştım. Bunun sahneye konmasından önce oyunun kişileri için bunları canlandıracak fâil ve fâileleri de bizzat kendim seçmiş, düzgün konuşabilmeleri için bir buçuk ay kadar her biriyle özel olarak meşgul olmuştum. Netice, oldukça iyiydi. Oyuncuların aksanlarında büyük bir düzeliş göze çarpıyordu.

Burada çok garip bir olayı da kısaca anlatmadan geçemeyeceğim. Güllü Agop, yavaş yavaş bazı hevesli Türk erkeklerini de kumpanyasına almaya başlamıştı. Bunlardan Hilmi Efendi adında bir tiyatro oyuncusu vardı. Adamcağız geceli gündüzlü Ermeniler arasında buluna buluna kendi Türkçesinin düzgün söyleyişini tamamıyle yitirmiş, o da bütün kelimeleri Ermeni aksanıyla söylemeye alışmıştı. Öteki asıl Ermenilerin dilini belirli olarak düzeltebildiğim halde bu Hilmi Efendi'ninkini bir türlü düzeltmeyi başaramamıştım.

Tiyatroda, Karakaşlar adında iki kız kardeş vardı. Bunlardan küçüğü Türkçe kelimeleri Türkçe aksanlarıyla söylemekte kısa zamanda büyük bir başarı göstermişti. Ses tonu da çok güzel olduğundan onun Türkçe konuşmasını seyredenler ve dinleyenler üzerinde son derece tatlı bir etki uyandırmaktaydı.

Hasılı, Güllü Agop'un o zamanki bu tiyatro çalışmaları —eğer araya bizim sürgünlük işimiz girmemiş olsaydı— gerçekten büyük bir gelişme gösterecekti. Çünkü, meseleye, belli bir oranda, hükûmetten bazı kimseler de yardım ellerini uzatmışlardı. Halil Şerif Paşa'nın ayrılması üzerine hariciye nazırlığına getirilen rahmetli Mısırlı Raşit Paşa, kendi başkanlığı altında bir tiyatro komitesi kurdurmuştu. Bu komisyonun ilk ele aldığı konu Ermeni oyuncuların dillerini düzeltmekti. Komisyon, daha sonraları, on-

(1) Ebuzziya Tevfik Bey, ilk tiyatro yazarlarından biridir ama, kendisinin söylediği gibi bu alanda ilk eseri veren değildir. Ş. K.

ların sahnedeki soğuk ve donbaba tavırlarını düzeltmek için de çaba harcamıştı.

Raşit Paşa'nın başkanlığı altındaki tiyatro komitesinin çok hayırlı işlerinden biri de Molière'in eserlerinin Türkçe'ye çevrilmesi kararıydı. Bunlardan (**l'avare**) yani **Cimri** adındaki eseri **Diyojen** mizah dergisi sahibi Teodor Kasap Türkçe'ye çevirmişti. Arkadaşlarımızdan rahmetli Nuri Bey de bu çeviriyi gözden geçirmiş, tamamlamalardaki alafrangalığı dilimizin söyleyişlerine uydurarak düzeltmiş, eserin adını da «**Pinti Hamid**»e dönüştürmüştü.

Yine, o sıralarda Ahmet Mithat Efendi de «**Eyvâh**» adlı bir tiyatro yazmıştı. Bununla birlikte, o günkü millî tiyatro eserlerimizin sayısı üçe ulaşmış oluyordu.

Aradan kısa bir süre geçtikten sonra Saffetizade Ziya Bey «**Şerif'in Hilesi**» adlı bir operet tiyatrosu kaleme almış, bu eseri o günlerin ünlü ve değerli bestecisi Çuhacıyan bestelemişti.

Ancak, şerif sözü bazı kötü niyetli ve düşman kişiler tarafından yanlış yorumlandırılmış (1) bundan dolayı «**Şerif'in Hilesi**» adı değiştirilmiş, «**Arif'in Hilesi**» olmuştu. Oysa, eserin kahramanı Şerif, kurnaz bir köylüden başka bir şey değildi. Fakat, bizde gelişmeye ve ilerlemeye çalışan kimselere karşı musallat olmayı öteden beri kendilerine tabiî bir meslek edinen birtakım insanlar —ki milletimizin geri kalmışlığının ve bahtsızlığının en etkili engelleri bunlardır— bu hususta da kendilerini göstermişlerdi. Yine, hiç şüphe yoktu ki bunların içinde bu genç aydınları çekemeyenler de pek çoktu. İşte, bunların işi bulandırmaya çalışmaları yüzünden ortaya zaman zaman çeşitli güçlükler çıkıyordu. Bunlardan sadece bir tanesi, meselâ bu «şerif» kelimesini büyük bir mesele olarak ortaya atmaktı.

Bununla birlikte, insafla belirtmek gerekir ki, Abdülaziz döneminin devlet adamları Abdülhamit zamanındakiler kadar ahlâkça bozulmuş değillerdi. Kendilerine «şerif» adının kasten ve kötü

(1) «Çok soylu ve şerefli» anlamına gelen şerif kelimesi, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde, Mekke ve Medine'nin peygamber soyundan geldiklerine inanılan bazı kimselerine verilen seçkin bir unvandı. Oralarda bir Osmanlı valisi de vardı ama, bölgenin gerçek egemenleri şeriflerdi. Ş. K.

niyetle kullanıldığı yolunda yapılan fitnelemelere pek önem vermemişlerdi. Ancak, bu bir çeşit ihbar olduğu için umursamamazlık da edemezlerdi. Çaresiz, umursar gözükmüşler, fakat eserin sahibine bu adın değiştirilmesini tavsiye etmekten ileri varmamışlardı. Oysa, fitleyici ve fitnecilerin amacı, bu işi yapanların cezalandırılmasıydı. İlgili ve yetkili kişiler ve makamlar, onların bu heveslerini böylelikle kursaklarında bırakmışlardı. Öte yandan, eserin sahiplerini cezalandırmak şöyle dursun, kendilerinin gönlünü almayı bile gerekli görmüşlerdi: «Memlekette gelişmenin ve ilerlemenin yeni bir örneği ve belgesi sayılacak böylesine güzel bir eserin geleceğinin garanti altına alınması için bu yola başvurduk» gibilerden bir haber yollayarak kendilerinden özür dilemişlerdi.

Yeni Osmanlılar'ın tarihini yazarken böylece tiyatrodan söz etmek ve meşrutiyet yönetimini amaçlayan bir kuruluşla nihayet bir eğlence aracı olan (1) tiyatro arasında bir ilişki kurmak —ihtimal ki— birçok kimseler tarafından garip karşılanacaktır. Ancak, şurasını unutmamak gerekir: Eski Jöntürkler ana hedef olan özgürlük ve meşrutiyete ulaşmak için gelişme ve ilerlemenin elde mevcut her türlü aracından yararlanmayı öngörüyorlardı. Bundan dolayı, tiyatroyu da gelişme ve ilerlemenin vazgeçilmez yardımcı araçlarından biri olarak kabul etmişlerdi. Tiyatro, belki bir eğlenceydi ama, eğlendirerek öğretmesini ve eğitmesini de biliyordu. O halde, ondan da —imkânlar oranında— elbette yararlanacaklardı. Hele ki basınla elde etmek istedikleri sonuç ikide birde engelleniyor, köstekleniyordu. Öyle zaman oluyordu ki iş sadece tiyatroya bel bağlamaya kalıyordu. Sonra, tiyatronun basına göre bazı üstün tarafları vardı: Eğlendiriyor, görerek eğitiyor ve etki altında bırakıyordu. Gazete ve dergileri sadece okuma yazma bilenler izleyebilirken, tiyatroyu hiç okuma yazması olmayan bir kimse de rahatlıkla izleyebilir ve ondan etkilenebilirdi. Dahası da vardı. Toplum bilinci tiyatroda daha yaygın ve daha birinden birine geçici bir hal kazanıyordu. Hasılı, bütün bunlar öyle kolay

(1) *Metinde, «eğlence aracı» diye aldığımız söz, «lûbiyât» olarak geçmektedir. Bu kelimenin anlamı Osmanlıcada zaman zaman «eğlence aracı»ndan çok daha hafif ve önemsiz konu ve anlamlarda kullanılmıştır. Ş. K.*

kolay vazgeçilemez şeylerdi; o halde onları amacın emrine vermek gerekliydi.

O sıralarda Namık Kemal, tiyatro hakkında, çok uzun ve ayrıntılı bir makale yazmıştı. Buna bir «tiyatro incelemesi» demek de mümkündü. Ben bu makaleyi **Hadika**'da yayımlamıştım. Bu uzun makalenin, hiç olmazsa, bir bölümünü —bir örnek olmak üzere— buraya almak istiyorum:

.....

— «Tiyatro nedir?»

— «Âdeta bir taklit.»

— «Neyi taklit ediyor?»

— «İnsanlığın yaşamını, durumunu ve tutumunu.»

Sadece şu dört cümleciğin bile tiyatroyu anlatmaktaki gücünü belirtmek isterim. Bence, Namık Kemal, bu yazısında tiyatronun fayda ve önemini son derece güçlü olarak özetlemiştir. Eğlendirmek ve eğlendirirken ders vermek, hem de ibret dersi vermek... Dünyada bundan daha büyük ve etkili bir şey düşünülebilir mi? Namık Kemal, yazısına şöyle devam ediyor:

«Evet, işte eğlence bulunur ama, eğlencede iş bulunmaz. Şurası da vardır ki insan hemen her işle eğlenebilir, ancak her insan işle eğlenemez. Dolayısıyle, insan toplulukları için faydalı eğlencelerin büyük bir ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Tiyatro, canlanmış ve cisimleşmiş şairâne bir hayâldir. Öyle bir hayâl ki insanı âdeta elinden tutar, göklerin gizli perdelerini birer birer açarak oraların en gizli köşelerini size gezdirir. Tiyatroda, iskemlelerine oturup sahnedeki oyunları seyredenler, insanlık ahlâkını bütün yücelikleri ve bütün alçaklıklarıyla gözlerinin önünde canlanmış bir halde görürler. Vicdanın en kuvvetli hissi ve en mükemmel eğitici olan hayranlık ve nefret duyguları bu oyunları seyrederken birden olanca kuvvetleriyle canlanabilir, heyecana gelir. Bu heyecan ise kalbin en duygusal, her türlü etkilere en açık bulunduğu bir zamana tesadüf ettiği için —tabiatıyle— insan üzerinde yarattığı etki çok fazla olur.

..... **Riyakârlık ve cimrilik, ki insanoğlunun en aşağılık karakterlerinden ikisidir. Bunları hiç bir edebiyatçı veya hiç bir filozof tiyatro oyuncuları kadar canlı bir şekilde gözler önüne seremez.**

.....**Bir milletin dil ve anlatım gücü edebiyat ise, edebiyatın konuşan ve canlı temsilcisi de şüphesiz tiyatrodur.**

Öteki edebiyat türlerine göre tiyatro, cansız bir resme göre canlı bir insan gibidir...»

* * *

Vatan veya Silistre oyununun sahneye konması halktaki yurtseverlik duygusunu tahmin edilenin çok üstünde uyarmış ve kaynatmıştı. Bundan dolayı —öteki oyunlar en çok iki üç gece oynanırken— ısrarlı istekler üzerine **Vatan yahut Silistre** aralıksız bir hafta oynanmıştı (1)

Öte yandan tiyatro bize umduğumuzdan çok daha fazla bir gelir sağlamaktaydı. Meselâ, ben kendi eserim için söyleyeyim: Anlaşmamız gereğince gayrı safi hasılatın üçte birini almam gerekiyordu ve ben buna karşılık **«Ecel-i Kaza»** nın oynandığı geceler yirmi beş otuz lira para alıyordum. Namık Kemal'e gelince: O eserinin bir haftalık oynanmasından tam 250 lira almıştı ki bu erişilmez bir rakamdı.

1873 yılı nisan ayının beşinci cumartesi gecesiydi. O gece Güllü Agop'un tiyatrosunda birinci defa olarak **«Pinti Hamit»** sahneye konulacaktı.

Eserin çeviricisi Teodor Kasap —batılılara özenerek— tiyatroda yakınlarına ve bazı edebiyatçılara bir akşam yemeği verecekti. Başkanımız olan Raşit Paşa, başta olmak üzere bütün tiyatro komitesi heyeti de bu yemeğe davetliydik. Ancak, o gece Mustafa Fazıl Paşa'nın konağına gitmek nöbeti de bendeydi. Bu aramızda bir gelenek haline gelmişti; bir yıldan fazla bir zamandır kendisini geceleri konağında yalnızlık içinde bırakmıyorduk. Çünkü, paşanın yine üzüntülü günleriydi. Adliye nazırı iken, Mahmut Nedim Paşa zamanında bu nazırlıktan ayrılmıştı, hükûmetin dışında ve uzağında —biraz da gözden düşmüş olarak— yaşıyor ve çeşitli taraflardan çeşitli entrikalara hedef tutuluyordu.

İsmail Paşa, hâlâ onunla uğraşmaktaydı. O, İstanbul'da oturdukça rahat edemeyen bu Mısır valisi, İstanbul'daki adamları aracılığıyle, durup dinlenmeden kardeşi hakkında dolaplar çeviriyor ve bu dolaplar için su gibi para akıtmaktan çekinmiyordu. Abdül-

---

(1) O zamanlar bir eserin üst üste bir hafta oynanması olağanüstü bir olay sayılırdı. Çok tutunan bir oyun bir mevsimde en fazla on on beş defa temsil edilirdi. Ancak, bu temsiller arasında en azından üç beş gün aralıklar bulunurdu. Ş. K.

aziz'in çevresini saranlar, belli başlı saray görevlileri tümüyle İsmail Paşa tarafından satın alınmışlardı. Bunlar olur olmaz fırsatlarla Abdülaziz Han'a Mustafa Paşa hakkında sözler ulaştırıyorlar, padişahı adamcağızın aleyhine fitliyorlardı.

Bu olup bitenlerden dolayı —değil iyi gün dostları— pek lezzetli yemeklerine ve sofrasına kurt gibi saldıran boğazlarına düşkün kimseler bile çevresinden uzaklaşmak zorunda kalmışlardı. Şimdi onu arayıp soranlar gerçek yakınları ve yardımcıları ile birkaç kara gün dostundan ibaret kalmıştı.

Bizler, bu kara gün dostları arasındaydık. Dolayısıyle, haftanın günlerini ve gecelerini aramızda bölüşmüştük. Bir gece ben, bir gece Namık Kemal, bazı geceler de Nuri Bey yanına gidip onunla birlikte bulunuyorduk. İmkânlarımız elverdiği vakitler ikimiz veya üçümüz birlikte gidiyorduk ki, bu zamanlar Mustafa Fazıl Paşa için âdeta bir bayram sayılıyordu. Milyonlar içinde yüzen ve istese Avrupalarda tam bir hovarda hayatı yaşaması işten bile olmayan bu adam kendi vatanında tam bir gurbet havası sürmekteydi. Beraber gittiğimiz zamanlar sofrada her birimizin yeri belliydi. Sanki oradan başka yere oturmayı aklımıza bile getirmezdik.

Ne ise... O akşam, işlerim tamamlanmadığından, paşanın konağına pek geç yetişebilmiştim. Ben konağın merdivenlerini çıkarken paşa da yemek salonuna doğru gitmekteydi.

Tuhaftır; iki yıldır konağa devam ettiğimiz halde kendisine o güne kadar hiç bir seferinde burada rastlamadığımız Yusuf Kâmil Paşa da oradaydı. Kendisini yemek salonuna gitmekte olan kafilenin peşinde gördüm. Eğer, biraz sonra başıma kopacak tenkid ve kınama kasırgalarını daha önceden hissetmiş olsaydım tabiatıyle derhal ve hiç düşünmeden geri dönerdim. Fakat, uğrayacağım sıkıntılı hali önceden belli edecek hiç bir şey sezinlememiştim. Çok yazık ki bugün dünyada, o ansızın gelen kötü olayın tanıklarından ancak iki kişi hayatta bulunmaktadır. Bunlardan biri Celâl Paşa hazretleri, diğeri de **Karagöz** gazetesi kurucusu ve sahibi Fuat beyefendidir.

Herkes yemek odasına geçmişti. Ben de, âdetim olduğu üzere, her zamanki yerime oturmuştum. Bu yer, Mustafa Fazıl Paşa'nın en büyük oğlu olan rahmetli Osman Paşa'nın solundaydı. Yusuf Kâmil Paşa ile tam karşı karşıya düşüyorduk.

İki sofracı, biri o günün en saygılı misafiri bulunan Yusuf Kâmil Paşa'dan, öteki evsahibi olan Mustafa Fazıl Paşa'dan başlayarak sağdan soldan çorbaları dağıtıyorlardı.

Kâmil Paşa tarafından başlayan sofracı —bu tarafta daha az adam bulunduğu için— bana Osman Paşa'dan daha önce gelmişti. Adam çorbamı kâseme koydu. İlk ya da ikinci kaşığı ağzıma götürdüğüm sırada kulağıma son derece sert ve hatta kaba bir tarzda bir ses aksetti:

— «Baksana Tevfik Bey!.»

Sesin geldiği tarafı arandım. Hitap eden Mustafa Fazıl Paşa'ydı. Ömrümde kendisinden böyle ve şimdiki kadar acı bir hitaba uğramamıştım. Bundan dolayı şaşkın şaşkın ondan fazla iki tarafıma bakındım. O beni kendisine yönelttikten sonra daha kaba bir tavırla şunları söyledi:

— «Sana söylüyorum Tevfik Bey!. Bu yaptığınız rezaletler, yazdığınız şeyler nedir? «Padişahın Viyana sergisine gidip gitmeyeceği meçhul imiş,» diye yazmışsınız. Bu ne demektir? Burası cumhuriyet midir, yoksa siz kendinizi enikonu şaşırdınız mı? Siz burayı ne sanıyorsunuz? Kendinize ihtilâlci süsü mü vermek istiyorsunuz? Siz bunu serbestlik sanıyorsanız, şunu biliniz ki buna serbestlik demezler. En açık bir deyimiyle sadece edepsizlik derler. Kiminiz «ahali-i metbua» yazar, kiminiz padişah hazretlerinin lâkabını kaldırarak sadece «padişah» deyip çıkarsınız. Şunu biliniz ki bu taşkınlıklarınız artık çok ileri gitmiştir ve bunlara hükûmet artık göz yummayacaktır.»

Mustafa Fazıl Paşa bu sözleri söylerken ben çoktan kararımı vermiştim. Kalkıp gidecektim. Yalnız onun sözlerini bitirmesini bekliyordum.

O anda yüzümün nasıl bir renk aldığını bilemiyorum. Ancak, bütün sofradakileri derin şaşkınlık kaplamıştı, herkes ne yapacağını bilememenin sıkıntısı içindeydi. Üzgün ve tedirgin gözlerle bu itab ve hakaret rüzgârının estiği tarafa bakıyorlardı. Onun beni bu şekilde tahkir edişinin sebebini bilmedikleri gibi, kendisinin kibir ve azametine göre pek nâçiz olan, ama böyle şeyleri hazmetmeye de alışık bulunmayan benim gibi bir adamın bunu nasıl karşılayacağından da habersizlerdi. Yalnız hissettiğim bir şey vardı. Benim hep susarak dinlememden herhalde pek de hoşnut değillerdi.

Neyse; paşa sözünü tamamlar tamamlamaz ben, sükûnetle göğsümdeki peçeteyi usul usul sofraya bıraktım. Sandalyeden kalktım. Ağır ağır ve tane tane:

— «Edepsizliğine hükmedilen bir adam bundan sonra artık bu sofrada oturamaz,» diyerek yerimi terkettim, salondan çıktım. Arkamdakilerin ve paşanın o anda nasıl bir hal içinde bulunduklarını tabiî görmedim. Merdivenleri de nasıl indiğimi bilmiyorum.

Yemekten sonra tiyatroya gidecek olduğum için, kira beygirlerini bekletmiştim. Hemen binip Gedikpaşa tiyatrosuna gittim. Oradakiler yemeğe oturmaya daha yeni hazırlanıyorlardı. Benim içeri girdiğimi görünce Namık Kemal:

— «Hayrola.. Niçin geldin, altes hazretlerine gidecektin, gitmedin mi?» diye sordu.

On anda bütün olan biteni birden açıklamak istemedim:

— «Gittim. Ancak enişte paşa'nın (1) olağanüstü olarak orada bulunduğunu daha aşağıdayken öğrenince, artık yukarı çıkmaya lüzum görmeyerek buraya geldim,» cevabını verdim.

Teodor Kasap, Âlî Bey, adı sonra Hâmid olarak değiştirilen Mısırlı Nurullah Bey zade Hamit Bey ve arkadaşlardan ve yakın arkadaşımız Mehmet Bey hep oradaydılar (2).

Biraz sonra rahmetli Raşit Paşa da gelince nihayet hep birlikte sofraya oturuldu. Ben hâlâ Mustafa Fazıl Paşa'nın konuşmasının tesiri altında olmalıyım ki zihnen dalgındım. Kendi kendime: «Acaba yaptığım hareket paşanın söylediği sözlere yeterli bir karşılık oldu mu, yoksa daha mı ağır bir cevapta bulunmalıydım?» diye düşünüyor, ölçüp biçiyordum.

Yemek bitip herkes sofradan kalktıktan sonra Namık Kemal'i bir köşeye çekip Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında olup bitenleri özet olarak anlattım. Namık Kemal, üzüntülü bir şaşkınlık içine düştü. Çünkü, paşanın böylesine herkesin gözleri önünde, hem de

---

(1) Bilindiği gibi Yusuf Kâmil Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanımla evlendiği için, Mustafa Fazıl Paşa için de enişte oluyordu. Bu enişte sözü, kendisini sevmeyenler tarafından, alay makamında kullanılıyordu. Ş. K.

(2) Abdülhamit zamanında, onun adını taşımış olmak, bir çeşit saygısızlık kabul edildiğinden dolayı benzer adlar değiştirilmiş olmalı. Ş. K.

kendi sofrasındaki vefalı bir misafirine açıkça hakarette bulunmasının sebebini bir türlü anlayamamıştı. Hele ki burada Yusuf Kâmil Paşa gibi, her yerde ve her fırsatta bizleri horlayan bir adam da bulunuyordu. O halde, hiç olmazsa onun yanında bu «edepsizlik» kelimesini kullanmaması gerekiyordu. Arkadaşım bunları düşünedursun ben ona sordum:

— «Neyse, sen oralarını bırak da söyle bakalım: Benim bu söz karşısında sofrayı ve evi terkedişim yeterli bir cevap ve karşı hakaret sayılır mı sayılmaz mı?»

— «Hem de Nasıl?. Çok iyi etmişsin, bundan büyük hakaret olmaz herhalde.»

Biz köşemizde konuşmamızı tamamlamıştık ki Raşit Paşa yanımıza geldi:

— «Haberiniz var mı?» diye sordu «**İbret**» gazetesi padişah hazretlerinin özel buyruğu ile kapatıldı. Son çıkan yazılar yüzünden kendilerini epey kışkırtıp öfkelendirmişler. Bu arada altes Mustafa Fazıl Paşa da, az daha, ikinci bir sürgün belâsına uğrayacakmış. **İbret**'teki «ahali-i metbua» sözünü kendisinin öne sürdüğünü söylemişler. «O istememiş olsaydı **İbret** gazetesi böyle şeyler yazmaya cesaret edemezdi,» demişler. Neyse ki Esat Bey, hem altesi müdafaa etmiş, hem de padişah hazretlerinin öfkesini dindirmeyi başarmış. Böylelikle, sadece gazetenin kapatılmasıyla birçok kimseyi başlarına gelecek türlü dertlerden kurtarmış. Bana, ben buraya gelmeden biraz önce, Sadullah Bey gelip durumu haber verdi. Kapatılma kararı ile ilgili yazı yarın gönderilecektir.»

İbret'in son sayısı o gecenin ertesi günü yayınlandı. Aynı gün öğleden sonra da, Divan-ı Hümayun Tercümanı Sadullah Bey'in imzasını taşıyan kapatma kararı gazeteye geldi.

Yazının metni şuydu:

Bâbıâlî Hariciye Nezareti Matbuat Kalemi

«Gazeteler için her şeyden önce gelen görev, geniş halk yığınları için fayda verici konular ve haberler vermekle meşgul olmaktır. Durum bu ve böyle iken İbret gazetesi öyle bir yol tutmuştur ki sadece kişilerle ve kişilerin özel halleriyle uğraşmaktadır. Bundan daha kötüsü olarak devletin kanunları ve icraatı ile sorumsuz ve başına buyruk bir şekilde yersiz ve dayanıksız tenkidlerde bulunmakta, devletin temel ilkelerine karşı çıkışlar yap-

makta, bu tür yazılarıyle halkın zihnini bulandırmaktadır. Bu halin sürüp gitmesi karşısında hükûmet birkaç defa adı geçen gazeteyi kapatmak için karar almışsa da sırf basına ve basının ilerlemesine karşı beslediği iyi duygu ve düşünceler sonucu olarak bu yola gitmek istememiştir. Şimdiye kadar zaman zaman sadece —durumunu ve tutumunu düzeltmesini sağlamak amacıyla— bazı tembihlerde bulunulmuş, bir iki kere de geçici kapatmalarla yetinilmiştir.

Beklenirdi ki bu ılımlı ve iyi niyetli davranış gazeteyi uyarsın ve gittiği kötü yoldan çevirsin. Ne var ki gazete bunun tam tersine hareket etmekte âdeta ısrarla direnmiştir.

Nitekim, son olarak 129 numarah sayısında ve daha sonra da Nuri imzasıyla 131. nüshasında yayınladığı makalesinde yüce Osmanlı devletinin temsilcisi bulunan hükûmetin devlet ve idare anlayışı ile hiç bir şekilde bağdaştırılamayacak saldırgan dil kullanmış, onu halk nazarında küçük düşürecek görüşler ve düşünceler ileri sürmek derecesine kadar varmıştır. Ayrıca 130 numaralı sayıda «İki İmzalı Bir Yazı» başlıklı makalenin sonunda kullanmaya cesaret ettiği deyim (1) onun gizli amacını ve nereye kadar gitmek istediğini çok açık bir şekilde ispatlamıştır.

İşi bu dereceye kadar getirmiş bulunan bir gazetenin devam etmesinde devlet ve millet için büyük sakıncalar bulunacağını herkes kabul ve teslim eder. Bu sebeple gazete, bugünden itibaren —bir daha çıkartılmamak üzere— kapatılmıştır.

Divan-ı Hümayun Tercümanı
Sadullah»

* * *

İbret gazetesi, kapatılma kararını ihtiva eden bu yazıyı üste koyarak, bunun altına «Halka Vedâ» başlıklı bir not ekleyerek bir ilâve yayınladı. Bu ilâve aynen şöyleydi:

HALKA VEDÂ

«İbret'in koyduğu yazılar ve haberler halk yığınları için faydalı mıydı, değil miydi? Devlet düzenine ve kanunlarına sataştık mı, yahut bu düzenin ve kanunların yorumlanmasının yapılabile-

(1) *Yukarıda birkaç defa geçen «ahali-i metbua» sözü kastediliyor. Ş. K.*

ceği en son makam olan Şurâ-yı Devlet'in bir yargısını mı istedik? Kişiler ve kişilerin yaptıklarıyle biz isteyerek mi uğraştık, yoksa yine halktan gördüğümüz, hatta zaman zaman da kendilerinden gördüğümüz baskı ve sataşmalar üzerine mi buna mecbur kaldık?

Gazetemiz Padişahımız hazretlerinin özel izinleriyle çıkmaya başlamıştı. Bir ara, en küçük bir ceza sayılan, bir ay süreyle kapatılmanın dışında başka bir ceza da görmemişti. Hal böyle iken, bu sefer hükûmetin suçluluk saydığı bir iki deyim yüzünden böylece birden ve kesinlikle kapatılması, onun yaptıklarıyle orantılı mıdır, değil midir? Bütün bu noktalar hakkında hüküm vermek bizim değil, kamuoyunun hakkıdır. Bundan dolayı biz burada bu konu üzerinde fazla bir şey söylemeye lüzum görmüyoruz.

Yalnız şurasını ifade etmeye de kendimizi mecbur sayıyoruz: Mademki matbuat kanunları gereği gibi uygulanmamaktadır ve mademki yüce Osmanlı devletinin, gazeteler tarafından nasıl bir dil ve tutum istediğini anlamak ve ona göre davranmak mümkün değildir; o halde arada İbret gibi sadece vatan sevgisiyle dolu, ilerlemeyi, gelişmeyi amaç edinen yayın araçlarının ikide birde bir tesadüf ya da bir yanlışlık uğruna feda edilegelmesi nasıl normal görülebilir?

İşte, İbret gazetesi vatanseverlik yolunda, kendisini mahvedinceye kadar ayak diredi. Ama, sonunda ister istemez bir sessizlik köşesine çekilmek zorunda kaldı. Ama, ne zararı var? Dünyada devamlı olarak kim kalmıştır, hangi şey ebediliğe kadar sürüp gitmiştir? Yaşasın vatan!..»

Yazık ki İbret gazetesinin kapatılması üzerine halk tarafından herhangi bir tepki görülmedi. Bu tarihten dokuz ay önceki geçici kapatılmasında halkın —daha doğru bir deyişle— İbret'ten yararlanmış olan kimselerin gösterdikleri ufak tefek homurtular bu sefer hiç mi hiç görülmedi.

Denilebilir ki memleketin bu ruh hali âdeta mevsimlere bağlıdır. Nitekim, gazetenin kapatılışı da kış sonuna raslamıştı. Kışın ister istemez ağır etkilerini taşıyan, onun ruhlara ve vücutlara saldığı tembellikten henüz silkinememiş olan memleket halkı vicdanını kaynatacak, fikir ve duyguları harekete getirecek bir enerjiye sahip değildi. Bundan dolayı olsa gerek, gazetenin kapatılışı karşısında bütün okuyucular ilgisiz davranmışlardı. Şurasını da ilâve etmek yerinde olur. Zaten İbret gazetesi. bundan dokuz ay

önceki gibi hararetle aranmıyordu, okuyucu sayısı da yarı yarıya inmişti.

O günlerin en rağbet gören gazeteleri şimdi **Basiret** ile **Hakayık-ul Vakaayi** olmuştu. Çünkü bunlar, günlük haberleri çabucak elde edip yayınlamakta —sanki birbirleriyle rekabet edercesine— meharet göstermeye başlamışlardı. Bu gazetelerde fikir ve düşünce, tenkid yoktu. Siyasî tahlillere, polemiklere de sütunlarında hemen hemen hiç yer vermiyorlardı. Bu çeşit yazıları okumak, izlemek ve anlamaktan uzak bulunan halk tabakası için böyle şeylerin zaten hiç bir önemi yoktu. Onlara aktüalite, suya ve sabuna dokunamayan haberler yetiyordu da artıyordu bile.

Bir insan zevk almadığı bir şeye karşı ilgi duyamayacağı için, onun varlığından yokluğundan tabiatıyle haberdar olamaz. Eğer o varken yok olmuşsa, bu yok oluştan dolayı da herhangi bir üzüntü duymaz.

İbret bir yana, benim ona göre daha ılımlı olarak yaymladığım **Sirâc** gazetesi de pek öyle önemsenecek bir revaç görmüyordu. Bundan daha önce, kiralama yoluyla, yayınladığım **Hadika** üç bin nüsha basıldığı halde on beş günde bir çıkan **Sirâc** iki bin bile satamıyordu. Oysa **Sirâc**'ın gazetecilikteki mesleği —yukarıda da belirttiğim gibi— oppositiondu. Yani hükûmete karşı belirli bir muhalefet gösteriyor, onun icraatını, mümkün olduğu kadar şiddetli bir dille eleştiriyordu. Böyle olduğu halde, halk bu gazeteme, **Hadika**'ya olduğu kadar bile, bir rağbet göstermemekte âdeta direniyordu. Bu durum, ticaret anlayışı yönünden ne kadar şevkimi ve cesaretimi kırıyorsa, bendeki tenkid fikrinin artmasına da o kadar sebep oluyordu.

* * *

Yalnız bir makalem, halk tarafından büyük ilgi görmüş, hükûmeti de bir hayli telâşlandırmıştı. Bu makalenin başlığı, rahmetli sadrazam Fuat Paşa'nın meşhur sözü «Devlet Borç Almadan Yaşayamaz» dı.

Gazetemin o sayısı çabucak tamamıyle satıldıktan başka ayrıca iki bin nüsha daha basılmıştı. Aslında, buna sebep de yine hükûmetti. Çünkü, makalenin yayınlanmasından sonra Bâbıâlî derhal kaleme kâğıda sarılmış, resmî bir bildiri yayınlayarak **Sirâc**'a cevap vermek, bu suretle halkın zihninde belireceğini sandığı kuşkuları dağıtmak ihtiyacını hissetmişti. İşte, bu yüzdendir ki **Sirâc**

o gün basın hayatının en yüksek tirajını bulmuştu. Bulmuştu ama, bizim de çok büyük bir sevinç ve heyecana kavuşmamız uzun sürmemiş, hemen ardından tutuklanmamız ve sürgüne gönderilmemiz gerçekleşmişti.

Baharın kendisini hissettirdiği günlerden bir gündü. Pazar olduğu için daireler de yarı tatil halinde idiler. Hükûmet o gün toplanacaktı, fakat toplantı daha başlamamıştı.

Bu sırada hariciye nazırlığından gelen bir hademe, tercüman beyin beni görmek istediğini haber vererek gitti. Onun ardından, biraz sonra ben de hariciyeye gittim ve Sadullah Bey'in odasına girdim.

Sadullah Bey beni görür görmez, acı bir tebessümle: «Gördün ya, işte nihayet **İbret**'i öldürdük. Eğer fazla yakmaya devam edecek olursan galiba senin **Sirâc**'ı da söndüreceğiz,» dedi. Sonra ciddi bir tavır takındı:

— «Canım kardeşim dikkat et; şu günlerde gazeteler hakkında, özellikle sizin gazeteler hakkında derin bir kuşku var. Âdeta kapatılmaları için fırsat kollanıyor. Gerekli baskıyı yapmadığım için sadrazam hazretleri tarafından ikide birde haşlanıyorum.

Ben biraz sinirli cevap verdim: «Peki, siz söyleyin, ne yapalım? Sadece, hangi adama hangi memurluk ve hangi rütbe verilmiş, nerede hırsızlık olmuş, kim kimi öldürmüş? Gazete sayfalarını hep bu denli haber ve yazılarla mı dolduralım. Kaldı ki bizler ne yapsak, ne yazsak hükûmet tarafından kötü karşılanıyor ve kötüye yorumlanıyor. Fuzulî'nin dediği gibi:

Biz âna fitne, ol bize gussa;
Müteneffir biz andan, ol bizden (1).

Vallahi, ben de ne yapacağımı şaşırdım kaldım. Kitap basmak için izin almak, memlekete hizmet edeceğiz zanniyle, yazdığımız şeylerden dolayı ikide birde azarlanmak yayın işiyle meşgul olan bizlerde akıl fikir bırakmıyor. Her şeyden önce, bilsek ya

(1) *Fuzulî'nin ünlü «Şikâyetnâme» sinden alınmış vezinli bir söz. «Biz onun gözünde fitneci ve düşmanız, o bizim nazarımızda devamlı bir dert kaynağı. Biz ondan ve o bizden devamlı nefret halindeyiz,» anlamına. Ş. K.*

da hükûmet açıkça ilân etse ki nasıl bir basın ve nasıl bir gazete istiyor. O zaman, belki biz de, hiç olmazsa, daha az zararlı ve daha tehlikesiz bir yayın yolu bulup ona uyarız.

Bir basın kanunundan söz ediliyor. Ama, bu kanun böyle bellisiz ve hareketsiz bulundurulduğu sürece onun kime ve neye faydası vardır. Öte yandan, durum böyle sürüp gittikçe ne bizler hangi kural ve ilkelere göre hareket edebileceğimizi biliriz, ne de hükûmet bize verdiği cezalarda haklı sayılabilir. Yanlış kullanılmış bir deyim yüzünden ve Namık Kemal hakkında «Yaşasın» dendi diye **İbret** gazetesi kapatılırsa, değil bir **Sirâc**, daha çok parlak binlerce kandili söndürebilirsiniz. Sadece matbaacılıkla geçimimi sağlayabileceğime kanaat getirsem emin olunuz ki gazeteyi derhal ben, hem de kendi elimle kapatırdım.

İşte, Ahmet Mithat Efendi meydanda. **«Dağarcık»** adında sadece kültür konularıyle ilgili bir dergiyi, **«Hâce-i Evvel»** (1) gibi sadece öğrenime özgü en basit kitapları bile ilgili makamlara gösterip izin almadan basamayacak. Milletin bilgi ve kültür bakımından aydınlanmaya ve kalkınmaya en fazla muhtaç bulunduğu böyle bir dönemde devletin ve hükûmetin yaptığı bu yersiz ve manasız baskı karşısında mantıklı bir açıklama yapabilecekler varsa doğrusu onlara candan ve yürekten «aşk olsun!.» diyeceğim.

Konu üzerinde Sadullah Bey'le dertleştik, hatta zaman zaman birlikte gülüştük. Sonra ben onun yanından ayrılıp matbaama geldim. O zaman matbaam Bâbıâlî caddesinde, şimdiki Artin Asadoryan basımevinin bulunduğu binadaydı.

Gazetem için bazı şeyler yazdım. Yazılıp dizilmiş olanları gözden geçirip düzeltmelerini yaptım. **İbret** gazetesinin kapatılması konusunda bir makale yazmış ve dizdirmiştim. Onu da yeni baştan okudum. Bir gün önce —derin bir öfke içinde— yazıyı çok aşırı bir dille kaleme almış olduğumu gördüm. Kaldı ki matbuat müdürü Sadullah Bey: «Hükûmetin sizin gazetelerinize karşı âdeta bir allerjisi var,» gibilerden sözler de söylemişti. Bütün bunları

---

(1) Ahmet Mithat Efendi «ilkokul öğretmeni» gibi bir anlama gelen bu genel ad altında, o zamanlar yeni yeni kurulan ilkokullar için bir çeşit ansiklopedik ders kitapları hazırlamıştı. Çocuklardan başka halk için de faydalı olan bu kitapları ve öteki bütün kitapları yüzünden çağdaşları kendisine «Hâce-i Evvel» sanını takmışlardı. Ş. K.

hatırlayıp gözönüne getirince, çaresiz, o makaleyi gazeteye koymaktan vazgeçtim.

Tam bu sırada idi. Kapı açıldı ve içeriye Süleyman Paşa girdi (1). Kendisini bir iki aydan beri görmemiştim. Çehresi belirli şekilde süzülmüştü. Rengi de sarıydı.

— «Görüşmeyeli epey oldu. Galiba Girit'e gitmiştiniz. Yoksa bu yolculuk size yaramadı mı?» diye sordum. Tereddütlü bir tavrı vardı. Kaşları çatılmış olarak cevap verdi:

— «Vücutça pek rahatsız sayılmam. Benim hastalığım Yemen'de iken uğradığım aşırı yorgunlukların doğurduğu asabî sonuçlardan ibaretmiş. Dolayısıyle, hamdolsun, şimdilik maddî bir şikâyetim yok. Fakat, bir saatten beri zihnen çok huzursuz ve tedirginim. Hatta, sizden işin içyüzünü öğrenmek için kalktım Harbokulu'ndan buraya geldim. İşittiğime göre Namık Kemal'i tutuklamışlar, öyle mi?.»

Ben böyle bir haber duymamıştım. Oldukça rahat bir tavırla:

— «Hayır» dedim, «Daha bir saat öncesine kadar Bâbıâlî'de hariciye nezaretinde matbuat müdürü Sadullah Bey'in yanındaydım. Öyle bir şey olmuş olsaydı, herkesten önce kendisinin bilmesi ve bilince de bana söylemesi gerekirdi. Bu tutuklama haberi herhalde **İbret** gazetesinin kapatılmış olmasından azdırılmış bir söylentidir. Çünkü, duyduğuma göre bazı gayretkeşler padişah hazretlerini öfkeye getirmişler, gazete de bu yüzden kapatılmış. Söylenti bundan doğmuş olmalı.»

Süleyman Paşa, bu açıklamamdan memnun ve müsterih oldu. Enikonu ferahladı. O arada kendisine, **İbret**'in kapatılması dolayısıyle yazıp da sonra yayımlamaktan vazgeçtiğim makaleyi okudum. Çok beğendi:

— «Neden vazgeçiyorsun, yayınla,» dediyse de biraz sonra kendisi de bu ihtiyatlılığımı yerinde buldu.

Daha bir süre çeşitli konular üzerinde dertleştik. O veda edip kalkıyordu ki kapı çalındı. Benim: «Giriniz,» dememle birlikte

---

(1) Bağdat'ta iken vefat eden Süleyman Paşa. (Yazarın notu. Süleyman Paşa Harbokulu kumandanı iken Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayına katılmış, sonraları İkinci Abdülhamit tarafından Bağdat'a sürgün edilmişti. Bir daha İstanbul'a dönememiş ve orada ölmüştür. Dil ve tarihle ilgili değerli bazı eserleri vardır. Ş. K.

rahmetli Hoca Tahsin Efendi eşikte belirdi. Bu adam, her türlü kaygıdan uzak, kimseye eyvallahı ve minneti, aynı zamanda kimseden de korkusu olmayan, kendi kişiliğinde filozofça yaşayan bir kimseydi. Ama, öylesine dünyayı umursamaz olan bu adamın da yüzü bir tuhaftı.

— «Buy'runuz üstadım..» diyerek kendisine yer gösterdim. Fakat o oturmadı:

— «Namık Kemal'le Nuri'yi arıyorlarmış. Seni de tutuklayacaklarmış. Hemen kalk, daha vakit varken seninle Jean Pietri'ye gidelim. Belki onları da orada buluruz. Bir dakika bile kaybetmeye gelmez. Tutuklanmanız, hatta bir gemiye konup derhal sürgüne gönderilmeniz kesinleşmiştir. İstersen Sirkeci'den bir kayığa binip Tophane'ye geçelim. Oradan Avusturya elçiliğine gireriz. Sonra ben seni oradan, gece arka kapıdan alarak, Fransız elçiliğine götürürüm,» dedi.

Ben hâlâ rahat ve soğukkanlıydım:

— «Namık Kemal'in tutuklandığını şimdi paşa hazretleri de söyledi,» diye cevap verdim, «Sizi temin ederim ki bu söylentiler hep padişahın gazaba gelmiş olmasından, onun ardından **İbret**'in kapatılmasından ileri gelmektedir. Belki, bunun içindir ki işin içine bir de Nuri'yi katmışlar. Nuri'yi katışlarının sebebi de «Yaşasın Kemal» sözünü yazmış olması yüzündendir. Bana gelince, beni de şu meşhur (Viyana Sergisi) yazısı yüzünden işe karıştırıyorlar. Eğer, arama ve tutuklama konusu gerçeğ[illegible]ayalı olsaydı ben de şimdiye kadar belki yirmi defa haber alırdım. Hiç merak etme üstadım, işin katiyyen aslı yoktur. Hele ki daha bir iki saat önce Sadullah Bey'le Bâbıâlî'de beraberdim. Çeşitli konulardan söz ettik. Eğer, en küçük bir şey hissetmiş olsaydı mutlaka durumu bana açardı.»

Bu açıklamalarım Hoca Tahsin Efendi'yi de rahatlattı. İkisi de vedâlaşıp çıktılar.

Belki biri Cağaloğlu'ndaki evine varmış varmamıştı, öteki de olsa olsa büyük postahanenin köşesine ulaşmış olmalıydı. Odamdan içeriye, kendisini on beş yıla yakın bir zamandır tanıdığım Akif adında bir polis komiseri girdi.

— «Buy'runuz, sizi zaptiye nazırı görmek istiyor,» dedi.

— «Pekâlâ, siz gidiniz, ben de şu elimdeki yazıları tamamlayıp hemen arkadan geliyorum,» cevabım verdim.

Maksadım adamı tecrübe etmekti. Bakalım bu sözüm üzerine nasıl davranacaktı? O, sözlerime:

— «Olur, efendim,» cevabını verdikten sonra merdivenlerden aşağı indi. Ben de beş dakika sonra sokağa çıktım.

Zaptiye nazırının bir gazeteciyi çağırması artık bizler için olağan hallerdendi. Çünkü, memlekette gazetecileri koruyan herhangi bir basın kanunu olmadıktan başka, hükûmet yetkilileri de canları istediği zaman onlara istedikleri gibi davranabilirlerdi. Hemen her nazırın, herhangi bir gazeteciyi makamına çağırdığı sık rastlanan olaylardandı. İşte, bütün bunlardan dolayı durumu öyle pek ürküntü ile karşılamayı akıl etmek istemiyordum. İçim rahat diyebileceğim bir halde zaptiye nazırlığına gidiyordum.

Bir ara, bilmem nasıl oldu, akıl edip arkama baktım. Meğer Komser Akif biraz uzaktan beni takip ediyormuş. Hiç aldırmadım, görmezliğe gelerek yoluma devam ettim. Fakat, adamın beni aşağı inip bekleyişinin ve sonra da peşimden gelişinin sebebini anlamıştım.

Demek ki Süleyman Paşa'nın, ondan sonra da Hoca Tahsin Efendi'nin duydukları ve söyledikleri doğruydu. O anda içimde derin bir pişmanlık duydum; fakat artık bunun faydası yoktu, iş işten geçmişti.

Çatalçeşme yolunu tutarak zaptiye nazırlığına giden köşeyi saptım. On beş yirmi adım sonra nazırlık binasının kapısından içeri girmek üzereyken Akif tamamiyle yanıma sokuldu:

— «Efendim, nazır paşa umumî hapishanededir. Kendisi sizi orada bekliyor, doğru oraya gidelim.» dedi.

Ben cevap vermedim, yine kaygısız görünerek bu sefer hapishanenin yolunu tuttum. Firuzağa Camiine dikey bulunan sokağa girerken sol taraftaki toprak sokağa yüzümü çevirip hemen yakındaki evime baktım. O zaman daha üç yaşlarında bulunan oğlum Ziya'yı, lalasının itmekte olduğu sepet arabasının içinde kapıdan çıkarken gördüm.

Üç dakika sonra umumî hapishaneye varmıştık.

Büyük kapı açık duruyor ve önünde tanıdık bir iki subayla birkaç polis görevlisi iskemlelere oturmuş konuşuyorlardı. Beni görünce ayağa kalktılar. Karşılıklı selâmlaştık. Ben içeriye girdim. Akif bu sefer önüme düştü. O zamanlar daha yanmamış olan

eski dairenin merdiveninden çıktık, sol taraftaki müdür odasına girdik.

Hapishane müdürü Hakkı Bey adında bir zattı. Akif kendisine selâm verdikten sonra: «**Sirâc** gazetesi sahibi Tevfik Bey» diyerek beni ona tanıttı. Artık kendisinin görevi bitmişti. Yine selâm verip odadan ayrıldı.

Hakkı Bey, ciddî olduğu kadar da, güleryüzlü iltifat edici bir zattı. Ayağa kalktı, samimî bir saygı göstererek masasının üst yanındaki koltuğu gösterdi ve oturmamı rica etti. Yalnız selâmlaşmış, fakat ne o bana ne de ben ona bir şey sorup söylememiştik. Üç dört dakika kadar zaman zaman tebessüm ederek göz göze bakıştık.

Biraz sonra kapı açıldı. İçeri giren bir komiser, gelip müdürün kulağına bir şeyler söyledi. Müdür adama:

— «Yukarıya, Hünkâr Köşküne götürünüz.» emrini verdikten sonra bana döndü:

— «Namık Kemal Beyefendi'yi getirmişler de efendim.» dedi.

— «Yaa!. Daha gelmemiş miydi? Halbuki bir saat kadar önce öğrendiğime göre Nuri Bey'le birlikte götürülmüştü de..»

Bunun üzerine Hakkı Bey, bana şöyle sordu:

— «Kendiniz için de bir şey duydunuz mu, Beyefendi?»

— «Evet, benim de tutuklanacağımı söylemişlerdi.»

Hapishane Müdürü, sözlerimi tasdik anlamında manalı manalı yüzüme bakıyordu. Bu bana durumumu çok kesin olarak belirledi. İlgisiz görünmeye çalışarak ilâve ettim:

— «Fakat tutuklamadan pervamız olmadığı için haberin gelmesini bekliyordum.» İkimiz de yine karşılıklı tebessüm ettik ve yeniden sustuk.

Bir süre sonra, kapı tekrar açıldı. Bu defa gelen, daha doğrusu getirilen Ahmet Efendi'ydi. Onun, yanında kendisini tutuklayan komiserle birlikte içeri girdiğini görünce derin bir şaşkınlık içinde kaldım. Çünkü, Ahmet Mithat Efendi ile Namık Kemal ve arkadaşları arasında hiç bir ilgi, ilişki ve benzerlik yoktu. Gerçi, birkaç hafta önce Hoca İshak Efendi, Ahmet Mithat'a musallat olmuştu. **Dağarcık** dergisinde yayımladığı darvinizm makalesiyle «**Duvardan Bir Sada**» başlıklı başka bir yazısı yüzünden ona saldırmıştı. Bu saldırışta kullandığı silâh da —bütün aşırı bağnazların yaptıkları gibi— yazarı dinsizlikle suçlamaktı. Ama, anla-

yamıyordum: Namık Kemal'in tutuklanmasını gerektiren bir meselede, Ahmet Mithat Efendi'nin yazılarının ve konularının hiç bir benzerliği düşünülemezdi.

Ahmet Mithat Efendi, derin bir üzgünlük, şaşkınlık, hatta korku içindeydi. Odada beni görünce bir dereceye kadar duruldu ve rahatladı. Herhalde o da kendisi hakkındaki suçlamalarla bizlere yöneltilen suçlamalar arasında bir ilinti bulunmadığını düşünerek bu tutuklamanın basit bir olaydan ileri geçmeyeceğini tahmin etmiş olmalıydı. Bizleri sorguya çekecekler, belki bazı tembih ve tehditlerde de bulunacaklar, sonra da salıvereceklerdi.

Biz güler yüzle birbirimizle sohbete hazırlanıyorduk ki Hakkı Bey'in, komisere Mithat Efendi'yi işaret ederek: «Yüzbaşımın odasına götürünüz, orada istirahat etsinler.» yollu verdiği emir ikimizin de ayaklarını suya erdirdi. O zaman anladım ki tutuklananların birbirleriyle konuşup görüşmeleri yasaklanmıştı.

Beş dakika daha geçti. Derken yine kapı açıldı. Bu sefer de Nuri Bey'le Hakkı Efendi'yi getirdiler (1). Onlar da beni orada görünce şaşırdılar. Nuri, hapishane müdürünün orada bulunmasına ve kaş çatmasına aldırmaksızın:

— «Yahu, seni de mi getirdiler, ne zaman getirdiler?» diye sordu. Ben de umursamaz görünerek cevap verdim:

— «Siftahı benden başladılar. En önce ben geldim; sonra Namık Kemal, daha sonra da Ahmet Mithat.»

Nuri'nin şaşkınlığı artmıştı. Yine dik dik konuştu:

— «Çok şey!. Ahmet Mithat'ın bu işle ne münasebeti var?» dedi. Onları da, fakat ikisini birlikte, başka bir odaya gönderdiler.

Odada yine Hakkı Bey'le ikimiz kalmıştık. Bu zatla eskiden de şöyle az çok bir tanışmamız vardı. Kendisi terbiyeli, nazik bir adam olarak tanınmıştı. Vaktiyle kendisi Harbokulu mezunu olarak Silâhlı Kuvvetlere ayrılmış, daha sonraları zaptiyeye alınarak Mustafa Asım Paşa'ya muavin olmuştu. Fakat, o tarihteki zaptiye memurluğu ile Hakkı Bey'in görevi arasında pek büyük bir fark vardı. Hakkı Bey, her şeyden önce kişisel onuruna çok düşkündür ve onu korumakta âdeta taassup denilecek bir titizlik gösterirdi. Bundan dolayı, gerek emrinde bulunduğu kimselere, gerek kendisinin em-

(1) *Bugün hâlâ Temyiz Mahkemesi üyelerinden bulunan İsmail Hakkı Bey (Eserin yazarının notu).*

rinde bulunanlara karşı daima arada bir mesafe bırakırdı. Yenilikçi kimselerle, fikir ve düşünce bakımından, tamamıyle aynı paralelde idi; ancak görevi kendisini onlardan uzak bulunduruyordu. Görevi, görev bilen namuslu ve dürüst bir adamdı.

Bizim, nasıl ve niçin tutuklandığımızı henüz kendisi de bilmiyordu. Sadece, emri —hiç bir taraf için aşırı uca gitmemeye dikkat ederek— bir devlet ve hükümet emri olarak uygulamakla yetiniyordu.

Odada daha uzunca bir süre böyle sessiz oturduk. O, güya işiyle meşgul görünüyordu. Fakat kırışık alnından ve farkında olmadan çattığı kaşlarından anlıyordum ki zihnen tedirgindi. Belliydi ki bizim tutuklanmış olmamız kendisini —üzmüş olmasa bile— görevinden nefret eder bir hale getirmişti. Bir ara dayanamadım, yine konuştum:

— «Hapishaneye gönderilmek üzere tutuklananların önce huzurunuza getirildiği anlaşılıyor. Yine, verilen emirlerden anladığıma göre bizlerin birbirimizle görüşüp konuşmamız da yasaklanmış bulunuyor. O halde, sizden rica etsem: Bendenizi hangi odaya koyacaksanız lütfen bunu tayin etseniz de ben de evimden yatak ve yemek getirtsem...»

— «Bitişikteki odayı size ayıracağım efendim. Bu oda nöbetçi yüzbaşısınındır (1).»

Kendisine teşekkür ettim ve iznini aldıktan sonra bir tezkere yazarak evden bir yatak takımı ile yiyecek bir şeyler istedim. Ayrıca, tutuklanmamızın önemli bir sebebe dayanmadığını, merak etmemelerini de ilâve ettim.

Biraz sonra, istediklerim gelmişti. O daya geçtim. Yüzbaşıyle birlikte yemek yiyerek konuşmaya başl ık.

Bu adam, o tarihlerde kırk kırk beş yaşlarında gözüken bir subaydı. Fakat anlattığı olaylarla —ki görevi gereği olarak fiilen münasebette bulunmuş olmasına göre— ellisini geçkin bulunması gerekirdi. Çok temiz kalpli bir görünüşü vardı. Birçok hapishane görevlilerinde göze çarpan sertlikten, katılıktan kendisinde hemen hiç bir iz ve eser yoktu. Yalnız, görevlerinden memnun bulunmayan adamlara özgü bir hali göze çarpıyordu. Çehresinde daima be-

(1) *Sonradan, İkinci Abdülhamit'in tahta çıktığı ilk yıllarda, Namık Kemal de bu odada bir süre hapsedilmiştir (Eserin yazarının notu).*

lirsiz bir elem ve melâl dalgalanıyordu. Geveze bir adam da değildi. Konuşulanları dinliyor, sorulanlara cevap veriyordu.

Akşam yemeğimizi böylece yedikten sonra, yataklarımıza uzanmış istirahat ediyorduk ki büyük bir gürültü ile aşağıdaki sokak kapısının açıldığını işiterek merakla yataklarımızdan fırladık. Bir iki dakika sonra içeriye bir çavuş girdi. Otuz kadar İranlı'nın getirildiğini, bir taraftan da yenilerinin gelmekte olduğunu haber verdi.

Meğer, Mahmut Paşa'da Tamburacı hanında barınan İranlı çeşitli esnaftan bir kalabalık arasında birden büyük bir meydan kavgası çıkmış önemli ölçüde birbirlerini yaralama, hatta öldürme olayları görülmüş, getirilenler bu kavgacılarmış (1).

Biraz sonra, ikimiz de yataklarımıza girip uyuduk. Güneşin başıma vuran sıcaklığı ile uyandığım vakit saat epey ilerlemiş bulunuyordu. Kalktım, acele ile giyindim. Biraz sonra hapishane müdürü albay Hakkı Bey odama geldi, hatırımı sordu. Sabah kahvesini birlikte içtik. Bu zat, ne olacağımızı tabiatıyle bilmiyordu. Tahmin ettiğine göre, o gün, ya bizzat zaptiye nazırı yanımıza gelip bizleri sorguya çekecek, ya da bir sorgu yargıcı yollayarak onun aracılığı ile ifadelerimizi aldıracaktı.

Bilindiği gibi kanunların yürürlükte bulunduğu devlet ve hükümetlerde, adliye kanunları gereğince, tutuklanmış bir kimsenin ne olup olmayacağı, en geç, yirmi dört saat içinde belirlenir. Bu zaman süresi içinde, tutuklu ya serbest bırakılır, yahut da sanık sıfatıyle ilgili mahkemeye sevkedilir. O tarihte, adliyemiz henüz yeterli bir düzene ulaşamamıştı. Zamanının hükümetinden ise adalet kurallarına uygun bir işlem beklemek pek hayalperestlik olurdu. Ancak, bir husus vardı ki oldukça belirliydi: Bâbıâlî'nin onayı eklenmedikçe herhangi bir yurttaş hakkında padişah, eskiden olduğu gibi, keyfince karar verip uygulayamazdı da. Bu, Tanzimat fermanının kazandırdığı çok değerli aşamalardan biriydi. Gerçi, Mahmut Nedim Paşa, bu gelenekleşmiş durumu da temelinden sarsıp Padişaha istediği gibi davranmak imkânlarını yeniden hazırlamak yolunda epey mesafe almıştı. Ama, ne olursa olsun, Tanzimat

---

(1) Ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında İstanbul'da, kendilerini hissettirecek oranda yoğun, İran asıllı bir azınlık yığını vardı. Cumhuriyetten sonra bunlar kendiliklerinden eriyip dağıldılar. Ş. K.

fermanının hükmü yürürlükteydi. İşte, biz şimdi bu iki ihtimalden hangisyle karşı karşıya kalacağımızı düşünüyorduk. Mahmut Nedim Paşa, Sultan Abdülaziz'e bir adım attırmış, sorgusuz sualsiz dört beş önemli devlet adamını —ağızdan çıkan bir emirle— yollatmıştı. Fakat, Mithat Paşa, sadrazamlığa gelir gelmez bunları derhal geri getirtmiş, dolayısıyle *Tanzimat'ın* zedelenen hükmünü yeniden pekiştirmişti.

Mithat Paşa'dan son sadrazamlık makamına Mütercim Rüştü Paşa geçtiği zaman umulmuştu ki o da bu hususta titiz davransın. Samimî olmasa bile, Tanzimat fermanı hükümlerine karşı taraftar görünsün. Rüştü Paşa, bazı tereddütler geçirmekle birlikte, kendisinden bu tutumu bekleyenleri pek de hayâl kırıklığına uğratmamıştı. Çünkü, kendisi, devletin ve devlet adamlarının selâmeti yanında, kendi selâmetinin de buna bağlı olduğunu biliyordu. Onun da görevinden azledilip yerine Esat Paşa tayin olununca işin rengi bu sefer iyiden iyiye değişmişti. Esat Paşa, bir ker' hiç bir şekilde o makama lâyık bir adam değildi. Bu paşa, Tanzimat fermanının kişiler için sağlamış olduğu dokunulmazlığın yararlarını bilemiyecek kadar ve Padişahın bu dokunulmazlığa el uzatmasının meydana getireceği kötülükleri sezinleyemiyecek kadar idrâk yoksunu değildi. Ne var ki sırf Padişahın arzusu ile sadrazam olduğunu, o istemeseydi bu makama hiç bir zaman ulaşamayacağını düşünüyor, bir çeşit kompleks içinde, Sultan Abdülaziz'e derin bir minnet duygusu besliyordu. Yine, unutmuyordu ki bir emriyle kendisini tutup bu en yüksek devlet makamına getiren Padişah, yine bir emriyle hemen oradan indirebilirdi. İşte, bundan dolayı zamanın sadrazamı, Padişah ne söyleyecek, ne isteyece olsa: «Emriniz başım ve gözüm üstüne.» diyecek kadar onun kulu kölesiydi.

Ama, bizler yine de pek ümitsiz değildik. Mithat Paşa, adliye nazırıydı. Şirvanlızade Rüştü Paşa, evkaf ve Mısırlı Raşit Paşa, hariciye nazırlıklarında bulunuyorlardı. Hasılı, hükümet üyeleri arasında sadece bir Mithat tek başına bir itirazı bile birçok kötülüklere engel olabilirdi.

İşte ben, tutuklandığım andan itibaren, bu büyük devlet adamının varlığına güveniyordum. Kendi kendime:

— «Mithat Paşa adliye nazırı bulundukça sanmam ki kanun dışı bir şey yapabilsinler. Olsa olsa, birkaç saat daha fazla tutuklu kalırız işte o kadar.» diyordum.

Tutuklanışımın ertesi günü, yine benim sorumlu imzam altında, **Sirâc** gazetesinin on yedinci sayısı çıkmıştı. Bu da gösteriyordu ki bu tutuklama doğrudan doğruya benimle ve gazetemle ilgili değildi. Belki **İbret** gazetesinin yazdıklarından dolayı bana da bazı sorular yöneltecek ve açıklamalar isteyeceklerdi. Hasılı, böyle düşünerek kendimi avutuyordum.

O gün de böyle düşünerek akşamı ettik. Bu arada —ben hapishanede iken— eşim Mithat Paşa'nın konağına gidip niçin tutuklanmış olduğumu öğrenmek istemiş. Paşa, konağına gelen eşime, görevlilerinden biri ile şöyle bir cevap yollamış:

— «Tahmin ediyorum ki sürgüne gönderileceklerdir. Ben onların her birine her fırsatta, taşkınlık etmemelerini, bu taşkınlıklarının neticesinin haklarında kötü sonuçlar vereceğini söylemişimdir. Benim kendilerini her uyarışımda onlar: «Bizim denklerimiz bağlıdır, nereye isterlerse gönderebilirler. Biz sürgün korkusuyle inandığımız yoldan dönmeyiz.» cevabını verirlerdi. Sanırım ki işte bu korktuğumuz akibet başlarına gelmiş bulunmaktadır.»

Salı günü de bu hal üzere sona erdi. Ertesi çarşamba günü müdür Hakkı Bey odama geldi, üzüntülü bir tavırla:

— «Şimdi aldığım emre göre bugün kalkacak olan Hıdiviye kumpanyasının bir vapuruyle sürgüne gönderilmeniz kararlaştırılmıştır. Evinize haber yollayınız, ihtiyacınız olan gerekli şeyleri hazırlasınlar. Saat beşte buradan doğruca vapura götürülecek ve bindirileceksiniz.» dedi.

Bunu çarşamba günü öğreniyordum ama, evden durumu daha salı günü haber almışlar. Benim için gerekli olacak her şeyi, elbise ve eşyayı iki sandığa yerleştirip hazırlamışlar. Bir de yatak dengi bağlamışlar.

Hapishane müdürünün bildirdiği bu emirden sonra, artık birbirimizle görüşmemizde bir sakınca kalmamış olmalı ki, bizi bu konuda serbest bıraktılar. Dolayısıyle kader arkadaşları hep bir araya gelebildik.

Bu arada, sürgün edileceğimizi haber alan ne kadar kara gün dostu, ahbap, akraba varsa onlar da birer birer sökün etmeye başladılar. Kimi teselli vermeye çalışıyor, kimi üzgünlüğünü saklamaya imkân bulamıyordu.

Rahmetli Şemsettin Sami, benim **Sirâc** gazetesinde hem yazı işleri yardımcımdı, hem de çeviri işlerini yönetiyordu. Dört günden

beri yüzünü göremediğim oğlum Ziya'yı kucağına almış, onun olan bitenden habersiz, masum masum sorduğu sorulara cevap vermeye çalışıyordu. Çehresi, geçirdiği içten üzüntüyü ve öfkeyi saklayamayacak kadar gölgelenmişti. Sanki gözlerinden elem akıyordu. Ziya ile şöyle konuşuyorlardı:

— «Sürgün nedir?»

— «Bir adamı oturduğu yerden kaldırıp zorla başka bir yere göndermektir.»

— «O başka yer neresi?»

— «Çok uzak bir yer!..»

Bu sırada yanlarına yaklaştığımı gören Ziya soruyu bana yöneltti:

— «Beybaba, seni başka yere mi yolluyorlar?.»

— «Evet oğlum.»

— «Kim yolluyor baba?»

— «Padişah..»

Bunun üzerine çocuğum, elimdeki bastonu işaret etti:

— «Öyleyse o bastonu bana ver de, içindeki şişi çıkarıp onun karnına sokayım!..»

Ben gülmeye çalıştım. Şemsettin Sami'nin gözlerinde zaten dakikalardır hazır bekleyen birkaç damla gözyaşı yanaklarından aşağı sızdı. İşte, o zaman üzüntümü saklayamamak korkusuyle derin bir sarsıntı geçirdim. Ziya durmadan:

— «Ver baba, ver, bastonu bana ver gidip sokayım..» diyordu.

Bu sırada Albay Kerim Bey'le, sonraları paşa olan, Bahri Bey de geldiler. Bahri Bey, suvari albayı üniformasını giymiş, kemerini ve hamayilini de takınmıştı. Bu iki zattan birincisi çok küçük yaşımdan beri tanıştığım bir komşum, Bahri Bey de üstün ahlâkına ve merd karakterine yakından vâkıf ve hayran olduğum bir dostumdu.

Biz böyle ayakta konuşur, halleşirken hapishane müdürü Hakkı Bey, yanımıza yaklaştı: «Beyler, hazırsanız sizleri vapura kadar götürecekler. Bahri Bey sizi sürgün yerinize kadar götürmekle görevlendirilmiş bulunuyor.» dedi.

Hepimiz hazırlanmıştık.

— «Gecikmemiz için hiç bir sebep yok, buyrun gidelim,» cevabını verdik. Önce, üç dört gündür misafiri bulunduğumuz Hakkı Bey'le vedalaştık. Sonra, yine hep birlikte hapishane kapısından

çıktık. Dışarıda bir bölük kadar zaptiye eri vardı. İki dizi halinde bizi bekliyorlardı. Yanlarına vardığımız zaman bunlar iki tarafımızda yer aldılar. Biz bölüğün ortasındaydık. İki albaydan biri sağımızda, öteki solumuzda yürüyordu. Böylelikle Soğukçeşme yokuşuna doğru yola revan olduk.

Sultanahmet meydanında epeyce kalabalık bir halk yığını birikmişti. Bunların arasında eş dost, ahbaplarla birlikte, içine düşmüş olduğumuz şu halden içten içe büyük memnunluk ve mutluluk duyanlar da vardı.

Meydandaki kalabalıktan bir kısmı —belki merak, belki de başka düşüncelerle— alayımıza katıldılar. Böylelikle kafilemiz büyüdü. Normal adımlarla yürüyerek yirmi dakikada Sirkeci'ye vardık.

Araba vapurlarına mahsus iskelenin baş tarafında, kır ata binmiş bir mabeyn yaveri —vakarlı olmaktan çok mahzun bir tavırla— öylece duruyor, kafilemizin gelişini bekliyordu. Biraz sonra öğrendik. Saray tarafından bu görevle görevlendirilmiş: Gazetecilerin İstanbul'dan uzaklaştırılmak üzere, vapura bindirildiklerini, vapurun kalktığını gözleriyle görecek ve sonucu mabeyne bildirecekmiş. Bu bir resmî görev, başka bir deyişle, mesleğin gerektirdiği sevimsiz bir görevdi ve yaverin bu görevi yerine getirirken hiç de mutlu olmadığı her halinden anlaşılıyordu.

Bu yaver, o zaman —yüzbaşılıkla binbaşılık arasında— kolağası rütbesinde bir subaydı. Bu tarihten on sekiz yıl sonra Osmanlı Devletinin en yüce makamı olan sadrazamlığa kadar yükselecekti. O zamanki kolağası Cevat Efendi, Osmanlı tarihine Cevat Paşa olarak geçecekti.

Genç ve çok yakışıklı, uzun boylu, gösterişli bir subay olan bu mabeyn yaveriyle aramızda kardeşlik derecesine varan karşılıklı bir dostluk havası vardı. Özellikle fikir, duygu ve düşünce bağlılığı bizleri birbirimize çok yakınlaştırmıştı. O, sık sık Beyoğlu'nda Haçopulo Çarşısındaki matbaamıza gelirdi. Saatlerce konuşur dertleşirdik.

Bir yıl önce çok seçkin birer kurmay olarak okuldan mezun olmuş olan öteki üç arkadaşı yani Zeki, Bedri ve Rifat beyler nazarımızda ne idiyseler, Cevat Bey de öyleydi (1). Son derece vefalı

(1) *Bu üç arkadaştan Manastırlı Rifat Bey, istibdat döneminde belâdan belâya uğramış, nihayet Halep'te ölmüştür. Ancak meşrutiyetten*

bir arkadaştı. Bir yıl önce bir aşk macerası yüzünden, Hüsamettin isminde bir arkadaşı intihar etmişti. Bunun acısını bir türlü unutamayan Cevat Bey, ne zaman bir fırsat bulsa derhal matbaaya koşar, sevdiği kıza kavuşamadığı için canına kıyan arkadaşı için sıcak gözyaşları dökerdi. Bizler onun bu gözyaşlarına değilse de çektiği eleme candan ve yürekten katılırdık. O günlerde kendisini teselli etmeyi başlıca görevlerimizden biri olarak kabul etmiştik. Bu bizim için dostluğun ve kardeşliğin en tabiî bir sonucuydu.

O gün, Cevat'ı orada, iskele başında, at üzerinde bir heykel gibi bekler görünce, arkadaşlarından hepsinden çok ve hepsinden önce ben büyük bir hiddete kapıldım. Kendisini, bizim bu acıklı halimizi seyretmek için gelmiş olmakla suçladım. O anda hiç düşünmedim ya da düşünemedim ki bu mert subay —velev ki tavır ve hareketleriyle olsun— bize üzüntüsünü anlatmak ve vedalaşmak için gelmiştir.

Ama, ne yapayım ki o zaman daha başka türlü de düşünemezdim. Arkadaşımın duygu ve düşüncesinin tam tersini zihnime getirmekte belki de mazur sayılırdım. Her kim yirmi beş yaşlarında —ki gençlik baharının en ateşli bir çağıdır— insanlığı olumsuz yönüyle de yargılamaz ya da yargılayamaz ise bence o gencin damarlarında kan değil sadece safra dolaşmaktadır. Gençlik demek, biraz da, öfke ve ateşlilik demektir.

İşte, ben de öyle bir yaşta ve öyle bir durumda, karşımda üniformasıyle bir put gibi dikilmiş olan kimseyi, isterse kardeşim olsun, iyi ve iyimser bir görüşle karşılayamazdım.

Zavallı ve temiz yürekli Namık Kemal.. Benim o andaki duygu ve düşüncelerimi yüzümün gerilen çizgilerinden anlamış olmalı ki hemen yardımıma yetişti ve şöyle konuştu:

— «Biçare Cevat!. Bak, Tevfik, çehresine dikkat ettin mi? Elinden gelse hemen bizim kafilemize karışıp şu gurbet yolculuğumu-

---

sonra, belki on kere hak etmiş olduğu tuğgeneralliğe yükselen Bedri Bey, bütün bu süre içinde Şam'da bir köşede terkedilmiş olarak kalmıştır. Üçüncüleri olan Zeki Bey'e gelince: Nabza göre şerbet vermekte ve zâlimlere yardımcı olmakta çok usta olan bu adam kısa zamanda mareşallığa kadar yükselmiştir. İlk ikisinin affedilmez kabahatları, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayında, sarayı kuşatan öğrencilerine kumanda etmeleri idi (Eserin yazarının notu).

za doğrudan doğruya katılacak. Askerlik gerçekten zor bir meslek.. İnsan kendisine verilmiş görevi uğruna gerekirse kardeşine bile silâh sıkar. Bana kalırsa, onu buraya sadece tesadüfler yollamıştır; o da son vedâmı yapmak için bunu kabul etmiştir...»

Sanki içimi okumuş da beni sağduyuya çağırıyordu. Kendisine yan gözle baktım, tebessüm ve teşekkür ettim.

Gerçi o anda düşüncelerimden birdenbire sıyrılamadı isem de ilk kanaatim o hızını oldukça kaybetmişti. Çünkü, Cevad'ın yüzündeki ıstırap ifadesi de gözle görülür derecede belirgin bir hal almıştı.

Bizimle birlikte oraya kadar gelen eş dost, akrabalardan bazıları, içten yürekten dualar ederek bizleri kayıklara bindirdiler. Bir kısmı bu kadarla yetinmeyerek bizimle birlikte sahilin biraz açığında bekleyen vapura geldiler.

Yarım saat kadar da, vapura gelmiş olan kimselerle konuştuk. Akrabamıza, ailelerimize dair gerekli tembihlerde bulunduk. Sonra, onlarla da vedâlaştık. Biraz sonra da vapur demir alıp hareket etti.

Bizi gideceğimiz yerlere kadar götürmekle görevli bulunan Bahri Bey, hareketten sonra kıç kamarasına geldi. Cebinden çıkardığı görevlendirilme zarfını açıp görev emrini hepimize karşı yüksek sesle okudu. Bu, sadrazamın emriydi.

Emirde, Bâbıâlî tarafından öteden beri kullanılagelen sözler ve bu arada «hasbelicâb» (1) da vardı. Hasbelicâb sözünden sonra durumumuz şöylece açıklanıyordu: **Sirâc** gazetesi sahibi Tevfik Bey'le (ben) **Dağarcık** dergisi yazarı Ahmet Mithat Efendi Rodos'a, **İbret** başyazarı Namık Kemal Bey, Kıbrıs adasındaki Magosa'ya ve yine **İbret** yazarlarından Nuri Bey ile medrese talebelerinden Hakkı Efendi Akkâ'ya gidecek ve bundan böyle bu adları edilen yerlerde oturacaklardı. Padişah hazretlerinin emri gereğince bu sürgünler ilk yola çıkacak bir vapurla Çanakkale'ye götürülecekler, orada on iki adalar valisinin emrindeki «Pesendide» gambotunda tutuklu olarak bekletileceklerdi. Bundan sonra İstanbul'da, tersaneden gönderilecek başka bir gemiye binip asıl sürgün yerlerine ulaştırılacaklardı.

Biz, beş arkadaş, hiç olmazsa hepimiz aynı yere gideceğiz diye

(1) *«Görülen lüzum üzerine» gibi bir anlama. Ş. K.*

teselli buluyorduk. Ama, dördümüzün ikişer ikişer ayrı ayrı yerlere ve birimizin de tek başına bir başka yere gönderildiğimizi öğrenince tabiî çok canımız sıkıldı. O anda öyle bir duygu içindeydik ki, beraber olmak şartıyle, ülkenin en kötü bir yerine gönderilseydik aslâ üzülmeyecektik. Fakat, böyle ayrı ayrı yerlere yollanışımız neşemizi büsbütün kaçırmıştı. Ama, beş on dakika sonra buna da alıştık. İnsan neye alışmıyor ki?..

Bu sırada bulunduğumuz yere genç bir adam gelerek hepimizi selâmladı. Bu adamı zaptiye nazırının arkasında, fakat resmî bir kıyafet içinde zaman zaman görürdüm. Yüzbaşı rütbesinde bir zaptiye subayı idi. O gün nedense sivil giyinmişti.

Ben Bahri Bey'e yaklaşarak: «Bu adam niçin geliyor?» diye sordum.

— «Nazırlık görevlendirmiş; ben de şimdi öğrendim. Buna o nazırlıkta yüzbaşı (.....) Emin derler. Ahlâksız bir heriftir. Hiç şüphe etmem ki sizin niyetlerinizi öğrenip bunları zapta bağlayacak ve ilgililere gönderecektir,» dedi.

Hemen Namık Kemal'e, Nuri'ye herifi gösterdim ve Bahri Bey'in söylediklerini onlara aktardım. O anda başbaşa verdik, bir karara vardık. Kararımızı da Bahri Bey'e ben bildirdim:

— «Bu herife emrediniz» dedim. «Çanakkale'ye varıncaya kadar karşımıza çıkmasın ve gözümüze görünmesin. Aksi takdirde, karar verdik, gözümüze görünecek olursa bacaklarından yakaladığımız gibi kendisini denize fırlatacağız, bilmiş olsun..»

Bahri Bey, özgürlük ve ileri fikirler konusunda bizden aşağı kalır bir adam değildi. Bundan otuz yedi yıl öncesi o günlerde ancak otuz beş yaşlarında bir genç olduğundan bu yaşa özgü heyecanları olduğu gibi ayakta bulunmaktaydı. Hükûmetin baskılı yönetimine karşı kinini ve nefretini belirtmekte zaman zaman bizden bile daha ileriye gidiyordu. Bundan dolayı, öyle uzun uzadıya düşünmeye lüzum bile görmeden adamı yanına çağırdı:

— «Bana bak Emin» dedi, «Beyler senin kim olduğunu benden sordular, ben de söyledim. Bana: «Bizim hapisten, sürgünden pervamız yoktur; ama yanımızda namuslu olmayan bir kimsenin bulunmasına da katiyen razı olamayız. Hele, kılık kıyafetini değiştirmiş bir mahlûku yanımıza yaklaştırmayız. Eğer Çanakkale'ye kadar bir daha yanımıza yaklaştığını görürsek her şeyi göze alıp kendisi-

ni denize atarız.» Onun için işte ben de sana haber veriyorum. Haydi çabuk, buradan hemen yıkıl git!..»

Adam, Bahri Bey'in bizim ağzımızdan söylediği bu sözlerden hiç de üzülmüş görünmedi: «Emir efendimizindir,» diyerek kamaradan çıktı gitti.

Bütün bunlar olup biterken vapur da Sarayburnu'nu dolaşmış, Kumkapı açıklarına varmıştı. Biz de kamarayı terkedip kıç güverte üzerine çıktık.

YENİŞEHİRLİ AHMET EFENDİ

Yukarıya çıktığımız zaman, orada bizi din bilginlerinden bir zat karşıladı. Bu zatla, o yılın ramazan ayında tanışmıştık. Kendisi, İzmir'de ticaretle meşgul bir kimseydi. Aynı zamanda, ilmi ve fazileti ile de ün yapmıştı. Daha sonra Türkiye'de açılacak ilk millet meclisine İzmir mebusu olarak katılacak ve ikinci dönem toplantılarının bitmesinden bir süre önce Ahmet Vefik Paşa tarafından dağıtılan meclisin öteki üyeleri ile birlikte memleketine sürülen on adam arasında yer alacaktır (1).

Bu zat, beni görünce büyük bir memnunluk duydu. Çünkü, ne sürgün edildiğimden haberi vardı, ne de yanımdaki öteki sürgünleri tanıyordu. Sadece seyahat etmekte olduğumu sanmıştı.

— «Ne tarafa teşrif ediliyor, inşallah İzmir'edir. Vallahi pek sevindim, pek memnun oldum. Yolda birlikte vakit geçiririz,» dedi.

Ben gülümsedim:

— «Şimdilik Çanakkale'ye kadar sizinle birlikteyiz. Ondan sonra ben Rodos'a, arkadaşlar da Kıbrıs'a ve Akkâ'ya gidecekler. Gerçi, siz arkadaşları tanımazsınız, durun ben onları size takdim edeyim: Namık Kemal Bey, Nuri Bey, Ahmet Mithat Efendi, Hakkı Efendi,» dedim. Her birini ayrı ayrı kendisine tanıttım. Bu saydığım yerlere niçin gittiğimizi ve neden sürgün edildiğimizi de anlattım. Bunları söylerken onun yüzünde derin bir değişme, gölgelenme beliriyordu. Azim ve iyi niyet sahibi insanlara özgü bir tutum içindeydi. Kaşları ve yanak adaleleri çatılmıştı. Belirgin bir öfke bütün çehresine yayılmaktaydı. Bir süre öyle durdu, sonra şöyle konuştu:

---

(1) Yazar, bu konuda sorumluluğu bütünüyle Ahmet Vefik Paşa'ya yükleyerek, tarafsızlıktan uzaklaşmış duruma düşüyor. Ş. K.

— «Sizlere bu hususta tesellide bulunmak benim haddim değildir. Ancak, çok iyi bilirsiniz ki gurbet ve sürgün hamiyetli ve yurtsever insanlar için bir hayat sınavıdır. Bizden önce gelmiş fedakâr dedelerimizin Zulüm aleyhinde gösterdikleri direniş ve cesareti miras olarak almış olduğumuzu ispat etmeliyiz. Keşke genç olsaydım da ben de sizlerin bu şerefli mücadelenize katılmış bulunsaydım. Bugün, hükûmet tutup sizlerin her birinizi birer tarafa atıyor. Ama, aslında bu sürgünlerle korktuğu ve çekindiği şeyi daha da genişletmiş bulunuyor. Çünkü, bu çeşit tutumların halk yığınları üzerinde elbette olumsuz etkileri olacaktır.

Doğrusu hükûmet adamlarımızın bu kadar ahmak olduklarını tahmin etmezdim. Zulme veya zalim hükûmete hizmet edenlerin çoğu böyle oluyor. Bunun sebebi de akıl ve ileri görüş sahibi kimselerin bunlara yaklaşmamasıdır. Sonuç olarak, bunların tutum ve davranışlarında akıl ve mantıktan eser bulunmuyor. Meselâ, içinizden hiç biriniz yargılanmak suretiyle ve bunun sonunda belirli bir cezaya çarptırılmış değilsiniz. Bundan dolayı, kiminizin hakkında daha hafif, kiminizin hakkında daha ağır bir ceza düzenlemek diye bir şey söz konusu olamıyor. Bu demektir ki hepinizin suçu elifi elifine aynı orandadır. Peki, durum böyle ise neden bir kısmınız havası güzel ve iklimi ılımlı olan Rodos'a, diğer bir kısmınız havası ağır ve iklimi de çok sıcak olan Akkâ'ya, başka biriniz de havası kötü ve yeri de çok ücrâ olan Kıbrıs'a gönderiliyorsunuz? Bu tercih ve bu ayrımda hangi ölçü, hangi akıl ve mantık rol oynamıştır? Doğrusu, burasını bir türlü havsalam kabul etmiyor.

Bana kalırsa, sizler hükûmetin bu gafletinden istifade etmelisiniz. Emin olunuz ki bu hal, sizler için belki bir üzüntü konusu olsa da, gittiğiniz yerlerin halkı için büyük bir kazanç teşkil edecektir...»

Bizler, Ahmet Efendi'nin bugün ancak bazı özel deyimlerini hatırlayabildiğim, fakat gerçek anlam ve özetini aynen aktardığım o özlü konuşmasının sonucundan ne çıkarmak istediğini tabiatıyle anlayamamıştık. Hele, ben anlamadığımı her zaman itiraf ederim. Yine çok eminim ki arkadaşlarım da anlayamamışlardı. Gerçi Namık Kemal: «Ben çıkacak neticeyi keşfettim,» demişti ama, ben onun bu keşfine o zaman inanmadığım gibi bugün de bu fikrimde hâlâ sabitim.

Gelelim konumuza, Ahmet Efendi nihayet dedi ki:

— «Her biriniz elhamdüllâh memleket ve milletin her halini, devlet idaresinin zulümlerini, israfını, halkın çekmekte olduğu eziyet ve mihneti yakından biliyorsunuz. Bunlardan kurtulmanın çarelerini de şüphesiz herkesten iyi bilirsiniz. Şimdi, gideceğiniz yerlerde de birçok üzücü halleri gözlerinizle görecek, halkın yakasına sarılmış olan zulüm pençesinin ne kadar kuvvetli olduğunu anlayacaksınız. O halde, size düşen en büyük görev, gittiğiniz yerlerdeki halkın zihnine meşrutiyet tohumlarını ekmek ve bunu yeşertmeye çalışmaktır.

İşte, evlâtlarım, hükûmetin bu gafletinden böylece istifade etmeli, en cahil bir köylüyü bile icabında bir tarafa çekip ona telkinlerde bulunmalısınız. Bugün, dünyadan ve dünyada olup bitenlerden tamamıyle habersiz ve hepsi kara cahil bulunan bu adamları aydınlatmaya lâyık birer insan olarak kabul etmelisiniz. Sizin aydınlatacağınız kimselerin sayısı ne kadar çoğalırsa milletin geleceği hakkındaki ümidimiz de o kadar artar.

Sonra, bizim memlekette okuma yazma bilmeyenlerin oranı korkunç denecek bir derecededir. Bir yandan halka, çocuklarını okutmalarını telkin ediniz. Her önünüze gelen yerde, çarşıda pazarda insanların zihnine bilgi ve kültür sevgisiyle birlikte kardeşlik ve birleşme fikirlerini de sokmaya gayret ediniz. Durumumuzun heyecanlı ve elem verici oluşunu, kendilerine yine kendilerinin anlayacakları dille söyleyip açıkladıktan sonra bunların ortadan nasıl kaldırılabileceği yollarını gösteriniz. Önce yaraları açıp onlara gösteriniz, sonra da bu yaraların merhemlerinin neler olacağını belirtiniz. Kendi akıl ve iz'anına göre her şahıs iyi ile kötüyü birbirinden ayırabileceği gibi, kötülüğün iyiye dönüştürülme çarelerini aklı kesince, yavaş yavaş o kötülüğü kökünden kazıyıp gidermekten başka bir şey düşünmez olur. Ve bilirsiniz ki düşünmeye başlayan bir varlık kurtulmanın yolunu mutlaka bulur.

Gideceğiniz yerlerde göreceğiniz çıplak ayaklar, sıvalı kollar, bazan aşırı sıcağın bazan aşırı soğuğun etkisiyle kararmış, tazeliğini ve gerginliğini kaybetmiş çehreler, yırtık ve yamalı bez parçalarına bürünmüş vücutlar, hiç bir vakit insanlığını kazanamamış o zavallı insanlar, eğer gereği gibi kendileriyle meşgul olursanız nelere güçleri yetmez?

Şu önemli noktayı göz önünden uzak tutmayınız: Her şeyden

önce onlara saygı ve sevgi gösteriniz. Kendileriyle dost olarak, kardeş olarak onları uyarınız. Size bir hâtıramı anlatayım: Bir süre önce Manisa dolaylarında bulunuyordum. Orada bir protestan misyonerine tesadüf ettim. Bir Rum köylüsüne dinî telkinlerde bulunuyordu. Onu daima içine zevk ve ümit verecek sözlerle iyimser bir hâle getiriyor, hiç bir şekilde korkutucu ve ürkütücü sözler söylemiyordu. Allahın sonsuz lûtuf ve rahmetlerinden bahsediyor, onun yargılamada ve bağışlamadaki engin cömertliğini dile getiriyordu. Öteki dünya için anlattıkları sadece orada erişeceği sonsuz mutluluklardı; Cehennem'in korkunç âkıbetlerinden aslâ söz etmiyordu. Bütün bunlar için koştuğu şartlar da ahlâk ve namus sahibi olmak, bütün insanlara karşı saygı, sevgi ve merhamet beslemekti. Başka dinden olanlar için de aynı şekilde davranmasını salık veriyordu.

İlâve etmeye lüzum yoktur ki, kısa bir süre sonra, Rum köylüsünü bütün ruhu ile kazanmış bulunuyordu. Evet, kazanmış bulunuyordu; çünkü o zavallı köylü, nüfuz hırsı ile tir tir titreyen ortodoks papazının kendisini daima cehennem azabı ve Tanrı gazabı ile korkutarak bunlardan kurtulması için —nasılsa vergi memurlarının elinden kurtarabilmiş olduğu— birkaç kuruşunu kapmak istediğini çok iyi biliyordu. Beriki ondan para almak şöyle dursun, ona gücü yettiğince armağanlar veriyordu. Bu armağanlar tabiatıyle din propagandası yapan kitaplardı: «Kurtarıcı İsâ'nın İncileri» çeşidinden kaba saba bir Türkçeyle yazılmış, fakat çok güzel ciltlenmiş bir propaganda eseri ve ayrıca protestanlık açısından hazırlanmış bir İncil. Sonra ilâve ediyordu:

— «Vakit bulduğun zamanlar bunları oku, sen okumak bilmiyorsan bir bilene okut ve dinle. Allah, ibâdete muhtaç değildir, o büyük Allah kulları arasında birbirlerine karşı sevgi, saygı ve merhamet gösterenleri gece gündüz ibâdet edenlerden daha çok sever. Tarlasına, dükkânına, işine gücüne zamanında gidip gelerek çalışan ve yoksulluktan kurtulmak için çaba harcayanları kiliseye gidenlerden daha çok kendi yargı ve bağışına lâyık görür...» diyordu.

Manisa'da işimi bitirmiş, İzmir'e dönmüştüm. Bir süre sonra çarşıda yine aynı misyonere rastladım. Selâmlaştık, hoş beş ettik. Kendisine Manisa'daki Rum köylüsünün mezhebini değiştirebilip değiştiremediğini sordum. Memnun ve görevini yapmış insanların iç huzuruyla:

— «Bütün aile halkıyle birlikte ortodoks kilisesini terkedip protestanlığa bağlandı,» dedi.

Bu adamın telkin gücü ve telkin tarzı beni âdeta uyardı: Ben köylülerimizin hayvanlardan pek farklı olmadıklarını gördükçe öfkemden kendimi kaybeder ve kendileriyle konuşmak bile istemezdim. Bu uyarılmadan sonra âdeta yeniden kendime geldim. Tanıdığım köylüler üzerinde o misyonerin metodu ile telkinlerde bulunmaya başladım. Ben de onun gibi iyilik, ümit ve tatlılık kapılarını zorlayarak köylülerle konuşmalar yaptım. Aldığım netice gerçekten umduğumun çok üstünde oldu. O zaman, şu kesin kanaate vardım ki insanları ancak yine insanlar insan yapabilir ve bunun en kesin yolu da insanca metodlarla hareket etmektir.

Ben, şimdiden güveniyor ve ümitli bulunuyorum ki Rodos'ta, Akkâ'da, Kıbrıs'ta pek çok zavallı yurttaşımız sizlerin sayesinde, daha doğrusu hükûmetin gafleti sayesinde adam olacak, bugün içinde bulunduğu kötü durumdan silkinmeyi öğrenecek. Bir insan olarak kendisine şimdiye kadar kimsenin anlatmadığı şeyleri sizlerin kendisine anlatmanız sayesinde o da bulunduğu gaflet uykusundan silkinip uyanacak, çok zaman ve mesafe kaybettiği uygarlık kervanının peşinden koşmaya başlayacak.

Bu sürgün sürelerinizin fazla uzayacağını sanmıyorum. Yarın öbürgün, herhalde, bu ülkede büyük değişiklikler meydana gelecek ve sizler de yeniden yerinize yurdunuza, çoluğunuza çocuğunuza kavuşacaksınız. Öyle arzular ve öyle umarım ki bugün ardınızdan çoluk çocuğunuz, yakınlarınız nasıl ağladılarsa; yarın da o gurbetlerinizden ayrılırken oradakiler sizlerin ardından böyle ağlayacaklar ve uzun uzun dualar edeceklerdir.

Bilgi ve kültürün değeri buralardaki cahil halka anlatılıp da ellerine birer irfan meş'alesi verilecek olursa, şimdi karanlık bulunan her şey ve her taraf kısa zamanda aydınlanacak, bundan böyle de cahilliğin karanlık zindanlarına düşecek adam kalmayacaktır. Sizler ki, halkın saadeti için çalışmayı kendinize prensip ve amaç edinmiş gençlersiniz; şu anda başınıza sarılmış olan bu sürgün derdi bile bu prensip ve amacınızın bir sonucudur. O halde, aslâ ümitsizliğe kapılmayacaksınız. Gideceğiniz yerlerdeki çalışmalarınızla, en az İstanbul'da yaptıklarınız kadar, millete ve memlekete yarar sağlayacaksınız. Bundan hiç kuşkunuz olmasın. Bundan dolayı, bana öyle geliyor ki, bu da Tanrı'nın iyi bir irâdesinin ürünüdür. Bi-

lirsiniz «İnsanların en hayırlısı, insanlara hayrı dokunandır» der.»

Yenişehirli Hoca Ahmet Efendi, uzun konuşmasını bu sözlerle tamamladı.

Bu aydın din adamının bilinçli konuşmalarının Namık Kemal'le Nuri Beyleri ne dereceye kadar etkilediğini ve gittikleri yerlerde neler yapmış olduklarını pek bilemem. Ancak, benim sürgün arkadaşım Ahmet Mithat Efendi, Rodos'ta kaldığımız 1155 günün en azından bin gününü bu nasihatları gerçekleştirmekle geçirdi. Çeşitli uygulamalar yaptı ve bu uygulamalarda da büyük başarıya ulaştı. İleride bunlardan etraflıca söz edeceğim.

* * *

Hoca Yenişehirli Ahmet Efendi'nin bu cesaret verici nutku hepimizi, özellikle Namık Kemal'i ferahlatmıştı. Albay Bahri Bey de çok heyecanlanmış, duygulanmıştı:

— «İşte, size bir büyük adam ki, elimden gelse, kendisini sırtımda taşıyarak şeyhülislâmlık makamına oturturdum.» demekten kendini alamadı. Bunu bize söyledikten sonra, aynı heyecanla, Ahmet Efendi'nin yanına gitti. Son derece saygılı ve inanmış bir tavırla onunla da şöyle konuştu:

— «Efendi hazretleri, İstanbul'da iken sizinle tanışmak şerefine eremediğim için üzgünüm. İnanıyorum ki vatanımızın yükselmesi ve ilerlemesi siz ölçüdeki gerçek aydınların bizleri aydınlatmasıyla gerçekleşecektir. Bu arada, şu noktayı da arzetmeme izin verin: Beni, bu arkadaşları sürgün yerlerine götürmekle görevli olduğum için, sakın zâlimlerin yardımcısı bir alçak adam zannetmeyiniz. Benim bu arkadaşlarla çok eskiden beri süregelen yakın bir dostluğum vardır. Bu hizmete de —kendimce yararlı bazı düşüncelerle— bizzat kendim talip oldum ve tayinimi yaptırdım. Adım Bahri'dir. Müsaade buyurur musunuz ellerinizi öpeyim?.»

Sonra Ahmet Efendi'nin iki elini de tutup birer birer öptü.

Bu Bahri Bey —ki bugün Abdülhamit'in istibdat döneminin kötülüklerine âlet olmuş bir adam olarak kabul edilmektedir— maalesef şerefi ve onuruyla haksızca oynanmaktadır. Aslında kendisi o zamanlar yurt ve ulus severlik konularında pek çok benzerinin üstünde bir subaydı. Nitekim, aşağıda anlatacaklarımla bu husus belli olacak ve kendisinin ne kadar mert ve temiz bir insan olduğu ortaya çıkacaktır. Çok şükür ki bu konuda hâlâ hayatta

bulunan tanıklarım vardır. Bunlardan biri Ahmet Mithat Efendi, öteki de o zamanki genç sürgün yoldaşımız ve bugün temyiz mahkemesinin değerli üyelerinden İsmail Hakkı Beyefendi'dir.

O konuşmalarımızdan biraz sonra Yenişehirli Ahmet Efendi, beni usulca güvertenin bir tarafına çekti. Son derece şefkatli, gönül alıcı ve babaca bir tavırla: «Çok rica ederim evlâdım» dedi, «Yanınıza para almaya fırsat bulamadınızsa, içinizde sizden başka da böyle biri varsa bana söyleyiniz.»

Tekrar tekrar teşekkür ettim. Her birimizin cebinde her ihtimale karşı, yetecek kadar paramız bulunduğu cevabını verdim. Bunun üzerine şöyle konuştu:

— «O halde, şimdi biraz müsterih olabilirim. Fakat, size bir teklifim var: Gurbet hali bu, olur ki vaktinde yetiştirilemez de parasız kalacak olursunuz. Bu durumda bana mutlaka yazacağınıza söz verir misiniz?»

Allahım, bu ne kadar iyi bir insandı.

— «Yemin ederim ki böyle bir darlığa düşecek olursam— sanki babama yazıyormuş gibi size başvururum. Bundan cesaret alarak ben de sizden bir istirhamda bulunayım: Rodos'ta iyi tütün bulunacağını sanmıyorum. İzmir ise iyi tütünün pek bol bulunduğu bir yerdir. Yazacak olursam lütfen bana tütün gönderin. Böylelikle büyük lütufkârlığınız sayesinde hiç olmazsa bu derttten kurtulmuş olurum. Çünkü, şu sigara tiryakiliğinden kendimi bir türlü kurtaramıyorum.»

Rodos'ta otuz sekiz buçuk ay kaldım. Bütün bu süre içinde her ay İzmir'in en nefis tütününden bir okkalık özel teneke hiç aksamadan gelmeye devam etti.

* * *

Bizim Mısır postasıyla gönderilmemizin sebebi belliydi. Eğer yabancı kumpanyalara ait bir vapura bindirilecek olursak, bu vapurdan çıkmamızdan, yani Avrupa'ya kaçmamızdan korkulmuştu. Öte yandan Çanakkale'de bu gemiden indirilip karaya çıkarılacak ve arkamızdan gönderilecek beylik gemiyi bekleyecektik. O halde, neden İstanbul'da bekletmiyorlar da Çanakkale'de bekletiyorlardı? Şüphe yok ki İstanbul'da uzunca bir süre tutuklu halde kalmamızın birtakım olaylara sebebiyet vermesinden çekinilmiş bulunuluyordu.

Şurası bir gerçek ki biz, zamanın padişahına, olduğumuzdan

çok daha tehlikeli kimseler, âdeta birer anarşist olarak tanıtılmıştık. Gerçi bütün bunları sürgün edilişimizden epey bir zaman sonra öğrendik ama, zaten öğrenmeye de lüzum yoktu. Olup bitenler, tutum ve davranışlar gerçekleri açık seçik belirliyordu.

Aklıma, yine, Sirkeci iskelesindeki mabeyn yaverinin at üzerindeki o bekleyişi gelmişti. Sadece bu durum bile, sarayın bizden ne kadar endişe ettiğini gösterecek bir belgeydi.

Aşağılık bir iftiracının ya da uydurmacının sözüyle bir anda yerimizden yurdumuzdan, evimizden yuvamızdan edilmiştik. Hakkımızda en küçük bir araştırma, soruşturma yapılmasına bile ihtiyaç hissedilmemişti. Herhangi bir konuda olursa olsun birer şer adamı mıyız, fesatçı mıyız, ihtilâlci veya anarşist miyiz? Hasılı bu suçlardan hangisi ya da hangileriyle suçlandırılmıştık. Aradan otuz beş kırk yıl geçtikten sonra, bu uzun zaman mesafesinin ardından o günlere bakıyorum da Sultan Abdülaziz'i yine de bize yaptığı bu keyfî muameleden ve revâ gördüğü zulümden dolayı bütünüyle kusurlu göremiyorum.

Adamcağızın çevresi öylesine sarılmıştı ki onun bu kuşatılmayı aşıp da gerçekleri sezip anlamasına sahiden pek imkân yoktu. Hele ki ortada bir veliaht Murat Efendi meselesi vardı. Kendisinin tahttan indirilip yerine bu şehzadenin padişah yapılacağı korkusuyla kulağı devamlı dolduruluyordu. Bu tahttan indirme ve tahta çıkarma konularının en büyük düzenleyicisi olarak da bizler gösterilmiştik. Böyle bir durumda herhangi bir hükümdarın gazaba gelmesinden ve kendisine düşman olarak tanıtılanlardan öc almak istemesi kadar tabiî bir şey düşünülemez.

Ancak, şurasını da unutmamak gerek: Memlekette iyi kötü bir zabıta örgütü, bir zaptiye nazırlığı vardı. Bu kuruluşlar aracılığı ile o ahval ve tutumumuzu, niyet ve davranışlarımızı inceletebilir, bunlardan aldığı sonuca göre ne yapması gerekiyorsa yine de yapabilirdi. Gel gör ki padişah ve ona yaranmaktan başka bir şey düşünmeyen hükûmeti bu yola başvurmayı aklına bile getirmemiş, akıllarına gelen ilk şey olan sürgün olayını derhal uygulamakta hiç bir sakınca görmemişlerdi. İşte, meselenin bu tarafı göz önünde tutulacak olursa o zaman da padişahı ve onun hükûmetini mazur görmek pek kolay olmaz.

Hele ki böyle bir hükûmetin adliye nazırlığında Mithat Paşa bulunuyordu.

Bu hükûmetin bellibaşlı üyeleri şunlardı: Esat Paşa sadrazamdı. Turşucuzade Muhtar Efendi şeyhülislâmlık makamındaydı. Hüseyin Avni Paşa serasker, yani harbiye nazırıydı. Sultan Abdülmecid'in çok gözde seraskeri Rıza Paşa da —Namık Paşa'nın üzerine— bahriye nazırlığına tayin olunmuştu. Ötekiler neyse ne ama Mithat Paşa gibi bir hürriyet davacısının ve Hüseyin Avni Paşa gibi, daha üç beş ay önce bir yıllık keyfî sürgünden dönmüş bir devlet adamının bu olan bitenlere ses çıkarmamasını anlamak gerçekten zordu.

Bu iki ünlü ve değerli vezirden ikisinin birden, hatta birisinin tek başına şöyle manalı bir kaş çatışı, bilemedik hafif bir direnişi —değil bizim gibi beş kişiyi— belki beş yüz kişiyi istibdat idaresinin o sorumsuz pençesinden bir anda kurtarabilirdi. Ama, ne çare ki çok güvendiğimiz ya da güvenilebilir sandığımız bu devlet adamlarından hiç birisinin sesi sadası çıkmamış ve biz çatır çatır sürgüne yollanmıştık.

* * *

Vapurumuz Küçükçekmece önlerini geçerek Marmara'nın enginlerine doğru açılmıştı. Güneş batıya doğru yaslanmaya başlamıştı. Namık Kemal, bir dava adamı olduğu kadar, içli ve aşırı duygulu bir edebiyatçıydı. Bundan dolayı, kendisini çeşitli duyguların seline kapıp koyvermişti. Hepimizi bir araya topladı. Bize bundan altı ay kadar önce **İbret**'te yayımladığı bir gün batışı tasvirinin şimdi burada tam bir gerçeğini seyrettirmek istiyordu. Ben onun kadar hayâl adamı değildim. Onun için: «Kemal, bırak şimdi bunları,» diye sızlandım, «Ben kendim yurdum ve yuvamdan gurub ettiğim şu anda doğrusu güneşin gurubunun güzelliğini seyredecek ve ondan haz duyacak durumda değilim.»

Arkadaşlar bu sözlerime gülüştüler. Onlar, güneşin batışının bin bir güzelliklerine dalarak bundan zevk aladursunlar, bu sırada vapurun akşam yemeği çıngırağı çalmaya başlamıştı. Yenişehirli Ahmet Efendi ile ben güverteden ayrılıp yemek salonuna doğru yöneldik.

Yemekten sonra tekrar güverteye çıktık. Ayın on dördüydü, hava sakin, rüzgâr durgundu. Gökte tam dolunay halinde bir ay yüzüyordu. Marmara'nın dalgasız suları ay ışığında pırıl pırıl ışıldıyordu. Bilindiği gibi ayın deniz sularındaki bu uzun ışığına eski şairlerimiz «gümüşten bir selvi» anlamına «serv-i sîmîn» diye

bir ad takmışlardır. Doğrusu bana sorulursa kamerin sulardaki aksi hiç de böyle gümüşten bir selviye benzemiyordu.

Sanki bir milyon mum kuvvetindeki bir elektrik projektörünü eğik olarak sulara yansıtmışlardı. Bu ışık bir kehribar rengiyle ve gittikçe hafifleyerek birkaç mil kadar ilerilere uzuyor, sonra kayboluyordu. Denizde hiç bir çırpıntı yoktu. Geminin uskurunun dalgalandırdığı sular da bu ay ışığı oyunlarına geçici bir şeyler katıyordu.

O anda içim, tarifsiz hüzün ve kederle doluydu. Hiç aklımdan çıkaramadığım kimse de ömrümün en aziz varlığı olan oğlum Ziya idi. Daha pek küçük yaştayken onu babasından ayrı düşürmüştüm. Kendisini yeniden ne zaman görebileceğim hakkında en küçük bir bilgim, hatta ümidim yoktu. Bilseydim ki şu kadar yıl, şu kadar ay... Yine de kendime göre bir avunç düzenleyebilirdim. Ama, bu benim için bir meçhul olduğu gibi, bizzat beni sürgüne yollayanlar için de meçhuldü. Sadece akıllarına esmiş, bir yer bulmuşlar ve vapura bindirip yola çıkarmışlardı.

Ne kadar başka şeyler düşünmek istesem, arkadaşların kırık dökük sohbetlerine katılmak istesem elimden onlara uymak bir türlü gelmiyordu. Nereden, niçin böyle bir belâya uğramıştım? Daha birkaç gün önce, şu anda bir vapurla gittikçe yuvamdan uzaklaşmakta olacağım aklımın köşesinden bile geçmiyordu.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti, zaten, çoktan darmadağın olmuştu. Cemiyet üyelerinden sadece Namık Kemal, Nuri, Reşat ve Mehmet beylerle bir de ben ve Kemeraltılı Tahsin kalmıştık. Gerçi, dış görünüşte meşrutiyet taraflıları eskisinden de fazla artmıştı. Günümüzün yönetiminden ise memnun olmayanların haddi hesabı yoktu. Ama, düzen tamamıyle çözülmüştü. Toplu olarak tek bir maksada yönelme gücünü yitirmiştik.

Namık Kemal'in veliaht Murat Efendi ile yakın dostluğu ve ilişkileri devam ediyordu. Bazan Kurbağalıdere'deki çiftliğinde şehzade ile buluşuyor, bazan da —kendisine alay yollu «Cebrail» adını verdiğimiz— Baltacı Topal Süleyman aracılığıyle onunla haberleşiyordu. Bu arada, zaman zaman, ikinci şehzade Abdülhamit Efendi'ye de tesadüf ediyordu. Hatta, Abdülhamit Efendi'nin, amcası Sultan Abdülaziz'e casusluk ettiğini Murat Efendi kendisine söylemişti. Bundan dolayı, Namık Kemal'i mahsus onun da bulunduğu günlerde çiftliğine davet ediyor ve bu arada, Abdülha-

mit'e herhangi bir şekilde ipucu vermeyecek biçimde konuşmasını daha önceden tembihliyordu.

Namık Kemal, Fatih Sultan Mehmet ile Yavuz Sultan Selim'in hayat hikâyelerini uzun uzadıya yazmış, müsveddelerini bana verip benim yazımla temize çektirmişti. Murat Efendi'ye sunulan bu yazılar ona benim elyazımla gitmişti.

Şehzade Murat Efendi —yazım dolayısıyle beni tanımış— benimle görüşmek üzere defalarca haber yollamıştı. Namık Kemal, veliahtın bu arzusunu bana bir müjde gibi ulaştırmış ve gitmem için ısrar etmişti. Öte yandan Topal Süleyman da iki kere evime gelip şehzadenin çağırısını bildirmişti. Ama, ben bu davetlere iltifat etmemiş ve Murat Efendi'yi görmeye gitmemiştim.

Doğrusunu söylemek gerekirse düşüncem şuydu: Benim prenslerle alışverişim, görülecek işim yoktu. Hatta, Avrupa'dan dönüşünden sonra, Namık Kemal'e de bu konuda dostça tavsiyelerde bulunmuş, artık şehzade ile olan yakın ilişkilerini biraz gevşetmesini rica etmiştim.

Meselâ, Şinasi de, bir zamanlar böyle ilişkiler sürdürürken, sonradan bunları bıçakla keser gibi bir anda kesip atmıştı. İstiyordum ki Namık Kemal de aynı yolu izlesin ve saray entrikalarının tamamiyle dışında kalsın... Varsın onlar aralarında kendi ihtiraslarını ve kendi kozlarını paylaşsınlar, didişsinlerdi. Bunlar arasında bizim gibi yurt ve ulus için Tanrı yoluna uğraşanların işi neydi?

Bütün bunlarla birlikte —biliyor ve seziyordum ki— birçok kimse ve bazı çevreler, benim de şehzade Murat Efendi'yle ilişkim bulunduğuna inanıyorlardı. Ben ise, hayatım boyunca, şehzadelerden sadece Abdülhamit Efendi'yi —ilk ve son defa olarak— bir kere ziyarete gitmiştim. Bu da yine arkadaşım Namık Kemal'in aracılığıyle olmuştu. İşin tuhaf tarafı şuydu. Bu şehzade de bana, ağabeyi Murat Efendi'nin benimle görüşmek istediğini bildirmişti. Bunun üzerine, kendisine verdiğim cevap olduğu gibi aklımdadır. Harfi harfine şöyle demiştim:

— «Efendim; ben de evvelden beri şanlı ve yüce hanedanın mensuplarından biriyle görüşmek, daha doğrusu onu görmek şerefini elde etmek isterdim. Fakat, yine isterdim ki bu görüşeceğim kimse, tahta mümkün olduğu kadar uzak olsun. Eğer, siz soylu şehzade hazretleri tahta ikinci derecede aday olmayıp da

veliaht bulunsaydınız —bu ilkeme uyarak— emin olunuz ki kendimi sizinle görüşmek şerefinden yine mahrum ederdim. Belki bu tutumum size garip gelebilir ama, izninizle sebebini izah edeyim: Saltanata aday olan bir şehzade, benim kendisini görmek arzu ve isteğimi benim iyi niyetime değil de, ilerisi için kendi hesabıma bir yatırıma yorabilir. Bu hal ise hâlen saltanat makamında bulunan bir kimse için —haklı olarak— iyi karşılanmayabilir. O kimse, yani padişah hazretleri bu konuşmamı ve görüşmemi haber aldığı vakit —çünkü memleketimizde gerçi milletin herhangi bir ferdiyle hanedan üyeleri arasındaki her türlü münasebet, resmen değilse de fiilen, âdeta yasak olduğundan— bunu çok çeşitli biçimlerde yorumlayabilir. Zaten, arada öyle fesatçılar vardır ki, bu çeşit ilişkileri haber alıp padişahı kuşkulandırmak ve kışkırtmak için tetikte beklemektedirler. Bunların işe başka renkler ve şekiller vermesiyle sonuç hem şehzade için hem de benim için nahoş bir yöne yönelebilir. O halde, ortada hiç bir gizli niyet ve maksadım olmadığı halde durup dururken neden, sırf bir prensle konuşmuş olmak için, kendimi birtakım dertlere atayım? Sanırım ki her aklı başında olan da bunu benim gibi düşünür.»

Şehzade Abdülhamit Efendi, bu söylediklerimi son derece derin bir dikkatle dinlemişti. Tabiatıyle bu görüşlerimi özel bir maksada dayalı olarak ileri sürmemiştim; kanaatim böyle olduğu için ve kendisinin ağabeyi ile görüşmemi bildirmesi üzerine aklıma geleni aklıma geldiği gibi açıklamıştım.

O, bu sözlerime cevap vermedi. Başını sallayıp onaylar gibi bir tavır takındı. Ben de bu söylediklerimi ağabeyi Murat Efendi hazretlerine iletmesini istirham ettikten sonra yanından ayrıldım.

Geleceği kim görebilir, kim görebilir? İnsan bazı defa bin türlü ihtiyata başvurarak elde edemeyeceği bir sonucu bazan rastgele söylemiş olduğu bir sözle elde edebiliyor. Geçmişe ait bulunan bir söz olumlu etkisini geleceğe kadar uzatabiliyor.

İşte, Şehzade Abdülhamit Efendi'yle yaptığımız bu konuşmadan tam dört yıl sonra —olayların izlediği baht çizgisinin sonucu— o tahta çıkmış, ağabeysi Murat Efendi'nin üç ay süren padişahlığına karşılık kendisi tam otuz üç yıl bu tahtta kalmıştı.

İkinci Abdülhamit'in saltanatı süresince kendisine hakkımda da sık sık jurnallar verildi. Verilen bu jurnallar sonucu pek çok kereler sorguya çekildim. Bu sorgular bazan hafif ve üstün

körü, bazan ağır ve baskılı oldu. Kâh Yıldız sarayındaki Çit köşkünde, kâh zaptiye nazırlığı konağında, hatta nazırın evinde kısa süreli tutukluluk günleri geçirdim. Ama, hiç bir seferinde bana: «Sultan Murat taraftarı mısın?» yollu en küçük bir soru bile yöneltilmedi. Çünkü padişah, benim Sultan Murat'la şehzadeliği zamanında aslâ görüşmemiş olduğumu ve görüşmeyişimin de sebebini biliyordu. Yani, bu padişaha verilen jurnallardan, Sultan Murat hakkında olup da beni suçlayanları daima etkisiz kalmıştır. Evet, sadece onun hakkında verilenleri.. Yoksa Beyoğlu'nda Yani'nin birahanesine gidip ayak üzeri birkaç bardak bira içişim bile jurnal edilmeme ve sorguya çekilmeme sebep olmuştur.

Vapurun güvertesinde böyle sık sık geçmişin, uzak ve yakın geçmişin anıları içine dalıp dalıp çıkarken arkadaşlarım mehtabın sakin ve nurlu ışıklarını seyrediyor, türlü şairâne hayaller yaratıyor ya da eski şairlerin yarattıkları bu tür hayâlleri yeniden canlandırıyorlardı.

Zihnim ikide bir de, dönüp dolaşıp, küçücük oğlumun anılarına konuyordu. Acaba, şu anda ne yapıyordu? Uyumuş muydu? Beni sorup huysuzlanıyor muydu?

Vatan uğruna her belâyı seve seve kabul edecek ve buna katlanacak kadar yurdumu ve ulusumu seviyordum. Ama, gerçekten hiç bir art niyetimiz, gizli kapaklı çalışmalarımız olmadığı halde sırf bir veya birkaç kişinin —akıl ve hayâlimize bile gelmeyen— iftiralarına kurban olarak işte böyle çoluğumuzdan çocuğumuzdan bir anda koparılıyorduk. Öte yandan, bir tarafta birikmiş paramız, bizi iyi kötü idare edecek bir gelir kaynağımız da yoktu. Hemen hepimiz günlük nafakamızı yazdığımız yazılarla sağlamaya çalışıyorduk. Benim onlara göre hiç olmazsa kırık dökük de olsa bir matbaam vardı. Bu matbaayı vaktiyle Fazıl Mustafa Paşa dördümüze bağışlamıştı. Sonra, öteki arkadaşlarım da haklarını bana terkedince ben bunu onarıp kotarmış, az çok işe yarar bir hale getirmiştim. Geçimim burada basacağım kitaplarla, yayını için hiç bir garantim bulunmayan, her an kapatılması mümkün —nitekim son olarak da böyle olmuştu— gazeteme bağlıydı.

O halde maksatsız, gerekçesiz, hiç bir eyleme, hatta niyete bile dayalı bulunmayan bir kin ve iftiranın hedefi olmak kadar insana ağır gelecek daha başka bir şey düşünülebilir mi?

Vatan uğrunda, vatanın çocuklarının mutluluğunu elde etmek

uğrunda her mihnet çekilebilir, hatta bu uğurdaki mihnetler ve eziyetler minnetle kabul edilir. Hamiyet ve meslek adına yapılması için namus sözü verilen kutsal görev de zaten bunu gerektirir. Lâkin, ortada yapacak bir şey olmadığı gibi herhangi bir maksat da yoktu. Hatta, daha bir hafta öncesine kadar —daha önce anlattığım üzere— Namık Kemal'le aramız biraz da açık sayılırdı. Bugün ise Namık Kemal'in kendisiyle dostluğu bulunan Murat Efendi adına bizler sürgüne yollanıyorduk. Bütün zihnimden kovmak isteyişime rağmen işin bu yönünü düşündükçe ümitsizlik ve öfkeden çıldıracak hale geliyordum.

Hiç bir zaman bir prens taraftarı olmadım ve olamam da. İnsanın vatanına hizmet etmesi için yol ve imkân mı yok? İsterse bu hizmeti pek çeşitli yönlerden yerine getirebilir. Fakat, hizmet edeceğim diye hükümdarlık tahtında bulunan bir padişahın kardeşinin oğlu olan veliahtla ilişki kurmayı zorunlu görürse ve onun amcasına yararlı olacak tutumları benimserse —tarafsızlar ve umursamazlar dışında— elbette bu ilişkileri herkes özel maksatlar biçiminde yorumlar.

Avrupa'da da bir hanedanın siyaseti öteki bir hanedanın siyasetine aykırı, dolayısıyle bunlardan biri milletin siyaset anlayışına uygun düştüğü olur. Komuoyu, bir hanedana vermiş olduğu devleti yönetmek görevini ondan alıp ötekine vermek isteyebilir. Bu bir fikir ve görüş meselesidir. Şahıslardan daha fazla toplulukları ilgilendirir; gerçi bu durumlardan kendi çıkarları ya da görüşleri adına yararlanmak isteyen şahıslar da yok değildir. Fakat, genellikle kişinin değil, toplumun ortak çıkarı söz konusudur.

Bizde durum böyle değildir; bizde ayrı ayrı hanedan yoktur. Bir tarafta saltanat tahtında oturan hükümdar, öteki tarafta veliaht vardır. Bu veliaht tahttakinin ya kardeşi ya da kardeşinin oğludur. O halde, bunlardan birini tercih etmenin ve desteklemenin —büyük siyasî amaçlar yönünden— hemen hemen hiç bir belirgin değişmeye ve gelişmeye yararlı olacağı pek ümit edilemez. Hal böyle olunca da onu desteklemek ve onun tahta geçmesi için çalışmak, ulusal yarardan çok, kişisel yarar içindir şeklinde yorumlanabilir.

Veliaht Murat Efendi, meşrutiyet taraflısı olduğu ve bunu açıkça belli ettiği için yurt ve ulusseverler, kendini destekliyordu değil mi? Ben dünyada hiç bir prens tasavvur edemem ki içten ve

özden olarak meşrutiyet yönetimini sevsin ve benimsesin. Tahtta kendi başına buyruk olmak hiç bir hükümdarın, hiç bir hükümdar adayının kolay kolay vazgeçebileceği bir şey değildir. Bu, böyleleri için bir çeşit tabiat kanunu niteliğindedir.

Evet, hiç bir prens içten ve özden olarak meşrutiyeti sevip benimseyemez, ama onu sevip benimseyen iyi yürekli ve iyi niyetli yurtseverlere kendisini bu yolda gösterip kendilerini buna inandırabilir. Hatta, Mithat Paşa gibi son derece zeki ve akıllı bir devlet adamı bile böyle kandırılmış ve inandırılmıştır. Şehzade Abdülhamit Efendi, bu büyük devlet adamını, kendisinin çok özden ve içten bir meşrutiyetsever olduğuna inandırmış, hatta meftun ve hayran bırakmıştı. Sonucun ne olduğu ise —insanı şaşırtacak kadar kısa bir süre içinde— kendisini gösterdi.

İşte, Namık Kemal de memleketinin geleceğini ve mutluluğunu sadece ve sadece veliaht Murat Efendi'nin şahsında görüyordu. Yalnız, Şinasi'dir ki —kimbilir onun nasıl bir tutumundan karakterini sezerek— önceden çok sevip bağlı bulunduğu bu şehzadeyi birden ve bir anda terketmişti. Şurada tekrarlamaktan kendimi alamıyorum: Bu memlekette gerçekten büyük adam, gerçekten ciddi ve yurtsever adam, gerek fikir ve edebiyatta gerek siyaset alanında gerçekten sağlam görüş sahibi adam olarak pek az kimse görülmüştür ve Şinasi bunların hiç kuşkusuz en yücesi ve en üstünüdür. Hiç bir menfaat, hiç bir telkin Şinasi'yi kendisine mağlûp edememiştir.

Namık Kemal'in bir de safça diyebileceğim bir jesti vardı. Yazılarının pek çoğunda —yerinde olsun olmasın— murat kelimesini kullanmaktan kendisini alamazdı. Meselâ, bir konuyu işlerken: «Gençler milletin geleceğinin muradıdır. Milletin muradında ne kadar gelişme ve ilerleme görülürse vatanın yeniden canlanma ümidi de o kadar artar...» gibi cümlelerle imâlarda bulunurdu (1).

Öte yandan, bir huyu daha vardı. Yeni tanıştığı bir kimseyle konuşurken onun ahlâk ve karakterine, zekâsına kanaat getirmiş-

(1) *Sonraları ikinci Abdülhamit —belki Namık Kemal'in bu tutumunu da hatırlayarak— basında murat adının ve sözünün kullanılmasını yasaklamıştı. Birçok kimseler çocuklarına bu adı takmaktan çekinmişlerdi. Ş. K.*

se kendisine hemen veliaht Murat Efendi'den söz açar, Türkiye'de şimdiye kadar onun gibi iyi niyetli ve özgürlüksever bir şehzadenin gelmediğini, kolay kolay da gelmeyeceğini anlatırdı. Karşısındakinde en küçük bir eğilim görürse derhal onu da bu dava için kazanmaya çalışır, taraftarlarını çoğaltmak isterdi. Namık Kemal ve onun kazandığı kimseler her yerde Murat Efendi'nin eşsiz iyi huylarından söz edip dolaşırken, işin içyüzünü bilen ve veliahtı yakından tanıyan birçok adamlar da vardı ki bunlar Şehzade Murat'ın içki ve sefahette dünyaya bir benzerinin daha gelmediğini, ayrıca uçan kuşa bile borçlu bulunduğunu söyleyip gezerlerdi.

Ben, Murat Efendi'nin sadece topal Süleyman adındaki hizmetkârını tanıyordum. Aslen Çemişgezekli olan bu adam, oraya nereden ve nasıl kapılanmıştı bilemem. Fakat, o kadar dili sağlam, öylesine ağzı sıkıydı ki sır saklamakta âdeta Cizvit papazlarına taş çıkartırdı. Kara cahil biri olduğu halde, bu özelliği yüzünden herkesi idare etmesini bilirdi. Meselâ, benim yanımda son derece demokrattı, Namık Kemal'in yanında enikonu ihtilâlciydi. Namık Kemal'in babası Mustafa Asım Bey'le başka türlü bir sohbet havası içinde görünürdü. Kiminle karşı karşıya ise onun nabzına göre şerbet vermekte gerçekten Tanrı vergisi bir ustalığa sahipti (1).

Murat Efendi'nin çevresini sarmış bulunan öteki kişilerden de çoğu için iyi şeyler söylenmiyordu. Meselâ, Seyyit Bey adında bir adamı vardı ki —aslında bey falan değildi, veliahtların yakın adamlarına ileride ne olur ne olmaz diye, bey demek saray geleneklerindendi— şehzadeyi her türlü sefahet ve israf hayatına bu adamın alıştırmış olduğu ileri sürülürdü. Bu adamın yüzünü Murat Efendi tahta çıktıktan ve kısa bir süre sonra hastalığı anlaşıldıktan sonra, annesi tarafından Dolmabahçe sarayına davet olunduğum zaman görmüştüm.

Bu Seyyit Bey, bir adamın en çok ne kadar cahil olabileceği tasavvur edilebilirse, o kadar cahildi. Son derece basit görüşlü, iki kelimeyi de bir araya getiremeyecek ölçüde zihin yoksuluydu.

---

(1) Bu Süleyman Ağa'yı daha sonraları Sultan İkinci Abdülhamit, Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya hediye etmişti. İşittiğimize göre o da bir süre sonra Nil nehrine attırıp boğdurmuştu. (Eserin yazarının notu).

Amma, bir o kadar da kibirli ve kendini beğenmişti. Ben gördüğüm zaman ikinci mabeynci idi. Odasına ilk girdiğim vakit, sanki uşak veya hademe cinsinden biriymişim de kendisinden bir istirhamım varmış gibi, şöyle bir dik dik bakmış:

— «Kimi istiyorsun?» diye son derece soğuk ve çiğ bir tavırla sormuştu. Bunun karşısında benim de tepem atmıştı:

— «Kimseyi istediğim yok; beni çağırdılar ve bu odayı gösterdiler de onun için geldim,» cevabını vermiş ve mahsus tam kendisinin oturduğu köşenin karşısındaki yaldızlı koltuğa gidip kurulmuştum.

O biraz bozulmuş, yarı öfkeyle:

— «Nereden geliyorsunuz?» demişti. Cevabım da kısa olmuştu:

— «Beşiktaş'tan geliyorum.»

Tam üçüncü bir soruya hazırlanıyordu ki bu sırada içeriye başmabeynci rahmetli Sadullah Bey'in ağası gelerek:

— «Buyrunuz, efendim,» diye beni çağırmış, ben de selâm bile vermeden odasını terketmiştim.

Saraylarımızda geleneksel bir terbiye vardır; saraya gelen bir kimseye —kim ve ne olursa olsun— ilgi ve nezaket gösterirler. Bu adam ki, beni ilk defa görüyordu. Kılık ve kıyafetimden bir saray mensubu, şu veya bu olmadığım belliydi, soru soruşu, tutum ve davranışı ile her şeyden önce bu saraya lâyık bir kimse olmadığını derhal belli etmişti.

Bütün bunlarla şunu demek istiyorum ki, Namık Kemal'in bütün ümit ve emelini bağladığı, geleceğimizin kurtarıcısı olacak veliahtin dost ve yakınlarını işte bu çeşitten adamlar teşkil etmekteydi.

Vapur mehtaplı sularda ilerliyor, ben durmadan böyle düşünceden düşünceye, insandan insana geçiyordum. Yanımdaki arkadaşlarım bitip tükenmeyen serv-i sîmîn'lerle, şiir ve edebiyat konularıyle meşgul oluyorlardı. Ben, onların bu laklakalarına hiç kulak veremiyor, sadece (Murat Efendi adına) yollanmakta olduğum bu sürgünü düşünüyordum. Yine düşünüyordum ki bizler kendisi yüzünden sürgüne uğradığımız halde o bize bir selâm bile yollamamış, «geçmiş olsun» dedirtmemişti. Çünkü, vapura banker Bünyanlı Karabet Ağa gelmiş ve Namık Kemal'le özel olarak görüşmüştü (bu Karabet Ağa'dan kitabın baş taraflarında söz et-

miştim.) Çünkü Karabet Ağa Namık Kemal'i onun adına görmeye gelmişti. Çünkü, bu Karabet Ağa Namık Kemal'e bir para çıkını teslim etmişti ki, şekline bakılırsa içinde en azından iki yüz altının bulunması lâzım geliyordu.

Arkadaşlar arasında Ahmet Mithat Efendi ile benim paramız vardı. Ahmet Mithat Efendi'ye kızkardeşinin oğlu Cevdet Bey matbaadan para getirmiş, bana da eşim bazı gelirlerini karşılık göstererek sağladığı elli altını göndermişti. Benim de cebimde daha önceden otuz beş lira kadar param vardı.

Ancak, çok iyi biliyordum ki Nuri Bey'le Hakkı Efendi'nin ikisinde de pek az para bulunuyordu. İşte, Namık Kemal'in en çok canımı sıkan hali —alışageldiği âdeti terketmiş görünerek— bu iki felâket arkadaşını o sırada hiç düşünmemişti. Özellikle Nuri Bey'in durumu çok kötüydü. Bu arkadaşımız daha yirmi gün kadar önce evlenmiş, elindekini avucundakini de bu evlenme işi sırasında harcamıştı. Kendisi gibi İstanbul'da terketmek zorunda kaldığı genç eşi de beş parasız haldeydi. Hakkı Efendi'yi daha yeni tanıdığım için kendisinin ve ailesinin durumu hakkında yeterli bir bilgi sahibi değildim. Şu kadarını biliyorum ki kendisi İbret gazetesine, inanç bakımından bağlı olduğu kadar, hayatını kazanmak amacıyle de intisap etmiş bulunmaktaydı. Hasılı Hakkı Efendi, her düşünen insan gibi **İbret**'ten hem maddî hem mânevi faydalar bekliyordu. Bu bir kanaat değilse de benim için bir tahmindi.

Namık Kemal'in her halini burada —fakat benim görüşüm ve bilişim açısından— tasvir etmeye çalışacağım:

Namık Kemal, yaradılışın pek az insana nasip ettiği birçok faziletlerle dolu olarak dünyaya gelmişti. Ama, hemen belirtmek gerekir ki yine bu arada onun birçok da kusur ve noksanları vardı. Sanki Tanrı onun kişiliğinde zıtlıkları bir araya getirmek istemişti. Her şeyden önce, vatanını sınır tayin edilemeyecek aşırı bir derecede severdi. Vatana musallat olacak en küçük bir belânın bile defedilmesi, meselâ bütün ailesinin fertlerini feda ettirmeyi gerektiriyorsa, o bu fedakârlığı gözünü kırpmadan yapabilirdi. Özden ve içten bir hürriyet âşıkıydı. Öte yandan, kendisinde büyük meziyetler tasavvur ettiği herhangi bir kimsenin kendisine göstereceği iltifata esir olacak kadar da zaafı vardı. Eğer, Âlî Paşa'da yurt ve ulusun özgürlük davası yolunda çalışanları, iltifatlar

göstererek kendisine bağlamak gibi bir karakter olsaydı —hiç şüphe yok— kendisine ilk bağlayacağı, sinirli etkisi altına alacağı adam Namık Kemal olurdu.

Gerçek anlamıyla mert bir insandı. Hiç bir konuda, isterse en çok bağlı bulunduğu hürriyet davası konusunda olsun, hileyi sevmez ve buna başvurmaya tenezzül etmezdi. Amacına ulaşmak için düşmanını aldatmayı küçüklük sayardı. Civanmertliği ve âlicenaplığı da yurt ve ulusseverliği kadar derin ve yüceydi.

Cimri ve sinsi emeller, âdi duygu ve düşünceler hiç bir zaman onun zihnine ve kalbine giden yolu bulamamışlardı. Daima, her yerde, her zaman yüceliklere yönelikti. Bunun sonucu olarak, çok zaman gerçekleri görüp onları yaşayamaz, bunlara hep şiir ve hayâli katardı.

Aktüel olaylara nüfuz edebilir, bunları ayrıntıları ile bilirdi. Ünlü ve değerli tarihî kişileri bütün özellikleriyle incelemiş ve tanımıştı. Eski devlet adamlarını, bunların siyaset anlayışlarını gereği gibi etüd etmişti. Ancak, bunları, kendi benlikleri içinde olduğundan daha çok, kendi eğilimleri ve görüşleri açısından yansıtmaya çalışırdı. Meselâ, onun eserlerinde bir Yavuz Sultan Selim, bir Nevruz Bey, bir Celâlettin Harzemşah vardır ki, bunlar genellikle orada kendi gerçek kişilikleriyle görünmezler; bunlar asıllarından ayrı ve epey değişik olarak Namık Kemal'in muhayyilesinde vücut bulmuş kimselerdir.

Ümitsizliğe ve yılgınlığa, kibir ve gurura düşman; yorgunluk ve meşakkate, korku ve çekingenliğe karşı tam anlamıyle ilgisizdi. Eğer bir şeye kökten ve içten inanmışsa bu hususta son derece cesur ve inatçıydı. Özellikle kalemle yaptığı mücadelelerde üstünlük hemen her seferinde kendisinde kalırdı. En çok başarı kazandığı tartışmalar ise fikir ve edebiyat konularıydı. Eğer, siyasî tartışmalarda bu denli başarı elde edememişse bunun başlıca sebebi bu tür konulara bile şiir ve hayâl katmak alışkanlığıydı. Bir de giriştiği herhangi bir tartışmada üstünlüğün mutlaka kendisinde kalacağına inanmış ve bunu hak olarak tanımış olmasıydı. Böyle konularda yenilgiyi hazmetmeye alışık değildi. Bu tutumu ise kendisini zaman zaman haksızlıklara ve şiddetlere götürürdü. Her bahiste mutlaka karşısındakinin fikir ve görüşlerine itiraz etmek huyundaydı. Bununla birlikte, kendisine yapılan itiraz ve tenkidlerin zayıf yönlerini yakalamakta ve karşısındakini bu tutamak-

larla susturmakta çok ustaydı. Bazan mükemmel safsata ve mugalatalar da yapar, ancak bunları birtakım zarif ve tamlamalar ve söz oyunlarıyla kapatmasını çok iyi bilirdi. Birçok konuşma ve tartışmalarında öyle güzel örnekler ve misaller getirirdi ki bunların etkisiyle karşısındaki kendisini ister istemez haklı görmek zorunda kalırdı.

Doğrusu ağzı sıkı değildi, sır saklamasını bilmezdi. Zihninde tasarladığı önemli bir konuyu, daha henüz düşünce halinde olduğu halde, gerçekleştirilmiş olarak kabul ederdi. Belki bunu vaktinden önce şuna buna açmayacak olsa başarısı muhakkak değilse bile mümkün olabilirdi; ama o bunu her önüne gelene çekinmeksizin anlatırdı. Bu kötü âdeti yüzünden de çok kere amaç kaybolur, düşmanlarına vermiş olduğu ipuçları yüzünden kazanacağı sonucu kaybederdi.

Gerçekten çok kuvvetli bir hafızaya sahipti. Türk, İran ve Arap şairlerinin seçkin eserlerinden en az birkaç bin beyit ezberindeydi. Şakadan, nükteli sözden de çok hoşlandığı için —hele hoşlandığı ve zevk duyduğu bir mecliste bulunuyorsa— arka arkaya birbirinden güzel ve seçkin kırk elli fıkra anlatabilirdi.

Bir yazıyı okumuş ve beğenmişse o yazı bir daha aklından çıkmazdı. Bu sebeple, her ne olursa olsun, her ne konu üzerine olursa olsun giriştiği bahisleri, o bahislerde uzmanlaşmış bulunan kimselerin sözlerini tanık tutmak suretiyle aydınlatmak ve pekiştirmek yeteneğine sahipti.

Parası meydanda ve kesesi dostlarına açıktı. Müsrif değil, cömertti. Giyimine kuşamına aslâ itina etmezdi. En yeni bir elbiseyi bile en eski bir elbiseymiş gibi giyinirdi. Kendisine ısrarla hatırlatılmadıkça saçlarını kestirmezdi. Fesini yenilemesi için de eşinin dostunun yine böyle ısrarlarda bulunması gerekirdi.

İnsanların ahlâk ve huylarına çok önem verirdi. Ne fayda ki ahbap saydığı birçok adamın huyunu suyunu da pek az tanırdı. Bundan daha fazlası ahbap sanıp da aldanmış olduğu kişilere karşı eski dostlarının kınamalarına tahammül edemez, o yeni dosttan gelmiş bir kusur veya ayıbı çok zaman örtbas etmek ister, bunu beceremezse o kusur ve ayıbı kendi üstüne almak için çabalar harcardı.

Dost seçmekte titiz değil, belki lüzumundan çok fazla cömertti. Güzel ve yerinde bir fıkra anlatmak, tatlı bir mazmun

(klişeleşmiş söz) söylemek, bir tartışma konusunda bilgi ve zekâ göstermek, onun öteden beri sevip saydığı arkadaşları arasına katılabilmek için yeterli bir sebep, hatta hak teşkil edebilirdi.

Arkadaşlarının değerlerini ayrı ayrı takdir eder, hemen hiç birini ötekinden ayırmazdı. Ama, haksız bir tutumu da vardı: Eski arkadaşlarına —eski bir şarap gibi— biraz daha fazla itibar gösterirdi. Bazı tartışmalarda, isterse tamamıyle haksız olsun, en kıdemli arkadaşını daima ötekilere tercih ederdi. Sanırım ki bununla, küçüğün büyüğe veya yeninin eskiye karşı saygı göstermesi gerektiğini ispatlamak isterdi.

Benim kanaatim odur ki, arkadaşlar arasındaki özdenliği ve kardeşliği devam ettirmek amacını güden bu tahakkümü, Namık Kemal'in en yerinde tedbirlerinden biriydi. Onun bu tahakkümü sayesindedir ki ülkü ve fikir dostları arasında bazan bir hiç yüzünden çıkabilecek pek çok ayrılma olaylarının önüne geçilmiştir. Muhakkak ki azamet taslayan, ille kendini saydırmak gayretinde bulunan bir adam değildi; ama sevgi ve inanç yoluyla kendisini saydırmasını da pek iyi bilirdi.

Bilindiği gibi insanlar yaşlandıkça türlü yönlerden yıpranır, eski aşırılıklarını yitirirler. Ama, Namık Kemal ilerleme ve gelişme konusunda katiyyen böyle değildi. Yaşlandıkça yeniliklere ve yeni fikirlere karşı olan sevgi ve inancı artıyordu. Geleneklere, göreneklere, tutucu görüşlere karşı eskisinden daha çok ve daha kesin bir biçimde cephe alıyordu.

Konuşkan bir adamdı. Çok söyler, fakat hiç usandırmadan söylerdi. Onu dinleyenler «ah artık bitirse» diye değil, «ah ne olur, konuşması bitmese de daha uzun uzun söylese» diye düşünürlerdi. Konuşmalarında yersiz ve tatsız sözler kullanmaz, tekrarlamalar yapmazdı. Kelimeleri, tamamlamaları, cümleleri —hemen bütün yazılarında görüldüğü gibi— seçkin, açık ve net, düzenliydi. Konuşmalarında da, yazılarındaki gibi hiç bir dil ve anlatım yanlışına rastlanmazdı.

Genellikle yüksek sesle, hatta bağırır gibi konuşurdu. Sözünü kesmek isteyen densizleri ve gevezeleri azarlardı. Bağırarak söylediği sözlerde kelimelerin şiddetini artıracak bir âhenk vardı. Birine (eşek) demek istediğini veya dediğini anlatacağı vakit «eşşşek dedim, eşşşek dedim!..» diyerek kelimeyi olduğundan da fazla şeddelendirirdi.

Mahremiyetini kazanan dostlarına karşı çok senli benliydi. Yalnız bazı kimseleri bunun dışında tutardı. Meselâ, rahmetli Sadullah Paşa'yla son derece samimi olduğu halde, onunla aslâ senli benli olmazdı. Kendisine karşı gerçek ve derin bir saygı besler, konuşurken lâubali olmamaya, daha temiz kelimeler kullanmaya özellikle dikkat ederdi. Çünkü, Sadullah Paşa'da daima ciddi, ağırbaşlı bir hava vardı ve Namık Kemal buna uymayı kendisi için bir görev sayardı. Onun aklına, inceliğine, duygusallığına, sevgiyle değil, âdeta aşkla ve imanla bağlıydı. Mustafa Fazıl Paşa'nın faziletliliğine, Halil Şerif Paşa'nın kendine hâkim güçlü görünüşüne de saygı duyardı. Fuat Paşa'nın yanında şaka yapmaktan çekinmezdi. Yusuf Kâmil Paşa'nın kendini aşırı beğenmişliğini, Mütercim Rüştü Paşa'nın her kelimesinde ayrı birer istihza bulunan konuşmalarını, Mahmut Nedim Paşa'nın sıtmalı imiş gibi görünen çarpık inançlarını alaylı bir sükûtla geçiştirirdi. Bununla birlikte bunlardan herhangi birisi fazla ileri gidecek olurlarsa, onlara karşı namık kemalliğini takınır, fikir ve görüşlerini hiç çekinmeden dobra dobra açığa vururdu.

Belâdan, tehlikeden çekinmezdi. Büyük Fransız İhtilâli'nde konuşmaları ve yaptıkları ile çevreye ve bütün memlekete dehşet salmış siyaset adamlarının hayat hikâyelerini anlatırken âdeta kendisi de kükremiş arslanlara döner, saçları sakalları ürperirdi. Danton'u, Robespiyer'i, Camil de Moulin'i, Madam Rolland'ı, hasılı Jirondenleri aşırı bir sevgiyle sever, onların meşhur sözlerini, sanki şu anda yine kendileri söylüyorlarmış gibi, büyük bir gurur ve vakar içinde tekrarlardı. Büyük hatip Mirabo'nun mecliste, kralın mabeyncisine hitaben: «Gidiniz ve efendinize söyleyiniz. Biz buraya gerçek efendi olan milletin emri ile geldik. Bizi buradan ancak süngü kuvveti çıkarabilir,» deyişini, yine o adamın deyişine yakışır bir şiddetle, onun tavırlarını takınarak söylerdi.

İşte böyle bir vecde geldiği zamanlar Namık Kemal'e her şeyi yaptırmak, en büyük tehlikelere bile göz kırpmadan yollamak mümkündü.

Fransız millî marşını ezberlemişti. Bazan damarlarındaki gayret ve hamiyet kanı enikonu coşunca bu marşı öyle bir candan okurdu ki, her halde onun yazıcısı ve bestecisi de başlarını kaldırıp kendisini görecek olsalar Namık Kemal'e imrenirlerdi. Böyle zamanlarda Namık Kemal'in halini, tavrını, boğuk sesini sey-

retmeye ve dinlemeye doyulmazdı. Böyle zamanlarda o artık fânî bir insan olmaktan çıkar, gözle görülür bir hamiyet şimşeği, hamiyet yıldırımı halini alırdı.

* * *

Ben, hâlâ güvertemdeki köşemde kendi kendime bu hayâl ve düşüncelerle doluydum. Bu sırada Namık Kemal'in, öteki arkadaşlardan ayrılarak yanıma geldiğini hissettim. Başıma dikilmiş soruyordu:

— «Ne düşünüyorsun?»

— «Oğlumu!..»

— «Ben de oğlum Ekrem'den ayrıldım, ama hiç düşünmüyorum.»

— «Adam sen de.. O, sen Avrupa'ya giderken dünyaya gelmişti. Sen İstanbul'a geldiğinde iki buçuk yaşında bir çocuk buldun.»

— «Peki, ama bundan ne çıkar? Durum böyledir diye insanın evlâdına karşı sevgisi eksik mi olur?»

— «Bundan o çıkar ki sen Avrupa'da iken sadece kızın Feride'yi düşünür, sadece ondan bahseder, sadece onun ayrılık acısıyla yanıp yakılırdın. Ekrem'in yüzünü bile görmemiştin. Onu, ancak, baban sana yazdıkça hatırlardın. Senin o zamanki Feriden ne ise benim de şimdiki Ziya'm odur.»

— «Evet, bunda hakkın var. Fakat, sana Şair Talib'in bir mısrâını biraz değiştirerek okuyayım:

«Düştük bu şanlı derde, çekmek gerek belâsını.»

— «Dert mâlûm. Fakat metindekinin aksine «kanlı» yerine «şanlı» nın manasını anlayamadım. Biz ne için ve kim için sürgüne yollanıyoruz? Murat Efendi'nin tahta çıkarılması fikrini güçlendirmek için «Yaşasın Kemal»i bir başlangıç yaptılar, diyerek Padişahın gazabını uyandıranların kurbanı olmayı doğrusu ben hiç de şanlı, şerefli bir iş olarak kabul edemiyorum. Ama, sen gerçekten bunun şanlı bir şey olduğuna inanıyorsan, yarın sabah sen Çanakkale'ye varır varmaz ben ilk iş olarak mabeyne bir telgraf çekeyim: "Padişahım, ben ne Murat Efendi'nin taraftarıyım, ne de tahtta bulunan siz padişahıma karşı gelmiş bir âsiyim. Ömrüm boyunca böyle bir düşüncede de bulunmadım. Arkadaşım Namık Kemal, böyle yanlış bir yola saptı diye benim de onunla

ortak görünmem neden lâzım gelsin? Eğer, o veliaht Murat Efendi'nin taraftarı ise ben de Sultan Abdülaziz Han'ın en sadık uyruğundan biriyim. Eğer, Namık Kemal, bu iddiada ise o varsın cezasını çeksin; ben kendimi böyle bir iddiadan ve veliahta mensup olmak suçundan tamamıyle uzak ve ayrı bilirim. Bu açık gerçeği kabul etmeyip de beni yine Namık Kemal'in yardımcılarından biri kabul ederseniz cidden vebâlime girmiş olursunuz. Dolayısıyle büyüklüğünüze yakışmayacak bir zulüm işlemiş bulunursunuz," derim. Hem bunları böyle söylemekle kimseden korkmadığım da belli olur. Çünkü, hiç kimse bilmiyorsa bile pekâlâ sen biliyorsun ki ben Murat Efendi'ye taraftar olmanın şiddetle karşısındayım. Hatta, yine hatırlarsın ki Murat Efendi'den —senin aracılığınla— Mithat Paşa'ya götürdüğüm tezkere üzerine Paşa, bana: "Ben fikren genellikle bunların karşısındayım; Ama, bu böyledir diye birini ötekine tercih için ortada bir sebep de görmüyorum. Her biri kendi nöbetini savununcaya kadar yerinde otursun. Namık Kemal'e söyle, böyle şeylerle meşgul olacak zamanda değiliz," dediğini de o zaman sana söylemiştim. Hatta, ona kalsa mektubu geri vermek bile istemiyordu da Kâzım Bey âdeta cebren almıştı.

Hasılı arkadaşım, ben yarın sabah bu telgrafı kumandan Kayserili Ahmet Paşa'ya gönderip çektirteceğim. Bizi götürecek geminin gelmesinden önce cevabın, yani beni serbest bıraktıracak cevabın geleceğinden hiç şüphem yoktur.»

Namık Kemal, bu konuşmam üzerine ciddi ciddi düşünmeye başladı. Benim tabiatımı bildiği gibi, bu konuda benim yapacağım herhangi bir davranışa engel olmaya hakkı olmadığını da biliyordu. Hem nasıl ve niçin engel olabilirdi, «Hayır, ille benimle birlikte sen de sürgüne gideceksin..» diyebilmesi için kendisinin üzerimde bir velilik hakkının bulunması gerekirdi; böyle bir şeyin olması ise zaten akla mantığa sığmazdı.

Doğrusunu söylemek gerekirse şu «şanlı dert» deyimine enikonu canım sıkılmıştı. Bu sıkıntının verdiği öfkeyle kendisini biraz telâş ve endişeye düşürmek istemiştim. Eğer, şu benim söylediklerimi bir başkası Namık Kemal'e söyleyecek olsaydı o, bunu söyleyenle ya alay eder ya da:

— «Tuh sana köpek!. Sen de adam mısın? Daha Marmara'da iken feryat etmeye, imdat istemeye başladın...» diyerek eğlenir,

kendisini maskaraya çevirirdi. Fakat, bana, şaka yollu bile, böyle bir söz söylemezdi. Çünkü, kendi de bilirdi ki birçok konularda fikir ve görüş bakımından beraber olduğumuz kadar birçok şeylerde de birbirimizden ayrılmaktaydık. Bu ayrılıklarımız yine de bizi bir kardeş birlik ve samimiyetinden yoksun edemezdi.

O susuyor ve düşünüyordu; ben tekrar söze başladım:

— «Ziya'm şimdi beni kimbilir ne kadar arıyordur, annesine neler soruyordur. Annesi de "Gelibolu'ya, Kemal Bey'e gitti," demiştir de o da: "Kemal Bey çok kötü bir adam, babamı her vakit Gelibolu'ya götürüyor" cevabını vermiştir..»

Ben bu son sözleri Namık Kemal'in zaafını kurcalamak için söylemiştim. Çünkü, altı ay kadar önce kendisiyle birlikte Gelibolu'ya gidişim üzerine oğlum Ziya: «Kemal Bey çok fena adam, babamı evimizden aldı da gitti,» demişti. Sonradan bunu kendisine yazdığım zaman Namık Kemal bana yazdığı her mektupta: «Babamı bir daha Gelibolu'ya getirmeyeceğim. Sen istersen ikiniz birlikte gelirsiniz, olur mu mini mini Ziyacık?..» cümlesini ilâve ederdi.

Şimdi bunları hatırladıkça gerçekten derin bir üzüntüye düşen Namık Kemal:

— «Hay Allah belâsını versin.. Keşke şu **Vatan yahut Silistre** tiyatrom oynanmamış olsaydı!..» sözlerini ağzından kaçırdı.

Dediğim gibi o, bir kavga adamı olduğu kadar, belki daha da fazla bir duygu adamıydı.

Üç beş dakika konuşmadan öylece durduk. Bu sefer ben sessizliği bozdum:

— «Söyle bakalım,» dedim, «Kıbrıs'tan bana mektup gönderecek misin?»

— «Hayır, göndermeyeceğim; mektuplarımla seni İstanbul'da yeniden belâya sokmak istemem. Sen bana yazmak istersen ben de bir kolayını bulmaya çalışıp cevap veririm.»

— «İlâhi Kemal; demek benim saraya böyle bir telgraf çekeceğime sahiden inandın, öyle mi? Buna inandıktan başka telgrafımın dikkat nazarına alınacağına, serbest bırakılıp İstanbul'a döneceğime de inandın. Öyleyse sen, hâlâ, bu kadar belâlarına candan yürekten katılmış olan yakın bir arkadaşını tanıyamamışsın. Yazıklar olsun sana!.»

— «Seni benim tanıyıp bildiğim kadar belki kendin bile tanı-

yıp bilemezsin. Pek çok konuda benim dediklerimin tersine gittin, kendi bildiğini yaptın. Çünkü, mağlûp olunca aklına geleni yapacak bir adam olduğunu da bilirim. Bundan dolayı, yarın böyle bir telgraf çekeceğini söylediğin zaman bunu yadırgamadım. Hem yadırgamadım, hem de seni haksız da bulmadım.»

— «Evet; İstanbul'da bulunsaydık. O zaman —birçok defalar olduğu gibi— yine fikirlerimiz çatışsaydı da ikimiz de kendi bildiğimizde direnseydik, belki dediklerimi yapar ve sana muhalefet gösterirdim. Ertesi gün, bilemedik bir hafta sonra da, şimdiye kadar kaç kere olduğu üzere yine uzlaşır, barışırdık. Fakat, bugünkü durumda ben deli miyim, yahut üzüntülerine bu kadar yenik düşecek adam mıyım ki, beni durup dururken sürgüne yollayanlardan merhamet dileneyim?. Şunu bil ki kafamı koparıp atacak olsalar yine de böyle adamlardan bir tanesine bile aslâ minnet etmem.

"Benim öfkem, hırsım sürgün edilmeme değil, bu sürgün ediliş sebebinin inançlarımla ters düşmesinedir. Kabul et ki böyle bir belâyı şu sıralarda sen de hiç aklının köşesinden geçirmiyordun. Çok iyi biliyorum ki sen de son derece kederlisin. Ama, kabahatin en büyüğü sende olduğu için kimseye bir şey demeye, yakınmaya hakkın olmadığını anladığın için susuyorsun. Bana gelince, ancak sana yine senden yakınırım, bu da benim hakkımdır. Ama, sadece yakınırım. Yoksa, senin yerinde bir başkası olsaydı nasıl esip savuracağımı herhalde çok iyi tahmin edersin. İşte bu kadar. Her neyse, artık bu bahsi bırakalım da bundan sonrasına bakalım.»

Kemal, benden bu hatır alıcı ve güven verici sözleri duyunca derin bir rahatlık ve mutluluk duydu. Candan yürekten boynuma sarılarak yüzümü gözümü öpmeye başladı. O sırada gözlerinden dökülen iki damla yaş, bu gerçekten temiz yürekli dostun duyduklarının en belirgin bir belgesiydi.

* * *

Ertesi sabah, günün erken saatlerinde, Gelibolu'nun önünden geçiyorduk. Tepede, pek şahâne bir yerde bütün azametiyle kendini ufuklara seren sarı boyalı hükûmet konağını görünce, altı ay önce bir cuma sabahı Fransız vapurundan birlikte karaya çıkışımızı, az sonra da itibar içinde bu hükûmet konağına gidişimizi hatırladık. Bu hatırlama ikimiz için de üzüntü sebebi oldu.

Bu arada Namık Kemal'in, kuduzu önlemek için, köpekleri Lâpseki tarafına sürüşünü, Kayserili Ahmet Paşa'nın da bundan kendine hakaret anlamı çıkarışını, Mabeyne ve Padişahın annesine başvurarak onu görevinden azlettirişini de hatırladım. Yanımda dalgın dalgın kasabayı seyreden arkadaşıma dönerek:

— «Şu talihe bak, Kemal,» dedim, bir saat sonra bizler bu Kayserili Ahmet'in emrinde bulunan bir gemiye gireceğiz. İstanbul'dan, tersaneden gelecek vapura kadar orada tutuklu kalacağız. Şimdi elindeyiz ya, herif bizden istediği gibi öc alacak. Aklına gelen emirleri verecek, biz de buna hiddetlenip ağzımıza geleni söyleyeceğiz. Al sana kaderin yeni bir cilvesi daha!..»

Namık Kemal:

— «Bu hayvanlığı yapsa yine de memnun olurdum; fakat herif, geleceği için iyi bir yatırım olur düşüncesiyle, bizi gizli gizli taltif etmeye kalkışırsa inan ki işte buna tahammül edemem. Çünkü asıl öc almak budur,» cevabını verdi.

Bir iki saat sonra tam öğleye doğru Çanakkale'ye vardık. Daha İstanbul'dan yola çıkmadan önce, kumandanlık emrindeki «Pesendide» vapurunda misafir edilmekliğimiz telgrafla bildirilmiş olduğundan, bir deniz subayının beş çifte bir sandalla gemimize doğru geldiğini gördük.

Sandal gemiye yanaşınca, subay yukarı çıkıp yanımıza geldi. Selâm verdikten sonra, Albay Bahri Bey'e:

— «Beyefendiler vapurda misafir olacaklardır, kendilerini götürmeye geldim,» dedi.

Subay, kendini «Deniz Kolağası Feyzi» diye takdim etmişti. Çantalarımızı zaten daha önceden hazırlamıştık. «Buy'run, gidelim,» dedik. O önümüze düştü, bizler de kendisini takip ettik. Yataklarımız, sandık ve benzeri eşyalarımızın da alınmasını hatırlattık. Feyzi Bey gerekli emirleri verdi.

Bu genç deniz subayı, Karantina muhasebecisi rahmetli Remzi Efendi'nin damadı ve bizim sevgili arkadaşımız Âlî Bey'in bacanağı imiş. Uysal, terbiyeli, ikramcı, zeki, aydın fikirli bir gençti.

"Pesendide" vapurunda bizlere kıç kamarası ayrılmıştı. Oraya yerleştik. Arkadan eşyalarımız da gelince beş arkadaş yataklarımızı münasip yerlere serdik. Sandıklarımızı başuçlarımıza koyduk. Yan gelip keyfimize baktık.

Öğle yemeğini "Mısır" vapurunda yemiştik. Karnımız toktu.

Bize birer fincan kahve emredilmesini rica ettik. Bahri Bey, vapurda kalmış olan şu meşhur yüzbaşı Emin'i tekrar İstanbul'a göndertmek için Çanakkale'ye çıktı. Bir görevi de bahriye nazırı Rıza Paşa'nın mektubunu Valiye teslim etmekti. Rıza Paşa, bu mektubunda, İstanbul'dan gönderilecek olan geminin Çanakkale'ye gelmesine kadar bizlerin valilik emrindeki "Pesendide" vapurunda misafir edilmemiz, gerekli şekilde ağırlanmamız, yiyecek ve içeceklerimizin hükûmet tarafından karşılanması gibi hususları emretmişti.

Bir süre sonra, Valinin yaveri gemiye geldi. Vali paşanın hepimize selâmlarını getirdi. Ne arzumuz varsa derhal yerine getirileceğini, Vali adına, bize bildirdi. Biz de, Vali paşaya mukabil selâmlarımızı yolladık, ilgisine teşekkür ettik, şimdilik bir arzumuz olmadığını, ihtiyacımız olursa kendisinin bu lûtufkârlığından yararlanmak istediğimizi bildirdik.

Akşama doğru, çok mükemmel hazırlanmış yemekler geldi. Vilâyet defterdarı Emin Bey de, kardeşi Divan-ı Muhasebat başkanı Sait Bey'le Namık Kemal arasındaki aile dostluğu ve yakınlık dolayısıyle, büyük hasırlı bir şişeyle oranın aynı adı taşıyan güzel suyundan göndermişti.

İnsanı kendinden geçirecek kadar güzel ve parlak bir mehtap vardı. Küçük "Pesendide" vapurunun güvertesine çıktık. Konuşarak, gülüşerek, dertleşerek akşam yemeğimizi yedik.

Biraz sonra, Nuri ile ben yataklarımıza çekildik. Namık Kemal, Ahmet Mithat, Hakkı Efendi, Bahri ve Feyzi beyler güvertede kalıp uzun süre çene yarıştırmışlar. Biz, çok geçmeden derin, huzurlu bir uykuya daldık. Sabahleyin, geç yatmış olan onlar daha uykudalarken, Nuri Bey'le ben güverteye çıktık, kahvelerimizi içerek hasbıhale koyulduk.

Nuri, gerçek anlamıyle çok üzgün ve mustaripti. Yirmi günlük eşini İstanbul'da âdeta dul bırakışını bir türlü unutamıyordu. Bir kız kardeşinden başka kimsesi de yoktu. Bayezit yakınlarında kiralamış olduğu küçük bir evde o iki kadından ve bir de, on on iki yaşında, bir erkek çocuktan başka kimse yoktu. Bunlar ne yapacak, ne edecekler, ne ile geçineceklerdi? Kendilerini gerektiğinde kim koruyacaktı? Gerçekten de ne kadar üzülse, ıstırap çekse hakkı vardı.

Hemen ilâve edeyim ki onun bu acısı katiyen kendi nefsi için

değildi. Vatan yolunda her eza ve cefayı çekmeye, en az Namık Kemal kadar o da alışkındı. Fakat, eşinin ve kızkardeşinin halini düşündükçe kederinden ölecek hale geliyordu. Biçarenin bu son olayda benim kadar bile bir suçu kusuru yoktu. Ankara'daki görevinden izinli olarak geldiği bir sırada o da **Vatan yahut Silistre** oyununu seyre gitmişti. Eskiden mimli bir kişi olduğu için, bu tutumu kendisinin de tutuklanıp apar topar sürgün edilmesi için yeterli bir sebep sayılmıştı. Boş sözlerle arkadaşımı teselli etmeme imkân ve fayda yoktu. Bundan dolayı onun üzüntülerine candan katılmayı ve —belki de— onunla birlikte gözyaşı dökmeyi daha uygun bulmuştum:

— «Bereket versin ki kız kardeşin bu duruma ilk defa düşmüyor, Nuri,» diyordum.» Senin Namık Kemal, Ziya Bey ve öteki arkadaşlarınla birlikte Avrupa'ya kaçtığın zaman da o bu ayrılığı tatmıştı. Onun için az çok alışıktır. Bu alışkanlığın verdiği metanetle eşini hem teselli, hem de himaye eder. Senin Avrupa'ya gidişinin üzerinden bugün altı yıl geçmiş bulunuyor. Kendisini o vakitler altı yaş daha genç bırakmıştın. Sonra, kardeşinin oğlu Esat da o zaman altı yaşındaydı, şimdi o da on iki yaşında. Üçü birlikte nasıl olsa barınır, yaşama savaşı verirler.»

«Hele, sen bir Akkâ'ya var. Orada bir ev tutup yerleş. Elbette gerekirse onları da yanına aldırırsın. Gideceğimiz yerlerde ne kadar kalacağımızı bilmiyoruz. Mahkemeye çağrılıp sorgu sualimiz yapılmış, şu kadar diye bir süre belirtilmiş olsaydı belki hareketlerimizi buna göre ayarlardık. Elimizde böyle bir bilgi bulunmadığına göre sürgünden ne zaman kurtulacağımız tesadüflere bağlıdır. Hani, sürgün edilişimizin de bir tesadüf olması gibi.. Mademki gideceğimiz yerlerde ne kadar kalacağımızı bilmiyoruz, bizim yapacağımız en iyi şey şudur: Orada sonuna kadar kalacakmışız gibi kendimize bir hayat düzeni kurarız, böylelikle içimiz biraz daha rahat olur. Ben böyle düşünüyorum.»

Konuşmanın, dertleşmenin insanlar üzerinde ne kadar ferahlatıcı bir etkisi vardır. Nitekim, Nuri de bu sözlerimden sonra biraz açıldı. Doğrusunu söylemek gerekirse, bütünüyle aynı durumda olan, ben de bu konuşmalarımdan biraz açılmıştım. Nuri ferahlamaya gayret edercesine:

— «Hakkın var, Tevfik, ben buralarım düşünememiştim,» diye konuştu, «Ablam gerçekten tecrübeli bir kadındır. Sonra, iyi

hatırlattın: Pekâlâ Akkâ'da bir ev tutup onları yanıma da aldırabilirim. Peki, sen ne düşünüyorsun? Sen de çoluk çocuğunu yanına aldırtacak mısın?»

— «Tabiî, aldırtacağım. Sonra, benim bir avantajım daha var: Biz Ahmet Mithat'la iyi anlaşabiliriz. Onun da tıpkı seninki gibi bekâr bir kızkardeşi var. Hem de bu kız kardeş bir erkek gibi beceriklidir. Ahmet Mithat'ın eşiyle birlikte gelir. İki aile, büyük, ya da yan yana bir ev tutar geçinip gideriz. Şu dünyada neyin çâresi yoktur ki?..»

* * *

Belki, uzun uzun anlattığım şu hikâyeler, şu tafsilât yersiz görülebilir. Ama, o zamanki ruhsal durumumuzu yansıtır düşüncesiyle yine de yazmaktan kendimi alamadım. Bu arada hemen hatırlatayım ki evimizi barkımızı da sürgün yerlerimize taşımak tasarılarımız —çıkan çeşitli zorluklardan dolayı— hiç de öyle umduğumuz gibi kolayca gerçekleşmedi. Bir buçuk iki yıl "Oldu, olacak, oluyor..." derken sürünüp kaldı.

Biz Nuri ile konuşurken biraz sonra uyanan arkadaşlar da teker teker güverteye geldiler.

"Pesendide" gemisi, Sultan Abdülmecit zamanından kalma, küçük bir gambottu. Ama, geminin kumandanından itibaren bütün personeli temizliğe ve düzene çok önem verdiklerinden, çok güzel yüzen bir villâya benziyordu. Bu gemide 1873 yılı nisanının birinci gününe kadar beş on gün kaldık. O gün sabahleyin İstanbul'dan beklenen vapur geldi. Bu, "Kandiye" adlı, uzun bacah, eski bir taşıt gemisiydi. Feyzi Bey gidip onun kaptanı ile konuştu. Kaptan, öğleden sonra yola çıkabileceğini söylemiş, gelip Bahri Bey'e ve bizlere bildirdi.

Öğle yemeğini, son olarak, "Pesendide"de yedik. Erler eşyalarımızı topluyorlar ve "Kandiye"ye gidecek bir sandala yerleştiriyorlardı. Yarım saat sonra hepimiz Feyzi beyle vedalaştık, başka bir sandalla, istim üzerinde bizleri bekleyen "Kandiye" gemisine çıktık.

Bizi asıl sürgün yerlerimize kadar götürecek olan "Kandiye"ye bindiğimiz zaman güvertede bizleri karşılayan bir subayı Nuri Bey görür görmez sevinçle ona koştu:

— «Vay İbrahim, demek geminin kaptanı sensin?..» diyerek onu kucakladı.

Bu öylesine içli bir tablo idi ki gerçekten sözle anlatılmasına imkân yoktur; onu ancak fotoğraf veya bir ressamın çizgileri dile getirebilirdi. Gerek Nuri, gerek İbrahim beyler birbirlerine sarmaş dolaş olmuşlar, içlerinden taşan duygular ve gözlerinden sızan yaşlarla öyle duruyorlardı.

Hepimiz son derece heyecanlanmış, onlara bakıyorduk. Neden sonra ondan ayrılan Nuri bize döndü:

— «Yarbay İbrahim Bey'i size tanıştırayım, yakın akrabamdır,» dedi.

İsterse kısa ve geçici bir zaman için olsun, insan böyle durumlarda ve böyle bir yerde gerek kendinin, gerek arkadaşlarından birinin bir yakınına rastladığı vakit ruh öksüzlüğünü belirli bir oranda unutuyor; başka bir deyişle felâketine yeni bir ortak daha bulmuş olmanın teselliisiyle âdeta ferahlık duyuyor.

Evet; deniz harbokulunun yetiştirmiş olduğu seçkin bir gemi kumandanı ile, kalyonculuk zamanlarını hatırlatan alaydan yetişme Rizeli bir kaptan arasındaki farkı bilenler için brahim Bey gibi temiz huylu, uysal ve efendi, hele ki zamanının bütün gereklerini kavramış ve bizlerle aynı duygu ve düşüncede bir Türk subayına rastlamak elbette mutlulukların en büyüğü sayılırdı. Hele, bütün bunlardan başka o subay bizim kader arkadaşlarımızdan birinin akrabası olursa...

Geminin on beş dakika sonra hareket edebileceği söylendiği için İbrahim Bey, kaptan köprüsüne çıktı. Bizi günlerce sinesinde barındıran "Pesendide" vapuru biraz açığımızda bekliyordu. Bizimkiyle o özel işaretleri ve düdükleriyle uzun uzun birbirini selâmladılar. Kaptan, fayrap emrini verdi, pervaneler çalıştı, gemimiz ağır ağır yol almaya başladı. Yarım saat kadar sonra Çanakkale boğazından çıkmıştık.

Bu sırada İbrahim Bey, kaptan köprüsünden inerek bize beraberinde getirdiği emirnâmeyi okudu.

Bu emirnâmenin içinde ayrı bir resmî yazı daha vardı ve bu da bahriye nazırı Rıza Paşa tarafından gemi süvarisine yazılmıştı.

Bu emirnâmeye göre durum şöyle geçecekti.

Birinci merhale Rodos adasıydı. Oraya çıkarılacak zatlar kimlerse, onları sevkle görevli zaptiye albayına, isimlerini ihtiva eden bir ilmühaber alınarak teslim edilecek —çünkü falan filân zatlar diye bu emirnamede bir açıklık yoktu. Biz, bunu "Mısır" vapu-

runda Bahri Bey'in bize okuduğu zaptiye nazırının mektubundan öğrenmiştik— ve buradaki işlem bitecekti.

İkinci merhale Akkâ olacaktı. Oraya çıkarılacak zatları da yine bir ilmühaberle sevk memuruna teslim edecekti. Üçüncü ve son merhale ise Kıbrıs'ın Tuzla iskelesiydi. Yine orada da adaya çıkarma, teslim etme ve teslim alma işlemleri öteki yerlerdeki gibi yapılacaktı.

Süvari İbrahim Bey, bahriye nazırının kendisine yazdığı özel yazıyı bizlere göstermek istiyor, fakat tereddüt ediyordu. Bunun üzerine, Nuri Bey, kendisini bir tarafa çekip yanımızdaki Albay Bahri Bey'den çekinmemesini, onun da bizim ve kendi gibi içten bir yurtsever olduğunu, çok asil ruhlu ve hamiyet sahibi bir asker bulunduğunu anlattı. İbrahim Bey, artık tereddüde lüzum görmeden mektubu okuttu. Bahriye nazırının kendisine olan mektubu şöyleydi:

«İbrahim Bey,

Size emanet edilmiş olan Namık Kemal, Nuri, Tevfik beylere ve öteki arkadaşlarına son derece iyi davranmanızı, sevgi ve saygı göstermenizi, istirahatları, yiyecekleri ve içecekleri hususunda da titizlikle hareket etmenizi, hasılı kendilerine karşı en küçük bir kusurda bulunmamanızı hatırlatmak isterim.

Bu zatlar bugün Padişah hazretlerinin gazabına uğrayarak, gerçi bir cezaya uğratılmışlardır; fakat yakında yine aynı Padişahın affına nail olup huzur ve onur içinde yerlerine yurtlarına dönebilirler. Padişah hazretlerinin inayet ve merhametinden bu her an beklenebilir. Eğer, kendilerinden sizin hakkınızda herhangi bir şikâyet gelecek olursa, bu şikâyetin üzerinde mutlaka durulacağını bilmenizi isterim.

İmza: Hasan Rıza»

Mektup rahmetli Rıza Paşa'nın kendi elyazısıyla kaleme alınmıştı. Doğrusu böyle bir zamanda sorumlu bir devlet adamının böyle bir mektubu bir gemi süvarisine vermesi pek büyük bir mertlik ve cesaret örneğiydi.

Aslında mektuptaki «yakında yine Padişahın affına nail olmak», «Padişahın inayet ve merhameti» gibi sözler —ne olur ne olmaz, mektup ele geçecek olursa— onun kötülüklerinden kurtulmak için bir çeşit zekice hile idi. Yani, Paşa: «Ben bu mektubu

sizin herkes tarafından bilinen iyi kalpliliğinize dayanarak yazdım,» diyebilirdi. Ama, bahriye nazırının asıl söylemek istediği şuydu: «Bu kimseler veliaht Murat Efendi'nin adamlarıdır. Geleceğin padişahı ise Sultan Murat'tır. O tahta çıktığı zaman bunlar el üstünde tekrar yerlerine yurtlarına döneceklerdir. Bugün kendilerine ne şekilde davranırsan yarın sen de öyle bir davranışa hak kazanmış olursun.»

Tabiî, İbrahim Bey'in bize gösterdiği bu özel mektup hepimizi az çok sevindirmiş, ferahlatmıştı.

Gemimiz boğazdan çıkıp da hayli açıldıktan sonra güney batıdan esmekte olan rüzgâr sancak tarafını dövmeye başlamıştı. Teknemiz iyiden iyiye sallanıyordu. Giderek rüzgâr şiddetini artırdı; şimdi artık vapur suların üzerinde bir beşik gibi bir o yana bir bu yana gidiyor, adamakıllı çalkanıyordu. Bir ara, fırtına o dereceye geldi ki, sandık gibi bir kanape —üzerinde bulunan Ahmet Mithat Efendi ile birlikte— hızla devrilip yuvarlandı. Küp biçimindeki bir eşyanın, kırk beş derecelik bir eğilim olmadıkça devrilip yuvarlanmayacağını hatırlayarak hepimiz büyük bir korku ve telâşa kapıldık.

Bu fırtınadan ve onun gerektireceği sonuçlardan pek üzgün değildim. Böyle bir durumda üzülüp korksam ne olacaktı? Korkunun ecele faydası mı vardı? Nihayet iş olacağına varırdı. Fakat, ıstırabım başkaydı. Başım fırıl fırıl dönüyor, midem kopacak gibi bulanıyordu. Deniz tutmasına uğramıştım; hem de çok şiddetli bir şekilde uğramıştım. Kaptan güvertede kendine mahsus kamaraya bir şilte serdirdi, onun üzerine devrildim.

Çok samimi söylüyorum, o zamanki en büyük dileğim, fırtınanın şiddetini daha da artırması ve gemiyi batırmasıydı. Şu uğradığım belâdan o zaman tam anlamıyla kurtulmuş olacaktım. Öte yandan, baş ağrısı, baş dönmesi, mide bulantısı artık tahammül edilmez bir hal almıştı.

Ahmet Mithat'la Namık Kemal sallantıya karşı oldukça mukavemet gösteriyorlardı. Nuri'ye gelince, o hiç oralı değildi. Kendini deniz tutmuyordu. Albay Bahri Bey'le birlikte kaptanın yanına çıkmış, köpükler saçarak geminin üstüne doğru arka arkaya gelen dalgaların azametli manzarasını seyrediyorlardı. Ben başımı bile kaldıramıyordum.

Nihayet, Namık Kemal de direnişini yitirdi ve yanıma gelip o da kafayı yere vurdu.

Bu sırada, sanki öteki acılarımız bize yetmiyormuş gibi, bir de büyük facia oldu. Geminin ana direğine eğri olarak bağlı bulunan bir seren yerinden koparak erlerden birinin başına düştü. Biçare genç hemen oracıkta can verdi. Böyle dehşet verici trajik olaylar insanı en ağır hasta hallerde bile kendine getiriyor. Ortalıktaki telâşı görünce ben de baygınlık halinden sıyrılır gibi oldum; zavallı şehidin yanına gittim. Kafası tamamıyle dağılmıştı. Tarifsiz üzüntülere kapıldık.

Fırtına ertesi sabaha kadar aynı şekilde, belki daha da şiddetlenerek devam etmiş olmalıydı. Olmalıydı diyorum, çünkü ben gecenin nasıl geçtiğinden haberli değildim. Şu kadarını biliyorum ki her şey altüst oluyor, ikide birde gök gürültüsünü andıran patlamalar duyuluyor, güverteyi dev gibi dalgalar basıyor, direklerden acı acı ıslıklar çıkıyor, durmadan o tarafa bu tarafa sallanan gemi fenerleri birer birer sönüyor, kamarada eşya adına ne varsa hepsi yerlerinden ayrılıp düşüyordu. Bana öyle geliyordu ki bazan gemiyle birlikte yerin yedi katına iniyor, bazan da göğün yedi kat üstüne çıkıyorduk.

Sabahleyin uyandığım, daha doğrusu ayrıldığım vakit açık olan kamara kapısından içeriye yeni yeni doğmakta bulunan güneşin ilk ışınları uzanmaktaydı. Vapur sakin sakin yoluna devam ediyordu. Sanki dün gece öylesine yeri göğü sarsan fırtına olmamıştı. Deniz çarşaf gibi uzanıyordu, hemen hemen en küçük bir dalga bile yoktu. Asabî bir adamın birden kendini yitirircesine öfkelenip ortalığı kasıp kavurduktan sonra düşüp bayılıp kendinden geçmesi gibi bir hal vardı ortalıkta. Dün geceki gürültü patırtıya göre insana çok olağanüstü gelen bir durgunluk yana yöreye hâkimdi.

Başımı yastıktan kaldırıp kendimi şöyle bir tarttım. Hâlâ baş dönmem ve kafamda tuhaf bir zonklama vardı. Biraz sonra, ayağa kalkmayı denedim, dengemi koruyamayacağımı anlayarak yeniden yere çömeldim. Çantamda limon vardı. Onu almak istiyordum, fakat kamaranın öteki köşesine gitmek için yere serili yatan arkadaşlarımın birer birer üzerlerinden atlamak gerekiyordu. Ya atlayayım derken atlayamaz da birinin üstüne düşecek

olursam epeyce hoş bir curcuna kopacağında şüphe yoktu. İyisi mi onların uyanmasını beklemeliydim.

Bir ara, kapının önünden bir erin geçtiğini görünce hemen onu çağırdım. Çantamı almak görevini ona verdim. Dediğimi yaptı. Bir bardağa biraz su koyup biraz da tuz getirmesini söyledim. Beş dakika sonra, içine tuz da kattığım yarım bardak limonlu suyu içtiğim zaman midemde bir rahatlık ve ferahlık hissettim. Artık baş dönmem ve ağrım da pek azalmıştı. Kendimi idare edecek hale gelmiştim. Yine ere söyleyip getirttiğim su ve sabunla yüzümü gözümü de yıkayınca bütün sıhhatimin tamamiyle yerine gelmiş olduğuna kanaat getirdim. Bir de güzel sade kahve içtim. Artık, iyiydim. Doğru Kaptan İbrahim Bey'in yanına gittim.

İbrahim Bey, bir gün önceki halimden dolayı çok üzülmüştü. Beni böyle bütünüyle değişik, sıhhatli görünce şaşırdı ve memnun oldu. Konuşmaya koyulduk. Ben hâlâ durumdan emin değildim. Havanın yeniden bozup bozmayacağını, yeniden fırtınaya yakalanıp yakalanmayacağımızı sordum.

— «Hayır; emin olabilirsiniz, artık hava bozmayacaktır. O bir sağnaktı, gelip geçti. Rodos'a kadar hep böyle sütliman bir havada gideceğiz,» dedikten sonra iç çekerek ilâve etti: «Ne olduysa bizim talihsiz erimize oldu...»

Bu üzüntüyü paylaşarak bir süre sustuk. Sonra ben sordum:

— «Saatte kaç mille gidiyoruz?»

— «Pek fazla bir hızımız yok, saatte dokuz millik bir yol alıyoruz. Bununla birlikte, öbür gün sabaha karşı Rodos önünde bulunacağımızı sanıyorum.»

Biz böyle sohbet ederken bir er yeniden kahve getirdi. Biraz sonra Bahri Bey de uyanmış, yıkanıp abdest almış olarak geldi. Güverteye serdirdiği bir seccade üzerinde kıbleye dönerek sabah namazını kıldı.

Sürgüne Gitmektense Yolu Marsilya Tarafına Çevirmek Konusunda Bir Tartışma

Albay Bahri Bey'le geminin süvarisi arasında gece bir konuşma geçmiş. Bu iki yurtsever subayın ikisinin de akıllarına aynı anda bir düşünce gelmiş; bundan dolayı hem şaşmışlar, hem de memnun olmuşlar.

Bir süre göz göze bakıştıktan sonra aynı anda içlerine doğan

düşünceyi ilk olarak Bahri Bey kumandana açmış, demiş ki:

— «Şu fırtına çok daha fazla şiddetlenmiş olsaydı ne kadar memnun olurdum.»

Öteki sormuş:

— «Niçin, batalım diye mi?.»

— «Hiç de değil, tam tersine. Fırtına bizi gideceğimiz rotadan ayırıp da, meselâ Şire taraflarına atsın diye!.»

— «Peki, oralarda ne yapacaktınız?»

— «Ben beyleri alıp adaya çıkar, size de oradan: "Haydi kaptan uğurlar olsun," derdim.»

— «İyi ama şimdi fırtına dindiyse bizi Marsilya veya Brindizi yolunu tutmaktan kim alıkoyabilir? Kömürümüz de yetecek kadar var.»

Bahri Bey'le İbrahim Bey, dinmek üzere olan fırtınanın gürültüleri arasında bu yoldaki konuşmalarına devam etmişler ve sonunda, ertesi gün ilk uyanacak olana bunu anlatmaya karar vermişler.

Ben kahvemi içip bitirinceye kadar Bahri Bey namazını tamamlamış, yanımıza gelmişti.

Önce, dün geceki fırtınayla bu sabahki sakin denizi söz konusu ederek, dünkü gün benim vapurun batmasını temenni edişim gibi, kendinin de gece fırtınanın daha da şiddetlenmesi temennisinde bulunduğunu söyledi. Sonra, kısa bir süre durup düşündükten sonra:

— «Ben isterdim ki fırtına öylesine bir şiddet kazansın ki dalgalar güvertede ne var ne yok hepsini süpürüp kaldırsın,» dedi. «Geminin direklerini kırsın, bacalarını yerinden koparsın atsın, makine dairesine giren sular ocakları söndürsün, pusula yerinden fırlayıp denize yuvarlansın, dümen kırılsın, tekne bir ceviz kabuğu gibi denizin üzerinde kendi kendine çalkana çalkana Yunan adalarından birinde, meselâ Şire'de karaya vursun. Etraftan sandallar, kayıklar, cankurtaranlar üşüşsün, bizi alıp adaya çıkarsın...»

— «Aman sonra senin işin yamanlaşırdı.»

— «Niçin yamanlaşırmış?»

— «Şunun için yamanlaşırdı ki o zaman ben orada kalırdım, belki öteki arkadaşlarım da bana uyarlardı.»

— «Hayır, ben öyle düşünmedim.»

— «Peki, nasıl düşündün?»

— «Oradan biri mabeyne, öteki zaptiye müşürüne iki telgraf çeker, fırtınanın sebep olduğu tahribatı bildirir, hatta kaptanla birlikte imza atarak bildirirdik ve derdik ki: «Bugün Osmanlı devletinin etki alanları dışındaki bir adada bulunuyoruz. Sürgün beyler, akıllarına eserse, her an buradan bir vapurla yabancı ülkelere gidebilirler. Bunları bir niyete ve hataya düşürmektense yüce affa ve merhamete lâyık görülerek kendilerinin yerlerine yurtlarına dönmelerini sağlamak herhalde çok daha iyi bir yol olur. Bunu yüce padişahımız hazretlerinin lütuf ve inayetlerinden istirham ediyoruz.»

Hiç şüphe etmem ki gelecek cevap: «Kendilerini affettim. Hemen gelsinler. En yakın konsolosluktan kendileri için yeterli yol harçlığı da ödensin,» tarzında olurdu.

— «Vallahi Albayım, hayâl fena değil ama, ben bu millete otuz sekiz bin altına mal olmuş şu güzelim Kandiye gibi bir gemimizin mahvını, hele bir Yunan adasında karaya oturmuş olmasını —isterse şahsî selâmetim adına gerçekleşmiş bulunsun— görmeyi değil, hayâlini bile arzu etmem.»

— «Peki, biraz evvel, "Ben orada kalırım," diyordun hani?.»

— «Şüphesiz öyle bir kazaya uğranılıp da adaya düşmüş bulunsaydık, kendi hesabıma yine tekrar ederdim; oradan Avrupa'ya da savuşurdum. Ama benim, meydana gelmiş bir musibetten istifade etmemle, devletin bir vapurunu batırarak kurtulmayı temenni etmem arasında büyük fark vardır.»

— «Öyleyse haydi başka başka bir şey düşünelim!.»

— «Ne düşünelim?.»

— «Şu süvari beyi kandırıp bizi Marsilya'ya götürmesini teklif edelim. Razı olursa ne âlâ, olmazsa kendi bilir. Ben onu kamarada hapsederim, kapısına da iki er dikerim. Elimdeki fermanlardan birini açıp padişahın tuğrasını gösterince gemi mürettebatının hepsi bana itaat ederler. Görüyorsunuz, kılığım kıyafetim de buna müsait. Kaldı ki ben albayım, süvari beyefendi yarbay. Bilirsiniz, askerler buna çok önem verirler. Geriye ne kalıyor? Gemiyi yönetme meselesi. Dün Ahmet Mithat Efendi, gerektiğinde gemiyi yönetebileceğinden söz ediyordu. Onu ve ikinci kaptanı bu işle görevlendirir. Marsilya'nın yolunu tutarız vesselâm.»

— «Bakın, bu çözüm yolu işime gelir. Hele İstanbul'da kendi halinde oturan beş genci böyle sorgusuz sualsiz, gerekçesiz, yersiz sürgün edenlere de güzel bir ders verilmiş olur. Ancak, ben hiç sanmam ki İbrahim Bey gibi gerçekten hamiyetli ve yurtsever bir kimse bize kendini bağlatmak gibi zor kullanma vesilesi versin. Ne dersin İbrahim Bey, şu Bahri Bey'in teklifini kabul edebilir miydin?.»

Kaptan İbrahim Bey, birden söze karıştı:

— Şüphe mi var? Nereye gitmeyi arzu ediyorsanız söyleyin. Rotayı derhal o tarafa yönelteceğime namus sözü veririm.»

Birden içimin dolup taştığını hissettim. Hemen ayağa fırlayıp yüzünü gözünü öptüm.

— «Gerçekten de senin gibi hamiyetli bir insandan başka bir cevap da beklenmezdi. Ama, biliyorum ki bu verilen bir görevi kötüye kullanmak olur. Bazı yerlerde görevi kötüye kullanmak, görev bakımından suç sayılsa da hamiyetlilik bakımından şeref sayılır. Çünkü, zulme âlet olmaktansa meselâ zulme uğramış beş kişinin kurtulmasına aracılık etmek, herhalde utanç verici bir şey olmasa gerektir. Hem, ona ne hacet; işte şu elinizdeki özel mektup bile bunun için yeterli bir belgedir. Hasan Rıza Paşa, en cahil tanıdığımız ve pek çok kusurlarını işitip bildiğimiz vezirlerden biri olduğu halde —hangi maksat ve düşünceyle olursa olsun— yine de sizin bizlere karşı özel bir muamele göstermenizi emrediyor. Elbette onun niyetini anlamak bizim için imkânsızdır; fakat ne olursa olsun, yaptığı şey bir bahriye nazırı için suçtur. Gazaba uğramış beş kişiyi sürgün yerlerine götüren bir kaptana, onlar hakkında çok olumlu tavsiyelerde bulunmak suç değil de nedir?

Ama, işi bir de başka yönden ele alalım: Rıza Paşa bunu, bir suç değil de, insanlık açısından ele almış olamaz mı? Hem de kim ve ne olduğunu yakından tanımadığı bir deniz subayına böyle bir emir verirken. Hasılı sizin gemiyi Rodos'a, Akkâ'ya, Kıbrıs'a değil de Marsilya'ya yöneltmenizle bahriye nazırı Rıza Paşa'nın size böyle bir mektup vermesi —eğer suçsa suç bakımından, insanlıksa insanlık bakımından— birbiriyle tamamen eşittir. Benim kanaatim budur, efendim.»

Bu sırada Nuri Bey de uyanmış, kalkmış, dışarı çıkmıştı. Bizi kaptan köprüsünde hep bir arada görünce o da yanımıza geldi.

Fırtınadan, fırtınanın dinmiş olmasından filândan söz ettikten sonra meseleyi ona da açtık. Önce fantazi bir şaka olarak kabul etti. Kendi de işi alaya vurmaya çalıştı. Fakat konuşmalarımızın ciddi olduğunu anlayınca o da İbrahim Bey'e elini uzattı:

— «Gerçekten de cesur ve mert adammışsın, İbrahim,» diyerek memnunluğunu, takdirlerini belirtti.

Ben dedim ki:

— «Bunların hepsi iyi, hoş; fakat bakalım Namık Kemal ne diyecek? Razı olacak mı olmayacak mı? Asıl önemli olan nokta budur.»

Nuri kaşlarını çattı, biraz düşündü:

— «Hakkın var, o kabul etmezse bu kararın hiç bir önemi kalmaz. Gerçi biz kendisine: "Sen istersen Marsilya'dan vapura bin, tekrar İstanbul'a dön; hükûmete başvurup: "Beni yeniden sürgün yerime gönderin," diye bir dilekçe ver. Bu sadece seni ilgilendiren bir meseledir, fakat bizim işimize karışma," diyebiliriz. Ne var ki, Kemal, katılmadıkça ben de o hürriyeti kendim için kabul etmem; sen ne dersin?.» dedi.

— «Haklısın, Nuri, Kemal kabul etmezse kimse gitmez. Çünkü o olmaksızın bizim hiç birimizi önemsemezler. Onun bunu kabul etmesi ise çok şüpheli, hatta şüpheli de değil imkânsızdır. Niçin kabul etmeyip nasıl bir mazeret ileri süreceğini bile söyleyebilirim: «Böylece kaçıp kurtulmak bizler için hükûmete karşı kazanılmış bir zafer olur ama, İstanbul'da kalan dostlarımız bu yüzden büyük belâlara uğrarlar,» diyecektir. Namık Kemal, eğer böyle düşünürse haksız da sayılmaz. Bakınız, neler olur: Bildiğiniz gibi **İbret** gazetesinde çıkan yazıları Padişaha, Mustafa Fazıl Paşa'nın telkin ve teşvikleri gibi gösterenler vardır. Biz Marsilya'ya kaçarsak bu müzevirleri haklı çıkarmış olur, Paşanın yeni bir belâya uğramasına sebebiyet vermiş oluruz. Hem, bu sefer sadece memleketten tard etmekle de yetinmeyip onu da bizler gibi ülkenin ücra bir köşesine sürerler. Hiç birini yapmasalar adamcağızın konağını devamlı göz altında tutarlar, konağa gelip gidenleri ürkütürler. Yani, tedirgin etmek için elden geleni ardlarına komazlar. Bildiğiniz gibi, Paşa yalnız ve tek başına yaşamaya alışık bir adam olmadığından bu olup bitenlerden çok ıstırap duyar. Kendi isteğiyle Avrupa'ya çekilmesine de imkân yoktur. Her şeye rağmen artık eskisi kadar zengin de değildir. Mısır

Hıdivi her ay yolladığı bin altını son zamanlarda kestiği için bugün durumu hiç de parlak değildir.

«Namık Kemal, benim şurada şu anda hatırladığım şeylerden çok daha fazlasını bildiği için ona dokunacak bir mesele çıkmasına aslâ razı olmaz. Dolayısıyle bu kaçma işine yanaşmaz. Sonra bir önemli mesele daha var: Farzedelim ki kaçtık ve Marsilya limanına çıktık. Her şeyden önce bize Avrupa'da geçinmemiz için para lâzım. Bu parayı kim sağlayıp da verecek? Fazıl Mustafa Paşa'nın şimdiki hali, bundan altı ay öncekiyle oranlanamayacak kadar değişiktir. O kadar değişiktir ki, Paşa emir verse bile sanmam ki Mösyö Sakakini cenapları:

Mesarif eyledim diye çekerdi nakdi kiseden
Sunardı dilli defteri her ay başı tomar ile (1)

beytiyle, Namık Kemal'in bir hicviyesinde tasvir ettiği hırsızlıklarını yeniden tazelemeye imkân bulsun. Fazla olarak, Bahri Bey'le İbrahim Bey'i de beslemek lâzım. Bunları hangi gücümüze ve hangi paramıza güvenerek üzerimize alabileceğiz?»

Durup biraz nefes aldım ve sözlerimi şöyle bağladım:

— «İşte Namık Kemal, bize benim şu anda hatırlayıp söylediklerimden belki çok daha fazlasını da soracaktır. Biz ise kendisine verecek cevap bulamayacağız.»

Bahri Bey, dalgın dalgın beni dinlemişti. Şöyle bir görüş ortaya attı:

— «Veliaht Murat Efendi yüzünden sürgün edilmiş bulunuyorsunuz. Avrupa'ya bu suretle savuşmuş olursanız, hatta savuşmuş olursak elbette o bizi gittiğimiz yerde parasız bırakmaz.»

Acı acı güldüm:

— **«Kendisi muhtac-ı himmet bir dede; Nerde kaldı gayrıya himmet ede..»** beytini okudum. Hepimiz gülüştük. Derken kamara kapısından Namık Kemal göründü. Sakalı bıyığına karışmış, kaşlar çatılmış, gözler her zamanki parlaklıklarını yitirmiş, çakmak olmuş bir haldeydi. Bizi hep bir arada görür görmez yanımıza doğru yöneldi.

---

(1) *Mösyö Sakakini, Jöntürklere verilmiş gibi göstererek, Mustafa Fazıl Paşa'nın parasından harcamalar yapmış, fakat önemli bir kısmını kendisine ayırmıştı. Sonra bunun farkına varan Namık Kemal onu hicvetmişti. Ş.K.*

— «Hayrola, cemiyet mi kurdunuz?» diye sorunca ben kendisine Bahri Bey'in temennilerini, hayallerini, sonra konunun nereden nereye geldiğini anlattım. Arada bir Nuri de söze katılıyor, benim eksiklerimi tamamlıyordu.

Sözü ben bırakıp Nuri alırken, Nuri bırakıp ben alırken o gülümseyerek dinliyordu. Sözlerimiz bitince konuşmaya başladı:

— «Düşündükleriniz gerçekten pek parlak. Hani öyle gerçekleştirilmesi de imkânsız bir şey değil. Eğer bunu düşündüğünüz gibi uygulayabilseydik hükûmete karşı bundan daha parlak, bundan daha azametli bir mukabele olmazdı. Al sana (.....) (1). Bizi kaçırmaktan korktuğun için bir harp gemisine bindirmiştin, değil mi? Biz de işte senin bir zabıta görevlinle bir de kaptanını alarak bizi sürgüne yolladığın ikinci geminle işte istediğimiz yere geldik. "Ey sadr-ı mufahham, buna sen şimdi ne dersin?" (2) derdik. Fakat yazık ki imkânlar elverişli değil. Önce, bize her şeyden evvel para lâzım. İkinci olarak her şey için para lâzım. Üçüncü olarak para verecek hiç kimsemiz yok. O halde?. O halde bu parlak düşüncenin şimdilik sadece hayaliyle avunmaktan başka bir şey yapamayacağız.»

Arkadaşlardan önce ben davrandım:

— «Senin böyle bir fikir ileri süreceğini ben daha önce bunlara haber vermiştim. Fazla olarak Altes'in bizim yüzümüzden belâya uğraması ihtimalini hesaba katacağını söylemiştim.»

— «Böyle şeylerde ne Altesi düşünürüm, ne de falan ve filânı. Biz belâya uğradık, onlar şimdi evlerinde, köşklerinde, konaklarında keyflerine bakıyorlar. İnanınız, bundan sonra ben artık kendi hesabımıza çalışacağım. Cömert ve nimetlerle dolu olan bu vatan sanki onların yüzü suyu hürmetine mi ayakta duruyor ki, memlekete yapmakla görevli bulunduğumuz hizmeti onların sağlık ve selâmeti için terkedelim? Eğer, bugün elimde şu beş arkadaşı bir sene olsun geçindirecek bir param bulunsaydı bir aya kalmadan hepimizin sürgün yerlerinden birer birer hem de aynı

---

(1) Namık Kemal burada çok ağır bir küfür ediyor. Metinde yarısı alınmış olan kelimeyi biz burada hiç almamayı daha uygun bulduk. Ş. K.

(2) Sadr-ı mufahham: saygıdeğer sadrazam anlamına. Burada alaylı bir dille hitap ediliyor. Ş. K.

günde bir tarafa savuşabilmesi çarelerine başvurur ve bunu mutlaka başarırdım da...»

Yine ben cevap verdim:

— «Sana kendi hesabıma olarak söylüyorum. Böyle bir çareye başvurduğun takdirde başarıyı muhakkak görüyorsan —ki ben hayâle kapılmam— sürgün yerinden ne zaman istersen hemen o gün kaçmana bak. Bizi hiç düşünme, daha doğrusu bizi düşünüyorsan hiç durma. Çünkü, senin önemin, değerin, kalem gücün, şiddetli ve yıldırıcı üslûbun, işbaşında bulunanların başlarına yıldırımlar yağdırmaktaki maharetin, en küçükten en büyüğe kadar herkes tarafından kabul ve tasdik edilen hamiyetliliğin, hasılı birçok yüce ve faziletli alanlardaki şöhretin onları gerçekten düşündürür ve ürkütür. O zaman istersen bizleri kurtarırsın, yani bizim de kurtulmamızı şart koşarak gittiğin yerden yurda dönmeye söz verirsin. Böylelikle, emin ol ki, senin kaçmış olman bizlerin selâmete ulaşmamıza sebep ve imkân hazırlar. Ama, aksi de olabilir, umduğumun tersine, senin kaçmandan sonra bizleri daha da sıkı bir baskı altına alırlarmış. Bunun bizim için hiç bir önemi yoktur. Çünkü, senin yapacağın yayınlar onları daha dikkatli ve ihtiyatlı olmaya mecbur kılacağı için, bize o kadar fazla bir eza ve cefa yapamazlar.

«Bunun tersini düşünsek, yani sen sürgün yerinde oturacak olsan da bizlerden birimiz kaçmayı deneyip bunu başarsak —yine emin ol ki— senin hakkında yapılacak şiddet gerçekten tahammül edilmez bir dereceyi bulur. Bir daha tekrar ediyorum ve çok kuvvetle biliyorum ki Nuri de benim görüşümü paylaşmaktadır: Eğer, imkânını bulacak olursan bir an bile tereddüt etme, hemen savuş ve mücadelene başla!..»

Gerek Nuri, gerek Bahri, gerekse İbrahim Beyler görüşümü paylaştıklarını belirttiler. Fakat, Namık Kemal, bunu benimsemedi:

— «Hayır,» dedi, «mademki birlikte sürgüne yollanmış bulunuyoruz; ya yine birlikte kurtulacağız, ya da yine hep birlikte geberip gideceğiz. Sizleri cehennem belâsında bırakıp da ben kendimi safa cennetine atmaya razı olamam. Böyle bir davranış benim elimden gelmez. Tevfik, sen de bana itimat et ki bizler bu sürgünde olsun olsun bir yıldan fazla kalmayacağız. Elbet benim de bir bildiğim var.»

— «Senin bildiğin eğer sadece bir hülyadan ibaret olmayıp da sağduyuya uygun bir gerçek, ya da gerçeğe yönelecek bir plan ise onu bize şimdiden anlat da biz de biraz müsterih olalım. Yoksa yıldızlara bakarak bunlardan sonuçlar çıkarmakla tanınmış olan baban sana çok güzel birtakım haberler verdi de ondan dolayı mı böyle iyimsersin ve belâ süremizi sınırlıyorsun?.»

Namık Kemal, biraz öfkelenir gibi oldu, cevap vermedi. Ama, bizler çok iyi biliyorduk ki, o, bir kere bir şeye karar vermişse ondan bir daha geri dönmesi söz konusu değildir. O, sürgün yerine gitmeyi ve sonuna kadar orada kalmayı gözüne almıştı. Artık, kendisini bundan çevirmek imkânsızdı.

Dolayısıyle bu Marsilya'ya kaçış hikâyemiz de böylelikle başlayıp bitmiş oldu. Çok tatlı ve çok güzel bir hayâldi. Kısa bir süre için içlerimize bir ümit ışığı halinde doğdu, sonra doğduğu hızla yine bir anda sönüp karardı.

* * *

O gün ve ertesi gün durgun bir denizde, sakin bir havada yolumuza devam ettik. Bir gün önceki fırtına bana iştah ilâcı gibi tesir etmiş olmalı ki, normal iştiham iki kat artmıştı. Bilmem, lostromonun hazırlamış olduğu balık ile kuzu kızartması gerçekten çok fazla mı lezzetliydi, yoksa bana mı öyle geliyordu. Hasılı yediğim beni memnun ettiği gibi, daha da yemek için arzu veriyordu.

Salı günü akşam üzeri, önce Bodrum kıyılarından, daha sonra da ünlü filozof ve hekim Hipokrat'ın doğum yeri İstanköy önlerinden geçiyor, artık durağımız bulunan Rodos'a yaklaşıyorduk. Öteki arkadaşlarımızdan ayrılma saatimiz her an daha yaklaşıyordu ve bu bizi derin üzüntülere salmaya başlıyordu.

Çarşamba günü, sabaha karşı Rodos'a varmış olan gemimizin büyük gürültülerle demir atma sesiyle uyandım. Mendirekteki döner deniz fenerinin ışıkları, aralıklarla, Rodos kalesinin duvarlarını yalıyordu. Kalede hiç bir hayat eseri yokmuş gibiydi. Hava berraktı. Fakat, gün doğusu tarafı daha yeteri kadar aydınlanmadığından kalenin içi farkedilmiyordu. Sadece ara sıra son derece hüzün verici ve birteviye bir ses:

— «Ka... ra... kooolll!...» şeklinde duyuluyor, bu sese, aynı tonda başka bir ses:

— «Ha... zır.... Ooolll!...» diye cevap veriyordu.

Sınır boylarına ve eski kalelere özgü bu çok eski nöbet usulü

Rodos kalesinde o zamanlar hâlâ yürürlükteydi. O zamana dek, ömrümde ne sınır boylarında, ne de kaleli yerlerde bulunmuştum. Bu âdetten haberli değildim. Bunları, çoktan uyanıp görevinin başına geçmiş, İbrahim Bey'in yanına giderek, ondan sorup öğrenmiştim. Gecenin derin ve yoğun karanlıkları içinde belli aralıklarla tekrarlanan bu sesler şehri çepeçevre sarmış suların belli yerlerinden yükselip duruyordu.

Biraz daha bu sesleri dinleyip bu ürpertici manzarayı seyrettim. Sonra, nedense, canım yeniden yatağıma girmek istedi. Girdim ve uyudum. Uyandığım zaman güneş ufukta bir hayli yükselmişti.

Arkadaşlar da birer birer uyandılar. Son kahvemizi, vedâ kahvemizi birlikte içtik. Uzun uzun konuştuk, gülüştük. Fakat, neden saklayalım, bu gülüşlerimiz pek zorakî, pek yapmacıktı. Belliydi ki her birimiz duymakta olduğumuz derin üzüntü ve elemi birbirimizden saklamak için böyle davranıyorduk. Aslında, her gülüşümüz kalbimizin için için ağlayışını âdeta yüzlerimizde yansıtıyordu. İnsanın en belirgin ruh aynalarından biri de gülerken ve ağlarken yüz çizgilerinin aldığı biçimlerdir. Neşeli gülüşle bu çizgiler normal ve sevimli bir nitelikte uzar, ya da kısalır. Bundan dolayı, bu hal sevimlidir. Ağladığımız zaman aynı çizgilerin aldığı nitelik —yapmacıksız olduğu için— yine de çirkin değildir. Ancak, yapmacık ve zorla gülüş her yönüyle sevimsizdir; çünkü insan çehresine hiç de normal olmayan bir görünüş verir. Üstelik hiç bir işe yaramaz, gerçeği de gizleyemez.

Evet, gülüşüyorduk ama birbirimizin çehrelerine bakmaya da cesaret edemiyorduk. Çünkü, dikkatli bakışacak olsak hem o sevimsiz çizgilerimizi görecek, hem de sahtekârlıklarımız olduğu gibi meydana çıkacaktı. Doğrusunu söyleyeyim: Bu kadarla kalsa yine de iyiydi, o zaman tebessümlerimizin bir anda hüngür hüngür ağlamaya dönüşeceğini de pekâlâ seziyorduk.

Şu anda, yani bu satırları yazarken, o zamanki halimizi, birer cesaret ve kahramanlık örneği diye göstermem, her birimiz için âdeta birer kaside yazmam pek mümkündür. Mümkündür ama, yalan olmak şartıyle mümkündür. Fakat, niçin yalan söylemeli? Ne fayda ki gerçek bu değildi. Hepimizin de içi bal gibi kan ağlıyordu. Çünkü, hepimiz —ister bir maksat uğruna, ister hiç bir sebep yokken— ortak bir musibete uğratılmıştık. Hepimizin yaptığı, hiç bir oran aranmadan, aynı ölçüde sayılmış ve aynı ceza ile cezalandırıl-

mıştı. Peki, aynı musibete uğratılmış, belirsiz bir sürece sürgüne gönderilmiştik diye yerlerimiz hangi ölçüye göre böyle değişik biçimde düzenlenmişti? Kaderlerimiz ortak ediliyordu da niçin sürgün yerlerimiz ortak edilmiyordu? Eğer böyle olsaydı, yani yolculukta olduğu gibi gurbet diyarında da hep bir arada olsaydık, muhakkak ki gurbetin elemlerini böylesine şiddetle hissetmeyecektik. Çünkü, beşimiz de —hele Namık Kemal, Nuri ve ben— hislerimizde, zevklerimizde, öfkelerimizde birbirimize son derece yakındık. Aramızda bazı ayrıntı anlaşmazlıkları olsa bile bu, bir rengin açıklığı koyuluğu çeşidinden daha ileri bir nitelikte değildi. Yani, üçümüzün gerçek rengi birdi, aramızda sadece pek belli bellisiz bir nüans farkı vardı.

Saat ona doğru Bahri Bey, albay üniformasını giyinmiş ve özel fularını takınmıştı. İbrahim Bey'in verdiği emir üzerine sandal ağır ağır denize indirildi. Bahri Bey, Rodos mutasarrıfı ile görüşmek üzere, sandala binip sahile yollandı. Onun dönüşüne kadar Ahmet Mithat Efendi'yle ben eşyalarımızı bağlayıp, her an harekete hazır bir halde bekledik. Yarım saat kadar sonra, Bahri Bey gemiye döndü. Bize mutasarrıf hakkında bilgi verdi. Mutasarrıf, yetmiş, yetmiş beş yaşlarında çok baba bir adammış. Kendisiyle yaptığı konuşmayı anlattı. Biçare ihtiyar, daha hükûmet konağına gitmemiş, evindeymiş. Bize dair olan sadrazamlık emrini kendisine vermiş, ayrıca zaptiye nazırlığından yazılan yazıyı da buna eklemiş. Oysa, mutasarrıfın olan bitenden hiç bir haberi yokmuş; o dakikaya kadar ne Bâbıâlî'den, ne de zaptiye nazırlığından kendisine bu konuda bir bilgi gelmiş, bir telgraf bile çekilmemiş. Adamcağız durup dururken, başına böyle iki sürgününün sardırılmasından biraz da afallamış imiş.

İbrahim Bey'de de kömür alması ve gerekirse, vereceği makbuz karşılığında, kendisine para verilmesi için —yine bahriye nazırlığından— bir emir vardı. Akdeniz'de sefer yapan devlete ait gemilerin Rodos adasına uğramaları o zamanlar bir çeşit zorunluluk taşıyordu. Çünkü, bu ada Akdeniz bölgesinde Osmanlı Devletinin kömür istasyonu gibi bir durumdaydı.

Şimdi, denize büyükçe bir sandal indirilmişti. İbrahim Bey, eşyamızı onun içine yerleştirtmiş, bekletiyordu. Mutasarrıflıktan gelecek emir üzerine sandala binip karaya çıkmak için Ahmet Mithat Efendi'yle ben güvertede hazır bekliyorduk.

Anlatamayacağımız duygular, heyecanlar içindeydik. Öteki arkadaşlarımız bazan yanımıza gelerek, bazen biraz ötemize çekilerek, kararsız ve şaşkın çevremizde dolaşıyorlardı.

Rodos, uzaktan pek güzel bir manzara içinde gözüküyordu. Kuzeybatıya doğru uzanmış olan Kumburnu, Akdenizin seçkin bir gülü sayılan adanın (1) ince ve parlak dalı gibi biçimleniyor, koylarıyle yeldeğirmenlerinin beyaz yelkenleri ince gergin kanatlarını kımıldatarak bu gülün üstüne konmaya çalışan kelebekleri andırıyorlardı.

Kalenin hisarları dışarıya karşı hâlâ çok sağlam haldeydi. Birçok burçlarda ve kulelerde şövalye devirlerinin armaları açık seçik bir halde oldukları gibi duruyordu.

Emevîler zamanında Araplar burada özel bir kule yapmışlardı. Ancak «Arap Kulesi» diye anılan bu hisar, bir deprem sonucunda tepesini kaybetmiş olduğu için, mimarlık üslûbundan belirgin bir özellik ortada görülmüyordu. Başka bir deyişle, kendi değil, adı kalmıştı.

Şehrin önünde bir mendirek, yani yapay bir liman ve limanın tam giriş yerinde de bir deniz feneri bulunuyordu. Hükûmet dairesi bu limanın ötesinde, tek kat üzerine yapılmış beyaz bir binaydı. Önündeki ağaçlığın yeşillikleri arasından bu binanın bazı kısımları parça parça, hayâl meyâl seçiliyordu.

Şehrin bütünü, baştan başa, surlarla çevriliydi. Fakat sahilden sonra tatlı bir meyille batıya doğru yükseliyordu. Evlerin düz çatıları, beyaz duvarları ve bazı bahçelerde boylu boyuna uzayıp giden portakal bahçeleri şehrin manzarasını bir kat daha güzelleştiriyordu.

Kuzey tarafındaki frenk mahallesi ne kadar alçak ve çöküksе, güney tarafındaki «Sümbüllü» mahallesi de tersine o kadar yüksekteydi. Bunlar kalenin dışında, uzaktan âdeta bir ordugâh manzarasını andırıyordu. Şehrin en yüksek noktasında ise güzel bir saat kulesi göze çarpıyordu. Bu kuleyi aslen Rodoslu olan Fethi Ahmet Paşa yaptırmıştı. Günümüzde Tophane meydanında bulunan saat kulesinin bir eşiydi (2).

---

(1) *Eski Yunancada Rodos adasının adı, 'gül' anlamına gelen «rodenz» den alınmadır (Eserin yazarının notu).*

(2) *Tanzimat döneminin kültürlü ve değerli vezirlerinden biriydi. Elçi-*

Kalenin doğuya bakan tarafına eski liman bulunuyordu ki, vaktiyle dünyanın yedi hârikasından biri olan ünlü Kolos heykeli bu limanın girişine dikilmişti. Bugün bile heykelle ilgili bazı temeller göze çarpmaktadır. Ancak, liman, adanın Türkler tarafından zaptedilişinden bu yana hiç temizlenmemiş olmalı ki, bugün gambot büyüklüğündeki küçük gemilerin bile buradan içeri girebilmesi mümkün olamamaktadır. Çünkü, en derin yeri iki metreyi zor bulmaktadır.

Kumburnu'na doğru on on beş kadar balıkçı sandalı göze çarpıyordu. Bunlar şurada burada demirlemişler, balık tutuyorlardı. Hatta, biri o sırada bizim gemiye yaklaşarak tutmuş olduğu barbunyalarla kırlangıç balıklarını satmak için yukarı doğru uzattı. Namık Kemal'in isteği üzerine adamın yukarı çıkmasına izin verildi. Balıklar daha canlıydı, fıkır fıkır oynuyorlardı. Barbunyaların en küçüğü bir kiloluk kadar vardı. Kırlangıçlar ise bunun üç dört misli büyüklükteydi. Adamcağız, sepetindeki bütün balıkları otuz kuruşa ve büyük bir memnunlukla verdi. Namık Kemal, bunlarla güzel bir öğle ve akşam yemeği hazırlatacaktı.

— «Bizsiz nasıl yiyeceksiniz, hepinizin boğazında kalsın,» diye takıldım.

Namık Kemal:

— «Bundan sonra siz her gün yiyebilirsiniz. Ben Magosa'da Nuri ile Hakkı da Akkâ'da balık bulamadıkça, şimdi senin dediğin gibi, biz de 'Tevfik'le Mithat'ın yediği balıklar boğazlarında kalsın' diyeceğiz,» diye cevap verdi. Hepimiz gülüştük.

Yavaş yavaş olaylara alışıyorduk. Biraz önceki üzüntülü ve elemli halimiz enikonu durulmuştu. Çünkü, artık biliyorduk ki üzülmenin, elemlenmenin —korkunun ecele olmadığı gibi— hiç bir faydası yoktu. Kadere boyun eğmiş, tam bir tevekküle gömülmüştük. Onun için karşılıklı şakalar yapıyorduk.

Derken, mendirekten dışarı doğru süzülen bir sandalın gemimize doğru geldiği görüldü. Sandal, Rodos mutasarrıflığına aitti. Kıç tarafında resmî elbise giymiş üç adam bulunuyordu. Dört er de çaprast vaziyette kürek çekiyorlardı.

---

liklerde, nazırlıklarda, Tophane Müşavirliği'nde bulundu. Rodoslu olduğu için Rodoslu Fethi Paşa diye de anılır. Ünlü ihtilâlci Damat Mahmut Paşa'nın babasıdır. Ş. K.

Beş dakika sonra geminin merdivenine yanaşan sandaldan o üç resmî elbiseli adam güverteye çıktılar. Önce şişmanca, orta boylu, bıyıkları yukarı doğru kalkık biri ilerledi. Kendini taburağası Resmo'lu Mustafa, olarak bize tanıttı. «Bendeniz,» demeyi de ihmal etmedi. Yanındaki uzun boylu, piyade subayı elbisesi giyili birini de: «Liman başkanı kolağası Ali Efendi» ve bahriye subayı üçüncü arkadaşını, «Mutasarrıflık emrindeki karakol gemisinin kaptanı Rıza» diye takdim etti. Üçü de saygılı kişilerdi. Biz de selâmlarına karşılık verdik.

Taburağası terbiyeli bir adam olmakla birlikte açıkgöz bir şeye de benziyordu. Bizimle konuşurken gözleri etrafta dolaşıyor, sanki daha ayrı şeyler görmek, öğrenmek istiyordu. Pos ve kalkık bıyıklarının kapatamayacağı kadar ileri fırlamış uzun ve kaba dudakları ilk bakışta insanda «aptal bir adam» izlenimini bırakıyordu. Ancak, biraz derinden incelenirse bu belirtinin aptallıktan fazla sinsiliğe delâlet ettiği anlaşılıyordu.

İlk tanıştığı andaki tebessümünü hemen terketmişti. Derhal, nezaket görevinin bitip esas görevinin başlamış olduğu kanısına geçtiği göze çarpmaktaydı. Yüzü mert ve yiğit bir adam çehresinden çok, lânet bir adam çehresine doğru kararıp gidiyordu. Kendi kendime: «Bizimle meşgûl olacak zabıta görevlisi buysa yandık, hayli çekeceğimiz var,» diye düşündüm.

Saat on dörde geliyordu. Bahri Bey'e döndüm:

— «Artık adamıza çıkalım, sanırım gemide bir işimiz kalmadı,» dedim.

Önce bizi Çanakkale'den beri getiren gemimizin kaptanı İbrahim Bey'le vedalaştık. Bizim gerçekten kahrımızı çekmişti. Gösterdiği dostluk ve kardeşlikten dolayı tekrar tekrar teşekkür ettik. Son bir defa daha öpüştük.

Ondan sonra Namık Kemal'in elini elime aldım. Kalbimin en içten duygularını ona iletecek surette uzun uzun o dost eli sıktım. O da —gözleri dolu dolu— aynı şekilde ellerimi sıktı:

— «Haydi birader; iyi veya kötü, fakat inşallah yine görüşmek ve yine birleşmek üzere şimdilik ayrılalım, size uğurlar olsun,» dedi.

Ahmet Mithat'la da aynı şekilde vedalaştı.

Nuri Bey'le ve Hakkı Efendi'yle de kucaklaştık. Sonra, geminin merdiveninden sandala indik.

Sandalın kıç küpeştesi altı kişi zor alıyordu. Kuzeyden esen epeyce hırçın bir rüzgârla kabarmış olan deniz, karaya yaklaştıkça dalgaların hızını arttırıyordu. O nedenle, mendireğe girinceye kadar epeyce ıslanmıştık. Kıyıya ayak bastığımız zaman, bir onbaşı takımından ibaret ve selâm vaziyeti almış zaptiyelere —Bahri Bey'in işareti üzerine— biz de karşı selâm verdik. Sonra, beş on adım ilerideki hükûmet binasının kapısından içeri girdik.

Bu konak taşralardaki kervansarayları andıran bir yapıdaydı. Kapıdan girer girmez sağ tarafta taburağasına mahsus oda bulunuyordu. Üç dört metre genişliğinde bir aralık asıl avluya açılıyor, sol tarafta bir binek taşına bağlı eskimiş ve dik bir merdivenden divanhaneye giriliyordu. Buranın da sol tarafında, divanhaneye açılan kapıya karşı önü açık bir sundurmada zaptiye koğuşu yer alıyordu.

Divanhaneye girdiğimiz zaman hayretler içinde kaldım. Döşeme tahtaları, bir tarafına basılınca öteki taraf da havaya kalkacak halde birbirinden ayrılmış, eğrilmiş büğrülmüştü. Bu tahtalar aynı zamanda nerdeyse insanı basmaktan bile iğrendirecek kadar kirliydi; kirden simsiyah bir renk bağlamıştı. Tavandan yoksun çatıyı teşkil eden merteklerden aşağıya doğru salkım salkım örümcek ağları uzanıyordu. İnsanın bu binaya, değil hükûmet konağı, en sefil bir han demeye bile dili varamazdı. Ortalık baştan başa örümceklere, türlü haşerata mesken olmuştu.

Koca bir saltanatın dosta düşmana karşı azametini ve ihtişamını temsil etmesi gereken bir devlet konağı, bir daire —yazık ki— bu haliyle o saltanatın aczini ve miskinliğini dile getirir gibiydi.

«Acaba, burası niçin böyle tutuluyor?» diye insan kendi kendine bir soru soracak olursa, bunun cevabı zihne o anda geliveriyor: Çünkü, sadece kendi günlük işini sağlamaktan, yani halktan para toplayıp en zorunlu masrafları çıkardıktan sonra, artanı ile keyfine bakmaktan başka bir gaye takip etmiyor. Daha da açık konuşmalı; bu yerlerin nasıl olsa bir gün olup elinden çıkacağını düşünüyor, kendini buralarda geçici olarak hissediyor, bunun sonucu olarak da çevrenin, oturulan yerlerin bayındırlığı konusunda hiç bir zahmete katlanmak istemiyor. Bu kötü durum, bölgedeki bazı yurtsever ve hamiyetli memurların kanına dokunmuyor değil; bunlar onarım için —merkezden hiç bir şey istemeden— çevreden birtakım gelir sağlayıp işe başlamak için harekete geçiyorlar; ne

fayda ki durumu haber alan merkez böyle bir şeye de izin ve müsaade vermediğinden her şey yüzüstü kalıyor, haraplıklar da yıldan yıla daha artıyor.

Acaba, durum ta başından beri böyle mi idi, böyle midir? Bana kalırsa hayır. Bu belki de imparatorluğun son yüzyıllarda içine düştüğü miskinliğin elle tutulur, gözle görülür bir zaafından başka şey değildir.

Bir parça konu dışına çıkarak şunu anlatayım:

Bağdat valiliğinden döndüğü sıralardaydı. Mithat Paşa ile konuşurken bölgenin çeşitli oluşları, olayları ve genel görüntüsü hakkında kendisinden bilgi istirham etmiştim. Bu arada «Binbir Gece Masalları» nda ballandırıla ballandırıla sözü edilen Harun Reşit saraylarından da söz etmiş, «Gerçekten o kadar muntazam ve o kadar ihtişamlı yerler mi imiş?» demiştim.

— «Bugün Harun Reşit'e ait saraylardan, Dicle nehri kıyısında hâlen gümrük deposu olarak kullanılan bir köşk artığından başka bir şeye rastlamak mümkün değildir,» diye üzgün üzgün cevap vermiş ve sözlerini; «Ol saltanatın yeller eser şimdi yerinde,» mısraı ile bağlamıştı.

Acı da olsa, şu gerçeği belirtmek isterim ki bizim ruh haletimiz yapmaya, onarmaya değil, yıkmaya ve yok etmeye yöneliktir. Bırakalım bizden önceki tarihî veya mimarî değeri olan eserleri, bizzat kendimizin yapıp meydana getirdiğimiz nice değerli ve yüce yapıları bile, bu ilgisizliğimiz yüzünden çöküp harap olmaktan kurtarmamışızdır.

İstanbul'u aldığımız zaman böyle mi bulmuştuk? Zannetmem (1). «Tekfur Sarayı denilen bina, şimdiki halinden bile anlaşılıyor ki, vaktiyle muhteşem görünüşlü bir kâşâne imiş. Bugün ise, insana ibret veren bir harabe görüntüsündedir. Sanırım ki İstanbul'un

(1) *Yazarın tenkitleri büsbütün haksız olmamakla birlikte, bizim aleyhimize, aşırı bir kötümserlikle doludur. Bağdat, Hülâgû zamanından itibaren durmadan tahrip edilmiş, Osmanlılar bu büyük doğu kentini zaten bir harabe halinde teslim almışlardı. Haçlı ve Lâtin Orduları İstanbul'u, Türkler fethetmeden önce, yine bir harabe haline getirmişlerdi. Türkler, bir yıkıntılar yığını olarak ele geçirdikleri İstanbul'u hem imar etmişler, hem de eski tarihî anıtları titizlikle korumuşlardı. Ş. K.*

birçok yerinde Bizans zamanlarında meydana getirilmiş böyle pek çok yüksek ve yüce bina bulunmaktaydı. Hele, halkın oturduğu evler baştan başa taş ve tuğlalardan yapılmıştı. Bugün, Fener semtinde o zamandan kalma bir iki ev hâlâ ayaktadır. Acaba, öteki binaları biz neden muhafaza edemedik? Bu soruya cevap vermek, kolay sanıldığı oranda da güçtür.

* * *

Rodos adasına —tarihî ünü yüzünden— hemen her vapurla Avrupa'dan pek çok turist ve eski eserler uzmanları gelmektedir. Özellikle, İngiltere'nin Akdeniz Donanması yılda bir kere gelip bu adanın önünde on beş gün kadar kalmakta, her seferinde filo kumandanı adaya çıkıp Mutasarrıfı ziyaret etmektedir.

Ömründe ne kadar kötü olduğunu tasavvur etse yine de o tasavvurundan çok daha kötü ve sefil olan böyle bir hükûmet konağını gören bir Avrupalı, bu durum karşısında, herhalde o ülkeyi yönetenler konusunda olumlu bir düşünceyle adadan ayrılmaz.

Gözünü hayata açtığı günden itibaren kendini uygar bir bayındırlık ortamı içinde bulmuş, medenî ülkelerin hangisini gezmişse bunların her köşesini gerek yapı, gerek süsleme sanatları yönünden daima ilerleme ve gelişme halinde seyretmiş bir Avrupalının, tam bir adamsendecilik ve ilgisizlik eseri olan bu harabelerle kucak kucak yaşayan bir milleti er geç çökecek bir devletin zavallı adamları olarak niteleyeceğinde muhakkak ki hiç şüphe yoktur.

Hasılı, divanhaneden içeri girdiğim zaman karşılaştığım manzara ve çirkin tutum bana son derece kötü tesir etmiş, içim burkulmuştu.

Divanhanenin ortasında bulunan ve kenarları meşinle çevrilip sağlamlaştırılmış kapının önünde, nöbetçi bir zaptiye bulunuyordu. Taburağası, önümüzden yürüyüp kapıya doğru yönelince nöbetçi bir yana çekilerek onun ardından bize de içeri girmek iznini lûtfetti. En önde o uzun levent boyu ve askerce yakışıklılığı ile görenleri kendine meftun eden Bahri Bey olduğu halde hepimiz içeri girdik. Mutasarrıf Paşa, makamında oturmaktaydı. Güler yüzle derhal ayağa kalktı, birkaç adım atıp bizleri karşıladı, oturmamız için hepimize teker teker yer gösterdi.

Ak sakallı, çok sevimli bir ihtiyar olan bu zat, eski deniz subaylarından Korgeneral Maşuk Paşa adında biriydi. İkinci Mahmut tarafından kurulan Hassa Ordusu'na küçük rütbeyle giren üç

kişiden biriydi. Ötekiler İncirköylü rahmetli Hasan Paşa ile, Üsküdarlı Uzun Emin Bey'di.

Yaşı bir hayli ilerlemiş olduğu için kulakları ağır duyuyordu. Bundan dolayı, hangimiz konuşacak olsak elini kulağına boru yapıyor, başını o tarafa döndürüyordu. Bizi, karşısında birer sürgün olarak görmekten üzüntü duyduğu belliydi. Münasip kelimeler bularak teselli etmeye çalışıyordu. Bahri Bey söz aldı:

— «Üzülmeyiniz, efendimiz,» dedi, «beyefendi oğullarınız böyle hallere öyle pek fazla önem veren kimselerden değillerdir. Onlar, başkalarının belâ olarak niteleyecekleri bu hâli seve seve sinelerine çekmişlerdir. Bundan sonra siz efendimize düşen görev, kendilerine babaca bir şefkat göstermeniz, mümkün olduğu kadar rahat etmelerine yardımda bulunmanızdır.»

Maşuk Paşa:

— «Elimden geleni fazlasıyle yerine getirmeyi de ben kendim için bir borç bilirim,» dedi.

Oturduğumuz oda, idare meclisine ait olduğu için, epeyce geniş ve divanhaneye göre biraz daha bakımlıydı. Ortada konacak ve okunacak evrak için uzunca ve yuvarlak bir masa duruyordu.

Biraz sonra, bu masanın üzerine beyaz bir örtü serildi ve sofra haline getirildi. Mutasarrıf Paşa, o günkü öğle yemeğini bizim için hükûmet konağına getirtmişti. Hep birlikte sofraya oturduk. Çeşitli konulardan söz ederek yemeğimizi yedik.

Sofradan kalktığımız zaman, daha önceden davet edilmiş idare meclisi üyeleri de birer birer gelmeye başladılar. Bir de pos bıyıklı, uzunca boylu, oldukça iri yapılı bir subay geldi. Onu bize «Rodos kalesinin muhafız kumandanı» olarak tanıttılar.

Bazı adamlar vardır ki sert görünüşlü oldukları halde, yüz çizgilerinde devamlı bir tebessüm dolaşır durur. Her işittiği sözün etkisiyle, her dikkati çeken bir olay üzerine o tebessüm belirtisi çehrede kendini gösterir. İşte, bu binbaşıda da öyle bir hal vardı. Asabi ve hırçın kimselere özgü bir kararsızlık içinde etrafına fıldır fıldır bakan gözleri hem çok iri, hem de çok heybetliydi.

Bu zattan biraz sonra içeriye sarı sakallı, kırmızı yüzlü, başı devamlı olarak göğsüne eğik, orta boylu, yaklaşık olarak otuz, otuz beş yaşlarında görünen biri girdi. Mutasarrıf, kendisine:

— «Abdi Efendi, beylere dair olan ferman-ı Hümayun'u okuyun,» diyerek, yanında durmakta olan bükülü bir kâğıdı uzattı.

Bu ferman, Bahri Bey'in bir zarf içinde, kendisine teslim etmiş olduğu kâğıttı ki, içinde neler yazılı olduğunu o zamana kadar tabiatıyle bilmiyorduk.

Ferman, Mutasarrıfa hitaben yazılmıştı. Baş tarafında usul üzere basmakalıp birtakım sözler ve deyimler yer alıyordu. Nihayet Mithat ve Tevfik isimleri geçti. «Rodos kalesinde ikâmetleri hususuna irâde-i şahânem sâdır olduğundan, cezire-i mezbureye (adı edilen ada) îzâm kılındıkları» cümlesi fermanın esasını teşkil ediyor ve sonra yine o zamanın resmî yazışma sözleriyle son buluyordu.

Fermanda, Adada ne kadar süre için kalacağımız konusunda hiç bir şey belirtilmemişti. Ne için oraya gönderildiğimiz, suçumuzun ne olduğu konusunda da tek kelime yoktu.

Ferman okunacağı zaman herkes ayağa kalkmıştı. Ahmet Mithat da onlara uyarak ayağa kalkıyordu ki, ben ceketinin eteğinden çekip kendisini tekrar oturttum. Çünkü, cezalandırılmama ilişkin bir Padişah buyruğu okunurken benim ona saygı göstermeye doğrusu ne mecburiyetim ne de niyetim vardı. Buna kimse tarafından zorlanamazdım da. Maksadım fermana hakaret etmek değil, saygı duymaya mecbur bulunmadığımı belirtmekti.

Nihayet, o sıkıntılı ferman okunması töreni bitti. Ondan sonra da bizi kalenin binbaşısına teslim ettiler. Çünkü kale içindeki her türlü meseleden o sorumluydu. Sürgünlerin âmiri mutasarrıf değil, oydu. Oturacağımız yeri bile onun bulması gerekiyordu. Her zaman kendisinin gözetimi altında bulunacağımız için barınaklarımızın da onun kolayca gözden geçirebileceği bir yerde bulunması zorunluluğu vardı.

Yaşlı mutasarrıfa veda ettik. Gemi ertesi gün Rodos'tan ayrılacağı için Bahri Bey'le son bir defa daha görüşebilecektik.

Binbaşı Ata Efendi'nin yanında kaleye doğru yürümeye başladık. Sürgünlüğümüz artık fiilen başlamıştı.

Hükûmet konağından, kalenin «Koltuk Kapı» denilen dış kapısına kadar aşağı yukarı beş altı yüz adımlık bir mesafe almıştık. O kapıdan girdikten sonra asıl iç kapıya vardık ki burası küçücük bir meydan halindeydi. Tam o kapının karşısında büyükçe bir başka kapı daha gördük. Orası da kışlanın girişi imiş.

Kışla, Rodos şövalyeleri zamanından kalma, Gotik mimarlık üslûbunda, kenarları birbiriyle kesişmiş kemerlerden meydana gel-

me çok sağlam görünüşlü bir yapıydı. Üzeri, daha basit kemerlerden ibaret olan girişin biraz ilerisindeki açık avluya yöneldik.

Avlunun her iki tarafında da ayrı ayrı birer merdiven vardı. Bu merdivenlerden çepeçevre meydanı kapsayan bir koridora çıkılıyordu. Yukarı tırmandığımız zaman kendimizi koğuşlardan çıkmış ve «Rahat» durumu almış topçu erlerinin karşısında bulduk.

Ahmet Mithat Efendi ve ben —ikimizin arasında binbaşı bulunduğu halde— o koridoru başından sonuna kadar yürüdük. Böylelikle kendimizi o askerlere tanıttık. Meğer, bu özel bir kuralmış. Kapılarda nöbetçiler bulunduğu için, sürgünleri yakından ve iyice tanımaları ve dışarı çıkmak için herhangi bir teşebbüste bulundukları takdirde onları çıkmaktan menetmeleri gerekliymiş. Bizi böyle yakından askerlere göstermelerinin sebebi de buymuş.

Bu ilkel davranış bana pek garip göründü, ağırıma da gitti. Fakat, sadece bizim için değil, öncelerden beri süregelen bir gelenek olduğunu anlayınca, çaresiz, hoşgörürlükle karşıladım.

Bu teşhir işlemi bittikten sonra kale muhafızı binbaşının odasına girdik. Birer kahve içtik. Binbaşı, orada adının Ata olduğunu bir kere daha tekrarladı. Mühendis mektebinden —fakat bir kapısından girip ötekinden çıkmak suretiyle— mezun olduğunu anlattı. Rahmetli Fethi Paşa'nın son yıllarında onun yaverliğini de etmiş olduğunu söyledi. Bu arada, bazı samimî yakınmalarda da bulundu. Sınıf arkadaşlarından çoğu albay, hatta tuğgeneral imişler; ama kendinin arkası bulunmadığı için işte böyle binbaşılıkta kalmış imiş. Üç seneden bu yana da Rodos kalesine atılmış durumdaymış. Hasılı, kendi de bizden pek farklı olmayan bir çeşit sürgünmüş.

Binbaşı Ata Efendi'ye Mühendis Mektebinden mezun bir adam demek doğrusu pek de kolay değildi. Neredeyse adını bile okumaktan âciz bir adamdı. Hele, kendini albaylarla, tuğgenerallerle bir göstermek istemesi insana garip geliyordu. Bu adamcağız kıdemli olmayı, değerli ve lâyık olmakla bir ayarda tutuyor, bundan dolayı hakkının yenmiş olduğuna inanıyordu. Ne olursa olsun, şu dünyadaki tatmin olmamış milyonlarca insandan biri de oydu.

Biz böyle konuşup sohbet ederken taburağası Mustafa Ağa içeri girdi. Bize, şimdilik uygun bir ev bulduğunu, çoluk çocuğumuzu

yanımıza getirtinceye kadar orada oldukça rahat edeceğimizi bildirdi. İstersek gidip gezip görebileceğimizi de ekledi.

Binbaşı Ata Efendi, taburağasına:

— «Bulduğun ev hangisi?» diye sordu.

— «Bektaşi Hüseyin Efendi'nin evi, efendim.»

— «Evet, o ev şimdilik beyler için zannederim ki hiç de fena sayılmaz. Gidip bir görünüz.»

Bunun üzerine, Ahmet Mithat, ben ve taburağası, evi görmek üzere, oradan ayrıldık.

Kışla kapısından çıkıp sola sapılınca uzun bir sokağa giriliyordu. Buna o zamanlar «Şövalye Caddesi» veya «Uzun Yol» deniliyordu.

Sokağın sağ tarafı baştan sonuna kadar ve sol tarafı ise, yarısı kışla olmak üzere, kısmen şövalyeler zamanından kalma evlerle doluydu. Bütün bu evler ve kışla baştan başa taştan yapılmaydı. Binaların sokağa bakan yönleri; yılların, hatta yüzyılların yaptıkları geniş tahribata rağmen ilk inşa edildikleri zamanki özelliği genellikle taşıyordu. Gotik üslûbuna özgü nakışlar ve oymalar hâlâ kendilerini koruyordu. Her evin ön tarafında, onun sahibi bulunan şövalye hangi tarikata mensupsa, o tarikatın alâmeti ve bir de şövalyenin haiz bulunduğu asalet rütbesinin arması kazılıydı. Çünkü, hemen bütün şövalyeler ya zaten soylu bir aileden gelmekteydiler ya da kendilerine sonradan soyluluk yöneltilmiş kimselerdi. Bunlar, hıristiyanlık uğrunda savaştıkları için çok şerefli sayılan bir sınıf teşkil ediyordu ve Haçlılar Ordusunun —tekrar Avrupa'ya dönmeyip— bu adada yerleşmiş artıklarıydı.

Bu sokak da, Rodos'un bütün öteki sokakları yibi, ufak çakıl taşlarıyle döşenmişti. Bu, sadece bir döşemeden de ibaret değildi; aynı zamanda, çeşitli şekiller gösteren nakışlarla süslüydü. Bir taraftan ötekine, her yirmi otuz adımda bir, birer kemer atılıydı. Bu kemerlerin bir kısmı yıkılmış, harap olmuştu ama, çoğu sokaklarda oldukça sağlam bir şekilde hâlâ göze çarpıyordu. Rodos, sık sık depremlere hedef olan volkanik bir bölgede bulunduğu için bu kemerler binaları birbirine bağlıyor, büyük âfetlerde yıkıntıyı belirli oranda önlüyordu.

Aslında, hemen hepsi birbirine bitişik olarak yapılmış olan bu evler, ada bizim elimize geçtikten sonra, cumba çıkmak ya da o latif ve zarif oymalarla çerçevelenmiş pencere sögelerini yontarak

biçiminden çıkarmak gibi uğratıldığı tahribata şimdi ben büyük bir üzüttüyle bakmakta idim. Çünkü, bizim ulusumuz daha obalarda, kıl çadırlar altında ilkel bir hayat sürdürürken, bu ada —bugün bile mimarlığın en seçkin ve soylu bir tarzı olan gotik süsleme sanatlarıyle ihtişamını ispat etmiş durumdaydı.

Gerçi burada hıristiyanlık taassubunun en sönmez ateşiyle dolu bir haçlılar grubu yaşıyordu. Meslekleri gereği olarak maddî mânevî bütün benliklerini Hazreti İsa'ya adamış şövalyelerden ibaretti bunlar. Fakat, şurası muhakkak ki bunlar çoğunlukla kont, dük, baron gibi yüksek tabakadan kimselerin çocukları idiler ve kendileri de isteseler aynı unvanları taşıyabileceklerken bütün bu nimetleri ve imkânları terketmişler, mertlik ve bahadırlık mesleği şövalyeliğe geçmişler, bunun zorunlu kıldığı bütün mahrumiyetleri de severek isteyerek kabullenmişlerdi.

Gerçi ortaçağ, yiğitlik ve bahadırlık adı altında birtakım vahşi tutum ve davranışları da ihtiva etmekteydi. Lâkin, Avrupa'da o çağlarda bile, Asya çöllerinde başı boş dolaşmaya mahkûm bulunan ecdadımız için tamamıyle meçhul bir uygarlık bulunmaktaydı. O uygarlık ne kadar kusurlu ve noksan, ne kadar ayıplarla bulaşık bulunursa bulunsun yine de bir uygarlıktı. Ve yine göçebelikle hiç bir şekilde oranlanmayacak ölçüde üstünlüğe sahipti.

Dolayısıyle, şövalyelerin kurmuş oldukları bu şehir, bizim tarafımızdan fethedildiği sıralarda hiç bir şekilde harap olmamışken, daha sonra, buralarda oturan kimselerin çoğunun cahillikleri ve değer bilmemeleri yüzünden bugünkü bu kötü duruma düşmüştü.

Buna ise, bugün ayakta duran evlerin hepsi taşlaşmış birer belge olduğu gibi, adanın fethinden sonra cami haline getirilmiş olan Sen Jan Kilisesi —bodrumlarının barut deposu haline getirilmiş olmasından dolayı— bundan kırk elli yıl kadar önce minaresine düşen bir yıldırım yüzünden havaya uçmuştu (1).

Bir kere düşünelim: Her şeyden önce, yıldırım düşeceği akla gelmese bile, içinde beş vakit namaz kılınan bir caminin en küçük

(1) *Bu cami ile birlikte çevredeki otuzdan fazla ev de havaya uçmuş, çoğu kadın olmak üzere yüze yakın insan ölmüştür (Eserin yazarının notu).*

bir ihmal sonunda tehlikesi muhakkak olan barut gibi patlayıcı bir maddeye mahzen yapılması doğru olmaz.

Sonra, Rodos gibi —görenlerin mâlumu olduğu üzere— yıldırımları bol ve sık bir adada barut mahzeni yapılacak yere mutlaka bir paratoner takılması gerekir. Burada ise yıldırımı çekecek yüksek bir minare bulunduğu halde kimse ne bir paratoner takmayı düşünmüş, ne de o barutu caminin altından kaldırıp kaledeki barut mahzenlerine taşıttırmıştır.

İşte, bu da ispat eder ki bizler henüz günümüz uygarlığının gereklerini tanımış ve bunları uygulamış değiliz. Çünkü, değil bundan otuz kırk yıl öncesi, bugün bile bu gibi hallere birçok yerlerde rastlanılmaktadır.

Gerçi, bu sözlerimin birçoklarını hiddetlendireceğini, öfkelendireceğini biliyorum. Fakat, gerçek budur; gerçekleri ortaya koymaya karşı kızmaktansa uygarlık şartlarına uymak lâzımdır.

* * *

Gezip göreceğimiz evin bulunduğu sokağa sapmadan önce, sağ tarafta büyük ve yüksek bir kapı gözümüze çarptı. Kapının önünde bir zaptiye eri nöbet bekliyordu.

Geçerken içerisine baktık. İçeride demirden kafes gibi örülmüş ikinci bir kapı daha görülüyordu. Buranın hapisane olduğu kanaatine vardık. Yanımızdaki taburağasından, buranın ne olduğunu sorduğumuz zaman beklediğimiz cevabı verdi:

— «Zindan!.»

Evet, zindan... Bir sürgün için tüyleri ürpertecek müthiş bir kelime. Öyle müthiş bir kelime ki her anlamıyle ortaçağ zulümlerini dile getirmektedir. Hele, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının son döneminde bile kelimenin kullanılması çok korkunç... Uygar uluslar tarafından tamamiyle terkedilmiş, hatta unutulmuş olan bu kelimenin bizde hâlâ kullanılmasından dolayı insan ne kadar hayıflansa yine de azdır.

Beş on adım daha yürüdükten sonra, kiralayacağımız evin kapısına vardık. İçeri girdik. Yukarıda birbiri içinde, yani birinden geçmeyince ötekine girilmez iki odadan ibaret ve dehlizimsi bir de sofası bulunan ufak bir ev. Ama, bizim için yeterli. Bir tarafı kalenin «Eğrikapı» dedikleri batı yönüne bakıyor, öteki tarafı da, biraz önce adı bile bizi ürkütmüş bulunan zindanın ana duvarına bitişik. Ancak, bu bitişiklik doğrudan doğruya evin duvarıyle olmayıp,

ikinci odadan geçilmekte olan üzeri çardaklı bir teras aracılığıyle idi.

Mithat'la birlikte:

— «Fena değil, beğendik, kirası ne kadar?» diye sorduk.

Sahibi Kerpe adasında malmüdürü imiş, kiralanması için burada akrabasından birini görevlendirmiş. Ayda altı mecidiye istiyormuş. Daha aşağı inmiyormuş. Kabul ettik ve eşyamızın getirtilmesini rica ettik.

Bize her şeyden önce, sofra görevi görecek bir masa ve oturmak için de iki sandalye ve iki de karyola lâzımdı. Bunların tedarikinin mümkün olup olmadığını, yine taburağasından sorduk.

— «Karyola yoktur, pek bulacağınızı sanmam. Masayı da ısmarlayıp yaptırmalı, sandalye buluruz,» cevabını verdi.

Masamız yapılıncaya kadar kendi bize yuvarlak bir masa gönderecekti. Kale binbaşısı da sandalyeleri sağlayacağını vaadetti. Bu arada, taburağasından, bir adam buluncaya kadar hizmetimize bakması için bir zaptiye eri göndermesini rica ettik. Yanındaki hizmet erini bize terketti. Sonra, kale kumandam ile çıkıp gittiler.

Şimdi, Ahmet Mithat ile ben boş evin içinde yapayalnız ve ıssız kalmıştık. Oturacak hiç bir şey yoktu. Sadece dehlizin bir tarafında tahtadan eski püskü yerli bir kerevet bulunuyordu. Onun üzerine, oturduk. İkimiz de birbirimize bakıp gülüşüyorduk. Sefalet o dakikadan itibaren başlamıştı.

Birer sigara tellendirmek istedik, kibritimiz bile yoktu. Aşağıda kalmış olan zaptiye eri, kapının hemen dışındaki antika bir sütun başlığının üstüne oturmuş sigarasını içiyordu. Pencereden seslenip:

— «Arkadaş, biraz buraya gel de şu sigaralarımızı yakalım,» dedik. Adamcağız yukarı çıktı. Bize ateşli sigarası yerine cebinden çıkardığı kav kutusunu uzattı. Bu hareketi, terbiyeli biri olduğunu gösteriyordu. Adını sorduk. Hafız'mış. Okuması yazması da varmış. Bir adam bulununcaya kadar yanımızda kalması için taburağası ile konuştuğumuzu bildirdik. «Peki,» dedi.

Her şeyden önce çarşıdan yemek temin edip edemiyeceğimizi öğrenmek istiyorduk. Mümkünmüş, dışarıdan yiyecek öteberi alınabilirmiş. Hafız Efendi ile böylece sohbet ederken Binbaşının evinden —hem iki de değil— yarım düzine sandalye getiren iki erin geldiğini gördük. Biraz sonra taburağasının da gönderdikleri

geldi. Bunlar bir masa, lâmba, şamdan gibi gerçekten işe yarar şeylerdi. Evimiz şenlenmeye başlamıştı.

Hafız'a para verip bir su testisi, iki sürahi, dört bardak, bir deste mum, birkaç kutu kibrit, abdeshane için ibrik ve nalın çeşidinden gerekli eşya almasını tembih ettik.

HÜSEYİN CEMAL, BAĞDATLI SÜLEYMAN BEY, ABDULLAH EFENDİ

Eşyamızdan bir kısmını odalarımıza taşımakla meşgul olduğumuz sırada merdivenden yukarı bıyıklı, çehresinde derin bir üzüntü sezilen bir adamın çıkmakta olduğunu gördük. Şam kumaşından entarisinin üzerine dizlerine kadar uzanan bir ceket giyili bulunan bu adamın kıyafeti, daha konuşmasını duymadan, Beyrut ya da Şam halkından olduğunu bize anlatıyordu.

— «Buy'runuz!.» dedik. Sandalyenin birine oturttuk, biz de karşısına oturduk.

Misafirimiz sandalyesine yerleşir yerleşmez:

— «Aslen Beyrut'luyum, adım Hüseyin Cemal'dir,» diye kendini tanıttı, «Burada ticaretle meşgulüm. Sizin İstanbul'dan pek birdenbire çıkarılmış olduğunuzu, hatta ailelerinizle bile görüşmenize meydan verilmediğini, vapura bindirildiğiniz gibi yola vurulduğunuzu şimdi haber aldım. Burada, tabiî, kimseyi tanımazsınız. Kim bilir, belki yanınızda yeterince harçlığınız da yoktur. Bütün ihtiyaçlarınız için mağazam ve kesem emrinize hazırdır. Kabul ederseniz şunu burada tedarik etmeye mecbur olduğunuz eşyaya sarfedilmek üzere takdim ediyorum.»

Sonra ceketinin sağ cebinden bir mendil çıkardı, masanın üstüne koydu. İçinde on beş yirmi kadar altın, gümüş mecidiye ve daha başka irili ufaklı gümüş ve bakır paralar vardı.

Ahmet Mithat bana, ben Ahmet Mithat'a bir an şaşkın şaşkın bakıştık. Tarifsiz ölçüde duygulanmıştık. Hemen ikimiz de aynı anda ve aynı sözlerle kendisine karşılık verdik:

— «Gösterdiğiniz bu garibler dostluğuna nasıl teşekkür edeceğimizi bilemiyoruz. Size, bütün kalbimizle, şükranlarımızı sunmak isteriz. Fakat, emin olunuz ki şimdiki halde ikimizin de bir miktar parası vardır ve bu para bizi şöyle böyle altı yedi ay geçindirir. Şurasını da bildirelim ki bizi, sizin duyduğunuz gibi, yakalar yakalamaz vapura bindirmediler. Üç gün önce tutuklayıp zaptiye

nezaretinde misafir ettiler. Dördüncü günü yola çıkarılacağımızı da daha önceden gerek bize, gerek evlerimize haber verdiler. Böylece, evlerimizden bazı eşyamızla birlikte yolculuk için gerekli para da gönderilmiş oldu. Sizden isteyeceğimiz şeyler yine de olacaktır; yağ, pirinç, gazyağı gibi ev için gerekli şeyleri temin etmekte bize yardımcı olursanız müteşekkir kalacağız. Yine de mademki böyle yakınlık gösterdiniz, ne zaman başımız sıkışacak olsa size geleceğiz.»

Ve mendilini toplayıp kendisine saygı ile teslim ettik.

Bu Hüseyin Cemal Efendi ile konuşmamızı daha bitirmiş bitirmemiştik ki aşağıdan yabani bir ses geldi:

— «Beyefendiler yukarıdalar mı?..»

Bu gür bir sesti ve bizi zaptiye erinden soruyordu. Hüseyin Cemal Efendi sesin sahibini tanımış olmalı ki, eğilip:

— «Yukarıya buy'runuz, beyefendi,» diye çağırdı. Sonra bize dönüp bilgi verdi: «Bu zat eski Basra mutasarrıfı Süleyman Bey'dir. Kendi de sürgündür ve bir buçuk yıla yakındır buradadır (1).

Meğer, onun bizim Ahmet Mithat'la tanışıkları varmış. Bunu duyar duymaz, Ahmet Mithat, merdiven başına koştu, misafiri karşıladı, ellerine sarılarak büyük bir saygı ile öptü. Her halinden olgunluk akan bu saygıdeğer adam, Ahmet Mithat'ın boynuna sarılarak ağlamaya başlamıştı. Bu durum hepimizi etkiledi, gözlerimiz doldu.

Bununla birlikte, kısa zamanda kendini toplayan Süleyman Bey bu sefer yarattığı üzüntülü havayı dağıtmak için çaba göstermeye başladı. İşi şakaya, lâtifeye boğarak gönüllerimizdeki elemi yıkamaya çalıştı. Şimdi, biraz önceki Süleyman Bey'le arasında âdeta büyük bir fark vardı. O kadar ki bu fark çehresine bile vurmuştu. Biraz önceki çizgileri gerilmiş yüzde şimdi aydınlık

(1) *Bu Süleyman Bey, harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa hazretlerinin yüce ve soylu babasıdır. Mahmut Şevket Paşa o tarihte, yani 1873 yılında, on üç yaşlarında bir delikanlı olarak Rodos rüştiyesinde okumaktaydı. Hatta aynı yılın haziranında okuldan mezun olmuş, İdadiye'ye girmek üzere İstanbul'a gitmişti (Eserin yazarının notu). Mahmut Şevket Paşa, bu tefrikanın yazıldığından kısa bir süre sonra sadrazam olacak ve yine kısa bir süre sonra da —bir suikast sonucu— vefat edecektir. Ş. K.*

tebessümler uçuşuyordu. Artık gülüyor, söylüyor, ikide birde sevinçli kahkahalar atıyor, Mithat Paşa hakkında sorular soruyordu.

Sohbetimizin böyle alabildiğine koyulaşıp tatlılaştığı bir sıradaydı ki, merdivenden yeni bir ayak sesi işitildi. Önce sarıklı bir baş göründü. Sonra sarığın sahibi ortaya çıktı. Bu, esmer, kara ve gür sakallı, yaklaşık olarak kırk yaşlarında bir adamdı. Yüzü, tavrı mert ve cesur bir kimse olduğu izlenimini veriyordu. İlk gelen Hüseyin Cemal Efendi ona da:

— «Buy'runuz, Abdulah Efendi,» diyerek yer gösterdi. Bu sırada tanıtma işini de Süleyman Bey yaptı:

— «Efendim, Abdullah Efendi'yi takdim ederim. Kendi Rodos adasının âdeta havası ve suyudur. Elle tutulup gözle görülür çeşitten bir fazilet örneğidir. İlim ve irfan konusunda, sanırım, kendisinin İstanbul'da bile eşine az rastlanır. Sanki, bütün ahlâk ve faziletlerini devletin hani şu ilk kuruluşu yıllarındaki değerli sadrazamlarından veraset yoluyle almıştır; hasılı kâmil bir adamdır,» dedi.

Yeni gelen adam, kendi için söylenen bu sözleri dinlerken âdeta utanan bir tavır takınıyordu.

Gerçekten de, biri bizim gibi sürgün bulunan, bu üç insan o anda sanki kırk yıllık dostumuzmuş gibi bize yakınlık gösteriyorlardı. Üçünü de son derece cana yakın, uysal ve sevimli bulduk. Bu tanışma o günden sonra her üçü ile de ömürlerinin sonuna kadar, gittikçe artan bir samimiyetle devam etti. Her üçünü de burada saygı ve rahmetle anmak isterim.

O gün, akşama kadar, o üç değerli yeni dostla güzel bir vakit geçirdik. Akşam veda edip gittiler. Biraz sonra, Mutasarrıf Paşa'nın evinden özel tablalar içinde yemekler gönderildi. Onları Mithat'la birer birer soframıza dizdik. Karşı karşıya geçip büyük bir iştahla karnımızı doyurduk. Yaşlı Maşuk Paşa, öğle vakti olduğu gibi, akşam da bize ikramda bulunmayı unutmamıştı.

Henüz mangalımız ve kömürümüz yoktu. Fakat eşim, benim için hazırladığı eşya arasına bir kamineto (1) ile birkaç fincan ve bir teneke kutu kahve koymayı unutmamış olduğundan, onları çıkarıp ortaya koyunca Mithat bu hâle hem şaşırmış, hem de pek memnun olmuştu.

---

(1) Bir çeşit ispirto ocağı.

Geminin iki gün önceki salıntısı yüzünden uğradığımız sersemlik ve yorgunluğu daha bütünü ile üzerimizden atamamıştık. Son, on iki saattir de yeni bir çevrenin ve yeni insanların ortasında bulunmanın heyecanı içindeydik. Onun için, bu ilk gurbet gecemizde öyle karşı karşıya oturup da sohbet edecek halimiz yoktu. Zaptiye eri Hafız'ın yere serdiği yataklarımıza uzandık, biraz sonra da uyumuşuz. Güneşin doğup yükselmesine kadar deliksiz bir uyku çekmişiz.

Uyandığımız zaman, üzerinde: «Mithat'la Tevfik'e» kelimeleri yazılı bir tezkereyi yuvarlak masamızın üstüne bırakılmış gördük. Tezkerede şunlar yazılıydı:

«Bilmem, Rodos'un gurubuna dikkat ettiniz mi? Brayton'dan beri (1) güneşin denizden gurup edişini böyle seyredememiştim. Bu gurup azametiyle, heybetliliğiyle, maddî mânevî yapısındaki büyüklüğüyle güneşe gerçekten başka bir güzellik veriyor. Âdeta Gelibolu'nunkini andırıyor. Ama, daha hüzünlü bir andırış. Eğer, erken uyanmaya muvaffak olursam gün doğuşunu da seyreder, size bildiririm; uyanamazsam sonra siz bana yazarsınız. Bâki sağlığınızın devamını dua ederim. Nuri ile Hakkı selâm ediyorlar.

Kardeşiniz: Kemal»

Koca şair!. Şu sürgün günlerinde, o haliyle bile gün doğuşu, gün batışı ile ilgileniyor ve bunlardan zevk duyuyor. Bununla da yetinmeyip bize de haber vermekten kendini alamıyor.

Ahmet Mithat tezkereyi okuyunca duygulandı:

— «İnsan Namık Kemal'in yaratılışındaki yüceliğin derecesini takdir şöyle dursun, tahayyül bile edemez. Bu bize, bulunduğumuz halden dolayı üzüntü ve esef duymamamız gerektiğini ne güzel bir şekilde hatırlatıyor,» demekten kendini alamadı.

Biraz sonra, Bahri Bey geldi. İki saat sonra vapurun hareket edeceğini bildirdi. Kendisine:

— «Kemâl güneşin doğuşunu seyredebilmiş mi?» diye sordum.

— «Hayır,» dedi. «Uyuyakalmış olduğu için canı pek sıkılıyordu. Çünkü, gece çok geç vakte kadar çene çalmıştık. Nuriyi de

(1) İngiltere'nin güney kıyılarında, Manş Denizinin bir limanıdır ki nüfusu 180 bin kadardır. Yaz mevsiminde deniz hamamları ve büyük akvaryum ile ünlü bir şehirdir (Eserin yazarının notu).

uyutmadık. İnsan beş on kayık boyu ötede bulunan arkadaşlarını görmeye imkân bulamayınca cidden çok üzülüyor. Ah, inat etmeyip de bize uysaydı ve Marsilya'ya doğru rota kırsaydık şimdi siz burada, onlar orada değil, hepimiz bir arada bulunur ve keyfimize bakardık.»

— «Hakkınız var, pek iyi olurdu ama, buna engel olan mesele de küçümsenecek gibi değildi. Parasız nasıl yaşayabilirdik?»

Bahri Bey, dönmek üzere veda ederken ben de Namık Kemal'e şu mektubu yazdım:

«Birader,

Sabahleyin gözlerimizi açınca masanın üzerine bırakılmış pusuladaki yazıdan, senin tarafından gönderildiğini anlayınca, büyük bir istekle kâğıda sarıldım. Şimdiki halde bizim pek öyle güneşin doğuşunu batışını görecek halimiz yok sanıyorum. Biz bu doğuşu ve batışı ancak havanın kararmasından ve ortalığın ağarmasından sezecek durumdayız. Evimizin çevresi koca koca duvarlarla kaplı. Bilmiyorum, bu evi mahsus mu seçtiler, yoksa alelacele, bir barınağımız olsun diye tesadüfen mi buldular? İkinci ihtimale inanmayı daha iyi bulurum. Eğer, ileride deniz gören yüksekçe bir yerde bir ev bulursak orada gün doğuşunu ve gün batışını senin adına uzun uzun seyreder ve sana yazarım.

Gece yarısına kadar çene çalarak Nuri'yi uykusuz bıraktığınızı Bahri Bey anlattı. Keşke ben de sizlerle birlikte olsaydım da sabaha kadar uykusuz kalsaydım. İnsana belâ içinde ikinci bir belâ olan «dostlardan ayrı olmak» büsbütün güç geliyor. İnsan, rahat bir halde iken, şairin:

Mâ ez tü cüdâîm be sûret ne be mânâ
Çün fâsıla-i beyt büved fâsıla-i mâ (1)

beytini zarif bir teselli olmak bakımından hoş buluyorsa da bu sözün kendi üzerinde bir gerçek haline geldiğini görünce o teselliye pek de katılamıyor. Çünkü, şu anda aramızdaki fasılayı teşkil eden şey, evler değil, bir iki hisar ile bir de denizdir. O deniz ise yarım

---

(1) «Gerçi biz senden ayrıyız ama, bu ayrılık dış görünüşte ve dış yapıdadır; yoksa içte ve yürekte hiç de senden ayrı değiliz. Çünkü, bizi ayıran şey sadece evlerin arasındaki mesafeden ibarettir, fazlası değil,» anlamına.

saat kadar sonra bir engin kadar genişleyecek ve kimbilir bu hal ne kadar devam edecektir.

Bununla birlikte, Mithat ve ben bu gece aralıksız, hatta rüya bile görmeden, tam dokuz saat uyumuşuz. Senin, Nuri ile Hakkı'nın gözlerinizden öper, hepinizi Allah'a emanet ederim kardeşim.

Perşembe 5 Nisan 1873

Kardeşin: Tevfik»

Mektubu katlayıp kendisine teslim ettikten sonra Bahri Bey'e —dönerken tekrar görüşmek vâdiyle— öpüşüp ayrıldık. Şimdi, artık iyiden iyiye herkesten kopmuş ve sürgün hayatımıza gömülmüştük.

O gün, ilk işimiz, bir marangoz çağırarak, iki metre boyunda ve bir metre eninde bir masa ısmarlamak oldu. Biraz sonra, Binbaşı Ata Efendi, ondan sonra da taburağası Mustafa Ağa gelerek rahat edip etmediğimizi sordular. Havadan sudan sohbet konuları açtılar. Taburağası, istersek, aşçılık etmek üzere bize bir zenci kadın bulduğunu söyledi. Tencere, sahan, tabak gibi mutfak eşyasını tedarik edinceye kadar her şeyi kendi evinden göndereceğini, bugün de öğle ve akşam yemeklerini mutasarrıf paşanın hazırlattığını, onun için bugünkü yemek meselesini düşünmemizi bildirdi.

Daha onlar yanımızdan ayrılmadan Mutasarrıf Paşanın konağında hazırlanmış yemekler geldi. Birlikte yememiz için ısrar ettik, fakat mazeret ileri sürerek ayrıldılar.

ZİNDANA GÖNDERİLİYORUZ

O günün akşamüstü, Binbaşı Ata Efendi beti benzi atmış ve üzüntülü bir halde geldi. Elinde bir telgraf vardı. Kendisini sofada karşıladık. Halinden tavrından cidden tedirgin bulunduğu anlaşılıyordu. Biz kendisine soran gözlerle bakarken o açıklamada bulundu:

— «Şu mutasarrıf olacak herifin Allah belâsını versin. Hem sizin başınıza hem de benim başıma iş açtı. İstanbul'dan, Serasker Paşadan aldığım şu telgrafta kışlada oturmanız ve bu suretle muhafaza edilmeniz emrediliyor. Sizi kışlada oturtacak yerimiz yoktur. Yerimiz olsa bile askerler arasında hiç rahat edemiyeceğiniz gibi, sağlık durumunuz da tehlikeye düşebilir. Mutasar-

rıfla görüştüm, hatta uzun uzadıya tartıştık. Nihayet durumu, yine bir telgrafla, seraskerlik makamına bildirdim. Sizin zindanın —fakat zindan dediğime bakıp da karanlık bir yer zannetmeyin— bahçesinde, muhafız subaylara ait dairede kalmanızı uygun bulduk. İki küçük ve bir büyük odasıyle, bir sofası, bir de genişçe kahve ocağı vardır ki isterseniz orayı mutfak halinde de kullanabilirsiniz. Ben sizi hiç bir zaman yalnız bırakmamaya çalışırım. Bölük subaylarından en söz anlayanları yanınıza katarım. Dışarıdan sizlerle görüşmek isteyenler istedikleri zaman gelip görüşebilirler. Erler, zaptiyeler her türlü hizmetlerinizi görürler. Buradaki askerler genellikle Kıbrıs'lıdır. Hepsi şehir uşağı gibi elleri işe yatkın, zekî adamlardır. Ne yapalım kardeşler; bu belânın elbette sonunda bir hayrı da vardır. Hiç kederlenmeyin. Ben bunun niçin böyle uygun görüldüğünü yakında İstanbul'dan öğrenir, size de söylerim. Bana kalırsa bu belâ, Mutasarrıfın akıl kâhyası olan o sarı çıyanın başı altından çıkmaktadır. Bunlar âdeta sizden ürktü...» diye dert yandı (1).

Telgraftaki emir aşağı yukarı şu anlamdaydı; çünkü o zaman bu telgrafın aslını kopyayı akıl edememiştik: **«Rodos'a gönderilmiş olan Ahmet Mithat Efendi ile Tevfik Bey'in kışlanın münasip bir yerinde korunmaları ve herhangi bir şekilde kaçma ihtimallerini önlemek için iyi korunmalarına dikkat edilmesi gereklidir. İmza: Serasker Hüseyin Avni.»**

Ben telgrafı okuduktan sonra Ata Bey'e: «Mutasarrıfa ayrıca bir emir var mı?» diye sordum.

Kale kumandanı:

— «Evet, var, hem de cevap şeklinde bir emir olduğuna göre bu iş mutlaka o tarafın hatırlatması yüzünden meydana gelmiştir,» cevabını verdi.

Bu konu üzerine, o zamana kadar Mutasarrıftan hiç bir haber ve adam gelmemişti. Demek ki mübarek bir adam olarak tanıdığımız ve Albay Bahri Bey'in «Baba» diye nitelediği bu adam bizi başından atmak istemiş, atmaya da muvaffak olmuştu. Böylelikle işi, 'zavallı' Binbaşının başına sarmıştı.

---

(1) Sarı çıyan dediği adam, bize fermanı okuyan tahrirat kâtibi Abdi idi. Gerçekten de bu adamın «yere bakan yürek yakan» türünden bir mel'un olduğunu sonradan öğrenmiştik (Yazarın notu).

Artık, konuşma sırası bize gelmişti. Dedik ki:

— «Teşekkür ederiz ki sizin gibi vicdan sahibi bir kimsenin muhafazası altına verilmiş bulunuyoruz. Mülkiye memurları bizi ellerinde istifade edilecek birer araç gibi kullanabilirlerdi. Hemen hepsi alçak, sadece kendi çıkarlarını gözeten adamlardır. Askerler ise daima mertçe hareket ettiklerinden, biz kendimizi onların elinde görmekten ancak bahtiyarlık duyarız. Varsınlar bu adamlar ettikleriyle kalsınlar. Siz aslâ üzülmeyiniz. Buy'runuz gidelim. Bizim için ha burası olmuş, ha orası; nasıl olsa sürgündeyiz. Bulunduğumuz çevrenin biraz daha geniş ya da biraz daha dar olması bizim için hiç de önemli değildir.»

Bu konuşmamız Ata Efendi'yi memnun etmişti. Biraz rahatlamış olarak konuştu:

— «Buraya gelirken zindana uğradım, askere gerekli emirleri verdim. Şimdi kalacağınız yeri temizliyorlar. Sizlerin oturabileceğiniz bir hâle getirdikleri vakit bana haber verecekler. O zaman gider; lâzım gelen yerleri de hükûmete tamir ettiririz.»

Beklemeye başladık. Bir saat kadar sonra emir eri gelerek, dairenin hazır olduğunu söyledi. Bu bekleme süresi içinde biz, dağıtmış olduğumuz eşyamızı toplamıştık. Ata Efendi'nin verdiği emir üzerine eserden birkaçı onları yüklendiler, kaldırıp götürdüler.

Bundan sonra, biz de sadece bir gün ve bir gece kaldığımız kiralık evimizi terkettik. Binbaşının yol göstericiliğiyle yeni mekânımızın yolunu tuttuk.

Bir gün önce «Zindan» olduğunu öğrendiğimiz kapıdan içeri girince, yaklaşık olarak dört metre uzunluk ve üç metre genişliğindeki bir subay odası karşımıza çıktı. Kapının sağ tarafından taş bir merdivenden asker koğuşlarına çıkılıyordu. Sol taraftaki bir başka kapıdan da bir avluya girilmekteydi. Dört, beş basamak bir merdivenle bir set üzerine ve birkaç adım ileride iki üç basamakla bir başka sete çıkılınca sağ tarafta bir bina bulunuyordu ki altı buğday ambarı, üstü de bize ayrılan yerdi. Yani, bu binanın üst katı bize mahsustu. Dışarıdan on ayak bir merdivenle bir buçuk metre karelik bir sahanlığa çıkılıyor, oradan da binaya giriliyordu.

Bina aşağı yukarı ortada ve açıklık bir yerde sayılırdı. Dört tarafı da açıktı. Doğu ve güney yönleri, birkaç setle yükselen bah-

çemsi bir boşluğa, kuzey ve batı yönü de asıl zindan denilen ve prangalı hükümlülerin bulunduğu mahpushaneye bakıyordu.

Bizim odalarımız güney tarafındaydı. Gittikçe yükselen setlere bakıyordu. Ata Efendi'den, o setlere kadar gidip oralara çıkıp çıkamayacağımızı sorduk.

— «Ne zaman canınız isterse gider, çıkar, arzu ettiğiniz kadar kalır, dolaşırsınız. Zaten, kalenin en yüksek yeri burasıdır. Buy'run birlikte çıkalım da bir bakın,» diyerek zavallı adam önümüze düştü.

İki merdivenle çıkılan iki setten sonra en üst kata vasıl olduk. O merdivenlerin sonunda tüfekli bir nöbetçi er bulunuyordu. Binbaşının geldiğini görünce ona selâm vaziyeti aldı. Biz de sağa doğru bükülerek yirmi adım kadar yürüdükten sonra, yaklaşık olarak yüz elli metre uzunluğunda ve seksen metre genişliğinde bir terasa girdik. Etraf çepeçevre mazgallarla çevrilmişti. Öyle bir manzarayı kapsıyordu ki, bizim on on beş dakika önce terkettiğimiz ev bunun yanında gerçekten çok kasvetli bir zindan burası ise adanın dağlarına ve tepelerine, kalenin varoşlarıyle, iç ve dış mahallelerine, iki limanına, karşıda Anadolu'nun Elmalı ve Bolayır kıyılarına kadar —bir göz ne kadar uzağı görebilirse— öylesine uzayıp gidiyordu.

Terasın altında mahpusların koğuşları ve teneffüsleri sırasında gezindikleri gayet geniş ve ferah bir avlu bulunuyordu. Buranın sonundaki sette de, yukarıdaki gibi, tüfekli bir nöbetçi bekliyordu.

Mithat da, ben de bu manzaraya hayran kaldık. Hava öylesine güzel, öylesine berraktı ki, akşam karanlıkları çökmeye başladığı halde, deniz ve gök pırıl pırıldı ve ufkun ötesinde en uzakta birbirleriyle birleşiyorlar, deniz nerde bitiyor, gök nerede başlıyor, aslâ farkedilmiyordu.

Ata Efendi'ye dedik ki:

— «Samimi olarak söylüyoruz. Bundan güzel, bundan ferahlık verici bir manzara düşünülemez. Hele ki bizler için pek gerekli olan saf ve temiz havayı teneffüs etmek için hergün buraya çıkmalıyız. Sonra, muhtaç bulunduğumuz idmanı da burada enine boyuna yürüyerek ve hareket ederek sağlamış oluruz.

«Akşamları şuraya kurulur, keyfimize bakarız. Özellikle buradan gün batışını seyretmenin tadına doyum olmaz kanaatinde-

yiz. Onun için, hemen belirtelim ki buraya getirildiğimiz için katiyen üzgün değiliz; siz de müsterih olunuz.»

Terasta biraz daha dolaştık. Sonra, mekânımıza döndük. Kalacağımız odaya girerken Ata Efendi'ye, arzu ederse gece oturmaya gelmesini rica ettik. O sırada bir zaptiye yine Mutasarrıfın evinde hazırlanmış akşam yemeğimizi içeriye getiriyordu. Bu sefer artık o yemeği yiyecek halimiz yoktu. Herifi kapıda durdurdum:

— «Baksana, hemşerim,» dedim, «Sen o yemeği yine al da getirdiğin yere götür. Bize lüzumu yok...»

Böyle konularda Ahmet Mithat aslâ benim söylediklerime karşı çıkmaz ve ne maksatla hareket ettiğimi de anlardı. Zaptiye eri, biraz tereddüt etti. Bunun üzerine, şöyle konuştum:

— «Sana bu yemeği getirmeleri için konaktan emir verdiler, değil mi?.»

— «Evet, efendim.»

— «Tamam; işte şimdi burada da ben emrediyorum. Onu aldığın yere götür. "Beyler yemek istemiyorlar, kendi yemeklerini yiyeceklermiş" de. Haydi bakalım.»

Adamcağız ne yapsın? Ters yüzü dönüp gitti.

Bütün bunlar olup biterken Ata Efendi, daha yanımızdan ayrılmamıştı. Gülümseyerek bu tutumumu beğendiğini anlatmak istedi.

Yukarı çıktığımız zaman, Ahmet Mithat'a: «İkiyüzlü adamdır o,» dedim. «Bir taraftan bize ikramda bulunuyor, bir taraftan da İstanbul'a yazıp bizim muhafaza altında bulundurulmamızı istiyor. Rica ederim Mithat, herif buraya gelecek olursa kendisine hiç bir şey söylemeyelim, konuşmayalım da. Bu gibi adamlara karşı boyun eğmek kadar ahmaklık olmaz.»

— «Pekâlâ, Tevfik, istediğin gibi yaparız. Bunun zindandan da ötesi yok ya!..»

Biz böyle konuşup dertleşeduralım; biraz sonra, Binbaşı Ata Efendi'nin evinden mükellef bir yemek tepsisi geldi. Yemekleri getiren görevli, Binbaşının da bizimle birlikte yemek yemeğe geleceğini bildirmişti. Kendisini bekledik. Hemen ardından çıkageldi. Gerçekten de bu o gece bize vicdan sahibi bir kimse olduğunu bütün tutum ve davranışlarıyla gösterdi. Birlikte büyük bir iştahla ve koyu sohbetler ederek yemeğimizi yedik.

Teğmen Hacı Ömer

Nöbetçi subaylar, bölükleriyle birlikte, her ay değişirler. Yani, dört bölükten ibaret bulunan topçu taburunun dört bölüğünden her biri sırayla zindana veya başka mevkilere gönderilirler. Bu nöbetleşme işi asker için hem sağlık, hem de disiplin yönünden zorunlu ve faydalıdır. Böylece, askerler, askerliğin zahmetli ve zahmetsiz, önemli ve önemsiz, her yönünü görmüş, alışmış bulunurlar. Bu, bir kısmını tembel ve işsiz kalmaktan da kurtarmış olur. İşte, bu gerekçe yüzünden belli talim sürelerini kalelerde tamamlayan askerler, birer ay arayla, değişik yerlerde görevlendirilirler.

Zindana girdiğimiz zaman birinci bölük nöbetteydi; onun subayı da Hacı Ömer adında bir üsteğmendi.

Hacı Ömer, aslen Çanakkale'liydi. Görevle buraya gelmiş, Rodoslu bir ailenin kızıyla evlenmişti. «Katırların Hacı Ömer» diye anılıyordu.

Yaratılıştan çok saf bir adamdı. Çevresi de kendi gibi dar olduğu için fikren ve zihnen pek gelişmemişti. Görgüsü de çok sınırlıydı. Biz, Ahmet Mithat'la konuşurken, sohbetimizden hiç bir şey anlamaz, bel bel yüzümüze bakardı. Fakat, temiz kalpli, hileden, iki yüzlülükten uzak bir adamdı.

Onun ne kadar saf olduğunu belirtmek için şu anımı anlatmak isterim:

Zindana ilk girdiğimiz günlerde tavanlarla duvarlardan pek çok tahtakurusu dökülüyordu. Başa çıkamadığımız bu hayvanları telef etmek için tek bir yol bulmuştuk: Geceleri mumu yanar bırakır, sonra yatakta bizi ısıran tahtakurularını o muma atıp öldürürdük.

Bir gün otururken, bu teğmen Ömer, ortada bir tahtakurusu görür, tutup şamdanda dikili olan mumun tepesine bırakır. Ahmet Mithat, hayvanı niçin oraya bıraktığını sorar. Adamcağız: «Siz öyle yapıyorsunuz, ben de sizden gördüğümü yaptım,» cevabını verir.

Mithat, bu safça cevaba o kadar gülmüştü ki, bana bu gülüşünün sebebini pek zorlukla anlatabildi. Mithat güldükçe teğmen Ömer hayran, şaşkın, ona bakıyordu. Nihayet ben: «Canım efendim, yanmayan mumun üzerine tahtakurusunu koymanın ne

faydası olur?» diye sorduğum zaman o saf saf cevap vermişti: «Orasını ne bileyim beyim; hepsi bir kapıya çıkar zannetmiştim.»

Zindana tamamıyle yerleştikten sonra, temizliğe başladık. Önce, bir okka kadar kükürt getirterek camları, kapıları bir sağlamca kapattıktan sonra, odalarda, sofalarda o kükürtü yaktık. Mükemmel bir tütsü ile bu zararlı hayvanları boğmak üzere dairemizden dışarı çıktık. İki üç saat kadar bu hal üz're bıraktık. Artık, çok emindik ki odalarımızda canlı tek bir tahtakurusu kalmamıştı. Üç saat kadar sonra kapıları, pencereleri açıp içeri girdiğimiz zaman, şaşkınlıktan donakaldık. Yerler âdeta gözle görülmeyecek kadar kalın bir tahtakurusu ölüsü tabakasıyle kaplanmıştı. Ayrıca, yirmi otuz kadar da çiyan, akrep ve zehirli kertenkele cinsinden hayvan ortalıkta cansız olarak yatıyordu.

Bunlardan «Körkeçelen» denilen bir çeşit kertenkelelerin, çok ürkütücü bir manzarası vardı. Körkeçelenler, ağır hareketli, barbunya balığı gibi üzerleri kırmızı beneklerle süslü, tuhaf ve iğrenç yaratıklardır. Rodoslular, bu hayvandan son derece ürkerler. Bunlar, çatıları teşkil eden mertekler arasında barınır. Bulundukları yerden zaman zaman aşağılara bir sıvı salarlar. Yerlilere göre bu sıvılar, körkeçelenlerin sidikleridir ve insanın gözüne gelecek olursa kör edebilir.

Rodos'ta körkeçelenden başka iki zararlı yaratık daha göze çarpar. Bunlardan biri, mâlum akreptir; öteki de böğü denilen iri cins bir örümcek. Böğüler, kırlarda ve nohut tarlalarında nispeten seyrek bulunurlarsa da, akrepler her yerde, hele şehirdeki evlerde oldukça boldur. Renkleri boz olduğu için, yerlerde gezinirlerken göz onları kolay kolay farkedemez.

Böğü, iri bir nohut büyüklüğünde, sarı sarı tüylü, kısa bacaklı bir örümcektir. Soktuğu —vaktinde tedavi edilmezse— mutlaka ölür. Hatta, biz orada iken Kıbrıslı bir eri, yediği ekmekle birlikte ağzına girerek dilinden sokmuştu ki biçare adamcağız kısa bir sürede kütük gibi şişerek ve, «Yanıyorum..» diye feryat ederek, iki üç saat içinde, can vermişti.

Rodosluların bu hayvan hakkında da bir inancı vardır: Bu örümcek taşla ezilmedikçe, ya da ateşe atılıp yakılmadıkça ölmezmiş. Adanın ünlü eczacılarından Edvard Bilyoti adlı bir adam, bunlardan birkaçını yakalamış, üstlerine en zehirli ilâçlardan birkaç tanesini dökmüş, ölmediklerini hayretle görmüş. Kezzap do-

lu şişeye atmış, bakmış ki şişenin içinde rahat rahat yüzüyorlar. Hasılı, böylesine korkunç bir hayvanmış bu böğüler.

Bulunduğumuz odanın altı buğday ambarıydı. Buğday arasında böğü bol bol bulunduğundan, oralardan bir delik bulup yukarıya çıkmaları her an mümkün ve muhtemeldi. Bundan dolayı, bütün odayı ve sofayı kalın hasırlarla kaplatmıştık. Merdiven başına da bir helâ yaptırılması için hükûmete müracaat ettik. Çünkü, helâ bahçedeydi, oraya gitmek birçok tehlikeleri karanlıkta göze almak demekti.

Bunun bir zorunluluğu da şuydu: bir ay sonra Rodos'un ünlü bahar sonu yağmurları başlayacaktı. Yerlilerin söylediklerine göre, bu yağmurlar, aralıksız bir aydan fazla devam ediyordu. O bardaktan boşanırcasına yağmurlar altında bahçenin öbür ucundaki yere gitmek de ayrı bir dert olacaktı.

Neyse ki, Hükûmet ricamızı dikkat nazarına alarak isteğimizi yerine getirdi. Merdivenin yukarıda son bulduğu sahanlıktan girilmek üzere dışarıdan asma bir helâ yaptırdı. Sofaya da ayrıca daha sağlam hasırlar döşetti. Biz de, tavanları kalın bir badanadan geçirdik, duvarları özel kalıp kâğıtlarla kaplattık. Evimiz oldukça göze tatlı görünen bir manzara aldı. Artık, zehirli haşerelerden korkmamız için de belirli bir sebep kalmamıştı.

Mektupların Açık Olarak Verilmesi Emri

Dairemize yerleştikten bir hafta sonraydı. Bir sabah, Mutasarrıf Paşanın geleceğini haber verdiler. Ondan bir gün önce de binbaşı Ata Efendi, bize söz verdiği, incelemeyi tamamlamıştı. Bizim kışlaya kapatılmamızın sebebini de bu arada öğrenmişti. Tahmin ettiği gibi, bütün bu işler onun «Sarı Çiyan» dediği tahrirat kâtibinin başının altından çıkmıştı. Doğrudan doğruya Bâbıâlî ile yazışmaması gereken Mutasarrıf, bu adamın telkini ile, Vilâyete bile bilgi vermeksizin sadrazamlığa bir telgraf çekmiş ve şunları ileri sürmüştü:

Bizler kadın kılığına girerek sünger kayıklarıyle Sönbeki'ye ve oradan da Yunanistan'a kaçabilirmişiz. Bu iş çok kolay olduğu için, bizlerin askerî muhafaza altında bulunmaklığımız gerekli imiş.

İşte, bunun üzerine seraskerlikten kaleye emir gelmiş. Ata Efendi, mutasarrıflık tarafından çekilen bu telgrafın suretini de

elde edeceğini ve bize aynen vereceğini de sözüne eklemişti.

Seksen yaşlarına gelmiş bir adamın, sırf kendi rahatını ve geleceğini garanti altına almak için, torunu yerindeki iki genci belâlara düşürmek isteyeceğine kimse ihtimal veremezdi. Kaldı ki Rodos'a geldiğimizden itibaren, onun hakkımızda böyle bir yanlış zanna kapılması için en küçük bir hareket de yapmamıştık ve başkasının yaptığı da görülmemişti. Zaten, kendisiyle —o da beş altı kişinin yanında— bunun da yarısı sofra başında olmak üzere, en çok, bir bir buçuk saat görüşmüştük.

Belki, Ata Efendi'nin söyledikleri ve yaptığını bildirdiği tahkikat doğru değildi, ama ihtiyatlılık olmak üzere, İstanbul'a bir şeyler yazılmış bulunduğu da ortadaydı. Ne olursa olsun, ne yazılmışsa yazılmış, özgürlüğümüz belirli oranda kısılmıştı. Dolayısıyle, bundan tedirgin ve Mutasarrıfa da kırgındık.

Haberi aldığımızdan biraz sonra Mutasarrıf Paşa da çıkageldi. Ahmet Mithat Efendi ile daha önceden bir karar almıştık; bu karar gereğince kendi odada kaldı. Ben sofada oturup onu bekledim. Bu arada —sanki kimseyi beklemiyormuşum gibi— önümdeki kitaba eğilmiş okuyor tavrı takınmıştım. Onun girdiğini anladığım zaman da başımı kitaptan kaldırmadım ve ancak sesini duydum:

— «Okumakla mı meşgûlsünüz, beyefendi?»

Başımı kaldırdım, şöyle yüzümü hafifçe döndürerek cevap verdim: «Evet!..»

O, ortadaki yemek masasının kenarında bulunan iki sandalyeden birinin üstüne oturdu. Taburağası ayakta, kapının yanında duruyordu. Fakat ikisi de ömürleri boyunca —değil bizim gibi sürgünlerden— tek bir kimseden böyle ilgisiz bir davranış görmemiş oldukları için şaşkın ve tedirgindiler. Kendimi tutmaya çalışıyor, fakat sinirliliğimi yenmeyi bir türlü başaramıyordum.

Yüzümün öfkeden renkten renge girdiğini, sanki aynada görüyormuş gibi, hissediyordum. Beş dakika kadar öylece durduk. Ne ben bir şey söyledim, ne de Mutasarrıfa söylemek imkânı verdim. Nihayet kalktı:

— «Rahatsız etmeyeyim,» diye mırıldandı, geldiği gibi cehennem olup gitti.

Meğer, teğmen Hacı Ömer, bizim mutfağımız olan kahve ocağından bu olup bitenleri seyrediyormuş. Mutasarrıf gittikten son-

ra, başını iki elleri arasına alarak ve yüzüne gözüne büyük şaşkınlığını belirtecek tuhaf biçimler vererek yanıma geldi:

— «Adamı geldiğine geleceğine pişman ettiniz. Muhakkak ömründe böyle bir hakarete uğramamıştı. Giderken yüzüne baktım; ölü benzi gibi bembeyaz olmuştu,» dedi.

Bunu âmiri olan binbaşıya da anlatmak için, ceketinin düğmelerini ilikleyerek, doğru onun bulunduğu yere doğru koştu.

Aradan bir saat kadar bir zaman geçmişti. Mutasarrıf Paşadan üstleri Ahmet Mithat'la benim adıma yazılı iki zarf geldi. Açtık. İkimize de ayrı ayrı kâğıtlarda hitap eden birer mektup vardı. Altları «On İki Adalar Kapı Kethüdalığı» mührüyle mühürlenmişti. Mutasarrıfın imzasını da taşıyan tezkerelerde şu husus bildiriliyordu:

Bundan sonra İstanbul'a yazacağımız her çeşit mektupları, zarflarını kapatmadan Mutasarrıflığa gönderecektik. Bunlar, Mutasarrıflık tarafından görülecek, sonra mühürlenip kapı kethüdalığına yollanacak, ondan sonra İstanbul postasına verilecekti. Almış olduğu emir böyle idi. Zaten kendinin bize gelişi de bu emri bildirmek (!) içindi.

Oysa, biz o güne kadar İstanbul'a daha tek bir satır bile yazıp yollamamıştık. Sadece, İstanbul'dan iki mektup almıştık. Bunlardan biri kızkardeşinin oğlu Cevdet Efendi'den Ahmet Mithat'a, öteki de, daha o zaman hayatta bulunan kardeşimden, banaydı. Her ikisinde de çoluk çocuğumuzun sağlık ve sıhhatlerinden söz ediliyor, bizim de sıhhat ve âfiyet haberlerimizin beklendiği bildiriliyordu.

Bu emir üzerine, ikimiz de o mektuplara kısa birer cevap yazdık; sıhhatte olduğumuzu, üzülecek bir durum bulunmadığını ilâve ettik. Zarfları kapatmadan —Mutasarrıfa verilmek üzere— binbaşı Ata Efendi'ye teslim ettik.

Karar verdik; bundan böyle Mutasarrıfla hiç bir ilişkimiz olmayacaktı. Gerekçemiz de vardı: devlet bizi mutasarrıfa değil, kalenin binbaşısına emanet etmişti. Zaten, hapisanenin içi de dışı da onun muhafazası altındaydı.

Ailemizle böyle açık şekilde haberleşme şekli, hükûmetin yani İstanbul'un bir emri olmalıydı, bunda bizim de şüphemiz yoktu. Fakat, özel ve ailevî durumumuzu şunun bunun diline düşürmek istemediğimiz gibi, hatta birimizin bu yönünün ötekinin bi-

le bilmesine taraftar değildik. Tabiatiyle, tamamiyle kendi yuvamıza özgü yazacak şeylerimiz de olabilirdi. Bundan dolayı —mutasarrıflığın kontrolu dışında kalacak— başka bir haberleşme yoluna ihtiyacımız vardı.

Mithat'la bunu enine boyuna konuştuk. Ancak, zindana girdiğimizden bu yana ne Hüseyin Cemal, ne Süleyman Bey, ne de Abdullah Efendi bizi ziyarete gelebilmişti. Çok akla yatkındı ki, çekindikleri için, ziyaretimize gelmiyorlardı. Kimbilir, belki de hükûmetten kendilerine, bizimle görüşmemeleri için emir verilmişti. Muhakkak olan şuydu ki gelip görünmemelerinin bir sebebi olmalıydı. Hele, Hüseyin Cemal'in mutlaka gelmesi beklenirdi; çünkü kendisiyle alışveriş ediyorduk.

Aradan üç gün daha geçmişti. Mayıs ayı girmiş olduğu için, zindan muhafız bölüğü nöbet değiştirmiş, yerine başka bir birlik gelmişti. Bu sefer gelen birliğin subayı, yaklaşık olarak, yirmi yedi, yirmi sekiz yaşlarında, Ahmet adında bir üsteğmendi. Aslen Rodoslu, yani adanın yerlisi olan bu genç çok terbiyeli, çok zeki, çok uysal ve efendi, temiz vicdanlı birine benziyordu.

Biz aşırı ısrarda bulunmadığımız sürece gelip yanımızda oturmaz, bir şey söyleyecek olsak âdeta utancından yüzü kızarırdı. Kendisine karşı dostça davrandığımız halde, o her zaman edep ve terbiyesini korurdu.

Eşyamla birlikte getirmiş olduğum dört beş kitaptan başka yanımızda okuyacak bir şey yoktu. Bunlarda üç ciltlik meşhur **«Sahaif-ül Ahbar»** adlı tarih, dört ciltten ibaret **«Mecmua-i Fünun»** adlı derginin koleksiyonu, Ziya Paşa'nın **«Endülüs Tarihi»** adlı çevirisi ve bir de **«İbni Hallekân»** tarihi çevirisiydi. Bunları evirip çevirip okumaktan da artık usanç gelmişti. Zaten, her birini vaktiyle defalarca gözden geçirmiştim. Fransızca eser olarak da sadece Lanouchfoucold'un **«Maximes»**i yanımdaydı. Bu kitabı, Fransızcamı ilerletmek için, ders gibi, durmadan tekrarlıyordum. O konuda Ahmet Mithat'ın da bana büyük yardımı dokunuyordu.

Sabahları, erken, güneşin doğuşunu seyretmek için terasa çıkıyor, güneş tepeye vardığı zamanlar içeride serinliyor, akşamları da yemekten sonra yine oraya çıkıp yıldızlı gökyüzünü, uzakta parlayan denizi, tabiatın engin güzelliklerini seyrederek avunmaya çalışıyorduk. Fakat, sonu ne olacağı bellisiz bu tekdüzen hayat, her şeye rağmen, bize ağır geliyordu. Yaşamımızda mut-

laka bir değişiklik yapmak, vaktimizi daha değerli bir hale yola koymak ihtiyacıyla gittikçe tedirginleşiyorduk.

Yine, bir gün, akşam üzeri, terasta otururken yanımızda bulunan üsteğmen Ahmet Efendi'ye:

— «Tavla bilir misin?» diye sormuştum. Onun «biliyorum» cevabını vermesi üzerine: «O halde bir tavla bul da al, kaç kuruş ise ödeyelim de ara sıra oynarız,» dedim.

— «Çok iyi olur ama bulacağımı sanmıyorum,» demesi üzerine:

— «Bakınız hatırıma geldi,» dedim, «Bizim kendisinden alış veriş ettiğimiz bir Hüseyin Cemal vardır, onu tanır mısın?»

— «Tanırım, bizim kolağasının damadıdır.»

— «Pek âlâ, lütfen kendisine git, bizim tarafımızdan söyle; bir tavla bulup göndersin.»

Derhal gitti. Hüseyin Cemal'in dükkânında zaman zaman arkadaşlarıyle oynadığı epeyce sanatlı yapılmış, kıymetli bir tavlayı alıp getirdi. Hem, sadece tavlayı da getirmedi; bir pusula, yani önemli bir haber de getirdi. Yalnız, pusula mühürlüydü. İmzasını tanımadığımız için —güvenimizi sağlamak üzere— ayrıca mührünü de basmıştı.

Pusulada şunlar yazılıydı:

«Üsteğmen Ahmet Efendi, çok mert bir insandır, kendisine her bakımdan itimat edebilirsiniz. Size her arzu ettiğiniz hususta hizmet edecek şekilde cesur ve namuslu bir askerdir.»

Üsteğmen Ahmet Efendi, ayrıca şunları söyledi:

— «Hüseyin Cemal Efendi'nin selâmları var. Katiyen üzülmesinler, bu hal böyle devam etmeyecektir, yakında kendileriyle görüşmek çaresini buluruz. Birkaç güne kadar sarı kâtip İstanbul'a gidecektir. O gittikten sonra Abdullah Efendi Mutasarrıfla görüşür, daha serbest bir hayat ve davranış için ondan müsaade de alır, diyor,» dedi.

Hay Allah belâsını versin, her şeyde bu Sarı Kâtip kendini gösteriyor. Mutasarrıfa bu kadar akıl hocalığı eden bu herif kim acaba? Neyin nesi ki burada o kadar borusu ötüyor?

Bununla birlikte, tavlanın gelmesine sevindik. İlk olarak ben üsteğmen Ahmet Efendi'yle üç ellik bir parti oynadım. O, son derece ustaca ve süratli oynuyordu. Yenilmemeye dikkat etmek lâzımdı. Tavlada hatıra gönüle bakmıyordu, zaten bakacak olsa da

bunu ben kabul etmezdim. İnsan, oyunda bile olsa, karşısındakiyle dişe diş savaşmak istiyor; yoksa karşısındakinin göz yummasıyle kazanılacak bir başarının kaç paralık değeri olur?.

Neticede ben yenildim. Bir parti de Ahmet Mithat Efendi oynadı. Bu sefer Ahmet Mithat, Üsteğmeni yendi.

Böylece terasta güzel bir akşam vakti geçirdik, sonra evimize dönerek yemeği hep birlikte yedik. Çünkü, Binbaşı ile yaptığımız anlaşmaya göre, takım subaylarının mutlaka her öğünde bizimle birlikte yemek yemeleri şartı vardı. Öte yandan, ikidebir bizzat binbaşı Ata Efendi de, bizce makbule geçeceğini bildiği, bir iki kap yemekle gelir, soframıza oturarak bizi yalnız bırakmamak lütfunda bulunurdu.

Bizler için bu çeşit davranışların o zaman doğrusu çok büyük değeri vardı. Çünkü, muhafazamızla görevli, iyi kötü her halimizden sorumlu bir adamın bizimle dostça ve kardeşçe münasebetlerde bulunması, dostluk göstermesi ve bunu da samimi olarak kendi içinden geldiği gibi yapması ne de olsa gönlümüzü ferahlatıyordu.

Yemekten sonra, elimi yıkamak üzere, tuvalet olarak kullandığımız yere giderken üsteğmen Ahmet yanıma sokularak usulca elime bir kâğıt tutuşturdu. İşte, yukarıda metnini yazdığım kâğıt buydu. Odaya girip onu okuduktan sonra sigaramı yakmak için çaktığım kibritin alevine tutup derhal yaktım.

Bu Üsteğmenin yüzü ve tutumu zaten daha önceden bana da, Ahmet Mithat'a da güven vermişti. Hüseyin Cemal'in pusulası bu zannımızı pekiştirdiği için tabiatıyle bundan çok memnun olmuştum.

O gece, odama çekildikten sonra, ilk işim Namık Kemal'e bir mektup yazmak oldu. Kendisini epey özlemiş ve daha hiç bir şey yazamamıştım. Bu mektubumda zindana nasıl ve niçin konulduğumuzu, ne halde bulunduğumuzu, uzun uzadıya anlattım. Haberleşmemiz için Rodos'ta kütüphane memuru Abdullah Efendi'den daha güvenilir bir kimsemiz olmadığını, bize yazacaklarını her zaman onun aracılığıyle göndermesini bildirdim.

Ertesi gün, mektubu Üsteğmene verdim. Bu mektubun Avusturya postasıyle Kıbrıs'a gönderilmesinde bir sakınca ya da tehlike yoksa da Namık Kemal'in de ayni çareye başvurmasının her ihtimale karşı daha uygun olacağını, Magosa'da tüccarlardan bir

dostu varsa ona göndermesini, yoksa hıristiyan tacirlerden birinin aracılığından yararlanmasının iyi olacağını Hüseyin Cemal'e —yine Üsteğmen aracılığıyle— tenbih ettirdim.

Üsteğmen, bir süre sonra yine elinde bir pusulayla döndü. Bunda, Hüseyin Cemal, Kıbrıs'ın Tuzla iskelesinde akrabalarından biri bulunduğunu, iki gün sonraki «Layd» vapuru ile ona yazacağı mektuba benimkini de ekleyeceğini, hiç merak etmememi, mektubumun mutlaka gönderdiğim kimsenin eline varacağını bildiriyordu.

Gerçekten, yirmi dokuz gün içinde, mektubum Namık Kemal'in eline geçmiş ve ondan da cevap almıştım. Namık Kemal'in mektubu şöyleydi:

«Birader,

Mektubunu aldım. Hay musibet teres!. Demek biz de sizin o mutasarrıfın şerrine uğramışız. O halde, Nuri'yle Hakkı da herhalde bizler gibi zindana konulmuş bulunuyorlar demektir. Ben, buradan onlardan haber almaya çalışırım, sen de bilgi edinmek için elinden geleni yap.

Kıbrıs'ın Tuzla iskelesine vasıl olur olmaz epeyce azametli ve gösterişli bir muhafaza altında Magosa'ya gönderildim. Buraya getirilmemden sonra da merdiven altında, mezardan pek de farkı olmayan, karanlık bir odaya tıkıldım.

Magosa'nın zaten kendi harabeye benzer bir yer. Bulunduğum daire de kale topçularına mahsus —oturmaya hiç mi hiç elverişli bulunmayan— berbat bir binadır. Bereket versin ki üç gün sonra Veysi Paşa'nın lütufkârlığı imdada yetişti de beni şimdi oturduğum biraz daha iyice bir odaya çıkardılar. Burada Nafiz adında bir yüzbaşı var; vaktiyle Silistre savaşında bulunmuş. Bu savaşta büyük yiğitlikler ve yararlıklar gösteren bu adam, şimdi de hamiyetliliğinin bir eseri olarak bana büyük sevgi, saygı göstermekte, elinden gelen hizmetleri de yapmaktadır.

Kıbrıs'a, her on beş günde bir Avusturya postası (1) uğrar. Ben bu posta ile muntazaman, Abdullah Efendi eliyle, sana mektup yazacağım. Abdullah Efendi ile —yüz yüze gelmedikse de—

---

(1) Metinde, Avusturya yerine, Nemçe kelimesi geçmektedir. Namık Kemal, eski Osmanlı kaymakamlarında geçen bu sözü tercih etmiş görünüyor. Ş. K.

gıyaben tanışırız. Kendi, Gelibolu tahrirat kâtibinin kardeşidir. Şimdilik bu kadar yazabildim. Çünkü, yüzbaşı Nafiz, Tuzla'ya gidecek. Mektubumu postaya götürmek için yanımda bekleyip duruyor. Baki sağlığını dilerim, Mithat'a selâm.

Magosa, Kardeşin: Kemal»

Mektubu öğle yemeğinden sonra dairemizde yalnız kaldığımız zaman Ahmet Mithat'a gösterdim. Üsteğmen Ahmet Efendi'nin böyle bir işte aracılık etmesini ilk defa o zaman öğrendi ve tabiî çok memnun oldu. O güne kadar kendisine o konuda hiç bir şey söylemeyişimin sebebinin —işler yolunda gitmezse— merak etmemesi için olduğunu anlattım.

Ahmet Mithat, zindana ilk girdiğimiz günlerde, benden çok daha fazla üzüntü duymuştu. Gerçi, hakkı da vardı, çünkü gerçeği pek geç anlamıştık.

O ay, bizim muhafız birliği değişti ama, Üsteğmen Ahmet Efendi yine yerinde kalmıştı. Çünkü, değişen birlik, yine onun mensup bulunduğu bölüktendi. Bu, bizim için büyük bir nimetti. Bir hafta önce, İstanbul'a da bir mektup yazarak, hem olan bitenleri anlatmış, hem de kitaplarımı istetmiştim. Açık haberleşmemiz oluyordu ama, bunlarda istediğim şeyleri istediğim gibi yazamıyordum. Kendilerinin de kapalı mektuplarını Hüseyin Cemal adına, fakat Avusturya postasıyle göndermelerini bildirmiştim. Kısa denilecek bir süre sonra onun da cevabı geldi. Mithat'a onu da gösterdim ve isterse, kendinin de aynı yoldan yararlanabileceğini söyledim. O da, Cevdet'e bu yolla bir mektup yazdı. İşte, ondan sonradır ki Ahmet Mithat kötümserliğini üzerinden biraz daha attı, düzenli bir yazı faaliyetine koyularak, eskiden çıkardığı **Dağarcık** dergisine karşılık, bu sefer **Kırkambar**'ı çıkardığı gibi, bazı romanlarını da yazıp İstanbul'a gönderdi.

O günlerde Esat Paşa, sadrazamlıktan azledilmiş, yerine Şirvanlızade Rüştü Paşa getirilmişti. Bu haber bizlerin de moralimizi belirli oranda düzeltmişti. Çünkü, Rodos'a gelişimizin hemen ardından uğradığımız baskılı davranışı ve bunun sürüp gittiğini haber alan yeni Sadrazam, o günlerde On İki Adalar Valiliğine tayin olunan Nazif Paşa'ya bir mektup yazmış, hakkımızda padişahın fermanının dışında herhangi bir işlem yapılmamasını ve bunun ilgili mutasarrıflıklara bildirilmesini emretmişti.

Bu Nazif Paşa, daha sonraları Suriye valisi bulunduğu sıra-

da vefat eden zattır. Kıbrıs'ta On İki Adalar Valiliği'ne bağlı bir mutasarrıflık olduğundan bu emirden Namık Kemal de bizim gibi herhalde biraz ferahlık duyacaktı.

Nazif Paşa, valiliğinin ilk günlerinde adaları devir ve teftişe çıkmış ve işe Rodos'tan başlamıştı. Rodos'tan da Kıbrıs'a geçecekti. Adaya çıktıktan biraz sonra, bizleri de ziyarete geldi. İstanbul'a ısmarladığım kitaplar birkaç gün önce gelmiş ve özel olarak yaptırdığım raflara dizilmişti. Paşa, odamıza girdiği vakit kendini âdeta muntazam bir kitabevinde buldu. Zaten, Mithat Paşa'nın eski bir komşusu olduğu için, onunla az çok tanışıklığımız vardı. Bundan dolayı, bizlerle samimi denilecek bir surette konuştu, halimizi hatırımızı sordu. Mutasarrıf Paşa da yanındaydı. Konuşma sırasında bize Sadrazam Şirvanlızade Rüştü Paşa'nın selâmını söyledi, inşallah belki de pek yakında affedilip çoluk çocuğumuzun yanına döneceğimizi umduğunu ifade etti.

Ben dayanamadım:

— «Paşa hazretleri, serbest bırakılıp çoluk çocuğumuzun yanına dönme sözünü bir lütuf olarak memnunlukla karşılarım, fakat affedilme kelimesini aklıma bile getirmek istemem; çünkü sizler de bilirsiniz ki, affedilmeyi gerektirecek bir kötülük ve suç işlemiş değilim.»

Nazif Paşa zeki, aynı zamanda eli kalem tutan değerli devlet adamlarından biriydi.

— «Evlâdım, af kelimesi resmî dilde kullanılan ve aynı zamanda serbest bırakılma anlamı da taşıyan bir sözdür. Yalnız kaldığı vakit kelime pek yalın olduğundan ikisi birlikte kullanılıyor; artık bunu da siz pekâlâ bilirsiniz,» dedi, tatlı ve manalı tebessümleriyle gönlümüzü aldı.

Bir saat kadar yanımızda kaldıktan sonra, Paşa, veda ederek ayrıldı. Biz de kendisini —bütün ısrarlarına aldırmayarak— merdivenin alt başına kadar uğurladık. Orada bir ikinci vedâda bulunduğu sırada:

— «Namık Kemal'i de görmek arzusundayım; burada sizinle görüştüğümü ve selâmlarınızı kendisine söylerim. İnşallah, dönüşte sizi buradan kurtulmuş bulurum da, onun karşı selâmını İstanbul'da sizlere ulaştırırım,» dedi ki, doğrusu bu temiz yürekli adamın bu avutucu sözleri bizi fazlasıyle duygulandırdı.

Zaptiye Eri Tavas'lı Mehmet, Yahut Bertociyo

Zindana iyiden iyiye yerleşip kendimize bir çekidüzen verdikten sonra, şimdi sıra mutfak meselesini yoluna koymaya gelmişti. Çünkü, aradan iki ay kadar bir süre geçtiği halde geçimimizin bu tarafını bir türlü yoluna koyamamıştık.

Taburağasından, devamlı olarak yanımızda bulunmak üzere, namuslu ve dürüst bir zaptiye eri istemiştik. O da bize, Tavaslı Mehmet adında bir er seçip yollamıştı.

Tavaslı Mehmet, otuz beş kırk yaşlarında, ufak tefek, temizliğe çok düşkün, bütün hareketlerinde ölçülü, intizamlı, son derece dürüst, gevezelikten ve boşboğazlıktan hoşlanmayan, ama şaka da kaldıran, diline sağlam, hasılı dörtbaşı mamur bir Anadolu çocuğuydu. Adanın belirli ailelerinden Hacı Raşit Efendi adında birinin evinde yetişmiş ve terbiye görmüş bir kadınla evliydi. Bundan dolayı, bizim yanımızda ve hizmetimizde bulunması onun için de bir nimet oluyordu. Rahattı, hareketlerinde serbestti, nöbet tutmak, şuraya buraya angaryaya gitmek, tahsildarlarla birlikte köy köy dolaşmak gibi zahmetli işlerin hepsinden kurtulmuş durumdaydı. Ayrıca, işlerini bitirdikten sonra her gece evine de gidebilecekti.

Kendisini bir iki gün tecrübe ettik. Çalışmasını, tutumunu ve davranışlarını pek beğendik. Her bakımdan güvenilir bir adam olduğu kanaatine vardık. Bundan sonra ona önemli bir teklifte bulunduk: erzakımızı evine götürecek, bunlardan hergün yemeğimizi yaptırıp, ya da yapıp bize getirecekti. O da bu teklifimizi kabul etti. Buna karşılık, bu işten hiç bir menfaati olmayacaktı. Temiz ve iyi kalpli adamcağız bunu sırf insanlık adına ve bize hizmet olsun diye üzerine alıyordu. Ne kendisine ne de karısına —yapacakları bu işin karşılığında— bir ücret vermeyi teklif etmiştik. Bize pişirdikleri yemekten bir şeyler artacak olursa, bundan belki kendi, eşi ve bir çocuğu az çok faydalanacaklardı.

Bizi böyle bir yemek pişirtme teklifinde bulunmaya yönelten sebep, Tavaslı Mehmet'in çamaşırlarının temizliğiydi. Arkadaşlarından birçok başkaları da evli oldukları halde, üstleri başları kir, pas içindeydi. Bilindiği gibi, kılık kıyafet biraz da insanın aynasıdır.

Bizim Mehmet'in bir özelliği de —âdeta kibirli denilecek ka-

dar— ağırbaşlı oluşuydu. Aşağıda zindanı bekleyen öteki zaptiyelerin hemen hiç biriyle konuşmaz, sadece uzaktan merhabalaşırdı. Hatta, Perlepeli Mehmet Ağa adındaki teğmenle —onun ahmakça böbürlenmesi yüzünden— bayağı eğlenirdi. Mehmet, bizim yanımıza geldiği günden itibaren, arkadaşları tarafından kıskanılmaya başlanmıştı. O, bu kıskançlığı gayet iyi sezinliyor, fakat anlamazlıktan geliyordu.

Artık, sonbahar gelmiş, teşrinlere (1) girilmişti. Havalar serinlemişti. Sık sık yağmurlar yağıyordu. Bundan dolayı, Mehmet, geceleri evine gidemiyordu. Çünkü, evi bir hayli uzaktaydı; yağmurda soğukta o kadar yolu almak, sabahın erken saatlerinde tekrar gelmek kendisi için dinlenme değil zahmet oluyordu.

Rodos'un bu mevsime özgü yağmurları başka hiç bir yerin yağmurlarıyle oranlanamaz. "Sicim gibi yağıyor," diye bir deyim vardır. Her şeyden önce bu yağmurlar için «sicim gibi» deyimini bırakıp «ip gibi» demek gerekir. Sonra, durup dinlenmeden, nefes aldırmadan, ara vermeden, durmaksızın yağar da yağar. Hemen hemen hiç bir zaman gökgürültüsü duyulmadığı halde arka arkaya şimşekler çakar. Bilindiği gibi, bu şimşeklerin her biri aslında bir yıldırımdır ve bu yıldırım ikide birde de şuralara buralara düşer.

İşte, bizim Tavaslı Mehmet, bu yüzden, geceleri evine gitmez olmuştu. Hele ki bu sırada ramazan da yaklaşmıştı.

Bölük değişmiş, değişen bölükle birlikte Armutçu Mustafa adlı yeni bir teğmen gelmişti. Bu teğmen de sağlam karakterli, az konuşur, fakat konuştuğu zamanlar da nükte yapmayı bilirdi. Bizleri dinlemekten hoşlanırdı. Münasebetsizlikte bulunmamaya özen gösteren, ağırbaşlı, efendi bir adamdı. Akşamcı olduğu halde —mümkün değil— kendisini bir gece olsun soframızda kalmaya razı edememiştik. Pek pek, rica minnet ettiğimiz vakitler, şöyle bir göstermelik olarak, biraz bir iki lokma tadar ve yine hemen usulca savuşurdu.

Odasında yemeğini yiyip içkisini içtikten sonra «tunç gibi» sözünün canlı bir sembolü gibi tekrar yanımıza gelirdi. Böyle zamanlarda görev konusunda kendisine yöneltilecek her hangi bir soruya gerekli cevabı derhal verirdi. Bize öyle geliyordu ki bu

(1) *Ekim, kasım ayları.*

halinde öteki zamanlarındakinden çok daha kendine hâkim ve bilinçliydi. Özellikle, kendisine sarhoş dedirtmemek için olağanüstü bir dikkat harcardı. İçki içmesinin onun üzerindeki en belirgin değişikliği bu zamanlarda biraz daha rahat ve serbest oluşu, biraz daha şaka yapması ve şaka kaldırmasıydı. Bizimle, yine bizim arzu ve isteğimizle senli benli konuşurken o sırada meselâ içeriye binbaşı girecek olursa derhal kendini toplar ve saygılı durumunu takınırdı. Binbaşısı onu pek çok beğenirdi. Kendi bulunmadığı zamanlar, bölüğün en seçkin subayı olduğunu söylerdi ki bu da tam bir gerçekti.

O günlerde **Hayâl** adlı mizah dergisini çıkaran Teodor Kasap, ünlü **Monte Kristo** romanını Türkçe'ye çevirmiş ve bastırmıştı. Bunun bir sayısını da bize göndermeyi unutmamıştı.

Ramazan geceleriydi. Sahur vaktine kadar vakit geçirmek için bu romanı okumayı kararlaştırdık. Fakat, bizim ne Tavaslı Mehmet, ne de Armutçu Mustafa Efendi bu çeşit hikâye tarzına alışıktılar. O tarihlerde, bırakalım taşrayı, daha İstanbul'da bile (roman) deyimi binde bir kişinin bildiği bir şey değildi.

Şimdi, Ahmet Mithat ile ben, her şeyden önce, bu iki adama romanın ne demek olduğunu anlatmak zorundaydık. İstiyorduk ki bu iki arkadaşımız Avrupa uygarlık hayatını, onun entrikalarını, siyasî ihtiraslarını, hasılı genel çizgileriyle batı dünyasını —pek özet biçiminde de olsa— öğrensinler; öğrenemeseler bile hakkında yarım yamalak bir fikir sahibi olsunlar.

İşte, bu kaygı ile, ikimiz birlikte, bu iki adama en kolay anlayacakları bir tarzda Fransa büyük ihtilâlini, Fransa genel tarihini, Napolyon'un nasıl ortaya çıkıp neler yapıp sonunda nasıl düştüğünü öğretmeye çalışıyorduk.

Bu konuda öğrencilerimize gerekli ilk dersleri verdikten sonra —ki kendileri de pek kabiliyetsiz öğrenci değillerdi— ramazanın ilk gecesi **Monte Kristo** romanını hep birlikte okumaya başladık. Fakat, bu öyle bir okuyuştu ki, gerçekten romandan çok daha fazla derse benziyordu. **Monte Kristo,** Fransızlar için yazılmış bir eser olduğundan tabiatiyle Fransız tarihi konusunda ayrıntılı bilgiler vermeye lüzum görmüyordu. Ama, bizim arkadaşlarımız ve öğrencilerimiz için böyle bir bilgi son derece gerekliydi. Dolayısıyle, romanın hemen hemen her paragrafı için uzun zaman süreleri harcıyorduk.

Her gece, o gece okuduğumuz bölümü tamamladıktan sonra teğmen Armutçu Mehmet'e soruyorduk:

— «Söyleyin bakalım: Dangler kimdir, Mersedes kimin nesidir?»

Karşımızdaki bazan bülbül gibi konuşarak, bazan kem küm ederek cevaplar veriyor, biz de o cevapları ya onaylıyor ya da belirli hatâları düzeltiyorduk.

Okuyanlar hatırlarlar, **Monte Kristo**'nun Berteciyo adında bir İtalyan asıllı vekilharcı vardır. Aleksandr Düma, olayın kahramanını aşırı ölçüde yüksek ahlâklı ve civanmert bir kişi olarak düşünmüş ve öyle tasvir etmiştir. Ona her şeyi hor gördürür, her konuda onu azametli göstererek gözlerde büyültür. Bundan dolayı, okuyanlarda bu kahramana karşı engin bir sevgi duygusu belirir.

Esas itibariyle bizim istediğimiz de olayın kahramanlarının bu iki adama ne gibi etkiler yaptığını, onların üzerinde nasıl bir psikoloji uyandırdığını anlamak, aynı zamanda, manevî hayatları üzerinde bir ürperti yaratıp yaratmadığını sezinlemekti.

Böylece bir süre geçti. Birkaç gece sonra gördük ki, Teğmen Mustafa ile zaptiye eri Mehmet, zulüm görmüşlere karşı içten bir eğilimle taraftar olmaya başladılar. Entrikalardan nefret ediyorlar, savcının gerçekleri kötüye yorumlayan tutumlarına karşı derin bir öfke duyuyorlardı.

Bundan da yararlanmayı ihmal etmedik, savcının ne demek olduğunu, görevinin nelerden ibaret bulunduğunu —bildiğimiz kadarıyle— onlara anlatmaya çalıştık. Anlatmaya çalıştık diyorum, çünkü itiraf etmek gerekir ki bundan otuz altı yıl önce bu konularda biz de onlardan çok ileri bir aşamada değildik. Adliyenin ve adalet kavramının sadece teorilerini, o da kendi kendimize, kitaplardan okuduğumuzca biliyorduk. Bunlarm uygulanmasını ülkemizde daha kimseler görmemiş gibiydi.

Yeri gelmişken şunu da ilâve edeyim: O tarihte Rodos adasının ileri gelenleri —başta Mutasarrıf olduğu halde— batının adalet anlayışı ve adalet uygulaması hakkında, bizim teğmen Mustafa ile er Mehmet'ten hiç de ileri değillerdi. Hatta bunların, o zaman bizim yarım yamalak derslerimizden edindikleri bilgilerin onda birini bilseler yine kendilerinde övünme hakkı bulabilirlerdi.

Bizim bu **Monte Kristo** romanı, bu dört kişi arasında bir çe-

şit bilimsel seminer olarak, hem de bayağı önemli ve çeşitli konulara yaygın bir seminer olarak böylece sürüp gidiyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, bundan yararlanan sadece teğmen Mustafa ve zaptiye eri Mehmet değildi. Bundan bizzat biz de, yani Ahmet Mithat'la ben de yararlanıyorduk. Onlara bilgi verelim, açıklamalar yapalım derken bu arada bilmediğimiz pek çok deyimlere ve terimlere rastlıyor, rastladıkça da hemen elimiz altındaki Fransızca dil, gramer ve sözlük kaynaklarına başvuruyorduk.

Yanımızda böyle önemli destekler oldukça elbette sırtımız kolay kolay yere gelmezdi. Artık, öğrencilerimize her şeyden söz ediyorduk. Monte Kristo'nun, vekilharcıyla, yapılan masraflardan çalınma konusunda ünlü bir konuşması vardır. Hatırda kaldığına göre, Kont, vekilharcına hırsızlığın nasıl yapıldığından haberdar olduğunu belli ediyordu. Bu arada, demek istiyordu ki: «Evet çalabilirsin, çalabilirsin ama, bu çalmanın da bir derecesi vardır; o dereceyi aşarsan nihayet hem her şey meydana çıkar, hem de kendisinden bir şeyler çalınan kimsenin sabır ve tahammül sınırları sona erer.»

Bizim Tavaslı Mehmet, özellikle bu konuşmayı pek olağanüstü bulmuştu. Biz de —şaka olsun diye— Mehmet'e «namuslu Berteciyo» sanını vermeyi uygun görmüştük. Nitekim, o günden sonra kendisine hep «Berteciyo» diye seslenmeye başladık.

Ramazan geceleri, eş dost, zaman zaman zindanımıza geliyorlardı. Vali Nazif Paşa'nın Rodos'a gelip gitmesinden, hele bizi ziyaret etmesinden sonra itibarımız enikonu yükselmişti. Yaşlı Mutasarrıf Paşa, kırdığı potu anlamış olmalı ki, artık bizi öyle fazla sıkıya almaya cesaret edemiyordu. Bunun sonucu olarak da ziyaretçilerden her isteyenin yanımıza rahatça girip çıkmasına izin vermişti.

Her akşam, iftardan sonra Bağdatlı Süleyman Bey, kendisinin büyük oğlu Numan Bey, kütüphane memuru Abdullah Efendi, tacir Hüseyin Cemal, binbaşı Ata Efendi, idare meclisi kâtibi Ethem ve rüştiye öğretmenlerinden Hüseyin efendiler, muntazaman, dairemize gelirlerdi.

Rodos Kalesinin bu eski zindanında küçük çapta, mütevazı bir ilim ve sanat akademisi kurmuştuk. Her şeyden; tarihten, edebiyattan, felsefeden, tasavvuftan, astronomiden, müneccimlikten, politikadan, Fransız büyük ihtilâlinden, dünyanın çeşitli

alanlarda yetiştirmiş olduğu büyük adamlardan, bizim Osmanlı devletinin ilk kuruluş yüzyıllarındaki şanlı, şerefli ve gerçekten yüce örgütlerimiz[illegible]n, Osmanlı padişahlarının her anlamıyla büyük yaratılmış eşsiz kişilerinden, bunların yaptıkları üstün işlerden... ve daha akla gelen gelmeyen her şeyden bahisler açardık.

Rahmetli Süleyman Bey, Bağdad'ın ilk çağlardaki ahvali konusunda bizlere cidden faydalı bilgiler verirdi. Bu gibi ayrıntılı bilgiler —yazık ki— tek bir eserde derlenip toplanmış ve üzerinde incelemeler yapılmış değildi. Vaktiyle ayrı ayrı okuduğu yüzlerce değişik kaynaktan derlediği bu tür bilgileri bize ne kadar güzel özetlerdi. Yazık ki o zaman bunları not etmeyi akıl edemedim, etmiş olsaydım, kimbilir bugün elimizde ne kadar önemli ve değerli bir kaynak bulunurdu. Ama, bunların büsbütün heder olduğunu da söyleyemem. Daha sonraları İstanbul'da yayınladığım **«Mecmua-i Ebuzziya»** adlı dergimde, ondan dinlediklerimden pek çok serpintiler yer almış bulunmaktadır.

Geç vakitlere kadar süren bu tatlı, bilimsel çalışma ve sohbetlerimiz, bir zaman gelirdi ki —ister istemez— sona ererdi. Çünkü, Rodos'un sokakları eğri büğrü ve ışıksızdı. Misafirlerimizin çoğu da çok uzak semtlere gitmek zorundalardı. Hem de şakır şakır yağan o bitmez tükenmez güz yağmurları altında.

Bununla birlikte, misafirlerimiz gittikten sonra, sahura kadar, bizim ikinci toplantımız başlardı. Yani Ahmet Mithat, ben, teğmen Mustafa ve er Tavaslı Mehmet ünlü **«Monte Kristo** etüdleri»mize yönelirdik.

İşte, o yılın ramazan ayı böyle —nasıl olduğunu bilmeden— gelip geçmişti. Ondan sonra, Rodos'ta iki ramazan daha geçirdik. Fakat, bu son iki ramazanda o ilkinin tadını hiç bir zaman bulamadık. Çünkü, aramızdaki zatların bir kısmı ayrılıp gitmişlerdi. Meselâ Süleyman Bey, kısa bir süre sonra, o sene Abdülaziz'in tahta çıkışının yıldönümü münasebetiyle çıkarılan bir aftan yararlanmış ve Rodos'tan ayrılmıştı. Vaktiyle onun sürgün edilmesine sebep olan Mithat Paşa, bu sefer de sürgünden kurtulmasına imkân hazırlamıştı.

Bayramdan sonra, ahbaplar pek seyrek geliyorlardı. Biz de gündüzleri bazan okumakla, bazan da yazmakla vakit geçiriyorduk. Yağmurlar göz açtırmadığı için terasa da çıkamaz olmuştuk.

Bu sırada, Ahmet Mithat Efendi faydalı bir işe girişti. Bir

zamandan beri zihninde ilk öğretime dair bazı planlar, programlar hazırlıyordu. «**Hâce-i Evvel**» yazarı bu boş geçen günlerini iyi bir konu ile değerlendirmeye karar vermişti. Masasının başında kâğıtlardan ufak ufak defterler yapmış, bunlara alfabeden başlayarak coğrafya ve öteki bilgilere kadar bütün derslerin özetini çıkarmıştı. Galiba, ilkokulda okunan derslerin hepsi hakkında birer kitap hazırlıyordu. Onun bu hazırlıklarına, zaman zaman masasının üstündeki Fransızca konuşma kitabına başvurduğum vakitler göz gezdiriyordum.

Günün birinde bizim teğmen Ahmet, kızkardeşinin çocuğu olarak tanıttığı on iki on üç yaşlarında kadar görünen bir çocuk getirmişti. Çocuğun adı Mustafaydı. Ahmet Mithat Efendi hemen onu karşısına aldı, okula gidip gitmediğini, gitmişse neler okumuş olduğunu sordu. Çocuk, mahalle mektebinde biraz elifba okumuş, kelimeleri hecelemeyi filan öğrenmiş, Kur'an'dan da «Amme» cüzüne kadar çıkmıştı. Namaz surelerini ise papağan gibi ezberlemişti. Fakat, sonradan, her ne sebeptense, okulu terketmişti.

Arkadaşım çocuğa bir kitaptan bir sahife açıp gösterdi ve okumaya çalışmasını söyledi. Çocukcağız tek tek harfleri tanıyor ve adlarını söylüyordu ama, onlardan kelime yapamıyordu.

Ahmet Mithat, Mustafa'nın hiç bir şey bilmediğini görünce memnun oldu. Yarım yamalak bilip de yanlış ve kötü bilmesindense böyle hemen hiç bilmemesi kendi için daha elverişliydi. Zaptiye eri Mehmet'i çarşıya gönderip küçük siyah bir yazı taşı aldırdı, çocuğa da ertesi gün erkenden tekrar gelmesini tembih etti.

Ertesi gün, harflerin baştaki, ortadaki, sondaki şekillerini (1) çocuğa birer birer öğretmeye ve elindeki taş tahtada uygulama yaptırarak bunların birbirleriyle nasıl birleşeceklerini göstermeye başladı.

İkinci gün, çocuğa yazıp da gösterdiği harflerin değişik yer ve şekillerini ona soruyor, kendisini sınavdan geçiriyor, çocuk da hepsine hatâsız cevaplar veriyordu.

---

(1) Bilindiği gibi, eskiden kullandığımız Arap harflerinin başta, sonda ve ortadaki biçimleri birbirinden belirli biçimde farklıydı. O yüzden bir harfi öğrenmek, biraz da, üç ayrı harf öğrenmek gibi bir zorunluluk yaratıyordu. Ş. K.

O gün çocuğa sesli ve sessiz harfleri de gösterdi. Akşam üzeri Mustafa'ya:

— «Haydi bak.. m bir a yaz» diyor, sonra devam ediyordu, «şimdi yanına sağdan bir ye koy, tamam. Ona bir de soldan elif bitiştir. Bir de kaf (k) yaz. Şimdi oku bakalım!..»

Çocuk bunu «ayak» diye okuyunca Ahmet Mithat sevincinden âdeta göklere uçuyor:

— «Oh yarabbim şükür, muvaffak olacağım..» diye kabına sığmıyordu.

Arkadaşımızın çalışması boşa gitmedi. Üç ay sonra Mustafa, eline verilen herhangi bir kitabı rahatlıkla okuyor, söylenenleri de yine kolaylıkla yazıyordu.

ZİNDAN MAHKÛMLARINA SANAT ÖĞRETİMİ

Ahmet Mithat, Mustafa ile ders yaparken, ben de, sabah kahvemi içtikten sonra, aşağıdaki prangalı hükümlülerle görüşmek üzere onların yanlarına gidiyordum.

Hapishaneden dışarıya - faraza sadece bir adım bile atmamız - çıkışımız başımıza büyük dertler açabilirdi. Ama aşağıya, zindana girmemiz hiç bir şekilde kayda şarta bağlı değildi. Ben:

— «Emin Çavuş; kapıyı aç, zindana gireceğim.» emrini verdiğim anda, önce dış kapı - ne olur ne olmaz - kapatılıyor, sonra iç kapının asma kilidi çıkarılıyor, beş santimetre çapındaki kol demiri kaldırılıyor, içeri girmeme müsaade ediliyordu. Çünkü, bu «istekli zindana giriş» onları sorumlu duruma sokmuyor, tam tersine işlerini biraz daha hafifletip sorumluluklarını azaltıyordu.

Rodos'a ilk vardığımız günlerde, gerek adadan gerek başka yerlerden, zindanda yirmi üç prangalı hükümlü bulunmaktaydı. Bunlardan ikisi, İstanbul'dandı. Biri, Hasan Reis adında bir adam, öteki de Tevfik Efendi adında eski bir din adamıydı. İkisi de birer kötü kadını öldürmek suçundan hükümlüydüler. Ama, hemen her hükümlü gibi, fırsat buldukça suçsuz olduklarını tekrarlarlardı.

Hasan Reis, Galatalı bir gemiciydi. Rodos'a bizim gidişimizden bir hafta önce gönderilmişti. Ancak, onun gelmesiyle birlikte zindana da bir hareket gelmişti. Çünkü, Hasan Reis usta bir yontmacıydı. Ceviz ve benzeri ağaçlardan nalın, tütün kutusu gibi şeyler yapıyor, yanında yöresindekilere de bu sanatı öğretmeye çalışıyordu.

Zindana devam edişime bir sigara kutusu sebep olmuştu.

Bir sabah zindancı Emin Çavuş yukarı çıkmış, yanıma gelip:

— «Bunu siz efendime aşağıdan Hasan Çavuş gönderdi, kabul etmenizi rica ediyor,» demişti.

Önüme koyduğu şey bir gazete kâğıdına sarılmış, cevizden yapılma, oldukça ustalık eseri bir tütün kutusuydu. Kutuyu elime alıp inceledim; bayağı ince bir işçiliği vardı. Evet, işçiliği vardı, emek verilmişti, ne var ki sanat açısından büyük bir incelik göstermiyordu.

— «Çok memnun oldum Emin Çavuş; kendisine selâmımı söyle, şunu da ver, tütün alıp içsin,» diyerek bir mecidiye verdim.

Fakat, hediyeden duygulanmıştım, konu da beni sarmıştı. Bir saat sonra aşağıya indim ve Emin Çavuş'a, zindana girip giremeyeceğimi sordum. Çavuş güldü:

— «Zindana istediğiniz zaman girebilirsiniz, Beyim. Sizin için mümkündür,» dedi.

— «Öyleyse hem kapıyı aç, hem de bana Hasan Reis'i göster,» dedim.

Gerçi, bu zindan hükümlülerinden Deli Halil adında bir zeybek ile kabak denilen bir çalgıyı çalan Zenci Sait'i uzaktan tanıyordum. Sait, her gün iki nöbet kabak çalar ve kendine özgü bir de şarkı söylerdi. Deli Halil ise zaman zaman zindanı, mahpusları, muhafızları, hükûmeti, memurları, kaleyi, ahaliyi, hasılı bütün Rodos adasını «Haraç mezat!..» diye bağırarak satmaya kalkardı.

İçeri girdiğim zaman mahpuslar, son derece büyük bir sevinç gösterdiler. Bunların «dam» diye adlandırdıkları koğuşlardan doğu yönünde olanı Hasan Reis ile beş arkadaşına aitmiş. Bunu öğrenince o tarafa yöneldim. Kapının iç tarafında bir iskemleye oturdum.

Kel Ali adında bir zeybek kahve ocağını işletiyormuş. Bana nefis bir sade kahve ikram etti. Bu arada Hasan Reis'in sanatını yürüttüğü araç ve gereçlerine baktım. Tezgâh adına büyükçe bir ağaç kütüğü, biri ince, öteki kalın iki testere, bir keser, üç dört eğe ve törpü, kutuların içlerini oymaya yarayan âdi ve kaba birkaç oluklu kalem-bıçak...

Bir de, sözümona, el mengenesi vardı, onunla da menteşe yerlerini yapıyordu.

Hasan Reis'e —her şeyden önce— bu âletlerin hepsini değiş-

tirmesini tavsiye ettim; yerlerine nasıl şeylerin gerekli olduğunu da anlattım. Eğer, bu dediğim çeşitten araç ve gereçler Rodos'taki mağazalarda yoksa —benim yapacağım resimlere göre— bunlardan bazılarını bir demircinin ya da bıçakçının imâl edebileceğini bildirdim. Teker teker hepsi in ne kadar tutacağını hesapladım. Seksen kuruş, yâni dört mecid ye tutuyordu. Çıkarıp o dört mecidiyeyi Hasan Reis'e verdim. O gün, Hasan Reis, çarşıya gidip elli beş kuruşluk âlet alarak bizim daireye geldi. Yalnız bazılarını bulamadığını, onları da kalan yirmi beş kuruşla ve vereceğim plan üzerine Bayram usta adlı bir ahriyana yaptıracağını söyledi.

Ahriyan kelimesini ilk defa duyuyordum:

— «Ahriyan demirci mi demek oluyor?» diye sordum.

— «Hayır,» diye cevap verdi, «burada dönmelere böyle derler. Bunların şehrin kıyısında bir mahalleleri vardır, topluca orada otururlar. Ne müslümanlar onlardan, ne de onlar müslümanlardan kız alırlar. Hiç birinin camiye gittiği de görülmemiştir. Sadece, adca müslümandırlar, yoksa gerçekte —Allah bilir ya— yine ve hâlâ yahudidirler.»

— «Bu adam demircilik mi yapar?»

— «Eskilerin hezarfen dedikleri çeşitten bir adam. Elinden gelmeyen iş yoktur. Kendisinden ne isteseniz onu mutlaka başarır. Süngerciler için bir deniz dürbünü icat etti. Aslında sade bir şey, iki mecidiyeye satıyor, ama çok işe yarıyormuş. Dükkânına gidecek olursanız neler yaptığını görürsünüz.»

SAATÇI MACAR TOPAL RAİF EFENDİ

— «Peki, Hasan Reis, ben bugün resmini yaparım, yarın da gider, Bayram ustaya gösterir yaptırırım.»

Ertesi gün bizim teğmen Ahmet Efendi ile birlikte sokağa çıktım. Çünkü, ne zaman çarşıya, sokağa, hamama gidecek olsak mutlaka subaylardan birinin bize katılması gerekiyordu. O sırada bunlardan biri yoksa ya da meşgulse zindan nöbetçisi zaptiyelerden birini alır, öyle çıkardık.

O güne kadar, çarşıya birçok defalar çıkmıştım. Fakat, daima bir sokağı bellemiş olduğumdan hep o yoldan gidip gelirdim. Bugün, teğmen Ahmet Efendi beni başka bir sokaktan götürdü. Oraya, Hanardı deniyormuş. Hanardı'na gitmek için de muvakkitha-

nenin (1) önünden geçmek lâzım gelmişti. Muvakkithane, çarşının baş tarafında, bir köşede yapılmıştı. İçinde eskubur ve oturak dedikleri cinsten birkaç saat bulunmaktaydı.

Pencereden içeri bakıp seyrederken, hemen hemen, on yaşımdan bu yana kaybetmiş olduğum bir çehrenin karşımda olduğunu görünce büyük bir şaşkınlığa kapıldım.

Bu zat İstanbul'a, benim doğum tarihim olan 1848 de, Macar ihtilâlcileriyle birlikte gelip sığınmıştı. Hatta, ihtilâl sırasında Avusturya askerleri tarafından atılan kurşunlardan biriyle dizinden vurulmuş olduğu için sol ayağının sinirleri bozulmuş, topal kalmıştı. Aksayarak yürürdü. İstanbul'da müslümanlığı kabul etmiş, Raif adını almıştı. O zamanlar, daha çok, yeni bir icat olan fotoğrafçılığı biliyordu. Ayrıca, madenî levhalar üzerine resimler de çıkarıyordu. Çemberlitaş karşısında bir dükkân açmış, bu işlerle geçimini sağlamaya çalışmıştı.

Bu adamı çocukluk yıllarında o dükkânda görüp tanımıştım. Madenî bir levha üzerine, daha beş yaşlarımda iken, ilk resmimi çıkaran da oydu. Fotoğrafçılıkla birlikte saatçilik de yapardı. Çok usta bir saatçı olduğu konusunda ünü her tarafa yayılmıştı.

İşte, uzun yıllardan sonra, karşımda bu adamı görüyordum. Teğmen Ahmet Efendi'ye:

— «Bu adamın adı Raif midir?» diye sordum.

— «Evet!.» cevabını alır almaz hiç tereddüt etmeden içeri daldım. Hemen ellerine sarılıp öptüm, kendimi tanıtmak için babamı anlatmaya başladım. Hafızası gerçekten çok kuvvetliymiş ki derhal hatırladı ve benimle kucaklaştı.

Meğer zavallı Raif Efendi'nin başından da hayli işler geçmiş. Dükkânında iyi kötü geçinip giderken bir gün kendisini bir tuzlaya müdür tayin etmişler. Çıkan tuzların açıkta kalması yüzünden bir hayli fire verilmiş. Bunu onun ya hırsızlığına, ya da ihmalkârlığına yorumlamışlar. Şu bizim Rifat Bey'in babası, Rüsumat nazırı Kânî Paşa, onu görevinden uzaklaştırdıktan başka, üç yıl da Rodos'ta sürgün kalması için Padişahtan ferman çıkartmış.

---

(1) Eskiden, çok zaman camilere bitişik, bazen de ayrı bir yerde kurulmuş küçük binalar ve bu binaların içinde vakit ve yükseklik ölçen âletler bulunurdu. Bu âletlerin tümüyle onların yöneticisine muvakkit, bu yere de muvakkithane denirdi. Ş. K.

O zaman, Meclis-i Vâlâ Rüsümat nazırının bu isteğini kurcalamadan adalete uygun görmüş, zavallı adamcağız Rodos'u boylamış.

Bir süre sonra, çoluğunu çocuğunu da getirtip, âletlerini de onlarla birlikte yanına aldırtarak burada saatçılık yapmaya başlamış. Bir iki öğrenci de yetiştirmiş. Rodoslu Ahmet Fethi Paşa'nın kurduğu bu muvakkithanenin eski görevlisi vefat edince, kendi buraya muvakkit olarak atanmış. İşte, şimdi bu sayede, hem iyi kötü geçimini sağlıyor, hem de Rodos halkı onun sayesinde doğru saat kullanma imkânına kavuşmuş bulunuyormuş. Sanatında gerçekten usta olduğu için gerek hükûmet ilgilileri, gerek halk kendisinden memnunmuş.

Rodos'taki sürgünlük süresini tamamlamış ama, artık İstanbul'a dönmeyi düşünmemiş. Dönüp de ne yapacak, artık orada ne ile geçinecekmiş? Hele ki Rodos halkı kendisini sevdiği gibi kendi de halkı sevip ısınmış.

Macar Raif Efendi'yle karşılaşmak beni de çok memnun etmişti. Görevli bulunduğu bu muvakkithane, şehrin ileri gelen aydınlarının bir uğrak ve sohbet yeri olmuştu. Ben de o günden sonra o yerin sadık bir devamlısı oldum.

O ilk karşılaştığımız gün, Raif Efendi'ye Bayram Usta'yı da sordum. Gerçekten, herkesin dediği gibi, bir hezarfen (yani elinden her iş gelir, her şeyi bilir) bir adam olup olmadığını sordum. Raif Efendi de Hasan Reis'in dediklerini tekrarladı. O adamın elinden hemen hemen gelmeyen iş yoktu, özellikle demircilikte cidden çok mahirdi.

Raif Efendi, Bayram Usta'yı niçin sorduğumu ve sebebini anlayınca, böyle hayırlı bir işe giriştiğim için büyük memnunluk duydu ve bize bir yardım olsun diye kendi âletlerinden de bir kısmını seve seve armağan etti. Daha sonra, birlikte muvakkithaneden çıktık, Bayram Usta'nın dükkânına gittik. Yaptırmak istediğim âlet hakkında ustaya Raif Efendi bizzat bilgi verip, gerekli açıklamalarda bulundu.

Evet, Bayram Usta sıradan bir adam değildi, resimden de pek güzel anlıyordu. Derhal bir çelik çubuğu ocağa soktu, biraz sonra istediğimiz âletin taslağını meydana getirmişti bile. Ertesi günü bize, hem de birbirinden farklı üç çeşidini, hazırlayıp teslim edeceği hususunda söz verdi.

İşte, onun hazırladığı bu araç ve gereçler sayesinde Rodos

zindanında birbirinden güzel ve her biri en az ikişer mecidiyeye satılabilecek tütün ve sigara kutuları yapılmaya başlandı. Bu konuda okuyucuları şaşırtacak bir noktayı açıklamam sanırım ki yeter: Bu kutular ta Mısır'a, Kahire'ye ve İskenderiye'ye kadar gönderiliyor ve oralarda âdeta kapışılıyordu. Ben de o kutuların kapaklarına Arap üslûbunda resimler çizip isimler kazıyordum. Sonra, bunlara ya kakma olarak gümüş tel ile işliyorlar, yahut da başka türde kabartmalar yapıyorlardı.

Hele, bu işçiliğin menteşeleriyle sustaları son derece güzeldi. Çünkü, saatçi Raif Efendi, İsviçre'den saat mahfazası yapımına mahsus âletlerle bu mahfazalara rabtolunan susta ve menteşelerden bir hayli şey getirtmiş olduğundan, Rodos zindanında sanat eserleri meydana geliyordu.

Bu işte, hepimizin kendi ihtisasımıza göre görevlerimiz vardı. Benim görevim, yapılan eşyayı devamlı kontrol altında tutmak, bunların göze çarpacak pot taraflarını yeniden ilgililere verip düzelttirmekti. Gerçekten, iyi bir kutu yapıcısı olan Hasan Reis, daha önceleri taslanmış kutulardan günde ancak dört tane yapabilirken, şimdi gayet rahatlıkla on tane yapabiliyordu. Taslak yapanlar ise, ellerindeki âletler sayesinde, evvelce hazırlayabildiklerinin beş mislini getiriyorlardı. Sıkı bir iş bölümü usulü uyguluyordum. Özellikle, kabiliyeti göz önüne alarak hangi adamın hangi işe elinin daha yatkın olduğunu, ne kadar zamanda ne kadar iş çıkaracağını öğrenmiş, böylelikle tecrübe sonunda herkese kendine göre bir iş vermiştim.

Kutuları zımparalamak, ilk cilâyı vermek, kakılacak tellerin yuvalarını açmak, menteşeleri ve sustaları yerleştirmek gibi her işi ayrı bir adam görüyordu. Bunlar yedi arkadaştılar. Her ne iş yapacaklarsa mutlaka kuru ağaçtan yapılması şartını koymuştum. Önceleri cevizden başka ağaç kullanmazlarken, cevize, işe yarar daha başka ağaçlar da kattırmıştım. Rodos adasında pek bol bulunan, zaten sanayide de makbul olan limon, çınar, çitlembik, harnub ve ar'ar cinsinden ağaçları da ham malzememiz arasına almıştım.

Daha evvel, sadece tütün kutusuyle hamam nalınları yapılıyordu. Şimdi, sigara kutularının şekil ve boyları çok değişmişti. Bunlardan başka, yazıhane üstlerine konmaya ve duvarlara asmaya mahsus saat mahfazaları, bezik oyunu için marközler, oyun kâ-

ğıdı kutuları, eldiven mahfazaları gibi şeyler de yapmaya başlamıştık. Bunları İstilyanos adlı bir Rum komisyoncu İskenderiye'ye, Beyrut'a, Atina'ya yolluyor ve durmadan yeni yeni siparişler veriyordu. Onları karşılamakta bayağı güçlük çekiyorduk.

Nalın ayaklarını, kadın potinlerindeki ökçeler gibi zarif bir tarza ve sathında topuğun temas edeceği yeri de —sanki bir balmumu üzerine basılmış da— çukur meydana gelmiş gibi oyuk bir biçime dönüştürmüştüm. Bu nalınlar yüksek, alçak ve orta olmak üzere üç çeşitti. En çok orta çeşidinin sürümü oluyordu.

Hasılı, Rodos zindanı el sanatlarından —bir kısmı âdeta güzel sanatlara özgü olmak üzere— yeni bir sanat kolu doğmuştu.

Bir süre sonra, Beyrut'tan Rodos mutasarrıflığına Raif Efendi (1) atanmıştı. Adaya geldiğinin ilk günlerinde zindandaki bu güzel el işi eserleri görünce pek memnun kalmış, bu işi geliştirmek için o zamanın en modern torna tezgâhlarından birini ısmarlamıştı. Böylelikle, bu mütevazı çalışmalara büyük katkıda bulunmuştu.

Bu çalışmalarımızın iki büyük faydası görülmekteydi: Mahpuslar az veya çok bir gelir kaynağı elde etmişlerdi. Sonra, ahlâk bakımından da olumlu sonuçlar alınmıştı. Tembellik ortadan kalkmıştı, kumar da oynanmıyordu. Bu meşguliyet sayesinde yaratılıştan mayası bozuk kimseler bile birbirleriyle didişmeye vakit ve imkân bulamıyorlardı. Kazaskerzade Tevfik Efendi bile artık nalın yapımı ve kutu taslağı hazırlıklarıyle uğraşıyor, böylece günde yedi sekiz kuruş kazandıktan başka, istediği gibi yeyip içiyordu. Daha önceki aylarda olduğu gibi, bir baş tömbeki için şuna buna minnet de etmiyordu.

Bu yeni düzenden kahveci Kel Hasan da memnundu. Eskiden, herkes borca içip durmadan çeteleler yazarken, şimdi çetelelerin çoğu silinmiş, yani alacakları alınmıştı. Her mahpusun cebinde en azından yüz, yüz elli kuruş bulunuyordu. İki yüz kuruşu aşkın parası olanlar ise kendilerini enikonu paralı hissediyorlardı.

Elden mal alan pazarcı Deli Halil şimdi yüklendiği zembili dolu götürüyor, dolu getiriyordu. Sandalcı Memiş adlı işini bilir, zekî bir adam Rodos'a uğrayan yabancı vapurların yolcularına bizim zindan eşyalarından birçok şeyler satıyordu. Gerek bu vapurlara

(1) Şimdi âyân üyesi bulunan Raif Paşa hazretleri (Yazarın notu).

satılan, gerek İskenderiye'ye gönderilecek kutuların üzerine Fransızca harfler, başlıklar, markalar kazdırtıyordum. Bunların güzel ve zarif nakışlarını görenler, adlarının ve soyadlarının ilk harflerinin yazılı bulunduğu siparişler veriyorlardı.

Zindan kısmında her gün bu işlerle meşgul olurken, Ahmet Mithat da kendi metotlarının uygulamasına hız vermişti. Hamamcı Yusuf Ağanın, Ethem adındaki çocuğunu ve bir de bilmem kimin oğlunu her gün odasına getirterek, daha önceki öğrencisi Mustafa ile birlikte üçüne birden dersler veriyordu.

Nihayet, bu üç çocuğun kısa bir süre içinde, bir ilkokulun ancak iki yılda elde edebileceği oranda bilgi ve kültür edinmiş olmaları üzerine, eğitimin önemini kavrayan bazı yerliler gayrete gelerek, İbrahim Paşa Camii içindeki eski bir mahalle mektebini, yeni tarzda bir okul haline getirmek için yıktırıp yeniden yaptırdılar. Bunda öyle bir iyi niyet gösterildi ki, okulun mimarlık tarzı bile o günün modern koşullarına son derece uygun düşürüldü.

* * *

Ahmet Mithat Paşa'nın önderliğinde ve Rodos ileri gelenlerinin maddî desteğiyle gerçekleştirilen bu okul, Mutasarrıf Dilâver Paşa'nın zamanına rastlamıştı. Mutasarrıfın bu konuda gerçekten büyük yardımlarının dokunduğunu belirtmeden geçmeyi vicdanıma yediremem.

Adaya yeni gelmiş bir idare âmiriydi. Mutasarrıflık maaşından tek kuruş bile almamış olduğu halde kendi kesesinden bin kuruş yardımda bulunmuştu ki bu, o zaman için, büyük paraydı ve kendi de öyle zengin, varlıklı bir kimse değildi.

O zamana kadar halk bir devlet memurunun böylesine cömertliğini görmemişti. Bundan dolayı, Dilâver Paşa'nın bu davranışından büyük heyecan duydular ve okulun yapılışına para yardımında bulunmak için birbirleriyle âdeta yarışa başladılar. İşte, bu okuldur ki —sonraları Rodos'un ünlü Medrese-i Süleymaniye'sini (1) teşkil etmiştir; aslında bütünüyle Ahmet Mithat Efendi'nin çalışkanlığının, yurt severliğinin bir eseridir. Rodoslulara, zamanın kültür koşullarına uygun, bir eğitim sisteminin gerekliliğini anlatıp kabul ettiren kimse bu değerli edebiyatçımızdır.

---

(1) Rodos'u fetheden Kanunî Sultan Süleyman'ın adını ululamak için bu ad verilmiş olmalıdır. Ş. K.

Ahmet Mithat'la ben, zindana girdiğimiz tarihten itibaren, tam dokuz ay bir arada ve bir dairede yaşadık. Hatta dostluğumuz, samimiyetimiz o raddeye gelmişti ki, çok zaman, aynı fikir ve düşünce ikimizin de dilinden aynı anda çıkar olmuştu. Sanki beyinlerimiz arasında elektrikî bir ortak akım vardı. Bu ortak akım bizleri birbirimize öylesine bağlıyordu. Bundan dolayı, çok zamanlar konuşmaya lüzum bile görmez, hallerimizle ve gözlerimizle isteğimizi birbirimize aktarırdık. Karşılıklı ve sesli konuşmak, bir insanın kendi kendisiyle sesli konuşması gibi bir şey olacaktı. Sadece o, ayrı bir kitabı, ben ayrı bir kitabı okuduğumuz zamanlar, öğrendiklerimizi, görüş ve düşüncelerimizi birbirimize cümlelerle ifade ederdik. Bu konuda da düşündüklerimiz büyük çoğunlukla aynı olarak belirirdi.

Alışkanlıklarda eşitlik, görgü ve tutumda eşitlik, duygu, düşünce, zevk ve hareketlerde eşitlik —gayet tabiîdir ki— fikir ve görüşlerde de eşitliği meydana getirir. Çünkü, ikimiz de bulunduğumuz dönemin, iyi kötü, aydınlarından sayılıyorduk. Kendi yeteneğimiz ve idrâk yeteneğimiz çerçevesinde, batının ilim, kültür ve eğitimde varmış bulunduğu dereceyi aynı açıdan etüd ediyor ve değerlendiriyorduk.

Bir gün —hiç aklımdan çıkmaz— ikimizin de dilinden aynı anda (Japonyalılar) kelimesi dökülmüştü. Birbirimizin yüzüne bakıp gülümsedik; bu gülümseme ikimiz için de öylesine anlam doluydu ki onu hiç bir ağız, hiç bir kalem, hiç bir ressamın fırçası anlatıp çizemez.

Ama, ardından düşündük: Acaba Japonyalılar demekle nasıl ve ne gibi bir duygu ya da düşünceyi birbirimize aktarmak istiyorduk. Tabiî, çıkaramadık. Onu bugün değil, o gün bile bilemezdik.

Ara sıra: «Ne yemek yaptıralım Mithat?» diye sorduğum vakit o: «Bak Tevfik, onu benden sorma, senin ısmarlayıp hazırlatacağın yemekler benim için de en akla yatkın yemekler olacaktır» cevabını verirdi.

O, su böreğini çok sevdiği için, iki üç günde bir, Mehmet'e: «Öğle yemeği için bize su böreği yaptır,» derdim.

Bu sözümü işiten Ahmet Mithat Efendi:

— «Hay ağzına sağlık, ben de sana onu söyleyecektim,» derdi.

Artık, zihnî beraberliklerimiz bir yana, yemek içmek gibi mad-

dî zevklerimiz ve hatta iştihalarımız da birbirleriyle kaynaşmış durumdaydı.

Ama, çok yazık ki böylesine duygu, düşünce, zevk ve anlayış birliğine ulaşmış olduğumuz halde günün birinde —okul çocuklarına bile yakışmayacak pek basit bir sebep yüzünden— aramız açıldı. Buna basit demek bile fazla. Belki, saçma sapan bir sebep desem daha yerinde olur. Sonuç olarak, karşılıklı ağır suçlamalarda bulunduk, seviyemize yakışmayacak kelimeler kullandık. Bu kadarla kalsa yine de iyiydi; neredeyse saçsaça başbaşa gelecektik. Belki bu anlamsız tutumumuzda, gurbetin gittikçe gerdiği sinirlerimizin çok zayıflamış bulunmasının da rolü vardı. Hasılı kavga ettiğimiz bir gerçekti. Bereket versin ki aramıza ünlü Berteciyo'muz, yani hizmet eri Mehmet girdi. Böylelikle kavgamız sona erdi.

Erdi ama, dostluğumuz da son bulmuşa benzerdi. O günden başlayarak, karşılıklı selâmı sabahı kestik. Birkaç gün yemeğimizi ayrı yedik. Daha sonra Ahmet Mithat Efendi, ortak barınağımızın karşı tarafında, setin üzerinde, eski Çerkez beylerinden Hurşit adlı bir sürgünün oturmuş olduğu bir odayı yeni baştan düzenleyip onartarak eşyasını oraya taşıttı.

Meğer, bizim için bu faydalıymış, belki de gerekliymiş. Çünkü, bu yer ayrımı ikimizin de daha çok çalışmamızı ve veri[illegible]li olmamızı sağladı. Şimdi, o da ben de yalnızdık; birbirimizle dertleşmek, birbirimizi avutmak imkânlarından yoksunduk. Böyle olunca da, ister istemez, ben zindandaki mahpuslarla, o da okutmakta olduğu çocuklarla daha çok meşgul olmak zorunda kalmıştık (1).

---

(1) Tefrika halinde olan eserde bu bölüm burada bitiyor. Tefrika numarası 247'dir. Ertesi günkü 248 numaralı tefrikadan anlıyoruz ki, iki bölüm arasında bir bağlantı bulunmamaktadır. Yazarın müsveddelerinde başka satırların bulunduğu, 247. tefrikanın son cümlesinin (olmak zorunda kalmıştık) şeklinde bitmesine karşılık, 248. tefrikanın (Ona da Abdullah Efendi aracılık etmişti,) şeklinde başlamasından da anlaşılıyor. Ayrıca bunu izleyen cümleler, durumu daha iyi belli ediyor. Aradaki bölüm ya unutulmuş, ya kaybolmuş ve yazar bunun farkına varmadan tefrikaya devam etmiştir.

Bu arada iki samimî dostun kavgaları konusunda, biraz daha aydınlatıcı bilgi vermek arzusuyle, öteki taraf olan Ahmet Mithat Efen-

di'den bir parça almayı yerinde görüyoruz. Ahmet Mithat Efendi, Rodos sürgününü anlatan «Menfa» adlı kitabında olayı şöyle anlatıyor:

«... On bir ay bu suretle birlikte rahat rahat yaşadıktan sonra ayrılmaklığımızın ne kadar hasis bir sebebe dayanmış olduğunu görseydiniz, zannederim, ikimizi de ayıplardınız.

Hizmetimizde bulunan Mehmet, son derece namuslu ve oldukça da tuhaf bir adamdı. Tevfik Bey, ara sıra onunla lâtife ederdi. Bu lâtifeler zamanla büyüye büyüye öyle bir dereceye vardı ki, Mehmet yüzünden şaka etmek, herifi bazı subaylarla nerdeyse boğaz boğaza getirecek hâle ulaştı.

Bir sabahtı. Ben uyanmış, fakat daha yatağımdan çıkmamıştım. O gece, çok severek okuduğum ve uykum geldiğinden istemiyerek bıraktığım bir kitabı yeniden elime almıştım. Muhafız teğmenimiz Salih Efendi, kendini beğenmiş bir adamdı. Mehmet'e takılmak için zaman zaman: «Mehmet, sen bu teğmenin her emrine itaat etmekle yükümlüsün,» derdik. O da: «Hayır, ben asker değilim, zaptiyeyim, ancak kendi subayıma itaat ederim, başkasını tanımam,» diye direnirdi. O sabah da Tevfik Bey, Mehmet'le bu konuda eğlenmeye başladı. Öyle şeyler söylüyordu ki Mehmet, bunlara inanacak olsa, değil teğmenin, binbaşının bile boğazına sarılabilirdi.

Nihayet Tevfik, onu inandırmak için bana dönüp: «Mithat, sen de duydun. Salih Efendi şöyle şöyle demedi mi?» diye, güya Salih Efendi tarafından söylenmiş bir söz için beni de tanık tutmak istedi. Şakanın bu kadarını fazla görmüştüm. Tevfik'in arzu ettiği cevabı vermedim. Tevfik ise benden mutlaka tasdik cevabı almakta ısrar ediyordu. Derken, iş şakalıktan çıkıp ciddiye döndü. O «Salih söyledi,» diyor, ben: «Hayır, söylemedi,» diye dayatıyordum.

Karşılıklı ısrarlarımız tartışmaya, tartışmamız da mücadeleye döndü. Nihayet biz, evet biz, tulumbacıların bile ağzına yakışmayacak olan sözlerle işi birbirimize hakaretler etmeye kadar vardırdık. Neredeyse, yumruklaşacaktık. Mehmet, aramıza girip bizi ayırdı. Lâkin, o günden sonra da bir seneye yakın zaman birbirimizin yüzüne bakamadık.

Param da yoktu. Tevfik'ten istemeye de inadım engel oluyordu. Nihayet, bir zattan beş altın borç aldım, zindanın avlusu içinde bahçıvan kulübesi gibi bir yer vardı. Berbat bir yerdi. Orayı tamir ettirip tek başıma o odaya çekildim...»

AKKÂ'DAN HABER

Ona da (1) Abdullah Efendi aracılık etmişti. Bir süre önce, Bâbîlerden (2) bazıları Rodos'a gönderilmişti. Bizim hükûmetimiz böyledir; bazen kendi ülkesinde aldığı yersiz ve lüzumsuz zaptiye tedbirlerini bile az görür olmalı ki yakın komşu ülkeler için de zaptiyelik görevini yerine getirirdi. Dolayısıyle, sırf özel bir inanca bağlı bulunan ve hiç bir zaman Sünnî mezhebindeki kimselere sataşmalarına imkân olmayan şu Bâbî mezhebinin kurucularını ve mensuplarını önce Rodos'a, oradan da Akkâ'ya sürgün etmişti.

Konu dışı olarak şurasını da belirtmek isteriz ki kırk beş yıldır Türkiye'de oturmakta ve yaşamakta bulunan bu adamlar, mezhep ve inançlarını şuna buna kabul ettirmek yolunda şimdiye kadar tek bir kişiye bile telkin ve teklifte bulunmamışlardır. Hiç bir Osmanlı uyruğu Bâbî olmamıştır; çünkü, Bâbîlik, aslında bir mezhep olmaktan çok, siyasî bir doktrindir; sadece İran'a ve İranlılara özgü bir ihtilâl örgütü karakteri taşımaktadır.

İşte biz, Bâbî olan bu zatlardan Bahaettin Efendi adında ve bugün de hâlâ hayatta olan bir zatın insanlığı ve iyilikseverliği sayesinde Nuri Bey'e, Hakkı Efendi'den önce haber, sonra da yazdığımız mektuba cevap aldık.

Nuri Bey'le Hakkı Efendi, Akkâ'ya ilk vardıkları zaman oranın mutasarrıfı Nuri'nin amcası Abdurrahman Paşa imiş. Fakat, bu Paşa da bizim Maşuk Paşa gibi, kalıba dökülmüş zulüm heykellerinden biri olduğundan, insanlık bir yana öz kardeşinin oğlu olan bu adamı şefkate ve korumaya lâyık görmemiş. Her ikisini de zindan gibi bir yere kapatmış, şununla bununla görüşmelerini de yasaklamış.

---

(1) *Bu cümle ile bundan önceki cümle, biri biten öteki başlayan iki tefrikanın, son ve ilk cümleleridir. Ancak, gerek bundan sonraki gelişmelerden, gerek cümleler arasındaki anlam bağlantısızlığından, aradaki bir pasajın konmadığı anlaşılmaktadır.*

(2) *Bâbîlik, ondokuzuncu yüzyıl başlarında İran'da ortaya çıkmış dinî ve ihtilâlci bir örgüttü. İran Devleti bu örgütle bir hayli uğraşmış, Bâbîler de Şah Nasreddin'i öldürmüşlerdi. Bundan sonra, hükûmetleri, bu tarikat mensuplarının elebaşılarını yakalayıp idam ettirmiş, bir kısmını yaktırmış, ikinci plândakileri de ülkelerinden sürmüştü.*

Bereket versin, Paşa kısa bir süre sonra görevinden alınıp başka bir yere atanmış. Yerine, vaktiyle **Ceride-i Havadis** gazetesinde yazarlık yapan, daha sonra Cebeli-Lübnan'ın teşkili sırasında tahrirat müdürlüğü görevini yürüten Ahmet Bey mutasarrıf olmuş. Böylelikle, Ahmet Bey'in lütûf ve iyiliği sonucu Nuri ile Hakkı da zindandan çıkıp birer eve yerleşebilmişler. Nuri, eşini de yanına getirtmiş.

Nuri Bey'den aldığım ilk mektup pek kısaydı, ancak dört buçuk satır kadardı. Yazık ki o mektubu sonradan kaybettim. Onu saklayamamış olduğuma, zaman zaman, hâlâ üzülürüm. Çünkü, kırık ve üzgün bir kalbin değil, tam tersine belki de övünç dolu bir kalbin duygu ve düşüncelerini birkaç kelime içinde o kadar güzel, o kadar canlı anlatmıştı ki, edebiyatta «az ve öz» ün en seçkin belgelerinden birine en güzel örnek teşkil edebilirdi. Bununla birlikte —aklımda kaldığına göre— ilk paragrafı şöyleydi:

«Tevfik'çiğim;

Herkesten önce bizi arayıp soran sen oldun. Bununla da ne kadar becerikli bir insan olduğunu ispat ettin. Hele, Namık Kemal hakkındaki müjdene nasıl teşekkür edeceğimi bilemem; geldik geleli ondan hiç bir haber alamamıştık...»

Aynen değilse de aşağı yukarı bu yoldaydı. Bundan sonra ise ayda, ya da iki ayda bir mektubunu alıyor ve mektup yazıyordum.

Artık, Namık Kemal'le de İstanbul'la da, kapalı olmak üzere, haberleşmemiz devam ediyordu.

Ürkütücü Bir Haber

Bir cuma günü, Abdullah Efendi ile Kale içi'nde, yaseminleriyle ünlü, zindancı Emir Çavuşun bahçesine gitmiştik. Süleyman Bey de bizimle beraberdi. Güya yaseminlerden kameriyenin altındaki sedirlere yaslanıp güzel kokularla ciğerlerimizi dolduracak, dinlenecektik. Özellikle tavlanın «Osmanlı» denilen oyun tarzında da epey maharet sahibi olduğumuzdan, o hususta ustalığına pek güvenen Süleyman Bey'le de şöyle dörtbaşı mamur bir parti çevirecektik. Onun için, bahçe sahibinin hizmetkârını —tavlayı getirmesi için— zindana göndermiştik.

Biz bekleyeduralım, Kale binbaşısı Ata Efendi, yanında genç bir subayla bahçeye geldi. Bizi ne zaman görse tebessüm etmeyi

âdet edinmiş bulunan Ata Efendi'nin güleç yüzü o günü her zamankinden daha da güleç ve aydınlıktı. Yanındaki subayı:

— «Dün akşam Beyrut'tan gelen vapurla Kıbrıs'tan geldi, Tuzla kalesi tabur kâtibi Zeki Efendi,» diye bizlere tanıttığı zaman güler yüzlülüğünün sebebi anlaşıldı. Çünkü, bu tanıtma ve bu tebessümün altında Namık Kemal'den bir haber olduğu müjdesi gizliydi.

Oturttuk, Zeki Efendi'yle konuşmaya başladık ve hemen sırasını getirip Namık Kemal'i bilip bilmediğini, görüp görmediğini sorduk.

O gayet tabiî bir dille şunları anlattı: «Tabur hesapları bahanesiyle sık sık Magosa'ya gider ve her gidişte kendisiyle görüşürüm. Beni günlerce salıvermez, yanında alıkor. Tavlaya pek meraklı olduğu için gündüzleri kendisiyle yedi sekiz parti tavla oynadığımız çok olmuştur. Ancak, içkiye karşı düşkünlüğünü son zamanlarda pek ileriye götürdüğünden son zamanlarda ağzından kan gelmeye başladı. Bu durum doktorları bir hayli düşündürdü.»

Zeki Efendi, bu sözleri söylediği zaman Ahmet Mithat'ın yüzünü öylesine kederli bir hava kapladı ki, o anda duyduğu üzüntüyü bundan belirli açıklayabilecek hiç bir ifade düşünülemezdi.

Karşımızdaki konuşmasını bitirdiği vakit, Ahmet Mithat da benim çehremde böyle derin bir üzüntü gölgesinin dolaştığını sonradan söylemişti. Haber, hepimizin neşesini kaçırdı. Hatta, rahmetli Süleyman Bey, o cesur fakat alabildiğine duygulu kalpli adam, gözyaşlarını tutamayıp ağlamaya başladı. Biçare Ata Efendi, Zeki'yi getirdiğine getireceğine pişman olmuştu. Fakat, o da ne yapsındı? Kendine sorulmuş, o da gerçeği olduğu gibi anlatmıştı.

Biraz sonra, Abdullah Efendi ile, kimsenin işitemiyeceği şekilde, aramızda konuşmaya başladık:

— «Yakında Kemal Bey'e mektup yazdığınızda unutmayın, bildirin: su teresi, ya da semizotu salatası yesin. Bu iki sebzenin boğazdan gelen kanı kesmekte büyük etkisi vardır. Ona, ısrarla, bu tavsiyeye uymasını söyleyin.»

— «İyi ama Namık Kemal'e, "Duyduk ki senin ağzından kan geliyormuş," filân gibi sözler söylenemez. Böyle şeylere son derece canı sıkılır.»

— «Fakat, hayatî bir meselede, can sıkılacak diye, tedbirden ve tedaviden vazgeçilemez.»

— «Haklısınız, yazarım.»

O anda, zihnim darmadağın olduğu için düşünememiştim. Biraz sonra, daha soğukkanlılıkla düşünerek, bazı yollar arayıp buldum. Ertesi gün, yazdığım mektupta konuyu şöyle ustalıkla açtım:

«... **Burada bitkilerden son derece güzel iki sebze var. Birincisi su teresi denilen güzel ve lezzetli bir yaprak. İstanbul'dayken adını işitirdim ama kendisini görmediğim için bilmezdim. Hatta, Bağdatlı bir şairin, büyüklerden birinin bahçesinde pek bol bulunan bu bitkiyi görünce:**

"Hindibaya galebe etti bu bağın teresi"

yollu bir mısrâ söylediği böylelikle su teresinden söz ederken bahçenin sahibini de «teres» yaptığını belirten bir fıkrasını işitmiştim. Bizim Rodos'ta da senin «teres» sözüne haklı olarak lâyık gördüğün Mutasarrıfın bahçesinde bu su teresi gerçekten çok bol bulunmaktadır. Bu su teresinden akşamları bol bol salata yaptırıyoruz. O kadar güzel bir meze ki insan onunla içki içerken tadına doyum olmuyor. Hani neredeyse içkiyle sadece bu tereden yemek istiyor. Onu bulamadığımız zamanlar yerini semizotu salatasına bırakıyoruz. Lezzette ve nefasette bu su teresi ile semizotundan daha enfes bir sebze ve salata tasavvur edemiyorum. Mümkün olsa, sana her posta ile bunlardan gönderirdim. Ama, zannederim orada da bunlardan çok miktarda vardır. Aman kardeşim, bir kere dene ve bol bol ye, bak ne kadar seveceksin...»

Oysa bunca ballandıra ballandıra sözünü ettiğim su teresinin Rodos'ta yetişip yetişmediğinden —o gün Abdullah Efendi bu konuyu açıncaya kadar— haberim bile yoktu.

Yirmi gün kadar sonra aldığım mektupta Namık Kemal, o bitki hakkında bilgi veriyordu. Magosa'da dere kenarlarında o su teresinden bol bol varmış. Benim yazmamdan sonra kendi de yemeyi denemiş ve pek beğenmiş, mektubumun eline geçmesinden sonra da bol bol onun salatasını yemeye başlamış. Ancak, semizotunu deneyememiş, çünkü mevsimi geçmiş bulunuyormuş. Bundan dolayı, o çıkana kadar hep su teresi yiyecekmiş.

Namık Kemal, bunları yazdıktan sonra ilâve ediyordu: **«Fransızcası kreson olan bu bitki Avrupa'da da çok kullanılır ama, oradakiler bizimkiler kadar lezzetli değildir.»**

Bu işi böyle ustalıkla çözümlemiş olduğum için, büyük memnunluk içindeydim. İki üç ay kadar sonra, İstanbul'a giderken Rodos'a da uğramış olan Nuri adındaki eski hizmetkârından, artık ağzından kan gelmesinin kesildiğini öğrenerek rahat bir nefes almıştık.

Bundan birkaç hafta sonra, tabur kâtibi Zeki Efendi'den gelen bir mektup da bu müjdeli haberi pekiştirmişti. Zeki Efendi, verdiği haberle üç dört ay önce bizleri üzdüğüne ne kadar esef etmişse, şimdi verdiği bu haberle o denli sevinçli olduğunu belirtiyordu.

Bütün bunlar olup bittikten sonradır ki, ben olanı biteni ve bu su teresi hikâyesinin içyüzünü Namık Kemal'e açıkça yazmıştım. Aldığım cevapta Zeki'nin sebep olduğu endişeye kendinin de —bizim adımıza— üzüldüğünü bildiren Namık Kemal, kendisini düşündüğümüz ve bulduğumuz bu dostça çare için teşekkür ediyordu. Ancak, Zeki'nin olayı bize biraz fazla mübalâğalı iletmiş olduğunu, gelen kanın burundan olup, bazan böyle yolunu değiştirerek geniz yoluyla ağıza yöneldiğini, böyle bir hal bulunduğunu doktorların da belirttiğini yazıyordu.

Aslında mübalâğalı davranan Zeki Efendi değildi. İşi Namık Kemal tevil ediyordu. Böyle davranışının da iki sebebi vardı: Bir kere, her şeyden önce, bizi endişeye düşürmemek kendisi için başta gelen amaçtı. Sonra, öyle bir karakteri vardı ki —hangi konu ve amaçla olursa olsun— kendisine nasihatlar verilmesinden, tavsiyelerde bulunulmasından hoşlanmaz, hatta hiddetlenirdi. Çok iyi bilirim, İstanbul'da iken, birçok defalar hastalandığı zaman bunu babasından saklamıştı. Alışkanlıklarına ve kararlaştırdığı şeylerin yürütülmesine başkalarının karışmasını hiç bir zaman istemezdi. Hasta olduğunu babasına söyleyecek olursa, baba tabiatıyle kendisine birtakım tavsiyelerde ve nasihatlarda bulunacak, kendi de baba sözünden dışarı çıkamayacağından, bunlara uymak zorunda kalacaktı. Bundan dolayı, en iyisi kendisini ilgilendiren konuyu kimseye açmamaktı ve bu Kemal'de tam bir huy haline gelmişti.

Hasılı, çok kuvvetle tahmin ediyordum ki bu ağızdan kan gelme olayını önemsiz göstermesi de yine hep bu karakterinin gereğiydi. Onun ruh dünyasını, en az, kendi kadar tanırdım. Yıllardan beri, gölge gibi, yanından ayrılmadığım için, en kapalı tarafla-

rını bile çok iyi biliyordum. Zaten Namık Kemal o insandı ki —değil benim gibi gerçek samimiyetini kazanmış birinden— birazcık ahlâkına güven duymaya başladığı kimseden bile herhangi bir sırrını kolay kolay saklamazdı.

Valide Paşa Rodos'a Geliyor

Yazları, Rodos'a, Süleyman Rahmi Bey adında bir zat gelir ve birkaç ay adada kalırdı. Bu adam, aslen Antalyalı imiş, gençlik yıllarında hayatını kazanmak için kalkıp Rodos'a göç etmiş. Burada Rodoslu Hüseyin Efendi adında birine akraba olmuş, daha sonraları da, onunla birlikte, gidip İskenderiye'de yerleşmişti.

Hüseyin Efendi, kendisine velinimetlik ettiği için, Süleyman Rahmi Bey orada yaşlı ve çok zengin dul bir hanımla evlenmiş, eşinin parasıyle ticarete başlamıştı.

O sıralarda Amerika'da iç savaş başladığından, ünlü Amerikan pamuğu ekimi hemen hemen durmuş, bunun sonucu olarak Avrupa'da bu pamuğu işleyen fabrikalar da büyük bunalım içine düşmüşlerdi. Bütün bunların sonucu olarak, dünya ticaret ve sanayii ağır tehlikelerle karşı karşıya gelmişti.

İşte, bu bunalımın ve tehlikenin ortadan kalkmasına Mısır'daki pamuk ekiminin genişletilmesi, büyük ölçüde, yardımcı olmuştur. Mısır'ın pamuk tarımını genişletmesi üzerine, Avrupa dokuma fabrikaları en azından yarı yarıya yeniden canlanmışlardı. Hele, bazı bilgili ve girişken kimselerin çabasıyle, Mısır'ın eski beyaz pamuğu yerine, Amerikan tohumuyle ekilen yeni pamuk umulandan çok daha iyi sonuç vermiş, böylelikle, adına «Amerikan bezi» dediğimiz dokumaları çıkaran fabrikalar, bellerini tamamıyle doğrultmuşlar, Amerika yerine bütün ihtiyaçlarını Mısır'dan karşılamaya başlamışlardı.

Gerçekten, adı gibi mübarek olan bereketli Nil nehri, bu hususta da kerametini gösterdiği için, Mısır'da çalışmasını ve isini bilen pek çok kimse kısa zamanda büyük servetler kazanmaya yönelmişlerdi. Süleyman Bey de bu çalışkan ve işini bilen kimselerden biri olduğundan, zekâsının ve çalışkanlığının kılıcı hakkı olarak, çevrenin tanınmış zenginleri arasına girmişti.

Ancak, ilk hayata atıldığı ve alnının teriyle ilk ekmeği yediği Rodos'u unutmadığı gibi, velinimeti olan Hüseyin Efendi'nin —ki artık çok yaşlanmıştı— istirahatını ve dinlenmesini de ön-

gördüğünden, her yazın birkaç ayını gelip burada geçirmeyi âdet edinmişti. Adanın en güzel yerinde, bir bahçe içinde, muhteşem bir villâsı vardı.

Süleyman Bey, Rodos'un yazlarını, havasını, suyunu çok övmüş olmalı ki, ondan duyarak Mısır'ın bazı ileri gelen devlet adamlarıyle zenginleri de adada kendilerine birkaç yazlık yaptırmışlardı. Böylelikle, yavaş yavaş, Mısır zenginleri arasında yaz aylarını Rodos'ta geçirmek bir âdet halini almıştı. Giderek, buna Hıdiv ailesinden bazı kimseler de katılmıştı.

Hıdiv ailesinin Rodos'a gelişi ada için hareketli bir olay sayılırdı. Daha kendileri gelmeden, gelecekleri haberi ortalığa yayılırdı. Süleyman Rahmi Bey'in villâsının çevresindeki öteki Mısır zenginlerinin konakları silinip süpürülüp hazırlanır ve çoğu zaman bunlar da yetmeyeceği için yakınlardaki bazı yerli konaklar da kiralanırdı.

İşte, bizim Rodos'taki ilk yılımızda da bu durum görülmüştü. Halk, bundan son derece memnundu. Çünkü, Hıdiv ailesi, Rodos'ta kaldığı sürece, adaya hatırı sayılır para bırakır, öyle giderdi.

İstanbul'da bakkallar ve bazı benzeri esnaf takımı, nasıl ramazanın yaklaştığı günlerde dükkânlarını her şeyin iyisi ve en güzeli ile doldururlarsa, Rodos esnafı da bu şekilde dükkânlarını en göze görünür dişe dokunur şeylerle doldurmaya başlamışlardı. Meselâ, biz keçi sütünden çıkarılmış tereyağını o güne kadar görmemişken, o günlerde okkası otuz kuruşa Patinos'tan getirilmiş keçi yağı satıldığını haber almıştık. Süngerciler de en seçkin ve görülmedik süngerlerini dükkânlarının önüne asmışlardı. Çünkü, Valide Paşa da geliyordu (1) ve bu Valide Paşa adada su gibi para harcardı. Her gelişinde, tanesi on liraya olan ve hamamda üstüne oturulan altmış santim büvüklüğündeki süngerlerden en azından yirmi tane alırdı. Tanesi bir iki liralık süngerlerden ise yüzlercesinin bir anda satıldığı söylenmekteydi.

Esnafın, bakkalın, çakkalın ve çeşitli ticaret mensuplarının bu sevinçleri neyse neydi ama, Hıdiv ailesinin ve özellikle Valide Paşa'nın geleceği haberi —zaptiye erlerinden mutasarrıfa kadar—

---

(1) Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın annesine o dönemde verilen ad. Bu kadın, yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul'un da pek renkli bir siması olarak tarihe geçmiştir. Ş. K.

bütün devlet memurlarını da heyecana ve sevince boğmuştu. Onlar da misafirleri büyük bir sabırsızlıkla bekliyorlardı. Sonra anlamıştık: Meğer Valide Paşa, derecelerine göre, herkese ihsanlarda bulunurmuş. Bu ihsanlardan zindandaki hükümlüleri bile mahrum bırakmazmış.

Nihayet gün dolmuş, zaman gelmişti. Bir gün, top sesleri duyduk; meğer, Mısır hanedan ailesinin o zaman dünyaca ünlü «Mahrusa» adlı yatı limana girmekte ve girerken de kaleyi selâmlamaktaymış. Ahmet Mithat'la ben de manzarayı seyretmek için terasa fırladık.

Hükûmet konağının karşısındaki rıhtıma bir bölük zaptiye eri dizilmişti. İhtiyar mutasarrıf Maşuk Paşa, —sanki bir idare âmiri değil de bir konağın harem kâhyası imiş gibi— büyük bir saygı ile ellerini göğsünde çaprazlamış, başı önüne eğik halde, Valide Paşa'nın sandalının rıhtıma yanaşmasını bekliyordu. Elimizdeki dürbünle bu manzarayı ibret ve şaşkınlık içinde seyrediyorduk.

Nihayet sandal, kırmızı çuhadan halılar serilmiş, rıhtıma yanaştı. Onun âdeta yaşlı bir kölesini andıran Mutasarrıf Paşa, yerlere kapanırcasına bir zilletle kendisini selâmladıktan sonra, ellerinden tutup iskeleye çıkardı. Şimdi, Valide Paşa arabasına giderken kendi de, bir adım geriden, yine elleri göğsünde onu takip ediyordu.

Bu garip zillet örneğinin, bir kilometre kadar uzak bir mesafeden bile seyri beni öylesine öfkelendirmişti ki —elime verecek olsalardı— o seksenlik herifi o anda hemen oracıkta bir köpek boğar gibi boğardım.

Bir hıdivin annesine bu denli yaltakçılık gösteren adam, acaba bizzat, Osmanlı padişahının annesi gelecek olsa nasıl davranacaktı? Yatıp yerlerde mi sürünecekti? Hiç sanmam. Belki onu sadece uzaklardan seyredecekti; çünkü bu kadın kendisine bahşiş veriyordu.

Öğrenmiştik: Valide Paşa'ya karşı gösterdiği bu aşağılık tutumu Mutasarrıf için pek kazançlı bir iş imiş. Kadıncağız her yıl ona beş yüz Mısır altını ile toplarla şal ve ayrıca karısına da birkaç yüz liralık mücevher hediye edermiş. Şu halde, bu aziz varlıklı misafir, Mutasarrıf Paşaya yıllık maaşının dengi bir lütuf ve ihsanda bulunuyor demekti. Hatta, bu Mutasarrıf Paşa, karısını

bile iki sene önce Valide Paşa'dan aldığı yedi yüz elli altın sayesinde satın almış bulunuyordu. Hasılı, karı koca birlikte Mısır hıdivinin annesinin parayla satın alınmış köleleriydi.

Kale binbaşısı Ata Efendi ise, Mutasarrıf Paşa gibi, parayla satın alınacak adamlardan değildi. Bundan dolayı, Maşuk Paşa'nın, karşılayıcı asker göndermesi için kendisine verdiği emirleri:

— «Osmanlı padişahının askerleri, bizzat Osmanlı padişahı veya onun hanedanından başka kimseyi karşılayamaz. Mısır hıdivi bir validir; dolayısıyle devletin yüksek rütbeli bir görevlisinden başka bir şey değildir. O halde, onun annesi geliyor diye, ben bu askerleri saygı karşılamasına çıkaramam. Bu hususta bana —değil Mutasarrıf Paşa— Tophane Müşiri bile emir verecek olsa onu bile geri çeviririm,» diyerek Mutasarrıfın yazılı emrini, onu getiren adamla geri yollamıştı. Bundan dolayı, askerî şeref ve onurunu koruyan bu mert ve yiğit subaya «Deli Ata» diyorlardı.

Bizim zindanın terası, Hıdiv ailesinin yerleştiği konakları ve bahçeleri olduğu gibi görüyordu. Zaten, bahçe ile buradaki köşklerden biri —ki «Mısırlı Abdullah Efendi'nin evi» diye meşhurdu— akşamları oturup sohbet ettiğimiz setin hendeğine bitişikti. Oradan Hıdivin hizmetkârları ve cariyeleri seyrediliyordu. Hatta, muhafızlarımız olan erlerden bir kısmı da mangallardan o güzel kadın ve kızları seyrederek kendilerinden geçmekte idiler.

Teğmen Ahmet Efendi, erlerin böyle gizli kapaklı Mısırlı cariyeleri seyretmelerine göz yumuyor, fakat açıkça surlara dizilip bakmalarına izin vermiyordu. Bundan ötürü, karakol nöbetçilerinden başkasının mazgallara yaklaşmasını yasaklamıştı.

Bu emir, her akşam, «ayak divanı» denilen nöbet değiştirme töreninde tekrarlanıyordu. Eski nöbetçi er, yerine gelen yenisine, aldığı bu emri önemle hatırlatıyordu. Ne var ki gündüzün her saatinde cariyeler bahçede öyle dilber dilber geziniyorlardı ki, aylar yıllardır kadın yüzü görmemiş askerleri oralardan uzak tutabilmek gerçekten zor bir iş haline geliyordu.

Valide Paşa'nın Rodos'a gelişinden üç gün sonraydı. Odamda oturuyordum. Bizim işlerimize bakan zaptiye erlerinden biri geldi, tabur ağası Mustafa Ağa'nın beni görmek istediğini bildirdi. «Buyursun!..» dedim.

Bir iki aydan beri çevremizde hiç gözükmeyen tabur ağasının

böyle beklenmedik ziyaretini pek hayra yormamıştım. İçimden: «Mutlaka önemli bir şey olmalı,» diye geçiriyordum.

Mustafa Ağa geldi, biraz hoş beş ettikten sonra:

— «Çoktandır görünmediniz, nerelerdesiniz, neyle meşgulsünüz, bizi unuttunuz!..» gibi sözlerle kendisine takıldım. O bir şeyler söylemek istiyor, fakat birden giremiyordu. Benim de muzipliğim tuttuğu için devam ediyordum:

— «Neyse, Mutasarrıf Paşa yağlı kuyruğuna kavuştu. Dört el ile sarılsın. Üç sene evvel Valide Paşa'dan sebeplendiği parayla bir odalık (1) almış, belki bu sefer de bir sofalık (2) almaya muvaffak olur. Bana sorarsanız, Paşanın bu ilerlemiş yaşında, para hırsıyla gösterdiği bu zillet insana ağır geliyor. Gerçi "Nemize lâzım, bu kendi şahsına ait bir tutumdur," diyebilirsiniz. Ama hiç de öyle değil. Maşuk Paşa, herhangi bir adam olsa bu doğru olabilir; istediği kadar zillet göstersin. Fakat, bugüne bugün üzerinde resmî bir sıfat taşıyor, koca bir adanın mutasarrıfı olarak devleti temsil ediyor. O halde, onun gösterdiği zilletten devlet de —haksız yere— hissesini alıyor. Binbaşı Ata Efendi'nin yerinde olsaydım, Mutasarrıf Paşanın yaptığı şu çirkin hareketleri birer birer serasker paşaya yazar ve maskaralıklarını ortaya koyardım.»

Bu kurnaz Giritli sakin ve sessiz sözlerimi dinliyor; tavır ve hareketleriyle de dediklerimi onaylıyor gözüküyordu. Bu sırada kendisine ısmarladığım kahve geldi ve konuşmamız kesilmiş oldu. Nihayet, tekrar söze başlayıp sordum:

— «Her neyse... Ziyaretinizin sebebini söylemediniz?»

— «Ha, evet efendim. Söyleyeceğim şuydu: Zindanı bekleyen bölüğün subayını ziyarete gelmiştim. Erler, baruthane burcundan mütemadiyen gözetleyerek Hıdiv ailesinin bahçede gezinen cariyelerini rahatsız ediyorlarmış. Valide Paşa hazretlerinin başağası, durumu Mutasarrıf Paşaya şikâyet etmiş. Paşa da bana bildirdiğinden ben de geldim, nöbetçi erlerinden başka kimsenin oralara çıkmamasını tenbih ettim.»

— «Mustafa Ağa; anladığıma göre bu tenbih biraz da bizim için olmalı. Öyle değil mi?»

---

(1) Bir çeşit nikâhsız eş. Eskiden bu ve başka adlarla birçok karı alınırdı. Ş. K.

(2) Yazar «odalık»a karşılık şaka yollu «sofalık» da diyor. Ş. K.

— «Efendim, sizler gündüzleri oralara çıkmıyorsunuz ki... Erler ise her saat oradalarmış ve ayrılmıyorlarmış.»

— «Hiç de öyle değil. Hıdivin annesi buraya geldi geleli ben de âdetimi değiştirdim. Onları seyrederek vakit geçiriyorum. Bu bahçede gezenler sanki insan değil, peri kızları kâfirler. Adamı öyle bir kendilerine çekiyorlar ki sormayın. Seyirlerine doyulmuyor vesselâm. Sabahtan öğle yemeğine kadar terastan ayrılmadığım oluyor. Ne kadar da işveli cilveli şeyler!.. Hele o pembeli mavili, bürümcükten elbiseleriyle bahçede birbirlerini kovalamaları, kar topu oynar gibi, limonlarla karşılıklı savaşa tutuşmaları insanı kendinden geçiriyor doğrusu. Kendimi âdeta binbir gece masallarındaki Ali Baba'nın mağarasında sanıyorum. Balık oltası olduğu gibi, bir de insan oltası olsa da şunlardan günde hiç olmazsa bir tanesini zokaya iliştiriversek...

«Şaka maka ama Mustafa Ağa, bu kadar taşkın genç kızı bir bahçeye salıverip de şu zavallı bekârlıktan canları çıkmış erleri kudurtmak doğru mu? Sayın Valide Paşa'nız lûtfetse de bu güzel cariyelerden beş on tanesini bu askerlere armağan etse pek büyük sevaba girmiş olurdu. Ablalar da bu yüzden biraz rahat ederlerdi (1)...»

Benim böyle işi alaya sarakaya boğmam, kinayeler ve aşağılatmalarla dolu birçok gevezeliklerde bulunmam, tabiatıyle, sohbetin rengini değiştirip tadını kaçırdı. Mustafa Ağa da bunun üzerine daha fazla oturmayıp, kalktı gitti.

Baruthane burcu, terastan sekiz on basamak bir merdivenle inilen ve yaklaşık olarak yirmişer metre eni ve boyu bulunan bir yerdi. Üzerinde birçok badem ve Rodos'ta adına nakka denilen alıç ağaçları vardı. Bu ağaçlar oraya tatlı gölgeler salarlardı. Bazı sabahlar, biz de, o burçta oturup çevreyi ve denizi seyrederdik. Hele, öğleden sonra çıkan bir meltem rüzgârı vardı ki, gerçekten tatlıydı. O rüzgârla da serinlerdik.

Vaktiyle, burçta barut yapmak için özel dibekler varmış. Ye-

---

(1) Kaleye Kıbrıs'tan gelen topçu erlerinden her on beşi, beraberinde bir de kız getirirlerdi. Bunları bir evde yerleştirir, tayınlarını verirlerdi. Bu kızlar, erlerin çamaşırlarını yıkar, çoğu zaman da yemeklerini onlarla birlikte yerlerdi. Bunlara «Abla» adı verilmişti. Ablalar, erlerin bir çeşit ortak metresleriydi. (Yazarın notu).

ni askerî düzen çıktıktan sonra, kalelerden eski kumbaracı (bir çeşit lâğımcı, bombacı) takımı kaldırılıp modern topçular konması üzerine dibekler de yerlerinden alınmış. Fakat, yıllarca dibeklerin dibinde biriken barut tozları —aradan uzun zaman geçtikten sonra— bir gün birdenbire ateş almış ve burcun üzerindeki çatıyla birlikte içindeki erleri de havaya uçurmuş.

Oraya her gidişimizde bu elemli anıyı anar, üzülürdük.

Neyse, taburağası gider gitmez teğmen Ahmet Efendi, gülerek yanıma geldi. Bir şeyler söylemek istiyordu.

— «Niçin gülüyorsunuz?» diye sorduğum zaman anlattı:

— «Taburağası, nöbet bekleyen erlerden başkasının terasa ve burca çıkmamalarını tenbih etmeye gelmiş.»

— «Peki, siz ne dediniz?»

— «Ne diyeceğim. "Kışlaya gidip doğrudan doğruya binbaşıya söyleyin, biz üstümüzden başka kimseden emir almayız," cevabını verdim.»

Aradan yarım saat geçti. Koca binbaşı Ata Efendi, burnunun kanatlarını oynata oynata bizim daireden yukarı çıkıyordu. Bu onun garip bir huyuydu. Öfkelendiği zaman yüzünün bütün adaleleri tuhaf tuhaf dalgalanır, burnunun kanatları belirli bir halde kımıldardı.

Ben kendisini, gülerek, daha merdiven başından karşıladım:

— «Hiddetinizin sebebini söyleyeyim mi?» dedim. «Valide Paşa hazretlerinden bir emir aldınız ve bu emri elifi elifine uygulamak üzere buraya geldiniz. Şimdi, askeri toplayacak ve kendilerine önemli bu konu üzerinde tenbih geçeceksiniz.»

— «Evet, öyle. Ama, şimdi askeri toplayıp verdireceğim tenbihi ve emri öğreneceksiniz,» dedi. Sonra ardından gelen teğmen Ahmet Efendi'ye döndü: «Akşam divanında askere söyle: Şimdiye kadar terasta nasıl rahatça dinlenip eğleniyorlardıysa, bu akşamdan itibaren yine eskisi gibi öyle yapmakta serbesttirler. Gündüzün sıcak saatlerinde Baruthane burcuna çıksınlar; sazlarıyle sözlerine keyflerine baksınlar!..» emrini verdi.

Teğmen: «Baş üstüne efendim,» deyip çıktı.

Binbaşının bu tutumu karşısında çok duygulanmıştım:

— «Askerler size "Babamız" demekte meğer ne kadar haklıymışlar,» dedim, «Gerçekten onlara babalık ediyorsunuz. Sizin yerinizde olsam bu kadarla yetinmem; Valide Paşa'ya harem kâhya-

lığı eden Mutasarrıfa gider: "Osmanlı askerlerinin her şeylerinden olduğu gibi sağlık durumlarından da ben sorumluyum. Onları bu sıcak havalarda, aşiftelere bakıyorsunuz, diye hapis mi edeceğim? Kendilerine bakılmasını istemiyorlarsa gemilerinde kalsınlar, ya da bahçeye çıkarmasınlar, derim."

Gerçekten de binbaşı Ata Efendi öfkesini başka türlü yenemeyecekti: «İyi söylediniz yahu!.» diyerek kalktı, doğru Mutasarrıfa gitti.

Başağa'nın Gelişi

Akşam üzeri, her zaman olduğu gibi, burcun çıkıntısında oturmuş, yeyip içerek vakit geçiriyorduk. Yanımda, Hüseyin Cemal Efendi ile —kendi o gece evci olduğu için— teğmen Ahmet Efendi'nin yerine gelmiş bulunan Armutçu teğmen bulunuyordu.

Bir ara, nöbetçi erlerden biri yanındaki arkadaşını Teğmene göndererek, merdivenden yukarı bir haremağasının çıkmakta olduğunu, nöbetçinin «Yasak» diyerek göğsüne süngü dayamasına rağmen çıkmak istediğini, ancak, ısrar üzerine, durduğunu bildirdi. Bizler ise o dakikalarda, gündüzki olayı anlatarak gülüşüyorduk. Doğrusunu da söyleyeyim: Bir yandan bahçede, sanki birer perilermiş de, yürürken uçuyorlarmış gibi görünen güzel cariyelere uzaktan kadeh kaldırıyor, hafif tertip sözler atıyorduk. Buna karşılık —akşamın tenha sessizliği içinde— aşağılardan, bahçeden kopan billur kahkahaların kulaklarımıza yansımasıyle avunuyorduk. Hasılı, öyle bir yerde ve öyle bir ortamda idik ki gurbet havasının acılarını bu kadarcık bir avuntu ile olsun hafifletmekten çok mutluyduk. Feleğin bu lûtfu dertlerimizi az çok unutturmuştu, ya da bize öyle geliyordu.

Hal böyle iken, erin gelip verdiği haber neşemizi kaçırmıştı.

Teğmen sordu: «Şu anda nöbetçi kimdir?»

— «Kara Yeğen..»

— «Git söyle, yukarı çıkmak isteyeni kolundan tutup zindan kapısından dışarı atsın.»

Er selâm vererek ayrıldı. Ben: «Adam sen de; şunu buraya getirtseydiniz de eğlenseydik,» dedimse de, Armutçu oralı olmadı, çatık kaşla:

— «Bu dakikada buraya dışarıdan kimse alınamaz,» cevabını verdi.

— «Peki, işte bu dakikada burada Hüseyin Cemal Efendi bulunuyor ya; onu neden kolundan tutup atmıyorsunuz?»

— «Biz, size gelecek misafirler için üstlerimizden emir aldık. Onlar buraya değil, size geliyorlar.»

Bunun üzerine, biz de artık ısrar etmedik. Haremağasının ziyaretinin sebebini öğrenemediğimiz için canımız sıkıldı ama, biraz sonra tekrar sohbetimize koyulduk.

Beş dakika kadar sonra, zindan memuru Emin Çavuş'un bize doğru geldiğini gördük. Hepimiz birlikte: «İşte bunda bir haber var,» dedik.

Emin Çavuş, o tarihte elliyi geçkin yaştaydı. Aslen Harput'lu olan bu adam, askerlik göreviyle Rodos'a düşmüş, tezkere aldıktan sonra da artık memleketine dönmeyerek zaptiye mesleğine girmiş ve askerlikteki tecrübesinden dolayı çavuşluğa kadar yükselmişti. Yerli ve orta halli bir kadınla evlendikten sonra, artık tamamen Rodoslu olmuş çıkmıştı. Ağırbaşlı, babaca tavırları ile gerek zaptiye erleri, gerek mahpuslar üzerinde büyük etkisi vardı. Lüzumsuz yere şiddet göstermez, fakat şiddet gerektiği yerlerde de hiç bir şekilde yufka yürekliliğe yönelmezdi. Çok güçlü bir askerî disiplinden geçmiş ve bunu iliklerine kadar sindirmiş olduğu için tüzük ve kurallara son derece bağlıydı.

Büyük kapı ile iç kapı arasındaki özel odasında otururdu. Zindanı devamlı göz altında bulundururdu. Öğle yemeğine bir saat için evine gider, dönüşünde mutlaka süpürge çöpüne geçirilmiş bir demet yasemin çiçeği getirip bize sunardı.

Nargile tiryakisiydi. Arada sırada, ben de onun odasına gider, birlikte nargile içerdik. Bunu fırsat bilerek, beş on günde bir kere, çarşıdan biraz tömbeki alıp ona getirirdim. Niyetim onu birlikte tüketmekti. Fakat, o bu tömbekiyi mutlaka bütünü ile bana saklar ve ben, ilk götürdüğüm tükenmiş gibi bir ikincisini alıp götürdüğümde:

— «Beyefendi, dolap tömbeki ile dolup taşacak. Şu anda burada sekiz on paket var, bakınız!..» diyerek dolabın kapağını açıp içerdeki birkaç paketi gösterirdi.

Nihayet bir gün dedim ki:

— «Emin Çavuş, namuslu ve kanaatkâr bir adamsın. Kimseden hiç bir şekilde bir şey kabul etmezsin; bunu biliyorum. Bu halini cidden çok takdir ediyorum. Odana geldiğim zaman kahve

pişiriyorsun, kendi tömbekinden nargile dolduruyorsun. Demek ki, zengin yürekli, misafire ikramdan hoşlanan gerçek bir Osmanlısın (1). Ben de zaten senin öyle bir kimse olduğunu bildiğim için, odana gelmekten hoşlanıyorum. Gel, seninle şöyle bir anlaşma yapalım: Ara sıra gelip senin yanında bir baş tömbeki içeyim, sen de benim haftada bir getirdiğim tömbekiyi, çam sakızı çoban armağanı diye kabul et. Bunu yapmazsan, hem beni kırmış olursun, hem de bir daha beni odanda göremezsin.»

Bu konuşmam üzerine Emin Çavuş hiç tereddüt etmedi:

— «Nasıl emredersen öyle olsun, beyim,» dedi. Bu merd fakirin tiryakilik ihtiyaçlarından birini böylece karşıladığım için çok memnundum.

Evet, işte Emin Çavuş'un geldiğini görünce sorduk:

— «Hayrola, ne haber Çavuş?»

O güldü:

— «Pek hoş bir haber değil.»

— «Ne gibi, nasıl bakalım?»

— «Elinde fil derisinden bir kırbaç, masallardaki gibi bir dudağı yerde bir dudağı gökte bir Arap zebellâ hadımağası demin kapıdan içeri girdi. "Ya veled!." diye bir bağırdı. Bursalı Emin: "Ne istiyorsun Ağa!" dedi. O "Burada sürgünler varmış, nerede oturuyorlar?" diye sordu. Emin, yerinizi gösterip: "Şurada oturuyorlar," deyince herif merdivenlere yöneldi. Bursalı, ardından: "Beyler şimdi orada bulunmazlar, zindanın üstünden denizi seyrederler. İsterseniz yarın sabah buy'run," dedi. Hadımağası: "Yok, ben şimdi o..." Affedersiniz ağzından çıkan sözleri söyleyemeyeceğim.»

— «Rica ederiz, sen elçisin elçiye zeval olmaz; herif ne dediyse söyle!»

— «Peki, efendim. Hâşâ huzurunuzdan "Ben o köpekleri bu kırbaçla gebertmek istiyorum," dedi. Bursalı bu sözleri işitince

---

(1) *Osmanlı kelimesi bir zamanlar «terbiyeli, dost ve misafir gözetir, efendi ve olgun insan» anlamına kullanılırdı. Yazar burada o anlamı kullanıyor. Ş. K.*

gülümseyerek yüzüme baktı. Ben de göz kırpıp alay etmesini işaret ettim (1).

Hadımağası odamda olduğumu görmemişti. Başını çevirip beni gördüyse de yine Bursalıya döndü: «Yolu göster bana!.» dedi.

— «İşte yol; şu setleri çıkar, sağa dönersiniz. Geniş bir meydan görünür. Ta sonundaki bir köşede de beyleri görürsünüz. Lâkin hiç zahmet edip de yukarı çıkmayın. Karşıda gördüğünüz şu nöbetçi sizi ileriye bırakmaz. Arap dayatıyor, «Bana yasak olmaz,» diyor, merdivenleri çıkıyordu. Kara Yeğen'in, size gidiyor diye, serbest bırakmasından korktuğum için, elimle Arabın arkasından «sakın bırakma» gibilerden işaret ettim. Bundan sonra ne olup bittiğini siz de işittiniz. İşitmediğiniz bir şey varsa o da: "Yarın sabah gelir, onların haddini bildiririm" demesi ve Bursalı Emin'in de herif zindan kapısından çıkarken:

Bursa'nın kestanesi,

Okka çeker beş tanesi...

türküsünü bağıra çağıra ardından alaylı bir şekilde okumasıdır. Şimdi beyim: Arap, yarın sabah, erkenden gelecek. Taburağasına mâlumat vereyim mi? Ne emrederseniz onu yapayım.»

— «Hayır, Emin Çavuş, şimdiki halde ortada bir olay geçmiş değil ki haber veresin. Arap, sözünde durup da yarın tekrar gelecek olursa sen yine işi Bursalı Emin'e havale et; Arapla konuşsun. Vakit erkense, "Beyler bu saat daha uykudalar" desin. Uyku zamanı değilse, "Adımızı, kim olduğunuzu, ne için geldiğinizi, ne istediğinizi söyleyin de gidip kendilerine bildireyim, kabul ederlerse yanlarına çıkarsınız, etmezlerse dönüp gidersiniz" diye ilâve etsin. Arap, ısrar edecek olursa, "Bize emir böyledir. Gidiniz Mutasarrıf Paşaya ya da kale binbaşısına söyleyiniz, yanınıza bir zaptiye katıp sizi göndersin. O zaman iş değişir, biz karışmayız. Ama, unutmayın ki bizzat Mutasarrıfın kendi gelse de beyler görüşmek istemezlerse o bile geldiği gibi döner. Bunun örneğini pek çok gördük, Ağa Hazretleri!.." diye herifle eğlensin.»

Emin Çavuş: «Baş üstüne,» deyip gitti.

Hadımağası hazretleri, bizi gerçekten gözüne kestirmiş olmalı ki, ertesi gün sabahın erken saatinde, bizler daha uykudayken

(1) *Bursalı Emin çok nükteci, kurnaz ve alaycı bir zaptiye eri idi. (Yazarın notu).*

yine gelmiş. Anlaşılan, bize hürmetli bir sabah kahvaltısı verecekmiş. Tabiî değil mi ya?. Bu erkeklik gölgesi veya bozuntusu, Mısır'da terbiye görmüş bir zavallı. Fellahlara mellahlara her fırsatta kırbaç ziyafeti çekmeye alışmış. Bizi de —durum ve görev gereği— kamçısının nimetlerinden istifade ettirmeye lâyık bulmuş. O tarihte Firavun'un tahtında oturan İsmail Paşa'nın günde birkaç mahpusu, timsahların iştahla açılmış ağızlarını ve dişlerini görmek için, Nil nehrine attırdığını işitir duyardık.

Evet, herif gelmiş ve Emin Çavuş'un tenbihi üzerine, karşısına Bursalı Emin çıkmış. Aralarında şöyle bir konuşma geçmiş:

— «Buy'run, Ağa hazretleri!.»

Herif betelenmiş: «Onlar nerede?»

— «Onlar dediğiniz kim?»

— «Kim olacak? İşte o köpekler..»

— «Burada köpek falan yok, ne demek istediğinizi anlayamadım.»

— «O sürgün çapkınlar.» (1)

— «Ağzınızı toplayın, Ağa efendi; onlara böyle söylemek kimsenin haddi değildir.»

— «Bana haddimi sen mi öğreteceksin? Sana söylüyorum, sorduğumun cevabını ver, terbiyesiz!.».

O zamana kadar Arap'la alay etmekle yetinen Bursalı Emin, bu son söz üzerine öfkelenmiş:

— «Hey Ağa! Kendine gel. Burası Mısır değil. Terbiyesiz sensin! Çık bakalım dışarı! Hemen.»

Arabın göğsüne dayayıp dışarı doğru itmiş. Arap, hiddetinden kudurur gibi olmuş. Kırbacını kaldırmış, tam indireceği sırada Kıbrıslı erlerden biri arkasına geçip kollarını kavrayıvermiş.

O sırada, henüz giyinmiş, kışlasına gitmek için merdivenden inmekte olan teğmen Armutçu tam olayın üzerine varmış. Olanı biteni öğrenince Araba dönmüş:

— «Bana bak, Hacı Ağa,» demiş, «beyefendilerle görüşmek istiyorsan, her şeyden önce kendilerine kim olduğunu bildireceksin. Ancak seninle görüşmeyi kabul ederlerse, yanlarına gidersin.

---

(1) Çapkın kelimesi, aşağı yukarı yarım yüzyıl öncesine kadar, dilimizde hakaret anlamına kullanılan bir sözdü. Sonradan anlamı epey değişmiştir. Ş. K.

Böyle zorbalıkla içeri girmek istersen göreceğin muamelenin en hafifi bu olacaktır. Onun için kafa tutmayı bırak da kendine gel.»

Arabın bir kere nevri döndüğü için Teğmene de betelenmeye kalkışmış. Teğmen Armutçu, soğukkanlılığını korumaya çalışarak:

— «Dinle Ağa; şimdi buradan gidersen pek âlâ etmiş olursun. Edepsizlik edecek olursan, yanına tüfekli bir er katıp doğru kışlaya gönderirim, sonunun ne olacağını da Allah bilir. Buranın âmiri benim. Haydi toparlan bakalım,» demiş.

Yapacak bir şeyin kalmadığını gören Arap kuyruğunu ikinci defa kısıp yüzgeri etmiş.

Armutçu, askerî düzene uymakta son derece disiplinli, hele kendi görevi çerçevesine ilgili konularda pek titizdi. Bu olayı da üstüne bildirmek ihtiyacını duyarak doğru binbaşı Ata Efendi'ye gitmiş, gerek akşamki gerek sabahki ziyaretleri ona anlatmıştı.

Ata Efendi, o gün yanımıza gelip bizimle görüştü. O da öfkeliydi. İşi resmiyete dökmek niyetindeydi. Onun için fikrimizi sordu. Olayın bir mesele şeklini almasını, tabiî, lüzumsuz gördük.

— «Bize kalırsa bunu burada bırakın. Herif yaptığı terbiyesizlikten dolayı zaten ağzının payını almış. Eğer, Mutasarrıfa gidip şikâyette bulunur ve Mutasarrıf da —Arabın keyfini yerine getirmek için— sizden durumu soracak olursa o zaman lâyık olduğu surette cevap verirsiniz,» dedik.

Öte yandan Emin Çavuş, olaydan sonra taburağasına gidip bilgi vermiş. Taburağası: «Beylerin haberi var mı?» diye sormuş. «Hayır, efendim, onlar uykudaydı; bir şeyden haberi yoktur,» cevabını alınca: «Aman isabet, duymasınlar. Bizim Bursalı biraz boşboğazdır. Sakın halt edip de onlara ulaştırmasın, bunu kendisine tembih et. Ben Mutasarrıf Paşaya olanı biteni söylerim, o da Arab'a, beylerin kim olduklarını anlatır,» demiş.

Bunun üzerine biz de bir şey duymamış gibi davrandık. Onlar da bize herhangi bir şey anlatmadılar.

Berkemal Hanım

Bir iki gün sonra, bir sabah, erkenden kalkmış, kahvemi içiyordum. Dışarıda bir şeyler duydum. Bizim zaptiye Mehmet'le Emin Çavuş konuşuyorlardı.

— «Yine ne var Emin Çavuş?» diye seslendim.

Emin Çavuş cevap verdi: «Hayırlar, beyim; son derece ter-

biyeli bir haremağası geldi. Size bir hanımefendiden selâm getirmiş. Onu iletmek için yanınıza girmek üzere sizlerden izin rica ediyor.».

Mısırlılar arasında bana selâm gönderecek hiç bir hanımefendi tanımıyordum. Vardıysa bile ben hatırlamıyordum. Bundan dolayı, gerçekten meraklandım.

— «Pekâlâ gelsin, görelim!.» dedim.

İki dakika sonra, uzunca boylu, narin yapılı bir Habeşli, gayet terbiyeli bir tavırla temenna ederek içeri girdi. Ben de ayağa kalktım, kendisine saygı gösterdim. «Buyrunuz!.» diyerek bir sandalye gösterdim.

Rengi kuzgunî denecek kadar esmer olan Habeşî ağanın yüzünde, güven verici bir nezaket, özellikle kıvrık kirpiklerinin çehresine bıraktığı gölgeden dolayı sürme çekilmiş gibi bir tatlılık vardı. Hali tavrı insanda saygı ve güven uyandırıyordu. Kurşunî bir kostüm giyinmişti ve doğrusu pek de yakıştırmıştı.

Benim üstümde ise kırmızı bir robdöşambr vardı, başım açıktı. Önce, bu sabah kılığımdan dolayı, kendisinden özür diledim. Sonra, merakla hemen sormaktan kendimi alamadım:

— «Mısırla hiç bir ilişkim olmadığına göre, beni selâmı ile taltif etmek isteyen hanımın kim olduğunu bilemiyorum. Bu hanımefendinin kim olduğunu lütfen söyler misiniz? Belki de yanlış yere gönderilmiş olabilirsiniz.»

— «Vallahi efendim, bendenizi gönderen hanımefendi sizi o kadar iyi tarif etti ki, daha içeri girdiğim anda yanlış yere gelmediğimi anladım. Selâm gönderen hanım, Nafia hanımefendiyle damat Mahmut Nedim Paşa'nın anneleri Berkemal hanımefendi'dir.»

Bu sözleri duyunca öylesine memnun oldum, öylesine duygulandım ki, sevincimden —elimde olmayarak— gözlerimden birkaç damla yaş döküldü (1).

— «Yaa!. Onlar buradalar, öyle mi? Acaba kendilerini görebilir miyim?»

— «Kendileri de sizden ayrı ricada bulunuyorlar, "Acaba yanlarına gitsem beni kabul ederler mi? Git bunu anla da gel.

(1) *Rahmetli Fuat Paşa'nın torunları Hikmet ve Reşat beyefendilerin de büyükannesidir. (Yazarın notu).*

Kendisini Mahmut'um kadar sevdiğimi o da bilir. Benim tarafımdan gözlerinden öp," dediler, efendim.»

— «Hayır Ağa hazretleri; onların beni böyle bir yerde görmelerini istemem. Çünkü, bundan çok büyük üzüntü duyacaklarını biliyorum. Lütfen, kendilerine söyleyin. Mübarek ellerini öpmek ve kendi öz annemi görmüş gibi gözlerimi nurlandırmak için, beni kendi bulundukları yerde kabul ederlerse koşa koşa gelirim. Yalnız şurası da var ki, burada her istediğimizi her zaman yapabilecek durumda değiliz. Görüşebilmemiz için Mutasarrıf Paşanın iznini alsınlar. Gönderilecek bir memurla birlikte gelirim. Çünkü, biz kaleden tek başımıza çıkamayız.»

Ağa, benim bu konuşmamdan üzüntü duydu. Vedalaşarak çıktı gitti.

Berkemal hanımefendi, zamanın kadınlarının pek çok meziyetlerini nefsinde toplamış, kültür ve düşünce bakımından da gerçekten üstün ve seçkin bir kimseydi. Bu aile ile olan yakınlığımız, akrabalık derecesinden bile fazla sayılırdı.

Beni daha küçük yaşımdan itibaren tanımış ve sevmişti. Sanki ikinci bir annem olmuştu. Sünnetimiz bile, oğlu rahmetli Mahmut Nedim Paşa ile birlikte yapılmıştı. Hasılı, dünyaya geldiğim günden beri annem kadar —doğrusunu söylemek gerekirse bazı meziyetleri yönünden— annemden bile çok sevdiğim bu büyük kadının, orada olduğumu işitir işitmez beni görmek istemesi, öyle bir zamanımda dünyalar değer bir nimet niteliği taşıyordu.

Ağa gider gitmez hemen traş oldum. Elbiselerimi giyerek gelecek haberi beklemeye başladım. Biliyordum ki, Mutasarrıf Paşaya gönderilecek böyle bir haber, onun tarafından bir emir gibi karşılanacaktı. Nitekim tahminim doğru çıktı. Aradan bir saat bile geçmeden, Taburağası Mustafa Ağa ile birlikte, o kibar tavırlı adam tekrar geldi:

— «Buyrunuz, gidiyoruz efendim,» dedi.

Ben, ne olur ne olmaz diye sordum:

— «Binbaşı Ata Efendi'yi görüp kendisine durumu bildirdiniz mi?»

Mustafa Ağa cevap verdi: «Hayır, Binbaşıyı görmeye ne lüzum var? Bendenizi bizzat Mutasarrıf Paşa gönderdi.»

— «Ben Mutasarrıf Paşanın sözü ve izniyle dışarı çıkmam. Bizim muhafızımız kalenin binbaşısıdır. Mutlaka onun da izni

alınmalıdır. Eğer, o izin verirse yanıma katacağı bir subayla birlikte çıkarım, başka türlü yapamam. Mutasarrıfın bize hükmü geçmez!..»

Bunları söylediğim zaman bizim teğmen Ahmet Efendi de oradaydı. Zaten, daha önce kendisine, «Eğer Ata Efendi'ye bilgi vermemişlerse ben böyle böyle söyleyeceğim. Siz de hemen gider, söylediklerimi ona anlatırsınız,» demiştim. Bundan dolayı, daha ben konuşmamı bitirmeden, teğmen Ahmet Efendi kışla tarafına yönelmişti.

Binbaşı Ata Efendi, benim tarafımdan yapılan ve askerlik otorite ve şerefini yücelten bu tür davranışlardan çok memnun oluyordu. Daha önce de buna benzer tutum ve konuşmalarım olmuştu. Bundan dolayı, bize olan sevgi ve saygısı gittikçe artıyordu. Tabiatıyle, bunun bize çok faydası dokunuyordu. Böylelikle, Mutasarrıf Maşuk Paşa tarafından bize yöneltilebilecek entrikalardan korunmuş oluyorduk.

Taburağası Mustafa Ağa'nın, haremağasının da bulunduğu bir yerde, «Mutasarrıfın bize hükmü geçmez» sözünden enikonu bozulduğunu anlamıştım. Adamcağız, zaten doğru dürüst iki kelimeyi bir araya getiremezdi. Şimdi ise ne diyeceğini bilemiyerek kem küm edip duruyordu.

Ben devam ettim: «Haydi, ne duruyorsunuz? Kışlaya gidip Binbaşıdan gerekli izni alınız. Ben sizi burada beklerim. Ağa hazretleri de lütfen beraber gitsinler ki Ata Efendi'ye iyice güven gelsin.»

Bu ikinci cümleyi mahsus, Mutasarrıfın burnunu kırmak için söylemiştim.

Haremağası ile birlikte kışlaya giden Taburağası, Binbaşının odasına girdiği zaman, ona dönüp: «Siz söyleyin,» demiş.

Ağa da, Ata Efendi'ye «Tevfik Bey'i manevî evlâdı olarak çok seven bir hanımefendi görmek arzusundadır. Lütfedip izin verirseniz kendisini götürmek istiyorum,» demiş. Binbaşı, onlara, bu konuda daha önceden benimle görüşüp görüşmediklerini sormuş. Ağa, görüştüğünü, ancak Binbaşının izni olmadan gidemiyeceğimi bildirdiğimi söylemiş. Bunun üzerine binbaşı Ata Efendi, teğmen Armutçu'yu çağırmış: «Mustafa, İrfan Paşa köşkündeki misafirlerden Mısırlı bir hanımefendi, Tevfik Bey'le görüşmek istiyormuş. Bunun için Ağa hazretlerini göndermişler. Haydi git, Tevfik

Bey'e haber ver, gitmek arzu ediyorsa al da götür,» demiş.

Armutçu zindana gelerek bana, Ata Efendi'nin dediklerini anlattı. Ben de kendisine olan bitenin benim onayımla olduğunu söyledim:

— «Haydi, sizinle Eğrikapı'dan çıkalım, böylece taburağasına da oyun oynamış oluruz. O da bizi, sersemce, kışlaya gelirler, sanarak bekler,» dedim.

Armutçu Teğmen, zaten böyle şeylere pek önem vermezdi. Memnunlukla kabul etti, O kapıya doğru yöneldik. Bu yoldan varoşa inmek daha kestirme olduğu için, Taburağası beklemeyip gitmiş olsa bile, bizden daha önce oraya varamazdı.

Manevî Annemle Görüşme

Konağa yaklaştıkça içimdeki heyecan artmaya başlamıştı. Kendimi bildim bileli, bana ikinci bir oğlu imişim gibi, tam bir anne şefkati ve sevgisi gösteren, Rodos'ta bulunduğumu haber alır almaz da aynı şefkat ve saygı duygularının etkisiyle, beni görmek için zindana gelmek isteyen, bu büyük kadının yüzünü görmeye kendimde âdeta takat bulamıyordum. Çünkü, ben de onu, en az, onun beni sevdiği kadar severdim. Çocukluk çağının öyle masum anıları vardır ki insan onu ruhunda hissederek mutlu olur ama, bunu yeni baştan canlı olarak yaşama gücünü kendinde kolay kolay bulamaz.

Bunun sebebi de açıktır: İnsanlar, çocukluktan uzaklaştıkça o çağlardaki katıksız masumluklarını yavaş yavaş kaybetmeye başlarlar. Yani, çocukluktan çıkıp adam olurlar ama, çocukluğa ait saflığı ve temizliği her ileri adım atışlarında bir adım geride ve arkada bırakırlar. Zamanla, o hale gelirler ki «adam oldukları için» insanın onlara âdeta acıması gerekir. Zira, kalpleri artık o temiz ve ince duyguya, ruhları o yücelerden uçuşa yabancılaşmıştır. Hatta, bunu fizyolojik açıdan organlardaki zayıflığın ve gelişmemişliğin bir sonucu ve kusuru sayarak kalplerini her türlü manevî duygulardan sıyırmaya çalışanlar da vardır. Bu sıyırma işini başaranlar, bundan dolayı övünürler de. Yazık, yazık!.. Bilmezler ki şu yeryüzünde meleklere eş bir ömür dönemi varsa o da sadece çocukluk çağına özgü bulunan o süreksiz yıllardır.

Anlaşılan, bende o tür hislerden hâlâ bir parça olsun kalmış

bulunmalı ki, manevî annemin huzuruna çıkacağım dakika yaklaştıkça kalbimi saran heyecan da daha fazla artıyordu.

Konağın kapısı açıktı. Çakıllarla döşeli avluda, Mısırlılara özgü kıyafetler giyinmiş bir iki hademe ile dört beş hadımağası oturuyordu. Yanımda Teğmen de olduğu halde, içeri girdiğim zaman hepsi kalktılar, selâm verdiler. Ben de selâmlarını aldım.

Ağalardan birine: «Berkemal Hanımefendi sanırım ki burada oturuyorlar?» diye sordum. Ağalardan biri biraz duralayıp düşününce aklıma geldi: «Nafia Hanımefendi'nin annesidir, gözlüklü bir hanımefendi,» diye ilâve ettim.

Bu tarifim ve açıklamam üzerine adamcağız:

— «Evet, efendim, buradalar,» dedi.

— «Lütfen, hapishaneden istemiş oldukları Tevfik Bey'in gelmiş olduğunu haber veriniz,» diyerek oradaki kanapelerden birine oturdum.

Haberi götüren ağa, beş dakika sonra döndü: «Buyrunuz, efendim,» sözleriyle önüme düştü.

Harem kapısından girdik. Kılavuzum, avludaki kapılardan birini gösterip: «İçerdeler,» diyerek çekildi.

İçeri girdim. Sağ taraftaki bir koltuklu sandalyede oturmakta olan o melek yapılı kadın:

— «Gel Tevfikçiğim, şükür Allaha ki ölmeden önce seni bir kere daha gördüm,» sözleriyle kollarını açtı. Hemen ona koştum, iki ellerini uzun uzun öptükten sonra yere diz çöküp yüzümü onun şefkat dolu göğsüne terkettim. İki eliyle iki şakağımdan tutup alnımdan öptü.

— «Otur bakayım şuraya, evlâdım. Maşallah, koca herif olmuşsun. Dur bakalım seni görmeyeli ne kadar oldu, sen hatırlıyor musun?»

— «Evet, cici anneciğim —küçükten beri ona hep böyle hitabederdim— en son görüşmemiz bundan üç yıl evvel, galiba Çamlıca'daki Millet Bahçesi'nde olmuştu.»

— «Tamam, unutmayışına hiç de şaşmam; çünkü beni çok seversin, bilirim.»

— «Sevmek değil, size âdeta taparım. Gözümde annem kadar ikinci aziz bir varlık varsa, o da, sadece ve sadece sizsiniz.»

Artık, aşırı heyecanım biraz durulmuştu. Karşımdaki vücut da, ilerlemiş yaşına rağmen, güçlü ve metin görünüyordu. O halde,

annem bir kadın olduğu halde kendisine bu denli sahipken, ben de güçlü ve metin görünmeliydim.

Cici annem soruyordu: «Yine ne yaramazlıklar yaptınız ki her birinizi birer tarafa atmışlar?»

— «Hayır, anneciğim, bu sefer yaramazlığı biz etmedik, yaramazlığı asıl hükûmet etti.»

— «Kimbilir anneciğim ne haldedir, nasıl üzülmüştür?»

— «Onu hiç sormayın, çünkü yüzümü bile göremedi.»

— «İstanbul'a gider gitmez inşallah kendisini görür, seni gördüğümü, görüştüğümüzü, seni öpüp okşadığımı, sıhhatta bulunduğunu kendisine müjdelerim. Şimdi nerede oturuyor?»

— «Bazan kardeşimde, Sütlüce'de; bazan Toprak Sokak'ta bizim evde kalıyor olmalı herhalde.»

— «Niçin sizi de öteki sürgünler gibi kale içinde, şehirde herhangi bir yerde değil de, hapishanede bulunduruyorlar?»

— «Bizim için çıkarılan fermanda "Kaleye konmamız" emir olunmuş. Fakat, (sesimi biraz alçaltarak konuştum) sizin Valide Paşa'nızın burada alçak ve korkak, kendi şahsî çıkarlarından başka hiç bir şey düşünmeyen dalkavuğu olan Mutasarrıf Paşa, bizim yüzümüzü görür görmez, kadın kılığına girip kaçacağımızı düşünmüş ve buna da inanmış. "Ben bunlardan sorumlu olamam, kışlada muhafaza olunmaları için kale kumandanına emredin," diye İstanbul'a telgraf çekmiş. İşte, bunun üzerine bizi zindana attılar?»

— «Demek Mutasarrıf Paşa, Valide Paşa'ya dalkavukluk ediyor, öyle mi?»

— «Hem de nasıl? Alçakçasına...»

— «Hay Allah mustahakını versin. Pekâlâ; ben şimdi Valide Paşa'ya söyler, ona emir verdirtirim.»

— «Aman anneciğim, sakın öyle bir lütufta bulunmayın. Her şeyden önce herifin ölümüne sebep olursunuz. Sonra, ben o taraftan gelecek lütfu —aracı siz de olsanız— yine de kabul etmek istemem.»

— «Neden herifin ölümüne sebep olacak mışım?»

— «Çünkü herif, Valide Paşa'dan böyle bir emir alınca onu mutlaka yerine getirmek için çırpınır. Oysa, bugüne bugün yerine getirmek gücünden yoksundur. İstanbul'a yazmadan kendi burada hiç bir şey yapamaz. Çünkü, artık iş onun elinden çıkmış, kale

kumandanının hükmü altına girmiştir. Dolayısıyle, elinde olsa bile, daha önce aleyhimizde bulunmuş olduğu için bundan böyle lehimizde tanıklıkta bulunamaz. İşte, bu sebeplerden ötürü, Valide Paşa'nın emrini yerine getirememiş olmak, ondan bir daha para alamamak demektir ki bu sonuç, hatta sadece bu düşünce ise kendisinin ölümü demek olur.»

Berkemal Hanımefendi kahkahalarla gülüyordu:

— «İyi ya, siz de böylelikle alçak dediğiniz bu adamdan kurtulmuş olursunuz.»

— «Biz o alçağın yüzüne bile bakmaya tenezzül etmeyiz. Varsın —eğer varsa— vicdanınız azabıyla kahrolsun. Ama, sanmam ki taşlaşmış olan bu adamda vicdan diye bir şey bulunsun.»

— «Tevfik, evlâdım. Beni sevdiğin için sözümü de dinlersin. Kırıldığımı hiç istemezsin. Sana bir şey söyleyeceğim. Zavallı annenin hatırı için bunu kabul et. Çünkü, çok iyi biliyorum ki o biçare şu anda kimbilir senin hasretinle ne kadar üzgün ve perişandır. Bir dilekçe yaz; ben onu Valide Paşa aracılığıyle padişah hazretlerinin annesi valide sultana takdim ettireyim. Sana söz veririm, kimsenin haberi olmadan hepinizin affı için ferman çıkarttırırım. Bunun böyle olacağına emin ol, yavrum.»

— «Sizin her emriniz benim için mutlaka itaati gerektiren bir şeydir, anneciğim. Fakat, izin verirseniz bu seferki emrinize isyan edeceğim. Ben ne dilekçe yazarım, ne de affedilmem için hıdiv ailesinin aracılığını kabul edebilirim. (Biraz önce biz konuşurken kahve getirilmiş, fakat ben kahve içmediğimi söyleyerek bunu geri çevirmiştim) Şimdi yeri geldi, söyleyeyim: Demin gelen kahveyi reddedişimin sebebi onun bu ailenin kahvesi olduğu içindi. Siz de pek iyi bilirsiniz ki bizler Fazıl Mustafa Paşa'nın tarafını tutarız. Hıdive karşı pek büyük ve âmânsız bir kin ve öfkemiz vardır. Bizlerin gözünde İsmail Paşa çağdaş bir Firavun'dur. Bu bir... İkincisi: Farzedelim ki, beni affettirdiniz. Fakat benim dört kader arkadaşım daha var. Biri burada, ikisi Akkâ'da, bir başkası ve hepimizin en büyüğü olan Namık Kemal de Kıbrıs'tadır. Onlar bulundukları yerlerde sürgün cezası çekedururlarken, benim kurtulmaya razı olacağımı umar mısınız? Buna razı olacak olsam, benim için 'Sadece kendi nefsini düşünen bir alçakmış.' demez misiniz? Ve derseniz haklı olmaz mısınız? Bundan dolayı cici anneciğim, lütfen bu konu hakkında beni anlayınız ve bağışlayınız.»

— «Peki, oğlum, sen istemezsen şüphesiz hiç bir şey yapamam.»

Bir süre daha özel konular üzerinde hasbihal edip dertleştikten sonra veda etmek üzere ellerini öptüm ve dedim ki:

— «Sizden bir şey üzerine söz vermenizi rica edeceğim, kabul eder misiniz?»

— «Senin için elimden gelecek her şeye söz veririm.»

— «O halde, İstanbul'da annemi gördüğünüz vakit onun ağzından bir dilekçe yazdırıp da Valide Paşa eliyle ilgili makama takdim ettirmeyeceğinize bana yemin eder misiniz?»

— «Ah, şeytan çocuk!. Bunu nasıl keşfettin? Yemin ederim, asıl maksadım buydu, yani anneni asıl bunun için görecektim. Yoksa sadece, oğlunu gördüm, deyip de kadıncağızın derdini tazelemeye ne lüzum vardı?»

— «İşte, ben de böyle yapacağınızı, ısrar edip beni ikna etmeye lüzum görmeyişinizden ve aracılık istemem, deyişimi hemen kabul edişinizden anlamıştım.»

— «Dedim ya şeytansın. Ne yapalım, peki, evlâdım. Ben de sana Nafiam'la Nimet'imin (çocukları) başlarına yemin ederek söz veriyorum. Ne bunun için anneni görmeye giderim, ne de görecek olursam öyle bir teklifte bulunurum, oldu mu?.»

— «Oldu, teşekkür ederim.»

Ayrılmak üzere iken Berkemal Hanımefendi birden hatırladı:

— «Dur, sana İstanbul'a götürmek üzere aldığım Mısır sigaralarından getireyim,» diyerek dışarı çıktı ve bana bir teneke kutu dolusu sigara getirdi. Tekrar ellerini öperek yanından ayrıldım. Bu ayrılış içimde derin bir sızı gibi kendini hissettirdi. «Acaba bu mübarek kadını bir daha görebilecek miyim? Acaba burada daha ne kadar yıllar kalacağım?» çeşidinden düşüncelerle üzülmedim dersem yalan söylemiş olurum.

Çakıltaşı ve Çakılcılık

Rodos'un, özellikle yeni kenar mahallesinde oturmakta olan fakir hıristiyan kadınlarıyle yetim ve kimsesiz çocuklarının kendilerine özgü bir ticaretleri vardı ki bunun bütün külfeti mevsimi ve zamanı geldiğinde— deniz kenarında üç dört saat kadar dolaşmaktan ibaretti. Deniz, onlara bu hususta oldukça bol ve bereketli bir geçim aracı hazırlamıştı.

Gidip görenlerin yakından bildikleri üzere, bu adanın sokaklarında hemen baştan başa çakıltaşları döşelidir. Öyle sokaklar vardır ki daha ada Osmanlıların eline geçmeden bu taşlarla döşenmiştir ve bunlar oldukları yerlerde hâlâ durmaktadır. Özellikle, Uzun Yol diye andıkları eski Şövalyeler Caddesi, biz orada iken ta onlar zamanından kalma eski biçimini olduğu gibi korumaktaydı. Belki bugün de öyle durmaktadır.

İstanbul'daki kaldırımcılık gibi, Rodos'ta da çakılcılık bir sanat olmuştur. Hem de önemli bir sanattır. Çünkü, nakışa ve resime ve hele uygulamalı geometriye dayandığı için gerçekten ustalık ister. Bunlardan başka, bu çakılların altına konulacak harcın karışımını hazırlamak da ayrı bir hünerdir. Esas olan rıhtımın pekliğini ve sağlamlığını devamlı tutmak için yeterli bir mimarlık bilgisi de şarttır. Döşenmiş olan bu ufacık ufacık taşların, geçen zamanla, aşınıp düz bir yüzey haline gelmesine kadar dökülüp, yerlerinden oynayıp bozulmaması gereklidir. İşte, ta Şövalyeler zamanından kalma kaldırımlar bu istenilen özelliktedir. Üstlerinden yüzyıllardır, milyarlarca ayak gelip geçmiş, onları çiğnemiş aşındırmış olduğu halde, hemen bir tanesi bile yerinden çıkmamıştır.

Bazı evlerin birinci katlarında da, böyle çakıltaşları döşeli, odalar ve sofalar vardır. Böyle, içerlek yerlerde döşenen çakıllar, badem şekeri büyüklüğünde küçük küçük taşlardır ki siyah, beyaz ve kırmızı olmak üzere üç çeşittir. Fakat, çoğunlukla kullanılan siyah ve beyazdır. Beyaz olanlar daima zemini teşkil eder; siyahlarla çizgi ve nakışlar yapılır.

Çakıl döşeyicileri, gösterilen yerin genişlik ve kabiliyeti ile orantılı nakışları kendileri tayin ederler. Bu istenmezse verilecek resmi istenilen biçimde, yani iş sahibinin arzusuna göre uygularlar. Ya gündelikle ya da götürü usulle çalışırlar. Götürü pazarlık aslında iki taraf için de faydalı olur. Gündelikle çalıştıran kimse çok zaman aldanır; çünkü işçiler bu zaman ellerini yavaş tutarak, birkaç günlük işi bir haftaya kadar uzatmaya çabalarlar.

Gerek gündelik, gerek götürü şekildeki pazarlık çakılın büyüklük ve küçüklüğüne, bir de nakışların desen ve biçimlerine göre değişir. İnce çakıl döşeyenler daha usta olduklarından günlük ücretleri de daha yüksektir. Şüphesiz, ince çakıl döşemek, iri ve hantal olanlardan çok daha zordur.

Bu nakışlı çakıllar Rodos'un seçkin bir özelliğidir. Hele, bahçelerle avlular için bunlardan gösterişli ve güzel bir döşeme akla gelemez. Bunlara bir çeşit mozaik demek de mümkündür. Çamuru ve tozu toprağı olmayan Rodos sokakları için, bundan daha dayanıklı, aynı zamanda, bundan daha güzel bir kaldırım olamaz. Yağmur yağdıktan sonra, çakılla döşeli kaldırımlar, olağanüstü bir güzellik gösterir. Beyazları daha beyaz, siyahları daha siyah ve parlak bir renk alırlar. Sonuç olarak —sade gözleri değil— hatta gönülleri bile süslerler.

Bahçe ve avlu içlerindeki yolların döşenmesinde mümkün olduğu kadar ufak cins çakıllar tercih edilir. Çünkü, bu ufak taşların birbirlerine birleştirilmesi —aralarındaki açı ve açıklıklar daha az olduğu için— daha kolaydır. Bunun başka bir faydası da, zamanla aralarına düşecek herhangi bir bitki tohumunun kolay kolay yol ve delik bulup yeşerememesi, dolayısıyle nakışların güzelliğini bozamamasıdır. Buna dikkat edilmez ve önem verilmezse bu aralıklarda zamanla kendi kendine yeşeren bitkilerin önünü almak çok zorlaşır. Öte yandan, bu bitkilerin bir sakıncası daha vardır: Salacakları kökler, kısa süre içinde, çakılları yerlerinden oynatıp atabilir.

Mısırlıların yazları Rodos'a gelmeye başlamalarından sonra çakılcılık, yavaş yavaş yitirmekte olduğu eski itibarını yeniden bulmuştur. Adada bu güzel manzarayı gören Mısırlı zenginler çakıl toplatmaya başlamışlar ve en seçkin ustaları tutarak bahçelerini bunlarla döşetmeye önem vermişlerdir. Zamanla çakıl döşetme işini Kahire'de ve İskenderiye'deki ev ve bahçelerine kadar yaymışlardır.

Orada bulunduğumuz zaman, Mısır'a, Rodos'tan, nisan-mayıs-haziran aylarında, ortalama iki yüz bin küfe çakıltaşı götürülmekteydi. Bu küfeler, İstanbul'da horasan adı verilen küfeler iriliğindedir. Adada orta büyüklükteki çakılın her küfesini ortalama yüz paraya toplarlar. Daha küçüklerinin küfesi ise beş kuruştur. Şu halde, sadece fakir kadınlarla kimsesiz çocuklara özgü bir iş olan şu çakıl toplama konusunda üç ayda altı yedi bin lira kadar bir para elde ediliyor demektir.

Rodos'ta sadece çakıl toplamakla kendilerine çeyiz düzmüş kızlar, ev bark sahibi olmuş fakirler gösteriliyordu. Aradan epey zaman geçti. Bugün de hâlâ Mısır zenginlerinin evlerini ve bahçe-

lerini çakıllarla süsleme merakı devam ediyorsa, Rodos fakirlerinin bu mütevazı ticaretleri de herhalde devam ediyordur.

Dülgerlik - Marangozluk

Dülgerlik ve marangozluk Rodos'ta çok geçerli sanatlardır. Ancak, bu iki sanat orada birbirleriyle oldukça karışmış durumdadır. Yani, Rodos dülgerleri nacarlığın adi ve ince yönlerini gerçek bir ustalıkla nefislerinde birleştirmiş, tam anlamıyla üstattırlar.

Bir dülgerin, kalfa olabilmesi için, ne kadar araç ve gerece ihtiyacı varsa hepsini kendinin yapması şarttır. Bir açı cetvelinden mengeneli bir tezgâha kadar her türlü âlet - sırf bu işler için kurulmuş bir fabrikadan çıkmış gibi— son derece sanatkârane bir şekilde, bu işe yarar ağaçlardan meydana getirilir. Rendeler, testereler, planyalar, korniş ve çerçeve yapacak oymalı silme rendeleri hep onların marifetli ellerinden çıkar. Bunların demir kısımları da yine oranın demirci ustaları tarafından yapılır.

Rodoslular, bizim dülgerler gibi, keresteyi keserle yontmazlar; tıpkı frenk marangozlarının yaptıkları gibi testerelerle düzeltirler. Bu sebepten, kerestelerden çıkan parçalar heder edilmemiş olur, gerekli yerlerde, özellikle inşaatta kullanılır.

Testereleri ise, bizim dülgerlerin kullandıkları testerelerin dişleri gibi kendine çekerek kesmeye mahsus surette açılmış değil, frenk testereleri gibi ileriye sürerek biçmek için açılmış olduğundan, dülgerler daima biçtikleri ağacın yönünü aynı düzeyde tutarlar. Böylelikle harcadıkları bilek gücü de hem heder olmaz, hem de harcandığı işin hakkını fazlasıyle yerine getirmiş olur. Güçten, zamandan kazanıldıktan başka, elde edilen sonuç da daha tatmin edici bir nitelik gösterir.

Rodos'ta —aşağı yukarı bizim kaldığımız süre içinde— 1873 ten 1876 ortalarına kadar dülger ustalarının gündeliği ortalama yirmi beş kuruştu. İkinci derecede gelenler ise, on beşer kuruşa çalışıyorlardı. Bunlar eylülde İskenderiye, Kahire ve Atina'ya giderler, nisanda yeniden Rodos'a dönerler. Kahire ve İskenderiye'ye gidenler daha şanslıdırlar, yirmişer frank gündelikle çalışırlar. Atina'ya gidenlerin aldıkları ise genellikle onar franktır. Çünkü, Atina birinci yere göre daha varlıksızdır, dolayısıyle bu-

raya gidenler nispeten ikinci sınıf ustalardır. Bununla birlikte, bu halleriyle bile onlar, Avrupa'daki pek çok benzerlerinden yine de geri sayılmayan eserler vücude getirmektedirler.

Hristofi Kalfa

Rodos'ta, bu sanatın, bugün ulaştığı dereceye varmasında Hristofi adlı Rodoslu bir Rum dülgerin büyük rolü ve hizmeti geçmiştir ki, söylediklerine göre, onu da ünlü bir Fransız mimarı yetiştirmiştir.

Rodos'un yakın kasabalarından biri olan Triyanda denilen yerde, elli yıl kadar önce, eski bir kilisenin —aslına uygun bir şekilde— onarılması lâzım gelmiş. Hıristiyan cemaat, çok önem verdikleri bu restore işi için Fransız konsolosluğuna başvurup kendisinden yardım istemişler. O da, kabul etmiş; Fransa'ya yazarak mesleğinin ehli bir mimar getirtmiş. Fransız mimarı, işe başladığı vakit, yerli bazı ustaları da yardımına almış. Bunlardan Hristofi adlı bir gençte üstün ve seçkin kabiliyet görmüş. Kendisiyle yakından ilgilenmiş. Onu evlâdı gibi sevdikten başka, dülgerliğin teorik yönleri hakkında da uzun uzadıya eğitmelerde bulunmuş. Bir yandan teorik yönleri öğretirken, öte yandan da pratiğini geliştirmeye özen göstermiş. Hasılı, kısa süre içinde Rodos'ta tam anlamıyle usta bir adam yetiştirdikten sonra ülkesine dönmüş.

İşte, bu Hristofi Kalfa, sonraları tek başına daha birçok hemşerisine sanatın sırlarını ve inceliklerini göstererek vatanına gerçekten büyük hizmetlerde bulunmuş.

Mithat Efendi'nin Par-alilos'u

Ahmet Mithat Efendi, İbrahim Paşa camiindeki ilkokulu açtıktan sonra, ikinci derecede bir başka okul açmaya teşebbüs etmişti. O sırada Rodos mutasarrıflığında, şimdi âyân üyesi olan Raif Paşa hazretleri bulunuyordu. Hamiyet ve maarifsever kimseler bu hayırlı iş için ellerinden gelen her türlü maddî ve manevî yardımı yapıyorlardı. Bir yandan da evkaf medresesinin bu güzel davranışa aktarılması ve mal edilmesi konusu üzerinde duruluyordu.

Ama, ne var ki, her yerde ve her zaman olduğu gibi, bu konuda da kendi çıkarlarını düşünen bazı açıkgözler ortaya çıkmıştı; dolayısıyle onlarla da uğraşmak gerekiyordu. Bu uğraşma

meselesinde bizler, yani Ahmet Mithat ve ben az çok eli kolu bağlı durumdaydık. Sosyal ve siyasal niteliğimiz buna engeldi. Ama, himmet ve iyiniyet sahibi kimselerle mutasarrıfın üstümüze kol kanat gerişi ile yine de bir şeyler yapmak için çırpınıyorduk.

Karantina tarafında bir çeşit delta teşkil etmiş bir meydan vardı ki, orasını bahçe haline koymak için kolları sıvamıştık. Evet, burayı bahçe yapacak, içine de bir gazino yerleştirecek, böylelikle açılacak okul için bir gelir kaynağı sağlayacaktık. Bahçenin hazırlanıp yola konması için fazla bir paraya ihtiyaç yoktu. Gazinoya gelince, bunun için de iyiliksever bazı kimseler para yardımına hazırdılar. Hasılı, çalışmalarımız boşa gitmemiş, istediğimizi oldukça kısa zamanda gerçekleştirmiştik.

İşte, bu bahçe düzenlenirken, ne kadar yer kaplayacağının ölçülüp hesaplanması gerekmişti. İyi ama, bu işi kim yapacaktı? O zamanlar mühendisler bütün ülkede çok azdı, henüz vilâyetlere ve mutasarrıflıklara dağılacak sayıda değillerdi. Belki bazı büyük vilâyet merkezlerinde vardı ama, bunlar da adı olup kendi olmayan cinsten birer zümrüdü anka kuşu gibiydiler.

Hasılı, mesele dönüp dolaşıp yine Ahmet Mithat Efendi'nin başına sardırılmıştı. Kendi bunun teorik tarafını —okuduğu sayısız fen kitaplarının yardımıyle— belki az çok kıvırabilirdi ama, pratik tarafını yani toprak üzerindeki uygulamasını ne edecektik? Bunun için, pek az da olsa, geometriden anlayan bir adama ihtiyaç duyulmuştu.

Neyse, bu adamı da bulduk. Onu bize saatçi Mehmet Ali Efendi adında ileri görüşlü ve aydın bir genç getirdi. İşte Mehmet Ali Efendi'nin getirdiği adamın adı Hristofi idi.

Ahmet Mithat Efendi ile birlikte, elimize şeridi alarak arsayı ölçmeye başladık. Hristofi yanımızda duruyor, hem şaşkın gözlerle bakıyor, hem de galiba bıyık altından gülüyordu. Çünkü, biz bir şeyler yapmak istiyorduk, teorik tarafını az çok becerebiliyorduk ama, pratiğimiz olmadığı için bocalayıp duruyorduk. Hristofi, bir süre bizi öyle süzdükten sonra, maksadımızı anladı ve bahçe yerini kendi ölçmeye başladı.

Bahçenin deniz kıyısına paralel yönüne bir yol rastlıyordu. Bu yolu uzatarak Kumburnu denilen yere kadar götürmek niyetindeydik. Bahçenin sol tarafında Yasin tarlası denilen bir yer vardı. Bu tarla, vaktiyle, zaman zaman gelinip ruhuna yasin okun-

masını isteyen bir hayır sahibi tarafından vakfedilmiş, ama öylece olduğu gibi hiç bir işe yaramadan kalıp yabani otlarla bürünmüştü. Burayı da, yapılması kararlaştırılan okula katmaya karar vermiştik. İleride, burada binalar yapılacak, okula gelir sağlayacak, böylelikle ruhuna yasin okunmasını isteyen o adını sanını bilmediğimiz rahmetlinin ruhu da şâd olacaktı.

Ahmet Mithat Efendi, deniz kıyısı ile bahçenin kenarını tam paralel bulundurmayı ve plânın buna göre düzenlenmesinin gerektiğini Hristofi'ye anlatmak istiyordu. Fakat, bu anlatmak isteyen için de, anlatılmak istenen için de gerçekten çok zordu. Nihayet, eline kurşunkalemle kâğıdı aldı; birbirine paralel iki çizgi çekti, Hristofi'ye döndü:

— «Bu nedir?» diye sordu.

Hristofi hiç tereddüt etmeden: **«Par-alilos,»** cevabını verdi. Gerçekten de Fransızca paralléle kelimesinin aslı Rumca (paraallélos) dan geliyordu. Hristofi bunu anlamakta zorluk çekmemişti.

O dakikadan sonra Ahmet Mithat'la ben Hristofi'ye «Paralilos» adını verdik. Kendisiyle ne zaman karşılaşsak: «Gel bakalım, kirye Paralilos!.» der gülüşürdük.

Biz, adaya gelinceye kadar Hristofi'nin kabiliyet derecesi ve mesleğindeki derin bilgisi ve ustalığı hükûmet çevrelerince hemen hiç bilinmediği gibi, müslüman ve hıristiyan yerli zenginler de kendisini sadece namuslu bir dülger diye tanımışlardı. Zaten, bir mimarın sahip olabileceği meziyetleri nefsinde taşıyan bir adamın Rodos'ta bulunabileceği kimsenin aklına bile gelmezdi. Ama, kendi kendini yetiştirmiş olan bu adam —muhakkak ki— işinin eri, seçkin bir sanatkârdı.

Daha sonraları, Rodos'ta, Medrese-i Süleymaniye adlı bir eğitim yuvasının kurulmasının kararlaştırılması üzerine, plânları bizzat mutasarrıf Raif Paşa tarafından yapılan binanın gerçekleştirilmesinde bu Hristofi'nin üstün maharetini herkes görüp kabul etti. Bunun hikâyesini ileride anlatacağız.

Evet, Hristofi rastgele bir dülger değil, tam bir mimardı. Mimarlıkta üslûp ilkelerini gereği gibi anlayıp kavramıştı. Rodos'taki yapıların yüzde doksanından fazlası taştan olduğundan orada inşaat işçilerine yapıcı adını veriyorlardı. İstanbul'da ise evlerin

hemen hepsi ahşap (1) olduğu için biz böyle işçilere dülger demekteyiz.

Dünyanın bizden başka her tarafında, bir yapının taş kısmını meydana getirenlerle, ahşap kısmını meydana getirenler ayrı ayrı kimselerdir, dolayısıyle bu ustaların adları da değişiktir. Gerçi, bizde de taş ve tuğla ile bina yapanlara duvarcı ve hamamcı adı verilir. Birincisine gerçekten duvar yaptıkları için, ikincisine de hamam inşa ettikleri için bu adlar uygun görülmüştür. Çünkü, ahşap bir ev yapılırken bunun hamamı tabiatıyle dülgere yaptırılamayacağından taşa, tuğlaya, harca ilişkin yerlerin yapıcılarına hamamcı, ötekilere de duvarcı demek en tabiî bir şeydir.

Tümünü bir araya getirmiş olduğundan bunların hepsine birden «bina» demek ise en doğrusudur.

Rodosta bina yapımına büyük önem verilir ve bu işin gerçek mesleklerinde mahir ustaları vardır. Rodos dülgerleri, inşa edecekleri binanın taşlarını önceden uzun uzadıya inceler, sonra onları yontup hazırlamaya başlarlar. Ölçmeleri biçmeleri, yontmaları bir hayli vakitlerini alır.

Rodos'ta bir çeşit yapı taşı vardır ki «pomza» nın özel ve ayrı bir çeşididir. Bu taş, ocağından ilk çıkarıldığı zaman, nispeten, yumuşak ve hafiftir; o yüzden kolay işlenebilir, yontucular ona istedikleri biçimi zahmet çekmeksizn verebilirler. Taş, zamanla biraz daha sertleşir. İstanbul'da belli bir sürede bir metre küp taş işleyen bir işçi, orada aynı süre içinde rahatlıkla üç metre kübü işleyebilir.

Bu taş için, "Hafiftir," dedik. Nitekim madeninden, yani ocağından çıkarıldığı zaman —neredeyse su üzerinde yüzecek kadar— hafiftir. Ancak su içtikten ve zamanla karşı karşıya kaldıktan sonra o kadar sertleşir ki, çelik yontma kalemlerle bile pek zor çizilebilir.

Rodos taşının üç renkte olanları vardır: Beyaz, yeşil, kırmızı. En bol olanı beyazdır; bundan dolayı inşaatta en çok o kullanılır. Ötekiler bir çeşit iç ve dış cephe süslemelerinde yer alır.

Yan yana getirilen iki Rodos taşı, aralarına konulan harcın da etkisiyle birbirine öylesine kaynar ve pekişir ki, artık ikisinin

---

(1) 1920'lere kadar İstanbul'da beton yapılar, yok denecek kadar, azdı. Ş. K.

ayrılmalarına imkân kalmaz. İşte, Rodos taşlarının bu sağlamlığı ve bu hafifliği yüzünden Ayasofya camiinin kubbesinin de, günümüzden tam bin beş yüz yıl önce, oradan getirilen taşlarla yapıldığı söylenmektedir.

Hristofi'den ve Rodos taşlarından belki biraz uzun söz ettim; ama yine tekrarlamak isterim ki —Rodos taşları gibi— Hristofi de çok esaslı bir mimardı.

İstanbul'dan Prangalıların Gelişi

İstanbul'un ne kadar garip tecellisi vardır. Acaba, bu memleket ve bu devlet rastgele, şöyle, herhangi bir tesadüfle mi kurulmuştur? Acaba, Bizans denilen o çürümüş ve bunamış dönemin kokuşmuş halkının ruhu, günümüzde bile, İstanbul havasına o denli hâkim midir ki, buranın bütün insanları, özellikle hükûmet adamları durup dinlenmeden gariplikler ve saçmalıklar icat ediyorlar ve bu icatta da son derece cömert bulunuyorlar?..

Rodos'ta bir hapishane ve bir zindan bulunduğu, İstanbuldakiler tarafından —her nasılsa— öğrenilmişse artık tamam. Bir kimseyi cezalandırmak mı lâzım? Gönder Rodos'a.. Belki, zindanın sağlamlığı, duvarlarının kalınlığı hakkında da bilgi edinilmiş. İstanbul hükûmeti için bu kadarı yeter de artar bile. Ama zindanın büyüklüğü ne kadarmış, ne kadar insan alabilirmiş? Orası kimsenin aklına bile gelmiyor.

İşte, bunun sonucu olsa gerek, bir gün işittik ki, ada mutasarrıfının en küçük bir görüşünün alınmasına bile lüzum görülmeden, yüz elli hükümlü, vapura bindirildikleri gibi Rodos'a doğru yola çıkarılmış.

1874 yılı haziranının 22 nci pazartesi günüydü. Yarı uyur, yarı uyanık bir halde yataktaydım. Birdenbire, aşağıda, zindan bölümünde, müthiş zincir şangırtıları işitilmeye başlandı. Bu, kulakları tırmalayan sesler arasında insan şamataları, itişip kakışmalar ve yüksek perdeden çok çirkin ve ağır küfürler de duyuluyordu.

Birden yatağımdan fırladım. Sesin geldiği tarafa koşarak, kahve ocağının penceresinden aşağı baktım. Kapının iç tarafı, bize kadar gelen seddin merdiveni ile birinci sed baştan başa elleri kolları, bacakları prangalı insanlarla dolmuştu.

Bizim merdivenin sağ tarafındaki duvardan, altımızdaki buğ-

day ambarının kapısına kadar, zindanın koruyucu erleri iki sıra teşkil etmiş, silâhlarını da —doğrudan doğruya— prangalılara doğru çevirmişlerdi.

Bunlar yetişmiyormuş gibi, nizamiye kapısından içeri durmadan yeni adamlar giriyor, kalabalık arttıkça artıyordu. Nihayet, hepsi bütünüyle gelmiş ve girmiş olmalı ki kapı çevrilip kapandı. Oraya da, ellerinde silâhlar bulunan dört nöbetçi er kondu. Ortalıkta bir o kadar da zaptiye çavuşu bulunuyordu. Sonradan öğrendik, bunlar da İstanbul'dan hükümlülerle birlikte gelmişlerdi.

Neyse, kapılar kapandıktan sonra bir zaptiye yüzbaşısı, iç kapının önüne giderek parmaklığı açtırdı. Eline bir liste aldı. O listeden, bir numaradan başlayarak yüksek sesle, isimler okumaya başladı. İlk seslendiği:

— «Istrancalı Yorgi!..» idi.

Istrancalı Yorgi olduğu anlaşılan bir adam:

— «Buradaaa!..» diye gürledi.

Kalabalık arasında bir dalgalanma oldu. Belliydi ki Yorgi, ileri gitmek için zorluk çekiyordu. Neyse, bin bir itişme kakışmadan sonra nihayet kendine bir yol bularak Yüzbaşının karşısına geldi; gelmesiyle birlikte kendini zindanın içinde buldu. Görevliler, onu, omuzlarından ve kollarından tuttukları gibi demir parmaklıkların ardına ittiler.

Böylece, teker teker adlar okunarak, yüz elli prangalının yüz ellisi de getirenler tarafından zindandaki görevlilere teslim edildi. Alma ve verme işlemi tamamlandı.

Bizim, o zamana kadar sadece yirmi dört kişiden ibaret olan, eski mahpusların koğuşları bu sebeple o sabah açılmamıştı. Ancak, koğuş kapıları satranç-varî demir parmaklıklardan meydana gelmiş olduğundan, içeriden dışarısı ve dışarıdan icerisi görülebiliyordu. Avluya alınmış prangalılar o kapılara yaklaşarak derhal içerdekilerle konuşmaya ve zindanın özellikleri, yönetimi hakkında eskilerden bilgi edinmeye çalışıyorlardı.

Bu yüz elli kişilik kafileden hemen hepsi, uzun boylu, iriyarı, çirkin ve iğrenç suratlı insanlardı. Bellivdi ki toplumun haydut, hırsız, katil, ırz düşmanı çeşidinden kisilerini temsil etmekteydiler. Halleriyle tutumlarında insana ürküntü veren bir görünüm göze çarpıyordu. Çoğunun kılık kıyafeti —kısa dizlikleriyle— zey-

beklerinkini andırıyordu. İçlerinde Kürt, Rum, Ermeni, Rum, Laz, Arnavut, Gürcü, Çerkez, Acem, hatta iki de zenci ve bir Yahudi bulunduğu halde ne tek bir Arap ne de tek bir Bulgar vardı. Bu saydıklarımın başındakilerin hepsi Türk'tü. Hem de Aydın ili (1) çevresi halkından meydana gelen Türkler. Dört tane de İstanbullu vardı. Bu dört İstanbullu'dan birine Cin Ali, ötekine Kuşbaz Rasim dediklerini sonradan öğrenecektim. Diğer ikisi, akla gelebilecek en ağır ve çirkin suçlarla suçluydular.

Bir süre sonra, aşağıdan yeni sesler ve küfürler yükselmeye başladı. Sesler gittikçe yükseliyordu. Prangalılar, artık zindana girmiş bulunduklarından dolayı prangalarının sökülmesini istiyorlardı. Kapının dışında bulunan ve onları buraya kadar getirmiş olan İstanbullu zaptiye subaylarına bizim Taburağası bir şeyler soruyor, bunların İstanbul'da ne suretle korunduklarını öğrenmek istiyordu. Acaba, elleriyle kollarındaki zincirler çıkarılacak olursa yine zabıt ve rabıtları mümkün olabilir miydi?

Pencereden eğilmiş, aralarında geçen konuşmayı izliyordum. Yüzbaşı istenilen bilgiyi veriyordu:

— «Bunların hemen hepsinin birer sanatı vardır. İçlerinde kuyumcu sanatçı (2), daha birçok sanat ehli kişiler bulunmaktadır. Hele, bir Kafkasyalı savaşçı vardı ki gerçekten işinin ehliydi. Yalnız, İstanbullu dört çapkından ikisi pek tehlikelidir. Elimizde bir liste var ki, bunu size teslim edeceğiz, bu listede hükümlülerin ahlâk ve karakterleri ayrı ayrı gösterilmiştir. İstanbullu dört hükümlünün ikisi hırsız, ikisi de katildir. Hırsız olanlar meslekleri ni hapishanede de icra etmekten geri durmazlar ve her gün mutlaka arkadaşlarından bir şeyler çalarlar. Bunu, öteki hükümlüler de bilirler ama, seslerini çıkarmazlar. Çünkü, onların —ne olursa olsun— hiç bir şekilde artık düzelmeyeceğine bunlar da inanmışlardır.

«Geri kalanlar, genellikle akıllı, uslu adamlardır. Bunların buraya gönderilmesinin özel bir sebebi yoktur. İstanbul "Hapishane-i Umumî"sinde hükümlüler o kadar çoğaldı ki herkes omuz omuza oturmaya başladı. Yer sıkıntısı, tahammül edilemez bir

---

(1) O zaman bütün Ege bölgesi Aydın ili olarak anılırdı, il merkezi İzmir'di. Ş. K.

(2) Sanatçı: gümüş üzerine kara nakış yapan sanatkâr. Ş. K.

hal alınca, bir kısmını dağıtmak zorunluluğu doğdu. Hepsi, iki yüz elli kişiydiler. Yüz tanesini Bodrum'a gönderilmek üzere İzmir'e çıkardık. Yüz ellisi de buraya getirildi. İstanbul'dan eyaletlere dağıtılacak iki yüz elli hükümlü daha var. Onları da Kıbrıs'a ve Akkâ'ya götüreceğiz.

«Dediğim gibi telâşa hacet yoktur; buraya gönderilenler genellikle sakin ve uysal adamlardır. Hemen hepsi de, birer sanatla meşgul olup bununla geçinirler. İçlerinde Gâvur İmam adında biri de var. Elmalılı olduğu için, isteğiyle bu kafileye katıldı. Bu hükümlülerin üçte ikisi müebbet mahkûmdurlar. Gâvur İmam da bunlardandır. Son derece usta bir taşçıdır. Okuması yazması oldukça iyidir. Remil de atar (1). Hasılı, dalına basılmazsa kendi halinde bir adamdır. Her şeye rağmen —attığı remillere inanarak— iki sene sonra kurtulacağına kanaat getirmiş durumdadır. Kimbilir, belki sahiden bir bildiği, bir dayanağı vardır. Bu hükümlüleri ayak bileklerindeki halkalarla gezdireceksiniz; zincirlerini çıkarıp alacağız.

«Biraz sonra, gemiden yatakları, sandıkları, özel eşyaları, sanatkâr olanların araç ve gereçleri gelecektir. Büyük bir koğuşunuz varsa orasını bunlar için iş yeri, yani bir çeşit atelye yaparsınız. İşlerinde güçlerinde çalışıp dururlar. İmamın bir görevi de bunların yaptıklarını dışarı götürüp satmaktır. Onun için hiç korkmayın, bıraksanız bile kaçmaz...»

Bu açıklamalar, Taburağasını biraz ferahlatmıştı. Emir verdi. Zindan zaptiyeleri içeri girip hükümlülerin prangalarını birer birer sökmeye başladılar.

Zindanda zaten yedi, sekiz koğuş vardı. Bu koğuşlar, ortalama otuzar yatak alacak kadar geniş oldukları için gelenlerin hepsini barındırmak mümkündü ama, eski mahpusların rahatları kaçmıştı. Çünkü, onlardan anlaşanlar, birbirlerini kafa dengi bulanlar, üçü beşi birer arava gelerek koğuşlardan birini kendilerine mekân edinmişlerdi. Buralarda ferah ferah oturup kalkıyorlardı. Artık bu kadar rahat ve ferah oturamavacaklardı.

Tuhaf ve acı bir gerçektir ki, bir suçtan hüküm giyenlere yine de insan gözüyle bakmak biz insanların kolay kolay akıllarına gel-

---

(1) Eskiden nokta, çizgi ve birtakım rakamlarla bir çeşit fal bakmaya reml - remil denirdi. Ş. K.

miyor. Onları, ister istemez, toplumun sınırından dışarı itiyor, hatta insanlıklarını bile kolay kolay kabul edemiyoruz. Bu, bugün bile böyle olduğuna göre bir de o günleri düşünmeli. Nitekim, o tarihte kanunun mahkûm ettiği suçlular, artık insanlık onurlarını da yitirmiş kabul edildikleri için hapishanelerin mezarlardan pek farkı yoktu. On kişinin ancak barınabileceği bir yere, elli kişi, rahatlıkla, kapatılıyordu. Hiç düşünülmüyordu ki bu yer, on kişi içindir ve on kişiden fazlası konulduğu takdirde hepsinin hayatı ve sağlığı için tehlike söz konusudur.

İşte, İstanbul'un —hiç sorup soruşturmadan, gerekli en küçük bir incelemeyi bile yapmadan— yüz elli hükümlüyü birden Rodos zindanı için ayırması da bunun belirgin bir örneğiydi. Onlar için mesele, hiç de önemli değildi. «Ne zararı vardı? Bunlar ağır suçlu kimseler, canilerdi. Zaten, idama ya da küreğe mahkûmdular. Bir an önce hayat denen şu belâlı yükten kurtulmaları onlar için de hayırlı olurdu...»

Evet, pek çok sorumluların genel düşünce ve görüşleri bundan ibaretti.

Bunu, İstanbul böyle düşündüğü gibi, taşradaki resmî görevlilerin kanaatleri de aynıydı. Onların gözünde, bir cezadan dolayı hüküm giymiş olmak, insanlık denilen bilinçli toplumdan tamamen kovulmak demekti. Durum böyle iken, toplumun içinden kovmuş olduğu bir kimseye yeniden insanlık sıfatı bağışlayıp da kendisine acımak, şefkat göstermek, ahmaklıktan başka ne sayılabilirdi? Hasılı, mutasarrıfından tutun da, en küçük zaptiye erine kadar genel zihniyet gelip bu noktada düğümleniyordu.

Bu, sadece adam öldürmüş, çeşitli yollardan can yakmış kimselere reva görülen bir tutum değildi. Taşra âmirleri şöyle düşünüyorlardı: İstanbul'un ileri gelen devlet büyükleri tarafından kahır ve gazaba uğramış olan herkes, kine ve nefrete hak kazanmış demekti. Dolayısıyle, gördükleri belâlara elbette lâyıktılar. Meselâ, bizim hakkımızdaki tutum ve davranışları, bu düşüncelerini çok açık seçik bir şekilde ispatlamıştı. Bunlar, sırf kendileri rahat etmek, ya da mevcut rahatlarından olmamak için, bizleri eza ve belâ içine atmaktan en küçük bir vicdan azabı duymamışlardı. Hasılı, o zamanın memur psikolojisini bütün bu haller ne kadar canlı olarak belgelemekteydi.

Neyse, biz yine hükümlüler konusuna dönelim: Biraz sonra,

bunları Rodos'a kadar getiren gemiden çıkarılıp zindana taşınan avlunun ortasına konduğu zaman, ortalık bir panayır manzarası almıştı. Yüz elli kişiden hemen hepsinin kendi işine ve sanatına ait araç ve gereçleri ile öteberisini içinde bulunduran sandıkları, sepetleri, yatakları vardı. Bunlar, epey geniş bir yer kaplamış, yüksekçe bir tümsek meydana getirmişti. Ne var ki herkesin kendine ait eşyasını bulması zor olmamıştı. Çünkü, hepsi, tanımak için, denklerinin sandıklarının ötesine berisine birtakım işaretler koymuşlar, düğümler bağlamışlardı.

Hükümlülerin öteberileri gelinceye kadar koğuşlar süpürülmüş, her koğuşa gidecek arkadaşlar takım takım ayrılmıştı. Şimdi, her koğuşta yirmi beşer kişi kalacaktı. Altı koğuş, önceden, boştu. Sonradan biri akıl etti: Mademki altı koğuş boştu, o halde bunların her birine yirmişer kişi konmalıydı. Böylece hem kalabalık biraz olsun daha azalır, hem de odadaki hava hükümlüler için biraz daha yeterli bir hal alırdı. Bu şekilde bir dağıtma yapınca geride otuz hükümlü kalıyordu. Onları da eski mahpusların koğuşlarına taksim ederlerdi.

Denildiği gibi yapıldı. Huzurları kaçan bazıları homurdandılar ama, elden gelen bir şey yoktu. Herkes eşyasını münasip birer yere yerleştirdi. Atelye olarak kullanılacak yüksek ve en geniş koğuşun da ertesi gün süpürülüp temizlenmesine karar verildi.

Rodos zindanında, daha önce sadece yirmi dört kişinin bulunduğu zamanlarda bile, geceleri koğuşların demir parmaklıklı kapılarını kapamak ve bunlara her biri ortalama ikişer okka çeken asma kilitler vurmak âdeti vardı. Buralarda, geceleri, ihtiyacı olanların, onları gidermesi için birer fıçı bulunurdu, sabahları mahpuslar nöbetleşe bu fıçıları götürüp ayakyoluna boşaltırlardı.

Şimdi her koğuşta yirmi kişi bulunduğundan böyle bir fıçının konulması için gerekli boş yer kalmamıştı. Sonra, koğuşlar çoğalmıştı; her koğuşa bir fıçı bulmaya da imkân yoktu. Zaten, eski mahpusların yanına giren yenileri de bu fıçıları dışarı attırmışlardı. İstanbul'daki hapishanede böyle şey olmadığını, ihtiyaçları olanların nöbetçilerin muhafazası altında dışarıya çıkabileceklerini ileri sürüyorlardı ki bu her bakımdan haklı ve yerinde bir dilekti.

Ancak, bu mesele hükümlülerle zindan muhafızları arasında çetin bir anlaşmazlık ve çekişme konusu halini almıştı. Berikiler

kapıların gece olsun gündüz olsun kapanmayacağını ileri sürüyorlar, ötekiler kapatılacağında direniyorlardı.

Eski mahpuslar, bu meselede yenilerin tarafını tutuyorlar, onları destekliyor, hatta kışkırtıyorlardı. Böylelikle, dar bir çerçevede olsun, biraz daha serbest bulunacaklarını biliyorlardı. Oysa, desteklemeye, teşvike de pek hacet yoktu. İriyarı, tığ gibi, çoğu insan azmanı bu güçlü kuvvetli adamlar: «Koca başkentte geçerli olmayan bir usûl, nasıl olur da, küçük bir mutasarrıflıkta yürütülür? Katiyen razı değiliz,» deyip dayatıyorlardı.

İş uzadı. Zindanı bekleyen topçu bölüğünden yirmi kadar er, tüfeklerini ateşe hazır hale getirerek, terasta mahpusların görebilecekleri yerlere diktirildiler. Çünkü, bu bölük —sorumluluk onlara ait olmak üzere— zaptiyeden verilecek her emri kabule ve yerine getirmeye mecburdu.

Bu sırada —aldığı haber üzerine— taburağası Mustağa Ağa zindana geldi. Mülâyim bir dille, hükümlülere söz anlatmaya çalıştı. Rodos'ta, öteden beri, geceleri kapıların kapatılmasının bir gelenek olduğunu, İstanbul'da kapatılmıyor diye burada da kapatılmayacağının söz konusu olamayacağını, her yerin usulünün, nizamının başka başka olduğunu anlatıp onları razı etmeye çalıştı. Fakat, nuh diyor, peygamber demiyorlardı.

Mesele büyüyor, şiddete yöneliyordu. Gerekirse üzerlerine ateş açılacağı söylendiği zaman: «Peki, biz böyle ortada duracağız, bu şekilde içeri girmeyeceğiz. Damlara dizdiğiniz askere istediğiniz an "Vur!." emri verebilirsiniz. Ölmek, hayvan gibi kapatılmaktan elbette daha iyidir. Bizi İstanbul'dan getiren yüzbaşıya da sorabilirsiniz. Biz İstanbul'dan buralara vukuat çıkarmış edepsizlerden olduğumuz için gönderilmedik. Sadece mahpusların çok fazla olması nedeniyle gönderildik. Hatta, bize o zaman hapishane müdürü Hakkı Bey: «Nereyi arzu ediyorsanız oraya gönderelim,» diye sormuştu da bizler de Gâvur İmam'ın sözüne kapılarak, "Havası, suyu iyidir" diye Rodos'u istemiştik. Yüzbaşıdan bunu da öğrenebilirsiniz. Suçlar yapmışız, cinayetler işlemişiz; kabul. Buna karşılık, kanun da cezamızı vermiş, işte o cezayı da çekmekteyiz. Kanun önünde boynumuz kıldan incedir. Ancak, kanunda olmayan ikinci bir cezayı çekmeyi kabul etmiyoruz. İçimizde firar etmeye kalkışmış tek bir kişi de yoktur. Bu hususu da elinize verilen hakkımızdaki sicil defterinden anlayabilirsiniz...» diye da-

yatıyorlardı. Allah için, söylediklerinde de yerden göğe kadar haklıydılar. Dikkatimi çeken bir taraf da hiç birinin yalvar yakar olmadan, mertçe ve yiğitçe iddialarında direnmeleriydi.

O sırada, kale binbaşısına da haber gönderilmiş olduğu için Ata Efendi'nin geldiği görüldü. Fakat binbaşı, —nedense— asıl hükümlülere doğru yönelmeyip— terasa doğru çıkmaya başlamıştı. Kendisini görünce onu izlemeye başladım. Beni yanında gören Ata Efendi durdu:

— «Ben de önce sizi görmek istiyordum,» dedi. «Ne oldu, ne oluyor? Olanı biteni herhalde görmüş, işitmiş olmalısınız.»

Bunun üzerine, görüp işittiklerimi kendisine özetledim. Adamların pek de haksız olmadıklarını anlattım ve sözümü şöyle bağladım:

— «Yine siz bilirsiniz ama, bana kalırsa siz bu işe doğrudan doğruya karışmayınız. Bu adamların dedikleri gibi: Kanun kendilerini helâda yatmaya da mahkûm etmemiştir. Evet, bunlar suçludurlar, içlerinde çok ağır suç işlemişleri de vardır. Ama, kanunun kendilerine vermiş olduğu cezaları gördüğünüz gibi çekmektedirler. İçlerinde otuz kırk kadarı müebbet, artanı da en azından on beşer yıla hükümlü. Kaldı ki bu biçareler ondan sonra kimseye kötülük etmiş de değildirler. Yeni bir kötülük edeceklerine dair ortada hiç bir belirti de yok. O halde, siz niçin işe karışıp da onların hiç sebepsiz yeni kırgınlıklarını, belki beddualarını kazanasınız? Bunlar, ancak duvar delmeye ya da birbirlerini boğmaya kalkışırlar da gardiyanlar onu önleyemezlerse sizin kuvvet kullanmanız gerekecek? Şimdi ise ortada böyle bir konu yok, öyle değil mi? Yine siz bilirsiniz.»

Binbaşı Ata Efendi, sözlerimi çok haklı bulmuştu:

— «Galiba hakkınız var,» diye cevap verdi ve şöyle devam etti:

— «Biz bu adamları gözetmek ve korumakla görevliyiz. Bunlar açıktan açığa bir ayaklanmaya, adam öldürme ve yaralamaya kalkışmadıkça hakkında bir şey yapamayız. Hatta, kendilerine tembih ve nasihatta bulunmak bile bizim yetkimiz ve görevimiz değildir. Bu işler zaptiye görevlilerine aittir.»

Sonra, terasın, koğuşların avlusuna bakan kenarına gidip oradan aşağıya bir göz gezdirdi. Tekrar geri döndü. Ben de uzaktan

ve sadece gözlerimle kendisini takip ediyordum. Merdivenden indiği sırada taburağası karşısına çıktı:

— «Efendim, lütfen zindanın parmaklık kapısına gelerek şu adamlara bir şeyler söyleyiniz, gerekirse tehditte bulununuz,» diye âdeta yalvardı.

Ata Efendi: «Hayır, böyle bir müdahaleye benim yetkim yoktur, görevim de değildir,» dedikten sonra çıkıp evine gitti.

Hasılı, hükümlüler koğuş kapılarını kapatmamakta sonuna kadar direndiler. Elden bir şey gelmediğini ve gelmeyeceğini anlayan zaptiye kuvvetleri de boyun eğdiler. Ne olursa olsun, haklı bir dava üstün gelmişti. Nitekim, o günden başlayarak koğuş kapıları geceleri açık bırakılmaya başlandı. O pis ve yüz karası fıçılar da kendiliğinden ortadan kalkmış oldu.

Rodos'ta askerlere verilen günlük tayın ekmeği gerçekten çok temiz, lezzetli ve pişkindi. Çünkü, binbaşı Ata Efendi çalıp çırpmasını asla bilmeyen namuslu ve dürüst bir adamdı. Askerin istihkakını elifi elifine askere intikal ettiriyordu. Bu subayın başına buyruk, kimseye eyvallah etmeyen, hatta, bazan müstebitçe tutum ve davranışları vardı. Ama, namus ve dürüstlük konusunda üstüne adam bulunmazdı.

Yine, bu binbaşı Ata Bey sayesindedir ki mahpuslar da, askerlere çıkarılan o nefis ve beyaz ekmekten yiyorlardı. Anlaştığı kimse ortada bulunduğu için, Taburağası, hükümlülerle kendi zaptiye erleri için başka ve hilekâr bir müteahhide ekmek yaptıramıyordu.

Hiç unutmam. İlk geldikleri gece mahpuslara binbaşı Ata Efendi'nin müteahhidi, fırıncı Cezayirli Hasan Usta, yüz elli çift günlük ekmek istihkakını göndermişti. O zamana kadar böyle francala gibi bembeyaz ve lezzetli ekmek yüzüne hasret kalan biçare mahpuslar, ellerine aldıkları bu güzelim şeylere önce inanamadan bakmışlar, sonra hep bir ağızdan:

— «Padişahım, çok yaşaaa!..» diye çığlık çığlığa minnet ve şükranlarını ifadeye çalışmışlardı. Bunu duyunca, bizim de gözlerimiz yaşarmış, bu kaza ve kader kurbanlarına acımaktan kendimizi alamamıştık.

Namık Kemal'den Bir Mektup ve Bir Manzume

Artık, Namık Kemal'le haberleşmemiz düzenli bir hale gelmişti. Belli aralıklarla ve güvenli bir şekilde birbirimize mektuplar gönderiyorduk.

Şirvanlızade Mehmet Paşa'nın sadrazamlığı durumlarımızı bir hayli ferahlatmıştı. Paşa, istersek ailelerimizi yanımıza aldırabileceğimizi ve onlarla birlikte oturacağımızı da bildirmişti. Bizim Rodos'ta serbest değil de zindanda olduğumuzu, sadrazamlığa geçtikten sonra öğrenmişti. Çünkü, biz İstanbul'dan ayrıldığımız zaman kendisini evkaf nazırı olarak bırakmıştık. Mutasarrıf Maşuk Paşa'nın sadrazam Esat Paşa'ya yazdığı mektuptan ve Esat Paşa'nın da —seraskerlik kanalıyle— kale muhafızlığına verdiği emirden onun elbette haberi olamazdı.

O günlerde Namık Kemal'den şöyle bir mektup almıştım:

«Birader,

Mektubunu aldım. Nuri ile de haberleşme kurabilmiş olmana pek sevindim. Verdiğin adrese, dün, ilk mektubumu yolladım, cevap aldığım zaman sana bildiririm. Ancak, şurası beni düşündürüyor: Akkâ'dan Kıbrıs'a doğrudan doğruya posta yok. Bundan dolayı, mektuplar gerek oraya giderken, gerek oradan buraya gelirken İskenderiye'ye kadar bir gezi yapıp ondan sonra menzillerine ulaşacak. Ne yapalım, sağlık olsun. Herhalde "Güç olmasın da geç olsun" demekten başka çaremiz yok.

Bilmem hatırlar mısın? Vaktiyle sana bir tiyatro konusundan söz etmiştim. «Dâniş Bey yahut Fahişe-i Nâibe» adlı eser taslağını bu sefer tiyatro haline getirdim, adını «Akif Bey» (1) koyarak bizim tanıdıklardan Mahir'e gönderdim. Basılması bittiği zaman, tabiî, sana da göndereceklerdir.

Geçenlerde, sana yeni yazdığım bir manzumeden söz etmiştim. Bu mektubumla birlikte onu gönderiyorum. Bakalım beğenecek misin? Buradaki sayın üstadımız Şeyh Ahmet Efendi hazretleri, pek beğendi. «Bu tarzda söylenecek şiirler, bu zamana göre,

---

(1) Namık Kemal'in sonraları büyük ün kazanan tiyatrosu. 1950'lerde Reşat Nuri Güntekin tarafından günümüz diline ve tiyatro tekniğine aktarıldı.

siyasî vatanseverlik örnekleri niteliği taşımaktadır. Bunlar milletin zihninin açılmasına hizmet eder,» diye iltifatta bulundu.

Bundan önce yolladığın mektubu kendisine göstermiştim. Senin sarsılmayan azmini ve metanetini öğrenince pek memnun oldu. "Allah böylelerinin ömrünü uzun etsin" diye arka arkaya birçok kere dualar etti. Sana, özel selâmlarını iletmemi istedi ki işte ben de onu yerine getiriyorum. Kendisine ululayıcı bir teşekkür mektubu yazarsan memnun olurum. Bilirsin ki Şeyh Efendi, hürriyet taraftarlarının bir çeşit babası ve öncüsüdür (1).

Ziya'nın (yazarın oğlundan söz ediliyor) sağlık ve neşesinin yerinde olduğunu bizim Nuri bana müjdeledi. Kendisini Ekrem'le birlikte görmüş. Çocuk, her şeyi hep benden biliyor. "Kemal Bey'e söyle, beybabamı çabuk geri göndersin," demiş. Bak Tevfik, yemin ederim ki çocuk için merak edecek bir şey yok. Yakında, annesiyle birlikte, Rodos'a gelmek istediklerini de yine Nuri haber verdi.

Hakkı Bey'den de hiç beklenmedik insanca bir davranış gördüm. Babası da babamı çağırtmış. Uzun boylu hasbihalde bulunmuşlar. Ailelerimizle birlikte bulunmaklığımızın hiç bir engeli ve sakıncası olmadığını söylemiş. Bununla birlikte, oğlu babasından daha hayırlı çıktı, bizim kütüphaneyi satılmaktan kurtardı. Kendisine yazdığım teşekkür mektubunun bir örneğini yine bu mektubumun içinde bulacaksın.

Sen ne yapıyorsun? Bir şeyler yazmıyor musun? Orada sadece mahpuslara marangozlukta ustabaşılık etmek yetmez; biraz da edebî fikir ve kabiliyetine öğrencilik yap. Arkadaşına selâmlar ederim. Ziya benim mektubumdan önce oraya gelmiş olursa, benim tarafımdan mavi gözlerinden öp. Baki sağlıklar dilerim, kardeşim.»

Kardeşin: Kemal

---

(1) Şeyh Ahmet Efendi, Bağdat'ta yetişmiş, eşi emsali az bulunur bir bilgin ve aydındı. Vaktiyle, İstanbul'da "Kuleli Vakası" diye anılan bir olaydan dolayı Akkâ'ya sürülmüş, sonra sürgün yeri Kıbrıs'a çevrilmişti. Abdülaziz'in tahta çıkışında affedilerek İstanbul'a dönmesine izin verildiği halde bunu kabul etmemiş, Magosa'da yerleşerek ömrünün son yıllarını orada geçirmişti (Yazarın notu).

Namık Kemal'in, mektubuyla gönderdiği manzume şuydu:

Çıkıp dâvâ-yı hürriyet meyâne
Atıldık biz de câ-yı imtihana
Bu yolda bakmadık ikbâle, cana
Muhalif gittik evzâ-ı cihâna
Neler ettik alâ-rağmüzzamâne..

Sipihre şöhret-i zulm iftiradır
Eden pest âdemi havf ü recadır
Cihan mağlûb-ı merdân-ı vefâdır
Mücerrebdir sözüm, sanma hatâdır
Neler ettik alâ-rağmüzzamâne..

Kalem bizlerle kaaimdir vatanda
Duyuldu nâmımız Hind ü Yemen'de
Behey zâlim gel insâf eyle sen de
Bu devlet kande, mal ü câh kande
Neler ettik alâ-rağmüzzamâne..

Vezâif cân tenden de mukaddem
Bizim ef'âlimizdir rûh-i a'zam
Ölürsek de kim eyler hüzn ü mâtem
Değer toprağımız bir böyle âlem
Neler ettik alâ-rağmüzzamâne..

Taaddîden yılar mı ehl-i himmet
Yaşa ey ümmet-i sahib-saadet
Safâmız, zevkimizdir her meşakkat
Senin sayendedir bu feyz ü nimet.
Neler ettik alâ-rağmüzzamâne. (1)

---

(1) Namık Kemalin bu çok az bilinen manzumesinin —genel çizgilerle— anlamı şöyledir: «Ortaya hürriyet davası diye bir dava çıkınca, sınav alanına ilk atılanlardan biri de bizler olduk. Bu yolda mal ve can kaygısı gözetmedik. Daima dünyanın alışılmış tutumuna aykırı bir yolda yürüdük. Zamanenin koşullarının tersine neler neler yapmadık. —Baht ve talihi zulümle suçlamak bir çeşit iftiradan başka bir

Kemal'in, sadrazamın oğlu Şirvanlızade Hakkı Bey'e yazıp bir örneğini bana yolladığı mektup da şuydu:

«Beyim, Efendim;

Siz öyle bir insansınız ki tâ başlangıçtan beri, bana yakın ilgi gösterdiniz. Aleyhinizde yazı yazdım, buna karşılık siz bana iltifat gösterdiniz. Lâkırdı ettim, iltifat buyurdunuz.

Avrupa'da herkes, koleradan çekinir gibi, yanımdan kaçarken siz —hiç umursamadan— daima beni aradınız. Yurda döndükten sonra da hakkımda daima iyilik düşünüp teveccüh gösterdiniz. Maksadınız, hürriyetten başka bir derdi davası olmayan, benim gibi bir herifi kendinize efendiliğinizle esir etmek idiyse, işte haber vereyim ki arzunuz yerine gelmiştir. Sizin civanmerd varlığınıza esir olmuş durumdayım. Bundan sonra, ecel âmân ve-

---

şey değildir. İnsanları küçülten korku ve yalvarıştır. Bütün dünya, vefalı ve merd kimselerin mağlubu olur; bu sözüm tecrübeye dayanmaktadır, yoksa hatalı zannetme. Zamanenin koşullarının tersine, neler neler yapmadık. —Bu vatanda kalem, ancak bizlerle ayakta durmaktadır; adımız Yemen'de ve Hindistan'da bile duyulmuştur. Ey zâlim, gel artık sen de insaf et; mesele sadece mal ve can meselesi midir? Asıl önemli olan, devlet nerede kaldı? Zamanenin koşullarının tersine neler yapmadık.— Kutsal görevler insan için candan ve tenden çok daha önemlidir. Biz her yaptığımızın ilhamını yüce Tanrı'dan alırız ve bu ilhama göre yol alırız. Ölürsek belki kimse hüzünlenip kederlenmeyecektir, varsın öyle olsun; toprağımız böyle bir âleme elbette değer. Zamanenin koşullarının tersine, neler neler yapmadık. —Hiç, kendini ulus ve yurt yoluna adamış kimseler zulüm ve eziyetten korkup yılarlar mı? Ey yüce ulusumuz, yeter ki sen yaşa. Senin uğrunda acı ve eziyet çekmek bizler için bir zevk sayılır. Şu dünyada nimet, bolluk, bereket ve gelişme adına neler varsa hepsi hepsi senin sayendedir. Zamanenin koşullarının tersine neler neler yapmadık.»

Şairin «Zamanenin koşullarının tersine neler neler yapmadık» ya da yapmadık ki *şeklinde bir çeşit nakarat olarak tekrarladığı mısrâı şu anlamda değerlendirmek yerinde olur: «Günün koşulları sadece günü gün etmeyi ve tevekkülü öngörüyordu. Bizler bunu benimsemedik, onun tam zıddını izlemeye çalıştık. Silkinmek, bir şeyler yapmak için didindik.» Ş. K.*

rir de karşı karşıya gelip görüşmemiz nasip olursa, minnettarlık görevimi mutlaka yerine getireceğim (1).

Kötülüğe karşılık görülen iyilik, insanı gerçekten zor duruma düşürüyor. Bu sefer insan nasıl bir karşılık vereceğini belirlemede büyük zorluk çekiyor. Ne var ki, inşallah, ben bu zorluğu çekmeyeceğim.

Ne tuhaf ve geveze bir adamım. Siz, benden karşılık görmek için iyilik yapacak karakterde bir adam değilsiniz ki meselenin bu yönünü de düşüneyim.

Fransız düşünürlerinden ünlü D'alambere'in, ölümünden sonra kütüphanesi satılırken Rus çariçesi Katerina'nın gösterdiği insanlığa, ondan çok daha üstün bir benzerlik göstermek istemişsiniz. Güzel büyüklük.. Sadece teşekkür değil, imrendim diyebilirim.

Şimdilik sizden ricalarım şunlar olacaktır:

Arkadaşlarımın sıkıntıda bırakılmamaları, ikinci olarak da şu zindandan kurtulup rahatça bir eve çıkıp orada oturmak. Bu ikinci ricamın sayenizde zaten karara bağlanmış olduğunu, size bu mektubumu getiren zat bana müjdelemişti. Şimdi, resmî emri getirecek postayı bekliyorum. Gerçekten kararlaştırıldı ise ne iyi; yok henüz böyle olmadıysa himmetinizi bekleyeceğim. Çünkü, bulunduğum yer çok rutubetli ve soğuk oluşu yüzünden vücutça (2) ve daha başka bazı hallerinden dolayı da gönülce son derece mustaribim. Bu iş bir sonuca bağlanırsa hayatım bayağı kurtarılmış olacaktır.

Buranın eski mutassarıfı hazretleriye (3) yüce ve şerefli babanız hazretlerine daha önce bir yazı takdim etmiştim. Bilmem kendilerine sunuldu mu? Yazının dil ve anlatımı biraz küstahça idi. Fakat, birtakım acı gerçekleri dile getirdiği için belki affla karşılanır, hiç olmazsa özürlü tutulabilirim kanısındayım. Hele,

---

(1) *Halbuki ecel, biçare Hakkı Bey'e âmân vermemişti. Bu iyi insan, mektubu aldıktan üç dört ay sonra vefat etmişti (Yazarın notu).*

(2) *Namık Kemal'in sonraları genç denilecek yaşta ölümüne, Magosa zindanında ciğerlerinin zayıflamış olması sebebi gösterilir. Ş. K.*

(3) *Darbazzade rahmetli Veyis Paşa ki, sonraları Japonya'ya giden Ertuğrul gemisinde boğularak ölen tanınmış şair ve yazarlardan Ali Ruhi'nin babasıdır (Yazarın notu).*

şu başka bir eve geçmek nasip olursa şimdilik kendimi en büyük bahtiyarlardan biri sayacağım. Bundan başka, sizin sağlık ve mutkuluğunuzu dilemekten başka, isteyeceğim bir şey yoktur.

Kemal»

Hakkı Bey'in Ölümü

Yukarıdaki mektubun, elime geçişinden beş on gün sonra gazetelerde Hakkı Bey'in öldüğü haberini okudum. Bu genç adamla —Namık Kemal'in mektubunda da itiraf ettiği üzere— yakın dostlarından başka kimse pek görüşmezdi. Kendisi ilk olarak, babasının Suriye valiliğinden evkaf ve daha sonra da maliye nazırlıklarına getirilmesi üzerine adını duyurmaya başlamıştı. O sırada, hariciye mektupçuluk kalemine memur olarak atanmıştı. Çevresini sarmış bazı yeni yetişme gençler onu, bir mirasyedi gibi, şımartmışlardı. Bundan dolayı, Hakkı Bey daha ağırbaşlı ve değerli kimseleri yakınına sokamamıştı. Galiba, biraz kumara düşkündü. İşte, Namık Kemal, onun bu kumar düşkünlüğünü ele alarak **Ceride-i Havadis** gazetesinde aleyhine bir makale yayımlamış ve burada: **«Kumar oyunu mahz-ı şer ve anı zade-i dûdmânı gibi hüsnü kabule mâil olanlar»** (1) cümlesiyle Hakkı Bey'i açıkça teşhir etmişti. Çünkü, cümle «mahz-ı şer» den sonra gelen ve bağlaç görevi gören «vav» harfiyle yalın okunduğu zaman «kumar oyunu salt Şirvanîzade soyu...» şeklini alıyor, tabiatıyle böyle okunabiliyordu.

O zaman, basın kanunu gereği olarak, bu telmihli söz yüzünden ne gazetenin sahibine, ne de makalenin yazarına herhangi bir sorumluluk gelmezdi ama, gelecek olsa bile Şirvanlı ailesi bunun üzerinde duracak kadar kinci ve hazımsız değildi.

İşte, Hakkı Beyi halk, bu yönüyle tanıyordu. Arzusuna rağmen, zamanın genç ve seçkin kimseleriyle ilişki ve dostluk kuramamıştı. Sonraları, özellikle babasının devamlı baskısı altında, bu aşırı ve makbul olmayan tutumunu değiştirmişti ama, kültür ve

---

(1) Eski harflerle (... şer ve anı...) heceleri baştaki ve sondaki kelimeler bir yana bırakılırsa, şirvanlı anlamına gelen şirvânî biçiminde okunabilirdi ve Namık Kemal, bir harf oyunu yaparak, bu sözlerle Şirvanlı ailesini kastetmişti. Ş. K.

bilgi yönlerinden hemen hiç bir zaman beklenilen seviyeye ulaşamamıştı.

Fransızcayı özel öğretmenlerden aldığı derslerle öğrenmişti. Avrupa'daki ekâbir çocuklarını taklit ederek, konaklarının kendisine ayrılan odasına, ünlü Fransız edebiyatçılarının eserlerini ve özellikle klâsikleri toplamak merakındaydı. Baba, tek erkek çocuğunun batı kültür ve edebiyatına karşı gösterdiği bu ilgi, hatta düşkünlükten son derece memnundu. Bu arada —Mustafa Reşit ve Âlî Paşa'ların oğulları öyle olmuştu— oğlunun da ileride memleketin kaderinde rol oynayacak değerli bir devlet adamı olacağını umuyor, bu heveslerini kendi de destekliyordu. Elbette, batının ünlü fikir adamlarını okumasının büyük yararlarını görecekti.

Hakkı Bey, babasının dahiliye nazırlığı sırasında memur olmuş, böylelikle Bâbıâlî'ye ilk adımını atmıştı. Bundan sonra, yavaş yavaş yetişecek, gelişecek, ilerleyecek ve ilerinin seçkin devlet adamlarından biri olacaktı. Bütün bu hazırlıkların, bir çeşit formalitesinin de tamamlanmış olması için, Avrupa görmesi de gerekliydi. Onun için, babası, onu —özel bir gezi de olsa— Paris'e yollamıştı. Ne var ki, zavallının talihi yolunda gitmemiş, tam o sırada 1870 Fransız - Alman savaşı patlak verdiği için, Hakkı Bey Paris'te bir aydan fazla kalamamıştı. Ama, yine öteki ekâbir çocukları gibi «Avrupa görmüş» lük mutluluğuna ulaşmış sayılırdı. Hele ki Paris'in Bulvard des İtaliens'ninde, o tarihte çok meşhur olan «Maison Dor'e» de yemek yemiş olmak bahtiyarlığını da elde etmiş bulunuyordu.

Hasılı, Hakkı Bey, babasının sayesinde, kısa bir süre içinde insanı mutlu saydıracak pek çok maddî imkânların hemen hepsine kavuşmuştu. Onun için, insanı hayatta mutlu edebilecek araçlardan hiçbirinin yokluğu söz konusu olmamıştı ve olamazdı.

Sürgüne yollandığımız sırada, Hakkı Bey'in babası Mehmet Paşa'nın sürgünden dönüşü üzerinden bir yıl geçmiş bulunmaktaydı. Babasının sürgünde bulunduğu zamanlarda ise, sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın şerrinden korktukları için, Hakkı Bey'in konağına hemen hemen kimse uğrayamazdı. Kendi de artık hovardaca yaşayışına, Beyoğlu âlemlerine veda etmiş, her şeyden elini eteğini çekmişti.

Bazı akşamlar, Fazıl Mustafa Paşa'nın konağına geldiği olur-

du. Kendisiyle yakın bir dostluğum ve ahbaplığım yoktu. Sadece, birbirimizi şahsen tanırdık. Fakat, Fazıl Paşa konağına devam eden kimseler arasında birbirlerini göre göre karşılıklı dostluk kuran adamlara rastlanırdı. Bunlardan ikisi de Hakkı Beyle' arkadaşımız Reşat Bey'di. İşte, bir taraftan Paşanın konağında sık sık karşılaşmak, öte taraftan da Reşat Bey'in ısrarları sonucu bu Hakkı Bey'le, ben de, görüşmeye başlamıştım. Ne var ki onunla samimi olmak arzusu bir türlü içimden gelmiyordu. İnsan, zoraki bir nezakete mecbur olduğu zaman daha da sıkılıyor. Hele ben —yaratılışım gereği— böyle yapmacık halleri bir türlü beceremem. Beceremeyişim bir yana, becermeye heves etmiş de değilim.

Bununla birlikte, o zamanlar, sürgün bir vezirin düşkün bir oğlu bulunduğu için kendisine elimden gelen ilgi ve nezaketi gösterirdim. Hakkı Bey ise benim bu uysal davranışlarımdan büyük memnunluk duyuyordu. Ne var ki çevrelerimiz tamamiyle başka, çocukluk çağlarımız ve gördüğümüz eğitim başka, zevklerimiz ve inançlarımız başkaydı. Bütün bunların sonucu olarak aramızda gerçek, içten ve özden bir dostluğun doğması elbette söz konusu olamazdı.

Bir gece —çok zaman olduğu gibi, özel olarak çağrıldığımız için— Reşat ve Nuri beylerle birlikte Şirvanlızade Rüştü Paşa'nın konağına gitmiştik. O güne kadar, o meşhur konağa hiç girmemiştim. Konak, Mustafa Reşit Paşa'nın, uğursuz diye tanınmış, eski konağıydı. Bilmem ki uğursuzluk denilen şu boş inançlar nasıl oluyor da halkın bu boş inanını pekiştirecek olaylara, bu gibi çok tanınmış yerler bile birer yuva görevi görüyor?

Bizler, daha küçük yaşlarımızda işitirdik ki, Mustafa Reşit Paşa, Ekşi Karadut'taki konağı aldıktan sonra, bir daha rahat yüzü görmemişti. Konağı satın alır almaz, eşi durup dururken çıldırmış, yıllarca pencereleri demir parmaklıklı taş bir odada tek başına kapalı bırakılmıştı. Nihayet Paşa, konağı yıktırıp yeniden yaptırmış, fakat ondan az sonra da ölmüştü. Oysa, bu yakın dönemin en belirgin bir olayı bile hemen efsaneye büründürülmüştü. Gerçekte Reşit Paşa, adı edilen konakta değil, Emirgân'daki yalısında hayata gözlerini kapamıştı.

Reşit Paşa'nın ölüm tarihinden sonra, tam dokuz yıl o konakta kimse oturmamıştı. İçinde, tek başına, bir bekçi yaşıyordu.

Dokuz yılın sonunda konak, Şirvanlızade Mehmet Rüştü Paşa tarafından satın alınmıştı.

Konak, Rüştü Paşa tarafından satın alındığı vakit, halkın ağzında yeniden bir sürü uğursuzluk masalları dolaşmaya başladı. Kimi:

— «Yazık, bu aile de felâkete uğrayacak, bu uğursuz konakta felâketten felâkete uğrayacaklar. Hiç bir refah ve rahat yüzü görmeyecekler. Koca Mustafa Reşit Paşa'yı yiyen o netameli konak, elbette bu paşanın da başına belâ getirecektir,» diyor, kimi de işi siyasete ve dedikoduya boğarak: «Eee, Suriye'den kazandığı o haklı haksız paralar elbette böyle uğursuz yerlerde eriyecektir. Zahir, vaktiyle dalkavukluk ederken, efendisinin konağına göz dikermiş ki ilk fırsatta onu hemen kapattı..» sözleriyle kin ve hasetlerini açığa vuruyorlardı.

Bunda da tesadüf rolünü gösterdi. İki sene sonra Âlî Paşa'nın ölümü ile onun yerine geçen Mahmut Nedim Paşa, Rüştü Paşa'yı dahiliye nazırlığından aldı ve Amasya'ya gönderdi. İşte, bu olay da halk arasındaki o uğursuzluk hikâyesine yeni bir halka ekledi. Konak uğursuz olmasaydı paşa nazırlıktan alınır ve sürgüne gönderilir miydi?

Garip tarafı şu ki, sürgünden dönüşten sonra, Şirvanlızade yine o konakta otururken sadrazamlığa getirildi. Bu durum, konak hakkındaki olumsuz kanaatin değişmesine sebep olmalıydı; ama olmadı. Sadrazamlığı sırasında oğlu Hakkı Bey, o konakta öldü. Hakkı Bey'in ölümünden on beş gün sonra, konağın bir kısmı yandı. Çok geçmeden de paşa sadrazamlıktan uzaklaştırıldı. Bununla da yetinilmedi. Beş on gün sonra, İstanbul'da kalması uygun görülmeyerek —bir çeşit sürgün şeklinde— Halep'e vali olarak atandı.

Fakat, Rüştü Paşa'nın çilesi daha dolmamıştı. Haleb'e giderken İskenderun'a vardığı sırada, görevinin Halep Yerine Hicaz valiliğine değiştirildiğini bildiren bir telgraf aldı. Yolunu Arabistan'a değiştirdi ve Cidde'ye vardıktan kısa bir süre sonra da orada tifüse yakalanarak Tanrı'nın rahmetine kavuştu.

İşte, bu birbirini izleyen feci olaylar, Reşit Paşa konağının uğursuzluğu hakkındaki halk söylentisini adamakıllı pekiştirdi. Rüştü Paşa'nın başına gelenlerden sonra artık konağın uğursuzluğu hususunda kimsenin şüphesi kalmadı.

O ünlü konaktan içeri ilk girdiğim vakit, bu sayıp döktüğüm maceralardan, o zaman, sadece ilki, yani Rüştü Paşa'nın Amasya'ya sürgünü olayı meydana gelmiş bulunmaktaydı. Fakat, tâ çocukluğumdan beri kulak dolgunluğuyla kafamda yerleşmiş bulunan o uğursuzluk söylentisi, hemen o anda bütün ağırlığıyla yüreğimi doldurmuştu. Bundan dolayı, o büyük ve ihtişamlı yapıya girerken sanki bir uğursuzluk yuvasına giriyormuşum gibi içim daralmaya başlamıştı. Üç arkadaş, oraya kadar, yolda, güle eğlene, şakalaşa, söylene gitmişken benim neşem bir anda, sanki bıçakla kesilir gibi, kesilmişti. Ben ki böyle şeylere hiç inanmayan, hiç önem vermeyen bir insandım.

Geniş bir avlunun aydınlatılması görevi, makara ile yukarılara asılmış cam bir fener içindeki kör bir kandile yükletilmişti. Işığı, tavanda fenerin teneke üst kapağını resim gibi çiziyordu. Bu bir çizgi ve gölgeden çok bir siluete benziyordu. Aydınlattığı alan da fazla değildi, çevresinde hale gibi yarım yamalak bir aydınlık seziliyordu. Her yer loştu, hem de insanı ürkütecek kadar loştu. Çünkü, akşam ilerlemiş, güneş ufuklarda kaybolmuştu.

Bizi, konağın o kasvetli ve karanlık havasına pek uygun bir ağa, yani zenci bir hizmetkâr karşıladı. Merdivenlerden birinci kata çıktığımız sırada, sanki tavan başıma ha çöktü ha çökecek gibi bir vehim içindeydim. Sofanın genişliğiyle yüksekliği hiç de birbiriyle orantılı değildi. Önümüze düşen zenci hizmetkâr, bizi dar bir aralıktan, bahçe üzerinde, Marmara'yı gören bir odaya götürdü. Odanın başka bir oda ile ilişkili bulunduğu yan taraftaki ikinci bir kapıdan belli oluyordu.

İçeride, keçi derisi kaplı, İngiliz stili iki kanape ile dört geniş koltuk bulunuyordu. Ortada, her iki başında yine İngiliz stili iki sandalye oturtulmuş, sağlam görünüşlü, bir masa vardı. Yere, büyük ve bütün odayı kaplayan bir Uşak halısı serilmişti. İki pencereye, kahverengi kadifeden ve kornişleri de kendinden perdeler asılmıştı. Odanın bütün mefruşatı bu sade şeylerden ibaretti. Her şeyde göze çarpan sadelik ve tabiîlikti. Bu sadelik ve tabiîlikten ev sahibinin de sade ve zarif ruhu açık seçik anlaşılıyordu.

Birer koltuğa oturup dinlenmeye başladık. Aradan beş dakika geçmiş geçmemişti ki yan taraftaki kapı açıldı, Hakkı Bey, bü-

yük bir iltifat ve güler yüzle içeri girdi. Kısa, kadife bir ceket giyinmişti.

Biraz sonra, ilk gördüğümüz zenci asıl kapıdan göründü. Eliyle kanadı açıp yan durdu. Onun verdiği yoldan sofracı kıyafetinde bir delikanlı içeri daldı. Getirdiği geniş bir içki tepsisini ortadaki masanın üzerine bırakıp usulca çekildi.

Tepsideki kadehler, sürahiler, su bardakları, meze tabakları bütünüyle odanın üslûbunu taşıyordu; yani İngiliz karakterine, İngiliz zevkine uygun, sade fakat çok pahalı oldukları belli şeylerdi.

Gerçekten de bir insanın kullandığı eşyadan onun zevkini ve ahlâkını anlamak pek zor değildir. Bu eşyadan, sahibinin nasıl bir kişi olduğunu insan, kolaylıkla, öğrenebilir. Bizim eski Osmanlı konaklarında zenginlik, eşyadaki debdebe ve şaşaa ile bir çeşit ilân edilirdi.

Şirvanîzade Rüştü Paşa, önceden böyle zengin bir ortam içinde doğmamıştı. Amasyalı, oldukça mütevazı bir ailenin çocuğuydu. Ama, sonradan zengin çevrelerin içine girmiş, onların himayeleri altında yetişmişti. Bundan dolayı, ilk başladığı ve gördüğü sade hayattan bir türlü kopmamış; az çok servete ve refaha ulaştıktan sonra da öyle şatafatlı eşyalar toplamak merakına kapılmamıştı. Dolayısıyle onun konağı, eski ünlü «Osmanlı büyükleri konakları»ndan hayli farklıydı. Sade, normal ve tabiî. Ben ki, meselâ Mustafa Fazıl Paşa konağını görenlerden biriydim, onunki ve daha başkalarınınki yanında bu vezir evinin görüntüsü bana âdeta fakirce gelmişti. Bundan dolayı da, hayretimi kolay kolay gizleyemiyordum.

Azdan çoktan, bir şeyler içtik, mezelerden yedik. Bir saat kadar sonra sofracı yeniden kapıdan göründü ve yemeğin hazır olduğunu bildirdi. Kalktık. Önce, orta salona ve oradan yine onunla bitişik fakat bir perde ile ayrılmış büyücek yemek salonuna girdik. Bu salon da bütünüyle İngiliz stilinde düzenlenmişti. Karşılıklı iki büyük büfe, o iki büfenin ortasında, pencerelere bakan duvarın önünde de iki metre uzunluğunda, yine İngiliz stilinde, bir etajer bulunuyordu. Sofra açılıp sekiz kişilik hale getirilmişti. Herkesin önüne, her biri başka çeşit bir şuruba mahsus ve değişik boyda beşer kadeh konmuştu. Ortada uzunca ve yayvan, kristal bir çiçeklik duruyordu.

Tabaklar —belliydi ki— İngiliz porseleninden yapılmıştı. Kenarları lâcivertti, üstlerine de altın bir zıh çekilmişti. Yine, kenarlarına yakın yerlerde yaldızla (CH) ve (R) monogramları işlenmişti. Bu harf Şirvânî ve Rüştü kelimelerinin ilk harfleriydi. Bunu görünce memnun oldum; çünkü oğlu, babası daha hayatta iken, kendi adına bir sofra takımı yaptırmak istememiş, yani böyle kötü bir hevese ve hafifliğe kapılmamış demek oluyordu.

Yemekler fazla çeşitli değildi; fakat çok usta aşçılar tarafından hazırlanmış oldukları derhal belli oluyordu. Güzel bir çorba, hafif bir balık, lâtif bir et, lezzetli bir pilav, hamur işi bir tatlı ve meyve.

Sofracı, mesleğinin eri ve adamı olduğunu her hali ve tutumu ile belli ediyordu. Kadehlere suyu ve gerekli şurupları, sırası gelir gelmez, hemen yetişip dolduruyordu. Örtüler, peçeteler, öteki yemek takımları beyaz, temiz, pırıl pırıl ve iştah açıcıydı.

Yemekten kalktıktan sonra Hakkı Bey bizi, kütüphane olarak düzenlediği odaya götürdü. Buranın bir kapısının, oturduğumuz odaya açılan kapı olduğunu anladık. Odanın üç duvarı birer buçuk metre yüksekliğinde, meşe ağacından yapılmış açık kitap dolaplarıyle çevrilmişti. Ortaya çok uzun ve geniş, yine aynı ağaçtan yapılı bir masa konmuştu. Tavandan indirilmiş çift kollu bir petrol lâmbası o masayı gereği gibi aydınlatıyordu. Odada meşin kaplı dört beş sandalyeden başka oturacak şey yoktu. Kahvelerimizi o odada içtik.

Raflara özenle dizilmiş kitapların hemen hepsi, ünlü Fransız yazarlarının eserleriydi. Bunların yine hemen hepsinin, oraya ilk kondukları günden bu yana ele alınmamış oldukları da her hallerinden belli oluyordu. Bu masum kitapların kaderi okunmak değildi. Orada öyle duracaklar; Hakkı Bey'in kültür seviyesinin yalancı şahitliğini yapacaklardı. Tarak dişleri gibi öylesine bir hizada duruyorlardı ki, hiç bir elin ilk konduklarından sonra kendilerine uzanmadığı, uzanmışsa bile sadece düzeltmek için uzandığı derhal göze çarpıyordu.

Kahvelerimizi içip bitirdiğimiz vakit, saat dokuzu çalıyordu. Hakkı Bey kalktı, bezik kâğıtlarını çıkararak bizi oyuna davet etti.

Ben: «Hiç bir kâğıt oyununu bilmem,» dedim.

Nuri de:

— «Ben de bezikten hoşlanmam,» dedi. Hakkı Bey, Reşat'ın hem bildiğini hem de hoşlandığını biliyordu ama, bizlerin ortadan çekilmemizden sonra artık ona da herhangi bir teklifte bulunmadı. Çünkü ikimizi bırakıp onunla kâğıt oyununa dalmanın nezakete aykırı olduğunu anlayacak kadar inceydi. Ancak, benim «bilmem» deyişimi biraz hor görmeyle, Nuri'nin «hoşlanmam» sözünü de şaşkınlıkla karşıladığı belli oluyordu. Bana öyle geldi ki, modern geçinen bir gencin kâğıt oyunlarını bilmemesi, onun nazarında ayıp değilse bile bir noksandı.

Hasılı, kâğıt oyunu konusundaki yan çizmemiz Hakkı Bey'in neşesini oldukça kaçırmıştı. O yüzden, yarım saat kadar daha havadan sudan konuştuktan sonra kalktık, vedalaşıp ayrıldık.

Konu dışı sayılan bu bölümü, Hakkı Bey'in yaşam anlayışını ve karakterini belirlemek için yazdım. Demek istediğim şu ki, bu gencin bizimle yakın dost olup anlaşması ve samimiliğe varmasına genel anlayışlarımız pek de elverişli değildi. Biz, o zamanlar, büyük dâvâlar peşinde koşmaktaydık. Memleketin genel yapı ve düzeninde önemli değişikliklerin meydana gelmesi en büyük amacımızdı. Bunu gerçekleştirmek için de hiç bir şeyden geri durmuyorduk. Gizli açık çalışıyor, yayınlarda bulunuyorduk. Günün tek mizah dergisi olan **Diyojen**'de hicivler ve eleştirmeler döktürüyorduk. Hükûmetin büyük ya da küçük, fakat memleket kaderini ilgilendiren her tutumu ve davranışı üzerinde yazılar yazıp çoğu zaman yönetimi suçluyorduk. Oyun moyun bizim gibi belli amaca yönelmiş kimseler için hiç bir anlam taşımıyordu. Hatta, Hakkı Bey'in davetini kabul edip konağına gidişimizin bile bizce bir sebebi vardı. Böylelikle hükûmete muhalif tutum takınmış olanları desteklediğimiz kanısındaydık. Çünkü, gittiğimiz konağın yirmi, yirmi beş adım aşağısında —hem de onun duvarı bunun duvarına bitişik olan— bir başka konakta, zamanın tam anlamıyle başına buyruk bir müstebit şaşkını olan Mahmut Nedim Paşa oturuyor; sadrazamlık makamını babasının malı gibi keyfine göre yönetiyordu.

Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın yakınımızdaki kapısı arı kovanı gibi işlerken, babası sürgünde bulunan, Hakkı Bey'in kapısını çalan bile olmuyordu. Daha kısa bir süre öncesine varıncaya kadar onun her türlü zevk ve eğlencesine katılmakla şeref duyduğunu ileri sürenler, şimdi, bir anda, ortalıktan silinmişlerdi.

Bizler Hakkı Bey'in yanında dört saate yakın bir süre kaldığımız halde, onunla memleket olayları konusunda dört kelime bile konuşmamıştık. Çünkü, onun o tarakta bezi yoktu.

* * *

Evet, işte şimdi Rodos adasında onun ölüm haberini almış bulunuyordum. Bu habere üzülmedim dersem yalan söylemiş olurum. Çünkü, her şeyden önce, bir kere daha pek gençti. Sonra, babasının tek evlâdı idi. Hele ki —Namık Kemal'in de yazdığı gibi— yakın zamanda ona karşı büyük bir insanlıkta bulunmuştu.

O günlerde, İstanbul'dan Rodos'a, muhasebecilik göreviyle, Hamit Efendi adında Yanyalı bir zat gelmişti. Bu adamla konuşurken, Hakkı Bey'i tanıyıp tanımadığını, ölüm sebebini bilip bilmediğini öğrenmek istedim. Çünkü, gazetelerde, «Sadrazam paşa hazretlerinin oğlu bir süreden beri hastadır» şeklinde hiç bir haber okumamıştım. Oysa, koca bir sadrazamın oğlunun hastalığı hiç olmazsa birkaç satırla bildirilirdi. Böyle olmamış, bir gün doğrudan doğruya «Acı Ölüm» haberi yayımlanmıştı. Hamit Efendi, Edib Bey adında ileri gelen devlet adamlarından birinin yakın dostuydu, bu Edib Bey'in ise zamanın sadrazamının uğradığı musibetten elbette haberli olması gerekirdi.

Ancak, Hamit Efendi, kendinin taşralarda dolaştığını, İstanbul'da olup bitenlerden habersiz olduğunu söyledi. Büyük devlet adamlarının ve onların çoluk çocuklarının durumu ile de ilgili değildi. Yalnız, kulağına çalınan bazı söylentiler vardı ki onlar da şundan ibaretti:

Hakkı Bey, bir gece Beyoğlu'ndaki kulüplerden birinde kumar oynamış ve kısa bir süre içinde üç bin lira kaybetmiş. Bunun ağır etkisinden kurtulamamış ve bir iki gün sonra da vefat etmiş.

Kumarda üç bin lira kaybetmek şöyle olabilirdi: Ya mevcut parasından bu miktarı maddeten ve o anda kaybetmek, ya da öteki oyunculara bu miktarda borçlanmak. Aslında üç bin lirayı kumara yatıran bir adamın geride hiç olmazsa bir o kadar daha parası bulunması gerekirdi. Böyle olunca da sahibi bulunduğu altı bin liranın yarısını kaybetmekle bir adamın ölesiye üzülmesi gerekmezdi. Hele ki Hakkı Bey gibi, babası sadrazamlık denilen en yüksek ikbal mevkiinde bulunuyorsa. Böyle bir kimse,

şiddetle üzülebilir; fakat «Olan olmuştur, inşallah bu bana bir ders yerine geçer de bir daha böyle belâlara girişmem,» diyerek uğradığı felâketten yakasını sıyırmaya çalışırdı.

İkinci hale gelince; bu da cebinde bulunan parayı kaybedince, bir kumarbazın yapacağı şey —yeniden kazanma hırsına mağlûp olarak— itibarını ortaya koyup oyuna devam etmektir. O halde, şöyle bir sonuç akla geliyor: Hakkı Bey, mevcut üç bini bitirdikten sonra üstüne üç bin lira da borçlanmıştır. Kumar oynayan centilmenlerin bir âdeti vardır: Ya borçlarını ne yapıp edip ödeyeceklerdir, ya da ödeyememenin zilletine katlanarak bir daha öyle sefâhet yerlerinde aslâ boy göstermeyeceklerdir. Bir üçüncü yol daha vardır ki, buna da çoğunlukla Avrupa kumar çevrelerinde rastlanılır: Parayı ödeyemeyeceğini anlayınca onu hayatıyle ödemek, yani intihar etmek.

Hakkı Bey, doğrudan doğruya intihara cesaret edememiş, fakat manevi bir intiharla hayatına son vermiştir.

Hakkı Bey'in özel hayatı ile ilgili bir söylenti de kendisinin ölümünden epey sonra işitilmişti: Şirvanlızade Rüştü Paşa'nın sadrazamlığa geçtiği ilk günlerde Rus uyruklu Şaborof adında bir tacir, onun oğlu Hakkı Bey'e başvurur. Adamın devletten —haklı ya da haksız— seksen bin altın alacağı vardır. Hazine, bazı gerekçeler ileri sürerek bu parayı ödememektedir. Rüştü Paşa, oğlunun aracılık etmesi sonucu bu seksen bin lirayı Şaborof'a ödettirir. Şaborof da aldığı paranın sekiz bin lirasını Hakkı Bey'e hediye eder. Oysa, bu parayı Mahmut Nedim Paşa bile sadrazamlığı sırasında ödemeye cesaret edememişti. Şaborof, Mahmut Nedim Paşa'nın yerine geçen Mütercim Rüştü Paşa zamanında yine teşebbüse girişmiş, hariciye nazırı Halil Şerif Paşa'nın engellemesiyle yine bir sonuç elde edememişti.

Hasılı, Hakkı Bey'in aldığı bu fesatlı yüzde on, onun kötü sonucunun başlangıcı olmuştu.

* * *

Nuri Bey'in Mektubu

Akkâ'dan Nuri Bey'den şu mektubu aldım:

«Birader,

Nihayet, Namık Kemal'den mektup alabildik. Eşim Şefika da buraya geldi. Mutasarrıf Şakir Paşa'nın lütuf ve himmetiyle ham-

dolsun oldukça rahatız. Fakat, parasızlıktan halimiz harap. Et alıp yemeğe gücümüz yetmediği için işkembe yemekten kediye döndük. İstanbul'daki kız kardeşim de yardım etmek gücünü bulamıyor.

Kemal'e yazıp para istedim. Aynı şeyi sana da yazıyorum. Eğer paran varsa ve birazını bize göndermek seni sıkıntıya düşürmezse hemen imdadımıza yetiş. Bu hal böyle nasıl devam edecek, bilemiyorum. Satıp savacak bir şeyimiz de yok. Bir aracı ile Topala (1) bir mektup göndermiştim, hâlâ ses sada çıkmadı. İsmet Bey'e de (2) yazdım; bakalım ondan ne cevap alacağız. İlk vasıta ile lütfunu beklerim, kardeşim.

Kardeşin: Nuri»

Nuri'nin durumuna çok üzüldüm. Mektubunu aldığım vakit cebimde iki altınlık iki banknotla birlikte yüz elli kuruş kadar bir para vardı. Banknotlardan birini Hüseyin Cemal Efendiye verdim, buna karşılık ondan Akkâ'daki adamına bir poliçe aldım, yazdığım cevapta «El cûd min-el mevcûd» (3) kuralına uyarak paranın yarısını gönderdiğimi açıkladım.

Bahçıvan Nuri'nin Rodos'a Gelişi

Yine o günlerdeydi. Bir zamanlar Namık Kemal'in babası Mustafa Asım Bey'e bahçıvanlık eden, sonra yine onun tarafından Magosa'ya Kemal'in yanına gönderilmiş bulunan Nuri adındaki bir Arnavut uşak, akşam üzeri çıkıp zindana geliverdi.

Onu birden karşımda görünce şaşırdım. Nereden gelip nereye gittiğini sordum. Üç ay kadar önce Kıbrıs'a gittiğini, Kıbrıs'tan İstanbul'a döndüğünü, şimdi İstanbul'dan tekrar Kıbrıs'a gitmek üzere Avusturya vapuruna bindiğini, vapur akşama kadar Rodos'ta kalacağından beni görmek istediğini söyledi. Namık Kemal'e bir haber, bir şey göndermek istiyorsam alıp götüreceğini de ilâve etti.

---

(1) Sultan Murat'ın annesine kahvecibaşı olan Topal Süleyman. Abdülhamit ilk tahta geçtiği günlerde onu Mısır'a sürmüştü; İsmail Paşa da, aldığı talimat üzerine Nil nehrine attırıp boğdurmuştu.

(2) Abdülhamit'in sütkardeşi ve esvapçıbaşısı İsmet Bey. Nuri Bey'in tanıdığı oluyordu. (Bu iki not eserin yazarına aittir).

(3) «Cömertlik mevcut olana oranla mümkündür,» gibi bir anlama. Ş. K.

— «İstanbul'da ne var ne yok? Bizim çocukları gördün mü?»

— «Efendi çok iyi (1). Padişah hazretlerinin iltifatına nail olmuş. Padişah hazretleri, küçük oğlunun borçlarını ödedikten başka, kırk bin altın da ihsanda bulunmuş. Fakat ne fayda? Kendisi, paraları âdeta sokağa atıyor, sağa sola savuruyor. Dadısının kocası Boşnak Mehmet Paşa'ya dört yüz liraya (2) bir araba, beş yüz liraya da bir çift at satın alıp hediye etmiş. Yakında bu paralar biter de yine sağa sola borç etmeye başlar. Yanında hiç gerçek vefalı bir adam yok, hepsi çapulcu. Yine de en hayırlısı bizim Topal Süleyman. Hele, o Seyyid Bey yok mu? Efendi'nin borçları har vurup harman savurmaları hep o adamın yüzünden.»

— «Peki, Namık Kemal'e hiç para göndermedi mi?»

Nuri benden önce davranıp başka bir soru sordu:

— «Topal Süleyman sizlere hiç bir şey göndermedi mi?»

— «Hayır. Biz buraya geleli üç ayı geçiyor; o taraflardan para bir yana dursun, kuru bir selâm bile almadık. Sen onu söyle: Namık Kemal'e bir şey göndermedi mi?»

— «Babası Mustafa Asım Bey'e iki yüz elli lira vermişler. Namık Kemal Bey bir liste yaptı. İstediği şeyleri alıp getirmem için beni İstanbul'a yolladı. İstediklerini aldım. Babası yetmiş lira da elime verdi. İşte bunu alıp götürüyorum.»

— «Peki, neler aldın bakalım? Kemal'in ısmarladığı şeyler nelerdi?»

Nuri, omuzlarını can sıkıntısıyla kaldırdı. Suratı da buruşmuştu:

— «Beyefendiyi bilmez misiniz beyim? Neler alacağım: Şuna buna hediye edilmek üzere beş tane cep saati, bir sandık konyak. Çorap, gömlek, pantufla terlik çeşidinden bir iki parça eşya. Yedi sekiz tane —yine hediyelik olmalı— tütün tabakası. Birkaç kutu tütün... Hep bunun gibi şeyler.»

— «Peki, bu aldıkların yüz seksen lira tutar mı ki senin eline sadece yetmiş lira tutuşturdular?»

— «Büyük Bey'den kim hesap sorabilir. Oğlu için bu kadar verişine bile çok şükür. Hem belki bunu da vermeyecekti ama

---

(1) Veliaht şehzade Murat Efendi kastediliyor. Ş. K.

(2) Metinde geçen «lira» sözlerinin «altın lira» olduğunu bir kere daha hatırlatmayı uygun görmekteyiz. Ş. K.

ben: "Para vermezsen gidemem; orada yüz liradan fazla borcumuz var," diye direttim de ister istemez bu kadarını olsun verdi.»

— «Namık Kemal'in gerçekten yüz lira borcu var mı?»

— «Hayır. Kırk lira kadar borcu vardı. Sanırım bu son bir ay içinde yenileri ile birlikte elliye varmıştır. Ben "Yüz lira borcu var, gider gitmez onu ödememiz gerek" demeseydim, o yetmiş lirayı da alamazdım. Çaresiz yalan söyledim, ne yapayım beyim?»

— «Canım, Magosa'da askerlerle birlikte oturan bir adam hiç ayda on lira gibi büyük bir para harcayabilir mi?»

Cefâkâr hizmetkâr içini çekti:

— «Ben yanında olmasam on değil, yirmi de harcar. Kim bakar, kim sorar. Siz beyefendinin elinin ne kadar açık olduğunu bilmez misiniz?»

— «Neyse, ne yapalım. Elbette parası bittikçe Efendi hazretleri kendisine yeniden gönderir. Bak Nuri Ağa, senden bir ricam var; mutlaka yerine getireceğine bana söz veriyor musun?»

— «Sen emret beyim. Elimden gelecek bir şeyse mutlaka yerine getiririm.»

— «Elinden gelmeyecek bir şey olsa zaten senden istemezdim. Ricam şu: Demek istediğim şudur. Nuri Bey, Akkâ'da derin bir geçim sıkıntısı içinde yüzüyor. Geçen gün bana bir mektup yazmıştı. Dur, sana okuyayım. (Yukarıdaki mektubu çıkarıp okudum) Bende olan paranın yarısını kendisine gönderdim. Bizler, burada iyi kötü geçiniyoruz. İstanbul, nispeten yakın olduğu için, gönderilen beş on kuruş da kısa zamanda elimize geçiyor. Fakat, biçare Nuri'nin kimsesi yok. Üstelik, karısını da yanına aldırttığından şimdi geçimi daha da zorlaştı. Kıbrıs'a gittikten sonra, durumu Namık Kemal'e anlat, kendisine hiç olmazsa on lira göndert. Dur, sana oradaki bir tacirin adını da vereyim. Bu adamın ismine bir poliçe al. O da olmazsa, parayı Tuzla'daki Avusturya postası aracılığı ile yolla. Bunu yapacağına dair bana besa ver bakalım (1).»

— «Ah beyim, istersen yetmiş liranın on lirasını hemen şimdi size teslim edeyim de siz gönderin. Doğrusu çok üzüldüm.»

---

(1) Arnavutça bir yemin ve onlar arasında kesinlikle geçerli bir and. Besa diyen bir Arnavut'un bundan döndüğü hemen hiç bir zaman görülmemiştir. Ş. K.

— «Hayır, başkasının parasına benim hükmüm geçmez. Yalnız, benim dediğimi yap, o kadarı bana yeter.»

Nuri'nin mektubu, hele işkembe paragrafı adamı gerçekten üzmüştü. Temiz kalpli hizmetkâr hayıflanıyor:

— «Tuh yahu!» diye söyleniyordu, «keşke İstanbul'a giderken buraya uğramış olsaydım. Hem Nuri Bey için hem de sizin için Topal'dan para isterdim; koparmayınca da yanından ayrılmazdım.»

— «Nuri Ağa, senin ne kadar temiz yürekli bir adam olduğunu zaten daha önceden de bilirdim. Şimdi, bir kere daha öğrenmiş oldum. Fakat, sana namusum üzerine yemin ederim ki ben onlardan tek kuruş bile kabul etmem; çünkü onların mensubu ve adamı değilim. Ben, sadece Namık Kemal'in arkadaşıyım. Murad Efendi'nin hiç bir şeyi değilim. Anladın mı, oğlum. Bir de, aklıma gelmişken hatırlatayım, sakın Kemal'e Rodos'a çıktığını ve benimle görüştüğünü söyleme. Çünkü, senden haber aldığım şeyleri İstanbul'dan haber almışım gibi yazacağım. Sonra canı sıkılır, oldu mu?»

— «Oldu beyim, siz nasıl isterseniz.»

Bu ve başka konularda Nuri Ağa ile daha bir süre hasbihal ettik. Kapıların kapanma zamanı gelmişti. Onun için, adamcağız kalktı, vedalaşıp gitti.

O ayrıldıktan sonra, düşünmeye başladım.

Dört arkadaş, daha doğrusu Namık Kemal, Nuri ve ben (1) sırf bu şehzade Murat Efendi yüzünden sürgüne uğratılmış olduğumuz halde, Nuri ile beni bunlardan kimse arayıp sormuyordu. Kendi payıma bundan dolayı hiç de üzgün değildim. Ancak, ne var ki dünyada herhangi bir amaç ve maksadın, izlenen yolun mutlaka bir metot ve kurala dayalı bulunması, bu metot ve kurallardan hiç bir şekilde sapılmaması gerekir. Şehzade Murat Efendi, gerçekten ihtilâlci bir grupla ilişkili ise, öyle bir davranışı beklenirdi ki, bu grupun sadece bir ferdini değil hepsini tanısın, sadece biriyle değil, ötekilerle de ilgilensin. Bu ya böyle olmalıydı ya da tam tersi: Yani bu gruptan hiç kimseyi tanımasın ve hiç biriyle ilgilenmesin.

Namık Kemal, şüphesiz, böyle bir grubun başkanı değildi.

---

(1) Ahmet Mithat Efendi başka sebeple Rodos'a sürülmüştü. Ş. K.

Kendi başına bir Prensin taraflısıydı; böyle olduğu halde ona, arkadaşları adına da sözler söylüyordu. Sonuç olarak, hepimiz Murat Efendi için birer taraftar sayılıyorduk. Nitekim, hükûmet de bizi öyle tanımış ve öyle mimlemiş olduğu için, hepimizi bu sıfatla sürgüne yollamıştı.

Gerçekte eski Yeni Osmanlılardan, yani Veliefendi çayırında toplanan eski ihtilâl cemiyetinden kala kala altı yedi kişi kalmıştık: Namık Kemal, Nuri, ben; Reşat, Mehmet, Salim beyler, bir de Kemeraltı'lı Tahsin Efendi. Ötekilerin hepsi, daha işin başında bizden kopmuş, rotalarını başka yöne doğru çizmişlerdi.

Mevcut yedi kişiden Nuri, Reşat ve Mehmet beyler, şehzade Murat Efendi ile birkaç kere görüşmüşlerdi. Birkaç kere de ikinci şehzade Abdülhamit Efendi'yle buluşmuşlardı.

Bu görüşmelerin özel bir amacı yoktu. Olsa olsa, birkaç ihtilâlci görmek merakı ile yorumlanabilirdi. Çünkü, bunların içinde, Namık Kemal dışında, Murat Efendi taraflısı bulunmamaktaydı. Hele Reşat, Nuri ve Mehmet beyler hiç de Veliahtı tutmuyorlardı. Öte yandan, hanedanın bir üyesini tahttan indirip bir başka üyesini padişah yapmak amacıyle kurulmuş gizli bir dernek de mevcut değildi. Namık Kemal'in şehzade Murat Efendi'ye gidip gelişi ve öteki beşimizin de onun eski birer dostu oluşumuz gerek halkta, gerek hükûmet çevrelerinde böyle bir kanı uyandırmıştı.

Reşat —daha önce de yazıldığı gibi— Bilecik'e gitmişti. Mehmet Bey, evlenerek içimizden çekilmiş, çoluk çocuğa karışmıştı. Nuri Bey, Ankara mektupçusu olmuştu. Namık Kemal, Gelibolu'ya mutasarrıf tayin edilmişti. Ben, İzmir'e atanmışken, oradaki mahkemenin kaldırılması üzerine İstanbul'da kalmıştım, çeşitli gazeteler çıkararak basın hayatına atılmıştım.

Dört, beş ay devam eden bu ayrılışımız ve kopuşumuz döneminde, hepimiz de az çok rahat ve kaygısızdık. Ne var ki Namık Kemal'in Gelibolu'dan dönerek **İbret**'i yeniden çıkarmaya başlaması, kaderimize yeni çizgiler çizmeye başlamıştı. Nuri, Ankara'dan dönmüş —açık bir şekilde değilse bile— Kemal'e katılmıştı. Benimse, çıkardığım gazetelerde muhalefet yolunu tutuşum hükûmeti tedirgin etmekteydi. İşte, bütün bu birbirini izleyen olaylar, bizleri kendi özel çıkarlarına engel tanıyan kişileri ve çevreleri huzursuz kılıyor, onların kin ve garazlarını kara bulutlar misali üstümüze yığıyordu.

Kısacası, meselenin aslı faslı bundan ibaretti. Ne Murat Efendi taraftarlığı, ne padişah indirip padişah çıkarma tasavvuru, ne herhangi bir konu için ayaklanma, ne de —Namık Kemal dışında— Murat Efendi'nin köşküne gidip gelme...

Ama, ne çare ki hükûmet bizi bambaşka bir yolda tanıdı. Bu arada, bazı garazkârlar da bizi böyle tanıtmayı, kendi çıkarları için, iyi bir fırsat saydılar. Sırtımıza yakı yapıştırır gibi bir «Murat Efendi taraftarlığı» yapıştırdılar. Nihayet kollarımızdan tutup her birimizi birer tarafa fırlattılar.

Şimdi ise, bizzat Murat Efendi bizlerle herhangi bir ilişkisi, alış verişi olmadığını, bizleri hiç arayıp sormamasıyle gösteriyordu.

On beş gün sonra gelecek olan Loyd vapuru postasıyle Namık Kemal'e şu mektubu yazdım:

«Birader,

İstanbul'dan aldığım mektuplardan birinde beni hayretlere düşürecek kadar garip bilgiler verildiğinden, bunlardan seni de haberdar etmem gerekiyor. Hatta, bu arada ayrıca seninle ilgili bir konu da var ki onu da anlatacağım.

Murat Efendi hazretlerinin Agob'a olan borcu padişah hazretleri tarafından ödenmiş. Bundan başka —başka borcu varsa ödensin veya ihtiyaçları varsa karşılansın diye— kendisine de kırk bin lira ihsan olunmuş.

Buna karşılık, Prens hazretleri ne yapmıştır dersin? İlk iş olarak o kakavan dadısının bunak kocası olan Boşnak Mehmet Paşa'ya, dört yüz liraya ünlü Bender fabrikasından çıkma Paris stili bir araba ve beş yüz liraya da Orolof cinsinden kuşamlarıyla birlikte bir çift at satın alıp hediye etmiş.

Ne tuhaf bir hal!.. Efendi hazretlerinin acaba ikrama ve nimete lâyık başka hiç bir adamı yok muydu ki her şeyden önce o Boşnağı düşünmüş?. Gerçi, seni de hatırlayarak Magosa'ya gönderilmek üzere —beygirlerle arabaya feda ettiği paranın dörtte birine yakın bir miktarı— babana vermiş. Anlaşılıyor ki, Prens hazretlerinin nazarında değerin, o Boşnak kadar değilse de, yine de oldukça önemliymiş.

Efendi Hazretleri'nin yerinde olsaydım, ne yapardım bilir misin? Bu ihsanın altı bin lirasını derhal yüzde altı faiz veren Emniyet Sandığı'na yatırırdım. Bunun yılda getireceği otuz altı

bin kuruşu, benim adıma ve benim yüzümden sürgüne uğratılmış üç adamıma ayda biner kuruş olmak üzere eşit olarak paylaştırırdım. Bir de ayrıca onlara bildirirdim ki:

«Bu para gerçi azdır, fakat sizleri bir dereceye kadar olsun geçim sıkıntısından kurtarır. Şimdilik bununla idare etmeye çalışın; ilerisine Allah kerimdir.»

İşte birader, ne olursa olsun, bir Prense yakışacak en tabiî hareket bu olmalıydı. Kendisinin almış olduğu büyük paranın, pek küçük bir kısmı olan şu altı bin lira bizlerin de sıkıntılarımızı az çok azaltmaya hizmet etmeliydi. Az çok azaltmaya hizmet ederdi, diyorum. Çünkü biz durup dururken mahrum kılındığımız nimet ve refahın tazmin edilmesini kendisinden isteyecek karakterde kimseler değiliz. Bununla birlikte, bir noktayı da hatırlatayım: Bir arkadaşımız şu anda, en azından otuz altı derece bir sıcaklıktaki Akkâ'da, her gün devamlı işkembe yemekten uyuz olacak hale gelmiştir. İşkembe denilen şey, bilindiği gibi, besleyici özelliği bulunan bir yiyecek değil, besleyici özelliği bulunan şeylerin hazımdan sonraki posasını taşıyan bir nesnedir. Lâkin, zavallı ne yapsın? Onu yemesin de bilmem ne mi yesin?

Sana dair olan söylenti de doğrusu tuhafıma gitti: Bu paranın senin adına babana verildiğini haber alır almaz, hizmetkârının eline bir liste tutuşturmuş ve İstanbul'a göndermişsin. Birçok ipe sapa gelmez şeyler ısmarlamışsın.

Mektubunda bunları bana anlatan kimse diyor ki:

«Namık Kemal Bey'in istediği şeylere baktım da, bizim ünlü edebiyatçı acaba Magosa'da işi ticarete mi döktü, tuhafiye dükkânı mı açmaya niyet etti? Çünkü, saatler, kordonlar, çeşit çeşit bilezikler, yüzükler, sigara tütün kutuları, sandıklarla konyaklar, teneke doluları tütünler, Hacı Bekir'in şekerlemeleri falanlar ısmarlamış... Toplu olarak neredeyse iki yüz liralık mal ısmarlamış ve getirtmiş. Gerçekten bu çeşitli şeyleri böyle bir ticaret niyetiyle getirtmişse kendisini «El kâsibi habibullâh» (1) sırrına ulaşmış olduğundan dolayı tebrike lâyık görürüm. Mâlum ya, Jean Jacque Rousseau, bir zamanlar kalemi bırakmaya mecbur kaldığı vakit, buna karşılık, eline çorap iğnesini almış, dantelâ örmeye

(1) *«Kazanan Allah'ın sevgilisidir» anlamına. Hadis olduğu söylenir. Ş. K.*

başlamıştı. Namık Kemal'in de kalemin para etmediği yerde tuhafiyecilik yapması pek garip sayılmaz...» (1).

Neyse, şakayı bir yana bırakalım da ciddi konulara gelelim: Nuri'den aldığım mektubun bir suretini sana gönderiyorum. Oku da, elinden ne yapmak geliyorsa onu yap. Ben mevcut paramın yarısını kendisine gönderdim. Sen de, hiç olmazsa, yirmi yirmi beş lira gönderirsen zavallıyı ve eşini durmadan kediler gibi işkembe yemekten kurtarmış olursun. Baki, kardeşliğimizin devamına dua ederim.»

Rodos 1 Temmuz 1874

Kardeşin: Tevfik.

Gariptir, Namık Kemal, bu mektubuma cevap vermedi. Çünkü, veremezdi. Çünkü, yüz elli liralık eşyayı Magosa'da «sakalbaşı dağıtmak» çeşidinden, birtakım adamlara vermek için getirtmişti. Bana «Öyle şeyler getirttiğim falan yok» diyemezdi. Diyecek olsaydı, bunların Nuri ile gönderildiğini, gözüyle görenlerin haber verdiğini, hatta ısrar edecek olursa bizzat Nuri'nin bana anlatmış olduğunu kendisine dobra dobra yazardım.

O sırada, beni çok sevindiren bir olayı haber aldım. Eşim ve oğlum Ziya, Rodos'a, yanıma, gelmek için hazırlığa başlamışlardı.

Bu arada, İstanbul'da da siyasî çalkantılar kendisini göstermekteydi. Şirvanlızade Mehmet Rüştü Paşa sadrazamlıktan uzaklaştırılmış, yerine Hüseyin Avni Paşa getirilmişti. Sert, nobran ve kıskanç bir adam olan Hüseyin Avni Paşa, kendisinden önceki sadrazamın İstanbul'da kalmasını istememiş, Halep valiliğiyle onu İstanbul'dan uzaklaştırmıştı. Görev yeri olan Halep'e İskenderun üzerinden giden Rüştü Paşa, vapurunun Rodos'a uğramasını fırsat bilerek beni hatırlamış ve kendisini karşılamaya giden Mutasarrıfla, kendisini görmem için, bana haber yollamıştı.

Vapur, Mesajeri Maritim'in, yani bir Fransız kumpanyasının gemisi olduğu halde, paşanın beni oraya çağırması biraz garipti.

Meltem henüz esmeye başlamıştı. Öğle yemeğimi yedikten sonra karyolama uzanıp biraz şekerleme yapmaya başlamıştım.

---

(1) Tevfik Bey, bunları —Namık Kemal kızıp da azarlar düşüncesiyle— uşağı Nuri'den öğrendiğini gizliyor; İstanbul'dan gelen bir mektuptan öğrenmiş gibi yazıyor. Ş. K.

Çünkü, meltem daha Rodos'un kızgın sıcaklığını azaltacak oranda değildi. Dolayısıyle, tam bir gevşeklik vücudumun her tarafını kaplamış bulunuyordu.

Rodos'ta mayısın on beşinden ağustosun on beşine kadar meltem denilen bir batı rüzgârı eser. Bu rüzgâr Rodos'un yaz günlerinin en büyük nimeti sayılır. Böylesine düzenli esen bir mevsim rüzgârı belki de dünyanın başka hiç bir yerinde görülmemiştir. Öğle vaktinden başlar ve tam gece yarısına kadar sürer, gece yarısında birden kesilir. Ertesi gün —kurulmuş saat gibi— yine öğle vakti yeniden esmeye koyulur. Bu rüzgârın esişinden Fransızların «Courant d'air» dedikleri cereyanda kalmak, üşütmek tehlikesi yoktur. Hatta, evlerde «hayat» adını verdikleri bir çeşit avlular da yatarlar ki, bunlar bir çeşit dehliz gibidir; açık fakat kafesle örtülü setli sofalardır. İnsan, buralarda bu rüzgâra karşı göğsünü bağrını açıp rahat rahat oturur ve yatar. Rüzgâr eserken yorgan örtmeye bile lüzum duymaz; fakat yine de ondan en küçük bir tehlike görmez. Tam tersine, sıkıcı ve boğucu sıcağın ağırlığından kurtulduğu için ruhunda bir genişleme, ferahlama hissederek huzura kavuşur.

Böylece karyolaya uzanır uzanmaz uyumuşum. Bir süre sonra kapının açılmasıyle uyandım. Gelen Armutçu teğmenmiş.

— «Hayrola, Teğmen!.» dedim.

— «Efendim, eski sadrazam Halep'e gidiyormuş. Sizi görmek istemiş. Mutasarrıf kışlaya haber göndermiş. Binbaşı Ata Efendi: "Git, Tevfik Bey'e haber ver; gitmek arzu ederse al götür" dedi. Haydi, buyrunuz gidelim.»

Hemen kalkıp giyindim. On beş dakika kadar sonra, Armutçu Teğmen ile birlikte kapıdan çıktık. Rıhtımda duran mutasarrıflık motoruna bindik. Rodos'a geleli on dört buçuk ay olduğu halde denizi hep uzaktan ve hasretle seyretmiştim. Şimdi, böyle motora binişim, denizin üzerinde kayışım benim için ne büyük bir mutluluktu. Sanki bu hal ile felekten bir çeşit öc alıyor, onu yenmiş bulunuyordum.

Bir an «Hadi Tevfik, şu fırsattan istifade et!.» düşüncesi zihnimi kapladı. Fakat, bunun hemen ardından öteki arkadaşlarımı düşünmekten kendimi alamadım.

Uzaktan gemideki üç renkli Fransız bayrağının —bir özgürlük sembolü gibi— dalgalandığı görülüyordu. İsteseydim, vapura çı-

kar çıkmaz, Gemi Süvarisine: "Bir siyasî mülteci olarak size teslim oluyorum," diyebilirdim. Zaman öyle bir zamandı ki hiç bir kuvvet beni onlardan geri aldıramazdı. Bilindiği gibi, gemiler hangi bayrağı taşıyorlarsa o memleketin toprağı sayılırlar. Kaptana teslim olduğum anda, Fransa'ya sığınmış olacak ve kurtulacaktım.

Motorumuz, Fransız vapuruna yaklaştıkça kafam iki zıt düşünce arasında zonklayıp duruyordu: **«Gemiye çıkmışken, iltica et ve hürriyetine kavuş.»; «Hayır, buna tenezzül etme. Bir yabancı devlete sığınmaktansa kendi ülkenin bir köşesinde bir süre daha sürgün kal.»**

Kısa bir iç mücadelesinden sonra ikinci şıkkı zihnime yerleştirdim. Hele ki geminin kaptanından iltica hakkı istemekle, beni yanına ve görmeye çağıran Rüştü Paşa'ya da kötülük yapmış olacaktım. Böylelikle, düşmanları ona hücum etmek için yeni bir fırsat daha elde etmiş olacaklardı. «Tevfik Bey'i mahsus gemiye çağırdı ve kaçma imkânlarını özellikle önceden hazırladı,» diyeceklerdi. Durup dururken, bana sadece vefakârlık gösteren bu veziri küçük düşürmüş olacaktım.

Doğrusu, böyle kancıkça bir davranış elimden gelmezdi.

Böylece, çeşitli duygular, düşünceler, hayâller içinde yüzerek gemiye yaklaştık. Merdivene yanaşıp yukarıya çıktık.

Rüştü Paşa, güvertedeki salonun üstünde bulunuyordu. Kendisini görünce, onun bulunduğu merdivenleri de ikişer ikişer atlayarak doğru yanına koştum. O daima güleç yüzlü olan vezir, hüzünlerini hazmetmiş görünerek beni her zamanki temiz tebessümleriyle karşıladı. Hemen iki eline sarıldım. Babasına kavuşmuş bir evlâdın özlemi ve sevgisi içinde o elleri derin derin öptüm. O da beni alnımdan öptü. Elimden tutarak, biraz ileride bulunan sandalyesinin yanına götürdü. Bitişiğindeki iskemleye oturttu.

Yüzünde yakın bir zamanda çocuğunu kaybetmiş bir babanın, ondan hemen sonra da makamından olmuş bir sadrazamın ıstırabı yoktu. Belki içi evlât acısıyle yanıyordu ama, gören görmeyen bunu sadrazamlıktan düsmüş olmasına yorabilir dive, onu da gölgelemeye çalışıyordu. Bu cidden bir mertlik ve metanet tablosuydu: Şu son birkaç ay içinde, başına gercekten ağır felâketler —hem de ardı ardına— gelmişti. Oğlu ölmüştü, konağı yanmıştı, sadrazamlıktan uzaklaştırılmıştı, İstanbul'da oturması da çok

görüldüğünden Halep'e sürgün ediliyordu. Fakat, öyle vakarlı ve rahat bir yüz ifadesi vardı ki, işin içyüzünü bilmeyen biri, onun sürgüne değil de büyük bir ikbale doğru gittiğini sanırdı. Ve, kaderin zulmüne bakın ki, çok kısa bir süre sonra da ölecekti.

Konuşmaya başladık:

— «Ece, buralarda nasıl vakit geçiriyorsunuz bakalım?»

Gülerek cevap verdim:

— «Evham-ı havâssı (1) incelemekle, efendimiz.»

Bu sözümü öylesine bir anda kavradı ki hayret ettim.

— «Öyleyse epey değerli inciler toplamışsınızdır,» diyerek güldü.

Gerçekte de ben, Rodos kütüphanesi memuru Abdullah Efendi'nin yardımıyle, Harirî adlı dil bilgininin, dilde yerleşmiş fakat yanlış olan kelime ve deyimleriyle ilgili eserini okuyordum. Bilindiği gibi, hemen her ulusun dilinde yapı ve anlam bakımından yanlış olduğu halde, dilde yerleştiği için, doğru gibi kabul edilip kullanılan pek çok sözler ve deyimler vardır. Bunlara «galat-ı meşhur» yeni «tanınmış ve yerleşmiş yanlış» denir. Zindana ilk girdiğimiz zaman can sıkıntılarımı faydalı bir eğlence ile gidermek istemiştim. Vaktiyle elime «Bir Milyon Yanlış» adlı Fransızca bir kitapçık geçmişti. Sahifelerinin üstünde (Söyleme-Yazma) ve (Söyle-Yaz) tembihleri, listeler içinde yanlış ve doğru kelimeler yer alıyordu. Ben de buna özenerek bizim dilimizdeki galatı meşhurları derlemeye heveslenmiştim. Bu çalışmamı daha mükemmel bir şekle koymak istediğimi söylediğim zaman, Abdullah Efendi, bana, o zamana kadar adını bile duymadığım Harirî'nin o kitabını salık vermiş, hatta bulup getirmişti. Ancak, eser hem Arapça olduğu, hem de ağır dilbilgisi bahisleriyle dolu bulunduğu için, fazla bir şey anlayamamıştım.

Rüştü Paşa'nın sorusuna böyle iki anlama da gelen bir cevap verirken doğrusu onun bundaki inceliği anlayacağını pek ummamıştım. Oysa, belliydi ki, Paşa güçlü bir devlet adamı olduğu kadar fikir ve edebiyatla da yakından ilgiliydi. «Öyleyse epey değer-

(1) Yazar burada bir çeşit cinas ya da tevriye yapıyor. «Evham-ı Havas» sözüyle hem bir dil ve bilim dalını, hem de işbaşında bulunanların vehimliliklerini kastediyor. Rüştü Paşa da bu inceliği anlayarak aynı incelikle cevap veriyor. Ş. K.

li inciler toplamışsınızdır,» cevabı bunu pek güzel ispatlıyordu.

Öte yandan, bir çeşit allâmelik taslamış olduğum için kendi kendime böbürleniyordum.

— «Eşinizin yanınıza geleceğini duymuştum. Henüz gelmemiş olduğunu Mutasarrıf Paşa söyledi. Yoksa bir engel mi çıktı?»

— «Evet, efendim. Lütufkârlığınız sayesinde o arzumuz gerçekleşmek üzere idi. Fakat, bazı eşyayı getirmek için bazı eşyayı feda etmek gerektiğinden şimdi onları satıp savmakla meşgullermiş. İşleri bitmek üzereymiş. Sanırım, bu hafta gelecekler.»

— «Vah vah, bakın haberim olsaydı kendilerini birlikte getirirdim.»

— «Yine de siz efendimizin sayesinde geliyorlar; yine de siz efendimiz getirmiş oluyorsunuz. Bu lütfunuzun değeri bizler için tahminin çok üstündedir. Kendi öz babamız olsaydı bile, bize bu kadar yardım ve iyilik yapmazdı.»

— «Hayır, evlâdım. İnsanlık görevini nefsinde duyan herkes bu kadarcık bir işi yapar. Nitekim Şakir Paşa da Nuri Bey hakkındaki bu görevini yaparken kimseye danışmadı.

— «Evet, efendimiz. O da sizin gibi herkesten üstün ve ayrı olan ahlâkına dayanarak bu işi yapmış bulunuyor.»

Rüştü Paşa, kendisine karşı gerek sözlerimle gerek hal ve tavırlarımla gösterdiğim minnet ve şükrandan duygulanmış, memnun olmuştu. Ben de, memleketin bu temiz ve iyi niyetli vezirini böyle bir gurbet diyarında görmüş ve onunla sohbet etmiş olmaktan mutluydum.

Mutasarrıf kendisine, ben daha gelmeden önce, Hıdivin annesine başvurulup yardımını istemeyi reddedişimi anlatmış. Çünkü, Berkemal Hanımefendi ile aramızda geçen konuşmayı, bir münasebetle, mahsus onun kulağına kadar ilettirmiştim. Böyle bir fırsatı tepmem ise Mutasarrıfın havsalasının alabileceği şeylerden değildi. Bundan dolayı, adamcağız, olayı anlattıktan sonra, Rüştü Paşa'ya: «Doğrusu aklım almadı. Eline böyle bir imkân geçtiği halde yararlanmadı,» demiş. Rüştü Paşa da cevap olarak: «Siz onları tanıyamazsınız. Onlar bizim idrâk edemiyeceğimiz derecede izzeti nefis sahibidirler,» cevabını vermiş.

Biraz daha öteden beriden konuştuk. Ayrılma vakti gelmişti. Zaten, Kaptan da geminin kalkmak üzere olduğunu hatırlatmıştı. İnşallah yakın zamanda kendisini tekrar İstanbul'da ve devletin

önemli mevkilerinde görmek istediğimizi ve bunun bizim duamız olduğunu söyleyerek kalktık.

Tekrar, candan sevgi ve saygılarla, ellerini alıp öptüm. O da son defa alnımdan öptü. Kırk altı yaşından fazla değildi ama yorgun görünüyordu:

— «Sizler daha çok gençsiniz,» dedi, «geleceğiniz ümitler ve ışıklarla doludur. Hayatta böyle aksaklıklar olabilir. Bundan dolayı elbette yılgınlık getirmemelisiniz. Büyük Tanrı'nın lütuf ve himmetiyle yakında neler olacaktır, bunları görüp yaşayacaksınız. Haydi oğlum, güle güle. Seni yüce Tanrı'ya emanet ederim.»

Sonra, uzun ceketinin cebinden çıkardığı gümüşî ipekle örülmüş bir para kesesi çıkardı, bana uzatırken:

— «Kese benim tarafımdan size küçük bir yadigârım olsun. İçindekini ise, geldiği zaman, oğlunuz küçük Ziya'ya teslim edersiniz,» çeşidinden ince ve nazik bir konuşma yaptı. Bir daha elini öperek içim dolu dolu yanından ayrıldım.

Merdivenden inerken, orada, yirmi yirmi beş yaşlarında bir delikanlı görmüştüm. Güvertede çevreyi seyrederek geziniyordu. Beni görünce dostça ve sanki eski bir tanıdıkmış gibi güleç yüzüyle selâm verip âşinalık etti. Tabiî, ben de karşılık verdim. Fakat, kendisini tanımadığım için, Paşanın Hafız adındaki ağasına:

— «Şu gezinen delikanlı kimdir?» diye sordum.

— «Kafkasya'nın soylu ailelerinden Murat Bey'dir. Paşa'nın uzak akrabası olur. Onu evlâdı gibi sevdiği için beraberinde götürüyor,» cevabını aldım.

İşte, "kaza ve kader" diye buna denir. Şu anda bu satırları yazarken ben İstanbul'dayım ve o günlerin delikanlısı Rodos'ta sürgün bulunmaktadır (1).

* * *

Sandala binip bir hayli açıldıktan sonra gayrı ihtiyarî başımı çevirip vapura bakmışım. Paşanın, küpeşteye dayanmış, dalgın ve şefkat dolu gözlerle beni takip etmekte olduğunu gördüm.

---

(1) Bu Murat Bey, sonraları tanınmış bir bilgin olmuş, İkinci Jöntürkler zamanında Avrupa'ya kaçmış, orada gazeteler çıkarmış; sonra tekrar yurda dönmüştü. İkinci Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki iktidarı kendisini Rodos adasına sürmüştü. Yazarın eserini tefrika ettiği sırada Rodos'ta olduğu anlaşılıyor. Ş. K.

Bakışlarımız yeniden karşılaştı. Kollarını havaya kaldırarak benim için Allah'a dua etmekte olduğunu anlattı. O zamana kadar kendimi tutmuştum. Fakat, bu son hareketi beni coşturdu. Bir baba da ancak oğlu için bu kadar sevgi ve şefkatle dolu olabilirdi. Ben de ellerimi kaldırarak aynı jesti yaptım, aynı duayı okuduğumu belli ettim. Başını birkaç kere sallayıp memnunluğunu belirtti ve böylece birbirimizin gözlerinden kaybolduk.

Zavallı büyük adamın, bir ay sonra ölüm haberini aldığım zaman yüreğim günlerce yandı, yandı...

Hasan Rami Bey ve Annemin Ölümü

Rodos'a sürgün edilişim üzerine, biçare annem, son derece kederlenmiş, sarsılmıştı. Ama, bir süre bunu çevresindekilere belli etmemek için elinden geleni yapmaktan da geri durmamıştı. Ne var ki bu gizli iç mücadelesi kendini daha bitkin ve daha yenik düşürmüştü. Ayrılışımızdan üç dört ay sonra, nihayet hastalanmış, yatağa düşmüş, yaşlı kalbi bu hem maddî hem manevî hastalığı çekemeyerek sonunda durmuştu.

Bu olan bitenden haberim yoktu. Mektuplarımda devamlı olarak annemin sağlık durumunu, hal ve hatırını sorardım. Evdekilerden de onun adına karşılık selâmlar, dualar alırdım. Çünkü, bu musibetten beni haberdar edip üzüntümü daha da artırmak istememişlerdi.

Bir gün, odamda oturuyordum. Emin Çavuş yanıma geldi:

— «Beyefendi; tersaneli bir subay gelmiş, sizinle görüşmek istiyor. Gelsin mi, emreder misiniz?» diye sordu.

— «Nasıl bir adam?»

— «Genç, esmerce ve zayıfça. Pek terbiyeli bir subay olarak görünüyor. Yanında bir de er var. Bir hamal ile, beyaz örtüyle bağlanmış büyükçe bir sepet de getiriyorlar.»

— «Sana ne dedi?»

— «Adınızı söyleyerek odanızı sordu. Ben de, "Kendisine sorup iznini almadan kim olursa olsun yanına çıkaramayız," dedim ve işte size haber vermeye geldim.»

— «Dur Emin Çavuş, bir kere de ben kahve ocağının penceresinden bakayım. Gözüm tutarsa yanıma getirirsin; yok sevimsiz

meymenetsiz birine benziyorsa gider: "Bey uyuyor, uyandıramadım" deyip defedersin. Bu gelen adam her kim ise, herhalde bu sabah gelen İzzettin vapurundan çıkmış olmalı.»

Gittim, pencere kepenklerinin aralığından baktım.

Emin Çavuş'un dediği gibi sadece zayıf değil, kupkuru bir adamdı. Esmerden de esmerdi. Gayet temiz bir bahriye pantalonu, üstüne de bahriye ceketi giymişti. Üstündekileri kendisine yakıştırmasından, centilmen bir kolağası olduğunu anladım. Hali tavrı insana güven veriyordu. Haber için gönderdiği adamın gecikmiş olmasından dolayı biraz canı sıkılmışçasına, elleri arkasında, gezinip duruyordu.

— «Haydi git, Emin Çavuş. "Uykudaydı, uyandırdım. Onun için geç kaldım" de ve kendisini al gel,» dedim.

Sonra yeni uyanmış ve kalkmış gibi elimi yüzümü yıkayıp geçtim, yerime oturdum.

Hafif bir gıcırtı çıkaran potinleri de gelen subayın şıklığını belli ediyordu. Odamın kapısından içeri girince ayağa kalktım, saygı ile karşılayıp oturması için yer gösterdim:

— «Buy'run efendim, hoş geldiniz. Acaba kiminle görüşmek şerefine nail oluyorum?» dedim.

— «Estağfurullah, efendim; ben kolağası Hasan Rami..»

Çehresinin çizgilerindeki incelikler, hareketli, parlak ve zeki gözleri, güleç ve tatlı yüzü insana saygı ve güven veriyordu.

— «Gemide kimler var ve acaba nereye gidiliyor?»

— «İskenderiye'ye gidiyoruz, efendim. Başmabeynci Ziver Bey var, ben de onun yanındayım.»

Biraz durdu, sonra tebessüm ederek:

— «Zannediyorum ki başmabeynci, Mısır hıdivine padişah hazretlerinin bir buyruğunu götürmektedir,» diye ilâve etti.

Gerçekten de o yaz, Hıdiv İsmail Paşa, Mısır'dan ayrılmıştı. Annesi Valide Paşa da Rodos'tan, daha o günlerde, İstanbul'a gitmişti. Hıdive verilen imtiyazların hepsinin tek bir fermanda toplanılması yolunda bir teşebbüs olduğu yolunda ortalıkta birtakım söylentiler dolaşmaktaydı.

Halk, yeni sadrazam Hüseyin Avni Paşa'nın Mısır hıdivini —yani o yağlı kuyruğu— sızdırmak için, yeni birtakım kombine-

zonların peşinde olduğunu, bazı hazırlıklar yaptığını tahmin ediyordu. Hele ki sadrazamlık hazır üstünde iken. Sultan Abdülaziz Han, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra, sık sık sadrazam değiştirmeye alışmıştı. Hüseyin Avni Paşa, bu görevin kendi üzerinde de uzun süre kalmayacağını pek iyi bildiği için, hazır işin başındayken niyetlerini gerçekleştirmeyi kurmuş olmalıydı.

Hüseyin Avni Paşa, kinci olduğu kadar da haris, mala ve paraya pek düşkün bir adamdı. Eline fırsat geçtiği zaman, yararlanmak için, en küçük ve önemsiz bir noktayı bile ihmal etmezdi. Kendinden önce gelenler birtakım işler çevirmişler, bunlardan paylarını almışlardı. Martini Henri tüfekleri, belki lüzumundan da çok fazla sayıda, satın alınmış ve o mesele kapanmıştı. Azaryan'larla şirketler kurulmuş, birçok kimse de o sayede hatırı sayılır servetlere konmuşlardı. Yani, kısacası, artık para kazanacak başka bir «iş» kalmamıştı. O halde, —hazır iktidar koltuğunda iken— Hıdivin zayıf damarlarını yakalamak tek çıkar yoldu. Onun için de eskiden parça parça verilmiş imtiyaz fermanlarını birleştirmek ve bu sayede servetine kırk elli bin lira daha katmak istiyordu.

Nitekim bu maksadına da ulaşmıştır.

Hasan Rami Bey, ince bıyıkları ve zayıf çehresiyle o tarihte otuz yaşlarında kadar görünüyordu. Yüzünde tazelikten fazla, biraz köse olmanın belirtileri vardı.

Harp Okulunu bitireli daha üç dört yıl olmuştu. Bu kadar kısa süre içinde, kolağalığına yükseldiğine göre, belliydi ki, mesleğinin değerli ve seçkin bir elemanıydı. Çünkü, Sultan Abdülaziz zamanında —sonradan İkinci Abdülhamit döneminde olduğu gibi— öyle hatır ve gönülle terfi etmek gibi sakat bir usul henüz gelişmemişti.

Nereli olduğunu sordum. «Selânik'liyim» cevabını vermekle birlikte hafifçe gülümsedi. Bu gülümseme, «Selânikliyim» sözünün bende uyandıracağı şüpheyi gidermek için yapılacak en belirgin açıklamalardan daha anlamlıydı. Ben de, hasıl ettiğim kanaati daha da pekiştirmek için:

— «Hangi ailedensiniz? Evranoslarla ilişkiniz var mı?» diye sordum.

— «Hayır, şehrin ileri gelenleriyle ilişkimiz yoktur. Bizim ai-

le eskiden beri Selânikli değildir; sonradan o şehire yerleşmişiz,» cevabını alınca şüphelerim kayboldu (1).

Biraz daha oturdu. Dereden tepeden, gelmişten geçmişten, devlet hakkındaki temenni ve dileklerden söz ettik. İskenderiye dönüşünde, imkân bulursa, yine uğrayıp beni görmek istediğini söyleyerek kalktı, vedalaşıp gitti.

O, aşağı indikten sonra, iki zaptiye, getirmiş olduğu sepeti yukarı çıkardılar. Bu sepet, en büyük çeşidinden, bildiğimiz bir çamaşır sepetiydi. Üstüne beyaz ve kalın bir patiska geçirilmiş, kenarları bir araya getirilerek yine beyaz bir şeritle, boğulmuş ve zımbalanmıştı.

Bir tarafma ilişik Hasan Rami yazılı kartın üstüne **«Nâçiz bir vatan armağanı»** kelimeleri eklenmiş ve altı çizilmişti.

Bağını çözüp, örtüyü açtık.

Önce üç tahta kutu çıktı. Bunlardan birinde kurabiye, ikincisinde lokum, üçüncüsünde de bonbon çeşidinden şekerlemeler vardı.

Sonra, yarımşar okkalık dört tane tütün tenekesi göründü. Bu kutularda, o zamanın en nefis ve en makbul «Bohça Tütünü» bulunuyordu. Bir kutu dolusu da yine en nefisinden havyar vardı. Ne bileyim, daha bir sürü şeyler ki, hemen hiç birinin iyisi Rodos'ta mevcut değildi. Çok güzel bazı içki çeşitlerinden başka, bir teneke kutu dolusu kalburlanmış, en iri ve yumuşak cinsinden leblebi bile unutulmamıştı.

Bu gerçekten seçkin ve değerli hediyeler, sahibinin zevk inceliği kadar cömertliğinin de bir belgesi niteliğindeydi. Beni en çok duygulandıran yönü ise işin manevi tarafıydı. Bu hediyeler, aydın bir Türk subayının, zalim bir hükûmetin mahkûm ettiği sürgünlere karşı beslediği sevginin canlı bir belgesiydi. İşte bundan dolayı onlardan —niceliği için değil— niteliği için çok memnun olmuştum.

Bir de hediyenin teslim ve takdim tarzında incelik vardı. Onu kendisi ile birlikte yukarı çıkarttırmamış, görüşüp konuşup vedalaşıp ayrıldıktan sonra bana sunulması için aşağıda bırakmıştı. Bu

---

(1) Ebuzziya Tevfik Bey, şüphelerinin sebebini yazmıyor. Öyle tahmin edilir ki, onun dönmelerden olması ihtimalini düşünmüştür. Çünkü Selânik dönmelerine karşı antipatisi bulunmaktadır. Ş. K.

tutumu, Hüseyin Nami Bey'in terbiye ve nezaketine ne güzel bir örnek teşkil ediyordu.

Bu Hasan Rami kimdir? denecek olursa, vereceğim cevap şudur: Bugün Rodos'ta sürgün olan (1) Hasan Rami Paşa'dır ki, otuz altı seneden beri kalbimde yer tutmuş olan o insanlık değeri hiç bir sebep ve suretle kaybolmamıştır, olmayacaktır.

Talih beni, o gün, birbirine zıt iki hal içinde imtihan etmek istiyormuş gibi, ömrümde o güne kadar hiç tanımadığım bir adamın dostluk ve vefasıyle mutlu ve bahtiyar ederken, yarım saat sonra gelen bir başka ziyaretçim de annemin ölüm haberini vermiş olmak suretiyle elemlerin en derinine boğmuştu.

Evet, annem ölmüştü. Bir anne nedir? Acaba bu soruya hangi fani insanoğlu gerçeği yeterince yansıtabilecek bir cevap verebilir? Bu soruyu o gündür bu gündür kendi kendime belki binlerce defa sordum; her seferinde aldığım cevap «Senin varlığının tek sebebi, bizzat kendi»nden ibarettir.

* * *

Nihayet kardeşimden o beni heyecandan heyecana atan telgrafı aldım:

«Çocuklar Avusturya vapuru ile geliyorlar.

Behçet»

Eşimle oğlumun geleceğini daha önceden bildiğim için, Şövalyeler Caddesinde, çıkmaz bir sokak içinde, Şövalyelerden kalma eski tip bir Rodos evini kiralamıştım. Evet, gerçi ev çıkmaz bir sokak içindeydi; fakat mimarî tarzı son derece değişikti. Bundan dolayı, o evi şimdi burada tarif edebilmeme imkân yoktur.

«Takkecilerin Evi» diye anılan eve, bodrum denilebilecek başka bir küçük evin altından giriliyordu. Bir süre yürüdükten sonra yedi, sekiz basamak taş bir merdivenle bir sete çıkılıyor, o setten de yine beş basamak başka bir merdivenle asıl evin ilk bölü-

(1) Yazar, bu adı Hüseyin Rahmi, Hasan Rahmi gibi değişik biçimlerde yazmış; sonra notlarla düzeltmiştir. Adını ettiği zatın, sonraları Akdeniz filo kumandanı olan ve 1908 meşrutiyetinden sonra rütbesi alınıp Rodos'a sürülen Hasan Rami Paşa olduğu anlaşılıyor. Hasan Rami Paşa 1923 yılında İstanbul'da ölmüştür. Ş. K.

müne giriliyordu. Bu setin, yine yedi sekiz basamakla çıkılan bir başka tarafı vardı ki burası da bahçeydi. Bahçenin toprak seviyesi, bizim evin çatısıyla, hemen hemen, aynı hizadaydı. Burada, yerlilerin «Mutfak evi» dedikleri ocaklı bir oda ile bir de bahçenin bulunduğu sete bakan kafesli avlusu —yerliler buna da hayat diyorlardı— bulunuyordu.

Hayatın sağ tarafından, beş altı basamaklı, tahta bir merdivenle başka bir bölüme giriliyordu ki tabanı çakıl döşeli ve üzeri çardaklı ayrı bir bahçesi vardı. Burada büyükçe bir salon, bir de kahveocağı yer almaktaydı.

İşte, bu salon, ya da köşk, kalenin kuzey yönündeki hisarları üzerine oturtulmuş olduğundan, en ilerilerde Anadolu kıyıları olmak üzere, Rodos'un en güzel bölümlerini, mendirek limanını, Kumburnu'nu, açık denizi baştan başa gözler önüne seren bir görüş alanına sahipti.

Kale içinde, o tarafta bulunan öteki evlerin çatılarının hepsi bu köşkten en az on metre kadar daha alçaktaydı. Ön tarafta ise Kurnacıların Bahçesi adıyle anılan, vaktiyle çok güzel ve bakımlı olduğu söylenen, ama şimdi bozulmuş ve terkedilmiş bir halde duran viran bir bahçe bulunmaktaydı.

İşte, çoluk çocuğum için hazırladığım ev burasıydı. Aslında burası, İstanbul gibi bir yerden gelen oğlumla eşim için bir hapishane sayılırdı. Çünkü, çevresinde bulunan öteki evler de, mimarlık özellikleri ve yapıları bakımından, bir evden çok daha fazla birer zindana benziyorlardı. Kaldı ki, onlar bütün gün bu zindan gibi yerde tek başlarına kalacaklardı. Çünkü, sabahları hapishneden çıkıp eve gelecektim. Bütün gün kapıda bir zaptiye bekleyecekti. Akşam yemeğinden sonra —zindan kapısı kapanmadan önce— yine hapishaneye dönecektim. Günlük yaşantımız hep bu düzen içinde geçecekti. Nitekim, sonuna kadar da öyle geçmiştir.

Bu evin garip yönlerinden bir başkası da şuydu: Kapısının avludan yukarı olan kısmının, bir sütun gibi, içten örme taşla görünmekte olması ve hem üst kattan hem de örme kısmındaki delik yerden su çekilebilmesi.

6 Temmuz 1874 Pazartesi Günü

Mutasarrıf, sabahleyin haber göndermişti. **Avusturya** vapuru saat dokuzda limana girecekmiş. Ne zaman arzu edersem, karşı-

lamak için, hükûmete gidebilecektim.

Zindanın terasına çıkıp ufukları gözetlemeye başladım. Sekizde, uzaklardan geminin dumanı görünmeye başladı. Evet, eşimi ve çocuğumu getiren vapur işte oydu ve bana onları her geçen dakikayla biraz daha yaklaştırıyordu.

Yüreğim tarifsiz heyecanlarla dolup taşıyordu. Giyindim; Armutçu teğmeni alarak kale dışındaki hükûmet dairesine gittim. Oraya varıncaya kadar vapur limana girmiş, sandalını sağlık dairesine gönderip vizesini yaptırmıştı. Maşuk Paşa, maiyet motorunun sandalıyle birlikte taburağasını gemiye göndermişti. Ben de mendirek içindeki rıhtıma gittim. Sandalda iki kadın bulunuyordu. Belliydi ki biri eşimdi. Peki, öteki kimdi? Daha üç gün önce annemin ölüm haberini almamış olsaydım, tabiatıyle ikincisini o zannedecektim. Ziya'yı ise hiç göremiyordum. Sanki baştan ayağa göz kesilmiş sandalı izliyor, her şeyimle her halimle onu arıyor, onu görmeye çalışıyordum. Fakat, imkânı yok, göremiyordum.

Yüreğimdeki çarpıntı öylesine artmıştı ki neredeyse beni yerlere serecekti. Sanki her vuruşunun sesini kulağımda duyuyordum. Sandal yaklaşıyor, yaklaşıyor; fakat hâlâ bir şey göremiyordum. Birden, içime korkunç bir acı ve ağırlık çöktü, kendi kendime:

— «Eyvahlar olsun, galiba annem gibi o da gitmiş!..» diye inledim. O anda yerler gökler, sanki bütün evren üzerime yıkılmış gibiydi. Sandal geldi, geldi.. Tam kıyıya on metre kalmıştı ki kulaklarımı, beni bu sefer sevinçten çıldırtan bir ses doldurdu:

— «İşte beybabam!..»

Bu güzel, bu tatlı, bu aziz ses, bir yıldırım hızıyla beni yeniden dünyaya getirdi. Gözlerime inanamıyordum. Gözlerimden fazla kulaklarım beni inandırmıştı. Gerçi, bir yıldan fazladır duymuyordum ama bu sesi çok iyi, çok iyi hatırlıyor ve tanıyordum. O ses ki benim için dünyanın en aziz, en kutsal, en tatlı sesiydi. O ses ki, yankıları bir yıldan fazladır bir saniye olsun kulaklarımdan eksilmemişti. Kulaklarımdan demek de yetmez, kalbimde, kalbimin tâ derinlerinde çınlayıp durmuştu.

O sesin bir eşi ve benzeri şu yeryüzünde daha yoktu. O ses tekti ve o ses dünyada bir başkası tarafından taklit olunamazdı. O sesin söylediği «İşte beybabam!..» kelimelerini başka hiç bir ses bana böylesine güçlü ve okşayıcı olarak iletemezdi.

O anda başımı kaldırıp bakınca taburağasının kucağında Ziya'mı gördüm...

İskeleye yaklaşıldığı zaman oğlum sandaldan ve Mustafa Ağa'nın kucağından bir anda kendisini bana attı. Alıp göğsüme bastırdım. Birden gözüme çarptı: Başı üç yerinden yarılmış, buralara İngiliz yakısı yapıştırılmıştı.

— «Bunlar nedir, oğlum?» dedim.

O, çocuksu umursamazlığıyle açıklama yapıyordu: «Dün İzmir'de makineye bakarken içine düştüm de.. Başım yarıldı da, vapurun doktoru bunları yapıştırdı da.. Ama hiç acımıyor baba!.» diyordu.

— «Ah, yaramaz çocuk!. Kendini hiç bir şeyden esirgemezsin,» diye güya kendisini paylıyor, bir yandan yüzünü gözünü öpüyordum. Dünyalar benim olmuştu. Kalbimin meyvesi işte şimdi kalbimin üzerindeydi. O, geveze geveze konuşuyordu:

— «Beybaba, seni ne kadar göreceğim geldi. Her akşam ezancı ezan okurken "Ben babamı isterim" diye bağırıyordum. İşte, ben geldim. Sen zindanda mısın baba? Zindan nasıl yer? Ben de, seninle birlikte zindanda oturacağım. Mithat Efendi dediğin kim baba? O da zindanda mı oturuyor, niçin oturuyor?..» diyor, on dört aydan beri bana ve arkadaşıma dair şuradan buradan işitmiş olduğu sözleri hatırlayıp hatırlayıp birbirine ekliyordu.

Ziya'nın annesini, yanındaki kadınla birlikte bir arabaya bindirerek —o gece misafir etmek üzere— Mutasarrıfın konağına götürdüler. Ziya'dan, annesinin yanındaki kadının kim olduğunu sordum. Mithat Paşa'nın amcasının eşi imiş, konaktan kendisine katmışlarmış.

Biz de Ziya ile hükûmet dairesine gittik. Biraz sonra, araba oraya geldi. Mutasarrıfla beraber binip onun evine gittik. Ziya, yolda giderken durmadan yeni gördüğü, yahut görüp de bilmediği şeyleri sorup duruyordu. Özellikle, yeldeğirmenleri dikkatini çekmişti. Onlar hakkında sonu gelmez sorular sıraladı. Daha sonra adına «sabur» denilen ve sadece sıcak bölgelerde yetişen büyük ağaçları gördü. Rodos'ta bunların boyları çoğunlukla on metreyi bulurdu. Hele, tepelerinin en ucundaki iki metre kadar kısımları beyaz çiçeklerle donanmış olduğu için onlara pek şaşmıştı.

— «Bu çiçekler kokar mı baba?»

— «Kokar, çocuğum.»

— «İyi ama baba, bunları koklamak için tâ o kadar yukarılara kadar merdiven dayamak lâzım, çok zor bir iş..»

Hasılı, onun yolda böyle bıcır bıcır konuşması, sorular sorup kendine göre fikirler ileri sürmesi benim için tam bir ruh gıdası oluyordu.

On dakika kadar sonra, Mutasarrıfın konağına vasıl olduk. Orada biraz da eşimle görüştükten sonra —belki arar, huysuzluk eder diye— Ziya'ya görünmeden kaleye, zindanıma döndüm.

Ertesi sabah, daha ben uykumda iken Ziya zindana gelmiş, odamın kapısını açarak yatağıma kadar çıkmıştı. Yine konuşmaya, ardı arası gelmez sorular sıralamaya başladı:

— «Bu oda güzel değil, Baba?. Burada sen hapis misin? Hapisler hep böyle birer birer ayrı yerde mi yatarlar?..» diyordu.

Kalktım, yüzümü yıkadım. «Hadi seni hapishaneye götüreyim. Bak, orada bize göre ne kadar zavallı adamlar göreceksin,» dedim.

Ziya itiraz ediyor: «Onlar zavallı değiller ki.. Hepsi adam öldürmüşler de onun için hapsedilmişler. Niçin onlara zavallı diyorsun baba?» diye dikeliyordu.

— «İyi ya işte, oğlum; onlara asıl bunun için zavallı diyorum. Bunlar küçüklüklerinde iyi terbiye görmemişler, fena büyümüşler, okula gitmemişler. Bundan dolayı adam olmayıp hayvan gibi kalmışlar. Bunun sonucu olarak da adam öldürmekten çekinmemişler. Anaları babaları onları küçükken okullara gönderselerdi, okutup yazdırsalardı, şimdi onlar da bizim gibi olurlardı.»

— «Bizim gibi olurlardı diyorsun ama baba, demek yine de hapse girerlerdi. Sen okuyup yazmışsın ama bak yine hapse koymuşlar.»

— «Evet, oğlum, beni hapse koydular ama ben adam öldürmedim; öldüremem de...»

— «Ya niye seni de hapse koydular, Baba?.»

— «Şimdi sen onu daha anlayamazsın. İnşallah büyü de o zaman sana söylerim.»

— «Hapisten ne vakit çıkacaksın, Baba?»

— «Allah ne vakit isterse... Bak, Allah istedi, sen geldin ve seni görebildim. Demek ki Allah istedi.»

— «Ben her akşam, seni göreyim diye, ezancıya yalvarırdım.»

— «Tamam işte. Ezancı da Allah'a yalvardı. Allâh, sana izin

verdi. Bundan sonra da her akşam yine yalvar, o zaman da birlikte İstanbul'a döneriz. Neyse, sen şimdi söyle bakalım: Aşağıya zindana gidelim mi? Korkmazsın ya?»

— «Hayır, Baba. Sen yanımda oldukça ben hiç bir şeyden korkmam.»

— «Onlar sana "Hoşgeldin, beyim," diyecekler. Sen de onlara elini uzat, "Hoşbulduk," de. Zavallıların kalplerini böyle güzel sözlerin teselli eder. Belki, bu sözlerin onların adam olmasına da faydası dokunur. Orada bir Deli Halil vardır. Türlü hokkabazlıklar, maskaralıklar yaparak seni eğlendirir. Dur, sana biraz para vereyim de sen de ona verirsin.»

— «Benim param var, Baba. Sen sadece söyle, ne kadar vereyim?»

— «Canım ne kadar vermek isterse o kadar ver.»

— «Ama hepsine vermeye yetmez, Baba!.»

— «Hepsine vermeye lüzum yok. Eğer, Deli Halil oradaysa ve seni de eğlendirirse ona verirsin. Dur, bak hatırladım: Hapishaneden önce seni Ahmet Mithat Efendi amcanın odasına götüreyim. Bakalım uykudan kalkmış mı? Önce onu öğrenelim.»

— «O amcanın odası nerede?»

— «Şurada, şimdi görürsün?»

— «Niçin burada yatmıyor, Baba?»

— «Eskiden burada yatıyordu, sonradan oraya gitti.»

Sordurduk. Ahmet Mithat Efendi'nin uyanık olduğunu haber verdiler. Doğru odasına gittik. Mithat, Ziya'yı görünce, kendi evlâdına kavuşmuş gibi birden büyük bir heyecanla yerinden fırladı. Çocuğu kucağına aldı. Öpüp okşadı. Sonra, iki eski ahbap gibi, tatlı tatlı konuşmaya başladılar. Ahmet Mithat, bir çocukla nasıl ahbaplık edilir ve konuşulursa öyle konuşuyordu. Ziya'nın yine o bitmez tükenmez soruları başlamıştı. O, durup dinlenmeden sordukça Ahmet Mithat Efendi, zevkinden pek memnun oluyor; istediği cevapları verirken mutluluğu sanki yaş olup gözlerinden fışkırıyordu. Ben:

— «Amcası, artık izin verirsen biraz da mahpusları ziyaret edeceğiz,» dedim.

İki ahbap artık bol bol görüşmek vaadiyle birbirinden ayrıldılar. Ziya'yı alıp zindana doğru yürümeye başladım.

Hapishanenin demir parmaklığı üzerindeki asma kilidi kal-

dırmadan önce dış kapıyı kapattıklarından, iki kapı arasında kalmıştık.

Anahtarcı olan zaptiye Bursalı Emin, o şakacı tavrıyla Ziya'ya takılıyordu:

— «Tamaam.. Gördün mü, Küçük Bey? İşte sen de burada artık hapis oldun. Ben bahşişimi almayınca artık buradan çıkamazsın.»

— «Yaa, burada adam hapsolmaz ki, içerde olur. Sen bu kapıyı kapamayınca öteki hapisler çıkmasın diye açmıyorsun, ben bilmiyorum mu sanki?.»

Bursalı Emin çocuğun bu zekâsına şaşırmıştı, bana döndü:

— «Beyefendi, küçük bey maşallah sizden de baskın zekâda. Sizin yaşınıza gelip de o da böyle konularla meşgul olursa hükûmetin epey çekeceği vardır,» dedi. Sonra «Allah bağışlasın,» sözleriyle kucağına alıp onu okşadı. O günlerde Ziya'nın dört yaşım bitirmesinin üzerinden bir ay geçmişti.

Zindandan içeri girince Kabakçı Zenci Sait kabağını çala çala, kendi bestelediği:

Bizim kadı rüşvet yemez;
Versen ama almam demez..

koşmasını çağırarak ikimizi de karşıladı. Ziya, bundan pek hoşlandı. Benden aldığı öğüdü unutmamış olmalı ki, ciddi bir tavırla, cebinden bir iki kuruş çıkarıp ona verdi.

Ziya'yı ilk olarak doğruca Hasan Reis'in koğuşuna götürdüm. Fakat, bütün çalışan hükümlüler, atelye olarak kullanılan yüksek koğuşa çıkmış oldukları için kendilerini orada göremedik. Kaldıkları yeri şöyle bir gözden geçirdikten sonra biz de atelyeye çıktık.

Haydutlar... İnsan topluluğunun türlü nedenlerle yolunu sapıtmış bu zavallı ve cahil bölümü hakkında acaba şimdiye kadar yakından ve derinlemesine bir inceleme yapılmış mıdır? Boyunlarına ve bacaklarına geçirilmiş o demir zincirler acaba gerçekten yaradılışlarının bir gereği ve sonucu mudur? Yoksa, bunlar aldıkları kötü terbiyenin ve çevrelerinin kurbanları mıdırlar?. Bu konunun bir düşünür ve eğitimci gözüyle incelenmesi gerekmez mi?

— «Hapishane nedir?»

— «İnsandan doğmuş, insan kılıklı birtakım canavarları zap-

tetmek için, yine insanların icat ettikleri bir kafes.»

Hayır, hiç de doğru değil. İnsandan canavar doğmaz, insandan ancak insan doğar. Çünkü, canavardan insan doğduğu görülmediği gibi bunun aksi de akla gelmemelidir. İnsanın yaradılışında öyle bir özellik vardır ki o da daima ileriye, doğruya, iyiye ve güzele doğru olan eğilimi ve atılımıdır. Onu bu eğiliminden ve atılımından uzak tutan ya da durduran sebepleri arayıp bulmak lâzımdır.

Ortada bir hastalık belirir ve görülür; bizler o hastalığı tedavi etmeyi düşünmekten önce, başkalarını o hastalığa tutulmaktan korumaya çalışıyoruz. Hastayı bir yere kapatıyoruz; kapatıyoruz ama bununla iş bitmiyor. Hastalık yine hastalık olarak ortada duruyor. Hatta artıyor; çünkü tedavi etmesini bilmiyoruz. Gerekli ilâçlarını vermiyoruz. Vermek de bir yana, öyle bir ilâcı arayıp imal etmiyoruz. Cüzzama yakalanmış adamlara ne yaparsak bunlara da aynı şeyi yapıyoruz. Bir de kötü farkla: Cüzzamlıya karşı az çok bir acıma duyduğumuz halde, suçludan nefret ediyoruz.

İnsanların, yani hapishaneler dışında yaşayanların bunlar hakkındaki ihtiyatlılıkları, çekingenlikleri, öfkeleri sadece kendi bencilliklerinin sonucudur. Ceza Kanununun daima mümkün olduğu kadar en şiddetli maddelerinin uygulanmasını isteyen bir savcıya sorarım: Acaba bir suçluyu suçlu saydıran fiille, o suçun işlenmesine sebep olan fail arasındaki maddî manevî ilişkileri dikkat nazarına almış mıdır?

Bu konuda bana verilecek cevabı biliyorum: Bizler, maddî ve manevî sebepleri aramakla yükümlü ve görevli değiliz. Bunu ceza hükümlerini koyanlarla insan ruhu üzerinde inceleme yapan ruh bilginleri düşünsünler. Görevimiz işlenen suçla bu suçun gerektirdiği ceza arasında en âdil bir orantıyı bulup onu yargıçtan istemek ve sonunda da uygulamaktır.

Bunun böyle olduğunda şüphe yok. Fakat, cezada şiddetten fazla hafifletme sebeplerini aramayı öngörmelidir. Bir suç için onu ağırlatıcı etkenler değil, hafifletici etkenler göz önünde tutulmalıdır. «Acaba bu suçun hangi tarafını ele alırsam suçluyu buna zorlayan nedenleri bulabilirim?» diye düşünmelidir. Suçludan nefret etmemeli, ona acımalıdır. Toplumun selâmetini salt, suç işledikleri için cezaya hak kazanmış bulunanları en şiddetli

cezalara çarptırmakta aramamalı; bunun yanında cezanın getireceği yeni kötülükleri de göz önünde tutmalıdır.

Bir millette hapishanelerin ve hükümlülerin çoğalması, o milletin toplumsal yaşamındaki sefilliği ve sakatlığı ispatlar. Asıl yapılacak şey, toplumu fakirlikten ve yoksulluktan kurtarmak, gerçek ve sağlam ahlâkı halkın ruhuna sindirmekle onları iyiliklere doğru yöneltmektir. Aslında hapishaneler hiç bir zaman hırsızları, canileri eğiten birer yuva değildir. Tam tersine, ruhları bütünüyle kirlenmemiş olanlar bile, buralarda kaldıkları süre içinde akla hayale gelmez kötü şeyler öğrenir ve büsbütün toplumdan, toplum kurallarından koparlar.

Hapishanelere dışarıdan bakanlar, buraların içinde bulunanlar hakkında daima kin ve nefret duyarlar. İçerisini incelemek akıllarına gelse bile bu inceleme de —şefkat değil— tiksintinin rolü göze çarpar. İşte, bu bir kördüğümdür ki ilk ilmiği bu tiksintiden başlar. Gittikçe çoğalarak hep o hava içinde sürüp gider. Kalplerden şefkat duygusu silinir, yerine kin ve düşmanlık gelir. Ama, bir kere olsun gözlerini şefkatli bir bakışla buralara bakmaya alıştıranlar göreceklerdir ki bu kin ve nefret, bu tiksinti ve düşmanlık çoğu zaman haklı değildir. Ve çok tuhaftır, sizin hırsız, cani diye nefretle baktığınız bir hükümlü sizde en küçük bir şefkat duygusu hissettiği zaman, bunun belki yüz katını —hem de minnet ve şükranla— size geri verecektir. Aslında her şey kir ve pas tutsa bile ruh kir ve pas tutmaz. Dünyada en kolay yıkanıp arınacak şey, insan ruhudur; yeter ki onu yıkamayı bilelim. Bu yıkama işinin tek ve en etkili aracı da sevgi, şefkat ve anlayışlılıktır.

Bizler ise her zaman bunun tersi yolda gitmişiz. Bize hükümlüleri daima nefrete lâyık kimseler olarak tanıtmış, öyle göstermişlerdir. Bizler —meselâ bunu oğlum Ziya'da da gördüm— daha doğru dürüst düşünmesini kafa yormasını bilmediğimiz çağlardan itibaren mahpuslara karşı peşin düşmanca duygular beslemeye alıştırılmışızdır. Onların düzeltilip yeniden insanlığa yararlı kimseler olacağını hiç aklımıza getirmeyiz de, sadece kötü ve iğrenç kişiler deyip işin içinden çıkmak isteriz. İşte, toplumda canileri asıl cani yapan, cani olmayanların bu caniyâne tutum ve davranışlarıdır.

19. yüzyıl Avrupası, bir ara cezaevlerini birer eğitim, öğretim

ve suçluları yeniden topluma kazandırma yuvaları haline getirmeye teşebbüs etmişti. Böylelikle, hem suçluyu, yaptığı suçtan dolayı hem toplumdan uzak tutacak, hem de yine de toplumun bir üyesi bulunduğunu ona daima hatırlatacaktı. Bunun en iyi çaresi de onu boş ve tembel bırakmamaktı. Yapılacak ilk iş ise suçluyu cahillikten kurtarmak ve kendisine —bir hayvan değil— bir insan olduğunu öğretmekti. Bundan dolayı cezaevlerinde ağır angaryalar kaldırıldı, yerine faydalı sanat dalları ve bunların eğitilmesi kondu.

Böylelikle cezaevleri, birer cezaevi olmaktan çıkarılıp birer ıslahevi halini aldı. Hükümlülerin ayaklarındaki demirler ve zincirler sökülerek kendi çevreleri içindeki hal ve hareketleri serbestliğe dönüştürüldü. Karanlık odalara ışıklar yollandı, pis kokudan durulmayan yerler temizlendi. Bu bahtsız kimselerin suç işledikleri ana kadar toplum içinde yaşama hakları, onurları ve şerefleri olduğu göz önüne alınarak, sadece o toplumla ilişkilerinin kesilmesi yeterli bir ceza sayıldı. Atelyeler kuruldu, onlara çeşitli sanatlar öğretilmeye başlandı. Mümkün olduğu oranda, cezaevlerinde okullar açılarak, düşünsel eğitimlerine çalışıldı. Bulundukları dört duvarın avlularında bahçeler, parklar bile düzenlenerek gezip hava alma imkânları sağlandı.

Ya bizde?.. Evet, bizde —yazık ki— hapishaneler hâlâ nefretin, dehşetin, vahşetin ve hayvanlığın canlı birer örneğidir. Hele Rodos'ta Kasaphane Altı denilen bir cezaevi vardır ki, insanlık için ebedî ve kolay kolay silinmeyecek bir yüzkarası, bir zulüm ve yok etme yuvasıdır. Her an kemerlerinden maddî manevî pislikler sızan bu kokuşmuş yere düşmüş bahtsızlar için insanın ağlaması bile yetmez; gözlerinden yaş yerine kan akıtması gerekir.

Bulundukları yer, bütün dile hesaba gelmez iğrençlikleri bir yana, öylesine karanlıktır ki, içerdeki hükümlüler artık günlerin ayların hesaplanmasını bile unutmuşlardır. Rutubet sadece etlerine ve sinirlerine değil, kemiklerine kadar işlemiştir; bundan dolayı, nefes alışları bir inleyişten başka şey değildir. Buradaki zavallılara canlı demek bile zordur. Olsa olsa, bunlara kımıldanabilen ölüler denilebilir. Bunların bulundukları zindanın üstünde mezbaha vardır. Orada boğazlanan hayvanların kanları topraktan aşağıya sızar. Bundan dolayı barındıkları yer kanlı bir camur tabakasıyle kaplıdır. Hiç kuşku yok ki ölüler onlara göre daha mut-

ludur; çünkü Tanrı'nın af ve bağışlama dolu ortamına kavuşmuşlardır.

Rodos'ta bulunduğumuz sırada, ne sebepten olursa olsun —çünkü suçlu daima hükümlü idi— zaptiyelere dikbaşlık gösteren mahpus, güya nefsini ıslâh etsin diye, derhal zindana alınıp o korkunç Kasaphane Altı'na gönderilirdi. Aradan bunca zaman geçti. Bilmiyorum, acaba adliye canlı ölülere özgü bulunan o mezarlığı ortadan kaldırdı mı, yoksa hâlâ o yüzkarası yer öylece duruyor mu? Hiç de zannetmiyorum. Çünkü, Bodrum'daki zindanın hâlâ olduğu gibi durduğunu duydum. Manisa hapishanesi hâlâ delilerle suçluları bir arada barındırıyor. Öteki bütün cezaevlerimiz de hâlâ kanlı kapıların ve Haccac'ın canlı birer temsilcisidir (1).

Ben bu konuda, karınca kaderince, Rodos'ta bazı şeyler yapmış olmakla kendimi mutlu saymaktayım. Orada tek başıma bütün suçluların bir çeşit manevî başkanlığını üzerimde taşıdım; kendilerine iş sahibi olup vakitlerini iyiye harcamalarını telkin ettim ve oldukça da başarıya ulaştım. Duygusuz, vahşi diye nitelenen bu adamlar, benim kendilerine gösterdiğim sevgiye daha fazlasıyle karşılık vermesini bildiler. Bir seferinde, neredeyse linç edilecek olan Taburağasını, yüz elli prangalının elinden, sadece elimi kaldırıp «Çekilin!.» emrini vermek suretiyle kurtardım.

Bana inanıyorlardı; çünkü ben her gün onlarla yan yana omuz omuzaydım. Her gün, birkaç defa, birkaç saat, ayrı ayrı her birinin yanına giderek —kendilerinin akıl ve idrâklerinin kabul edebileceği bir ölçü ve oranda— insanlık öğütlerinde bulunurdum. Onlara, yerine ve gereğine göre; ağabeyce, kardeşçe, dostça, fakat daima şefkatli bir dille avutucu sözler söyler ve teselliler verirdim. Onların, türlü nedenler yüzünden, kaskatı olmuş, taşlaşmış yüreklerini bir balmumu gibi yumuşatarak onları istediğim biçime koyardım...

Ziya'yı alıp onların yanına götürdüğüm gün, oğluma:

— «Ziya, bak, bunların hepsi senin amcalarındır. Git de yaptıkları o güzel kutuları, nalınları, öteki eşyayı seyret!.» demiştim.

Benden bu iltifatı gören ve pek çok kimsenin gözünde azılı ve

(1) *İslâmlığın ilk yıllarında zalimliği ile tanınmış bir Arap kumandanı ve valisi. Adı tarihe zulmün temsilcisi olarak geçmiştir. Ş. K.*

kan dökücü birer câni olan bu adamlar, Ziya'yı sanki kendilerini teselli için gökten indirilmiş bir melek gibi karşılamışlardı. Hele, Gâvur İmam denilen ve müebbet hapse mahkûm suçlu: «Bunların hepsi senin amcalarındır» sözüyle, gerçekten bir melek kadar saf ve temiz olan öz evlâdımı kendilerine tanıtmamdan dolayı öylesine duygulanmıştı ki gözyaşlarını tutamamış birden katıla katıla ağlamaya başlamıştı. Bu tablo, beni olduğu kadar, o küçücük çocuğumu da müteessir etmişti.

O, katı yürekli olarak bilinen canilerin her biri, ayrı ayrı yaklaşıp çocuğa sevgi gösteriyor, âdeta başlarına koyacak kadar saygıyla karşılıyorlardı.

Istrancalı bir Rum hükümlü vardı ki o da müebbedliğe uğramıştı. Ziya, ne zaman yanına gidecek olsa, çocuğu göğsüne basar, yüzüne bakıp bakıp ağlardı. Çünkü, Ziya'dan bir yaş küçük olan kendi oğlunu hatırlardı. Ziya da onu çok sevmişti. Atelyenin kapısından girer girmez:

— «Yorgi usta, ben geldim!.» der; bu sesi işiten Yorgi, elinde ne iş olursa olsun onu hemen bir tarafa bırakıp Ziya'yı kucaklardı. Bu çocuk, zindandaki bütün hükümlülerin teselli kaynağı, onları insanlığa yeniden bağlayan ve birer insan olduklarını kendilerine yeniden tattıran bir melek, bir nimet olmuştu.

Hükümlülerden hemen hepsi, ellerine geçirdikleri tahta parçalarına birer biçim vererek onlardan oyuncaklar yapıp Ziya'ya verirlerdi. Bu onların, kendilerine teselli kaynağı olan çocuğa, bir çeşit şükran borcu ödemeleriydi.

Ziya, birinin yanına gidip de onun araç ve gereçlerini karıştırdığı zaman, buna hiç öfkelenmez, tam tersine bunu bir lütuf gibi kabul eder, hatta ellerinde o an için çalışmakta oldukları âletlerini bile ona uzatırlardı.

Evet, oğlum o caniler için sanki gökten inmiş tanrısal bir armağandı. Çocuk, yanlarına gitmediği günler kendilerinde bir boşluk ve ortada bir ıssızlık hissettiklerini söylüyorlardı. Düşünelim: Bir melek kadar masum ve uysal olan ve insanın, bizzat kendi gözünden bile sakınması gereken çocuğumu, onların yanına bu kadar dostça salışım kendilerini ne kadar minnettar ediyordu. Gerçekten, bu yüzden, bana olan itaat ve sevgileri, eskisinden birkaç kat daha artmıştı.

Bundan dolayı, ben de bahtiyardım ve içimde geniş bir ra-

hatlık hissediyordum. Akıl ve iz'anlarının yeterliği ölçülerinde kendilerinin şefkat susuzluklarını gidermelerine yardımcı olmuştum.

Kaymakam Halit Bey

Binbaşı Ata Efendi, «Bir kümeste bir horoz bulunur,» sözünü kendine ilke edinmiş kimselerden biriydi. Taburla ilgili hiç bir meseleyi o taburun öteki subaylarıyle konuşup görüşmeye tenezzül etmiyor, çoğu zaman keyfî ve aklına estiği gibi emirler veriyordu. Bundan dolayı, subayların hemen hepsi kendisinden şikâyetçilerdi.

Kalenin dışındaki bir hendekte bir enginarlık vardı. Oradan alınan ürün askere yettikten başka, fazlası dışarıya satılıyordu. Bunun karşılığı olan para ile askerlerin belirli tabelâsı biraz daha zenginleştiriliyor, meselâ haftada iki kere tatlı veriliyordu.

Taburda, Ömer Ağa adında Arnavut asıllı bir yüzbaşı vardı. Bu Ömer Ağa, Binbaşının tutum ve davranışlarına içerliyor ve bu durumunu çoğu zaman saklamaya da lüzum görmüyordu. Ömer Ağa'nın en çok yakındığı hallerden biri de kendinin, devamlı olarak, Binbaşı tarafından kontrol altında bulundurulduğu idi.

Bu Ömer Ağa, vaktiyle daha teğmen iken, bir erin öldürülmesi meselesinde sanık olarak kabul edilmiş, iki yıldan fazla bir süre sorgu ve tutuklanma altında bulundurulmuştu. Birçoklarının dedikleri gibi, «yüz insanın karakterinin aynası» ise bunun en güzel örneği Ömer Ağa sayılabilirdi. Gerçekten, çehresinde her türlü kötülüğün, zalimliğin, ahlâksızlığın belirtileri âdeta satır satır okunabiliyordu.

Erin öldürülmesindeki rolü gereği gibi ispatlanmamış olduğundan, başka bir deyimle delil yetersizliğinden tutukluluğu kaldırılmış, az sonra da —kıdeminden dolayı— yüzbaşılığa yükseltilmişti.

Binbaşı, enginarları bekletmek bahanesiyle, hendek dolaylarında zaman zaman nöbetçi bulunduruyordu. Bu nöbetçilerin —öyle anlaşılıyordu ki— enginarlardan daha başka görevleri de vardı. Bu da Ömer Ağa'nın bazı yolsuzluklarını engellemekti. Bundan dolayı Ömer Ağa «Canım enginar için de nöbetçi dikilir mi?» diye zaman zaman beteleniyordu.

Aslında, Ömer Ağa'nın canının sıkılışı, enginarlardan fazla, kendi içindi. Çünkü, meselenin aslı şuydu:

Kıbrıslı erler, «Çamaşırcı» adında adadan beraberlerinde getirdikleri metresleriyle sık sık buluşmak isteğindeydiler. Buna ise, kışlanın tüzüğü engeldi. Nöbetle yükümlü bulunan tabur erlerinin, zamanlı zamansız, gece iznine çıkmaları elbette doğru olamazdı. Ama, Ömer Ağa kendi bölüğündeki Kıbrıslı erlere bol bol gece izni veriyordu. Verilen bu izinlere karşılık tabiatiyle kendi de maddî manevî yönlerden hatırı sayılır şekilde destekleniyordu.

Binbaşı, bu durumu sezinlemiş olduğu için, «enginar nöbeti» bahanesi altında, Ömer Ağa'nın yaptığı o yolsuz işleri de gözettiriyordu. Hatta, günün birinde üst ve ast rütbedeki bu iki subay, birkaç kişinin gözleri önünde açıkça tartışmışlardı. Binbaşı:

— «Ömer Ağa, öyle sanıyorum ki şu kollarındaki ve yakandaki subaylık alâmetlerini günün birinde bana çatır çatır söktürteceksin. Hatta, bununla da kalmayacağım, seni kışlanın avlusuna yatırtıp gebertinceye kadar dayak attıracağım,» demiş; Ömer Ağa da buna karşılık:

— «Asıl senin alâmetlerin sökülecek, fakat bana dayak attırdığın için değil, nizamsız ve başına buyruk davranışların için!..» cevabını vermişti. Bu konuşma günlerce ortalıkta dedikodu konusu olarak dolaşıp durmuştu.

Taburda Ömer Ağa'dan da, Binbaşıdan da bezginliğe düşen öteki subaylar imzalı imzasız mektuplar yazarak durumu Çanakkale topçu kumandanlığına ihbar etmişler, kumandanlık da olayı incelemek üzere Halit Bey adında bir kaymakamı (yarbay) müfettişlikle adaya göndermişti.

Sonraları tümgeneralliğe kadar yükselen ve Beşinci Orduda görevli iken ölen Halit Bey, son derece terbiyeli, nazik, ince, kibar bir adamdı, işe bir müfettiş gibi değil, bir dost gibi başlamıştı.

Gelin görün ki, hakkında bir müfettişin yollanması Binbaşı Ata Efendi'yi çileden çıkarmıştı. Çok namuslu, çok dürüst bir adam olduğu, tuzu kuru bulunduğu, en küçük bir çalıp çırpmadan bile uzak kalışından dolayı kimseden korkusu ve kimseye eyvallahı yoktu. İşte, hem bu faziletlerine dayanarak, hem de durup dururken teftişe uğramış olmasına gücenerek müfettiş Halit Bey'e karşı son derece dikbaşlılık gösteriyordu.

Meseleye karışmak istemediğimiz halde, kendisini sevdiğimiz

için Binbaşıya devamlı uyarmalarda bulunuyorduk. «Böyle öfkeli ve dikbaşlı olma, durumunu biraz yumuşat; Halit Bey, iyiyi kötüden, doğruyu eğriden ayıracak kıratta. Hem tarafsız hem de temiz yürekli bir insandır. Durup dururken onu gücendirme. O, Ömer Ağa gibi müvezirlerin sözüyle oturup kalkacak kimselerden değildir...» filân diyerek kendisine daha serin kanlı olmasını rica ediyorduk. Ne var ki, Ata Efendi, bir kere «Nuh» demişti; aslâ «peygamber» dedirtemiyorduk.

Dolayısıyle, ortalıktaki tedirginlikten biz de üzülüyorduk.

Halit Bey, gündüzleri kışlada hesap ve inceleme işleriyle meşgul olduktan sonra, akşamları bize geliyor ve yemeğini bizimle yiyordu. Emrinde İzmirli Süleyman Efendi adında bir de tabur kâtibi vardı. Asıl hesap işlerini bu Süleyman Efendi inceliyordu.

Binbaşı Ata Efendi, konunun bu yönüne de tutuluyordu: «Taburumun hesaplarında bir kuruşluk bir yanlışlık bulanın alnını karışlarım. Her işim, alnım gibi ak ve tertemizdir. Bundan en küçük bir kuşkum yok ama, nasıl olur da bir taburun hesap işlerini rasgele bir kâtip inceler?» diye...

Evet, Ata Efendi gerçekten bir namus ve dürüstlük örneğiydi. Kimse onun en küçük bir suiistimalini bulamazdı. Ama, kâtip ne yapsındı? Onu bu işle görevlendiren âmiri yarbay Halit Bey'di. Sonra, Ata Efendi'nin hesaplara kitaplara ilişkin en küçük bir suçunu ya da kusurunu bulmak belki mümkün değildi ama, başına buyrukluğu ve o yüzden tüzük dışı davranışlarda bulunduğu konusu üzerinde durulabilirdi.

Öteyandan, Ahmet Mithat Efendi ve ben, yarbay Halit Bey'le de mesele hakkında görüşüyor, Binbaşıyı anlamasını salık veriyorduk. Ata Efendi'nin sert ve dikbaşlı olmasına karşılık, namusu ve dürüstlüğü hususunda ona âdeta garanti veriyorduk. İçinde bulunduğu öfkeli tutumdan dolayı anlayış göstermesini kendisinden rica ediyorduk.

Ne var ki, her asabî insan gibi biraz da vesveseli olan Ata Efendi, bizim o halimizi de kötüye yormuş, bizden de şüphelenmeye başlamıştı. Çünkü, Halit Bey gece gündüz yanımızda ve bizlerle birlikteydi. Bu birlik ve beraberliğin —bizim niyetimizin tam tersine— kendi aleyhinde olduğu kanısına varmıştı.

Bazı çıkarcı kimselerin, Binbaşıya: «Halit Bey zindanda en çok beylerle görüşüyor ve onlardan bilgi topluyor. Kararını da

herhalde buna göre verecek,» dedikleri kulağımıza çalınmıştı.

İyi yürekli ve saf bir insan olan Binbaşı buna inanmış olmalı ki: «Kafam kızacak olursa ben o Halit Bey'e zindandan içeriye bir adım attırmam,» diye betelenmişti.

Ata Efendi'nin kulağımıza kadar gelen bu sözleri bizi gerçekten ürküttü. Çünkü dediğini yapar mı yapardı. Bununla kalsa yine de iyiydi. Kendini haklı çıkarmak için İstanbul'a da: «Müfettiş buraya geldi geleli zindanda benim muhafazama emanet edilmiş bulunan sürgünlerle düşüp kalkıyor,» yollu bir yazı bile yazabilirdi. Bu ise, bizim için önemli olmasa bile, Halit Bey'in durumunu kötüye götürebilirdi.

Bunun üzerine bir gün Binbaşı Ata Efendi'yi bir köşeye çektim. Canım sıkkın, kaşlarım çatıktı. Kendisiyle şöyle konuştum:

— «Bana bak, Ata Efendi; sen: "Kafam kızacak olursa ben o Halit Bey'e zindandan içeriye bir adım attırmam," gibi bazı lâflar etmişsin. Demek ki, kendi menfaatini bile bilmeyecek kadar şaşkınlıklar gösteriyorsun. Haline şükret ki Halit Bey bizim yanımıza gelip gidiyor. O gelmeyecek olsa bunun senin tarafından teşvik edilmesi gerekirdi. Çünkü, burada seni seven ve seni düşünen iki kafa var: Biri Mithat'ın, biri de benim kafamdır. Ona her fırsatta senin hakkında kalbimizin, vicdanımızın, sevgimizin gerektirdiği ve esasen inanmış olduğumuz dostça tavsiyelerde bulunuyoruz. Göreceksiniz; hakkınızda yazacağı rapor adalete tamamiyle uygun, yani tamamiyle sizin lehinizde olacaktır. Bu rapor, hem size ikide birde çamur atmak isteyen müzevirlerin bu yakıştırmalarına son verecek, hem de Halit Bey'in yüzünü ağartacaktır. Çünkü, haydi şurasını da söyleyeyim: Kendisi iyi, zeki ve değerli bir subay ama, kalem gücü yok. Raporunu bizim yazmamızı rica ediyor. Eğer, siz böyle davranırsanız, aleyhinize davranmak elbette bizim şanımıza yakışmaz ama, nihayet biz de insanız; sizinle selâmı sabahı keseriz. Haberin olsun.»

Biraz öfke, biraz heyecan, fakat iyi niyetle söylediğim bu sözlerde bazan «sizli», bazan «senli» konuşmuştum. Bu da benim o zamanki psikolojik durumumun normal bir sonucuydu. Ata Efendi, söylediğim sözlerden ve yaptığım açıklamalardan tarifsiz ölçüde duygulandı. Memnunluktan ağzı kulaklarına varıyordu.

Nitekim Halit Bey, tahkikat raporunu olduğu gibi bize terkettiğinden, Mithat'la ikimiz, gerekli şeyleri düzgün bir şekilde

kaleme aldık. Ata Efendi'ye, yapılan suçlamaların baştan başa iftira ve müzevirlik ürünleri olduğunu madde madde belirttik. Ama, hemen ilâve edeyim: Burada aslâ taraf tutmuş değildik. Ata Efendi'nin başına buyruk ve bazan tüzükleri aşan davranışları vardı ama, bunlar hiç bir zaman asıl kanunların dışına taşmıyordu. Namusluluk konusunda ise bir pırlanta kadar temizdi. Onunla bir yıldan fazladır bir aradaydık ve vicdanî kanaatimiz bütünüyle buydu.

Raporun düzgün, sağlam ve mantıklı yapısı ve ifadesi Halit Bey hesabına bir kazanç olmuştu. O gittikten sonra müsveddesini de Binbaşı Ata Efendi'ye okuduk. O sırada bu namuslu ve mert askerin gözlerindeki erkekçe minnet ve şükran belirtilerini hâlâ hatırlarım.

Namık Kemal'den Mektup

O günlerdeydi. Bir süre önce gönderdiğim mektuba Namık Kemal'den cevap geldi. Mektup kısa, fakat beni sevindiriciydi. Nuri Bey hakkında ve öteki konularda yazdıklarımdan dolayı beni haklı buluyor, bu arada Nuri'ye yirmi lira gönderdiğini bildiriyordu. Kendisini savunma çeşidinden şu sözler de vardı: «İstanbul'a yaptığım siparişler sana yazıldığı gibi öyle mübalâğalı şeyler değildir. Burada yazılarımı temize çeken edebiyat meraklısı bir genç var. Onunla, Yüzbaşıya verilmek üzere iki saatle, burada iyisini bulamadığım birkaç şişe konyak ve iki okka tütün. İşte hepsi bu kadar.»

Veliahtın Boşnak Mehmet Paşa'ya aldığı arabadan, atlardan hiç söz etmiyordu. Ben ise o konuda İstanbul'dan daha ayrıntılı bilgiler almıştım. Çünkü eşim, Şehzadeye verilen padişah ihsanından ve ondan sonra gelişen olaylardan haberliydi. Bundan dolayı, cevabını aldıktan sonra Namık Kemal'e yeni ve uzun bir mektup yazdım. Bu mektupta Murat Efendi'yi, onun tutumunu enine boyuna eleştirdim. Kendi de buna yolladığı cevapta, o çok sevdiği adamı savundu; hatta bu savunma sırasında biraz da beni yerdi. Bunun üzerine, aramıza biraz soğukluk girdi. Sonra, yazdığı bir tarziye ile o soğukluğu giderir gibi oldu ama, benim ikinci bir mektubuma ağır bir karşılık verdi. Bu ikimizi de uzunca bir süre için birbirimizden kopardı. Tam on yedi ay artık Namık Kemal'le

mektuplaşmadık. Hatta, bir mektubunu iki kere açmadan geri çevirdim; her iki keresinde de o tekrar yolladı ve ben çevirdim. Biraz ileride bu konuyu açıklayacağım.

Dilâver Paşa'nın Mutasarrıflığı

Maşuk Paşa, tam on bu kadar yıldır Rodos mutasarrıfı bulunuyordu. Zaten, seksenini bulmuş olan bu adam, yaşıyla orantılı olmayan birtakım hovardalıklara alışkın olduğundan, artık gerek bedence gerek zihince iyiden iyiye çökmüş, hükûmet işleriyle uğraşacak hali kalmamıştı.

Kendi de bunun nihayet farkına varmış olmalı ki, bir zamanlar gemi arkadaşı olan Kayserili Ahmet Paşa'nın aracılığı ile, uzunca bir süre için izin almış ve İstanbul'a gitmişti. Orada emekliliğini istemiş, dolayısıyle Rodos mutasarrıflığı boşalmıştı.

Maşuk Paşa'nın yerine Rodos mutasarrıflığına eski deniz subaylarından Dilâver Paşa atandı.

Bu makam değişmesi, Rodos gibi küçük bir yer için büyük bir önem taşımaktaydı. Her şeyden önce —on yıldır adada görevli bulunduğu için— halk Maşuk Paşa'ya pek alışmış, âdeta onun tiryakisi olmuştu. Sonra, kimseye hiç bir faydası dokunmamakla birlikte, yine hiç bir kimseye zararı da dokunmamıştı. Hükûmet, daha çok, Taburağasının elindeydi. İşlerinin resmî yönden yürütülmesine gelince bu da —yukarıda bir iki kere kendinden söz edilen— Sarı Kâtip tarafından yönetiliyordu. Tahrirat müdürü olan Sarı Kâtip içinden pazarlıklı bir kimseydi ama, rüşvet ve suiistimal gibi kötülüklerden galiba uzaktı. Orada bulunduğumuz sürece bu konuda hakkında en küçük bir söylenti bile duymamıştık.

Mutasarrıf Maşuk Paşa işlerin bir kısmını Taburağasına, öteki kısmını Tahrirat Kâtibine yıkmış keyfine bakıyor, yaşayıp gidiyordu. Bundan dolayı rahattı ve halinden memnundu.

Zaten Rodos adası, Akdeniz'deki on iki adaların yönetimi en kolay olanıdır.

O tarihte, yirmi altı bin nüfusu olan bu ada halkının iki bin beş yüz kadarı müslüman, bin kadarı musevi, kalanı rumdu.

Hıristiyanlar, «kuzu gibi» deyimine uygun, kendi işlerinde güçlerinde, devletin yönetiminden son derece memnun bir yığın teşkil ediyorlardı. Müslümanlarla aralarında tam anlamıyle bir

dostluk ve anlaşma-bağdaşma vardı. Girit adasındaki rumlar gibi münafıklık peşinde koşmuyorlardı. Gerek müslümanlar, gerek hıristiyanlar birbirlerine hiç bir zaman yan gözle bakmaz, birbirlerini incitecek acı sözler söylemezlerdi. Herkes, günlük geçiminin peşindeydi. Müslümanların çoğu bakkallık yapıyordu. Hıristiyanların varoşta bulunanları ticaretle, ufak el sanatlarıyle uğraşırlardı. Bir kısmı da süngercilik yapardı. Bundan dolayı, hemen her zaman denizde bulunurlardı. Gemicilik yapanları da vardı. Bu gemiciler, ufacık tekneleriyle tâ Amerika'ya kadar gidip gelirler, sünger taşırlardı.

Köylülerin genel işleri tarımdı. Ada halkı, gelenek ve göreneklere çok bağlı olduğundan, bazı köylerde belki milâttan önceden kalma tarım usulleri ve âletleri yürürlükteydi.

Meselâ, Rodos'un ikinci büyük kenti, Lindos kasabasında testicilik son derece gelişmişti. «Pekmez testisi» dediğimiz ve Rodos'ta «istamine» adı verilen büyük testilerin kenar kalınlıkları üç milimetreye kadar incelmişti. İnsan elinin, bir çamur yığınını, nasıl böyle ince levha haline getirdiğine şaşmamak elden gelmez. Sonra, bunlar o kadar pişkindir ki vurulduğu vakit bakır kap kacak gibi tın tın ses verirler.

Gerçi, Lindos'un o eski zamanlarına ait ününe bugün tekrar ulaşmak artık mümkün değildir; o günler çok uzakta kalmıştır. Ancak, şimdiki testicilik bile orada hâlâ ince bir sanat olarak yürürlüktedir.

Bu kasabada, Şövalyeler zamanından kalma, böyle daha birtakım sanatlar hâlâ sürüp gitmektedir. Anlatıldığına göre, bunun bir de hikâyesi bulunmaktadır:

Frenk korsanları, günün birinde zaptettikleri bir gemide kırk elli kadar müslüman esir ederler. Bunlar, Hac'ca gitmek üzere Karadeniz'den gelen İranlılardır. Tesadüfen hepsi de çini ustasıdırlar. Rodos korsanları bu çinici İranlıların hepsini Lindos'a yerleştirirler. Kendilerine fidye için koştukları şart, sanatlarının bütün inceliklerini ora halkına öğretmektir.

İranlılar, kurtulmak ümidiyle, sanatlarını bütün incelikleriyle ve en iyi niyetlerle, Lindoslulara öğretirler. Bunların ve yetiştirdikleri öğrencilerin yapmış oldukları öyle tabaklar, bardaklar, sürahiler ve vazolar vardır ki, çok değerli birer antika olarak zenginlerin evlerini süslemektedir.

Bir yıldırım düşmesi sonunda havaya uçmuş bulunan ünlü Sen Jan Camisi, henüz kilise iken, mihrabına döşenmek üzere ve üzerlerinde (S.J.) harfleri bulunan baklava dilimi biçimi çiniler de bu İranlı esirlere yaptırılmıştır.

Belli süre içinde sözlerinde durup sanatlarını hakkıyla yerlilere öğrettikleri için, Rodos şövalyeleri, verdikleri sözde durur ve İranlı sanatkâr müslümanları kendi gemileriyle ve İskenderiye yoluyle hacca götürürler.

Bu söylenti, Rodos'taki bütün hıristiyanlar arasında ısrarla dilden dile gezer, ama, Şövalyelerin gerçekten böyle yapıp yapmadıkları konusunda kesin bir bilgi yoktur. Bilinen şey, nakışların üzerindeki «sır»ların İran çinilerindekinin tıpkısı olduğudur.

Rodos'ta bulunduğumuz sıralarda, yakınlarda geçmiş bir olay olarak, Lindos kasabası hakkında bir başka söylenti daha vardı:

Lindos, bilindiği gibi, adanın güney batısındadır (1). Günün birinde kıyıya bir İngiliz gemisi yanaşır. Geminin yükü baştan başa tabak, kâse gibi kap kacakla billur eşyadan ibarettir. Gemiciler, bunlardan bir kısmını dışarı çıkarıp yerlilere gösterirler. Kasaba halkı, pırıl pırıl ve cilâlı olan bu eşyaya, kap kacağa hayran kalır. İçlerinde oldukça varlıklı bulunan biri, bunların fiyatını sormaya cesaret eder. Gemiciler, bunları para karşılığında satmadıklarını, ama Rodos'un o eskiden kalma tabak, çanak ve çömlekleriyle değiştirebileceklerini söylerler.

Varlıklı kişi, bunun üzerine onlardan birkaç kişiyi evine götürüp duvarlarında ve raflarında bulunan yerli eşyayı onlara gösterir. İngiliz taciri onların hepsini toptan satın almak istediğini bildirir. Her şeye rağmen az çok aklı başında olan Lindos'lu; hepsini birden veremiyeceğini, çünkü eğer bu baba ve dede yadigârlarını tümüyle elden çıkaracak olursa hemşerileri tarafından kınanacağını, sefih bir hovarda gözüyle bakılacağını, buna razı olmadığından istenilenin ancak yarısını verebileceğini bildirir. İngiliz gemicisi buna da razı olur. Lindosluyu alıp gemisine götürür. Oradaki göz kamaştırıcı eşyayı önüne sererek, aldığı her kap kacağa karşılık on iki kap kacak verir.

Durumu haber alan öteki Lindoslular da bu değiş tokuşa is-

(1) Lindos, haritalarda, güney-batıda değil, güney-doğuda gösterilmektedir.

tekli olurlar. Hasılı sonuç şudur: İngiliz taciri, gemisindeki bütün o pırıl pırıl eşyayı kasabaya çıkarıp oraya aktarır, buna karşılık da kasabadaki o eşi emsali bulunmaz antikaların çoğunu gemisine yükleyip oradan savuşur.

Durumu öğrenen adadaki Fransız konsolosu, bir kayığa bindiği gibi soluğu Lindos'ta alır. Niçin ve neden gelmiş olduğunu tabiî kimseye belli etmez. O gece kasabada kalır. Ertesi gün güya çevrede *gezinti yapıyormuş* gibi ortalığı kontrol eder. Her evde yine de birkaç tanesi bulunan o eski antika çanak çömlekleri gözden geçirir. Hiç bir şeyden haberi yokmuş gibi, bunların İngiliz gemicisiyle değiştirilen nesnelerden olup olmadığını sorar. Onlardan olduğu cevabını alınca kalkıp bir tanesini raftan indirir. Evirip çevirip şurasına burasına dikkatle baktıktan sonra:

— «Bu İngilizler de ne sersem adamlardır; böyle beş para etmeyen toprak eşyaya önem verirler. Bunları götürüp de Fransa'da satmak isteseydiniz, herkes yüzünüze bakıp gülerdi,» diyerek aldığını, yine önemsemeden yerine koyar.

Lindoslular, Fransız konsolosunun bu sözüne kapılarak, İngiliz'in aldandığına kanaat getirir ve tabiatıyle pek memnun olurlar.

Aradan birkaç ay geçer. Lindosa tabak ve cam eşya dolu bir gemi daha yanaşır. Şu kadar ki bu gelen tabak ve çanaklar Lindos'ta yapılmış olanların hemen hemen tıpkısıdır. Üstelik yaldızlıdırlar da. Halk bu eşyayı pek beğenir ve satın almak için büyük bir ilgi gösterir.

Bu sefer gelen gemi, İngiliz değil, Fransız bandırası taşımaktadır. Tacir de bir Fransızdır. Eşyanın fiyatını soran kasabalılara, satın alamayacakları kadar yüksek bir fiyat söyler. Lindosluların gözleri ve gönülleri o eşyada kalmıştır. «Bizde eskiden kalma birtakım antika çanak çömlek vardır, onlarla değişir misin?» diye sorarlar. Fransız gemici: «Bir göreyim, işe yarar bir şeylerse belki razı olurum,» cevabını verir. Bunun üzerine, kasabalılar, evlerine koşarlar, varlarını yoklarını getirirler: «Ama» derler, «sizin vereceğiniz her on taneye karşılık biz bir tane vereceğiz.» Bunu işiten Fransız kahkahalarla güler: «Allaha çok şükür ki biz Fransız olarak yaratılmışız; yani bu demektir ki budala yaratılmamışızdır. Bunların üç tanesine olsa olsa bir tane verebiliriz,» der.

Al aşağı, vur yukarı pazarlığa girişirler. Sonunda bir taneye bir tane verilmek suretiyle anlaşmaya varırlar. Hasılı, işin sonun-

da Fransız gemici, Lindos'ta ne kalmış ise onları da alıp götürür.

Meğer, Fransız konsolosu mahir bir desinatörmüş. Tabakların, çömleklerin birer ustaca resimlerini yapmış, renklerini de aynen taklit etmiş. Fazla olarak kenarlarına ve bazısının dibine yaldız da sürüp Marsilya'daki bir çini fabrikasına örnek göndererek bunlardan binlercesini yaptırtmış.

İşte bu sebeple bugün Lindos'ta o üstün değerdeki antika çanak çömlekten —beş, on kırık tabak ve bardak dışında— hemen hemen hiç bir şey kalmamıştır. Konsolos ise, bu sayede Fransız müzelerine son derece zengin ve değerli birer koleksiyon satarak, yaptığı masrafın yirmi otuz katını çıkarmıştır.

Bu olay, bilgi sahibinin ve işini bilenin, bilgisiz ve işini bilmeyen karşısında ne kadar kârlı çıktığının eşsiz bir örneğidir.

Lindos'un tarih açısından büyük önemi vardır. Eski Yunanistan'ın yedi büyük zekâsından biri olarak kabul edilen Kleopol da Lindos'ludur ki milâttan altı yüzyıl önce yaşadığı söylenmektedir.

Tarihlerin anlattığına göre, Lindos, Kleopol zamanında dünyanın en büyük ve en bayındır şehirlerinden biriymiş; sadece kentin nüfusu adanın bütün nüfus toplamından daha çokmuş.

Rodos'ta tabiatın bitkisel gücü, insanı şaşırtacak kadar bereketlidir. Triyada denilen köyde ve özellikle batı dolaylarındaki köylerde yetişen çeşitli bitkiler ve ağaçlar dünyanın birçok yerinde görülmemektedir.

Otuz, kırk okkalık karpuz, yetmiş, seksen okkalık balkabağı (1), her biri ikişer üçer okka gelen soğanlar buralarda yetişmektedir. Rodos şer'iye mahkemesi sicillerindeki bir kayda göre, bir seferinde on bir okkalık bir baş soğan yetiştiği görülmüştür. Bu duruma göre, üçer beşer okkalık soğanlar normal sayılmalıdır.

Bunlara karşılık lâhana pek ufak olur, pırasa hiç yetişmez. Patlıcan fideleri birkaç sene devam ettiğinden ürünleri hem küçük olur, hem de acır. Tütün de böyle altı, yedi yıl devam eder. Fakat, Rodos'un tütünü iyi değildir, Reji idaresi kurulmadan önce Rodoslular, Anbona adlı köyde yetişen tütünü kullanırlardı. Ama,

(1) *Yazarın söyledikleri doğruysa karpuzlar 60-70 kilo, balkabakları 135 kilo ağırlığını bulmaktadır. Soğanların ağırlığı da dört, beş kilo kadar tutmaktadır. Ş. K.*

Bohça tütününe alışmış olanlar bunu yanlarına bile uğratmazlardı. Sadece fakir köylüler içerdi.

Rodos'un üzümü tatlı ve makbuldür. Şarap yapmaya elverişli olan siyah üzümü de pek boldur. Şarabın bir kabağı (Rodos'ta şarabı barut kabağına doldurup satarlar ki, bir kabak bir okka üç yüz dirhem gelir) bizim zamanımızda otuz paraya idi. Fakat, şaraplarının yapılış tarzı ilkel olduğundan bunların tadı güzel değildir.

Adanın portakalı, limonu meşhur, turuncu bedava denecek kadar ucuz ve boldur. Bundan otuz yıl kadar önce mandalin, sadece, Mısırlı Süleyman Rahmi Bey'in bahçesinde yetişmekteydi. Sanıyorum ki son zamanlarda o da bollaşmış ve yaygınlaşmıştır.

Zeytini son derece üstün niteliktedir. Ancak, olgunlaşır olgunlaşmaz hemen kurtlanır. Bundan dolayı, Rodoslular buna pek güzel bir çare bulmuşlardır: Meyvesini daha hamken devşirirler; ılımlı sıcaklıktaki bir fırına atıp hafif şekilde kavururlar; ondan sonra ma'saraya koyup yağını çıkarırlar. Çıkan yağ zümrüt rengindedir. Yerliler pilavı, hatta çoğu zaman eti bile zeytinyağıyle pişirirler. Hazmı kolaydır ve mideye oturmaz. Rodos zeytini ve zeytinyağı 1867 Fransız Sergisinde büyük mükâfat kazanmıştır.

Bir de çıtlık yağı denen bir yağ vardır ki bunu Rodoslu bir bakkal bulmuştur. Bakkalın çıtlıktan çıkardığı yağı Fransa sergisine göndermişler, buna karşılık bakkala bir ihtirâ beratiyle bir de madalya gelmiştir ki, dükkânında asılı durmaktaydı.

Çıtlık, hepimizin bildiği sakız ağacının ürünü olan ve ufak bir üzüm salkımı gibi, birkaç yüz tanesinin bir arada bulunduğu bir yemiştir. Buna çitlembik de derler. Nitekim çitlembike de çıtlık demektedirler.

Bu yağ, bitkisel yağların hepsinden çok daha iyidir. Sade yağdan hemen hiç farkedilmez. Özellikle mideyi hiç yormaz ve bozmaz. Bizim zamanımızda bu yağın okkası on bir kuruştu.

Rodos'ta yeşil zeytinleri çakıyla çizerek birkaç gün suda bırakırlar. Meyvenin acılığını böylece giderdikten sonra, onu turunç suyuna atarlar. Uzunca bir süre turunç suyunda kalır. Böylelikle çok güzel bir koku ve lezzet kazanır. Sonra, onu bu sudan çıkarıp tepsilere doldurarak üzerine zeytinyağı dökerler. Böylece, terbiye edilmiş zeytinler son derece makbuldür.

Gömü: Bir gök âfeti Rodoslulara çok faydalı bir usul öğretmiştir.

Bundan kırk, kırk beş yıl kadar önce —pek sık görüldüğü üzere— adaya büyük bir fırtına ile birlikte dolu yağmaya başlar. Doluyu da müthiş bir yağmur izler. Ağaçlarda ne kadar limon ürünü varsa hepsi toprağa serilir.

Rodos'a yağan yağmur, parmak kalınlığında, fakat seyrek seyrek iner. Yani damlaların arası hemen hemen birer karışa yakındır. Rodos arazisi baştan başa volkaniktir, âdeta külle kumdan ibarettir. Bundan dolayı, bir yağmur damlası toprakta on beş santime kadar varan delik açabilir. Hatta iç taraflardaki köylerde büyük yağmurlardan sonra halk antika aramaya çıkar. Çünkü akik, yakut gibi değerli taşlar ve eski madenî paralar, yağmurun şiddetli darbeleriyle, örtülü bulundukları topraktan dışarı sıçrarlar. İşte köylüler böyle zamanlarda bunları arar ve toplarlar.

Gelelim konuya: yerlere serilmiş o limonları, dolu ve yağmur âdeta toprağa gömer. Dört, beş ay sonra limon ağaçlarının diplerini kabartmak ve aralık yerleri belleyip bakla dikmek zamanı gelir. Köylüler ellerindeki belleri toprağa vurdukça limonlar çıkmaya başlar. Bakarlar ki bunların hiç biri çürümemiş. Birkaçını kesip tadarlar: lezzeti hiç değişmemiş, asidi de acılığa dönüşmemiştir. Fazla olarak suları da artmıştır. Bunun üzerine, mahsul zamanı elleri böğürlerinde kalmış olan rençberler toprakları eşerek bütün limonları oralardan çıkarırlar. O mevsim, çiçek mevsimi olduğundan limon pek azdır, dolayısıyle fiyatı pahalıdır. Bu yüzden üreticiler, limonların oldukları zaman kazanacaklarının üç mislini kazanırlar ve böylelikle limonculukta yeni bir usul bulunmuş olur: Bahçe sahipleri, limonun bol olduğu yıllarda bunun bir kısmını, az olduğu yıllarda ise hepsini toprağa gömerler; ileride fiyat yükseldiği vakit piyasaya çıkarırlar (1).

Rodos'ta enginar, Mısır'da enginar mevsimi geçtikten sonra ancak yetiştiği için, dış piyasaya yollanır ve epey para getirir. Bir de Mısır enginarının nahoş bir kokusu vardır, Rodos enginarı ise

(1) *Ben bu usulü, sonradan ikinci sürgünlüğüm zamanında, Konya'da portakala uyguladım. Martta kuma gömdüm. Temmuzda, oğustosta, eylülde çıkarıp yedim. Hatta Meşrutiyetten sonra İstanbul'a da getirdim (Yazarın notu).*

—tersine— güzel kokuludur. Bazan bir dal üzerinde on, on beş baş yetiştiği görülür. Bunu, zamanına göre, otuz paradan altmış paraya kadar satarlar.

Zindana girdiğimiz yılın baharında, emrimize verilen zaptiye erine çarşıya enginar gelip gelmediğini, gelmişse kaça satıldığını öğrenmesini tenbih etmiştik. Er çarşıya gidip döndü. Gelmiş olduğunu ve kırk paraya satıldığını söyledi. Kendisine, «Öyleyse git, dört tane al,» dedim.

Yarım saat kadar sonra baktım, koca ağaç gibi dallı budaklı bir şeyler geliyor. Zaptiye eri de hammalı takip ediyordu.

— «Bu ne Mehmet?» dedim.

— «Enginar, beyim.»

— «Evet, enginar, biliyorum ama ben dört tane istemiştim. Bu ne kadar şey?.»

— «Ben de zaten dört tane aldım beyim,» diyerek gülmeye başladı.

Meğer Mehmet, bizimle eğlenmek ve Rodos'ta enginarın taneyle değil, kökle satıldığını anlatıp göstermek için böyle yapmış. Sonunda bir kökünü, bize pişirmek üzere, evine götürdü. Kalan üç kökünü ise —meğer bakkalla bu şaka konusunda anlaşmış— tekrar hammalla ona yolladı.

Rodos'un kayısısı pek güzeldir. Fakat, bir çeşidi piştiği vakit kalın kalın lifler bırakır ki makbul sayılmaz.

Kişkinoz köyünde pek lezzetli kekik balı çıkar. Hasılı, Rodos'ta yetişmeyen şey yoktur. Tarım ve benzeri işler, eskiden beri süregelen görenekten kurtarılıp yeni usullere göre ele alınsa, buralara tarım uzmanları gönderilip modern tarım metotları gösterilse, zaten zeki ve çalışkan olan köylüler kısa zamanda büyük kalkınma gösterirler. Böylelikle, tarım ve tarım ürünleri hem daha bollaşır, hem de daha çok çeşitler meydana gelir. Meselâ, Rodoslular çileği bilmezler. Halbuki, Süleyman Bey, kendi bahçesinde güzel çilek yetiştirmiştir.

Rodos'ta kuyular bir hayli derindir. Suları, yeldeğirmeni biçimindeki dolaplarla çekerler. İdris ağacı çubuklarından ördükleri sekiz, on santimetre çapındaki bir ipe, yanyana iki kulpu olan ve yaklaşık olarak bir okka kadar su alabilen topraktan yapılma ve sadece bu işe özgü «bardak» dedikleri kovaları bağlarlar. Öğle vakti esmeye başlayan meltem rüzgârıyla çalışan dolaplarla, ku-

yulardan sularını alırlar. Rüzgâr dinene kadar havuzlar da dolar.

Bu tarz çok basit ve âdi olduğu kadar zahmetlidir de. İstanbul'daki yeni üslûpta kanatlı değirmenler yaptırılıp bunlar tulumbaya çevrilse herhalde daha kolay ve faydalı olur. Bu dediklerim bundan otuz yıl öncesi içindir. Belki de şimdiye kadar bu konuda da değişiklikler olmuştur.

Rodos'un keçi yağı son derece lezzetli ve makbuldür. Ancak, ben üç buçuk yıl kadar bir zaman içinde o yağdan bir kere alabilmiştim. Çünkü, çok pahalıydı, okkası otuz iki kuruşaydı ve bu çeşit yağın hemen hepsini İngiliz konsolosu Mister Bilyoti toplattırıyordu.

Kaymak, Rodos'ta, bizim bildiğimiz şekilde değildir. Buranın kaymağı yoğurt kaymağının biraz daha kalıncasıdır. Bunları, sütle karışık olarak, özel toprak kaplar içinde satarlar. Bu kaplara gülle derler ki, gerçekten de hem biçim, hem de renk bakımından gülleye benzerler. Yaklaşık olarak, sütüyle birlikte, yarım okka kadar kaymak alırlar. Bir gülle kaymağı o zamanlar yüz paraya, üç kuruşa satarlardı. Sütleri genellikle yağlıdır; çünkü keçi sütüdür. Bu keçiler çoğunlukla kekik çeşidinden bitkilerle beslendiğinden, sütleri bizimkilerden tadça ve kokuca çok üstündür.

* * *

Mutasarrıf Dilâver Paşa'nın Adaya gelişi 1875 ramazanına rastlamıştı (1). Ailesini İstanbul'da bırakarak, yalnız, gelmişti. Böyle idareci değişmeleri taşralarda olağanüstü olaylardan sayılır. Çünkü, değişmeler, daha başka alanlarda da birtakım değişmelere ve yeniliklere yol açar. Bundan dolayı, büyük şehirlerde bile bu tür konular bir süre konuşmalara, söyleşmelere, dedikodulara imkân hazırlar.

Maşuk Paşa, eski denizcilerden bir tümgeneraldi. Yerine gelen Dilâver Paşa da aynı meslek ve aynı rütbede bulunduğundan, bu durum Rodoslularca garip karşılanmıştı (2). Millî tarihine bizim

(1) Bu Dilâver Paşa, âyan üyesi ve eski bahriye nazırı Salih Paşa hazretlerinin babasıdır. (Yazarın notu).

(2) Yazar bu «garip karşılanma»yı gereği gibi açıklamıyor. Ancak «Çünkü» diye başladığı cümle ve onu izleyen paragraflar bu konuda bazı yorumlamalara imkân veriyor. Ş. K.

kadar yabancı kalmış bir millet daha düşünülemez. Gerçekten de bizim henüz dörtbaşı mâmur nitelikte bir millî tarihimiz yazılmamıştır. Bununla birlikte, vakanüvis tarihlerimiz vardır. Bunlar hiç olmazsa fethettiğimiz ülkelerin idaresine ilişkin bazı olayları anlatırlar. Bunlardan pek çok şey anlaşılmamakla birlikte, yine de oraları nasıl yönettiğimiz konusunda bir şeyler öğrenmek mümkündür. Meselâ, Rodos adası vaktiyle Kaptan Paşa'lara (1) özgü bir yer sayılırdı. Hatta, Kaptan Paşa'lıktan azledilmiş vezirlerin sürgün yeri, bazan da ölüm yeriydi.

Rodos'ta Murat Reis (2) türbesinin çevresindeki mezarlıkta beş, on kadar kaptan paşa mezarı görülür ki, bunların çoğu burada öldürülmüştür. Bunların Rodos'ta bulunup burada ölmeleri ya da öldürülmeleri acaba bir rastlantıdan mı ibarettir? Niçin başka vezirlerden herhangi biri de buraya gönderilmemiştir?

Vaktiyle, eski sadrazamlar çoğunlukla ya Dimetoka'ya (3) ya da Gelibolu'ya sürgün edilirlerdi. Ama, ikbal ve mevki günlerindeki protokol nitelikleri, bu sürgün edildikleri yerlerde de geçerliydi. Yani, sürgün edilişin de bir usulü ve erkânı vardı ki bunun son kertesi idamdı. Bu arada kadılar İbrim'e sürülürlerdi.

Bir Kaptan Paşa'yı idam etmek, onun için ağır bir ceza sayılmazdı ama, Rodos yerine meselâ Tekirdağ'a sürmek kendisinin kişisel onur ve şerefine indirilmiş ağır bir darbe kabul edilirdi. İşte, dünyada usul ve törenin zamanla bu gibi maskaralıklara yö-

---

(1) Kaptan Paşa'lı, bilindiği gibi, eskiden bahriye nazırlığının karşılığı olan yüksek bir görevdi. Ş. K.

(2) Murat Reis, Türk denizcilik tarihinin en ünlü kahramanlarından biridir. Akdeniz'de amiral olarak büyük yararlıkları görülen bu büyük denizci 1609 yılında Kıbrıs sularında Baf şehri açıklarında Malta korsanlarıyle büyük bir savaşa tutuşmuş, tarihçilerimizin «Kara Cehennem Savaşı» adını verdikleri bir çarpışma sonunda zaferi kazanmış, fakat kendi vurularak şehit düşmüştü. Arkadaşları kendisini Rodos'a gömdüler. Ada Türklerin elinde iken türbesi, herkesin adak adadığı, bir ziyaret yeri halindeydi. Rodos yakınlarından geçen gemiciler top atarak ya da sirenlerini öttürerek onun mezarını selâmlarlardı. Ş. K.

(3) Bugün sınırlarımız dışında —Yunanistan'da— kalmış eski ve çok ünlü bir Osmanlı kasabası. Yavuz'un babası II. Bayezit de oraya sürülmüştü. Ş. K.

nelmiş olmasından dolayıdır ki devletin ilk zamanlardaki —özellikle İslâmlığın başlangıç dönemindeki— üstünlüğünden pek çok şeyler yitirilmiş bulunulmaktaydı.

Son çağlardaki hükûmetler, fethettikleri yerlerdeki usul ve âdetleri göre göre ve onları kabul ede ede buradaki devlet yöneticilerini —ki bunların asıl görevi halka hizmetten ibarettir— hizmet edicilikten çıkarıp oranın hâkimliğine yüceltmişlerdi. Böylelikle, efendi hizmet edici ve hizmet edici de başına buyruk kimse kesilmişti.

Acaba, Osmanlı tarihinde halka hizmetin canlı bir sembolü olan Murat Reis'in Rodos'ta bulunmasından dolayı mı bu ada denizciliğin ileri gelen kimselerine özgü kılınmıştı? Tarih, bize bunu da bildirmiyor. Zaten, hangi olayda «Acaba?..» şeklindeki tereddüt bildiren edat varsa şunu bilmek gerekir ki gerçek oradan çoktan kaçıp gitmiştir.

Murat Reis'in bulunduğu mezarlıkta iki Kırım Han'ı da gömülüdür. Hatta ünlü Şahingiray'ın mezarı da buradadır. Çünkü, bu çarpık uçan şahin de orada idam edilmişti (1).

1874 yılı şeker bayramıydı. Bu, bizim Rodos'ta yerimizden yurdumuzdan ayrı geçirdiğimiz ilk bayramdı. Ahmet Mithat Efendi'yle o gün ilk defa kaleden dışarı çıkabilmiştik. Yanımızda —âdet olduğu üzere— bir teğmenle iki de zaptiye eri bulunuyordu. O gün bize, güya özel bir saygı olmak üzere, Taburağası da rehber olarak katılmıştı. Tıpkı İstanbul'da bayramlarda Veliefendi çayırına çıkan eski beyzadeler gibi, biz iki arkadaş elele vererek sur dışında gezintiye çıkarılmıştık. Zavallı sürgünler; sekiz aydan beri kümese kapatılmış yabanî karacalar gibi, kırları uzaktan seyrediyorlardı. Gerçekten de o güne kadar, sadece hamama gitmek bahanesiyle, tek başımıza çarşıya çıkabilmekteydik.

Bana kalsaydı, bu bayram günü de kale dışına çıkmak istemiyordum. Lâkin, ben çıkmak istemezsem —biliyordum ki— Ahmet Mithat da çıkmayacaktı. Oysa o, merak ettiği için, dışarıları

---

(1) Osmanlı devletine ihanetiyle kötü bir ün yapmış Kırım Han'larından biri. Kırım'ın Ruslar tarafından büsbütün ele geçirilmesine sebep olanlardandır. Sonraları Rusya'dan Türkiye'ye sığınmış, Rodos'a sürülüp, 1786 yılında, burada başı kesilmek suretiyle idam edilmişti. Ş. K.

görmek istiyordu. Arkadaşımın bu isteğine engel olup keyfini kaçırmaya razı olamamıştım.

Benim çıkmak istemeyişime gelince: Bayramın ilk günü yanımda yöremde dört yasakçı bulunduğu halde gezintiye çıkmayı bir türlü onuruma yediremiyordum. Öyle isterdim ki halk orada, o birbiri içindeki duvarlarla çevrili, adı bile insanın kulaklarını tırmalayan «zindan» da, her şeyden yoksun kılınmış iki mazlumun bulunduğunu her an hatırlasın. Biz, halkı genellikle cahil sayarız. Bunu böyle bilsek bile, onun kalpsiz ve duygusuz olduğunu kabule imkân yoktur. Yeter ki onlara zulmün ve sistemin ne olduğunu hissettirelim. Kavrayış derecelerine göre onlara telkin olunan şeyler, kabiliyetlerine göre zihinlerinde büyük anlamlara kadar uzanır.

Orada, Yenişehirli Ahmet Efendi'nin siyasal ve sosyal vaızları vardı. Bu vaızları, henüz bütünüyle yoluna yordamına koymamıştık. Sadece ben subaylardan birkaçının fikrini —basit bir ölçüde de olsa— bulandırmıştım. O da büyük çapta değildi. Onları uyarmak için daha işin başındaydık.

Hiç unutmam. Bir seferinde —sonradan yüzbaşı olan— teğmen Hacı Ömer Ağa, bir cuma günü: «Haydi bey, abdest al da cuma namazına gidelim,» demişti.

Ben ise ona şu cevabı vermiştim: «Cuma namazı ancak adaletin geçerli bulunduğu yerde kılınır. Mademki ben şu anda burada zindandayım, zindana haksız ve sebepsiz olarak kapatıldığım kanısındayım ve kendimi zulme uğramış görmekteyim. O halde adaletin varlığına nasıl olur da inanır, cuma namazı kılarım?»

Hacı Ömer, öyle okumuş yazmış bir adam olmadığından, tabiatıyle, sözlerimden yeterli bir anlam çıkaramamış, fakat ne de olsa bir kuşkuya kapılmıştı. Bunun için, Yağcı Hoca'ya başvuracaktı. Yağcı Hoca, o sıralarda Rodos'ta cahil halk arasında üstün bir din bilgini sayılıyor; din bilgileri konusunda —İmam Gazalî'den sonra— ikinci gelen adam olarak kabul ediliyordu.

Bu adam, felsefedeki kalbiyûndan (1) sayılacak kadar süflî bir

---

(1) Dünyaya ve dünya nimetlerine önem vermeyen, kalenderce ve hatta sefilce yaşamayı amaç edinen filozoflar sınıfı. Bu felsefenin en ünlü temsilcisi olarak Diyojen gösterilir. Deyimin Fransızca karşılığı cynisme *ve* cynique*'dir. Ş. K.*

kılık kıyafetle gezen, susam yağı çıkarıp satmakla geçinen, bundan ötürü de «yağcı» lâkabıyle anılan biriydi. Bakkallar çarşısındaki dükkânında bir yandan ticaretini sürdürür, bir yandan da cahil halkın şeriatle ilgili müşküllerini (!) çözerdi. Dükkânına zenginden fakirden birçok adam gelir, dinî konularda kendisinden fikir danışır, hepsi de memnun edici cevaplar alarak geri dönerlerdi.

Tahminim doğru çıktı. Hacı Ömer, benden aldığı cevap üzerine doğru Yağcı Hoca'ya gitmiş ve demiş ki:

— «Hoca Efendi; cuma namazını kılmak için adaletli bir ortam şartmış. Adalet olmazsa namaz kılmamalı imiş. Bu doğru mudur?»

Hocanın buna, tabiatıyle, kaçamaklı bir cevap vermesi gerekiyordu. Çünkü, bu hususta kesin bir yargı bulunmadığı gibi, Hocanın bilgisi de mevcut olanları kavramaya yeterli değildi. Sonuç olarak Yağcı Hoca, Hacı Ömer'e kaçamaklı cevabı vermişti:

— «Sen askersin. Askerin başı padişaha bağlıdır. O halde böyle meselelerle senin alış verişin olmamalıdır. Hatta, konuyu ötede beride konuşacak olursan başın belâya bile girebilir.»

Ömer Ağa, dönüp aldığı cevabı bana söyledi. Ben de o zaman:

— «Eee.. Şimdi sen onu söyle bakalım; ne düşüncedesin? Kılmak mı, kılmamak mı istiyorsun?» dedim.

Adam kararsızdı: «Hoca biliyor ama, söylemek istemiyor, beni de korkutmak istedi,» cevabını verdi.

Niyetim, Ömer Ağa'ya cuma namazını terkettirmek değil, bu namazın dayandığı temel şartlardan biri olan adaletin yokluğuna kendisini inandırmaktı. Biliyordum ki bunun gibi adamlara adaletin ve zulmün özelliklerini anlatmak mümkün değildi. Onların zihnine ve kafalarına, fikir ve düşünce yollarıyle değil, ancak ibadetle ilgili mantık ve ilkelerle bir şeyler sokulabilirdi. Sonra, bu gibilerin nazarında din konularında sadece ve sadece din adamları yetkiliydi. Onun dışındaki kimseler ne söyleseler bunun belirli bir önemi ve değeri olamazdı.

Haşmet'in Mezarı

O gün, ilk işim, Murat Reis'in türbesini ziyaret olmuştu. Orasını ziyaretten sonra, artık türbenin bahçelikten çıkıp da hemen hemen baştan başa mezarlık haline gelmiş çevresini dolaş-

maya başladım. Buralarda millî tarihimizin birçok ünlü kişilerinin yatmakta olduklarını gördüm. Bu sırada, Haşmet'in (1) mezar taşı da gözüme ilişti. O zamana kadar biçarenin Rodos'a sürgün edilmiş ve orada ölmüş olduğunu bilmiyordum. Mezar taşında, ölüm tarihi olan 1181 (hicrî tarih gösteriliyor) rakamı yazılıydı ki, bizim orada bulunduğumuz yıldan 110 yıl kadar önce ölmüş olduğu anlaşılıyordu.

Şair olduğu için ve hele kuru ya da yaş birçok nükteli sözler sarfetmiş bulunduğu için «fincancı katırlarını ürkütmüş olduğu» akla geliyordu. Günümüzde mizah dergisi ne demekse, onun zamanında Haşmet tipinde şair de o demekti. Daha ciddiye alınanları; meselâ Fehim, Nef'î ve Bahîî gibileri, idam ediliyorlardı. Bereket versin ki Haşmet böyle bir belâya uğramamış, belki de kendisini efendisi Koca Ragıp Paşa kurtarmıştı. Fakat, işin garip yönü bu şairin, zamanın padişahı III. Mustafa'ya üç ramazan boğazı tokluğuna bir çeşit dalkavukluk ettiği halde ve o sırada Ragıp Paşa sadrazamlıkta bulunduğu halde, sürgünden yakasını kurtaramayışıydı.

Mezara bakıp bakıp düşünüyordum: Bir sürgün için, sürgünde ölmüş bulunan Haşmet'in mezarını seyretmek hiç de iç açıcı bir manzara değildi. İnsanın aklına neler neler geliyordu. Bununla birlikte, yaptıklarından dolayı ebedî üne kavuşmuş bulunan Mustafa Reşit Paşa'nın, ortaya koyduğu Tanzimat'ın bütün millet fertleri için, fakat özellikle kalem sahipleri için ne büyük bir kurtuluş belgesi olduğunu düşünüyordum.

O anda, Haşmet'le birlikte, Reşit Paşa'nın da ruhuna bir fatiha armağan etmeyi, kendim için bir şükran borcu saydım.

Ahmet Mithat Efendi de çok duygulanmıştı. Kendisine:

— «Koca Reşit Paşa'nın ruhuna nasıl rahmet okumayalım ki bugün eğer sağsak ve yaşıyorsak onun sayesinde yaşıyoruz,» dedim. O da:

— «Hakkın var, Birader, bütün memleket halkı onu kurtarıcı olarak tanımalıdırlar,» diye karşılık verdi.

Çok ısrar ettiği için, bu gezintiden sonra Sarı Kâtibin frenk

(1) *On sekizinci yüzyılın ünlü şairlerinden. Koca Ragıp Paşa'nın yakın dostu ve nedimiydi. Hicivleri yüzünden 1761'de Rodos'a sürgün edilmiş ve 1768'de de orada ölüp gömülmüştü. Ş. K.*

varoşundaki evine gittik. Yemeği orada yedik. Akşama kadar türlü konularda sohbet ettik ve geç vakit zindana döndük.

* * *

Dilâver Paşa'nın adaya gelişi ve yanında bir hizmetkârdan başka kimseyi getirmemesi Rodoslular üzerinde büyük etki yapmıştı. Çünkü, şatafatlı gösterişlerden uzak olanlar halka, vakar ve kişisel onurlarıyle benliklerini tanıtırlar. Büyüklük —bilindiği gibi— insanın yaptığı ve yapacağı işlerle belli olur; yoksa dış görünüşle, gösterişle yapılan büyüklük, bunların ortadan kalkmasıyle birlikte ortadan kalkar.

Sonra, Dilâver Paşa'da sade, tabiî, hatta mütevazı hallerinin yanında, insana saygı duygusu aşılayan manevî bir yön vardı. Yakışıklı ve güzel yüzlüydü. Uzun boylu, endamlıydı. Giydiği tersane üniforması kendisine çok yakışıyordu. O tarihlerde elli yaşlarında bulunduğu halde, olduğundan daha genç ve daha dinç gösteriyordu. Seksenlik ve çökmüş bir ihtiyardan sonra gelen bu zatın, leventçe yürüyüşü bile halkı, kendine hayran bırakmaya yetiyordu.

Şimdi, hatırladıkça hâlâ üzülürüm: Dilâver Paşa'nın işe ilk başladığı günlerde, hatta daha birbirimizin yüzünü bile görmeden, aramıza nifak sokmuşlardı. Bunun sebebi gerçekten basit ve önemsizdi; ne var ki, nifakçılar onu istedikleri şekle koymasını bilmişlerdi.

Bu bölümün başlarında kendinden ve bazı özelliklerinden söz ettiğim Hüseyin Cemal Efendi'nin bir ineği otlaya otlaya bir gün mezarlığa girmişti. Bundan dolayı, belediye ineği yakalayıp bir yere kapatmış, sahibinden de para cezası almaya kalkışmıştı.

O tarihlerde belediyede yeterli bir düzen yoktu; her şey keyfî denilecek biçimde uygulanıyordu. Mezarlıklar duvarlarla çevrili olmadığına göre, bir ineğin oraya girmesi üzerinde fazla durulacak mesele olmamalı, hele bundan dolayı sahibi suçlanıp cezaya çarptırılmamalıydı. Çünkü, hepsinden önce, ineklerin ve benzeri hayvanların mezarlıklara girmesine engel olacak tedbirler alınmalı, bunlar da halka duyurulmalıydı. Durum böyle olmadığına göre, bu işlemin sırf Hüseyin Cemal Efendi'nin şahsına karşı duyulan bir garazdan ileri geldiği besbelliydi.

Hüseyin Cemal Efendi, olayı duyar duymaz, doğru bana koşmuş ve yapılan işlere karşı itirazını bildiren sert bir dilekçe yazmamı istemişti.

İstediği yolda bir dilekçe hazırlayıp kendisine verdim. O da kâğıdı temize çekerek belediye başkanı Ratip Ağa'ya yollamış.

Ratip Ağa, Rodos'un sayılı eşrafından biriydi. Hüseyin Cemal, Beyrutlu'ydu, Rodos'ta ticaretle meşguldü ve kale taburu kolağası Mustafa Ağa'nın kızıyle evliydi. Kimbilir ne gibi bir sebeple, belki de sözünü esirgemeyen bir adam olduğu ve bunun sonucu olarak zaman zaman aleyhinde de konuştuğu için, Mustafa Ağa ile belediye başkanının araları açıktı.

Bununla birlikte, öğrendiğimize göre, dilekçeyi okur okumaz Ratip Ağa ineğin serbest bırakılıp sahibine teslimini emretmişti. Şu kadar ki yeni gelmiş olan Mutasarrıf Dilâver Paşa'ya da bazı şikâyetlerde bulunmuştu. Bu şikâyetlerin konusu: «Rodos'a dışarıdan gelip yerleşmiş bir sürü kimseler bulunduğu, bunların kendi geçim ve çıkarları için bazı hükûmet ve belediye işlerine karıştıkları, bunları aksattıkları, eski Mutasarrıfın —çok yaşlı oluşu yüzünden— bunlara göz yumduğu, hasılı birtakım adamların başlı başına birer hükûmet kesildikleri...» idi. Ratip Ağa, tabiatiyle, bu tip kimselere en belirli örnek olarak da Hüseyin Cemal'i göstermişti. Sonra, sözü inek meselesine getirmiş, iddialarını ispatlamak için cebinden çıkardığı dilekçeyi Mutasarrıf Paşa'ya göstermiş ve şöyle demişti:

— «Efendim, şu ifade tarzına bakınız. Rodos'ta böylesine bir dilekçe yazabilecek adam yoktur. Ancak, Ahmet Mithat Efendi ve Tevfik Bey adında iki sürgün vardır ki, Hüseyin Cemal bunlardan özellikle Tevfik Bey'le pek samimi dosttur. Sanırım, müsveddeyi ona yaptırtmıştır.»

Bunun üzerine, Dilâver Paşa, daha yüzümü bile görmeden, benim birtakım kötü kişilerle düşüp kalktığım zannına düşer. Çok muhtemeldir ki konu hakkında tahrirat müdürü Sari Kâtib'in ve Taburağasının da fikirlerini sorar. Bu iki adam da belediye başkanının yardakçıları olduğundan, onun ileri sürdüğü görüşü desteklerler. Hasılı, olan olur ve Paşa hakkımda hiç de iyi olmayan kanaatlere varır.

Birkaç gün sonra bayramdı. Kale binbaşısı Ata Efendi ile birlikte, hem hoşgeldiniz demeye hem de bayramını kutlamaya, Dilâver Paşa'nın huzuruna gittik. Ahmet Mithat Efendi beraberdi.

Elbette biliyorduk; bu ziyarette, hele ki ilk defa görüşülen bir idare âmirinden öyle fazla bir iltifat beklenemezdi. Ancak, çok

soğuk bir şekilde karşılanmayı da aklımıza getirmemiştik. Dolayısıyle gördüğümüz soğuk muameleden ötürü ikimiz de zindana üzgün olarak döndük.

Üç gün sonra zaptiyeler, Mutasarrıf Paşa'nın zindana ziyaretimizi iade etmeye geleceğini bildirdiler. Gerçekten de yarım saat kadar sonra geldi. Doğruca Ahmet Mithat Efendi'nin odasına gitti. Bunu da normal karşılamak gerekirdi. Ahmet Mithat Efendi hem yaşça başça, hem de bilgi ve kültürce benden büyüktü. Kim olsa böyle yapardı.

Ancak, ondan sonra da benim odama gelmeli değil mi? Çünkü, bir Mutasarrıfın hal ve durumları aynı olan iki adamdan birini ötekine tercih etmemesi gerekirdi. Bunu düşünerek Dilâver Paşa'nın benim odama da gelmesini bekledim. Biraz sonra set üzerindeki nöbetçinin selâm vaziyeti aldığını pencereden görerek o tarafa baktım. Paşa, Ahmet Mithat Efendi'nin odasından çıkıyordu. Görünmemek için pencereden çekildim. Dilâver Paşa, yanındaki üç dört kişiyle birlikte, benim odama uğramadan çıkıp gitti.

Çok şey!.. Yanındaki adamlar da hatırlatmadılar mı? Yoksa beni evimde mi sanıyordu?

Garip bir tesadüf eseri olarak, o günlerde bazı işler için taburağası, mutasarrıflık motoruyle, Kasot adasına gönderilir.

Kasot kaymakamlığında Lâmiî Bey adında, Giritli ve saray okulundan çıkma bir zat bulunuyordu. Kendisini çocukluk yıllarından beri tanırdım. Onun Kasot kaymakamlığına atanması benim Rodos'a gelişimden sonra olmuştu.

Lamiî Bey, zaman zaman Rodos'a gelir, Mutasarrıfla görüşerek adasıyle ilgili işler hususunda ondan direktifler alırdı.

Kasot, Rodos'un hemen karşısında bir adadır, halkı çoğunlukla süngerci ve gemicidir. Bunların hemen hepsi Yunanlılık iddiasındadır. Son derece sert tabiatlı, dikbaşlı adamlardır. Hükûmet emirlerine her fırsatta itaatsızlık etmek çabasındadırlar. Bu da hükûmetin, şu meşhur, «Aman sızıltı çıkmasın» biçimindeki âciz siyasetinin kötü bir sonucu olarak devam edip gider (1).

---

(1) Sonraları Namık Kemal Rodos mutasarrıfı iken; Kasot'a gitmiş, herkese Osmanlı nüfus tezkeresi dağıttırmış ve Yunanlılık iddiasını ortadan kaldırmıştı. (Yazarın notu).

Her gün, Rodos'tan Kasot'a, Kasot'tan Rodos'a kayık gidip gelir. Ben de o tarihte İstanbul'dan gönderilen **Hakayık Ul Vakaayî** ile **Basiret** ve **Hayâl** gazetelerini okuduktan sonra kaymakam Lâmiî Bey'e gönderirdim. Ara sıra kendisine mektup da yazardım.

Lamiî Bey, o tarihte otuz beş yaşlarında bir adamdı. Son derece tatlı konuşan, hikâye ve fıkra anlatmakta sanki ikinci bir Haşmet'ti. O zamanın işbaşında bulunan önemli devlet adamlarının hemen hepsini yakından görmüş, tanımıştı. Bunlardan herbirinin taklitlerini yapardı. Bulundukları makamlarda gelmiş geçmiş olayları, söylentileri yakından bilirdi. Bunlara bazı mübalâğalı ilâveler yaparak anlatırken çevresindekileri gülmekten kırıp geçirirdi. Bununla birlikte, lâubali bir tip değildi. Kendi öyle olduğu gibi, başkasının onur ve haysiyetine de saygı gösterirdi.

Başkalarının sırlarına ve içyüzlerine aşırı merak duymak, onları öğrenmeye çalışmak bizim eski ve kötü bir geleneğimizdir. Zaten böyle olmasaydı İkinci Abdülhamit, ordular teşkil edecek kadar casusu nereden bulabilirdi?

Taburağası Mustafa Ağa, hemşerisi olan Lamîî Bey'le senli benli görüştüğü için Kasot'a gittikçe hükûmet dairesinde bir odada yatarmış. İşte, bu yakınlıktan ve dostluktan faydalanarak oradayken, bir seferinde, masanın üzerindeki yazı tepsisi içinde bir zarf görür. Üstündeki yazıdan benim olduğunu anlayarak alıp cebine koyar. Gece Lamiî Bey yatmaya gidince açıp okur ve içindekileri öğrenir. Mal bulmuş Magribi gibi mektubu hemen alıp saklar; Rodos'a geldiğinde de —nadir bir armağanmış gibi— Mutasarrıf Paşa'ya takdim eder.

Mektup, bugün yazılmış gibi, aklımdadır. Kâni'yi taklit ederek (1) o zamanın bazı vezirleri hakkında, bunları sarakaya alan, birtakım sözlerden ibaretti. Çünkü, Lamiî Bey, bunlardan hoşlanırdı ve bunları anlayacak oranda zeki ve zarif bir insandı.

Hapis İçinde Hapis

Bir cuma gecesiydi. Evimde akşam yemeğini yemiş, zindana dönmüştüm. Zaptiye eri Mehmet, her zamanki gibi, kahvemi pi-

(1) *Ebubekir Kâni Efendi. On sekizinci yüzyılda yaşamıştır. Nesir dalında mizah örnekleri veren ilk Türk yazarıdır. 1711 de doğmuş, 1791 de ölmüştür. Ş. K.*

şirip getirmişti. O sırada merdivenden birinin yukarı çıkmakta olduğunu ayak sesinden anladık. Mehmet koşup kapıyı açtı. Mustafa Ağa:

— «Beyefendi geldi mi?» diye sorarak içeri girdi. Birkaç günden beri Kasot'ta Tömbeki de bulunduğunu, giderken bana uğrayıp Lamiî Bey'e bir mektubum veya emrim olup olmadığını soramadığını, acele yola çıktığı için buna imkân bulamadığını —bir mazeret niteliğinde— anlattıktan sonra, bana Kaymakamın selâmını getirdiğini söyledi.

O güne kadar ben Lamiî Bey'e yazdığım mektupları zaten hükûmetle ilgili bir kişi aracılığıyle yollamıyordum. Onları İngiliz konsolosunun oğlu olan, Rodos'ta Mesajeri ve Loyd kumpanyalarının acentalığını yapan Henri Bilyoti'ye veriyordum. O da mektubumu başka bir zarfı koyuyor ve üstüne Rumca bir adres yazdıktan sonra, süngerci kayıklarından biriyle gönderiyordu.

Mustafa Ağa'nın bu sözünün gizli bir taş atma olduğunu anlamış olduğum için cevap vermedim. O sırada Mehmet, kahve yapmak için ocağa gidince:

— «Kahve istemem, daha yemek yemedim. Hemen kalkıp gideceğim,» dedi ve sonra ilâve etti:

— «Efendim, Mutasarrıf Paşa gelip size haber vermemi emretti. Bundan böyle sabahları evinize gitmeyecek, yemeğinizi buraya getirtecekmişsiniz. Bundan sonra, odanıza misafir kabul etmenizi de istemiyor.»

— «Peki, sebebi neymiş bunun?»

— «Vallahi, efendim, bunun için bir şey söylemediler. Bana sadece, bu emri size bildirmemi söylediler.»

— «Âlâ; yalnız sorayım: Bu emir Ahmet Mithat Efendi'yi de kapsıyor mu, ona da bildirdiniz mi?»

— «Hayır, efendim, Mithat Efendi için herhangi bir emir vermediler.»

— «Haa.. Demek ki emir salt bana ait. Ama, bunun sebebini mutlaka öğrenmem gerek. Çünkü, suç ya da kabahatları aynı olan iki kişiden birine durup dururken ayrı ve özel bir işlem yapılamaz. Sonra, şurası da var: Ben böyle bir emri sizin aracılığınızla almayı kabul edemem. Çünkü biliyorsunuz ki biz, Maşuk Paşa zamanında —mülkî idarenin gösterdiği korkaklık yüzünden— askerî idareye emanet edildik. O halde böyle bir emri bana ancak

binbaşı verebilir, mutasarrıf paşa veremez.»

— «Siz bilirsiniz, efendim. Cevabınızı gidip kendisine bildiririm.»

Mustafa Ağa, böyle diyerek çıkıp gitti.

Canım sıkılmıştı. Kendi kendime düşünüp taşındım. Böyle bir işlemle karşı karşıya kalmak için herhangi bir suça yönelmiş olduğumu sanmıyordum. Biraz sonra, Armutçu teğmen geldi. Durumu ona anlatıp kendisini binbaşı Ata Efendi'ye yolladım.

Saat epey ilerlemiş olduğu için evine dönüp soyunmuş olan Binbaşı cevap gönderdi: Sabah erkenden gidip Mutasarrıf Paşa'yı görecek ve bunun sebebini soracaktı; merak etmememi de bildiriyordu.

Mevsim kış başlangıcı, aylardan da aralık olduğundan Rodos'un mübarek yağmurları durup dinlenmeden yağıyor, iri taneler rüzgârın etkisiyle camları kamçılıyordu. Bir yandan aldığım bu can sıkıcı haber, bir yandan bu fırtınalı yağmur uykumu kaçırmıştı. Armutçu teğmenin geceleri oturup bizimle uzun uzadıya sohbet etmek âdeti yoktu. Çünkü, akşamcılık hali buna engel olurdu. Zaptiye eri Mehmet de, izinli olarak, o gece evine gideceğinden bana bir fincan kahve daha pişirip çekip gitmişti.

Çaresiz, lâmbayı söndürüp yatağa girdim. Başucumda kepengini daima kapalı bulundurduğum pencerenin üzerindeki oluğa konmayı âdet edinen ve on sekiz aydır geceleri bana arkadaşlık eden baykuş da —bu âdetinin tersine— o gece belirmemişti. Onun herkese ürküntü veren hüzünlü sesi bana sanki bir ninninin keyfini verirdi.

O baykuş bazı geceler akşamın erken saatlerinde gelip tüneğine konardı. Zindanın terasından indiğim saatlerde onu olukta tünemiş gördüğüm zamanlar:

— «Akşamlar hayrolsun, baykuş efendi!.» diyerek ona iltifatta bulunurdum.

Boz renkli ve oldukça iri yapılı bir hayvandı. Bazı gelmediği geceler ben bayağı hüzünlenirdim. Halk nedense baykuşun varlığından korku ve telâş duyar. Bende bunun tam tersi bir duygu hâkimdi. Her şey anlayışa ve kabul edişe göre değişir. Vaktiyle doğu edebiyatının şairleri —çoğunlukla harap ve viran yerlerde yuva tuttukları için— bu kuşu bir uğursuzluk sembolü saymışlardır. Biçare hayvanın gözleri gündüz görmez. Belki bütün bütün

görmez değil de, güneşin parlaklığından dolayı kamaşır da o yüzden rahatlıkla uçamaz. Yoksa, puslu ve kapalı havalarda meydana çıktığı çok görülür.

Baykuşlar, genellikle, güneşin batışından yarım saat kadar önce ortalıkta görünmeye başlarlar. Daima eşleriyle birlikte dolaşırlar. Biri bir yerde görünmüşse mutlaka biraz sonra öteki de onun hemen yakınındaki bir yerde kendini gösterir. Dişisi zaman zaman, özellikle uçmak için havalanırken bir çığlık koparır ki işte bu ses nedense insan kulağını tırmalar. Erkek de o sesin arkasından dişiyi takip edip gider. İşte, insanlar bu acı çığlıktan ürker ve dolayısıyle onu uğursuz sayarlar. Ben ise, yalnızlığımın ve ıssızlığımın arkadaşı olan bu hayvanın hüzünlü hüzünlü ötüşüyle yüreğimin dertlerini dindirmeye çalışırdım.

Sabahleyin zaptiye Mehmet eve uğramış, fakat çocuklara bu konuda bir şey söylememiş. Bunun üzerine, bir tezkere yazarak durumu anlattım. Mehmet'i eve yollarken, öğle yemeğiyle birlikte, Ziya'yı da alıp getirmesini tenbih ettim.

O günlerde evi değiştirmiş, Şövalyeler Caddesi'nden aşağı inerken sol köşe başındaki bir evi kiralamıştım. Bu ev, Bodrumlu Hasan Ağa adında bir zaptiye yüzbaşısınındı; İstanbul evleri biçiminde, yeni yapılmış bir binaydı. Bu ev, eskisine göre zindana çok daha yakındı. Hem nöbetçi derdinden kurtuluyor, o adamları karda, yağmurda, soğukta bekletmiyor, hem de daha kısa zamanda ve daha rahat gidip geliyordum. Zindanla olan mesafesi o kadar azdı ki bazan robdöşambrla bile gidip gelebiliyordum.

Saat ona doğru, binbaşı Ata Efendi geldi. Mutasarrıf Paşa'ya gitmiş, görüşüp konuşmuş. Paşa, Binbaşıya benim bir mektubumun ele geçtiğinden söz etmiş. Bu mektup gerçi kendisiyle ilgili değilmiş ama, böyle davranışlarımdan dolayı bir süre başkalarıyle görüşmekten menedilmemi uygun görmüş.

Binbaşının bu haberi üzerine, beni suçlu ve sorumlu çıkaracak hiç bir mektubumun bulunmadığını kesinlikle bildirdim. Bu arada Armutçu teğmenle Hüseyin Cemal'e ve kütüphane memuru Abdullah Efendi'ye haber yolladım; konuyu iyiden iyiye incelemelerini istedim.

Bütün kitaplarımı evime taşımış olduğum için yanımda vakit geçirecek bir şey yoktu. Gazeteler ise ancak pazartesi günü gelecekti. Hasılı o günü, akşama kadar, büyük bir can sıkıntısı içinde

geçirdim. Başıma şu belânın nereden gelmiş olabileceğini durmadan düşünüyor, fakat bir türlü sonuca varamıyordum. Bildiğim bir şey vardı: Mutasarrıf beni hiç tanımadan benden nefret ediyordu. Fakat, yine de RaRtip Ağa meselesini aklıma getiremiyordum. Çünkü, bunların hepsini sonradan duyup öğrenecektim. Bir adamın, haklı ya da haksız, anlattığı bir mesele üzerine bir dilekçe müsveddesinin başıma bu denli dertler açabileceğini nereden akıl edebilirdim?

Ahmet Mithat'a bir tezkere yazıp başıma gelen durumun sebebini bilip bilmediğini sordum. Doğrudan doğruya konuşmadım; çünkü kendisiyle dargınlığımız hâlâ devam ediyordu. Birbirimizin odalarına gidip gelmiyorduk. Sadece, Ziya'yı götürmek vesilesiyle, bir kere odasına gitmiştim.

Mithat'tan aldığım cevapta, Lamiî Bey'e yazdığım bir mektubun Mutasarrıfın eline geçtiği, bu mektupta tanınmış devlet adamlarından bazıları hakkında münasebetsiz sözler bulunduğu, ayrıca Mutasarrıf hakkında da son derece çirkin bir ifade kullanıldığı yazılıydı. Arkadaşım bunları anlattıktan sonra, kimseye suç yüklemememi, bütün bunların kalemimi tutamamış olmamdan doğduğu, bir de herkese güvenmek ve inanmak gibi ihtiyatsızlığımın sonucu olduğu —serzenişli bir dille— belirtiliyordu (1).

Ahmet Mithat'ın bu kadarcık bildirdiği, bana meseleyi bütünüyle çözdürdü. Mektubun nasıl bir mektup olduğunu biliyordum. Mutasarrıf Paşa hakkında kullandığım deyimin nasıl bir deyim olduğunu unutmamıştım. Öyle bir deyimden dolayı, zaten mahpus olan mazlum bir kimsenin hapis içinde hapis edilmesi gibi bir küçüklüğü Dilâver Paşa'nın mertliğine yakıştıramadım.

Meseleyi bu kişisel yönünden ayırdığımız zaman ortada Yusuf Kâmil Paşa hakkında ileri sürülmüş aşağılatıcı bir bölüm vardı ki, Mutasarrıf Paşa o adamın hasbî bir avukatı olmadığına göre, onun kibir ve azametinden söz ederek kendisini yermek ve taklidini yapmak, herhalde bir suç sayılmamalıydı. Anlaşılıyordu ki, Dilâver Paşa, —kendi ne derse desin— hakkında kullanmış

(1) *Bu tezkerenin klişesi ileride kitaba aynen girecektir. (Yazarın notu. Ancak Ebuzziya Tevfik Bey eserini kitap haline getirmediğinden, tezkere de tabiatıyle kitaba girmemiştir.)*

olduğum deyimden dolayı öfkelenmişti. Elinde güç ve imkân da bulunduğuna göre beni böylece cezalandırmak istemişti. Ne yapalım, öyle olsun.

Aradan bir hafta geçti. **Levand Herald** gazetesinin Rodos muhabiri tarafından gönderilip gazetede yayımlanmış yazının kupürü geldi. Bunda tutuklanışım bildiriliyor; adanın çeşitli durumları konusunda gazetelere garaza dayalı bilgiler verişim, bazı vezirler aleyhine mektuplar yazışım buna sebep olarak gösteriliyordu. Bütün bunlardan dolayı başkaları ile görüşmekten menedildiğim ilâve ediliyordu.

Öte yandan, Hüseyin Cemal ve Abdullah efendiler de kendi açılarından araştırma yaptırmışlar, şu sonuca varmışlardı:

Bir kere, inek müsveddesinin bu işte önemli bir rolü vardı. Sonra bazı kimseler bulunuyordu ki, bunlar benim Mutasarrıfla samimi olmamı önlemekte fayda görüyorlardı. Çünkü, o zaman ben Paşa'ya kendilerinin pek çok foyalarını açıklayabilecektim. Bundan dolayı, en iyisi daha önceden Mutasarrıfı benden ürkütmek ve onu aleyhime çevirmekti. Böylelikle beni ona dedikoducu bir kişi olarak tanıtmayı öngörmüşlerdi. Bunların arasında Abdi Efendi de bulunmaktaydı.

Bütün bu olan biteni öğrendikten sonra ben de «Mektub-ül irşâd fi reddi ehl-il isnâd» (1) başlıklı bir mektup yazarak zamanın sadrazamı Hüseyin Avni Paşa'ya gönderdim. Fakat, doğrudan doğruya kendisine yazmamış, bir süre önce Rodos'a gelmiş olan albay Sabit (2) Bey'e yazdığım bir mektubun içine koymuş ve kendi eliyle sadrazama sunmasını rica etmiştim. Sabit Bey de, daha önce gelen müfettiş Halit Bey gibi, bizimle dostluk ve samimiyet kurmuş olduğundan kendisinden bu aracılığı isteyebilmiştim.

Bu mektubu gönderişimden on gün kadar sonra Bâbıâlî'den Mutasarrıflığa şöyle bir telgraf çekiliyor:

«Rodos'ta ikametle görevli Tevfik Bey, Kale kumandanının koruması ve sorumluluğu altındadır. Kumandanın izni ve onayı

---

(1) «İftiracılara, suçlayıcılara cevap niteliğinde aydınlatıcı mektup» gibi bir anlama. Yazar burada bile, eskiyi taklit ederek, bir çeşit mizah yapıyor. Ş. K.

(2) Sonraları tümgenerallikle Basra valiliğine atanmış olan rahmetli Sabit Paşa'dır (Yazarın notu).

olmadan kendi hakkında hükûmetçe herhangi bir işlemde bulunulmaması ve durumunun eski haline dönüştürülmesi gereği bildirilir.»

Bu telgrafın bir kopyası da bizim binbaşı Ata Efendi'ye yollanır.

O gün, bir şeyden haberim yoktu, güvercinlerimin yuvasını temizliyordum. Birden merdivenden ayak sesleri işitilmeye başladı. Zaptiye eri dışarı çıkmış olduğundan, gelenlerin kim olduklarını anlamak için, güvercinlerin bulunduğu odadan çıktım. Taburağası ile birlikte, Dilâver Paşa'nın emrinde çalışan çok mert ve çok vicdanlı bir Arnavut olan Ferhat Ağa'yı gördüm. Ellerim kirliydi.

— «İçeri buyrunuz, şimdi geliyorum,» dedim.

Taburağası: «Oturmayalım efendim, Mutasarrıf Paşa hazretleri mahsus selâmlarını yolladılar. Daha önceki gibi, sabahları evinize gidebileceğinizi, istediğiniz vakit çarşıya çıkacağınızı ve ne zaman arzu ederseniz hükûmete de teşrif buyurmanızı size haber vermemi emrettiler.

Bu arada Ferhat Ağa da, güler yüzle: «Yarın inşallah bekleriz,» sözleriyle samimiliğini belirtti.

Onlar ayrılmışlardı ki, bizim Ata Efendi, bıyıklarını balta kesmez bir halde kabartmış olduğu halde, son derece güleç ve memnun bir çehreyle göründü. Elindeki telgrafı göstererek: «Ben kendisine «beyler bize aittir,» dediğim vakit Mutasarrıf: «Bu iş sizi ilgilendirmez,» demişti. Ben de gerçekten sizin bir mektubunuz ele geçmiştir sandığım için sesimi çıkarmamıştım,» diyordu.

Kendisine, durumu Hüseyin Avni Paşa'ya yazdığımı ve etkisinin de görüldüğünü söyledim. Onunla birlikte çıktık. Akşam yemeğini yemek için eve gittim.

Üç gün sonraki Avusturya postasıyla Sabit Bey'den mektubuma cevap geldi. Bunda Hüseyin Avni Paşa'nın bu duruma son derece kızdığı ve hemen —sureti ekli— telgrafla Mutasarrıfa emir verdirdiği yazılıyordu.

* * *

Ertesi gün, büyüğü on yedi on sekiz, küçüğü on iki on üç yaş-

larında iki beyle Ferhat Ağa geldiler. Büyüğün adı Mehmet, küçüğünkü Salih'ti (1).

Genç beylerin birinci defa olarak bu ziyaretleri, Mutasarrıf Paşa'nın bana bir çeşit tarziyesi idi. Oğullarını göndermekle Dilâver Paşa, kırılan onurumu düzeltmek, hatırımı almak istiyordu. Kesinlikle, onlara olup bitenden söz açmadım. Zaten, babalarına da ne başında, ne sonunda bu konu için bir şey yazmış değildim.

İki delikanlı, son derece terbiyeli ve soylu, gösterişli idiler. Bana pek büyük nezaket gösterdiler. Biz konuşurken o sırada zaptiye eri Ziya'yı da getirmişti. Salih Bey, onu yanına alarak konuşturmaya başladı. Kendisiyle çabucak dost oldu. Hatta, ertesi gün için Despot Varoşu'ndaki evlerine davet etti.

O günden sonra bu iki kardeş, en az üç dört günde bir zindanı ziyaret eder oldular. Salih Bey, daha serbest ve özgür fikirli bir genç olduğundan, herhangi bir konu üzerinde hiç çekinmeksizin rahatlıkla konuşmamdan zevk alırdı. Mehmet Bey, yaşça daha büyük ve durgun olduğu için bizim serbest bir hava taşıyan konuşmalarımıza pek katılmazdı. Bunda da hakkı vardı. Çünkü, iyiyi kötüyü artık ayıracak bir yaşta bulunuşu gereği, kendinden dört beş yaş küçük olan kardeşini —havsalası ile oranlı olmayan— konuşmalardan korumak gibi bir tavır takınmaya mecburdu. O yüzden kendi, benden fazla, Ahmet Mithat Efendi'ye yönelik gözükürdü.

Kurban bayramının arifesinde de Dilâver Paşa geldi. Ben, eşraftan Raşit Efendizade Rasim Bey adında bir zatla tavla oynuyordum. Gelişini tam içeri girdiği sırada gördüğümden, derhal oyunu terkederek ayağa kalktım, büyük bir saygı gösterdim. Fakat, çok ısrar ettiği için yarı kalmış oyunu tamamladık. Ondan sonra, sohbete koyulduk. Paşa, gayet rahat ve samimi olan konuşma tarzıyle, karşısındakine de konuşma cesareti veren tipte bir adamdı.

---

(1) Salih Bey, şimdi âyân üyesi bulunan, eski bahriye nazırı Salih Paşa'dır ki, kendisiyle o zamandan başlayan dostluğumuz daima artarak devam etmiştir. Hatta bir zaman oldu ki felek ikimizi de ayni siyasî görüşte birleştirdi. (Yazarın iotu. Bu Salih Paşa, 1920'de son Osmanlı sadrazamlarından biri olmuş, 1939 yılında İstanbul'da ölmüştür.)

İstanbul'a Tunus'tan ilk geldiği zamanlardan, Kırım Savaşı'ndan, Kaptan Mehmet Ali Paşa'dan, tersanenin gelmiş geçmiş ünlü kişilerinden hasılı benim gerek şahıslarını görüp tanıdığım, gerek kendilerine yetişemiyerek, sadece yaptıkları işlerden haberdar olduğum devlet büyüklerinden ve özellikle denizcilik alanındaki şöhretlerimizden uzun uzadıya bahseden Dilâver Paşa; bütün bu konulardan sonra gönlümü alarak benden ayrıldığı gibi, düzelttim.

İşte, o günden sonra devamlı Paşanın iltifatlarına nail oldum. Ben de, her fırsatta, kendisine saygı görevimi yerine getirmekte kusur etmedim. Rodos'tan ayrıldığı sırada en çok üzülen iki kişi vardıyse, muhakkak bunlardan birincisi bendim. Çünkü, rahmetli gerçekten mert ve yiğit karakterli bir adamdı. Bir kere deneyip de namusuna dürüstlüğüne güven getirdiği dostlarına karşı, sonuna kadar vefakârdı.

Bizim Rodos'taki serbestlik sınırlarımız onun zamanında bir kat daha genişlemişti. Artık, istediğimiz vakit, yanımıza bir zaptiye alarak, kale dışı varoşlarına kadar bile gidiyorduk. Yerinin güzelliği ile dillere destan olan «Sümbüllü» adlı gezinti ve dinlenme yerini, ilk olarak bu paşanın mutasarrıflığı zamanında gidip görmüştüm.

Ahmet Mithat Efendi'nin ailesi de Dilâver Paşa'nın zamanında Rodos'a gelmişti. Benim oturduğum evin yakınında ve limana bakan çok güzel bir ev tutmuştu. Mutasarrıf Paşa, bir ara bizlere, tamamiyle zindandan ayrılıp geceli gündüzlü evlerimizde oturmamızı teklif etti. Fakat biz, serbestliğimizin yeterli olduğunu, bundan daha fazlasına alışırsak ileride gelecek bir başka mutasarrıfın bu izni geri alması halinde çok üzüleceğimizi ileri sürerek, yaptığı lütufkâr tekliften yararlanmaya lüzum görmedik.

Aslında zindan, artık bizim istirahat yerimizdi. Geceleri ahbaplarımızı orada kabul ediyorduk. Ahmet Mithat Efendi de ilmî ve edebî çalışmalarının pek çoğunu orada yapmıştı.

Külhanbeyi Sami

Eski mutasarrıf zamanında gelmiş olan yüz elli prangalı arasında, o tarihte yaklaşık olarak elli yaşlarında bulunan ve külhanbeyi lâkabıyle anılan bir mahpus vardı. Adı Sami'ydi. Bu Sami, aslen İstanbul'un Gedikpaşa hamamının külhanının —ki İstanbul

halkı dilinde meşhur deyimlerden biri olmuştur— son nihayetine (1) yetişmişti. Eski seraskerlerden rahmetli Rıza Paşa'nın, bu memleket bahtsızlarını askere alıp da vatana unutulmaz bir hizmet ettiği güne kadar (2), Gedikpaşa külhanının sefil kucağında kalmıştı.

Gayet güzel çığırtma çalar, musikinin bütün makam ve usullerini bilirdi. Tavla zarı yapmakta özel bir ustalığı vardı. Bu zarların, özellikle kumarbazlara mahsus olanlarını yapmakta mahirdi. Ağzına usturuplu bir biçimde yerleştirdiği bir teneke parçasıyle kanarya, ispinoz gibi kuş seslerini çok güzel taklit eder, dinleyenleri sahiden o kuşlar ötüyormuş gibisine inandırırdı. Çeşitli hokkabazlık marifetleri yapar, iskambil kâğıtlarından türlü oyunlar gösterir, Karagöz'le Hacivat'ı konuşturmasında —yakası açılmadık açık saçık nükteler savurmakta— üstüne insan düşünülemezdi.

Uysal tavırlı, güzel yüzlüydü. Fakat çehresinde hemen daima belirli bir küskünlük, bir hüzün göze çarpardı. Gözlerindeki zekâ pırıltısı, alnındaki ıstıraplı kırışıklık, uzun ve düzgün parmaklarının ellerine verdiği güzellik; bu adamın bulunduğu hal ile tam bir zıtlık teşkil ediyordu. Zavallı, müebbet hükümlüler arasındaydı.

Arkadaşlarından neden müebbede hüküm giydiğini sorduğum zaman: «Kalpazanlık yüzünden,» cevabını almıştım.

1845 yıllarında külhancıların düzenli asker ocaklarına alındıkları sırada, Sami yirmi bir yaşındaymış. Hassa alayının ikinci taburunun birinci bölüğüne düşmüş. O bölükte tâ Nizamı Cedid zamanından beri, devamlı tezkere terkederek, orduda kalmış baba çavuş İbrahim Ağa adında birinden okuma yazma ve matematikte de dört işlemi öğrenmiş. Kırım Savaşı'na katılmış. Gösterdiği yararlıklardan dolayı madalya bile almış. Sonraları, toplum içinde çok onursuz duruma düşecek suçlar işlediği ve namu-

---

(1) «Son nihayet» deyimi yazara aittir. Ş. K.

(2) Tarihlerimizde «Cihan Seraskeri» diye anılan Rıza Paşa, Tanzimat'ın ilk yıllarında, birer fuhuş ocağı olan hamam külhanlarını kapatmış ve buradaki gençleri askere alarak kendilerini iğrenç bir yaşamdan kurtarmıştı. Yazar buna işaret etmek istiyor. Ş. K.

sunu yitirdiği halde bu madalyasını —âdeta canının bir parçası gibi— korurdu.

Sami'nin hayat hikâyesini çok merak etmiştim. O yüzden, zaman zaman, anlattıklarından birçok notlar aldım ki, şimdi bunlardan bir kısmını buraya aktaracağım.

Vaktiyle İstanbul'da «külhanbeyi» diye anılan birtakım serseriler vardı. Biz onların hareketli zamanlarına yetişemedik. Yalnız, vakit vakit, hiç de olumlu olmayan bazı anılarını işitirdik.

Sami, yedi sekiz yaşına kadar, Sultanselim'de fakir bir kadının iki odalı evinde yaşadığını ve o kadının sütninesi olduğunu biliyor. Kadın bu çocuğa öz evlâdı gibi bakarmış. Bir şey daha hatırlıyor: Çok güzel, uzunca boylu, genç bir kadın —pek seyrek olarak— bu sütninenin evine gelirmiş. Kadın, her gelişinde büyük bir bohça, bir çamaşır sepeti dolusu yemiş ve şeker de getirirmiş. Bu arada kendisini büyük bir sevgiyle öper, okşarmış; Sami de onun bu iltifatından son derece hoşlanırmış. Yemişle şekere can attığı halde, o kadının öpüp okşaması ona hepsinden daha tatlı gelirmiş. Gidinceye kadar da yanından ayrılmazmış. Bir seferinde de kadının onu uzun uzun bağrına basıp ağladığını hatırlıyor. O zaman, çok üzüntü duyduğunu hiç unutamamış.

— «O zamanlar beş yaşında vardım galiba,» diye devam ediyor Sami, «ve o günden sonra bir daha, sütninemin ölümüne kadar, o güzel kadını göremedim. Yalnız, bir bayram günüydü. Yine bir büyük sepetle yemiş ve şeker geldi. İçinde bir bohçaya sarılmış bayramlık elbiseler, ayakkapları da vardı. Sütninemle sepeti getiren kadın uzun uzun konuştular. Alçak sesle ve gizli konuşuyorlardı. Bu hanım, ne o hanım kadar genç ve güzel, ne de sütninem kadar yaşlıydı. O da beni kucağına alıp öptü. Onun da gözlerinden yaşlar döküldü.

«Ondan sonra —benim hesaplayışıma göre— iki bayram hep eski elbiselerimle kaldım. Sonra, sütninem bir gün hastalanıp bir hafta yattıktan sonra öldü. Beni, evinde terlikçilik yapan, Derviş Ali adındaki fakir bir komşumuz yanına aldı. Derviş Ali'nin evinde kadın falan yoktu. İşte ben, sütninemin annem olmadığını ilk defa Derviş Ali'den öğrendim. Çünkü, o zamana kadar onu, annem olarak biliyordum.

«Babamın da Tespihçi Mehmet Ağa adında biri olduğunu, daha ben konakta iken ölmüş olduğunu, annem zannettiğim süt-

ninemden öğrenmiştim. Ah, keşke bu gerçeği öğrenmeseydim. Çünkü, bahtsızlığım o günden sonra başladı. İçime bir kurt düştü. Asıl anne ve babamın kim olduklarını düşünmeye başladım. Sütninem bana gerçekten süt vermişti. Çünkü, beni getirip kendisine teslim ettikleri zaman onun da bir yaşında bir kızı varmış. Bu kız, iki yaşındayken ölmüş. Adını işittiğim tespihçi babam ise, daha ben bu eve getirilmeden önce ölmüş imiş. Ben, yaşımı da o Derviş Ali'den öğrendim.

«Derviş Ali o kadar iyi bir adamdı ki, dünyada ondan daha temiz kalpli, huyu ondan güzel bir adam bulunacağını aklıma bile getirmezdim. Evi, çatı altındaki bir oda ile geniş ve uzun bir avludan ibaretti. Avlunun sonunda ufak, kemerli bir ocak, bir de bahçe vardı. Sabahları kuyudan su çeker, fıçıya doldurur, akşam üzeri de yetiştirdiği sebzelerle çatı boyunca uzanmış çardağın altındaki çiçek saksılarını sulardı.

«İki övün yediğimiz yemeği Derviş Ali, her gün ikindiden sonra işini bıraktığı vakitler pişirirdi. Yaptığı terlikler on çifti bulunca onları bir zembile doldurur, bana da:

— «Haydi, Sami, gidelim!.» der, yanına alıp çarşıya yollanırdı. Oradaki bir terlikçiye bunları teslim edip parasını da aldıktan sonra geri dönerdik. Sonraları bu işi bana yaptırmaya başlamıştı. O zamanlar dokuz yaşındaymışım. Yanına yedi yaşındayken alındığıma göre, demek ki iki yıldır kendisiyle beraberdim.

Haftada iki kere çarşıya gidip geliyordum. İkinci gidişimde ortalıkta bir arkadaş belirmişti ve o da benim gibi bir demet terlik yüklenmişti. Onun da evi Sultanselim'deydi ve meğer onun da ustası evinde çalışırmış.

«İşte, benim felâketimin sebebi ve başlangıcı o çocukla başlayan arkadaşlığım olmuştur.

«Rıza adındaki o çocuk, benim için zehirli bir şeytandı. Beni her kötülüğe o alıştırdı. Bir cuma günü gelip Derviş Ali'den izin aldı. Beni Yenibahçe çayırında pehlivan güreşi seyretmeye götürdü. O güne kadar hiç bir eğlence yerine gitmemiştim. Orada Rıza'nın birçok arkadaşları da bulunuyordu. Derviş Ali, bana altmış para harçlık vermişti. Rıza'da da bir iki kuruş vardı. Bu çocuklar zar atarak birbirlerinin paralarını alıyorlardı. Bunun adına «Sayı ziyadesi» diyorlardı. Bana da oynamayı teklif ettiler. Oynamaya başladım. Genellikle beşer para koyuyorlar, bazan da kızıp on pa-

ra basıyorlardı. Ben, her zar attıkça zarım, karşımdakinden fazla geliyordu. Böylelikle yedi buçuk kuruş kazandım. Evden altmış parayla çıktığım halde, şimdi dokuz kuruşla dönüyordum.

«Akşam üzeri evlerimize dönerken, gelecek cuma için Bayrampaşa'da toplanmaya karar vermiştik Rıza, bana:

— «Kırk parasını cebinde bırak, sekiz kuruşunu bir kâğıda sar ve sakla. Sakın Derviş Ali'ye gösterme. Sonra seni bir daha benimle birlikte göndermez. Ona, gelecek hafta için Bayrampaşa'ya gitmeye sözleştiğimizi de söylersin. Yirmi paradan fazla harcamadığını görünce memnun olur. Dur, sana daha iyisini söyleyeyim: Eve gidince o kırk parayı kendisine geri ver, "Nedir o?" derse: «Yirmi parasını harcadım, bu kadarı arttı. Gelecek cuma Bayrampaşa'ya gideceğiz, o zaman alırım,» dersin, demişti.

«Rıza'nın dediği gibi yaptım. Derviş Ali, benim o tutumumdan çok memnun oldu. «O da senin olsun, gelecek cuma ben sana yine veririm,» dedi. Ertesi cuma altmış para daha verdi. Yanımda on buçuk kuruşla yola çıktım. Rıza, ileride beni bekliyordu. Buluşup birlikte Bayrampaşa'ya gittik.

«Burası daha kalabalık, daha şenlikliydi. Kabakçı Araplar, birçok zenci halayık, askerler, satıcılar, çalgıcı çingeneler, esnaf çırakları, falcı karılar, hamallar, tulumbacılar, fahişeler; bir tarafta da çırılçıplak «külhanbeyi» dedikleri çapkınlar, küme küme oturmuş eğleniyorlar, adım atmaca, körebe, esir almaca, âşık, ceviz oynuyorlardı.

«Bizim manga daha önceden geldim, kumara başlamıştı. Oyun epey kızışmış olduğundan, hep onar para koymaktaydılar. Biz de girişttik. Yarım saate kalmadan benim on buçuk kuruşumdan elimde elli para kaldı. Anlaşılan bu hafta zarım kötü gidiyordu. Elli paranın on beş parasıyle karnımı doyurduktan sonra otuz beş para ile yeniden kumara oturdum. Bu sefer talihim tekrar düzeldi. Tam yirmi bir kuruş kazandım. Sonunda, cebimde otuz kuruşla eve döndüm. O kadar seviniyordum ki...

«Düşününüz, benim gibi yedi yaşına kadar fakir bir kadının elinde büyümüş, sonra sevabına bir dervişin evine kabul olunmuş kimsesiz bir çocuk, böyle şeytan gibi bir arkadaşının gösterdiklerinin iyisini kötüsünü nasıl olur da birbirinden ayırt edebilir? Rıza, on ikisini aşkındı. Onun da ne anası vardı, ne de babası. Yanında çalıştığı terlikçi dayısı oluyordu. Ben on yaşıma geldi-

ğim halde hiç bir şey bilmiyordum; onun ise bilmediği yoktu. Bilmediğim şeyleri şimdi ondan öğreniyordum, hem de iyi öğreniyordum.

«Zaman, zaman, ustam Derviş Ali'ye terlik dikmesini bana da öğretmesi için yalvarıyordum, fakat o her seferinde: "Daha vakit var," diyordu. Evi bir kere olsun tenha bulmuyordum ki bir tek olsun terlik yapıp da kendisine göstereyim. Çünkü, baka baka nasıl kestiğini, nasıl kalıba geçirdiğini öğrenmiş sayılırdım.

«Bir gün, komşulardan biri ölmüştü. Cenazesi kaldırılacaktı. Cenaze Eyüb'e kadar götürüleceği için, Derviş Ali: "İstersen sen de gel," demişti. Ben ise: "Başım ağrıyor, evde oturayım," diyerek gitmemiştim.

«Derviş evden çıkar çıkmaz hemen kalıplanmış terliklerden birini aldım, dikmeye başladım. Zaten bükülmüş, mumlanmıştı. İplikleri de hazırdı. Neresinin tığla nasıl delinip, iğneyle nasıl dikildiğine hep dikkat etmiştim. İkindi zamanına kadar bir çift terliği diktim. Kalıptan çıkardım. Tezgâhın üzerine koydum.

«Akşam Derviş Ali gelip tezgâhın üstünde terlikleri görünce kimbilir ne kadar memnun olacak ve beni sevecekti. Nihayet geldi. Ben ocağı yakmış, tencereyi suyla doldurup üzerine koymuştum. Bunu görünce memnun oldu:

— «Başın nasıl oldu?» diye sordu.

— «Bir şeyim kalmadı,» dedim. İçeri girdi, sırtından cübbesini çıkardı. Terlikleri görünce beni çağırdı:

— «Sami, buraya gel!.»

Yanına koştum.

— «Bugün buraya kim geldi?»

— «Kimse gelmedi.»

— «Bunları kim dikti?»

— «Ben!.»

— «Peki, bu yarımı?.»

— «Onu da ben..»

— «Ya, sahi mi söylüyorsun? Al şu tığla iğneyi eline de gözümün önünde dik göreyim.»

Büyük bir sevinçle ufak iskemleye oturdum. Kayış kemendi dizimle tabanımın arasına geçirip kalıbı tutturdum. Olağanüstü bir hızla dikmeye başladım. Derviş Ali hayretle bana bakıyordu.

— «Peki, inandım. Şimdi bırak.»

— «Bundan sonra istersen hep ben dikeyim. Sen de rahat edersin. İstemezsen bana biç, ben sadece dikeyim.»

«Derviş Ali, bu teklifime cevap vermedi. Yemek pisti. O her akşam yemek vaktine kadar çardağın altına oturur, ufak bir şişesini suya koyarak üç kadeh rakı içerdi. O akşam da oturup rakısını içmeye başladı. Her akşam rakı içerken kendi kendine bir şarkı mırıldanırdı. Ben, bunun yalnız nakaratını duyardım. Çünkü öteki mısrâlarını hemen hemen anlaşılmayacak kadar hafif sesle söylerdi. Benim duyduğum nakarat:

Yârim aldı zâlim felek

mısrâı idi. O akşam da şarkısını söyledi. Kalkıp şişesini bir daha doldurdu. İçti. Onunla —eğer kendi konuşmazsa— lâkırdı edemezdim. O gece böyle fazla içişini komşusunun ölümünden duyduğu üzüntüye yormuştum. Biraz sonra yemeğimizi yedik, yataklarımıza yattık.

Sabahleyin erken kalktım. Cezveyi mangala sürdüm. Biraz sonra Derviş Ali de kalktı. Kahvesini pişirip verdim. Bana:

— «Otur bakalım şuraya, sana söyleyecek sözlerim var,» dedi. Karşısına geçtim, diz çöküp yere oturdum. Konuşmaya başladı:

— «Bak dinle: bana kaç kere sana terlik dikmeyi öğretmemi söyledin değil mi? Ben de sana, daha vaktin var, diyordum. Sen bunu dinlemedin; evi tenha bulduğun bir zamanda terliği diktin. Baktım, dikkat ettim. Hatta benden daha güzel dikmişsin. Hem de bir çift, bir de tek dikmişsin. Demek ki baka baka öğrenmişsin. Gözlerinle usta olmuşsun. İyi, güzel. Ancak benim bir huyum vardır: Biri benden bir şey öğrenmek isterse öğretmem. Kendim istersem öğretirim. Beni dinlemedin, marifetini göstermek istedin. Şimdi artık ikimiz de ustayız. Lâkin, ben bir evde iki usta istemem. Şimdi, hemen bohçanı al ve buradan çık git!..»

«O sözleri işitince hüngür hüngür ağlamaya başladım. "Bir daha elime tığ alırsam gözlerime batır. Bir daha öğrenmek istersem dilimi kes. Tövbeler olsun bir daha bir şeye elimi sürmem. Ne olur beni kovma; ben nereye gidebilirim" diye yalvardım. Fakat imkânı yok, adamı merhamete getiremedim. Kalktı, bohçamı elime verdi, elimden tuttu, kapıyı açıp beni sokağa bıraktı ve kapıyı yüzüme kapadı.

«İşte, asıl felâketim o gün başladı. Benim gibi güçsüz, kim-

sesiz bir çocuk nereye gidebilirdi? Paramı da sakladığım yerden almaya fırsat bulamamıştım. Otuz kuruşum duvarın kovuğunda saklıydı. Orada kaldı.

«Artık, perşembe gününü beklemek lâzımdı. Derviş Ali terlikleri çarşıya götürünce arkadaki bostan duvarından aşıp paramı almayı düşünüyordum. Ağlaya ağlaya Rıza'nın ustasının evine gittim. Rızayı buldum, halimi ona anlattım. Düşündü, taşındı, durumu dayısına açmaya karar verdi. Beni içeri alıp ustasının iş odasına götürdü. O adama hikâyemi olduğu gibi anlattım. Adam:

— «Doğru, doğru. Derviş Ali'nin hali kimseye benzemez. Peki, al bakayım şu terliği de marifetini göster,» dedi.

Oturdum. İpliği usulüne göre iğneye geçirdim. Tığı alarak dikmeye başladım. O kadar şevk ve hevesle dikiyordum ki adamcağız hayran kalmıştı. Ben terliği dikerken o da Rıza'ya:

— «Gördün mü, hayvan herif, çocuk kendi kendine öğrenmiş. Ben ise üç senedir sana daha doğru dürüst bir tığ sokmayı öğretemedim. Adam olacaklar işte böyle kendiliğinden olur,» diye çıkışıyordu.

«Sesimi çıkarmadan, verdiği bir teki diktim. Sonra, dikiş yerlerine çirişli su sürerek muşta ile basıp perdahladım. Usta evirdi, çevirdi:

— «Aferin, ekmeği hak ettin; senin adın ne?» diye sordu.

— «Sami.»

— «Haydi Rıza, git bak. Yengen yemeği hazırlamışsa gidelim. Öbür tekine yemekten sonra başlarsın,» diyerek tezgâhın arkasından kalktı.

«Rıza'nın yengesi kırklık bir kadındı. Usta, benim kim olduğumu dört beş kelimeyle ona anlattı. Kadıncağız da:

— «Pekâlâ, elbette Allah kısmetini verir,» sözleriyle iyi kabul gösterdi.

Ustam: «O ekmeğini kendi kazanıyor, üstelik bize de kazandıracak,» cevabıyle, öğleye kadar iki buçuk saat içinde bir terlik diktiğimi ve böyle giderse günde iki çift dikeceğimi söyledi. Yemekten sonra öbür teki de ikindiye kadar diktim. Bu terlikler yandan dikildiği için çevirme zahmeti yoktu. Çevrilecek konçlu terlikler içten dikildiğinden bir tane de ondan tecrübe etmek istedim.

Ustama: «Ben dikeyim, çevirmesi sana kalsın,» dedim. O ce-

vap olarak: «Onu da sonra yaparız,» deyince kalkıp elini öptüm.

Adam memnundu:

— «İnşallah oğlum, büyük bir usta olursun,» dedikten sonra «Yahu!.» diye karısına seslendi. Kadın gelince: «Bak bakalım, hangileri Sami'nin, hangileri benim? Ayırt edebilirsen aşkolsun,» diye sordu.

Kadın tezgâhta duran terlikleri uzun uzun muayene etti. Sonra: «Hepsi bir, hiç bir farkları yok,» sözleriyle beni okşadı.

«Sütninemin öldüğünden bu yana hiç bir kadının okşamasına nail olamamıştım. Çünkü Derviş Ali bekârdı, kadını falan yoktu. Bu okşanıştan o kadar sevindim ki bir an sanki sütninem dirilmiş sandım.

«Cuma günü geldi. Ustam sabahleyin bana yüz para, Rıza'ya da haftalığı olan kırk parayı verdi.

— «"Hadi, Rıza ile birlikte gezmeye gidin," diyerek izin verdi.

«O gün yine Yenibahçe'ye gittik. Şimdiki Valide Hastanesinin yeri büyük bir bostandı. Oraya Hacı Kadın Bostanı derlerdi. Marulu pek meşhurdu. Mevsim marul zamanı olduğu için, bostana pek çok İranlı gelmişti. Rıza, bana, «Bunlar marulu bizim gibi yemezler. Dikkat et de bak, sirke gibi bir şeye batırıp da yerler» dedi. Gerçekten İranlılar, marulu bal ile sirke karışımı bir çeşit şuruba batırıp öyle yiyorlardı.

«Rıza'nın yengesi bize bir şişe içinde tuzu, sirkesi karışık zeytinyağı, bir de somun vermişti. Üç marulun göbeklerini doğrayıp bahçıvandan aldığımız bir çanak içinde güzel bir salata yaptık. Karnımızı doyurduk.

«Öğleden sonra, kumarbazlarla buluşarak yine zar oyununa başladık. Bazan kazandım, bazan kaybettim. Akşam üzeri oyunu bıraktığımız zaman cebimde dört buçuk kuruşum vardı.

«Kumar oynarken büyük çocuklar, birbirlerine: Zar tutuyorsun,» diye çıkışıyorlardı. Bundan başka, oyuna başlamadan önce usta oyuncular zarları muayene ediyor, birer birer atıyorlardı. Ben bu «zar tutmak» sözünden bir şey anlamıyordum. Sonraları, Rıza bana onların da hepsini anlattı. Kendisinden zarların nerede satıldığını sordum. Uzunçarşı'da satıldığını söyledi. Kaçar kuruştan satıldıklarını soruşuma da, «En iyisi fildişindendir, beş kuruşa satılır,» dedi. Ben: «Öyleyse bu hafta sana beş kuruş vereyim.

Terlikleri götürdüğünde bana bir çift zar al. Evde eğlenmecesine oynarız,» dedim. Rıza perşembe günü zarları alıp getirdi.

«Ben, o zarlarla zar tutmaya çalıştım. Şeş getirmeyi denedim. Kısa zamanda o kadar maharet kazandım ki yekten başlayarak her sayıyı birer birer getirmeye başladım. Bunu önce tek zarla yapıyordum. O işi başardıktan sonra, iki zarla denemeye giriştim. İkisinden biri mutlaka istediğim gibi geliyordu. Öteki şaşabiliyordu. Nihayet, onda da muvaffak oldum. Daha, on iki yaşıma bile girmeden altı ay içinde bütün kumarbazları geçtim. Hangi zarı tutup istediğim sayıyı getirmek için ne yapmak, nasıl tutmak gerektiğini biliyordum.

«Zarlar genellikle kemikten, fakat iyileri çoğunlukla fildişinden yapılır. Kemik zarlar pek makbul değildir. Çünkü, fildişine oranla gevşek oldukları gibi, bunların bazı tarafları ağır, bazı tarafları hafif olur. Fildişi ise sıkı ve ağırdır, her tarafının ağırlığı da birbirine eşittir. Bir de som balığı kemiğinden zar yaparlar; onlar fildişi zardan da daha iyi ve sıkıdır.

«Külhana girdikten sonra hep zar yapardım. Yaptığım zarlar o kadar ün kazanmıştı ki Yenikapı'nın, Sandıkburnu'nun, Balat'ın, İçfener'in, Galata'nın Lülecihendek'in, Tatavla'nın (şimdiki Kurtuluş semtinin o zamanki adı), Çeşmemeydanı'nın, Zindanardı'nın, Kasımpaşa'nın kumarbazları hep bana başvururlardı. Benim için: "Şehreminli'yi şimdiden geçti," diyorlardı.

«O tarihlerde, Bayezit kulesi nöbetçilerinden Şehreminli İbrahim adında biri vardı. Zar yapmakla tanınmıştı. Bir gün, külhanda çalışıyordum. Balıkçı kılıklı, kırk yaşlarında kadar bir adam gelip: "Zarcı Sami sen misin?" diye sordu.

— "Benim."

— "Yapılmış zarların varsa göreyim," dedi.

«Kutudan kâğıtlara sarılı yedi sekiz zar çıkarıp gösterdim. Hepsi ısmarlama yapılmıştı. İçinde iki çift de barbut oyununa mahsus zar vardı. Adam, hepsini teker teker gözden geçirmeye başladı. Sonra, yine hepsini teker teker attı. Dikkat ettim. Bir kumarbazdan fazla zar yapıcısına benziyordu. Tahmin ettiğim için sordum: "Siz köşklü (1) İbrahim Ağa mısınız?" dedim.

(1) *Eskiden köşk denen yangın kulesi bekçilerine, daha sonraları ise genel olarak tulumbacılara verilen san. Ş. K.*

— "Evet, benim," dedi.

Kalktım, elini öptüm: "Yaptıklarımda ne gibi kusurlar görüyorsanız söyleyin de sayenizde düzelteyim," dedim.

— "Hayır çocuğum, zarlarında hiç bir hata yok. Yalnız, sana bir başka usul daha tarif edeyim de onu da yap. Bu benim icadımdır. Daima değiştiririm. Yalnız, sattığım adama verirken bakmazsa geri alırım. Usul şudur: Zarın birini usulüne uygun yap; ötekinin sayılarını istediğin gibi koy. Meselâ şeşin altına cihar, se'nin altına dü, yek'in altına penç koy. Bir başkasını da şeşin altına penç, ciharın altına se, yek'in altına dü koyarak yap. İşte, barbutta kurnaz bir zar tutucuyu bu zarlar şaşırtır; imkânı yok istediğini getiremez. Fakat, sen durumu bildiğin için istediğini getirirsin. Usta bir kumarbaz eline zarı alınca önce sayıların tertibine bakar. Bir de zarlarını tasladıktan sonra onları çift çift tartmalısın.»

«Ben, zaten tartıyordum, fakat bunu bilerek değil kendiliğimden bulmuştum. Ama, yeni öğrenmiş gibi İbrahim Ağa'ya teşekkür edip tekrar ellerini öptüm.

«Artık, on beş yaşıma gelmiştim. Külhanda yatıyordum. Ama, külhan beyleriyle birlikte değil, külhancının odasında. Kazancım da yolundaydı. Birbiri üzerine günde yirmi beş kuruşa kadar kazandığım oluyordu.

«Külhana nasıl girdim? Tabiî, yine Rıza'nın aracılığı ile..

«Rıza'nın dayısı olan yeni ustamla iki yıl kadar birlikte çalışmıştım. Bir gün ustamız, buzlu bir havada, kösele ve sahtiyan almak için, Zindankapısı'na gitmişti. Bunları alıp dönerken Mercan yokuşu'nda kaymış, yere yuvarlanmış ve sağ kolu kırılmış. Kendisini eve hamal sırtında getirdiler. Altı ay kadar yattı. O süre içinde terlikleri hep ben diktim. Zaten kalıplama, çevirme işlerini de öğrenmiştim. Zavallı adam bana bakar, ben onun gözleri önünde işimi görürdüm. Sonradan kolu iyileşti ama, artık kuvvetten düşmüştü. Tığ tutacak kadar bile gücü yoktu. Buna son derece üzülüyordu. Ben, ona:

— "Ustacığım, sen merak etme. İşte ben senin en sağlam zamanındaki gördüğün işin iki katına yakın iş çıkarıyorum. Allaha şükür, beyler gibi yaşıyoruz. Ben de senin oğlun değil miyim? Çalışmak borcum değil mi? Niçin üzülüyorsun?" diyordum. Böyle konuştukça o ağlıyordu; bana durmadan dualar ediyordu. Rıza'ya

gelince, o haftada ancak yarım yamalak iki çift terlik dikebiliyordu. Nihayet, araya başka bir hastalık daha girdi ve ustamız Tanrı'nın rahmetine kavuştu.

«Ustamızın ölümünden sonra ev devlete geçti. Karısı da mahalledeki yağlıkçı esnafından biriyle evlendi. Hasılı, böylelikle üçüncü barınağım da dağılmış oldu.

«İşte, ben de o günden sonra külhanbeyi oldum. Bakınız, nasıl?

«Rıza ile ortada kalmıştık. Bizi kabul edecek kimse yoktu. Bayrampaşa ile Yenibahçe'de edindiğimiz dostlardan her biri, analarının ipliğini satmış birer serseriden başka kimselerden değildi. Ama, yine de ilk zamanlar onlara sığınmaya mecbur kaldık. Bir ara, çarşıda bir ayakkabıcıya başvurup iş istedim. Beni evine kabul edip çok az bir gündelikle çalıştırmasını rica ettim. Fakat, adam, kabul etmedi. Bunun üzerine, külhan beylerinin destebaşısı olan (1) Pat Burun İbrahim'e başvurduk. Bizi Gedikpaşa külhanına kabul etti.

«Külhana girmek için de bir usul vardır. O gece bir helva yapılır, bir de pilav pişirilir. Bu helva ile pilavın harcının mutlaka bakkallardan, âdeta zorla tedariki gereklidir. Hem de bunu külhana girmek isteyen adaylar tedarik edeceklerdir. Bunu başarabilmek bu konuda becerikli ve külhancılığa ehil olunduğunu ispatlamak demektir.

«Pat Burun İbrahim, Rıza ile bana birer torba verdi. Bu torbaların yarısına yakın bir kısmını göstererek: "İşte buraya kadar dolacak," dedi.

Üstümüzdeki elbiseleri çıkarıp attıktan sonra, sırtımıza yırtık bir gömlek, bacaklarımıza delik deşik bir don, ayaklarımıza parça parça olmuş birer yemeni giydirdi.

— "Hadi, uğurunuz açık olsun. Utanmayın, kovulmaktan sıkılmayın. Dayak yememeye dikkat edin, arsızlıktan çekinmeyin. Önce istevin, vermezlerse yalvarın. Daha sonra arsızlık edin. O sırada dükkâna müşteri girecek olursa ona, sürünüp sürtünün. Hasılı, girdiğiniz bakkala baş belâsı olup rızkınızı toplayın," yollu direktif ve öğütler verdi.

---

(1) *Destebaşı, külhanbeylikte belli bir topluluğun ve basamağın başkanı ya da yöneticisine verilen bir sandır. Ş. K.*

«O kılıkla Gedikpaşa külhanından dışarı uğradık. Ben sağa, Rıza sola doğru yöneldik.

«Önce Ayasofya çarşısına gittim. Orada on beş kadar bakkal vardı. Birinin önünde durdum, torbayı uzattım. "Bir avuç pirinç" dedim. Bakkal yüzüme baktı. Teneke kepçeyi çuvala daldırarak yüz dirhem kadar pirinci torbama koydu. Oradan ayrılıp yanındaki bakkala gittim. Ona da "Bir avuç pirinç" dedim. O da yüzüme bakarak aynı şekilde davrandı. Hasılı çevredeki bütün bakkalları dolaştım. Fakat, hiç biri ne arsızlanmama, ne yüzsüzlenmeme hacet bırakmadılar. Hepsi, merhametlerini gösteren birer bakışla, torbama pirinç attılar. Hiç biri: "Torbanda pirinç dolu, yeter" de demedi.

«Ayasofya'dan ayrıldığım vakit Pat Burun'un torbada işaret ettiği yere pek az kalmıştı. Oradan Bahçekapı'ya gittim. Arpacılar'ın karşı tarafındaki zahirecilere girdim. Onlar da bir sözümü ikilememe gerek bırakmadan istediğimi veriyorlardı. Torba, işaret edilen yeri geçmişti. Orasından boğdum.

«Sıra Balıkpazarı'ndaki dükkânlara gelmişti. Her dükkânın önüne giderek: "Ağabey, bir parça yağla şeker..." demeye başladım.

Hemen hepsi birer kâğıda dört beş topak şekerle, başka bir kâğıda da bir kaşık yağ koyuyorlardı. Ben de onları torbaya atıyordum. O iş de tamam oldu. Sıra nişastacılara geldi. Oradan da, bir büyük kese kâğıdı dolduracak kadar un tedarik ettim.

«İkindi zamanı külhana döndüm. Topladıklarımı Pat Burun İbrahim'in önüne koydum. Adam hayretle yüzüme baktı, sonra:

«— "Senin yüzünde bir şey var; kim bakacak olsa senden nefret etmiyor; tersine sempati ve merhamet duyuyor. Ben daha böyle bir yüz görmedim. Sana acıyorum Sami, sen bizim aramıza girmeye lâyık değilsin!." dedi.

«Onun bu konuşması üzerine ağlamaya başladım. Pat Burun:

— "Ağlama Sami, ağlama," diye beni teselli etti. "Ben sana iş bulurum. Elbiselerini de satmam saklarım ki ileride lâzım olduğunda giyersin."

«Yine o arada öğrendim ki külhana girenlerin sırtlarındaki elbiseyi soyup satmak destebaşıların hakları imiş.

«Rıza, ancak akşam ezanına doğru gelebildi. Zavallı, benim getirdiğimin dörtte birini bile toplayamamıştı. İbrahim, onu gö-

rünce: "Ulan sen külhanbeyliği edemeyeceksin. Akşama kadar topladığın topu topu bu kadarcık mı? Bak, Sami'nin getirdiği şeye. Hem de akşama kadar değil, ikindiye kadar toplamış," dedi.

«Rıza, bu sözler üzerine kin dolu gözlerle bana baktı. Hakkı da vardı: Her yerde, her konuda kendisini geride bırakıyordum. Yalnız, acaba ben mi onu geride bırakıyordum, yoksa o mu geride kalmaya lâyıktı? Bunu o zaman düşünemezdim. Şimdi düşünüyorum da mayamın temizliğine inanıyorum. "Ah anacığım, beni niçin doğurdun?" diyorum.

«Neyse, akşam vakti pirinç ayıklandı. Külhancı İdris Baba tencereleri hazırladı. Bir yandan helva, bir yandan pilav pişirildi. Ortaya külhanın demirbaş lengerlerinden üç tanesinin ikisine pilav, birine de helva dolduruldu. Herkes diz çöküp etrafına dizildi. Yalnız Rıza ile ben, sofranın dışında, ellerimizde birer testi ile birer bardak tutarak öyle ayakta bekledik. Su isteyenlere su veriyorduk. Bu o geceye özgü bir hizmetti.

«İdris Baba, bizim payımızı tahta bir çanak içinde ayırmıştı. Pilavla helva yendikten sonra İdris Baba, bir lokma ekmeği tuza batırarak üç parmağı arasında tuttu. Bütün öteki külhanbeyler de kendisini taklit ettiler. Baba ezberden şu beyitleri okudu:

Bu ocağın adı gerçek külhandır;
Yersizlere, yurtsuzlara mek'ândır.

Nice erler yetişmiştir külhandan
Kim bilir kim bugün nerde pinhandır.

Ana baba bucağına sığmayan
Yavrucuklar bu ocakta mihmandır.

Pîrimizdir bizim koca Lâyhar,
Hak budur kim eşi gelmez sultandır.

Hû çekelim Lâyhar'ın ruhuna
Huuu!..
Anın için bay ü gedâ yek-sandır.

Manzumenin ve duanın okunmasını bitirince ağzına lokmayı attı. Sofradaki öteki kimseler de onun gibi yaptılar.

«Bu bir törendi. Külhana her yeni aday geldiğinde yapılırmış. Bunu her çocuk ezberlemişti. Ben de ezberledim. Lâkin, bu Lâyhar'ın kim olduğunu öğrenemedim. Kimse bana onun hakkında bilgi veremiyordu. Ta ki askerliğe girip de Silistre Savaşı'na katılıncaya kadar.

«Bir gün kahvedeoturuyordum. Derviş kılıklı bir adam da bir köşede hikâyeler anlatıyordu. Herkes baştan ayağa kulak kesilmiş, onu dinliyordu.

Gazneli Mahmut adında bir padişahın, Senâî Bey adında sevdiği bir genç varmış. Bir gün bu genç evinden saraya giderken, bir hamamın külhanının önünden geçtiği sırada, katırının ayakları sürçelemiş, yere çakılmış.

«Hamamın külhanında ise Lâyhar adında bir sarhoş otururmuş. Meyhanelerde küplerin dibine çökmüş olan şarap tortularını ona verirlermiş. Adam da, şarap niyetine, onları içermiş. Bundan dolayı adı, Lâyhar kalmış. Çünkü lâyhar, "şarap tortusu yiyen ya da içen" anlamına imiş.

«Dışarıda katırın ayakları yere gömüldüğü sırada, içerde Lâyhar külhancıya: "Doldur bakalım, bir tane de Senâî Bey'in aşkına içelim," demiş.

«Külhancı: "Buldun bunama, şarabını içmene bak. Senâî Bey'in adını niçin ağzına alırsın, başına belâ mı getirmek istersin? Yerin kulağı vardır derler bilmez misin hey baba Lâyhar?" demiş.

«Lâyhar büyük bir kahkaha koparmış:

— "Hem o katırın aşkına ver, hem de ayakları yere geçen katırın," diye tekrarlamış.

«Dışarıda durmadan katırını yürütmek için çabalayan Senâî Bey bu sözleri işitiyormuş. Hemen o anda kalbine bir heyecan gelmiş. Katırdan inmiş. Etrafındaki hizmetkârlarını bir yere terkederek içeri girmiş. Külhancıdan maşrapayı alıp Lâyhar'ın önüne diz çökmüş, elini öpmüş, şarabını ona kendi eliyle sunmuş. O da ona hayır dua etmiş. Sultan Gazneli Mahmut'un da o günden sonra, Senâî Bey'in akıllıca tedbirleri sayesinde, saltanatı büsbütün yükselmiş, Hindistan'a kadar olan bölgeleri egemenliği altına almış.

«Bunu o kahvede masal diye dinledim, ama bilmiyorum gerçekten bu isimde, yaşamış biri var mı, bu anlatılanlar doğru mu?»

Sami'nin anlattıklarının bu yerinde sözünü kesip cevap verdim: "Evet, «Külhânî-i Lâyhar» adlı böyle rind bir adamın yaşadığı birçok eserlerde yazılıdır. İstersen sana bu hikâyenin destan şeklinde bir de manzumesini vereyim. Kitaptan aynını alırsın. Bu söylenti bizim de birçok şairlerimiz için konu olmuştur. Lâyhar rintliğin, lâubaliliğin sembolü olmuştur. Çok muhtemeldir ki böyle bir adam yaşamıştır. Belki de kendi eskilerin Hak âşıkı» dedikleri bir çeşit mutasavvıftır. Ben, hayat hikâyesi üzerine fazla bir şey bilmiyorum. Sadece, bazı kitaplarda ona isnat olunan pek çok hikâyeler ve menkıbeler vardır.

«Sonra kalktım, Nabi divanını getirdim, o destanı kopya etmesi için kitabı Sami'ye verdim.

«Sonra kalktım, Nabi divanını getirdim, o destanı kopya etmesi için kitabı Sami'ye verdim.

«Kendisiyle böyle yakından ilgilenişime ve başından geçenleri dinleyip not bile edişime Sami o kadar memnun oluyordu ki, ikide birde: "Ah, yirmi yaş daha küçük olsaydım. Şüphe yok, sayenizde adam olurdum," diyordu. Ben de kendisine: "Sen zaten adamsın, Sami; bu uğradığın hal senin karakterinin ve mayanın bir gereği değildir, kötü tesadüfler seni böyle felâketlere sürüklemiş bulunuyor. Bir insan kendi vicdanına karşı, yaptığı bazı şeylerden dolayı pişmanlık duyuyorsa, zaten nefsiyle hesaplaşmış olur. İnsan için, her yaşta, iyi olmak mümkündür; bütün mesele iyiliğin ne olduğunu takdir edebilmektedir," gibi sözlerle karşılık veriyordum.»

* * *

Ve Sami hayat hikâyesini anlatmaya devam ediyordu:

— "Beni o gece Rıfkı adında ve benden bir iki yaş büyük bir çocukla kardeş ettiler. Bu Rıfkı o kadar iyi bir çocuktu ki, ona benzer birini ömrümde bir daha görmedim.

«Kardeşlik töreni şöyle oluyordu:

«Kardeş olacak çocukları ortaya alırlar. İkisini de anadan doğma soyarlar. Külhancı büyük bir gömlek getirir. Bunun adı «Lâyhar'ın Kefeni» dir. Gömlek iki yakalıdır. Deste başı, kardeş olacak iki çocuğu yan yana getirir; bu gömleği onların başlarından geçirir. Sağ tarafa daima eski, yani külhana daha önce gelmiş çocuk, sol tarafa da yeni çocuk tesadüf eder. Sağdaki çocuk gömleğin koluna sağ elini, soldaki çocuk da sol elini sokar. Bir

gömlek içinde iki çıplak vücut bulunur. Gömleğin dışında da iki baş ile iki el gözükür.

«Külhancı, ocağın ağzına dönerek iki dizi üzerine oturur, ellerini dizlerinin üzerine koyar:

— "Ey Lâyhar'ın evlâtları; burası baba yurdudur. Burada senin benim diye bir şey yoktur. Burada herkes birbiriyle kardeştir. Bir anadan doğanlar, bir babadan olanlar belki birbirlerini boğazlarlar; fakat Lâyhar'ın evlâtları birbirlerini tek vücut bilirler. Kardeşlerine biri bir iğne batırsa, ötekisi acısını kendi vücudunda duyar. Bu kefene sağlıklarında girenler artık ölünceye kadar birbirlerini ayrı görmezler. Bu ikilik birliktir. Bu senin sağ elindir, sen de bunun sol elisin. Vücudunuz birdir, başlarınız ikidir. Biriniz sağınızı, biriniz solunuzu görürsünüz. Ömrünüzün sonuna kadar birbirinizi görür, gözetirsiniz. Her gün kazancınızı buraya getirirsiniz. Burada bu senindir, bu benimdir yoktur. Az çoğu artırır, çok hepinizi besler; kazan birdir, hepimizi doyurur."

«Bu sözlerden sonra, külhancı ellerini kaldırır, Lâyhar'ın ruhuna bir fatiha okur. Sonra, orada bulunan arkadaşlar birer birer gelip gömleğin içindekileri: «Hoş geldin, kardeş..» diye öperler ve o gece iki çocuk o gömleğin içinde uyurlar.

«Külhana anne ya da babasından biri sağ olan hiç bir çocuk kabul olunmaz. Oraya gireceklerin mutlaka anasız babasız olmaları gereklidir. Erkek ya da kızkardeşi varsa, bu, kabul olunmaları için engel sayılmaz. Fakat, en büyük iyi kabulü hiç kimsesi olmayanlara karşı gösterirler. Dışarı ile —isterse çok uzaktan olsun— herhangi bir ilişkisi bulunanlara pek dostça bir gözle bakmazlar. Özellikle benim gibi aslı nesli hiç belli olmayan çocuklar külhanın en halis muhlis evlâdı sayılır.

«Kardeşim Rıfkı da benim gibiydi; ne anasını ne babasını tanırdı. Anladığıma göre, o da tıpkı benim gibi, varlığı annesi için utanç teşkil eden bir çocukmuş. Onu, göbeğinin üstünde bin kuruşluk bir Mahmudiye altını olduğu, adının da Rıfkı bulunduğu yazılı bir kâğıtla, bir camcının kapısına kundak içinde bırakılmış halde bulmuşlar.

«Tek bir anneden bile doğmuş olsaydık o çocukla aramızdaki sevgi bu kadar kuvvetli olamazdı. Talih ikimizi de o külhanda birleştirmişti. Yalnız, benimle onun arasındaki fark Rıfkı'nın tem-

bel olmasından ve bir de pek gel-geç tabiatlı bulunmasından ibaretti.

«Biz askere de onunla birlikte girdik. Aynı tabura düştük. Sonuca gelince: Zavallı Rıfkı Silistre'de şehit oldu, başını bir gülle alıp götürdü.

«Külhana kabul olunan çocuklara külhana özgü bir dil öğretilir. Çocuğun, her şeyden önce, o dili bellemesi gereklidir. Bu dil, iki üç yüz kelimeden ibarettir. O dille konuşulduğu vakit, külhana mensup olmayan kimseler konuşulandan hiç bir şey anlayamaz (1).

Külhan sözlüğü:

İstif: uyku

Uzunca ova: iplikhane. (Eskiden ıslâh için serserileri kapattıkları bir çeşit zindandı. Tersaneye bağlıydı. Orada gemilere lâzım olan ipler bu hükümlülere büktürülürdü. Burası Bahariye ile Silâhtar (Haliç'te) arasında bir binadan ibaretti. Sultan Abdülaziz zamanında, angara gibi, bu da ortadan kaldırılmıştı.)

Baba: külhancı
Bıyıklı: kavas (Vaktiyle zaptiyeye kavas denirdi.)
Pabuçlu: din adamları
Penç-ü-dü: yalan, ya da yalan söyleyene karşı alayla söylenen
Pestil: hasta, yerine göre de, sarhoş
Damgalı: para
Camcı: kurnaz
Cami: kalabalık, kalabalık yer
Çamur: ziyafet
Çiftlik: pazaryeri
Büyük çiftlik: pazartesi pazarı
Düşeş: tokat (Bu, tokatın pek seyrek vuruluşundan ötürüdür.

(1) *Sami bu kelimeleri bir deftere yazarak bana verdi. Şimdilik buraya bazılarını yazacağım. Rodos maceram ileride ayrı bir kitap olarak basıldığı zaman sözlüğün tümünü koymayı düşünüyorum. (Eserin yazarının notu. Ebuzziya Tevfik Bey bu eserini kitap haline getirip yayınlamamıştır.)*

Bir zarda nasıl düşeş seyrek gelirse, bir külhanbeyi de tokat yemeye nadiren hak kazanır. Zaten külhanbeyi tokat yemeye özen göstermekle yükümlüdür.)

Simit: kolay ele geçen, ulaşılması kolay şeyler
Şamdan: arkadaş
Şeytan: talih
Sıçan: bakkal (Daima müşteriden çaldığı için)
Sırma: fahişe
Sucuk: zengin
Su yolu: doğru yol, cadde
Darbhane: kumar
Topallamak: beceriksizlik
Kaz: gürültücü
Kızılırmak: mezbaha
Kümüş: kadın
Mektep: cezaevi
Nargile: boşboğaz
Valide: külhan
Hindi: şaşkın, kolay yolunan zengin
Yuva: cami avlusu
Yeldeğirmeni: parasız, bedava (1)

Bu sözlüğün bir de terimler kısmı vardır ki tamlamalardan meydana gelmiştir. Meselâ, (kapı tırmalamak) arsızlanmak anlamına gelmektedir. (Kaftan giydirmek) para isteyip de, vermeyenleri süpürgeleri çamura indirerek tepeden tırnağa zifosa bulamak, (kuskunu koparmak) kaçmak, (başparmağı bükmek) yankesicilik etmek, (soğan doğramak) gerekli erzakı bir yerden aşırmak, (suyolunda yatmak) caddelerde iş görmek, (ağı parçalamak) cezaevinden kaçmak gibi anlamlara kullanılır.

Görülüyor ki, bir toplumun her sanat, meslek ve sınıfında olduğu gibi, külhanbeyi denilen kendine özgü sınıfın da, karşılıklı anlaşmaları için özel bir dilleri bulunmaktadır. Zaten, bu zorunludur. Mademki, külhanbeyleri sosyal bir yapı ve düzen meydana getirmişlerdir ve kendilerine özgü bir sınıf teşkil etmişlerdir, elbette kendilerine göre bir dilleri ve terimleri bulunacaktır.

---

(1) Yazar, sözleri eski harflere göre sıralanmış olduğundan, bazı harflerin sırası günümüz Türk alfabesi dizisine uymamaktadır. Ş. K.

Fransızların argo dedikleri dil de —tıpkı bizdeki külhanbeyler gibi— özel bir sınıf, sefilce yaşayan bir topluluk tarafından meydana getirilmişitr.

Bugün artık bizde «külhanbeyi» diye bir sınıf yoktur; ama külhanbeyi deyimine uygun pek çok genç, pek çok sefih insan vardır. Hatta, bir edebiyatçımız, ünlü bir mektubunda bu gerçeği şu cümlesiyle tasvir etmişti:

«Ramazanın ilk haftasında, eğlence yerleri yalnız iki yere özgü idi. Biri Gedikpaşa'daki sirk (1) yeridir. Şimdi, orada Suhar adında biri at cambazlığı gösterileri düzenliyor. Bu oyunların hemen hepsi Sulye'nin zamanında da görülmüştü. Bundan dolayı burada seyre değer bir şey yoktur. Şu kadar var ki bazı kibar ve soylu geçinenler, göstermelik güzelliklerine meftun oldukları oyunculara karşı gösterdikleri tavırlarla hem Gedikpaşa'nın eski adını, hem de kendilerinin eski şöhretlerini yeniden yaşatmaya çalışıyorlarmış.» (2).

Namık Kemal'in bu satırları, ünlü «Ramazan Mektubu»ndadır. Bu parçadaki «Gedikpaşa'nın eski adı» ndan maksat, Gedikpaşa külhanı ve «kendilerinin eski şöhretleri» deyiminden amaç da külhan beyleridir. Yazarın kınamak istediği gençler ise o zamanın ekâbir çocuklarıydı.

Demek, her zaman ve her yerde «külhanbeyi» deyiminin anlamını sembolize edecek sefih ve sefiller vardır. Bunlara, Fransa'da vuayyu (3) dendiği gibi, bizde de külhandan başka sığınacak yer bulamadıkları için ve orada yaşayıp, geliştiklerinden dolayı külhanbeyi adı verilmiştir.

Bugün, bizde de hâlâ bunlardan var; fakat özel bir barınakları, toplantı yerleri bulunmuyor. Bunların en belirgin özellikleri sefih ve başıboş yaşayışlarıdır. Ve böyleleri her sınıf arasında mevcuttur.

---

(1) 1858 de Gedikpaşa'da Sulye adında bir Fransız büyük bir sirk kurmuştu. Burası sonradan Güllü Agop tarafından tiyatro haline getirildi. Bundan yirmi beş yıl kadar önce yandı. Abdülhamit yeniden yapılmasını emretmişti. (Yazarın notu).

(2) Biraz yukarıda «bir edebiyatçımız» diyen yazar, biraz aşağıda onun adını veriyor. Ş.K.

(3) Kelime eski harfledir ve böyle de okunuyor. Ş.K.

Toplulumumuzu bunlardan temizlemeye henüz sıra gelmemiştir.

Sefalet, yoksulluğun zararlı bir tohumudur. Bu tohumu besleyip yeşerten ortam ise cahilliktir. Şimdi, yoksulluğu kaldırmak için fakirliği mi yok etmek, yoksa cahilliği mi kaldırmak gerektir. Buralarını incelemek bize düşmez. Ancak, şurası var ki yoksulluğun ve sefilliğin asıl doğurucusu fakirlik değildir. Onun gelişmesi için cahilliği elverişli bir ortam farzetsek bile yine, gerçek bütünüyle ortaya çıkarılmış olmaz. Çünkü, birçok varlıklı ve soylu kimselerin çocukları arasında da, fakir fukara çocuklarına taş çıkartacak nice sefiller görülmüştür.

Külhanbeyleri, o zamanın çevresine ve yaşayış ortamına uygun düşen memleket evlâtlarıydı. Aslında, bunları doğuran vatan anadan fazla, onları kendi hallerine terkeden memleket utanmalıydı. Ülkenin halkı içinde tek bir kişi yoktu ki külhanbeylerinin hallerine tavırlarına bakıp da kendilerinden nefret etmesin. Oysa nefret, hiç bir zaman insanları ıslaha yarayan bir araç değildir. Islah duygu ve düşüncesi, nefretten değil, merhamet ve anlayıştan doğar.

Bir gün Sultan İkinci Mahmut, kılık değiştirmiş halde, başkentin sokaklarını dolaşırken Gedikpaşa külhanının bulunduğu sokağa girer. O sırada, külhandan davudî bir sesle, usule ve müzik koşullarına uygun bir tarzda okunan bir şarkı işitir. Yanında ünlü nedimi Sait Efendi de bulunuyormuş.

Padişah ona: «Bu şarkı nereden geliyor, şunu öğren?» der.

Sait Efendi: «Şuradan geliyor, o şurası dediğim yer de Gedikpaşa külhanıdır.» cevabını verir.

Her şeyi merak eden ve her şeyin içyüzünü anlamak isteyen bu Padişah: «Haydi içeri girelim.» deyip nediminin aman zaman yollu itiraz etmesine fırsat bırakmadan külhan kapısından içeriye dalar.

Bir tarafında insanın zor kucaklayabileceği kadar kalın kütükler istif edilmiş, bir tarafında dağlar gibi küller yığılmış olan avluda bir kütüğün üstüne oturup şarkıyı dinlerler. O sırada bir külhanbeyi, büyük bir küreğe doldurmuş olduğu odun ateşini omuzuna yüklenmiş olarak dışarı çıkar. Sultan Mahmut herifi durdurur. Şarkıyı söyleyenin kim olduğunu öğrenmek ister. Adam:

«Topkapılı Mehmet'tir. On yaşından beri buradadır. Külhanbeylerinin en aklı başında olanıdır.» der.

Bu sırada ilk şarkı bitmiş, yine aynı makamdan bir başka şarkı başlamıştır. Bunun sözü de bestesi de Dede Efendi'ye aittir:

«Cihar attım şeş oynadım, yine felek yendi beni»

nakaratlı şarkı.

Söylendiğine göre besteci bu şarkıyı Sultan İkinci Mahmut'a sitem olmak üzere yazmış imiş. Dellâlzade'nin Mabeyn-i Hümayun'a alınması üzerine eski itibarı düşen Hamamîzâde İsmail Dede, bu şarkıyı bu olay üzerine bestelemiş.

Külhanbeyi Mehmet, şarkıyı gür ve davudî sesiyle o kadar etkili biçimde söylüyormuş ki, Padişah sonderece heyecanlanmış, elinde olmayarak gözlerinden birkaç damla yaş akıtmış, beste tamamlanıncaya kadar da oradan ayrılamamış.

Sultan Mahmut, külhancıdan —kendi ona görünmeden— Mehmet'i görmenin mümkün olup olmadığını sormuş. O da, külhanın yan tarafından, kepenkli bir pencerenin aralığından Mehmet'i Padişaha göstermiş.

Mehmet, uzun boylu, esmer benizli, gürbüz bir delikanlı imiş ve o tarihlerde yirmi beş yaşlarında kadarmış.

Padişah, yarısı bu Mehmet'e verilmek üzere, külhancıya bin kuruş hediye verilmesini, nedimi Sait Efendi'ye emrederek oradan ayrılmış. Üç gün geçtikten sonra da külhanbeyi Mehmet, saray müezzinliği ile Mabeyn-i Hümayun'a alınmış.

Bu külhanbeyi müezzin Mehmet, İkinci Abdülhamit'in tahta çıktığı ilk yıllara kadar hayattaydı. Sokullu Mehmet Paşa tekkesinin zikirci başıydı. Fakat, sarayda rakipleri olan öteki okuyucular —kendinin zavallı adama haberi olmaksızın— güvercin pisliği yedirmişler, o yüzden daha otuz yaşlarındayken sürekli bir öksürüğe yakalanmış ve dolayısıyle bir mısrâ şarkıyı bile doğru dürüst okuyamaz olmuştu.

Belki, konu dışı olan bu satırları, Sultan İkinci Mahmut gibi yeniliği öngören ve memleketi ıslâh etmek azmiyle her şeyi göze alan bir Padişahın bile külhandan bir serseriyi çıkarıp sarayına kabul ettiği halde, onları bu serseri hayattan kurtaracak bir eğitim kurulu meydana getirmeyi akıl edemeyişini belirtmek için yazıyoruz.

Gerçi, bir süre sonra, rahmetli serasker Rıza Paşa, toplanı

altı yedi yüzü bulan bütün İstanbul külhanbeylerini toplayıp askere almak suretiyle bu sefilleri ortadan kaldırmışsa da memleket yine de yeni yeni sefiller yetiştirmekte devam etmiştir. Çünkü, her ne suretle olursa olsun, sefaleti yaratan sebepler daima ortada bulunmaktadır. Asıl üzerinde durulması gereken nokta sefilliğe düşecek olanlara meydan vermemektir.

Bu hususta, ilk adımı atan rahmetli Mithat Paşa olmuştur. Mithat Paşa, Niş valiliğinde bulunduğu sırada vatanın kimsesiz, sahipsiz ve dolayısıyle sefilliğe, kötülüğe mahkûm çocuklarının okuyup eğitilmeleri için gerekli kültür yuvaları kurmayı düşünmüş, sonra bu düşüncesini biraz daha genişletmiştir ki, işte Darüşşafaka bu düşüncenin sonucunda meydana gelmiştir.

Külhanbeyleri hırsızlık yaparlar, fakat bunun en âdi ve basitlerini yaptıkları için genellikle hoşgörüyle karşılanmışlardır. Meselâ, bir bakkal dükkânının önünde bir dilim peynir ya da iki parça kesme şeker aşırmak için saatlerce fırsat kollarlar. Bunu yapamazlarsa bazan müşteriden isterler, verilmezse arsızlanırlar. Nihayet, belâyı defetmek için ya müşteri bir şeyler verir, ya da bakkal.

Her şeyden önce, arlanma ve utanma denilen kelimeler bunların sözlüklerinde yoktur. Durum böyle olunca elbette bunların anlamlarından da yoksundurlar.

Bu sefil insanlar topluluğu, memlekette nasıl türemiştir? Nereden gelip ülkede yerleşmiştir? Bu konular, tarihimizin daha birçok önemli konuları gibi, henüz bilgi alanımızın dışındadır. Lâyhar'ın kendilerince bir pîr olarak kabul olunduğuna bakılırsa, hiç kuşkusuz, bunların Türkiye'ye Asya'dan gelmiş olduklarını kabul etmek gerekir. Belki de külhancılarca beliren birtakım gelenekler sonucu yerleşip kalmış bir inancın sürüp gitmesidir.

Sami'nin anlattığına göre, külhanlar, âdeta kendi nefisleriyle savaşmayı amaç edinmiş kalenderlerdir. Onların inançlarına göre, hamam külhanları insanlar için bir sınav alanıdır. Sıcaklığın en artık ve bezdirici bir zamanında, ya da soğuğun en aşırı bir sırasında gömleksiz delme bir yelek ve bir dondan ibaret bulunan giysisiyle ateşin karşısında ve karın, yağmurun altında pervasızca görev yapmak onların gözünde bir çeşit ibadet niteliğindedir.

Yeni külhanbeyleri eskilerin manevî çocuklarıdır. İçlerinden biri hastalanacak olsa, en şefkatli baba gibi onun başı ucundan

ayrılmazlar. Faydası denenmiş birtakım halk ilâçlarıyle hastayı iyi etmeye çalışırlar. Kışın, akşam üzerleri, külhandan çektikleri sıcak külleri soğuk küllerin üstüne serip hasta çocuklarının istirahatını sağlamaya çalışırlar.

Külhanbeyleri nasıl yatarlar?

Onların yatakları ve yastıkları kışın sıcak kül, yorganları ise külhanın ateşli nefesidir.

Beyler, ele geçirdikleri yiyeceklerle, akşam üzerleri konakladıkları yere birer ikişer dönerek akşam yemeğini hazırlarlar. Bir külhanın kaç kişiden ibaret olduğu bellidir. Bundan dolayı, herhangi bir sebeple biri geç kalırsa, o gelene kadar kimse yemeğe el sürmez.

Külhancı, çubuğunu yakmış, bir ateşgede gibi (1) hiç sönmek bilmeyen külhanın yarı açık bulunan ağzına karşı oturmuş olduğu halde, yavruların gelişlerini bekler. Herkes içeri girip, sayı tamamlanınca, külhan kapısı kapanır. Çocuklar, genellikle yuvarlak tahta sofranın çevresine dizilirler. O gün elde edilen şeyler nelerse yenir; fakat bunlara katılmaz. O, yeni bir evlât gelip de tören yapıldığı gecelerin dışında sofraya oturmaz.

Beyler karınlarını doyurduktan sonra, üçer beşer mangalar meydana getirirler. Üçleme, dama, peçiç, tavla gibi oyunlar oynarlar. Zar, aşık atma, barbut çeşidinden oyunlar öğretilir. İçlerinde güzel sesliler şarkı, mani, gazel okurlar. Çığırtma, yandüdük, nısfiye denilen bir çeşit ney, tef, tambur gibi sazları çalmayı bilenler çalıp söylerler.

Kış geceleri, mısır patlatmak, nohut kavurmak, kestane pişirmek gibi şeylerle küçükler eğlendirilir. Gece yarısına doğru denkler indirilir, yanyana iki geçeli ve herkesin ayakları ortaya, başları duvara gelecek şekilde yatılır. Ortada kalan yere külhancı her yarım saatte bir korlanmış ateş döker. Ateşin verdiği sıcaklık yatanlar için yorgan görevi görür.

Küçükler genellikle çıplak ve çift olarak âdeta küle gömülürler. Üzerlerine kilim, kebe, çuval gibi şeyler örtünürler.

Kış sabahları külhancı, evlâtlarına, çoğu zaman, sahlep dağı-

(1) *İslâmlıktan önce İran'da ateşe tapanların, içinde sürekli olarak ateş yaktıkları tapınağa verilen ad. Ş.K.*

tır. Uykudan kalkan babanın yanına gider, bir fincan sahlep içer ve derhal sokağa fırlar.

Çamur süpürmek

Belediye daireleri ve şubeleri kurulmadan önce, başkentin sokaklarında kışın biriken çamuru hapishanelerden çıkarılan mahpuslara süpürttürürlerdi. Aşağı yukarı kırk yıl öncesine kadar, bu usul yürürlükteydi. Hatta, bu biçarelere gelip geçenlerin verdikleri beş on parayı bile onların başlarındaki gardiyanlar ellerinden alırlardı.

Sami'nin anlattığına göre, bu görev —kendi istekleriyle— daha önceleri külhanbeyleri tarafından yerine getirilirmiş.

Kışın yağan yağmurlardan meydana gelen çamurlar, o zamanlar, sokaklarda yürümeyi çok zorlaştırırmış. Külhanbeylerinin on sekiz yirmi yaşlarında bulunanları, edindikleri büyük meydan süpürgelerini omuzlayarak sokaklara dalar, çamurları toplamaya başlarlarmış. Sokaklar, şimdiki gibi, ortaları yüksekçe, yani balıksırtı olmayıp, tam tersine çukur ve dere halinde olduğundan sel ve çamur hep yolların ortasından akardı. İşte, külhanbeyleri, meydanlardan ve akıntısı olmayan sokaklardan topladıkları çamurları süpüre süpüre büyük caddelerin orta yerlerine kadar götürürlermiş. Çamur sel gibi akıp gitmediğinden daima böyle sürülmek isterdi.

O tarihte, İstanbul'da arabaya binmek sadece nazırlara özgü bir imtiyaz olduğundan, öteki devlet adamları işlerine binek hayvanlarıyle gidip gelirlermiş. Bu usul, otuz otuz beş yıl öncesine kadar sürmüştür.

Akşam üzeri görevli bulunduğu daireden çıkıp hayvana binerek konağına giden büyük memurlar, bu çamur deryalarının yanından geçerken külhanbeyleri ellerindeki süpürgeleri: «Silâh omuza«.» ünlemiyle kaldırır, tıpkı bir silâh gibi omuzlarına alırlarmış. O zat, hizalarına gelince de: «Helva parası!.» diye bahşiş isterlermiş. Eğer bu kimse, arkasından gelen hizmetkârına para vermesini emretmeyecek olursa, destebaşıların verdiği bir «Arş!.» kumandası ile süpürgeler bir anda çamura iner ve bu suretle sıçrayan zifoslarla efendi hazretleri tepeden tırnağa kadar çamurdan bir kaftan giyermiş.

Külhanbeyi sözlüğünde, «çamura ziyafet» denmesi bundan

dolayı imiş. Çünkü, onlar bu çamur sayesinde kışları helva yapacak ya da başka yiyecek şeyler için para kazanırlarmış. Hatta bu zifos kaftanı bir kere giymiş olanlar, ikinci bir denemeye uğramamak için, heriflerin başarı silâhları olan süpürgelerini omuzlarına aldıklarını daha uzaktan görür görmez —henüz yanlarına yaklaşmadan— ya kendi keseye davranır, ya da hizmetkârına emir verirlermiş.

On kişiye bir destebaşı düşermiş. Kaç destebaşı varsa onların üstünde de bir «Koca Destebaşı» bulunurmuş. Külhanbeylerin eğitimi, usule, erkâna ve âdetlere uyma, gelenek ve görenekleri koruma, her gün dışarı çıkacakların ne türlü davranacakları ve benzeri şeyler hep, akşam yemeklerinden sonra koca destebaşı tarafından belirlenir; külhanın derliliğinden, düzeninden hep o sorumlu bulunurmuş.

Külhancının odasında bazan, hastalanan ve hastalıkları devam eden, öteki beyler de yatırılabilirmiş.

Pat Burun İbrahim'in korunmasına nail olan Sami, külhana girişinin üçüncü ayından, askere gittiği zamana kadar onun odasında yatmış ve —gelenek dışı— elbise giyinmiş. Bundan dolayı, arkadaşları kendisine «Sultan Zade» diye takılırlarmış. Bu sultan zade sözünün de bir tarihçesi varmış. Vaktiyle ünlü vezirlerden Siyavuş Paşa'nın torunlarından biri de Gedikpaşa külhanına girmişmiş, onu «Sultan Zade» diye andıkları için bu söz orada zaman zaman böyle sürüp gidermiş.

On yaşından on dört yaşına kadar olan külhanbeylerinin, sokaklarda çift çift gezmeleri geleneği varmış. Bunların Yahudilere kesinlikle sataşmaları (1), küçük çocuklarla güçsüz kadınların —tehlikede görüldükleri takdirde— korunup kurtarılmaları, gezginci esnafa ilişmemeleri, ekâbir çocuklarına ve özellikle lalaları ile gezenlere —hele para da vermezlerse— sarkıntılıkta bulunmaları, tulumbacıları gördükleri yerlerde çevirmeleri, yüklü bulunan hamallara, mola verdikleri yerlerde yüklerini indirip kaldırmada yardım etmeleri, kasap esnafını ve özellikle Eğinli kasapları, müşteri huzurunda, «Bugün kaç marya kestin?» diye; yine kömürcüleri de müşteriler kömür alırlarken «Kara katır iyi sulanmış,» sö-

(1) *Eskiden, bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de Yahudiler çok horlanırdı. Ş.K.*

züyle kızdırmaları, hasılı buna benzer şeyler yapmaları, acemi olanlara, en az, haftada bir kere öğütlenip tekrarlanırmış.

Bahar ve yaz mevsimi

Tabiat varlıklarının yeniden uyanma, genişleme ve gelişme mevsimi olan ilkbaharla yazın engin lûtufkârlıklarından en çok payını alanlar, genellikle, sefil ve yoksullardır.

Kış mevsiminin kolay kolay tahammül edilmez şartlarından yakalarını kurtaran bu biçareler, bu yoksul ve kimsesizler, baharın çiçekleriyle birlikte ve onların çevresinde —sanki koşarcasına— kırlara dökülürler.

Yenibahçe çayırından Bayrampaşa çayırına, Çırpıcı, Veliefendi çayırlarına, Bahariye, Kâğıthane mesirelerine kadar her taraf bunların kendilerini gösterdikleri alanlardır.

Oralara gidinceye kadar, şehir içinde yollarının üstüne rastlayan dükkânlardan yiyecek ve içeceklerini şu ya da bu şekilde toplarlar. Yolda hem giderler, hem de topladıklarını yerler. Artanıyle de akşama kadar nefislerini körletirler.

Gittikleri yerlerde koşarlar, oynarlar, yatarlar, yuvarlanırlar. Güneşin cana can katan ışınlarına vücutlarını terkederler. Böylece benliklerini güçlendirmeye çalışırlar.

Gedikpaşa külhanı, öteki külhanlara oranla, bir akademi niteliği ve üstünlüğü taşır.

Gedikpaşa'dan sonra gelen külhan Mahmutpaşa'dır. Üçüncülüğü Bayezit, dördüncülüğü İbrahim Paşa, beşinciliği Ayasofya, altıncılığı Çinili, yedinciliği Haseki külhanları temsil eder.

Bir gezinti, eğlenme ve dinlenme yerinde bir araya gelmiş olan çeşitli yerlerin külhan mensupları arasında bir anlaşmazlık, çatışma, kavga çıktığı takdirde hemen daima Gedikpaşa külhanının destebaşılarından biri ortalıkta kendini gösterir. Onun görünmesiyle birlikte çatışma ve kavga da —bıçakla kesilmiş gibi— bir anda kesilir ve durulur. Bu konuda onun vereceği hüküm kesindir, ona hiç bir şekilde itiraz edilemez; temyizden geçmiş bir mahkeme kararı kadar geçerlidir. Gedikpaşa'da Destebaşının işe karıştığı bir anlaşmazlık hemen o dakikada bitmiştir, çatışanlar birbirleriyle anlaşmış, yeniden dost olmuşlardır. Eller sıkılır; olup biten unutulur.

İşte külhanbeylik böyle sürüp giderken, bir gün, ansızın bir darbe yemiş. Hicrî 1262 yılının (1855) recep ayında, bir gece ya-

rısı, seraskerlik (harbiye nazırlığı) ten birer çavuş ve birer onbaşı emrinde bir kısım görevli askerler gönderilerek İstanbul'daki bütün külhanlar kuşatma altına alınmış. Ertesi sabah —ki bir perşembe günü imiş— bütün külhanbeyleri kol kol Sultanahmet camii avlusuna getirilmiş. O gün, öğleye kadar, şehrin her yöresindeki külhanlardan gelen gençler ve çocuk yaşmdaki delikanlıların sayısı yedi yüzü geçmiş.

Zamanın seraskeri (başkumandan ve hariciye nazırı) Rıza Paşa ve bir de Darbahor Reşit Bey adında biri gelmiş. Toplananlara, anlayabilecekleri bir dille, birer nutuk vermişler. Serseriliğin çok kötü sonuçlarını açıklamışlar. Mümkün olduğu kadar, onları incitmeden ve kalplerini kırmadan, içinde bulundukları halin kötülüklerini ve tehlikelerini birer birer sayıp dökmüşler. Bundan sonra da askerliğin faziletlerini uzun uzadıya anlatmışlar. Bunlar söylenirken, külhanbeylerden birçoğu ağlamış. Rıza Paşa sözünü bitirince Ayasofya külhanı destebaşılarından Rıza adında biri ileri atılmış. Serasker Rıza Paşa'nın nutkuna kendi nutkuyla cevap vermiş. Bu arada külhanbeylerini mazur göstermekle birlikte hükûmeti de suçlamış. Çünkü anasız babasız, yersiz yurtsuz memleket çocukları için, eğer şu sefil külhanlar da olmasa, kendilerini Sarayburnu'ndan denize atmaktan başka kurtuluş çaresi yokmuş. Hükûmet istemiş olsaydı elbette bunlar için bir ıslâh yurdunu çoktan kurabilirmiş.

Külhanbeyi Rıza'nın bu sözlerini serasker Rıza Paşa candan yürekten onaylamış (1).

Hemen çalışmaya girişilmiş. On altı yaşından yukarı olanlar seraskerlik dairesine, o yaştan küçük olanlar da Gülhane'deki bir pabuç yapımevine gönderilmişler. Sami, o tarihte yirmi, yirmi bir yaşlarındaymış. Arkadaşı Rıfkı ile birlikte aynı taburun aynı bölüğüne düşmüş.

Çoğu olağanüstü zeki olan bu gençlerin hemen hepsi kısa zamanda askerliğe ısınmış. İçlerinden en âdisi bile, iki yıla varmadan, çavuşluk rütbesine ulaşmış.

* * *

(1) *Bu Rıza sonraları generalliğe kadar yükselmiş, fakat Külhan Rıza sanını da yine korumuş. (Yazarın notu).*

YENİ OSMANLILAR TARİHİ

Konu dışı bir açıklama :

«Yeni Osmanlılar Tarihi'nin 1873 olayı ile; yani Kıbrıs, Rodos ve Akkâ'ya sürgün edilenlerle bir münasebeti vardır. Çünkü bu sürgün, salt şehzade Murat Efendi yüzünden meydana gelmişti. Yeni Osmanlılar'ın amacı, memleketimizde meşrutiyeti ilân etmek, parlâmenter bir yönetimi uygulamaktı. Bu konudaki bütün çalışmalarda ve yayınlarda hemen daima şehzade Murat Efendi'nin kişiliği belirleniyordu.

Bu demektir ki, 1873 olayı Yeni Osmanlılar Tarihi'nin son bölümünü teşkil eder (1). Yeni Osmanlılar'ın ana amaç edindikleri Meşrutiyet ise, kısa bir süre sonra gerçekleşen saltanat değişikliği ile gerçekleşmiş olduğundan, onun adına olan tarih, yani Yeni Osmanlılar'ın çalışma ve görevlerinin bitimi de o günlere rastlar. Ondan sonra «Yeni Osmanlı» diye ne bir kişi, ne de bir topluluk göze çarpar.

Benim nâçiz serüvenlerimin ve bunları anlatan anılarımın bu son bölüm ile ilişkisi bellidir, ortadadır. Rodos zindanına ilişkin anıların anlatılması bundan dolayı zorunludur. Fakat, ileride, Yeni Osmanlılar Tarihi bir kitap halinde yayınlandığı vakit (2) asıl tarih ile anılar bölümünü birbirinden ayıracağım.

Külhanbeyi Sami'nin adı, başından geçen olaylar hep o yüz elli prangalıdan dolayı söz edilmiş bulunmaktadır.

Şimdi, «Külhanbeyleri ile ilgili bunca ayrıntılı bilginin bu araya sokulmasına ne lüzum vardı?» gibilerden bir soru sorulabilir.

Külhanbeyleri, Türk toplumunda bir zamanlar kendilerine özgü bir sınıf teşkil etmişlerdi. Bizim şimdiye kadar çeşitli konularda yayınlanmış, hemen hiç bir eserimizde onlara dair tek kelimelik olsun bilgi yoktur. Eğer, ben Sami'ye rastgelmemiş olsaydım, belki de, bu sınıfın —kendileri gibi— adları sanları da unutulup gidecekti.

Sami'nin kişiliğine gelince, Beşinci Sultan Murat'ın tahta çıkışından sonra o da —öteki müebbedler gibi— on beş yılı aşmış

---

(1) Böylelikle, asıl eserin tamamlandığını yazar da belirtmiş oluyor. Ş.K.

(2) Yazarın bu düşüncesi, ölümünden altmış yıl sonra, gerçekleşmiş bulunuyor. Kendinin bir bütün olarak kaleme aldığı düzene biz de sadık kaldık ve onu okuyuculara tek kitap halinde sunduk. Ş.K.

ceza süresi yeterli görülerek, çıkarılan genel aftan yararlanmıştı. Zaten, onun müebbed hapse mahkûm olması, adam öldürmek gibi vahşi bir suçun sonucu değil, birkaç kere kalpazanlığa yönelmiş olmasıydı.

Ben sürgünden kurtulduktan sonra, mektupçuluk göreviyle Bosna'ya gittikten iki ay sonra Sami de oraya gelmişti. Orada kendisini vergiler kolculuğuna tayin ettirdim. Bosna'nın **occupation**'una (1) kadar Sami benim evimde yatıp kalkardı. **Occupation** savaşları başladığı sıralarda Osmanlı devlet memurlarının bir kısmı Bosna'yı terkettiği gibi, bir kısmı da o arada ayaklananların, yani bugünkü duruma sebep olanların zorlamasıyle gerek isteyerek gerek istemeyerek kendilerine katıldıkları sırada, Sami, Taşlıca müftüsünün kurduğu bir askerî birliğe katılıp Tuzla'ya sevkedildi. Orada Avusturyalılarla yapılan kanlı çarpışmalar sırasında şehit oldu.

Yeni Osmanlılar Tarihi ile hiç ilişkisi bulunmayan bazı olayların bu sıraya katılması, onların benimle ilişkisi sebebiyledir. Bundan dolayı — yukarda da söylenildiği üzere— tarih ile anılarım kitap şeklinde basıldığı vakit bu katılma ve karışma kendiliğinden ayrılacaktır.

* * *

İbrahim Paşa camiinde yaptırılan yeni okulda, Ahmet Mithat Efendi tarafından kozmografya ve coğrafyaya başlangıç dersleri de okutuluyordu.

Bu derslerin okutuluşu sırasında birtakım açıklamalara girişiliyordu ki, bunların öğrenciler tarafından mutlaka bir levha üzerinde çizilmiş olarak gözleriyle izlemeleri gerekiyordu. Oysa, otuz beş yıl önce ne kozmografyaya, ne astronomiye, ne de coğrafyaya ilişkin ilkokul kitapları vardı. Birbirini tamamlayıcı olan bu üç bilgi dalı konusunda ne yapmak lâzımsa Ahmet Mithat Efendi'yle ben yapıyorduk. O dersleri hazırlayıp okutuyordu. Ben de gerekli resim ve şekilleri levhalar üzerine çizmeye çalışıyordum. Bereket versin ki elde birtakım —yabancı kaynaklı— resimli kitaplar vardı. Gerek kozmografya, gerek astronomi ile ilgili şekilleri onlara

---

(1) Bizzat metinde «işgal» yerine bu Fransızca kelime kullanılmıştır. Ş.K.

bakarak, fakat daha basit bir biçimde çizip resimleyip meydana getiriyordum.

O sırada, Dilâver Paşa da Rodos mutasarrıflığından ayrılmış, yerine Beyrut mutasarrıfı Raif Efendi (şimdi ayan üyesi olan Raif Paşa) tayin olunmuştu. Raif Efendi ile dostluğumuz ve tanışmamız Tuna vilâyetinden, Mithat Paşa'nın yanındaki çalışmamızdan başlamıştı. Bağdat'ta ve Şurâ-yı Devlet'te yine birlikte bulunduğumuz için her üçümüz de bir babanın evlâtları, bir dairenin yetiştirmeleri; yani kısacası fikirleri, duyguları, eğitimleri eşit üç kardeş gibiydik.

Böyle bir sürgün ve gurbet diyarında, işte, bunun için onun Rodos'a atanmış olması, Ahmet Mithat'la benim için olağanüstü bir nitelik taşımaktaydı.

Artık kendimizi burada yalnız ve Rodos'u da yabancı bir yer saymasak haklıydık. Ne kimsenin çekiştirmesi ve iftirasıyle birtakım kötü durumlara düşerdik, ne de «şöyledir, böyledir» yolunda, herhangi bir kimsenin lehimizde tanıklığına ihtiyacımız vardı. Biz ne isek, mutasarrıf Raif Efendi de oydu. O ne ise, biz de öyleydik. Aramızdaki fark, bir durum ve görev şeklinden ibaretti.

Bununla birlikte, halka karşı, içinde bulunduğumuz sürgünlük meselesinin gereklerini hiç bir vakit göz önünden uzak tutmazdık. Halkın gözünde o bir mutasarrıftı, bizler ise birer sürgün.. Dış görünüşte ve topluluklar karşısında —konuşmasız bir anlaşmayla— bu özelliklerimizi hep korurduk. Biz bize, baş başa kaldığımız zamanlarda ise birbirinden ayrılmayan üç dosttuk. Ama, bunu sürdürürken de dikkatliydik. Meselâ, kendi haber gönderip çağırmadıkça evine gitmezdik. Oysa, o canı istediği vakit kendi sık sık bize gelirdi.

Serbestlik ve özgürlük çerçevemiz Dilâver Paşa'nın zamanındakinin aynıydı. Çünkü, zaten Dilâver Paşa, kendinden sonra gelecek mutasarrıflara bizim lehimizde yapılabilecek başka bir şey bırakmamıştı. Onun çizdiği özgürlük sınırlarını ne genişletmeye, ne de daraltmaya bir sebep vardı. Raif Efendi de evlerimizde oturmamız için teklifte ve müsaadede bulundu. Fakat biz, daha önce Dilâver Paşa tarafından da verilen bu izinden istifade etmek istemediğimizi hatırlatıp kendisine teşekkürle yetindik.

İbrahim Paşa okulunun kurulup çalışmaya geçmesinde, Dilâver Paşa'nın büyük çabası ve yardımı olmuştu.

Burada bu «yardım» kelimesini kullanmaya gerçekten lüzum vardır. Çünkü, onun yardımı olmasaydı bu okulun kurulup ortaya çıkmasına imkân yoktu. Bugün bile hâlâ varlıklarını hissettiren bazı eski tarz öğretim taraftarları, yani kendilerini geniş halk yığınlarının üstünde gören kimseler yeni metodlarla yapılan ve yeni bilgiler veren bu çeşit okullara hiç de iyi gözle bakmıyor ve onları istemiyorlardı.

Rodos'ta kendilerini ulema (seçkin din adamları) diye kabul ettirme çabasında bulunan bu eskiye dönük kimselerin sayısı, olağanüstü denilecek kadar çoktu. Bundan dolayı, Dilâver Paşa gibi direnici, tehdit edici ve gereğinde tehdidini gerçekleştirecek bir mutasarrıf bulunmamış olsaydı, Ahmet Mithat Efendi'nin hayalleri —candan yürekten bir aşk ve sevda ile sarılmış olduğu o gül çehreli, kültür ve bilgi denilen güzel— Rodos'ta değil o zaman, bugün bile gerçekleşmemiş olurdu.

Rodoslular, kazanmış oldukları bilgiler ve bilgi yurdu için Ahmet Mithat Efendi'ye ne kadar minnet ve şükran borçlu iseler, rahmetli Dilâver Paşa'ya da iki katını borçludurlar.

Zaten, Süleymaniye Medresesi, rahmetli Dilâver Paşa'nın himmet dolu çabalarından biridir. Gerçekten bu medresenin kurulması hususu ve Yasin Tarlası gibi kesinlikle sahibi bulunmayan vakıf malının, maarife aktarılması meselesi onun zamanında çözümlenmiş, Süleymaniye arsasının —ki Sen Jan Camiinin harabesiydi— medrese yapılması kararı onun zamanında alınmıştı.

Durum bu haldeyken, yeni gelen mutasarrıf Raif Efendi'ye, konu, münasip bir gün ve zamanda açılmıştı.

Üç yıldır eşinin rahatsızlığından dolayı kış mevsimlerini Rodos'ta geçirmekte olan Bereketzade Cemalettin Efendi'nin (1) zindan karşısında oturduğu ev bizler için âdeta bir toplantı yeriydi. Bu zat ilme ve kültüre yönelik, faziletli bir adamdı. Öğretimde eskiden ayrılıp yeniye dönmeyi isteyenlerdendi. Evinin selâmlık bölümü kütüphane memuru Abdullah Efendi, Yağcı Hoca gibi bilgili kişilerin buluştuğu küçük bir akademi halindeydi. Gündüzleri vakit buldukça Ahmet Mithat'la biz de oraya gider, türlü konularda sohbet eder, tartışmalar yapardık.

---

(1) Bundan beş altı yıl önce Mısır kadısı iken ölen rahmetli Cemalettin Efendi'dir. (Yazarın notu)

Ahmet Mithat Efendi, yeni ve çağdaş bilgilerden, Yağcı Hoca fıkıh konularındaki kavrayışından ötürü hukuktan, Abdullah Efendi her şeyden; özellikle tarih ve edebiyatla ilgili hikâye ve konulardan, Cemalettin Efendi de yine fıkıh, tarih ve edebiyattan söz ederlerdi. Böylece, akşam ezanına kadar güzel vakit geçirilirdi.

Abdullah Efendi ile Yağcı Hoca'nın araları hemen her zaman açıktı. O yüzden her ikisi de konuşma arasında birbirlerini öfkelendirecek iğneli, kinayeli sözler söylemekten geri kalmazlardı. Ancak bu iğnelemeler, örtülü kapalı taşlamalar hiç bir zaman fazla ileri gitmezdi. Sadece konuların daha canlı ve hareketli şekilde tartışılmasına sebep olurdu. İki taraf da, birbirlerini inandırıp susturmakta büyük bir zekâ çabası gösterirlerdi. Dolayısıyle, bu çekişmeli, tartışmalı konuşmalardan bizler hakkıyle yararlanırdık.

Mutasarrıf Raif Efendi'nin adaya gelişinin üçüncü günüydü. Dilâver Paşa da daha Rodos'tan ayrılmamıştı. O gün, vedalaşmak için, Cemalettin Efendi'ye gelmişti.

Hep birlikte otururken yeni mutasarrıf içeriye girdi. Ben, ortaya konmuş masanın başında, astronomi dersi ile ilgili resimler hazırlamakla meşguldüm. Mutasarrıf gelince, tabiatıyle akademik sohbet kesildi, havadan sudan konuşulmaya başlandı. Nihayet ortada duran resimler Raif Efendi'nin gözüne çarptı. Konu dönüp dolaşıp okul üzerinde toplandı. Bu arada Ahmet Mithat Efendi'nin ada çocuklarını okutmak için giriştiği çabalar söz konusu edildi. İbrahim Paşa okulunun şimdiki durumu, her geçen günle artan öğrenci sayısını almaya yeterli bulunmadığı, dolayısıyle daha büyük bir okulun yapılmasına ihtiyaç duyulduğu, bu okul yapıldığı takdirde İbrahim Paşa okulunun kız öğrencilere ayrılmasının düşünüldüğü, hatta öğretimdeki kolaylık ve mükemmellikten dolayı, ilk öğrenimin ortaokul sayılan rüştiye öğrenimine bile üstün olduğunu gören bu okul öğrencilerinin birer ikişer İbrahim Paşa okuluna geldikleri, hasılı yapılacak yeni okulun iki kısmı da ihtiva etmesinin yerinde olacağı konuşuldu.

Sen Jan harabesi, Cemalettin Efendi'nin evinin karşısında olduğundan, yapılması düşünülen yeni okulun arsası da hemen oracıkta kendisine gösterildi. Velhasıl, o gün okulla ilgili her iş karara bağlandı, yapılacak okul binasının ne büyüklükte olacağı bile hesaplandı. Mutasarrıf Raif Efendi, okulun planlarını bizzat çizmeye söz verdi. Ondan sonra, temelin, ilk olarak, hangi tarafta

atılmasının uygun olacağını anlamak için dört adım ötedeki arsaya gidildi.

Bu arsanın, camiin bulunduğu kısmında, cephane patladığı zaman yüz metre derinliğinde bir çukur meydana gelmişti. O güne kadar memleketin bütün süprüntüsü, molozu oraya döküldüğü halde o dehşet verici çukur yine dolmamıştı. Çukur, tıpkı bir huni biçimindeydi. Orasını doldurmak mümkün olsa bile üstüne bina kondurmaya imkân yoktu; çünkü ne kadar çalışılsa yerini istenilen oranda sertleştirmek, katılaştırmak mümkün değildi.

Arsanın üst tarafında, rahmetli Fethi Ahmet Paşa'nın yadigârı olan saat kulesi bulunuyordu. Onu yerinden kaldırmak, sonra yeniden yapmak, okul binası için harcanacak paraya yakın, belki ondan da fazla bir masrafa ihtiyaç gösteriyordu.

Nihayet, çukurun ağız tarafından bir kısmına rıhtım atmak suretiyle buraya istenilen sağlamlığın verilebileceği düşünüldü. Onun için de —daha önce sözü edilen— Hristofi kalfanın görüşünün alınmasına karar verildi. İşte böylelikle, Raif Efendi'nin adaya gelişinin üstünden on gün geçmiş geçmemişken, arsanın toprak düzlemesi işine girişildi. Bu, 1876 yılı başlarında bir cuma gününe rastlamıştı.

Mutasarrıf Raif Efendi, bir yandan planları hazırlarken, bir yandan da ben toprak düzeltilmesi işiyle meşgul oluyordum. Prangalılardan, özel bir el sanatı olmayan kırk hükümlüyü —kaçmaya teşebbüs etmeyecekleri konusunda söz alarak— yedi, sekiz gardiyanın gözetimi altında burada çalıştırıyordum.

Köyceğiz'li Gâvur İmam, taşçılıkta çok usta olduğu için, kendisini taşçıların ustabaşısı yapmıştım.

Bu Gâvur İmam, bir süre önce Akkâ'da çıkan bir olayda Amerikan Konsolosunu öldürmekle suçlanmış ve müebbed hapse hüküm giymişti. Bir dereceye kadar okur-yazardı. Bundan başka, eskilerin «cifr» dedikleri bir çeşit falcılığı da vardı. O konuda usta olduğunu ileri sürerdi. Bundan dolayı, zindana indiğim zaman, daha yanına yaklaşmadan:

— «Efendi, kurtulacak zamanımız yaklaşıyor!.» diyerek bana müjde vermeye yönelir ve benden:

— «Avcunu yala!.» cevabını alırdı.

Gariptir, dedikleri kısa bir süre sonra olduğu gibi çıkmıştı. İleride anlatılacaktır.

Çukurun ağız tarafındaki pekiştirme, lâzım gelen derinlikten başlanarak yapıldığı gibi, öteki tarafların temelleri de gereği kadar açıldığından, duvarların yükseltilmesine her yandan girişildi. Öte yandan da marangozlar kapıları, pencereleri, pancurları yapmakla meşguldüler.

Zindanın bizim bulunduğumuz dairesine yakın kısmında dükkânımsı bir iki boş yer vardı. Buraları marangozların çalışmasına ayrıldı. Kısa zamanda faaliyet öylesine arttı ki, bir inşaat malzemesi fabrikası halini aldı. Hristofi kalfa bir yandan binanın asıl yapısına göz kulak olup mimarlık yapıyor, bir yandan da doğramacıları ve yaptıklarını kontrol ediyordu.

Rodos'ta bir binanın ahşap kısımları için kullanılan kereste, genellikle katran ve ardıç denilen ve çam cinsinden olan, güzel kokulu bir ağaçtır. Bu ağacı kurt yemediği için, yapıların mertek denilen kirişleri baştan başa onlardandır.

Şövalyeler zamanından kalma binaların ve bu arada hâlâ yeniliğini, güzelliğini korumakta olan kışlanın çatısındaki kirişler —sanki yeni konmuş gibi— hiç çürümemiştir. Yalnız, zamanla, biraz esmerleşmiş, kahverengine dönüşmüştür. Hiç bir tarafında bir kurt yeniği, çürüklük, bozukluk, haraplık belirtisi görülmez. Özellikle, daima kuru kereste bulunduğu ve kullanıldığı için, böyle ağaç ve tahtalardan yapılmış ev bölmeleri ile öteki marangozluk eşyasında çarpılmak, çatlamak çeşidinden kusurlar görülmez.

Eski binaların bazı pencere kepenkleri, dolap kapakları, raf ve benzeri şeyler üzerinde göze çarpan oymacılık örneklerinden de anlaşılmaktadır ki vaktiyle Rodos'ta tahta oymacılığı son derece ilerlemiş durumdaydı. Sonra, buranın adını ettiğimiz ağaçlarının lifleri de çok sıkı olduğundan, oymacılıkta özellikle işe yaradığı, bugün mevcut eserlerle kendini ispatlamaktadır.

Şövalyeler zamanından kalma binaların mertekleri, yani çatı ve katlara yerleştirilmiş yatay kirişlerin rutubet çekip çürümelerini önlemek için, her iki taraflarına bakır levhalar kaplanmış, ondan sonra duvarlara konup bağlanmıştır. Ama, son zamanlarda bu usule artık uymuyorlar. Özellikle alçı kullanılması bu ihtiyacı ortadan kaldırmıştır.

* * *

Bir Metre Çapında Bir Yer Küresi

Süleymaniye Medresesi'nin bitiminde, imtihan salonunun ortasına konmak üzere büyücek bir arz küresi tedariki arzu olunmuştu. Saatçi Raif Efendi aracılığıyle, Almanya'dan getirilen kataloglarda ise en büyük kürelerin çapı 45 santimi geçmiyordu, üstelik bunlar pek pahalıydı.

Bunun üzerine, Hristofi Kalfa ile anlaşarak, çok büyük ve bir metre çapında bir küre yapmaya karar verdik. Önce Bayram Usta'ya bir metre on iki santimetre uzunluğunda, iki başı düzeltildikten sonra çapı üç santim kalacak çelik bir eksen yaptırdık. Bunun 85 santimetresini sağlamca bir surette katran ağacıyla kaplattık. Sonra da kürenin esasını teşkil edecek yarım daireleri biçtirerek o eksenin üzerine tutturmaya başladık. Üzerine sıvanacak alçının kalınlığını hesaplayarak bir kuşak, yani ekvator dairesi yaptırıp onu dört ayak üzerine bağlayıp diktik. İki tarafına, yine Bayram Usta'ya, pirinçten iki eksen yatağı yaptırarak kürenin kafesini onun üstünde meydana getirmeye başladık.

Küre, benim oturduğum evin alt katındaki bir odada yapılıyordu. Ancak, tamamladıktan sonra, onu oradan nasıl çıkarıp okula götüreceğimizi hesaba katmamıştık. Çünkü, odanın kapısının eni doksan santimdi. Yapım işimizin ilerlediği, alçının sıvanmasıyle kürenin yavaş yavaş meydana çıktığı sırada o durum aklımıza geldi. Birbirimize bakıp gülüştük. Sonra: «Zararı yok. Bitsin de, olmazsa kapıyı söküp küremizi dışarı çıkarırız,» dedik.

Okulun yapımı hızla ilerliyor, duvarlar ve iç bölümler ortaya çıkıyordu. Bir yandan da doğrama işleri tamamlanmaktaydı. Herkeste bir çalışma, bir sevinç vardı. Her işçi sabahları, hatta vaktinden önce geliyor ve akşamları yine vaktinden sonra dönüyordu. Ellerinden gelse okulu bir anda yapıp işin içinden çıkacaklardı.

Bina, gerçekten ihtişamlı bir görüntü kazanmaya başlamıştı. Okulun adını adayı fetheden kişiden alması (Kanunî Sultan Süleyman kastediliyor), ona duyulan şükran borcunun bir belirtisi olduğu gibi, mektep yerine medrese diye adlandırılması da eskiye bağlı bulunanları memnun etmek içindi.

* * *

İşte, o günlerde idi ki, İstanbul'dan alınan mektuplarda, başkentte huzursuzluk ve karışıklık belirtilerinin görünmeye başladı-

ğı bildiriliyordu. Bizler, İstanbul halkının biraz uyuşuk olduğunu bildiğimiz için karışıklık olaylarına hiç de ihtimal vermiyorduk.

Mahmut Nedim Paşa, ikinci defa olarak, sadrazamlık makamında bulunuyordu. Kendinin birinci seferki sadrazamlığını, devlet memurları hakkındaki tutumunu görmüş olduğumuz gibi, biraz evvel de birikmiş olan bonoların faizlerinin verilmeyeceği resmen ilân olunduğu, Avrupa'da da yarattığı kötü etkiler bir yana, bunun yurtta pek çok kimseyi etkilediğini; dün, refahın, hatta geçimini buna bağlamış olanların, bugün birdenbire en yoksul hale düştüğünü; bütün bunlara rağmen kimsenin sızıldanmaktan başka bir şey yapmadığını hepimiz çok yakından biliyorduk. Olanı biteni, uzaktan da olsa, işitiyorduk. Ve işte, bütün bu sebeplerden dolayı, İstanbul'daki karışıklık söylentilerine inanamıyorduk.

Yalnız, bir şey fikirlerimizi çeliyordu: Şuna, buna gelen mektupların hepsinin bu karışıklıklar konusunda sanki ağızbirliği yapmış olmaları.

O günlerde, gazeteler de, hükûmet tarafından, birbiri ardından kapatılıyordu. Bu da duyduğumuz söylentileri bir başka yönden güçlendiren hallerdendi. Bununla birlikte, bu hal, Mahmut Nedim Paşa'nın birinci sadrazamlığında da görülmüştü. Bir günde, üçü Türkçe olmak üzere, yedi gazetenin kapatılışına tanık olmuştuk.

İstanbul'da **Hakaayık ül Vakaayî, Basiret** ve Teodor Kasap'ın biri ciddî, öteki mizahî olan **İstikbâl** ve **Hayal** gazeteleri geliyordu. Rahmetli Şemsettin Sami de, Trablusgarp'tan döndükten sonra, Mihran Efendi ile birleşerek iki buçuk yıldan beri kapalı bulunan matbaamı kiralamış ve orada Papadopulo adlı bir Rum'un imtiyazını almış olduğu **Sabah** gazetesini çıkarmaya başlamıştı.

Çok ufak boyda olan bu gazete, seçkin ve güzel yazıları bulunduğu, her şeyden serbest bir dille bahsettiği ve özellikle on paraya satıldığı için hayli tutulmuştu. Çünkü, öteki gazeteler kırkar paraya satılıyordu. **Sabah** gazetesi, Fransızların **Petit Journal**'ine benzeyen bir hal almıştı.

Günün birinde **İstikbâl** ve **Hayâl** gazeteleriyle birlikte, bunların kapatıldıklarını bildiren ilâveler de gelmişti.

Teodor Kasap, **İstikbâl** gazetesinde, Osmanlı dış borçları hakkında çok acı bir dille birçok maliye gerçeklerinden söz etmiş, ile-

ri sürdüğü fikirleri rakamlarla da pekiştirip ispatlamıştı. Hatta, tuhaf bir örnekle meramını şöyle açıklıyordu:

Fransa'da zengin bir adam, elli yaşına varacağı zaman sahip bulunduğu serveti hesap etmiş, epeyce önemli olan toplamıyle birlikte elli yaşından sonra kendi için en uzun bir ömür de hesap etmiş; meselâ seksen yıl yaşayabileceğini göz önüne alarak mevcut servetini gelecek otuz yıla bölmüş ve her yılı için ayırdığı beş bin lirayı —bir kuruşu bile eksik olmamak şartiyle— kuruşu kuruşuna yemeye başlamış. Bu hal üzere otuz yıl yaşamış. Yüz elli bin lirayı tüketmiş. Fakat, ihtiyar hâlâ sağ. Sağ ama, ertesi gün için kendisini yaşatacak bir lokma ekmeği ve onu alabilecek bir santimi bile yok.

Bunun üzerine, kalkmış, kalabalık caddelerden birinde dilenmeye başlamış. Gelip geçenlere:

— «Hesabını yanlış tuttuğu için yoksul ve sefil düşmüş olan bu eski zengine merhamet edin!.» dermiş.

Teodor Kasap, Osmanlı maliyesinin o sırada içine düşmüş bulunduğu iflâslı durumu bu herifin servetine ve kapı kapı dolaşılıp borç para alınmak istenilmesini de o herifin kendine benzetiyormuş. Şu kadar ki o herife merhamet edenler bulunduğu halde Osmanlı devletinin yüzüne bakan bile bulunmuyormuş. Çünkü, halkı dolandırmakla, hesabını yanlış tutma saflığı arasında büyük fark varmış.

Hele, **Hayâl** gazetesinin yayınladığı, kapatılışını bildiren, ilâvede kullanılan bir deyim çok anlamlıydı. Aklımda kaldığına göre, **Karagöz,** bu kapatılma işi için: «Hay Allah mustahakını versin, bu sefer de kör şeytanın şerrine uğradık...» diyordu (1).

Ertesi postaya kadar aradan on beş gün bir zaman geçti. Çünkü, iki posta arasında on beş günlük bir süre vardı ve biz gazetelerimizi ikişer hafta aralıklarla almakta idik. O iki haftanın sonunda gelen gazeteler bize daha garip göründü. Zira, Türk basınına ilk olarak sansür uygulanmaya başlamıştı.

---

(1) Yazar, Hayâl *gazetesinin anlamlı sözünden bahsediyor ama, niçin anlamlı olduğunu belirtmeyi unutmuş görünüyor. Bu da şudur: Karagöz: «Hay kör şeytan» sözüyle sadrazam Mahmut Nedim Paşa'yı kastediyordu. Çünkü, bir gözü biraz şaşı olduğu için halk bu sadrazama «Kör Mahmut Nedim Paşa» diyordu. Ş.K.*

Bu sansür işine **Sabah** gazetesi pek güzel bir karşılık vermişti: Sansürün çıkarmış olduğu yazıların yerlerini —başka her hangi bir şey koymayarak— boş bırakmıştı. Hem de nasıl? Her sütunda onar yirmişer satırlık yerler açık, yani beyaz basılmıştı (1). Boş bırakılan yerler için ileri sürülen mazeret de şuydu: «Sansürün çıkardığı havadislere karşılık, yazacak bir şey bulamadığımızdan, mecbur kalarak böyle yayınladık.»

Bu hal halk üzerinde son derece kötü bir etki bırakmış olmalı ki, Mahmut Nedim Paşa'nın tamamiyle keyfî bir icraatı olan sansür, Saraydan hemen o gün verilen bir emirle derhal kaldırılmıştı.

Basının icra kuvvetine karşı ilk büyük başarısı sansürü kaldırtmak olmuştu ama, İkinci Abdülhamit dönemindeki yenilgisi de yine bu sansür yüzünden olacaktı.

O posta ile aldığımız mektuplar, medrese öğrencileri arasında bu konuda yurtseverce hareketlere girişildiğinden söz ediyordu. İşin en garip yönlerinden biri de, birbirlerinden tamamen habersiz mektup yazan kimselerin, hep aynı konu üzerinde birleşmeleriydi. Demek ki, İstanbul'da gerçekten bir şeyler olmaktaydı. Bu haberler bizlere elimizde olmayan birtakım duygular, sevinçler aşılıyordu. Herkesin yüzünde sevindiği belli eden belirtiler doğuyordu.

Şemsettin Sami'den aldığım bir mektupta da bazı imâlar vardı. Meselâ, bunlardan biri şuydu: O günlerde, evkaftaki bazı işlerimizi haline yoluna koydurarak geçimimizi bir yıl daha sağlayacak parayı alabilmek için, eşim İstanbul'a gidecekti. Sami Bey'i daha önce bundan haberdar etmiştim. Aldığım cevap mektubunda evkaf işlerinin uzun süreceğinden, İstanbul'da boş yere vakit kaybına lüzum olmadığı, dolayısıyle eşimin İstanbul'a hareketinin bir süre sonraya bırakılmasının uygun olacağı bildiriliyor ve şimdilik onunla idare etmemiz için «**Muharrir**» hesabına 25 lira gönderildiği yazılıyordu.

Ben o sırada İstanbul'da kendi hesabıma «**Muharrir**» adıyle aylık bir dergi çıkarmaya başlamıştım. Hatta ilk defa «T. Ebuz-

---

(1) Sansür yüzünden boş kalan yerleri doldurmamak usulü, İkinci Meşrutiyetten sonra Türk basınında sık sık görülmüştür. Ş.K.

ziya» imzasını —oğlum Ziya'nın adına bağlayarak— bu derginin kabında kullanmıştım.

Dergimde genellikle Namık Kemal'in mektupları, makaleleri yer alıyordu. Fakat, yine o sıralarda Namık Kemal'le haberleşmemiz kesilmişti. Buna da sebep —Akkâ'da bulunan arkadaşlarımızdan dolayı— Şehzade Murat Efendi üzerine, kendisine yazdığım ve yukarıda sözünü ettiğim samimî mektuptu. Namık Kemal, o mektuba verdiği cevapta beni çok inciten hakaretli sözler kullanmıştı. Tabiatıyle ben de —şerre şer ile karşılık vermek çeşidinden— daha hakaretli sözlerle ona mukabele etmiştim. Kemal'in, bu mektubuma cevap olarak gönderdiği mektubu açmamış, sadece zarfın üzerine:

«Mektubun gönderilmiş olduğu kimse ölmüş olduğu için iade edildi.»

cümlesini kendi el yazımla yazmış ve başka bir zarfın içine koyarak geri çevirmiştim.

Namık Kemal, onu alınca hemen eşime yazdığı bir mektupta: **«Lûtfen siz açınız, kardeşime okuyunuz. Mektubum onun hiddetini artıracak bir biçimde yazılmamıştır. Onu memnun edeceğini siz de tasdik buyurursunuz,»** demişti. Tabiî, bu mektubu eşimden önce ben gördüm. Ve söyleyerek, kendisine şunları yazdırdım: **«Kardeşinizin bütün özelliklerini en az benim kadar, bazı konularda benden iyi bilirsiniz. Bundan dolayı onun rızası olmadan ve iznini almadan adına gelmiş bir mektubu açamayacağımı kabul edersiniz. Kendisine emrinizi söyledim. (Sen bu işlere karışma) diye cevap verdi. Bundan dolayı, beni mazur görmenizi temenni ederek, mektubunuzu iade etmeye mecbur oldum.»**

Ve mektubu böylece ikinci defa geri çevirmiştim.

Ondan bir süre sonra, kütüphane memuru Abdullah Efendi, bir iş için İstanbul'a gitmişti. O gittikten sonra zaten haberleşmemize aracılık edecek kimse de kalmamıştı.

Bir gün, Şemsettin Sami Bey'den aldığım mektuplardan birinin içinde, üzeri adıma yazılı, bir zarf çıktı. Zarfın üstündeki yazıyı tanımıyordum. Sami Bey de onun kimin tarafından yollanmış olduğunu belirtmemişti. Mektubu açmakta tereddüt ettim. İçimdeki bir his, onun Namık Kemal tarafından yazıldığını bana söylüyordu. Bu zannımı pekiştirecek bir de sebep vardı: Sami Bey, mektubunda **«Muharrir'in ilk sayısından Kıbrıs'a, Namık Kemal**

Bey'e dört beş nüsha göndermiştim. Aldığım mektupta memnunluğunu bildiriyor ve dergiye konmak üzere yazı göndereceğini söylüyor...» diyordu. Bu cümleler içimden gelen hissi daha da güçlendirmişti. Çok kuvvetli bir ihtimalle mektup Namık Kemal'dendi. Zaten, zarf da oldukça kalındı. Yani içinde başka bir zarfın bulunduğu anlaşılıyordu. Dolayısıyle mektubu yine açmadım. Şemsettin Sami Bey'e yazdığım cevapta: «**Kimden olduğu belirtilmeden göndermiş olduğun zarfı sana geri yolluyorum. Geri yollayışımın sebebi, onun Namık Kemal'den gelmiş olduğunu tahmin etmemdir. Bu tahminim doğru ise mektubu yine sahibine iade et; değilse kimin tarafından verilmiş olduğunu bildir, ondan sonra bana geri gönder,**» demiştim.

On beş gün sonra aldığım cevapta, tahminimin doğru olduğu, mektubun ondan geldiği, ancak Namık Kemal Bey, onun tarafından gönderilmiş olduğunun bana yazılmamasını hatırlattığı için, kendinin de buna uyduğu anlatılıyordu.

Hasılı, Namık Kemal'in bu mektubu, ilk yazılışından o tarihe kadar, tam sekiz ay iki defa doğrudan doğruya ve üçüncü defa da yolunu değiştirerek —İstanbul üzerinden— Kıbrıs'la Rodos arasında gidip gelmişti.

Bir sabah, zindan evime gittikten yarım saat kadar sonra, adanın itibarlı tüccarlarından ve aynı zamanda İl İdre Meclisi üyelerinden Hacı Vasil Efendi'nin geldiğini haber verdiler. Tabiî, yukarı aldım. Ziyaretinin sebebini sormadan o söyledi:

— «Efendim; dünkü posta ile Kıbrıs'ın Tuzla iskelesindeki bir dostumdan aldığım bir mektubun içinde size verilmek üzere bir pusula çıktı. Mutlaka size vermem, ayrıca bundan hükûmet memurlarından kimsenin haberi olmaması da yazılıyor. Buy'runuz, pusula budur.»

Hacı Vasil'in uzattığı kâğıt Namık Kemal'in elyazısıylaydı ve şunlar yazılıydı:

«Birader;

Gücenikliği uzatmanın sırası değil. İstanbul'un şu günlerdeki hali ümitlerimizi kuvvetlendiriyor. Elbette senin de bilgin olmuştur. Bizler için en başta gelen vatan sevgisi adına şu inadı bırakarak haberleşmeye devamını isterim. Birbirimize bildirecek pek çok şeyler var.

Kardeşin: Kemal»

Pusulayı okuduktan sonra Hacı Vasil Efendi'ye:

— «Bunun cevabı yoktur,» dedim, «yalnız dostunuza yazınız. Bir daha bu zattan mektup alacak olursa size göndermesin. Yoksa, o zaman hem kendinin, hem sizin, hem de benim başım belâya girer.»

Adamcağız bu sözlerimden o kadar korktu ve bana o kadar teşekkürler etti ki, sanki söylediğim bu muhtemel belâya uğramış da ben kendisini ondan kurtarmışım gibi, minnet şükran sözleriyle yanımdan ayrıldı.

Yine o günlerdeydi. İstanbul'dan Babil adlı bir vapur gelmişti. Kömür almak için ertesi güne kadar Rodos'ta kalacaktı.

Biz, Ahmet Mithat Efendi ve ben, kalenin Koltukkapı denilen iskele kapısının karşısındaki Aziziye Vapurları Acentası'nda oturuyorduk.

Bu acenta posta görevi de görüyordu. Memuru, Kapancı'nın Mehmet Ali adında genç bir adamdı. Rodos'un aydın fikirli, uyanık, kültürlü gençlerinden biriydi. Aynı zamanda Macar Raif Efendi'nin saatçılık sanatını ilk öğrettiği öğrencilerden olduğundan, Saatçı Mehmet Ali diye de anılırdı.

Rodos'un yerli yabancı, hemen bütün onurlu ve kendini bilir kişileri sabah-akşam, hele tatil günleri hep onun yazıhanesinde toplanırlardı.

«Babil» gemisinin görevlilesi, cuma namazını kılmak için, karaya çıkmışlardı. Mehmet Ali, son derece havadis meraklısı olduğu için gitmiş, Hasan Kaptan adlı gemi süvarisini yakalayıp acentaya getirmişti.

Hasan Kaptan, kolağası rütbesinde, ağırbaşlı, kendini bilen bir adam olarak görünüyordu. Mehmet Ali ile aralarında —görev gereği— zaten tanışıklık vardı. Suskun tabiatlı bir kimse olmakla birlikte, İstanbul hakkında sorulan sorulara cevap vermekten, gördüklerini duyduklarını anlamaktan çekinmiyordu.

Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaştırıldığını telgraflar zaten bildirmişlerdi. Fakat, daha posta gelmediğinden, onun o ve öteki olayların ayrıntıları hakkında bilgimiz yoktu.

Hasan Kaptan, medrese öğrencilerinin Bâbıâlî çevresinde nasıl toplanıp gösteri yaptıklarını, Mahmut Nedim Paşa'nın bunlardan korkarak nasıl İran Elçiliğine kaçtığını anlattı. O zamana kadar

bizim bu olaylardan haberimiz yoktu ama, Hasan Kaptan, haberimiz olmayan bir başka önemli olaydan daha söz etti.

Rodos gibi, ana ülkeye ancak İngiliz malı bir kablo ile bağlı bulunan, kopacak, koparılacak olsa artık dünyanın hiç bir tarafından en ufak bir haber bile alınamayacak durumda bulunan bir adada sürgünlük cezası çekmek âdeta dünyanın öbür ucundaki Yeni Kaledonya'da bulunmakla birdi. Özellikle, böyle çok önemli olayların geçtiği zamanlarda insan merakından çıldıracak hallere düşüyordu.

Hasan Kaptanın verdiği bu ikinci haber orada hazır bulunanları son derece üzdü. Bu haber Selânik olayıydı ki, burada ondan bahsetmeye lüzum vardır. Çünkü, olayın üzerinden bugüne kadar (1911 yılı düşünülmeli) otuz altı sene geçmiş olduğu için, o tarihte dört yaşında bulunan bugünün kırklık bir kimsesi —başka bir sebeple işitmemişse— tabiatıyle bu olaydan haberdar olamaz. Oysa olay, Osmanlı tarihinde geçmiş olanların eşine benzerine en az rastlananıdır:

Rumeli'de, Avrathisarı halkından bir Bulgar kızı —olaydan dört ay önce —kendi isteğiyle müslümanlığı kabul etmiş ve bir Türk teğmeniyle evlenmiş. Kızın annesi bu duruma çok üzülmüş. Kızının güya zorla müslüman yapıldığını ileri sürerek hükûmete baş vurmuş. Aldığı cevapta, kızın kendi isteğiyle, vicdan özgürlüğüyle islâmlığı kabul ettiği; değil zorlama, teşvikte bile bulunulmadığı belirtilmiş. Fakat, anne bununla yetinmemiş. Hükûmete ikinci bir dilekçe vererek, kızının Selânik'e getirilmesini ve İl İdare Meclisinde, Bulgar despotunun da hazır bulunduğu bir toplantıda sorguya çekilmesini istemiş.

Bunun üzerine, vilâyetten gelen emre uyulmuş. Kız; kocası, kaynanası ve bir de zenci ile birlikte —yanlarına üç de er katılarak— Selânik'e gönderilmiş. Tren Selânik istasyonuna girer girmez, önceden tertiplenmiş bir kalabalık, derhal vagondan inen kızın üstüne hücum ederek, onu zorla zaptiyelerin elinden almış. Bu arada yaşmağı ve feracesi de parçalanmış. Biraz ileride, Amerika'nın konsolosluğunu yapan Haçi Lazaro adındaki adamın özel arabası beklettiriliyormuş. Kızı ona bindirdikleri gibi yine o büyük kalabalığın koruması altında Amerika Konsolosluğuna götürmüşler.

Nisanın yirmi üçünde, akşam üzeri istasyonda meydana gelen

bu olayın haberi derhal şehre yayılmış. Lazaro'nın, şehrin tam ortasında bulunan evine götürülmekte olan kızcağız, arabadan feryatlar koparıyor ve: «Ben müslümanım, beni zorla götürüyorlar!.» diyerek çığlık çığlık ağlıyormuş. Bunu gören her sınıftan müslüman halk harekete geçmiş, hükûmete koşup kızın kurtarılmasını istemişler.

Hükûmet, zaten olayı daha önceden haber almış olduğu için, kızı kurtarma teşebbüsüne girişmiş ama, Lazaro yapılan baş vurmalara cevap bile vermemiş. O gece, kız orada kalmış. Halktan birkaç bin kişi konsolosluğun çevresini kuşatıp kızı herhangi bir tarafa götürmelerine imkân vermemiş. Ertesi gün, kalabalık daha da büyümüş. Halk, hükûmet konağı yakınındaki Saatli Cami'de toplanmış. Kızın teslim alınması için hükûmeti sıkıştırmışlar. Hükûmet, bir taraftan Lazaro'dan kızın teslimini isterken bir taraftan da Selânik açıklarındaki savaş gemilerinden silâhlanmış erler, kale ve redif tümenlerinden başka askerler getirtmiş. Bu arada şehrin ileri gelenlerini de camiye göndererek onlardan, halkı nasihatle dağıtmalarını rica etmiş.

Bu sırada Almanya ve Fransa Konsolosları da halkın toplu olarak bulundukları camiye gidip onları soğukkanlı olmaya davet etmişler. Özellikle Almanya Konsolosu, kızın kendi evinde bulunduğunu söyleyip bu hususta bir de —getirilmesi için— kâğıt yazıp yollamış. Fakat, saatlerce beklendiği halde kızın gelmediğini gören halk ile konsoloslar arasında tartışma başlamış. Vali ile konsolosların bulunduğu, cam içindeki padişahlara mahsus bölmeye, hücum edilmiş. İkisi de öldürülmüş (1).

İşte önemli bir olay!. Ne yazık, böyle bir olay yalnız bizim ülkemizde görülebilir. Hele ki Mahmut Nedim Paşa sadrazamlıkta bulunduğundan, Rumeli'nin her tarafında Rus Elçisi Prens İgnatiyef'in emir ve direktifleri geçerlikteydi. Bütün Bulgaristan'da onun dediklerine göre hareket ediliyordu. Hatta, bu arada Çerkesler, savunmasız Bulgarları doğramaya kışkırtılıyor, yani zaten cahil ve dünyadan habersiz Çerkeslerin taassup duyguları harekete

(1) *Yazarın Lazaro olarak adlandırdığı Bulgar asıllı konsolosu tarihler Perikli Lazari diye yazmaktadırlar. Olay sonunda, müslüman olan Bulgar kızı kendisinden alınmış, iki elçiyi öldürmekten sanık altı kişi de idam edilmişlerdir. Ş. K.*

getirilip, onurlarıyle oynanıyor, böylece onların kanlı olaylar çıkarmalarına yol açılıyordu. Bütün amaç, bir ihtilâl ateşi çıkarmaktı.

Hasan Kaptan, Selânik olayını anlatırken biz dinleyenler hepimiz çaresizlikten ve öfkeden kendimizden geçmiş gibiydik.

Bu olay, İstanbul'daki medrese öğrencilerinin heyecanlarını bir kat daha artırmıştı. Öte yandan, karşı tarafla başa çıkılamayınca, Selânik Valisi Müşür Refet Paşa azledilmiş, zırhlı süvarisi Albay Rıza Bey de mahkemeye verilmişti. Bu yersiz ve haksız tutum heyecanı büsbütün öfkeye ve kine dönüştürmüştü. Söylendiğine göre, işte bundan dolayı öğrenciler, Mahmut Nedim Paşa'yı yakalayıp hemen orada asmak için Bâbıâlî'ye gelmişlerdi. Ne var ki buna meydan kalmadan Mahmut Nedim savuşabilmişti.

Bu sırada İngiltere'nin on sekiz savaş gemisinden ibaret Akdeniz Filosu da Rodos önlerine gelmişti. O tarihte, dünyanın en büyük zırhlısı olan **Devans Teyşin** adındaki gemi de bu filodaydı. İki kruvazör, İzmir'le Rodos arasında haberleşme aracı görevini yapıyor, postayı taşıyordu.

O donanmanın öyle ansızın Rodos sularında görünmesi halkı garip bir ümide düşürdü. Bir önsezi âdeta halka geleceği haber vermişti. Çünkü Türkler, en muhataralı zamanlarda İngilizleri kurtarıcı kabul etmişlerdi. Bu fikirlerinden hiç bir zaman ayrılmazlar ve her kötü olay onların bu inancını bir kat daha güçlendirir (1).

Nitekim, bu sefer de, böyle bir amaç için geldikleri ve birkaç gün sonra buradan Beşike limanına gideceklerinin duyulması, bu zanlarının gerçek olduğuna Rodosluları inandırmıştı.

Ortada bir söylenti daha dolaşıyordu: Onu da İstanbul'dan gelen mektuplardan öğreniyorduk. Beykoz'dan İrva'ya, Boğaz'ın dışına doğru bir şose yaptırılıyormuş. Bu yol yardımıyle günün birinde ansızın otuz kırk bin kişilik bir Rus ordusu İstanbul'a gelecekmiş.

Bu yol söylentisi yalan değildi. Fakat, Moskof askerleri için değildi. O kapı da Mısır kapı kethüdası olan Abraham Paşa'nın (2) ava gidebilmek için yaptırdığı bir yoldu. Oysa halk, Mahmut

---

(1) Yazarın İngiltere'ye karşı duyduğu sempatinin bir başka belirtisi. Ş. K.

(2) Bugün Beykoz'daki bir koru hâlâ bu adamın adını taşımaktadır. Ş. K.

Nedim ile İgnatiyef arasındaki aşırı samimilikten ve gece gündüz birbirlerine gidip gelmelerinden pek fena kuşkulandığı için, her şeyi kötüye yoruyor ve bunu da böyle bir amaca yöneltiyordu. Ortalıkta öylesine dehşet verici söylentiler dolaşıyordu ki, Akdeniz'in ortasında bir nokta gibi duran Rodos adasında bile, bunun kaynar tepkileri kendini hissettiriyordu.

İstanbul'da bulunan kütüphane memuru Abdullah Efendi'den gelen bir mektupta, iki garip olayın hikâyesi vardı:

Fatih'te, Asmalı Han denilen ve içinde çoğunlukla Arnavutluktan gelmiş medrese öğrencilerinin barındığı bir handa, **İbret** gazetesinin koleksiyonu ortaya konuyor; Yunus adlı Yakovalı bir yurtseverle, Kadri ve Fehmi adlı Manastırlı iki genç, akşamları Namık Kemal'in bu gazetede yayımlanmış **«İstikbâl»**, **«Vatan»**, **«Asker»** başlıklı makalelerini yüksek sesle okuyorlar; sonra kendilerini dinleyen kalabalığa bunların açıklamasını yapıyorlar, böylece onların yurt ve ulus duygularını coşturuyorlardı. Sonunda da zalimleri ortadan kaldırmak için tutulması gereken yolların ne olduğunu gösteriyorlardı. Böylelikle, burasını âdeta siyasî bir toplantı yeri haline getiriyorlardı.

Sonra, Fener dolaylarında softa kılığına girmiş birkaç Bulgar'ın yakalandığı yazılıyordu. Bunlar, Rus Rus Elçisi İgnatiyef tarafından giydirilmişlerdi. Aldıkları direktif ise: «Sizi şöyle keseceğiz, böyle biçeceğiz» diye tehditler savurarak hıristiyan halkı korku ve dehşete düşürmek ve dolayısıyle yabancı elçilerin iç işlerimize karışmalarına yeni yeni fırsat ve imkânlar hazırlamaktı. Bunlar, sorguya çekildiklerinde durumu böylece itiraf etmişlerdi. Bunun üzerine, medrese öğrencilerinden onar kişilik gruplar düzenlenmiş ve hıristiyan mahallelerinde görevlendirilmişlerdi. Bunlar, kol kol dolaşacaklar; hıristiyan halkı, patrikhaneyi ve elçilikleri koruyacaklardı.

Bu mektupları okumak bize pek garip geliyordu. Kendimizi sanki rüya görüyoruz sanıyorduk. Oysa, duyduklarımızın, yazılanların hepsi doğruydu. Ayrı ayrı herkese dostlarından, tanıdıklarından, akrabalarından gelen mektuplar hep aynı noktalarda birleşiyordu. Birinin çeliştiği bir haber varsa bunu öteki düzeltiyor, ya da tamamlıyordu.

Sadrazamlık makamındaki değişiklik, Mahmut Nedim'in (1) yerine Mütercim Rüştü Paşa'nın gelişi bile halkı tatmin etmiş değildi.

Sirkeci'den Bâbıâlî'ye kadar caddeyi kaplamış olan ve askerin dışında hemen hepsi beyaz sarıklı medrese öğrencilerinden ibaret bulunan halk, sadrazam olarak Mithat Paşa'nın gelmesini beklemekteydi. Bunların çoğu paşanın sadece adını duymuş kimselerdi, kendini tanımıyorlardı. Fakat sonradan, sadrazamlık alayı ile gelen kimsenin Mithat Paşa değil de Rüştü Paşa olduğunu öğrenince: «İşte bu olmadı, bu olmadı!..» diye homurdanmaya başlamışlardı.

Anlatıldığına göre, alayda dört zat bulunmaktaydı: Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa, Bursa'ya vali olarak gönderildikten sonra yeniden seraskerliğe atanan Hüseyin Avni Paşa, serdarlığı tayin olunan Abdülkerim Nadir Paşa ve şeyhülislâmlığa getirilen Hayrullah Efendi.

Hüseyin Avni Paşa'yı, bu olaydan on beş yirmi gün kadar önce, Mahmut Nedim —aşağılamak için— Bursa Valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırmıştı. Fakat, Valide Sultan (Pertevniyal Sultan), yola çıkmasından önce, kendisini çağırmış ve pek kısa bir süre sonra izzet ikramla geri döneceği konusunda ona söz vermişti. Nitekim Paşa, Bursa'ya gidişinden tekrar seraskerlik göreviyle İstanbul'a dönüşü gününe kadar, orada vilâyetin hiç bir işine bakmamış, hiç bir şeye elini bile sürmemişti. Yaptığı, hep beklemek olmuştu. İstanbul'daki dostlarıyle ilişkiyi ve haberleşmeyi sürdürmüş, medrese öğrencileriyle de —aracılarla— haberleşmişti.

Mahmut Nedim'in kaçarak kendi kendini azlettiği gün, medrede öğrencileri tarafından yakalanıp asılması kararlaştırılmışmış ve bu da Hüseyin Avni Paşa'nın —bu haberleşme sonucu— onlara verilmiş direktiflerden biriymiş.

Hatta, o gün Şurâ-yı Devlet Başkanı Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa (2) Bâbıâlî'ye gelirken —Mahmut Nedim sanılarak— arabası

---

(1) Yazar, özellikle, «paşa» sıfatını kullanmıyor. Çünkü ona hem ülkesi, hem şahsı adına kin ve nefret duymaktadır. Ş. K.

(2) Yusuf Kâmil Paşa Malatyalıdır. Uzun süre Mısır'da kaldığı için kendisine —yanlış olarak— Mısırlı denmiştir. Yazar da onu böyle niteliyor. Ş. K.

medrese öğrencileri tarafından durdurulup kapısı açtırılmış. İçindekinin Mahmut Nedim olmadığı anlaşılınca, yoluna devamına izin verilmiştir (1). Oysa, Mahmut Nedim, daha öğrencilerin kalabalığı artmadan, Şurâ-yı Devlet'in Hünkâr Dairesi'ne mahsus ve Fatma Sultan Camii kapısına açılan taraftan, Cağaloğlu hamamının kadınlar kısmının bulunduğu sokaktan İran Elçiliğine kapağı atmış imiş.

Bütün bu havadisleri, Cemalettin Efendi'nin İstanbul'daki yakınlarından biri yazıyordu. Ama, yine de bunlar bize inanılmayacak kadar garip ve imkânsız gelmekteydi.

Sadrazamlığın değişmesi hakkındaki Hatt-ı Hümayun da o güne kadar alışılmış olanın dışında bir üslûpla kaleme alınmıştı. Bu Hatt-ı Hümayun'un metni şöyledir:

«Vezir-i Meâlî-semîrim Mehmet Rüştü Paşa,

Devlet-i Aliyye'mizin her türlü işlerinin tam bir intizam içinde yönetilmesi, emellerimizin en başta gelenidir. Sadrazamlık hizmeti de yüce devletimizin en yüksek makamı bulunduğuna göre, bu çok önemli makam ve görevin, iktidarlı bir kimseye emanet edilmesi gerekmektedir. Senin yetenekli ve işinin ehli bir kimse olduğun bizce ve herkesçe onanmış olduğundan, sadrazamlık hizmeti değerli kişiliğine yöneltilmiştir.

En büyük kaygı ve isteğimiz ülkelerimizin ve her sınıftan halkımızın rahatlığı, mutluluğu ve güven içinde yaşamasıdır. Sadakatinin ve hamiyetliliğinin gereği olarak bu hususlarda iyi niyetli çabalar göstereceksin. Ülkenin bazı taraflarında görülen huzursuzluğu ve güvensizliği ortadan kaldırmak için öteki devlet adamlarıyle de işbirliği yaparak, Allah'ın izniyle, kısa zamanda yerinde tedbirler alacak ve başarıya ulaşacaksın. En başta buna önem verilmelidir.

Eski Şeyhülislâm Hasan Efendi, görülen lüzum üzerine ayrıldığından, yüce fetvâ görevine, faziletleri göz önüne alınarak, Hayrullah Efendi getirilmiştir. Çok önemli seraskerlik görevi de, yine ehliyetinden ötürü, Hüseyin Avni Paşa'ya verilmiştir. Sözü edilen

---

(1) Olayı, o tarihte Dahiliye Nazırı bulunan ve o gün Bâbıâlî'de olan rahmetli Sait Efendi'den, sonraları, etraflı olarak öğrenmiştim. Umarım, henüz sağ bulunan oğulları Galip Beyefendi de, bunu babalarından duymuş olacaklardır (Yazarın notu).

olaylardan dolayı, bütün askerî birliklerin yeniden tanzimi ve idaresi için seraskerlikten ayrılan Abdülkerim Nadir Paşa'ya da Serdar'lık ünvanı yöneltilmiştir. Durum böylece ilân edilmelidir.

Büyük ve yüce Tanrı'mız hepimizi engin lûtuf ve yardımlarına nail kılsın, âmin. Peygamberlerin en üstünü ve şereflisi olan Muhammet hürmetine.»

Bu Hatt-ı Hümayun'un çok dikkate değer bir noktası «Devlet-i Aliyyemizin her türlü işlerinin tam bir intizam içinde yönetilmesi, emellerimizin en başta gelenidir» cümlesidir.

Gerçi, bütün Hatt-ı Hümayunlarda padişahlarımız ülkenin ve ülkedeki her sınıf halkın huzur, gelişme ve güven içinde yaşamasını dilemişlerdir. Fakat, buradaki «işlerin tam bir intizam içinde yönetilmesi» sözü, Mahmut Nedim'in memleketi kötüye götürmüş olduğuna gizli bir işarettir.

Mahmut Nedim, sadrazamlığı döneminde, memleketi bir dama tahtasına, memurları da dama taşına çevirmiştir. Hem de acemi bir dama oyuncusu olarak valileri, mutasarrıfları, kaymakamları, hâkimleri durmaksızın yerlerinden oynatmış; hükûmet merkezindeki devlet adamları arasındaki düzeni de bozmuştur. O yüzden, Padişah tarafından defalarca tenkide uğramıştır. Sultan Abdülaziz, bir seferinde, Mahmut Nedim'i kınayan bir buyruğunu bizzat kaleme almış ve Sadrazamlık Dairesi Kâtipliğine göndermiştir (1) .....

---

(1) Padişahın bu irâdesini bildiren ve kendi elyazısıyle yazılı olan kâğıt, onun asil ve şerefli oğlu veliaht Yusuf İzzettin Efendi hazretleri tarafından —bir yadigâr olarak lûtfen— bana hediye buyrulmuştur. Fotoğrafı çıkartılıp eserime konulacaktır (yazarın notu).

SON SÖZ

Ebuzziya Tevfik Bey'in «Yeni Osmanlılar Tarihi» adlı eserinin tefrikası 7 ocak 1911 tarihli **Tasvir-i Efkâr**'da, bu satırlardan sonra, kesilmiştir. Gerçi bu tefrikanın sonunda da «arkası var» denilmektedir ama yazar, bu tarihten ölümüne kadar geçen iki yıllık süre içinde eserine başka hiç bir satır eklememiştir.

Bununla birlikte, —yukarıda kendinin de söylediği gibi— Yeni Osmanlılar Tarihi fiilen tamamlanmıştır. Yarı kalan, kendinin Rodos anılarıdır ki onun da son bölümüne geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü, bundan sonraki olaylar şöyle gelişmiştir:

Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaştırılması genel öfkeyi yatıştıramamıştı. Öte yandan —başta Hüseyin Avni Paşa olmak üzere— Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa ve Mithat Paşa; Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmeye karar vermişlerdi.

Olay 29/30 Mayıs 1876 gecesi gerçekleştirildi. Dolmabahçe Sarayı, karadan ve denizden kuşatıldı. Abdülaziz, tahttan indirilip yerine Beşinci Murat, Padişah ilân edildi. Yeni padişahın tahta çıkışının ilk günlerinde —öteki bazı siyasî hükümlülerle birlikte— Akkâ, Kıbrıs ve Rodos sürgünleri derhal affedilip İstanbul'a döndüler.

Meşrutiyetin ilânı —ki Yeni Osmanlılar'ın en büyük amaçları buydu— hazırlıkları devam ederken, Padişah Beşinci Murat'ın akıl hastalığına yakalanmış olduğu anlaşıldı. Bütün ümitlerini ona bağlayanlar, çaresiz, kendisini tahttan indirip bu kez İkinci Abdülhamit'i Padişah yaptılar.

İkinci Abdülhamit, şart koşulan meşrutiyeti ilân etti. Mebusan Meclisini topladı. Ancak, bu dönem pek kısa sürdü. 1877—1878 Osmanlı - Rus savaşı başlamış ve bizim felâketimizle sonuçlanmıştı. Bu sonucun hazırladığı bunalımlar içinde İkinci Abdülhamit, millete verilmiş olan hak ve özgürlükleri geniş ölçüde kısıtladı. Ül-

kede uzun ve karanlık bir baskı dönemi başladı.

Yeni Osmanlılar'ın bin bir mihnetle yaktıkları ışık, bir ara ülkeyi aydınlatır gibi olmuş, sonra ortalığı daha yoğun bir karanlık kaplamıştı. Bu arada kader de ağlarını örecek, başlangıçta 245 kişi iken, azala azala dört beş kişiye inmiş, son Yeni Osmanlıları da şurada burada tarihin koynuna gömecekti. Ziya Paşa, valilikle İstanbul'dan uzaklaştırılacak, Adana'da ölecekti. Namık Kemal, bir süre daha Padişahla didişecek, sonra yeniden sürgüne uğrayacak, Midilli'de, Ebuzziya Tevfik Beyin Rodos'unda mutasarrıflık yapacak ve Sakız Adasında ölecekti. Tevfik Bey, bazı memurluklar kabul edecek, sonra kendini bütünüyle basına verecekti. Ne var ki, yine de Padişahın hışmına uğramaktan kurtulamayacak ve bu kez Konya'yı boylayacaktı. Akkâ sürgünü Nuri Bey artık yılgındı. İstanbul'a döndükten sonra yeni hiç bir şeye karışmayacak, önemli görevlerde bulunduktan sonra huzur içinde ölecekti. Cemiyetin o acar ve afacan çocuğu, bir ara Paris'ten İstanbul'a gelip kendilerini ihbar eden arkadaşlarını ölümle tehdit eden, Fransız Ordusunda gönüllü askerlik yapan Mehmet Bey, Bilecik'teki memurluğundan hasta olarak dönüşünden kısa bir süre sonra İstanbul'da ve çok genç yaşta ölecekti. Reşat Bey, Reşat Paşa olacak, on yıl kadar Kudüs mutasarrıflığı yapacaktı.

Kemeraltı'lı Tahsin'e gelince!. O zaten halktan gelmiş, adı sanı belirsiz bir halk çocuğuydu. Yine bir halk çocuğu olarak, kimbilir, İstanbul'un hangi köşesinde toprağın koynuna girmişti.

Ya Ali Suavi? O gerçek bir ihtilâlciydi. 1878 yılı mayısında Abdülhamit'i tahttan indirip yeniden Beşinci Murat'ı Padişah yapmak isteyecek ve başına indirilen bir sopayla Çırağan Sarayı avlusunda can verecekti.

Tarih «Yeni Osmanlılar» ın hemen hepsini teker teker ululayarak anmaktadır. Çünkü, her birinin gerçek yurtsever ve gerçek ülkücü olduklarında aslâ kuşku yoktur.

Kitapta Adları Geçen Başlıca Kişiler Üzerine:

İSİMLER SÖZLÜĞÜ

Abdülaziz:

32. Osmanlı Padişahı. Sultan İkinci Mahmut'un oğludur. 1830 yılında doğdu. 1861'de tahta çıktı. Bilgi ve kültürce yetersiz, fakat yurtsever ve iyi niyetli bir hükümdardı. Orduya ve özellikle donanmaya önem verdi. Sadrazam Âlî Paşa'nın ölümüne kadar hükûmet işlerine pek karışmadı. Halkın çok sevdiği bir Padişah olarak, popüler bir görüntü içinde yaşadı. Âlî Paşa'dan sonra sadrazam olan Mahmut Nedim Paşa, Abdülaziz'i istibdata yöneltti. Sonuç olarak, halkın gözünden düşmesine, tahtını ve hayatını kaybetmesine sebep oldu. 1876 yılında tahttan indirilen Abdülaziz, gururlu bir kişi olduğundan, bu durumu onuruna yediremeyerek, bir hafta sonra intihar etti. Öldürüldüğü ve sonra işe intihar süsü verildiği yolunda da bir söylenti vardır. Yeni Osmanlılar onun zamanında, ama onun şahsına değil, hükûmetlerine karşı ortaya çıkıp mücadele ettiler.

Agâh Efendi:

1832 yılında İstanbul'da doğdu. Bir süre tıbbıyede okudu. İngilizce, Fransızca, İtalyanca öğrendi. Paris Elçiliği Kâtipliğinde bulundu. 1860'ta Şinasi ile birlikte **Tercüman-ı Ahval** gazetesini kurdu. Posta nazırlığı yaptı. Avrupa'dan dönüşünde İzmit mutasarrıfı oldu. İkinci Abdülhamit zamanında, bir süre, Bursa'da ve Ankara'da sürgün olarak yaşadı. Rodos'ta ve Midilli'de mutasarrıf olarak çalıştıktan sonra Atina Büyükelçiliğine atandı. Bu görevinde iken Atina'da öldü. Cenazesi yurda getirilip Sultan Mahmut türbesi bahçesinde gömüldü. Türkiye'de ilk posta pulunu çıkaran Agâh Efendi'dir.

Ahmet Mithat Efendi:

Tanzimat döneminin ünlü yazarlarındandır. 1844'te İstanbul'da doğdu. Güç şartlar içinde okudu. Rusçuk'ta memurken, Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından korundu. Fransızca öğrendi. Mithat Paşa'nın yanında daha sonra Bağdat'a gitti. Sonra, İstnbul'a dönüp

basın hayatına girdi. Çeşitli dergi ve gazeteler çıkardı. Yazılarındaki ileri fikirlerinden dolayı —onlarla hiç bir ilişkisi bulunmadığı halde— Yeni Osmanlılar'la birlikte sürgüne yollandı. Rodos'ta hem kendini daha fazla yetiştirdi, hem de orada çok faydalı eğitim çalışmalarında bulundu. Affedildikten sonra bile, kendi isteğiyle, adada bir süre daha kalıp başladığı eğitim işlerini tamamladı. İstanbul'a döndükten sonra, bir daha siyasetle uğraşmadı. Bir yandan Abdülhamit'in güvenini kazanıp önemli görevlerde bulunurken, bir yandan da halka dönük ve halk için yayınlara girişti. Zamanının en büyük yazarlarından biri olarak tanındı. Edebiyat, tarih, bilim, felsefe ve daha çeşitli dallarda iki yüze yakın kitap yazıp yayınladı. Ömrünün son yıllarında, Darülfünun'da (Üniversite) ve Darüşşafaka'da tarih ve felsefe dersleri okuttu. 1912 yılında İstanbul'da öldü. Fatih Camiinin avlusunda gömülüdür.

Âlî Bey :

Tanzimat dönemi yazarlarındandır. 1844'te doğdu. Karantina Başkâtipliğinde, Düyunu Umumiye Müfettişliğinde, Trabzon Valiliğinde bulundu. Sonra, Düyunu Umumiye Direktörü oldu. Bu yüzden, tarih ve edebiyat kitaplarında «Direktör Âlî Bey» diye anılmıştır. Mizah ve tiyatro alanlarında eserler verdi. Diyojen'in ünlü sözünü: «Gölge etme, başka ihsan istemem» biçiminde mısrâ haline getiren odur. Bu mısrâ, o zaman çıkarılan **«Diyojen»** adlı mizah dergisindeki başlık resminin altına konmuştu. Âlî Bey, 1893 yılında öldü. Anadoluhisarı'ndaki Göksu Mezarlığı'nda gömülüdür.

Âlî Paşa :

Osmanlı Devletinin en ünlü ve değerli sadrazamlarındandır. 1815 yılında İstanbul'da doğdu. Çok mütevazı bir adamın oğlu olduğu halde, kendi kendini yetiştirerek on beş yaşlarında Bâbıâlî'ye girdi. Zekâsı ve çalışkanlığı sayesinde hızla yükseldi. Yetişip yükselmesinde Mustafa Reşit Paşa'nın büyük rolü olmuştur. 1814'te Londra Elçisi, 1946'da Hariciye Nazırı oldu. 1852'de Sadrazamlığa getirildi. Zaman zaman, başka önemli görevlere de atanmakla birlikte bu makama, aralıklarla, dört kere daha getirildi. 1871 yılında öldüğünde yine sadrazamdı. Mustafa Reşit ve Fuat Paşa ile birlikte Âlî Paşa, Tanzimat döneminin en belirgin ve seçkin devlet adamları arasında yer alır. Devletin büyük bunalımlarla dolu gecen zamanını —değerli bir diplomat olarak— ustaca yönettiği söylenir. Yeni Osmanlılar'ın en çok karşılarına aldıkları kişi

Âlî Paşa olmuştur. 1871 yılında öldü, Süleymaniye Camii avlusundaki mezarlıkta yatmaktadır.

Ali Suavi :

1839 yılında İstanbul'da doğdu. Medrese öğrenimi gördü. Bir süre Anadolu'da ve Rumeli'de öğretmenlik, memurluk yaptıktan sonra İstanbul'da **Muhbir** gazetesini çıkarmaya başladı. Buradaki yazılarından dolayı Kastamonu'ya sürüldü. Oradan Avrupa'ya kaçıp Yeni Osmanlılar'la birlikte çalıştı. Sonra onlardan ayrıldı, kendi adına **«Ulûm»** adlı bir dergi-gazete çıkardı. İkinci Abdülhamit'in tahta çıkışı sırasında yurda döndü. Kısa bir süre Galatasaray Lisesi Müdürlüğünde bulundu. Bu görevinden uzaklaştırılınca, Abdülhamid'e kin bağladı. 1878'de, Çırağan Sarayı'nda kapalı tutulan Beşinci Murat'ı oradan kurtarıp yeniden tahta geçirmek amacıyle, bu saraya bir baskın düzenledi. Meydana gelen çatışmada, yirmi kadar arkadaşı ile birlikte öldürüldü. Cesedinin Yıldız Sarayı bahçesine gömüldüğü ya da denize atıldığı yolunda iki söylenti vardır.

Âyetullah Bey :

Ebuzziya Tevfik Bey'in **«Cemiyeti ve bazı cemiyet mensuplarını hükûmete ihbar eden kişi»** olarak kendinden uzun uzun söz ettiği, fakat adını vermek istemediği kişi... Tanzimat döneminin ünlü vezirlerinden Abdurrahman Sami Paşa'nın torunu, Suphi Paşa'nın oğludur. 1845 yılında Mısır'da doğdu. İyi bir öğrenim gördü. Bâbıâlî Tercüme Odası'nda çalışırken, Yeni Osmanlılar'a katıldı. Cemiyeti, Hükûmete onun ihbar ettiği konusunda çeşitli söylentiler vardır. Bunların en güvenilirlerine göre, Âyetullah Bey, ihbarı kendi yapmamış, bir gece durumu babası Suphi Paşa'ya açıklaması üzerine oğlunun geleceği için telâşlanan Suphi Paşa, ertesi gün koşup ilgililere bu konuda bilgi vermiştir. Ebuzziya Tevfik Bey'in eserinde —yaptığı işi şiddetle kınamasına rağmen— adını vermemesi belki de onu bu bakımdan mazur görmesi sebebiyledir. Bu arada, yazarın, o günlerin genç şöhreti Hamdullah Suphi Beyi gücendirmemek istemesi de akla gelebilir. Çünkü, Âyetullah Bey, Hamdullah Suphi'nin ağabeyidir. Âyetullah Bey, Lübnan'da Baalbek Kaymakamlığında, Tuna ve Erzurum mektupçuluklarında bulundu. 1878 yılında Erzurum'dan dönerken Tercan ilçesinde öldü. Çeşitli gazetelerde yazıları çıkmıştır.

Cevat Paşa :

1850'de doğdu. Harbiye'den mezun olduktan sonra mabeyn ya-

verliğine atandı. Çeşitli görevlerde bulunup hızla yükseldi. 1891'de sadrazam oldu. Ondan sonra Girit Valiliği ve Beşinci Ordu Müşürlüğünde bulundu. Bilgin ve dürüst bir asker ve devlet adamı olarak isim yapmıştır. 1900 yılında öldü. Fatih Camii yakınında gömülüdür.

Esat Paşa :

1828 yılında Sakız'da doğdu. Harbiye'den mezun olduktan sonra çeşitli görevlerde bulundu. Yedinci Ordu Müşürlüğü, Harbiye Nazırlığı yaptı. 1873 yılında Sadrazam oldu. Akkâ, Kıbrıs ve Rodos sürgünlükleri onun dönemine rastlar. Üç ay kadar süren bu görevinden sonra, 1875'de ikinci defa Sadrazamlığa getirildi. Bir ay sonra tekrar azledildi. Aydın Valisi olarak İzmir'de bulunurken, 1875'te orada öldü.

Fazıl Mustafa Paşa :

Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve İbrahim Paşa'nın oğludur. 1828 yılında Kahire'de doğdu. 1845'te İstanbul'a gelip devlet hizmetine girdi. Tanzimat Meclisi üyeliği, Maarif ve Maliye Nazırlıklarında bulundu. Mısır'da veraset usulünün değiştirilmesi üzerine hıdiv olabilme hakkını kaybedince, Sultan Abdülaziz ve Âlî Paşa ile arası açıldı. Fransa'ya gitti. 1867 yılında Yeni Osmanlılar'ı ve Ali Suavi gibi hükûmete muhalif kimseleri Paris'e çağırdı. Aynı yıl, Padişah tarafından affedilip tekrar İstanbul'a döndüyse de Yeni Osmanlılar'ı para bakımından desteklemeye devam etti. Tekrar önemli görevler aldı; nazırlıklarda bulundu. 1875'te İstanbul'da öldü. Mezarı Eyüp'tedir.

Fethi Ahmet Paşa :

1801 yılında doğdu. Rodoslu Hafız Ahmet Ağa'nın oğludur. Güçlü bir eğitim gördü. Tümgeneral olduktan sonra çeşitli dış görevlerde bulundu. Avrupa'nın hemen bütün büyük başkentlerinde devleti elçi olarak temsil etti. Harbiye Nazırlığı ve Tophane Müşürlüğü yaptı. 1857 yılında İstanbul'da öldü. Sultan Mahmut türbesi bahçesinde gömülüdür. Fethi Ahmet Paşa, bilgili ve namuslu bir asker, devlet adamı olduğu kadar, yaptığı hayır işleriyle de ün salmıştır.

Fuat Paşa :

Keçecizade Fuat Paşa, 1815 yılında İstanbul'da doğdu. On dokuzuncu yüzyılın ünlü şairlerinden İzzet Molla'nın oğludur. Tıp fakültesini bitirdi. Hekimlikle hayata atıldıktan sonra, 1837'de si-

yaset hizmetine geçti. Madrid, Petersburg elçiliklerinde bulundu. 18851'de Hariciye Nazırı oldu. Ondan sonra, çeşitli ve önemli görevler geçirerek 1861 yılında Sadrazamlığa getirildi. Abdülaziz'le anlaşamadığı için azledildi. 1863'de, ikinci kez, Sadrazam oldu. Üç yıla yakın bir süre bu görevde kaldı. 1867'de Hariciye Nazırlığı sıfatiyle Padişahın Avrupa gezisine katıldı. 1868 yılında, ağır hastalığı yüzünden, tedavi için gittiği Nis şehrinde öldü. Cenazesi yurda getirilip, Kadırga yakınlarındaki türbesine gömüldü. Tanzimat döneminin üç önemli ve değerli vezirinden biri olan Fuat Paşa da, Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirdiği seçkin devlet adamlarından biridir. Âlî Paşa'nın en yakın dostu olduğu halde, onun tersine, halkçılığı ve özgürlüğe eğilimi ile tanınmıştır. Özlü bazı şaka ve nükteleri diploması tarihine geçmiş bulunmaktadır.

Hüseyin Avni Paşa :

1820 yılında Ispartа'nın Gelendost ilçesinde doğdu. İstanbul'a geldikten sonra, Harbiye'ye girdi. Çeşitli görevlerden sonra, Girit Valisi oldu. Daha sonra Seraskerliğe getirildi. 1871'de görevinden azledilip, Isparta'ya sürüldü. Aydın Valiliği, Bahriye Nazırlığı yaptıktan sonra 1874'te Sadrazamlığa getirildi. Dördüncü defa Serasker bulunduğu sırada, bazı arkadaşlarıyle birleşip Abdülaziz'i tahttan indirdi. Bu olay sırasında ona karşı çok çirkin ve kaba davrandığı söylenir. 1876 yılında bu olaydan kısa bir süre sonra, Mithat Paşa'nın konağındaki bir toplantıda, Çerkes Hasan adlı bir subay tarafından öldürüldü. Süleymaniye camisi avlusunda gömülüdür. Dürüst, iyi bir asker ve devlet adamı, fakat özgürlük fikirlerine ve meşrutiyete karşı bir kimse olarak tanınır. Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde başlıca rolü oynayışının, bu padişaha karşı beslediği kişisel kin yüzünden ileri geldiği söylenmiştir.

İsmail Paşa :

Mısır Valisi, 1830'da Kahire'de doğdu İbrahim Paşa'nın oğludur. Öğrenimini Paris'te yaptı. Mısır Valiliğine geçtikten sonra veraset usulünü değiştirterek kendi için Hıdiv sanını aldı. Devletten kopardığı bazı imtiyazlarla Mısır'ın Osmanlı imparatorluğundan ayrılmasının temellerini attı. Özgürlük peşinde koşan bir vali olmasına rağmen, 1879'da Hidivlikten de oldu. Azledilip İstanbul'a geldi. Emirgân'da yerleşti. 1896 yılında öldü. Cenazesi Mısır'a götürülüp Kahire'de gömüldü.

Mahmut Nedim Paşa :

1818 yılında İstanbul'da doğdu. Sadaret mektupçuluk kalemine girerek devlet hizmetine başladı. Kısa zamanda yükselip Trablusgarp Valisi, sonra Adliye ve Bahriye Nazırı oldu. Bu görevlerde oldukça başarılı olarak ad yapmıştı. Fakat 1871 ve 1875 yıllarında, iki defa getirildiği sadrazamlıkta, hem padişahın hem devletin başına büyük belâlar getirdi. Aşırı Rus siyaseti güttüğü ve İstanbul'daki Rus elçisi İgnatiyef'in bir çeşit kuklası olduğu için, halk kendisini «Nedimof» diye isimlendirmişti. İkinci Abdülhamit zamanında da bir süre Dahiliye Nazırlığı yaptı. 1883 yılında öldü. Cağaloğlu'nda, Hürriyet Matbaasının yakınındaki türbesinde gömülüdür.

Mehmet Bey :

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Kurucularından. 1843 yılında İstanbul'da doğdu. Öğreniminin ikinci dönemini Paris'te yaptı. 1865'te Yeni Osmanlılar Cemiyetinin en hararetli üyelerinden biri olarak göründü. Cemiyet meydana çıkarılıp üyeler hakkında kovuşturma başlayınca, o da, öteki arkadaşları gibi, Paris'e kaçtı. Bir ara gizlice İstanbul'a gelip hasta babasını ziyaret etti. Kendilerini hükûmete ihbar eden Âyetullah Bey'i de öldürmek istedi. Paris'te **Liberté** gazetesinde yazılar yazdı. Fransız-Alman savaşında Fransa ordusunda gönüllü olarak çalıştı. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın yeğeni olduğu için, biraz da onun zoruyle, sonradan Yeni Osmanlılar'dan koptuğu söylenir. 1874 yılında öldü. Rumelihisarı Mezarlığı'nda gömülüdür.

Mithat Paşa :

Büyük devlet adamı. 1822 yılında İstanbul'da doğdu. Asıl adı Mehmet Şefik'tir. Bâbıâlî Kalemine girdikten sonra Mithat adını aldı. Mustafa Reşit Paşa tarafından korunup yetiştirildi. Çeşitli görevlerden sonra müfettişlikle Surive'ye gönderildi. 1861'de Niş Valisi oldu. Niş, Silistre, Vidin valilikleri bir eyalet haline getirildiği zaman, «Tuna Valisi» olarak bu eyaletin başına geçti. Gerek Tuna, gerek Bağdat Valiliklerinde büyük başarılar gösterdi. 1872 de Sadrazamlığa getirildiyse de bu görevde az kaldı. Bundan sonra, birçok önemli mevkilerde bulundu. Kanunuesasî'yi hazırlayan komisyonda Ziya Paşa ve Namık Kemal'le birlikte çalıştı. İkinci Abdülhamit kendisini sadrazam yaptıysa da devlet ve siyaset anlayışında bağdaşamadılar. Padişah, onu İstanbul'dan Avrupa'ya

sürdü. Bir süre sonra tekrar yurda getirtip valiliklerde çalıştırdı. Sonra, Abdülaziz'i öldürenler arasında bulunmakla suçlayarak yargılattı. Özel mahkeme Mithat Paşa'ya ölüm verdiyse de Abdülhamit bunu sürgüne çevirdi ve kendisini Taif zindanına yolladı. Mithat Paşa, 1884 yılında orada boğdurularak öldürüldü. Türkiye'de halk özgürlüğünün ve demokrasi kavramının yerleşmesi için çalışan bellibaşlı devlet adamlarından biri olarak bilinir.

Mustafa Asım Bey :

Namık Kemal'in babasıdır. Doğum tarihi bilinmemektedir. Orta derecede bir öğrenim gördü. Müneccimliğe meraklı olduğu için, bu alanda kendini tanıttı ve bir ara sarayın müneccimbaşısı da oldu. Önemli görevlerde bulunmaktan çok, önemli devlet adamlarının dostluklarını sağlayarak yaşadı. Oğlunun ölümünden on iki yıl sonra, 1900'de İstanbul'da öldü. Mezarı Eyüp'tedir.

Mütercim Rüştü Paşa :

Tanınmış Osmanlı vezirlerinden. 1811'de Sinop'ta doğdu. İstanbul'a gelip askerlik mesleğine girdi. 1843'de generalliğe yükseldi. 1851'de Serasker ve az sonra da Hassa Müşürü oldu. 1859 da Sadrazamlığa getirildi. Birçok önemli devlet görevlerinden sonra, 1876'daki dördüncü sadrazamlığı sırasında Abdülaziz tahttan indirildi. Kendisinin buna razı olmadığı, fakat Hüseyin Avni Paşa'nın tehditlerine boyun eğdiği söylenir. 1878'de beşinci defa sadrazam olduysa da, bir hafta sonra azledilip, Manisa'ya sürüldü. 1882 yılında orada öldü. Fransızca'dan askerî tüzükleri dilimize ilk defa o çevirdiği için «Mütercim» Rüştü Paşa diye anılmıştır.

Namık Kemal :

Ünlü vatan ve özgürlük şairi ve yazarı. 1840'ta Tekirdağ'da doğdu. Annesi, kendi iki yaşındayken öldüğü için, anne tarafından büyükbabası, Abdüllâtif Paşa tarafından büyütüldü ve eğitildi. 1857'de Tercüme Odası'na memur oldu. Şinasi'yle tanıştıktan sonra **Tasvir-i Efkâr**'da yazmaya başladı. Bu sırada, Yeni Osmanlılar hareketine katıldı. 1867'de Avrupa'ya kaçtı. 1870'te **İbret** gazetesini çıkardı. Gelibolu'ya, daha sonra Kıbrıs'a sürüldü. 1876 da Beşinci Muratın tahta çıkışından sonra, İstanbul'a döndü. Kanunuesasî komisyonunda çalıştı. 1877'de Midilli'ye sürüldü. Sonra bu adanın Mutasarrıflığına atandı. Rodos, Sakız Mutasarrıflıklarında da bulundu. Sakız adasında iken, 1888'de öldü. Yakın arka-

daşı Ebuzziya Tevfik Bey, Padişaha vasiyet niteliğindeki bir arzusunu iletip ricada bulunduğu için, cenazesi Gelibolu'ya getirildi ve Bolayır'da toprağa verildi. Manzum, mensur yirmi kadar eseri bulunan Namık Kemal, edebiyatı bir yurt ve ulus hizmet aracı olarak değerlendirmiş sanatçılardandır.

Nuri Bey :

Ünlü Yeni Osmanlılar'dan. 1844 yılında Maraş'ta doğdu. Öğrenimini saray mızıkası'nda yaptı. Tercüme Odası memuru iken Yeni Osmanlılar'a katıldı. 1867'de Avrupa'ya kaçtı. Dönüşünde **İbret** gazetesinde yazılar yazdı. Mektupçuluk göreviyle Ankara'da bulunurken, İstanbul'a izinli geldiği bir sırada, yakalanıp Akkâ'ya gönderildi. Sultan Murat'ın tahta çıkışı üzerine, İstanbul'a döndü. Sıhhıye Başkâtibi, Mabeyn Başkâtibi, daha sonra da Reji Komiseri oldu. 1906 yılında İstanbul'da öldü. Nuri Bey'in bazı şiirleri, bestelenmiş birer şarkı olarak, zaman zaman hâlâ radyolarımızda okunmaktadır.

Reşat Bey (Paşa) :

Ünlü, Yeni Osmanlılar'dan. 1844 yılında İstanbul'da doğdu. Özel öğrenim gördü. 1865 yılında Yeni Osmanlılar'a katılıp 1867 de onlarla birlikte Avrupa'ya kaçtı. 1871'de İstanbul'a döndü. Bir süre, arkadaşları ile birlikte gazetecilik yaptıktan sonra idarecilik görevine geçti. Rumeli Beylerbeyliği rütbesiyle Vezir Paşa oldu. 1889'da Kudüs mutasarrıflığına atandı. On yıl sonra azledilerek İstanbul'a geldi. 1902 yılında öldü.

Reşit Paşa :

Tanzimat döneminin hazırlayıcısı büyük devlet adamı Mustafa Reşit Paşa, 1799 yılında İstanbul'da doğdu. Özel öğrenim gördü. On dokuz yaşındayken önemli hizmetler almaya başladı. Kısa zamanda dikkati çekti. Sultan İkinci Mahmut'un tavsiyesiyle, Fransızca öğrendi. Görevle Suriye ve Mısır'a gidip geldikten sonra 1834'te Paris ve ardından Londra Elçisi oldu. 1836'da Hariciye Nazırlığına atandı. 1839'da ünlü «Gülhane Fermanı» nı padişah adına hazırlayıp ilân etti. Bundan sonra, elçilik ve valilikler yaptı. Hariciye nazırlığına, ikinci defa, getirilişinin hemen ertesinde, 1845'de sadrazam oldu. Ölümüne kadar altı kere bu makama geldi; 1857 yılında, yine Sadrazam iken öldü. Türbesi, Beyazıt meydanında, Beyazıt camiinin güneye bakan tarafındadır. Reşit Paşa'

nın sayısız hizmetlerinden biri de Türkiye'de, Darülfünun, adı altında ilk üniversiteyi kuruşudur.

Sadullah Paşa :

Tanzimat dönemi şair ve yazarlarındandır. 1838'de Erzurum'da doğdu. Bâbıâlî Tercüme Odası'nda yetişti. Divanı Hümayun tercümanlığı, Maarif Müsteşarlığı yaptı. Hariciye Nazırlığına bağlı matbuat kalemini yönetti. Beşinci Murat tahta geçince Mabeyn Başkâtibi oldu. İkinci Abdülhamit tahta geçince kendisini Berlin elçiliğine yolladı. Oradan Viyana elçiliğine atadı. Mimlenmiş bir kişi olarak tanıdığı için, İstanbul'a dönmesine hiç bir şekilde izin vermedi. Sadullah Paşa, bundan duyduğu üzüntüyle, 1890 yılında Viyana'da intihar etti. Cenazesi yurda getirilip Sultan Mahmut türbesi yanındaki bahçeye gömüldü. Eserleriyle Yeni Türk Edebiyatının gelişmesine hizmet etmiş kişilerdendir.

Süleyman Paşa :

Değerli kumandan ve yazar. 1838 yılında İstanbul'da doğdu. Harbiye'yi bitirdikten sonra Rumeli'de subaylık yaptı. Girit ayaklanmasının bastırılmasında yararlık gösterdi. 1872'de Tümgeneral oldu. Ertesi yıl, Askerî Okullar Kumandanlığına atandı. 1876'da, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayında Dolmabahçe Sarayını harbiye öğrencileriyle birlikte karadan kuşattı. Osmanlı-Rus savaşında kendi bölgesindeki Rusları bozguna uğratarak «Şipka Kahramanı» sanını aldı. Sonraları Abdülhamit kendisini Bağdat'a sürgün etti. 1892 yılında orada öldü. Süleyman Paşa, değerli bir kumandan olduğu kadar usta bir yazardı. Dil, edebiyat, tarih ve Türkçülük konularında eserleri vardır.

Şinasi :

Tanzimat dönemi Türk edebiyatının kurucusu ve büyük yenilikçi. 1826 yılında İstanbul'da doğdu. Tophane kalemlerinden birine devam ederken, Mustafa Reşit Paşa tarafından Fransa'ya öğretime gönderildi. Dönüşünde bir süre devlet hizmetinde çalıştıktan sonra, önce Agâh Efendi ile birlikte, **Tercüman-ı Ahval**'i çıkardı. Bu Türkiye'de yayınlanan ilk özel gazeteydi. Şinasi sonraları arkadaşından ayrılıp **Tasvir-i Efkâr** gazetesini kurdu. Bu gazetenin çevresine zamanının aydın gençlerini toplayarak yeni fikirlerin ve batılı türde bir edebiyatın temellerini attı. 1865'te gazeteyi Namık Kemal'e bırakıp tekrar Fransa'ya gitti. Kendisine vadedilen önemli görevleri kabul etmeyerek, orada dil ve edebiyat üze-

rinde çalıştı. 1870'te yurda dönüp basın işleriyle uğraştı. Ertesi yıl, 1871'de öldü. Mezarı Gümüşsuyu'ndaydı. Sonra, buraların apartmanlarla doluşu sırasında ortadan kayboldu. Şinasi bıraktığı değerli eserlerden fazla, edebiyata yeni bir görüş ve anlayış getirdiği, Türk gazeteciliğinin gerçek kurucusu olduğu ve yetiştirdiği gençler dolayısıyle büyük önem taşır.

Şirvanlızade Rüştü Paşa :

Tanzimat dönemi devlet adamlarından. 1828'de Amasya'da doğdu. İstanbul'a gelip medresede öğrenim yaptı. Önce din adamı iken, devlet adamlığına geçti. 1863'te vezirlikle Şam Valiliğine atandı. Sonra, birçok nazırlıklarda bulundu. Bir ara, Amasya'ya sürüldüyse de kısa bir süre sonra tekrar İstanbul'a çağrılıp Evkaf ve Maliye Nazırlıklarına getirildi. Sonra Sadrazam oldu. Hüseyin Avni Paşa'nın etkisiyle bu görevinden alındıktan sonra, Halep Valiliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Yolda görevinin Hicaz Valiliğine değiştirildiğini haberini aldı. Oraya giderken, bir söylentiye göre, Cidde'de, başka bir söylentiye göre de Taif'te, 1874 yılında öldü. Bilgili ve iyi niyetli bir vezir olarak anılmaktadır.

Yusuf Kâmil Paşa :

1808 yılında Malatya'nın Arapkir kasabasında doğdu. Bir süre, İstanbul'da Divan-ı Hümayun kalemine devam ettikten sonra Mısır'a gitti. Mehmet Ali Paşa'nın sevgisini ve güvenini kazandı. Orada kısa zamanda önemli mevkilere yükseldi. Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım'la evlendi. Kayınbabasının ölümünden sonra Mısır'da barınamayarak İstanbul'a döndü. Meclis-i Vâlâ üyesi oldu. Çeşitli nazırlıklarda bulunduktan sonra 1862'de Sadrazamlığa getirildi. Azlinden sonra, Adliye Nazırlığı ve Şurâ-yı Devlet Başkanlığı yaptı. 1876 yılında İstanbul'da öldü. Üsküdar'da, eşiyle birlikte yaptırdığı Zeynep Kâmil Hastanesinin bahçesinde gömülüdür. Zenginliği ve yardımseverliğiyle tanınan Yusuf Kâmil Paşa, Türkçe'ye ilk roman çevirisini yapmıştır. Bu roman, ünlü Fransız yazarı Fenelon'un **Telemak**'ıdır.

Ziya Paşa :

Tanzimat dönemi şair yazar ve devlet adamlarından. 1825'te İstanbul'da doğdu. Sadrazamlık kaleminde çalışırken, Reşit Paşa tarafından korundu ve saraya Mabeyn Kâtibi olarak alındı. Ziya Paşa, burada kendini yetiştirdi, yabancı dil öğrendi. 1861'de Kıbrıs Mutasarrıfı oldu. Âlî Paşa ile araları açık olduğu için kısa sü-

reler içinde pek çok ve pek değişik görevlerde dolaştırılarak tedirgin edildi. O yüzden, amaçlarından biri de onu iktidardan uzaklaştırmak olan, Yeni Osmanlılar Cemiyetine girdi. 1867'de Avrupa'ya kaçtı. 1871 yılına kadar orada kaldı. Yurda döndükten sonra, bir süre kendisine hiç bir görev verilmedi. Beşinci Murat tahta çıkınca Maarif Müsteşarı oldu. Daha sonra, kanunuesasî'nin hazırlanmasında çalıştı. İkinci Abdülhamit onu, Suriye Valiliğiyle, İstanbul'dan uzaklaştırdı. Suriye'den Konya, oradan da Adana Valiliklerine gönderildi. 1880 yılında Adana'da öldü. Ziya Paşa, hem Tanzimat dönemi edebiyatının, hem de Yeni Osmanlılar topluluğunun başta gelen güçlü, düşünür ve bilgin kişilerinden biridir.

İNDEKS

— A —

ABBASİLER 190 284
ABDÜLAZİZ (Sultan) 9 13 18 22 23 49 83 123 125 137 139 140-146 170 177 186 193 237 241 261 276 321 335-338 342 346-348 379 406 418 437 446 451 455 473 490 491 495 499 515 529 606 691 784
ABDULLAH EFENDİ 580 582 597 605 619 627 686 730 732
ABDÜLHAK HÂMİT BEY 483 484
ABİDİN BEY 438
ABRAHAM PAŞA 422
ADANA 312 410
AFRİKA 284
AGÂH EFENDİ 63 67 85 91 121 131 148 156 296 298 301-305 317 397 459
AHMET MİTHAT EFENDİ 218 413 417 477 478 507 511 512 527 549 551 554 558 566 568 575 579 580 581 586 589 590 593-595 597 605-608 617 648-650 698 722 725 726 728 731 764-767 776
AHMET VEFİK PAŞA 328
AKDENİZ ADALARI 23
AKKÂ 485 520 523 551 559 568 617 619 627 643 655 675 681 768 774 784
ALEKSAN SARRAFYAN 413 462 463
ALEKSANDIR (Sırp Beyi) 253
ÂLÎ PAŞA 16 45 49 53-55 65 83 92 93 97 102 110 112 128 129 137 140 143 144 175 193 194 201 220 233 276 302 303 306 309 310 320 321 324-326 329 330 336 342 343 348 349 355 357-360 364 367 368 373 376 377 383 385 386 393 398 401-406 418 426 460 464-469
ALİ SUAVİ EFENDİ 45 46 55-58 63 67 85 87 91 94 98 121 124 131 148 157 165 181 200 229 234 266 270 273 275 305 331 334 360 361
ALMANYA 32 37 38 172 389 393 457
ALYANAK MUSTAFA PAŞA 441 444
AMASYA 137 186 408 669
ANADOLU 179 187 328 471

ANADOLU - BAĞDAT DEMİRYOLU 425
ANİBAL 210
ANTALYA 9
ANVERS 361 377 383
ARABİSTAN 163 312
ARİF HİKMET BEY 191
ARİSTİDİ BEY (PAŞA) 17 403
ARİSTO 340
ARMUTÇU MUSTAFA 602-604
ASIM BEY (PAŞA) 24 56 114 115 201 512
ASYA 45 284 757
ATA EFENDİ 587-639 659 660 705-708
ÂTIF BEY 72 73
AVRUPA, AVRUPALILAR 8 17 22 28 36 38-40 45 48 49 63 67 77 141 175 177 213 289 290 292 302 330 336 339 353 357 370 426 437 451 455 456 467 469 470 477
AYASOFYA 25 80 95
AYETULLAH BEY 57 58 75-78 84
AZMİ BEY 69 85

— B —

BÂBIÂLÎ 14 15 17 57 58 65 82 84 93 95 125 177 224 249 310 312 317 338 346 349 350 357-359 364 366 382 394 400 431 440 448 450 472 474 502 505 507 509 781
BAĞDAT 173 326 392 409 433 445
BAĞDATLI SÜLEYMAN BEY 580 605
BARON HİRŞ 412
BASİRET (gazete) 457 505 727
BAYEZİT (yer) 25 26 106
BELÇİKA 20 296 302 377 397
BELGRAT (kale) 22 77 211
BEŞİNCİ LOUİS 39
BEYKOZ 77 78 213
BEYOĞLU (yer) 26 61 86 493 534
BİARİTZ 48
BİRİNCİ SELİM 286
BİSMARK 393 420
BOSFOR VAPURU 66 68
BOSNA 409

BOSNA-SARAY 328
BRITISH MUZEUM 136
BRÜKSEL 106 300 376 377 397 398
BULGAR, BULGARİSTAN 173 216 219 409
BURSA 308
BÜVEYHLİLER 190
BÜYÜK PETRO 141

— C —

CAĞALOĞLU (yer) 90 509
«CARBONARİ» 77 78 236
CELÂL PAŞA 499
CEMİL PAŞA 17 128 129
CENEVİZ 285
CENEVRE 323 324 347 348 361 365 375 376 398
CERİDE-İ HAVADİS 113 136 211 252 357 457 666
CEVAT EFENDİ (PAŞA) 518 519
CEVDET EFENDİ (PAŞA) 17 449 450 594
CEVDET MOLLA 329
CHARANT 376 378
«COURRİER d'ORİENT» (gazete) 25 53 60 62 70 85 91 106 118 225 237
CÜZDAN (dergi) 477 481 482

— Ç —

ÇİN 161 163
ÇOPUR TEVFİK 111

— D —

DAĞARCIK (dergi) 477 478 507 511 520 599
DALMAÇYA 328
DANYEL SİLAKİ 26 198 199
DAVİD PAŞA 412
DERVİŞ ALİ 737-743
DEVİR (gazete) 454
DİLÂVER PASA 710 718 724 731 733 734 736 765-676
DİVAN-I MÜMAYUN 309 502
DİVAN-I MUHASEBAT 17 18
DİYOJEN (gazete) 463-465 467 470 475 673
DOKTOR ZAMBAKO 403

DOKTOR MORTMAN 76
DOLMABAHÇE SARAYI 472 537

— E —

EBUZZIYA TEVFİK BEY 7-10 46 68 71 74 120 140 161 293 321 339 341 342 345 368 386 414 441 464 474 477 485 489 493
«ECEL-İ KAZA» (piyes) 10 416 494 498
EDİP BEY 674
EDİRNE 433 445
EFLÂK VE BUĞDAN 41 173 211 310 325
EMİLE DE GİRARDİN 48
ENCÜMEN-İ DÂNİŞ 64
ENDERUN 188
ENDÜLÜS 262 284
ERMENİ, ERMENİLER 212 493 494 654
ERZURUM 58 65
ESAT BEY (PAŞA) 502 515 599
ETHEM PERTEV EFENDİ 395 396 464 465
EYYUBİLER 190

— F —

FAİK BEY 57
FAZIL (MUSTAFA) PAŞA - MUSTAFA FAZIL PAŞA 13-27 43 44 60-63 67 68 85 91 120 123 124 138 145 146 156 180 199 202 239 257 296 304 305 317 319 323 327 329-333 365 377 383 414 442 475 476 498-502 534 560 643 668 671
FETHİ AHMET PAŞA 768
FELÂTUN PAŞA 298-300 306 319 323 326 332 352 424
FİGARO (gazete) 357
FİLİP EFENDİ 46 54 56 111 113 114
FLORANSA 38 236
FRANSA 18 34 35 38 39 48 68 87 88 122-124 165 172 268 285 287 281 311 322 342 349 357 359 360 364 368 369 373 387 685
FRANSUVA JOZEF 343
FREDERİK (Prusya Kralı) 105 141 389
FUAT PAŞA 16 18 19 45 49 64 65 69 83 93 97 102 103 145 193 202 219 224 241 303 321 337 344 379 382 401 465 491 505
FUZULÎ 492 505

— H —

HACI ETHEM PAŞAZADE 483
HACI KADRİ EFENDİ 25
HADİKA (gazete) 457 470-476 481 484 497 505
HAKAYIK (gazete) 457
HAKAYIK-ÜL VAKAAYİ 418 419 423 457 464 465 505 727
HAKKI BEY 512 516 517 539 549 662 666 667 670-673
HALİL AĞA 429 430
HALİL ŞERİF PAŞA 384 402 476 477 494 674
HALİM PAŞA 176
HASAN EFENDİ (Şeyhülislâm) 190
HASAN PAŞA 438
HASAN RAMİ BEY 689 690-693
HASIRİSKELESİ 70
HAYÂL (gazete) 771 772
HAYRİ EFENDİ 365
HİKMET ŞİNASİ 381
HİLMİ EFENDİ 455 494
HİNDİSTAN 76 161
HOCA İSHAK EFENDİ 478 511
HOCA NAUM 493
HOCA TAHSİN EFENDİ 509 510
HOCA VELÜYİTTİN 69
HRİSTOFİ KALFA 648-652 768-770
HURŞİT EFENDİ (BEY) 425 446 447
HÜRRİYET (gazete) 148 154-156 163 182 184 200 220 230 232 233 235 238 250 255 256 280 282 295 296 307 316-348 354-359 367 374 377
HÜSEYİN CEMAL 580 581 595 596 632 683 691
HÜSEYİN HİLMİ PAŞA 105 106
HÜSNÜ PAŞA 375 383 385

— G —

GADBAN EFENDİ 136 137 361
GÂVUR İMAM 655 658 768
GELİBOLU 429 432 440 452 454 457 548 463 598
GENÇ OSMANLILAR 8
GİRİT (ada) 22 45 46 47 157 158 205 210 290 293 295 312 508 726

GİRİT İHTİLÂLİ 21 172
GİRİT MESELESİ 49 123
GÜLLÜ AGOP 492-494 498

— İ —

İBRAHİM BEY 552 553 556 559 563
İBRAHİM PAŞA 52 293 473 761
İBRET (gazete) 9 405 411 413 417 419 421 425 430 432 433 457 459 461-463 475 478 480 481 489-492 502 504 506-509 516 520 530 539 680 780
İDRİS BABA 748
İKDAM (gazete) 90
İKİNCİ ABDÜLHAMİT 9 450 691 727 773
İKİNCİ ALEKSANDIR 123 343 373
İKİNCİ MAHMUT 188 195
İKİNCİ MEŞRUTİYET 9
İNEBOLU 57
İNGİLTERE 23 34 38 87 88 164 165 257 262 302 310 324 349 358 360 364 365 367 368 371 373 450
«İNKILÂB» (gazete) 334 344 346 347 376
İRAN 541
İSKENDER 210 467
İSKENDERUN 422 432 669
İSMAİL PAŞA 47-50 62 176 195 201 289 290 308 321-323 332 349 353 355 357 358 374 418 420 423 455 473 475 498 643 690
İSTANBUL 8 9 14 41 50 56 61 66-72 74 80 85 89 91 122-125 138 180 184 186 215 234 243 290 312 313 347 357-359 374 377 384 409 423 432 445 449 457 459 473 478 493 498 539 642 145-658 694 737 762
İSTANBUL - İZMİT DEMİRYOLU 425 455
İSTİKBAL (gazete) 413 771 780
İSVİÇRE 106 246 319 361-364 369-374 378 384 397
İŞKODRA 408
İTALYA 38 40 77 78 121 122 235 343 364 398
İZMİR 379 449 473 528 680
İZMİT 205 308 456

— J —

JEAN JACQUE ROOUSSEAU 375 682
JEAN PİETRİ 25 61-63 85 225 237 509

JERSEY ADASI 134
JİRONDENLER 543
JOURNAL DE DEBAT 124 357
JOZEF KABALDİNİ 236
JÖN TÜRKLER 123 124 127 138 140 147 154 306 373 379 380 496

— K —

KABÛLÎ PAŞA 17
KADRİ BEY (PAŞA) 17 483 484
KAHİRE 647
KALAVASİ 63 137 246
KALİFORNİYA 352
KANDİYE 45
KÂNİ PAŞA 17 450
KARABET AĞA 51 558
KARADAĞ 173 211 286 325
KARAGÖZ (gazete) 499
KARS 58
KASTAMONU 58 63
KÂZIM BEY 438 439 441
KEMERALTILI TAHSİN EFENDİ 70 84 106 680
«KEVKEB-İ ŞARKÎ» (gazete) 281 344
KIBRIS 58 61 89 268 412 485 559 597 598 600 643 676 784
KIBRISLI MEHMET PAŞA 16
KLARANDON (lord) 165 365 367
KOÇHİSAR 8
«KOLOKOL» (dergi) 373
KONYA 8 9 105
KÜÇÜK FAİK BEY 57
KÜLHANBEYİ SAMİ 17 483 434
KÜTÜPHANE-İ EBUZZİYA 9

— L —

«LA LİBERTEE» (gazete) 48 124 357
LÂMÎÎ BEY 726-728 731
LAPSEKİ 458
LAYHAR 757
LEFTER 308

LEHİSTAN 262 268 389
LE TEMPS 357
LEVAND HERALD (gazete) 464 732
«LEYLÂ İLE MECNUN» 492
LONDRA 38 106 130 132 137 146 149 159 229 246 257 258 264 301 309 312 320 323 347 357 360 361 364 366 367 371 397 424
LORD DERBY 165
LORD DİSRAELLİ 165
LORD GRANUİL 165
LORD JOHN RUSSEL 165

— M —

MAGOSA 105 621 622 676 683
MAHMUDİYE ZIRHLISI 84 89 99
MAHMUT CELÂLETTİN BEY 68
MAHMUT NEDİM PAŞA 404-414 418 421 422 425-430 433 438 444-446 449-452 456 462 498 514 543 637 667 673 674 773 778 783 784
MAKSİMİLYEN 141
MALKOM HAN (Prens) 465
MANİSA 186
MANOL 308
MARAŞ 410
MARKİ DE MONİER 68 124
MARMARA 66 359 530 545
MARSİLYA 122 556 558-560 584
MAŞUK PAŞA 572 573 582 617 626 627 639 695 710 718
MATBAA-İ EBUZZİYA 8
MECLİS-İ HAZAİN 13 16-18
MECLİS-İ MALİYE 17
MECLİS-İ NEVVÂB 352
MECMUA-İ EBUZZİYA 10 606
MECMUA-İ FÜNUN 222
MECLİS-İ VÂLÂ 49 53 73 107 177 268 395
MEHMET ALİ PAŞA 19 51 52 176 290-296 304 309-315 322 347 359 473 475
MEHMET BEY 239-305 680
MEHMET RÜŞTÜ PAŞA 83 683
MEKKE VE MEDİNE 314 345 495
MELİK EFENDİ 156

MESAJERİ EMPERYAL 15 243
MESUDİYE ZIRHLISI 450
MIGIRDIÇ EFENDİ 437
MISIR 15 19 20 41 47 49-53 62 159 173 193 203 211 219 287 289 291 292 309-312 314 321-325 349-359 420 422 455 473 613 646
MISIRLI NURULLAH BEY 501
MISIRLI RAŞİT PAŞA 494 501 502 515
MİDİLLİ 105
MİRZA SAFA 76
MİSSOURİ (lokanta) 108
MİSTER JOHNSON 360
MİTHAT PAŞA 217 219 400 410 412 415 421 422 426 427 432-436 438-440 444-452 454-456 463 515 516 529 530 536 545 600 606 696 757
MORA 408
MONTE KRİSTO 603-606
MÖSYÖ BOURET 68 124
MÖSYÖ DE LA VALETTE 126 127 130 131
MÖSYÖ JACOB 302
MÖSYÖ MİSMER 465
MÖSYÖ MÜLLER 374
MÖSYÖ TAREN 367 368
«MUHARRİR» (dergi) 773
«MUHBİR» (gazete) 45 46 50 51 53-56 109 110 148-150 156 157 181 182 200 219 220 229 233 250 252 256
MUHTAR BEY 491 492 530 688
MURAT EFENDİ 529 532 533 545 679 680 709 774
MURAT REİS 722
MUSTAFA ASIM BEY (Paşa) 83 683
MUSTAFA REŞİT PAŞA 16 23 132 142 143 191 192 221 309 312 400 416 433 668 669 690 716 722
MUSULLU SAMİ EFENDİ 57 112
MUZİKA-İ HÜMAYUN 72
MÜTERCİM RÜŞTÜ PAŞA 16 17 96 395 431 454 456 458 462 472 474-476 515 674 781

— N —

NAMIK KEMAL 8 9 22 24 47 49 50 53-55 57-62 64-68 76 84 88 89 100 105 112 119 120 130 154 225 260 278 298 300 305 317-320 326

330 333 361 376-386 393 395 412-416 424 425 428 430 432-443 452 453 457 459 462 463 475 476 478 481 483 489 490 497-501 507-511 519 523 532 535 538 542 549 554 561 563 583 643 661 666 674 678-680 709 754 775
NAMIK PAŞA 471-473
NAPOLİ 77
NAPOLYON BONAPART 231 393
NAŞİT EFENDİ 328 329
NÂZIM PAŞA 69
NEDİMOF 410
NİŞ 219
NİYAZİ BEY 377 378
«NORD» GAZETESİ 20 21
NUBAR PAŞA 48 50 51 295 420
NURİ BEY 58 68 70 72-76 79 81 884 91 96 101 102 114 121 305 376 378 382 397 412 499 509 512 559 563 583 675

— O —

ON DÖRDÜNCÜ LOUİS 141
ON İKİ ADALAR 458 594 600
«OPENHEİM» (şirket) 20
OSMANLILAR, OSMANLI ÜLKESİ (DEVLETİ, MİLLETİ) 7 14 15 20-23 29-33 36 37 44 45 48 52-54 68 172 174 177 189 289-293 302 312 313 322 325 347 350-358 365 367 369 380 392 401 409 418 455 480 504 566
«OSMANLI MATBUAT TARİHİ» 46
OSMAN PAŞA 500
OSTEND 300 317-319 323

— Ö —

ÖMER LÜTFİ PAŞA 69
ÖMER NAİLÎ PAŞA 80 83 103

— P —

PARİS 27 61 62 88 89 92 123 128 132 137 147 149 162 165 223 235 246 257 263 301 304 320 330 358 360 361 366 376 378-381 388 397 449 485 667
PAT BURUN İBRAHİM 746 747 760

PATROS (havari) 34
PENCAP 76
PEPE MEHMET PAŞA 201 204
PERTEVNİYAL SULTAN 458 781
PETERSBURG 125 129
PETİT JOURNAL 771
PİERRE BONAPART 368 369
POLONYA 77
PRENS DE GAL 138 368
PRENS GORÇAKOF 164
PRUSYA 32 40 310 313 364 378 389 390

— R —

RAŞİT EFENDİ 25
RAUF BEY (PAŞA) 15 120 147 224 650
RECAİZADE MAHMUT EKREM 68
REFİK BEY 77 78 83 89
REFİK EFENDİ (Şeyhülislâm) 190
REŞAT BEY 57 69 70 72-74 84 87 91 92 96 100 106 158 235 278 332 378-382 397 398 412 420 422 425 431 432
REVELAKİ 23 49 51 87 88 92-96
RIZA EFENDİ (BEY, PAŞA) 26 125 128 153 235 256 278 301 305
RİFAT EFENDİ (BEY) 26 431 440 549 552 553 762
RODOS 9 90 100 412 458 485 520 523 528 552 559 564 566 567 572 574 576 578 591 592 597 600 602 604 606 609 613 615 624 632 645-650 657-662 674 690 702 703 710 712 726 732 735 768 769 779
ROMA 284
ROMA İMPARATORLUĞU 29
ROMANYA 41 172
ROOTH 246
RUM, RUMLAR 23 31 91 112 148 157 212 290 308 409 525 654 704
RUMELİ 31 204 402 429 777 778
RUS, RUSYA (RUSLAR) 20 128 164 172 177 264 287 293-295 310 313 342 343 358 364 373 392 409 461
RUSÇUK 217 218 392
«RUZNAME-İ CERİDE-İ HAVADİS» 60
«RUZNAME-İ VAKAYİ-İ MISRIYYE» 49 88
RÜŞTÜ PAŞA (ŞİRVANLI) 80 97 430 669 671 672 685 687

— S —

SABAH (gazete) 771
SADIK BEY (PAŞA) 106 449
SADOVA MUHAREBESİ 32
SADULLAH BEY (PAŞA) 17 24 25 502 506-509
SAFFET PAŞA 450
SAİNT MİCHELE 378
SAİT BEY (PAŞA) 60 111 114 225 327 356 399 460 549
SAKAKİNİ 61-63 85 121 148 155 180 257 258 317-320 323 326 398
SAKIZ OHANNES EFENDİ 477
SALÂHATTİN EYYUBİ 416 417
SAMSUN 268
SAMİ PAŞA 75 76
SARDUNYA 40 77
SARRAF KARABET 87
SEDAN 378
SELÂNİK 328 409 411 449
SELÇUKLULAR 190
SEN JAN KİLİSESİ 577
SERKİS EFENDİ 398
SIRBİSTAN 22 41 173 211 310 325
SİLİSTRE 216 392 598 749
SİLİVRİ 461
SİRÂC (gazete) 454 477 482 483 505 506 511 516 520
SİYAVUŞ PAŞA 760
SOFYA 118 410
SULTAN ABDÜLMECİT 186 192 200 335
SULTAN İKİNCİ MAHMUT 755 756
SUPHİ PAŞA 75 76
SURİYE 137 310 313 337 409
SÜLEYMAN EFENDİ (PAŞA) 115 508 510 595 606
SÜVEYŞ KANALI 291 321

— Ş —

ŞABOROF 674
ŞAKİR EFENDİ 69 85
ŞARK MESELESİ 53
«ŞARTNAME-İ ESASİ» 48
ŞEMSETTİN SAMİ 516 517 773

ŞEVKİ AĞA 424
ŞEYH GALİP 484
ŞİNASİ 25 60 61 71 223-225 255 306 379-382 460 464 532 536
«ŞURAYI DEVLET» (DANIŞTAY) 49 98 107 112 150 177 261 400 414-416 504
«ŞURAYI NEVVÂB» 48 49 50

— T —

«TAKVİM-İ VEKAAYİ» 49 211
TANZİMAT 16 71 128 400 407 410 514 515
TANZİMAT MECLİSİ 17
TASVİR-İ EFKÂR 9 24-26 46 49 51 53-60 68 88 113 136 224 225 393 414 416 460 784
TAVASLI MEHMET 601 602 605
TERAKKİ 357
«TERCÜMAN-I AHVAL» 56 63 148 222 303 306 459
TESPİHÇİ MEHMET AĞA 737
TEODOR KASAP EFENDİ 463-465 495 498 501 603
TİMES 357
TOPKAPI SARAYI 14 82
TOSUN PAŞA 492
TRABLUSGARP 412
TRABZON 114 186 325 408 483
TULON 125 359
«TUNA» (gazete) 218 252
TUNA, TUNA VİLÂYETİ 216-219 384 410
TUNUS 41
TÜRK, TÜRKİYE 7 36 40 42 46 48 61 73 80 89 94 114 125 137 160 162 261 294 297 301 306 331 339 360 376 423 448 471 473 493 619 757
TÜRKİSTAN 216 267

— U —

UTARİT (gazete) 109 110 112
UZUN HASAN 187

— Ü —

ÜÇÜNCÜ MURAT 187
ÜÇÜNCÜ NAPOLYON 22 48 63 123 124 128 210 291 349 368 393

— V —

VALÖRİ (lokanta) 108
VATAN (gazete) 109 112 113 780
«VATAN YAHUT SİLİSTRE» 489 490 492 498 546 550
VELİAHT (ŞEHZADE) MURAT EFENDİ 434-437 439
VELİYÜTTİN EFENDİ 89 119
VENEDİK 285
VİCTOR NOİRE 368
VİCTORİA (İngiltere kraliçesi) 135 139
VİDİN 216 217
VİYANA 384 476 477
VOLTAİRE 27 378 379
VOYVODA KARAKOLU 107 118

— Y —

YAĞCI HOCA 721 722
YANYA 328
YENİKÖY 70 77 92
YENİ OSMANLILAR (CEMİYETİ) 8 25 26 77-79 97 104 115 120 121 147-149 154 164 167 181 200 204 225 229 235 240 242 250 259 260 278 288 300 304 308-310 320 322 330 379 380 381 405 414 427 531 763
YENİ OSMANLILAR TARİHİ 7-10 763
YENİŞEHİRLİ AHMET EFENDİ 522 527 528 721
YILDIZ SARAYI 106
YUNAN, YUNANİSTAN 22 340 558 592
YUSUF AĞA 25
YUSUF İZZETTİN EFENDİ 180 186 196

— Z —

ZAMBAKO PAŞA 404
ZİYA BEY (PAŞA) 8 41 61 62 66-68 89 91 100 128 138 181 184 193 197-199 202 215 246 266 267 278 279 299 300 303 317 318 320 323-325 328-330 333 337 347 348 352 358 360-362 367-375 377 379 398 412 483

İÇİNDEKİLER

B İ R İ N C İ C İ L T

Sayfa No.

Önsöz 7

BİRİNCİ BÖLÜM

Fazıl Mustafa Paşa ve Meclis-i Hazain 13
Mustafa Fazıl Paşa'nın Mektubu 27
Mısır Valisi İsmail Paşa'nın Hıdivliğe Teşebbüsü 47
Bildiri 54
Tasvir-i Efkârın Ekledikleri 55

İKİNCİ BÖLÜM

Mustafa Fazıl Paşa'dan Gelen Teklif
Mösyö Sakakini ve Yeni Osmanlıların Kuruluşu 60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Tutuklular 69
Veliefendi Çayırındaki Son Toplantı 70
İki Muzıkalı Genç 72
Sarraf Karabet Ağa ve Mösyö Revelaki 86

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Fazıl Mustafa Paşa'nın Ziya ve Namık Kemal Beylere Yazdığı mektup 156

Sayfa No.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Tuna Vilâyeti 216
Hürriyet Gazetesi 220

ALTINCI BÖLÜM

Ahlâk Fesadı ve Bunun Sonuçları 233
Mehmet Bey'in Rahmetli Hoca Nasuh Efendiyle Konuşması . . 235
Mehmet Bey'in İhbarcı İle Buluşması 239
Mehmet Bey'in Hürriyet'te Yayınladığı İlân 243
Hürriyet Gazetesinin Bu Yazının Altına Koyduğu Not 251
«Hakikat-i Hâl, Der Def'i İhtiyal» Broşürü Nelerden Bahsediyordu? 261
Hürriyet 283
Felâtun Paşa 298

YEDİNCİ BÖLÜM

Cemiyette Bölünme Başlangıcı 309
İşe Şeytan Karışıyor 318
Felâtun Paşa'nın Başarısı 319
İnkılâb 334
Hürriyet'in Düşüncesi 336
Sultan Abdülaziz Han 348

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Hürriyet Gazetesinin Ali Suavi Efendi'nin Entrikalarına Mağlûp Oluşu, Yahut Ziya Bey'in Gafleti 360
99 Sayılı Hürriyet'te Yayınlanan Makale 361
Hürriyet Gazetesinin Kapanması 374
Namık Kemal'in Türkiye'ye Çağrılışı ve Dönüşü 376
Şinasi 378
Hüsnü Paşa'nın Mektubu 383
Âlî Paşa'nın Ölümü 398

Sayfa No.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Mahmut Nedim Paşa'nın Sadrazamlığı 405
İbret Gazetesi 412
Memuriyetlerimiz 425
Şehzade Murat Efendi'nin Tezkeresi 434
Namık Kemal Gelibolu'ya Gidiyor 452
İzmit Demiryolunun Açılması 455
Gelibolu'da Sokak Köpekleri Olayı 457
Diyojen Gazetesinin Kapatılması ve Hadika Gazetesi 463
Vasiyetname 465
Cüzdan Dergisi 477
Özel İlân 481

İKİNCİ CİLT

ONUNCU BÖLÜM

Tiyatro, İbret Gazetesinin Kapatılması, İki Gün Sonra Tutuklanmamız ve Üç Gün Sonra Sürgüne Gönderilmemiz . . . 489
Halka Veda 503
Yenişehirli Ahmet Efendi 522
Sürgüne Gitmektense Yolu Marsilya Tarafına Çevirmek Konusunda Bir Tartışma 556
Hüseyin Cemal, Bağdatlı Süleyman Bey, Abdulah Efendi . . . 580
Zindana Gönderiliyoruz 585
Teğmen Hacı Ömer 590
Mektupların Açık Olarak Verilmesi Emri 592
Zaptiye Eri Tavas'lı Mehmet Yahut Bertociyo 601
Zindan Mahkûmlarına Sanat Öğretimi 608
Saatçı Macar Topal Raif Efendi 610
Akkâ'dan Haber 619
Ürkütücü Bir Haber 620
Valide Paşa Rodos'a Geliyor 624
Başağa'nın Gelişi 631

Sayfa No.

Berkemal Hanım 636
Manevî Annemle Görüşme 640
Çakıltaşı ve Çakılcılık 644
Dülgerlik - Marangozluk 647
Hristofi Kalfa 648
İstanbul'dan Prangalıların Gelişi 652
Namık Kemal'den Bir Mektup ve Bir Manzume 661
Hakkı Bey'in Ölümü 666
Nuri Bey'in Mektubu 675
Bahçıvan Nuri'nin Rodos'a Gelişi 676
Hasan Rami Bey ve Annemin Ölümü 689
Kaymakam Halit Bey 705
Namık Kemal'den Mektup 709
Dilâver Paşa'nın Mutasarrıflığı 710
Haşmet'in Mezarı 722
Hapis İçinde Hapis 727
Külhanbeyi Sami 735
Son Söz 784
İsimler Sözlüğü 786
İndeks 797